

MONUMENTA LITERARIA NEERLANDICA XI,2

Gerrit Achterberg
Gedichten

Deel 2 / Commentaar

Dit is een uitgave van het Constantijn Huygens Instituut voor tekstedities en intellectuele geschiedenis (CHI) van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW)

Adres: Prins Willem-Alexanderhof 5, 2595 BE Den Haag

Postadres: Postbus 90754, 2509 LT Den Haag

Telefoon: 070-33 15 800

Telefax: 070-38 20 546

Copyright van deze uitgave © 2000 Constantijn Huygens Instituut van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen

Vormgeving: Frederik Bos, Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Amsterdam

Druk: Orientaliste, Herent

ISBN 90-76832-01-3

KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN

Gerrit Achterberg Gedichten

Historisch-kritische uitgave,
verzorgd door P.G. de Bruijn

Deel 2 / Commentaar

Constantijn Huygens Instituut, Den Haag 2000

Projectcommissie: G.J. Dorleijn, Groningen; R.L.K. Fokkema†, Utrecht;
A.L. Söttemann, Utrecht; H.T.M. van Vliet, Den Haag

Beknopte inhoudsopgave

Woord vooraf	3
Verantwoording	9
Publicatiegeschiedenis	89
Bronnenlijst	643
Bibliografieën	709
Zusammenfassung	839
Gedetailleerde inhoudsopgave	843

Woord vooraf

In 1959 werden de eerste plannen gemaakt voor een uitgave van de verzamelde gedichten van Gerrit Achterberg (1905–1962). Achterberg kwam met zijn uitgever Querido overeen dat de uitgave zou worden samengesteld op basis van de drie tot dan toe verschenen *Cryptogamen*-bundels en in de eerste helft van 1961 zou verschijnen. In 1960 werd de planning van de uitgave bijgesteld, zodat eerst de verzamelbundel *Cryptogamen 4* en *Vergeetboek* nog gepubliceerd konden worden. De nieuwe afspraak was dat de dunderuitgave in het voorjaar van 1965, ter gelegenheid van de zestigste verjaardag van de dichter, zou verschijnen. Het plotselinge overlijden van Achterberg op 17 januari 1962 was reden om de *Verzamelde gedichten* versneld te realiseren. Besloten werd de uitgave te bezorgen volgens het door Achterberg en Querido vastgestelde stramien (een herdruk van de vier *Cryptogamen*-delen en *Vergeetboek*, waarbij de afzonderlijke bundels in volgorde van verschijnen van de eerste druk werden geplaatst) en alleen varianten en correcties aan te brengen voorzover deze door Achterberg waren aangegeven. Wel werd na een tekstvergelijkend onderzoek nog een aantal zetfouten verbeterd. De tekstbezorging was in handen van Daisy Wolthers – die Achterberg vanaf de eerste voorbereidingen voor de uitgave had geassisteerd bij de correctie van de kopij –, daarbij terzijde gestaan door de weduwe, Cathrien Achterberg-van Baak. De uitgave verscheen in december 1963.

Bij de verschijning van de *Verzamelde gedichten* uitten verschillende recensenten kritiek over de summiere colofon, met name over de opmerking dat de ‘correctie geschiedde naar aanwijzingen gevonden in de nalatenschap van de dichter’. Men vroeg zich af wie voor deze editie, zowel wat betreft de samenstelling als tekstbezorging, verantwoordelijk was geweest.¹ Kees Fens deed navraag bij de uitgever en kon vervolgens in zijn bespreking melden dat Achterberg ‘van zijn *Verzamelde gedichten* een editie [heeft] gewild als nu verschenen is. Deze *Verzamelde gedichten* zijn dus Achterbergs werk, al heeft hij het boek door zijn plotselinge dood niet kunnen voltooien.’² Resterde de vraag hoever de dichter gekomen was met de voorbereidingen van zijn uitgave en in hoeverre hij

¹ Het meest uitgesproken hierin was R.P. Meijer, ‘Querido’s Achterberg.’ (Zie voor de in deze editie gehanteerde verkorte verwijzing naar secundaire literatuur de Verantwoording, § 3.1.2.)

² K. Fens, ‘*Verzamelde gedichten* van Gerrit Achterberg. Problemen bij een uitgave.’

met deze *Verzamelde gedichten* zijn gehele oeuvre in een definitieve vorm voor het nageslacht had vastgelegd. Waren de *Verzamelde gedichten* ‘het geheel van zijn poëzie [...] zoals hij zijn dichtwerk gezien en ons nagelaten heeft’, zoals Anthonie Donker het omschreef?³ Anderen memoereerden in dit verband ‘dat Achterberg in zijn laatste tijd bijna geen gedicht meer geschreven’ had of zelfs ‘in 1954 zo goed als uitgesproken scheen’.⁴ Of, zoals Hazeu later in zijn biografie zou schrijven: ‘ruim drie jaar voor zijn zestigste verjaardag was door de dichter het verzameld werk reeds in manuscript gereed gemaakt. Hij moet zijn werk als voltooid hebben beschouwd.’⁵ Eén van de critici die de relatieve betekenis van Achterbergs ultima manus op waarde wist te schatten, was Kees Fens. Hij schreef:

De wetenschap dat men hier met een door Achterberg zelf opgezette editie te doen heeft, brengt haar consequenties mee: Achterbergs laatste visie op zijn eigen oeuvre blijkt een andere dan in *Cryptogamen*; en uit de *Cryptogamen* bleek een veranderde kijk op vroeger verschenen bundels. [...] Men moet dus vaststellen, dat Achterbergs visie op zijn eigen werk blijkbaar voortdurend veranderde.

Vanuit deze optiek bepleitte hij, ‘alle intenties van Achterberg zelf ten spijt’, een uitgave ‘waarin voor alle varianten – die telkens een nieuw vers opleveren – plaats is, varianten die elk op zich een nieuwe ontwikkeling van de dichter tonen.’ Het is opmerkelijk dat het merendeel der recensenten de verschijning van de *Verzamelde gedichten* aangreep om eenzelfde pleidooi te houden: een wetenschappelijke editie, waarin – de eensgezindheid was in dezen opvallend – alle varianten zouden moeten worden opgenomen en de chronologie van het ontstaan van de gedichten tot zijn recht zou moeten komen.⁶ R.P. Meijer voorspelde: ‘Dat zal een uitzoekerij van belang worden en het zal wat geld kosten, maar aan Achterberg zijn we dat wel verplicht.’⁷

Beide aspecten hadden – temidden van alle commotie rond de biografie van Achterberg – inmiddels reeds de nodige aandacht gekregen in de (vak)tijdschriften. R.P. Meijer had een studie gewijd aan de ‘Schijnbare en ware chronologie in het werk van Achterberg’ en R.L.K. Fokkema had een eerste ‘verkenning door varianten’ gepubliceerd, in het stu-

³ A. Donker, ‘Gerrit Achterberg, een dichterleven.’

⁴ Respectievelijk A. Nuis, ‘De hele Achterberg’ en W. Hazeu, ‘Het verzamelde dichtwerk van Achterberg’. Hazeu bedoelt waarschijnlijk 1957.

⁵ *Biografie*, p. 611.

⁶ Bijvoorbeeld R. Bloem, ‘Achterbergs verzamelde gedichten of: het drama in de poëzie.’

⁷ R.P. Meijer, ‘Querido’s Achterberg.’

denttenblad *Phaetra*.⁸ Met name het onderzoek naar de varianten in Achterbergs poëzie, en daarmee ook naar gedichten die buiten de *Verzamelde gedichten* waren gebleven, zou in latere jaren in de belangstelling staan. Het proefschrift van Fokkema, *Varianten bij Achterberg* (1973), was zelfs een van de eerste proeven op het gebied van variantenonderzoek in Nederland.

Zoals bekend moest Fokkema zich in zijn dissertatie beperken tot de drukgeschiedenis van Achterbergs gedichten, omdat mevrouw Achterberg van mening was dat ‘openbaarmaking van ander materiaal dat licht kan werpen op de tekstgeschiedenis der gedichten [...] niet in overeenstemming zou zijn met de wil van de dichter’.⁹ Op het moment dat het handschriftelijke materiaal, met name uit de nalatenschap van Achterberg zelf en uit de zogenaamde Collectie Stakenburg, ter beschikking kwam, werd het plan opgevat voor een historisch-kritische uitgave. De voorbereidingen van de uitgave, in 1982 door R.L.K. Fokkema c.s. ter hand genomen,¹⁰ hebben onder meer geresulteerd in de uitgave van verschillende correspondenties van Achterberg en in genetisch-interpretatieve artikelen in de *Achterbergkroniek*. In 1991 kwam het project, dat door allerlei omstandigheden vertraging had opgelopen,¹¹ onder de hoede van het toenmalige Bureau Basisvoorziening Tekstedities (thans het Constantijn Huygens Instituut) te ’s-Gravenhage.

De onderhavige editie is het resultaat van het onderzoek, dat ik vanaf 1 maart 1991 heb kunnen verrichten. Het onderzoek werd begeleid door een projectcommissie, bestaande uit G.J. Dorleijn, R.L.K. Fokkema, A.L. Sötemann en H.T.M. van Vliet. De kopij voor de uitgave is afgesloten op 31 december 1997.

Het verschijnen van deze editie biedt mij de gelegenheid om mijn erkentelijkheid te betuigen aan degenen, die mij in de afgelopen jaren behulpzaam zijn geweest.

In de eerste plaats dank ik mijn promotor H.T.M. van Vliet voor de uitnemende wijze waarop hij de totstandkoming van de editie heeft begeleid. Hij gaf mij de ruimte om het onderzoek naar eigen inzicht uit te

⁸ R.P. Meijer, ‘Schijnbare en ware chronologie in het werk van Achterberg’ en R.L.K. F[okkema], ‘Gerrit Achterberg 1905–1962’.

⁹ R.L.K. Fokkema, *Varianten bij Achterberg*, dl. 1, p. 15.

¹⁰ Zie R.L.K. Fokkema, ‘Historisch-kritische uitgave van Achterberg.’ In: *Achterbergkroniek* 3.1 (1984), p. 49–50. In de loop der tijd hebben o.a. Guus Middag, Fabian Stolk, Bert Veldstra en Joost van der Vleuten aan de uitgave meegewerkt.

¹¹ Onder meer door de schermutselingen rond de Collectie Stakenburg. Vgl. A. Middeldorp, ‘De collectie-Stakenburg.’ In: *Achterbergkroniek* 9.2 (1990), p. 1–14.

voeren. Zijn niet al te hoge waardering voor het werk van Achterberg heeft hem er gelukkig niet van weerhouden ‘alles beslissend door te lezen [...], scherp en strikt’. Zonder zijn doelmatige commentaar zou deze uitgave wel dikker, maar niet veel beter zijn geweest. Het heeft mij bijzonder verheugd dat G.J. Dorleijn en R.L.K. Fokkema als co-promotor hebben willen optreden. Gillis Dorleijn heeft mij in Groningen het vak geleerd, tijdens de studie Nederlands en daarna, toen hij mij de kans gaf als assistent mee te werken aan de Nijhoff-uitgave. Na mijn vertrek naar Den Haag bleef hij het Achterbergonderzoek van nabij volgen en ondersteunen. Ik heb zijn betrokkenheid bijzonder gewaardeerd. Redbad Fokkema stelde bij de nieuwe start van het onderzoek op ruimhartige wijze zijn Achterberg-documentatie ter beschikking. Ook daarna mocht ik nog vele malen een beroep doen op zijn grote kennis van het werk van Achterberg. Zijn relativerende opmerkingen bij de stukken die ik hem voorlegde, hebben mij voor een al te ver doorgevoerd perfectionisme behoed. Bij het ter perse gaan van de uitgave op 5 april 2000 bereikte mij het droeve bericht dat Redbad de avond ervoor was overleden. Ik gedenk hem met groot respect.

A.L. Sötemann bedank ik nu eens niet vanwege zijn expertise op het gebied van de editiewetenschap, wél voor de talrijke gegevens en inzichten die hij mij door zijn persoonlijke betrokkenheid bij Achterberg en diens poëzie kon verstrekken. Met Fabian Stolk, die in Utrecht aan zijn proefschrift *Een kwestie van belichting* werkte, bestond bij de voorbereiding van de gedichten uit *Spel van de wilde jacht* een vruchtbare uitwisseling. Ik denk met genoegen terug aan de urenlange besprekingen van varianten, punten, komma’s en al dan niet terecht geplaatste teksthaken. Zelden zal een variantenapparaat met zoveel aandacht en kennis van zaken zijn bestudeerd.

Bijzonder plezierig was (en is) de samenwerking met mijn collega’s op het Constantijn Huygens Instituut. De tijdelijke aanstelling van een assistente, Marianne Baas, betekende bovendien een aanzienlijke verlichting van de – soms ondankbare – taak de omvangrijke bibliografieën (van secundaire literatuur en vertalingen) samen te stellen. Veel hulp bij dit en ander weerbarstig onderzoek heb ik ook gekregen van Gerard Nijenhuis, Marlies Schouwstra en Pieter Jeroense, die zich in het kader van hun stage hebben ingezet voor de uitgave. Hun enthousiasme werkte aanstekelijk.

Aan F. Bos van de afdeling Edita van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen komt grote dank toe voor de wijze waarop hij ook deze editie heeft vormgegeven. Bij het zetten van de tekst bleek Connie Klützow steeds weer in staat een oplossing te vinden voor de soms zeer ingewikkelde kwesties die typograaf en editeur haar voorlegden.

Voor hun hulp bij de transcriptie van vertalingen dank ik W.L. Idema (Chinees), R. Kruk en A. van Oppenraay (Arabisch) en M. van Ravenstein (Russisch). B. Plachta herzag een eerdere versie van de Zusammenfassung. K. Thomassen wist het antwoord op een aantal vragen over typografische kwesties, waarvoor dank.

Het Willem Kloos-Fonds verleende toestemming voor het publiceren van de gedichten en het materiaal uit de nalatenschap van Achterberg, die berust in het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum te 's-Gravenhage. Ik bedank de medewerkers van het Museum, in de persoon van S.A.J. van Faassen, voor hun voortdurende hulpvaardigheid. Daarnaast heb ik dankbaar gebruik gemaakt van de Achterbergcollecties van de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage en de Stads- of Athenaeumbibliotheek te Deventer. Verder dank ik de volgende instellingen: Antiquariaat Schumacher te Amsterdam, Antiquariaat André Swertz te Utrecht, Archief en Museum van het Vlaamse Cultuurleven te Antwerpen, Em. Querido's Uitgeverij B.V. te Amsterdam, Gemeentearchief te Amsterdam, Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800–heden) van de Vrije Universiteit te Amsterdam, Katholiek Documentatiecentrum van de Katholieke Universiteit te Nijmegen, Meertens Instituut te Amsterdam, Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen te 's-Gravenhage, Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Sport te 's-Gravenhage, Rijksarchief Gelderland te Arnhem, Stadsbibliotheek te Haarlem, Uitgeverij Unieboek te Houten, Universiteitsbibliotheken te Leiden en Maastricht en Veilinghuis Bubb Kuyper te Haarlem.

Met een vermelding van hun namen spreek ik ten slotte mijn dank uit aan de personen die mij hebben geholpen bij de totstandkoming van deze editie, hetzij door inzage te verlenen in materiaal, hetzij door informatie te verstrekken: W.J. van den Akker (als vertegenwoordiger van de Stichting J.B.W. Polak), D.-E. Baestaens, S. Bakker, J.Ph. Barendregt, S. van den Berg†, L.A.C. Berger-Dekker, A. den Besten, C. Bittremieux, M. Bouhuys, J. Carton, A. Claessens, H. Entjes, D. Goudsblom, J. Harten, W. Hazeu, A.T. Heij, K. Hilberdink, M.J.G. de Jong, G. Kamphuis†, G. Kleis, E. Korsten-Burgemeister, R. Kuipers, Chr. Leefflang†, K. Lekkerkerker, E. Meijer, A. Middeldorp, A. Morriën, I. Palies, F. Portegies Zwart, H.G.M. Prick, H. Roest, E. Schepens†, H.A. van Slooten, B. Slijper, A.L. Sötemann, H. van Straten, R. Tummers, J. van der Vegt (als vertegenwoordiger van de Stichting Hendrik de Vries-Riek van der Zee), K. Vermeulen, M. Vermeulen-Bervoets, D. Verspoor†, D. Wolthers.

Ik draag dit werk op aan de nagedachtenis van mijn vader, J. de Bruijn.

Verantwoording

I Inleiding

I.1 HISTORISCH-KRITISCHE EDITIE

I.1.1 *Aard en doel van de editie*

In deze historisch-kritische uitgave wordt het werk van Gerrit Achterberg zo volledig mogelijk gedocumenteerd. De uitgave bevat alle overgeleverde poëzie van Achterberg, zowel gepubliceerde als ongepubliceerde gedichten. Van één ongepubliceerd gedicht is het auteurschap van Achterberg onzeker. Om die reden wordt dit gedicht in een appendix opgenomen. Vanwege hun bijzondere status worden ook de onvoltooide gedichten in een appendix geplaatst. Buiten beschouwing blijven de teksten die als uitgesproken vers de *circonstance* beschouwd kunnen worden. Het betreft een beperkt aantal berijmde opdrachten in bundels, zoals de volgende regels voor S. Vestdijk in een exemplaar van *Existentie*:

Voor Simon Vestdijk, opdat hij leve,
zij de melk, blank en vers.
Wat niet goed is, is niet geschreven;
ik hoop te mogen hopen op het vers.¹

Van de opgenomen gedichten worden alle achterhaalde, geautoriseerde versies gepresenteerd en van commentaar voorzien.

De belangrijkste eisen waaraan een historisch-kritische editie dient te voldoen zijn die van volledigheid en objectiviteit: 'een historisch-kritische editie is een uitgave die ten doel heeft de basis te verschaffen voor wetenschappelijk onderzoek en de grondslag te leveren voor andere uitgaven [...]; ze levert een *volledige* presentatie van in principe alle relevante gegevens'.² Zoals in vrijwel ieder deel van de reeks *Monumenta Literaria Neerlandica* is opgemerkt, betekent het streven naar objectiviteit *niet* dat een historisch-kritische editie vrij van interpretatie zou kunnen zijn. Ook de volledigheid kent haar grenzen. Een editeur ziet zich voor allerlei keuzes geplaatst, zeker wanneer het te editeren corpus (het aantal teksten en het daarvan overgeleverde materiaal) omvangrijk is. Bij Ach-

¹ Zie *Achterberg-Vestdijk*, p. 9.

² J.H. Leopold, *Gedichten uit de nalatenschap*. Ed. G.J. Dorleijn. 2 dln. Amsterdam etc., 1984. Monumenta Literaria Neerlandica 11, 3-4. Het citaat in dl. 1, p. 8. Zie voor een recent overzicht van de eisen die aan een historisch-kritische uitgave worden gesteld: M. Mathijsen, *Naar de letter. Handboek editiewetenschap*. Assen, 1995, p. 58 e.v.

terberg is dat het geval. De mogelijkheden van een historisch-kritische editie zijn niet oneindig, zoals uit de hiernavolgende bespreking van enkele aspecten van de beoogde volledigheid en objectiviteit moge blijken.

1.1.2 *Onderzoek*

De editie is gebaseerd op een zo volledig mogelijk onderzoek van het overgeleverde primaire en secundaire materiaal. Het overgrote deel van het materiaal is te vinden in de gangbare archieven (met name het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum) en bibliotheken. Daarnaast is gezocht naar de archieven van uitgeverijen, wat in het geval van Het Spectrum, A.A.M. Stols en (vooral) Querido de nodige nieuwe gegevens over de publicatiegeschiedenis van Achterbergs werk heeft opgeleverd. Toch is van een aantal bundels geen productiedossier bewaard gebleven. Van sommige uitgeverijen – A.A. Balkema, G.W. Breughel en F.G. Kroonder – ontbreekt zelfs elk spoor van een archief. Een bijkomstige moeilijkheid is nog dat Achterberg de samenstelling en uitgave van zijn werk gedurende een lange periode – met name die van zijn internering – grotendeels overliet aan zijn literaire vrienden, onder anderen Roel Houwink, Ed. Hoornik en Jan Vermeulen. Er is intensief gezocht naar hun correspondentie met (mogelijke) uitgevers, redacteuren, et cetera en voorts met personen buiten het literaire circuit (bijvoorbeeld de behandelende artsen, die ook een rol speelden bij de uitgave van Achterbergs werk). Al is gestreefd naar een zo volledig mogelijke inventarisatie, het is niet uitgesloten dat er brieven aan mijn aandacht zijn ontsnapt.

Het moeilijkst te achterhalen is het materiaal dat zich in particulier bezit bevindt. In de eerste plaats betreft het de collecties van personen die een rol hebben gespeeld in Achterbergs leven en werk. Aan de hand van de beschikbare gegevens uit de biografie van Achterberg – met name uit zijn correspondentie – is geprobeerd al deze personen te traceren. De ervaring heeft geleerd dat op veilingen echter telkens wel weer iets uit onverwachte hoek kan opduiken. Meestal gaat het om afschriften die Achterberg van zijn gedichten heeft gemaakt, niet alleen voor vrienden en bekenden, maar ook voor onbekende personen die hem blijkbaar om een origineel handschrift hadden gevraagd. Voorts is veel materiaal terechtgekomen in de collecties van verzamelaars. Er is sprake (geweest) van een bloeiende handel in Achterbergiana, met als gevolg dat deze doorgaans via allerlei omwegen in een verzameling zijn beland. Dat is zeker het geval bij de manuscripten die Achterberg in 1946 voor de verkoop heeft vervaardigd. Van de vijftig exemplaren die in omloop zijn geweest, heb ik iets meer dan de helft gezien. De nage-

streefde volledigheid is in dezen dus niet bereikt, al mag het een troost heten dat de tekstkritische waarde van soortgelijke manuscripten die wél zijn achterhaald weinig schokkends voorspelt voor het ontbrekende deel (zie ook hierná, § 1.1.4).

1.1.3 *Overlevering: primair materiaal*

De overleveringssituatie van Achterbergs gedichten loopt sterk uiteen. Uit de periode vóór 1946 zijn geen kladhandschriften bewaard gebleven. Er zijn wel manuscripten overgeleverd, maar in alle gevallen gaat het om netversies: nethandschriften van gedichten uit verschillende correspondenties, kopij van bundels (geschreven of getypt), enzovoorts. Uit de periode ná 1946 is, dankzij de zogenoemde Collectie Stakenburg, van veel gedichten ook het kladmateriaal overgeleverd. De verzameling bevat zo'n driehonderd documenten, merendeels kladhandschriften waarop de genese van de gedichten vanaf de vroegste aanzet is gedocumenteerd. De kladjes geven een vrij gedetailleerd beeld van de tekstontwikkeling van de gedichten, al is dat beeld natuurlijk niet volledig: in de eerste plaats is veel van het ontstaansproces *niet* op het papier terechtgekomen. Daarnaast zijn lang niet altijd alle latere versies van een gedicht (netafschrift, kopij, proef) overgeleverd, zodat er ook in dit opzicht lacunes in de tekstontwikkeling blijven. Daarnaast wil ik met nadruk stellen dat de historisch-kritische weergave van de tekstontwikkeling niet meer kan zijn dan een – zo goed mogelijk onderbouwde – reconstructie van de werkelijke gang van zaken. Editeren is interpreteren, vooral waar het gaat om de chronologische fasering van een complexe genese, zoals te vinden op de kladjes van Achterberg.

Het ontbreken van kladhandschriften uit de periode vóór 1946 betekent niet dat Achterberg zijn gedichten in deze periode 'grotendeels in het hoofd maakte en pas de voltooide versie aan het papier toevertrouwde', zoals Fokkema geopperd heeft.³ Het is zeker waar dat Achterberg zich gedurende de periode van zijn verblijf in inrichtingen beperkt voelde in het schrijven, maar zelfs wanneer hij zijn beklag deed over het feit dat hij in de inrichting 'letterlijk nooit meer alleen' was, schreef hij: 'Het noteeren van soms nog een regel, een aanloop, geschiedt op W.C.'s.'⁴ Een paar maanden later gaf hij zelfs 'een honderdtal verzen' aan Annie Kuiper mee, 'waarvan er nog i/d. grondverf staan [...]. Maar ik moet er de laatste hand nog aan leggen – buiten. Hier kan dat niet. Enfin je kent de jeremiades.'⁵

³ R.L.K. Fokkema, 'Het ene woord het andere proberend', p. 2.

⁴ Brief aan Ed. Hoornik, 12 juli 1941 (*Achterberg-Hoornik*, p. 56–57).

⁵ Ongedateerde brief aan Ed. Hoornik, september 1941 (*Achterberg-Hoornik*, p. 57–58).

Uit de totstandkoming van de Collectie Stakenburg kan worden afgeleid dat het niet Achterbergs gewoonte was de kladjes van zijn gedichten te bewaren, maar dat hij daartoe pas is overgegaan toen daar bijzondere belangstelling voor bleek te bestaan. Dat was het geval in 1946. Uit dank voor het geldbedrag dat Joan Th. Stakenburg beschikbaar had gesteld voor de *Pinksterprijs* schonk Achterberg hem een nethandschrift van de bundel *Radar*.⁶ Toen Stakenburg op 29 augustus 1946 voor dit geschenk bedankte, vroeg hij aan Achterberg:

Zend je ook eens een keer een paar manuscripten van verzen die je missen kunt?
Onder manuscripten versta ik de oorspronkelijke kladjes waarop het vers ontstond.
Verreweg het interessantste uit verzamelaars-oogpunt.

Achterberg antwoordde op 3 september 1946: 'Zodra ik de boel wat opgeruimd heb stuur ik een paar kladjes, daar kun je op rekenen.' Een week later stuurde hij het kladhandschrift van [719] 'Optiek': 'Graag zou ik je meer sturen – maar ik heb uiterst weinig op dit gebied; dit is nog het meest "gave", zie ik.'⁷ Pas in 1949 volgde een tweede zending, zij het schoorvoetend. Een aantal factoren speelde daarbij een rol. Begin 1949 werden enkele manuscripten en brieven van Achterberg, buiten zijn medeweten, tentoongesteld op de expositie 'Schrijvers van nabij' te Den Haag. Hierover was Achterberg woedend. Later dat jaar ontving hij een brief van Manuel van Loggem, die zijn manuscripten wilde inzien voor een scriptie met 'grafologische doeleinden'. Achterberg zat enigszins met het verzoek in zijn maag, zoals blijkt uit de volgende brief van Stakenburg van 13 december 1949:

Graag wil ik proberen een antwoord te geven op je verzoek, wat niet makkelijk is, daar je bezwaren tegen het afstaan van handschriften niet geheel duidelijk zijn. Ook begrijp ik niet waarom je zonder mijn voorkennis aan Van Loggem's werk 'niet mag voldoen', zoals je schrijft⁸ – Tot zover ik me herinner had je mij toch alleen die zeven of negen velletjes beloofd, die je mij in Neede liet zien en bestaat er geen verdere afspraak tussen ons. Natuurlijk zal ik altijd erg graag ook andere manuscripten van je ontvangen, maar gebonden in dat opzicht hoef je je werkelijk in het geheel niet te voelen. Zou je, nu we het toch over handschriften hebben, en Doornroosje en Hoonte uit zijn, me de bedoelde blaadjes willen zenden over de post, ev. per aangetekende brief?

⁶ Zie de Publicatiegeschiedenis, § 27.3.

⁷ Brief, 10 september 1946.

⁸ Uiteindelijk heeft Achterberg Van Loggem wel ontvangen. Uit de scriptie is het boekje *Oorsprong en noodzaak* voortgekomen. In het laatste hoofdstuk, over de handtekening van Achterberg, wijst Van Loggem weliswaar op diens 'gewone handschrift' (p. 39), maar dat wil niet zeggen dat hij inzage heeft gehad in de kladhandschriften.

In een volgende brief benadrukte Stakenburg dat hij geen andere bedoeling met de manuscripten had ‘dan ze op te nemen in mijn collectie’: ‘Zo je dat prettig vindt wil ik mij er toe verplichten ze zonder je toestemming niet bij voorkomende gelegenheid te exposeren (ik denk aan een herhaling van schrijvers van nabij) en ik ben bereid ze desgewenst aan niemand te laten zien en er niet over te spreken’ (20 december 1949). Hierop heeft Achterberg een aantal kladjes – vermoedelijk de zes manuscripten van gedichten uit *Hoonte*⁹ – aan Stakenburg gestuurd, die op 28 december 1949 bedankte:

Heel, heel hartelijk bedankt voor de toezending van de manuscripten van zó mooie verzen. En uit de toon van je briefje meen ik te mogen afleiden dat je niet boos op me bent omdat ik nogal aangedrongen heb. Dat is voor mij minstens even belangrijk, neen, het is natuurlijk veel belangrijker. Het is afgesproken dat ik zonder je toestemming hier niets van overgeef, en er ook niet over spreek, kortom dat dit alleen voor mij bestemd is.

De belangstelling van Stakenburg zal Achterberg ertoe hebben aangezet vanaf dat moment de kladhandschriften van zijn gedichten te bewaren. Behalve de hiervóór genoemde manuscripten bevat de collectie het ontstaansmateriaal van een groot aantal gedichten uit de vanaf 1949 verschenen bundels: *Sneeuwwijje*, *Mascotte*, *Cenotaaf*, *Ode aan den Haag*, *Ballade van de gasfitter*, *Autodroom*, *Spel van de wilde jacht* en *Vergeetboek*. De verkoop van de manuscripten zal een aantrekkelijke bron van inkomsten voor Achterberg zijn geweest, al is niet bekend welk bedrag hij ontving. Van de opbrengst liet hij in 1958 evenwel een garage bouwen waarin hij zijn Volkswagen kon stallen: ‘je moet wel eens wat om aan geld te komen’.¹⁰

1.1.4 *Autorisatie*

Hierboven (§ 1.1.2) kwam reeds ter sprake dat verschillende personen betrokken zijn geweest bij de totstandkoming en uitgave van Achterbergs werk. Roel Houwink vervulde de rol van mentor in het begin van Achterbergs dichterschap en had de hand in de totstandkoming van *Afvaart* (1931). Zijn rol werd in 1939 overgenomen door Ed. Hoornik, toen deze zich om de samenstelling van *Eiland der ziel* bekommerde en als literair adviseur van A.A.M. Stols ook verantwoordelijk was voor de daarop volgende uitgaven *Dead end* (1940), *Osmose* en *Thebe* (beide uit 1941). Jan Vermeulen ten slotte was vanaf 1943 als ‘secretaris van Achterberg’ ten nauwste betrokken bij het ontstaan en de publicatie van een

⁹ Zie de Lijst van documentaire bronnen, H-45.

¹⁰ A. Middeldorp, ‘De collectie-Stakenburg.’ In: *Achterbergkroniek* 9.2 (1990), p. 1–14. Het citaat op p. 4.

groot aantal gedichten en bundels. Deze omstandigheid brengt met zich mee dat de historisch-kritische uitgave van Achterbergs gedichten ten dele óók het werk van anderen documenteert. De Publicatiegeschiedenis van de door Vermeulen samengestelde bundel *Morendo* (1944) zegt bijvoorbeeld meer over de werkwijze van de samensteller, al blijkt daaruit ook wat Achterbergs aandeel in de coöperatie is geweest. De invloed van de adviseurs is ook terug te vinden in de tekstontwikkeling van de gedichten, dat wil zeggen voorzover zij veranderingen hebben aangebracht in de tekst van de gedichten. Het spreekt vanzelf dat deze inbreng alleen vastgesteld kan worden als zij op enigerlei wijze is gedocumenteerd. Hetzelfde geldt mutatis mutandis voor de goedkeuring van de kant van Achterberg. Uit de overgeleverde correspondentie blijkt soms dat hij bepaalde voorstellen tot verandering expliciet gefiatteerd heeft. In veel gevallen is dergelijke informatie niet voorhanden of is zij weinig specifiek, bijvoorbeeld wanneer Achterberg zijn toestemming slechts in algemene zin verleent en daarmee de verantwoordelijkheid in feite uit handen geeft ('Doe zoals je schrijft en goeddunkt'¹¹).

De problemen rond de autorisatie van Achterbergs werk kunnen betrekking hebben op elk stadium in de tekstontwikkeling, of het nu een door Vermeulen overgetypte versie van een gedicht is, de door Houwink samengestelde kopij van een bundel of een door Hoornik gecorrigeerde drukproef. Al deze voorbeelden vallen overigens binnen de meest gangbare definitie van het begrip autorisatie, die afkomstig is van S. Scheibe (1971) en door Mathijsen als volgt wordt weergegeven:

Als geautoriseerd gelden:

- a. alle manuscripten en typoscripten (en computeruitdraaien) van een werk die de auteur zelf vervaardigd heeft of die in zijn opdracht gemaakt werden;
- b. alle drukken waarvan de schrijver de vervaardiging gewenst of toegestaan heeft, mits hij zelf de vorm beïnvloed heeft door óf de levering van kopij óf door een vroegere tekstvorm te herzien (bij voorbeeld door een gecorrigeerde legger te leveren, drukproeven te corrigeren of het drukproces voor perscorrecties te onderbreken) of te laten herzien in zijn opdracht.¹²

In deze definitie is dus ruimte voor de onderscheidingen die Fokkema in verband met de drukgeschiedenis van Achterbergs werk aangehaald heeft: actieve naast passieve autorisatie en primaire naast secundaire varianten.¹³ Deze gradaties spelen echter geen rol in wat Mathijsen 'het

¹¹ Brief aan Jan Vermeulen, ongedateerd (tussen 18 augustus en 1 september 1943). Zie § 15.2.

¹² M. Mathijsen, *Naar de letter* (vgl. noot 2), p. 130.

¹³ Fokkema ontleent deze onderscheidingen aan H. Zeller. Zie R.L.K. Fokkema, *Varianten bij Achterberg*, dl. 1, p. 14 en p. 404-405.

vaststellen van de generale autorisatie' noemt: alle bronnen die volgens de bovenstaande omschrijving geautoriseerd zijn, worden in de overlevering van de gedichten betrokken, ook al is het mogelijk dat zij – om slechts een voorbeeld te noemen – passief geautoriseerde secundaire varianten bevatten. Ook nu het volledige primaire materiaal voor het onderzoek van de tekstontwikkeling kon worden benut, is niet in alle gevallen uit te maken wat de status van de varianten is.

De status van varianten kan ook in het geding zijn bij de afschriften die Achterberg verspreidde onder vrienden en bekenden. Het komt voor dat deze afschriften (doorgaans manuscripten) varianten bevatten die in geen van de andere overgeleverde versies voorkomen. Er dient rekening te worden gehouden met de mogelijkheid dat dergelijke varianten louter en alleen te maken hebben met de act van het afschrijven, ook al kan dit niet in alle gevallen worden bewezen. Uit de correspondentie blijkt echter dat Achterberg de gedichten soms uit het hoofd noteerde, bij welke gelegenheid er dus verschillen kunnen ontstaan die geen rol spelen in de verdere tekstontwikkeling van het gedicht. Dit geldt ook voor de manuscripten die Achterberg voor de verkoop heeft vervaardigd (zie ook § 1.1.2). Het plan voor deze actie ontstond in 1946, toen Hans Roest een Achterberg-avond in Dordrecht wilde organiseren. Volgens Roest werd 'om uit die gelegenheid nog wat extra geld te slaan' het idee geopperd 'op de lezing handschriftjes van Gerrit te koop aan te bieden'.¹⁴ Op 12 juli 1946 schreef Achterberg hierover aan Roest:

Schrijf mij eens spoedig, of we ons plannetje (Cathrien haar plan, eigenlijk) zullen verwezenlijken, n.l. het overschrijven van een aantal verzen, b.v. op dit papier en dan brocheren, of niet? [...] En Hans: we delen eerlijk samen, want we doen het samen.

Met de uitvoering van het plan zou pas in het begin van september worden begonnen. Na een mislukte proef met geplakte exemplaren¹⁵ is besloten de manuscripten met een draadje of nietje in een omslag te hechten, zoals blijkt uit wat Achterberg op 2 september 1946 aan Roest schreef:

De gedichten schrijf ik dus over op Oud-Holl; doe er een omslag om, en niet een en ander samen; of Cathrientje rijgt er een draadje door. Op omslag zet ik titel of beginregel. Moet er binnen of buiten een datum of 'gelegenheids'-woord op?

Ruim een maand later waren de manuscripten gereed en vroeg Achterberg: 'Hoe vinden jullie de h.s.s. zoo geworden? Cathrientje heeft er erg haar best op gedaan. Ik ben benieuwd hoe 't zal lopen.'¹⁶ Hoeveel ma-

¹⁴ H. Roest, *Schaatsenrijder*, p. 15 e.v. Vgl. *Biografie*, p. 451–452. De hierna geciteerde brieven van Achterberg aan Roest bevinden zich in particulier bezit. Zie de Lijst van collecties.

¹⁵ Zie de commentaar bij [625] 'Raspoetin'.

¹⁶ Ongedateerde brief, 13 of 20 oktober 1946.

nuscripten er in totaal zijn vervaardigd, is niet bekend. Van 29 gedichten is een 'afschrift voor de verkoop' teruggevonden, maar deze verzameling is incompleet: een manuscript van [582] 'Rok', in 1990 geveild bij Bubb Kuiper te Haarlem, heb ik bijvoorbeeld niet kunnen achterhalen.¹⁷ Ongetwijfeld zijn er nog andere manuscripten in omloop. De tekstkritische waarde van de manuscripten is problematisch: de afschriften bevatten in bepaalde gevallen (kleine) varianten ten opzichte van de overige overgeleverde bronnen van de gedichten. De status hiervan is doorgaans onduidelijk: soms komt een variant in geen van de andere bronnen voor en kan er sprake zijn van een toevallig ontstane variant. Ook komt het voor dat de manuscripten een versie bevatten die inmiddels al door Achterberg in een eerdere bron was gewijzigd.¹⁸ Het kan zijn dat Achterberg zich vergiste, of dat hij het gedicht uit zijn hoofd opschreef of uit een verouderde bron overschreef. Zelfs is het mogelijk dat hij de variant 'voor de gelegenheid' gebruikt heeft, met de bedoeling de waarde van het manuscript als curiosum te vergroten. Hoe dan ook: de volledige materiaalverzameling blijkt in dit geval dus niet alleen onmogelijk, zij levert daarenboven niet steeds een even bevredigend resultaat op.

1.1.5 *Commentaar*

In de historisch-kritische praktijk tot op heden zijn de eisen van volledigheid en objectiviteit nog het meest discutabel gebleken ten aanzien van de commentaar. Dit blijkt althans uit de discussies die over dit onderwerp gevoerd zijn, in Duitsland en in Nederland. Van oudsher overheerste in Duitsland de opvatting dat een historisch-kritische uitgave nauwelijks of geen interpretatief commentaar mocht bevatten, maar de laatste decennia is op dit punt een ware richtingenstrijd ontstaan.¹⁹ In een recent overzicht van de Duitse editiepraktijk spreekt Plachta van een 'Vielzahl unterschiedlicher, manchmal sogar disparater Herangehensweisen' op het gebied van de commentaar.²⁰ Ook de uitgaven in de reeks *Monumenta Literaria Neerlandica* vertonen variatie in doelstelling en inrichting van de commentaar.²¹ Met name in de Nijhoff-uitgave

¹⁷ Zie de Lijst van documentaire bronnen, H-34.

¹⁸ Zie bijvoorbeeld het apparaat van [578] 'Bloem', r. 4. Het manuscript heeft de oude lezing 'nooit gehoorde', die Achterberg reeds in de kopij van *Stof* veranderd had in 'onbekende'.

¹⁹ Zie M. Mathijssen, *Naar de letter* (vgl. noot 2), p. 334 e.v.

²⁰ B. Plachta, *Editionswissenschaft. Eine Einführung in Methode und Praxis der Edition neuerer Texte*. Stuttgart, 1997, p. 122–129. Het citaat op p. 123.

²¹ Zie voor een beknopte samenvatting van de voornaamste verschillen R.L.K. Fokkema, 'Het opportunisme van de editie-techniek of het wenkend perspectief der varianten.' In: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 109 (1993), p. 267–283, met name p. 269–271.

(1993) wordt voor het eerst een aanzienlijke beperking van het tot dan toe gebruikelijke, vrij uitgebreide programma bepleit:

In onze opvatting is een historisch-kritische editie niet meer dan een databank. Alle nadere informatie, of die nu receptiehistorisch, intertekstueel, cultuurhistorisch, poëticaal of interpretatief is, hoort thuis in een ander type uitgave – bijvoorbeeld de studieuitgave – of in een monografie. Deze ‘kale’ opvatting van de historisch-kritische uitgave brengt met zich mee dat in de onderhavige editie de commentaar beperkt blijft tot het verhelderen van de presentatie van de primaire gegevens (descriptief commentaar), het vermelden van de zogenaamde literaire of thematische bronnen (bij vertalingen en bewerkingen) en het verschaffen van gegevens over het ontstaan en de publicatie van de gedichten.²²

Het pleidooi voor een zo documentair mogelijke uitgave is bestreden door R.L.K. Fokkema, die van mening is dat deze ‘rigoureuze opvatting [...] het begrip historisch-kritische editie op dramatische wijze [uitholt]’ en ‘maar al te gemakkelijk tot inconsequenties [leidt]’.²³ In zijn kritiek op onderdelen formuleert Fokkema een aantal wensen ten aanzien van de commentaar, al is hij zich ervan bewust dat ‘een Vestdijk-editie of een Achterberg-editie weer om andere oplossingen van de problematiek vraagt’.²⁴ Zijn voornaamste bezwaar richt zich op de terughoudendheid van de editeurs in de vermelding van thematische bronnen. Naar zijn mening zouden in ieder geval de expliciete verwijzingen toegelicht moeten worden, en verder ook de impliciete verwijzingen voorzover die bekend zijn uit de secundaire literatuur: ‘Bekendheid ervan kan immers gerekend worden tot de receptiegeschiedenis die in een documentaire editie niet misstaat.’²⁵

Aan alle eisen die men aan de commentaar in een historisch-kritische uitgave kan stellen, gaat steeds één elementaire vraag vooraf: in hoeverre zijn de beoogde volledigheid en objectiviteit van de historisch-kritische editie ook daadwerkelijk te realiseren in de commentaar? Afgezien van pragmatische overwegingen (bijvoorbeeld: is een overzicht van de receptiegeschiedenis, gelet op de omvang van het overgeleverde materiaal, haalbaar?) spelen hier vooral ook principiële kwesties een rol: is de editeur in staat de verschillende activiteiten, die het leveren van commentaar met zich meebrengt, op een zodanig controleerbare wijze uit te voeren, dat zij binnen de grenzen van de ‘historisch-kritische werkwijze’ blijven? Hier ligt een essentieel verschil met de presentatie van de tekstontwikkeling. In de eerste plaats is volledigheid daar in principe wél be-

²² M. Nijhoff, *Gedichten*. Ed. W.J. van den Akker/G.J. Dorleijn. 3 dln. Assen etc., 1993. Monumenta Literaria Neerlandica VII, 1–3. Het citaat in dl. 2, p. 8.

²³ R.L.K. Fokkema, ‘Het opportunisme van de editie-techniek’, p. 274.

²⁴ R.L.K. Fokkema, ‘Het opportunisme van de editie-techniek’, p. 271.

²⁵ R.L.K. Fokkema, ‘Het opportunisme van de editie-techniek’, p. 271.

reikbaar, gesteld dat de editeur de beschikking kan hebben over alle overgeleverde bronnen en geen materiaal over het hoofd ziet. Bij de commentaar staat de editeur daarentegen voor een scala van mogelijkheden.²⁶ Het genoemde verschil is ook aan de orde bij de nagestreefde objectiviteit. Ook de reconstructie van de tekstontwikkeling kan niets anders zijn dan een interpretatie van het primaire materiaal.²⁷ De interpretatie is hier echter een onvermijdbaar onderdeel van de transformatie van de tekstuele gegevens: de editeur tracht de gedocumenteerde tekstgeschiedenis zo objectief mogelijk te presenteren. Anders is dat gesteld bij het leveren van interpretatief, literair- en cultuurhistorisch commentaar, waarbij – in velerlei gradaties – de inhoud van de teksten wordt geïnterpreteerd, verbanden tussen de teksten onderling worden gelegd en/of relaties met buitentekstuele gegevens worden aangegeven.

Bij de voorbereiding van deze editie heb ik de commentaar beperkt op grond van de primaire doelstelling van de historisch-kritische editie: een zo volledig mogelijke documentatie van de tekstontwikkeling van het werk van Achterberg. De editie is – volgens het bekende ‘Baukastenprinzip’ van Hans Zeller – een basiseditie, bestaande uit leestekst, variantenapparaat en externe ontstaans- en publicatiegeschiedenis.²⁸ De commentaar staat in dienst van deze kerntaak, en is er dus in principe niet op gericht allerlei andere gegevens te verschaffen die niet direct tot de reconstructie van de interne en externe tekstgeschiedenis behoren. Het kader van de beschrijving en toelichting wordt gevormd door de ‘werkgeschichtliche und textgenetische Relevanz’ van het overgeleverde primaire en secundaire materiaal.²⁹ Er wordt afgezien van commentaar waarbij de tekst ‘allgemein historisch, sprachwissenschaftlich sowie literatur- und geisteswissenschaftlich erläutert und erörtert wird’ met als doel hem ‘vollständig aufzuarbeiten und für Rezipienten verständlich zu machen’.³⁰ Waar precies de grenzen liggen tussen wat Zeller een ‘Basis-

²⁶ Vgl. Mathijsens opsomming van wat een historisch-kritische editie aan commentaar *zou kunnen* bevatten (M. Mathijsen, *Naar de letter* (vgl. noot 2), p. 337–338).

²⁷ Zie hiervoor, § 1.1.3.

²⁸ Zeller formuleerde zijn ‘Baukastenprinzip’ voor het eerst in 1984. Later hebben hij en Höpker-Herberg het (enigszins aangepaste) model meer specifiek toegepast op de inrichting van de historisch-kritische uitgave. Zie E. Höpker-Herberg/H. Zeller, ‘Der Kommentar, ein integraler Bestandteil der historisch-kritischen Ausgabe?’ In: *Editio* 7 (1993), p. 51–61.

²⁹ E. Höpker-Herberg/H. Zeller, ‘Der Kommentar, ein integraler Bestandteil der historisch-kritischen Ausgabe?’, p. 59.

³⁰ E. Höpker-Herberg/H. Zeller, ‘Der Kommentar, ein integraler Bestandteil der historisch-kritischen Ausgabe?’, p. 59. Gezien de snelle veroudering en het subjectieve karakter van dergelijke commentaar pleiten Höpker-Herberg en Zeller voor de afzonderlijke behandeling en publicatie ervan. Ook houden zij de mogelijkheid open dat iemand anders dan de editeur deze commentaar verzorgt (p. 61).

edition' en een 'maximal kommentierten historisch-kritischen Ausgabe' noemt, valt niet in zijn algemeenheid te zeggen. In de volgende paragraaf wil ik aan de hand van één onderdeel van de commentaar – de vermelding van thematische bronnen – demonstreren welke de consequenties kunnen zijn van het door mij geformuleerde uitgangspunt.

1.1.6 *Thematische bronnen*

Wat betreft de problematiek van de vermelding van thematische bronnen is het werk van Achterberg in een aantal opzichten niet te vergelijken met dat van anderen. In tegenstelling tot dichters als Bloem, Leopold en Nijhoff heeft Achterberg geen teksten van anderen vertaald of bewerkt, zodat in zijn gedichten bijna nooit sprake is van een duidelijke overeenkomst tussen thematische bron en gedicht. Alleen in de gedichten die zijn geïnspireerd op de beeldende kunst is de verwijzing naar de bron in kwestie soms min of meer substantieel aanwezig. Anderzijds bevatten zijn gedichten dermate veel verwijzingen naar uiteenlopende gebieden als de wetenschap (wis-, schei- en natuurkunde, biologie, aardrijkskunde, et cetera), literatuur en mythologie, dat het wel vaststaat dat Achterberg uit diverse bronnen inspiratie heeft opgedaan. In dit verband wordt steevast gewezen op Achterbergs voorliefde voor woordenboeken en encyclopedieën, waarin hij 'grasduinend' op zoek ging naar 'geladen woorden' die hij in zijn poëzie kon aanwenden.³¹ De bronnen maken dus op enigerlei wijze deel uit van de tekstgeschiedenis van Achterbergs werk. Een geheel andere kwestie is echter in hoeverre deze tekstgenetische relatie zichtbaar is of zichtbaar kan worden gemaakt. In een bijdrage over een fysische aantekening uit Achterbergs literaire nalatenschap is Peperkamp hierover nogal optimistisch:

het is nogal merkwaardig dat vooralsnog niemand heeft nagegaan waar Achterberg zijn fysische informatie vandaan heeft gehaald. [...] We mogen hopen dat de historisch-kritische editie van zijn volledige oeuvre [...] in deze lacune zal voorzien. Idealiter bevat zo'n editie een lijst van alle teksten, waarvan vaststaat dat ze door de dichter zijn gebruikt. Het zou nog mooier zijn, wanneer dergelijke encyclopedische artikelen integraal werden afgedrukt naast het variantenmateriaal. In dat geval kan de editie de ideale werkplaats worden waarin onderzoek naar Achterber[*g*]'s werkwijze kan gedijen.³²

In welke mate vast te stellen is welke teksten door de dichter zijn gebruikt, hangt voor een belangrijk deel af van de overleveringssituatie en de werkwijze van de auteur. De identificatie van de door J.H. Leopold

³¹ Vgl. A. Middeldorp, 'Noodtrappen naar het morgenlicht', p. 3.

³² B. Peperkamp, 'Bij Achterberg op tafel kijken', p. 27.

geraadpleegde werken is bijvoorbeeld tot op zekere hoogte mogelijk doordat zijn boeken voor een belangrijk deel zijn overgeleverd. Bovendien had de dichter de gewoonte om tijdens zijn lectuur passages aan te strepen en notities te maken, en in veel gevallen bewaarde hij deze aantekeningen – en andere documenten, zoals krantenknipsels – bij de manuscripten van zijn gedichten; ook komt het voor dat Leopold de verwijzingen op de manuscripten zelf noteerde. Het ligt voor de hand dat een editeur dit materiaal uit de literaire nalatenschap gebruikt om mogelijke bronnen op het spoor te komen.³³

1.1.6.1 *Het overgeleverde materiaal*

Uit het overgeleverde materiaal in de nalatenschap van Achterberg is veel minder informatie te halen dan bij Leopold het geval is. In de eerste plaats is de omvang van zijn bibliotheek beperkt.³⁴ De verklaring hiervoor zal zijn dat Achterberg zijn leven lang meer boeken heeft geleend dan gekocht. Een niet onaanzienlijk deel van wat hij bezat, heeft hij bovendien gekregen. Dergelijke opdracht-exemplaren werden in veel gevallen ongelezen in de kast gezet. Van de overige boeken kan slechts tot op zekere hoogte worden vastgesteld of Achterberg ze daadwerkelijk gelezen heeft. De dichter noteerde doorgaans alleen achterin het boek een kruisje (x) of een ‘driekwart’ kruisje (λ), waarmee hij vermoedelijk aangaf of hij een boek (geheel of gedeeltelijk) had gelezen (x) of alleen had doorgebladerd (λ). Door het nagenoeg ontbreken van aantekeningen is niet meer te achterhalen wat Achterbergs speciale aandacht gevangen heeft. Ook zijn correspondentie biedt in dit opzicht weinig aanknopingspunten. Alleen in de brieven die Achterberg ten tijde van zijn internering heeft geschreven, maakt hij geregeld melding van zijn lectuur, al blijkt daaruit tevens dat de door hem verstrekte opgave slechts een fractie is van wat hij in werkelijkheid onder ogen heeft gehad.³⁵ Ook is de informatie die Achterberg verstrekt weinig gedetail-

³³ Zie H.T.M. van Vliet, ‘Eine Welt in Worten. Die Quellen von J.H. Leopold.’ In: *Editio* 11 (1997), p. 116–128.

³⁴ Achterbergs bibliotheek is na het overlijden van J.C. Achterberg-van Baak in het bezit gekomen van het Letterkundig Museum te Den Haag. De verzameling bevat zowel boeken van Achterberg als van zijn vrouw, alsmede publicaties die na de dood van de dichter als bewijsexemplaar aan de weduwe werden gestuurd. Een beschrijving van de collectie is te raadplegen in het Letterkundig Museum. Achterbergs eigen dichtbundels bevinden zich niet in deze collectie: deze zijn ondergebracht bij de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag.

³⁵ Op 22 januari 1938 schrijft hij bijvoorbeeld vanuit het Huis van Bewaring te Utrecht aan Annie Kuiper: ‘Er zijn hier oude Elsevier’s, van 1902 en zoo; heel merkwaardige vondsten; ook l’Illustration, Eigen Haard [...]’ Over zijn werkzaamheden als ‘boekencontroleur’ schrijft hij op 5 februari 1938: ‘Vandaag heel wat boeken gekaft. Soms doe je een vondst.’

leerd. Hij noemt doorgaans alleen welke boeken hij gelezen heeft, slechts in een enkel geval doet hij verslag van zijn leeservaring, en dan ook nog vaak oppervlakkig.³⁶ In latere brieven worden Achterbergs mededelingen over zijn leesactiviteiten steeds spaarzamer: vanaf circa 1945 vermeldt hij – een enkele uitzondering daargelaten – niet meer wat hij leest. Slechts in drie gevallen zijn aantekeningen die de dichter van zijn lectuur heeft gemaakt bewaard gebleven. In de eerste plaats zijn er vijf cahiers overgeleverd, waarin Achterberg in de jaren twintig teksten van anderen (merendeels gedichten) heeft overgeschreven.³⁷ De schriften kunnen mogelijk in verband gebracht worden met de periode waarin Achterberg Arie Dekker leerde kennen (augustus 1924) en zij zich – volgens de latere herinnering van Dekker – stortten op alles wat er aan literatuur verscheen.³⁸ Waarschijnlijker is het echter dat Achterberg pas een jaar later met het overschrijven van teksten is begonnen, en wel op advies van Roel Houwink. Op 24 september 1925 schreef Achterberg namelijk aan Houwink:

En is het werkelijk noodzakelijk verzen te gaan overschrijven? Moeten we langs voorgeschreven methoden iets bereiken? Moeten we oefenen? Dit valt me zoo nuchter, bijna dor op. (maar misschien redeneer ik in mijn niet-weten).³⁹

Dat Houwink een didactisch doel voor ogen had, blijkt ook uit een advies dat Achterberg in 1929 doorgaf aan Arie Dekker: ‘Een wenk: “Door veel schrijven! maar ook door veel lezen!! de techniek verbeteren” (RH).’ De teksten hebben dus klaarblijkelijk een rol gespeeld in de ‘scholing’ van Achterbergs dichterschap. Waaruit die rol precies bestond, is niet te achterhalen. Afgaande op de citaten uit Achterbergs brieven kan worden vermoed dat Roel Houwink de kennisname van teksten van anderen een goede methode vond om de eigen technische vaardigheden te ontwikkelen. Uit de brief aan Arie Dekker blijkt dat het daarbij niet alleen ging om het overschrijven, maar ook om het ‘veel lezen’. De functie van een tweede verzameling aantekeningen is duidelijker. Het betreft vier bladen typoscript, met aantekeningen uit twee

³⁶ Vgl. Achterbergs brief aan Jan Vermeulen van 20 januari 1944 (*Achterberg-Uitgevers*, dl. 1, p. 92–93).

³⁷ Op zijn vroegst is Achterberg met het aanleggen van de schriften begonnen in 1924, na het behalen van zijn onderwijzersdiploma: hij schreef de teksten namelijk in oude cahiers van de kweekschool, zoals blijkt uit de opschriften ‘Ned. Taal’ en ‘Uittrekselen’. Er is ook een schrift ‘Repertoire Kinderliedjes’. Dit schrift levert geen nadere indicatie voor de datering op, aangezien Achterberg dit repertoire zowel tijdens zijn opleiding als tijdens zijn werk als onderwijzer gebruikt kan hebben.

³⁸ Zie de Publicatiegeschiedenis, § 2.1.

³⁹ Zie de Publicatiegeschiedenis, § 3.1.

bronnen die Achterberg voor *Spel van de wilde jacht* heeft geraadpleegd: het *Folkloristisch woordenboek van Nederland en Vlaams België* van K. ter Laan ('s-Gravenhage etc., 1949) en de *Winkler Prins Encyclopaedie* (6e druk, Amsterdam etc., 1947–1954). Achterberg heeft de aantekeningen in 1957 afgestaan aan Paul Rodenko in verband met diens artikel over de bundel, 'Spiegel van de wilde jacht'.⁴⁰ In dit geval is de relatie met de ontstaansgeschiedenis van *Spel van de wilde jacht* evident. Er zijn bovendien inhoudelijke verbanden aan te wijzen, ook al zijn de letterlijke overeenkomsten beperkt en komen de elementen op verschillende plaatsen in de gedichten voor. Hetzelfde geldt voor een verzameling natuurwetenschappelijke aantekeningen.⁴¹ De notities weerspiegelen Achterbergs belangstelling voor nieuwe ontwikkelingen in de fysica en astronomie, zonder twijfel met het oog op nieuw te schrijven gedichten. Uit de correspondentie blijkt dat Achterberg zelfs plannen had voor een cyclus over het verschijnsel 'anti-materie'.⁴² Met de uitvoering ervan is hij echter niet ver gekomen. Alleen in de laatste twee voltooide gedichten ([1015] 'Critische massa' en [1016] 'Anti-materie'), in 'Fall-out' (de nieuwe versie van het gedicht [848] 'Vrijgezel') en in twee nagelaten fragmenten zijn min of meer duidelijke sporen van zijn notities terug te vinden.

Overeenkomstig het door mij geformuleerde algemene uitgangspunt heb ik ervoor gekozen de overgeleverde secundaire bronnen alleen in de editie te vermelden voorzover er een relatie is met de ontstaans- en tekstgeschiedenis van Achterbergs gedichten. Uit de hiervóór gegeven beschrijving blijkt dat dat alleen het geval is bij de folkloristische en natuurwetenschappelijke aantekeningen. Deze worden volledig opgenomen.⁴³ De inhoud van de schriften van de jonge Achterberg blijven daarentegen buiten beschouwing. Alhoewel de teksten waarschijnlijk een rol hebben gespeeld in de 'scholing' van de beginnende dichter, ze hebben – voorzover valt vast te stellen – niet gefungeerd als bron van afzonderlijke gedichten: er zijn geen directe parallellen tussen de inhoud van de schriften en de gedichten die Achterberg in deze periode schreef.

⁴⁰ Zie de Publicatiegeschiedenis, § 47.16.1.

⁴¹ Het gaat om een cahier met een lijst van wetenschappelijke termen, en een drietal bladen met uitgebreidere aantekeningen bij drie termen uit het schrift. Uit de herkomst van een aantal teksten kan worden afgeleid dat Achterberg de aantekeningen tussen 1959 en 1962 heeft gemaakt.

⁴² Zie de Publicatiegeschiedenis, § 48.4.3.

⁴³ Aangezien de werkwijze van Achterberg het in het algemeen onmogelijk maakt de aantekeningen ondubbelzinnig aan bepaalde passages in de gedichten te relateren, zijn ze niet in de commentaar bij de afzonderlijke gedichten maar in de Publicatiegeschiedenis verwerkt.

Een onderzoek naar de boeken uit Achterbergs bezit heeft evenmin resultaat opgeleverd. Geen van de door Achterberg gemarkeerde passages kon in verband worden gebracht met een van zijn gedichten.⁴⁴ Uit een steekproefsgewijs onderzoek van circa 10% van alle andere boeken zijn ook geen letterlijke overeenkomsten gebleken. Wel zijn er soms sporen van thematisch-inhoudelijke overeenkomst, maar in die gevallen is het vrijwel onmogelijk Achterbergs bronafhankelijkheid aan te tonen. Een dergelijk onderzoek valt, gezien het interpretatieve en speculatieve karakter ervan, buiten het bestek van een historisch-kritische editie.⁴⁵

1.1.6.2 *Werkwijze*

Ook de werkwijze van een auteur bepaalt voor een groot deel de grenzen van het bronnenonderzoek. Een extreem voorbeeld hiervan heeft Achterberg zelf gegeven in een interview met H.U. Jessurun d'Oliveira:

Wat die vreemde en wetenschappelijke woorden betreft die ik in mijn gedichten gebruik. Soms verwijt men mij dat. Neem nu het vers *Aquarium*:

Al dreunen straaljagers over,
zij worden geen haarbreed verschoven.

Ik ga hier dus uit van de Fraunhoferse lijnen, waarin de substantie van het licht wordt uitgedrukt. Het woord Fraunhofen doet me denken aan fronsen, rimpelen, en zo kom ik hier op niet rimpelen, niet verschuiven. Dit is de manier waarop ik exacte wetenschappelijke woorden toepas. Ze moeten geïntegreerd worden, aanhaken bij woorden in de omgeving.⁴⁶

Zonder deze uitlating zou niemand kunnen vermoeden dat de genoemde passage in de nieuwe versie van [956] 'Aquarium' geïnspireerd is op een fysische bron, ook al is die bron overgeleverd in de nalatenschap

⁴⁴ Er doet zich één curieus geval van het omgekeerde voor: in zijn exemplaar van het *Verklarend handwoordenboek der Nederlandse taal* door M.J. Koenen en J. Endepols (Vijfentwintigste druk, Groningen, [1960]) heeft Achterberg alle woorden gemarkeerd die hij had gebruikt in de gedichten [848] 'Fall-out', [1015] 'Critische massa' en [1016] 'Anti-materie'. De aantekeningen zijn dus ná de voltooiing van de gedichten aangebracht. Vier woorden uit het gedicht 'Fall-out' die niet in het woordenboek staan vermeld ('Ausweis', 'fall-out', 'Henoeh' en 'Nod'), zijn door Achterberg op de desbetreffende alfabetische plaats toegevoegd.

⁴⁵ Ik sluit mij in dit opzicht aan bij Van Vliet, die stelt dat de editeur van een historisch-kritische editie zich moet beperken tot het documentaire bronnenonderzoek, dat uitgaat van 'kenbare' indicaties in het overgeleverde materiaal (H.T.M. Van Vliet, 'Eine Welt in Worten' (vgl. noot 33), p. 125). Zie ook M. Nijhoff, *Gedichten* (vgl. noot 22), dl. 2, p. 68.

⁴⁶ H.U. Jessurun d'Oliveira, 'Gerrit Achterberg', p. 27. Zie de commentaar bij [956] 'Aquarium'.

van de auteur.⁴⁷ De editeur zou er in zijn commentaar ook geen melding van kunnen maken, aangezien elke aanwijsbare relatie met de tekstontwikkeling van het gedicht ontbreekt. Vanzelfsprekend zijn niet alle referenties zo ondoorzichtig. In Achterbergs gedichten komen tal van namen en begrippen voor, die expliciet verwijzen naar de buiten-tekstuele context. Vergelijk alleen al titels van gedichten als [230] ‘Henry Rousseau’, [271] “‘Beumer & Co.’”, [329] ‘Joseph Schmidt’, [489] ‘Emmaüs’, [523] ‘Orpheus’, [627] ‘Spinoza’, [635] ‘Quantiteit’, [694] ‘I’³, [711] ‘Doornroosje’, [729] ‘Beklemrecht’, [803] ‘Spellbound’, [841] ‘Kloosterhofje van Fréjus’, [846] ‘Velodroom’, [911] ‘Ichthyologie’ en [931] ‘Rorschach’. Ook in dergelijke expliciete referenties valt echter vaak een ‘particulier’ gebruik door Achterberg te onderkennen. Achterbergs werkwijze is in dit verband door Kassies getypeerd als ‘pure annexatie’. Naar aanleiding van een onderzoek naar de ontleningen aan de antieke mythologie stelt hij:

Er is geen sprake van dat Achterberg zich ooit ten doel stelt een thema uit de oudheid in zijn eigen betekenis in zijn poëzie te verwoorden of te belichten. Hij kiest een thema uit om er zijn eigen effect mee te bereiken en bekommert zich maar heel weinig om de eigen betekenis van dat thema, los van de gedachte of voorstelling die hij er zelf mee naar voren wil brengen.⁴⁸

Behalve reductie van betekenis komen verschillende andere procédés voor. Op grond van een inventarisatie van specifieke terminologie constateert Kassies dat Achterberg ‘graag speelt met de betekenis van een woord in de alledaagse en in een meer letterlijke, door “heretymologisering” verkregen betekenis’.⁴⁹ Eenzelfde dubbelzinnig taalgebruik doet zich voor bij namen, zoals valt te demonstreren aan de gedichten uit *Ode aan den Haag*. De vele verwijzingen naar locaties in de hofstad kunnen vanzelfsprekend worden geïdentificeerd. Zoals echter is aange- toond in diverse interpretatieve bijdragen over de bundel, spelen de referenties naar de (historische) werkelijkheid vaak slechts een secundaire rol bij de betekenistoekenning aan het gedicht. De titel van het gedicht [925] ‘Schuddegeest’ verwijst bijvoorbeeld – zoals Middeldorp heeft opgemerkt – niet alleen naar het thans nog bestaande hofje in Den Haag, maar ook naar een duingebied dat oorspronkelijk zo heette. Al-

⁴⁷ Het begrip ‘lijnen van Fraunhofer’ komt voor in het cahier met natuurwetenschappelijke termen.

⁴⁸ W. Kassies, *En Alexander is een schim in mij*, p. 54. Kassies demonstreert deze werkwijze onder andere aan [523] ‘Orpheus’, waarin Achterberg volgens hem slechts een ‘gereduceerde Orpheus’ tekent (p. 31).

⁴⁹ W. Kassies, *En Alexander is een schim in mij*, p. 8. Als voorbeeld van heretymologisering geeft hij [533] ‘Telefoon’, met de letterlijke betekenis ‘klank uit de verte’.

hoewel Middeldorp ‘het kleine afgesloten hofje’ in verband kan brengen met ‘de verkleining van de werkelijkheid in het gedicht’, moet hij tevens constateren dat de ‘oorsprong en betekenis van de naam Schuddegeest niets te bieden [hebben] wat correspondeert met de angstaanjagende dreiging in het gedicht’. Daarom vermoedt hij dat Achterberg ‘langs eigen wegen naar een oorspronkelijke betekenis op zoek [is] gegaan’, en interpreteert hij de samenstelling ‘Schuddegeest’ met behulp van de etymologie van de woorddelen ‘schudde’ (‘galg’) en ‘geest’ (‘strook grond’), dus: ‘galgeveld’. Hiermee wordt, aldus Middeldorp, ‘het angstwekkende, bedreigende van het gedicht ineens verklaarbaar’.⁵⁰ Deze lezing biedt hem bovendien de mogelijkheid ‘de luiken’ (r. 13) als valluiken van een schavot op te vatten en in verband te brengen met de ‘grote val’ in r. 13 van [924] ‘Nachtwaker’.⁵¹ Uit dit voorbeeld moge blijken welke problemen de toelichting van de titel ‘Schuddegeest’ oplevert. De commentator die alleen de referentiële betekenis van de titel vermeldt, stuurt de lezer dus in zekere zin de verkeerde richting uit. Martens stelt:

Der Herausgeber, der mit dem Kommentargestus ‘das ist’, ‘das bedeutet’, ‘das heißt’ vorschreibt, wie die dunkle oder auch mehrdeutige Textstelle zu verstehen ist, konterkariert diese spezifische Eigenart poetischer Rede, muß doch der Leser bei Mehrdeutigkeiten und Unbestimmtheiten des Textes selbst seine Entscheidungen treffen, eigene Strategien des Verstehens entwickeln – und sei es auch nur, um zur Feststellung zu kommen, daß in der von der Poesie konstituierten Welt – anders als im Alltag – Gegensätze sich nicht ausschließen, sondern nebeneinander ihre Geltung haben.⁵²

In Achterbergs gedichten schuilen de tekstproblemen bovendien niet alleen in de begrippen die op het eerste gezicht duister zijn, maar in de dubbelzinnigheid van de gehele constructie, waartoe ook de ogenschijnlijk ‘gewone’ woorden behoren. Een goed voorbeeld hiervan is het ge-

⁵⁰ A. Middeldorp, *Het avontuur van Achterberg*, p. 28–29. Middeldorp voegt er nog aan toe dat er in het verleden daadwerkelijk een galgeveld in het duingebied gelegen heeft, al acht hij dit gegeven niet van belang voor de interpretatie van het gedicht.

⁵¹ A.F. Ruitenberg-de Wit – die ook vaststelt dat de concrete werkelijkheid van ‘het pittoreske hofje’ geen rol speelt in het gedicht – brengt de sinistere sfeer in verband met een letterlijke lezing van de titel: ‘We mogen verwachten dat de geest hier een schok krijgt te verwerken, dat er opschudding in de ziel ontstaat.’ A.F. Ruitenberg-de Wit, *Het huis van Achterberg. Een commentaar*, p. 205.

⁵² G. Martens, ‘Kommentar – Hilfestellung oder Bevormundung des Lesers?’ In: *Editio* 7 (1993), p. 36–50. Het citaat op p. 43–44. Ook Woesler stelt: ‘Dort, wo der Autor unbestimmt bleiben wollte, sollte der Kommentator nicht Eindeutigkeit anstreben’. Hij vraagt zich bovendien af of de commentator daartoe wel in staat is: ‘Inwieweit soll und kann man hermetische oder konkrete Poësie überhaupt erklären?’ W. Woesler, ‘Zu den Aufgaben des heutigen Kommentars.’ In: *Editio* 7 (1993), p. 18–35. De citaten op p. 20–21.

dicht [534] 'Lasscher'. De betekenis van het gedicht wordt – zoals F.R.W. Stolk heeft aangetoond – niet alleen bepaald door het metaforisch of metonymisch gebruik van afzonderlijke woorden, maar in de verbindingen die er tussen de verschillende elementen bestaan:

Naast 'autogenisch lassen' (metaalbewerkingstechniek) treft men in dit gedicht aan: 'protoplasma' en 'miasma' (biologie), en 'lijn' en 'curve' (wiskunde). Het zijn woordgroepen die, indien letterlijk opgevat, weinig of niets met elkaar te maken hebben, maar als ze metaforisch worden opgevat verbindingen blijken aan te kunnen gaan en samen de betekenis van het gedicht mede bepalen.⁵³

Uit zijn interpretatie blijkt dat de dubbelzinnigheid van de afzonderlijke woorden en woordgroepen alleen kan worden opgelost door de betekenis van het gehele gedicht in beschouwing te nemen: 'De betekenis van één woord of regel wordt mede bepaald door die van andere. Het is het samenstel van betekenissen dat de betekenis van het gedicht vormt.'⁵⁴

Het voorgaande moge duidelijk maken dat de annotatie van afzonderlijke tekstelementen in Achterbergs gedichten geen oplossing kan bieden voor de werkelijke tekstproblemen zonder interpretatief te worden. De commentator kan de door de dichter uitgevoerde bewerkingen negeren en volstaan met de vermelding van de gangbare, feitelijke betekenis(sen), maar zijn annotaties zullen dan op vele plaatsen invalide zijn. Een verklaring die meer recht doet aan de dubbelzinnige betekenis kan niet anders dan gebaseerd zijn op een interpretatie van het gedicht, en is daardoor zélf interpretatief. Deze overwegingen hebben geleid tot een terughoudende werkwijze op het gebied van de toelichting van thematische bronnen.⁵⁵

1.1.6.3 *Secundaire literatuur*

Een mogelijkheid is ook dat een editeur de vermelding van thematische bronnen beperkt tot de uit de secundaire literatuur bekende gegevens, zoals Fokkema heeft voorgesteld.⁵⁶ In het geval van Achterberg kleven aan een dergelijke werkwijze mijns inziens bezwaren. De verschillende pogingen om in de gedichten van Achterberg bronnen van citaten en verwijzingen aan te wijzen, hebben een diversiteit aan gegevens opgeleverd, variërend van algemene uitspraken over de invloeden die de dichter zou hebben ondergaan tot meer gedetailleerde demonstraties van de verwerking van referenties in (gedeelten van) de gedichten. Een syste-

⁵³ F.R.W. Stolk, 'Woorden gloeiend' aaneengesmeed', p. 47.

⁵⁴ F.R.W. Stolk, 'Woorden gloeiend' aaneengesmeed', p. 50.

⁵⁵ Zie verder § 4.7 (punt 6).

⁵⁶ Zie hiervoor, p. 19.

matisch onderzoek naar Achterbergs gebruik van bronnen heeft nog niet plaatsgevonden, al is aan een aantal deelgebieden wel meer aandacht besteed dan aan andere. Met name over Achterbergs ontleningen aan de beeldende kunst en de bijbel is veel geschreven. De secundaire literatuur over het eerstgenoemde thema is even overzichtelijk als volledig: de afbeeldingen waarop Achterberg een aantal van zijn gedichten heeft geïnspireerd, zijn – voorzover mogelijk – geïdentificeerd.⁵⁷ Geheel anders is de situatie met betrekking tot Achterbergs schatplichtigheid aan de bijbel. Hoewel er talrijke bijdragen aan de bijbelse reminiscenties in Achterbergs poëzie zijn gewijd, is dit onderwerp nog altijd niet uitputtend behandeld.⁵⁸ Gezien de in de literatuur gevoerde discussies is het ook zeer de vraag of dat wel mogelijk is: herhaaldelijk is erop gewezen dat veel van de referenties niet met één specifieke bijbeltekst in verband te brengen zijn of ‘algemeen bijbels’ van karakter zijn: ‘Bij Achterberg liggen voortdurend niet alleen bijbelteksten [...] op de loer, maar ook bijbelse namen, uitdrukkingen, gebeurtenissen, gedachten.’⁵⁹ Bovendien blijken de verwijzingen en citaten niet altijd rechtstreeks aan de Statenvertaling te zijn ontleend, maar ook aan ‘tussenbronnen’ als de Heidelbergse Catechismus, berijmingen, liederen en preken.⁶⁰ Dit maakt de identificatie van de ontleningen aan de ‘tale Kanaäns’ bijzonder gecompliceerd. De juistheid van de vermeende bijbelverwijzingen is in de literatuur dan ook bij voortduring onderwerp van discussie geweest.

Wanneer een editeur ervoor kiest gegevens uit de secundaire literatuur in zijn commentaar bij de gedichten te vermelden, dan is het de vraag of hij de aannemelijkheid van de gesignaleerde verwijzingen moet evalueren, of dat hij kan volstaan met een weergave van de geopperde mogelijkheden. Naar mijn oordeel valt een beoordeling van het reeds verrichte onderzoek principieel buiten het bestek van een historisch-kritische uitgave, nog afgezien van de vraag of de editeur daartoe in alle gevallen in staat is. De enige mogelijkheid is dat *alle* opmerkingen over Achterbergs bronnen, ongeacht het kaliber ervan, worden samengevat en/of geciteerd. Ik acht dit in het onderhavige geval weinig zinvol. Gegeven de situatie dat gedetailleerd onderzoek naar Achterbergs gebruik van bronnen slechts sporadisch heeft plaatsgevonden, zal de commentaar voor het overgrote deel bestaan uit de vermelding van min of meer

⁵⁷ Bij enkele gedichten is een eenduidige identificatie van de bron onmogelijk, omdat ze niet op één specifiek werk geïnspireerd zijn. Zie § 4.7 (punt 6).

⁵⁸ Zie onder meer de publicaties van H. Barendregt, J. de Gier, M. Nienaber-Luitingh en C. Rijnsdorp in de Bibliografie van secundaire literatuur. Vgl. ook *Biografie*, p. 53–55 en A. Middeldorp, *De wereld van Gerrit Achterberg*, p. 80–91.

⁵⁹ C. Rijnsdorp, ‘De calvinistische achtergrond van Achterbergs poëzie’, p. 691.

⁶⁰ Vgl. A. Middeldorp, *De wereld van Gerrit Achterberg*, p. 91.

algemene, moeilijk verifieerbare opmerkingen. Al naar gelang de stand van het onderzoek zullen bepaalde gedichten een overdaad aan commentaar krijgen, terwijl andere gedichten het zonder commentaar moeten stellen. Hetzelfde geldt voor de ongelijkmatige aandacht voor de verschillende typen bronnen: in de commentaar zal bijvoorbeeld veelvuldig melding worden gemaakt van de gesignaleerde ontleningen aan de bijbel, terwijl ontleningen aan andere bronnen nagenoeg geheel buiten beschouwing blijven.⁶¹

Om genoemde redenen heb ik er van afgezien alle uitspraken van derden over Achterbergs gebruik van bronnen in de commentaar te vermelden. Voor zover de secundaire literatuur in het bronnenonderzoek is betrokken, wordt dit vanzelfsprekend vermeld. Verder wordt per gedicht alleen een opsomming gegeven van bijdragen die voor een substantieel gedeelte aan het desbetreffende gedicht zijn gewijd.⁶²

1.2 INRICHTING VAN DE EDITIE

Voor de inrichting van de uitgave is nadrukkelijk aansluiting gezocht bij eerdere edities in de reeks *Monumenta Literaria Neerlandica*, met name bij de hiervoor genoemde Nijhoff-editie en de door Leo Jansen bezorgde uitgave van Karel van de Woestijne *Wiekslag om de kim*.⁶³ De in deze uitgaven gehanteerde terminologie en presentatiewijze zijn zo veel mogelijk gevolgd.

De editie bestaat uit drie delen. Deel 1 bevat de leesteksten van de gedichten, deel 3 de varianten en commentaar bij deze gedichten. In deel 2 volgen na de Verantwoording een beschrijving van de Publicatiegeschiedenis van Achterbergs werk, een Bronnenlijst van de geraadpleegde primaire documenten en verschillende bibliografieën (primaire literatuur, secundaire literatuur en vertalingen). Elk deel besluit met een gedetailleerde inhoudsopgave. Deel 1 en 3 bevatten bovendien een register van titels en beginregels van de gedichten.

⁶¹ Dergelijke commentaar veroudert bovendien relatief snel. Vgl. E. Höpker-Herberg/H. Zeller, 'Der Kommentar, ein integraler Bestandteil der historisch-kritischen Ausgabe?' (vgl. noot 28), p. 60.

⁶² Zie ook § 4.7 (punt 7). Een beperking is voorts gezocht in de volledigheid van de Bibliografie van secundaire literatuur (zie ook § 3.3.2), al liggen aan die beslissing – het kan niet worden verheeld – ook praktische overwegingen ten grondslag.

⁶³ Karel van de Woestijne, *Wiekslag om de kim*. Ed. L. Jansen. 2 dln. Assen, 1996. *Monumenta Literaria Neerlandica* VIII, 1–2.

2 Deel 1: Teksten

In deel 1 van de editie zijn de leesteksten van de gedichten afgedrukt. Behalve de voltooide gedichten zijn er 45 onvoltooide gedichten (veelal korte fragmenten) overgeleverd, die in Appendix A worden opgenomen. Appendix B bevat een voltooid gedicht waarvan de status onduidelijk is en dat om die reden niet bij de andere voltooide gedichten kan worden geplaatst. In § 2.4 wordt de weergave van de in de appendices opgenomen teksten nader verantwoord.

2.1 DE BASISTEKST

Als basistekst is gekozen de eerste voltooide versie van de gedichten. In het ene geval kan dat een manuscript zijn, in het andere geval een gedrukte bron. Bij manuscripten waarin varianten of correcties zijn aangebracht, is de eerste voltooide versie de eerste werkfase die tot een afgerond gedicht heeft geleid. Bijvoorbeeld: van een aantal gedichten uit de bundel *Ode aan den Haag* bestaan manuscripten, die een eerste netversie in zwarte inkt bevatten. Deze versies zijn voltooid en worden derhalve als leestekst afgedrukt. In een latere fase heeft Achterberg met potlood veranderingen aangebracht, waardoor een nieuwe versie is ontstaan. Deze varianten worden, tezamen met de andere varianten, in het variantenapparaat weergegeven. Alleen op basis van grafische informatie wordt tot een andere werkgang besloten. In het geval dat Achterberg in de eerste versie veranderingen had genoteerd in dezelfde kleur inkt, dan zouden deze directe correcties tot dezelfde fase gerekend worden. De leestekst zou in dat geval dus gebaseerd zijn op de eerste *gecorrigeerde* versie.¹

Het is mogelijk dat een kladhandschrift aan de leestekst ten grondslag ligt, mits het uiteindelijke resultaat van het kladje voltooid is en er dus geen open plaatsen en/of open varianten meer in het gedicht staan. Dit komt overigens niet vaak voor, aangezien Achterberg de gewoonte had op plaatsen waar hij nog twijfelde vraagtekens te zetten, die hij meestal niet alle doorhaalde. Bij het overschrijven of overtypen van het gedicht nam hij op deze plaatsen een definitieve beslissing, zodat pas op dat moment gesproken kan worden van een versie die voltooid is.²

¹ Dit criterium is ontleend aan de Nijhoff-editie (vgl. p. 19, noot 22), zie deel 2, p. 15. De desbetreffende gedichten uit *Ode aan den Haag* zijn te vinden in deel 1, p. 451–455.

² Het ontbreken van een titel is geen reden om een gedicht als onvoltooid te beschouwen. Achterberg zelf heeft verschillende gedichten zonder titel ter publicatie aan tijdschriften afgestaan.

Alleen indien er aan de betrouwbaarheid van een eerste versie getwijfeld kan worden, wordt een latere als basistekst gekozen. In de regel zijn de eerste versies echter niet minder betrouwbaar dan de latere (zie ook hiervóór, § 1.1.4).

2.2 DE CONSTITUTIE VAN DE LEESTEKST

De basistekst wordt ongewijzigd overgenomen, behalve bij evidente schrijf-, type- en zetfouten: alle lezingen die zelfstandig of in de gegeven context geen betekenis toelaten,³ zijn gecorrigeerd en worden in het apparaat verantwoord (zie § 4.4).

2.2.1 *Interpunctie*

In de beginperiode van zijn dichterschap hanteerde Achterberg een schijnbaar inconsequent systeem van interpunctie en kapitalisering. Het betreft in de eerste plaats de gedichten uit *De zangen van twee twintigers*, de bundel die Achterberg samen met zijn jeugdvriend Arie Dekker liet verschijnen. Een reden om aan te nemen dat de ‘inconsequenties’ van Achterberg en niet van de zetter afkomstig zijn, is dat ze *niet* voorkomen in de gedichten van Arie Dekker. Aangezien het onwaarschijnlijk is dat de zetter Dekkers gedichten wél en Achterbergs gedichten niet zorgvuldig gezet heeft, moet worden aangenomen dat de in de bundel afgedrukte teksten op dit punt door de auteur geïntendeerd zijn. Deze veronderstelling wordt ondersteund door het gegeven dat eenzelfde systeem van interpunctie en kapitalisering voorkomt in de gedichten die Achterberg vanaf 1925 in manuscript aan Roel Houwink en Arie Dekker stuurde. De aard van de manuscripten – alle nethandschriften – geeft geen aanleiding te denken dat Achterberg haastig of onzorgvuldig te werk is gegaan. Om deze reden zijn de inconsequenties niet gecorrigeerd.

2.2.2 *Spelling*

De spelling van de gedichten is niet aangepast. Inconsequenties en eigenaardigheden (zoals ‘kwartrijn’ in plaats van ‘kwatrijn’) zijn dus onveranderd gelaten. Tot en met ongeveer augustus 1946 schreef Achterberg de spelling De Vries en Te Winkel, al paste hij – zoals meer auteurs – de regels niet altijd foutloos toe: er zijn talrijke plaatsen in de gedichten aan te wijzen waar ten onrechte al dan niet dubbele klinkers of een buigings-n staan. In de periode rond de invoering van de nieuwe spelling in Nederland (begin 1947) gebruikte Achterberg, zowel in zijn

³ Ik volg de omschrijving van Mathijsen, die zich baseert op de nog steeds gangbare definities van Scheibe en Zeller. Zie M. Mathijsen, *Naar de letter* (vgl. p. 11, noot 2), p. 250–252.

brieven als in zijn gedichten, de oude en de nieuwe spelling door elkaar. Daarna schreef hij consequent in de nieuwe spelling, zij het dat hij de buigings-n in zijn gedichten handhaafde (zie verder § 4.10.3). De tekst van de gedichten heeft Achterberg echter nooit volledig in overeenstemming gebracht met de voorkeurspelling. Ook na de verschijning van de *Woordenlijst van de Nederlandse taal* in 1954 volgde hij de voorgeschreven spelling bewust niet altijd. In 1956 ontving hij bijvoorbeeld een proef van *Maatstaf*, waarop een corrector van uitgeverij Daamen voorstellen tot correctie van de spelling had genoteerd conform het groene boekje. Zo tekende de corrector bij het woord ‘phase’ uit [971] ‘Dryade’ aan: ‘De voorkeurspelling is: fase.’ Achterberg haalde deze correctie door, evenals alle andere voorstellen.⁴ Uit dit voorbeeld blijkt dat een ogenschijnlijk onjuiste spelwijze doelbewust *kan* zijn gekozen door de auteur, een reden temeer in dezen bij het aanbrengen van correcties terughoudend te werk te gaan.

2.2.3 *Overige aanpassingen*

De volgende aanpassingen vinden zonder verantwoording plaats:

- De titel is in klein kapitaal gezet, voorafgegaan door een nummer tussen teksthaken. De nummering van gedichten in reeksen is altijd Romein: ‘Eiland der ziel 2’ wordt dus ‘Eiland der ziel II’.
- De plaats en typografie van motto’s en opdrachten worden geüniformeerd (rechtsboven en cursief; slotpunten worden weggelaten).
- De regeltelling is toegevoegd.
- Het beletselteken wordt met drie puntjes weergegeven.
- Accenten zijn consequent als accent aigu gezet; dubbele klinkers zijn van twee accenten voorzien.
- Aan- en afhalingen worden met enkele tekens (‘ ’) weergegeven.

2.3 ORDENING

2.3.1 *Chronologische volgorde*

De gedichten zijn in chronologische volgorde opgenomen, voorzien van een nummer. De chronologische ordening is het meest geschikt om de ontwikkeling in een oeuvre te laten zien en sluit in dit opzicht aan bij de keuze van de eerste voltooide versie als basistekst en de progressieve inrichting van het apparaat. De chronologische rangschikking van de gedichten is verre van precies, aangezien Achterberg zijn manuscripten niet dateerde. Van sommige gedichten is – bijvoorbeeld op basis van de correspondentie – een vrij exacte datering te geven. Veel vaker ontbre-

⁴ Zie de Publicatiegeschiedenis, § 47.8.2. Vgl. F.R.W. Stolk, ‘Veranderde gedichten’.

ken dergelijke gegevens of valt niet uit te maken op welk(e) gedicht(en) ze betrekking hebben, en is bijvoorbeeld alleen de datum van eerste publicatie een houvast voor de datering. De gepresenteerde volgorde is dus relatief, al wordt de mate van zekerheid van de datering wel steeds verantwoord in het apparaat (zie verder § 4.2).

Een nadeel van de chronologische ordening is dat zij een zekere overzichtelijkheid met zich meebrengt: de gedichten staan niet meer in een geordend geheel van bijvoorbeeld een bundel. Om toch enige geleiding in het omvangrijke en heterogene corpus aan te brengen, zijn de gedichten nader ingedeeld per periode. Deze indeling is, vooral vanuit praktisch oogpunt, gebaseerd op een aantal momenten in de publicatiegeschiedenis van Achterbergs werk.⁵ Zij is dus tamelijk willekeurig gekozen en heeft uitdrukkelijk niet de bedoeling Achterbergs dichterschap van een inhoudelijke periodisering te voorzien.

2.3.2 *Afwijkende versies: meer dan één leestekst*

In sommige gevallen zijn van een gedicht verschillende leesteksten opgenomen. Dit gebeurt als een gedicht dermate ingrijpend veranderd is, dat er in feite sprake is van een totaal nieuwe versie van het gedicht. Bijvoorbeeld: het gedicht [334] 'Lente III', in 1940 gepubliceerd in *Criterium*, werd door Achterberg in 1945 aanzienlijk gewijzigd en voorzien van een nieuwe titel ('Verkenning') toen hij bezig was met de samenstelling van de bundel *Inertie*. In de uitgave worden de twee versies opgenomen op de plaats waar ze chronologisch thuishoren, aangeduid met de extensies A en B. De eerste versie van het gedicht, [334A] 'Lente III', staat dus tussen de andere gedichten uit de maart-aflevering 1940 van *Criterium*, de tweede versie wordt opgenomen in de chronologie van 1945 als [334B] 'Verkenning'.

De keuze van de gedichten die in meer dan een versie zijn afgedrukt is natuurlijk min of meer subjectief. Een belangrijke overweging hierbij is geweest dat de opname van de verschillende versies in het tekstdeel tot doel heeft de presentatie van het variantenapparaat – waarin alle verschillen ook zijn weergegeven – te vergemakkelijken.

Bijzondere aandacht verdient in dit verband het gedicht [848] 'Vrijgezel', dat door Achterberg tot driemaal toe ingrijpend werd gewijzigd. In deel 1 worden de volgende vier versies als leestekst afgedrukt:

- [848A] 'Vrijgezel': *Podium* (1950)
- [848B] 'Kaïn' : *Voorbij de laatste stad*¹ (1955)
- [848C] 'Kaïn' : *Maatstaf* (1955)
- [848D] 'Fall-out' : *Maatstaf* (1961)

⁵ Evenals voor de chronologische opzet van de Publicatiegeschiedenis geldt dat de grenzen tussen de aangegeven jaartallen niet absoluut zijn (vgl. § 3.1.1).

Het resultaat van de metamorfose van ‘Vrijgezel’ tot ‘Fall-out’ is dat de laatste versie geen enkele regel meer gemeen heeft met de eerste. Strikt genomen is ‘Fall-out’ dus geen versie van ‘Vrijgezel’; een op zichzelf staand gedicht is het evenmin, aangezien het in een bijzondere relatie staat tot de voorgaande versies van het gedicht.⁶ Om die reden krijgt ‘Fall-out’ geen nieuw gedichtnummer, maar wordt de verwantschap uitgedrukt in de toegekende extensies A, B, C en D.

2.3.3 *Samenvoeging/splitsing van gedichten: nieuw nummer*

Het hiervóór beschreven systeem wordt niet toegepast in die gevallen waarin Achterberg gedichten heeft samengevoegd of gesplitst. Bijvoorbeeld: in een verzameling typoscripten uit de periode vóór 1942 zijn twee ongetitelde gedichten overgeleverd, [427] ‘*Nachtwind en ritseling*’ en [482] ‘*Koorts weekt u los*’, die Achterberg in het begin van 1942 heeft samengevoegd tot één gedicht, [493] ‘*Koorts*’. In dit geval gaat het dus niet om verschillende *versies van een gedicht*, maar om *verschillende gedichten*. Om die reden krijgen de gedichten elk een nummer (respectievelijk [427], [482] en [493]), en dus niet één nummer met de extensies A, B en C. In het apparaat van de drie gedichten wordt op de tekstuele en genetische verwantschap gewezen. Ter verduidelijking volgt hier nog een voorbeeld van het tegenovergestelde geval, namelijk de splitsing van een gedicht. Op 1 juli 1938 stuurde Achterberg aan Roel Houwink in manuscript het gedicht [231] ‘*Liefde, ik blijf u loven*’, dat vervolgens in dezelfde vorm (voorzien van de titel ‘Liefde’) werd gepubliceerd in de septemberaflevering van *Opwaartsche wegen*. Bij de samenstelling van *Eiland der ziel* (1939) blijkt het gedicht te zijn gesplitst in twee gedichten, ‘Liefde I’ en ‘Liefde II’. Deze gedichten worden aangemerkt als nieuwe gedichten en derhalve in de editie opgenomen met een nieuw nummer: [302] ‘Liefde I’ en [303] ‘Liefde II’. Ook al heeft de tekst van het oorspronkelijke gedicht bij splitsing geen ingrijpende veranderingen ondergaan, geen van beide nieuwe gedichten is te beschouwen als een versie van het oorspronkelijke gedicht.

2.4 APPENDICES

De in Appendix A afgedrukte teksten zijn onvoltooid. Anders dan bij de voltooide gedichten is de leestekst van deze fragmenten gebaseerd op de laatste versie. Voor de overzichtelijkheid zijn alle regels (in plaats van om de vijf regels) genummerd. Losse notities (aangeduid met het teken ^) en open varianten (weergegeven door middel van accolades) zijn in de leestekst opgenomen. In fragment [1] staan bijvoorbeeld twee woor-

⁶ Vgl. R.L.K. Fokkema, *Varianten bij Achterberg*, dl. 2, p. 92.

den, die niet met zekerheid in een lezing te incorporeren zijn. Ze worden als volgt weergegeven:

^treindood ^bioscoopdood

De eerste regel van fragment [6] eindigt met drie lezingen, waaruit Achterberg niet heeft gekozen. De presentatie van deze open varianten luidt:

Plunderend raast de wind $\left\{ \begin{array}{l} \text{voorbij het raam} \\ \text{de tuinen door} \\ \text{het raam voorbij} \end{array} \right\}$

Open plaatsen in de basistekst worden weergegeven door een bepaalde hoeveelheid wit in een regel of door een hele witregel. Vergelijk fragment [38]:

Nevelkamer van Wilson is
Het ongeweeste parelsnoer

Op enkele plaatsen zijn editeursaanwijzingen in de leestekst opgenomen, bijvoorbeeld bij onzekere lezingen ([?]) en onleesbare woorden ([xxx]). In de tekst van de onvoltooide gedichten is zo weinig mogelijk ingegrepen: ontbrekende punten aan het einde van een zin of inconsequent hoofdlettergebruik zijn niet gecorrigeerd. Achterbergs gebruik van vraagtekens op plaatsen waarvan hij nog niet zeker was (zie ook hierná, § 4.10.2.3), is niet in de leestekst overgenomen. De vraagtekens behoren weliswaar tot het onvoltooide karakter van de fragmenten, maar aangezien de weergave ervan de leestekst enorm zou belasten is hier van afgezien. Uiteraard zijn alle vraagtekens wel in het variantenapparaat verantwoord.

De leestekst van het in Appendix B opgenomen gedicht, [1] ‘De duidelijke dr of Geharrewar met Zeydje’, is gebaseerd op de enige versie die van het gedicht is overgeleverd.

2.5 REGISTER EN INHOUDSOPGAVE

Deel I besluit met een Alfabetisch register van titels en beginregels en een Gedetailleerde inhoudsopgave. In het register worden, tussen scherpe haken (< >), ook de later gewijzigde en/of toegevoegde titels van de gedichten vermeld, althans voorzover deze gepubliceerd zijn. Het in deel I opgenomen gedicht [141] ‘Tochten...’ is op die manier ook onder de latere, bekende titel ‘Transmissie’ terug te vinden.⁷

⁷ Kleine verschillen (in spelling bijvoorbeeld) zijn geen reden een titel nogmaals op te nemen, tenzij hierdoor verwarring kan ontstaan. Van het gedicht ‘Castrup’ wordt bijvoorbeeld ook de latere titel ‘Kastrup’ (tussen < >) in het register vermeld.

3 Deel 2: Commentaar

Het tweede deel van de editie (de Commentaar) bevat, behalve de Verantwoording, de volgende onderdelen:

- De Publicatiegeschiedenis, een beschrijving van de ontstaans- en publicatiegeschiedenis van Achterbergs werk; in een bijlage bij dit onderdeel wordt de tekst van de inleidingen op Achterbergs bundels afgedrukt.
- Een Bronnenlijst van geraadpleegde collecties (A) en gebruikte bronnen (B).
- De Bibliografieën, verdeeld in: A Bibliografie van primaire literatuur (I Bundels en rijmprenten, II Bijdragen in periodieken en boekpublicaties), B Bibliografie van secundaire literatuur, en C Bibliografie van vertalingen.
- Register en inhoudsopgave.

3.1 PUBLICATIEGESCHIEDENIS

In navolging van de historisch-kritische Nijhoff-uitgave is ervoor gekozen de ontstaans- en publicatiegeschiedenis van Achterbergs werk te beschrijven in een chronologisch verhaal, dat als afzonderlijk onderdeel in de editie wordt opgenomen. Nog sterker dan bij Nijhoff het geval is, vraagt de omvangrijke en ingewikkelde ontstaans- en publicatiegeschiedenis van Achterbergs gedichten en bundels om een samenhangende beschrijving.¹

3.1.1 *Opzet*

De Publicatiegeschiedenis beschrijft het ontstaan en de publicatie van Achterbergs werk, beginnend in 1924 bij *De zangen van twee twintigers* en eindigend bij de *Verzamelde gedichten* (1963), de uitgave waaraan de dichter tot kort voor zijn dood gewerkt heeft.² De hoofdstukken over Achterbergs bundels worden afgewisseld met hoofdstukken waarin de ont-

¹ Zie voor de overwegingen die de Nijhoff-editors tot een dergelijke aanpak hebben doen besluiten deel 2 van hun uitgave (vgl. p. 19, noot 22), p. 20–21.

² In een inleidende paragraaf (§ 1) wordt een selectief overzicht gegeven, aan de hand waarvan de gebruiker zich enigszins kan oriënteren. De laatste paragraaf (§ 52) is gewijd aan drie postume uitgaven, *Blauwzuur* (1969), *Zeven gedichten* (1979) en *Achtergebleven gedichten* (1980), die in deze editie uit receptie-historische overwegingen bij de overlevering van de gedichten worden betrokken.

staans- en publicatiegeschiedenis van afzonderlijke gedichten wordt beschreven. De opzet is chronologisch, althans voorzover mogelijk: het is onvermijdelijk dat verschillende hoofdstukken elkaar overlappen. Ter illustratie: in § 3 wordt Achterbergs productie uit 1925–1930 beschreven, een chronologisch overzicht van de gedichten die in deze periode zijn ontstaan en voorgepubliceerd. In § 4 volgt het verhaal over de totstandkoming van *Afvaart*. De eerste voorbereidingen voor deze bundel dateren van eind 1929, de publicatie vond plaats in mei 1931. Er is dus sprake van een overlapping van § 3 en § 4, en ook – zij het in mindere mate – van § 4 en § 5, waarin het chronologische overzicht van gedichten en publicaties vanaf 1931 wordt voortgezet. De problemen met betrekking tot de afbakening worden nog klemmender wanneer Achterbergs activiteiten toenemen en hij zich in korte tijd met een groot aantal zaken bezighoudt. Een voorbeeld hiervan is de periode 1941–1945, beschreven in § 12. In deze periode schrijft Achterberg niet alleen een groot aantal nieuwe gedichten, maar inventariseert hij ook – samen met Jan Vermeulen – de in portefeuille gehouden gedichten, en stellen zij uit de totale voorraad een tiental bundels samen. Tegelijkertijd vinden de voorbereidingen voor verschillende rijmprenten plaats. Een strikt chronologische behandeling *kan* hier eenvoudigweg niet worden volgehouden. In dergelijke gevallen is er daarom voor gekozen de ontstaans- en publicatiegeschiedenis van de gedichten en bundels eerst in grote lijnen te beschrijven, en vervolgens in afzonderlijke paragrafen een gedetailleerde reconstructie per bundel te geven. Voor de periode 1941–1945 komt dit erop neer dat in § 12 eerst een globaal overzicht van de diverse activiteiten (gedichten en bundels) wordt gegeven, gevolgd door een beschrijving van de totstandkoming van de rijmprenten. In § 13–21 vindt men vervolgens een verhaal per bundel. Op deze wijze is ernaar gestreefd de verspreide gegevens zo overzichtelijk mogelijk te presenteren.

Van de chronologische opzet is eveneens afgeweken bij de herdrukken van Achterbergs bundels. Deze worden niet in aparte hoofdstukken beschreven, maar in de hoofdstukken die aan de eerste druk zijn gewijd. Gegevens over de tweede druk van *Osmose* uit 1943 vindt men dus aan het eind van § 10, die handelt over de eerste druk van de bundel (1941). Zo ook worden de in 1950, 1951 en 1954 verschenen herdrukken van *En Jezus schreef in 't zand* besproken in het hoofdstuk over de eerste druk uit 1947 (§ 30). Dit geldt niet voor de verzamelbundels van Achterbergs werk, *Cryptogamen* (1946), *Oude cryptogamen* (1951), *Cryptogamen III* (1954) en *Cryptogamen 4* (1961), waarin steeds een aantal afzonderlijke bundels herdrukt werd.

In de Publicatiegeschiedenis vindt men alle relevante gegevens over het ontstaan en de publicatie van Achterbergs gedichten en bundels. Er

is gestreefd naar een zo zakelijk mogelijke bespreking. De gegevens over de gedichten bevatten, indien bekend, in ieder geval de datum van ontstaan, de inzending naar tijdschriften, reacties van redacteurs, reacties van degenen die bij de totstandkoming van het werk betrokken zijn geweest en uitlatingen van Achterberg zelf. Deze gegevens worden in verkorte vorm ook in het apparaat bij de gedichten vermeld (onder het kopje Commentaar), onder verwijzing naar de samenhangende bespreking in de Publicatiegeschiedenis. De hoofdstukken over de bundels bevatten een reconstructie van de totstandkoming, vanaf de eerste plannen voor een bundeling tot en met de productie van het boek. Een gedetailleerde inhoudsopgave stelt de lezer in staat de samenstelling van elke bundel te reconstrueren.³ Voorts worden, voorzover bekend, gegevens opgenomen over de uiterlijke verschijningsvorm (band/omslag, gebruikte letters, papier, et cetera) en over de verkoop van de bundel. Een opsomming van de verschenen recensies sluit de informatie over de ontvangst van de bundel af.

3.1.2 *Gebruikte bronnen*

In de beschrijving van de Publicatiegeschiedenis is al het overgeleverde primaire en secundaire materiaal verwerkt. Naast de archieven van het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum is gebruik gemaakt van de collecties van bibliotheken, documentatiecentra en uitgeverijen, en van materiaal in particulier bezit. Een lijst van alle geraadpleegde collecties vindt men in Bronnenlijst A (zie § 3.2).

Van het gebruikte primaire materiaal zijn de ongepubliceerde bronnen (manuscripten, drukproeven, e.d.) beschreven in Bronnenlijst B (zie § 3.2), de gepubliceerde bronnen (bundels, tijdschriftpublicaties, e.d.) in de Bibliografie van primaire literatuur (zie § 3.3.1).

Het secundaire materiaal wordt gevormd door correspondenties en andere documenten die betrekking hebben op het werk van Achterberg, en de secundaire literatuur. In de Bibliografie van secundaire literatuur is het merendeel van de publicaties over Achterberg opgenomen (zie § 3.3.2). Naar deze literatuur wordt verwezen door middel van een verkorte titel (voor de volledige beschrijving raadplege men de Bibliografie). Enkele publicaties waarnaar in deze editie veelvuldig wordt verwezen, worden aangeduid door middel van een korte omschrijving. Het betreft:

Achterberg-Hoornik Gerrit Achterberg, *Briefwisseling met Ed. Hoornik*. Ed. R.L.K. Fokkema. Amsterdam, 1990.

³ De inleidingen op enkele van Achterbergs bundels zijn in een Bijlage bij de Publicatiegeschiedenis afgedrukt (zie § 3.1.3).

- Achterberg-Kamphuis* Gerrit Achterberg, *Briefwisseling met Gerrit Kamphuis*. Ed. R.L.K. Fokkema/G. Kamphuis. Amsterdam, 1987.
- Achterberg-Marsman* R.L.K. Fokkema/E.P.A. Lucas (ed.), “Wij zien elkander zéker eens, heeft hij me nog geschreven.” De briefwisseling tussen Achterberg en Marsman.’ In: *Achterbergkroniek* 5.1 (1986), p. 3–45.
- Achterberg-Opperman* J.C. Kannemeyer (ed.), ‘Die briefwisseling tussen D.J. Opperman en Gerrit Achterberg.’ In: J.C. Kannemeyer, *Die bevestigende vlam. Opstelle en lesings oor die Nederlandse letterkunde*. Kaapstad etc., 1989, p. 138–149.
- Achterberg-Uitgevers* Gerrit Achterberg, *Briefwisseling met zijn uitgevers Bert Bakker, A.A. Balkema, C.A.J. van Dishoeck, A. Marja, A.A.M. Stols & Jan Vermeulen*. Ed. R.L.K. Fokkema/J. van der Vleuten. 2 dln, Amsterdam, 1989.
- Achterberg-Vestdijk* R.L.K. Fokkema e.a. (ed.), “En zie ik je nog eens in Doorn?” De brieven van S. Vestdijk aan Gerrit Achterberg.’ In: *Achterbergkroniek* 5.2 (1986), p. 5–28.
- Achterberg-Visser* *De rentmeester en de administrateur. De briefwisseling tussen Gerrit Achterberg en Ab Visser*. Ed. J. van der Vleuten. ’s-Gravenhage, 1989. Ab Visser cahiers 3.
- Achterberg in kaart* *Achterberg in kaart*. Red. B. Bakker e.a. Den Haag, 1971.
- Biografie* W. Hazeu, *Gerrit Achterberg. Een biografie*. Amsterdam, 1988.
- Schrijvers prentenboek* D. Wolthers e.a. (red.), *Gerrit Achterberg*. ’s-Gravenhage etc., 1981. Schrijvers prentenboek 21.

De gebruikte publicaties die niet specifiek over Achterberg gaan – zoals brievenedities, studies over uitgeverijen of algemene naslagwerken – zijn niet in de Bibliografie van secundaire literatuur terug te vinden, maar worden op de aangehaalde plaats volledig beschreven.

Bijlage: inleidingen op Achterbergs bundels

- 3.1.3 Vijf bundels die tijdens Achterbergs leven zijn verschenen, zijn voorzien van een inleiding of verantwoording. De integrale tekst hiervan is afgedrukt in een Bijlage bij de Publicatiegeschiedenis. Ook opgenomen zijn de verantwoordingen van twee postume uitgaven, *Blaauwzuur* (1969) en *Achtergebleven gedichten* (1980), die in deze editie bij de overlevering van de gedichten betrokken worden. De zeven teksten zijn:

1. *De zangen van twee twintigers*, ‘Voorwoord’
2. *Afvaart*, ‘Ter inleiding’
3. *Eiland der ziel*, ‘Inleiding’
4. *Morendo*, ‘Verantwoording’
5. *Cryptogamen*, ‘De dichter van de sarcophaag’
6. *Blaauwzuur*, ‘Aantekening’
7. *Achtergebleven gedichten*, ‘Verantwoording’

In een noot bij de titel worden de overgeleverde bronnen en eventueel eerdere publicaties van de desbetreffende tekst opgesomd. De teksten zijn diplomatisch afgedrukt. Alleen zetfouten zijn verbeterd (de ingrepen worden in noten vermeld). Verder is er een regeltelling toegevoegd en hebben enkele typografische aanpassingen plaatsgevonden.⁴

3.2

BRONNENLIJST

De Bronnenlijst bestaat uit twee onderdelen: A Lijst van collecties, en B Lijst van documentaire bronnen.

De alfabetische Lijst van collecties bevat een opsomming van alle geraadpleegde collecties, die zich buiten het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum te 's-Gravenhage bevinden. In de linkerkolom wordt de naam van de betreffende personen en/of instanties vermeld, in de rechterkolom de bewaarplaats en eventueel signatuur.

In de Lijst van documentaire bronnen worden alle primaire documenten beschreven die in deze editie bij de overlevering van de gedichten zijn betrokken, met uitzondering van de manuscripten en typoscripten die in de correspondenties zijn overgeleverd. De lijst is chronologisch opgezet. Van een groot aantal documenten is de precieze datering echter niet bekend. Dit geldt bijvoorbeeld voor de talrijke kladhandschriften van de gedichten, waarvan vaststaat dat er in veel gevallen geruime tijd – soms jaren – is verstreken tussen het ontstaan en de voltooiing, zonder dat deze data per geval exact bepaald kunnen worden. De manuscripten zijn doorgaans in pakketten overgeleverd (bijvoorbeeld geordend per bundel) en worden ook in die samenhang beschreven (de oorspronkelijke volgorde is door de latere ordening vaak niet meer te achterhalen). In dergelijke gevallen zal ook alleen een globale datering worden aangegeven.

De documentaire bronnen worden aangeduid met het sigle *H* en genummerd (*H-1*, *H-2*, enzovoorts). Onder het *H*-nummer volgt de bronbeschrijving, die uit vijf onderdelen kan bestaan (de eerste drie rubrieken komen altijd voor):

1. *Beschrijving*: hier wordt een materiële beschrijving gegeven (aantal bladen, formaat, papiersoort, schrijfstof, eventueel nummering, opdruk en watermerk). Aantekeningen op de documenten worden alleen vermeld voorzover daaraan informatie is ontleend (adressen en dergelijke blijven dus achterwege).⁵

2. *Gedichten*: in deze rubriek wordt vermeld welk(e) gedicht(en) de bron bevat. Als de samenstelling van de bron reeds in de Publicatiegeschiedenis is gespecificeerd, wordt volstaan met een verkorte omschrijving en

⁴ Zie voor een precieze omschrijving van de aanpassingen hiervóór, § 2.2.3.

⁵ Op kladhandschriften noteerde Achterberg doorgaans in welk tijdschrift het desbetreffende gedicht was gepubliceerd. Ook deze notities blijven onvermeld.

een verwijzing naar de desbetreffende paragraaf. Bijvoorbeeld: bij *H-1*, de kopij van *Afvaart*, treft men de volgende formulering aan: [65] ‘Afvaart’ tot en met [123] ‘Ontwaken’. Voor een gedetailleerde beschrijving van (veranderingen in) de samenstelling raadplege men de aangegeven paragraaf (§ 4.2). In alle andere gevallen correspondeert de verkorte omschrijving met de volgorde van de gedichten in het leestekst- en apparaatdeel van de editie.

3. *Datering*: hier wordt de datering van de bron vermeld. Bij de gecombineerde beschrijving van manuscripten die tot een ‘pakket’ behoren (zie hiervóór) is de datering altijd globaal, bijvoorbeeld ‘1946/vóór 1949’. Indien mogelijk, zal een nadere precisering onder het kopje Bijzonderheden worden gegeven. Overige aanwijzingen over de datum van ontstaan worden niet in de bronnenlijst maar in de commentaar bij de afzonderlijke gedichten vermeld.

4. *Bewaarplaats*: de bewaarplaats wordt alleen vermeld wanneer een bron in privébezit is. De opgegeven collecties zijn ook in Bronnenlijst A (Lijst van collecties) te vinden.

5. *Bijzonderheden*: in deze rubriek kan een nadere toelichting worden gegeven bij de aard en status van de bronnen, de herkomst, de datering, en dergelijke. In veel gevallen zal tevens worden verwezen naar de Publicatiegeschiedenis.

3.3 BIBLIOGRAFIEËN

3.3.1 *Bibliografie van primaire literatuur*

De Bibliografie van primaire literatuur bestaat uit twee rubrieken: A Bundels en rijmprenten, en B Bijdragen in periodieken en boekpublicaties.

De rubriek Bundels en rijmprenten bevat alle geautoriseerde uitgaven die tijdens het leven van Achterberg zijn verschenen, zowel bundels en verzamelbundels als afzonderlijke publicaties (rijmprenten).⁶ Van de postume uitgaven worden alleen de vier publicaties vermeld die in deze editie bij de overlevering van de gedichten zijn betrokken: *Verzamelde gedichten* (1963), *Blauwzuur* (1969), *Zeven gedichten* (1979) en *Achtergebleven gedichten* (1980). De voor de editie gebruikte exemplaren zijn alle afkomstig uit het bezit van de Koninklijke Bibliotheek. De bibliografische beschrijving is gebaseerd op een tekstvergelijkend onderzoek van de opeenvolgende drukken (externe collatie) en van verschillende exemplaren

⁶ De door Paul Rodenko samengestelde bloemlezing *Voorbij de laatste stad* (1955) is ook opgenomen, al is deze bundel waarschijnlijk niet in zijn geheel door Achterberg geautoriseerd. Zie de Publicatiegeschiedenis, § 46.1.

van één druk (interne collatie).⁷ De uitkomsten van dit onderzoek zijn ook verwerkt in de Publicatiegeschiedenis.

In de rubriek Bijdragen in periodieken en boekpublicaties worden alle geautoriseerde publicaties van Achterbergs gedichten in tijdschriften, jaarboeken, almanakken, en dergelijke vermeld. De volgorde is chronologisch. De titels van de gedichten worden weergegeven zoals zij in de publicatie staan, voorafgegaan door een volgnummer en het gedichtnummer. Onder de gedichten worden, indien van toepassing, nadere bijzonderheden opgegeven.

3.3.2 *Bibliografie van secundaire literatuur*

De Bibliografie van secundaire literatuur bevat niet alle publicaties over het leven en werk van Achterberg. Gezien de omvang en aard van het materiaal – de complete verzameling beslaat een kleine 3000 titels – is besloten een onderscheid te maken tussen publicaties die tijdens het leven van Achterberg zijn verschenen (de directe receptie) en publicaties na de dood van Achterberg.

Voor wat betreft de periode 1925–1962 is gestreefd naar een zo volledig mogelijke documentatie van publicaties over het leven en werk van Achterberg. Criterium voor opname is dat de bijdrage voor een substantieel gedeelte over Achterberg moet gaan. Publicaties waarin Achterberg alleen genoemd wordt, of waarin slechts een ondergeschikt gedeelte aan hem gewijd is, zijn niet opgenomen. Hetzelfde geldt voor ‘artikelen’ in algemene naslagwerken, aankondigingen en persberichten. De laatste categorie betreft vaak zeer beknopte standaardteksten, geschreven naar aanleiding van een bepaalde gebeurtenis, zoals de verschijning van een nieuwe bundel, de uitreiking van een letterkundige prijs, het aanvaarden van een regeringsopdracht of het overlijden en de begrafenis van Achterberg. Opname van deze stukjes is weinig zinvol. De bibliografie zou talloze doublures bevatten en tóch niet volledig zijn, want in elke krant kan een dergelijk berichtje geplaatst zijn. Ook ongepubliceerde teksten zijn niet opgenomen. Te denken valt aan scripties, licentiaatsverhandelingen en niet gepubliceerde teksten van lezingen en juryrapporten. Onder deze categorie vallen ook de mededelingen bestemd voor bibliotheken, boekhandels, en dergelijke. Het gaat hier om berichten van publiciteitsdiensten van uitgevers of voorlichtingsinstellingen voor intern gebruik. Evenmin opgenomen zijn bijdragen in uitgaven ten behoeve van het onderwijs en gedichten over Achterberg. Voor een indruk van

⁷ Per druk zijn gemiddeld tien exemplaren met elkaar vergeleken. Dit gebeurde steekproefsgewijs, met behulp van transparantkopieën van een aantal pagina's. Zie voor deze methode: M. Mathijsen, *Naar de letter* (vgl. p. 11, noot 2), p. 242–243.

het laatste genre zij men verwezen naar de door W. Hazeu samengestelde bloemlezing *Dichter bij Achterberg* ('s-Gravenhage etc., [1965]).

Bij de latere receptie, de periode vanaf 1962, is een strenge selectie toegepast: alleen afzonderlijke publicaties (boeken) en zelfstandige bijdragen in de vakliteratuur zijn opgenomen. Bijdragen in dag- en weekbladen blijven dus buiten beschouwing. Een uitzondering is gemaakt voor de receptie van de postume uitgaven, *Verzamelde gedichten* (1963), *Blaauwzuur* (1969), *Zeven gedichten* (1979) en *Achtergebleven gedichten* (1980), aangezien deze bundels in de editie bij de overlevering van de gedichten zijn betrokken. De ontvangst ervan wordt zo volledig mogelijk, conform de hierboven geformuleerde criteria, beschreven. Van de bijdragen in de vakliteratuur zijn – behalve de bij de directe receptie genoemde categorieën – aankondigingen en recensies van publicaties over Achterberg niet opgenomen. Het komt regelmatig voor dat er op eerder verschenen publicaties gereageerd wordt. Alleen wanneer de reactie in de vorm van een zelfstandig artikel is verschenen en er inhoudelijk op leven en/of werk van Achterberg wordt ingegaan, is hier in de toelichting gewag van gemaakt. Deze bijdragen zijn ook apart in de bibliografie opgenomen. Reacties waarin slechts zijdelings op Achterberg wordt ingegaan en waarbij men niet van een zelfstandig artikel kan spreken – bijvoorbeeld een naschrift – zijn beschreven onder de naam van de auteur die aanleiding gaf tot de reactie. Datzelfde geldt in het geval van een polemiëk. De reeks artikelen wordt bij elkaar gebracht onder de auteur die de anderen tot de pennenstrijd heeft aangezet. Bij de overige auteurs, zowel in het geval van een reeks reacties als bij een polemiëk, vindt men een verwijzing. Dit gebeurt op de volgende wijze: *Ruitenberghede Wit, A.F. Zie ook onder: F. van Dooren en A.C. Honders.*

Bij de samenstelling van de bibliografie is gebruik gemaakt van de bekende bibliografische hulpmiddelen. *Bizon*, het Bibliografisch zoekprogramma Nederlandse letterkunde, vormde hierbij het uitgangspunt. Voor tijdschriftpublicaties en zelfstandige titels zijn onder andere *Nijhoff's Index* en de *Bibliografie van de Nederlandse taal- en literatuurwetenschap* (BNL) geraadpleegd. Voor de artikelen in dag- en weekbladen is gebruik gemaakt van de knipselverzameling van het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum te 's-Gravenhage (NLMD), de Achterberg-collectie van de Stads- of Athenaeumbibliotheek te Deventer en het knipselarchief van het Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven (AMVC) te Antwerpen. Van belang was ook de verzameling uit de nalatenschap van Achterberg, bestaande uit de knipselmappen die de dichter zelf bijhield (c.q. bij liet houden door zijn vrienden) en de knipsels die na zijn dood werden verzameld door de weduwe, mevrouw J.C. Achterberg-van Baak. Ook deze collectie biedt echter geen garantie

voor volledigheid: het staat vast dat Achterberg zelf in ieder geval uiterst selectief te werk is gegaan.⁸ Opmerkelijk is ook dat er van sommige bundels relatief weinig recensies zijn aangetroffen, met name van het achttal bundels dat in 1946 uitkwam. In dit geval kan de verklaring liggen in Achterbergs overvloedige productie – er verschenen wel enkele overzichtsartikelen, maar geen afzonderlijke besprekingen –, maar het is daarnaast zeker niet uitgesloten dat een aantal bijdragen niet is gevonden.

Men vindt de literatuur in de bibliografie alfabetisch op auteursnaam geordend. Als van een auteur meer bijdragen zijn opgenomen, dan zijn deze chronologisch gerangschikt. Aan het einde van de bibliografie is, eveneens in chronologische volgorde, een lijst opgenomen met bijdragen waarvan de auteur niet bekend is. Van enkele publicaties waarin verschillende bijdragen over Achterberg verzameld zijn, is de volledige samenvatting weergegeven. Het gaat om *Commentaar op Achterberg* (1948), *Nieuw commentaar op Achterberg* (1966), het *In memoriam-nummer* van *De gids* (1962) en het *Achterberg-nummer* van *Maatstaf* (1964). Ze staan onder de naam van de bundel of het tijdschrift in de bibliografie. De afzonderlijke bijdragen zijn ook, met een verwijzing naar deze publicaties, onder de auteursnamen te vinden.

De meeste titels zijn van een korte aantekening voorzien. Toelichting wordt gegeven als er sprake is van een recensie van een bepaalde bundel of wanneer een artikel specifiek op een bundel of gedicht ingaat. Indien een bijdrage op een eerder verschenen publicatie reageert, wordt daarop gewezen. Ook is vermeld wanneer een bijdrage op meer dan een plaats, al dan niet gewijzigd, gepubliceerd is. De verschillende versies zijn beschreven onder de eerste publicatie. De aantekeningen en toelichtingen dienen als hulpmiddel bij het gebruik van de bibliografie en zeggen, uiteraard, niets over de informatiewaarde of kwaliteit van de publicaties.

Het volledige bestand van secundaire literatuur kan worden geraadpleegd op het Constantijn Huygens Instituut te 's-Gravenhage. De bibliografie is afgesloten op 31 december 1997.

3.3.3 *Bibliografie van vertalingen*

In deze bibliografie zijn de vertalingen van gedichten van Achterberg opgenomen. Alleen vermeld worden de vertalingen die in een stan-

⁸ Dit houdt verband met de functie die de knipsels hadden in de beoordeling van Achterbergs situatie door de behandelende psychiaters. Achterberg zag er op toe dat alleen de gunstige recensies in de albums kwamen. Vgl. Achterbergs brief aan Jan Vermeulen van 6 oktober 1943 (*Achterberg-Uitgevers*, dl. 1, p. 71).

daardtaal geschreven zijn. Vertalingen in dialecten blijven dus buiten beschouwing. Evenmin opgenomen zijn vertalingen die uit louter praktische overwegingen zijn gemaakt. Bij de laatste gaat het om letterlijke transcripties van gedichten in anderstalige publicaties, die geen ander doel hebben dan de lectuur van het origineel te vergemakkelijken.

De talen waarin vertaald is, zijn alfabetisch gerangschikt. Onder elke taal vindt men, eveneens in alfabetische volgorde, de naam van de vertaler, het boek of tijdschrift waarin de vertaling is opgenomen, het gedichtnummer, de oorspronkelijke titel van het gedicht en de titel van de vertaling. Het komt voor dat een vertaler een vertaald gedicht meermalen heeft gepubliceerd. Deze publicaties zijn afzonderlijk in de bibliografie opgenomen. Er is geen onderzoek verricht naar mogelijke verschillen in de vertalingen.

3.4 INHOUDSOPGAVE

Deel 2 besluit met een gedetailleerde inhoudsopgave. Per onderdeel (Verantwoording, Publicatiegeschiedenis, Bronnenlijst en Bibliograficën) worden de kopjes van alle (sub)paragrafen en rubrieken opgesomd. Alle besproken onderwerpen zijn dus in dit overzicht terug te vinden. Een register is niet opgenomen. Om te achterhalen waar een gedicht in de commentaar te vinden is, raadplege men de noten in het apparaat bij het gedicht: daar wordt verwezen naar de relevante paragrafen van de Publicatiegeschiedenis en een opsomming gegeven van vertalingen van en secundaire literatuur over het gedicht. Informatie over bundels kan men via de gedetailleerde inhoudsopgave terugvinden.

4 Deel 3: Apparaat

Deel 3 bevat het Apparaat bij de gedichten uit het tekstdeel. In dit deel zijn alle bekende gegevens over de totstandkoming van de gedichten te vinden. De volgorde, nummering en titel-/beginregel-aanduiding is gelijk aan die in deel 1. Het apparaat kan bestaan uit verschillende onderdelen, die hierna in de aangegeven volgorde worden toegelicht:

- Overlevering
- Datering
- Leestekst
- Ingrepen
- Ontwikkelingsgang
- Varianten en correcties
- Commentaar

4.1 OVERLEVERING

In de rubriek Overlevering worden, in chronologische volgorde, alle overgeleverde geautoriseerde primaire bronnen opgesomd die bij de presentatie van de tekstontwikkeling van de gedichten zijn betrokken. Het type bron wordt aangegeven door middel van een sigle (*M*, *T*, *P* of *D*):

M

Dit sigle wordt gebruikt voor alle bronnen die door Achterberg zelf of in zijn opdracht zijn vervaardigd, met uitzondering van drukproeven (zie hierna, onder *P*). Hieronder vallen manuscripten en typoscripten, maar ook kopij die is samengesteld uit – al dan niet gecorrigeerde – gedrukte bronnen (de kopij voor de *Verzamelde gedichten* bestaat bijvoorbeeld uit losgescheurde pagina's van de eerdere (verzamel)bundels, waarop later correcties zijn aangebracht). Als meer teksteenheden met het sigle *M* zijn overgeleverd, dan geeft een superieur cijfer de rangorde aan: *M*¹, *M*², *M*³, enzovoorts. Achter het sigle wordt een typering van de bron gegeven, bijvoorbeeld:

M Manuscript, in brief aan R. Houwink, 19 april 1928.

Indien een document is beschreven in de Bronnenlijst (B Lijst van documentaire bronnen, zie § 3.2), wordt daarnaar verwezen door middel van een *H*-nummer:

M Typoscript *Ayl*, *H*-36.

In dit geval betreft het een typoscript dat is overgeleverd in het verzamelyposcript van de ongepubliceerde bundel *Ayl*, in Bronnenlijst B te

vinden onder nummer H-36. Bevindt een bron zich in een collectie buiten het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, dan wordt dit vermeld:

M Typoscript, kopij *D*¹, collectie J. Vermeulen, H-24.

De aanduiding ‘kopij *D*¹’ staat in dit voorbeeld voor de kopij van *Stof*. Deze bundel wordt verderop in de Overlevering aangeduid met het sigle *D*¹ (zie hierna).

Er wordt in de regel geen onderscheid gemaakt tussen typoscripten en doorslagen. Een als ‘Typoscript’ getypeerd document kan dus een typoscript of een doorslag zijn. Als in de Overlevering zowel een typoscript als een daarvan vervaardigd doorslag zijn vermeld, wordt de relatie als volgt aangegeven:

*M*¹ Typoscript, collectie J. Vermeulen, H-20,1.

*M*² Doorslag van *M*¹, collectie J. Vermeulen, H-20,1.

In dit voorbeeld is het doorslag *M*² om bepaalde redenen – bijvoorbeeld omdat er varianten op zijn aangebracht, die niet in *M*¹ voorkomen – in de presentatie van de tekstontwikkeling betrokken. Doorslagen die identiek zijn aan de bewaard gebleven originele typoscripten, worden buiten beschouwing gelaten.

In een aantal bijzondere gevallen krijgen de siglen een toevoeging (*), bijvoorbeeld bij het gedicht [305] ‘Dichter’:

M^{1*} Wijziging, in brief aan H. Marsman, 5 mei 1940.

M^{2*} Wijziging, in exemplaar *D*¹, collectie C.M. Persijn-van de Gumster.

M^{1*} verwijst naar een brief aan Marsman, waarin Achterberg hem op de hoogte bracht van wijzigingen in de bundelversie van het gedicht. Dezelfde veranderingen heeft Achterberg ook genoteerd in het exemplaar van *Dead end* dat hij aan Gisela Persijn-van de Gumster heeft geschonken (*M*^{2*}).¹

T

Publicaties in tijdschriften, jaarboeken, almanakken en kranten worden aangeduid met het sigle *T*. Is een gedicht in meer dan één periodiek ge-

¹ Op deze wijze wordt ook gewezen op de bijzondere status van drie afschriften, die Achterberg heeft gemaakt voor Manuel van Loggem. In diens exemplaren van *Afvaart*, *Eiland der ziel* en *Sintels* schreef Achterberg de gedrukte versie van één gedicht over, ongetwijfeld met het oog op de grafologische belangstelling van Van Loggem. Zie het apparaat van [116] ‘Kleine Ode aan het Water’, [245] ‘Des morgens kruipt een beest van vrees’ (‘Ontwaken’) en [517] ‘Globe’.

publiceerd, dan krijgt elk sigle een superieur cijfer (T^1 , T^2). Achter het sigle is een titelbeschrijving opgenomen:

T *Criterion* 1.3 (mei 1940), p. 183.

Het gedicht is dus gepubliceerd in het tijdschrift *Criterion*, in de eerste jaargang (1940), derde aflevering (mei), op p. 183. Een volledig overzicht van Achterbergs publicaties in tijdschriften en dergelijke vindt men in de Bibliografie van primaire literatuur, rubriek B Bijdragen in periodieken en boekpublicaties (zie § 3.3.1).

P

Dit sigle wordt gebruikt voor al dan niet gecorrigeerde proeven. De typering achter het sigle vermeldt voor welke publicatie de drukproef gediend heeft. Bijvoorbeeld:

P Proef *T*, H-84.

De proef heeft gediend voor de publicatie in een tijdschrift (*T*). Welke publicatie het betreft, kan men verderop in het overzicht van de overgeleverde bronnen onder het sigle *T* terugvinden.

Wanneer er van een gedicht verschillende proeven zijn overgeleverd – bijvoorbeeld een proef van de tijdschriftpublicatie én een proef van de bundelpublicatie – dan worden alle *P*'s voorzien van een superieur cijfer. Zijn er van één publicatie meer dan één proef overgeleverd, dan wordt de onderlinge relatie bovendien uitgedrukt door de rangtelwoorden eerste, tweede, enzovoorts. Van *Cryptogamen III* zijn bijvoorbeeld twee proeven bewaard gebleven, die bij de gedichten uit deze verzamelbundel als volgt worden vermeld (D^2 staat in dit voorbeeld dus voor *Cryptogamen III*, H-88 en H-89 verwijzen naar de vindplaats in de Bronnenlijst):

P^1 Eerste proef D^2 , H-88.

P^2 Tweede proef D^2 , H-89.

Het onderscheid tussen proef en (eerste of tweede) revisieproef wordt hierbij niet gemaakt. De status van de overgeleverde proeven komt steeds aan de orde in de Publicatiegeschiedenis.

D

Het sigle *D* wordt toegekend aan de zelfstandige publicaties. Hieronder vallen Achterbergs bundels en verzamelbundels, maar ook zelfstandige publicaties als rijmprenten en dergelijke. Verreweg de meeste gedichten zijn in meer dan één druk overgeleverd. De gedichten uit *Afvaart* (1931) zijn bijvoorbeeld ook opgenomen in *Oude cryptogamen* (1951) en *Verzamelde gedichten* (1963). Te midden van de andere bronnen treft men dus

ten minste driemaal het sigle *D* aan, met daarachter de vermelding van de bundeltitel en het paginanummer. Bij het gedicht [121] ‘Liggende onder een boom’ zijn het de volgende gegevens:

- D*¹ *Afvaart*, p. 58.
*D*² *Oude cryptogamen*, p. 50.
*D*³ *Verzamelde gedichten*, p. 66.

Voor een overzicht van alle zelfstandige publicaties raadplege men de Bibliografie van primaire literatuur, sub A Bundels en rijmprenten (zie § 3.3.1). Een volledige beschrijving van de samenstelling van de bundels en hun herdrukken vindt men in de Publicatiegeschiedenis (zie § 3.1).

De volgorde van de bronnen in de Overlevering is, zoals gezegd, chronologisch. Hierbij dienen twee kanttekeningen te worden gemaakt:

1. Soms is de precieze datering van een bron niet bekend en kan op grond van tekstuele gegevens (varianten) niet worden uitgemaakt of zij net vóór of net ná een andere bron gesitueerd moet worden. Dergelijke onzekerheden worden in een noot verantwoord.
2. In een aantal gevallen komt de feitelijke datering van een bron niet overeen met de plaats die zij, tekstueel gezien, inneemt ten opzichte van de andere bronnen. Bijvoorbeeld: op 15 februari 1946 stuurde Achterberg onder andere het gedicht [685] ‘Tegenwoordigheid’ aan N.A. Donkersloot ter publicatie in *De nieuwe stem*. Het gedicht werd geplaatst in de november-aflevering. Twee maanden eerder verscheen de bundel *Energie*, waarin het gedicht ook was opgenomen. Alhoewel de tijdschriftpublicatie dus ná de bundelpublicatie plaatsvond, vertegenwoordigt zij – gezien de lezing ‘doet’ in plaats van ‘laat’ in r. 5 van het gedicht – een eerdere versie. Om die reden wordt de tijdschriftpublicatie in de overlevering vóór *Energie* geplaatst.

4.2 DATERING

Onder dit kopje wordt de datering van het gedicht gegeven. In de meeste gevallen is dit alleen een globale datering (bijvoorbeeld een jaartal) of een terminus ante quem. Enkele voorbeelden:

DATERING	Eind 1930
DATERING	Vóór 1942
DATERING	Tussen 14 oktober en 1 november 1945
DATERING	Vóór 15 augustus 1950

De mate van (on)zekerheid wordt aangegeven door middel van formuleringen als ‘waarschijnlijk’, ‘mogelijk’, en dergelijke. Eventueel vindt een nadere motivering of precisering van de datering in de commentaar bij het gedicht plaats.

De datering van het gedicht is gebaseerd op de datum waarop het gedicht – althans in eerste versie – voltooid is. Dit moment wordt gereconstrueerd op grond van diverse gegevens:

1. Primaire gegevens: de datering van de overgeleverde bronnen van het gedicht (tekstueel en materieel).

2. Secundaire gegevens uit correspondenties en andere documenten, waaruit blijkt dat Achterberg:

- een gedicht geschreven heeft (hij noemt het betreffende gedicht);
- een gedicht ter beoordeling heeft gestuurd aan zijn literaire adviseurs;
- een gedicht ter publicatie heeft aangeboden;
- een gedicht in een bundel heeft ondergebracht.

De datering hoeft niet overeen te komen met de feitelijke datering van de eerste overgeleverde versie van het gedicht. Als vaststaat dat Achterberg bijvoorbeeld een gedicht in 1928 aan een tijdschrift heeft gestuurd, waarin het – door wat voor omstandigheden dan ook – pas in 1930 werd gepubliceerd, dan wordt voor de datering de datum van inzending aangehouden. Zo ook wordt de datering van gedichten waarvan de eerste versie de bundelpublicatie is, gebaseerd op de datum van bundeling. In deze gevallen wordt er dus van uitgegaan dat het gedicht op het moment van inzending of bundeling voltooid is, al is het vanzelfsprekend mogelijk dat Achterberg in de tijd tussen voltooiing en publicatie nog veranderingen heeft aangebracht (bijvoorbeeld in een niet overgeleverde drukproef). Alleen indien er gegevens of aanwijzingen zijn dat een gedicht in de tussenliggende tijd ingrijpend is gewijzigd, dan wordt de datering gebaseerd op de latere, overgeleverde versie van het gedicht (de datering van de eerdere, onbekende versie wordt vanzelfsprekend in een noot bij het gedicht vermeld). Dit geldt onder meer voor een aantal gedichten uit de bundel *Morendo*. De eerste, overgeleverde versie van de desbetreffende gedichten is de bundelpublicatie (1944), terwijl vaststaat dat de *Morendo*-gedichten uit de jaren dertig stammen. Deze vroege datering is gedocumenteerd in de aantekeningen van Jan Vermeulen, de samensteller van de bundel. Uit die aantekeningen blijkt echter óók dat bepaalde gedichten in de tussentijd grondig zijn gewijzigd. Bijvoorbeeld: de eerste strofe van het gedicht [5 5 3] ‘Spinrag’ vormde oorspronkelijk een afzonderlijk gedicht, dat in die vorm niet is overgeleverd. Bij de samenstelling van *Morendo* zijn de regels 5 tot en met 8 – die aanvankelijk tot een ander gedicht behoorden – aan de eerste strofe toegevoegd en werd ook de titel ‘Spinrag’ gekozen. Het gedicht wordt om die reden in de chronologie van 1944 geplaatst.

De overgeleverde secundaire gegevens zijn niet altijd even exact. Vaak is het onduidelijk of mededelingen in Achterbergs brieven over ‘nieuwe gedichten’ betrekking hebben op reeds voltooide gedichten of

op ‘embryo’-gedichten die nog ‘in de grondverf staan’, zoals hij het zelf noemde.² Ook dient rekening te worden gehouden met het feit dat er een (soms aanzienlijke) tijdspanne kan zitten tussen ontstaan en voltooiing van een gedicht. In 1959 verklaarde Achterberg tegenover H.U. Jessurun d’Oliveira over zijn werkwijze:

Het gaat lukraak. Er valt me een regel in, soms meer. En dan zeg ik met Nijhoff, dan moet het maar gebeuren. Het is een noodzaak. Bij het uitschrijven komen er onderweg soms weer nieuwe regels vanzelf. [...]

Als de regels komen, blijf ik ze angstvallig bewaren, en dan leg ik ze weg. Er verloopt veel tijd tussen de eerste aanloop en het uitschrijven en bewerken van het gedicht. Dat kan jaren duren.³

Deze werkwijze is ook terug te vinden in de kladhandschriften van de latere gedichten. Meestal bestaat de eerste aanzet van een gedicht uit slechts één of enkele regel(s), met eventueel een fragmentarische opzet voor het vervolg (bijvoorbeeld een aantal rijmwoorden). Pas later is het gedicht – vermoedelijk in verschillende stadia – voltooid. Soms kan worden aangetoond dat de eerste aanzet geruime tijd is blijven liggen, bijvoorbeeld in de gevallen dat Achterberg in de eerste regels de spelling *De Vries* en *Te Winkel* gebruikte – eind 1946/begin 1947 ging hij over op de nieuwe spelling –, terwijl het gedicht pas enkele jaren later in de nieuwe spelling werd gepubliceerd.

De gegeven datering is vaak niet meer dan een terminus ante quem en zegt dus niets over de *ontstaansdatum* (de terminus post quem) van het gedicht. In de enkele gevallen dat de ontstaansdatum bekend is, wordt deze in de commentaar bij het gedicht vermeld. Op dezelfde wijze worden latere mededelingen van Achterberg (en van mensen uit zijn omgeving) over de datum van ontstaan van bepaalde gedichten – of bundels – behandeld. Dergelijke gegevens worden overigens alleen vermeld indien *niet* aangetoond kan worden dat ze apert onjuist zijn. Ter illustratie: in 1943 of 1944 heeft Jan Vermeulen aantekeningen gemaakt van door Achterberg verstrekte dateringen van gedichten uit *Eiland der ziel* en *Dead end*, waarvan slechts 16 van de 120 dateringen evident onjuist zijn. De mogelijk juiste dateringen worden in de commentaar bij de gedichten vermeld als nadere indicatie voor de ontstaansdatum.⁴ De dateringen die zijn overgeleverd in de – volgens Hazeu – ‘nauwkeurig bijgehouden administratie’ van Annie Kuiper⁵ blijken daarentegen bij

² Vgl. de op p. 13 geciteerde brief aan Ed. Hoornik uit september 1941.

³ H.U. Jessurun d’Oliveira, ‘Gerrit Achterberg’, p. 31.

⁴ Nog preciezer zijn de dateringen die Vermeulen overgenomen heeft uit Achterbergs gedichtencahier, het zogenoemde ‘Gedateerde schrift’ (zie de Publicatiegeschiedenis, § 6.1).

⁵ Zie *Biografie*, p. 370 en p. 378–379.

nader onderzoek in hoge mate onbetrouwbaar te zijn en worden om die reden niet in de editie vermeld.⁶ Van meer algemene aard zijn de inlichtingen die Achterberg op 1 december 1952 aan R.P. Meijer verstrekte in verband met diens proefschrift.⁷ Na een overzicht van de tot dan toe gepubliceerde bundels (met verschijningsdata) schreef Achterberg:

De gedichten in de bundels staan min of meer chronologisch. Wat de juiste chronologie betreft nog het volgende:

- 1) *Morendo*. Komt na *Afvaart*. Zie nawoord Jan Vermeulen.
- 2) *Inertie*. Komt na *Morendo*. (voor 't eerst gebundeld als afdeling van *Oude Cr.*)
- 3) *Sintels*. Komt wat betreft 't gedeelte, dat in *Oude Cr.* staat, na *Inertie*. De rest is herdrukt in *Hoonte*, behalve *Kleine kabbalistiek voor kinderen*; dit zou na de oorlog geïllustreerd in boekvorm verschijnen, doch daar is niet van gekomen. [...]
- [...]
- 9) *En Jezus schreef in 't zand*. De eerste helft gekozen uit *Cryptogamen*; de ze helft, (die niet gebundeld voorkomt) dateert uit '46 of '47, 'Bekering' is uit *Sintels* (gewijzigd). [...]

Uit de ontstaans- en publicatiegeschiedenis van de gedichten uit *Morendo*, *Inertie* en *Sintels* blijkt dat de door Achterberg aangegeven globale datering niet of slechts ten dele overeenkomt met het overgeleverde primaire en secundaire materiaal.

4.3

LEESTEKST

De leestekst van de gedichten is gebaseerd op de eerste voltooide versie (zie § 2.1). Welke versie dat is, wordt per gedicht aangegeven onder het kopje Leestekst. Het gebruikte sigle is terug te vinden in de rubriek Overlevering. Wanneer de leestekst gebaseerd is op het eerste overgeleverde manuscript van een gedicht, luidt de vermelding dus:

LEESTEKST M^1

Zoals in § 2.1 ter sprake kwam, wordt bij manuscripten met correcties altijd gekozen voor de eerste werkfase die tot een afgerond gedicht heeft geleid. In dit voorbeeld is dit de eerste fase van M^1 (fase a).⁸ Indien er een latere fase aan de leestekst ten grondslag ligt, dan wordt dit expliciet vermeld:

LEESTEKST M^1 b

⁶ Annie Kuiper heeft de dateringen in 1969 uit het geheugen genoteerd aan de hand van de bundels *Blauwzuur* en *Verzamelde gedichten*, op verzoek van Martien J.G. de Jong. Ik dank de heer De Jong voor het ter beschikking stellen van dit materiaal.

⁷ Brief, collectie R.P. Meijer, Londen. Zie R.P. Meijer, *Bijdrage tot de studie van de poëzie van Gerrit Achterberg* en R.P. Meijer, 'Schijnbare en ware chronologie in het werk van Achterberg'.

⁸ Zie voor de fasenaanduidingen hierná, § 4.9.2.1.

De door Achterberg in fase b gecorrigeerde versie van M^1 heeft in dit geval dus gediend als basis voor de leestekst.

Het is mogelijk dat van een gedicht meer dan één leestekst is opgenomen. Behalve het sigle van de eerste versie treft men dan ook de siglen van de latere versie(s) aan, voorzien van het paginanummer van deel 1. De vier versies van het eerder aangehaalde gedicht [848] ‘Vrijgezel’ (zie § 2.3.2) worden bijvoorbeeld als volgt vermeld:

LEESTEKST T^1
 D^2 (zie p. 480)
 T^2 (zie p. 487)
 M^2 (zie p. 519)

De eerste leestekst – [848A] ‘Vrijgezel’ – is gebaseerd op de publicatie in *Podium* 1950 (T^1) en staat in deel 1 na [847] ‘Erfvijand’, dat in dezelfde aflevering van het tijdschrift verscheen. De tweede versie, ontleend aan *Voorbij de laatste stad*¹ uit 1955 (D^2), is als [848B] ‘Kaïn’ te vinden op p. 480. Iets verderop in deel 1, namelijk op p. 487, staat [848C] ‘Kaïn’ conform de publicatie in de december-aflevering 1955 van *Maatstaf* (T^2). Te midden van andere gedichten uit het begin van 1961 treft men ten slotte [848D] ‘Fall-out’ (p. 519) aan, afgedrukt volgens een typoscript van het gedicht (M^2). De dateringen van de als leestekst opgenomen versies worden vermeld onder het kopje Datering (zie § 4.2):

DATERING Vóór 15 augustus 1950 (T^1)
 Vóór 15 januari 1955 (D^2)
 Vóór december 1955 (T^2)
 Vóór maart 1961 (M^2)

4.4 INGREPEN

Onder het kopje Ingrepes worden de ingrepes in de basistekst verantwoord die niet onder de algemene aanpassingen vallen (zie § 2.2.3). Het betreft de correctie van evidente schrijf- en zetfouten. De ingrepes worden als volgt vermeld (het teken < staat voor ‘verbeterd uit’):

INGREPEN 1 viaduct < viadiuct
 3 nog van vandaag < nog vandaag

In r. 1 van de leestekst staat *viaduct*; dit is verbeterd uit *viadiuct*. In r. 3 staat *nog van vandaag*, een verbetering van de in de basistekst voorkomende foutieve lezing *nog vandaag*.⁹ De onder Ingrepes gesignaleerde fouten worden niet nog eens als variant in het apparaat opgenomen als alle andere bronnen de correcte lezing hebben.

⁹ Het voorbeeld is ontleend aan [744] ‘Twee sonnetten voor Spanje 1’.

Eventueel wordt een toelichting achter de ingreep gegeven. In de basistekst van [505] 'Sprookje', een typoscript, staat achter *baar* in r. 22 geen punt. Deze fout is ontstaan uit ruimtegebrek: de punt paste niet meer op het papier. Dit wordt op de volgende wijze toegelicht:

INGREPEN 22 baar. < baar [*papiereinde*]

4.5 ONTWIKKELINGSGANG

Indien de tekstontwikkeling van een gedicht gecompliceerd is, wordt voorafgaande aan de presentatie van de varianten en correcties de ontwikkelingsgang beschreven. In grote lijnen wordt de ontwikkeling van een gedicht geschetst om de eigenlijke presentatie in het variantenapparaat te verduidelijken. Toelichting wordt in ieder geval gegeven bij gedichten waarvan ingewikkelde kladhandschriften zijn overgeleverd. De gebruiker krijgt op die manier een globale indruk van de wijze waarop Achterberg aan het gedicht gewerkt heeft en van de volgorde waarin bepaalde gedeelten van het gedicht zijn ontstaan. Een bijgevoegd facsimile dient in voorkomende gevallen ter visualisering van de gegeven beschrijving.

Eventueel wordt op deze plaats toelichting gegeven bij de presentatie, zoals over de volgorde waarin de verschillende teksteenheden worden gepresenteerd, de wijze waarop dat gebeurt, en over de speciale problemen die zich bij de presentatie voordoen. In die zin vormt de Ontwikkelingsgang dus tevens een verantwoording van de overwegingen en beslissingen die aan de presentatie ten grondslag liggen.

4.6 VARIANTEN EN CORRECTIES

In het onderdeel Varianten en correcties wordt de tekstontwikkeling van het gedicht gepresenteerd. Hier vindt men alle veranderingen die het gedicht in de loop der tijd heeft ondergaan, van de eerste tot en met de laatste versie.

Het verschil in overleveringssituatie van Achterbergs gedichten (zie hiervóór, § 1.1.3) is bepalend geweest voor de inrichting van het variantenapparaat. Er is voor gekozen niet één presentatiesysteem te hantieren, maar een onderscheid te maken tussen:

- Gedichten waarvan de tekstontwikkeling relatief eenvoudig is: er is een beperkt aantal varianten tussen de verschillende voltooide versies. In deze gevallen worden de varianten en correcties gepresenteerd in een zogenaamd *lemma-apparaat*.
- Gedichten waarvan de tekstontwikkeling min of meer gecompliceerd is: er is een kladhandschrift voorhanden, of er zijn verschillende voltooide versies overgeleverd die onderling sterk afwijken. In deze geval-

len worden de varianten en correcties gepresenteerd in een zogenaamde *synopsis*.

Een uitgebreide verantwoording van beide presentatiesystemen wordt gegeven in § 4.8 en § 4.9. In § 4.10 komen nog enkele kwesties aan de orde die bij beide systemen een rol spelen, zoals de weergave van titels, de behandeling van spellingvarianten en zetfouten, en dergelijke.

4.7

COMMENTAAR

Na het onderdeel Varianten en correcties volgt de Commentaar. Hier wordt informatie verstrekt over de ontstaans- en publicatiegeschiedenis van het gedicht. Indien de gegevens deel uitmaken van een groter verband, worden zij beknopt samengevat. Door middel van een paragraaf-aanduiding wordt verwezen naar de samenhangende beschrijving in de Publicatiegeschiedenis. Dit is bijvoorbeeld het geval wanneer de gegevens betrekking hebben op de inzending van een reeks gedichten naar een tijdschrift of op de publicatiegeschiedenis van een bundel. Specifieke informatie over het gedicht in kwestie wordt uitgebreider vermeld. De volgende zaken kunnen in de commentaar aan de orde komen:

1. *Descriptief commentaar bij de varianten en correcties.* In sommige gevallen wordt een nadere toelichting gegeven bij de presentatie van de varianten en correcties. Het kan gaan om grafische bijzonderheden of om informatie die niet direct uit de tekstontwikkeling van het gedicht is af te lezen. Als dergelijke informatie reeds in de Ontwikkelingsgang (zie § 4.5) aan de orde is geweest, wordt zij niet herhaald in de commentaar.
2. *Verantwoording van de datering en/of plaatsing van het gedicht.* Waar nodig wordt aangegeven op welke gronden de datering van een gedicht of de volgorde van een aantal gedichten is bepaald. Indien er indicaties zijn over de ontstaansdatum van het gedicht (vergelijk § 4.2), dan worden die eveneens vermeld.
3. *Ontstaans- en publicatiegeschiedenis.* Uitgebreid vermeld worden de gegevens over de externe ontstaans- en publicatiegeschiedenis die *niet* in de Publicatiegeschiedenis te vinden zijn: aanleiding tot het gedicht, uitspraken van direct betrokkenen (bijvoorbeeld een redacteur van een tijdschrift) over het gedicht, en dergelijke. Van de overige informatie uit de Publicatiegeschiedenis wordt een korte samenvatting gegeven, gevolgd door een verwijzing naar de desbetreffende paragraaf. In voorkomende gevallen wordt verwezen naar de commentaar bij een ander gedicht.
4. *Uitspraken van de dichter zelf over het gedicht.* De uitspraken van Achterberg over zijn gedichten zijn uiterst spaarzaam. Stellige oordelen over

de waarde van zijn werk zijn niet te vinden (conform zijn adagium ‘Wat niet goed is, is niet geschreven. Ik hoop te mogen hopen op het vers’), en slechts bij hoge uitzondering heeft hij zich uitgelaten over het ontstaan van een gedicht of over de motieven voor aangebrachte veranderingen. De mededelingen zijn voor het grootste deel ontleend aan bewaard gebleven brieven. Een enkele maal heeft Achterberg zich laten verleiden tot uitspraken in het openbaar. Ondermeer gaf hij toestemming voor de publicatie van fragmenten uit een gesprek dat Paul Rodenko met hem had over de achtergronden van *Spel van de wilde jacht*. In 1959 werkte Achterberg mee aan een interview door H.U. Jessurun d’Oliveira, al verbood hij achteraf publicatie ervan in *Tirade*.¹⁰ Uitspraken uit deze en andere gepubliceerde bronnen worden, voorzover relevant voor de gedichten, ook in de commentaar bij de gedichten verwerkt.

5. *Uitspraken van anderen over het gedicht* worden alleen vermeld voorzover deze het werk beïnvloed hebben. In een enkel gedicht heeft Achterberg veranderingen aangebracht naar aanleiding van opmerkingen in de literaire kritiek. Van de mij bekende gevallen maak ik gewag, indien noodzakelijk met een aanduiding van de mate van (on)zekerheid door middel van formuleringen als ‘mogelijk’, ‘kennelijk’, en dergelijke. Met hetzelfde voorbehoud worden ook veronderstellingen van anderen over de beïnvloeding van Achterberg vermeld. Alle andere uitspraken uit de secundaire literatuur blijven buiten beschouwing. Alleen al uit praktische overwegingen is een volledig overzicht van de Achterberg-receptie niet haalbaar.¹¹ Uitspraken van derden in brieven aan Achterberg worden alleen opgenomen als het personen betreft die een rol hebben gespeeld bij het ontstaan en de publicatie van het werk. Overige correspondentie, hoe interessant ook, valt daar buiten.

6. *Bronnen van citaten en verwijzingen*. Zoals in § 1.1.6 uitgebreid aan de orde is gesteld, brengt de toelichting van thematische bronnen – inclusief alle citaten en verwijzingen – in het geval van Achterberg verschillende problemen met zich mee. Op grond van de aldaar besproken overwegingen heb ik de commentaar bij de afzonderlijke gedichten beperkt aan de hand van een tweetal criteria.

¹⁰ Het interview werd door Jessurun d’Oliveira in 1965 gebundeld in *Scheppen riep hij gaat van Au*. In de slotbeschouwing gaat hij uitgebreid op Achterbergs bezwaren in (p. 207–212). Vgl. ook *Biografie*, p. 604–606.

¹¹ Het praktische bezwaar van de omvang van de Nijhoff-receptie (1100 titels, dus minder dan wat de Achterberg-bibliografie oplevert) is voor de editoren van de historisch-kritische editie (vgl. p. 19, noot 22) al reden geweest van citaten af te zien. Een selectie uit de uitspraken wijzen zij terecht af, omdat daarvoor geen goed criterium voorhanden is (zie dl. 2, p. 68).

Ten eerste vermeld ik – conform het op p. 20 geformuleerde algemene uitgangspunt voor de commentaar – in principe alleen de buitentekstuele gegevens die aantoonbaar in relatie staan met de ontstaans- en tekstgeschiedenis van het primaire werk. Dit is het geval als de door de auteur gebruikte bronnen zijn overgeleverd in de vorm van aantekeningen, als ze door de auteur zelf zijn aangegeven of als ze op een andere wijze uit de ontstaansgeschiedenis zijn af te leiden. Tot dergelijke thematische bronnen behoren onder meer Achterbergs aantekeningen uit studies op het gebied van de folklore (verwerkt in *Spel van de wilde jacht*) en de natuurwetenschap (sporen hiervan zijn terug te vinden in enkele van zijn laatste gedichten).¹² Verder schreef Achterberg verschillende gedichten naar aanleiding van schilderijen en andere afbeeldingen, zoals [155] ‘De verdronkenen’ en [954] ‘Lucifer’. In beide gedichten is de ontlening expliciet door Achterberg aangegeven.¹³ In de commentaar worden de precieze gegevens verstrekt en afbeeldingen van de bewuste bronnen opgenomen.¹⁴ Een ander voorbeeld is de ontlening van de titel van [271] “Beumer & Co.” aan de gelijknamige roman van J.K. van Eerbeek uit 1937. Achterberg heeft de verwijzing gemarkeerd door de titel van het gedicht tussen aanhalingstekens te plaatsen. De publicatiegeschiedenis van het gedicht levert bovendien een aanvullend gegeven op: in een brief aan Ed. Hoornik wijst Achterberg zelf op de referentiële status van de titel. In dit geval wordt de ontlening in de commentaar bij het gedicht vermeld. De relatie tussen [411] ‘Ambtman’ en de gelijknamige hoofdpersoon uit Van Eerbeeks bundel *Verhalen* (1930) is niet op deze wijze gedocumenteerd en blijft derhalve buiten beschouwing.¹⁵ Vaak kan een combinatie van gegevens nodig zijn om te komen tot een verantwoorde vermelding van buitentekstuele gegevens. In de eerste regel van [626] ‘Vestdijk’ (‘Hij heeft het vat der Danaïden eindelijk gevuld,’) is de verwijzing naar Vestdijks sonnet ‘Het vat der Danaïden’ niet typografisch gemarkeerd, maar in combinatie met de titel van

¹² Zie ook hiervóór, p. 23–24.

¹³ De gedichten bevatten inhoudelijke indicaties in de vorm van bijschriften (resp. ‘Naar een prent van Steinlen’ en ‘naar een schilderij van Johannes Franciscus’). Vergelijk in dit verband het onderscheid dat Van Vliet gemaakt heeft tussen ‘inhoudelijke’ en ‘formele’ indicaties (H.T.M. van Vliet, ‘Eine Welt in Worten’ (vgl. p. 22, noot 33), p. 126).

¹⁴ Het komt voor dat een gedicht niet op één specifiek werk is geïnspireerd, maar een compilatie is van elementen uit het oeuvre van een schilder. In zulke gevallen worden speculaties over de mogelijke bronnen niet vermeld, eventueel wordt wel verwezen naar de secundaire literatuur (vergelijk de commentaar bij [623] ‘Hercules Seghers’ en [629] ‘Potlood’).

¹⁵ Dit voorbeeld is ontleend aan Hazeu (*Biografie*, p. 135), die in dit geval niet overtuigd is van een samenhang.

het gedicht is de verwijzing in dit geval wel aannemelijk. Uit de overgeleverde correspondentie blijkt bovendien dat Vestdijk Achterberg in 1944 zijn 'Griekse sonnetten' heeft laten lezen, en dat Achterberg met name onder de indruk was van 'Het vat der Danaïden'. Al is hiermee de relatie strikt genomen niet door Achterberg zelf aangegeven, de combinatie van de expliciete verwijzing in de tekst van het gedicht én de gegevens uit de brieven zijn voldoende grond om de referentie in dit geval te vermelden.

Wanneer de relatie tussen Achterbergs lectuur en zijn werk op deze wijze in een redelijke mate van waarschijnlijkheid kan worden aangetoond, dan kunnen gegevens uit de correspondentie worden gebruikt als nadere indicatie voor de ontstaansdatum van bepaalde gedichten. Omdat een van de zwaartepunten van de historisch-kritische uitgave ligt bij de reconstructie van de ontstaans- en tekstgeschiedenis van de gedichten, staat het de editeur vrij de externe gegevens ook te vermelden indien dit zijn specifieke doelstelling ten goede komt. Bijvoorbeeld: het gedicht [676] 'Kafka' dateert van 'vóór 14 januari 1946'. Uit de correspondentie blijkt dat Achterberg vanaf 1940 verschillende boeken van en over Kafka heeft gelezen, maar een directe relatie tussen deze lectuur en het gedicht is niet aantoonbaar. In dit geval kan de editeur de externe informatie toch vermelden om aan te geven dat het gedicht mogelijk eerder is ontstaan, mits hij dit met het nodige voorbehoud doet. De geografische aanduidingen in (de manuscripten van) de reisgedichten uit *Mascotte* en *Autodroom* stellen de editeur in staat een preciezer antwoord te geven op de vraag welke gedichten geschreven zijn naar aanleiding van Achterbergs eerste reis naar Frankrijk in 1949 en welke teruggaan op de reis met Hoornik in 1952.¹⁶ Soms kan de ontstaansdatum zelfs vrij exact achterhaald worden op grond van dit soort verwijzingen. Een duidelijk voorbeeld is het gedicht [911] 'Ichthyologie', dat geschreven werd naar aanleiding van een concrete, actuele gebeurtenis. De vermelding van externe informatie vindt in deze en andere gevallen dus niet plaats in het kader van het bronnenonderzoek, maar staat vooral in dienst van de reconstructie van de ontstaans- en tekstgeschiedenis.

Het hiervóór aangehaalde gedicht [911] 'Ichthyologie' kan ook dienen ter illustratie van een tweede criterium voor opname in de commentaar. Toelichting wordt gegeven bij zaken die voor de toenmalige lezers van Achterbergs gedichten bekend werden verondersteld, maar die door de historische afstand voor de hedendaagse lezer niet meer te begrijpen zijn. Op het moment dat 'Ichthyologie' in april 1953 in *Maatstaf* verscheen, moet iedereen de verwijzing naar de opzienbarende

¹⁶ Zie respectievelijk § 36.1 en § 39.3.3 van de Publicatiegeschiedenis.

vangst van een coelacanth drie maanden daarvoor hebben herkend, en op de hoogte zijn geweest van allerlei bijzonderheden waaraan het gedicht refereert. De huidige lezer ontbeert deze kennis. De commentaar verstrekt in dergelijke gevallen de destijds bekende gegevens en heft – zoals Manfred Fuhrmann dat heeft genoemd – de door de tijd ontstane ‘secundaire duisterheid’ op.¹⁷ In de praktijk heb ik dit criterium als vuistregel gehanteerd, want de bepaling van wat ‘de’ toenmalige lezer aan kennis bezat is niet meer dan een globale reconstructie door de editor. Daar waar ik kan vermoeden dat Achterberg verwijst naar een actualiteit die nu niet meer bekend is – of het nu gebeurtenissen, personen, boeken of muziekwerken zijn – geef ik een toelichting. Daarbij heb ik ernaar gestreefd ook aandacht te geven aan de contemporaine betekenis van de door Achterberg genoemde fenomenen, overeenkomstig Mathijssens ‘regel van de eigentijdsheid’.¹⁸ Bij het gedicht [258] ‘Stem’ wordt bijvoorbeeld niet alleen de in de jaren dertig beroemde zangeres Zarah Leander van commentaar voorzien, maar ook gewezen op de eigentijdse betekenis van Bizets ‘Parelvissers’ en Toselli’s ‘Serenata’. Buiten beschouwing blijft de ‘primaire duisterheid’, die bestaat uit die elementen in de gedichten die voor de lezers te allen tijde vragen oproepen. Zoals in § 1.1.6 overdadig is geïllustreerd, schuilt de ‘primaire duisterheid’ van Achterbergs gedichten niet *alleen* in de aanwezigheid van ‘duistere’ tekstelementen – bijvoorbeeld de wetenschappelijke terminologie –, maar in de duisterheid van de gehele constructie. De geïntendeerde meerduidigheid, inherent aan het karakter van veel moderne poëzie, kan principieel niet in de commentaar van een wetenschappelijke uitgave worden opgeheven.

7. *Verwijzingen naar vertalingen van en secundaire literatuur over het gedicht.* In de commentaar wordt melding gemaakt van vertalingen van en secundaire literatuur over het gedicht. Via een verkorte beschrijving vindt men de gegevens in de Bibliografie van vertalingen en de Bibliografie van secundaire literatuur. Bij vertalingen worden de taal en de vertaler genoemd (indien een vertaler het gedicht meer dan eens vertaald heeft, wordt tussen haakjes het aantal vindplaatsen gegeven), bij secundaire literatuur worden de auteur en de (verkorte) titel vermeld.

De secundaire literatuur over Achterberg is dermate omvangrijk dat het ondoenlijk is om alle publicaties te vermelden waarin een gedicht

¹⁷ M. Fuhrmann, ‘Kommentierte Klassiker? Über die Erklärungsbedürftigkeit der klassischen deutschen Literatur.’ In: G. Honnefelder (red.), *Warum Klassiker? Ein Almanach zur Eröffnungsedition der Bibliothek deutscher Klassiker*. 2e dr., Frankfurt am Main, 1985, p. 37–57. Zie m.n. p. 43–44.

¹⁸ M. Mathijssen, *Naar de letter* (vgl. p. 11, noot 2), p. 347.

ter sprake komt. Om die reden is ervoor gekozen alleen melding te maken van de bijdragen die voor een substantieel gedeelte aan het desbetreffende gedicht zijn gewijd. Deze selectie is vanzelfsprekend tamelijk subjectief (wanneer is een gedeelte ‘substantieel’ te noemen?), al dient hier nadrukkelijk te worden gezegd dat de selectie *niet* op kwalitatieve gronden heeft plaatsgevonden. Het criterium brengt met zich mee dat monografieën over Achterberg in de regel niet worden vermeld, ook al komen zijn gedichten er veelvuldig in ter sprake. Het gaat om de volgende literatuur:

Aafjes, B.	<i>Gerrit Achterberg. De dichter van de sarcophaag.</i>
Bolhuis, A.J.	<i>De aarde dekt hem toe. Een interpretatie van Gerrit Achterbergs Ballade van de gasfitter en Ode aan den Haag in het licht van de psychologie van C.G. Jung.</i>
Diemer, W.	<i>Mijn herinneringen aan Gerrit Achterberg.</i>
Doel, H. van den	<i>Zingen als een gek. Het verschijnsel Gerrit Achterberg als mens met een handicap, dichter en mysticus.</i>
Fokkema, R.L.K.	<i>Varianten bij Achterberg.</i>
Hazeu, W.	<i>Gerrit Achterberg. Een biografische schets.</i>
Hazeu, W.	<i>Gerrit Achterberg.</i>
Hazeu, W.	<i>Gerrit Achterberg. Een biografie.</i>
Heynders, O.	<i>De verbeelding van betekenis. Vooronderstellingen en praktijk van deconstructieve lezingen: teksten van Paul Celan en Gerrit Achterberg.</i>
Hoe, G. van	<i>Interpretaties van de gedichten van Achterbergs Thebe.</i>
Houwink, R.	<i>Het raadsel ‘Achterberg’.</i>
Jageneau, L.	<i>O gij die ik had omgebracht. Gerrit Achterberg. Dichterschap als therapie.</i>
Jong, M.J.G. de	<i>Bewijzen uit het ongerijmde. Het probleem Achterberg.</i>
Jong, M.J.G. de	<i>Nogmaals inzake Achterberg.</i>
Kassies, W.	<i>En Alexander is een schim in mij. Stukjes antiek bij Gerrit Achterberg.</i>
Loggem, M. van	<i>Oorsprong en noodzaak. Het werk van Gerrit Achterberg.</i>
Longie, A. de	<i>Gerrit Achterberg.</i>
Merwe, P.P. van de	<i>Die berclading van die woord in die poësie van Gerrit Achterberg.</i>
Meijer, R.P.	<i>Bijdrage tot de studie van de poëzie van Gerrit Achterberg.</i>
Middeldorp, A.	<i>De wereld van Gerrit Achterberg.</i>
Middeldorp, A.	<i>Het avontuur van Achterberg.</i>
Otterloo, G.	<i>Het Achterberg-sonnet. Bijdrage tot de interpretatie van Achterbergs sonnetten.</i>
Piere, J. de	<i>Ruimtelijke polariteiten in de poëzie van Gerrit Achterberg.</i>
Piere, J. de	<i>Woorden in een onbepaalde tijd. Inleiding tot de poëzie van Gerrit Achterberg.</i>
Roest, H.	<i>Schaatsenrijder. Terugdenken aan Gerrit Achterberg.</i>
Ruitenbergh-de Wit, A.F.	<i>Formule in de morgenstond. Een studie over het dichtwerk van Gerrit Achterberg.</i>

- Ruitenbergh-de Wit, A.F. *Het huis van Achterberg. Een commentaar.*
 Schenkeveld, M. e.a. *Aantekeningen bij Achterbergs Spel van de wilde jacht.*
 Taaffe, T.P. *The shaping of the eternal in the lyric poetry of William Butler Yeats and Gerrit Achterberg.*
 Zickhardt, K. *Achterberg concreet. Een studie.*

8. *Opsomming van schrijf-, type- en zetfouten.*

Schrijf-, type- en zetfouten worden in de regel niet als variant in het apparaat opgenomen, maar in een noot vermeld. Er is een aantal uitzonderingen. Verschrijvingen in kladmanuscripten worden wél in de synopsis opgenomen, omdat ze informatief kunnen zijn voor Achterbergs werkwijze. De correctie vindt in de synopsis plaats (zie § 4.10.2.2). Niet vermeld worden mechanische typefouten: deze fouten berusten op een onjuist gebruik van de technische hulpmiddelen en bevatten geen genetische informatie. Om soortgelijke redenen blijven zetfouten in proeven buiten beschouwing (deze zijn afkomstig van de zetter en zeggen niets over de werkwijze van Achterberg), tenzij Achterberg ze bij de correctie over het hoofd heeft gezien en de zetfouten doorwerken in de tekstgeschiedenis.

9. *Bijzonderheden met betrekking tot de spellingvereenvoudiging.*

Spellingvarianten die verband houden met de algemene spellingherziening in 1947 zijn niet opgenomen in het variantenapparaat. In § 4.10.3 wordt aangegeven wanneer (in casu: vanaf welke bundels) Achterberg is overgegaan op de nieuwe spelling. Met die kennis moet de gebruiker zelf reconstrueren vanaf welke bron een bepaald gedicht is herspeld. Dit systeem voorziet niet in de gevallen dat de nieuwe spelling voor het eerst optreedt in een bron die niet in § 4.10.3 is vermeld, bijvoorbeeld in een tijdschriftpublicatie. Dit wordt in een noot als volgt aangegeven:

Vanaf *T* staat dit gedicht in de nieuwe spelling.

4.8 PRESENTATIE: LEMMA-APPARAAT

In het lemma-apparaat worden alleen de veranderingen uit andere versies ten opzichte van de leestekst weergegeven. De presentatie is als volgt: eerst wordt de desbetreffende plaats uit de leestekst geciteerd, voorzien van het regelnummer; na het teken > ('gewijzigd in') worden de afwijkingen uit andere bronnen (aangegeven door middel van siglen) vermeld. Bijvoorbeeld:

11 vreemde > barre *T*

In regel 11 van de leestekst staat *vreemde*. Dit is later gewijzigd in *barre*, en wel in een tijdschriftpublicatie (*T*) van het gedicht (welke publicatie het

betreft, staat bij de Overlevering aangegeven). De niet genoemde bronnen hebben dezelfde lezing als de leestekst. Komt de verandering ook in andere bronnen voor, dan worden ook daarvan de siglen vermeld:

11 vreemde > barre T, D^1

De verandering staat nu in T én in D^1 , waarmee een zelfstandige publicatie is aangeduid. De siglen kunnen ook gecombineerd worden weergegeven:

11 vreemde > barre $T-D^3$

In dit geval geeft het koppelteken tussen T en D^3 aan dat de variant *barre* voorkomt in T en in D^3 , én in alle tussenliggende bronnen. Bij de Overlevering is te achterhalen welke bronnen dat zijn.

Veranderingen die Achterberg in manuscripten, typoscripten en proeven heeft aangebracht, kunnen ook in een lemma-apparaat worden weergegeven, mits zij niet al te ingrijpend van aard zijn. Bijvoorbeeld: in de proef van *Oude cryptogamen* bracht Achterberg met potlood een verandering aan in de laatste regel van het gedicht [63] ‘*Gij stondt met een hoog hopen*’ (‘Licht’):

10 hart, Cathrien. > hart, Cathrien. $P^2 a$ > [hart] voordien. $P^2 b-D^3$

De gedrukte versie van de proef ($P^2 a$) heeft nog dezelfde lezing als de leestekst. Bij de correctie (fase b) schrapt Achterberg de komma na *hart* en veranderde hij *Cathrien.* in *voordien.* De aanduiding $P^2 b-D^3$ geeft aan dat de nieuwe lezing ook is overgenomen in de latere bronnen. Zoals uit dit voorbeeld blijkt, worden de onveranderde tekstgedeelten tussen teksthaken ([]) geplaatst. Bovenaan de presentatie wordt vermeld in welke schrijfstoffen de fasen zijn uitgevoerd (in dit geval: $P^2 a$ gedrukt, b potlood).¹⁹

Het komt voor dat van een manuscript niet de eerste werkfase ten grondslag ligt aan de leestekst. Er kunnen dan varianten zijn die aan de leestekst voorafgaan. Een voorbeeld: de leestekst van het gedicht [229] ‘Surplus’ is gebaseerd op de gecorrigeerde versie van een manuscript, in dit geval $M^1 b$. Aan deze versie gaat een eerdere versie vooraf (namelijk $M^1 a$), die twee afwijkingen bevat ten opzichte van de gecorrigeerde versie: de titel ontbreekt en in r. 7 staat *een* in plaats van *het*. De presentatie is als volgt (het teken < staat voor ‘luidde eerst’):

Titel Surplus < [ontbreekt] $M^1 a$ > Surplus $M^1 b-D^4$
7 het < een $M^1 a$ > [h]e[t] $M^1 b-D^4$

¹⁹ Zie voor de beschrijving van de fasen verder § 4.9.2.1.

Men leze dit aldus: de leestekst (M^1 b) heeft als titel *Surplus*. In M^1 a ontbrak deze titel nog, maar in fase b voegde Achterberg haar toe; in alle latere bronnen tot en met D^4 komt de titel voor. In M^1 b, r. 7 staat *bet*. Er stond eerst *een* (M^1 a), maar in fase b veranderde Achterberg die lezing in *[h]e[t]*; ook de latere bronnen (tot en met D^4) hebben *bet*.

4.9 PRESENTATIE: SYNOPSIS

De synopsis wordt gebruikt als presentatievorm voor de genese van de gedichten die min of meer ingrijpend door Achterberg zijn herzien, en voor de presentatie van de gedichten waarvan een kladhandschrift is overgeleverd.

De inrichting van de synopsis sluit aan bij wat in de reeks *Monumenta Literaria Neerlandica* gebruikelijk is. De basis vormde het door de editoren van de Nijhoff-editie ontwikkelde systeem, waarin zij verschillende vereenvoudigingen hebben doorgevoerd. Veel van wat in de verantwoording hierna volgt, is aan hun editie ontleend.²⁰

4.9.1 *Synopsis: per regel*

In de synopsis worden de varianten in de tekst per regel gepresenteerd. De eerste regel geeft de vroegste versie van de tekst weer; daaronder staan, in chronologische volgorde, alle veranderingen die Achterberg naderhand heeft aangebracht. In de synopsis worden alleen de regels opgenomen die varianten bevatten. Voor de ongewijzigde regels dient men de leestekst te raadplegen. De synoptische weergave van de eerste strofe van [74] ‘*Nooit was de dood een naakter man*’ ziet er bijvoorbeeld als volgt uit:

VARIANTEN EN CORRECTIES

Titel	M^1	<i>[ontbreekt]</i>
	$T-D^3$	De slaper en de dood
1	M^1	Nooit was de dood een naakter man
	$T-D^3$	
3	M^1	en zei, terwijl hij naar mij zag:
	$T-D^3$	me
4	M^1	‘ik lig, waar gij gisteren lag’
	$T-D^3$	‘Ik jij .

²⁰ Zie de Verantwoording in deel 2 van de Nijhoff-editie (vgl. p. 19, noot 22), met name p. 39–66.

De leestekst is gebaseerd op M^1 , een nog ongetitelde versie van het gedicht. In de synopsis wordt onder het kopje 'Titel' aangegeven dat de titel in M^1 ontbreekt, maar dat het gedicht in de latere bronnen T tot en met D^3 van de titel 'De slaper en de dood' is voorzien. In M^1 (en dus ook in de leestekst) staat er aan het einde van regel 1 geen leesteken; in $T-D^3$ staat op die plaats een komma, zoals in de synopsis is aangegeven. De rest van de regel is ongewijzigd en dient te worden meegelezen, hetgeen wordt aangegeven door middel van de rechte strepen (| |). Regel 2 van het gedicht is in alle bronnen identiek en wordt dus niet in het apparaat opgenomen (in de leestekst is te zien dat die regel luidt: 'dan toen hij op mijn leger lag'). In de regels 3–4 zijn wel weer veranderingen aangebracht, zoals in de synopsis is terug te vinden.

In de aangehaalde regels komen de veranderingen steeds voor in dezelfde bronnen $T-D^3$. In regel 9 van het gedicht is dat niet het geval:

9	M^1	'Maar blijf bij mij, er was er geen ,'
	T	Maar me,
	D^1-D^3	

In dit geval bevat bron T twee varianten (*Maar* en *me*,) ten opzichte van M^1 . De overige bronnen D^1-D^3 verschillen weer ten opzichte van M^1 en T in de veranderde volgorde van komma en afhalingsteken aan het eind van de regel.

Indien van een gedicht het merendeel der regels is gewijzigd, worden voor de overzichtelijkheid ook de onveranderde regels in de synopsis opgenomen. In deze gevallen wordt ook steeds aangegeven wanneer er sprake is van strofescheiding, en wel op de volgende wijze:

8/9	M^1-D^3	[strofewit]
-----	-----------	-------------

Tussen r. 8 en 9 bevindt zich dus in alle bronnen M^1-D^3 een strofescheiding. Als in M^1 wél en in $T-D^3$ géén strofescheiding staat, dan is de presentatie:

8/9	M^1	[strofewit]
	$T-D^3$	[geen strofewit]

In de hiervóór gegeven voorbeelden treden de veranderingen steeds op *tussen* de verschillende bronnen. Een uitgebreide toelichting van de synoptische weergave hiervan – de zogenaamde *gecombineerde synopsis* – zal in § 4.9.3 worden gegeven. Eerst komt de *enkelvoudige synopsis* aan de orde.

4.9.2 *Enkelvoudige synopsis*

Veranderingen *binnen* één teksteenheid (een manuscript, typoscript of gecorrigeerde drukproef) worden in een *enkelvoudige synopsis* gepresen-

teerd. De teksten worden diplomatisch weergegeven, met uitzondering van evidente schrijf-, type- en zetfouten, die in een noot bij het gedicht worden vermeld (zie § 4.7, punt 8).

4.9.2.1 *Fasering*

In een bron waarin Achterberg veranderingen heeft aangebracht, zijn doorgaans verschillende *fasen* te onderscheiden. Bij een manuscript met een eerste versie in zwarte inkt en correcties in potlood zijn dat er bijvoorbeeld ten minste twee: de fase in zwarte inkt en de fase in potlood. Dergelijke fasen worden aangegeven met de letters a, b, c enzovoorts. Aan het begin van het variantenapparaat wordt een overzicht gegeven van de desbetreffende bronnen en de daarin te onderscheiden fasen. De fasering van het zojuist genoemde manuscript wordt als volgt aangegeven:

M a zw inkt, b potlood

Afgezien van de schrijfstof waarin de fase is uitgevoerd, kan hier ook vermeld worden door wie de verandering is aangebracht. In een door Achterberg aan Roel Houwink gestuurd manuscript van [34] ‘*Iedre winter blinder,*’ bracht Houwink bijvoorbeeld een correctie aan. In dit geval luidt de vermelding:

M a zw inkt, b potlood (in de hand van R. Houwink)

In de synopsis staan dezelfde letters vóór de tekstregel waarin de verandering is aangebracht. In hetzelfde gedicht is dat regel 2:

2	<i>M</i>	a	Iedere winter meer er van verloren,
		b	[] [verloren,]

In *M* zijn de woorden *er van* uit de door Achterberg geschreven versie (fase a) door Roel Houwink geschrapt in fase b (de onveranderde gedeelten staan in dit geval tussen [], zie hierná, § 4.9.2.2 *Meelezen*).

Bij directe correcties – varianten die onmiddellijk door Achterberg zijn aangebracht, d.w.z. voordat hij de regel vervolgde – zijn de aangegeven fasen altijd eensluidend. Ter illustratie volgt hier dezelfde regel van [34] ‘*Iedre winter blinder,*’ als ware hij door Achterberg direct gecorrigeerd:

2	<i>M</i>	a	Iedere zomer
		a	[] winter meer er van verloren,

In dit verzonnen voorbeeld schreef Achterberg dus eerst *Iedere zomer*, wijzigde hij *zomer* meteen in *winter* en schreef hij vervolgens de rest van de regel. Dat het een directe correctie betreft, is bovendien te zien aan het feit dat de correctie op een aparte regel in de synopsis is geplaatst.

Wanneer een regel geen fasenaanduiding heeft, betreft het altijd een regel die in fase a is geschreven. Stel dat van [34] ‘*Iedre winter blinder,*’ ook de onveranderde regel 3 in de synopsis wordt opgenomen (bijvoorbeeld omdat in alle andere regels veranderingen zijn aangebracht en het dus overzichtelijker is ook regel 3 af te drukken), dan gebeurt dat als volgt:

3 *M* zoeken wij het roodbevroren

Zoals hieruit valt af te leiden, zijn regels die niet in de synopsis zijn opgenomen altijd in fase a geschreven.

De fasering geeft dus de chronologie van de veranderingen aan. Indien er in de synopsis van een gedicht meer regels met een fasenaanduiding zijn opgenomen, dan zijn alle lezingen waar een a voor staat eerst geschreven, vervolgens de lezingen waar een b voor staat, enzovoorts. Het is echter lang niet altijd uit te maken of Achterberg een verandering meteen of in een latere fase aangebracht heeft. Indien de fasering gebaseerd is op verschillende schrijfstoffen – zoals hierboven steeds het geval was – is het onderscheid redelijk zeker. Wanneer twee (of meer) fasen in dezelfde schrijfstof zijn uitgevoerd, is het aangegeven onderscheid gebaseerd op andere informatie (tekstuele verbanden, de plaats van de varianten op het papier, verschillen in ductus, en dergelijke). De toekenning van de fasenaanduiding in deze gevallen is bijna altijd onzeker. Het meest duidelijk is dit bij de presentatie van de kladhandschriften. In verreweg de meeste gevallen gebruikte Achterberg tijdens het schrijven slechts één schrijfstof, bij voorkeur potlood. Als er op grond van andere informatie dan toch een aantal fasen is onderscheiden, krijgt men bijvoorbeeld de volgende vermelding aan het begin van het apparaat:

*M*¹ a-f potlood

Uit een dergelijke mededeling kan worden afgeleid dat het fasenonderscheid tot stand is gekomen op grond van disparate gegevens, waarvan lang niet alle even ondubbelzinnig te interpreteren zijn (de informatie-waarde van ductus-verschillen is in dit verband alleen al relatief, want er is geen schrijfstof zo veranderlijk als een potlood). Ik heb ervan afgezien dergelijke onzekerheden per regel aan te geven, om de simpele reden dat dat in de praktijk zou leiden tot een ontelbare hoeveelheid mededelingen.²¹ In de Ontwikkelingsgang (zie § 4.5) wordt eventueel wél op de problematische fasering gewezen en, waar mogelijk, aangegeven op grond van welke overwegingen zij tot stand is gekomen. Ook dan blijft het echter geboden de betekenis van de aangegeven fasering te relativiseren.

²¹ In de Van de Woestijne-editie (vgl. p. 30, noot 63) wordt de onzekere fasering in bepaalde gevallen aangegeven door middel van de vermelding [*fasering?*]. Zie deel 2, p. 40.

4.9.2.2 *Meelezen*

Bij de presentatie per regel moeten de onveranderde gedeelten uit een eerdere fase worden meegelezen. Dit wordt aangegeven door teksthaken onder het mee te lezen gedeelte te plaatsen:

1 M^1 a De boomen waren een gravure
b [] tot [een] staal[gravure]

In deze eerste regel van het gedicht [831] 'Ets' veranderde Achterberg *een gravure* in *tot een staalgravure*. Het begin van de regel (*De boomen waren*) schreef hij niet opnieuw en dus staan onder dit gedeelte teksthaken. Van de nieuwe lezing *tot een staalgravure* schreef Achterberg alleen *tot* en *staal* opnieuw. De woorden *een* en *gravure* uit fase a liet hij staan, zoals wederom door de teksthaken is aangegeven. Voor de overzichtelijkheid worden de desbetreffende woorden in dit geval tussen de teksthaken herhaald. Dit gebeurt ook wanneer de onveranderde tekst een woorddeel is, zoals in het volgende (aangepaste) voorbeeld van de tweede regel van hetzelfde gedicht:

2 M^1 a geworden tijdens mijn afwezigheid.
c [ge]beten []

In dit geval veranderde Achterberg alleen *worden* in *beten*, maar het spreekt voor zich dat *ge* deel uitmaakt van de nieuwe variant en dus moet worden meegelezen. Een ander voorbeeld, uit regel 8 van het gedicht:

8 M^1 e en kon ik doorgaan met dezelfde uren
f [] [de] []

In fase e schreef Achterberg *dezelfde*. In fase f haalde hij hiervan *zelfde* door, zodat de nieuwe lezing *de* ontstaat. Dit woord is niet opnieuw geschreven, zoals is aangegeven door de haken.

Indien Achterberg in het laatste voorbeeld ook de woorden *kon ik* zou hebben veranderd in *ik kon*, dan zou de presentatie als volgt zijn:

8 M^1 e en kon ik doorgaan met dezelfde uren
f [] [ik] [kon] [] [de] []

De omzetting is te herkennen doordat beide woorden in de nieuwe lezing tussen teksthaken staan, zij het in omgekeerde volgorde.

Op een iets andere wijze worden woordscheidingen en -aaneenvoegingen weergegeven:

8 M^1 e en kon ik doorgaan met dezelfde uren
f [] [de zelfde] []
g [] [dezelfde] []

3 M^1 b en doet September tot een doek verstrakken.
 b [] {October} []

In fase b noteert Achterberg bij *September* de variant *October*, maar hij haalt de lezing *September* niet door. Beide lezingen zijn dus geldig. Daarna kiest Achterberg toch voor *October* (hij haalt *September* door), maar tevens noteert hij twee nieuwe alternatieven, *april* (bij *October*) en *als dundoek* (bij *tot een doek*). De volledige presentatie van de regel is als volgt:

3 M^1 b en doet September tot een doek verstrakken.
 b [] {October} []
 b [] [October] []
 b [] {april} {als dundoek} []

In dit voorbeeld is er één fase aangegeven (fase b), wat dus wil zeggen dat de open varianten vermoedelijk vrijwel meteen zijn aangebracht. Er zijn geen duidelijke aanwijzingen om bepaalde varianten in een latere fase onder te brengen. Dit is meer regel dan uitzondering: in hetzelfde gedicht noteerde Achterberg bijvoorbeeld drie alternatieven voor *harde*:

6 M^1 d laten bij nacht hun harde tekens knakken
 d [] {witte} []
 d [] {verre} []
 d [] {lege} []
 d [] [witte] []

Niet alleen de open varianten zijn met dezelfde fase aangegeven, ook Achterbergs uiteindelijke keuze voor *witte* (dat in de laatste regel tussen haken staat). Al is het heel goed mogelijk dat hij deze beslissing pas later heeft genomen, er zijn geen aanwijzingen dat dat inderdaad het geval is.

Het komt voor dat Achterberg nog niet gekozen heeft uit de open varianten maar op een andere plaats in de regel wél een nieuwe variant aanbrengt. De open varianten zijn dan nog steeds geldig en moeten alle worden meegelezen. Dit kan het volgende resultaat opleveren:

6 M^1 d laten bij nacht hun harde tekens knakken
 d [] {witte} []
 d [] {verre} []
 d [] {lege} []
 d [] des nachts [] [4] []

In dit gefingeerde geval heeft Achterberg *bij nacht* vervangen door *des nachts*. Uit de eerder genoteerde open varianten had hij op dat moment nog geen keuze gemaakt. Ze moeten alle meegelezen worden. Om dit

aan te geven is het cijfer 4 tussen haken onder de open varianten geplaatst. Wanneer alleen de laatste twee open varianten (*verre* en *lege*) zouden moeten worden meegelezen, staat tussen de haken het cijfer 2 (men telt en leest dus altijd van onder af). Iets omslachtiger wordt de presentatie wanneer bijvoorbeeld alleen *harde* en *lege* meegelezen mogen worden:

6	M^1	d	laten bij nacht	hun	harde	tekens knakken
		d	[]{witte }	[
		d	[]{verre }	[
		d	[]{lege }	[
		d	[] des nachts []{harde/lege }	[

In dit voorbeeld moeten de overgebleven open varianten tussen teksthaken én accolades worden herhaald (gescheiden door een /), omdat een aanduiding met cijfers hier niet toereikend is.

Het kan ook voorkomen dat gehele regels fungeren als open variant. Bij de hiervóór aangehaalde regel 3 van [982] ‘Dwingelo’ noteerde Achterberg bijvoorbeeld in een latere fase een nieuwe regel, zonder dat hij de oorspronkelijke versie doorhaalde. In een enigszins aangepaste vorm (de open varianten uit het eerdere voorbeeld worden hier omwille van de duidelijkheid weggelaten) ziet de weergave er als volgt uit:

3	M^1	b	en doet September tot een doek verstrakken.
		c	{en doet het jaar afwachten en verstrakken }

De regel uit fase c is een alternatief voor de gehele b-regel en staat dus tussen accolades. Omdat hij door Achterberg opnieuw is geschreven wordt hij niet tussen teksthaken geplaatst. De situatie wordt ingewikkelder wanneer Achterberg binnen de alternatieve c-regel vervolgens nog weer andere open varianten aanbrengt. In voorkomende gevallen wordt dan aanvullende editeurscommentaar gegeven:

3	M^1	b	en doet September tot een doek verstrakken.
		c	en doet het jaar afwachten en verstrakken
		c	[] { de tijd verbleken } []
		c	[] [het jaar afwachten] []

[M^1 b, r. 3 werd niet doorgehaald en moet in fase c meegelezen worden]

Men leze dit aldus: bij de regel uit fase b (*en doet September tot een doek verstrakken.*) schreef Achterberg in fase c eerst de alternatieve regel *en doet het jaar afwachten en verstrakken*; in dezelfde fase noteerde hij bij *het jaar afwachten* de open variant *de tijd verbleken*. De laatste lezing haalde hij weer door, zodat de regel weer luidt: *en doet het jaar afwachten en verstrakken*. Deze regel is nog steeds een alternatief voor *en doet September tot een doek verstrakken*, zoals de commentaar aangeeft.

4.9.2.5 *Open plaatsen*

Open plaatsen in gedichten worden aangegeven door middel van het teken [°]:

6 M^1 a en stond aan geen [°] bloot
b [] veranderingen []

In regel 6 van het gedicht [953] 'Ad interim' liet Achterberg in fase a enige ruimte open; in fase b vulde hij de open plaats in met het woord *veranderingen*. De breedte van het teken geeft globaal de omvang van de opengelaten ruimte aan. Wanneer Achterberg een regel gedeeltelijk of zelfs geheel openlaat, dan ziet de presentatie er dus als volgt uit:

(10) M^1 II b Ik heb het antwoord [°]

(11) M^1 II b [°]

(12) M^1 II b Maar zij verouderen en vragen om

Dit fragment is een op een aparte plaats geschreven aanzet van r. (10)–(12) van hetzelfde gedicht.²² Van regel (10) noteerde Achterberg alleen het begin, regel (11) liet hij geheel open, daaronder schreef hij wel weer een volledige regel, r. (12).

Het teken [°] wordt ook gebruikt wanneer Achterberg een woord-(deel) of regel doorhaalt zonder direct een variant te noteren. Zie de volgende, bedachte situatie:

(10) M^1 II b Ik heb het antwoord [°]
c [] [°] []

In fase c haalde Achterberg *heb* door, zonder een alternatief de noteren. Er ontstaat dus, in tekstueel opzicht, een nieuwe open plaats. De rest van de regel is niet veranderd en moet dus meegelezen worden, inclusief de reeds bestaande open plaats aan het einde van de regel.

In een heel enkel geval plaatst Achterberg op de opengelaten ruimte puntjes of streepjes. Deze aanduidingen worden niet in de synopsis weergegeven.

4.9.2.6 *Losse elementen*

Tekstelementen zonder syntactisch verband worden aangeduid met het teken ^. Het kan gaan om woorden die niet in een lezing te incorporeren zijn, zoals in regel (4) van [944] 'Sympathicus':

²² Zie voor de betekenis van de haakjes om de regelnummers § 4.10.1. Het romeinse cijfer II achter het sigle M^1 geeft aan dat het fragment een subeenheid binnen de teksteenheid M^1 is (zie § 4.9.2.7).

- (4) M^1
a	breekt langzaam in mijn binnenste aan stuk
b	{ valt [langzaam] luisterende naar het stuk }
b	^en ik
b	^gaan
c	gaat met mijn [°] uiteen

De woorden *en ik* en *gaan* zijn niet onder te brengen in de regels die erboven staan. Het komt ook voor dat een woord nog geen syntactisch verband heeft, maar dat de plaats ervan wel duidelijk is. In de synopsis wordt het losse element op de desbetreffende positie weergegeven. In r. (6) van [944] ‘Sympathicus’ noteerde Achterberg bijvoorbeeld het losse woord *juk* in rijmpositie:

- (6) $M^1 I$
b	breken van binnen van de zware druk.
b	^juk
c	en van mij afgenomen wordt de druk
d	[] het juk

In dit geval wordt *juk* in de synopsis ter hoogte van het geregleinde geplaatst, zodat duidelijk is dat het om een rijmwoord gaat.

4.9.2.7 *Stadia (subeenheden)*

In sommige gevallen wordt naast de fasering een onderscheid gemaakt tussen verschillende stadia in de ontstaansgeschiedenis van een gedicht. Een stadium (of: subeenheid) is een min of meer afzonderlijk onderdeel *binnen één* teksteenheid, in tekstueel en/of grafisch opzicht.²³ Wanneer Achterberg bijvoorbeeld een eerste aanzet voor een gedicht noteert, deze regels vervolgens doorhaalt en eronder opnieuw begint, kunnen twee subeenheden worden onderscheiden. Hetzelfde geldt in het geval dat hij een gedeelte (bijvoorbeeld een strofe) uit ruimtegebrek op een aparte plaats op het manuscript opnieuw uitschrijft: de eerste versie van de strofe is dan het eerste stadium, de afzonderlijke bewerking het tweede stadium. Het komt ook vaak voor dat Achterberg onder de laatste regel van een gedicht een alternatief noteert voor een eerdere passage. Zowel de oorspronkelijke passage als de apart genoteerde open variant(en) worden als subeenheid aangeduid. Een laatste voorbeeld: soms breidt Achterberg een gedicht met een aantal regels uit. Waar mogelijk noteert hij deze regels tussen de regels van de eerste versie, maar als daar geen ruimte voor is ook elders. In de synopsis worden zulke nieuwe regels altijd als subeenheid gemarkeerd.

²³ De term ‘subeenheid’ is geïntroduceerd door G.J. Dorleijn. Zie zijn uiteenzetting in J.H. Leopold, *Gedichten uit de nalatenschap* (vgl. p. 11, noot 2), dl. 1, p. 58–60.

De stadia of subeenheden worden aangegeven door middel van een romeins cijfer, dat direct achter het sigle van de desbetreffende tekst-eenheid wordt gezet. Wanneer in een eerste manuscript drie stadia te onderscheiden zijn, vindt men deze in de synoptische weergave terug als M^I I, M^I II en M^I III. Omwille van de overzichtelijkheid worden de verschillende subeenheden soms afzonderlijk gepresenteerd. Om welk stadium en gedeelte van het gedicht het gaat, wordt dan met tussenkopjes aangegeven (zie § 4.9.4).

4.9.2.8 *Exclusieve combinatie*

In de synopsis mogen alle regels met dezelfde fasenaanduiding met elkaar gecombineerd worden (én met de onveranderde regels uit eerdere fasen). Uit de fasering blijkt dus welke combinaties wel en niet zijn toegestaan. In sommige gevallen worden deze combinatiemogelijkheden extra aangeduid met griekse letters. Een voorbeeld, ontleend aan [812] 'Jean Giono', moge dit verduidelijken:

1	M^I	αa	Als ik aan Jean Giono denk houdt het leven
		βb	[] in [] lees krijgt []
		βd	[] []
2	M^I	αa	een oogwenk stand in mij, vol vissen
		βb	opnieuw een plaats [] stille [vissen]
		βd	[] snelle []

De eerste versie van r. 1 mag alleen gecombineerd worden met de eerste versie van r. 2 (beide fase a) en *niet* met de daarna genoteerde versies van r. 2. De combinatie met fase b van r. 2 zou immers de volgende onzinnige lezing opleveren: *Als ik aan Jean Giono denk houdt het leven [] opnieuw een plaats in mij, vol stille vissen*. De letters α en β geven – ten overvloede – de exclusieve combinatie aan.

4.9.3 *Gecombineerde synopsis*

4.9.3.1 *Meelezen*

Veranderingen in meer dan één teksteenheid worden weergegeven in een gecombineerde synopsis. De presentatiewijze is dezelfde als die van de enkelvoudige synopsis, met het verschil dat het meelezen van onveranderde gedeelten wordt aangegeven met rechte strepen in plaats van met teksthaken. In § 4.9.1 is dit systeem reeds toegelicht aan de hand van het gedicht [74] 'Nooit was de dood een naakter man', waarvan hier regel 9 nogmaals wordt afgedrukt:

9	M^1		‘Maar blijf bij mij, er was er geen ,’
	T	Maar	me,
	D^1-D^3		’

Aangezien de tekst in T en D^1-D^3 opnieuw is gedrukt, geschreven of getypt (de mee te lezen gedeelten staan *wel* in deze tekstenheden), kunnen we de vierkante teksthaken uit de enkelvoudige synopsis niet gebruiken (die geven immers aan dat het mee te lezen gedeelte *niet* opnieuw is geschreven); om die reden worden hier rechte strepen geplaatst.²⁴

In de synopsis kunnen rechte strepen en teksthaken tezamen voorkomen. Vergelijk [815] ‘Kindergraf’, regel 1:

1	M^1	a	Hier ligt en wacht het kleine kinderhart
		b	[] het grafje met de zoden glad.
	T		,
	M^2-D^3		°

In M^1 veranderde Achterberg *en wacht het kleine kinderhart* in *het grafje met de zoden glad*. Niet gewijzigd werd *Hier ligt*, zoals is aangegeven met de teksthaken. De strepen in de regel onder M^1 b betekenen dat de versie van T nagenoeg gelijk is aan de versie M^1 b: het enige verschil is dat er in T na *grafje* een komma staat. In de bronnen M^2 tot en met D^3 (aangeduid met de gecombineerde siglen M^2-D^3) is de komma na *grafje* verdwenen. De regel luidt in M^2-D^3 dus: *Hier ligt het grafje met de zoden glad*.

4.9.3.2 *Chronologie*

In de gecombineerde synopsis zijn alle bronnen in chronologische volgorde opgenomen. Dit principe wordt strikt aangehouden, wat kan leiden tot de volgende presentatie (het voorbeeld is ontleend aan [938] ‘Mania religiosa’):

9	M^1	a	Hij had een meisje, maar het ging niet door .
		c	[];
		c	[],
	M^2-T		
	M^2	b	[] verkering[.] []
	M^4-D^2		;

²⁴ Om het nog iets ingewikkelder te maken: in een enkelvoudige synopsis kunnen wél rechte strepen worden gebruikt. Het komt voor dat Achterberg in een manuscript een tekstgedeelte opnieuw uitschrijft, bijvoorbeeld omwille van de duidelijkheid. Wanneer passages in het nieuwe tekstgedeelte gelijkkluidend zijn aan het eerdere gedeelte, dan wordt het meelesen aangegeven met rechte strepen (de tekst is immers opnieuw door Achterberg geschreven).

Uit de presentatie blijkt dat M^2 ouder is dan T . Ná de publicatie van het gedicht in T heeft Achterberg een verandering aangebracht in M^2 (fase b: *verkering* in plaats van *een meisje*). M^2 b wordt in de synopsis dus onder T geplaatst. Aan het begin van het apparaat wordt op deze bijzonderheid in de chronologische volgorde gewezen bij de fasenaanduiding van M^2 :

M^2 a typemachine, b potlood (aangebracht ná T)

Zoals ook reeds aan het einde van de paragraaf over de Overlevering (zie p. 50) ter sprake kwam, is de precieze chronologische volgorde niet altijd duidelijk, bijvoorbeeld omdat de datering van een bron niet bekend is of omdat de feitelijke datering van een bron niet overeenkomt met de plaats die zij inneemt in de tekstontwikkeling.

In het laatste geval kan er nog een andere situatie ontstaan, zoals te demonstreren valt aan de hand van de overlevering van *Spel van de wilde jacht*. De eerste drukproef van deze bundel werd vervaardigd tussen medio december 1956 en 12 januari 1957. In de periode dat de bundel gezet werd, bracht Achterberg nog talrijke varianten aan in het nethandschrift van de bundel. Toen hij daarna de eerste proef ontving, was deze dus in tekstueel opzicht verouderd. Bij de correctie van de proef beperkte Achterberg zich dan ook niet tot het verbeteren van zet- en drukfouten, maar nam hij ook de nieuwe varianten over. Omdat het in deze gevallen gaat om het ‘bijwerken’ van een inmiddels verouderde versie, wordt in het variantenapparaat bij de gedichten alleen de gecorrigeerde versie van de proef opgenomen. Zie de eerste regel van [972] ‘Jachtopziener’:

1	M^{1-4}		Ik kwam vandaag de jachtopziener tegen
	M^2	c	[] in 't park []
	M^5-D^3		

In M^{1-4} luidt de regel: *Ik kwam vandaag de jachtopziener tegen*. Naderhand, dat wil zeggen ná M^4 , bracht Achterberg in M^2 (fase c) de variant *in 't park* aan. Volgens de synopsis hebben alle volgende bronnen (M^5-D^3) óók *in 't park* en bevat geen van deze bronnen een verandering. In werkelijkheid is de nieuwe lezing *in 't park* echter door Achterberg opnieuw genoteerd in één van die bronnen (namelijk in de drukproef van de bundel, in dit geval P^2) en zou de presentatie strikt genomen als volgt moeten zijn:

1	M^{1-4}		Ik kwam vandaag de jachtopziener tegen
	M^2	c	[] in 't park []
	M^5-T		
	P^2	a	[vandaag]
		b	[] in 't park []
	P^3-D^3		

Deze weergave suggereert ten onrechte dat Achterberg in P^2 de oude lezing *vandaag* heeft verkozen boven *in 't park* en dat hij vervolgens toch weer de variant *in 't park* heeft aangebracht. In feite heeft hij echter niets anders gedaan dan het aanpassen van de achterhaalde versie van P^2 aan de laatste versie van het gedicht volgens M^2 . Deze 'administratie' wordt dus in het apparaat genegeerd.²⁵

4.9.4 *Weergave van grotere tekstgebelen onder elkaar*

Soms is de tekstontwikkeling van een gedicht dermate gecompliceerd, dat de presentatie in één doorlopende synopsis niet meer overzichtelijk is. De synopsis wordt dan gesplitst: verschillende delen van het gedicht worden onder elkaar weergegeven. Editeurstekst tussen de delen geeft aan welke teksteenheden en regels gepresenteerd worden. Ter illustratie volgt hier de synoptische weergave van het gedicht [105] '*Soms als de weg het wil zijn wij*':

Titel	M^1	a	[ontbreekt]
		b	De wil der wegen
	P^1-D^3		
3	M^1-D^2	geheim komt weder voor mij vrij,	
	M^2-D^3	onveranderd	
5	M^1-D^2	alsof geen element bestond	
	M^2-D^3	of er	
7	M^1-D^2	tot aan dit breukeeloos bevrijden	
	M^2-D^3	op behoud	
		M^1-D^2 , r. 10–13:	
10	M^1-D^2	voltrok komt dit uw overdeel	
11	M^1-D^2	bevrijdt van ruimte en van tijd	
12	M^1-D^2	en maakt den wil	
13	M^1-D^2	brandend tot leven en tot dood.	
		[Hier eindigen M^1-D^2]	

²⁵ Op de afwijkende presentatiewijze wordt vanzelfsprekend gewezen. In het geval van *Spel van de wilde jacht* komt de administratie bij het merendeel der gedichten voor en vindt de verantwoording plaats bij de beschrijving van de drukproef in de Publicatiegeschiedenis (§ 47.12). In afzonderlijke gevallen wordt een en ander in de commentaar bij de gedichten aangegeven.

M^2-D^3 , r. (10)–(12):

- (10) M^2-D^3 voltrok hervindt het mij geheel
(11) M^2-D^3 waar ik de ruimte met u deel
(12) M^2-D^3 en heel de tijd wordt ingelost.

[Hier eindigen M^2-D^3]

De tekstontwikkeling van het eerste gedeelte van het gedicht kan worden gepresenteerd in een gecombineerde synopsis: er zijn alleen varianten in de titel en in de regels 3, 5 en 7. Vanaf regel 10 wijken M^1-D^2 en M^2-D^3 zodanig van elkaar af, dat de synopsis gesplitst is: eerst worden M^1-D^2 , r. 10–13 gepresenteerd, daarna M^2-D^3 , r. (10)–(12). Het begin en einde van de tekstgehelen worden door middel van editeurstekst aangegeven. De versie M^2-D^3 telt één regel minder dan de versie M^1-D^2 . De regeltelling van M^2-D^3 correspondeert niet met de regeltelling van de leestekst en is om die reden tussen haakjes geplaatst (zie ook § 4.10.1).

Wanneer de genese van een gedicht erg uitgebreid en gecompliceerd is, kunnen ook de verschillende stadia van een manuscript (zie § 4.9.2.7) onder elkaar worden gepresenteerd. Behalve de aanduiding van het desbetreffende stadium en tekstgedeelte kan tussen de delen dan ook editeurscommentaar staan.

4.10 OVERIGE KWESTIES

4.10.1 *Regelnummering: afwijkingen*

In het variantenapparaat corresponderen de regelnummers die niet tussen haakjes staan met de regelnummering van de leestekst. Het komt voor dat er in het apparaat een teksteenheid gepresenteerd wordt die niet synchroon loopt met de leestekst, bijvoorbeeld omdat er in die teksteenheid regels ontbreken of zijn toegevoegd. In dergelijke gevallen wordt de afwijkende regelnummering tussen ronde haakjes geplaatst: (13). Wanneer er sprake is van een tweede afwijking in de regelnummering, wordt de regelnummering tussen haakjes én cursief gezet: (13). Zijn er nog meer afwijkingen, dan worden weer andere typografische onderscheidingsmiddelen gebruikt, bijvoorbeeld tussen haakjes én onderstreept.

4.10.2 *Editeurstekst*

In de synopsis zijn alle toevoegingen van de editeur cursief en tussen teksthaken gezet. Het gaat om de volgende gevallen.

4.10.2.1 *Onleesbare woorden, onzekere lezingen*

Achterbergs handschrift is doorgaans goed leesbaar. In enkele gevallen zijn letters, woorden of regels echter niet te ontcijferen. Dergelijke onleesbare elementen worden weergegeven door een aantal x-tekens tussen teksthaken (beide cursief gezet): [xxx]. Indien de ontcijfering onzeker is, wordt achter het tekstelement een gecursiveerd vraagteken geplaatst: [?]. De eerste regel van [901] ‘Nachtpauwoog’ bevat beide mogelijkheden:

1 *M¹* I a De lucht is mild als melk aan[?] [xxxxxxxx] ogen

De transcriptie van *aan* is onzeker, het woord dat er op volgt is geheel onleesbaar. Het aantal x-en geeft bij benadering aan uit hoeveel letters het woord bestaat. Een onleesbare hoofdletter wordt weergegeven met een hoofdletter X.

4.10.2.2 *Correcties en leessuggesties*

Inherent aan het ontstaansproces van gedichten is dat Achterberg tijdens het ontwerpen van een gedicht vaak met een zekere voortvarendeheid te werk gaat, waardoor hij de woorden minder nauwgezet noteert dan wanneer hij een gedicht in het net overschrijft. In kladhandschriften schrijft hij de laatste letters van woorden doorgaans niet voluit, en op veel plaatsen noteert hij in eerste instantie nog geen interpunctie (pas bij de afwerking van het gedicht brengt hij deze ‘finishing touch’ aan). In beide gevallen is er geen sprake van verschrijvingen: in het eerste voorbeeld staan de letters er wel degelijk, in het tweede voorbeeld is het ontbreken van interpunctie een kenmerkend aspect van Achterbergs werkwijze. Daarnaast komt het voor dat Achterberg zich vergist en een lezing noteert die evident onjuist is. Wanneer hij dergelijke verschrijvingen niet in dezelfde teksteenheid heeft verbeterd, zijn ze door mij gecorrigeerd. Indien mogelijk wordt de correctie in de tekstregel aangebracht, bijvoorbeeld in het volgende geval:

2 *M¹* a tussen geslach[t]genoten neergezet

De ontbrekende *t* in *geslachgenoten* is tussen teksthaken toegevoegd. Indien een onjuistheid niet in de regel kan worden gecorrigeerd, wordt de correctie in de marge vermeld:

9 *M¹* c en streep u door en slaat u staan en scheid [lees: laat]

Het is duidelijk dat Achterberg niet *slaat u staan* maar *laat u staan* wilde schrijven, zoals de correctie aangeeft.

Op dezelfde manier kunnen ook alternatieven voor onzekere lezingen worden gegeven:

9 M^1 I a Hoe kan ik keren[?] waar geen ruimte is? [of: komen]

De ontcijfering van *keren* is niet zeker: er kan ook *komen* staan. In de marge wordt op deze mogelijkheid geattendeerd.

4.10.2.3 *Vraagtekens, haakjes*

Kenmerkend voor Achterbergs werkwijze is het gebruik van vraagtekens op plaatsen in het gedicht waarvan hij nog niet zeker is. De vraagtekens kunnen zowel kleinere en grotere tekstgedeelten markeren, van woorddelen tot en met groepen van regels. Deze vraagtekens worden in de synopsis vermeld, zo dicht mogelijk bij de plaats waarop zij betrekking hebben (indien mogelijk in de marge). Enkele voorbeelden:

6 M^1 a gaat de deur open en een oude hit [? door open]

1 M^1 b Eindelijk is het kleine gat gedicht
b [] {lek} [] [? door lek en gat]

13 M^1 III g en weer [o] weldra [???? op [o]]

(5) M^1 I b en voeten om te [o] bovendien [? na de regel]

Uit deze voorbeelden blijkt dat er verschillen zijn te onderkennen in de betekenis en het bereik van de gebruikte vraagtekens. Deze nuances worden zo goed mogelijk in de formulering uitgedrukt. In ieder geval worden vermeld: het aantal vraagtekens, de plaats van de vraagtekens (door, voor of na een variant) en de tekstelementen waarop zij betrekking hebben. Vooral de vaststelling van dit laatste levert de nodige problemen op. Vaak is niet met zekerheid te zeggen of een vraagteken nu door één of meer varianten is gezet. Hetzelfde doet zich voor wanneer een vraagteken door verschillende regels is geplaatst. Er is van afgezien om voortdurend melding te maken van alle twijfelgevallen. Op grond van de tekstontwikkeling is gekozen voor de meest aannemelijke situatie. Alleen gereede twijfel wordt aangegeven.

Wanneer Achterberg een definitieve oplossing gevonden had voor de aanvankelijk nog onzekere passages, dan streepte hij de vraagtekens meestal door. Dit wordt als volgt vermeld:

10 M^1 IV h De koppen groeiden van geluid en dood [? door geluid]
i [] }. [? geschrapt]

Als een vraagteken staat bij een variant die later wordt doorgestreept, dan dient ook het vraagteken als vervallen te worden beschouwd. Hier- van wordt niet expliciet melding gemaakt.

Minder frequent is Achterbergs gebruik van haakjes om varianten. Ze hebben een soortgelijke functie als de vraagtekens. Vergelijk [847] ‘Erfvijand’:

6	<i>M</i> ¹	a	[o]	betreft		
		b	wat dergelijke	zaken	[]		
		b	[]	{dingen}	[]	[dingen <i>tussen</i> ()]
		b	[]	nood[zaken]	[]	

De open variant *dingen* is door Achterberg tussen haakjes geplaatst, zoals in de marge is aangegeven. In dit voorbeeld vervalt deze variant vervolgens weer, inclusief de haakjes. Had Achterberg *dingen* gehandhaafd en de haakjes geschraapt, dan zou dat vermeld worden: [() *geschraapt*].

4.10.2.4 *Doorhalingen*

Wanneer Achterberg verschillende lezingen tegelijk doorhaalt, dan wordt dit apart vermeld. Het kan gaan om een aantal regels, zoals in [990] ‘Hecate’, waarvan Achterberg een eerste aanzet van acht regels (*M*¹ I, r. (1)–(8)) in zijn geheel doorhaalde. Onder *M*¹ I, r. (8) staat dan de volgende mededeling:

[*M*¹ I, r. (1)–(8) werden tezamen doorgehaald]

In een later stadium schrapte Achterberg in r. (6) van hetzelfde gedicht een groep open varianten. De vermelding luidt in dit geval:

[*M*¹ II d, r. (6) outsider, buitenstaander en outcast werden tezamen doorgehaald]

Niet aangegeven wordt de wijze waarop Achterberg de lezingen heeft doorgehaald (met een diagonale streep, een kruis, enzovoorts).

De aanduiding [*doorgehaald*] wordt gebruikt wanneer Achterberg een lezing doorhaalt maar niet vervangt door een andere, en dit niet aangegeven kan worden door het teken voor open plaatsen ([o]). Bijvoorbeeld: in het kladhandschrift van [990] ‘Hecate’ laste Achterberg op een bepaald moment een regel in, die hij in een volgende fase weer liet vervallen. Dit wordt als volgt gepresenteerd:

(14)	<i>M</i> ¹ II	d	(die vreten toch de boel maar op bij mijn)
		e	[<i>doorgehaald</i>]

4.10.2.5 *Verwijzingen*

In de rechtermarge van de synopsis staan in sommige gevallen verwijzingen naar verwante plaatsen. Het kan gaan om een *tekstuele* verwantschap: de verwijzing geeft aan dat elders in de presentatie een regel staat

die (ten dele) identiek is. Bijvoorbeeld: in [877] ‘Ballade van de gasfitter VII’ schreef Achterberg in M^1 IV de volgende aanzet:

- (12) M^1 IV d Als hij mij achteraf maar niet beklad
 e [] [h]et hem [] verdacht
- (13) M^1 IV d op het bureau, ik ben gesignaleerd
 e geleken heeft dat ik me veel te vroeg
 e [] hij me []
- (14) M^1 IV d Daarom maar liever dalijk omgekeerd
 e slenteren zag [*breekt af*]

In een volgend stadium haalde Achterberg deze regels door. Op de keerzijde van het manuscript schreef hij een nieuwe versie van het sextet, waarin soortgelijke regels terugkeren, zij het op een andere plaats:

- (9) M^1 V f Als het hem achteraf maar niet verdacht [$\leftarrow M^1$ IV e, (12)]
- (10) M^1 V f geleken heeft, dat hij me veel te vroeg [$\leftarrow M^1$ IV e, (13)]
- (11) M^1 V f aantrof in buurten, waar ik niet

De tekstuele verwantschap van M^1 V, r. (9)–(10) met het voorgaande stadium M^1 IV, r. (12)–(13) wordt met naar links gerichte pijltjes aangegeven.

Op tekstuele verwantschap binnen de grenzen van een gedicht wordt alleen ‘teruggewezen’. In het hiervóór aangehaalde voorbeeld uit [877] ‘Ballade van de gasfitter VII’ treft men dus geen vooruitwijzingen aan bij de presentatie van M^1 IV, r. (12)–(13). Dergelijke vooruitwijzingen worden alleen gebruikt indien de verwantschap betrekking heeft op een later gedicht. Het volgende voorbeeld is ontleend aan [880] ‘Ballade van de gasfitter x’. Het typoscript van dit gedicht haalde Achterberg op een gegeven moment door. Ervoor in de plaats schreef hij twee nieuwe gedichten, waarin hij verschillende gedeelten van [880] ‘Ballade van de gasfitter x’ verwerkte. Elementen uit het octaaf keerden terug in [883] ‘Ballade van de gasfitter x’, het sextet werd in eerste instantie ongewijzigd het sextet van [884] ‘Ballade van de gasfitter XI’. Bij de desbetreffende regels uit [880] ‘Ballade van de gasfitter x’ wordt op de verwante plaatsen gewezen. Vergelijk:

2	M^1	a	nog in pyama of in kamerjas
		b	in rok, jaquette of in geklede jas
		b	[] [ja]c[quet] []
	M^2		[\rightarrow [883], 2]

In de synopsis van het nieuwe gedicht [883] ‘Ballade van de gasfitter x’ vindt men onder r. 2 de gelijkkluidende lezing.

Een ander verwijzingsteken wordt gebruikt om aan te geven dat bepaalde elementen niet alleen tekstueel verwant zijn, maar bovendien 'materieel' dezelfde zijn. Dit is bijvoorbeeld het geval wanneer Achterberg een nieuwe versie van een gedicht 'samenstelt' uit ten dele eerder geschreven regels. Op deze wijze is bijvoorbeeld het sextet van [881] 'Ballade van de gasfitter XI' tot stand gekomen. In *M*¹ II noteerde Achterberg een aanzet van drie regels, r. (9)–(11):

- (9) *M*¹ II b Er is voor hem tot aan zijn dood gezorgd.
 b [] [tot aan zijn dood] [voor hem] []
- (10) *M*¹ II b Ziek
 b Begrafenis- en ziektefonds geregeld
- (11) *M*¹ II b zijn
 b de moeite hem [°]

Dit fragment haalde Achterberg door. Eronder schreef hij een nieuwe versie, maar was hier kennelijk ook niet tevreden over, want ook deze regels haalde hij door (dit stadium, *M*¹ III, blijft hier buiten beschouwing). Vervolgens maakte Achterberg de doorhaling van het tekstgedeelte *M*¹ II ongedaan en maakte deze versie verder af:

- 9 *M*¹ IV d [Er is tot aan zijn dood voor hem gezorgd.] [= *M*¹ II b, (9)]
- 10 *M*¹ IV d [Begrafenis- en] [ziek]egelden lonen [= *M*¹ II b, (10)]
- 11 *M*¹ IV d [de moeite] om genegenheid te tonen [= *M*¹ II b, (11)]
 d [] weldadigheid []
- 12 *M*¹ IV d [°] wortt.
 d en te voorkomen dat men hem niet []
 d [] de vader []
 d en maken [dat de vader] hem niet []
- 13 *M*¹ IV d Publieke werken gaf hem onderdak.
- 14 *M*¹ IV d Hij mag beschikken over pruimtabak. [← *M*¹ III c, (9)]

In *M*¹ IV, r. 9 heeft Achterberg de eerdere versie *M*¹ II, r. (9) letterlijk laten staan (de gehele regel staat tussen teksthaken). Voor *M*¹ IV, r. 10–11 gebruikte hij uit *M*¹ II slechts enkele woorden, die eveneens met teksthaken zijn gemarkeerd. De verwijzing in de rechtermarge geeft de herkomst van de overgenomen tekstelementen aan. De vermelding [← *M*¹ III c, (9)] bij regel 14 duidt weer alleen op tekstuele verwantschap: de regel vertoont gelijkenis met r. (9) uit *M*¹ III, maar is door Achterberg opnieuw geschreven.

4.10.2.6 *Strofescheiding*

Zoals hiervóór reeds ter sprake kwam (zie § 4.9.1), wordt strofewit in gedichten als volgt aangegeven:

8/9 M^1-D^3 [*strofewit*]

Het kan ook voorkomen dat de strofescheiding tussen r. 8 en r. 9 op een typografisch andere wijze is uitgevoerd, bijvoorbeeld door middel van een regel kastlijntjes. De vermelding luidt dan:

8/9 M^1-D^3 [*regel kastlijntjes*]

4.10.2.7 *Overige gevallen: descriptief commentaar*

Indien de tekstontwikkeling daartoe aanleiding geeft, wordt de presentatie onderbroken door een descriptief commentaar. Deze kan een toelichting bevatten bij gecompliceerde plaatsen, grafische bijzonderheden (voorzover relevant voor de reconstructie van de genese), en dergelijke. Ook kunnen hier editeuroverwegingen worden verantwoord of nadere instructies worden gegeven. Bijvoorbeeld: in de presentatie van het kladhandschrift van [989] ‘Cross-country’ wordt na regel (4) de volgende toelichting gegeven:

[? door de tweede b-lezing van M^1 , r. (3) en de eerste b-lezing van r. (4); beide regels werden vervolgens (fase c) tezamen doorgehaald. Onder dit gedeelte liet Achterberg witruimte open om er later de tweede strofe van het gedicht te kunnen noteren. Na de witruimte schreef hij de volgende regels, die vermoedelijk een aanzet vormen voor het sextet:]

Waarna de presentatie vervolgt met de synoptische weergave van M^1 , r. (9)–(15).

4.10.3 *Spelling*

In de leestekst van de gedichten is de spelling ongewijzigd overgenomen, inclusief inconsequenties en eigenaardigheden (zie hiervóór, § 2.2.2). Indien Achterberg de inconsequente spelling in een latere bron heeft veranderd, dan wordt deze wijziging in het variantenapparaat opgenomen. Niet vermeld worden de spellingvarianten die verband houden met de spellinghervorming in 1947:

– Het schrappen van de dubbele klinkers in open lettergrepen.

– Het schrappen van ch in woorden als asch en visch.

Hieronder wordt vermeld in welke bundels Achterberg de nieuwe spelling heeft aangebracht. Aan de hand van dit overzicht kan de gebruiker reconstrueren vanaf welke bron een bepaald gedicht is herspeld.²⁶ Al-

²⁶ Zie ook § 4.7, onder punt 9.

leen wanneer de spellingvereenvoudiging van een woord samenvalt met een andere wijziging van hetzelfde woord, is ook de spellingvariant in het apparaat te vinden. Bijvoorbeeld:

3 zóó > zo D^2 - D^3

In regel 3 heeft Achterberg de accenten op *zóó* geschrapt; het woord staat in de aangegeven bronnen tevens in de nieuwe spelling. Omdat de verandering van de accenten samenvalt met de spellingvereenvoudiging, wordt ook de spellingvariant opgenomen.

In augustus 1946 raakte Achterberg bekend met de op handen zijnde spellingherziening door middel van het correctiewerk dat hij voor uitgeverij Van Loghum Slaterus verrichtte. Bij zijn eerste opdracht vroeg hij aan de uitgever: 'ik [heb] helaas geen nieuwe-spellingsregels, zoudt U mij daaraan kunnen helpen?'²⁷ Op 15 augustus 1946 stuurde Van Tricht hem een overzicht van de regels, maar ook daarna bleven er zaken waarover Achterberg in onzekerheid verkeerde. Op 23 augustus 1946 vroeg hij bijvoorbeeld:

Is het: wee dengene of degene? aan den man of de man? gouden of goude? Tweede of twede? Waarom niet helemaal radicaal, zou ik zeggen, maar misschien heeft het z'n diepere taalkundige zin, die ik op 't ogenblik niet zie.²⁸

In deze periode gebruikte Achterberg, zowel in zijn brieven als in zijn gedichten, de oude en de nieuwe spelling door elkaar. Vanaf januari 1947 schreef hij min of meer consequent in de nieuwe spelling.²⁹ In afwijking van de dan geldende voorkeurspelling handhaafde Achterberg echter de naamvals-n.³⁰ Hierin is hij niet altijd even vastberaden geweest. Reeds in 1944 kwam de kwestie ter sprake in verband met de samenstelling van *Morendo*. Op de vraag van Jan Vermeulen of hij de naamvals-n in *Morendo* wilde schrappen, antwoordde Achterberg eerst bevestigend ('Schrijf maar *de*, hè?'), maar vervolgens is hij hierop teruggekomen, gezien het feit dat de naamvals-n uiteindelijk in de bundel gehandhaafd bleef.³¹ In de latere bundels heeft Achterberg consequent de naamvals-n laten staan, zij het niet zonder slag of stoot, zoals blijkt uit de correspondentie over *Oude cryptogamen*: volgens uitgeverij Querido had Achterberg eerst aangegeven dat de bundel *geheel* in de nieuwe spel-

²⁷ Ongedateerde brief aan J.L. van Tricht, vóór 15 augustus 1946.

²⁸ Brief aan J.L. van Tricht, 23 augustus 1946.

²⁹ In *Vrij Nederland* van 10 mei 1947 is een tekstje van Achterberg opgenomen, waarin hij zijn adhesie betuigt met de nieuwe spelling. Zie *Schrijvers prentenboek*, p. 37.

³⁰ Het gebruik van de naamvals-n was facultatief gesteld, zij het dat de regering de voorkeur gaf aan het weglaten van de -n.

³¹ Zie de Publicatiegeschiedenis, § 21.1.

ling moest worden gezet.³² Ook tijdens de voorbereidingen voor de uitgave van de verzamelde gedichten is er twijfel aan de kant van Achterberg geweest, gezien zijn volgende aantekening: ‘klank-n handhaven? ook in andere Cryptogamen?’³³ Uiteindelijk werd de naamvals-n ook in *Verzamelde gedichten* behouden, overeenkomstig het laatste gebruik van de dichter.

Al ging Achterberg zelf reeds begin 1947 over op de nieuwe spelling, in dat jaar verschenen nog twee van zijn bundels in de oude spelling: *En Jezus schreef in 't zand* (mei 1947) en *Doornroosje* (juni 1947). Opmerkelijk is voorts dat de oude spelling ook gehandhaafd bleef in alle herdrukken van *En Jezus schreef in 't zand*.³⁴ Afgezien hiervan bevatten alle uitgaven van Achterbergs gedichten vanaf 1949 de nieuwe spelling. Het volgende overzicht geeft aan om welke bundels (inclusief de postume bundels) het gaat:

- *Hoonte* (1949)
- *Sneeuwitje* (1949)
- *Mascotte* (1950)
- *Oude cryptogamen. Afvaart, Morendo, Inertie, Sintels, Radar, Stof, Sphinx* (1951)
- *Cryptogamen. Eiland der ziel, Dead end, Osmose, Thebe* (Tweede druk, 1953)
- *Cenotaaf* (1953)
- *Ode aan den Haag* (1953)
- *Ballade van de gasfitter* (1953)
- *Autodroom* (1954)
- *Cryptogamen III. Eurydice, Limiet, Energie, Existentie, Zestien, Hoonte, Doornroosje, En Jezus schreef in 't zand* (1954)
- *Voorbij de laatste stad* (Eerste en tweede druk, 1955)
- *Spel van de wilde jacht* (1957)
- *Cryptogamen 4. Sneeuwitje, Mascotte, Cenotaaf, Ode aan den Haag, Ballade van de gasfitter, Autodroom, Spel van de wilde jacht* (1961)
- *Vergeetboek* (1961)
- *Verzamelde gedichten* (1963)
- *Blaauwzuur* (1969)
- *Zeven gedichten* (1979)
- *Achtergebleven gedichten* (1980)

³² In de eerste proef van de bundel heeft Achterberg de naamvals-n alsnog hersteld (zie de Publicatiegeschiedenis, § 38.4).

³³ Zie de Publicatiegeschiedenis, § 51.2.

³⁴ In de kopij van de ‘zesde’ (= vijfde) druk uit 1954 is de spelling vereenvoudigd, maar dit is niet overgenomen in de uitgave (zie de Publicatiegeschiedenis, § 30.10.1).

4.10.4 *Titels en reekstitels*

Bij de weergave van titels en reekstitels is geabstraheerd van de typografische uitvoering in gedrukte bronnen (zoals het al dan niet kapitaal of cursief zetten van titels). Hoofdlettergebruik in door Achterberg vervaardigde bronnen wordt overgenomen. Wanneer in een manuscript achter de titel een punt staat, wordt dit niet vermeld.

Redactionele titels van gedichten in tijdschriftpublicaties ('Vers', 'Gedicht', et cetera) zijn niet opgenomen in het apparaat. Hetzelfde geldt voor redactionele reekstitels ('Nieuwe gedichten'). Alleen wanneer verondersteld kan worden dat een reekstitel van Achterberg afkomstig is, wordt deze overgenomen in het apparaat en, indien van toepassing, in de leestekst. Twijfelgevallen worden in een noot bij het gedicht vermeld.

4.10.5 *Opdrachten*

Een probleem vormen de opdrachten bij de gedichten, omdat de status ervan zeer verschillend kan zijn. In de eerste plaats zijn er 'officiële' opdrachten: ten overstaan van andere lezers relateert Achterberg een gedicht aan één persoon. Een voorbeeld hiervan is [50] '*Zij, die hun liefde tot haar einde gingen,*' ('Wedergeboorte'), dat zowel in de tijdschrift- als in de bundelpublicatie de opdracht 'voor Cathrien' bevatte. De openbaarmaking van een opdracht is een criterium om de opdracht tot de tekstontwikkeling van het gedicht te rekenen, ook wanneer het slechts een eenmalige publicatie betreft of wanneer Achterbergs intentie tot publicatie niet is gerealiseerd. Bijvoorbeeld: in 1947 stond Achterberg het gedicht [770] 'Topaas' af ter publicatie in het 'Liber amicorum A.A.M. Stols'. Het door hem gestuurde typoscript bevat de opdracht 'voor A.A.M. Stols'. Het album werd uiteindelijk niet gepubliceerd. Aangezien het Achterbergs intentie was het gedicht inclusief opdracht te publiceren, wordt de opdracht in de leestekst (die gebaseerd is op het typoscript) en in het apparaat opgenomen.

Opdrachten die alleen gefunctioneerd hebben in de privésfeer worden niet in de leestekst en/of het apparaat opgenomen, maar in de commentaar bij de gedichten vermeld. Het betreft de opdrachten waarvan Achterberg vaak zijn manuscripten en typoscripten voorzag als hij die aan iemand schonk. Van [496] '*Gij hebt het hoog geheim doorbroken, Heere Jezus,*' ('Bekeering') bestaan bijvoorbeeld drie manuscripten met een opdracht: aan respectievelijk L.H. Fontein, Bert Bakker en Roel Houwink. De tekst van deze opdrachten wordt in de noten bij het gedicht opgenomen. Indien bekend worden in de commentaar nadere gegevens verstrekt over de aanleiding van de opdracht.

4.10.6 *Accenten en beletseltekens*

In de leestekst van de gedichten is de uitvoering van accenten en beletseltekens geüniformeerd (zie § 2.2.3). In het variantenapparaat worden verschillen in het gebruik van accenten (dubbel/enkel, aigu/grave) en beletseltekens (twee, drie of meer puntjes) niet vermeld.

4.11 REGISTER EN INHOUDSOPGAVE

Evenals deel 1 bevat deel 3 een Alfabetisch register van titels en beginregels – wederom (zie § 2.5) inclusief alle gepubliceerde titelvarianten (tussen < >) – en een Gedetailleerde inhoudsopgave.

Publicatiegeschiedenis

I Inleiding

Over het begin van Achterbergs dichterschap is weinig bekend. In een interview uit 1953 kon of wilde de dichter zelf niet veel meer zeggen dan dat hij ‘niet zo jong’ was begonnen, en vatte hij de loop der dingen als volgt samen: ‘Met een vriend samen bestudeerde ik de literatuur en “Nieuwe Geluiden” leidde mij in de kring der modernen. Toen begon ik zelf ook en verschenen mijn verzen.’¹ Achterberg doelde op *De zangen van twee twintigers*, een bundel gedichten die hij – negentien jaar oud en pas begonnen als onderwijzer te Opheusden – in 1924 met Arie Dekker had samengesteld en door een Wageningse drukker had laten ‘uitgeven’ (§ 2). Niet lang na dit gezamenlijk debuut zocht Achterberg vanuit Opheusden contact met de letterkundige Roel Houwink, op dat moment onder meer redacteur van *De vrije bladen*, om hem advies over zijn gedichten te vragen. Houwink nam de rol van mentor op zich en zou Achterberg in de hieropvolgende periode begeleiden bij de ontwikkeling van zijn dichterschap. Uit de gedichten die Achterberg hem met enige regelmaat stuurde, koos Houwink drie gedichten, die hij begin 1926 aan Herman Robbers, de redacteur van *Elsevier’s geïllustreerd maandschrift*, zond met de aanbeveling: ‘Het lijkt mij eerlijk en eenvoudig werk.’ De gedichten werden opgenomen in de juli-aflevering van het blad, Achterbergs eerste publicatie in een literair tijdschrift. In de volgende jaren wist Achterberg ook andere tijdschriften voor zijn gedichten te interesseren. Zijn werk verscheen in onder meer *De gids*, *De gemeenschap*, *Opwaartsche wegen* en *De vrije bladen* (§ 3). Deze publicaties namen – zo blijkt uit de overgeleverde correspondentie – Achterbergs voortdurende twijfel aan de waarde van zijn dichterschap enigszins weg en al snel, in 1928, bracht hij de mogelijkheid van een bundeluitgave bij Houwink ter sprake. Het duurde uiteindelijk tot 1931 voor dit plan daadwerkelijk gerealiseerd werd met de uitgave van *Afvaart* (§ 4).

Na *Afvaart* ging Achterberg aanvankelijk door op de ingeslagen weg, maar strubbelingen in het persoonlijke leven van de dichter – zijn relatie met Bep van Zalingen was in een crisis geraakt – zouden er de oorzaak van zijn dat hij zich, voor zover bekend, in de jaren 1932–1935 niet of nauwelijks meer actief inzette voor de publicatie van zijn gedichten (§ 5).² Psychische labiliteit, waarvoor Achterberg al eerder tweemaal

¹ P.A. Hekstra/K. Klap, ‘De dichter Gerrit Achterberg’, p. 198.

² Pas in 1936 zouden er weer gedichten van hem in bloemlezingen verschijnen (zie § 5.3). Dit betekent overigens niet dat Achterberg in deze periode geen gedichten zou hebben geschreven (zie § 5.4).

voor korte tijd opgenomen was geweest, leidde tot de noodlottige gebeurtenis op 15 december 1937, waarbij Achterberg zijn hospita Roel van Es met een pistoolschot dodelijk trof en haar dochter verwondde. Na ruim een half jaar voorlopige hechtenis in het Huis van Bewaring te Utrecht werd Achterberg door de rechtbank ter beschikking van de regering gesteld en overgebracht naar het Rijksasyl voor psychopathen Veldzicht te Balkbrug (gemeente Avereest).³ Van daaruit schreef hij voor het eerst weer over zijn gedichten aan Roel Houwink, die vervolgens voor de publicatie ervan heeft gezorgd (§ 6). De omstandigheden waarin Achterberg terecht was gekomen, waren er de oorzaak van dat in deze periode bij de publicatie van zijn werk rekening werd gehouden met de mogelijke effecten voor zijn persoonlijke situatie. Houwink bijvoorbeeld hoopte dat hij Achterberg met de uitgave van een nieuwe bundel in gezinsverpleging zou kunnen krijgen. Hij riep de hulp in van Ed. Hoornik – die literair adviseur was van uitgever A.A.M. Stols –, die zich bereid verklaarde de samenstelling van de bundel te verzorgen. In 1939 wist Hoornik *Eiland der ziel* onder te brengen bij Stols (§ 7), en vanaf dat moment zou hij de rol van mentor op zich nemen. Het merendeel van Achterbergs gedichten verscheen voortaan in de door hem geredigeerde tijdschriften *Werk* en *Criterium* (§ 9), en ook droeg Hoornik zorg voor de samenstelling van *Dead end* (§ 8), *Osmose* (§ 10) en *Thebe* (§ 11), bundels die in hoog tempo door Stols werden uitgegeven.

Achterbergs productiviteit en publicatiedrang – de publicatie van zijn gedichten was de enige manier om aan de middelen te komen waarmee hij, met de hulp van advocaten, verbetering kon brengen in zijn omstandigheden – zouden er uiteindelijk toe leiden dat Stols in 1943 geen mogelijkheden zag de dichter nog langer exclusief aan zich te binden. In dat jaar hadden Achterberg en Jan Vermeulen, die inmiddels Achterbergs ‘secretaris’ was geworden, uit een ‘reservoir’ van oude en nieuwe gedichten een groot aantal bundels samengesteld (§ 12), waarvan Stols vooralsnog alleen *Sphinx* wilde of kon uitgeven (§ 13). Voor de andere bundels moest Achterberg dus op zoek naar een andere gegadigde. Bij de moeizame onderhandelingen met de diverse uitgevers speelden praktische overwegingen een belangrijke rol. Na een mislukte poging om de – dan nog gecombineerde – bundel *Eurydice/Limiet* uitgegeven te krijgen, adviseerde Bertus Aafjes bijvoorbeeld: ‘Jij hebt geld nodig. Dan is het het beste Eurydice weer in twee bundels te scheiden. Ik probeer Eurydice aan de man te brengen en jij Limiet. Dat brengt tweemaal geld op.’ Uiteindelijk verschenen alleen *Eurydice* (Het Spectrum, § 18), *Sintels* (F.G. Kroonder, § 20) en *Morendo* (Jan Vermeulen, § 21) in 1944. De

³ *Biografie*, p. 207 e.v.

publicatie van *Sphinx* (A.A.M. Stols, § 13) en *Limiet* (C.A.J. van Dishoeck, § 19) werd vanwege de oorlogsomstandigheden uitgesteld. Toen Achterberg in 1945 het contact met zijn vrienden en uitgevers herstelde en naar hun plannen met de tijdens de oorlog samengestelde bundels vroeg, schreef hij inmiddels al weer een honderdtal nieuwe gedichten te hebben liggen, die hij ook wilde bundelen (§ 22). Het uiteindelijke resultaat van deze nieuwe plannen was de publicatie van nog eens vijf bundels: *Stof* (§ 23), *Existentie* (§ 24), *Radar* (§ 27), *Energie* (§ 28) en *En Jezus schreef in 't zand* (§ 30). De meeste gedichten uit deze bundels zou Achterberg ook sturen aan de verschillende literaire tijdschriften, die na de bevrijding weer waren gaan verschijnen (§ 22).

Al had Achterberg zich in de oorlogsjaren aan verschillende uitgevers gebonden, hij bleef Stols beschouwen als ‘zijn’ uitgever, degene die ooit zijn verzameld werk zou uitgeven. Reeds in 1944 had Stols een voorstel in die richting gedaan, maar tijdens het laatste oorlogsjaar zou er niets van een verzamelbundel terecht komen. Toen Achterberg in 1945 wederom informeerde naar de heruitgave, sprak hij tevens de hoop uit dat Stols in de toekomst al zijn werk ‘tegen eene uitkeering jaarlijks of ineens’ zou willen uitgeven: ‘ik weet in het geheel niet of zulk een voorstel levensvatbaarheid heeft, maar doe het U, waar mijn verloofde en ik gaarne spoedig zouden trouwen en een overeenkomst met U een goede waarborg mag heeten’.⁴ Stols kon noch een toezegging doen over de verzamelbundel, noch kon hij Achterbergs gehele oeuvre overnemen: ‘Daarvoor zult U zich tot een Maecenas moeten wenden en ik heb helaas niet de middelen om die rol te spelen.’ Vervolgens heeft Achterberg geprobeerd andere uitgevers te interesseren voor de overname van al zijn werk, maar ook dat liep op niets uit. Uiteindelijk zou Stols uit praktische overwegingen in 1946 alleen de door hemzelf uitgegeven bundels herdrukken in de verzamelbundel *Cryptogamen* (§ 29). Omdat de overige bundels bij andere uitgevers waren ondergebracht, was de uitgave van het ‘verzameld werk’ niet mogelijk. Achterberg nam genoegen met deze voorlopige oplossing, al hoopte hij wel dat Stols en Van Dishoeck later in samenwerkingsverband de definitieve verzameling zouden uitgeven. Een geldkwestie – over het honorarium van *Limiet* en *Energie* – was er echter de oorzaak van dat de verhouding tussen Achterberg en laatstgenoemde uitgever blijvend verstoord zou raken. Ook Stols zou geen bundel meer van Achterberg uitgeven. Begin 1947 heeft Ed. Hoornik – die opnieuw redacteur was geworden van de *Helikon*-reeks – nog wel geprobeerd *Ayl* in de reeks te krijgen, maar Achterberg bleef, om

⁴ Op 27 juni 1946 zou Achterberg met Cathrien van Baak in het huwelijk treden. Ze namen hun intrek op de ‘Mariahoeve’ te Neede, in de buurtschap Hoonte.

persoonlijke redenen, twifelen aan de wenselijkheid van publicatie van deze bundel (§ 31). Stols op zijn beurt had niet de middelen om de dichter over de streep te trekken. Hij kampte met ernstige liquiditeitsproblemen en moest om die reden ook afzien van de uitgave van een tweede verzamelbundel en van de nieuwe bundel *Sneeuwvitje*. Achterbergs nieuwe bundels zouden in deze periode dus wederom bij andere uitgevers verschijnen: *En Jezus schreef in 't zand* (1947) bij Bert Bakker (D.A. Daamen, § 30), *Doornroosje* (1947) bij F.G. Kroonder (§ 33), *Hoonte* (1949) bij G.W. Breughel (§ 34) en *Sneeuwvitje* (1949) bij Querido (§ 35).

In 1950 ontving Gerrit Achterberg de Staatsprijs voor Letterkunde 1949, beter bekend als de P.C. Hooftprijs, voor zijn bundel *En Jezus schreef in 't zand* uit 1947. Het was niet alleen de eerste keer dat deze prestigieuze prijs – waaraan een geldbedrag van f 2500,- was verbonden – aan een dichter werd toegekend, voor Achterberg betekende de toekenning de eerste officiële onderscheiding die zijn werk ten deel viel, ook al werd niet zijn gehele oeuvre maar slechts een beperkt gedeelte daarvan bekroond. *En Jezus schreef in 't zand* zou Achterbergs eerste ‘bestseller’ worden: direct na de uitreiking van de prijs, in mei 1950, verschenen een tweede en derde druk (eigenlijk een nieuwe oplage van de tweede druk), gevolgd door een vierde druk in 1951, een vijfde in 1952 en twee jaar later een herdruk van de bundel in de reeks *Maatstaf*-deeltjes. Deze herdrukken (met een totale oplage van zo'n 3800 exemplaren) raakten steeds in een mum van tijd uitverkocht, een destijds voor Achterbergs werk opmerkelijk succes.

Eveneens in 1950 besloot Achterberg al zijn werk onder te brengen bij Querido. Daarmee kwam, althans in principe, een eind aan de lange stoet van uitgevers die sedert Achterbergs debuut bij de uitgave van zijn werk betrokken was geweest. Achterberg zal tevreden zijn geweest over de handelwijze van zijn nieuwe uitgever, die – vooral in de persoon van directrice Alice von Eugen-van Nahuys – voortvarend te werk was gegaan en zich van meet af aan had ingespannen om het de dichter zo goed mogelijk naar de zin te maken. Al in december 1949, dus vrijwel direct na de verschijning van *Sneeuwvitje*, waren er plannen gemaakt om de tweede verzamelbundel, *Oude cryptogamen* (§ 38), te realiseren en in de loop van 1950 was begonnen met de voorbereiding van de bundel *Mascotte* (§ 37). De goede verstandhouding zou een enkele keer op de proef worden gesteld. Eén oorzaak was dat Achterberg in 1953 – tegen de gemaakte afspraken in – *Ballade van de gasfitter* (§ 40) en *Ode aan den Haag* (§ 41) bij Bert Bakker liet verschijnen, die in deze periode ook vrijwel al Achterbergs nieuwe gedichten voor het pas opgerichte tijdschrift *Maatstaf* kreeg (§ 39 en § 44). Daarmee stootte hij Querido voor het hoofd. Wrijving ontstond ook doordat Achterberg op financieel gebied veel-

eisend bleef. Zo tekende hij achteraf bezwaar aan tegen de berekening van het honorarium voor *Sneeuwwitje*, omdat daarbij de bandprijs in mindering was gebracht (de bundel verscheen alleen in gebonden uitvoering). Achterberg was ervan uitgegaan dat de afgesproken prijs de ingenaaide prijs betrof en protesteerde. Mevrouw Von Eugen reageerde coulant: 'Ik wil geen kwestie met U hebben over het honorarium en aangezien ik U volgens U beloofd heb het boekje ingenaaid uit te geven, zullen we U ook over de banden 15% royalty betalen.' Vervolgens verschenen *Mascotte* (1951, § 37) en *Cenotaaf* (1953, § 42) alleen ingenaaid. Bij de voorbereidingen voor *Oude cryptogamen* vroeg Von Eugen echter subtiel: 'Dit zal een boek worden van meer dan 200 bladzijden. Ik schrijf U dit even, omdat ik weet dat U Uw boeken het liefst ingenaaid uitgegeven hebt en omdat ik vrees dat een boek van 200 of meer bladzijden niet alleen ingenaaid voor het publiek beschikbaar kan worden gesteld, maar dat we ook een gebonden uitgave moeten maken, bv. zoals SNEEUWWITJE was.' Zowel *Oude cryptogamen* (1951, § 38) als *Cryptogamen III* (1953, § 45) zouden alleen in gebonden uitvoering verschijnen. Voor al zijn bundels ontving Achterberg 15% aan honorarium, voor *Spel van de wilde jacht* (1957, § 47) en *Vergeetboek* (1961, § 50) zelfs 20%. Bandprijs noch omzetbelasting werden in mindering gebracht. Toch bleef geldgebrek een nijpend probleem (ook al kreeg Bert Bakker het meer dan eens voor elkaar dat de dichter voor reeds voltooide bundels een opdracht van de regering kreeg), getuige de merkwaardige vraag die Achterberg in 1956 aan Joan Stakenburg stelde, namelijk of het mogelijk zou zijn om een voorschot te krijgen voor een postume bundel. Stakenburg zag de kans hiertoe somber in: 'dit is geheel afhankelijk van de goede wil van een uitgever; al doet zich dezelfde moeilijkheid voor, nl. dat een van de belanghebbenden zeer oud kan worden.'⁵

In 1959 werd Achterbergs gehele oeuvre bekroond met de Constantijn Huygensprijs van de Jan Campertstichting. De geringe zichtbare productiviteit van de dichter in deze periode heeft geleid tot speculaties omtrent een verminderde dichterlijke creativiteit van Achterberg: hij zou zijn dichtwerk als voltooid hebben beschouwd.⁶ Het valt niet te betwijfelen dat met name de ongunstige ontvangst van de bundel *Spel van de wilde jacht* Achterberg geruime tijd bezig gehouden heeft. Dat de dichter 'opgebrand' was, zijn taak volbracht achtte en op zijn lauweren rustte, wordt echter weersproken door verschillende gegevens. Tegenover H.U. Jessurun d'Oliveira verklaarde Achterberg in april 1959: 'Al zou ik het tot mijn dood moeten proberen, ik ga door. Als iemand me

⁵ Brief, 18 mei 1956.

⁶ *Biografie*, p. 595-597. Vgl. ook p. 611.

wijs kan maken dat ik ermee op moet houden zal ik het doen.' Ook bracht hij de voorbereiding van zijn nieuwe bundel *Vergeetboek* ter sprake, een verzameling meest oudere gedichten (uit de jaren 1953–1955) waarin hij ingrijpende veranderingen zou aanbrengen (§ 50). Behalve aan *Vergeetboek* werkte Achterberg vanaf 1959 aan de samenstelling van *Cryptogamen 4* (§ 49) en aan de uitgave van zijn verzamelde gedichten. Ook verdiepte hij zich in deze periode in nieuwe ontwikkelingen in de fysica en astronomie, een belangstelling waarvan de sporen zichtbaar zijn in de gedichten [1015] 'Critische massa' en [1016] 'Anti-materie', in 'Fall-out' (de nieuwe versie van [848] 'Vrijgezel') en in twee nagelaten fragmenten (§ 48). Het plan om een cyclus gedichten te schrijven rond het thema 'anti-materie' heeft hij niet meer ten uitvoer kunnen brengen. Een maand na het plotselinge overlijden van Achterberg, op 17 januari 1962, publiceerde *Maatstaf* het gedicht [1016] 'Anti-materie' met als ondertekening: 'Het laatst voltooide gedicht, in zijn nalatenschap aangekomen.' In 1963 verscheen de postume uitgave van zijn *Verzamelde gedichten* (§ 51).

2 De zangen van twee twintigers

2.1 VOORGESCHIEDENIS

Na het behalen van het onderwijzersdiploma aan de Jan van Nassau-kweekschool te Utrecht vertrok Gerrit Achterberg naar het Gelderse dorp Opheusden, waar hij per 1 augustus 1924 was aangesteld als leerkracht van de Bijzondere Lagere School voor Hervormd Christelijk Onderwijs. Arie Jacobus Dekker (1901–1985) woonde op dat moment reeds vijf jaar in Opheusden, waar zijn vader, ds. A. Dekker, als Nederlands Hervormd predikant werkzaam was.¹ De vriendschap die al snel tussen deze twee twintigers ontstond, was tevens het begin van hun beider dichterschap, althans volgens de latere herinnering van Arie Dekker. Het door hem gepubliceerde verslag in het *In memoriam*-nummer van *De gids* – onder de titel ‘Zo begon het...’ – is de enige bron waaraan nog enkele gegevens over deze periode zijn te ontleen:²

Al spoedig werd ik met de ‘nije mèster’ bevriend, ontdekte dat hij een grote belangstelling had voor goede boeken, waarvan hij zich in de openbare leeszaal te Wageningen regelmatig voorzag. Mijn vader las de Nieuwe Rotterdammer en het letterkundig bijblad had mijn bijzondere belangstelling. In die jaren nu (1924) verscheen de eerste uitgave van Dirk Costers *Nieuwe geluiden*, met de haast klassiek geworden inleiding.³ En omdat ik de poëzie in bijzondere mate liefhad, kocht ik een exemplaar. [...] Wat hebben Gerrit en ik daarvan genoten! Om beurten hebben wij er elkaar uit voorgelezen, dikwijls tot diep in de nacht hebben wij er van gedachten over gewisseld.

Het behoeft geen verwondering, dat er op deze wijze een openheid tussen hem en mij ontstond, die geen reserve meer kende. Vonden de dorpsbewoners hem wat eigenaardig, wat schuw en in zichzelf gekeerd, voor mij had hij geen geheimen. Van zijn diepste gevoelens maakte hij me deelgenoot, gelijk ik hem wederkerig deed. Uren zwierven wij door de kwekerijen en langs de boorden van de Rijn, die daar zo mooi is met de Grebbe op de achtergrond. Soms maakten we een praatje met Arie de veerman, als hij met zijn pont aan deze kant lag te wachten op klanten. Talloze indrukken waarvoor het hart van jonge mensen zo omstreeks de twintig zo uitermate gevoelig kan zijn, hadden wij te verwerken en altijd zochten zij weer een uitweg in het vers. Door Dirk Coster de weg gewezen, waren wij langzamerhand in het bezit gekomen van verschillende bundels en in dat kleine, primitieve heiligdom van Gerrit werden ze

¹ Zie ook *Biografie*, p. 80 e.v.

² A.J. Dekker, ‘Zo begon het...’, p. 180–183.

³ In september 1924 verscheen *Nieuwe geluiden. Een keuze uit de poëzie van na den oorlog (1918–1923)*. Red. D. Coster. Arnhem, 1924. In Achterbergs collectie bevindt zich de tweede, vermeerderde druk (1925).

gelezen en nog eens gelezen. Eigenlijk... genoten, intens genoten! We raakten in de ban van klank en kleur, van woordschoonheid, cadans en ritme... En de behoefte maakte zich van ons meester om het zélf ook te proberen, om er actief deel aan te krijgen...

[...] Naast het gemeenschappelijk genieten van wat anderen schreven kwam nu de magische intensiviteit van het luisteren naar elkanders verzen, hoe onvolkomen en gebrekkig ze in de aanvang ook mogen geweest zijn. We waren echter overeengekomen elkaar niet te sparen en ongezoeten kritiek te leveren op elkanders gedichten om der wille van de poëzie en van de vriendschap beide!⁴

Al vrij snel, in ieder geval vóór eind november⁵, moeten Achterberg en Dekker het plan hebben opgevat de gedichten te publiceren:

Maar nu trokken wij [...] naar Wageningen om aan de heer J. van Slooten, die daar een drukkerij exploiteerde, onze verlangens kenbaar te maken. Stellig onder de indruk van ons jeugdig enthousiasme, zegde hij ons toe, na inzage van onze gedichten, de zaak in overweging te willen nemen.

Gerrit en ik waren door het dolle heen, toen hij ons berichtte tot de uitgave te hebben besloten.⁶

De genoemde drukkerij was de Stads-, Boek-, Courant- en Handelsdrukkerij J. van Slooten, onder andere uitgeefster van de *Wageningsche courant*. De firma werd in juli 1925 overgenomen door G. Heij Azn. Het archief van de drukkerij is niet bewaard gebleven.⁷

2.2

DE EERSTE DRUK VAN DE ZANGEN VAN TWEE TWINTIGERS

Waarschijnlijk in de eerste helft van 1925 – de precieze datum is niet bekend⁸ – verscheen *De zangen van twee twintigers*. Het bundeltje bevat 45 gedichten, waarvan 23 van de hand van Dekker en 22 van Achterberg, voorafgegaan door een ‘Voorwoord’ van ds. A. Dekker. De samenstelling van de bundel is als volgt:⁹

⁴ A.J. Dekker, ‘Zo begon het...’, p. 181–182.

⁵ Het ‘Voorwoord’ van ds. A. Dekker is gedateerd op 24 november 1924.

⁶ A.J. Dekker, ‘Zo begon het...’, p. 183.

⁷ Tijdens de inval van de Duitsers in 1940 werd de drukkerij volledig verwoest (mededeling A.T. Heij).

⁸ De terminus ante quem is 19 september 1925, want op die datum verscheen een bespreking van de bundel (zie § 2.3.1).

⁹ In de bundel staat onder elk gedicht de initiaal van één van beide auteurs (‘D.’ of ‘A.’). In de beschrijving hieronder worden de gedichten van Achterberg aangegeven met het gedichtnummer van deze uitgave. De gedichten van Dekker worden steeds voorafgegaan door ‘[-]’.

[Omslag]	DE ZANGEN VAN TWEE TWINTIGERS [/] DOOR [/] ARIE JAC. DEKKER [/] EN [/] GERRIT ACHTERBERG [/] VOORWOORD VAN DS. A. DEKKER [/] UITGEEFSTER: Fa. J. VAN SLOOTEN [/] ----- WAGENINGEN. -----
[1]	DE ZANGEN VAN TWEE TWINTIGERS [/] DOOR [/] ARIE JAC. DEKKER [/] EN [/] GERRIT ACHTERBERG [/] VOORWOORD VAN DS. A. DEKKER [/] UITGEEFSTER: Fa. J. VAN SLOOTEN [/] ----- WAGENINGEN. ----- ¹⁰
[2]	[<i>blanco</i>]
[3]	VOORWOORD [<i>volgt voorwoord door Ds. A. Dekker</i>] ¹¹
[4]	[<i>blanco</i>]
5	[-] 'Het hart'
6	[1] 't Wonder'
7	[-] 't Teeken des kruises'
8	[2] 'Avondkerk'
9	[-] 'Begrafenis'
10	[3] 'Avond'
11	[-] 't Luchterken'
12	[4] 'Regen'
13-14	[-] 'Herfstavond'
15	[-] 'Tempeleenzaamheid'
16	[5] 'De wind lacht...'
17	[-] 'Een stervenssponde'
18	[6] 'De reiger'
19	[-] 'Weeske'
20	[7] 'Liedje'
21	[-] 'En toch...'
22	[8] 'De verlaten reiziger' ¹²
23	[-] 'Mist'
24	[9] 'Herfstgedachte'
25-26	[10] 't Leege huis'
27	[-] 'Wijding'
28	[11] 'De zwijgende rivier'
29-30	[-] 'Jan Vermicellie, baron-bedelaar'
31-32	[12] 'Altijd maar door...'
33-34	[-] 'Naar moeders' graf'
35-36	[-] 'Stervende levensvreugd'
37	[13] 'Dood'

¹⁰ Voor de tekst op het omslag en op p. [1] is hetzelfde zetsel gebruikt. De drie tekstgedeelten staan elk in een rechthoekig kader.

¹¹ Zie voor de tekst van het voorwoord Bijlage 1.

¹² Onder dit gedicht ontbreekt de initiaal van een van de auteurs. Volgens een mededeling van Arie Dekker (per briefkaart d.d. 23 juli 1981) aan de samenstellers van het *Schrijvers prentenboek* is dit gedicht van Achterberg.

Gesigneerde foto van Arie Dekker en Gerrit Achterberg in een gebonden exemplaar van *De zangen van twee twintigers* (collectie A. Dekker)

38	[14] ‘.....’
39	[15] ‘Liefde’s macht’
40	[-] ‘De vale ruiter’
41	[-] ‘Beppie...!’
42	[16] ‘k Zal haar gaan zeggen...’
43	[-] ‘De boetelinge’
44	[-] ‘Sonnet’
45	[17] ‘Haar afzijn’
46	[-] ‘Herinnering’
47	[18] ‘De liefde’
48	[-] ‘Kan het zijn?’
49	[19] ‘Ezelke’
50	[-] ‘Ach...’
51	[20] ‘Het schooiertje’
52	[-] ‘Alleen Hij...!’
53	[21] ‘Ik ween...’
54	[-] ‘De bidder’
55	[22] ‘Memento mori’
[56]	[<i>blanco</i>]
[Omslag]	

De oplage van *De zangen van twee twintigers* bedroeg vermoedelijk 250 exemplaren.¹³ De bundel is gedrukt op goedkoop, houthoudend papier. Het omslag is van bruin, gemarmerd karton met zwarte belettering. Ook is er een aantal gebonden exemplaren vervaardigd met een band van paars, geschoren fluweel en de opdruk in goud (in kader): ‘DE ZANGEN VAN [//] TWEE TWINTIGERS [//] DOOR A.J. DEKKER [//] EN G. ACHTERBERG [///] Voorwoord van Ds. A. Dekker [///] Fa J. van Slooten – Wageningen’.¹⁴ De gebonden exemplaren hebben een schutblad van lichtgroen papier. Het binnenwerk van beide uitvoeringen is identiek.

2.3 DE ONTVANGST VAN DE BUNDEL

2.3.1 *Verkoop en recensie*

Over de verkoop van de bundel zijn geen exacte gegevens bekend. Jaren later heeft Achterberg aan Hans van Straten en Jan Vermeulen verteld ‘hoe Arie en hij in Opheusden met dit boekje langs de huizen

¹³ Mededeling van Arie Dekker op geluidsband bij W. Hazeu, *Gerrit Achterberg*. Culemborg, 1984. Literaire leesbundels.

¹⁴ Zie de reproductie in *Schrijvers prentenboek*, p. 11. In een van de door mij geraadpleegde exemplaren is op p. [2] een foto van Achterberg en Dekker geplakt, door beiden gesigneerd (zie afbeelding).

hadden gelopen, en toen het hun eindelijk was gelukt een exemplaar te plaatsen, naar de plaatselijke sigarenwinkel waren gehold om het succes te vieren met een doosje Piraatjes'.¹⁵

Gezien het particuliere karakter van *De zangen van twee twintigers* is het niet verwonderlijk dat het bundeltje nauwelijks is besproken. Er is slechts één recensie bekend, waarin alleen aandacht wordt besteed aan het aandeel van Arie Dekker, 'omdat die hier gewoond heeft en ieder hem kent'.¹⁶

[Anoniem], 'Zangen van een jong oud-dorpsgenoot.' In: *Rondom de Giessen* 19 september 1925.

2.3.2 *Latere uitspraken over De zangen van twee twintigers*

Achterberg heeft de gedichten uit *De zangen van twee twintigers* later niet meer tot zijn poëtisch oeuvre willen rekenen. Het bundeltje werd tijdens zijn leven dan ook niet herdrukt.¹⁷ De eerste uitlating in negatieve zin over de bundel deed Achterberg in een brief aan Arie Dekker van 29 maart 1930:

Martin Leopold, G. Kamphuis en Gabriël Smit willen een nieuw tijdschrift oprichten. Gabriël Smit vraagt mij jou adres. (Van Van Ham wist hij dat we vrienden waren; dat we zelfs al een bundel uitgegeven hadden; je hebt er toch zeker bij verteld dat het *niets* was!?)¹⁸

In latere jaren heeft Achterberg de bundel nog wel aan verschillende vrienden cadeau gegeven, maar steeds onder de voorwaarde dat ze hem aan niemand anders zouden laten lezen.¹⁹ Op 31 januari 1944 schreef Achterberg bijvoorbeeld aan Jan Vermeulen: 'Zul je die "Zangen van 2 Twintigers" *nooit* laten lezen? Dat heb je beloofd. Wat niet goed is, is niet geschreven.' En op 18 april van dat jaar drukte hij Vermeulen nog eens op het hart dat de bundel niet op een tentoonstelling gelegd mocht worden.²⁰

¹⁵ H. van Straten, 'Secretaris van Achterberg.' In: *Achterbergkeroniek* 4.2 (1985), p. 3–9. Het citaat op p. 6. Volgens *Schrijvers prentenboek* (p. 11) kostte een ingenaaid exemplaar f 1,- en een gebonden exemplaar f 2,-.

¹⁶ De recensie is aangetroffen in de collectie A. Dekker.

¹⁷ In 1983 verscheen een clandestiene herdruk van Achterbergs gedichten uit de bundel: G. Achterberg, *De zangen van een twintiger*. Vere (De uitvreter), [1983].

¹⁸ Zie ook *Achterberg-Kamphuis*, p. 8–10. Achterbergs brieven aan Arie Dekker bevinden zich in de collectie A. Dekker.

¹⁹ Een exemplaar met opdracht ('uitsluitend voor [...]') heeft Achterberg – voorzover bekend – gegeven aan Bert Bakker, Nico Donkersloot en Jan Vermeulen.

²⁰ Zie *Achterberg-Uitgevers*, dl. 1, p. 95 en p. 120.

3 Gedichten 1925–1930

3.1 GEDICHTEN 1925–1927

Medio 1925 heeft Achterberg vanuit Opheusden schriftelijk contact gezocht met Roel Houwink (1899–1987), die op dat moment onder meer redacteur was van *De vrije bladen*. Van de jarenlange correspondentie die hiermee in gang werd gezet, zijn alleen Achterbergs brieven bewaard gebleven. Over het ontstaan van het contact is slechts een latere herinnering van Houwink bekend:

Mijn eerste kennismaking met Gerrit Achterberg moet omstreeks 1925 hebben plaats gehad. Hij zond mij toen een aantal gedichten ter beoordeling, die mij onmiddellijk troffen door hun originaliteit. Zij verrieden zonder meer mogelijkheden, die hem tot een groot dichter zouden kunnen maken.

Mij voor hem in te zetten sprak daarom vanzelf. Want het is een groot geluk – met Marsman en Slauerhoff was het mij zo gegaan – geconfronteerd te worden met poëzie, die de kiemen in zich draagt van een dichterschap, dat door zijn directheid, zuiverheid en oorspronkelijkheid een ontplooiing belooft, die het gemiddelde peil der eigentijdse poëzie verre te boven gaat.¹

In de zomer van 1925 heeft Achterberg voor de eerste maal gedichten aan Houwink gestuurd, zoals blijkt uit de eerste overgeleverde brief van 2 september 1925:

Weled. Heer,

Met hartelijken dank voor uw zeer gewaardeerd schrijven van 8 Juli 1925, zou ik U zeer gaarne, ik hoop niet voorbarig te zijn, thans nogmaals enkele regels willen voorleggen. Mag ik dan uw welwillend oordeel vragen over het onderstaande?

Achterberg sloot vijf gedichten bij deze brief in: [23] *‘Als ’t opendubben van de tulpen,’*, [24] *‘Zomermorgen,’*, [25] *‘Avond,’*, [26] *‘Het bunkerings hoogrood’* en [27] *‘Mijn meisje met de koninklijke beenen,’*. Blijkbaar waren deze eerste zendingen nog zonder persoonlijke introductie gebleven, want pas in een brief van 19 september 1925 stelde Achterberg zich als volgt voor:

U vroeg me wat over me zelf te schrijven. Ik ben onderwijzer in dit dorpje maar nu sta ik eenigszins voor een moeilijkheid: Ik moet n.l. voor de hoofdkate gaan studeren. Als U het niet dwaas vindt zou ik U willen vragen: Is dit noodig? Of liever: zou

¹ R. Houwink, ‘Herinneringen aan Gerrit Achterberg’, p. 207.

dit 'begin' niet voorgoed verdoezeld worden door een paar jaar strenge, droge studie? Of is dit een kwestie die ik persoonlijk moet uitmaken? Ik zou gaarne Uw raad in deze hooren.

Want 't is toch 't een of 't ander. Ik moet me er totaal aan kunnen geven of het als-nog heel en al uitschakelen.

Ook bij deze brief stuurde hij 'nog een paar versjes': [28] '*Ik en de straten*', [29] '*In deze schemerbuis*' en [30] 'Dauw'. Naar aanleiding van deze brief heeft Houwink 'verschillende raadgevingen en aanwijzingen' gegeven, waarover Achterberg hem meteen terugschreef (24 september 1925):

Ik uitte me steeds uit drang om te verkristalliseeren in een vers, wat ik zag, hoorde, beleefde, voelde of ervoer. Is dit het zelfde als 'wat te zeggen hebben'? Ik moet me er echter zoo zeer inleven, dikwijls veel zelf beleven, dus – zoo zeer bereid zijn, dat het me een onmogelijkheid zou zijn een vers te schrijven in een verloren uurtje, dan zou het toch maar 'probeerden' worden. Mijnheer Houwink, wat bedoelt U met 'onze nieuw-lichterij'? En houdt deze term iets afkeurends in? Bedoelt U hiermee het werk van de jongste dichters, zooals b.v. Nieuwe Geluiden bevat? Ik vond er altijd zulke prachtige verzen in.

En is het werkelijk noodzakelijk verzen te gaan overschrijven? Moeten we langs voorgeschreven methoden iets bereiken? Moeten we oefenen? Dit valt me zoo nuchter, bijna dor op. (maar misschien redeneer ik in mijn niet-weten).²

Verder schreef hij over zijn meest recente gedichten:

De laatste producten (enkelen) wekten weerzin, aan wie ik ze liet lezen. Is dat hun persoonlijk voelen, dat er tegen gekant is, of schuilt er iets onder wat op pornografie zou lijken? Ik voor me *zelf* voel dit totaal niet; ik voel het als de volle zwaarte van iets geweldigs. Ik zou zeer graag weten hoe U erover denkt! Zoo maakte ik onlangs deze regels: [...]

waarna een afschrift volgde van [31] '*Den rooien loozer van mijn zaad*'. Achterberg eindigde zijn brief in mineur: 'Maar voorloopig zal er nu wel niets meer van komen. 't Is of ik er totaal van afstap nu ik moet studeeren, maar ik geloof niet dat het dood gaat.' In zijn volgende brief was hij nog pessimistischer: 'Ik heb 't zeer op prijs gesteld, dat U zich met mijn werk bemoeide, maar ik begin langzamerhand aan de zaak te wanhopen. Zoudt U niet denken, dat het maar beter is, er maar mee op te houden?' (5 januari 1926) Niettemin bestond het 'laatste werk' dat hij bij deze brief voegde uit maar liefst zeventien gedichten: [32] '*In den hoo-gen feestvlag*,' tot en met [48] '*Zal dan uw liefde grooter wezen dan mijn vrees?*'.

² In de collectie Achterberg bevinden zich vijf cahiers, waarin hij tot in de jaren dertig gedichten van anderen heeft overgeschreven. Vgl. de Verantwoording, p. 23–24.

3.1.1 *Elsevier's geïllustreerd maandschrift*

Op 16 januari 1926 bracht Achterberg zijn eerste bezoek aan Roel Houwink in Zeist. Tijdens dit bezoek zal over de verzameling gedichten gesproken zijn die Achterberg anderhalve week eerder aan Houwink had gestuurd. Ook is het aannemelijk dat Houwink bij deze gelegenheid enkele wijzigingen aan Achterberg heeft voorgesteld³ en dat zij samen een aantal gedichten gekozen hebben met het oog op publicatie. Op de overgeleverde manuscripten werden in eerste instantie zeven gedichten aangekruist: [32] 'In den hoogen feestvlag', [33] 'Uw hulk voer zonder vracht', [34] 'Iedre winter blinder', de tweede strofe van [36] 'Het late, late winterpark', [40] 'Over dit land alleen', [46] 'Zij ging van mij vandaan' en [48] 'Zal dan uw liefde grooter wezen dan mijn vrees?'; bij een tweede selectie bleven alleen de laatste drie gedichten over. Deze gedichten stuurde Houwink op 18 januari aan Herman Robbers, redacteur van *Elsevier's geïllustreerd maandschrift*:

Hierbij een paar strophen van een jong onderwijzer uit Opheusden. Hij vroeg mij of ik ze eens voor hem aan u wilde opzenden. Ik schreef de m.i. 3 besten over. Ziet u maar eens. Het lijkt mij eerlijk en eenvoudig werk. Een aanmoediging zou hem misschien geen kwaad doen. Hij was Zaterdag bij me en ik kreeg een gunstige indruk van hem.

Het antwoord van Robbers op deze brief is niet bewaard gebleven; wel is duidelijk dat hij meteen positief heeft gereageerd, want reeds op 20 januari bedankte Houwink hem voor de opname van enkele gedichten: 'Wat zal het Achterberg een genoegen doen dat u iets nam. Ik doe al m'n best om hem "Hoogerop" te krijgen d.w.z. hem bij te brengen dat hij z'n moderne talen moet aanpakken enz. en niet moet verdrinken in de literatuur alleen!' De publicatie zou enige tijd op zich laten wachten. Op 19 juni 1926 vroeg Houwink aan Robbers: 'P.S. G. Achterberg informeert bij mij naar zijn 3 strofen, waarvan hij in Maart de proef kreeg, hij meende dat ze soms zoekgeraakt konden zijn, ik zal hem maar schrijven dat zoo iets bij Elseviers nooit gebeurt!' Uiteindelijk verschenen de drie gedichten in de juli-aflevering van *Elsevier's geïllustreerd maandschrift*, onder de gezamenlijke titel 'Strophen'.

3.1.2 *De gids*

Afgezien van Achterbergs brief van 5 januari 1926 is er uit de jaren 1926–1927 geen correspondentie met Roel Houwink bewaard gebleven. Ook andere gegevens ontbreken, zodat er weinig te zeggen valt over

³ Zie het apparaat van [34] 'Iedre winter blinder,' en [40] 'Over dit land alleen'.

Achterbergs productie in deze periode. Het enige aanknopingspunt vormt een aantekening in de inloopboekjes van *De gids*, waaruit blijkt dat er op 23 september 1927 een onbekend aantal gedichten van Achterberg is binnengekomen.⁴ De kopij werd vervolgens ter beoordeling gestuurd aan de redacteurs A. Roland Holst en M. Nijhoff. Op 20 oktober meldde Roland Holst aan redactiesecretaris H.T. Colenbrander dat hij de kopij van onder andere Achterberg nog even hield, om de dichter op verzoek van Nijhoff enkele wijzigingen voor te stellen. Dezelfde dag nog schreef hij aan Achterberg:

De heer Nijhoff (mijn mederedacteur voor poëzie) en ik zijn getroffen door enkele kwaliteiten in de verzen, die gij bij 'de Gids' inzond, kwaliteiten, die echter nog al te zeer slechts mogelijkheden bleven.

Op voorstel van den heer N. kom ik u verzoeken in het laatste gedichtje ('Wat is dit een zoete verbintenis') regels 3 en 4 te wijzigen; hij raadt aan:

'dat liefde er niets bij heeft ingeboet,
te geraken tot deze rust.'

Het gedicht zou zeer zeker véél hierdoor winnen, en het blijft tóch geheel in uw toon. Na een wijziging in dezen zin zouden wij 't gaarne plaatsn. Ook zoudt gij goed doen in de laatste regel 'hier' te schrappen. Ik hoop hierop antwoord van u te mogen ontvangen –

Achterberg is hiermee akkoord gegaan, want [49] '*Wat is dit een zoete verbintenis,*' werd in de door Nijhoff voorgestelde vorm geplaatst in *De gids* van april 1928.⁵

3.2 GEDICHTEN 1928

In 1928 was Achterberg nog steeds volop bezig met het schrijven van nieuwe gedichten en met het onderbrengen van zijn werk bij literaire tijdschriften. Op 19 april 1928 kon hij aan Roel Houwink melden dat [50] '*Zij, die hun liefde tot haar einde gingen,*' door de redactie van *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* was geaccepteerd: 'Het vers voor Elsevier vraagt een titel. Weet U niet een gepaste, of behoor ik dit zelf [*te*] doen?'⁶ Verder schreef hij dat A. Roland Holst 'naar aanleiding van hem gezonden verzen [...], evenals U, op concentratie en beheersching der vers-

⁴ *Gids*-archief, Leiden.

⁵ In 1931 zou Nijhoff zijn recensie van de bundel *Afvaart* nagenoeg geheel wijden aan dit gedicht. Vgl. K. Fens, 'Een apothekerspraatje.'

⁶ Op 17 juni 1928 bedankte Achterberg Houwink 'voor de m.i. goedgekozen titel: Wedergeboorte, voor het U bekende vers'. Het gedicht verscheen in de november-aflevering van *Elsevier's geïllustreerd maandschrift*.

techniek aan[drong]⁷ en legde hij Houwink zijn laatste werk voor: ‘Wat dunkt U van bijgaande verzen, die ik inmiddels maakte? Als altijd stel ik zeer veel prijs op uw oordeel!’ De vier gedichten die Achterberg bij zijn brief insloot, [51] ‘*Ik had met u terug willen gaan*’ tot en met [54] ‘*Toen, dat de dood het won van mij*’, bleven ongepubliceerd. Op 17 juni 1928 stuurde Achterberg nog een aantal gedichten aan Houwink.⁸ Een door Houwink voorgesteld bezoek kon niet plaatsvinden, omdat hij te zeer in beslag genomen werd door de studie voor de hoofdakke, ‘waarvan het examen in Juli (Augustus) zal gehouden worden. [...] Daarna zal het me een groot genoegen zijn, U nog eens te ontmoeten; mede om U eens te spreken over een mogelijke bundeling? Of komt daar voorloopig nog niets van in?’ Een paar maanden later, op 20 september 1928, was Achterberg minder hoopvol gestemd:

Tot mijn ontmoediging(?) kom ik U meedeelen, dat 4 mijner laatste verzen, die ik naar Elsevier had opgezonden, werden geweigerd!

Was het onverstandig, dat ik intusschen de heele laatste productie naar de Gids zond?

Ik hoop dat er dáár nog wat van terecht komt. [...]

Wanneer het niet onbescheiden is, zou ik U vragen: heeft het spreken met Querido over mijn naar Nu gezonden verzen nog iets gebaat?⁹

O, mijnheer Houwink, ziet U er heusch nog iets in? Denkt U niet, dat doorgaan belachelijk wordt, waar blijkt, dat tot nu toe zoo weinig maar werd goed gevonden; en is het niet beter voortaan alleen de poëzie te genieten, die anderen ons hebben gemaakt? Mijn vraag is oprecht gericht naar het oordeel, dat U zich langzamerhand welwillend over me hebt gevormd. Maar misschien is het U ook onmogelijk te zeggen wat worden zal.

En ten laatste: is een meedingen naar de Domprijs wel het laatste wat ik nu moet doen?¹⁰

In de brief die Achterberg dezelfde dag bij zijn gedichten aan de redactie van *De gids* stuurde, was hij minder onzeker: ‘Misschien is het voor U mogelijk te constateeren, dat zijn verzen in waarde toenamen, sinds

⁷ De brief van Roland Holst is niet overgeleverd. Welke gedichten Achterberg, afgezien van [49] ‘*Wat is dit een zoete verbintenis*’, aan *De gids* heeft gestuurd, is niet bekend.

⁸ Deze gedichten zijn niet bij de brief bewaard gebleven.

⁹ Op 6 november 1928 schreef Achterberg aan Houwink dat hij van *Nu* nog niets had vernomen. Pas een jaar later, op 26 september 1929, meldde hij: ‘Van Querido een berichtje over den dood van “Nu”, waardoor 3 verzen geretourneerd. Daar heeft dus misschien nog een latente mogelijkheid gesluimerd?’

¹⁰ De ‘Dom-prijs voor poëzie’, een door de redactie van *De gemeenschap* ingestelde ‘prijs voor jongere Nederlandsche poëzie’, was bekendgemaakt in de augustus/september-aflevering van *De gemeenschap*. Voor 1928 werd de prijs toegekend aan Anthonie Donker voor de bundel *Kruistochten*.

er een vers van zijn hand in Uw blad het licht zag.¹¹ Op 6 november kon hij aan Arie Dekker een bescheiden succes medelen: ‘Van morgen ontving ik van De Gids de mededeeling dat het vers, hierachter, is aangenomen. Hoe vind je dit? Schrijf onomwonden je oordeel hoor!’¹² Niet alleen Dekker kreeg het geplaatste gedicht – [55] ‘*De regen deelt het donker hart*’ – in handschrift, ook Roel Houwink: ‘Van de verzameling, die ik U de eerste maal, dat ik U bezocht, meebracht, is het volgende vers bij de Gids aangenomen [...]. En thans ongewijzigd!’¹³ Bij deze brief stuurde Achterberg een aantal nieuwe gedichten mee, waarvan hij hoopte dat ze ‘dit goede resultaat, naar Uw oordeel, bevestigen’. Houwink reageerde inderdaad positief, zoals blijkt uit Achterbergs volgende brief van 20 november 1928:

De furore die mijn verzen bij U maakten heeft mij sterk aangemoedigd U, wat ik nog heb, toe te zenden, mede met het oog op het volgende:

Ik heb Uw vingerwijzing direct opgevolgd en die laatste verzen (uitgezonderd het door U aangekruiste) naar De Gids opgezonden. Zou het echter niet mogelijk zijn, dat ook De Gids ze lang onder zich houdt? (Bij de allereerste inzending was dat ± een half jaar.) Dunkt het U geoorloofd, gezien de kwaliteit van bijgaande verzen, [dat] ik déze alsnog naar De Gemeenschap zend?

En mag ik Uw aandacht speciaal vragen voor het vers: O Gij die ik had omgebracht... enz. Dit is eens door mij op Uw aanraden (met nog andere) naar A. Roland Holst gezonden en... maar het is misschien gemakkelijker en in dit verband tegenover R. Holst wel geoorloofd, dunkt U niet?, dat ik U zijn schrijven daarover even insluit met de redactie van het vers, zooals die toen luidde.

De eerste versie van [110] ‘Moordballade’ en de brief van Roland Holst zijn niet bewaard gebleven.¹⁴ Evenmin is bekend over welke andere gedichten Achterberg het hier heeft. De gedichten voor *De gids* kreeg hij begin januari 1929 terug, maar dat ontmoedigde hem niet: ‘Ondanks het weigeren van De Gids der laatste, U bekende verzen, juist in weerwil van die weigering, leg ik U deze verzen ter welwillende critiek voor.’¹⁵ Terugkijkend op het jaar 1928 schreef hij:

¹¹ Brief *Gids*-archief, Leiden. Achterberg doelde op [49] ‘*Wat is dit een zoete verbintenis*,’ (zie § 3.1.2).

¹² Achterbergs brieven aan Dekker bevinden zich in de collectie A. Dekker.

¹³ Het laatste heeft betrekking op [49] ‘*Wat is dit een zoete verbintenis*,’ (zie § 3.1.2). Achterbergs mededeling dat hij [55] ‘*De regen deelt het donker hart*’ reeds tijdens zijn eerste bezoek aan Houwink, op 16 januari 1926, had meegebracht, is in tegenspraak met zijn brief van 20 september 1928. In deze uitgave wordt de datering van de overgeleverde versie aangehouden.

¹⁴ De wel overgeleverde versie van het gedicht werd door Achterberg pas op 15 juli 1930 aan Houwink gestuurd (zie verder § 3.4.2).

¹⁵ Brief aan Roel Houwink, 4 januari 1929. Ook deze gedichten zijn niet te achterhalen.

Ik aarzel niet uit te spreken, het succes op het gebied der publicatie, in welke mate dit ook het geval mag zijn, aan U te danken te hebben, en, als dit misschien niet het voor-naamste is, dan moge het streven en blijven streven mede aan dezelfde stimulans worden toegeschreven.

3.3 GEDICHTEN 1929

Het 'streven en blijven streven' ging ook in 1929 onverminderd door. De gedichten die eerder door *De gids* geweigerd waren, stuurde Achterberg naar *De gemeenschap*. Ook werkte hij gestaag door aan nieuwe gedichten. Op 29 maart 1929 kon hij Roel Houwink '27 nieuwe verzen' laten lezen: 'Vindt U het goed, dat ik er eens met U over kom praten, verondersteld dat er bij zijn, waarover dit geoorloofd is?' Over dit bezoek, dat plaatsvond op 4 april, schreef Achterberg een dag later aan Arie Dekker:

Een zeer genoeglijke en leerzame middag! [...] Hij ried mij, naar aanleiding van jou publicatie, aan, om ook daar mijn geluk eens te beproeven. Hoe is het redactie-adres? En heb je er nog een woordje bijgeschreven? Eén of meer verzen ingestuurd?

Het bedoelde tijdschrift is *Opwaartsche wegen*, waarin het gedicht 'De ontstelde' van Arie Dekker (onder het pseudoniem Aldert Jongedorper) was verschenen. Dekker heeft vervolgens met redacteur J. van Ham over Achterberg gesproken, zoals blijkt uit diens volgende brief (9 april 1929):

Ja! er móét een lied zijn, zuiver en zonder einde... (Je ziet, het gaat alweer de verkeerde kant op?) Ik vind het zeer prettig dat je me bij Drs. Van Ham heb[t] genoemd, oud-loyaal om zoo te zeggen! Laten we, al[s] ik het zeggen mag, voor elkaar doen wat we kunnen, omdat deze zaak het zóó waard blijft.

Bij deze brief sloot Achterberg vier gedichten in, 'die ik uit mijn werk, als m.i. de beste, voor je overschrijf':¹⁶ [56] '*Wij die in de zon gezongen*' tot en met [59] '*Over de dood verging het lied*'.

Achterberg ging zich van nu af aan intensiever bezighouden met de mogelijkheden van publicatie van zijn nieuwe gedichten. Aan Houwink schreef hij op 11 april 1929:

Ik ben een campagne begonnen tegen de volgende bladen: Gids, Elsevier, Nieuwe Gids, Vrije Bladen, Opwaartsche Wegen... en de Gemeenschap; ik kreeg nl. van de Gemeenschap de U bekende, door de Gids geweigerde verzen geretourneerd en heb het feit, dat ze dit slechts in speciale gevallen doet, zooals haar Redactie-bericht luidt, te baat genomen om er ander maal eenige verzen heen te zenden... op hoop van zegen.

¹⁶ In een noot voegde hij hieraan toe: 'Ik heb er voor mezelf nog geen laatste oordeel over uitgesproken, beschouw ze dus als zoodanig en geef ze aan geen vreemde ter lezing.'

Aan het eind van deze brief sprak Achterberg de hoop uit 'U spoedig eenig succes bij de tijdschriften te kunnen melden'.

3.3.1 *De gids*

Aan *De gids* stuurde Achterberg op 8 april 1929 het resultaat van zijn 'werk gedurende de laatste maanden'. Op 24 april zond hij nog een 'inmiddels gereedgekomen vers' na.¹⁷ Op 4 juni meldde Achterberg aan Houwink dat één gedicht, [60] '*Misschien dat ge nog aanwezig zijt*', geaccepteerd was:

Bij *De Gids* werd (juist op mijn verjaardag, 20 Mei) dit vers aangenomen. Een schooner geschenk zou me niet hebben kunnen worden! Er is eenigszins een geschiedenis aan verbonden: eerst door U, als in kern goed, aangestreept; later maakte het, onder verbeterde redactie, bij U, meen ik, geen slechten indruk (Het was bij die verzameling, weet U?) Het is daarna opgestuurd (met 2 andere) naar Elsevier's en daar geweigerd, onder voorwendsel(?) van te persoonlijk te zijn. Toen heb ik het aan een zending aan *De Gids* nagestuurd:¹⁸ de zending retourneerde (met kruisjes bij drie verzen...!?) en het vers werd aangenomen. [...] Intussen, vindt U met mij, dit *Gids*vers niet een van de volmaaktste tot hiertoe geschreven?

Het handschrift dat Achterberg blijkens deze brief stuurde, is niet overgeleverd.¹⁹ Het gedicht verscheen in de augustus-afl levering van *De gids*.

3.3.2 *Opwaartsche wegen*

Eind mei heeft Arie Dekker een bezoek gebracht aan *Opwaartsche wegen*-redacteur J. van Ham in verband met plaatsing van gedichten van hemzelf en Achterberg. Op 4 juni 1929 schreef Achterberg hierover:

Je hebt zeker geen vergeefs bezoek afgelegd bij Dhr. Van Ham. Thans zullen we gedrieën in O.W. verschijnen! Op je aanraden stuurde ik een heele verzameling, meest ouderen; 4 of 5 zijn aangenomen. Ik weet niet meer precies welke, maar t.z.t. zend ik jullie overdrukjes.

Uit de brief die hij dezelfde dag aan Roel Houwink schreef, blijkt dat hij een deel van deze verzameling gedichten 'met begeleiding van uitvoerige detailcritiek' teruggekregen had, en dat hij vervolgens twee andere gedichten – die eerder bij *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* waren geweigerd – aan *Opwaartsche wegen* heeft nagestuurd:

¹⁷ Brieven aan H.T. Colenbrander, *Gids*-archief, Leiden.

¹⁸ Zoals in § 3.3.3 ter sprake komt, stuurde Achterberg omgekeerd de bij *De gids* geweigerde gedichten naar *Elsevier's geïllustreerd maandschrift*.

¹⁹ Wel bleef het handschrift bewaard dat Achterberg, eveneens op 4 juni 1929, aan Arie Dekker zond.

Thans, nadat ik de 2 andere geweigerde verzen bij Elsevier hierheen na had gestuurd, ontving ik bericht dat 1 dier 2 (dat met de naam a/h eind!!) en de gebleven rest is aangenomen. 4 of 5 verzen.²⁰

Het gedicht 'met de naam a/h eind' is [63] 'Gij stondt met een hoog hopen'. Het totale aantal geaccepteerde gedichten was overigens zeven gedichten: [61] 'Nu strijdt het hart zijn laatste slag' tot en met [67] 'De wereld is vergaan'. Op 24 juni 1929 ontving Achterberg de drukproeven van *Opwaartsche wegen* en schreef hij de gedichten hieruit over voor Arie Dekker cum suis:²¹

Ik wou jullie tevens voor ieder vers een titel vragen. Zeg niet, dit is jouw werk, jullie staan er objectief tegenover en kunt daarom misschien beter de inhoud in een titel samenvatten als ik; en overigens: als 't kind maar een naam heeft.

Op 30 juni herhaalde Achterberg zijn verzoek ('zend me *spoedig* de titels, want de drukproeven wachten nog steeds!) en schreef hij: 'Nu hoop ik maar dat de zaak spoedig verschijnt. Zouden ze niet ieder vers op 1 bladzijde afdrukken? Ja toch zeker. Dat lijkt me billijk en aesthetisch.' Uiteindelijk zou Achterberg geen gebruik maken van de titelsuggesties van Arie Dekker: 'Heb dank ook voor je titels! R.H. en ik hadden ondertusschen de onze verzonnen. Zodoende heb ik deze genomen. De jouwe waren niet minder hoor. Als 't kind maar een naam heeft.' (1 augustus 1929) Bij de verschijning van de gedichten in de februari-afl levering 1930 van *Opwaartsche wegen*, schreef hij aan Roel Houwink: 'Zoo staan we dus gevierden bijeen, als ik ze eens samen mag noemen: U, Ds. van Nie, Arie (Aldert Jongedorper) en ik. Jammer dat 't zoo onder elkaar afgedrukt werd. Zeker geen plaatsruimte.'²²

3.3.3 *Elsevier's geïllustreerd maandschrift*

De door *De gids*, *Opwaartsche wegen* en *De gemeenschap* geweigerde gedichten heeft Achterberg aan *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* gestuurd.²³ Op 21 juni 1929 kon hij Roel Houwink melden dat de uit twee gedichten bestaande reeks [68–69] 'Het eiland der ziel' aangenomen was:

Bijgaand 'Eiland der ziel' is door Robbers geaccepteerd. Maar met een schrijven zóó koddig, dat ik niet kan nalaten, het hierbij in te sluiten. Oordeel U zelf, en als ik ver-

²⁰ Omgekeerd stuurde Achterberg de bij *Opwaartsche wegen* geweigerde gedichten naar *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* (zie § 3.3.3).

²¹ Deze brief is tevens gericht aan Kees de Vries en een zekere Van Zanten.

²² Brief, 4 februari 1930. De februari-afl levering 1930 bevatte, afgezien van de (gestapelde) gedichten van Achterberg, onder meer: gedichten van Aldert Jongedorper, het verhaal 'Noach' van J. van Nie en een boekbespreking door Roel Houwink.

²³ Vgl. de hiervóór geciteerde brief aan Roel Houwink van 4 juni 1929.

keerd zie, houd het me ten goede: Robbers kan me, met geen Nederlandsch te kennen, evengoed verwijten dat ik geen diamanten kan kloven of geen harmonica kan spelen; ik kan Robbers met het zelfde recht verwijten, dat hij onleesbaar schrijft. Immers een kwestie van tijd en verstands-bezinning.

En ik vraag U eerlijk: Is Robbers in dit verband wel de rechte man o/d rechte plaats?

U kent zijn handschrift wellicht beter, enkele woorden bleven nog duister voor me.

De brief van Robbers is niet overgeleverd. Uit een brief van Achterberg aan Arie Dekker (van 24 juni 1929) blijkt dat Robbers ‘vreeselijk geprikkeld [was] om de fouten in het begeleidend briefje’. De publicatie van de gedichten zou nog ruim een jaar op zich laten wachten. Op 18 november 1929 schreef Achterberg aan Houwink: ‘Moet ik me ongerust maken over Elsevier’s als ik U schrijf dat ik nog geen drukproef kreeg, nadat 2 verzen al in de voorzomer zijn aangenomen, en “Eenzaamheid” onlangs? Zou ik even naar de Uitgever schrijven?’ Toen de gedichten in mei 1930 nog niet verschenen waren, overwoog hij ze elders aan te bieden: “‘Het eiland der ziel’ is nu, na ± een jaar, nog steeds niet bij Elsevier’s verschenen. Zou het thans de Stem kunnen zijn om eens bij in te sturen.’ (5 mei 1930) Uiteindelijk verscheen de reeks [68–69] ‘Het eiland der ziel’ in juli 1930 in *Elsevier’s geïllustreerd maandschrift*.²⁴

3.3.4 *Groot Nederland en De gids*

Op 22 augustus 1929 schreef Achterberg aan Arie Dekker dat hij ‘een heele sleep verzen’ aan *Opwaartsche wegen* gezonden had. Het betrof een dertigtal gedichten.²⁵ Achterberg zou met deze zending geen succes hebben bij *Opwaartsche wegen*, ondanks het feit dat Arie Dekker de publicatie nog mondeling met redacteur J. van Ham heeft besproken.²⁶ Welke gedichten tot Achterbergs eerste inzending bij *Opwaartsche wegen* hebben behoord, valt niet meer te achterhalen. Uit de correspondentie met Roel Houwink zijn twaalf gedichten overgeleverd, die in ieder geval medio 1929 – mogelijk zelfs nog eerder – werden geschreven. Van deze verzameling, [71] ‘*Weenen is even eenzaam*’ tot en met [82] ‘*Mijne gedachten zijn gebleven*’, zouden twee gedichten in *Groot Nederland* worden gepubliceerd.

²⁴ Het gedicht ‘Eenzaamheid’ ([90] ‘*O ruiten mijner eenzaamheid*’) verscheen in de septemberaflevering (zie § 3.3.5).

²⁵ Brief aan Roel Houwink, 26 september 1929.

²⁶ Op 22 augustus 1929 schreef Achterberg in verband met een gepland bezoek van Dekker aan Van Ham: ‘Toe Arie, sla er resultaten uit: er zijn er bij, die het waard zijn (dit wederkeerig natuurlijk!) Mogelijk wordt er al aan gewerkt.’

Op 27 augustus 1929 kwam er bij *De gids* een niet nader genoemd aantal gedichten van Achterberg binnen. Uit een brief van Achterberg aan Houwink d.d. 23 oktober 1929 blijkt dat er op dat moment nog negen gedichten bij het tijdschrift lagen. Eveneens op 23 oktober stuurde *Gids*-redacteur M. Nijhoff een lijstje van op te nemen gedichten aan H.T. Colenbrander. Van Achterberg noemde hij: [83] ‘*Geheel den dag hebt gij mij gaande gebonden,*’, [84] ‘*Nu waaien de nooit te weten,*’, [85] ‘*Zwaar en verschaald ligt het avondjaar*’ en [86] ‘*Het spel, dat kranke zinnen spelen,*’. Uit de brief van Nijhoff valt verder op te maken dat [87] ‘*Ik beproefde u op bloed en nacht*’ en [88] ‘*Ik weet dat ik u niet weervinden zal*’ ook tot de negen ingezonden gedichten hebben behoord. De vier geaccepteerde gedichten verschenen pas in de september-aflevering van 1930 van *De gids*, samen met twee later ingestuurde gedichten.

3.3.5 *Opwaartsche wegen en Elsevier's geïllustreerd maandschrift*

In september 1929 heeft Achterberg nog twee gedichten aan *Opwaartsche wegen* gestuurd. Op 26 september 1929 schreef hij hierover aan Roel Houwink: ‘Van Ham stuurt mij een der twee nagezonden verzen terug, met de mededeeling dat dit in zijn tweede helft hem niet duidelijk is [...] laat ik ze U allebei nog eens geven, dan kunt U ze als U wilt vergelijken.’ Deze manuscripten zijn niet bewaard gebleven. Zoals hierna blijkt, gaat het om [89] ‘*Het lied om doodswil*’. Op 3 oktober 1929 meldde Achterberg aan Roel Houwink dat ook [90] ‘*O ruiten mijner eenzaamheid*’ was aangenomen en citeerde hij de brief waarmee redacteur J. van Ham de overige gedichten geretourneerd had:

‘... dat al de gedichten iets van het waarachtige wezen van een vers bezitten, doch maar zelden gaaf zijn. De mogelijkheden van Uw vers zijn groot, maar bergen nu nog de uitersten van een al te banale en een te mysterieuze zeggingswijze. Uw blik is naar binnen gericht en het valt U natuurlijk moeilijk om alles plastisch goed uit te zeggen. Er zijn goede Ansätze, maar dan wordt het plotseling dikwijls onbeholpen of onduidelijk. Uw werk heeft behoefte aan een sterker concentratie. Werkt U niet te vlug?’

Achterbergs commentaar hierop luidde: ‘hij ziet het geloof ik nogal goed vindt U ook niet; hoewel (dat schreef hij trouwens) er bij zijn, die voor ’t bijgaande vers niet behoeven onder te doen. Veel copie dus een medeoorzaak der retournering.’²⁷ Van de twee gedichten zou Achterberg [90] ‘*O ruiten mijner eenzaamheid*’ echter terugvragen om het op aanraden van Roel Houwink in te sturen bij *Elsevier's geïllustreerd maandschrift*:

²⁷ In dezelfde bewoordingen schreef Achterberg (eveneens op 3 oktober) aan Arie Dekker, die ook afschriften van de twee gedichten kreeg.

Toen ik vorig schrijven van U kreeg, kwam me Uw voorslag zóó aanlokkelijk voor, dat ik het aanstonds deed, hoewel ik, eerlijk gezegd, wist dat het bij O.W. zal verschijnen. (U hebt het vers in vorige brief waarschijnlijk als ‘nieuw’ opgevat, ik had het er alleen bijgevoegd ter ‘illustratie’ van de mededeeling van opname in O.W. Hoe doe ik nu? Of zal ik het maar laten lopen en het in beide tijdschriften laten verschijnen. Dit komt geloof ik niet voor.²⁸

Onderaan de brief voegde hij toe: ‘of Van Ham schrijven, dat hij het alsnog “aflascht”?’ Achterberg heeft Van Ham inderdaad ingelicht, want alleen [89] ‘Het lied om doodswil’ werd in oktober 1939 gepubliceerd in *Opwaartsche wegen*.

Het naar *Elsevier’s geïllustreerd maandschrift* gestuurde gedicht [90] ‘O ruiten mijner eenzaamheid’ werd aangenomen, ‘ofschoon het Robbers fragmentarisch voorkwam. Alleen een titel ontbreekt. Ik verlaat me in deze, als ik mag, op U, die er, als buitenstaander, wellicht meer samenvattend tegenover kunt optreden. Maar als ’t U aan tijd ontbreekt, vind ik het wel!’²⁹ Op 18 november 1929 klaagde Achterberg tegenover Houwink dat de redactie het gedicht – en de maanden eerder ingezonden reeks [68–69] ‘Het eiland der ziel’ – zo lang liet liggen.³⁰ Pas in september 1930 zou [90] ‘O ruiten mijner eenzaamheid’ in *Elsevier’s geïllustreerd maandschrift* verschijnen.

3.3.6 *Groot Nederland en De gemeenschap*

Op 3 oktober 1929 schreef Achterberg aan Roel Houwink: ‘Ik heb een brief verzonden naar Mr. Frans Coenen met 47 verzen en van 75 Gram! Dit over de quantiteit.’ Zoals hiervóór bleek, had hij dertig van deze gedichten reeds in augustus aan *Opwaartsche wegen* gezonden. In ieder geval heeft Achterberg vóór 31 december 1929 bericht ontvangen dat tien gedichten in *Groot Nederland* gepubliceerd zouden worden, want op die datum vermeldde hij dit aantal in een brief aan Houwink toen hij deze, in verband met de samenstelling van *Afvaart*, een overzicht van ‘het reeds gepubliceerde’ verstrekke.³¹ De desbetreffende gedichten – [71] ‘Weenen is even eenzaam’, [81] ‘De witte tocht’ en [91] ‘Wachtende’ tot en met [98] ‘Samengang’ – zouden worden gepubliceerd in de januari-afl levering van 1931.

²⁸ Brief aan R. Houwink, 14 oktober 1929.

²⁹ Brief aan R. Houwink, 14 oktober 1929. Achterberg zal uiteindelijk zelf de titel van het gedicht (‘Eenzaamheid’) hebben gekozen, gezien het feit dat Houwink later dezelfde titel zou gebruiken voor [71] ‘Weenen is even eenzaam’ (zie de commentaar bij het gedicht).

³⁰ Zie hiervóór, § 3.3.3.

³¹ Zie verder § 4.1.

Op 23 oktober 1929 schreef Achterberg aan Roel Houwink:

Een schoone tijding, m.i.! 'Het schilderij' zal bij de Gemeenschap 'ten toon gesteld' worden. Met nog een ander. Het schilderij schrijf ik even vlug voor U over; van 't ander vers heb ik geen duplo; als er overdrukken verschijnen, krijgt U ze zeker. Anders schrijf ik 't tweede vers later wel voor U over. (Ik ken 't niet precies meer uit mijn hoofd)

Uit de correspondentie met Houwink is een afschrift van [99] '*Een oud en donker schilderij*' bewaard gebleven, dat zeer waarschijnlijk bij deze brief heeft behoord, maar waarop de titel nog niet voorkomt. Afgezien van dit gedicht werd ook [100] '*De wind en haar kleeren lagen nog saam*' geaccepteerd. Achterberg had – zo blijkt uit zijn brief – in totaal vier gedichten gestuurd. Verder schreef hij:

De redactie verzocht, bij monde van Kuyle, in den vervolge nog eens mijn werk te zenden. 'Hard werken' zegt Kuyle. Ik hoop beide te doen, hoewel ik, wat 't eerste betreft, op 't oogenblik 'uitgeput' ben.

Op 18 november had Achterberg wel weer een aantal nieuwe gedichten en vroeg hij advies aan Houwink over de mogelijke publicatie ervan: 'Hoe zal ik nu doen met deze verzen, als ze U "goed" voorkomen: naar De Gemeenschap, of De Gids; of naar elk wat? Stem misschien?' Tijdens een ontmoeting in de kerstvakantie van 1929 in verband met een eerste samenstelling van *Afvaart*³² hebben Achterberg en Houwink de inzending voor *De gemeenschap* bepaald. Op 4 februari 1930 kon Achterberg hem meedelen: 'Van de in 't Zwaantje voor De Gemeenschap uitgezochten worden er twee geplaatst, waaronder juist het door van Wessems geweigerde! De rest keerde (nog) niet terug.' De twee geaccepteerde gedichten, [57] '*De lente en de dood gaan saam*' en [101] '*De torens hadden een stilheid bereikt*', werden in de februari-aflevering van *De gemeenschap* gepubliceerd. Mogelijk heeft Achterberg het oudere gedicht [57] '*De lente en de dood gaan saam*' eerst aan *De vrije bladen* ('Van Wessems') gestuurd.³³

3.4 GEDICHTEN 1930

3.4.1 *Gedichten voor o.a. De gids*

In de eerste helft van 1930 heeft Achterberg verschillende nieuwe gedichten geschreven en aan tijdschriften aangeboden. Op 4 februari 1930 stuurde hij een onbekend aantal gedichten aan Roel Houwink en een

³² Zie § 4.1.

³³ Op 23 oktober 1929 schreef Achterberg aan Houwink dat er nog drie gedichten bij *De vrije bladen* lagen.

week later aan *De gids*.³⁴ De gedichten werden beoordeeld door redacteur A. Roland Holst, die vervolgens op 21 februari 1930 H.T. Colenbrander adviseerde twee gedichten op te nemen: [102] *'Ik ben geheel terug gekeerd'* en [103] *'Een schuine muur van sneeuwen'*. Op 29 maart heeft Achterberg bericht omtrent plaatsing ontvangen, want op die datum schreef hij aan Roel Houwink: 'De Gids bleef me trouw, (of ik De Gids): 2 verzen zullen met de 4, die er nog waren in Juni samen verschijnen.' De vier eerder gestuurde gedichten waren [83] *'Geheel den dag hebt gij mij gaande gehouden,'* tot en met [86] *'Het spel, dat kranke zinnen spelen,'* (zie § 3.3.4). De zes gedichten waren aanvankelijk gepland voor de juni-aflevering, maar zouden pas in september verschijnen.³⁵

Op 29 maart 1930 had Achterberg nog drie 'laatste verzen' aan Houwink gestuurd en deelde hij hem 'de uitslag [...] van de laatste inzendingen' mee: 'Ik had de verzen volgens Uw gewaardeerde aanwijzing verdeeld; edoch, De Gemeenschap accepteerde niet, een 2e zending daarna van 3 verzen, ook niet.' Ook stuurde Achterberg drie gedichten aan Gabriël Smit ter publicatie in het protestants-christelijke tijdschrift in oprichting *Kruistochten*.³⁶ Verder stuurde hij nieuwe gedichten aan Houwink op 5 mei, 19 mei ('4 verzen') en 12 juni 1930. Op de laatste datum schreef Achterberg dat hij zeven gedichten aan *De stem* had gezonden en overwoog hij publicatie in *De vrije bladen* en *De gemeenschap*.

Het is onmogelijk vast te stellen op welke gedichten Achterberg in de hiervóór geciteerde brieffragmenten doelde. Uit de ontstaansgeschiedenis van de bundel *Afvaart* kan slechts worden afgeleid dat de gedichten [104] *'Dit is het blinkend loopen'* tot en met [109] *'Mijn geest gaat met een bonzend hart'* in de eerste helft van 1930 zijn geschreven.³⁷

3.4.2 *De vrije bladen*

Op 16 juni 1930 schreef Achterberg aan Roel Houwink: 'Ik hoop 't laatste werk te verzamelen, ik denk zoo 15 à 20 verzen. Moge U dan over de quáliteit oordeelen.' Op 15 juli stuurde hij dit werk op:

Intusschen verzamelde ik in bijgaand cahier alles, wat na de bundel ontstond: moge inliggende toelichting U de weg wijzen.

³⁴ Inloopboekjes, 13 februari 1930 (*Gids*-archief, Leiden).

³⁵ Dit blijkt uit een brief aan Houwink van 15 juli 1930, waarin Achterberg zich afvroeg of 'het verschijnen van daar geweigerde verzen in Elsevier's en Opw. Wegen' (zie § 3.3.2 en § 3.3.3) van invloed was geweest op de vertraging.

³⁶ Brief aan Arie Dekker, 15 april 1930: 'Ik zond je verzen met 3 van mij naar Smit door.' Het tijdschrift zou niet verschijnen. Zie *Achterberg-Kamphuis*, p. 7–11.

³⁷ Zie verder § 4.2.

Zouden er verzen bij zijn, die nu voor de Vrije Bl. in aanmerking komen? Ik dacht: 18, 20², 24, 25², 27², 28, 29², 30², 32, 33. Maar ik weet niet of die keuze de juiste is. Gaarne verlaat ik mij op Uw oordeel en inzicht.

Dit cahier is niet teruggevonden. Houwink heeft een aantal gedichten gekozen voor *De vrije bladen*, waarvoor Achterberg hem op 21 juli 1930 bedankte: 'ik hoop dat deze zending naar de Vr. B. thans beter gevonden mag worden.' Op 26 augustus 1930 heeft Achterberg bericht ontvangen van redacteur D.A.M. Binnendijk en stuurde hij diens brief door aan Houwink:

Ik had B. gevraagd (een goede steekproef naar zelfcritiek, dacht ik) te mogen raden, welke het zouden zijn; wat betreft de 'Ballade' heb ik goed geraden (op m'n voorstel, zijnde misschien een verbetering, werd de titel: 'Moordballade').

Het gedicht [110] 'Moordballade'³⁸ werd gepubliceerd in de augustus/september-aflevering van *De vrije bladen*. Op 2 september 1930 stuurde Achterberg Houwink afschriften van drie gedichten, die in de november-aflevering van *De vrije bladen* zouden verschijnen: [111] 'Wat moest die stad', [112] 'De hemelen houden mijn gelaat geloken', en [113] 'Vrouw'.³⁹ Zeer waarschijnlijk heeft Achterberg deze gedichten tegelijk ingestuurd met [110] 'Moordballade'.

3.4.3 *Balans. Algemeen jaarboek der Nederlandsche kunsten 1930-1931*

Tegelijk met het bericht van plaatsing van de gedichten in *De vrije bladen* heeft D.A.M. Binnendijk Achterberg gevraagd om een bijdrage voor *Balans. Algemeen jaarboek der Nederlandsche kunsten 1930-1931*.⁴⁰ Op 26 augustus 1930 antwoordde Achterberg dat hij 'ten spoedigste [...] eenige verzen, misschien ook foto, ter beoordeeling' zou zenden. Aan Roel Houwink vroeg hij dezelfde dag nog om 'raad of aanwijzing'

met name voor foto- of portrettekening en bio- en bibliogr. bijzonderheden. Misschien zou Van Dishoeck geneigd zijn, definitief uitsluitsel te geven; dat zou aan de bibliographie toegevoegd kunnen worden ik bedoel, haar zeer ten goede kunnen komen.⁴¹ Kan ik anders de tijdschriften noemen, die verzen publiceerden?

Zouden deze laatste verzen goed zijn om B. ter keuze in te zenden? Jammer, dat ik de 7 verzen die ik bij De Stem instuurde, nu niet gebruiken kan, maar... als Coster

³⁸ Van dit gedicht hebben tenminste twee oudere versies bestaan (uit 1928), die niet zijn overgeleverd. Zie hiervóór, § 3.2.

³⁹ De eerste twee gedichten werden gepubliceerd onder de gezamenlijke titel 'Verzen', en genummerd 'I' en 'II'.

⁴⁰ De voltallige redactie bestond uit: D.A.M. Binnendijk, Menno ter Braak, C.J. Kelk, Lou Lichtveld en Henrik Scholte.

⁴¹ Dit heeft betrekking op de mogelijke uitgave van *Afvaart*.

eens antwoordde... Is dit jaarboek misschien een uitgave in dezelfde geest als Erts of wellicht uitgebreider?

Op 7 september stuurde Achterberg zijn bijdrage voor *Balans* aan Binnendijk:

Op Uw zeer gewaardeerde uitnodiging van 23 Aug. heb ik de eer U 10 ongepubliceerde verzen ter keuze voor 'Balans 30/31' toe te zenden, hopende dat er bij gevonden mogen worden, die U goed acht. Wat de foto betreft, ik twijfel of degene die ik bezit, geschikt is;⁴² voor het laten maken van een misschien goede werd het tot m'n spijt te laat.

Moge ook de bijgevoegde concept-bio- en bibliographie aan het doel beantwoorden.

Nadat Achterberg op 6 oktober 1930 bij Binnendijk geïnformeerd had of deze al een keuze had kunnen doen, kon hij op 9 oktober aan Houwink melden:

Vanmorgen ontving ik van den heer Binnendijk bericht, dat uit de 10 gezonden verzen er 3 gekozen waren voor Balans 30/31.⁴³ Bij de teruggezonden waren wel goede maar bij gebrek aan plaatsruimte werden niet meer genomen; terwijl ook door een zekere verhouding in aantal de importantie der dichters moest worden aangetoond. Ik was dus ruim vertegenwoordigd, schreef B.

Mag ik ze U overschrijven? Het zijn juist die drie die U 't eerst voor 'De Stem' geschikt achtte (op mijn vragen); n.l. om ze in te sturen.

De afschriften zijn niet bewaard gebleven. Of Achterberg de gedichten ook daadwerkelijk bij *De stem* heeft ingestuurd, is niet bekend. In *Balans* werden gepubliceerd: [114] 'Maar ik heb eenmaal geloofd', [115] 'Toen bij zoosmal was dat de dood het niet meer wist' (onder de redactionele titel 'Twee verzen', en genummerd 'I' en 'II') en [116] 'Kleine Ode aan het Water'. De door Achterberg verstrekte foto en bio- en bibliografische gegevens werden eveneens afgedrukt.

Tijdens de samenstelling van *Balans* heeft Menno ter Braak, de verantwoordelijke redacteur voor het proza, een discussie gevoerd met Binnendijk over diens samenstelling van het poëziegedeelte. Binnendijk wees Ter Braaks negatieve oordeel over de gedichten van onder andere Achterberg van de hand. Na de verschijning van het jaarboek kwam Binnendijk nogmaals op Achterbergs bijdrage terug: 'Het versje van Achterberg bijv. in Balans, "Kleine Ode aan het Water", vind ik ondanks de woorden en de associaties met Gorter een oorspronkelijk

⁴² Onderaan de brief schreef hij: 'Gaarne zend ik ze, U ter beoordeeling, mede.'

⁴³ Onderaan de brief voegde hij hieraan toe: 'Ook een photo, die ik nog had, werd gehouden.'

gedichtje, omdat het de ontroerings- en ervaringsproblemen zuiver en persoonlijk heeft opgelost. Daarom is het ding een gedicht.⁴⁴

In de februari-aflevering van *Critisch bulletin* besprak Anthonie Donker het jaarboek zeer kritisch: 'In de poëzie heeft men helaas de vergissing begaan de doode, van oorspronkelijkheid verstoken, glad geperfectioneerde verzen der jongste epigonen binnen te laten (Gabriel Smit, Kamphuis, Agterberg [*sic*], Martin Leopold). Het kan best zijn, dat er onder dezen een of twee talenten zijn, maar juist dan bewijst men ze een beter dienst met hun versjes voor hun oogen te verscheuren dan met die bleeke nabootsing aan te moedigen.'⁴⁵ Achterberg reageerde op deze kritiek op 21 februari 1931, toen hij aan Roel Houwink schreef: 'na wat Anthonie Donker in Critisch Bulletin over ons, "jongste epigonen", zegt, vrees ik. [...] Maar weet Anthonie donker [*sic*] het alleen? Als ik maar wist, wat ik bij zulke en andere critiek moet denken, of dat ik er heelemaal niet bij hoef te denken, en hopen mag door te mogen gaan; op grond van het begin of zoo.'

3.4.4 *Overige gedichten*

Aan het eind van 1930 is het concept van *Afvaart* nog met elf gedichten uitgebreid. In de aan het kopijhandschrift van de bundel toegevoegde bladen komen bovendien twee gedichten voor, die niet werden opgenomen en ongepubliceerd zijn gebleven. De dertien gedichten zijn: [117] 'Soms zijt ge in mij teruggekeerd' tot en met [129] 'Een kou die mij herinnert dat ik niet zal sterven'.⁴⁶ Drie van deze gedichten werden in de mei-aflevering van *De vrije bladen* gepubliceerd: [119] 'Op uw opnieuw bewegen wacht' tot en met [121] 'Liggende onder een boom'. Op 9 oktober 1930 schreef Achterberg aan Roel Houwink dat redacteur D.A.M. Binnendijk hem gevraagd had of hij 'nog weer eens iets voor "De Vrije Bladen" wou zenden. Zoudt U denken, dat bijgaande verzen in aanmerking kunnen komen? Ik leg ze U gaarne ter beoordeeling voor.' Het is niet bekend welke gedichten Achterberg bij deze brief insloot en evenmin wanneer hij zijn bijdrage aan D.A.M. Binnendijk heeft gestuurd.

⁴⁴ In deze brief (16 februari 1931) reageerde Binnendijk op de recensie van zijn bloemlezing *Prisma* door Ter Braak (zie J.J. Oversteegen, *Vorm of vent. Opvattingen over de aard van het literaire werk in de Nederlandse kritiek tussen de twee wereldoorlogen*. Derde druk, Amsterdam, 1978, p. 261).

⁴⁵ A. Donker, 'Op weg naar een jaarboek der Nederlandsche kunsten.' In: *Critisch bulletin* 2 (1931), p. 36–38 (het citaat op p. 37).

⁴⁶ De ongepubliceerde gedichten zijn: [125] 'Toen haar gestalte zich in mij herstelde' en [126] 'Bij het verlaten luisteren naar radio beneden mij'.

4 Afvaart

4.1 VOORGESCHIEDENIS

Reeds in 1928 had Achterberg tegenover Roel Houwink de mogelijkheid van een bundel geopperd: 'Daarna zal het me een groot genoegen zijn, U nog eens te ontmoeten; mede om U eens te spreken over een mogelijke bundeling? Of komt daar voorloopig nog niets van in?' (17 juni 1928) Ook in 1929 bracht hij de bundeling een aantal malen ter sprake: 'Is het mogelijk thans misschien te verwerkelijken, wat ik eerder bij U uitsprak: bundeling? Een Paladium?'¹ Op 21 juni berichtte hij Houwink dat op dat moment vijftien gedichten bij tijdschriften ondergebracht waren: 'Met nog eenige uitgezochte vermeerderd, hoop ik U binnenkort een proef-bundeling ter hand te mogen stellen.' Het zou nog tot eind 1929 duren tot de plannen daadwerkelijk uitgevoerd werden. Op 23 oktober 1929 verschaftte Achterberg Houwink het volgende overzicht van zijn 'publicaties':

Stand publicaties, als ik goed tel:

7 in Elsevier's ²	} gedeeltelijk nog te verschijnen.
3 in Gids ³	
9 of 8 in O.W. ⁴	
2 in Gemeenschap ⁵	

terwijl bij Groot-Ned. nog een goeie 40 rusten

bij Gids	nog	9
bij Vrije Bladen	nog	3.

Vervolgens heeft Houwink voorgesteld dat Achterberg en zijn verloofde, Bep van Zalingen, hem in Soesterberg zouden bezoeken om de samenstelling van de bundel ter hand te nemen. Op 18 november 1929 reageerde Achterberg enthousiast: 'We vinden Uw voorstel over de Kerstvacantie beide even prachtig! Met Uw ervaring en inzicht zal het

¹ Brief, 4 juni 1929. Achterberg refereert aan de *Palladium*-reeks onder leiding van J. van Krimpen.

² Respectievelijk in juli 1926 (3), november 1928 (1), juli 1930 (2) en september 1930 (1). Zie Bibliografie A II, Bijdragen in periodieken en boekpublicaties.

³ Respectievelijk in april 1928 (1), januari 1929 (1) en augustus 1929 (1).

⁴ Respectievelijk in februari 1930 (7) en oktober 1930 (1).

⁵ In december 1929.

goed gaan. Intusschen, zou er bij De Gemeenschap misschien ook kans zijn, nu, voor de uitgave? Het is overigens maar een gedachte.⁶

In de kerstvakantie hebben zij gedrieën in café 't Zwaantje' te Soesterberg de samenstelling van de bundel doorgenomen. Ook is er gesproken over de mogelijkheid de bundel via *Opwaartsche wegen*-redacteur J. van Ham onder te brengen bij de uitgever van dat tijdschrift, J. van Ulzen (U.M. Holland). Enkele dagen later, op 29 december 1929, stuurde Achterberg het resultaat van deze bespreking op:

Reeds heden ben ik in staat u de bundeling, van inhoud voorzien, toe te zenden. (Ik heb de Gr. Nederland verzen voorloopig maar getiteld, om de inhoudsopgave volledig te krijgen.) Dit kan later desnoods gewijzigd.

Zoo moge aan dit schip door U bij zijn afvaart de afzet gegeven worden; zoo moge ik de taak op de werven hervatten!

Wij denken intens terug aan de uren in Soesterberg; ze brandden ál te snel op onder onze handen. Maar wij danken U het licht dat ze in ons achterlieten. [...]

Dat is waar, voor het geval U van Ham over het reeds gepubliceerde wilt inlichten, zij deze staat dienstig:

7 in Elsevier's

7 in Gids

9 in Opw. Wegen.

2 in Gemeenschap

10 in Groot-Nederland

(de rest, 9, was zelfkeuze en ongepubliceerd).

De door Achterberg gestuurde inhoudsopgave is niet bewaard gebleven.⁷ De 'voorlopige' titels van de gedichten voor *Groot Nederland* zijn mogelijk de op de afzonderlijke manuscripten van de kopij genoteerde titels, die Achterberg dan overgenomen moet hebben in de niet overgeleverde versie van de inhoudsopgave. Later zijn deze titels gewijzigd, zoals blijkt uit wat Achterberg op 16 juni 1930 aan Houwink schreef: '2 verzen van die in Gr. Nederland verschijnen waren door U getiteld: Eenzaamheid en Afscheid; U wist natuurlijk niet, dat er al 2 in Afvaart stonden met die naam, maar dit is waarschijnlijk geen bezwaar?'⁸ In vergelijking met het lijstje van 23 oktober 1929 blijkt Achterberg inmiddels nog vier gedichten ondergebracht te hebben bij *De gids*⁹ en tien gedichten bij *Groot Nederland*.¹⁰ Waar het verschil in het aantal gedichten voor

⁶ Achterberg bedoelde de uitgeverij *De gemeenschap*, die vanaf 1925 veel (moderne) poëzie uitgaf.

⁷ De bij de kopij voor *Afvaart* overgeleverde inhoudsopgave is van later datum (zie § 4.2).

⁸ Zie ook het apparaat bij [71] 'Weenen is even eenzaam' en [94] 'Afscheid' en verder § 4.2.

⁹ Het betreft de eerste vier gedichten uit de september-aflevering van 1930 (zie § 3.4.1).

¹⁰ Gepubliceerd in de januari-aflevering van 1931 (zie § 3.3.6).

Opwaartsche wegen op berust, is niet duidelijk. Tot de negen ongepubliceerde gedichten kunnen de vier gedichten hebben behoord die Achterberg in het begin van 1930 aan respectievelijk *De gemeenschap*¹¹ en *De gids*¹² heeft gestuurd.

Op 10 februari 1930 schreef Achterberg over de bundel aan Arie Dekker:

Nu hebben R.H., Beb en ik in Kerstvacantie een bundel samengesteld: 'Afvaart', (naar 't vers waarmee hij opent; 't staat in O.W. Feb.) waarin de 35 gepubliceerde (te publiceren) verzen staan met nog eenige als zelfkeus. ± 48 bl. zal 't dan worden (3 vel). Via Van Ham, is Afvaart nu bij U.M. Holland, die me bericht stuurde van t.z.t. bericht. 't Zou Van H. tegenvallen, als ze hem niet namen, dacht hij. We moeten afwachten.

Op 29 maart 1930 kon Achterberg Roel Houwink meedelen:

Van Ham schrijft, dat de uitgever waarschijnlijk wel zal publiceren, maar misschien met eenige coupure, voor de betere verkoopbaarheid. De uitgever zelf zwijgt. Duurt het niet wat lang, om in 't najaar klaar te kunnen zijn?

Een antwoord bleef vooralsnog uit. Op 19 mei 1930 schreef Achterberg aan Houwink: 'Ik heb aan van H. geschreven over "Afvaart": Dinsdag (morgen) zou hij van Ulzen weer spreken en aandringen op een definitief besluit: er was nog niets aan gedaan.' In een postscriptum vroeg Achterberg zich af of zijn medewerking aan het op te richten protestantse tijdschrift *Kruistochten* tot een afwijzing zou kunnen leiden: 'Zou het mee "rebelleeren" geen invloed uitoefenen op 't al of niet uitgeven van "Afvaart"? Dat hoop ik maar niet.'¹³ Een kleine maand later heeft Achterberg vernomen dat Van Ulzen de bundel niet wilde uitgeven. Aan Houwink schreef hij op 12 juni 1930: 'En nu is "Afvaart" teruggekomen. Misschien uit oorzaak van "rebellie"? [...] Zal ik het nu met "Afvaart" bij De Gemeenschap probeeren; of zou Dishoek [*sic*] bereid kunnen zijn?' Naar aanleiding van deze brief heeft Houwink voorgesteld het manuscript van de bundel bij uitgeverij C.A.J. van Dishoek aan te bieden. Op 16 juni 1930 schreef Achterberg hem: 'Over Uw brief heb ik me zeer verheugd; als altijd. Ik haast me dus "Afvaart" U toe te zenden en hoop, dat het thans beter mag gaan.' Houwink heeft vervolgens een bezoek afgelegd bij Van Dishoek met een voorlopig hoopgevend resultaat, zoals blijkt uit Achterbergs brief van 15 juli 1930: 'Voor wat U voor Afvaart bij Van Dishoek deed, moet ik U hartelijk

¹¹ [57] 'De lente en de dood gaan saam' en [101] 'De torens hadden een stilheid bereikt' (zie § 3.3.6).

¹² [102] 'Ik ben geheel terug gekeerd' en [103] 'Een schuine muur van sneeuwen' (zie § 3.4.1).

¹³ *Kruistochten* was bedoeld als tegenhanger van *Opwaartsche wegen*, dat door Van Ulzen werd uitgegeven. Zie *Achterberg-Kamphuis*, p. 7-11.

danken! Ik hoop, dat het schip thans zijn horizon vindt.' Ook stuurde Achterberg een cahier met meer dan dertig nieuwe gedichten.¹⁴ Houwink zou hiervan nog een aantal gedichten aan *Afvaart* toevoegen.

4.2 KOPIJ VOOR DE BUNDEL, STADIA I–II

De kopij voor de bundel *Afvaart* is een nethandschrift, bestaande uit in totaal 51 bladen. De samenstelling van het handschrift is een aantal malen gewijzigd, gezien de nummering van de bladen, de verschillen in papiersoort, formaat en schrijfstof. Hoe alle veranderingen tot stand zijn gekomen, is niet meer precies te achterhalen. Uit de overgeleverde versie van de inhoudsopgave¹⁵ blijkt dat een aantal gedichten naderhand uit de bundel is verwijderd. De manuscripten van deze gedichten ontbreken in de kopij: ze zijn vervangen door de manuscripten van de later ingevoegde gedichten.

Het eerste stadium van de inhoudsopgave bevat 43 gedichten en is vermoedelijk rond juni/juli 1930 door Achterberg vervaardigd; verschillende van de door Achterberg genoteerde titels werden in ieder geval pas in de loop van 1930 vastgesteld.¹⁶ De in de inhoudsopgave vermelde gedichten komen overigens wel grotendeels overeen met het overzicht dat Achterberg verstrekte in zijn brief van 31 december 1929. Opvallend is alleen dat het gedicht [65] '*Aan het roer dien avond stond het hart*' ('Afvaart') in dit stadium ontbreekt, terwijl Achterberg op 4 februari 1930 aan Arie Dekker geschreven had dat de titel van de bundel *Afvaart* zou worden, 'naar 't vers waarmee hij opent'. Het is mogelijk dat Achterberg zich bij het overschrijven van de inhoudsopgave heeft vergist, of dat hij de titel niet heeft genoteerd omdat het gedicht als motto van de bundel zou worden opgenomen.

In stadium II zijn twaalf gedichten uit het eerste stadium vervangen door andere gedichten en verder werden er zeven nieuwe gedichten aan de bundel toegevoegd. Ook het in stadium I ontbrekende gedicht [65] '*Aan het roer dien avond stond het hart*' ('Afvaart') werd alsnog in de inhoudsopgave genoteerd. De veranderingen zijn door Houwink en Achterberg in verschillende schrijfstoffen genoteerd, maar hieruit is geen zekerheid te verkrijgen over de chronologie. Op grond van de bekende gegevens kan worden geconcludeerd dat de nieuwe samenstelling in ieder geval ná september 1930 en misschien zelfs nog in het begin van 1931 tot stand is gebracht. De gegevens die relevant zijn voor de date-

¹⁴ Zie § 3.4.2.

¹⁵ Zoals hiervoor (§ 4.1) ter sprake kwam, is een oudere versie van de inhoudsopgave verloren gegaan.

¹⁶ Bijvoorbeeld de titels van de tien gedichten voor *Groot Nederland* (zie hiervóór, § 4.1).

	wb.
	bladz.
Inhoud.	
Afvaart	
Strophen I	
II	
III	
Drie oudig Verbond	
Wedergeboorte	
Regen.	
misschien	
Herscheping	
Afscheid.	
Hetgericht.	
De slag.	
Resurrectio	
Licht	
Het eiland der niet is Herborow	
II Sneeuw.	
Eenzaamheid	
Dood . leute en Dood	
Dood . stil oogenblik.	
Eenzaamheid Moordballade	
Minnespel.	
Het lied om dordswil Verbeiden	
Het schilderij	
Achter het einde	
Fourjaar Bevrediging	
Vrouw	
Onderweg	
De wil der wegen	
Voltooiing	
Het schuldig lied	
Het Vuur	
Maerous Verbond . Kleine Ode aan het Water.	

Kopij *Afvaart*, inhoudsopgave (collectie NLMD)

Inhoud (vervolg.)

bladz.

Tweede afscheid

Heelal

~~Samenhang~~ Tegeuwoordigheid

~~Samen~~ Herinnering

Afscheid

Wederkeer

~~Het Pegeef~~ Doodenwacht.

Omnust

Eerzaamheid

Wachtende

~~Gehtergebleven~~ Hoop

Samenhang.

Liggende onder een boom

Slaap

ontwaken

Gezicht

Wederkomst

Eeuwigheid

Nacht-woorden

ring van de verschillende veranderingen uit stadium II worden besproken na het overzicht van stadium I–II:

Overzicht

SAMENSTELLING AFVAART

STADIUM I		STADIUM II	
		[1]	[65] 'Afvaart'
[1]	[40] 'Strophen I'	[2]	idem
[2]	[46] 'Strophen II'	[3]	idem
[3]	[48] 'Strophen III'	[4]	idem
[4]	[49] 'Driebond'	[5]	[49] 'Drievoudig verbond'
[5]	[50] 'Wedergeboorte'	[6]	idem
[6]	[55] 'Regen'	[7]	idem
[7]	[60] 'Misschien'	[8]	idem
[8]	[67] 'Herschepping'	[9]	idem
[9]	[64] 'Afscheid'	[10]	idem
[10]	[66] 'Het Gericht' ¹⁷	[11]	idem
[11]	[61] 'De Slag'	[12]	idem
[12]	[62] 'Resurrectio'	[13]	idem
[13]	[63] 'Licht'	[14]	idem
[14]	[68] 'Het eiland der ziel I'	[15]	[102] 'Herboren'
[15]	[69] 'Het eiland der ziel II'	[16]	[103] 'Sneeuw'
[16]	[90] 'Eenzaamheid'	[17]	idem
[17]	[83] 'Dood'	[18]	[57] 'Lente en Dood'
[18]	[84] 'Dorp'	[19]	[101] 'Stil oogenblik'
[19]	[85] 'Eeuwigheid'	[20]	[110] 'Moordballade'
[20]	[86] 'Zinnespel'	[21]	idem
[21]	[89] 'Het lied om doodswil'	[22]	[112] 'Verbeiden'
[22]	[99] 'Het schilderij'	[23]	idem
[23]	[100] 'Achter het einde'	[24]	idem
[24]	[-] 'Voorjaar' ¹⁸	[25]	[115] 'Bevrediging'
[25]	[87] 'Vrouw'	[26]	idem
[26]	[104] 'Onderweg'	[27]	idem
[27]	[105] 'De wil der wegen'	[28]	idem
[28]	[106] 'Voltooiing'	[29]	idem
[29]	[107] 'Het schuldig lied'	[30]	idem
[30]	[108] 'Het Vuur'	[31]	idem
[31]	[-] 'Zwerfers Verbond' ¹⁹	[32]	[116] 'Kleine Ode aan het Water'

¹⁷ Deze titel luidde eerst: 'Het gericht'.

¹⁸ Dit gedicht is niet bekend.

¹⁹ Dit gedicht is niet bekend.

[32]	[88] 'Tweede afscheid'	[33]	idem
[33]	[109] 'Heelal'	[34]	idem
[34]	[81] 'Sneeuwgang'	[35]	[117] 'Tegenwoordigheid'
[35]	[92] 'Sneeuw'	[36]	[118] 'Herinnering'
[36]	[94] 'Afscheid'	[37]	idem
[37]	[93] 'Wederkeer'	[38]	idem
[38]	[96] 'Het Leger'	[39]	[119] 'Doodenwacht'
[39]	[95] 'Onrust'	[40]	idem
[40]	[71] 'Eenzaamheid'	[41]	idem
[41]	[91] 'Wachtende'	[42]	idem
[42]	[97] 'Achtergebleven'	[43]	[120] 'Hoop'
[43]	[98] 'Samengang'	[44]	idem
		[45]	[121] 'Liggende onder een boom'
		[46]	[122] 'Slaap'
		[47]	[123] 'Ontwaken'
		[48]	[124] 'Gezicht'
		[49]	[128] 'Wederkomst'
		[50]	[129] 'Eeuwigheid'
		[51]	[127] 'Nacht-woorden'

De verandering van de titel [49] 'Driebond' in '[Drie]voudig verbond' is door Houwink – zowel in de inhoudsopgave als op het manuscript – aangebracht nádat de proef van de bundel al gezet was: in de proef luidt de titel van het gedicht nog 'Driebond' (zie verder § 4.3). Ook door Houwink genoteerd zijn de titels van de gedichten [102] 'Herboren', [103] 'Sneeuw' (deze gedichten waren in september 1930 nog zonder titel in *De gids* verschenen), [57] 'Lente en dood' en [101] 'Stil oogenblik' (deze gedichten waren in februari 1930 nog zonder titel in *De gemeenschap* verschenen). Het gedicht [110] 'Moordballade' is door Houwink in de inhoudsopgave ingevoegd ná 26 augustus 1930, want op die datum schreef Achterberg dat hij de eerdere titel 'Ballade' in 'Moordballade' veranderd had.²⁰ De titels van [112] 'Verbeiden' en [115] 'Bevrediging' zijn door Houwink genoteerd, waarschijnlijk eind november 1930.²¹ De titel van [116] 'Kleine Ode aan het Water' heeft Achterberg zelf in de inhoudsopgave geschreven, waarschijnlijk nadat hij het gedicht (onder deze titel) op 7 september 1930 voor *Balans* had afgestaan.

²⁰ Zie hiervoor, § 3.4.2. De titel op het manuscript is overigens in de hand van Achterberg geschreven.

²¹ [112] 'Verbeiden' verscheen nog zonder titel in de november-aflevering van *De vrije bladen*, [115] 'Bevrediging' werd door Achterberg – zonder titel – op 7 september 1930 aan D.A.M. Binnendijk gestuurd.

Eind 1930 of begin 1931 heeft uitgever C.A.J. van Dishoeck zich definitief bereid verklaard *Afvaart* uit te geven, zij het onder bepaalde condities. Roel Houwink herinnerde zich hierover:

Aangezien ik wist, hoe slecht het er in die jaren met zijn belletrie-fonds bij stond – een fonds, dat de namen van Boutens, Van Collem, Van de Woestijne telde, uit ‘liefhebberij’ uitgegeven met als economische achtergrond een degelijk schoolboekenfonds! – had ik hem niet dadelijk met een zo uitermate riskant projekt durven benaderen.

Maar Van Dishoeck, die zelf te oud geworden was, om deze ‘nieuwe poëzie’ op haar waarde te kunnen schatten, bezweek ten slotte voor mijn aandrang, doch onder twee voorwaarden: ‘Jij schrijft er een inleiding bij en die jonge man draagt bij in de helft van de kosten, als die er niet uitkomen.’²²

De precieze afspraken zijn vervolgens door Van Dishoeck bevestigd in een brief aan Achterberg van 14 februari 1931. Dit blijkt althans uit het overgeleverde contract van *Afvaart*, waarin de volgende bepalingen zijn opgenomen:²³

1° De Uitgever krijgt van den auteur het uitsluitend recht van uitgave van dezen bundel, welk recht hij verklaart te aanvaarden.

2° De uitgever ontvangt van den auteur, in Juli 1932 de som van Een honderd gulden, in de kosten der uitgave, die de uitgever overigens voor zijne rekening en risico op zich neemt, alles volgens overeenkomst brief van 14 Febr. ’31.

3° Zoodra de kosten der uitgave zijn gedekt wordt het saldo tusschen auteur en uitgever gelijkelijk gedeeld, telken jare in de maand Juli, opgemaakt over het voorafgaande boekjaar, volgens de desbetreffende boeken van den uitgever.

Medio februari 1931 zal het kopijhandschrift van *Afvaart* naar de uitgeverij zijn gestuurd, tezamen met het handschrift van Houwinks ‘Ter inleiding’.²⁴ Op 21 februari 1931 schreef Achterberg namelijk aan Houwink: ‘Voor de samenstelling van “Afvaart”, en niet in ’t minst voor het voorwoord, haast ik me, U hartelijk dank te zeggen.’

De overgeleverde drukproef van de bundel is een ongecorrigeerd exemplaar, afkomstig uit het bezit van Roel Houwink. Er is een tweede exemplaar geweest, waarop correcties zijn aangebracht.²⁵ Waarschijnlijk

²² R. Houwink, ‘Herinneringen aan Gerrit Achterberg’, p. 209.

²³ De brief is niet bewaard. Het (handgeschreven) contract is gedateerd ‘1931’. Het berust in het archief van Unieboek te Houten, waarin zich een gedeelte van het Van Dishoeck-archief bevindt.

²⁴ Dit handschrift wordt bewaard in de collectie Houwink van het NLMD. Zie ook Bijlage 2.

²⁵ Op 15 december 1943 schreef Jan Vermeulen aan Th. Mooij: ‘Ik bezit o.a. ook een drukproef van Gerrits “Afvaart”.’ Dit exemplaar is niet in de collectie van Jan Vermeulen teruggevonden.

heeft Roel Houwink de drukproef gecorrigeerd. In ieder geval heeft hij een aantal wijzigingen in zijn inleiding aangebracht; ook veranderde hij – nadat de proef gezet was – in de kopij nog de titel ‘Driebond’ in ‘[Drie]voudig verbond’ (zie § 4.2). Bovendien schreef Achterberg bij de verschijning van de bundel, op 20 mei 1931, aan Houwink: ‘U hielt de copie van Afvaart, meen ik, nog ter vergelijking bij U. Misschien is het U mogelijk ze te zenden. Ik doe er gaarne porto voor bij.’²⁶

De volgorde van de gedichten is conform de samenstelling van de bundel uit stadium II (zie § 4.2) en wordt hier niet nogmaals weergegeven. De uitvoering van het voor- en nawerk is identiek aan de eerste druk (zie § 4.4), afgezien van de paginering en het ontbreken van de colofon.

4.4 DE EERSTE DRUK VAN AFVAART

Op 20 mei 1931 schreef Achterberg aan Roel Houwink:

Ze zijn er! Ik kreeg, juist op mijn verjaardag, 6 ing. en 6 geb. ex. U krijgt straks, rechtstreeks van Van Dishoeck, (hij vroeg, of hij dat zou doen) een ex. op geschept papier. Ik hoop er dan later, als U ’t goed vindt, iets te mogen kunnen inschrijven.²⁷

In het *Nieuwsblad voor den boekhandel* van 29 mei 1931 werd de bundel vermeld in de rubriek ‘Nieuwe uitgaven in Nederland’: ‘Achterberg, G.: Afvaart. Bussum, C.A.J. van Dishoeck. 8°. (66 blz.). f 2.50; geb. f 3.50’.

De titels boven de gedichten zijn kapitaal gezet. In de inhoudsopgave beginnen bepaalde woorden in de titels met een kapitaal en is de inhoudsopgave van de kopij dus niet gevolgd. In de hiernavolgende beschrijving wordt de typografie van de inhoudsopgave aangehouden. De samenstelling van de bundel is als volgt:

[Band voorplat]	AFVAART [//] DOOR [//] G. ACHTERBERG [//] [vignet] [///] BUSSUM [//] C.A.J. VAN DISHOECK N.V.
[Schutblad]	[blanco]
[1–4]	[blanco]
[5]	AFVAART
[6]	[blanco]
[7]	G. ACHTERBERG [//] AFVAART [//] [vignet] [///] UITGAVE VAN C.A.J. VAN DISHOECK N.V. [//] TE BUSSUM IN HET JAAR MCMXXXI
[8]	[blanco]

²⁶ Het is niet duidelijk of Achterberg het woord ‘copie’ gebruikt in de betekenis van ‘kopie’ of ‘kopij’. Houwink heeft het kopijhandschrift niet teruggestuurd, want het is in zijn nalatenschap aangetroffen.

²⁷ Onderaan de brief schreef Achterberg: ‘Ik zend U alvast een geb. ex. U kunt er dan later naar welgevallen over beschikken.’

9-11	TER INLEIDING [<i>volgt inleiding door Roel Houwink</i>] ²⁸
[12]	[<i>blanco</i>]
[13]	[65] ' <i>Aan het roer dien avond stond het hart</i> ' ²⁹
[14]	[<i>blanco</i>]
15	[40] 'Strophen I'
16	[46] 'Strophen II'
17	[48] 'Strophen III'
18	[49] 'Drievoudig Verbond'
19	[50] 'Wedergeboorte'
20	[55] 'Regen'
21	[60] 'Misschien'
22	[67] 'Herschepping'
23	[64] 'Afscheid'
24	[66] 'Het Gericht'
25	[61] 'De Slag'
26	[62] 'Resurrectio'
27	[63] 'Licht'
28	[102] 'Herboren'
29	[103] 'Sneeuw'
30	[90] 'Eenzaamheid'
31	[57] 'Lente en Dood'
32	[101] 'Stil Oogenblik'
33	[110] 'Moordballade'
34	[86] 'Zinnespel'
35	[112] 'Verbeiden'
36	[99] 'Het Schilderij'
37	[100] 'Achter het Einde'
38	[115] 'Bevrediging'
39	[87] 'Vrouw'
40	[104] 'Onderweg'
41	[105] 'De Wil der Wegen'
42	[106] 'Voltooiing'
43	[107] 'Het Schuldig Lied'
44	[108] 'Het Vuur'
45	[116] 'Kleine Ode aan het Water'
46	[88] 'Tweede Afscheid'
47	[109] 'Heelal'
48	[117] 'Tegenwoordigheid'
49	[118] 'Herinnering'
50	[94] 'Afscheid'

²⁸ Zie voor de tekst van de inleiding Bijlage 2.

²⁹ Dit gedicht is cursief gedrukt.

51	[93] 'Wederkeer'
52	[119] 'Doodenwacht'
53	[95] 'Onrust'
54	[71] 'Eenzaamheid'
55	[91] 'Wachtende'
56	[120] 'Hoop'
57	[98] 'Samengang'
58	[121] 'Liggende onder een Boom'
59	[122] 'Slaap'
60	[123] 'Ontwaken'
61	[124] 'Gezicht'
62	[128] 'Wederkomst'
63	[129] 'Eeuwigheid'
64	[127] 'Nacht-woorden'
[65–66]	INHOUD [<i>volgt inhoudsopgave</i>]
[67]	Van dit boek werden tien genummerde exemplaren [//] gedrukt door de drukkerij G.J. van Amerongen & Co. [//] te Amersfoort, op geschept papier van [//] Van Gelder Zonen.
[68–72]	[<i>blanco</i>]
[Schutblad]	
[Band achterplat]	

De tekst van het binnenwerk is gezet uit de Hollandse Mediaeval van S.H. de Roos. De oplage van de bundel bedroeg 425 exemplaren (zie § 4.5.1). Van de bundel werden zowel ingenaaide exemplaren (van lichtgeel karton, zonder schutbladen) als gebonden exemplaren (beige linnen) vervaardigd (de precieze aantallen zijn niet bekend). Ook werden – blijkens de colofon – tien gebonden exemplaren gedrukt op geschept papier van Van Gelder Zonen en gesigneerd door de uitgever.³⁰

Het staat vast dat in 1931 niet de gehele oplage is gebonden of gebrocheerd, maar dat de uitgever een aantal exemplaren in losse vellen achter de hand heeft gehouden om deze – al naar gelang de verkoop dat vereiste – later alsnog te laten binden. Om hoeveel exemplaren het gaat, is niet bekend. In 1941 had Van Dishoeck nog 170 exemplaren in losse vellen liggen, die hij ter overname aan A.A.M. Stols aanbood (zie § 4.5.1). Toen de overname door Stols niet doorging, zijn deze exemplaren, voorzien van een nieuwe band, alsnog door Van Dishoeck op de markt gebracht. Deze exemplaren zijn onder meer te herkennen aan het bandlinnen, dat opmerkelijk gladder is dan dat van de exemplaren uit de

³⁰ Het bandontwerp (in zwarte opdruk) is voor alle uitvoeringen gelijk. Zie de reproductie in *Schrijvers prentenboek*, p. 16.

eerste bindpartij.³¹ Het zetsel is in alle door mij onderzochte exemplaren identiek.

4.5 DE ONTVANGST VAN DE BUNDEL

4.5.1 *Verkoop en honorarium*

Zoals hiervóór bleek (zie § 4.3), was in het contract bepaald dat Achterberg de helft van de netto-opbrengst als honorarium zou ontvangen zodra de kosten van de uitgave waren gedekt. Bij een te geringe verkoop zou Achterberg een deel van de onkosten voor zijn rekening nemen. Op 29 juni 1932 schreef hij in verband hiermee aan Roel Houwink:

De afrekening met Van Dishoeck bracht aan het licht, dat 43 exemplaren zijn verkocht met een opbrengst van f 52.—, terwijl de onkosten f 255.— bedroegen; zoodat Van D.³² me verzocht, mijn bijdrage in de uitgave te willen gireeren. Ik mag het overigens in 4 termijnen doen. Zou het andere debutanten misschien ook niet zoo gegaan zijn? Mij blijven de stemmen die wilden spreken over het werk en de hoop, dat ik tot het einde mag blijven hopen.

Blijkens latere aantekeningen van A.M.E. van Dishoeck³³ bestond de oplage van *Afvaart* uit 425 exemplaren, en is de verkoop als volgt verlopen: 1931: 43; 1932: 18; 1933: 3; 1938: 2; 1939: 7; 1940: 19; 1941: 115; 1942: 27; 1943: 128. In 1943 waren er in totaal dus 362 exemplaren van de bundel verkocht. Op 3 maart 1944 berichtte de uitgever: “‘Afvaart’ is nu geheel uitverkocht.”

In 1941 heeft Van Dishoeck aan A.A.M. Stols gevraagd of hij geïnteresseerd was in de overname van het restant van *Afvaart*. De voorraad bestond op dat moment nog uit 272 exemplaren, waarvan 55 ingenaaid, 47 gebonden en 170 in losse vellen.³⁴ Op 20 juni 1941 antwoordde Stols:

Het eenige bundeltje uit de restanten dat mij eenigermate interesseert is ‘Afvaart’ van Achterberg, omdat ik zijn verdere werk heb uitgegeven. Zijn bundels zijn echter moeilijk te verkopen, en een voorraad van 270 exemplaren is wel erg groot. Ik zou je er dus niet veel voor kunnen geven. Mag ik je uiterste prijs eens vernemen?

³¹ Ik heb geen onderzoek verricht naar alle mogelijke verschillen. Vgl. de catalogus *Onze grote dichters III: Gerrit Achterberg (1905–1962)* van Antiquariaat Schuhmacher te Amsterdam.

³² Het gaat hier om A.M.E. van Dishoeck, de zoon van C.A.J. van Dishoeck sr. die op 15 november 1931 was overleden.

³³ De aantekeningen staan op het contract van de bundel (zie § 4.3) en op een door Achterberg geschreven verklaring van 6 augustus 1943 m.b.t. door hem ontvangen honorarium (zie *Achterberg-Uitgevers*, dl. 2, p. 94).

³⁴ Brief, 17 juni 1941. De hier geciteerde correspondentie bevindt zich in het Stols-archief te Haarlem.

Op deze brief antwoordde Van Dishoeck op 19 juli 1941: 'Door vacantie is je brief van 20-6 even blijven liggen. [...] "Afvaart" zal ik dan ook maar zelf behouden, tenzij je mij hiervoor een aannemelijk bod zou kunnen doen.' De hieropvolgende onderhandelingen zijn op niets uitgelopen, want de overname ging niet door.

Vanaf augustus 1943 – dus tegen de tijd dat de eerste druk van *Afvaart* uitverkocht raakte – heeft Achterberg geprobeerd Van Dishoeck te bewegen een clandestiene herdruk van *Afvaart* op de markt te brengen. Ook hield hij de mogelijkheid open dat de bundel na de oorlog in gewijzigde vorm zou verschijnen. Op 25 september 1943 reisde hij naar Bussum om de uitgave met de uitgever te bespreken.³⁵ Bij afwezigheid van Van Dishoeck heeft diens medewerker F.L. Stenfert Kroese de herdruk toegezegd, zoals blijkt uit wat Achterberg op 16 oktober 1943 aan Jan Vermeulen schreef:

Het was nu wel zoover zei Stenfert Kroese. Moet het na de oorlog worden, dan wijzigen we hem, hè? (voorrede eruit, letter, opdracht,³⁶ enz. Dat weet jij wel). Maar liever nu herdrukken, natuurlijk.

Op 21 februari 1944 kwam Achterberg bij Van Dishoeck op het onderhoud terug:

het heeft mij zéér gespeten U in het najaar niet thuis te treffen. Van mijn vriend Jan Vermeulen in Leiden vernam ik, dat 'Afvaart' thans geheel is uitverkocht. Daarom wilde ik U even vragen of U plannen koestert haar thans te herdrukken, zooals U bereids toezegde; (zooals Stols 'Osmose' herdrukte: geheel volgens de oude uitvoering en zonder het woord 'tweede druk'); tenzij U de voorkeur geeft aan een herdruk na de oorlog. In dat geval zou ik U beleefd verzoeken, of Jan Vermeulen de typographische verzorging op zich mag nemen.

Van Dishoeck antwoordde op 3 maart 1944:

Daar ik nimmer meer iets van U hoorde, ook niet na Uw bezoek in Bussum, heb ik geen verdere plannen voor de herdruk van *Afvaart* gemaakt. Alles zal er van afhangen of ik nog goed papier krijgen kan, in ieder geval een soort dat overeenkomt met het papier van de oorspronkelijke uitgave.³⁷ [...]

Een herdruk van 'Afvaart' na den oorlog zou weinig nut hebben, daar de interesse voor literatuur belangrijk zal dalen en er zoo'n enorme hoeveelheid nieuwe uitgaven verschijnen zullen, dat er naar het vroeger-verschenen weinig vraag zal zijn. Behalve dat heb ik zeker een 40-tal romans, die ook nog gedrukt moeten worden.

³⁵ Achterberg heeft ook de uitgave van *Limiet* besproken (zie § 19.1).

³⁶ Achterberg overwoog de bundel 'geheel aan Cathrien' op te dragen, zoals hij op 18 augustus 1943 aan Vermeulen schreef.

³⁷ Hij stelde een honorarium voor van 12,5 % op de ingenaalde prijs.

Op 22 maart 1944 informeerde Achterberg bij Van Dishoeck of het mogelijk was de herdruk van een opdracht te voorzien en gaf hij een ‘ergerlijke drukfout’ door: ‘Er staat ook in “Kleine Ode aan het water” een... pardon... ergerlijke drukfout: o teng, in plaats van: o *teng*. Die n is wel even om te draaien? Maar als U liever geen risico neemt, in dit verband, moet het zoo blijven natuurlijk.’³⁸ Drie dagen later moest Van Dishoeck hem meedelen dat de clandestiene herdruk geen doorgang kon vinden, omdat de drukker ‘pertinent’ weigerde zonder vergunning te drukken. Achterbergs reactie luidde (28 maart 1944): ‘Het is jammer, dat de herdruk van “Afvaart” dus niet tot stand zal kunnen komen, momenteel. Aan de andere kant had ik de bundel graag eenigszins gewijzigd; zoodat dit na den oorlog kan geschieden.’

Na de oorlog stelde Achterberg Van Dishoeck voor *Afvaart* samen met een aantal andere bundels te herdrukken in een verzamelbundel. Toen Van Dishoeck uiteindelijk niet bereid bleek een dergelijke uitgave op zich te nemen, heeft Achterberg – eind 1947 of begin 1948 – de rechten over *Afvaart* teruggekregen. De bundel zou uiteindelijk pas in 1951 door uitgeverij Querido herdrukt worden in *Oude cryptogamen* (zie verder § 38).

4.5.2 *Recensies*

Backer, F. de, ‘[Recensie van *Afvaart*.]’ In: *De Vlaamsche gids* 20 (1931–1932), p. 514.

Bloem, J.C., ‘Vermoeide dichters.’ In: *Den gulden winckel* 30 (1931), p. 132–133.

Borel, H., ‘[Recensie van *Afvaart*.]’ In: *Het vaderland* 16 augustus 1931.

Campert, J.R.Th., ‘[Recensie van *Afvaart*.]’ In: *Nieuwe Rotterdamsche courant* 27 mei 1933, avondblad.

Donker, A., ‘[Recensie van o.a. *Afvaart*.]’ In: *De stem* 12 (1932), p. 421–425.

Duinkerken, A. van, ‘Cytherea voorbij.’ In: *De gemeenschap* 7 (1931), p. 363–372.

Gr[eshoff], [J.], ‘[Recensie van *Afvaart*.]’ In: *Groot Nederland* 31.II (1933), p. 86–87.

H[ooykaas], C.E., ‘Dichtgaven.’ In: *De stroom* 4 juli 1931.

H[ouwink], R., ‘[Recensie van *Afvaart*.]’ In: *Algemeen weekblad voor christendom en cultuur* 24 december 1931.

Houwink, R., ‘Primitieve poëzie.’ In: *Opwaartsche wegen* 9 (1931–1932), p. 223–225.

K[amphuis], G., ‘[Recensie van *Afvaart*.]’ In: *Tuba* 2 (1931–1932), p. 21–22.

³⁸ Zie het apparaat bij [116] ‘Kleine Ode aan het Water’.

- Kijzer, M., '[Recensie van, *Afvaart.*]' In: *De nieuwe gids* 49.II (1934), p. 591-592.
- Leeuwen, W.L.M.E. van, '[Recensie van o.a. *Afvaart.*]' In: *Tubantia* 14 maart 1932; 19 maart 1932.
- Marsman, H., 'Afvaart.' In: *De nieuwe eeuw* 14 april 1932.
- Mulder, H.A., 'De dichter G. Achterberg.' In: *Het korenland* 8 (1931), p. 190-191.
- N[ijhoff], [M.], '[Recensie van *Afvaart.*]' In: *De gids* 95.IV (1931), p. 298-300.
- Schotman, J.W., 'Twee debutanten.' In: *Nederlandsche bibliographie* 77 (1932), p. 52-53.
- Slauerhoff, J., 'G. Achterbergs Afvaart.' In: *Nieuwe Arnhemse courant* 4 juni 1931.
- S[mit], G., '[Recensie van *Afvaart.*]' In: *De Gooi- en Eemlander* 10 juli 1931.
- [Anoniem], '[Recensie van *Afvaart.*]' In: *Haagsche post* 5 december 1931.

5 Gedichten 1931–1936

5.1 GEDICHTEN 1931–1932

Tijdens de afronding van de samenstelling van de bundel *Afvaart* was het schrijven van nieuwe gedichten gewoon doorgegaan. In het begin van 1931 heeft Achterberg een verzameling gedichten aan Roel Houwink voorgelegd en advies gevraagd over de mogelijkheden van publicatie. In een brief van 21 februari 1931, waarin hij Houwink bedankte voor de samenstelling van *Afvaart*, schreef hij vanuit Den Haag:

Zooals U aanried stuurde ik verzen naar Coster en Opw. Wegen; ook naar de Vrije Bladen; maar na wat Anthonie Donker in Critisch Bulletin over ons, ‘jongste epigonen’, zegt, vrees ik. [...]¹

Ik zou geloof ik ’t liefst op een dorp zijn; deze mensen hebben soms van mij iets gelezen en vragen er naar; ik weet niet wat ik moet antwoorden; ik ontken het. Is dat erg? Maar hebben zij recht er naar te vragen? ’k Wou wel ongestoord en stil op de Veluwe zijn of zoo als dat kon. Maar op een dorp zijn soms weer andere lasten; ik hoop, dat ze er niet mógen zijn.

Op 8 juli kon Achterberg melden dat hij ‘de drukproef van 5 verzen voor “De Stem”’ had ontvangen: ‘(Eén hiervan: “In uw bloed”, was al eerder gehouden). Alleen het vierregelig vers: “Een roos...” werd niet opgenomen.’ De geaccepteerde gedichten waren [130] ‘In uw bloed’ tot en met [134] ‘*Door een chauffeur omver gereden*’.² Het door Achterberg genoemde gedicht ‘Een roos...’ is niet bekend.³ Over zijn eerste publicatie in *De stem* was Achterberg goed te spreken. Op 26 juli 1931 schreef hij aan Houwink:

Ik ben érg blij, dat er eenige verzen in De Stem verschenen, hoewel zulk een eerste opname misschien maar een heel voorloopige beteekenis heeft? (Ik heb van Coster zelf geen bericht ontvangen; alleen de drukproeven van den uitgever). Hoewel ik als honorarium f 6. ontving (3 bl. à f 2) had ik liever een exemplaar gehad. Is het misschien een dubbelnummer?

¹ Het betreft Donkers bespreking van het jaarboek *Balans* (zie hiervóór, § 3.4.3).

² Tot welke eerdere zending [130] ‘In uw bloed’ heeft behoord, is niet bekend. In juni 1930 had Achterberg voor het eerst zeven gedichten aan *De stem* gestuurd (brief aan R. Houwink, 12 juni 1930).

³ Mogelijk is hiermee [251] ‘Vincent’ bedoeld, maar dit kan op grond van de overgeleverde gegevens niet worden bevestigd.

Naar *Opwaartsche wegen* stuurde Achterberg in ieder geval de gedichten [135] *'In de zon is de dood begonnen,'* en [136] *'Gij wist, dat ik niet anders was,'*. Nadat Achterberg bericht omtrent plaatsing had ontvangen, stuurde hij [135] *'In de zon is de dood begonnen,'* in handschrift aan Roel Houwink.⁴ De twee gedichten werden gepubliceerd in de april-aflevering.

De gedichten voor *De vrije bladen* sloot Achterberg bij zijn brief van 21 februari 1931 in: 'Bij de verzen naar de V. Bl. waren o.a. de bijgaande. Zoudt U denken dat er enkele "goede" bij zijn?' Blijkbaar zijn de gedichten niet geaccepteerd door de redactie van *De vrije bladen*, want op 31 maart 1931 schreef Achterberg aan Houwink:

Mag ik U de thans geretourneerde zending naar de Vrije Bladen nog eens zenden? Misschien heeft het ook in deze vorm Uw gewaardeerde belangstelling. (Ik hoop dat U 't me anders niet zult kwalijk nemen). De rood-gestipte verzen werden aangenomen, 't eerste (dat over Mozart's Kleine Nachtmuziek) onder belangrijke wijziging, die 't vers wel niet anders dan ten goede kan komen (de notities zijn van Marsman). Marsman schreef over deze zending aan Binnendijk: 'Het is zeer curieus werk, tegelijk erg slecht en fascinerend'. Ik hoop, als ik dat mag, te mogen doorgaan.

De manuscripten die Achterberg bij zijn brief voegde, zijn niet overgeleverd. Welke veranderingen er op advies van Marsman in [137] *'Terwijl bij onder den vleugel sliep'* zijn aangebracht, is niet bekend.⁶ De andere gedichten die in de juli-aflevering van *De vrije bladen* gepubliceerd werden, zijn [138] *'Het land wordt ingekort op dood en dierbaarheden,'* en [139] *'Gekwetst in de onuitspreekbaarheden,'*⁷

Het gedicht [140] *'Treincoupé'* vormde Achterbergs eerste bijdrage aan *De stroom*, een 'vrijzinnig godsdienstig weekblad' onder redactie van C.E. Hooykaas en S.H.N. Gorter. Het gedicht werd geplaatst in het nummer van 25 juli 1931, met als ondertekening slechts Achterbergs initialen ('G.A.'). Wellicht heeft Achterberg het gedicht aan het blad gestuurd op aanraden van Roel Houwink, die tot de vaste medewerkers behoorde. Ook was er in de aflevering van 4 juli 1931 een recensie van *Afvaart* verschenen, wat ook een rol bij de inzending kan hebben gespeeld.⁸ Eén dag na verschijning van zijn eerste bijdrage in *De stroom*, schreef Achterberg aan Roel Houwink: 'Ik heb Uw aanwijzing dankbaar

⁴ De precieze datum is niet bekend. Bovenaan het manuscript noteerde Achterberg: 'Opw. Wegen.'

⁵ Er zijn geen gedichten bij de brief overgeleverd.

⁶ Ook de brief van Marsman aan Binnendijk bleef niet bewaard.

⁷ De gedichten werden opgenomen onder de gezamenlijke titel 'Verzen' en met de nummers 'I' tot en met 'III'.

⁸ C.E. H[ooykaas], 'Dichtgaven.' Achterberg had deze recensie van Van Dishoeck gekregen en stuurde haar op 7 juli 1931 aan Houwink.

opgevolgd, en zond vier gedichten naar “De Stroom”; ik hoop, dat er wat van terecht mag komen [...]’ (26 juli 1931). Van deze vier gedichten werden er drie geplaatst in de aflevering van 1 augustus 1931, in de rubriek ‘Liederen en gebeden’: [141] ‘Tochten...’, [142] ‘Midernacht’ en [143] ‘Vuurtoren’.⁹ Welke het andere ingezonden gedicht is geweest, valt niet meer te achterhalen, tenzij het [140] ‘Treincoupé’ is geweest.

Op 7 juli 1931 schreef Achterberg aan Houwink dat hij gedichten had gezonden aan *De gids* en, wederom, *De stem*. Ook stuurde hij hem een aantal nieuwe gedichten: ‘Mag ik U deze verzen nog zenden? Zouden ze “er zijn”? Misschien kunt en wilt U er even tijd voor vinden.’ Bij *De gids* had hij geen resultaat, zoals hij meldde op 24 augustus 1931:

De verzen naar de Gids zijn teruggekomen, tot m’n spijt. Ik had van de laatste zending die U zag, de verzen met de meeste kruisjes naar de Stem gezonden en met de minste naar de Gids. Misschien is dat een der oorzaken. Zou ik ze nog naar een ander tijdschrift zenden? Wilt U ze nog eens zien?¹⁰

In deze brief kon Achterberg nog wel een goed bericht meedelen: ‘Op Jan de Groot’s vereerende uitnoodiging zond ik “Om een donker lichaam” voor het October-nummer van Het Korenland. U hebt het al eens gezien; ik heb het iets gewijzigd.’ De eerdere versie van [144] ‘Om een donker lichaam’ is niet bekend.

Verder is Achterberg in juli 1931 nog benaderd om een bijdrage af te staan voor *Het venster*, een kort daarvoor door vier Nijmeegse studenten opgericht ‘Algemeen literair maandblad’. Op 26 juli 1931 vroeg Achterberg aan Roel Houwink of hij op dit verzoek moest ingaan: ‘Ik weet n.l. zelf niets van “Het venster”.’ Houwink adviseerde Achterberg te informeren naar de status van het blad, wat Achterberg inderdaad gedaan heeft.¹¹ Uiteindelijk heeft hij van medewerking afgezien: in *Het venster* zijn geen gedichten van Achterberg verschenen. In 1931 werd alleen nog het gedicht [145] ‘Gij die mij voert...’ gepubliceerd in de september-aflevering van *Opwaartsche wegen*.¹²

Uit de gedichten die Achterberg op 6 december 1931 en op 10 januari 1932 aan Houwink stuurde, zijn waarschijnlijk de gedichten gekozen, die op 20 januari 1932 bij *De gids* zijn binnengekomen. De omvang van

⁹ Ditmaal werd de naam van Achterberg voluit onder zijn bijdrage afgedrukt, hoewel foutief (‘G. AGTERBERG’).

¹⁰ Het is niet bekend welke gedichten dit zijn geweest.

¹¹ Op 5 augustus 1931 stuurde redactie-secretaris Man Arnet hem een lijst van medewerkers. Deze stuurde Achterberg op 10 augustus door aan Houwink (‘Wat dunkt U van de lijst?’).

¹² Over deze publicatie zijn geen gegevens bekend.

de kopij is een van de redenen geweest dat geen van de gedichten van Achterberg werd geaccepteerd. Toen redactie-secretaris H.T. Colenbrander de ‘poëtische stortvloed’ van in totaal negen dichters aan A. Roland Holst zond, adviseerde hij: ‘Neem er niet te veel van!’¹³ Op 26 januari schreef Achterberg aan Houwink:

De verzen keerden terug van De Gids. U dank ik voor Uw bijzonder bemoedigend schrijven. Zou ik er nog iets mee aanvangen? Ik kán haast niet geloovent, dat ze geheel van onwaarde zijn en dat ze daarom geweigerd werden. Intusschen hoop ik dat ik door mag gaan, als ’t kan.

Achterberg zou blijven doorgaan, maar de twijfel nam wederom toe:

Deze sonnetten: ‘Liefde onder de burgers’, zou het wat zijn? Ik zou u willen vragen: zeg u het onomwonden.

Ik zou u willen vragen, man tegen man, als u antwoorden wilt: is er nog hoop? Mocht ik het weten.¹⁴

Strubbelingen in het persoonlijke leven van Achterberg zullen er de oorzaak van zijn geweest dat de dichter zich in 1932 – voor zover bekend – niet meer actief heeft ingezet voor de publicatie van zijn gedichten. Zijn relatie met Bep van Zalingen was in een crisis geraakt en zou uiteindelijk in juli definitief worden verbroken.¹⁵ Roel Houwink leefde ook in deze situatie met Achterberg mee en werd voortdurend op de hoogte gehouden van alle ontwikkelingen. In deze context is het ongepubliceerd gebleven kwatrijn [146] ‘*Een lichaam, liggend in de najaren*’ geschreven, dat Achterberg verwerkte in zijn brief van 29 juni 1932.¹⁶ Een paar dagen voor het begin van de zomervakantie vertrok Achterberg naar zijn ouderlijk huis. Op 13 juli schreef hij aan Houwink:

Deze brief ontvangt U uit Langbroek. Ik ben naar huis gegaan; ik was zoo óp, ik kon niet langer voor de klas staan. De vacante zal me goed doen, hoop ik. [...] Zal ik U nog ontmoeten vóór Uw uitgaan? Als het mogelijk is en mijn hoop in haar en het ‘werk’ tegen Uw bemoeiingen opwegen.

Welke gedichten Achterberg in de periode hierna geschreven heeft, valt niet meer precies te reconstrueren (zie ook hierna, § 5.4). In 1932 zouden er geen gedichten van hem in een tijdschrift worden gepubliceerd.

¹³ Brief, 21 januari 1932 (*Gids*-archief, Leiden).

¹⁴ Brief, 13 april 1932. Welke de sonnetten zijn, is mij niet bekend.

¹⁵ Zie *Biografie*, p. 168–176.

¹⁶ Zie verder de commentaar bij het gedicht.

In het begin van 1933 ontving Achterberg van K. Heeroma het verzoek om toestemming voor publicatie van [66] ‘*De klok regeert de kamer*’ in de bloemlezing *Het derde réveil. Honderd verzen van jong-protestantse dichters*.¹⁷

Op 5 februari 1933 schreef Achterberg hem: ‘Onder dank voor Uw Schrijven geeft ondergeteekende gaarne zijn toestemming betreffende het vers “Gericht”.’ Verder verstrekte Achterberg Heeroma enkele bio- en bibliografische gegevens. Achterberg was één van de dichters van wie Heeroma bij nader inzien geen gedicht in zijn bloemlezing opnam, omdat hij – zoals hij in zijn inleiding schreef – hem ‘de verantwoordelijkheid van [...] Kristelik dichterschap nog [wilde] besparen.’¹⁸

Op 29 juni 1933 stuurde Achterberg een onbekend aantal gedichten aan *De gids*. Aan redactie-secretaris H.T. Colenbrander schreef hij:

Ondergeteekende heeft bij deze de eer bijgaande verzen van zijn hand naar ‘De Gids’ op te zenden. Waar hij reeds eerder gedichten in Uw blad mocht publiceeren, hoopt hij, dat de mogelijkheid tot plaatsing in welwillende overweging mag worden genomen.

Colenbrander zond de gedichten vervolgens naar redacteur M. Nijhoff, die op 4 augustus het volgende advies uitbracht: ‘Wat Achterberg betreft, waarvan wij reeds eerder iets opnamen dat beter was dan dit, – ik zou ditmaal alleen “De verloren zoon” willen plaatsen.’ Het gedicht, [147] ‘De verloren zoon’, verscheen in de oktober-aflevering van *De gids*.

In de november-aflevering van *Opwaartsche wegen* werd de reeks [148–149] ‘Moeder’ gepubliceerd. Mogelijk heeft Achterberg de gedichten – evenals [150] ‘Nu ik...’, dat in de december-aflevering werd opgenomen – in de eerste helft van 1933 ingestuurd. Op 27 juli 1933 schreef hij aan Roel Houwink dat hij een adreswijziging naar redacteur Van Ham had gestuurd, ‘hopende dat er niets zoek zal raken of zoo’.

Over [148–149] ‘Moeder’ is een polemiek ontstaan nadat het *Utrechtsch dagblad* op 4 november 1933 de gedichten uit *Opwaartsche wegen* geciteerd had in de anonieme ‘Tijdschriften-rubriek’.¹⁹ Op 9 november verscheen een ingezonden brief van ‘Kasteleyn’,²⁰ die onder meer bezwaar maakte tegen de eerste regel van [148] ‘Moeder 1’ (‘Mijn moeder is een grijze Vrijdagmorgen’):

¹⁷ Amsterdam, [1934]. De brief van Heeroma aan Achterberg bleef niet bewaard. Arie Dekker werd op 18 januari 1933 door Heeroma benaderd.

¹⁸ In 1939 zou Heeroma, op aandrang van Gerrit Kamphuis, wel gedichten van Achterberg opnemen in *Reünie van jong-protestantse dichters* (Baarn, 1939). Zie ook *Achterberg-Kamphuis*, p. 12–15.

¹⁹ Deze rubriek werd verzorgd door Cor A. Schilp.

²⁰ Het gaat om M.J. Kasteleyn, die later twee dichtbundels zou publiceren: *De kringloop* (1935) en *De vernieuwing* (1939).

Zooiets kon ik mij indenken. Dat is taal waar de ‘tachtigers’ niet aan kunnen tippen. Hier kan ik met den heer Achterberg van man tot man spreken. Het heeft in mijn onderbewustzijn een diepe snaar doen trillen en lang vervlogen herinneringen gewekt, die ik thans wensch uit te spreken n.l. dat mijn nicht overhelde naar een blauwe Woensdagmiddag, terwijl mijn neef meer weg had van een rooden Donderdagavond. Gaan hier niet telepathie en ‘audition colorée’ hand aan hand? Doch er is meer; na enkele regels die het vermoeden wekken, dat we zullen terugkeeren naar het banale normale, komt weer de opgang naar het boeiende buitengewone. Na de ‘gebakken koek’ en de ‘ontloken Zondagmorgen’ komt het tweede vers ons verrassen met de volgende uitbundige realiteit: [volgt de tekst van [149] ‘Moeder 11’]

Dat de dichter in de acht regels, die dit vers bevat, viermaal met ik begint, is een kwestie van smaak, waar niet over valt te twisten. Ik zal (om het met de laatste regels van des heeren Achterbergs vers te zeggen) het woord niet uitspreken dat voor mij voor eeuwig zou bevrijden, maar het zou een opluchting zijn. [...]

Het antwoord van het *Utrechtsch dagblad*, afgedrukt in de krant van 11 november 1933, begon ironisch:

De heer Kasteleyn heeft natuurlijk gelijk. Dichters doen altijd dwaas en deze Achterberg in ’t bijzonder. Hij gebruikt zomaar een beeld, dat wij nog nooit hoorden, en ofschoon dit een zonde is die hij met de allergrootsten van zijn ras gemeen heeft, moeten wij toch daartegen in ’t geweer komen.

De krant gaf toe ‘eenigszins aanleiding te hebben gegeven tot deze schampere kritiek’ omdat ze ‘iets uitvoeriger onze meening over dit vers’ had kunnen geven. Deze mening volgde alsnog:

Het vers van Achterberg is, ook naar ons gevoel, géén meesterwerk. Het bezit meer dan één feil en onbeholpenheid. Maar het lijkt karakteristiek voor den dichter in zijn ontwikkeling van het zwevende, vage en vergeestelijkte, naar het meer concrete, menselijke, eenvoudige. Als zoodanig hebben wij het geciteerd. En omdat er enkele subtiële regels in staan, die fraai zijn en blijven, ondanks alle schamperheden van een gezond verstand.²¹

Roel Houwink publiceerde in *Opwaartsche wegen* een tegenartikel, waarin hij de ingezonden brief ‘een ergerlijk geval van “jalousie de métier”’ noemde. Hij schreef verder dat de publicatie van de gedichten ‘naar wij vernamen, onder de lezers nog al wat stof heeft doen opwaaien’ en in het vervolg van zijn artikel trachtte hij [148–149] ‘Moeder’ van deze ‘blaam der onbegrijpelijkheid (= onzin!)’ te zuiveren.²² Achterberg heeft

²¹ Zie [Anoniem], “Litteraire kritiek”. De dichter Achterberg en de criticus Kasteleyn.’ De ingezonden brief van Kasteleyn en het antwoord van het *Utrechtsch dagblad* zijn afgedrukt in *Achterberg-Marsman*, p. 43–45.

²² R. Houwink, ‘Bij een gedicht van Achterberg.’

de tekst van het artikel al op 27 februari 1934 ontvangen, want op die datum schreef hij aan Houwink:

Wát hebt U uit het gedicht kunnen halen!! Toevalligerwijze las ik destijds in 't U.D. dat van Kasteleyn. 't Was wel een heel slappe borrel die hij daar schonk, vergeleken bij de goede Cognac van Ritter (?)²³ in 't antwoord daarop. Maar dit Uwe is me nu te heilig om het in een verdere vergelijking te betrekken, anders zou het Nektar moeten wezen. Veel dank!

Achterberg heeft zich de kritiek overigens wel aangetrokken, gezien de veranderingen die hij in beide gedichten – en met name in [149] 'Moeder II' – heeft aangebracht. Ook later, in de periode dat Achterberg en Ed. Hoornik bezig waren met de samenstelling van *Osmose*, zou Achterberg nog op deze kwestie terugkomen:

De verzen 'Moeder' zijn vroeger al in O. Wegen gepubliceerd; hoewel ik ze iets veranderd heb nu, kun je ze nu niet meer in 'Criterium' plaatsens, wel? Ik vind het fijn, dat je ze mooi vind. [*sic*] Indertijd haalde 't U.D. ze aan. Toen kwam er een ingezonden van Kastelijns, die beweerde, dat hij 'een rooie Woensdagavond tot nicht had'. ('Mijn moeder, is een grijze Vrijdagmorgen'). Daarna de redactie met een repliek en een van Roel in O.W., die hem 'jaloezie de métier' verweet.²⁴

Tegenover R.P. Meijer formuleerde hij het op 1 december 1952 als volgt: 'De veranderingen zijn uit vers-technische overwegingen aangebracht.'²⁵

In de jaren 1934–1935 verschenen er geen gedichten van Achterberg in tijdschriften. Volgens latere aantekeningen van Achterberg zijn in deze periode een aantal van de gedichten ontstaan die in 1936 in de bloemlezingen *Werk* en *Spectrum* gepubliceerd zouden worden.²⁶

5.3 GEDICHTEN 1936

Op 18 maart 1936 vroeg Jan H. Eekhout Achterberg om een bijdrage voor *Werk. Het boek der jong-protestantsche letterkunde*, dat onder zijn redactie zou verschijnen:

Het ligt in de bedoeling, dat het in dit boek bijeengebracht werk representatief zal zijn voor het peil waarop de Jong-Protestantsche literatuur zich momenteel beweegt. WERK 1936 wil dus *uitsluitend goed werk* brengen. [...] Om te slagen in mijn opzet heb ik Uwe

²³ P.H. Ritter was hoofdredacteur van het *Utrechtsch dagblad*. Waarschijnlijk was Cor A. Schilp de auteur van het redactionele commentaar (zie *Achterberg-Hoornik*, p. 121–122).

²⁴ Brief aan Ed. Hoornik, 28 november 1940. Zie verder § 9.2.2.

²⁵ Brief, collectie R.P. Meijer, Londen.

²⁶ Zie voor de overige gedichten die mogelijk in deze periode zijn geschreven § 5.4.

medewerking dringend nodig. [...] Ik wil gaarne een drietal verzen van U opnemen. Mag ik er eenige ter keuze van U tegemoet zien, plus een bio- en bibliografische opgave? Dit alles had ik het liefst vóór 1 Juni a.s. in mijn bezit. Het honorarium zal f 2,50 per pagina bedragen. De bijdragen mogen niet reeds gepubliceerd zijn.

Kort hierna zal Achterberg een aantal gedichten (hoeveel valt niet meer te achterhalen) hebben gestuurd. In een ongedateerde brief antwoordde Eekhout: 'Gaarne behoud ik voor WERK 1936 de verzen Hulshorst, Morgenmist en In den regen. Ik acht U een der allerbeste dichters die wij bezitten! T.z.t. ontvangt u de drukproeven.' Afgezien van de gedichten – [151] 'Hulshorst' tot en met [153] 'In den regen' – werden een foto en enkele bio- en bibliografische gegevens opgenomen.

Voor een bijdrage aan *Spectrum. Bloemlezing uit de poëzie van jong-protestantsche dichters* werd Achterberg via Roel Houwink benaderd door Gerrit Kamphuis. Op 6 juni 1936 schreef Achterberg hem:

Veel dank voor je schrijven, hetwelk me gisteren via Roel Houwink gewerd. Wanneer bijgaande gedichten je voorkomen geschikt te zijn voor het beoogde doel, mogen ze daartoe ter keuze ingezonden zijn.

Wat de bio- en bibliografie betreft; geboren 20 Mei 1905, verscheen in 1930 bij Van Dishoeck de bundel *Afvaart*.

Tot mijn spijt heb ik momenteel geen portret tot m'n beschikking. Vind je goed, dat ik dit over eenige dagen nog nazend?

Intusschen hartelijk succes toegewenscht met de uitgave van 'Spectrum'.

Achterberg stuurde vier gedichten: [154] 'Het namelooze...' tot en met [157] 'De bruid zingt'. Het laatste gedicht werd niet opgenomen, omdat – zoals Kamphuis later schreef – de redacteurs Barend de Goede en Bert Bakker meenden dat de erotiek ervan voor de gereformeerde uitgever J.H. Kok in Kampen onaanvaardbaar zou zijn. Volgens Kamphuis schreef Bakker hem op 18 juni 1936 dat De Goede vreesde 'dat wij er voor ons bij Kok de boel mee [zouden] verknoeien'. Bakker was gevoelig voor dit argument en stelde in zijn brief voor: 'Laten we, om Kok ergernis [...] te besparen, dat bruidsvers laten vervallen'. Hij noemde het overigens wel 'een prachtig gedicht. Ik wilde, dat ik dat geschreven had'. Kamphuis was voor plaatsing: 'Zelf was ik enthousiast over Achterbergs inzending en in het bijzonder getroffen door dit gedicht [...]'.²⁷ Elders voegde Kamphuis hieraan toe:

Het is vooral van die tijd af, dat ik besepte dat in de poëzie van Achterberg een groot en heel bijzonder dichterschap zich aan het ontplooiën was. Bij het terugsturen van 'De bruid zingt' heb ik hem ook in die geest geschreven. Ik wist toen niet, hoe gevoe-

²⁷ G. Kamphuis, 'Een gedicht van Gerrit Achterberg "te erotisch"?', p. 5–6.

lig hij daarvoor was. Nog twee jaar later [...] schreef hij me uit Avereest: 'wat je me eens schreef over De Bruid herinner ik me nog heel goed'.²⁸

Het gedicht zou in juni 1937 worden gepubliceerd in *De delver* (zie ook § 6.1). Over een ander gedicht uit Achterbergs inzending, [155] 'De verdronkenen', zou Bert Bakker enkele jaren na de publicatie in *Spectrum* aan Achterberg schrijven: "De Verdronkenen" maakte reeds zulk een grooten indruk op mij, toen ik het kreeg voor "Spectrum" (16 januari 1940). Op 12 maart 1941 noemde hij het gedicht het beste 'dat ik van je ken: hun hoofden hebben zij bijeengelegd. Ik kende dat, na eenmaal lezen, uit het hoofd. Het is grandioos.'²⁹

Voorts stuurde Achterberg in het najaar van 1936 nog gedichten aan *De gids* en *Groot Nederland*. Op 1 december 1936 schreef hij hierover aan Roel Houwink:

Ik dank U nog zeer voor Uw laatste schrijven, waarin U mij aanried de verzen naar De Gids te zenden. Ik kreeg ze echter al binnen 6 dagen terug. Zouden ze zelfs wel bij de redactie gecirculeerd hebben?³⁰ Ik mocht echter van morgen van 'Groot-Nederland' vernemen, dat het vers 'Vaarwel-wereld...' zou worden geplaatst.

Mag ik het hier voor U overschrijven?

Het manuscript van [158] 'Vaarwel, wereld, dit is de woestijn' is bij de brief overgeleverd. Het gedicht verscheen in 1937 in de april-aflevering van *Groot Nederland*.

5.4 OVERIGE GEDICHTEN, VÓÓR 1937

Er hebben verschillende cahiers bestaan met gedichten die Achterberg eveneens in de periode vóór 1937 heeft geschreven. Reeds in 1930 stuurde Achterberg aan Roel Houwink een schrift met meer dan dertig gedichten, waarvan Houwink een aantal in *Afvaart* opnam.³¹ Wellicht doelde Achterberg ook op dit cahier toen hij op 13 juli 1937 aan zijn vriendin Annie Kuiper schreef dat Roel Houwink voor de samenstelling van *Eiland der ziel* 'ook uit 't 52-schrift zou nemen misschien'. Een ander cahier bracht Achterberg ter sprake in zijn brief aan Houwink van 22 september 1937: 'Nu heb ik me bedacht, dat er in Langbroek nog een

²⁸ G. Kamphuis, 'Enkele herinneringen aan Gerrit Achterberg', p. 5. De brief van Kamphuis bleef niet bewaard. De brief van Achterberg is van 5 november 1938 (zie *Achterberg-Kamphuis*, p. 20).

²⁹ Vgl. *Achterberg-Uitgevers*, dl. 1, p. 16 en p. 24.

³⁰ Volgens de inloopboekjes van *De gids* zijn de gedichten van Achterberg – binnengekomen op 7 oktober 1936 – beoordeeld door A. van Duinkerken en J.W.F. Werumeus Buning.

³¹ Zie § 4.1 (p. 123).

schrift ligt met verzen van dien zomer, dat ik thuis was. Hierin kruiste U wel aan, maar er is nooit uit ingestuurd, zoover ik me herinner. Zouden er uit dezen nog samen zijn te lezen voor eventueele aanvulling van den bundel? Dan ga ik ze even halen.' Eind 1939 of begin 1940 heeft Roel Houwink een cahier uit zijn bezit aan Achterberg gestuurd. De gedichten hieruit heeft Achterberg overgetypt en afgestaan aan A.L.C. Palies, de geneesheer-directeur van het 'Rijksasyl voor psychopathen Veldzicht' te Balkbrug (gemeente Avereest), waar Achterberg op dat moment verbleef. Een aantal gedichten uit het cahier heeft Achterberg op 17 januari 1940 aan Ed. Hoornik gestuurd in verband met de samenstelling van *Dead end*, zoals hij op 30 januari ook aan Roel Houwink schreef: 'Wat dat cahier betreft, (mijn dank voor de opzending aan Annie) ik had daaruit 16 kwatrijnen en enkele gedichten bij "Dead End" ingesloten voor eventueele wijziging; H. heeft de bundel echter zoo gelaten en nu komen ze in "Criterium".'³²

Geen van de originele cahiers is bewaard gebleven. Alleen de inhoud van het schrift uit het bezit van Roel Houwink valt – gedeeltelijk – te reconstrueren aan de hand van de overgeleverde typoscripten uit de collectie van A.L.C. Palies en het materiaal uit de collectie van Jan Vermeulen.

5.4.1 *Gedichten uit het 'Schrift Houwink'*

Het cahier uit het bezit van Roel Houwink bevatte – zoals uit de hier-vóór geciteerde brief van Achterberg aan Houwink van 30 januari 1940 bleek – zestien kwatrijnen. Afschriften van deze kwatrijnen, [159] 'O donkere, woeste ruiten voor den dood' tot en met [174] 'Jacht op de vonk der verzen en een vrouw', bevinden zich in typoscript in de collectie van A.L.C. Palies. De typoscripten bevatten vroege versies van de kwatrijnen, die mogelijk in 1929 of in het begin van de jaren dertig zijn ontstaan. Een aanwijzing voor deze datering is Achterbergs schrijfwijze 'kwartrijn',³³ die ook voorkomt in zijn brieven aan Arie Dekker uit 1929 en 1930. Naar aanleiding van een gedicht van Dekker schreef Achterberg hem bijvoorbeeld op 27 juni 1929: 'Het kwartrijn lijkt me moeilijk te hantieren: "het kwartrijn moet zijn als een munt, zuiver af."³⁴ De laatste regel is a.h.w. de klap o/d vuurpijl: daarom lijkt me 't beste manlijk rijm te

³² Zie verder § 8.1.

³³ Zie [159] 'O donkere, woeste ruiten voor den dood', [175] 'Ik heb geen naam tusschen u noodig en mijn eer' en [187] 'Ik bloei van binnen met de dood tot bloem,'.

³⁴ Mogelijk is deze stelling afkomstig van Roel Houwink, die door Achterberg vaker wordt aangehaald in zijn brieven aan Dekker.

gebruiken [...]'. Volgens een latere mededeling van Achterberg aan A.L. Sötemann dateren de kwatrijnen 'van kort na *Afvaart*'.³⁵ In een ongepubliceerd artikel over de kwatrijnen schreef Jan Vermeulen, ongetwijfeld op basis van mededelingen van Achterberg zelf, bovendien:

Dat Achterberg deze grandioze kwatrijnen schreef, hebben wij te danken aan de taak die hij zich eens stelde, toen hij een vacantie op het land doorbracht, om minstens elke dag een vers te schrijven.

De *vorm* die, om althans enigszins 'houvast' te hebben bij zulk een taak, wel van te voren bepaald moest worden en die uiteraard om zijn beknoptheid in de eerste plaats in aanmerking kwam was... *het kwatrijn*.

Achterberg koos deze vorm natuurlijk niet omdat hij zich à tout prix vast wilde klampen aan een 'bekisting' welke hij met een willekeurige inhoud zou kunnen vullen. [...]³⁶

Een datering valt uit deze mededeling niet af te leiden, want Achterberg bracht in verschillende jaren zijn 'vacantie op het land' door.

In de verzameling typoscripten uit de collectie Palies bevinden zich verder de gedichten [175] '*Ik heb geen naam tusschen u noodig en mijn eer*' tot en met [210] '*Hij legt het spantouw om de pooten van het beest*', die afkomstig zijn uit hetzelfde cahier als de zestien kwatrijnen. Van [175] '*Ik heb geen naam tusschen u noodig en mijn eer*' tot en met [203] '*Alles zinkt van mij af, ik draag geen wereld meer*' zijn ook de afschriften bewaard gebleven die Jan Vermeulen vervaardigde – uit 'het bruine schrift van Roel Houwink' – in verband met de samenstelling van een aantal bundels in 1943.³⁷ Volgens een andere aantekening van Vermeulen bevatte het schrift ook een gedicht met de beginregel 'Maar wat de regen later op de avond' (dat niet in deze vorm is overgeleverd) en een gedicht getiteld 'Spot-Light'.³⁸

5.4.2 *Overige gedichten*

Op grond van de ontstaansgeschiedenis van *Morendo* kan worden aangenomen dat ook de gedichten [546] 'Slaapwandeling' tot en met [552] 'Kleed' vóór 1937 zijn ontstaan. Van deze gedichten is echter geen versie uit deze periode overgeleverd en om die reden worden ze in deze uitgave opgenomen volgens de overgeleverde, latere versie.

³⁵ G. Sötemann, 'Notities bij het lezen van Achterberg', p. 219. Naar Sötemann mij mededeelde, baseerde hij zich op informatie van Achterberg.

³⁶ Vgl. *Achterberg-Uitgevers*, dl. 1, p. 84–85 (de mededeling in dl. 2, p. 84 dat het essay niet is overgeleverd, is onjuist: het bevindt zich in de collectie Vermeulen).

³⁷ Zie verder § 12.3.

³⁸ 'Maar wat de regen later op de avond' zou later de beginregel van de tweede strofe van [553] 'Spinrag' worden. Of 'Spot-Light' een onbekend gedicht is of de titel van één van de andere gedichten uit het schrift, is niet bekend. Zie verder § 21.2.1.

6 Gedichten 1937–1939

6.1 GEDICHTEN 1937

Begin 1937 heeft Achterberg een aantal gedichten geschreven, waarvan de precieze ontstaansdatum bekend is uit de aantekeningen die Jan Vermeulen in 1943 overgenomen heeft uit een van Achterbergs cahiers, aangeduid als het ‘Gedateerde schrift’.¹ Van de gedichten die niet in deze periode werden gepubliceerd, is het zeer de vraag of zij op de door Vermeulen genoteerde datum reeds voltooid waren. Omdat uit Vermeulens aantekeningen blijkt dat bepaalde gedichten naderhand nog ingrijpend zijn gewijzigd, worden de gedichten opgenomen overeenkomstig de overgeleverde, latere versie. Het betreft de volgende gedichten:

[557] ‘ <i>Herinnert gij u nog het zoete uiten</i> ’	20 februari 1937
[556] ‘Venster’	24 februari 1937
[555] ‘ <i>Een lichaam door geen lied te deren</i> ’	22 maart 1937
[558] ‘Woord en Dood’	23 maart 1937
[545] ‘Morendo’	25 maart 1937
[560] ‘Handen’	29 maart 1937
[554] ‘Souverein’	31 maart 1937
[553] ‘Spinrag’ ²	1 april 1937
[520] ‘Daemon’	2 april 1937
[562] ‘ <i>Hij die het spoor verloren is</i> ’	10 april 1937
[272] ‘Zestien I’	18 april 1937
[273] ‘Zestien II’	21 april 1937
[274] ‘Zestien III’	20 april 1937
[559] ‘Gelaat’	20 mei 1937
[740] ‘Herzelving’	- ³

De andere gedichten worden op grond van de datum van publicatie in de chronologie van 1937 geplaatst, tezamen met de gedichten waarvan geen exacte ontstaansdatum bekend is: [212] ‘Met dit gedicht...’ tot en met [225] ‘Bloed’. Deze gedichten zouden worden gepubliceerd in de juni-aflevering van *De delver* en in verschillende afleveringen van *Op-*

¹ Zie voor de overige cahiers § 5.4.

² De datering heeft betrekking op de eerste strofe van dit gedicht. Later zijn de titel en de tweede strofe aan het gedicht toegevoegd (zie § 21.2.1).

³ Dit gedicht is afkomstig uit het ‘Gedateerde schrift’, maar de datering is niet bekend.

waartsche wegen.⁴ Over deze publicaties zijn verder geen gegevens bekend.

De publicatie van [222] 'De dichter is een koe' in de oktober-afl levering van *Opwaartsche wegen* veroorzaakte een polemiek. In de november-afl levering van *Elckerlyc* hekelde Martien Beversluis, onder het pseudoniem 'Epigoon', het gedicht met 'de gevleugelde variatie' 'De Dichter is een eend'.⁵ Roel Houwink repliceerde in *Opwaartsche wegen* dat het 'een onuitgesproken fatsoensregel [is], dat dichters elkanders werk niet parodieeren', ook in het geval van 'een zoo "ongrijpbaar" gedicht als "De dichter is een koe"', 'een der merkwaardigste verzen [...] die in de laatste jaren zijn geschreven'.⁶ Beversluis antwoordde hierop dat zijn blad 'niet zoo verfijnd is om alle nonsens en overdonderende woordbluf te accepteren als Christelijke kunst', en dat Achterberg 'deze belijdenis' beter in portefeuille had kunnen houden.⁷ Op 9 februari 1938 schreef Achterberg over deze polemiek aan Annie Kuiper: 'Neen ik wist van dat in "Elcerlijc" niets af. 't Deed me wel zeer, dat men nu nog... Enfin, Roel H. verdedigde, en hij accepteerde toen juist dát vers zoo graag. De heele redactie trouwens, zei hij toen. Ik kan daar verder ook niet aan doen dan.'⁸

6.2 GEDICHTEN 1938

Na de noodlottige gebeurtenis op 15 december 1937, waarbij Achterberg zijn hospita Roel van Es met een pistoolschot dodelijk trof en haar dochter verwondde, werd Achterberg overgebracht naar het Huis van Bewaring te Utrecht.⁹ In de hieropvolgende maanden onderhield hij nagenoeg alleen contact met Annie Kuiper. Op 9 februari 1938 schreef hij aan haar: 'Ik hoop niet dat Roel Houwink vreemd zal vinden dat ik hem niets meer schreef, maar ik vind 't zóó moeilijk en daarbij er is ook hoegenaamd niets te schrijven.' In deze brief bracht hij voor het eerst weer nieuw werk ter sprake: 'Ik heb nog enkele "regels" of zoo, maar ik weet niet wat er mee? Roel Houwink? Ik weet er niets van of ze goed zijn of zoo.' Op 27 juni 1938 werd Achterberg overgebracht naar het Rijksasyl voor psychopathen Veldzicht te Balkbrug (gemeente Avereest). Van daaruit schreef hij op 29 juni 1938 aan Roel Houwink:

⁴ Evenals [157] 'De bruid zingt' (zie § 5.3). Zie Bibliografie A II, Bijdragen in periodieken en boekpublicaties.

⁵ Epigoon [= M. Beversluis], 'Koeien!', p. 320.

⁶ R. Houwink, 'Parodieën', p. 356.

⁷ M. B[eversluis], 'Ouwe koeien', p. 32.

⁸ Zie ook *Achterberg-Kamphuis*, p. 58–59.

⁹ Zie *Biografie*, p. 207 e.v.

Ik heb nu ± 16 verzen in m'n hoofd. Ik zal, zodra ik hem kan ontmoeten, de geneesheer-directeur verzoeken, ze je te mogen zenden. Ik wéét dat er iets goeds bij is. Maar nu over 't vorige 'werk'; Houwink, Annie zei dat ik moest doorgaan. Is dat zoo? Ik ben aan alles beginnen te twijfelen. Er is zóó mee gesold, dat ik er bijna van walg... En dit is 't ergste: dat ze voor de rechtbank, inzoover ze invloed hadden, gegolden hebben als decadent (volgens Mr van Soest) (Hoe kan iets dat eerder primitief is ooit decadent zijn)¹⁰ Houwink, als deze toon je hindert, vergeef hem, want ik wilde nu zoo graag weten of ik alles moet verloochenen. Dat zal verder geen invloed hebben op m'n leven. [...] Als ik straks die verzen mag zenden, verneem ik erg graag welke heelemaal goed zijn; Ds Oberman wilde ze graag hebben, ik heb gezegd alleen als ik weet of ze goed zijn. Spaar me niet in de critiek. Schrijft u me eens wat er aan echts verschijnt? Is 't boekje over Eerbeek al uit? Ik las daar z'n Beumer en Co.¹¹

Op 1 juli 1938 stuurde Achterberg de gedichten aan Houwink:

Reeds had ik de gelegenheid den directeur te mogen ontmoeten die mij verlof gaf het bijgaande te zenden, mede om er ook zelf dan kennis van te nemen. Ik geef ze voor wat ik van sommige geloof dat ze zijn: voor aanvulling, verbetering vatbaar. Maar 't is misschien 't beste geen poging tot publicatie te doen, vind je niet. Het is alles zoo direct, als het tenminste wat is. En daarbij jou oordeel was en is me voldoende.

De manuscripten die oorspronkelijk bij deze brief waren gevoegd, zijn overgeleverd en bevatten vijftien (en niet zestien, zoals Achterberg schreef) gedichten: [226] 'Graalridder' tot en met [240] 'Wie ik verder zal worden'.¹² Deze gedichten zouden in *Werk* en *Opwaartsche wegen* worden gepubliceerd.

6.2.2 *Werk en Opwaartsche wegen*

Op 6 juli 1938 wendde Ed. Hoornik zich tot Roel Houwink met het verzoek om gedichten van Achterberg voor het eerste nummer van het nieuwe tijdschrift *Werk*:

Zooals U wellicht gelezen zult hebben, verschijnt met 1 Januari a.s. bij de N.V. Leopold's Uitgevers Mij, Den Haag, het nieuwe jongerentijdschrift 'Werk'. Wij zouden het bijzonder op prijs stellen indien wij in de eerste aflevering eenige gedichten van G. Achterberg zouden kunnen publiceeren. Zouden wij misschien door Uw bemiddeling een bijdrage van hem kunnen ontvangen?¹³

¹⁰ Vgl. *Biografie*, p. 232 e.v.

¹¹ Vergelijk [271] "Beumer & Co.". In deze brief informeerde Achterberg ook naar *Eiland der ziel* (zie verder § 7.2).

¹² In de collectie A.L.C. Palies zijn afschriften van de manuscripten overgeleverd, gedaateerd 1 juli 1938. Deze blijven in de uitgave verder buiten beschouwing.

¹³ Doorslag brief, collectie K. Lekkerkerker.

Kort daarna, waarschijnlijk nog dezelfde avond, heeft Houwink een bezoek gebracht aan Achterberg en met hem overlegd over de publicatie van de gedichten. Hierover schreef Achterberg aan Annie Kuiper:

Roel Houwink is net geweest. 't Is wel erg jammer dat we niet zoo vrij zijn met bezoek tot nog toe; maar 't kan zeker niet anders. [...] De verzen komen nog. Hij moest ze nog nader bezien en wilde voor O.W. selecteeren dacht ie. Ook is er 'n nieuw tijdschrift 'Werkplaats' of 'Werk' 'k weet niet (Hoornik o.a.) waarvoor hij misschien zou houden en 'n bloemlezing! Maar 'k weet natuurlijk niet wat er van wordt.¹⁴

Houwink heeft vervolgens Hoornik toegezegd te zijner tijd de gedichten te zullen zenden, want op 12 juli 1938 bedankte Hoornik hem 'voor Uw bemiddeling bij G. Achterberg, die ik meer en meer als een onzer grootste dichters ga beschouwen. Met meer dan gewone belangstelling zie ik Uw zending tegemoet.' Ook vroeg hij Houwink 'een exemplaar van "Mattheus" met opdracht voor Achterberg' door te zenden. Hierover schreef Achterberg aan Annie Kuiper:

Ik heb 'n paar heerlijke tijdingen voor je. 'N uitnodiging voor 'n bloemlezing (v. Oosten en Jan Eekhout)¹⁵ en door middel van Roel Houwink kreeg ik van Hoornik zelf z'n Mattheus! Met 'n eigenhandig geschreven opdracht. Er staat: (vergeef me, als ik dát hier, zijnde over mijzelf, overschrijf) 'Met toegenegenheid en oprechte bewondering voor Afvaart en andere gedichten.' Dit ontroert me zoo, als ik 't zoo zeggen mag [...]¹⁶

Op 4 augustus 1938 vroeg hij aan Houwink:

Van Annie vernam ik dat je met v. Eekhout wel zult regelen. Wordt het 'n Roomsch-Protestantsche bundel? (Van Oosten!?) En wie zullen 'Werk' redigeeren? Houwink, mocht er in 'n drukproef of überhaupt in 'n vers iets veranderd moeten, mag ik je dit toevertrouwen? Ik ben alleen bang beslag te leggen op je tijd of zoo; doch ik kan me hier slecht 'roeren'.

Op 5 augustus informeerde Ed. Hoornik bij Houwink naar Achterbergs gedichten, in verband met de redactievergadering van *Werk* op 13 augustus.¹⁷ Nadat Houwink zes van de vijftien gedichten gekozen had voor *Opwaartsche wegen* – [226] 'Gaalridder' tot en met [231] '*Liefde, ik blijf u loven*' –, stuurde hij de gedichten op 8 augustus aan Hoornik:

¹⁴ Ongedateerde brief, waarschijnlijk 6 juli 1938.

¹⁵ In *Moderne Nederlandsche religieuze lyriek*. Red. J.H. Eekhout/A.J.D. van Oosten. Lochem, [februari 1939], p. 13–14 zouden [226] 'Gaalridder' en [214] '*Ik wist niet dat hij al sprak in de taal van den dood*' worden gepubliceerd.

¹⁶ Ongedateerde brief, waarschijnlijk 20 juli 1938. Het exemplaar van *Mattheus* (Den Haag, 1938) bevindt zich niet in de collectie Achterberg.

¹⁷ Doorslag brief, collectie K. Lekkerkerker.

De gedichten van Achterberg lagen op u te wachten, maar uw adres was mij ontschoten en in m'n vakantie-verblijf kon ik het niet opsporen. Nu helpt uw brief mij uit den nood. Achterberg was zeer erkentelijk voor de zending van *Mattheus*. Zoo iets doet hem ontzettend goed. Hij vroeg mij juist uw adres. Misschien schrijf/*t*/ hij u. Mocht dat niet gebeuren, zie er dan geen onvriendelijkheid in. Hij uit zich moeilijk en daar hij nog in observatie is, heeft hij weinig gelegenheid rustig te schrijven.¹⁸ De met rood doorgestreepte gedichten komen in Sept. in Opw. Wegen. De overige zijn te uwer keuze. Ik verneem wel van u welke u behouden wilt. Graag ontving ik deze papieren terug, terwijl u mij zeer zoudt verplichten deze verzen niet zoo op de redactievergadering over te leggen, maar ze even te copieeren ter zake van het briefhoofd.¹⁹

Op 12 augustus antwoordde Hoornik dat hij 'de niet-doorgestreepte copieerde. Deze circuleeren nu onder de redacteuren; de redactie-secretaris van "Werk" schrijft U nader, welke gekozen zijn. Kan ik de drukproeven beter naar U sturen, of mogen deze aan Achterberg worden gezonden?'²⁰ Op 13 augustus vond de redactievergadering van *Werk* plaats. Over de afloop ervan heeft Achterberg persoonlijk bericht gehad van Hoornik, zoals hij op 20 augustus aan Houwink schreef:

ik wilde je graag even laten weten, dat ik 'n erg sympathiek schrijven ontving van Ed. Hoornik, waarin hij me mededeelde, dat de verzen, – voor het meerendeel aanvaard – zullen worden gepubliceerd i/h. Feb.- of Mrt. No van 'Werk'. De geheele redactie was zeer ingenomen met de zending, zoo schrijft hij (ik zeg dit alleen om de verzen, niet om mij) en hij vraagt, in de toekomst op bijdragen te mogen blijven rekenen. Dat het zoo mag worden. [...] De niet-geplaatste verzen zouden óf door de redactie-secr. óf via jou worden geretourneerd. Ik hoop zeer, dat dit laatste het geval zal zijn, ten eerste behoeven ze hier dan niet door zoovele handen en ten tweede is er nog iets mee te doen?

In totaal werden acht van de negen gedichten door de redactie van *Werk* geaccepteerd: [232] 'Jan Toorop' tot en met [239] '*De dood laat geen gedicht meer toe*'.²¹

Het enige niet-geplaatste gedicht, [240] '*Wie ik verder zal worden*', heeft Achterberg tussen 1 juli en 18 oktober 1938 met 23 regels uitgebreid. Vervolgens heeft hij het gedicht, samen met [241] '*Om te vergaan*' tot en

¹⁸ Achterberg zou Hoornik pas op 15 oktober schrijven. Hij bedankte Hoornik voor het exemplaar van *Mattheus* en informeerde naar zijn gedichten. Zie *Achterberg-Hoornik*, p. 19.

¹⁹ Achterbergs gedichten waren geschreven op briefpapier met het gedrukte briefhoofd 'Rijksasyl voor psychopathen Avereest.' Bovenaan deze brief noteerde Hoornik: '*Informereen, waar drukproef heen moet!!*'

²⁰ Doorslag brief, collectie K. Lekkerkerker.

²¹ De gedichten verschenen in 1939 in de maart-aflevering van *Werk*.

met [246] ‘*De wijlen dat zij het verkoos*’, aan *Opwaartsche wegen* gestuurd.²² De gedichten verschenen in de mei-aflevering van 1939.

6.2.3 *In aanbouw en Opwaartsche wegen*

Op 29 november 1939 richtte K. Lekkerkerker zich tot Achterberg met het volgende verzoek:

Bij de uitgevers van ‘Werk’ – Leopold te Den Haag en Manteau te Brussel – zal volgend jaar onder mijn redactie een letterkundige jongerenalmanak verschijnen, geheel in den geest van de vroegere Ertsen. Zou ik nu hiervoor vóór 1 April 1939 een aantal gedichten plus een portret van U mogen ontvangen? Daar deze almanak, waarvoor nog geen bevredigende naam is gevonden, vooral als propaganda voor ‘Werk’ en de jongerenbeweging in Noord- en Zuid-Nederland is bedoeld, had ik graag, dat u uw allerbeste werk voor mij bewaardt. Ik doe dan een keuze en geef het overblijvende, met uw goedvinden, aan Van der Veen, den redactie-secretaris van ‘Werk’. [...] Wilt u dezen brief op een zichtbare plaats aan den wand prikken?

Op 5 december 1938 meldde Achterberg opgetogen aan Houwink dat hij ‘n prachtige brief uit Brussel’ van Lekkerkerker had ontvangen en vroeg hij: ‘Wat zal ik doen? Als er iets goeds mag worden, had en heeft O.W. toch de primeur, vind je ook niet? Ik verneem het gaarne; maar het heeft vooralsnog geen haast. Ik heb helaas alleen nog maar ’n aantal gedichten “in wording” en moet dus afwachten.’ Toen Achterberg op 22 december 1938 vijf gedichten had voltooid, schreef hij aan Houwink:

Op je aanraden zend ik bijgaande verzen maar eerst naar jouw. [*sic*] Áls ze wat zijn, zouden ze dan in ‘Werk’ ’t meest tot hun recht komen, of in O.W.? Mogen ze in ’t eerste geval door naar Hoornick? [*sic*] Heel graag dan. Je bewijst me onschatbare diensten door te verzoeken of drukproeven (ev. restanten) naar Zeist kunnen. In dit huis, door zóóveel handen, is te schrijnend a.h.w. [...]

Maar is er misschien bij deze *vijf* iets, wat te bewaren zou zijn voor Lekkerkerker? Ik wil het graag vernemen, als je voor een en ander even tijd kunt vinden.

De gedichten die Achterberg bij deze brief insloot, waren: [247] ‘Reiziger “doet” Golgotha I’, [248] ‘Reiziger “doet” Golgotha II’, [249] ‘*Evenwijdig aan deze schreden*’, [250] ‘*Woordenbloesiel*.’ en [251] ‘Vincent’.²³ Kort

²² Vgl. Kamphuis’ brief aan Achterberg van 29 oktober 1938 (*Achterberg-Kamphuis*, p. 20). Op 8 november 1938 vroeg Achterberg, mogelijk doelend op deze gedichten, Roel Houwink naar titelsuggesties.

²³ Van de eerste twee gedichten is het origineel niet overgeleverd. Voordat Achterbergs brief verzonden werd, zijn er afschriften van de gedichten gemaakt. Deze typoscripten, afkomstig uit de collectie van A.L.C. Palies, zijn gedateerd ‘25 December 1938’.

na het verzenden van de brief heeft Achterberg de eerste twee gedichten herzien. Op 2 januari 1939 schreef hij hierover aan Houwink:

Het is misschien wel 'n beetje gek, maar ik had toch geen vrede met die twee 'Golgotha'-verzen. Mag ik ze je, even veranderd, met een derde er aan toegevoegd, hierbij alsnog insluiten?²⁴

De herziene reeks 'Reiziger "doet" Golgotha' – uitgebreid met [252] 'Reiziger "doet" Golgotha III' – werd gepubliceerd in de maart-aflevering van *Opwaartsche wegen*. Afgezien van de nieuwe versie van 'Reiziger "doet" Golgotha' stuurde Achterberg op 2 januari 1939 vier nieuwe gedichten aan Houwink: [253] '*Ik blijf u binnen mij bereiken*' tot en met [256] '*Binnen het stugge duister van den dood*'.

6.3 GEDICHTEN 1939

6.3.1 *In aanbouw, Groot Nederland en Werk*

Op 20 maart 1939 stuurde Achterberg 'eenige verzen, met een portret' aan K. Lekkerkerker,²⁵ die hem reeds op 29 november 1938 om een bijdrage voor de almanak *In aanbouw* gevraagd had (zie hiervoor, § 6.2.3). In zijn brief gaf Achterberg ook toestemming de resterende gedichten af te staan aan Adriaan van der Veen, de redactiesecretaris van *Werk*, zoals Lekkerkerker had voorgesteld. Op Achterbergs inzending – van maar liefst 25 gedichten, zoals hierna zal blijken – reageerde Lekkerkerker op 29 maart 1939 als volgt:

Zeer veel dank voor uw prachtige gedichten en portret. Ik heb de volgende keuze gemaakt: Stem, Woord, Niemandslaan, Contract, Bezinning, Wederkeer, Nacht en Geest. Daar ik vertrouw dat u geen bezwaren tegen publicatie in Groot Nederland zult hebben, heb ik op verzoek van Greshoff de rest naar Vestdijk laten sturen. De termijn van inzending blijft tot 1 Augustus open. Ik zie verlangend uit naar een nieuwe zending, waardoor ik mijn keus eventueel nog kan verbeteren. Wilt u dan tevens een uitvoerige bio-bibliographie bijvoegen (geboortedatum, debuut waar en wanneer, jaartal bundel, vermelding alle bladen waarin bijdragen van U, plannen etc.)?

De door Lekkerkerker geaccepteerde gedichten waren [257] 'Niemandslaan' tot en met [264] 'Contract'. Aanvankelijk had hij ook [279] 'H.v.B.' willen opnemen, maar na overleg met Greshoffs secretaris Pierre H. Dubois zag hij hiervan af.²⁶ De overige gedichten stuurde hij aan S. Vest-

²⁴ Ook van deze nieuwe versie is alleen het afschrift uit de collectie Palies bewaard gebleven, gedateerd '3 Januari 1939'.

²⁵ Brief, collectie K. Lekkerkerker. Achterberg gaf als contactpersoon Annie Kuiper op, 'de trait-d'union tusschen mij en de wereld'.

²⁶ Mededeling aan R.L.K. Fokkema (brief, 8 april 1986).

dijk voor *Groot Nederland*, met een begeleidend lijstje met gedichttitels en het verzoek de niet-gekozen gedichten aan hem terug te zenden.²⁷ Vestdijk koos [265] 'Bolero van Ravel' tot en met [271] "'Beumer & Co.' voor *Groot Nederland*²⁸ en stuurde de resterende tien gedichten terug. Deze gingen vervolgens naar Ed. Hoornik, die zeven gedichten voor *Werk* behield: [272] 'Zestien 1' tot en met [278] 'Huis'.²⁹ Drie gedichten die eveneens tot de verzameling van vijftientig gedichten hebben behoord, werden niet gepubliceerd: [279] 'H.v.B.', [280] 'Het ademlooze' en [281] 'Requiem'.

Aan Lekkerkerkers verzoek om een 'nieuwe zending' kon Achterberg niet voldoen, zoals hij hem op 3 juli 1939 meedeelde: 'Gisteren heeft Hoornik me bezocht!! en wat ik had, meegenomen.'³⁰ Hoornik had Achterberg opgezocht in verband met de samenstelling van *Eiland der ziel*. Van de gedichten die Achterberg hem meegaf, zou hij [282] 'Onmacht' tot en met [301] 'Nadood' publiceren in de september-aflevering van *Werk*;³¹ dertien gedichten zou Hoornik aan *Eiland der ziel* toevoegen (zie verder § 7.2).

6.3.2 Overige gedichten

Nadat de samenstelling van *Eiland der ziel* was afgerond, heeft Achterberg een achttal nieuwe gedichten aan Roel Houwink afgestaan. Op 16 augustus 1939 schreef hij: 'Van Annie vernam ik dat je de verzen die je meenam, mooi vond. Er is zeker nog geen beslissing over. Ik hoor het wel.' Op 8 september informeerde Achterberg nogmaals naar deze gedichten: 'Op 't oogenblik heb ik niets liggen, maar hoe zijn het de 8 verzen, die je vorige maal meenam? Ik zou het gaarne vernemen.' Van deze gedichten werden [304] 'Ode' tot en met [309] 'Wachtwoord' in 1940 gepubliceerd in de februari-aflevering van *Opwaartsche wegen* en [310] 'Sneeuw' en [311] 'Remplacant' in de mei-aflevering van dat tijdschrift. Op 15 november 1939 stuurde Achterberg ook nog een aantal

²⁷ Ongedateerd, collectie K. Lekkerkerker. Op het lijstje tekende Vestdijk aan welke gedichten hij geselecteerd had.

²⁸ [271] "'Beumer & Co.'" werd op verzoek van Ed. Hoornik niet in de oktober-aflevering opgenomen omdat het – zoals Hoornik op 27 september 1939 aan de waarnemend redactie-secretaris, A.E. van Rantwijk, schreef – ook afgedrukt zou worden in zijn kroniek 'Nieuwe poëzie', de voorpublicatie van de inleiding voor *Eiland der ziel* (zie Bijlage 3).

²⁹ Zes gedichten werden gepubliceerd in de mei-aflevering van *Werk*. [278] 'Huis' werd, samen met 21 andere gedichten, opgenomen in de september-aflevering.

³⁰ Brief, collectie K. Lekkerkerker. Bij deze brief stuurde Achterberg de gevraagde bio- en bibliografische gegevens.

³¹ Samen met [255] 'Geest' en [278] 'Huis'.

gedichten aan Hoornik ter publicatie in *Centaur*: [249] 'Gang', [251] 'Vincent', [253] 'Dans', [254] 'Herfst', [312] 'Vrucht', [313] 'Bloei' en [314] 'Weerdood'. Na de opheffing van *Centaur* reserveerde Hoornik de gedichten voor *Werk* en, nadat ook dit tijdschrift was opgeheven, voor *Criterium*. De meeste van deze gedichten zouden in 1940 ondergebracht worden in *Dead end* en *Osmose* (zie verder het overzicht in § 8.1). In 1939 zou eerst de bundel *Eiland der ziel* verschijnen.

7 Eiland der ziel

7.1 HET MANUSCRIPT VAN EILAND DER ZIEL, STADIUM I

In september 1937 heeft Achterberg de gedichten die in voorgaande jaren in tijdschriften waren gepubliceerd, verzameld en geselecteerd voor een bundel. Op 15 september 1937 stuurde hij dit concept aan Roel Houwink:

Zoo moge U dan de copie toegezonden zijn! Zooals U in bijgaande toelichting ziet heb ik de volgorde chronologisch gehouden naar de data van verschijnen; alleen 'Het eiland der ziel' is vóór Afvaart verschenen. Vindt U dit vers (nog) geschikt om opgenomen te worden?

Ik zit voor enkele verzen erg met de titels. Zoudt U, als 'buitenstaander' het soms ineens zien? Zoo ook met de naam voor den bundel; maar daar is misschien geen haast mee?

In de 'toelichting' vermeldde Achterberg bij de nummers van de gedichten ('1' tot en met '35') de titel en datum van het periodiek waarin de betreffende gedichten waren gepubliceerd.¹ De nummers corresponderen met de nummering van het enige overgeleverde nethandschrift van de bundel, dat afkomstig is uit de collectie van Houwink.² In zijn antwoord heeft Roel Houwink de titel voor de bundel voorgesteld, zoals blijkt uit Achterbergs brief aan hem van 22 september 1937:

Heb dank voor Uw schrijven. De titel lijkt mij heel geschikt. Ik had er al over gedacht, maar is er, van Van Geuns geloof ik, niet pas een bundel verschenen die ongeveer zoo heet?³ Enfin, déze naam is dan toch ouder; n.l. die boven het vers. Ja, vooral na 'Afvaart'!

Nu heb ik bedacht, dat er in Langbroek nog een schrift ligt met verzen van dien zomer, dat ik thuis was. Hierin kruiste U wel aan, maar er is nooit uit ingestuurd, zoover ik me herinner. Zouden er uit dezen nog samen zijn te lezen voor eventueele aanvulling van den bundel? Dan ga ik ze even halen.⁴ [...]

[...] Zal het *Gerrit* blijven of gewoon: *G*? Misschien kan *Ger* ook wel: zoo noemde mij het eerst Bep uit de Boomstraat.

¹ Bij de nummers 32–35 noteerde hij: 'nog te verschijnen in Opw. Wegen'.

² Uit de latere correspondentie blijkt dat er ook nog een door Annie Kuiper vervaardigd afschrift van de bundel heeft bestaan. Dit afschrift is niet overgeleverd.

³ J.J. van Geuns, *De landschappen der ziel*. Bussum, 1936.

⁴ Zie hiervóór, § 5.4.

Wanneer ik den bundel aan U op mag opdragen, [*sic*] zou dit geheel mijn wensch zijn, als de verzen Uw naam waard zijn, ten minste. Mocht hierin iets zijn dat hindert of zoo, dan beschouwe U het als niet voorgesteld.

Wel zou ik er graag voorin zetten: 'voor Roeltje en Bep' (Boomstraat!), maar dit is misschien tevens inbreuk doen op een serene anonimiteit. Wat zal ik doen? (Ik hoop dat U een en ander niet ál te sentimenteel vindt!)

De titel is door Roel Houwink bovenaan het eerste blad van het manuscript geschreven: 'EILAND DER ZIEL [//] door [//] Gerrit Achterberg.' Ook heeft hij de titelloze gedichten van titels voorzien. De door Achterberg voorgestelde opdrachten staan niet in het manuscript. De samenstelling is als volgt (de titels/beginregels van de gedichten worden weergegeven zoals zij door Achterberg zijn genoteerd):

1	[68] 'Het eiland der ziel 1'
2	[69] '[Het eiland der ziel] 11'
3	[137] 'Eine kleine Nachtmusik'
4	[138] ' <i>Het land wordt ingekort op dood en dierbaarheden</i> ; ⁵
5	[139] ' <i>Gekwetst in de onuitspreekbaarheden</i> ; ⁶
6	[143] 'Vuurtoren'
7	[130] 'In uw bloed'
8	[131] ' <i>Nu ik hier loop, ik weet het niet waarom</i> ; ⁷
9	[132] ' <i>Wanneer ik bij u ben gebracht</i> ; ⁸
10	[133] 'Dronken nachtliedje'
11	[134] ' <i>Door een chauffeur omver gereden</i> ' ⁹
12	[144] 'Om een donker lichaam'
[13	[133] ' <i>In den regen</i> '
[14	[132] ' <i>Morgenmist</i> ' ¹⁰
15	[151] 'Hulshorst'
16	[154] 'Het namelooze...'
17	[155] 'De Verdronkenen'
18	[156] 'Zomeravond'
19	[158] 'Vaarwel'
20	[157] 'De bruid zingt'
21	[211] 'Het onweer'
22	[212] 'Met dit gedicht...'

⁵ Door Houwink in bruine inkt getiteld 'Eenmaal nog'.

⁶ Door Houwink in bruine inkt getiteld 'Gekwetst'.

⁷ Door Houwink in bruine inkt getiteld 'Nu ik hier loop...'

⁸ Door Houwink in bruine inkt getiteld 'De laatste nacht'.

⁹ Door Houwink in bruine inkt getiteld 'Ik heb den tijd...'

¹⁰ Het blad met [13]–[14] ontbreekt in het nethandschrift. Van dit blad is alleen een fotokopie overgeleverd. Zie de Lijst van documentaire bronnen, H-10.

23	[213] ‘Nu ik zoo zuiver thuis ben met mijzelf’ ¹¹
24	[214] ‘Ik wist niet dat hij al sprak in de taal van den dood’ ¹²
25	[215] ‘De stad’
26	[216] ‘De gek en de spiegel’
27	[217] ‘Grafchrift’
28	[218] ‘Over een leven...’
29	[219] ‘Laat mij...’
30	[220] ‘Laat ik u langzaam...’
31	[221] ‘Wij moeten slapen’
[32	[223] ‘Bloemen’]
[33	[222] ‘De dichter is een koe’] ¹³
34	[224] ‘Graflegging van een oud vriend’
35	[225] ‘Bloed’

7.2 VOORBEREIDINGEN VOOR DE BUNDEL (1)

Toen Achterberg op 15 september 1937 het manuscript van *Eiland der ziel* aan Roel Houwink stuurde, was er al gesproken over de mogelijkheden van publicatie. Blijkbaar had Houwink voorgesteld de bundel aan te bieden aan J. van Ulzen van U.M. Holland – die eerder *Afvaart* had afgewezen –, want Achterberg schreef in zijn brief: ‘Wanneer v. Ulzen tot uitgave overgaat, verschijnt het nog dit najaar zeker?’ Het is niet bekend of Houwink meteen contact heeft gezocht met Van Ulzen. Uit deze periode is geen correspondentie overgeleverd tussen Houwink en Achterberg. Na de gebeurtenis op 15 december 1937 werd Achterberg overgebracht naar het Huis van Bewaring in Utrecht en zou Houwink een aantal maanden niets van hem vernemen.¹⁴ Pas op 29 juni 1938 schreef Achterberg – die inmiddels werd verpleegd in het Rijksasyl voor psychopathen Veldzicht te Balkbrug (Avereest) – weer over zijn gedichten en bracht hij ook de bundel ter sprake: ‘Hoe zal ’t nu gaan met “Het Eiland”?’ Enfin, Houwink, als ’t niet wil, laten we ’t maar laten liggen dan. Als je nagaat wat wél allemaal gedrukt wordt...’ Kort na deze brief ontving Achterberg het teleurstellende bericht dat Van Ulzen *Eiland der ziel* niet wilde uitgeven, zoals hij aan Annie Kuiper schreef:

Roel Houwink is net geweest. [...] Nu, Van Ulzen heeft hem wel degelijk zelf gestuurd, maar misschien was dit alevel gebeurd toch? Intusschen zet Houwink ’t door,

¹¹ Door Houwink in zwarte inkt getiteld ‘Woorden, ontwaak!’.

¹² Door Houwink in zwarte inkt getiteld ‘Ik wist niet...’.

¹³ Het blad met [32]–[33] ontbreekt in het nethandschrift. Van dit blad is alleen een fotokopie overgeleverd. Zie de Lijst van documentaire bronnen, FF-10.

¹⁴ Zie ook hiervóór, § 6.2.

vond hij. [...] 't Is wel jammer dat v. U..., maar er wordt nu eenmaal niet aan verdiend ook. Hij dacht ook aan Helicon. Ik heb hem ook gezegd (al) goed te vinden wat hij zoo vind [*sic*] en verder niets maar hij zei: doorgaan. 't Is alles eigenlijk heel rustig en heerlijk nu, lieve kind.¹⁵

Inmiddels had Houwink de bundel ook bij de redactie van *De vrije bladen* aangeboden, met het oog op mogelijke publicatie als *Cabier* van dat tijdschrift. Op 1 juli 1938 schreef Achterberg aan Annie Kuiper:

Ik hoorde nog niets van de 'Vrije Bladen'. Nou ja, willen ze niet, dan moeten we 't maar laten liggen. Directeur Dirkmaat bracht me onlangs nog de beoordeeling van R.H. over Jo Ypma, (o ja dat weet je;) waarin hij o.a. ook zegt, dat poezie nu eenmaal niet betaald wordt. 't Is voor 'n uitgever dus veel'er 'n zaak van hart en goeie wil dan 'n rendement. Tenzij je Boutens bent. 't Is voor mij eigenlijk al geen kwestie meer of iets uitgegeven wordt... of zoo.

Op 4 augustus 1938 vroeg Achterberg aan Houwink of een uitbreiding van de bundel met zijn laatste gedichten 'misschien aan de uitgave de doorslag' zou geven. *Eiland der ziel* was echter nog steeds in het bezit van de redactie van *De vrije bladen*, ook toen Theo van der Leek op 16 oktober 1938 om inzage van de bundel verzocht in verband met een beschouwing die hij over de dichter wilde schrijven.¹⁶ Hierover schreef Achterberg aan Houwink:

Ik heb hem, ik hoop niet voorbarig, de dubieuze toestand waarin het verkeert, uiteengezet, en hem gevraagd zich met jou te willen verstaan. Is dat goed? Mochten de Vr.B door hun verdwijnen afwijzend moeten beschikken, misschien zou dan de bundel, alvorens hem naar Helikon te zenden, eerst naar v/d Leek kunnen; of zou dit 'n te groote opschorting zijn? Hoe je ook denkt te doen, het moge je, als zooveel reeds, zijn overgelaten.¹⁷

Toen begin december de wisseling van de redactie van *De vrije bladen* bekend werd gemaakt,¹⁸ schreef Roel Houwink aan de nieuwe redacteur Garmt Stuiveling:

¹⁵ Ongedateerde brief, waarschijnlijk 6 juli 1938.

¹⁶ Het artikel zou in 1939 in de mei-aflevering van *Opwaartsche wegen* verschijnen onder de titel 'De dichter Achterberg'. Gedichten uit *Eiland der ziel* citeerde Van der Leek steeds naar de voorpublicaties.

¹⁷ Ongedateerde brief. Verdere correspondentie hierover ontbreekt.

¹⁸ De jaargangen 12 t/m 15 van *De vrije bladen* stonden onder redactie van B. Stroman, Victor E. van Vriesland, Constant van Wessem en Johan van der Woude. De jaargangen 16 en 17 (1939 en 1940) werden geredigeerd door Menno ter Braak, W. Jos de Gruyter en G. Stuiveling.

Uit de courant zie ik, dat je in het vervolg met Ter Braak en de Gruyter de redactie zult uitmaken van 'De Vrije Bladen'. Onder de berusting van de oude redactie bevindt zich het manuscript van een bundel van Gerrit Achterberg. Graag zou ik spoedig het lot van dit mscrt. vernemen. Van Vriesland zeide mij, dat hij het in principe had geaccepteerd, maar hij kon toen definitief nog niet beslissen in verband met op handen zijnde wijzigingen in de red.

Het is voor Achterberg, die op het oogenblik in Balkbrug verpleegd wordt, van veel belang, dat zijn nieuwe bundel spoedig verschijnt. Hij heeft mij belast met de behartiging van zijn belangen. Ik zou het daarom graag spoedig van je horen, als er een beslissing genomen is.

Medio december heeft Achterberg de bundel van de redactie van *De vrije bladen* teruggekregen. Op 22 december 1938 schreef hij aan Houwink:

Veel dank voor je spoedige brief na het ontvangen van 't manuscript. 't Was juist zooals ik had vermoed: 't moest hier wel heen, ja. En is het niet zoo, dat de redactie-wijziging hier uitsluitend debet aan is; Van Vriesland had de bundel in principe al geaccepteerd toch.¹⁹ Zou 't bevorderlijk zijn als hij werd aangevuld met de jongste publicatie's?

Pas op 29 maart 1939 heeft Roel Houwink een bezoek aan Achterberg gebracht om verdere stappen te bespreken, zoals blijkt uit de brief die Achterberg een dag later aan Gerrit Kamphuis schreef: 'Hij was enkele uurtjes bij me en we hebben zoo het een en ander bepraat. Het zal met het "Eiland der Ziel" hoop ik niet zoo lang meer duren: Roel wil er de meeste spoed achter zetten.' Daarna heeft Houwink de bundel opnieuw bij U.M. Holland aangeboden, maar ditmaal durfde de uitgever de uitgave alleen aan indien er een waarborgsom van f 100,- werd betaald. Hierover heeft Houwink contact gezocht met Marsman en Hoornik. Marsman antwoordde eind mei: 'Ik leef helaas momenteel op eenigszins gespannen voet met mijn mageren geldbuidel, en kan zelfs die schamele fl 25 niet voorschieten of geven. Maar natuurlijk moet Achterberg geholpen worden, en als je even met Nijhoff spreekt, komt het zeker in orde.'²⁰ Aan Hoornik schreef Houwink op 30 mei 1939:

Je bent vermoedelijk op de hoogte met de huidige levensomstandigheden van den dichter Achterberg. In verband hiermede is het zeer wenschelijk zoo spoedig mogelijk een tweede bundel van hem in het licht te geven. (Er lag een tweede bundel gereed, maar de tragische gebeurtenis, die hem in 'Veldzicht' te Balkbrug deed belanden, schortte de uitgave ervan op) [...]

¹⁹ Later zou Achterberg vooral redacteur Menno ter Braak voor de weigering verantwoordelijk houden. Zie *Achterberg-Marsman*, p. 36.

²⁰ Brief, gedateerd 'Bogève, Mei '39'.

Ook vroeg hij Hoornik een inleiding te willen schrijven: ‘Lang behoeft het niet te zijn, maar tegenover een deel van het publiek behoeft z’n werk, dunkt me, nog wel een dergelijke dekking.’²¹ Hoornik heeft hierop aangeboden de uitgave van *Eiland der ziel* te bepleiten bij uitgever A.A.M. Stols en ook de samenstelling op zich te nemen. Op 16 juni 1939 schreef Houwink hem:

Ik ben blij, dat je de zaak zoo bespoedigen wilt. Het zal haar zeker ten goede komen. [...] Met het oog op z’n ‘geval’ is het misschien beter het cyclusje ‘Zestien’ *niet* op te nemen. Voor het overige ga ik geheel accoord met je toevoeging.²²

Ik hoop ontzettend dat Stols het doet. Met deze tweede bundel in de hand zal ik zooveel meer voor hem kunnen bereiken straks.

Houwink stuurde ook het handschrift van de bundel aan Hoornik, die het op 19 juni 1939 doorzond aan A.A.M. Stols:

Hierbij zend ik je de manuscripten van twee bundels. Het eene is van Gerard, [*sic*] Achterberg, dien ik den belangrijkste dichter van mijn generatie acht. [...] Ik heb hierover met Roel Houwink gecorre[s]pondeerd, die de bundel van de Uitgevers Mij Holland, door welke hij reeds was aanvaard, heeft vrijgekregen. Ik wil voor dezen bundel een uitvoerige inleiding schrijven. Honorarium noch voor den bundel noch voor de inleiding is noodig. Zooals je weet zit Achterberg op het oogenblik in een psychopathen-asyl. Wil je de proeven dus – eventueel – naar mij zenden? Ik zorg wel voor correctie enz. Bij die proeven schrijf ik dan ook de inleiding. Met dezen bundel geloof[*t*] Houwink Achterberg in gezinsverpleging te kunnen krijgen. Ik hoop van harte, dat ook jou dit werk zal liggen, dat je het met ‘liefde’ zult behandelen. Ik vind het in bepaalde opzichten nog belangrijker dan dat van Lehmann of Vasalis. [...]

Ik zou het bijzonder op prijs stellen, spoedig een beslissing van je te vernemen, bijzonder wat Achterberg betreft.²³

Op 25 juni 1939 vroeg Hoornik: ‘Zou je mij het manuscript van Achterberg’s bundel spoedig willen terugzenden?’ Ik wil hem nml. Zondag a.s. opzoeken. Heb je al een beslissing ten aanzien van dezen bundel genomen? Ik wilde hem gaarne met een positief antwoord verblijden.’ Stols heeft de uitgave van de bundel meteen toegezegd, want reeds op 26 juni 1939 schreef Hoornik hem dat hij Achterberg ‘het verheugende nieuws’ zou meedelen.²⁴

²¹ De hier geciteerde brieven van Houwink aan Hoornik bevinden zich in particulier bezit.

²² Zie [272–275] ‘Zestien’. De toevoeging betreft [247–248–252] ‘Reiziger “doet” Golgotha’.

²³ De andere bundel was de Duitse vertaling van Hoorniks *Geboorte* door W. Cordan, die in december 1939 bij Stols verscheen onder de titel *Geburt. Ein lyrischer Cyclus*.

²⁴ Op 29 juni 1939 schreef Stols aan Hoornik: ‘Morgen stuur ik je het manuscript van Achterberg terug; ik geef dien bundel gaarne uit zooals ik je reeds schreef.’

Op zondag 2 juli 1939 heeft Hoornik Achterberg in Avereest opgezocht. Bij die gelegenheid heeft hij ten minste 21 gedichten meegenomen ter aanvulling van de bundel.²⁵ Op 17 juli 1939 schreef Hoornik aan Stols:

Ik heb Achterberg opgezocht; ik kreeg een serie nieuwe gedichten, die ik schiften zal en aan den bundel toevoegen. Ik was bij Vestdijk, die zijn poëzie uitnemend vindt; je krijgt hiermee de beste bundel der jongeren, die ik gerust op een lijn durf stellen met 'Een winter aan zee'. [...] Voor half Augustus doe ik je Achterberg's *bundel*, vergezeld van de inleiding, waaraan ik nog beginnen moet – *bij* is geruimen tijd bij Vestdijk geweest²⁶ – toekomen. Kan hij dan nog in den loop van October verschijnen?

Hoornik heeft vervolgens Achterberg hiervan in kennis gesteld, die op 19 juli 1939 zijn fiat gaf:

Sinds je hier als een meteor bent komen binnenvallen en je kreits nam tot over de bodem van m'n ziel, heb je me een gerustheid gegeven, waarvoor ik je dank, uit naam van m'n verzen, voorzoover deze 'goed' zijn. Hieruit blijkt wel hóé ik je bezoek op prijs stel: ik zal ook niet meer zenuwachtig zijn, nu.

Je hebt natuurlijk alle volmacht voor wat betreft 'Eiland der ziel', alleen: De titel blijft? (in verband met 't eerste vers) en 'Zestien' wel en 'Golgotha' niet?; doe wat je het beste dunkt. Roel was wel pro-Golgotha.²⁷ [...]

Dus nu wordt de bundel nog uitgebreid. Mocht je alsnog liever toch 'n vers laten vervallen, om het geheel te perfectioneeren, doe het gerust op eigen initiatief.

[...] Ik geef de titel 'Beumer & Co' gaarne voor beter: Van Eerbeek's 'verhuizers'-roman heet zoo.²⁸

Op dezelfde dag schreef Stols naar aanleiding van Hoorniks brief: 'Het verheugd [*sic*] mij zeer te vernemen, dat [*ik*] voor half Augustus Achterberg's bundel met je inleiding zal ontvangen. Maak een zoo goed mogelijke keuze; liever klein maar absoluut eerste klas, dan groot met zwakere verzen er in.' Vervolgens heeft Hoornik de samenstelling van de bundel ter hand genomen.

²⁵ Deze gedichten, [282] 'Onmacht' tot en met [301] 'Nadood', werden ook nog gepubliceerd in de september-aflevering *Werk*, samen met twee gedichten van iets oudere datum. Dertien gedichten zouden aan *Eiland der ziel* worden toegevoegd.

²⁶ Hoornik had Vestdijks oordeel over de bundel gevraagd in verband met de mogelijke maatschappelijke reclassering van Achterberg. Op 16 juli 1939 stuurde Vestdijk de gedichten aan Hoornik terug met een begeleidende brief waarin hij zijn oordeel gaf. De originele brief bevindt zich in particulier bezit, een door Hoornik vervaardigd afschrift is bewaard in het archief van A.L.C. Palies (geciteerd in *Achterberg-Vestdijk*, p. 5–6).

²⁷ Vgl. de hiervóór geciteerde brief van Houwink aan Hoornik van 16 juni 1939.

²⁸ Zie de commentaar bij [271] "'Beumer & Co.'".

De definitieve samenstelling van *Eiland der ziel* is slechts ten dele gedocumenteerd. In het overgeleverde manuscript van de bundel haalde Hoornik een aantal gedichten uit stadium I met potlood door en paste hij de nummering van dit gedeelte aan. Ook veranderde hij de titel van het eerste gedicht 'Het eiland der ziel' in 'E[iland der ziel]'. Gezien het feit dat de bladen uit het cahier op een bepaald moment zijn losgehaald,²⁹ heeft Hoornik de manuscripten van de gedichten die hij zelf in zijn bezit had aan dit gedeelte toegevoegd.³⁰ Deze manuscripten zijn echter niet bij het bundelcahier overgeleverd, evenmin als het voorwerk (inclusief de 'Inleiding') en het nawerk. Op de wel overgeleverde bladen zijn zetinstructies genoteerd. De samenstelling van het tweede stadium is als volgt:

1	[68] 'Eiland der ziel I'
2	[69] '[Eiland der ziel] II'
3	[137] 'Eine kleine Nachtmusik'
4	[143] 'Vuurtoren'
5	[130] 'In uw bloed'
6	[131] 'Nu ik hier loop...'
[7	[153] ' <i>In den regen</i> '
[8	[152] ' <i>Morgenmist</i> ' ³¹
9	[151] 'Hulshorst'
10	[154] 'Het namelooze...'
11	[155] 'De Verdronkenen'
12	[156] 'Zomeravond'
13	[158] 'Vaarwel'
14	[157] 'De bruid zingt'
15	[211] 'Het onweer'
16	[212] 'Met dit gedicht...'
17	[213] 'Woorden, ontwaak!'
18	[214] 'Ik wist niet...'
19	[215] 'De stad'
20	[216] 'De gek en de spiegel'
[21	<i>ontbreekt</i>
[22	<i>ontbreekt</i>
[23	<i>ontbreekt</i>
[24	<i>ontbreekt</i>

²⁹ Later zijn de bladen uit het cahier weer ingebonden, echter niet in de juiste volgorde.

Het cahier is teruggestuurd aan Roel Houwink, die het sindsdien in zijn bezit heeft gehad.

³⁰ Uiteindelijk zou de bundel 66 gedichten bevatten (zie § 7.5).

³¹ Zie de reconstructie van stadium I in § 7.1.

25	[221] 'Wij moeten slapen'
[26	[223] 'Bloemen']
[27	[222] 'De dichter is een koe'] ³²
28	[224] 'Graflegging van een oud vriend'
29	[225] 'Bloed'

7.4 VOORBEREIDINGEN VOOR DE BUNDEL (2)

Begin augustus 1939 is Hoornik een dag op bezoek geweest bij Achterberg om de samenstelling en de inleiding te bespreken. Op 11 augustus schreef hij aan Stols: 'Achterberg's bundel komt nu spoedig; ik ben door allerlei besognes er weer van af gehouden.' Op 15 augustus 1939 stuurde hij de bundel aan de uitgever:

Hierbij zend ik je den bundel 'Eiland der ziel' van Gerrit Achterberg, voorzien van een inleiding.

Dit voorwoord is, voorzien van citaten, bereids bij Holkema & Warendorf, voor het *October*-nummer van Groot Nederland. In die aflevering, alsmede in het September-nummer van 'Werk' wordt nog een serie gedichten van Achterberg geplaatst.³³

Ik zou je willen voorstellen dezen bundel wat ruim te verspreiden in protestantsche kringen, waar Achterberg nogal lezers heeft, ook al zal men daar mijn inleiding niet erg waardeeren.

Indien er in het najaar geen behoorlijke jongeren-roman verschijnt – en daar is véél kans op – komt Achterberg zeker in aanmerking voor de V.d. Hoogt-prijs; ik zou den bundel dus ook aan een paar commissie-leden zenden.³⁴

Zooals je weet, behoef je voor 'Eiland der ziel' geen honorarium te betalen. Daar ik voor samenstelling en inleiding een dag naar Avereest geweest ben, zou ik je willen vragen mij bij wijze van honorarium voor de inleiding mijn onkosten te vergoeden. Indien het je schikt ontving ik dan gaarne vóór Zaterdag a.s. – ik ga dan immers met vacantie – een bedrag van f 10.–

Ik hoop, dat de bundel begin October kan verschijnen, opdat mijn kroniek niet voorbarig is.

Per omgaande bevestigde Stols de goede ontvangst van het manuscript. Hij schreef 'enkele bezwaren' te hebben tegen Hoorniks inleiding: 'ik zou graag willen zien, dat je de persoonlijke vergelijkingen met Mok en Franquinet daaruit liet vervallen. In een artikel kun je zeggen wat je wilt, doch niet in een voorrede: ik kan niet twee boeken door je laten

³² Zie de reconstructie van stadium 1 in § 7.1.

³³ In dezelfde zin schreef Hoornik aan Achterberg en Houwink, aan wie hij de inleiding eveneens stuurde.

³⁴ Pas in 1940 kwam de Lucy B. en C.W. van der Hoogtprijs weer ter sprake. Zie verder § 8.6.

afbreken om er een nieuw voor uit te geven. Verander dus s.v.p. de aan-gegeven zinnen (zie de roode haakjes) of liever nog, laat ze geheel weg. De bundel kan dan begin October verschijnen.³⁵ Eén dag voor zijn vakantie, op 18 augustus 1939, repliceerde Hoornik:

Op drie plaatsen stelde je in mijn inleiding wijzigingen voor, of nog liever schrapping van tusschen roode haakjes geplaatste passages. In twee gevallen ben ik geheel – maar weinig geestdriftig! – aan je wensch tegemoet gekomen.³⁶ Maar in de aanhef van de inleiding *kan* ik werkelijk niet tot schrapping overgaan, zonder het stuk te verknoeien. Ik heb deze zin nu ‘verzacht’.³⁷ Mok en Franquinet *zijn* in hun beschrijvingen ouderwetsch, hetgeen voor veel lieden een *aanbeveling* is. Bovendien zeg ik van hen toch, dat zij *op den voorgrond tredende jongeren* zijn. Ik moet hun namen noemen, omdat zij typische vertegenwoordigers zijn van een strooming, waartegenover lijnrecht staan: Morriën, Achterberg, Lehmann, en waartusschen in figuren staan als Van Hattum, Den Brabander, V.d. Steen. Ik *kan* over Achterberg niet schrijven, zonder zijn antipode te noemen. Bovendien gaat mijn inleiding niet alleen over dezen dichter, maar tracht zij een omschrijving te geven van het begrip *moderne poëzie*.

Vervolgens is de productie van de bundel in gang gezet. De correctie van de – niet overgeleverde – drukproeven liet Achterberg over aan Ed. Hoornik: ‘Heerlijk, als ik de bundel in handen zal hebben. [...] Ik ontving tot op heden geen drukproeven, nee; als ik de correctie van je mag vergen? Erg graag. De opdracht komt dan vanzelf in orde, waar?’³⁸ Twee dagen later, op 19 september 1939, schreef Achterberg aan Roel Houwink dat Hoornik de drukproeven ontvangen had, ‘dus de uitgave is niet opgeschort door de tijdsomstandigheden; wat wel het geval is bij veel uitgevers, schreef hij. (Stols is ook gemobiliseerd)’. Op 25 september vroeg mevrouw Stols aan Hoornik ‘de kleur op te geven, welke U het meest geschikt acht voor band en omslag van Eiland der Ziel. De bundel kan dan afgewerkt worden.’ Op 26 september gaf Hoornik te

³⁵ Het typoscript met de door Stols gemarkeerde passages is niet overgeleverd, wel twee andere typoscripten. Zie verder Bijlage 3.

³⁶ Zie bijlage 3. Het betreft p. 623, r. 27–28 (de vervallen gedeelten zijn door mij gecursiveerd): ‘Ook Achterberg laat zich vaak leiden door de klank van het woord, maar *hoe anders dan dit bijvoorbeeld bij Franquinet het geval is. Want terwijl het bij de Limburger soms louter uiterlijkheid en klinkklank is, laat Achterberg [...].*’ En p. 624, r. 1–2: ‘[...] anderzijds gebeurt het wel, dat het gedicht in de intentie blijft steken, niet opgelost wordt, *zoals dat bijvoorbeeld het geval is bij enkele rudimentaire, kortademige gedichten van Pierre Kemp.*’

³⁷ Hoornik veranderde p. 623, r. 11: ‘een al te weelderige’ in ‘de weelderige’.

³⁸ Brief 17 september 1939. Het betreft de opdracht aan Roel Houwink, aan wie Achterberg op 8 september 1939 in een postscriptum had geschreven: ‘“Eiland der Ziel” is aan je opgedragen.’

kennen dat *Eiland der ziel* uitgevoerd moest worden ‘in kleur en formaat van mijn bundel “Steenen”.’³⁹ Verder vroeg hij: ‘Zoudt U de auteurs-exemplaren naar mij willen zenden; ik zorg er dan voor, dat Achterberg ze krijgt. Ik meen, dat is overeengekomen, dat hij 5 gebonden en 5 ingenaaide exemplaren zou ontvangen. Mag ik, als inleider van dezen bundel, verzoeken om één gebonden en één ingenaaid exemplaar. (in het geheel dus 12 bundels).’ Op 4 oktober 1939 verklaarde Stols – die op dat moment met verlof was – zich akkoord met deze condities. ‘Het is momenteel razend druk op de drukkerij, doch ik hoop dat alles normaal zal verlopen.’⁴⁰ De verschijning van de bundel zou echter nog op zich laten wachten. Hoornik – wiens ‘Inleiding’ in de oktober-aflevering van *Groot Nederland* was verschenen – schreef op 23 oktober aan de uitgever: ‘Sander, kan Achterberg’s bundel nu *zoo spoedig mogelijk* verschijnen? Drie weken geleden werd mijn artikel over hem reeds in *Groot Nederland* gepubliceerd. Ik sla op die manier wel een heel mal figuur.’⁴¹ Op 30 oktober 1939 herhaalde hij: ‘Het spijt mij voor Achterberg, dat het nog zoo lang duurt. Zou je hem niet een briefkaart willen schrijven, opdat hij rechtstreeks van zijn uitgever hoort, hoe het er mee staat. Die bundel is eenige troost en hoop in dat asyl. Ook om dien reden verzoek ik je nogmaals spoed achter de zaak te zetten.’ Toen de bundel twee weken later nog niet verschenen was, informeerde Achterberg bij Hoornik of ‘het “Eiland der Ziel” nu spoedig in zicht [zou] komen’ (15 november 1939). Op 24 november kon hij Hoornik melden:

Dat was ’n groote verrassing, vanmorgen! Zóó vlug had ik hem nog niet verwacht.

Ik mocht intusschen Dr. Palies een ex. met inscriptie overhandigen en doe jou er hiernevens een toekomen. Ik hoop dat je deze bundel wilt aanvaarden van me als ’n waarachtig blijk van bewondering voor je. Sinds ik je ontmoette, ben ik altijd blij geweest over je bestaan.

Je hebt er ook je tijd voor over gehad te rangschikken en te corrigeeren. Het is alles even mooi geworden.

Heb, als ik dat mag schrijven, en als het iets is, dank in háár naam.

Op dezelfde dag schreef hij aan Houwink:

³⁹ De uitvoering van *Eiland der ziel* en *Steenen* is identiek, alleen heeft *Steenen* een grijs omslag. Zie verder de beschrijving in § 7.5.

⁴⁰ Hij voegde eraan toe: ‘Eerst moeten de vier romans klaar die ik dit najaar uitgeef, en dan komt de rest aan de beurt.’

⁴¹ Ook vroeg hij nogmaals naar de auteursexemplaren, zij het met een klein verschil in zijn voordeel: ‘Ik meen, dat wij overeengekomen waren, dat hij 8 exemplaren zou krijgen, waarvan 4 gebonden; ik zou 4 exemplaren krijgen, waarvan 2 gebonden.’

Vanmorgen de bundel aangekomen! 't Is 'n prachtige uitgave; sober en fijnzinnig; enfin, je kent haar, want Hoornik's bundel is ook zoo. Hij telt 79 blz., dus dat gaat, wat dat betreft. Nu zou ik je graag dadelijk een ex. willen sturen, maar bezit op 't oogenblik helaas geen sou (We krijgen *f* 2.50 per mnd en 't is nu de 24e!) Vind je goed dat ik Annie Woensdag een ex meegeef voor je? [...]

Nu maar afwachten wat men zal zeggen: H. schreef, er van overtuigd te zijn, dat Marsman er uitstekend over zou schrijven; maar dat Ter Braak wel eens kan zwijgen... of averechts oordeelen. Ik ben dus gewaarschuwd, maar hecht bij voorbaat de meeste waarde aan M's oordeel.

Op 30 november 1939 ontving Hoornik een aantal recensie-exemplaren van Stols, dat hij doorzond aan Achterberg. Deze schreef ten slotte dezelfde dag nog aan zijn uitgever:

Voor de welverzorgde wijze, waarop U 'Eiland der Ziel' het licht deed zien, breng ik U mijn hulde.

Ik hoop zeer, dat het 'zijn zee' zal mogen vinden.

In het bijzonder dank ik U voor de exemplaren, die mij via Ed. Hoornik gewerden.

7.5

DE EERSTE DRUK VAN EILAND DER ZIEL

In het *Nieuwsblad voor den boekhandel* van 6 december 1939⁴² werd de bundel in de rubriek 'Nieuwe uitgaven' vermeld: 'Achterberg, Gerrit: Eiland der ziel. [Rijswijk],⁴³ A.A.M. Stols. 8°. 20 x 12. 83 blz. fl. 1.90; geb. fl. 2.50'. De samenstelling van de bundel is als volgt:

[Omslag]	GERRIT ACHTERBERG [//] EILAND [//] DER ZIEL [//] [vignet]
[I-II]	[blanco] ⁴⁴
[I]	EILAND DER ZIEL
[2]	Voor Roel
[3]	EILAND DER ZIEL [//] door [//] GERRIT ACHTERBERG [//] [vignet] [//] A.A.M. STOLS, UITGEVER [//] MAASTRICHT
[4]	[blanco]
5-[10]	INLEIDING [volgt inleiding door Ed. Hoornik] ⁴⁵
11	[68] 'Eiland der ziel I' [69] 'Eiland der ziel II'
12	[137] 'Eine kleine Nachtmusik'
13	[143] 'Vuurtoren'

⁴² In de aflevering van 1 november 1939 staat een advertentie van de uitgever, waarin onder meer 'Eiland der ziel door Gerard [sic] Achterberg' wordt genoemd als zijnde 'in 1939 uitgegeven'.

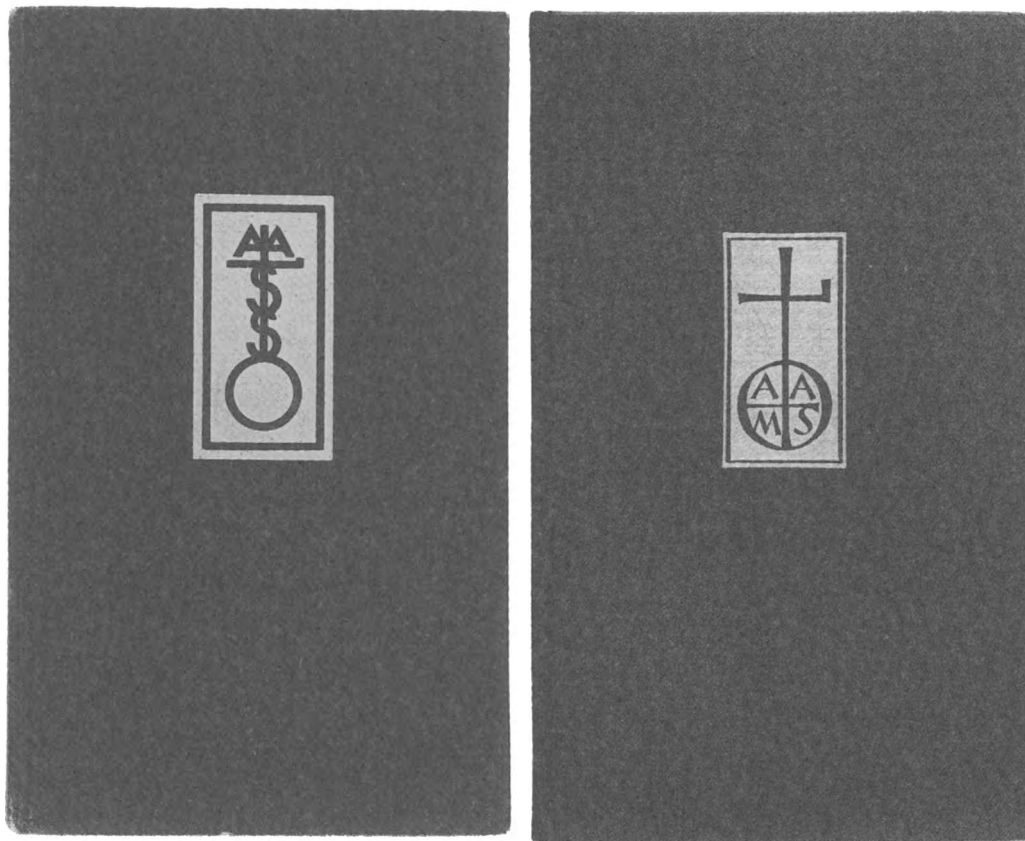
⁴³ Eind november had Stols zijn uitgeverij gevestigd in Rijswijk.

⁴⁴ Bij de gebonden exemplaren zijn er voor [I] en na [86] schutbladen meegebonden.

⁴⁵ Zie voor de tekst van de inleiding Bijlage 3.

14	[130] 'In uw bloed'
15	[131] 'Nu ik hier loop...'
16	[153] 'In den regen'
17	[152] 'Morgenmist'
18	[151] 'Hulshorst'
19	[154] 'Het namelooze...'
20–21	[155] 'De verdrinkenen'
22	[156] 'Zomeravond'
23	[158] 'Vaarwel'
24	[157] 'De bruid zingt'
25	[211] 'Het onweer'
26	[212] 'Met dit gedicht...'
27	[213] 'Woorden, ontwaak!'
28	[214] 'Ik wist niet...'
29	[215] 'De stad'
30	[216] 'De gek en de spiegel'
31	[236] 'Verloren'
32	[232] 'Jan Toorop'
33	[276] 'Bolwerk'
34	[277] 'Kind'
35	[221] 'Wij moeten slapen'
36	[223] 'Bloemen'
37	[222] 'De dichter is een koe'
38	[224] 'Graflegging van een oud vriend'
39	[225] 'Bloed'
40–41	[240] 'Wie ik nu nog zal worden...'
42–43	[246] 'Geluk'
44	[245] 'Ontwaken'
45	[244] 'Deze morgen...'
46	[241] 'Aan den dood' ⁴⁶
47	[242] 'Droom'
48	[229] 'Surplus'
49	[284] 'Fantoom'
50	[255] 'Geest'
51	[287] 'To be or not to be'
52	[298] 'Kaïn'
53	[296] 'Doodlied'
54	[293] 'Projectie'
55	[291] 'Jericho'
56	[290] 'Tendresse'
57	[292] 'Smart'
58	[270] 'Contact'

⁴⁶ In de inhoudsopgave luidt de titel: 'Aan den Dood'.

Eiland der ziel, het voorplat van een gebonden exemplaar uit de eerste (links) en uit een latere (rechts) bindpartij

59	[268] 'In profundis'
60	[263] 'Nacht'
61	[261] 'Geest'
62	[259] 'Woord'
63	[269] 'Cirkel'
64	[265] 'Bolero van Ravel'
65	[230] 'Henry Rousseau'
66	[302] 'Liefde I'
67	[303] 'Liefde II'
68–69	[283] 'Pharao'
70	[271] "'Beumer & Co.'"
71	[289] 'Bede'
72	[299] 'Stof'
73	[300] 'Fata morgana'
74	[282] 'Onmacht'
75	[264] 'Contract'
76	[226] 'Gaalridder'
77	[247] 'Reiziger "doet" Golgotha I'
78	[248] 'Reiziger "doet" Golgotha II'
79	[252] 'Reiziger "doet" Golgotha III'
[80]	[<i>blanco</i>]
[81–83]	INHOUD [<i>volgt inhoudsopgave</i>]
[84–86]	[<i>blanco</i>]
[Omslag]	

De tekst van het binnenwerk is gezet uit de Lutetia van Jan van Krimpen. De oplage van *Eiland der ziel* bedroeg 500 exemplaren. Van de bundel werden zowel ingenaaide als gebonden exemplaren vervaardigd (de precieze aantallen zijn niet bekend). De gebonden exemplaren hebben een donkerblauwe linnen band met goudopdruk (op de rug 'GERRIT ACHTERBERG • EILAND DER ZIEL' en op het voorplat het vignet van de uitgever); het stofomslag – van lichtblauw papier met donkerblauwe opdruk – is identiek aan het omslag van de ingenaaide exemplaren.⁴⁷

Bij de eerste bindpartij is niet de gehele oplage gebonden. Stols heeft een onbekend aantal exemplaren in losse vellen achtergehouden om deze – al naar gelang de verkoop – later alsnog te kunnen inbinden. Verschillen in uitvoering zijn alleen aangetroffen bij de gebonden exemplaren: de band van de nieuwe bindpartij is lichter van kleur en gemaakt van buckram; op de rug van de band staat tussen de auteursnaam en de titel een sterretje (i.p.v. een rondje) en op het voorplat is een ander vignet van de uitgever gebruikt (zie afbeelding).

⁴⁷ Zie de reproductie in *Schrijvers prentenboek*, p. 22.

7.6 DE ONTVANGST VAN DE BUNDEL

7.6.1 *Verkoop en honorarium*

Toen Ed. Hoornik op 19 juni 1939 aan Stols vroeg of deze bereid was de bundel *Eiland der ziel* uit te geven, schreef hij dat de uitgever 'noch voor den bundel noch voor de inleiding' honorarium hoefde te betalen. In 1940 kwam Hoornik hierop terug in verband met een verschil van mening met Stols over de honoraria voor de *Helikon*-reeks.⁴⁸ Stols had in eerste instantie toegezegd een aantal auteurs honorarium te zullen betalen, maar kwam dit vervolgens niet in alle gevallen na. Op 8 mei 1940 legde Hoornik deze kwestie aan hem voor en vroeg hij: 'Misschien wil je dus in bepaalde gevallen een uitzondering maken. Ik denk hier ook aan G. Achterberg, die voor "Eiland der Ziel" *niets* heeft gekregen. Of komt dit later nog?' Het honorarium voor *Eiland der ziel* werd in 1943 alsnog geregeld. Op 1 maart 1943 lichtte Stols Achterberg in over 'de financieele regeling die ik met Ed. Hoornik over uw bundels maakte':⁴⁹ '10% van den prijs per ingenaaid ex. (zonder omzetbelasting) dus 10% van 1.90 = f 0.19 per ex., behalve over de eerste 100 exemplaren. Oplage 500 ex.' Stols voegde hieraan toe:

Ik heb, gezien de goede verkoop van *Eiland der Ziel* besloten, de clause, dat er over de eerste 100 ex. geen honorarium zal worden betaald, te laten vervallen, zoodat u hierover nog toekomt een bedrag van f 19.--. [...] Verder heb ik besloten het totale honorarium te verhoogen met 5 cents per exemplaar, zoodat ik toevoeg f 25.--

Blijkens deze brief is de verkoop van de bundel als volgt verlopen: 1939: 134;⁵⁰ 1940: 91; 1941: 83; 1942: 121. Verder schreef Stols: 'Om de rekening geheel te vereffenen, zal ik niet wachten tot dat Eiland der Ziel uitverkocht is, zoodat ik u betaal: honorarium over de per 1 Januari 1943 resterende 71 exemplaren à f 0.19 = f 13.49'. De resterende exemplaren waren vermoedelijk reeds in juni 1943 uitverkocht.⁵¹ Kort daarna heeft Achterberg Stols verschillende malen om een herdruk van de bundel gevraagd. De bundel zou echter pas in 1946 herdrukt worden in de verzamelbundel *Cryptogamen* (zie verder § 29).

⁴⁸ In deze reeks werd Achterbergs *Dead end* gepubliceerd (zie § 8.1).

⁴⁹ De regeling betrof verder *Dead end*, *Osmose* en *Thebe*.

⁵⁰ Het door Stols vermelde honorarium over 1939 (f 6,46) betreft 34 exemplaren. Bij dit aantal moeten de eerste honderd exemplaren geteld worden.

⁵¹ Op 20 juni 1943 schreef Achterberg aan A. Marja: 'We hebben gelukkig nog één exemplaar van Eiland der Ziel gevonden en sturen het je bijgaand toe. We zijn er heel voor naar den Haag geweest en hebben er alle winkels voor afgelopen.'

Aafjes, B., 'Achterberg (aantekeningen).' In: *Criterion* 1 (1940), p. 632–641.

Beverluis, M., 'Moderne verzoeken.' In: *De nieuwe gids* 55.1 (1940), p. 580–588.

Braak, M. ter, 'De Pythia duiden. Boutens' les aan de jongeren.' In: *Het vaderland* 3 maart 1940, ochtendblad.

Campert, J., '[Recensie van *Eiland der ziel*].' In: *Elsevier's maandschrift* 50.11 (1940), p. 375–376.

Donker, A., 'De jongste generatie en de werkelijkheid.' In: *De stem* 20 (1940), p. 260–269.

Doinkerken, A. van, 'Jonge dichtkunst in 1939. Opmerkelijke bundels.' In: *De tijd* 7 januari 1940.

Heeroma, K., 'Variaties op het thema "dichterschap".' In: *Eltheto* 94 (1939–1940), p. 94–95.

Houwink, R., 'Over den dichter Achterberg.' In: *Woord en wereld* 2 (1940), p. 36–50.

Knuvelder, G., 'Een dichter van meer dan middelmatige beteekenis: Gerrit Achterberg.' In: *De Maasbode* 4 mei 1940, avondblad.

Marsman, H., 'Drievoudig verbond.' In: *Nieuwe Rotterdamsche courant* 27 januari 1940.

Ritter, P.H., 'Lijden, dat vlucht in het woord.' In: *Utrechtsch dagblad* 27 maart 1940, avondblad.

Uyldert, M., 'Visionnaire lyriek.' In: *Algemeen handelsblad* 7 april 1940, ochtendblad.

Wagenvoorde, H. van, 'Aantekeningen bij G. Achterberg.' In: *Kroniek van kunst en kultuur* 5 (1939–1941), p. 128.

[Anoniem], '[Recensie van *Eiland der ziel*].' In: *Boekenschouw* 33 (1939–1940), p. 562.

[Anoniem], 'Nieuwe poëzie.' In: *Utrechtsch nieuwsblad* 31 juli 1940.

8 Dead end

8.1 VOORBEREIDINGEN VOOR DE BUNDEL (1)

Op 6 december 1939 schreef Ed. Hoornik aan A.A.M. Stols dat hij door uitgeversmaatschappij Querido was benaderd om de redactie op zich te nemen van een serie dichtbundels, die in 1940 zou gaan verschijnen.¹ Stols, die zijn poëzie-adviseur niet graag zag vertrekken, heeft per omgaande op deze brief gereageerd en Hoornik uitgenodigd voor een gesprek over de mogelijkheden van een soortgelijke reeks bij zijn uitgeverij. Tijdens het onderhoud – dat op 9 december 1939 ten huize van de uitgever plaatsvond – zijn Stols en Hoornik het eens geworden over de opzet van de reeks, want twee dagen later schreef Hoornik:

Als titel voor de cahiers voor poëzie had ik gedacht ‘*De Zwanenreeks*’ of ‘*De Zwanenserie*’.² Ik heb uitnodigingen gericht tot Nijhoff, Marsman, Hendrik de Vries, Pierre Kemp, Lehmann, Vasalis, Vestdijk, Morriën, Jac. van Hattum, Gerard den Brabander, Jan Prins, Top Naeff, G. Achterberg, Fr. van Leeuwen, Rob. Franquinet, vijftien dichters dus. Van enkelen ben ik zeker werk, en *goed* werk te zullen krijgen.

Op 20 december 1939 bevestigde Stols ‘onze afspraak inzake het redigeren van een reeks poëzie van twaalf nummers door jouw goede zorgen’ en verklaarde hij zich akkoord met de bundels van negen auteurs, onder wie Achterberg.³ Verder schreef hij dat het door hemzelf in 1931–1932 en door Boosten & Stols vanaf 1933 uitgegeven poëzietijdschrift *Helikon* zou worden opgeheven:

Gisteren was ik in Maastricht, waar ik van mijn broer hoorde, dat *HELIKON* zal ophouden te bestaan. Ik heb toen van hem het recht verkregen te publiceeren, dat de *ZWANENREEKS* een voortzetting zal zijn van *Helikon*, hetgeen makkelijk kan, omdat het een periodieke publicatie wordt. Ik krijg dus de adressen van de abonnees. Deze zullen het recht van voorkeur hebben bij de intekening op de reeks, tegen voorkeursprijs. Ik geloof, dat het een goed ding is te kunnen voortbouwen op iets, dat reeds bestaat. Desnoods kunnen we aankondigen: De *Zwanenreeks*, waarin opgenomen het tijdschrift voor poëzie ‘*Helikon*’.⁴

¹ Zie ook *Achterberg-Hoornik*, p. 11–13.

² In een postscriptum stelde hij voor: ‘Onder de titel van ieder boekje zou je als vignet een zwaantje kunnen drukken.’

³ De omvang van de deeltjes stelde hij op ‘32–48 bladzijden’ en het honorarium – dat slechts bij uitzondering zou worden betaald – op ten hoogste 10% per verkocht exemplaar. Zie verder § 8.3.1.

⁴ Doorslag brief. Deze regeling viel niet in goede aarde bij Geert van Oorschot en Jo Landheer, de vroegere redacteur van *Helikon*. Zie *Achterberg-Hoornik*, p. 12–13.

Achterberg had intussen enthousiast op de uitnodiging voor de reeks gereageerd. Op 12 december 1939 schreef hij aan Hoornik:

Met klimmende blijdschap je brief gelezen! En weer gelezen. Dit alles geeft me een gerustheid a.h.w. voor de verzen, in zooverre ze goed zijn. Naast God ben ik jou mijn dank verschuldigd, maar omdat ik er geen bewoordingen voor kan vinden, geef ik je als je haar daarvoor in de plaats wilt accepteren, mijn Ode, die straks in Opw. Wegen verschijnt.⁵ De overige ingesloten verzen zend ik je gaarne ter kennismaking toe, als je dat goed vindt, en wou wel wijzen op 'Vergif'!? Wees overigens zoo onbarmhartig mogelijk: wat niet goed is, is niet geschreven.

Ik heb me gehaast ze Manteau terug te vragen, hoewel auteursrecht-afstand al plaats vond.⁶ [...]

Gelijk met deze vraag ik Annie mij de resterende verzen te willen verzamelen (ik heb ze hier niet bij de hand) en hoop je spoedig een concept-cahier toe te zenden. Wat een verrassing!! Ik zal Stols een foto sturen en dank je wel voor je bemiddeling bij het contract.

Aan Stols meldde Hoornik op 13 december 1939 dat hij 'een nieuwe bundel van Achterberg, waarin *phenomenale* gedichten' ontvangen had. Uit Hoorniks volgende brief aan Achterberg van 19 december blijkt om welke gedichten het gaat:

Je 'Ode' is misschien wel het beste gedicht uit de geheele moderne Nederlandsche poëzie; voor mij althans zeker, en ook voor vrienden, die ik het liet lezen. Spijtig, dat ik het niet in het eerste nummer van het nieuwe tijdschrift kan plaatsen, maar Roel wou het natuurlijk graag voor Opw. Wegen. [...]

Ik bezit op het oogenblik van je de volgende nieuwe gedichten: *Somnambule, Vrouw, Geduld, Vergif, Offerande, Overspel, Duur, Schijnwerper, Slaap, Bruiloftslied, Negatief 1, 2, 3, Kosmos, Job, Golf, Joseph Schmidt, Onteigening, Gedaante, Lente 1, 2, 3, Roep, Versteening, Illusie*. Mogen deze in 'Criterium' worden afgedrukt, of zijn er behalve 'Ode' nog andere verzen bij Opw. Wegen? Misschien wil je mij dit spoedig berichten. Indien mogelijk had ik graag eind Januari je nieuwe bundel in zijn geheel hier. We kunnen hem dan tijdig laten zetten. Zou dat gaan? Bezit jij nog de gedichten, die niet in 'Eiland der Ziel' werden opgenomen; anders heb ik die nog wel en kan ik ze je sturen. Daar ik het, mede door het nieuwe tijdschrift en door de voorbereiding van de bundels bij Stols zeer druk heb, zou ik het erg prettig vinden, wanneer je zelf je bundel (met inhoudopgave) wilde samenstellen en mij zenden. Ik kan je dan achteraf nog altijd vragen enkele gedichten te laten vervallen.

Zoodra de prospectus van Stols klaar is, zal ik hem vragen jou een aantal exemplaren te sturen.

⁵ [304] 'Ode' (zie § 6.3.2). Zie voor de (ook hierna) genoemde gedichten het overzicht in § 8.2.

⁶ Manteau was de uitgever van de almanak *In aanbouw*, waarin acht gedichten van Achterberg werden gepubliceerd (zie § 6.3.1). Vier van deze gedichten zouden in *Dead end* worden opgenomen.

De door Hoornik vermelde ‘nieuwe gedichten’ zijn [315] ‘Somnambule’ tot en met [337] ‘Illusie’ en de nieuwe versies van twee gedichten van oudere datum: [256] ‘Offerande’ en [250] ‘Overspel’.⁷ Op 29 december 1939 antwoordde Achterberg dat hij de samenstelling van de bundel zelf ter hand zou nemen. In verband hiermee informeerde hij of Hoornik de zeven gedichten die eerder bij *Werk* waren ingestuurd inmiddels via Annie Kuiper had teruggekregen;⁸ ook gaf hij Hoornik toestemming de ‘nieuwe gedichten’ in *Criterion* te publiceren:

Neen, buiten ‘Ode’ is er van de genoemde gedichten (25) geen bij O.W. ’t Zal me, als de verzen het waard zijn, een groote blijdschap zijn, wanneer ze straks in ‘Criterion’ staan. [...] Ik vind het zóó mooi dat je Ode zoo vindt! (Laat me mogen verklappen, dat er in de redactie van O.W. een storm van enthousiasme is opgegaan, schreef Roel).

Zou het kunnen (wanneer hij in O.W. vroeg genoeg verschijnt), dat de nieuwe bundel daarmee opent?

En zal ik ook de ‘Criterion’-verzen bij het concept typen? Weet je, ik zal alles van Afvaart tot en met nu wat gepubliceerd is, verzamelen, een inhoud samenstellen, maar niet nummeren nog; zoodat je dan kunt weglaten, straks, wat je wilt, ja? [...]

Mocht je de niet in ‘Eiland’ opgenomen verzen naar Annie willen sturen (Eemneserweg 88, Baarn), dan kan ze ze mee brengen naar hier, en ga ik aan de gang. Als het te veel moeite is, diep ik ze wel weer op uit de tijdschr.

Op 4 januari 1940 antwoordde Hoornik dat de vijftientig gedichten door *Criterion* waren ‘aanvaard en reeds ter zetterij. Zal ik ze corrigeren en jou bewijsnummer en honorarium dat groter is dan bij “Werk” doen toekomen?’ Over de samenstelling van de bundel schreef hij:

Natuurlijk moet je de nieuwe bundel met ‘Ode’ openen; ik heb nog getracht dit gedicht van Houwink los te krijgen om er ‘Criterion’ mee te openen, maar het stond reeds gezet op ‘Opw. Wegen’.

Gerrit, het samenstellen van de bundels voor Stols en het werken voor de eerste nummers van ‘Criterion’ neemt bijna al mijn tijd in beslag. Indien het mogelijk is zou ik graag zien, dat jij zelf den heelen bundel verzorgde. De niet in ‘Eiland’ opgenomen verzen zijn op het oogenblik bij Den Brabander, die met vacantie is; daarom zou het prettig zijn indien je ze zelf nog bezat. Eind Januari had ik dan gaarne de geheelen bundel, die in April of Mei uitkomt. Zou dat kunnen? Dus ook de ‘Criterion’- en ‘Werk’-verzen s.v.p. bij het concept doen.

⁷ Hiervan zouden [317] ‘Geduld’, [334] ‘Lente III’, [335] ‘Roep’ en [336] ‘Versteening’ uiteindelijk niet in *Dead end* worden opgenomen. Zie het overzicht in § 8.2.

⁸ [249] ‘Gang’, [251] ‘Vincent’, [253] ‘Dans’, [254] ‘Herfst’, [312] ‘Vrucht’, [313] ‘Bloei’ en [314] ‘Weerdood’ (zie § 6.3.2). Het laatste gedicht stuurde hij op 17 januari 1940 aan Hoornik voor *Criterion* (zie hierna).

Vervolgens heeft Achterberg een concept van de bundel samengesteld, daarbij waarschijnlijk geholpen door Annie Kuiper; op zondag 7 januari 1940 vroeg hij namelijk aan geneesheer-directeur A.L.C. Palies: ‘Zou het mogelijk wezen, dat we Woensdag appart [*sic*] zitten, om de nieuwe bundel te arrangeeren.’ En in een postscriptum vroeg hij: “‘Zestien’ ook opnemen of heel beslist níét?”⁹ Palies heeft hiermee ingestemd, want op 17 januari 1940 schreef Achterberg aan Hoornik: ‘De verzen “Zestien” zijn hierbij; zoo je ziet: opgedragen aan Dr. Palies; ik vroeg hem ze al of niet op te nemen en op zijn voorslag is het nu zoo. Vind je dat ook niet prachtig?’ Verder schreef Achterberg dat hij van de firma Daamen twee boeken ontvangen had “‘ingevolge schrijven B.B.” Nu schreef Jo Ypma, dat de jaarvergadering v/h Letterk. Verbond “met lof en waardeering, zelfs met geestdrift (Bert Bakker)” over “Eiland der Ziel” had gesproken. Ik geloof dat B. letterkundig adviseur is voor die firma en zie hierin een bedekte vraag om copy.’ En hij vervolgde:

Eerlijk gezegd: ik had je voor het fait accompli van 2 cahiers willen stellen (Ik was wel tot 96 verzen gekomen)! Maar zou ik nu in deze richting een poging wagen bij Daamen; eens informeren? Tenzij Stols natuurlijk... Vergeef me, als dit alles veel te voorbarig is.¹⁰ [...]

De verzen *Dans, Vrucht, Gang, Vincent, Herfst* en *Bloei* ontving je in goede orde van ‘Werk’ terug via Annie, voor Criterium? Ik zie ze al bij de drukpr. (Deze zijn dus niet inbegrepen bij de 25, die straks in Cr. komen). [...]

Ingesloten gaan tevens 6 ongepubliceerde gedichten: *Slaapkamer, Aan den regen, In-teelt, Instrument, Transparent* en *Weerdood*¹¹ en 16 ongepub. kwatrijnen: de eerste twee (die in Cr. zullen verschijnen)¹² tikte ik er boven, voor het geval je deze 18 kwatrijnen misschien aan de bundel wilt toevoegen, om hem te perfectioneeren? (Voor drie andere verzen in de plaats?)

Zou dat kunnen: ‘Dead End’. Of ‘Weerdood’, *Fleurs de la Mort*,/ ‘Bloei van den dood’/ ‘Eeuwigheid’. Als je tegen de opdracht aan jou bezwaren moet hebben, welke ook, wil je haar dan schrappen. Ze is anders mijn absolute wensch in deze.

Alle verzen uit Dead End zijn of worden gepubliceerd in ‘De Stroom’ (alleen Mid-dernacht) ‘Opw. Wegen’, ‘Werk’, ‘Groot Nederland’, ‘In Aanbouw’ en ‘Criterium’.

Er zullen wel geen tikfouten in voorkomen; mocht je de drukpr. even door willen nemen dan bewijs je me al weer een dienst te meer bij de vele die je me reeds bewees.

⁹ Brief, collectie A.L.C. Palies. De reeks [272–275] ‘Zestien’ was eerder – op advies van Roel Houwink – ‘met het oog op z’n “geval”’ buiten *Eiland der ziel* gehouden (zie § 7.2).

¹⁰ Op 30 januari 1940 schreef hij aan Roel Houwink: ‘Ik had heimelijk gehoopt [...] op een vierde uitgave bij Daamen, maar Eddy ried het me ten sterkste af.’ Eind 1940 zou Achterberg Stols voor het hoofd stoten door *Osmose* bij Daamen aan te bieden (zie § 9.2.2).

¹¹ [204] ‘Instrument’ tot en met [208] ‘Transparent’ en [314] ‘Weerdood’.

¹² Respectievelijk [159–174] ‘Kwatrijnen’ en, waarschijnlijk, [251] ‘Vincent’ en [254] ‘Herfst’.

Misschien wil je anders Stols vragen ze maar naar Baarn (Eemnesserweg 88) te zenden; evenals hon. Criterium, graag. Ik bedacht later dat Roel's bundel ook als een film heet 'De Blauwe Engel'.¹³ Dus 't is misschien niet gek zoo. [...]

P.S. [...] 't Zou mooi zijn als April ook de nieuwe bundel kon brengen hè en wie weet Mei een volgende?

Achterberg verzond zijn brief op 19 januari 1940. Op dezelfde dag schreef hij aan Roel Houwink: 'De nieuwe bundel is samengesteld en gaat nu de deur uit. Ik doopte hem Dead End. Misschien dat Eddy nog iets anders verzint. (Daarna bedacht ik, dat ook jouw bundel als 'n film heet. Maar misschien denk jijzelf er nu pas aan?)'

8.2 GEDICHTEN VOOR DEAD END, OVERZICHT

Welke gedichten tot de door Achterberg verzamelde '96 verzen' hebben behoord, valt – hoewel niet met volledige zekerheid – te reconstrueren op grond van de hiervóór geciteerde brieven (van 12 en 19 december 1939 en 17 januari 1940) en de overgeleverde publicatiegegevens. In het volgende overzicht worden de gedichten opgesomd in de volgorde waarin zij in de brieven genoemd worden (met een korte aanduiding van de betreffende passage). Alle gedichten zijn opgenomen in *Dead end*, tenzij in de rechterkolom anders is aangegeven.¹⁴

Overzicht

GEDICHTEN VOOR *DEAD END*

	<i>Opwaartsche wegen:</i>	
[1]	[304] 'Ode'	
	25 'nieuwe gedichten' (<i>Criterium</i>):	
[2]	[315] 'Somnambule'	
[3]	[316] 'Vrouw'	
[4]	[317] 'Geduld'	<i>Osmose</i> (§ 10)
[5]	[318] 'Vergif'	
[6]	[319] 'Duur'	
[7]	[320] 'Schijnwerper'	
[8]	[321] 'Slaap'	

¹³ 'Dead end' is een Amerikaanse speelfilm uit 1937 van William Wyler, gebaseerd op een script van Lillian Hellman. Houwinks bundel *De blauwe engel* (Haarlem, 1939) heeft dezelfde titel als 'Der blaue Engel', een Duitse speelfilm uit 1930 van Josef von Sternberg, gebaseerd op de roman *Professor Unrat oder das Ende eines Tyrannen* van Heinrich Mann (München, 1905). (*Achterberg-Hoornik*, p. 105.)

¹⁴ Het teken '.' betekent: ongebundeld.

[9]	[322] 'Bruiloftslied'	
[10]	[323] 'Negatief I'	
[11]	[324] 'Negatief II'	
[12]	[325] 'Negatief III'	
[13]	[326] 'Kosmos'	
[14]	[327] 'Job'	
[15]	[328] 'Golf'	
[16]	[329] 'Joseph Schmidt'	
[17]	[330] 'Onteigening'	
[18]	[331] 'Gedaante'	
[19]	[332] 'Lente I'	
[20]	[333] 'Lente II'	
[21]	[334] 'Lente III'	<i>Inertie</i> (§ 26) ¹⁵
[22]	[335] 'Roep'	<i>Osmose</i> (§ 10)
[23]	[336] 'Versteening'	<i>Osmose</i> (§ 10)
[24]	[337] 'Illusie'	
[25]	[250] 'Overspel'	
[26]	[256] 'Offerande'	
	<i>4 gedichten uit In aanbouw:</i>	
[27]	[257] 'Niemandslaan'	
[28]	[258] 'Stem'	
[29]	[260] 'Bezinning'	
[30]	[262] 'Wederkeer'	
	<i>'Zestien' (Werk):</i>	
[31]	[272] 'Zestien I'	
[32]	[273] 'Zestien II'	
[33]	[274] 'Zestien III'	
[34]	[275] 'Zestien IV'	
	<i>6 gedichten, teruggekomen van Werk:</i>	
[35]	[249] 'Gang'	
[36]	[251] 'Vincent'	<i>Sintels</i> (§ 20)
[37]	[253] 'Dans'	
[38]	[254] 'Herfst'	<i>Osmose</i> (§ 10)
[39]	[312] 'Vrucht'	
[40]	[313] 'Bloei'	
	<i>'6 ongepubliceerde gedichten' (Criterium):</i>	
[41]	[204] 'Instrument'	<i>Osmose</i> (§ 10)
[42]	[205] 'Inteelt'	<i>Osmose</i> (§ 10)

¹⁵ Onder de titel 'Verkenning'.

[43]	[206] 'Aan den regen'	<i>Osmose</i> (§ 10)
[44]	[207] 'Slaapkamer'	<i>Osmose</i> (§ 10)
[45]	[208] 'Transparant'	<i>Thebe</i> (§ 11)
[46]	[314] 'Weerdood'	<i>Sphinx</i> (§ 13)
<i>16 kwatrijnen (Criterium):</i>		
[47–62]	[159–174] 'Kwatrijnen'	<i>Osmose</i> (§ 10)
<i>De stroom:</i>		
[63]	[142] 'Middernacht'	
<i>Opwaartsche wegen:</i>		
[64]	[145] 'Gij die mij voert...'	-
[65]	[148] 'Moeder I'	<i>Osmose</i> (§ 10)
[66]	[149] 'Moeder II'	<i>Osmose</i> (§ 10)
[67]	[150] 'Nu ik...'	-
[68]	[218] 'Over een leven...'	<i>Morendo</i> (§ 21)
[69]	[217] 'Grafchrift'	<i>Cel</i> (§ 16)
[70]	[219] 'Laat mij...'	- ¹⁶
[71]	[227] 'Ambacht'	<i>Sintels</i> (§ 20)
[72]	[228] 'Misgeboorte'	
[73]	[243] 'Achter den dood'	<i>Sphinx</i> (§ 13)
[74]	[305] 'Dichter'	
[75]	[306] 'Dialog'	
[76]	[307] 'Medium'	
[77]	[308] 'Chaos'	
[78]	[309] 'Wachtwoord'	
[79]	[310] 'Sneeuw'	
[80]	[311] 'Remplacant'	<i>Osmose</i> (§ 10)
<i>Werk:</i>		
[81]	[233] 'Grafchrift'	<i>Osmose</i> (§ 10)
[82]	[234] 'Kerker'	<i>Osmose</i> (§ 10)
[83]	[235] 'Tusschen twee eeuwicheden'	<i>Osmose</i> (§ 10)
[84]	[237] 'Het huis is leeg'	<i>Osmose</i> (§ 10)
[85]	[238] 'Overstorven'	<i>Osmose</i> (§ 10)
[86]	[239] 'Doodendans'	<i>Osmose</i> (§ 10)
[87]	[278] 'Huis'	
[88]	[285] 'Tekort'	
[89]	[286] 'Aarde'	<i>Osmose</i> (§ 10)
[90]	[288] 'Reflex'	

¹⁶ De gedichten [218] 'Over een leven...', [217] 'Grafchrift' en [219] 'Laat mij...' kwamen eerder voor in het manuscript van *Eiland der ziel* (zie § 7.1). Ze werden in 1979 opgenomen in *Zeven gedichten* (zie § 52.2).

[91]	[294] 'Rytme'	<i>Osmose</i> (§ 10)
[92]	[297] 'Windmorgen'	<i>Inertie</i> (§ 26)
[93]	[301] 'Nadood'	
	<i>Groot Nederland:</i>	
[94]	[266] 'Ontworden'	
[95]	[267] 'Doodbloei'	

8.3 VOORBEREIDINGEN VOOR DE BUNDEL (2)

Op 22 januari 1940 schreef Ed. Hoornik aan A.A.M. Stols: 'Ik ben nu bezig de bundel van Achterberg samen te stellen, die ik je aan het einde van deze week [...] stuur.' Op 26 januari stuurde hij de bundel naar de uitgever. Vervolgens heeft hij ook Achterberg op de hoogte gebracht van de stand van zaken, want op 30 januari 1940 schreef deze aan Roel Houwink:

Wat dat cahier betreft, (mijn dank voor de opzending aan Annie) ik had daaruit 16 kwatrijnen en enkele gedichten bij 'Dead End' ingesloten voor eventuele wijziging; H. heeft de bundel echter zoo gelaten en nu komen ze in 'Criterium'. Ik ben erg benieuwd naar het tijdschrift. [...] Weet je waar ik zoo intens blij om ben? Hierom: Eddy schreef me, héél, héél blij te zijn met de opdracht v/d. laatste bundel aan hem. Hij is een echte kerel.

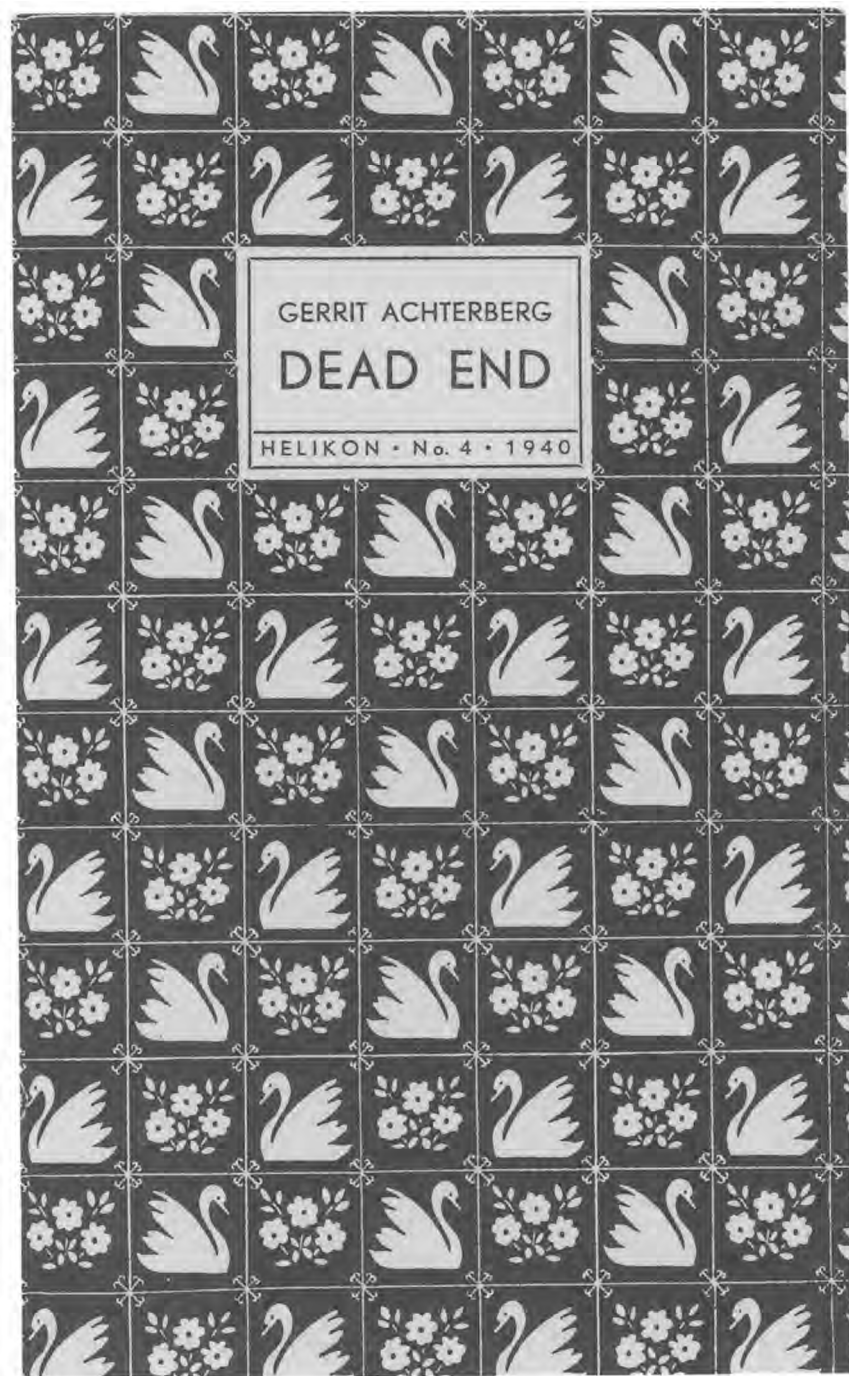
Aan Marsman schreef hij dezelfde dag: 'M'n nieuwe bundel "Dead end" verschijnt April. [...] Het is aan Hoornik opgedragen, en bevat 48 gedichten, beginnend met "Ode". Ik vind Hoornik een echte kerel: hij heeft iets van een leeuw.'¹⁷

Over de productie van de *Dead end* zijn verder weinig gegevens overgeleverd. De drukproef van de bundel is, voor zover bekend, niet bewaard gebleven. Achterberg heeft deze proef zelf gecorrigeerd, blijkens de volgende passage uit een brief aan Hoornik: 'Kun je nu al die verzen nog wel plaatsen van me, vóór Dead End? De drukproef gaat hierbij. Ik ben nieuwsgierig naar de definitieve uitvoering.'¹⁸ In de derde week van april kwam *Dead end* van de pers.¹⁹ Op 24 april 1940 ontving Achterberg de auteursexemplaren en bedankte hij uitgever Stols voor de uitvoering van de bundel:

¹⁷ Aan Hoornik schreef Achterberg op 31 januari 1940: 'Het is een fijn iets voor me, dat je de opdracht aanvaardt.'

¹⁸ Deze brief werd door Achterberg abusievelijk gedateerd op 7 juni 1940 (zie *Achterberg-Hoornik*, p. 40). Waarschijnlijk is de brief begin maart 1940 geschreven.

¹⁹ Op 20 april 1940 schreef Hoornik aan mevrouw Stols: 'No 4 (Achterberg) is dus gereed.'

Dead end (bandontwerp Piet Worm)

Hiermede bericht ik U de goede ontvangst der exemplaren 'Dead End'.

Ik ben U heel dankbaar voor de uitvoering: deze zwanen en vergeetmijnieten op zwarten grond.

Zoudt U den ontwerper mijn groote gevoeligheid voor deze levende symboliek willen overbrengen?²⁰

Aan Hoornik schreef hij dezelfde dag:

Je kunt niet gelooven hoe blij ik ben met de uitvoering van 'Dead End'. Heeft Piet Worm voor elk nummer een apparte [*sic*] band? Deze is prachtig van symboliek! Het is ontroerend te weten, dat iemand door de verzen tot zoo'n uiting komt; het zwart is zoo mooi dof en er zijn zooveel zwanen...

[...] Ik ben er bijna nog blijer mee dan met 'Eiland'. Om dit rouwgewaad.

Ook toen Achterberg van A.L.C. Palies vernam 'dat alle no's der serie Helikon dezelfde uitvoering hebben' verminderde dat geenszins zijn waardering: 'Daarmee verandert niets aan wat ze voor mij is: een diep symbool.'²¹ En aan Marsman schreef hij op 5 mei 1940:

Je hebt, hoor ik, Dead End ontvangen. Hoe vind je het? De uitvoering is wel heel toepasselijk op de inhoud, dit no. In 't 3e gedicht: 'Dichter' is 'n fout ingeslopen: de zesde regel *Ware* moet *Was* zijn en dan onder de zevende regel hoort deze, die ik later vond '(om nog even heel groot te doen tegen het kind)' tusschen haakjes. Wil je daarmee rekenen, als je het bespreekt (ik weet het niet).²² [...]

Toch ben ik zielsblij dat dit boekje 'Dead End' mocht ontstaan. 't Heeft me, en nog, een zoete extase gegeven.

8.4 DE EERSTE DRUK VAN DEAD END

In het *Nieuwsblad voor den boekhandel* van 1 mei 1940 werd de bundel in de rubriek 'Nieuwe uitgaven' vermeld: 'Achterberg, Gerrit: Dead end. Gedichten. Rijswijk, A.A.M. Stols. 8°. 20 x 12. 48 blz. [Helikon. Tijdschrift voor poëzie. Onder redactie van Ed. Hoornik. No. 4. 10e jrg. April 1940]. Gecart. fl. 1.90'. De samenstelling van de bundel is als volgt:

[Band voorplat] GERRIT ACHTERBERG [//] DEAD END [//] HELIKON • No. 4 • 1940²³
[Schutblad]
[1] Helikon 1940 No. 4 [//] GERRIT ACHTERBERG [//] DEAD END
[2] HELIKON, TIJDSCHRIFT VOOR POËZIE [*volgt informatie over het tijdschrift*]

²⁰ Zie afbeelding.

²¹ Brief aan Ed. Hoornik, 3 mei 1940.

²² Zie verder het apparaat van [305] 'Dichter'. Marsman heeft *Dead end* niet besproken.

²³ Zie afbeelding.

[3]	HELIKON [/] TIJDSCHRIFT VOOR POËZIE [/] ONDER REDACTIE VAN ED. HOORNIK [//] DEAD END [/] Gedichten door [//] GERRIT ACH- TERBERG [//] No. 4 • Tiende Jaargang • April 1940 [/] UITGAVE VAN A.A.M. STOLS [/] RIJSWIJK (Z.-H.)
[4]	<i>voor Ed. Hoornik</i>
5-7	[304] 'Ode'
8	[272] 'Zestien I'
	[273] 'Zestien II'
9	[274] 'Zestien III'
	[275] 'Zestien IV'
10	[305] 'Dichter'
11	[285] 'Tekort'
	[288] 'Reflex'
12	[278] 'Huis'
	[295] 'Accomodatie'
13	[301] 'Nadood'
14	[267] 'Doodbloei'
15	[266] 'Ontworden'
16	[257] 'Niemandslan'
	[258] 'Stem'
17	[260] 'Bezinning'
18	[262] 'Wederkeer'
19	[309] 'Wachtwoord'
	[306] 'Dialog'
20	[308] 'Chaos'
	[307] 'Medium'
21	[253] 'Dans'
22	[312] 'Vrucht'
23	[249] 'Gang'
24	[313] 'Bloei'
25	[318] 'Vergif'
26	[142] 'Middernacht'
	[228] 'Misgeboorte'
27	[316] 'Vrouw'
28	[332] 'Lente I'
29	[333] 'Lente II'
30	[331] 'Gedaante'
31	[337] 'Illusie'
32	[315] 'Somnambule'
33	[256] 'Offerande'
34	[250] 'Overspel'
35	[329] 'Joseph Schmidt'
36	[330] 'Onteigening'
37	[328] 'Golf'

38	[320] 'Schijnwerper'
39	[321] 'Slaap'
40	[323] 'Negatief I'
41	[324] 'Negatief II'
42	[325] 'Negatief III'
43	[322] 'Bruiloftslied'
44	[326] 'Kosmos'
45	[327] 'Job'
46	[319] 'Duur'
[47-48]	INHOUD [<i>volgt inhoudsopgave; onderaan p. 48 staat:</i>] Oplage 300 exemplaren
	[Schutblad]
	[Band achterplat]

De uitvoering van de nummers 1-10 uit de *Helikon*-reeks²⁴ was (afgezien van de kleur) uniform: gekartonneerde boekjes met een bandontwerp door Piet Worm. De bundels werden gezet uit de Lutetia van Jan van Krimpen en gedrukt bij Boosten & Stols te Maastricht.

8.5 DE ONTVANGST VAN DE BUNDEL

8.5.1 *Verkoop en honorarium*

Bij de voorbereiding van de *Helikon*-reeks had Stols aan Hoornik de volgende regeling met betrekking tot het honorarium voorgesteld: 'Honorarium aan auteurs zal alleen in uitzonderingsgevallen kunnen betaald worden. Dit zal ten hoogste tien procent per verkocht exemplaar kunnen bedragen, en het voorschot hierop nooit meer dan vijftwintig gulden.'²⁵ Later is hierover een misverstand ontstaan, zoals blijkt uit een brief van Hoornik aan Stols van 8 mei 1940:

Die honorarium-quaestie is een beetje onaangenaam. Dat wij f 25.- voor den auteur overeenkwamen, blijkt wel uit het feit, dat je dit bedrag ook aan Van Hattum zond. Voorts spraken wij af, dat je aan Lehmann *geen* honorarium zou uitkeeren; Pierre Kemp schreef mij, dat hij er niet op zat te wachten. Maar in mijn uitnodigingsbrief heb ik zoowel hem als Vestdijk f 25.- honorarium toegezegd. Ik zou het onaangenaam vinden, zeker tegenover Vestdijk, wanneer later bleek, dat het minder was. Misschien wil je dus in bepaalde gevallen een uitzondering maken. Ik denk hier ook aan G. Achterberg, die voor 'Eiland der Ziel' *niets* heeft gekregen. Of komt dit later nog?²⁶

²⁴ Zie voor een overzicht: C. van Dijk, *Alexandre A.M. Stols 1900-1973 uitgever/typograaf. Een documentatie*. Zutphen, 1992, p. 521.

²⁵ Brief, 20 december 1939 (zie ook § 8.1). De prijs per exemplaar bedroeg f 1,90.

²⁶ Zie § 7.6.1.

Voor *Dead end* heeft Stols vervolgens een eenmalig honorarium ter grootte van f 22,50 toegezegd. Toen hij Achterberg op 1 maart 1943 inlichtte ‘over de financiële regelingen die ik met Ed. Hoornik over uw bundels maakte’, schreef hij: ‘Helaas kan ik voor *Dead End* en *Thebe* niet meer betalen, doch voor *Osmose* wil ik ook 5 cents per exemplaar extra betalen [...]’.²⁷ In de brief vermeldde Stols ook dat de bundel was uitverkocht. Over de verkoop zijn verder geen gegevens bekend.

Nadat *Dead end* was uitverkocht, heeft Achterberg Stols verschillende malen om een herdruk van de bundel gevraagd, waarbij hij benadrukte ‘het nog steeds op hoge prijs [te stellen] het bandje van *Dead end* te handhaven’.²⁸ Een afzonderlijke herdruk van *Dead end* is nooit verschenen; de bundel zou – zonder [272–275] ‘Zestien’²⁹ – in 1946 herdrukt worden in de verzamelbundel *Cryptogamen* (zie verder § 29).

8.5.2 *Recensies*

Aafjes, B., ‘Achterberg (aantekeningen).’ In: *Criterion* 1 (1940), p. 632–641.

B[raak], M. t[er], ‘Van Aafjes tot Achterberg.’ In: *Het vaderland* 23 april 1940, avondblad.

D[uinkerken], A. v[an], ‘Helicon hernieuwd.’ In: *De gemeenschap* 16 (1940), p. 296–306.

Houwink, R., ‘Over den dichter Achterberg.’ In: *Woord en wereld* 2 (1940), p. 36–50.

Uyldert, M., ‘Om en nabij de Zangberg.’ In: *Algemeen handelsblad* 2 maart 1941.

[Anoniem] ‘[Recensie van *Dead end*.]’ In: *Nieuwe Rotterdamsche courant* 14 juni 1940, avondblad.

8.6 DE LUCY B. EN C.W. VAN DER HOOGTPRIJS

In 1939 had Ed. Hoornik de Van der Hoogtprijs gekregen voor zijn bundel *Mattheus*.³⁰ Met het oog op de prijsuitreiking voor het volgende jaar stelde hij op 15 augustus 1939 aan Stols voor de bundel *Eiland der ziel* aan een aantal commissieleden te zenden, want: ‘Indien er in het najaar geen behoorlijke jongeren-roman verschijnt – en daar is véél kans op – komt Achterberg zeker in aanmerking voor de V.d. Hoogt-prijs

²⁷ Dit extra bedrag betaalde Stols ook voor *Eiland der ziel*.

²⁸ Brief, 1 september 1943.

²⁹ Deze reeks werd – met één gedicht uitgebreid – opgenomen in *Existentie*. Zie verder § 24.

³⁰ De jury kon niet tot een keuze komen tussen *Mattheus* en *Het schiereiland* van Clara Eggink. Na loting viel de laatste bundel af.

[...].³¹ Pas in 1940 kwam de prijs weer ter sprake. Op 15 maart informeerde Achterberg bij Hoornik: ‘Zal de van der H.-prijs ook dit jaar worden uitgereikt?’ Achterberg hoopte vurig op de prijs. Op de dag dat hij *Dead end* ontving, schreef hij aan Hoornik dat hij ‘openlijk’ met de geneesheer-directeur A.L.C. Palies over de prijs gesproken had: ‘als ik straks weer met de menigte [...] te maken krijg [...] zal ik haar met een onderscheiding tegemoet kunnen treden [...]’.³² Toen Achterberg op 5 mei 1940 van Hoornik het bericht kreeg dat hij voorgedragen was, berekende hij zijn kansen bij de jury³³ als volgt:

Ik wilde je nog even mededeelen, dat Bloem indertijd zéér goed schreef over Afvaart, in de Gulden Winckel[.] je hebt het hier zelf nog gelezen, toen. Van Vriesland had verleden jaar ‘Eiland’ in principe al geaccepteerd voor de Vrije Bladen. [...] Heeroma is mederedacteur van O.W. en als het is zooals Van Randwijk zegt, dan kan hij alleen op mij stemmen, vind ik. Blijven over de twee Roomschen. Van Duinkerken is *niet* competent, lees maar.³⁴ En Jo de Wit moet als vrouw op deze verzen stemmen³⁵ of uit de commissie verdwijnen.

Naar aanleiding van Hoorniks taxatie dat – afgezien van Achterberg – Jac. van Hattum een goede kanshebber voor de prijs was, schreef Achterberg:

Als Van Hattum ‘van formaat’ is, heeft hij recht op de meestersprijs, die andere is een aanmoediging. En het is voor mij, alsof met het al of niet verwerven van de Van der Hoogtprijs m’n verzen staan of vallen. [...] Maar kan Marsman nu niet een veto uitspreken, zijnde de Prins onzer dichters, over de bonzenbesluiten, alleen genomen in onkunde, corruptie en konkelzucht?

Dezelfde dag schreef hij aan Marsman: ‘o Marsman; als ik de prijs kreeg, zou ik geloof ik weer durven leven. D.w.z. als zij, zij, via m’n verzen in de waarachtige zin, beloond werd. Ze zullen het misschien niet willen zien, de Ter Braken en Duinkerkers. Kun je er niets aan doen.’³⁶ Achterberg zou de prijs niet krijgen. In 1940 ging de Lucy B. en C.W. van der Hoogtprijs naar Clara Eggink voor haar bundel *Het schiereiland*.

³¹ Zie hiervóór, § 7.4.

³² Brief, 24 april 1940. Zie verder *Achterberg-Hoornik*, p. 36–37.

³³ De jury bestond in 1940 uit: Jo van Dulleme-de Wit, Jan Engelman, W.J.M.A. Asselbergs, J.C. Bloem, Victor E. van Vriesland en K.H. Heeroma.

³⁴ In *De tijd* van 7 januari 1940 besprak Van Duinkerken onder de titel ‘Jonge dichtkunst in 1939’ onder andere *Eiland der ziel* van ‘Chris’ Achterberg.

³⁵ Hier voegde Achterberg aan toe: ‘boutade!’.

³⁶ Vervolgens schreef Achterberg in soortgelijke bewoordingen over zijn kansen. Zie verder *Achterberg-Marsman*, p. 36–37.

9 Gedichten 1940–begin 1941

9.1 GEDICHTEN 1940

9.1.1 *Criterium*

Op 1 maart 1940 bedankte Achterberg Roel Houwink voor diens ‘uitnemend artikel’ in *Woord en wereld*:¹ ‘Ik heb het nu driemaal doorgelezen: de eerbied, waarmee je de bases aanduidt, brengt tranen in mijn oogen. [...] Het is als een zoeklicht dat ineens het duister doorlicht. [...] Ik heb er een groot geschenk aan! Zóó heeft noch Marsman, noch Hoornik het gezegd. Zij deden het ook veel meer vers-technisch, nietwaar?’ Als blijk van dank schreef Achterberg in zijn brief het gedicht [338] ‘*Dicht bij de dingen die u kennen*’ voor Houwink af. Vervolgens zal Achterberg het gedicht, samen met zes andere gedichten, op 15 maart 1940 aan Ed. Hoornik hebben gestuurd. Hij schreef: ‘Ik heb te veel gezegd: hiernaast gaan zeven verzen en van “December” ben ik niet zeker. Als je ook vindt dat het niet uit de verf is, wil je het dan retourneren?’ Behalve [351] ‘December’ hebben – volgens een aantekening van Hoornik op de brief – ook [339] ‘De verdronkenen’ en [340] ‘Manifest’ tot deze zending behoord. De andere drie gedichten waren hoogstwaarschijnlijk [341] ‘Wacht’, [342] ‘Visioen’ en [343] ‘Steekvlam’.² De versie van [351] ‘December’ die Achterberg stuurde, is niet bewaard gebleven. Op 24 april 1940 zond hij een nieuwe versie van het gedicht: ‘Kun je ook vinden dat “December” nu gewonnen heeft zoo?’³ Verder stuurde hij twintig nieuwe gedichten met zijn brief mee:

Niet om wat te zeggen, Eddy, maar deze 21 verzen zijn, behoudens de aanlopen natuurlijk, in drie dagen ontstaan, ‘December’ uitgezonderd. Ik ben vreeselijk benieuwd hoe je ze vindt. Na zoo’n uitstorting weet ik soms geen raad met mezelf. Dan kan ik wel tegen de muren opvliegen. Dan moest je er uit kunnen gaan, heele lange vreemde verre straten lopen, tot je weer onbekend geworden ben[*t*] voor jezelf.⁴

Achterberg vroeg Hoornik de gedichten die hij niet in *Criterium* zou plaatsen te retourneren, omdat Roel Houwink ook om gedichten voor

¹ R. Houwink, ‘Over den dichter Achterberg.’

² De gedichten werden gepubliceerd in de april- en mei-aflevering van *Criterium*.

³ In een postscriptum vroeg hij Hoornik ‘de oude lezing “December” te vernietigen. Op 6 juni schreef hij: ‘Ik ben blij voor “December”’; dat je het goed vindt.’

⁴ In een postscriptum vroeg Achterberg: ‘En “Psychiater”... kan dat?’ Zie [350] ‘Psychiater’.

Opwaartsche wegen gevraagd had. Vervolgens heeft Hoornik een selectie voor *Criterion* gemaakt en de overige gedichten teruggestuurd.⁵ Op 5 mei 1940 schreef Achterberg aan Marsman:

Mag ik je nu insluiten 12 nieuwe gedichten, die in *Criterion* komen? Wil je eens zeggen, als dat kan, welke je het beste vind [*sic*]. Heel graag. Dan kan ik 't eens met m'n eigen oordeel vergelijken. [...] Graag wil ik van je leren, zou je me, als 't niet te omvangrijk wordt a/d hand van deze twaalf willen of kunnen zeggen, waar en hoe ze te kort schieten in structuur, rythme. Aan verstaanbaarheid hebben sommige van deze toch wel gewonnen, vind ik zelf. Of niet? Ik weet het: het dreunt te veel. (Maar in Thebe moet het dreunen).

De typoscripten die Achterberg bij deze brief insloot zijn bewaard gebleven en bevatten [344] 'In hoc vincit 1' tot en met [355] 'Paschen'.⁶ Het antwoord van Marsman is niet overgeleverd.

9.1.2 *Opwaartse wegen*

De overige gedichten heeft Achterberg aan Roel Houwink afgestaan ter publicatie in *Opwaartse wegen*. Houwink had reeds begin april om gedichten gevraagd, gezien Achterbergs brief aan hem van 8 april 1940:

Vind je goed dat ik, wat ik nog heb liggen voor je bewaar? (Het is nog niet uit de verf voorzoover ik 't zelf kan beoordelen). Mocht je onverhoopt niet kunnen komen (het is wel heel erg critiek nu in 't buitenland, niet?) dan mag ik je t.z.t. zenden wat misschien goed zou zijn?

Aan Ed. Hoornik schreef Achterberg hierover op 24 april 1940: 'Roel komt waarschijnlijk volgende week hier en heeft me al om verzen voor O.W. gevraagd. Zou je die, welke je ook beter voor dat blad geschikt acht, willen retourneren?' Dit is inderdaad gebeurd, gezien Achterbergs brief aan Hoornik van 5 mei 1940: 'De overige verzen zijn naar Roel [...].' En op 6 juni: 'Roel schreef me, dat het restant bij O.W. circuleert.' Op 19 juni 1940 heeft Achterberg bericht ontvangen van de redactie van *Opwaartse wegen* dat slechts één gedicht geplaatst zou worden, zoals hij diezelfde dag aan Houwink schreef: 't Was wel even 'n teleurstelling 1 van de 9 geaccepteerd, doch wat niet goed is, is niet geschreven. En overigens had Eddy deze keer z'n keuze eerst gedaan,

⁵ Op 5 mei 1940 bedankte Achterberg Hoornik voor diens 'lange brief'. Deze brief is niet overgeleverd.

⁶ Op 3 mei 1940 stuurde Achterberg [357] 'Gebed aan God' aan Hoornik. Dit gedicht werd gepubliceerd in de augustus-aflevering van *Criterion*. Op 5 juni ontving Achterberg de drukproef.

nietwaar?⁷ Toen het gedicht drie maanden later nog niet was verschenen, informeerde Achterberg bij Houwink: ‘Nu komt er geloof ik nog 1 vers in O.W, van mij: “Monade”, is ’t niet?’ (15 september 1940) Door de opheffing van het tijdschrift ging de publicatie van [356] ‘Monade’ evenwel niet door. Vervolgens stuurde Achterberg het gedicht, samen met 29 nieuwe gedichten, op 8 oktober 1940 aan Ed. Hoornik in verband met de samenstelling van *Thebe* (zie verder § 9.2.1).

9.1.3 *In memoriam H. Marsman*

Naar aanleiding van de dood van H. Marsman schreef Achterberg de reeks [360–362] ‘Marsman’. Marsman kwam op 21 juni 1940 om het leven toen het vrachtschip waarmee hij vanuit Bordeaux naar Engeland vluchtte door onbekende oorzaak explodeerde en verging. Het bericht werd pas ongeveer een maand later in Nederland bekendgemaakt. Eind juli zal Achterberg [360] ‘Marsman I’ en [361] ‘Marsman II’ geschreven hebben. Het derde gedicht – [362] ‘Marsman III’ – is later ontstaan, zoals blijkt uit een ongedateerde brief (van vermoedelijk begin augustus) aan Ed. Hoornik, die Achterberg om een bijdrage gevraagd had voor het aan Marsman gewijde *In memoriam*-nummer van *Criterion*: ‘De 2 eerste verzen Marsman had ik al, zooals je ziet.’⁸ In zijn brief vroeg Achterberg verder: ‘Mochten deze verzen goed zijn (anders heb ik ze niet geschreven), och corrigeer de proef even: het is vreeselijk omslachtig enz. voor ze bij mij zijn en weer het huis uit.’ De aflevering *In memoriam H. Marsman* verscheen in september. Naderhand is het nummer – met aangepaste paginering – ook afzonderlijk uitgebracht.⁹

Op 6 september 1940 schreef Chr. Leeftang, medewerker bij boekhandel Broese te Utrecht, Achterberg aan in verband met een ander initiatief: ‘Binnenkort hoop ik een tentoonstelling “In memoriam Marsman” te organiseren. Heeft U wellicht handschriften, portretten of andere curiosa voor deze tentoonstelling beschikbaar?’ Het is niet bekend of Achterberg aan dit verzoek heeft voldaan. Zijn ‘Marsman’-gedichten zouden ook worden opgenomen in *In memoriam H. Marsman, overleden 17 juli 1940 [sic]*, een uitgave van A.A.M. Stols (’s-Gravenhage, 1945). Gezien de zetfouten betreft het een ongeautoriseerde versie,

⁷ Gezien deze brief hebben [358] ‘Waarheid’ en [359] ‘Zwerver’, gepubliceerd in de juli/augustus-aflevering van *Opwaartse wegen*, niet tot de negen gedichten behoort.

⁸ Aan Roel Houwink schreef Achterberg op 15 september 1940: ‘de eerste 2 had ik al, voor Eddy me er om vroeg.’

⁹ In deze uitgave – die verder buiten beschouwing blijft – staat Achterbergs bijdrage op p. 60.

overgenomen uit *Criterion*. De uitgave blijft om die reden verder buiten beschouwing.

9.2 VOORBEREIDINGEN VOOR THEBE EN OSMOSE

9.2.1 *Thebe*

Begin augustus 1940 schreef Achterberg aan Ed. Hoornik: 'Nu had ik nog 29 nieuwe verzen, maar ik heb ze vernietigd.' Kort daarna stuurde hij de gedichten toch: 'ik heb ze toch maar weer gereconstrueerd. Ze gaan nu naar je toe, als je het goed vindt. [...] Ik ben blij dat je eens gezegd hebt, doelende op "Eiland" en "Dead End": dit is genoeg.'¹⁰ Deze nieuwe gedichten en de productie uit de eerste helft van 1940 zullen voor Hoornik voldoende reden zijn geweest om aan een nieuwe bundel van Achterberg te denken. Toen hij op 19 september 1940 'een voorloopige opgave' voor de *Helikon*-reeks voor 1941 aan Stols stuurde, vermeldde hij tenminste als deel 6: 'G. Achterberg: Verzen'. Op 24 september 1940 verklaarde Stols zich 'direct accoord' met onder andere Achterberg. Vervolgens zal Hoornik Achterberg verzocht hebben de nog ongebundelde gedichten te verzamelen. Op 8 oktober 1940 stuurde Achterberg hem een conceptbundel:

Hoe vind je deze samenstelling en titel? Dr. Palies vond het aardig dat ik hem vroeg de bundel aan hem te mogen opdragen. Ik hoop dat het iets goeds mag zijn. Wat niet goed is, heb ik niet geschreven.

Van de 29 nieuwe verzen die ik bijsluit heb ik de geclipste in de bundel ondergebracht, zoals je zult zien. Ga je er mee accoord? Je zult ook merken, dat ik lang niet alles opgenomen heb. Ik heb nog genoeg voor een ze bundel, die ik Osmose zou willen noemen en opdragen aan Aafjes. Maar dat zal wel niet gaan hè? [...]

Opw. Wegen is gestaakt voorloopig. Het vers 'Monade' dat daar nog zou komen heb ik bij deze 29 gedaan.¹¹ Maar ik geloof dat Bert Bakker en Gerrit K. 't plan hebben een nieuw tijdschrift te stichten. En ik meen ook Jan de Groot en Van Randwijk. Misschien wil B.B. 'Osmose' ook wel uitgeven?

Ik ben benieuwd welke van Vriesland zal kiezen. Dat is zeker voor het voorjaar, of voor dit seizoen?¹² [...]

Eddy, je moet me eerlijk zeggen of het idioot is of niet om ook Osmose uit te geven. En wees zoo kritisch mogelijk met deze nieuwe verzen. Enfn, daar twijfel ik niet aan.

¹⁰ Beide brieven zijn ongedateerd. Zie *Achterberg-Hoornik*, p. 41.

¹¹ [356] 'Monade' (zie § 9.1.2). Zie voor de opheffing van *Opwaartse wegen* en de door Achterberg genoemde plannen van Bakker en Kamphuis *Achterberg-Hoornik*, p. 117–119.

¹² Het gaat om het boekenweekgeschenk *Novellen en gedichten*, waarvoor Achterberg via Ed. Hoornik vijftien gedichten had afgestaan (zie § 9.3).

Het door Achterberg bij deze brief gevoegde concept van *Thebe* is niet overgeleverd. Op grond van deze brief kunnen [365] 'Binnenhuisarchitectuur' tot en met [410] 'Pastiches III' gedateerd worden vóór 8 oktober 1940. De samenstelling van de bundel stond overigens nog niet vast, zoals Achterberg op 22 oktober 1940 aan Roel Houwink schreef: 'In het voorjaar verschijnt "Thebe" in de Helicon-reeks; opgedragen aan Dr. Palies. Hoe vind je dat? De samenstelling is nog niet heelemaal definitief.' Intussen had Hoornik Achterberg verzocht de bundel strenger te selecteren. Op 30 oktober 1940 stuurde Achterberg zijn herziene samenstelling op:

Hartelijk dank voor je berichten. Ik zend deze expr. opdat een en ander je nog vóór Za. bereikt. Je aanwijzingen zijn opgevolgd. Bij voorkeur nam ik daarnaast ook 'lange' verzen, zoodat wanneer deze niet op één bladz. kunnen, de kleinere twee bij twee moeten komen. Mocht je dus te veel hebben, gooi er dan uit wat je wilt; nu de bundel toch tamelijk heterogeen wordt, is dat gemakkelijk te zien, denk ik.

Is er iets op tegen 'Marsman' op te nemen? En 'Ambtman' beter niet?¹³ Je hebt alle volmacht, dat spreekt vanzelf. Ik heb nog nieuwe verzen, maar ik publiceer nooit meer. Het is een kwestie tusschen mij en het vers. Dat is alles. Beste kerel, ik hunker naar 't oogenblik van bevrijding. Ik wou dat iemand kon zeggen wat ik het beste kan doen om het vers de meeste kansen te geven; maar dat zal moeilijk zijn voor een ander.

Nu Eddy, mocht je 'Thebe' liever besnoeien, stuur je dan de verzen die uitvallen even terug? Graag. De voor 'Criterium' bestemde verzen gaan hier apart bij.¹⁴

Hoornik heeft de bundel inderdaad nog verder 'besnoeid', daarbij geholpen door Bertus Aafjes, zoals blijkt uit wat Achterberg op 11 november 1940 aan Gerrit Kamphuis schreef: 'Thebe is nauwkeurig geselecteerd door Hoornik en Aafjes, schreef H. Dat was dus in goede handen. Het zijn nu 40 verzen en het opent met het vers "Thebe" dat in Criterium van Aug. staat.¹⁵ Er zijn er nu heel wat uitgevallen, "die zeker niet slecht zijn" (H.)'. Zie voor de verdere voorbereidingen van de bundel § 11.

9.2.2 *Osmose*

In zijn brief aan Kamphuis van 11 november 1940 schreef Achterberg dat hij de niet in *Thebe* opgenomen gedichten had 'samen gelezen in een bundel, die ik voorloopig "Osmose" noemde. Ik heb Bert Bakker ge-

¹³ De reeks [360–363] 'Marsman' (zie § 9.1.3) werd inderdaad in *Thebe* opgenomen, het gedicht [411] 'Ambtman' niet.

¹⁴ Zie Bibliografie A II, Bijdragen in periodieken en boekpublicaties.

¹⁵ [348] 'Thebe'.

vraagd of hij hem wil uitgeven.’ Bakker heeft Achterberg per brief laten weten geïnteresseerd te zijn in een uitgave en hem de bundel ter inzage gevraagd. Toen Achterberg Hoornik hiervan op de hoogte stelde, schreef deze op 13 november 1940 gealarmeerd aan Stols: ‘Daamen zou deze bundel dan in April willen uitgeven, waardoor m.i. de verkoop van “Thebe” in gevaar wordt gebracht, terwijl ik persoonlijk ook liever zag, dat Achterberg al zijn poëzie bij jou onderbracht. [...] Ik heb Achterberg er reeds op gewezen, dat *jij* zijn bundel “Eiland der Ziel” uitgaf, voordat hij veel bekendheid had verworven.’ Een dag later antwoordde Stols:

Wat zijn auteurs (dit geldt niet voor jou), toch rare mensen. Achterberg is er weer een typisch voorbeeld van. Je weet zelf, hoe het met onze relatie met hem gegaan is. Eerst wilde geen enkele uitgever aan de uitgave van de keuze, die tot Het Eiland der Ziel werd; toen ik het waagde kwam er zoiets als een succes d’estime: Achterberg werd met jou in de eerste rij geplaatst, en Aafjes kwam er als derde nog bij.

Stols zag de dichter niet graag vertrekken, ook al had hij (naar eigen zeggen) niet veel aan *Eiland der ziel* verdiend:

Ik zou het nu evenwel bedonderd vinden, als weer een auteur, waarvoor je je best hebt gedaan, en waarvoor in de kringen, die ervoor in aanmerking komen, propaganda is gemaakt, zou wegllopen. Op die manier zou ik ertoe overgaan om nu ook maar ineens de heele hedendaagsche poëzie te laten doodvallen. Laten de heeren dan maar zien waar ze terecht komen. Ik blijf dan doorgaan met Jany, jou en mijn doode vrienden. [...] Als Achterberg, ook buiten Helikon om wil bundelen, dan moet hij, als hij een fatsoenlijk mensch is, nadat ik reeds twee bundels van hem heb uitgegeven, en een derden in bewerking, ook zijn poëzie buiten Helikon om aan mij aanbieden. Hij kan kiezen of weggaan; maar dan ook met Thebe, die hij dan meteen in Osmose bij Daamen kan opnemen. We vinden dan heusch wel iets anders voor Helikon.¹⁶

Hoornik heeft Achterberg ervan weten te overtuigen dat het onbillijk zou zijn Stols te passeren. Op 20 november 1940 bood deze Stols als volgt zijn verontschuldigen aan:

het spijt me verschrikkelijk. Wat ben ik stom geweest. Ik heb het Bert Bakker zoo maar gevraagd. En verwachtte het ‘neen’. ‘Dan heb je je zin’ dacht ik van mezelf. Ik hoop zeer dat U alles op rekening van dit Asyl wilt schuiven. Ik ben zoo niet. Ik heb eenvoudig niet doorgedacht. Maar Bakker had (hoe spontaan hij ook reageerde) als uitgever wijzer moeten zijn: ik heb hem er direct bij geschreven, dat in Mei Thebe bij U zou uitkomen!

¹⁶ Zie uitgebreid *Achterberg-Uitgevers*, dl. 2, p. 23–25. Twee passages in deze brief zijn naderhand in zwarte inkt heel lichtjes doorgehaald (door Stols?): ‘als hij een fatsoenlijk mensch is,’ en: ‘Hij kan kiezen of weggaan [...] Helikon.’

Nogmaals, ik hoop heel erg, dat U deze kwestie niet au sérieux zult nemen: ik zie nu heel goed in, dat er naast Uw Uitgeversbelangen vooral ook loyaliteit, of misschien nog iets veel subtielers in het spel is. Nee, ik blijf m'n leven lang bij U. Had ik dit alles maar eerder geweten. Doch ik zal het met Bert Bakker wel klaren; er was ten slotte nog niets definitiefs.

Mag ik dus thans 'Osmose' aan U aanbieden. Hoornik wil het eventueel graag doornemen, schrijft hij. En ik zou het bijzonder op prijs stellen, wanneer U mij zoudt schrijven, dat hiermede de kwestie is opgelost. Ik bied U mijn verontschuldiging aan inzake m'n ondoordachtheid.

Dezelfde dag schreef hij aan Bert Bakker dat de uitgave van *Osmose* bij Daamen geen doorgang kon vinden: 'Ik betreur dit verloop zeer, vooral omdat jouw spontaniteit me zoo goed deed, en erken schuld inzake m'n onbedachtzaamheid. Je ziet, dat deze afzondering hier niet bepaald gunstig op me inwerkt. Want ik had de verhoudingen goed moeten zien en zag ze niet, tenminste niet vroeg genoeg.' Toen Achterberg, eveneens op 20 november 1940, Hoornik over de afloop van deze kwestie op de hoogte stelde, bracht hij meteen de samenstelling van *Osmose* ter sprake:

Als je Osmose zoudt doornemen: Winteravond en Dood paard zijn nieuw. Misschien kunnen die (met Droomschuim, dat ik je zond)¹⁷ er bij? Het zijn, groot en klein, 102 verzen. Ik hoop nu maar, dat de kwestie hiermee van de baan is. Je kunt mij niet au sérieux nemen. 't Is of ik op een kentering sta en wilde afronden. Tegenover m'n verzen was ik ter goeder trouw (als ze dat waard zijn.)

En boven alles hoop ik en weet ik dat deze kwestie onze vriendschap niet kan schaden. Nietwaar?

Op 25 november 1940 kon hij aan Hoornik melden dat Stols "Osmose" in 't voorjaar uitgeeft! Ook vroeg hij of Hoornik de samenstelling van de bundel – 'ruim honderd verzen, groot en klein' – op zich wilde nemen:

Je zult, als je 'Osmose' selecteert (wil je dat alsjeblieft! heb je er tijd voor?) zien dat er verzen bij zijn die je uit Thebe wierp; maar ook andere. (Thebe vind ik nu perfect hoor. Of is dit suggestie door jullie autoriteit?)

Maak er een kleine plaquette van, zoodat de slechte critiek er geen vat op krijgt. Mag ik hem opdragen aan Gerrit Kamphuis; hij is een speciale vriend van B. Bakker, zoodat ik in die richting misschien iets goed maak.¹⁸ En is er niets op te vinden, dat ze niet (desnoods) gelijk verschijnen? Thebe iets opschuiven? 't Is after all 'n prachtgebaar van Stols! [...]

¹⁷ Respectievelijk [413] 'Winteravond', [414] 'Dood paard' en [412] 'Droomschuim'. Wanneer Achterberg het laatste gedicht aan Hoornik zond, is niet bekend.

¹⁸ Hetzelfde schreef Achterberg op 28 november 1940 aan Stols (zie *Achterberg-Uitgevers*, dl. 1, p. 22). Zoals hiervóór bleek (zie het briefcitaat op p. 190), had Achterberg de bundel in eerste instantie aan Bertus Aafjes willen opdragen.

Ik heb er nog over gedacht de verzen die je terugzond aan De Stem of Gr. Nederl. aan te bieden, maar ze zijn misschien te kort.¹⁹ En ze zouden toch niet meer verschijnen vóór Osmose. (Of kunnen we Osmose ná Thebe stellen?)

Bijgaand vers kan er misschien nog [bij].²⁰ Het correspondeert met de titel qua 'inhoud'. Wellicht laat je je in je keuze hierdoor leiden. Dat is het beste. Of je rangschikt zóó, dat de titel een eerste gedeelte verzen dekt.

Mocht je iets willen verbeteren, dan heb je natuurlijk volmacht. Denk je ook nog aan 'Droomschuim'?

Vervolgens heeft Hoornik de samenstelling van de bundel ter hand genomen. Op 28 november 1940 schreef Achterberg hem:

Hartelijk dank voor je hulp. Vernietig de verzen, die niet goed waren. Wat niet goed is, is niet geschreven. (Hooft er niet bij). De verzen *Dood Paard*, *Graf* en *Opstanding*, waar je om verzocht, krijg je van Stols, want ik had ze niet in duplo.²¹

De verzen 'Moeder' zijn vroeger al in O. Wegen gepubliceerd;²² hoewel ik ze iets veranderd heb nu, kun je ze nu niet meer in 'Criterium' plaatsen, wel? Ik vind het fijn, dat je ze mooi vind. [*sic*] [...]

Hoe doe je met 'Droomschuim' en 'Membraan'? Enfin, ik verneem het wel t.z.t.

Als bundel vind ik 'Thebe' de hechtste. Mochten ze 'Osmose' een inzinking of erger gaan noemen, dan haalt Thebe hem er weer bovenop wellicht. Ik zie met verlangen naar ze uit. En naar de vrijheid.

Over de opdracht van *Osmose* schreef Achterberg dezelfde dag aan Gerrit Kamphuis: 'Het is aan jou opgedragen, zoo: "voor Gerrit Kamphuis". Mocht je er, om welke reden dan ook, op tegen zijn, dan kan ik dit altijd nog bij de proef verhelpen.'²³ Begin december 1940 was de samenstelling van *Osmose* definitief afgerond, gezien Achterbergs brief aan Stols van 10 december 1940:

Dank voor de doorzending dier copie aan Hoornik. Hij heeft 'Osmose' uitstekend geselecteerd; ik had U zijn veranderingen al medegedeeld, maar dacht dat dit bij de proef ook zou kunnen. Zoo is het nog beter. [...]²⁴

Zoals 'Osmose' nu naar U toe gaat is ze geheel conform de aanwijzingen van Hoornik, ook wat betreft de volgorde der verzen.

¹⁹ Achterberg heeft alleen gedichten aan *Groot Nederland* gestuurd (zie § 9.3).

²⁰ Het typoscript van [415] 'Membraan' is bij deze brief gevoegd.

²¹ Uit Achterbergs brief aan Stols blijkt dat Hoornik [414] 'Dood paard', [416] 'Graf' en [417] 'Opstanding' voor *Criterium* wilde hebben (zie *Achterberg-Uitgevers*, dl. 1, p. 22).

²² [148–149] 'Moeder'. Zie hiervóór, § 5.2.

²³ Kamphuis accepteerde de opdracht. Op 22 december 1940 schreef Achterberg hem: 'Wat de eer betreft: ik hoop dat mijn verzen jouw naam zullen kunnen "dragen". Ze is dus geheel aan mijn kant.'

²⁴ Vervolgens kwam Achterberg nogmaals terug op de kwestie met Daamen en schreef hij: 'Ik weet, dat "Osmose" en "Thebe" in de beste uitgevershanden van Nederland zijn.'

Thebe en *Osmose* konden in productie worden genomen. Aanvankelijk was het de bedoeling dat beide bundels in het voorjaar van 1941 zouden verschijnen. Op 12 december 1940 informeerde Ed. Hoornik bij Stols of de uitgave van *Osmose* tot het najaar kon worden uitgesteld,²⁵ waarschijnlijk om een te snelle opeenvolging van de bundels te vermijden. Uiteindelijk zou om deze reden echter niet de verschijningsdatum van *Osmose* maar van *Thebe* worden uitgesteld, zoals Achterberg op 5 maart 1941 aan Roel Houwink schreef: “‘Osmose’ is, of komt nu heel spoedig uit. ‘Thebe’ hebben ze, voor de verkoopbaarheid, in de Helicon verschoven tot October.’

9.3 OVERIGE GEDICHTEN, EIND 1940/BEGIN 1941

Op 20 december 1940 vroeg S. Vestdijk Achterberg om gedichten voor *Groot Nederland*: ‘Bij uw groote productiviteit zal het u niet moeilijk vallen ons iets af te staan. Weest u in elk geval verzekerd van mijn uitzonderlijke waardeering voor uw werk.’²⁶ Vervolgens heeft Achterberg met Hoornik over zijn inzending gecorrespondeerd. Op 26 december 1940 stelde hij Hoornik voor de gedichten die nog in *Criterion* zouden verschijnen²⁷ aan Vestdijk te sturen: ‘Omdat je zei dat er nog heel wat lag, en dan zou misschien alles gepubliceerd zijn, voor de bundels.’ Verderop in zijn brief bedacht hij zich:

Met Gr. N. moet misschien de copy een tijd liggen, zoodat de bundels haar toch voor zijn? Dan kan ik beter de enkele nieuwe verzen, zooals ‘Droomschuim’ en ‘Membraan’ (heb je die aanvaard?) naar V. zenden, met nog enkele andere.²⁸

In de week na 5 Jan. ga ik weg.²⁹ Mogelijk kan het zoo lang wachten tot we er over spreken? Want ‘Osmose’ zal Gr. N. zeker voor zijn. ’t Is ingewikkeld. [...]

Weet je, stuur me, als je wilt, voorloopig alleen ‘Droomschuim’ en ‘Membraan’, dan kan ik later verder zien.

Op 29 december 1940 vroeg Achterberg: ‘Zou je me van de week nog even zeggen hoe te doen met Groot-Nederland? Nog 1 week!! [...] Ik zou die verzen voor Gr. N. graag nog van hier wegsturen.’ In de eerste

²⁵ Deze brief werd, namens Ed. Hoornik, geschreven door W. Hora Adema.

²⁶ Ook in het begin van 1940 heeft Achterberg gedichten ingestuurd bij *Groot Nederland*. Op 3 februari 1940 bedankte uitgeverij Van Holkema hem namens de redactie voor ‘de door U ingezonden gedichten, welke zij t.z.t. gaarne in haar tijdschrift zal plaatsen.’ In 1940 zijn geen gedichten van Achterberg in *Groot Nederland* verschenen.

²⁷ Zie Bibliografie A II, Bijdragen in periodieken en boekpublicaties.

²⁸ [412] ‘Droomschuim’ en [413] ‘Membraan’.

²⁹ Achterberg had het bericht ontvangen dat hij ter observatie naar de Valeriuskliniek te Amsterdam zou worden overgebracht. Dit zou op 17 januari 1941 plaatsvinden.

helft van januari heeft Achterberg zijn bijdrage aan *Vestdijk* gezonden. Op 16 januari 1941 bedankte *Vestdijk* hem voor de gedichten, 'die ik graag in Gr. N. zal plaatsnemen. Ik hoop, dat u later nog eens wat sturen wilt.' Verder schreef *Vestdijk* dat hij van plan was over Achterbergs bundels een artikel te schrijven: 'Voorloopig heb ik er geen tijd voor helaas. In elk geval staat het op mijn "programma".' Op 25 januari 1941 lichtte Achterberg hierover Hoornik in:

Vestdijk vraagt opnieuw verzen (nu, nadat hij er vijf van mij kreeg; hij schreef me heel prachtig: op z'n programma staat 'een vergelijkende studie (van m'n bundels) met de uitdrukkingwijze der groote mystici'.)³⁰ Ook Roel vraagt verzen voor 't bij Callenbach herboren Opw. Wegen. [...]

[...] Dit wilde ik je nog vragen: Je stelde Van Vriesland, ik heb nagegaan 15 verzen van me ter hand. Mochten ze om de een of andere reden zijn blijven liggen, dan wist ik dat graag; ik kan ze dan naar *Vestdijk* of Roel sturen.

De '15 verzen' waren bestemd voor de bloemlezing *Novellen en gedichten*, het boekenweekgeschenk voor 1941 onder redactie van Emmy van Lohorst en Victor E. van Vriesland. Op 3 februari 1941 berichtte Van Vriesland Achterberg dat hij alleen de reeks [363–364] 'Columbus' wilde opnemen.³¹ Van de niet-geplaatste gedichten heeft Achterberg vervolgens waarschijnlijk een aantal aan *Vestdijk* gestuurd, die hem op 13 februari 1941 schreef: 'Vriendelijk dank voor uw zending, die mij in sommige opzichten nog beter beviel dan de vorige. *Angriff* en *Droomschuim* vind ik b.v. bijzonder treffend. Ik zal zien wat ik ermee doen kan. *Al* deze gedichten voor September te plaatsnemen zal misschien eenige moeilijkheden opleveren. Daarom is het beter er een flinke keuze uit te nemen.' Uiteindelijk verschenen er zeven gedichten van Achterberg in de juli-aflevering van *Groot Nederland*.³²

³⁰ In een brief aan Roel Houwink van 24 mei 1941 noemde Achterberg het voornemen van *Vestdijk* 'een van de beste dingen, die mijn poëzie kan overkomen; hij hanteert het lancet onnavolgbaar!' Het artikel is nooit verschenen (zie § 10.2.2 en verder *Achterberg-Vestdijk*, p. 13–14 en p. 17).

³¹ Zie verder de commentaar bij [363] 'Columbus 1'.

³² Zie Bibliografie A II, Bijdragen in periodieken en boekpublicaties. Het eveneens gestuurde gedicht [380] 'Lichaam' werd niet opgenomen (zie verder de commentaar aldaar).

10 Osmose

10.1 DE EERSTE DRUK VAN OSMOSE

Zoals in het voorgaande hoofdstuk bleek (zie § 9.2.2), stuurde Achterberg op 10 december 1940 *Osmose* in definitieve samenstelling aan A.A.M. Stols. Vervolgens is de bundel in productie genomen; op 17 januari 1941 meldde Achterberg aan Hoornik: “‘Osmose’ in proef gehad.’ Zowel kopij als drukproeven zijn, voor zover bekend, niet bewaard gebleven. Over de productie van *Osmose* zijn geen nadere gegevens bekend. Ook over de exacte verschijningsdatum bestaat onduidelijkheid. Op 28 februari 1941 schreef Hoornik aan Stols: ‘Bij den boekhandel zag ik, dat “Osmose” is verschenen; ik zou het zeer op prijs stellen, als je mij een *gebonden* exemplaar zond, omdat ik zoo’n beetje de promotor van Achterberg ben geweest.’ Het is de vraag of de bundel eind februari daadwerkelijk al in de boekhandel lag, want op 5 maart 1941 schreef Achterberg nog aan Roel Houwink: “‘Osmose’ is, of komt nu heel spoedig uit.’ Twee dagen later ontving hij de auteursexemplaren, waarvoor hij zijn uitgever bedankte: ‘Heden ontving ik de 5 bundels “Osmose”, welke heel mooi zijn geworden.’

In het *Nieuwsblad voor den boekhandel* van 12 maart 1941 werd de bundel in de rubriek ‘Nieuwe uitgaven in Nederland’ vermeld: ‘Achterberg, Gerrit: *Osmose*. Een bundel gedichten. Rijswijk, A.A.M. Stols. 8°. 20 x 12. 47 blz. fl. 2.00; geb. fl. 2.60’.¹ De samenstelling van de bundel, die uiteindelijk 75 gedichten bevatte, is als volgt:

[Omslag]	GERRIT ACHTERBERG [//] OSMOSE [//] [vignet]
[1]	OSMOSE ²
[2]	[blanco]
[3]	OSMOSE [//] EEN BUNDEL GEDICHTEN [//] DOOR [//] GERRIT ACHTERBERG [//] [vignet] [//] A.A.M. STOLS, UITGEVER [//] RIJSWIJK, Z.-H. [//] 1941
[4]	<i>Men is er tot nu toe niet in geslaagd het [//] optreden van den osmotischen druk geheel [//] bevredigend te verklaren. [//] DR. EVERH. BOUWMAN [//] Leerboek der Natuurkunde, 11e dr.³ [//] VOOR GERRIT KAMPHUIS</i>

¹ In de aflevering van 5 maart 1941 stond in een advertentie van Stols: ‘Zoojuist verschenen: [...] GERRIT ACHTERBERG *Osmose*’.

² Bij de gebonden exemplaren zijn er voor [1] en na [48] schutbladen meegebonden.

³ Ik heb de elfde druk van *Leerboek der natuurkunde* niet kunnen achterhalen. In de twaalfde, geheel herziene druk van het eerste deel (Groningen etc., 1933) staat het citaat op p. 152.

5	[387] 'Delphi'
6	[388] 'Druïde'
7	[389] 'Herculaneum'
8	[390] 'Afspraak'
	[391] 'Welkom'
9	[392] 'Dooi'
	[393] 'Baaierd'
10	[394] 'Gevecht'
	[395] 'Fatum'
11	[396] 'Retrospectie'
	[397] 'Osmose'
12	[398] 'Verbond'
	[111] 'Woestijnstad'
13	[83] 'Geheel den dag...'
	[138] 'Het land wordt ingekort...'
14	[144] 'Om een donker lichaam'
15	[286] 'Aarde'
	[294] 'Rythme'
	[317] 'Geduld'
16	[336] 'Versteening'
	[335] 'Roep'
17	[311] 'Remplaçant'
18	[310] 'Sneeuw'
19	[399] 'Spiegeling'
	[400] 'Waaizin'
20	[401] 'Monomaan'
	[417] 'Opstanding'
21	[416] 'Graf'
	[402] 'Gebed aan de schrijfmachine'
22	[204] 'Instrument'
	[205] 'Inteelt'
23	[206] 'Aan den regen'
	[207] 'Slaapkamer'
24	[403] 'Wodan'
	[339] 'De verdronkenen'
25	[363] 'Columbus I'
	[364] 'Columbus II'
26	[341] 'Wacht'
	[254] 'Herfst'
27	[404] 'Exil'
	[405] 'Ontslapen'
28	[406] 'De vliegende Hollander'
29	[407] 'Ontslag'
30	[353] 'Stof'

31–34	[159–174] ‘Kwatrijnen’
35	[239] ‘Doodendans’
	[237] ‘Het huis is leeg’
36	[238] ‘Overstorven’
	[235] ‘Tusschen twee eeuwigheden’
37	[234] ‘Kerker’
	[233] ‘Grafchrift’
38	[148] ‘Moeder I’
39	[149] ‘Moeder II’
40	[147] ‘De verloren zoon’
	[140] ‘Treincoupé’
41	[356] ‘Monade’
42	[408] ‘Pastiches I’
	[409] ‘Pastiches II’
	[410] ‘Pastiches III’
43	[414] ‘Dood paard’
[44]	[<i>blanco</i>]
45–46	INHOUD [<i>volgt inhoudsopgave</i>]
47	Gezet uit de letter ‘Perpetua’ van Eric Gill en [//] gedrukt bij Meijer’s Boek- en Handelsdrukkerij te [//] Wormerveer in een oplage van 300 exemplaren.
[48]	[<i>blanco</i>]
[Omslag]	

De gebonden exemplaren zijn uitgevoerd in een zwarte, linnen band met goudopdruk (op de rug ‘GERRIT ACHTERBERG • OSMOSE’ en op het voorplat het vignet van de uitgever) en hebben een lichtblauw omslag met donkerblauwe opdruk, dat identiek is aan het omslag van de ingenaaide exemplaren.⁴

Waarschijnlijk heeft Stols bij de eerste bindpartij niet de hele oplage laten binden, want er zijn – evenals bij *Eiland der ziel* het geval was – van *Osmose* ook gebonden exemplaren met een afwijkend uitgeversvignet op het voorplat.⁵

10.2 DE ONTVANGST VAN DE BUNDEL

10.2.1 *Verkoop en honorarium*

Toen Achterberg op 7 maart 1941 A.A.M. Stols bedankte voor de exemplaren van *Osmose*, vroeg hij: ‘Wij spraken niet over honorarium; en ik zou dit onderwerp ook zelf niet aanroeren, als ik geen groote

⁴ Zie de reproductie in *Schrijvers prentenboek*, p. 25.

⁵ Het gaat om dezelfde verschillen als bij *Eiland der ziel* (zie § 7.5).

schulden had moeten maken inzake een hernieuwd onderzoek. Gaat het evenwel niet U.i., dan... never mind.' Op 14 maart 1941 antwoordde Stols:

Wat het honorarium betreft, ben ik bereid U een voorschot te geven over 150 van de 300 exemplaren en het honorarium over den overigen verkoop per half jaar met U af te rekenen.

De prijs van het boekje bedraagt f 2,- ingenaaid of zonder omzetbelasting f 1.90.

Het honorarium à 10% bedraagt dus 19 ct. per exemplaar of van de halve oplage zijnde 150 exemplaren f 28.50, welk bedrag ik hierbij in postcheque insluit.

Over de verkoop van de bundel in de jaren 1941 en 1942 zijn geen gegevens bekend. Bij de afrekening van 1 maart 1943 vermeldde Stols dat de bundel was uitverkocht⁶ en noteerde hij aan totaal uitgekeerd honorarium f 57,-. Bij die gelegenheid verhoogde hij – net als bij *Eiland der ziel* – het honorarium met 5 cent, waardoor Achterberg nog f 15,- extra ontving.

In september 1943 verscheen een clandestiene herdruk van *Osmose* (zie verder § 10.3).

10.2.2 *Een publicatieverbod?*

In augustus 1941 ging het gerucht dat Achterberg een publicatieverbod was opgelegd. Op 12 augustus 1941 schreef Anthony Bosman bijvoorbeeld aan Ed. Hoornik: 'Zijn ze gek geworden, dat Achterberg niet meer mag publiceeren? Vindt dat alleen zijn oorzaak in het feit, dat hij in de inrichting zit? Ik had niet gedacht dat ze nu al tot dergelijke maatregelen zouden overgaan.' Vestdijk, die een studie over Achterbergs poëzie op zijn programma had staan,⁷ schreef in dit verband op 26 augustus 1941 aan H. Keilson: 'Blijkbaar heeft u nog niet gehoord, dat A's werk verboden is, zoodat ik met mijn essay over hem nog maar even wachten zal. Het is wel jammer, want tijdens het schrijven van een korte bespreking van *Osmose* in de N.R.C. vielen mij weer allerlei nieuwe gezichtspunten in.' Er zijn verder geen feitelijke gegevens omtrent een mogelijk publicatieverbod voor Achterberg. Wel verscheen in *Storm SS* van 19 september 1941 een anoniem artikel, waarin de auteur, die *Eiland der ziel* en *Osmose* op de Jaarbeurs te Utrecht had zien liggen, bezwaar maakte 'tegen het uitgeven en uitstellen van door een krankzinnige geschreven gedichten':

⁶ Stols zelf had nog twee exemplaren in voorraad, want op 2 juli stuurde hij het 'op een na het laatste' exemplaar aan Achterberg.

⁷ Zie hiervóór, § 9.3.

Eenige jaren geleden schiet op zekeren avond in Utrecht iemand werkzaam bij een crisiscentrale zijn kostjuffrouw en haar dochter dood, omdat bij zijn thuiskomst de temperatuur van de thee niet naar zijn genoegen was. Tot een behandeling door de rechtbank heeft deze trieste zaak het nimmer gebracht. De dader werd voor goed uit de volksgemeenschap verwijderd en in een psychiatrische inrichting ondergebracht.

Toch liggen daar op de Jaarbeurs twee gedichtenbundeltjes, de eene heet 'Osmose' en de andere 'Eiland der Ziel' van de hand van den man, wiens verdwijnen uit de volksgemeenschap hierboven in het kort werd geschetst.

Maar de Nederlandsche Uitgeversbond vindt het heel gewoon, dat de geestesproducten van zoo iemand nog aan de volksgemeenschap worden voorgezet en aan-geprezen, niemand komt ook maar op de gedachte, dat hier iets uitermate vreemds geschiedt.⁸

Uit de tekst van het artikel blijkt niet dat Achterbergs bundels ter plekke in beslag zijn genomen.

10.2.3 *Recensies*

Aafjes, B., 'Achterberg en het a-poëtische woord.' In: *Den gulden winckel* 40.6-7 (1941), p. 16-17.

Binnendijk, D.A.M., '[Recensie van *Osmose*].' In: *Groot Nederland* 39.1 (1941), p. 390-394.

Duinkerken, A. van, 'Over nieuwe poëzie. Gerrit Achterberg.' In: *De tijd* 16 maart 1941.

Houwink, R., 'De jongste dichtergeneratie.' In: *Utrechtsch nieuwsblad* 29 maart 1941.

Houwink, R., 'Gebroken vormen.' In: *De Nederlander* 2 mei 1941.

Noort, B. van, 'Dichters van nu!' In: *Oprechte Haarlemsche courant* 21 juni 1941.

Sévooy, G. de, '[Recensie van *Osmose*].' In: *Nederlandsche bibliographie* 86 (1941-1942), p. 41.

Vestdijk, S., '[Recensie van *Osmose*].' In: *Nieuwe Rotterdamsche courant* 30 juli 1941.

10.3 DE TWEEDE DRUK VAN OSMOSE

Nadat de eerste druk van *Osmose* in het begin van 1943 uitverkocht was geraakt, zal Stols zijn begonnen met de voorbereidingen voor een clandestiene herdruk van de bundel. Over de productie zijn geen gegevens bekend. Eind augustus was de bundel verschenen, want op 1 september 1943 schreef Achterberg aan de uitgever: 'Van de herdruk *Osmose* zie

⁸ [Anoniem], 'Een "ondeugend" geval.' In: *Storm* 55 19 september 1941.

ik gaarne eenige exemplaren tegemoet.’⁹ Op 13 september 1943 meldde Jan Vermeulen aan Hans van Straten: ‘Het poetisch nieuws is ditmaal: een herdruk van *Osmose* (1000 ex.!), [...] alles natuurlijk clandestien.’ Het binnenwerk van de tweede druk is – alhoewel geheel opnieuw gezet – vrijwel identiek van uitvoering als de eerste druk. De tweede druk bevat de volgende tekstafwijkingen ten opzichte van de eerste druk:

p. 5	[387] ‘Delphi’, r. 0/1:	<i>de doove:</i>	<i>i.p.v.</i>	<i>de doove:</i>
p. 5	[387] ‘Delphi’, r. 5/6:	<i>de blinde:</i>	<i>i.p.v.</i>	<i>de blinde:</i> ¹⁰
p. 20	[401] ‘Monomaan’, r. 7:	ver.	<i>i.p.v.</i>	ver

Het omslag is gelijk aan dat van de eerste druk. Alleen de uitvoering van de band is afwijkend: bruin/beige halfinnen, met op de rug een sterretje (i.p.v. een rondje) tussen de auteursnaam en de titel en op het voorplat een ander vignet van de uitgever.¹¹

De herdruk was in het begin van 1944 uitverkocht, althans gezien de volgende mededeling van Achterberg in een brief aan A.M.E. van Dishoeck van 7 maart 1944: ‘Mijn vriend schrijft me, dat “*Osmose*” (verlengde 1e dr. = 1000 exempl.) opnieuw is uitverkocht.’ In 1946 zou *Osmose* worden opgenomen in de verzamelbundel *Cryptogamen* (zie verder § 29).

⁹ Achterberg ontving acht auteursexemplaren, zoals blijkt uit wat hij op 16 oktober 1943 aan Jan Vermeulen schreef: ‘De 8 present-Osmoses komen wel eens mee, hè? Ze zijn daar veilig.’

¹⁰ In de tweede druk staan de dubbele punten dus romein i.p.v. cursief.

¹¹ Het vignet is gelijk aan dat van de latere bindpartij (zie § 10.1).

11 Thebe

11.1 DE EERSTE DRUK VAN THEBE

De uitgave van *Thebe* was, zoals Achterberg op 5 maart 1941 aan Roel Houwink schreef, ‘voor de verkoopbaarheid, in de Helicon verschoven tot October’.¹ Op 20 mei 1941 informeerde Achterberg bij Hoornik: ‘Wanneer ongeveer komen de drukpr. “Thebe”. Dan wil ik het h.s. aan Vestdijk zenden, i.v.m. z'n voornemen v/e studie over alle bundels.’² Op 3 juni 1941 stuurde A.A.M. Stols de proef van de bundel aan Achterberg:

Ingesloten zend ik U de proef van Uw in October te verschijnen bundel Thebe. In verband met de papierbeperkingen heeft men mij gedwongen de omvang van Helicon terug te brengen op 36 paginas. Daardoor ben ik gedwongen geworden om in den bundel de gedichten achter elkaar te laten doorlopen. Zeer fraai is dit natuurlijk niet, doch het heeft mijn inziens meer zin alles in den bundel op te nemen, dan om op een fraaie indeeling te gaan letten. Mocht U nog een gedicht van plaats willen laten veranderen, dan kan dit nog geschieden.³

Op bladzijde 36 wilde ik enkele aantekeningen over Uw vorige door mij uitgegeven bundels maken.

Hoewel Uw bundel eerst in October zal verschijnen, zal ik het zeer op prijs stellen de proef zoo spoedig mogelijk gecorrigeerd van U terug te mogen ontvangen. Wanneer er dan verdere beperkingen komen in papierverbruik, is dan Uw bundel tenminste afgedrukt, en kan men hierop geen verdere represailles op toepassen.

De drukproeven van *Thebe* zijn, voor zover bekend, niet bewaard gebleven. Achterberg heeft de proeven inderdaad snel gecorrigeerd en teruggestuurd, want reeds op 14 juni 1941 meldde Stols aan Hoornik dat de bundel was afgedrukt. In verband met de planning van de gehele reeks zal tot september gewacht zijn met het officieel uitbrengen van de bundel. Op 13 september 1941 schreef Annie Kuiper – wier adres op verzoek van Achterberg tijdelijk correspondentie-adres was – aan Stols ‘dat ik de presentexemplaren van “Thebe” gister in goede orde mocht ont-

¹ De samenstelling van de bundel was reeds begin november 1940 voltooid. Zie voor de voorbereidingen voor *Thebe* § 9.2.1.

² Zie de in § 9.3 geciteerde brief van Vestdijk aan Achterberg van 16 januari 1941. Het artikel zou niet verschijnen, onder meer omdat Vestdijk in augustus 1941 in de veronderstelling was dat Achterberg een publicatieverbod opgelegd had gekregen (zie § 10.2.2).

³ *Thebe* bevatte in totaal veertig gedichten. Het is niet waarschijnlijk dat Achterberg nog wijzigingen in de volgorde heeft voorgesteld.

vangen en zorg hoop te dragen voor verdere doorzending'. Op 9 oktober 1941 bezocht Achterberg, samen met de directeur van de Rekkensche inrichtingen, L.H. Fontein, de lezing die Ed. Hoornik voor de Volksuniversiteit te Enschede hield. Bij die gelegenheid waren alle Helikon-deeltjes uitgesteld. De volgende dag schreef Achterberg aan Hoornik: 'Wat een prachtig gezicht, al die Helicons: Stols is de beste uitgever. Je hebt eer van je werk hoor. Het was een serene avond en ik dank je daarvoor.' Op 11 oktober bedankte hij zijn uitgever: "'Thebe' ziet er weer prachtig uit. We zagen in Enschede, waar Hoornik leest voor de V.U., alle Helicons bij elkaar. Het maakte een zeer verfijnde indruk.'

Thebe werd niet afzonderlijk in het *Nieuwsblad voor den boekhandel* aangekondigd.⁴ De samenstelling van de bundel is als volgt:

[Band voorplat]	GERRIT ACHTERBERG [//] [<i>rond figuurtje</i>] [//] THEBE [//] HELIKON NO. 18 • 1941 ⁵
[Schutblad]	
[1]	HELIKON [//] TIJDSCHRIFT VOOR POËZIE [//] ONDER REDACTIE VAN ED. HOORNIK [///] THEBE [//] Gedichten door [///] GERRIT ACHTERBERG [///] No. 18 • Elfde Jaargang • October 1941 [//] UITGAVE VAN A.A.M. STOLS [//] RIJSWIJK (Z.-H.)
[2]	HELIKON, TIJDSCHRIFT VOOR POËZIE [<i>volgt informatie over het tijdschrift</i>]
[3]	<i>Opgedragen aan Dr. A.L.C. Palies</i>
4-5	[348] 'Thebe'
5-6	[351] 'December'
7-8	[365] 'Binnenhuisarchitectuur'
8-9	[342] 'Visioen'
9	[338] 'Wacht'
10	[366] 'Sphinx'
10-11	[367] 'Don Quichot'
11	[368] 'Angriff'
12	[369] 'Vlinder'
12-13	[370] 'Retraite'
13	[371] 'Rouw'
14	[372] 'Kerkhof'
	[373] 'Balans'
15	[344] 'In hoc vincit I'
	[345] 'In hoc vincit II'

⁴ Wel was er in het *Nieuwsblad voor den boekhandel* van 11 december 1940 een advertentie voor de gehele jaargang verschenen. Het formaat van de bundel is 12,5 x 20,5 cm; de prijs bedroeg f 2,-.

⁵ De tekst is gedrukt op een op de band geplakt etiket. Zie de reproductie in *Schrijvers prentenboek*, p. 26.

15–16	[346] ‘In hoc vincit III’
16	[347] ‘In hoc vincit IV’
17	[374] ‘Vampier’ [375] ‘Nachtmerrie’
18	[376] ‘Slaapliedje’ [377] ‘Nazomer’
19	[357] ‘Gebed aan God’ [354] ‘Gebed aan het vuur’
20	[208] ‘Transparant’ [352] ‘Houtsnede’
21	[378] ‘Openbaring’ [355] ‘Paschen’
22	[379] ‘Opstanding’ [349] ‘Pinksteren’
23	[380] ‘Lichaam’
24	[209] ‘Leven’ [381] ‘Erfdeel’
25	[382] ‘Sterren’
26	[383] ‘Reïncarnatie I’
27	[384] ‘Reïncarnatie II’
28–29	[385] ‘Franciscus’
29	[386] ‘Heimwee’
30	[360] ‘Marsman I’
31	[361] ‘Marsman II’
32	[362] ‘Marsman III’
[33]	INHOUD
34–35	[volgt inhoudsopgave]
[36]	[opsomming van de bij A.A.M. Stols verschenen bundels van Achterberg; onderaan p. 36 staat:] Oplage 300 exemplaren
	[Schutblad]
	[Band achterplat]

Voor de uitvoering van de nummers 11–20 uit de *Helikon*-reeks was het bandontwerp van Piet Worm – dat gebruikt was voor de deeltjes uit de tiende jaargang, waarin *Dead end* was verschenen (zie § 8.4) – losgelaten, zoals Hoornik reeds in oktober 1940 aan Stols had voorgesteld: ‘De zwaantjes hebben m.i. hun werk gedaan [...]. Voor het volgend jaar zou ik een eenvoudiger en rustiger omslag willen aanbevelen. *Ik zou alleen het etiket handhaven* en verder geen versieringen, tierlantijntjes etc.’⁶ Op verzoek van Stols werd voor elk bundeltje overigens wel een andere kleur

⁶ Ongedateerde brief, 26 of 27 oktober 1940.

genomen (voor *Thebe* lichtblauw).⁷ De bindwijze (gekartonneerd) en het binnenwerk (gezet uit de Lutetia van Jan van Krimpen) bleven gelijk aan de tiende jaargang.

11.2 DE ONTVANGST VAN DE BUNDEL

11.2.1 *Verkoop en honorarium*

Evenals het geval was bij *Dead end* kreeg Achterberg voor *Thebe* een eenmalig honorarium van f 22.50. Bij de afrekening op 1 maart 1943 vermeldde A.A.M. Stols dat de bundel uitverkocht was. Over de verkoop zijn verder geen gegevens bekend. Vervolgens heeft Achterberg Stols verschillende malen om een herdruk van de bundel gevraagd. Een afzonderlijke herdruk van *Thebe* is echter nooit verschenen; de bundel zou in 1946 herdrukt worden in de verzamelbundel *Cryptogamen* (zie verder § 29).

11.2.2 *Recensies*

Aafjes, B., 'De dichter van de sarcophaag.' In: *Boekenschouw* 35 (1941), p. 221–223.

Buddingh', C., 'Rondom drie dichters.' In: *Morkes magazijn* 44 (1942), p. 19–22.

's-Gravesande, G.H., 'Nog steeds veel bundels verzen.' In: *Het vaderland* 5 oktober 1941, ochtendblad.

Houwink, R. 'Nieuwe bundel van Achterberg.' In: *Utrechtsch nieuwsblad* 18 april 1942.

Korteweg, P.G.J., 'Uitzonderingstoestand in de poëzie.' In: *Nieuwe Rotterdamsche courant* 27 september 1941, avondblad.

Marja, A. 'Gemengde berichten.' In: *Groot Nederland* 40.1 (1942), p. 252–256.

⁷ Brief aan Ed. Hoornik, 28 oktober 1940. Zie voor een overzicht van de reeks: C. van Dijk, *Alexandre A.M. Stols 1900–1973 uitgever/typograaf*. Zutphen, 1992, p. 521.

12 Gedichten 1941–1945

12.1 GEDICHTEN 1941

Van 17 januari tot en met 26 februari 1941 verbleef Achterberg ter observatie in de Valeriuskliniek te Amsterdam vanwege een hernieuwd psychiatrisch onderzoek naar de mogelijkheden tot gezinsverpleging. Zowel het verloop van het onderzoek als het feit dat hij – tegen eerder gewekte verwachtingen in – daarna werd teruggeplaatst in Avereest, betekenden een teleurstelling, die ook van invloed was op zijn literaire productie.¹ Op 22 maart 1941 schreef hij aan Ed. Hoornik: ‘Laat ik nu eens iets met jou alleen afspreken: ik heb negen nieuwe verzen (niet op papier, maar in m’n hoofd). Het kunnen er negenduizend worden. (Dat zegt trouwens ook niets). Maar ik publiceer ze niet meer. Tenzij, als ze goed zijn, onder een schuilnaam? Ik weet het nog niet. Komt het er wat opaan?’² Nadat de ongunstige uitslag van het onderzoek bekend was geworden, liet Achterberg Hoornik in vertrouwen weten dat het leven voor hem geen zin meer had: ‘Ik geef nergens meer om. Laat “Thebe” rustig verschijnen als je het de moeite waard vindt. De verzen die ik nog heb zal ik in ieder geval voor je achterlaten.’³ Twee maanden later was de belangstelling voor zijn werk weer enigszins terug, want op 20 mei 1941 informeerde hij bij Hoornik: ‘Er komen nog verzen van mij bij “Criterium”, niet? Is daar ook “Heul” onder? Mocht je sommige om des tijds wille liever niet publiceren, doe het dan niet.’⁴ Ook kon hij melden: ‘Ik heb 14 nieuwe verzen, die ik blokkeer.’ Vier dagen later schreef hij aan Roel Houwink: ‘Ik heb nog 20 nieuwe verzen, maar ik blokkeer ze.’ Houwink had blijkbaar voorgesteld een bundel samen te stellen met gedichten uit de jaren dertig, want Achterberg schreef hem:

Wat je vraag betreft naar de gedichten tusschen Afvaart en Dead End: bedoel je niet: tusschen Afvaart en Eiland der Ziel? Want Dead End komt na Eiland, hoewel deze wel gelijk gerekend kunnen worden. Ja, Annie heeft dat cahier, dat je zelf een poos

¹ Vgl. *Biografie*, p. 304–315.

² Achterberg was ook geraakt door de recensie van Anton van Duinkerken (‘Over nieuwe poëzie. Gerrit Achterberg’) in *De tijd* van 16 maart 1941. Zie voor de volledige brief: *Achterberg-Hoornik*, p. 52–54.

³ Ongedateerde brief, eind maart 1941.

⁴ In de juni-aflevering van *Criterium* verschenen zes gedichten van Achterberg, waaronder de niet in *Osmose* of *Thebe* opgenomen gedichten [350] ‘Psychiater’, [418] ‘Heul’ en [419] ‘Cel’.

gehad hebt, misschien weet je het nog. En thuis moeten ook nog verzen uit de door jou bedoelde periode liggen – kon ik het zelf maar eens onderzoeken; thuis kunnen ze dit moeilijk, want er zijn allerlei koffers, tenminste die moeten er zijn.⁵

Op 12 juli 1941 meldde Achterberg – die inmiddels was overgeplaatst naar de Rekkensche inrichtingen – aan Hoornik dat hij ‘nog 30 à 40 nieuwe gedichten’ had, maar hij voegde er meteen aan toe ‘sedert lang geen regel meer’ geschreven te hebben. De oorzaak hiervan was volgens hem de volgende:

[...] de geestelijke tralies en de zielsterreur blijven en zijn erger dan in Avereest, want ik ben hier letterlijk nooit meer alleen, God weet waarvoor het nodig is, ’s morgens op school, ’s middags in de tuin, ’s Zondags kerk en ’s middags wandeling in de omgeving. Maar ik kan met niemand praten, zoodat ik er wijzer van word of zoo.

Het noteeren van soms nog een regel, een aanloop, geschiedt op W.C.’s.

Toch kon hij medio september aan Hoornik schrijven dat hij Annie Kuiper ‘een honderdtal verzen’ meegegeven had, waarvan sommige ‘nog i/d. grondverf staan’: ‘Zoo gauw ik vrij kom mag je ze lezen natuurlijk, als je dat wilt. Maar ik moet er de laatste hand nog aan leggen – buiten. Hier kan dat niet. Enfin je kent de jeremiades.’⁶ Op 10 oktober 1941 beloofde hij Hoornik ‘over 14 dagen eenige specima’ [*sic*] te sturen. Ook heeft Achterberg een aantal gedichten voorgelezen aan Hans Keilson, onder andere een versie van [423] ‘Memphis’, waarover hij op 11 oktober 1941 schreef: ‘Het gedicht “Memphis” zend ik U eenvolgende keer, als U dat goed vindt: wil er nog even met Eddy over hebben, n.l. dat “ténébreuze” en over de andere.’⁷ Uit een volgende brief aan Hoornik blijkt dat ook de eerste versie van [420] ‘*Rokken, waarin gij hebt geloopt*,’ tot de verzameling heeft behoord. Hoornik had Achterberg gevraagd deze versie ‘af te maken’, want op 29 oktober 1941 stuurde Achterberg een nieuwe versie:

Ik hoop Aafjes 48 verzen te kunnen meegeven. Met dat vers, waarvan je vroeg het af te maken. Zie eens of het zoo kan.⁸

⁵ Pas in 1943 zouden Achterberg en Jan Vermeulen de gedichten uit Langbroek ophalen. Zie § 12.3.

⁶ Op 12 september 1941 schreef Achterberg aan Roel Houwink: ‘De laatste honderd verzen (af of niet-af; goed of niet-goed (wat niet goed is, is niet geschreven)) heb ik Annie meegegeven. Ik kan er niets meer aan doen hier. Het wachten is op de vrijheid.’

⁷ De psychiater en dichter Hans Keilson bezocht Achterberg vanaf september 1941 regelmatig. Volgens een latere mededeling van Keilson had Achterberg hem eveneens naar de betekenis van ‘ténébreuze’ gevraagd (zie *Biografie*, p. 356).

⁸ Dit manuscript of typoscript van [420] ‘*Rokken, waarin gij hebt geloopt*,’ is niet bewaard gebleven. Zie ook de commentaar bij het gedicht.

Zoo heb je nu dus van die bewuste 100 verzen er ± 80 gelezen. De rest is nog niet geheel gereed. Maar verder heb ik letterlijk niets meer. Nu dacht ik: is er van deze verzen niet een bundel te maken, onder de naam 'Embryo',⁹ b.v. in eigen beheer, of 'niet in den handel'? Toch zijn er onder, zooals je zelf zegt, die men niet a- of anti-sociaal kan noemen; wel?

Weet je wat ik doe? Ik geef Aafjes ook die verzen weer mee, die hij me zal terug geven. Dan kun je het eens bekijken. In ieder geval schenk ik ze jou; ik heb ze nu zelf in duplo, deze 80. (Je bewaart ze wel voor jezelf. Graag)

Uit deze verzameling heeft Hoornik slechts zes gedichten gekozen ter publicatie in *Criterion*, blijkens Achterbergs brief van 8 november 1941:

Je briefje ontvangen met de 6 titels (Is 'Rokken'... naar je zin zoo?). Schrijf me even, als je 'n oogenblik hebt, over de andere verzen. Publiceer ze niet, als je denkt dat 'de tijd' 't niet toelaat, maar wil je me schrijven hoe je ze vind, [*sic*] ja? [...]

Denk je nog over m'n voorstel in dat briefje hetwelk ik aan Aafjes meegaf? [...]

Schrijf me als je wilt over die verzen, ongeacht of je ze publiceert of niet, hoe ze zijn, want ik heb ze ook den psychiater ter hand gesteld en ik zou het vreeselijk vinden als ik hem iets minder goeds gaf.

De voor *Criterion* geselecteerde gedichten, [421] 'Schaatsenrijder' tot en met [426] 'Wandeling', stuurde Achterberg op 19 november 1941 aan Keilson: 'Van de verzen wil hij [= *Hoornik*] bijgaande publiceren, niet-tegenstaande hij me al eerder aanried het voorloopig niet te doen. Vindt U het goed, dat ik ze typ, dan zijn ze mogelijk lossier van mij en voor U neutraler in de beoordeeling.'¹⁰ Ook stuurde hij de nieuwe versie van [420] 'Rokken, waarin gij hebt geloopt,' met zijn brief mee, gezien het volgende postscriptum: 'P.S.: Van de 3 slotcoupletten van het vers "Rokken, waarin gij hebt geloopt..." ben ik niet meer zeker. Ik heb ze uit het hoofd opgeschreven, wijl de tekst nog bij Hoornik is.' Eveneens op 19 november 1941 schreef Achterberg aan Hoornik:

Mijn verzen zijn in jouw handen veilig. Mogelijk kan ik echter aan de niet-geslaagde nog werken. Wil je deze, wanneer je weer beter bent, naar Annie retourneren, (Koningin Mariastraat 5, den Haag). Ik zou ze na om- of uitwerking misschien eens aan Vestdijk kunnen zenden? Het is alleen maar een idee, mogelijk omdat Dr. Keilson toen zei: Zal ik ze meenemen naar Vestdijk. Zijn oordeel is ook van groote waarde, vind je niet?

⁹ Het enig overgeleverde typoscript van een bundel *Embryo* dateert van eind 1943 of begin 1944. Zie verder § 17.

¹⁰ De gedichten werden gepubliceerd in de december-aflevering van *Criterion*. Eind november stuurde Achterberg een afschrift van [424] 'Mijn moeder sterft' aan Theo van der Leek (zie de commentaar bij het gedicht).

Tot de betreffende gedichten behoorden in ieder geval [427] ‘*Nachtwind en ritseling*’ tot en met [491] ‘*Gij zijt weer toegevoegd*’. De eerste versies van deze gedichten zijn in typoscript overgeleverd.¹¹ Bij de bundeling van deze gedichten in 1943–1944 zou Achterberg een aantal gedichten inderdaad grondig wijzigen.¹²

12.2 GEDICHTEN 1942–1943

Op 10 april 1942 schreef Achterberg aan Hoornik: ‘Eddy, ik schreef zes en zestig nieuwe verzen, maar laat ze niemand meer zien. Wat die vorige zending betreft, die jij nog onder je berusting hebt (of vernietigde je ze; dan praten we er niet meer over) wil je ze nog even vasthouden tot ik ze eens bij je kom halen? Dan kan ik ze zelf verscheuren of zien wat ik er nog aan heb. Ja?’ En in zijn volgende brief, van 22 april 1942: ‘Wat die nieuwe verzen betreft: laat ik mogen wachten, tot ik vrij ben. Als God wil is het op z’n hoogst nog een paar maanden en dan is alles anders geworden. Karel heeft hier met de directie gesproken en deze is met hem tot volledige overeenstemming gekomen. Nog deze week gaat het verzoek naar den Haag, zei Mijnheer Fontein.’¹³ Aan het eind van zijn brief schreef hij: ‘Nu Eddy, ik zal één vers voor je overschrijven, op voorwaarde, dat je het onmiddellijk verscheurt, als het niet goed is. Ik weet er zelf niets van; laat het een toets mogen zijn voor die andere, als het kan.’ Het desbetreffende gedicht, [493] ‘*Koorts*’, is in handschrift bij de brief overgeleverd. In deze versie zijn passages verwerkt van twee gedichten uit de verzameling typoscripten van vóór 1942: [427] ‘*Nachtwind en ritseling*’ en [482] ‘*Koorts weekt u los*’.¹⁴ Welke de andere gedichten zijn geweest, valt niet te zeggen. Op 20 mei 1942 vroeg Achterberg ook advies aan Roel Houwink over zijn gedichten: ‘Zoo ze het zijn: ik heb een kleine 100 nieuwe; Eddy vroeg te publiceeren, dit mocht; hij had er Van Ham over opgebeld.’¹⁵ Maar ik weet het niet, ik weet het niet. *Eerst moet ik zelfstandig zijn*. Dit kan over een jaar, zoo God wil.’

¹¹ Deze typoscripten zijn als leestekst opgenomen, met uitzondering van het typoscript van [524] ‘*Eigening*’, dat onvolledig is.

¹² Zie verder het apparaat bij de gedichten. Begin 1944 zou Achterberg de gewijzigde versie van drie gedichten uit deze verzameling – tezamen met een groot aantal andere gedichten – aan Vestdijk laten lezen: [443] ‘*Bron*’, [457] ‘*Teling*’ en [470] ‘*Danaïde*’. Zie verder § 17.2.

¹³ In januari 1942 hadden Karel en Jo van Dorp aangeboden om Achterberg in hun gezin in Haastrecht op te nemen. Het onderhoud met L.H. Fontein vond op 9 april 1942 te Reken plaats. Zie *Achterberg-Uitgevers*, dl. 2, p. 37–38.

¹⁴ Zie verder het apparaat bij [493] ‘*Koorts*’.

¹⁵ J. van Ham was hoofd van de afdeling Boekwezen van de Kultuurkamer.

Een paar maanden later kon Achterberg wederom aan Hoornik meedelen: 'ik schreef weer ettelijke verzen. Als ze dat zijn.' In deze brief, van 8 augustus 1942, vroeg hij over zijn vorige zendingen:

Nu heb ik een klein verzoek aan je: de verzen, die ik bij je zou komen halen (och, och) wil je ze aan Annie Kuiper zenden? Ze is in 't Iterson Ziekenhuis; Gouda. (Stuur ze niet hierheen, want dan komen ze in verkeerde handen; ik moet er nog wat aan doen misschien). Annie komt de 15e. Dus dat kan net mooi. Je doet me een groot plezier. Had je er ook aan de G. Winckel afgestaan? Zijn die te achterhalen?¹⁶

Vanaf september 1942 werden de mogelijkheden voor gezinsverpleging opnieuw onderzocht. Uiteindelijk werd besloten dat Achterberg eerst ter observatie zou worden opgenomen in sanatorium Rhijneest te Oegstgeest. Op 2 december 1942 werd hij overgeplaatst voor een periode van ten hoogste vier weken (zoals hij zelf veronderstelde), maar uiteindelijk zou hij er tot 15 augustus 1943 verblijven.¹⁷ Begin 1943 kreeg Achterberg met hulp van Roel Houwink wel meer bewegingsvrijheid en was het mogelijk een bezoek te brengen aan zijn uitgever A.A.M. Stols, met wie hij graag persoonlijk kennis wilde maken. Op 17 februari 1943 schreef Ed. Hoornik hierover aan Stols:

Het ligt in mijn bedoeling je Donderdag a.s. in den loop van den middag met Gerrit Achterberg, die op het oogenblik in Rhijneest bij Leiden wordt verpleegd, te bezoeken. Achterberg wou gaarne kennis met je maken; hij heeft een 150 tal nieuwe verzen. De verandering van Stols in Boosten & Stols was hem nog niet ter oore gekomen, maar ik heb hem op de hoogte gebracht en hij stelt er prijs op bij jou te blijven.¹⁸

Inmiddels was Achterberg ook in correspondentie met Jan Vermeulen. Begin 1942 had Vermeulen aan Ed. Hoornik het adres van Achterberg gevraagd en vervolgens zijn eerste bewonderende brief aan de dichter geschreven.¹⁹ Pas een jaar later werd deze brief beantwoord door Annie Kuiper, die Vermeulen berichtte dat Achterberg een bezoek op prijs zou stellen. Deze eerste ontmoeting vond plaats op 3 januari 1943²⁰ en vormde het begin van een langdurige en intensieve samenwerking tussen Achterberg en Vermeulen.

¹⁶ Er zijn geen gedichten van Achterberg gepubliceerd in *Den gulden winkel*. De laatste aflevering verscheen in april/mei 1942. Zie echter de commentaar bij [499] 'Taal'.

¹⁷ Zie *Biografie*, p. 373-374 en p. 382-385.

¹⁸ Het bezoek heeft inderdaad plaatsgevonden. Vgl. Achterbergs brief aan Stols van 26 februari 1943 (*Achterberg-Uitgevers*, dl. 1, p. 38).

¹⁹ Ongedateerde brief (zie *Achterberg-Uitgevers*, dl. 1, p. 30-32), ná 8 januari 1942, want op die datum gaf Hoornik Vermeulen het adres door: 'Hij wordt verpleegd in een psychopathen-asyl. U kunt hem echter schrijven; hij zal zeker blij zijn met uw brief.' Brief, collectie J. Vermeulen.

²⁰ Herinneringen aan deze ontmoeting zijn later door Jan Vermeulen opgetekend in "De dood is opgeheven".

Tijdens een van Vermeulens bezoeken heeft Achterberg verteld – zoals Vermeulen zich later zou herinneren – ‘dat in zijn kamer van het ouderlijk huis te Neerlangbroek nog een kast vol manuscripten stond, een mededeling die me hartkloppingen bezorgde’. Vervolgens hebben Vermeulen en Achterberg zich naar het ouderlijk huis in Neerlangbroek begeven.²¹ Vermeulen beschreef – enigszins geromantiseerd – hoe ze ‘voor een ouderwetse mahoniehouten linnenkast stonden, die door Gerrit zelf destijds van onder tot boven dichtgespijkerd was’:

Toen we met een nijptang de spijkers hadden verwijderd en de deuren openden (wat mij het gevoel gaf of ik het koningsgraf in een pyramide betrad) stortte zich een papieren lawine over onze voeten...

Uit deze manuscripten zijn toen, na wekenlange discussies en schiften, de bundels *Morendo*, *Sintels*, *Eurydice* en *Energie* ontstaan [...].²²

Uit de correspondentie en uit het in de collectie Vermeulen overgeleverde materiaal blijkt dat de samenstelling van de genoemde bundels anders en gecompliceerder is verlopen dan Vermeulen hier doet voorkomen. Ten eerste vonden de voorbereidingen voor *Morendo* en *Energie* niet in 1943 plaats. Tot de eerste bundels die Achterberg en Vermeulen begin juli 1943 hebben samengesteld, behoorden wél *Sphinx* en *Balans*, gezien Achterbergs brief aan Bert Bakker van 12 juli 1943:

we hebben de heele dag zitten tikken en brengen je Zaterdag²³ op het afgesproken uur (2 uur) de definitieve teksten mee van de 3 bundels. (met de diverse opdrachten).

De bundel waar Stols om vroeg is aan jou opgedragen. Deze heet ‘Sphinx’. Nu vroeg Van Krimpen daarnaast nog om een clandestiene uitgave, die wij voorloopig ‘Balans’ noemden; ik ben ’t er nog niet mee eens. (ik meen dat Van Kr. dit voor zich zelf wil doen, maar zal een en ander goed met hem bespreken; mocht het maar zoo zoo gaan, dan verzoek ik hem of hij toestaat dat jij deze ook uitgeeft? Ik zal wel zien. (opgedragen aan Marja.)

Achterberg schreef bovendien dat hij en Vermeulen van plan waren ‘deze week naar A’dam te gaan om eventueel Hoornik te bereiken, die nog verzen van me heeft’, waaruit blijkt dat er ook gedichten van recenter datum in de bundels zouden worden opgenomen. Uit het overgeleverde materiaal valt af te leiden dat in de maand juli aan de samenstel-

²¹ In *Achterberg-Uitgevers*, dl. 2, p. 42 wordt deze expeditie gedateerd op 28 maart 1943.

²² J. Vermeulen, “‘De dood is opgeheven’”. Vgl. *Biografie*, p. 389.

²³ Bakker had Achterberg voorgesteld op zaterdag 17 juli 1943 de uitgave van twee nymphen te bespreken. Zie hierná, § 12.4.1.

ling van ten minste twee andere bundels is gewerkt, die voorlopig *Eurydice/Limiet* en *Heul/Cel* werden genoemd. In de maanden juli tot en met december werden de inhoud en titels van bepaalde bundels nog gewijzigd. Vaak is de precieze gang van zaken niet meer te achterhalen. Ter illustratie: in de inhoudsopgave van de geplande bundel *Balans* verving Jan Vermeulen de bundeltitel respectievelijk door *Sintels* en *Cel*. Volgens een andere aantekening van Vermeulen zouden drie gedichten worden ondergebracht in *Cel*, *Limiet* en *Eurydice*, maar de betreffende gedichten komen in geen van de inhoudsopgaven van de genoemde bundels voor. Andere gedichten uit *Balans* zouden echter wél verhuizen naar *Cel*, *Sintels*, *Morendo* en *Existentie*.

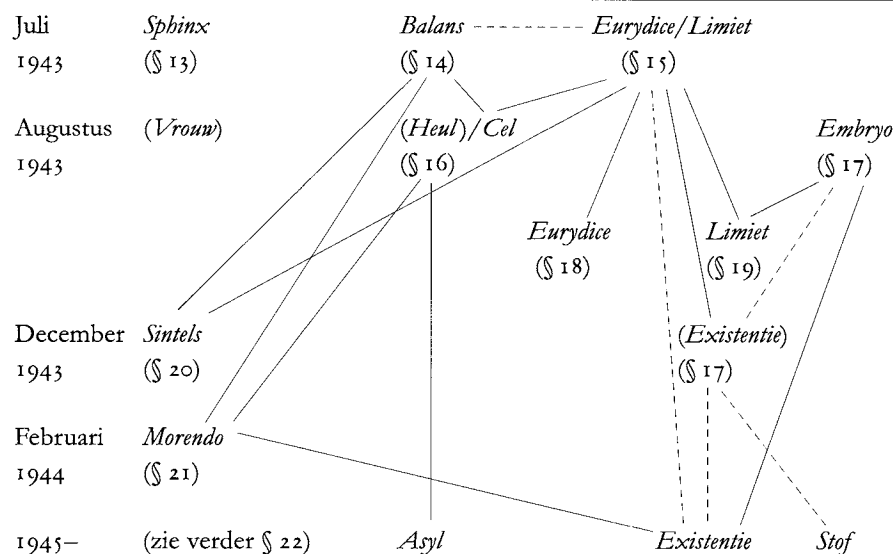
In het hiernavolgende overzicht wordt op basis van het overgeleverde materiaal en van de gegevens uit de correspondentie de ontstaansgeschiedenis van de in 1943 en 1944 samengestelde bundels in grote lijnen weergegeven. Een gedetailleerde reconstructie per bundel wordt gegeven in afzonderlijke hoofdstukken, waar in het overzicht naar wordt verwezen. Indien een bundel tussen haakjes is geplaatst, betreft het een in de correspondentie genoemd plan waarover geen gegevens (bijvoorbeeld *Vrouw*²⁴) of alleen gegevens van later datum bekend zijn. De samenstelling van *Existentie* zou bijvoorbeeld in 1945 nog gewijzigd worden. Aangezien alleen de latere samenstelling bekend is, wordt het verdere verloop van de publicatiegeschiedenis in § 22 beschreven.²⁵ De lijnen tussen de bundels geven aan dat gedichten uit de ene bundel zijn verhuisd naar de andere bundel. Waar een doorgetrokken lijn staat, is deze relatie zeker (de wijzigingen zijn gedocumenteerd in het overgeleverde materiaal), een onderbroken lijn duidt aan dat er alleen minder exacte aanwijzingen zijn overgeleverd. Herdrukken van losse gedichten (en niet gerealiseerde plannen hiervoor) zijn niet in het overzicht verwerkt; de publicatiegeschiedenis van deze uitgaven wordt in het vervolg van dit hoofdstuk beschreven (zie verder § 12.4).

²⁴ De bundel *Vrouw* werd voor het eerst door Achterberg genoemd in een brief aan Bert Bakker van 18 augustus 1943. Uit zijn brief van 16 oktober 1943 aan Jan Vermeulen blijkt dat hij het plan voor de bundel alweer had laten varen (zie *Achterberg-Uitgevers*, deel 1, p. 74). Nadere gegevens over de samenstelling ontbreken.

²⁵ Van verschillende andere bundels zou de publicatie worden uitgesteld tot na de oorlog. Omdat Achterberg de samenstelling van deze bundels ongewijzigd heeft gelaten, wordt de gehele publicatiegeschiedenis in de aangegeven paragrafen beschreven.

Overzicht

BUNDELS 1943-1944

12.4 HERDRUKKEN VAN LOSSE GEDICHTEN

12.4.1 *Twee uitgaven bij de Mansarde Pers*

Tijdens een van hun wandelingen in Wassenaar waren Vermeulen en Achterberg tevergeefs langs geweest bij Bert Bakker. Op 18 juni 1943 schreef deze aan Achterberg:

Dat speet me geducht, want een ontmoeting met den dichter, die me meer dan eenig ander aan het hart ligt, lokt me bovenmate.

Ik ga morgen voor 2 à 3 weken weg, maar hoop begin Juli weer in Wassenaar te zijn. We moeten elkaar dan *noodig* spreken. Ik heb je ten aanzien van je nieuwen, onuitgegeven gedichten een voorstel te doen.

Op 20 juni 1943 antwoordde Achterberg:

Je brief was mij een ware verrassing na onze vergeefse tocht naar Wassenaar, en wat je daarin voorstelt trekt mij om meer dan één reden bijzonder aan. Echter, wat mijn verzen betreft, vind je ook niet dat ik daarmee bij Stols moet blijven, te meer ook omdat deze zelf reeds voorstelde na de oorlog een nieuwe bundel uit te geven en de oude te herdrukken? Toevallig verzocht van Dishoeck mij een roman, waarmee ik een begin maakte, hetzij nu of na de oorlog bij hem te doen verschijnen, maar in dezen ben ik nog niet tot een nadere overeenkomst gekomen. Mocht jij daar ook voor voelen dan verneem ik graag hoe je de financiële zijde (voorschot enz.) wilt regelen. Verder een

novelle getiteld 'Sanatorium' waaraan ik bezig ben heeft misschien ook je interesse?²⁶ Daarnaast schreef ik een 'Kleine kabbalistiek voor Kinderen' (2 regelige strophen) die zich misschien zou leenen (maar dit weet ik niet zeker) voor illustratie door de door jou genoemde Bantziger. [*sic*] Ik ken n.l. zijn *Singing Pictures*.²⁷ Nogmaals, van de waarde van dit vers ben ik voor mezelf niet geheel zeker. Zelfs in 't geheel niet...

Achterbergs laatste voorstel is niet gerealiseerd. Het is niet bekend of Bantzinger heeft overwogen om [494] 'kleine kabbalistiek voor kinderen' te illustreren. Een zelfstandige uitgave van dit gedicht zou in januari 1944 door A. Marja in eigen beheer worden uitgegeven (zie hierná, § 12.4.2).

Op 6 juli 1943 zijn Achterberg en Vermeulen in Den Haag op bezoek geweest bij Bert Bakker, Kees Bantzinger en Fokko Tamminga. Tijdens dit bezoek zijn plannen gemaakt voor een zelfstandige uitgave van Achterbergs gedichten 'Ode' en 'Reiziger "doet" Golgotha'²⁸ en van Bertus Aafjes' essay *De dichter van de sarcophaag*.²⁹ Voor de uitgaven van zijn gedichten heeft Achterberg blijkbaar zelf de titels 'Huis' en 'Golgotha' voorgesteld, want op 10 juli 1943 schreef Bert Bakker hem:

Met den kleine titel 'Golgotha' ben ik erg blij. En tóch: het scherpe, spottende, 'moderne', Amerikaansche van 'Reiziger doet' hoort er haast bij. Kees is al een eind met z'n teekeningen op weg en heeft die reiziger er in verbeeld. We moeten daar toch nog over praten, kerel. De gewijzigde regel is zoo beter, hoewel de zachte klank van knollen, de vloeiende staart, nu vervalt. De dikke l. van knol is zooveel harder.³⁰

Ik wilde van Huis (heel goede titel) het Ode als ondertitel handhaven. Voel je daar voor?

Ja, van alle woorden tenminste 25 exemplaren afgezonderd voor vrienden, die door schrijver, teekenaar, drukker en uitgever worden gesigneerd.

Alles (formaten, papier, etc.) is reeds bepaald. Sommige komen in twee kleuren. Het worden boeken, zooals Nederland ze nauwelijks heeft gezien.

Het zijn alle uitgaven van de Mansarde-Pers, die gister door Tamminga, Kees en mij is opgericht en waar jouw boekjes de eerste nummers van zijn. Deze Mansarde-Pers (hoe vind je de naam? – zolderpers, schuulzolderpers in het oorlogsjaar '43 – idee van Kees) demonstreert het nauwe verband tusschen woord en beeld. [...]

'Ode' krijgt een zéér royaal formaat. En de teekeningen ('er waren herten in het bruin behang') worden prachtig. Evenals die voor Golgotha. Jongens, het worden 3

²⁶ Zie hierover verder *Achterberg-Uitgevers*, dl. 2, p. 43.

²⁷ In de collectie Achterberg bevindt zich C.A.B. Bantzinger, *Singing pictures. Een potpourri van hartverkwikkende en hartverscheurende melodieën*. 's-Gravenhage (D.A. Daamen's Uitgeverij, N.V.), 1939.

²⁸ Zie respectievelijk [304] 'Ode' en [247–248–252] 'Reiziger "doet" Golgotha'.

²⁹ Hierin werd Achterbergs gedicht [502] 'Standbeeld' voor het eerst gepubliceerd.

³⁰ Zie het apparaat van [248] 'Reiziger "doet" Golgotha II'.

prachtboeken. Er komen uitgebreide colophons in, met motiveering van letterkeuze en papiersoort en met uitleg waarom de geïllustreerde passages voor den teekenaar karakteristiek waren. Dus een opvoedend element in de colophon.

Op 12 juli 1943 verklaarde Achterberg zich akkoord: 'Ik ben het eens met je titels; "Ode" noemen we dan "Ode aan het huis".' Op zaterdag 17 juli 1943 zijn Achterberg en Vermeulen in Den Haag geweest om de samenstelling en uitvoering van de uitgaven te bespreken. Bij die gelegenheid zullen ook de uiteindelijke titels *Huis* (met als ondertitel: *Ode*) en *Reiziger 'doet' Golgotha* zijn vastgesteld.

In de hieropvolgende maanden is de productie van de uitgaven ter hand genomen, maar hierover zijn verder geen exacte gegevens bekend. Bantzinger zou zich later herinneren dat Achterberg in de drukproef van *Huis* 'een kapitale, en voor hem niet te dulden fout ontdekte' (in r. 9 stond 'penduleslag' i.p.v. 'penduulslag'). 'Voor Gerrit die zó aan *het woord* hechtte, was dit een ramp. Hij pakte een rood potlood en corrigeerde driftig het foute woord. Bert heeft de hele oplage vernietigd en het Huis opnieuw doen drukken.'³¹ In augustus 1943 heeft Achterberg nog een ontmoeting gehad met Bert Bakker, waarbij de Mansarde-uitgaven ook nog ter sprake zijn gekomen.³² Kort na deze ontmoeting werd Bakker gearresteerd, waardoor er ten minste twee maanden lang geen contact mogelijk was. Toen Achterberg vernam dat Bakker vrij was gekomen, maakte hij van de gelegenheid gebruik te informeren naar de voortgang van de uitgaven: 'hartelijk gefeliciteerd met je herwonnen vrijheid. Ik wilde even informeeren naar de te signeerende uitgaven. Zijn ze zoover? Ik hoorde van Jan dat 't nu opschoot. Mag ik van je vernemen, wanneer? [...] Je begrijpt dat ik zeer benieuwd ben naar het resultaat van "Huis" en "Reiziger".'³³

Op 20 november 1943 waren de rijmprenten gereed en stuurde Bantzinger Achterberg de voor hem bestemde exemplaren:

Na lang zwijgen hoor je weer eens wat van ons. Allereerst van elk 5 exemplaren van je verzen. Bij nader inzien wordt de oplage door niemand gesigneerd, dat is beter. Als je weer eens hier ben, mag je in mijn exemplaar toch je hand zetten. Ik doe het bij voorbaat in twee van de 5. 1 voor jou 1 voor Gisela.³⁴

Een week later schreef Achterberg hem:

³¹ Brief aan D. Wolthers, juli 1980. In de proef is de fout met potlood gecorrigeerd. De proef is gedeeltelijk overgeleverd (zie het apparaat van [304] 'Ode').

³² Tijdens deze ontmoeting is er mogelijk onenigheid ontstaan over het honorarium. Zie Achterbergs brief aan Bakker van 18 augustus 1943 en diens antwoord van 1 december 1943 (*Achterberg-Uitgevers*, dl. 1, p. 59–61 en p. 81–82).

³³ Ongedateerde brief, tussen 16 oktober en 19 november 1943.

³⁴ *Huis* was opgedragen aan Gisela Persijn-van de Gumster (1888–1973), met wie Achterberg in de jaren 1942–1943 contact had. Zie *Biografie*, p. 406–407.

Beste Kees!

Een groote verrassing bereidde je me daar met de kostelijke uitgaven! Merci voor de zorgen van 't verzenden. Je teekeningen doen het uitstekend, voorzover ik 't kan beoordeelen, niet waar? Vooral: de 1e en laatste van 'Golgotha'. Ik was bij Fontein en ook hij vond dat kruis en de hand, de arm, de speerpunten, alles uiterst suggestief.³⁵ Heb dank voor deze wijze van verbeelding! Jammer dat ze niet geheel 'volgens plan' afgewerkt konden. Maar zoo is 't alevel magnifiek. [...] Jonge jonge wat een prachtig papier is dat Van Gelder. En die letter! Wat zijn het voor letters?³⁶

De uitgave *Huis* verscheen vermoedelijk in een oplage van 75 exemplaren.³⁷ Het formaat van de uitgave is 22,5 x 32 cm. Het omslag is van stevig, wit karton. Het binnenwerk is van Eenhoorn-papier van Van Gelder Zonen. De tekst is gezet uit de Romanée, de illustraties zijn in twee kleuren uitgevoerd (zwart/okergeel). De samenstelling van de druk is als volgt:

[Omslag]	GERRIT ACHTERBERG [/] HUIS [//] [vignet] [/] MANSARDE PERS
[1]	HUIS
[2]	[blanco]
[3]	HUIS [//] ODE [/] DOOR [/] GERRIT ACHTERBERG [//] TEEKENINGEN [/] VAN [/] C.A.B. BANTZINGER [//] [vignet] [/] MANSARDE PERS
[4]	[blanco]
[5]	VOOR GISELA
[6]	[illustratie]
[7-8]	[304] 'Ode'
[9]	[illustratie]
[10]	[blanco]
[11]	De colophon wordt na den [/] oorlog verstrekt. ³⁸
[12]	[blanco]
[Omslag]	

Reiziger 'doet' Golgotha (oplage: 750 exemplaren)³⁹ is uitgevoerd in een omslag van stevig, wit karton (formaat 19,5 x 26,5 cm). Voor het binnenwerk is Ossekop-papier van Van Gelder Zonen gebruikt. De tekst is gezet uit de Libra, de illustraties zijn in drie kleuren uitgevoerd (zwart/grijs/rood):

³⁵ L.H. Fontein, aan wie *Reiziger 'doet' Golgotha* was opgedragen. De door Achterberg genoemde illustraties zijn gereproduceerd in *Achterberg-Uitgevers*, dl. 2, p. 81 en p. 88.

³⁶ Brief, 27 november 1943 (collectie J.B.W. Polak, Amsterdam).

³⁷ D. de Jong, *Het vrije boek in onvrije tijd. Bibliografie van illegale en clandestiene belletrïe*. Leiden, 1958, p. 15.

³⁸ De colophon is nooit verschenen.

³⁹ D. de Jong, *Het vrije boek in onvrije tijd* (zie noot 37), p. 16.

[Omslag]	GERRIT ACHTERBERG [//] REIZIGER 'DOET' [//] GOLGOTHA [///] [vignette] [//] MANSARDE PERS
[1]	REIZIGER 'DOET' GOLGOTHA
[2]	[blanco]
[3]	GERRIT ACHTERBERG [///] REIZIGER 'DOET' GOLGOTHA [///] EEN GEDICHT [//] MET TEEKENINGEN VAN [//] C.A.B. BANTZINGER [///] [vignette] [//] MANSARDE PERS
[4]	[blanco]
[5]	VOOR L.H. FONTEIN [//] JE MEURS DE SEUF AU PRÈS DE LA FONTAINE ⁴⁰
[6]	[illustratie]
[7]	[247] 'Reiziger "doet" Golgotha I'
[8]	[illustratie]
[9]	[248] 'Reiziger "doet" Golgotha II'
[10]	[illustratie]
[11]	[252] 'Reiziger "doet" Golgotha III'
[12]	[blanco]
[Omslag]	

Beide uitgaven waren spoedig uitverkocht.⁴¹ Op 1 december 1943 schreef Bert Bakker aan Achterberg: "Huis" is uitverkocht. "Golgotha" wordt goed verkocht. "De dichter van de sarcophaag" loopt het hardst. Dit boekje verschijnt een dezer dagen.' Naar aanleiding hiervan vroeg Achterberg op 10 december 1943: 'Mocht je soms plannen hebben voor een 2de druk, dan wil ik er graag een kleine wijziging in brengen.' Een afzonderlijke herdruk van *Huis* is nooit verschenen.⁴²

12.4.2 [494] 'kleine kabbalistiek voor kinderen'

Zoals hiervóór reeds ter sprake kwam, had Achterberg op 20 juni 1943 bij Bert Bakker geïnformeerd naar de mogelijkheden van een door C.A.B. Bantzinger geïllustreerde uitgave van [494] 'kleine kabbalistiek voor kinderen'.⁴³ Of een dergelijke uitgave serieus is overwogen, is niet bekend. Vanaf augustus correspondeerde Achterberg ook met Jan Vermeulen over een afzonderlijke uitgave.⁴⁴ Vermeulen heeft de Leidse schilder Simon Smits, met wie hij bevriend was, benaderd om het ge-

⁴⁰ Dit is de beginregel van de 'Ballade du concours de Blois' van François Villon. Zie *Les oeuvres de François Villon*. 's-Gravenhage (A.A.M. Stols), 1942, p. 113-115.

⁴¹ Over prijs en honorarium zijn geen gegevens bekend.

⁴² Zie ook de commentaar bij [304] 'Ode'.

⁴³ Zie § 12.4.1. Het woord 'kabbalistiek' uit de titel wordt in de hierna geciteerde brieven verschillend gespeld (vgl. ook de titelvarianten in het apparaat bij het gedicht).

⁴⁴ Het gedicht wordt voor het eerst genoemd in Achterbergs brief van 18 augustus 1943: 'Praat over de Kabbalistiek, maar laat hem niemand lezen en bewaar haar.'

dicht te illustreren. Deze zag hier blijkbaar weinig kans toe, want op 8 september 1943 vroeg Achterberg: ‘Waarom is Kab. Moeilijk? Sprookje misschien?’⁴⁵ Een dag later opperde hij: ‘Een vriend van Macor, Kievits zou Kab. ook kunnen ill. (Macor, alias Pieterse Beeklaan 331 den Haag).’⁴⁶ Toen Achterberg op 16 oktober 1943 een overzicht van lopende zaken aan Vermeulen zond, vermeldde hij geen van deze illustratoren bij punt ‘6°. Illustreeren Kabbalistiek’. In de hieropvolgende brieven werd de uitgave niet meer ter sprake gebracht. Pas in 1944 zouden Achterberg en Vermeulen het plan weer opvatten (zie verder § 12.4.5).

Wel doorgang vond de door A. Marja (A.Th. Mooij) in eigen beheer uitgegeven rijmprent van het gedicht. Het plan voor deze uitgave zal zijn ontstaan nadat Achterberg op 29 december 1943 de kopij voor de bundel *Sintels* aan Marja had gestuurd (zie § 20.1). Vervolgens heeft Marja’s echtgenote, G.A. Kuiper, in januari 1944 de rijmprent vervaardigd. Op 29 januari 1944 schreef Marja aan Achterberg:

De rijmprent is niet geschikt, dunkt ons, voor een officiële uitgave. Ook Bert Bakker dacht er zo over. Hij was echter bereid tegen de kosten van het cliché een aantal drukken op de handpers te vervaardigen. Ik ben nu nog bezig te informeren wat die cliché-kosten zijn.

Op 1 februari antwoordde Achterberg: ‘De rijmprent bekostigen en delen wij samen, nietwaar?’ Nadere gegevens hierover ontbreken. Het gedicht werd in plano (formaat 25 x 35,5 cm) uitgegeven onder de titel *Kleine Kaballistiek voor Kinderen* en met als onderschrift: ‘Rijmprent bij een gedicht van Gerrit Achterberg [//] Januari 1944’. De uitgave werd in een kleine oplage gedrukt door drukkerij E.Th. Zoetewij te Yerseke.⁴⁷

12.4.3 *Meisje*

In het begin van 1944 was A. Marja te Yerseke de clandestiene uitgeverij ‘In agris occupatis’ begonnen. De eerste uitgave die Marja – volgens de colofon ‘in het voorjaar van 1944’ – liet drukken, was zijn eigen sonnettenreeks *Zelfportret voor haar*. Na de verschijning van deze uitgave richtte Marja zich tot verschillende vrienden en bekenden met het verzoek om manuscripten.⁴⁸ Op 18 maart 1944 schreef hij aan Achterberg:

⁴⁵ Zie [505] ‘Sprookje’. Uit deze brief kan worden opgemaakt dat Smits wél overwoog [271] “‘Beumer & Co.’” te illustreren, maar ook hier zag hij uiteindelijk van af. Zie *Achterberg-Uitgevers*, dl. 1, p. 67 en p. 72.

⁴⁶ Wie de door Achterberg genoemde personen zijn, is niet bekend.

⁴⁷ D. de Jong, *Het vrije boek in onvrije tijd* (zie noot 37), p. 15. Zie voor een reproductie van de prent: *Schrijvers prentenboek*, p. 30.

⁴⁸ Zie Marja’s brief aan D. de Jong van 21 augustus 1945, waarin hij de totstandkoming van de uitgeverij beschreef (*Achterberg-Uitgevers*, dl. 2, p. 99–100).

hopelijk heb je mijn 'Zelfportret' ontvangen.⁴⁹ Kun je mij p.o. een tiental verzen van jouw hand, of een kleine cyclus of groot gedicht, met een titel doen toekomen om er een dergelijk uitgaafje van te maken? Je kunt op f 50,- honorarium plus 10 à 20 present-exemplaren rekenen –

Het is niet bekend wanneer Achterberg zijn bijdrage heeft gestuurd, evenmin uit hoeveel gedichten de inzending bestond.⁵⁰

Marja was inmiddels verhuisd naar Groningen, waar hij de samenwerking aanging met W.H. Nagel en W.H. Overbeek, die op dat moment samen met H.N. Werkman de 'Volière-reeks' waren begonnen. Zelf schreef Marja hierover: 'Ik was toen met Werkman (dien ik papier had weten te bezorgen) bezig over de uitgave van Achterberg's "Meisje" en het leek ons onzinnig om niet op de een of andere manier samen te doen. Zo werd het geheel dus de Volière-reeks, in agris occupatis [...].'⁵¹ Over de productie zijn geen gegevens bewaard gebleven. Op 17 april 1944 legde Werkman de laatste hand aan de uitgave, zoals hij aan Ate Zuithoff schreef: 'Ook heb ik eenige verzen gedrukt van Gerrit Achterberg voor de combinatie Nagel – Marja – Overbeek. Ze zijn nog niet heelemaal klaar, maar ik stuur je er wel een van.–'⁵² Een dag later stuurde Marja vanuit Groningen de eerste exemplaren van de uitgave aan Achterberg:

Hierbij zend ik je de nummers 1–x van je uitgave 'Meisje'.

Zou je deze willen signeren op de achterste pagina onder het vignet van de 'Volière-reeks' en dan omgaand aan mij retourneren? De nummers I, IV, VII en X zijn voor jou bestemd, die kun je dus meteen houden. Ook kun je nog enige presentexemplaren van de andere honderd nummers tegemoet zien, terwijl ook het honorarium spoedig volgt. [...]

Ik ben zeer benieuwd te horen of de uitvoering van het geheel naar je zin is!

Marja's verzoek om 'in een der te retourneren exemplaren, b.v. in no II een opdrachtje voor mij' te zetten, beantwoordde Achterberg met het volgende rijmpje: 'ik groet u, th. mooy, [/] uit deze vogelkooi. [/] maak haar van louter goud [/] en ik word honderd jaren oud. [//] G. Achterberg.'⁵³

⁴⁹ Op 17 maart 1944 had Achterberg Marja voor de toezending van *Zelfportret voor haar* bedankt. Deze brief (collectie J.B.W. Polak, Amsterdam) is niet opgenomen in *Achterberg-Uitgevers*.

⁵⁰ In *Meisje* zouden vier gedichten worden opgenomen (zie hierna). Op 27 maart 1944 stond Achterberg [510] 'Het meisje en de tijd' ook af voor de rijmprent die Hans Roest wilde uitgeven (zie § 12.4.4).

⁵¹ Brief aan D. de Jong, 21 augustus 1945 (zie noot 48).

⁵² *Brieven van H.N. Werkman 1940–1945*. Ed. J. Martinet. Amsterdam, 1968, p. 141.

⁵³ De 'vogelkooi' verwijst naar het vignet van de Volière-reeks. Het aan Marja gestuurde exemplaar bevindt zich thans in het bezit van D.-E. Baestaens.

Meisje verscheen in een oplage van 110 exemplaren, ‘gedrukt en verlucht door H.N. Werkman’, zoals de colofon aangeeft. Op het omslag van de uitgave (formaat 17,5 x 25 cm) is een illustratie in sjaboontechniek (in de kleuren groen, roze, blauw en geel) van H.N. Werkman gedrukt. De tekst van het binnenwerk is gezet uit de Mediaeval Antiqua. De samenstelling van de druk is als volgt:

[Omslag]	[<i>illustratie</i>]
[1]	MEISJE
[2]	voor de stralende ⁵⁴
[3]	Gerrit Achterberg [//] MEISJE [///] In agris occupatis [//] 1944
[4]	[<i>blanco</i>]
[5-6]	[510] ‘Het Meisje en de tijd’
[7-8]	[505] ‘Sprookje’
[9-10]	[522] ‘Typiste’
[11]	[521] ‘Cherubijn’
[12]	COLOFON [//] In opdracht van ‘In agris occupatis’, als tweede [//] nummer in de Volière-reeks gedrukt en verlucht door [//] H.N. Werkman, in een oplaag van 110 exemplaren, [//] welke niet in den handel komen. De exemplaren [//] werden genummerd 1-x en 11-110. Die van 1-x [//] zijn gesigneerd door den dichter. [//] Dit is no. [//] [<i>vignet</i>]

[Omslag]

De voorbereidingen voor de uitgave hadden in alle stilte plaatsgevonden. Zelfs voor Jan Vermeulen, die in deze maanden onder meer bezig was aan de samenstelling van *Morendo*, was de uitgave verborgen gehouden, zoals hij op 2 mei 1944 aan Marja schreef: ‘Van Gerrits “Meisje” wist ik *niets!*’ In deze brief vroeg Vermeulen aan Marja of hij mee wilde werken aan de verspreiding van *Morendo*, wat door Marja werd aangegrepen om Vermeulen te strikken voor de verkoop van *Meisje*. Omdat Vermeulen zelf niet in staat was te ‘leuren met de uitgaven van In Agris Occupatis’ (hij was opgepakt en had geen geldig persoonsbewijs meer) stelde hij voor een van zijn distributeurs van *Morendo* te vragen.⁵⁵ Het is niet bekend of de samenwerking uiteindelijk is doorgegaan. *Meisje* raakte in de loop van 1945 uitverkocht.⁵⁶ Uit de correspondentie tussen Marja en Vermeulen blijkt nog wel dat Marja *Morendo* beter vond dan

⁵⁴ Volgens Hazeu is hiermee Bep van Es bedoeld (*Biografie*, p. 405), aan wie ook de afdeling ‘Zestien’ in *Existentie* is opgedragen (zie § 24.2).

⁵⁵ Brief aan A. Marja, 18 juli 1944. Marja’s brieven aan Vermeulen bevinden zich in de collectie Vermeulen. Zie voor de verspreiding van *Morendo* ook § 21.3 en § 21.5.

⁵⁶ Op 16 juli 1945 schreef Achterberg aan Roel Houwink: ‘Van “Meisje” is geen enkel exemplaar meer, zei Marja [...]’.

Meisje; voor Vermeulen gold, ‘op een enkele uitzondering na’, juist het omgekeerde.⁵⁷

12.4.4 [421] ‘Schaatsenrijder’

In het begin van 1944 heeft Hans Roest contact gezocht met Achterberg en hem voorgesteld een rijmprent van een van zijn gedichten uit te geven.⁵⁸ Achterberg zag wel wat in dit initiatief: ‘Ik weet niet of het Uw bedoeling zou zijn, deze in de handel te brengen. Voor mijne financieën zou dit mogelijk een verlichting zijn [...]. Wilt U mij eens zeggen, of daarvoor in aanmerking zou komen “Luchtaanval” b.v. Kent U dit uit Criterium. Of misschien een ongepubliceerd gedicht liever?’⁵⁹ Op 27 maart 1944 stuurde hij drie gedichten in handschrift aan Roest:

Mijn hartelijken dank voor Uw zeer verheugende berichten. Ingesloten dan drie verzen, waaruit U naar ik hoop een keuze zult kunnen doen voor de rijmprent. Acht U wellicht ook Luchtaanval niet het beste te illustreren? [...]

Nu wij dus meervoudig kunnen spreken: *wij zijn doodarm*: laat ons de opbrengst samen delen; dit is voor mij, bij het genoegen dat U me er mee doet, eigenlijk ook het eenigst acceptabele.

Wie wilt U dan laten illustreren? De twee die U niet neemt, schenk ik U gaarne; [...]

De drie gedichten waren [421] ‘Schaatsenrijder’, [422] ‘Luchtaanval’ en [510] ‘Het meisje en de tijd’.⁶⁰ De keus viel niet op het door Achterberg geprefereerde gedicht [422] ‘Luchtaanval’ – wellicht vond Roest dit te riskant gezien de oorlogsomstandigheden – maar op [421] ‘Schaatsenrijder’. In april heeft Hans Roest de Dordtse kunstenaar Jaap Beckmann voor de illustratie gevraagd. De tekening bij [421] ‘Schaatsenrijder’ had Achterberg reeds gezien toen hij op 9 mei 1944 informeerde naar de vorderingen van de uitgave:

Intusschen had ik al naar de aangekondigde proef van de rijmprent uitgezien, doch tot op heden niets ontvangen. Kan hij zoek geraakt zijn? Of is het ook ‘mis’ met de

⁵⁷ Brieven van 15 en 18 juli 1944. Marja heeft hierover niets aan Achterberg laten blijken, zoals deze op 1 juni 1944 aan Vermeulen schreef: ‘Theo Marja heeft me nooit geschreven hoe hij de verzen in “Meisje” eigenlijk vond. Deed hij dat misschien aan jou?’

⁵⁸ Zie ook H. Roest, *Schaatsenrijder*, p. 10–12.

⁵⁹ Ongedateerde brief, tussen 28 februari en 27 maart 1994. Achterbergs brieven en manuscripten uit de collectie Roest bevinden zich in verschillende particuliere collecties. Zie Bronnenlijst A, Lijst van collecties.

⁶⁰ De manuscripten zijn bewaard gebleven. Het afschrift van [421] ‘Schaatsenrijder’ is door Achterberg geschreven op een van de tekeningen die C.A.B. Bantzingen maakte voor *Sphinx* (zie § 13). De informatie in H. Roest, *Schaatsenrijder*, p. 11 is onjuist.

prent? In dat geval: never mind, het ligt dan ook al weer niet aan mij om dat te beoordelen. Wél vond ik de tekening van Beckmann erg aantrekkelijk; ik zou haar graag bezitten. Kan dat? Vooral omdat Kees Bantzing er óók een ‘Schaatsenrijder’ teekende,⁶¹ zou ik beide tekeningen om hun verschillende opvatting graag naast elkaar bewaren. Wilt U het mij eens schrijven? Die nacht met sterren is juist zoo’n typische interpretatie.

Niet lang na deze brief heeft Hans Roest – die via relaties een cliché en papier had weten te bemachtigen⁶² – Achterberg de drukproef gestuurd.⁶³ Op 1 juni 1944 ontving Achterberg de exemplaren van de rijmprent:

Veel dank voor de toezending der rijmprenten en speciaal voor het tiental, dat U voor mij bestemde. De prent doet mij goed. Er is iets van de ijskoude in overgebleven en ik dank den Heer Beckmann afzonderlijk. Ik kwam gisteravond laat uit Doorn en heb me vanmorgen gehaast met signeren.

In deze brief vroeg Achterberg tevens naar de mogelijkheden van het vervaardigen van exemplaren op kunstdrukpapier: ‘kapitaalkrachtigen kóópen een prent (of niet); naar de kunstdrukken verlang ik zeer’. Hans Roest kon echter – zoals hij later schreef – ‘alleen nog maar een inferieure kwaliteit bemachtigen en stuurde hem een aantal. Hij gaf die, ook later nog, aan vrienden.’⁶⁴ Later informeerde Achterberg nog naar Beckmanns tekeningen bij de andere gedichten: ‘Graag zou ik zijn proeven eens zien van “Het meisje en de Tijd” en “Luchtaanval” – of is hij daar nog niet toe gekomen?’ (12 juli 1944) Het is niet bekend of Beckmann deze gedichten ook heeft geïllustreerd.

De uitgave *Schaatsenrijder* verscheen in plano (liggend formaat, 20 x 14,5 cm). De tekst is gezet uit de Cheops (Rockwell). Onder het gedicht staat de volgende tekst:

Van het gedicht ‘*Schaatsenrijder*’ van GERRIT ACHTERBERG met een [/] tekening van JAAP BECKMANN zijn 130 exemplaren gedrukt, welke door [/] den dichter werden gesigneerd en genummerd van 1 tot en met 130. [//] Dit is no.:⁶⁵

⁶¹ Zie de commentaar bij [421] ‘Schaatsenrijder’.

⁶² H. Roest, *Schaatsenrijder*, p. 11. De uitgave werd gedrukt bij drukkerij Henskes te Dordrecht (D. de Jong, *Het vrije boek in onvrije tijd* (zie noot 37), p. 225).

⁶³ Ongedateerde brief van Achterberg: ‘Ziehier de gecorrigeerde proef.’

⁶⁴ H. Roest, *Schaatsenrijder*, p. 11. Een dergelijke kunstdruk is overgeleverd in de collectie van Bert Bakker (zie de commentaar bij [421] ‘Schaatsenrijder’).

⁶⁵ Dertig exemplaren verschenen niet in de handel; dit werd onder de colofon aangegeven: ‘(niet in den handel)’. Zie voor een reproductie: T. van Deel, ‘Achterbergs schaatsenrijder’, p. 34.

Over de verkoop van de rijmprent zijn geen exacte gegevens overgeleverd. Volgens Hans Roest was de belangstelling niet ‘grandioos’: ‘Een enkele minnaar van de poëzie kocht er een, meer prentjes sleet ik aan de “kapitaalkrachtigen” die alleen maar het goede doel wilden steunen. [...] Er bleek al gauw dat ik het stapeltje nooit in Dordrecht kwijt zou raken, dus probeerde ik de prentjes overal waar ik maar een kans zag te verkopen.’ Op 28 juli 1944 heeft Achterberg een eerste afrekening ontvangen: ‘Je afrekening is zeer accuraat, waarbij ik het me tot een eer reken den naam van A. Roland Holst aan te treffen.’ Achterberg drong er op aan dat Roest zou delen in het honorarium; voor Jaap Beckmann stuurde hij een ‘biljet’ mee, zijnde ‘het honorarium [...] dat jij met hem overeenkwam’.⁶⁶ Een jaar later heeft Hans Roest Achterberg meegedeeld dat de verkoop van *Schaatsenrijder* stagneerde, want op 18 juli 1945 schreef Achterberg hem: ‘als je van meening bent dat ie toch niet meer verkocht wordt, wat ik ook wel geloof, dan komt hij in de eerste plaats *jou* toe, die er al het werk voor deed (+ Beckmann). Mocht je er mij eenige willen sturen voor nog een paar vrienden, dan *gaarne*. Zie zelf maar wat je doet en aanvaard vooral mijn besten dank voor de exploitatie.’

12.4.5 *Nogmaals [494] ‘kleine kabbalistiek voor kinderen’*

Tijdens de voorbereidingen voor *Morendo* kwam ook de afzonderlijke uitgave van [494] ‘kleine kabbalistiek voor kinderen’ weer ter sprake. In eerste instantie had Jan Vermeulen het gedicht in *Morendo* willen opnemen, maar hij zag hier op verzoek van Achterberg van af (zie verder § 21.1). Op 1 juni 1944 gaf Achterberg Vermeulen toestemming het gedicht bij de Molenpers te laten verschijnen en stuurde hij een niet overgeleverd handschrift: ‘Ik doe hem hier ten overvloede bij, voor ’t geval je hem niet hebt. Zend je me dan eens proeven van illustratie, als dat kan? [...] De kaballistiek schrijf ik uit het hoofd, dus bij eventueel drukken graag proef.’ De keuze van een illustrator liet hij over aan Vermeulen: ‘Over de Kab. mag ik t.z.t. wel van je horen? Ja, ik heb geen verstand van tekeningen [...]’ (10 juni 1944) Vervolgens heeft Jan Vermeulen zijn vriend Jan Kloots bereid gevonden het gedicht te illustreren. Zelf maakte hij de volgende aantekeningen voor de uitgave:⁶⁷

Kleine Kaballistiek Achterberg
 3 vel (48 pag.) oplaag 500 (750?)
 houtvrij (Blijvende?)

⁶⁶ Het is niet bekend welke regeling met Roest is getroffen, noch welk bedrag Beckmann ontving.

⁶⁷ Deze notitie bevindt zich in de collectie Vermeulen.

Fr. titel, + 1 cliché buiten gewone oplaat 25 op goed papier
titel (in rood en zwart, zelfde rood als omslag)
voorwoord 1 blz. proza
tekst (1), (2), (3) tussen de tekst
33 clichés
colophon 16 pts Magere Egmont
cijfers mager Litra 28 pt
band, gecartonneerd? tijd? geld?
ongecartonneerd?
2 kleuren + zwart
omslag idem 525 (dun & stevig)
(3 cliché's) (band doorschemeren)

Voorlopig plat zetten van totale tekst
zonder titel of colophon met 4 pts.
spatie tussen de buitenmaten, waarvan 3 afdrukken

Nadat Vermeulen de illustraties van Kloots had ontvangen, heeft hij een proef vervaardigd, waarbij hij zowel de illustraties als de 'plat' gezette tekst op blanco bladen plakte. Op 30 juli 1944 ontving Achterberg deze 'plakproef', waarover hij erg enthousiast was:

natuurlijk kun je het in deze trant uitgeven! Ik ben volslagen leek, maar de prentjes lijken mij buitengewoon geschikt...

18, 2e regel bevat mij niet. Weet jij iets beters? 'Familie vrijgevochten'?⁶⁸ Krijg ik nog correctie of hoeft dat niet?

Wordt het een prent of in boekvorm? Zou deze teekenaar 'Sprookje' kunnen ill.? Maar dan statiger, gedragener, ouderwetscher. Dan zou het als het een boekje wordt, op de Kab. kunnen volgen. Maar ik weet er *niets* van (het zal met de clichés wel veel te kostbaar worden enz.), neem me dus niet kwalijk, als ik dit oude idee van ons nog even releveer.⁶⁹ Deze doen werkelijk filmisch aan, zoals je zei, lijn en flits... en erg komisch. Ik ben verschrikkelijk benieuwd naar het geheel. Komt er nog een uitgevernaam bij? Dan in de *Molen-Pers*, hoor!! [...]

Zou de N.S.B. me niet nemen op '17'? Maar dan zou ik onmiddellijk een beroep doen (zou dat 'moreel' mogen?) op Roel, die zelf de clandestiene uitgave graag accepteert, zoals bleek uit jouw vorige brief. Ik zal intusschen maar nergens copie van in huis houden, vind je ook niet?

Jan, willen we een eventuele opbrengst weer samen deelen, als jou tenminste niet meer dan de helft toekomt? Dan hoop ik dat je dit zegt; want ik kan het niet beoordelen. [...]

⁶⁸ Zie voor de door Achterberg genoemde passages uit het gedicht verder het apparaat bij [494] 'kleine kabbalistiek voor kinderen'.

⁶⁹ Zie voor [505] 'Sprookje' de in § 12.4.2 geciteerde brief van Achterberg aan Vermeulen van 8 september 1943.

Kan ik het geheel opdragen aan een kind? Ik weet een kind. Jongen, wat zijn die plaatjes leuk. Oom Frits!! 13,4. Allen.

Op 11 augustus 1944 verzocht hij Vermeulen de opdracht ‘voor Peter-tje’ – waarmee het aangenomen zoontje van Bert Bakker is bedoeld – in de proef aan te brengen. Deze opdracht is door Vermeulen op de keerzijde van het later vervaardigde titelblad getypt.

De proef bestaat uit in totaal 34 bladen, onderaan genummerd 3–6 (het voorwerk) en 9–40 (de van illustraties voorziene tekst van het gedicht). De ontbrekende bladen 7–8 waren mogelijk bedoeld voor het ‘voorwoord’, dat blijkens de hiervóór geciteerde aantekeningen van Vermeulen in de uitgave zou worden opgenomen. Van het voorwerk zijn de bladen 3, 5 en 6 getypt en later aan de proef toegevoegd. Op blad 4 is een strookje papier geplakt (naderhand gedeeltelijk afgescheurd), waarop Jan Kloots een omkaderd ontwerpje voor het omslag gemaakt heeft.⁷⁰ Op de proef heeft Jan Vermeulen verschillende zet-instructies genoteerd. De samenstelling van de proef is als volgt:⁷¹

[1–2	<i>ontbreken]</i>
3	KLEINE KABALLISTIEK VOOR KINDEREN
4	Gerrit Achterberg [//] [<i>illustratie</i>] [//] KLEINE KABAL [<i>breekt af</i>] [//] VOOR KIND [<i>breekt af</i>]
5	GERRIT ACHTERBERG [//] KLEINE KABALLISTIEK [//] VOOR [//] KINDEREN [//] GEDICHT [//] MET ILLUSTRATIES [//] VAN JAN KLOOTS [//] [<i>vignet</i>] [//] MOLENPERS [//] 1944
6	Voor Petertje
[7–8	<i>ontbreken]</i>
9	[<i>illustratie</i>]
10–40	[494] ‘kleine kabballistiek voor kinderen’

Eind augustus 1944 hebben Achterberg en Vermeulen overwogen om S. Vestdijk te vragen het voorwoord voor de uitgave te schrijven. Twee dagen na een bezoek aan Vestdijk schreef Achterberg, op 29 augustus 1944, aan Vermeulen:

Zou je het Vestdijk maar niet vragen, want ik ben Zondag bij hem geweest en heb ’t zelf heelemaal vergeten en is het nu niet raar als jij het achteraf verzoekt? Daarbij: ik weet niet of de Kab. hem ligt; ook niet, in de verste verte niet, of hij ’t zou willen. En vooral: kun je, ik bedoel: kan men wel zoiets vragen aan zoo’n kolossaal iemand?

Dit dus enkel om in de oogen van Hem niet groot te doen over deze ‘Spielerei’; begrijp het dus vooral niet verkeerd; hoor!

⁷⁰ Blijkens een aantekening op dit blad: ‘(illustra [*breekt af*] [//] stofomslag [*breekt af*]).’

⁷¹ Zie ook de facsimile van de proef: Gerrit Achterberg, *Kleine kabballistiek voor kinderen*. Ed. R.L.K. Fokkema. [Amsterdam, 1987].

Of *Vestdijk* alsnog door Jan Vermeulen is benaderd, is niet bekend. In de correspondentie uit het laatste oorlogsjaar werd het gedicht niet meer genoemd.⁷² Na de oorlog was de uitgave nog niet van de baan. Tot in 1947 hebben Achterberg en Vermeulen geprobeerd [494] 'kleine kabbalistiek voor kinderen' bij een uitgeverij onder te brengen (zie verder § 22.4).

⁷² De Molenpers-uitgave werd door Vermeulen nog wel aangekondigd op de flap van zijn dichtbundel *Het ontoereikende*, die in november 1944 verscheen.

13 Sphinx

13.1 VOORBEREIDINGEN VOOR DE BUNDEL (1)

Zoals uit het vorige hoofdstuk (zie § 12.3) bleek, was *Sphinx* een van de bundels die begin juli 1943 door Achterberg en Vermeulen zijn samengesteld. Op 12 juli 1943 schreef Achterberg aan Bert Bakker: 'De bundel waar Stols om vroeg is aan jou opgedragen. Deze heet "Sphinx".' Op 24 juli vroeg hij aan A.A.M. Stols: 'In verband met mijn nieuwe bundels "SPHINX", "LIMIET" en "EURYDICE" zou ik gaarne deze week een persoonlijk onderhoud met u hebben. Misschien wilt u mij even laten weten welke dag u het beste schikt.' Eind juli of begin augustus heeft de bespreking plaatsgevonden.¹ Op 5 augustus stuurde Stols aan Achterberg 'het geregistreerde contract voor uw bundel "Sphinx", dat wij deze week met u afsloten.'² Kort hierna is het idee ontstaan de bundel te laten illustreren door C.A.B. Bantzinger en heeft Achterberg hierover in ieder geval met Bert Bakker gesproken, want op 18 augustus 1943 vroeg hij hem: 'Nog iets over Sphinx gehoord, wat betreft teekeningen door Kees ofzoo?' Stols zelf heeft ook contact opgenomen met Bantzinger, zoals blijkt uit wat Achterberg op 1 september 1943 aan de uitgever schreef: 'Van de Heer Bantzinger vernam ik, dat U hem opdroeg Sphinx te illustreren. Ik ben erg benieuwd of Bantzinger ook deze verzen liggen.' Bantzinger aanvaardde de opdracht, maar zou in de maanden september en oktober niet aan de tekeningen toekomen.³ Daarop overwoog Achterberg de bundel zonder illustraties uit te geven, zoals hij op 16 oktober 1943 aan Jan Vermeulen schreef: 'Kees heeft het h.s. maar teekent niet. Jij, en Persijns ook, zijn er op tegen. Wat doen we? Schrijf jij Stols Sphinx terug te vragen [...] en het zonder teekeningen uit te geven? Doe alsof het jouw bundel is. Jij bent mijn secretaris (hm!).' In dezelfde brief schreef Achterberg van gedachte te zijn veranderd over de opdracht van de bundel aan Bert Bakker: 'In elk geval draag ik Sphinx op aan Roland Holst. Dat *moet* Bert kunnen begrijpen. (Nu, na z'n groeten aan mij aan Bertus).' Met de laatste zin doelde Achterberg op een brief van Bertus Aafjes van 3 augustus 1943: 'A.R.H.

¹ Vgl. *Achterberg-Uitgevers*, dl. 1, p. 58.

² Dit contract is niet overgeleverd. Op 4 augustus 1943 heeft Stols het voorschot voor *Sphinx* (f 200,-) overgemaakt (gegevens Stols-archief, Haarlem).

³ Zie Achterbergs brief aan Vermeulen van 8 september 1943 (*Achterberg-Uitgevers*, dl. 1, p. 66-67).

laat je speciaal groeten. Hij was erg verheugd dat zijn brief je goed gedaan had.⁴ Uiteindelijk zou Achterberg de bundel toch aan Bert Bakker opdragen.

‘Na lang zwijgen’ deelde Bantzinger op 20 november 1943 aan Achterberg mee dat hij over twee dagen naar Stols zou gaan ‘met 8 teekeningen bij Sphinx’. Op 27 november antwoordde Achterberg: ‘Zeer nieuwsgierig ben ik er naar welke teekeningen je voor Sphinx hebt. Ik hoor het wel met Kerstmis van je.’⁵ Reeds de volgende dag stuurde Bantzinger de tekeningen:

Ik stuur je hierbij de gedichten van je bundel ‘Sphinx’ die ik uitgezocht heb om te illustreren. Ik liet ze al aan Stols zien, die ze heel goed vond, nu wil ik van jou nog horen wat je er van denkt. Gerrit, wil je ze me zoo vlug mogelijk terug zenden, dan kan ik met Stols verder bespreken (geld!!) [...]

Ik zal ook de typographische verzorging van Sphinx zien te krijgen.

In een onderschrift vroeg hij: ‘De volgorde van de gedichten kan ik die eenigzins wijzigen omdat ik de illustraties regelmatig wil verdeelen over de geheele bundel zoodat ze niet allemaal op ’n hoop komen te zitten?!’ Achterberg gaf op 30 november 1943 de volgende reactie:

Ook deze teekeningen zijn een echte verrassing! De mooiste vind ik (maar ik ben maar een leek, dus daarom zegt dat niets) Schaatsenrijder, Standbeeld, Fotografie en Engel, maar ook de titelplaat; och ’t zijn allemaal *jou* teekeningen...⁶

’t Is fijn, dat ’t zoo opschiet. Doet Stols ’t clandestien? Wanneer zou het uitkomen? [...] Ik hoop dat ook de typographische verzorging jou in handen wordt gegeven. [...]

Ja: de volgorde. Jan en ik hadden haar nauwkeurig overwogen, maar ik begrijp volkomen je argument van een regelmatige verdeling. Ik zou zeggen: handel naar goeddunken, dat zal het beste zijn.⁷

Ook Bert Bakker heeft de tekeningen onder ogen gehad, zoals hij op 1 december 1943 aan Achterberg schreef: ‘Prachtig! [...] Ik ben ontzaglijk blij, dat juist deze fraaie bundel aan mij is opgedragen.’ Achterberg reageerde op 10 december 1943 als volgt: ‘Ook in “Sphinx” is het weer

⁴ Mogelijk de brief die A. Roland Holst naar aanleiding van *Thebe* geschreven had. Zie *Achterberg-Uitgevers*, dl. 2, p. 76. Achterberg zou *Existentie* aan Roland Holst opdragen (zie § 17.2 en § 24.2).

⁵ Brief, collectie J.B.W. Polak, Amsterdam.

⁶ Zie voor de illustraties bij de genoemde gedichten ([421] ‘Schaatsenrijder’, [502] ‘Standbeeld’, [500] ‘Fotografie’ en [475] ‘Engel’) de afbeeldingen op p. 234–235. Drie dagen vóór deze brief, op 27 november 1943, had Achterberg gereageerd op Bantzingers illustraties voor twee rijmprenten (zie § 12.4.1).

⁷ Brief, 30 november 1943, particulier bezit.

echt Kees, ik had me de verbeelding van de “Schaatsenrijder” b.v. zoo nooit kunnen denken.⁸ Nu de tekeningen gereed waren, dacht Achterberg dat de bundel wel spoedig zou kunnen verschijnen. Op 29 december 1943 schreef hij aan Stols: ‘Kees Bantzinger schreef mij dat zijn tekeningen bij “Sphinx” U goed bevielen. Dat doet mij plezier. [...] Ik ben zeer benieuwd naar de uitgave, die zeker wel dit voorjaar zal plaatsvinden?’⁹ De bundel zou echter niet in 1944/1945 verschijnen, ofschoon Stols – zoals hij zelf later schreef (zie § 13.2) – wel een clandestiene uitgave heeft overwogen. Pas na de oorlog zouden de voorbereidingen voor *Sphinx* worden voortgezet.

13.2 VOORBEREIDINGEN VOOR DE BUNDEL (2)

De kopij voor *Sphinx* was sinds 1943 nog steeds in het bezit van A.A.M. Stols toen Achterberg hem op 6 juni 1945 schreef: ‘Nu de oorlog ten einde en het briefverkeer weder hersteld is, moge ik bij deze allereerst naar Uw welstand informeeren, om U tevens te vragen wanneer U “Sphinx” denkt uit te geven, welke uitgave Augustus ’43 werd gecontractueerd.’ In deze brief sprak Achterberg eveneens de wens uit al zijn werk bij Stols onder te brengen ‘tegen eene uitkeering jaarlijks of ineens’. Stols reageerde enigszins terughoudend (14 juni 1945): ‘Over de uitgave van “Sphinx” valt nog weinig te zeggen. Oorspronkelijk was het mijn bedoeling het boekje clandestien uit te geven, maar daarvan is niets gekomen, hoewel de clichés gereed zijn.’ Stols’ afwachtende houding zal voornamelijk te maken hebben gehad met de papierschaarste; om die reden moest hij – zoals hij ook in deze brief schreef – in ieder geval voorlopig afzien van uitgave van een verzamelbundel.¹⁰ De overname van Achterbergs gehele oeuvre kon Stols zich evenmin permitteren:

Daarvoor zult U zich tot een Maecenas moeten wenden en ik heb helaas niet de middelen om die rol te spelen. Ik laat U dan ook wat betreft Uw andere werk, behalve hetgeen reeds bij mij is verschenen en behalve ‘Sphinx’ en ‘Existentie’, volkomen vrij. Zoodra ik de gelegenheid zie Uw bundels uit te geven zal ik daartoe ongetwijfeld overgaan.

In het najaar van 1945 heeft Stols middelen gevonden om de uitgave van *Sphinx* te realiseren. In oktober zal met de productie van de bundel zijn begonnen, want op 24 oktober 1945 informeerde Achterberg bij Jan Vermeulen, die inmiddels bij Stols in dienst was:¹¹ ‘Wanneer krijg ik

⁸ [421] ‘Schaatsenrijder’, zie de afbeelding op p. 234.

⁹ Vgl. ook Achterbergs brief aan Vermeulen van 8 januari 1944 (*Achterberg-Uitgevers*, dl. 1, p. 91).

¹⁰ Zie verder § 29.1.

¹¹ Zie *Achterberg-Uitgevers*, dl. 2, p. 130.

de drukproeven voor “Sphinx”? Ik moet het vers “Koorts” nog eens goed bekijken i.v.m. “Symbiose” uit “Existentie”. Drie dagen later herhaalde hij: ‘Nu zit ik nog met “Koorts” (uit Sphinx) en “Symbiose” (uit Existentie). Beide verzen hebben, meen ik, enkele regels gemeen. Zou jij dat eens willen bekijken en ze zoonoodig mij even opsturen?’¹² Ook schreef Achterberg dat hij de samenstelling van *Sphinx* nog op één plaats wilde veranderen:

Ik zou het zeer op prijs stellen, als Foxtrot nog overgeheveld kon worden uit ‘Sphinx’ naar ‘Zestien’ (tusschen Kraakbeen en Pullover), omdat het geheel in deze sfeer past. Daarvoor in de plaats doe ik hier voor Sphinx ‘Spinoza’ bij.

Je zult me erg verplichten, wanneer je de proef van Sphinx in gesloten enveloppe wilt zenden. Wanneer komt ze?¹³

Op 1 november 1945 stuurde Jan Vermeulen een gedeelte van de proeven van *Sphinx* aan Achterberg:

Ik hoop dat dit nu spoedig afgewerkt kan worden. De bladzijden die in de proef ontbreken, zijn óf nog niet gezet omdat er van deze letter niet genoeg is en de bundel dus in gedeelten afgedrukt moet worden óf zij worden in beslag genomen door de illustraties van Kees. Natuurlijk kan ‘Foxtrot’ overgeheveld worden naar ‘Zestien’. Het is gelukkig niet geïllustreerd, anders zou het moeilijker worden. [...]

Ik stuur je voor de zekerheid nog even de volledige copy van ‘Sphinx’ dan kun je nog even nagaan of alles nu in orde is. Wel had ik alles weer graag zo gauw mogelijk terug, dan kan er verder gezet worden.

Uit de spoed die Vermeulen achter de uitgave zette, begreep Achterberg blijkbaar dat de bundel nog in 1945 zou verschijnen, want op 2 november 1945 schreef hij aan Bert Bakker: “‘Sphinx’ komt waarschijnlijk nog dit najaar uit.’ Een dag later stuurde hij de gecorrigeerde proeven aan Vermeulen:

Hierbij de proeven terug. Ik heb Koorts & Symbiose nu vergeleken en hier en daar nog iets veranderd.

Ben je over ’t geheel tevreden met deze verzen? [...]

Ik krijg dus binnenkort de andere proeven. Het h.s. heb ik niet meer nodig.

De productie van de bundel zou echter vertraging oplopen. Toen Achterberg op 1 december 1945 het resterende gedeelte van de proeven nog niet ontvangen had, vroeg hij aan Vermeulen: ‘Met “Sphinx” stremt het

¹² Zie de commentaar bij [493] ‘Koorts’ en [472] ‘Symbiose’.

¹³ Brief 27 oktober 1945. De genoemde gedichten zijn [504] ‘Foxtrott’, [581] ‘Kraakbeen’, [622] ‘Pullover’ en [627] ‘Spinoza’. Met deze brief stuurde Achterberg de kopij voor *Existentie* mee. Zie verder § 24.1.

een beetje? Maar het zal in ieder geval toch wel voor “Stof” komen, zulks met het oog op de cronologische [*sic*] volgorde.¹⁴ Nadat A. Bornkamp – een medewerker van Stols – Achterberg op 17 januari 1946 geïnformeerd had over de vorderingen van *Existentie* en *Stof*, vroeg Achterberg hem een dag later: ‘U schrijft niets over Sphinx en Zestien, waarover U ook met Dhr. Stols zou spreken. Dhr. Tamminga¹⁵ beloofde mij Sphinx voor Stof (vóór Mrt) te drukken. Wilt U hem dit nog even herinneren zoonoodig?’ Kort hierna heeft Stols Achterberg laten weten dat *Sphinx* inderdaad vóór *Stof* zou verschijnen.¹⁶ De bundel is vermoedelijk gedrukt in maart, want begin april lag hij bij de binder.¹⁷ Toen Vermeulen namelijk op 3 april 1946 de auteursexemplaren van *Stof* aan Achterberg stuurde, schreef hij:

Het spijt mij werkelijk, dat ‘SPHINX’ niet vóór ‘STOF’ gereedgekomen is. ‘SPHINX’ wordt nl. bij een anderen binder gebonden, die veel trager werkt dan de binder van HELIKON. Ik voorzie, dat het dan ook nog wel een paar weken zal duren voordat ‘SPHINX’ klaar is. Hieraan is helaas niets te doen. Wij staan in dit opzicht voor allerlei onaangename vertragingen, die je den binders zelf ook niet zoo erg kwalijk kunt nemen, daar zij overstelpt zijn met allerhande werk.

Achterberg antwoordde op 6 april 1946: ‘Het is jammer van “Sphinx”, maar misschien kun je een aantekening zetten, dat het ouder is. Of vind je het niet nodig?’¹⁸ Toen Achterberg op 8 mei 1946 nog niets van Stols had gehoord, vroeg hij: ‘Hoe staat het verder met “Sphinx”? Dit is eigenlijk al van ’43, zoodat het wel in het gedrang komt...’ Twee dagen later ontving Achterberg de exemplaren van *Sphinx*, waarvoor hij de uitgever bedankte: ‘Ze zijn mooi geworden.’ Uit het vervolg van de brief blijkt dat Achterberg over een aantal zaken minder tevreden was:

In ons contract staat, dat U 1000 ‘Sphinx’ zoudt uitgeven met 15 auteursex. Hoe hoog is de prijs van ‘Sphinx!’¹⁹

¹⁴ Zoals hierna zal blijken, heeft Achterberg de proeven van het tweede gedeelte van *Sphinx* nooit ontvangen.

¹⁵ Fokko Tamminga, directeur van n.v. Drukkerij Ando te Den Haag. Op 19 januari 1946 schreef Achterberg aan Jan Vermeulen dat hij bij Tamminga was geweest. Zie *Achterberg-Uitgevers*, dl. 1, p. 181–183.

¹⁶ Vgl. Achterbergs brief aan Stols van 27 januari 1946 (*Achterberg-Uitgevers*, dl. 1, p. 184–185). Zie voor *Stof* § 23.

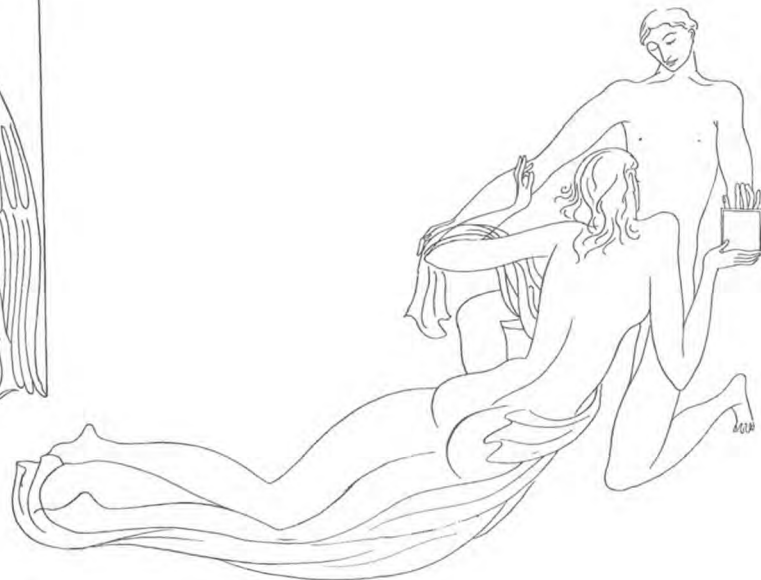
¹⁷ Welke binder dit was, is niet achterhaald.

¹⁸ Omdat *Sphinx* al bij de binder was, kon de aantekening niet meer worden aangebracht.

¹⁹ Het contract van *Sphinx* is niet overgeleverd. In de colofon van de bundel wordt een oplage van 200 exemplaren aangegeven. Hoeveel exemplaren Achterberg ontving, is niet bekend. De prijs van de bundel bedroeg f 12,50.

p. [2]

p. [8-9]

p. [13]

p. [17]

Illustraties van C.A.B. Bantzinger in *Sphinx*, p. [2] (deze illustratie is ook op de band afgedrukt), p. [8-9] (bij [500] 'Fotografie'), p. [13] (bij [502] 'Standbeeld') en p. [17] (bij [421] 'Schaatsenrijder')

Ik las in de krant, dat verschillende uitgevers voorschotten gedurende den oorlog aan hun auteurs verstrekt, thans annuleerden. Mag ik daar ook voor in aanmerking komen?²⁰

[...]

p.s. hoe is het toch gegaan met Sphinx, was dat oorspronkelijk niet een andere letter en ander papier? Ik heb ook maar gedeeltelijk drukproef gehad ooit. Op blz 39 moet achter gras een punt staan.²¹ Daarbij dateert 'Sphinx' minstens van '43. Misschien niet kwaad als dit er bij had vermeld geworden. [...]

op blz. 32 moet *geen* regel wit tusschen 6e en 7e regel.²²

op blz. 39 achter floersen...²³

Het antwoord van Stols op deze brief bleef niet bewaard. Omdat zowel de kopij als de drukproef van *Sphinx* niet zijn overgeleverd, kan niet worden uitgemaakt of de bundel inderdaad eerst in een andere vorm was gedrukt en hoe de door Achterberg gesignaleerde zetfouten zijn ontstaan.

Uit deze periode is geen correspondentie tussen Achterberg en C.A.B. Bantzinger overgeleverd. Op 2 juni 1946 schreef Achterberg aan Jan Vermeulen: '[...] ik ben vergeten je te vragen Kees Bantzinger ook een ex "Sphinx" te zenden, als de illustrator. Hij vroeg er om.'

13.3

DE EERSTE DRUK VAN SPHINX

Sphinx werd niet aangekondigd in het *Nieuwsblad voor den boekhandel*. In *Brinkman's cumulatieve catalogus van boeken van 1946* staat de bundel als volgt vermeld: 'Achterberg, Gerrit: Sphinx. Gedichten. Met teek. van C.A.B. Bantzinger. 's-Gravenh., A.A.M. Stols. Oct. 26 x 17. 43 blz. 200 gen. ex. Geb. fl. 12.50'. De samenstelling van de bundel is als volgt:

[Band voorplat]	SPHINX [//] [illustratie] [//] GERRIT ACHTERBERG
[I-IV]	[blanco] ²⁴
[1]	SPHINX
[2]	[illustratie]
[3]	SPHINX [///] GEDICHTEN [//] VAN [//] GERRIT ACHTERBERG [///] MET [//] TEEKENINGEN [//] VAN [//] C.A.B. BANTZINGER [///] [vignet] [///] A.A.M. STOLS [//] 'S-GRAVENHAGE [//] 1946
[4]	VOET BERT BAKKER

²⁰ Voor *Sphinx* had Achterberg een voorschot van f 200,- ontvangen (zie verder § 13.4.1).

²¹ Zie de commentaar bij [489] 'Emmaüs'.

²² Zie de commentaar bij [422] 'Luchtaanval'.

²³ Zie de commentaar bij [489] 'Emmaüs'.

²⁴ De pagina's [I-II] en [47-48] zijn aan de band vastgelijmd.

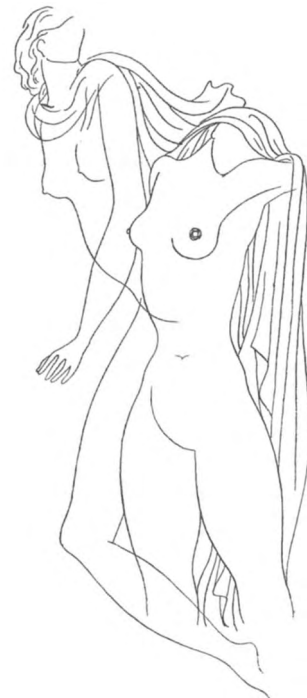
p. [21]

p. [25]

p. [31]

p. [35]

Sphinx, p. [21] (bij [478] 'Muur'), p. [25] (bij [475] 'Engel'),
p. [31] (bij [412] (bij 'Droomschuim') en p. [35] (bij [460] 'Tweeklank')

5	[423] 'Memphis'
6	[468] 'Hersenschim'
7	[243] 'Achter de dood'
[8]	[500] 'Fotografie'
[9]	<i>[illustratie]</i>
10	[314] 'Weerdood'
11	[501] 'Gramofoon'
12	[502] 'Standbeeld'
[13]	<i>[illustratie]</i>
14	[441] 'Onderdeelen'
15	[503] 'Étalage'
16	[421] 'Schaatsenrijder'
[17]	<i>[illustratie]</i>
18	[343] 'Steekvlam'
19	[415] 'Membraan'
20	[478] 'Muur'
[21]	<i>[illustratie]</i>
22	[493] 'Kooorts'
23	[461] 'Sferoïde'
24	[475] 'Engel'
[25]	<i>[illustratie]</i>
26–27	[420] 'Tweeheid'
28	[627] 'Spinoza'
29	[425] 'Chanson triste'
30	[412] 'Droomschuim'
[31]	<i>[illustratie]</i>
32	[422] 'Luchtaanval'
33	[424] 'Mijn moeder sterft'
34	[460] 'Tweeklank'
[35]	<i>[illustratie]</i>
36	[359] 'Zwerver'
37	[418] 'Heul'
38	[413] 'Winteravond'
39	[489] 'Emmaus'
[40]	<i>[blanco]</i>
[41]	INHOUD
[42]	<i>[inhoudsopgave]</i>
[43]	COLOPHON [//] 'SPHINX' door Gerrit Achterberg [//] werd gezet uit de 'Gill sans serifs' [//] en gedrukt in het voorjaar van 1946 [//] in een genummerde oplaat van 200 [//] exemplaren op 'Ingres'-papier van [//] Van Gelder Zonen [//] No.
[44–48]	<i>[blanco]</i>
[Band achterplat]	

De halfinnen band is uitgevoerd in bruin linnen (de rugtitel in gouden belettering: 'GERRIT ACHTERBERG ★ SPHINX') en stevig karton, waarover witachtig papier is geplakt (de illustratie in rode inkt, de titel en auteursnaam in groene inkt).²⁵

13.4 DE ONTVANGST VAN DE BONDEL

13.4.1 *Verkoop en honorarium*

Blijkens de afrekening over 1946 werden er in dat jaar reeds 156 van de 200 exemplaren van *Sphinx* verkocht, waarvoor Achterberg een honorarium van f 219,18 (f 1,405 per exemplaar) ontving.²⁶ De overige exemplaren zijn in 1947 of in het begin van 1948 verkocht, want op 23 maart 1948 berichtte Stols aan Achterberg dat hij 'geen enkel exemplaar' meer had.

Er is sprake van geweest dat er, naast de beperkte oplage van 200 geïllustreerde exemplaren, een ongeïllustreerde uitgave zou verschijnen.²⁷ Reeds op 30 mei 1946 informeerde Achterberg bij Jan Vermeulen: 'Mag ik vragen: gaat de gewone uitgave "Sphinx" door?' En op 14 juli 1947 vroeg hij aan Stols: 'Hoe denkt U onderwijl over een "gewone" uitgave (herdruk) van "Sphinx", al of niet in combinatie met andere te herdrukken bundels?' Een afzonderlijke herdruk van *Sphinx* is nooit verschenen. In 1948 heeft Achterberg nog met Stols gesproken over een gecombineerde herdruk van *Sphinx* en *Stof* (en eventueel *Radar*), maar deze bundels zouden pas in 1951 herdrukt worden in de door Querido uitgegeven verzamelbundel *Oude cryptogamen* (zie verder § 38).

13.4.2 *Recensies*

Voorzover bekend zijn er geen recensies van *Sphinx* verschenen.

²⁵ Zie de reproductie in *Schrijvers prentenboek*, p. 33. De typografische verzorging was mogelijk in handen van Jan Vermeulen en Henri Friedlaender. De drukker is niet bekend.

²⁶ Bij deze afrekening werd een eerder aan Achterberg verstrekt voorschot van f 200,- verrekend.

²⁷ Wellicht heeft Stols een dergelijke uitgave overwogen naar aanleiding van Achterbergs brief van 10 mei 1946. Zie hiervóór, p. 232–233.

14 Balans

14.1 DE SAMENSTELLING VAN BALANS, STADIUM I

Over de begin juli 1943 samengestelde bundel *Balans* schreef Achterberg op 12 juli van dat jaar aan Bert Bakker:

Nu vroeg Van Krimpen daarnaast nog om een clandestiene uitgave, die wij voorlopig ‘Balans’ noemden; ik ben ’t er nog niet mee eens. (ik meen dat Van Kr. dit voor zich zelf wil doen, maar zal een en ander goed met hem bespreken; mocht het maar zoo zoo gaan, dan verzoek ik hem of hij toestaat dat jij deze ook uitgeeft? Ik zal wel zien. (opgedragen aan Marja.)¹

Het materiaal van de bundel *Balans* – overgeleverd in de collectie van Jan Vermeulen – wordt bijeengehouden door een omslag, waarop rechtsboven is getypt: ‘BALANS’.² Er is ook een afzonderlijk titelblad overgeleverd, waarop eveneens de titel ‘BALANS’ is getypt. Op de keerzijde van dit blad staat een eerste versie van de inhoudsopgave van de bundel. Aan deze getypte inhoudsopgave is in tweede instantie nog een gedicht toegevoegd ([426] ‘Wandeling’) en vervolgens zijn de titels met potlood genummerd 1–27. Onder de inhoudsopgave noteerde Vermeulen in potlood: ‘waarvan 19 gepubliceerd’. De uiteindelijke samenstelling van de inhoudsopgave is als volgt:³

1	[358] ‘Waarheid’
2	[498] ‘Aardrijkskunde’
3	[419] ‘Cel’
4	[350] ‘Psychiater’
5	[340] ‘Manifest’
6	[499] ‘Taal’
7	[411] ‘Ambtman’
8	[467] ‘Schrik’
9	[150] ‘Paria 1’

¹ Verder reageerde Achterberg op een door Bakker voorgestelde wijziging in [496] ‘Bekeering 11’ (zie verder de commentaar bij het gedicht) en schreef hij: ‘met dit vers sluit de “Balans”’.

² Deze titel is naderhand – zie § 14.2 – door Jan Vermeulen vervangen door de titel ‘Sintels’, die vervolgens werd gewijzigd in ‘Cel’.

³ De titels van de gedichten staan in de eerste versie van de inhoudsopgave geheel in onderkast. Dit is in de beschrijving niet overgenomen.

10	[219] 'Paria II' ⁴
11	[220] 'Tusschen de duisternissen'
12	[217] 'Grafchrift'
13	[97] 'Achtergebleven'
14	[96] 'Het leger'
15	[251] 'Vincent'
16	[227] 'Ambacht'
17	[92] 'Sneeuw'
18	[218] 'Sterrehoos'
19	[136] 'Belijdenis'
20	[470] 'Danaïde'
21	[135] 'Zwarte lente'
22	[443] 'Bron'
23	[437] 'Beweging'
24	[81] 'Sneeuwgang'
25	[426] 'Wandeling'
26	[497] 'Bekeering I'
27	[496] 'Bekeering II'

Alle gedichten, behalve [411] 'Ambtman' en [426] 'Wandeling' bevinden zich in typoscript in de collectie Vermeulen.⁵

14.2 DE SAMENSTELLING VAN BALANS, STADIUM II

Van de inhoudsopgave is ook een tweede versie overgeleverd, die geheel gelijk is aan de uiteindelijke samenstelling van de eerste versie. De op het blad getypte titel 'BALANS' is naderhand door Jan Vermeulen in potlood gewijzigd in 'Sintels'. Voor de nummers 1–8 plaatste hij een accolade en noteerde hij: 'Cel'.⁶ In de eerste versie van de inhoudsopgave zijn dezelfde gedichten aangestreept; erachter schreef Vermeulen: 'de verzen die in cel komen dus aanvullen met *oudere*'. Naast de nummers 13–15 noteerde hij aldaar: 'deze verzen zijn gedeeltelijk [//] ondergebracht in Cel, Lymiet [//] en Eurydice'.⁷ Tevens is overwogen de bundel uit te breiden met acht gedichten. Op de tweede versie van de inhoudsopgave noteerde Vermeulen: 'ev. *aanvulling*' en daaronder de beginregels van de volgende gedichten:⁸

⁴ Met de twee gedichten 'Paria' zijn vrijwel zeker [150] 'Nu ik...' en [219] 'Laat mij...' bedoeld (deze gedichten bevinden zich in typoscript in de collectie Vermeulen); de volgorde is onzeker.

⁵ Zie de Lijst van documentaire bronnen, H-20,1.

⁶ Deze gedichten zouden inderdaad ondergebracht worden in de bundel *Cel*, evenals [217] 'Grafchrift' (zie verder § 16).

⁷ Over de opname in *Limiet* en *Eurydice* zijn verder geen gegevens.

⁸ De beginregels worden overgenomen zoals zij door Vermeulen zijn genoteerd.

[1]	[183] ‘Omdat het niet ontwaken kan’
[2]	[184] ‘Gij zijt bij mij den nacht, den dag, den nacht’
[3]	[188] ‘Ik ben alleen met lied en wind’
[4]	[190] ‘Nu zich het einde nog bezint’
[5]	[192] ‘De dingen zijn nu zoo dichtbij dat ik’
[6]	[198] ‘O wind die mij onwetend houdt’
[7]	[202] ‘De oogen, uitgezien, zijn hard en bitter’
[8]	[203] ‘Alles zinkt van mij af, ik draag geen wereld meer’

Op hetzelfde blad tekende Vermeulen aan: ‘Sprookje’ en ‘Kabbalistiek’. Vervolgens plaatste hij deze titels tussen haakjes. Hoogstwaarschijnlijk is deze aantekening later aangebracht, te weten in de periode dat Vermeulen zich bezig hield met de samenstelling van *Morendo* (1944). In deze bundel nam Vermeulen in eerste instantie een groot aantal gedichten uit *Balans* op, waaronder [505] ‘Sprookje’ en [494] ‘kleine kabbalistiek voor kinderen’. Op verzoek van Achterberg liet hij deze gedichten uiteindelijk achterwege.⁹ Hetzelfde geldt mogelijk voor twee gedichten waarvan Vermeulen – op de keerzijde van de inhoudsopgave – de beginregels noteerde onder het kopje ‘*de dubieuzen*’: ‘Mij laat de lente nu niet meer ontkomen’ en ‘Wat tusschen ons geboren is’. Deze gedichten zijn niet overgeleverd.

De bundel *Balans* is nooit verschenen. Alle gedichten zouden in andere bundels worden opgenomen, zoals in het overzicht in § 14.3 wordt aangegeven.

14.3 OVERZICHT

In het hiernavolgende schema worden in de eerste kolom alle gedichten uit het eerste en tweede stadium van de samenstelling van *Balans* vermeld. Achter de titel of (verkorte) beginregel van elk gedicht staat vermeld in welke bundel(s) het gedicht vervolgens is ondergebracht (‘Plan(nen)’) en in welke bundel het uiteindelijk werd gepubliceerd (‘Publicatie’), met een verwijzing naar de betreffende paragrafen van de Publicatiegeschiedenis. De postume bundels *Blauwzuur*, *Zeven gedichten* en *Achtergebleven gedichten* worden tussen haakjes geplaatst (zie voor een beschrijving van deze bundels verder § 52). Men zij er op bedacht dat de vermelding van *Morendo* in de kolom ‘Plan(nen)’ kan berusten op een vergissing van Jan Vermeulen: bij de samenstelling van *Morendo* nam hij aanvankelijk gedichten op die door Achterberg reeds waren gebundeld in *Sintels*.¹⁰

⁹ Zie verder § 21.1.

¹⁰ Zie verder § 21.2.1.

Overzicht

GEDICHTEN VOOR *BALANS*

STADIUM I	PLAN(NEN)	PUBLICATIE
1 [358] 'Waarheid'	<i>Cel</i> (§ 16)	(<i>Blaauwzuur</i>)
2 [498] 'Aardrijkskunde'	<i>Cel</i> (§ 16)	(<i>Blaauwzuur</i>)
3 [419] 'Cel'	<i>Cel</i> (§ 16)	(<i>Blaauwzuur</i>)
4 [350] 'Psychiater'	<i>Cel</i> (§ 16)	(<i>Blaauwzuur</i>)
5 [340] 'Manifest'	<i>Cel</i> (§ 16)	(<i>Blaauwzuur</i>)
6 [499] 'Taal'	<i>Cel</i> (§ 16)	(<i>Blaauwzuur</i>)
7 [411] 'Ambtman'	<i>Cel</i> (§ 16)	(<i>Blaauwzuur</i>)
8 [467] 'Schrik'	<i>Cel</i> (§ 16)	(<i>Blaauwzuur</i>)
9 [150] 'Paria I'	<i>Cel</i> (§ 16), <i>Morendo</i> (§ 21)	(<i>Zeven gedichten</i>)
10 [219] 'Paria II'	<i>Cel</i> (§ 16), <i>Morendo</i> (§ 21)	(<i>Zeven gedichten</i>)
11 [220] 'Tusschen de duisternissen'	<i>Cel</i> (§ 16), <i>Morendo</i> (§ 21)	<i>Sintels</i> (§ 20)
12 [217] 'Grafscrift'	<i>Cel</i> (§ 16)	(<i>Blaauwzuur</i>)
13 [97] 'Achtergebleven'		<i>Morendo</i> (§ 21)
14 [96] 'Het leger'	<i>Morendo</i> (§ 21)	<i>Sintels</i> (§ 20)
15 [251] 'Vincent'	<i>Heul</i> (§ 16), <i>Morendo</i> (§ 21)	<i>Sintels</i> (§ 20)
16 [227] 'Ambacht'	<i>Cel</i> (§ 16), <i>Morendo</i> (§ 21)	<i>Sintels</i> (§ 20)
17 [92] 'Sneeuw'		<i>Morendo</i> (§ 21)
18 [218] 'Sterrehoos'	<i>Cel</i> (§ 16)	<i>Morendo</i> (§ 21)
19 [136] 'Belijdenis'	<i>Heul</i> (§ 16)	<i>Morendo</i> (§ 21)
20 [470] 'Danaïde'	<i>Heul</i> (§ 16), <i>Morendo</i> (§ 21)	<i>Existentie</i> (§ 24)
21 [135] 'Zwarte lente'	<i>Morendo</i> (§ 21)	<i>Sintels</i> (§ 20)
22 [443] 'Bron'	<i>Cel</i> (§ 16), <i>Morendo</i> (§ 21)	<i>Existentie</i> (§ 24)
23 [437] 'Beweging'	<i>Heul</i> (§ 16), <i>Morendo</i> (§ 21)	<i>Existentie</i> (§ 24)
24 [81] 'Sneeuwgang'		<i>Morendo</i> (§ 21)
25 [426] 'Wandeling'		<i>Sintels</i> (§ 20)
26 [497] 'Bekeering I'	<i>Heul</i> (§ 16), <i>Morendo</i> (§ 21)	<i>Sintels</i> (§ 20)
27 [496] 'Bekeering II'	<i>Heul</i> (§ 16), <i>Morendo</i> (§ 21)	<i>Sintels</i> (§ 20)
STADIUM II		
[28] [183] 'Omdat het niet ontwaken kan'		(<i>Achtergebleven</i>)
[29] [184] 'Gij zijt bij mij [...]'		<i>Morendo</i> (§ 21)
[30] [188] 'Ik ben alleen met lied [...]'		<i>Morendo</i> (§ 21)
[31] [190] 'Nu zich het einde nog bezint'	<i>Morendo</i> (§ 21)	(<i>Achtergebleven</i>)
[32] [192] 'De dingen zijn nu [...]'		<i>Morendo</i> (§ 21)
[33] [198] 'O wind die mij onwetend houdt'		<i>Morendo</i> (§ 21)
[34] [202] 'De oogen, uitgezien, [...]'		<i>Morendo</i> (§ 21)
[35] [203] 'Alles zinkt van mij af, [...]'		(<i>Achtergebleven</i>)
[36] [505] 'Sprookje'	<i>Morendo</i> (§ 21)	<i>Existentie</i> (§ 24)
[37] [494] 'Kabbalistiek'	<i>Morendo</i> (§ 21)	<i>Sintels</i> (§ 20)
[38] [-] 'Mij laat de lente [...]'	<i>Morendo</i> (§ 21)	-
[39] [-] 'Wat tusschen ons geboren is'	<i>Morendo</i> (§ 21)	-

15 Eurydice/Limiet

15.1 DE SAMENSTELLING VAN EURYDICE/LIMIET, STADIUM I

De eerste samenstelling van een bundel onder de titel *Eurydice/Limiet* is overgeleverd op een door Jan Vermeulen vervaardigde lijst van gedichten, met voorafgaand een blad waarop de titels 'EURYDICEE' en (kleiner) 'Limiet' zijn genoteerd.¹ Het blad is door Vermeulen gedateerd '24-VII-'43' en bevat, op diverse plaatsen, de volgende aantekeningen:

Ma(g)gi(e) [//] Fantasie [//] Oedipus-complex.
Morendo – wegstervend
– vers
obsuur [//] en Zeer[?] [//] microfoon

Deze aantekening zijn mogelijk van later datum, want in september 1943 overwoog Achterberg 'Morendo' als afdelingstitel voor *Eurydice*.² De andere aantekening kunnen titelsuggesties voor afzonderlijke gedichten zijn.

De lijst, genoteerd op twee bladen, bevat gedichten die hoofdzakelijk in *Limiet* en verder in *Eurydice*, *Sintels*, *Cel* en de afdeling 'Zestien' van *Existentie* terecht zijn gekomen, zoals in het hierna volgende overzicht wordt aangegeven. De nummers [37] tot en met [41] zijn later toegevoegd, met de aantekening: 'als nog erbij'. Vier gedichten staan tweemaal op de lijst, hetgeen waarschijnlijk berust op een vergissing van Jan Vermeulen. Het zijn:

- [457] 'Onder den morgen'/'Embryo' (nrs. [7] en [28])
- [537] 'Corrosie'/'Gij viel in korrelen uiteen' (nrs. [20] en [35])
- [538] 'Uw middelpunten'/'Uw middelpunten vloten heen' (nrs. [21] en [36])
- [481] 'Radium'/'Gij dringt door alles heen' (nrs. [24] en [32])

Van bepaalde gedichten uit de lijst is geen (of geen volledig) manuscript uit deze periode overgeleverd.³ Deze gedichten zijn in deze uitgave opgenomen overeenkomstig de latere, volledige versie. In het overzicht

¹ Onder deze titels staat: 'met voorbehoud van een mogelijke rekenfout'. In de aantekeningen en correspondentie worden de titels *Eurydice* en *Limiet* op verschillende wijze gespeld. Dit wordt steeds ongewijzigd overgenomen.

² Zie Achterbergs brief aan Vermeulen van 8 september 1943 (p. 245–246).

³ Zie de Lijst van documentaire bronnen, H-20,11.

worden de titels en beginregels van de gedichten weergegeven zoals zij door Jan Vermeulen zijn genoteerd.⁴

Overzicht

GEDICHTEN VOOR EURYDICE/LIMIET

STADIUM I	PLAN	PUBLICATIE
[1] [477] 'Glas'		<i>Limiet</i>
[2] [543] 'Om aan u toe te blijven'		<i>Limiet</i>
[3] [541] 'Waarom ga ik nu dood te buiten'	<i>Limiet</i>	
[4] [474] 'Ik kan alleen woorden ontmoeten'	<i>Limiet</i>	
[5] [539] 'Ik ben haast helemaal dood'		<i>Limiet</i>
[6] [542] 'Gij hebt een voorsprong in het niet'	<i>Limiet</i>	
[7] [457] 'Onder den morgen'	<i>Embryo</i> (§ 17)	<i>Existentie</i> (§ 24)
[8] [492] 'Ter Braak'		(<i>Achtergebleven</i>)
[9] [465] 'Nijhoff'		(<i>Achtergebleven</i>)
[10] [440] 'Brabander'		(<i>Achtergebleven</i>) ⁵
[11] [532] 'Distillatie'		<i>Limiet</i>
[12] [439] 'Hermetisch huis'		<i>Limiet</i>
[13] [473] 'De bonden in mijn boofd'		<i>Limiet</i>
[14] [535] 'Tussen de doogordijnen'		<i>Limiet</i>
[15] [436] 'Nu gij u weer verbindt'		<i>Limiet</i>
[16] [533] 'Telefoon'		<i>Limiet</i>
[17] [459] 'Reimerswaal'		<i>Limiet</i>
[18] [534] 'Lasser'		<i>Limiet</i>
[19] [484] 'Herfst'	<i>Limiet</i>	(<i>Zeven gedichten</i>)
[20] [537] 'Corrosie'		<i>Limiet</i>
[21] [538] 'Uw middelpunten'		<i>Limiet</i>
[22] [438] 'Nu ik u nader zonder'		<i>Limiet</i>
[23] [448] 'Samengesteld met dood'		<i>Limiet</i>
[24] [481] 'Radium'		<i>Limiet</i>
[25] [454] 'O zielsterreur in deze huizen'	<i>Cel</i> (§ 16)	(<i>Blauwzuur</i>)
[26] [455] 'Soldaat'	<i>Cel</i> (§ 16)	(<i>Blauwzuur</i>)
[27] [456] 'Ziekenhuis. Wiekensuis'		<i>Sintels</i> (§ 20)
[28] [457] 'Embryo'		<i>Existentie</i> (§ 24)
[29] [450] 'Ik ga iedere morgen te gronde'	<i>Cel</i> (§ 16)	(<i>Blauwzuur</i>)
[30] [451] 'Oogen, die in mij rusten'		<i>Eurydice</i>
[31] [452] 'In welk riool ben ik terecht gekomen'	<i>Cel</i> (§ 16)	(<i>Blauwzuur</i>)

⁴ Zie voor de wijze waarop het schema is ingericht de toelichting in § 14.3.

⁵ In 1945 heeft Achterberg overwogen de gedichten 'Ter Braak', 'Nijhoff' en 'Gerard den Brabander' op te nemen in een bundel *Hoe maakt u het*, een plan dat hij al snel verwierp (zie § 22.2).

[32] [481] ‘Gij dringt door alles heen’	<i>Limiet</i>
[33] [544] ‘In al uw straten staan mijn schreden stil’	<i>Limiet</i>
[34] [529] ‘In den mond v/d morgen’	<i>Eurydice</i>
[35] [537] ‘Gij viel in korrelen uiteen’	<i>Limiet</i>
[36] [538] ‘Uw middelpunten vloden heen’	<i>Limiet</i>
[37] [527] ‘Bruid v/d dood’	<i>Eurydice</i>
[38] [525] ‘Stad’	<i>Eurydice</i>
[39] [485] ‘Napoleon’	<i>Eurydice</i>
[40] [483] ‘Mijn regen’	<i>Eurydice</i>
[41] [531] ‘Leegte die liggen bleef’	<i>Eurydice</i>

15.2 VOORBEREIDINGEN VOOR DE BUNDEL

Voor de uitgave van de bundel heeft Achterberg eind juli Bertus Aafjes benaderd. Deze zocht contact met L. Meyer – die vanaf 1942 een uitgeverij te Voorburg (De Gulden Pers) had⁶ – en schreef vervolgens aan Achterberg:

a.s. Maandag hoor ik of Meyer Eurydice gaat uitgeven. Ik heb n.l. zo geredeneerd. Jij hebt geld nodig. Dan is het het beste Eurydice weer in twee bundels te scheiden. Ik probeer Eurydice aan de man te brengen en jij Limiet. Dat brengt tweemaal geld op. Zo was mijn gedachtegang. Hierbij stuur ik je nu aangetekend Limiet. Schrijf mij nu of je met deze gang van zaken accoord gaat.

De moeilijkheden bij het aan den man brengen van de bundel waren dezen: iedere uitgever wilde graag de poëzie nemen onder voorwaarde dat hij jouw volgend werk ook kreeg en die garantie kon ik natuurlijk niet geven.⁷

Op 3 augustus 1943 kon Aafjes hem reeds melden:

Nu iets zakelijks. Ik zou immers de bundel, die je nog over had, uitgegeven proberen te krijgen. Nu, ‘De Gulden Pers’ wil graag een bundel hebben. Ik heb er persoonlijk met den directeur J. Meyer over gesproken: het is in orde. Stel je nu verder persoonlijk met hem in verbinding (tenzij je beslist liever wilt dat ik de zaken afhandel). Zeg natuurlijk niet dat er zoveel poëzie *tegelijk* van je uitkomt, na de oorlog. Vraag f 250 gld. Die krijg je wel. [...] Ik zou, als ik jou was, de bundel verkopen. Je krijgt er geld voor, hij verschijnt – en verzen schrijf je toch nog genoeg in de toekomst.

Achterberg heeft waarschijnlijk zelf contact opgenomen met de uitgever, maar zonder succes, want op 16 augustus 1943 schreef Aafjes hem: ‘De affaire Meyer is nogal raar verlopen, hoor ik. De man wou alles of niets. Wil ik nu eens bij Querido probeeren? Als jij mij Euridice wil stu-

⁶ Zie *Achterberg-Uitgevers*, dl. 2, p. 64.

⁷ Ongedateerde brief, vóór 3 augustus 1943.

ren, graag. Ik kan niets met zekerheid zeggen, maar ik wil ernstig proberen de bundel gedrukt te krijgen. En hartelijk dank voor de opdracht. Daar ben ik buitengewoon blij mee.' Twee dagen later schreef Achterberg aan Jan Vermeulen over deze kwestie: 'Ik voel er, als 't niet lukt apart, meer en meer voor Lymiet en Eur. samen te nemen. Dan wordt 't een behoorlijke bundel en misschien meer acceptabel voor 'n uitgever.'⁸ Blijkbaar heeft Jan Vermeulen positief geadviseerd over de samenvoeging van *Eurydice* en *Limiet*, want met zijn volgende brief stuurde Achterberg hem de bundel *Limiet* op, met het verzoek deze samen met *Eurydice* naar Aafjes te sturen. Hij schreef:

Samenvoegen lijkt me uitstekend met handhaving van titel Euridice. Schrijf een en ander aan Bertus. Doe zooals je schrijft en goeddunkt. Veel dank voor je brief.

Schrijf er bij dat de enkele verzen in Eurydice wel afkomen.⁹

Ondertussen had Achterberg op 1 september 1943 bij Stols geïnformeerd of deze bereid was de bundels uit te geven,¹⁰ zoals hij een dag later aan Vermeulen meldde:

ik stelde Stols ook voor Eurydice en Lymiet samen uit te geven. Nu, als Querido het wil is dit niet erg: Stols gaf me immers vrij spel. [...] Nu ik zoo'n beetje zit te bladeren (ik kan eigenlijk niets doen dan brieven 'schrijven') kom ik sommige verzen tegen, die o.a. in Morendo of Sintels stonden; zooals 'Uw leden strekken zich in boomen' enz.¹¹ Hoe zit dit? Hadden die ook niet bij bovengenoemde bundel gehoord? Je ziet, we moesten geen geld hoeven te verdienen en samen zijn om alles toch nauwkeurig te behandelen.

Over de samenstelling schreef Achterberg op 8 september 1943 aan Vermeulen:

Stel Eurydice zoo samen: (dat spraken we al af?) 2 afdelingen, resp. genaamd Eurydice, opgedragen aan Bertus, en Limiet, aan Mr Thomassen. Dan hoeven die opdrachten ook niet te vervallen. Of: Morendo¹² en Limiet, onder de verzamelnaam Eurydi-

⁸ Als mogelijke uitgevers noemde Achterberg Van Dishoeck en Stols.

⁹ Ongedateerde brief, tussen 18 augustus en 1 september 1943. Later heeft Vermeulen hierover aan Aafjes geschreven, die hem op 29 oktober 1943 antwoordde: 'Ik begrijp dat je nogal in je maag zit met Gerrits manuscripten. Gerrits bewering: verzen in de drukproef "af maken" is natuurlijk onzin. Ik wil je keuze graag doornemen.'

¹⁰ Zie *Achterberg-Uitgevers*, dl. 1, p. 64.

¹¹ Er zijn verder geen aanwijzingen dat [437] 'Uw leden strekken zich in boomen' in *Eurydice/Limiet* of *Sintels* – waarvoor Achterberg hier de alternatieve titel 'Morendo' gebruikt – zou worden opgenomen. Het gedicht staat vermeld in de inhoudsopgave van *Balans* (zie § 14.1) en zou worden gebundeld in *Existentie*.

¹² Overwoog Achterberg hier nog de afdelingstitel 'Morendo', verderop in zijn brief opperde hij: 'Eventueel een bundel Morendo?'

ce? Ik dacht, dat het allang bij Bertus was. Wil Querido niet, dan misschien Stols. 't Staat elkaar niet in de weg, toch. Ik bedoel: Stols zal er niet boos om zijn, als Q. wel wil. Maak je er haast mee. Graag. [...] Je hoeft me de definitieve samenst. niet te zenden. Dat is goed; in jouw en Bertus' handen.

En een dag later:

Eurydice heeft *geen* titels en Limiet wel. Zou dat storen. Zeg aan Bertus, dat er eventueel nog titels boven de Eur-verzen kunnen komen. Hoe is de film-term voor de beweging *terug*?¹³

[...] Copie houdt [*sic*] of hield je niet? Als we de inhouden maar bezitten.

15.3 DE SAMENSTELLING VAN EURYDICE/LIMIET, STADIUM II

De oorspronkelijke inhoud van de bundel is overgeleverd in twee door Jan Vermeulen vervaardigde inhoudsopgaven. Volgens aantekeningen van Vermeulen heeft hij de bundels in deze samenstelling ter beoordeling aan Aafjes gestuurd. Ook tekende Vermeulen aan: 'dus Limiet en Eurydice samengevoegd o.d. titel Eurydice'. Van een aantal gedichten is een door Jan Vermeulen vervaardigd manuscript of typoscript overgeleverd.¹⁴ De autorisatie van deze afschriften is onzeker, en bovendien is een aantal typoscripten onvolledig, reden waarom deze typoscriptversies in deze editie niet als leestekst worden afgedrukt. Alle in de lijst vermelde gedichten zouden worden opgenomen in de bundel waaronder zij staan vermeld, behalve [484] 'Roestbruin wordt deze herfst' (*Limiet*, nr. 18), dat tijdens Achterbergs leven ongebundeld bleef.¹⁵ Voorts dient te worden vermeld dat de 'Kandinsky'-gedichten (*Limiet*, nrs. 1-3) ook voorkomen op een opzet voor een bundel *Embryo* (zie § 17.1). De samenstelling van de bundel is als volgt:¹⁶

EURYDICE

1	[462] 'Terwijl het regent tusschen u en mij'
2	[479] 'Mijn hand strijkt over uw deur'
3	[433] 'Vannacht werd je gestalte'
4	[527] 'Bruid van den dood, gij zijt geschonken'
5	[469] 'De bevende binnenkomst'
6	[526] 'Er liggen parels in uw huis'
7	[485] 'Ik ben allang Napoleon geweest'

¹³ Vgl. [542] 'Retrograde' of [543] 'Backward'.

¹⁴ Zie de Lijst van documentaire bronnen, H-20,II. Vgl. ook H-20,VII.

¹⁵ Het gedicht werd opgenomen in *Zeven gedichten* (zie § 52.2).

¹⁶ De titels en beginregels van de gedichten worden weergegeven zoals zij door Jan Vermeulen zijn genoteerd.

8	[483] <i>'Mijn regen'</i>
9	[463] <i>'Gij hebt uw kussen koel gemaakt'</i>
10	[430] <i>'Ik heb mijn lichaam dubbel lief'</i>
11	[488] <i>'Vannacht ging je verhouding met mij aan'</i>
12	[446] <i>'Het donker dat u dekt'</i>
13	[429] <i>'Het fluisterbosch'</i>
14	[509] <i>'Hoe zal nu in het huis de stilte zijn'</i>
15	[525] <i>'Misschien heeft u een beer gegroet'</i>
16	[531] <i>'Leegte die liggen bleef'</i>
17	[428] <i>'De binnenzoomen van den dood'</i>
18	[486] <i>'Morgens van zijde en zonder vrees'</i>
19	[435] <i>'Ik sprak alleen tegen uw mond'</i>
20	[458] <i>'De avond overmant uw dood'</i>
21	[432] <i>'Alle deurknoppen van uw huis'</i>
22	[528] <i>'De blanke vloeren van den morgen drijven'</i>
23	[491] <i>'Gij zijt weer toegevoegd'</i>
24	[529] <i>'In den mond van den morgen'</i>
25	[451] <i>'Oogen, die in mij rusten'</i>
26	[444] <i>'Uit de trompet'</i>
27	[524] <i>'Ik ben vannacht doortrokken van uw leven'</i>

LIMIET

1	[487] <i>'Kandinsky I'</i>
2	[495] <i>'[Kandinsky] II'</i>
3	[445] <i>'[Kandinsky] III'</i>
4	[438] <i>'Vacuum'</i>
5	[480] <i>'Ik kan met deze grovere organen'</i>
6	[542] <i>'Gij hebt een voorsprong in het niet'</i>
7	[481] <i>'Gij dringt door alles heen'</i>
8	[474] <i>'Ik kan alleen woorden ontmoeten, u niet meer'</i>
9	[533] <i>'Geen dood ontstaat in het getal'</i>
10	[541] <i>'Waarom ga ik uw dood te buiten'</i>
11	[439] <i>'Hermetisch huis'</i>
12	[459] <i>'Een die zichzelf niet meer bezit'</i>
13	[538] <i>'Uw middelpunten vloden heen'</i>
14	[536] <i>'Er waren vaste kernen in uw huis'</i>
15	[537] <i>'Gij viel in korrelen uiteen'</i>
16	[448] <i>'Samengesteld met dood'</i>
17	[477] <i>'Ik ben van zoveel glas'</i>
18	[484] <i>'Roestbruin wordt deze herfst'</i>
19	[539] <i>'Ik ben haast beelemaal dood'</i>
20	[436] <i>'Nu gij u weer verbindt'</i>
21	[534] <i>'Woordbreuken autogenisch lasschen'</i>
22	[535] <i>'Tussen de doodgordijnen bleven'</i>

23	[431] 'Mijn hoofd ligt in een holte van muziek'
24	[473] 'De honden in mijn hoofd'
25	[532] 'Een nieuwe stof is uit uw dood ontstaan'
26	[543] 'Om aan u toe te blijven'
27	[544] 'In al uw straten staan mijn schreden stil'

In de loop van september moet het besluit zijn genomen *Eurydice* en *Limiet* weer te scheiden.¹⁷ De verdere voorbereidingen voor de uitgaven worden besproken in § 18 en § 19.

¹⁷ In ieder geval is Achterberg op 25 september 1943 bij uitgeverij Van Dishoeck op bezoek geweest om de uitgave van *Limiet* te bespreken.

16 Cel

16.1 HEUL/CEL

Reeds in juli 1943 hadden Achterberg en Vermeulen de titel *Cel* overwogen als alternatief voor de door hen samengestelde bundel *Balans*. Vervolgens is besloten een afzonderlijke bundel onder de titel *Cel* samen te stellen, waarin negen gedichten uit *Balans* werden ondergebracht en waarin – volgens een aantekening van Vermeulen – ook ‘*oudere*’ gedichten zouden worden opgenomen.¹ Tegelijkertijd moet zijn overwogen om een aantal gedichten te bundelen onder de titel *Heul*, want op een aantal typoscripten uit de collectie Vermeulen komt ook deze titel voor. Het valt niet met zekerheid te zeggen of *Heul* een zelfstandige bundel of een onderafdeling van *Cel* had moeten worden. Minder waarschijnlijk is dat de titel *Heul* een alternatief was voor *Cel*, want op de typoscripten zijn de aanduidingen ‘Heul’ en ‘Cel’ in hetzelfde stadium aangebracht,² en in geen enkel geval is de ene aanduiding door de andere vervangen. In onderstaand overzicht wordt aangegeven welke gedichten voor *Heul/Cel* waren gepland en in welke bundel ze vervolgens werden ondergebracht en gepubliceerd.³

Overzicht

GEDICHTEN VOOR HEUL/CEL

HEUL	PLAN	PUBLICATIE
[251] ‘Vincent’	<i>Morendo</i> (§ 21)	<i>Sintels</i> (§ 20)
[358] ‘Waarheid’		
[359] ‘Zwerfver’	<i>Sphinx</i> (§ 13)	
[470] ‘Danaïde van Rodin’	<i>Morendo</i> (§ 21)	<i>Existentie</i> (§ 24)
[437] ‘ <i>Uw leden strekken zich in boomen,</i> ’		<i>Existentie</i> (§ 24)
[497] ‘Bekeering I’		<i>Sintels</i> (§ 20)
[496] ‘Bekeering II’		<i>Sintels</i> (§ 20)
[136] ‘ <i>Gij wist, dat ik niet anders was,</i> ’		<i>Morendo</i> (§ 21)
[499] ‘Taal’		
[498] ‘Aardrijkskunde’		

¹ Zie hiervóór, § 14.

² In de hand van Jan Vermeulen (blauw potlood).

³ Zie de toelichting in § 14.3. Alle gedichten zijn in *Cel* opgenomen, tenzij onder ‘Publicatie’ anders is aangegeven.

CEL

[443] 'Vannacht zijn ze weer begonnen,'	Morendo (§ 21)	Existentie (§ 24)
[150] 'Nu ik...'	Morendo (§ 21)	(Zeven gedichten)
[218] 'Over een leven...'		Morendo (§ 21)
[220] 'Laat ik u langzaam...'		Morendo (§ 21)
[227] 'Ambacht achter oogleden'	Morendo (§ 21)	Sintels (§ 20)
[340] 'Manifest'		
[217] 'Grafschrift'		
[467] 'Ik schrik wanneer mijn naam weerklinkt,'		
[350] 'Psychiater'		
[219] 'Laat mij...'	Morendo (§ 21)	(Zeven gedichten)

Al vrij snel moet de titel *Heul* voor een mogelijke bundel of afdeling zijn verworpen, want in de correspondentie vanaf augustus 1943 wordt alleen nog over *Cel* gesproken.

16.2

HET TYPOSCRIPT VAN DE BUNDEL CEL

Medio augustus was de samenstelling van de bundel *Cel* min of meer afgerond.⁴ Op 18 augustus 1943 schreef Achterberg aan Bert Bakker: 'Cel stuurt Jan je aangeteekend. Titels lieten we weg, zoodat de homogeniteit meer uitkomt, nu. 'n Opdracht kan eventueel nog met de drukproef?' Aan Jan Vermeulen vroeg Achterberg dezelfde dag:

zond je 'Cel' reeds aangeteekend in? Hield je copie? Misschien weet ik iemand om aan op te dragen, maar dat kan t.z.t. Deed je het vergezeld gaan v/e. schrijven? (Je ziet: de oude vragen; alsof ik nog bij je zit). [...]

Gezegd bij Cel: eerste woorden der gedichten kapitaal? Letter? Enz.

Vermeulen heeft het typoscript van de bundel inderdaad aan Bert Bakker gestuurd en zelf een doorslag van de inhoudsopgave gehouden, waarop hij aantekende: 'heeft Bert Bakker'. In de inhoudsopgave worden alleen de beginregels van de gedichten vermeld.

Het originele bundeltyposcript van *Cel*, inclusief de inhoudsopgave, is eveneens overgeleverd.⁵ Op het titelblad staat in potlood (niet in de hand van Achterberg): '1943'. Bij drie gedichten staat – eveneens in potlood, mogelijk wel in de hand van Achterberg – een vraagteken: [411] 'Ambtman', [506] 'Erbarmelijk geboren,' en [507] 'O blinde mol, die moeite'. De samenstelling van het typoscript is als volgt:

⁴ Zie ook R.L.K. Fokkema, "'Blauwzuur' als editorisch probleem.' Op enkele punten wijk ik af van zijn reconstructie van de ontstaansgeschiedenis.

⁵ Het typoscript is afkomstig uit de collectie van P.J. Meertens, aan wie Achterberg het geschonken heeft. Zie de Lijst van documentaire bronnen, H-20,rv.

[1]	CEL [//] door [//] GERRIT ACHTERBERG
[2]	[442] <i>'Inktzwart loover loopt over grijze paden'</i> [454] <i>'O zielsterreur in deze huizen'</i> [450] <i>'Ik ga iedere morgen ten gronde'</i>
[3]	[476] <i>'Ik laat de avond sterven'</i> [466] <i>'Tusschen de engelen en klieren'</i>
[4]	[340] <i>'Geef mij te eten van uw brood;'</i> [490] <i>'Verloren eigendom. Ter dood veroordeeld leven'</i>
[5]	[455] <i>'Soldaat'</i> [452] <i>'In welke riool ben ik terecht gekomen'</i> [447] <i>'Binnen u, o lied, kan het niet hinderen,'</i>
[6]	[467] <i>'Schrik'</i> [177] <i>'Wij zijn volslagen idioten'</i>
[7]	[449] <i>'Een Zondag dor en dood van geest'</i> [411] <i>'Ambtman'</i>
[8]	[506] <i>'Erbarmelijk geboren,'</i> [499] <i>'Taal'</i>
[9]	[217] <i>'Grafscript'</i> [419] <i>'Cel'</i>
[10]	[350] <i>'Psychiater'</i> [498] <i>'Aardrijkskunde'</i>
[11]	[358] <i>'Waarheid'</i> [507] <i>'O blinde mol, die moeite'</i>
[12]	[508] <i>'Vanmorgen heb ik hem zien fietsen door de lanen'</i>
[13]	INHOUD [volgt inhoudsopgave]

16.3 VOORBEREIDINGEN VOOR DE BUNDEL

Op 7 oktober 1943 deelde Achterberg aan S. Vestdijk mee dat de bundel *Cel* bij Bert Bakker zou verschijnen. Toch aarzelde Achterberg nog over de uitgave, voornamelijk uit angst om ambtenaren van het Ministerie van Justitie voor het hoofd te stoten, zoals blijkt uit zijn brief van 16 oktober 1943 aan Jan Vermeulen: 'Bert moet absoluut achter Cel staan, qua inhoud; als 't me ooit zou schaden. Begrijp je?' Deze achtergrond speelde ook mee bij zijn overweging de bundel op te dragen aan mr. H.J. Woltjer van het ministerie, waarover hij in dezelfde brief opmerkte:

Ik wou graag 'Cel' aan Mr Woltjer a/h. Departement opdragen. Ik mocht hem bellen bij Fontein: Hij zei: bij een opdracht bestaat er toch meestal een persoonlijke band. Ik: laat die er mogen bestaan naar aanleiding van Uw ap[*p*]reciatie van 't vers *Ambtman*!⁶ [...] Nu vergadert een dezer weken de Psychopathenraad en daar zal dan beslist worden over m'n vrijheden.

⁶ [411] *'Ambtman'*.

Op 4 november 1943 kon Achterberg aan Vermeulen melden dat Wol-
tjer de opdracht ‘graag’ accepteerde: ‘Dat zou leuk zijn: dié verzen op-
gedragen aan iemand v/h. Dept. Zeg me eerlijk of je dit nu weer niet
Achterbergsch vindt.’⁷ Hiermee was de aarzeling over de uitgave enigszins
verdwenen, want op 27 november 1943 vroeg Achterberg aan
C.A.B. Bantzinger – van wie hij net de rijmprenten *Huis* en *Reiziger* ‘doet’
Golgotha had ontvangen –: ‘Maar een gedachte: zou je b.v. Cel niet kun-
nen illustreren met teekeningen à la die dorpsnotaris van je. Of zie ik
het te leek-achtig? ’t Is maar een inval.’⁸ Ook heeft hij bij Bert Bakker
naar de vorderingen van de uitgave geïnformeerd, want op 1 december
1943 schreef deze: ‘Wanneer “Vrouw”⁹ en “Cel” verschijnen, is nog
niet bekend. We werken onder belemmerende omstandigheden. Maar
oefen geduld: komen dóén ze.’ Achterberg heeft in de hieropvolgende
maanden Bakkers plannen afgewacht. Pas medio 1944 bracht hij *Cel*
weer ter sprake:¹⁰

Voor je hemelsch geschenk schieten woorden van dank te kort...¹¹ ik wilde Cel gaarne
opdragen aan m’n raadsman Mr A.C.J.W. van Soest en de verzen afzonderlijk een
titel geven b.v. ‘Speeksel’ en ‘Zuur’.¹²

Ook wilde ik inleiden met de woorden: homo homini lupus...

De nieuwe kandidaat voor de opdracht was mr. C.H.J.W. van Soest, die
Achterberg terzijde stond in de pogingen ‘om middels een nieuwe psy-
chiatr meer vrijheid te verkrijgen, met Mei, als de periodieke herziening
van de ter-beschikking-stelling wederom plaats vindt’, zoals Achterberg
op 28 februari 1944 aan Roel Houwink schreef. Het motto ‘homo homi-
ni lupus...’ komt niet voor op de mij bekende typoscripten van de bun-
del.¹³ Een antwoord van Bakker op deze brief is niet bekend. In de
overgeleverde correspondentie uit 1944 werd *Cel* niet meer genoemd.
Toen Achterberg de bundel in 1945 weer ter sprake bracht, maakte hij

⁷ Op 10 december 1943 schreef Achterberg aan Bert Bakker: ‘Ik heb voor “Cel” mis-
schien een geschikte opdracht, straks, maar dat kan zeker desnoods ook nog met de druk-
proef.’

⁸ Brief, collectie J.B.W. Polak, Amsterdam (zie ook § 12.4.1). Wat Achterberg bedoelt met
de ‘dorpsnotaris’ van Bantzinger is mij niet bekend.

⁹ Over de geplande bundel *Vrouw* zijn geen gegevens overgeleverd. Zie § 12.3.

¹⁰ Ongedateerde brief aan Bert Bakker, ná 1 mei 1944.

¹¹ Waarschijnlijk had Bakker een voorschot op de bundel gezonden. Blijkens een afreke-
ning uit 1948 heeft Achterberg in ieder geval een voorschot van f 200,- ontvangen.

¹² Respectievelijk [467] ‘*Ik schrik wanneer mijn naam weerklinkt*’, (mogelijk) en [442] ‘*Inkzwart
loover loopt over grijze paden*’.

¹³ Wel op het manuscript van [422] ‘Luchtaanval’ dat Achterberg op 27 maart 1944 aan
Hans Roest stuurde (zie § 12.4.4).

kenbaar de titel *Cel* te willen vervangen door *Asyl* en ook de samenstelling van de bundel te willen wijzigen. Het verdere verloop van de ontstaansgeschiedenis van *Asyl* zal worden beschreven in § 31.

17 Embryo/Existentie/Stof

17.1 VOORBEREIDINGEN VOOR DE BUNDEL EMBRYO

Reeds in 1941 heeft Achterberg overwogen een aantal gedichten te bundelen onder de titel *Embryo*. Dit plan werd niet gerealiseerd (zie § 12.1). In 1943 dook de titel weer op. Op 8 juli 1943 schreef A.A.M. Stols aan Achterberg dat hij een fout had gemaakt bij het berekenen van het honorarium voor *Eiland der ziel*, *Osmose*, *Dead end* en *Thebe*:

U kreeg derhalve 30 gulden te veel. Dat is echter niet erg, daar U dat als voorschot kunt behouden voor den bundel Embryo, dien [U] in het uitzicht stelde. Wij zouden het zeer op prijs stellen, wanneer U de kopij daarvan binnen afzienbaren tijd klaar maakte, opdat wij nog van de conjunctuur kunnen profiteren. Men kan nl. niet anders met zijn geld doen dan het in uitgaven voor later steken, en dan afschrijven.

Uit deze periode is geen materiaal overgeleverd dat op de bundel betrekking heeft. De plannen voor de bundel waren nog niet vergevorderd, zoals Achterberg op 1 september 1943 aan Stols schreef: 'de bundel Embryo is nog in embryonaal stadium; maar groeit nochtans.'

In de collectie van Jan Vermeulen bevindt zich de volgende, getypte, aantekening: 'EMBRYO [///] De verzen EMBRYO I, II, III; KANDINSKY I, II, III [//] én de 4 gedichten ZESTIEN uit "DEAD END" komen [//] in de bundel "EMBRYO"'. Eronder noteerde Vermeulen: 'er is ook nog een vers getiteld "Embryo"'. Hiermee bedoelde hij [457] 'Embryo', want dit gedicht staat – met de aanduiding van de bundel *Embryo* – ook vermeld op een door Vermeulen vervaardigde inventarisatie van gedichten die op dat moment in zijn bezit waren. Het gedicht is niet overgeleverd in het verzameltyposcript van *Embryo*, dat alleen de reeksen 'Embryo' en 'Kandinsky' bevat.¹ Gezien de op de typoscripten vastgelegde versies van de gedichten moet dit materiaal gedateerd worden op eind 1943 of begin 1944. De samenstelling van het typoscript is als volgt:²

[1]	[471] 'Embryo I'
[2]	[521] 'Embryo II'
[3]	[522] 'Embryo III'

¹ [457] 'Embryo' is wel overgeleverd in het materiaal van *Eurydice/Limiet* (zie de Lijst van documentaire bronnen, H-20,11). De reeks [272–275] 'Zestien' is dus niet in het typoscript overgeleverd.

² De bladen worden bijeengehouden door een omslag, waarop rechtsboven is getypt: 'EMBRYO'.

- [4] [487] 'Kandinsky I'
 [5] [495] 'Kandinsky II'
 [6] [445] 'Kandinsky III'

17.2 EXISTENTIE, EMBRYO, STOF

Op 4 november 1943 schreef Achterberg aan Jan Vermeulen: 'God, ik zou nog graag 2 bundels uitgeven: *Existentie* en *Embryo*. Als Vestdijk m'n nieuwe verzen gelezen heeft, zal ik trachten diegene, die hij goed vindt, onder deze namen onder te brengen.' Vervolgens heeft Achterberg de samenstelling van de bundels ter hand genomen. Uiteindelijk heeft hij afgezien van de afzonderlijke uitgave van *Existentie* en *Embryo*, want op 29 december 1943 schreef hij aan A.A.M. Stols:

deze zomer schreef ik een bundel 'Existentie',³ met de onderafdeelingen:

'Existentie' (voor A. Roland Holst)

'Stof' (voor S. Vestdijk)

'Embryo' (voor ...)

Zoudt U neiging gevoelen deze bundel voor uw fonds te reserveeren? Dan zend ik U hem gaarne of bewaar hem voor U. (Wat niet goed is, is niet geschreven). Juist deze verzen zag ik het liefst ook bij U uitgegeven. Mocht U, om welke reden ook, meenen er niet toe te kunnen overgaan, dan verzoek ik U beleefd het elders te mogen probeeren. Het is n.l. zoo, dat mijn advocaat wil trachten mij, via een psychiater van zijn kennis, meer vrijheid te verschaffen, zoodat eenig geld mij momenteel zeer welkom zou zijn.

Dat neemt niet weg dat een uitgave door U mijn absolute voorkeur heeft, ook al bewaart U haar tot na den oorlog. In dat geval zou ik met een voorschot al zeer gebaat zijn.

Het antwoord van Stols is niet overgeleverd. Bij gebrek aan gegevens kan niet worden uitgemaakt welke gedichten tot de bundel hebben behoord, met uitzondering van de gedichten die Vestdijk noemde in een brief aan Achterberg, die hem de bundel had toegezonden. Op 25 januari 1944 antwoordde Vestdijk: 'Uw zending deed mij buitengewoon veel genoegen, in de eerste plaats om de opdracht waarvoor ik u hartelijk dankzeg, en nog eens in de eerste plaats: om de kennismaking met de gedichten zelf.' Verder schreef Vestdijk onder andere:⁴

³ Onderaan de brief voegde hij hier aan toe: '± 70 verzen, nieuwe.' Op 23 oktober meldde Achterberg aan Jan Vermeulen dat hij 36 nieuwe gedichten had geschreven had, op 4 november was dit aantal gegroeid tot 61.

⁴ Zie voor de volledige brief *Achterberg-Vestdijk*, p. 19-20.

Ik geloof, dat men deze poëzie van u het best zou kunnen karakteriseeren als ‘bezweringsformules’ in een veel letterlijker zin dan men gewoonlijk aan dit woord hecht. U streeft niet alleen naar ‘taalmagie’, maar naar werkelijke magie, die de wereld en de natuurwetten veranderen wil. Hoewel in iedere dichter wel zoo’n magier en thaumaturg verscholen zal zijn, is het toch nooit zoo duidelijk als hier. Hiermee hangt ook samen uw hoogst merkwaardige preoccupatie met de materie, die voor u veel meer is dan ‘symbool’ alleen. Datgeen waaraan u uw beelden en vergelijkingen ontleent: de natuurwetenschappen, geometrie, anatomie, instrumenten, etc. vervult niet alleen een poëtisch dienende rol, maar krijgt een zelfstandige beteekenis, omdat u, of iets in u, zeer klaarblijkelijk streeft naar een diepgaande transmutatie dezer zaken. In de middeleeuwen zoudt u alchemist geworden zijn. Een vers als *Oppervlaktetspanning* kan men daarom op twee manieren lezen, én als evocatie van de geliefde, én als natuurphilosophische fantasie. In andere gedichten, het is waar, treedt dit tweede aspect op de achtergrond. Maar het is sterker aanwezig dan in vroegere gedichten.

Dit brengt mij op het eenige punt, dat mij tot enkele critische bedenkingen noopte. Of het door de systematische rangschikking der verzen kwam, of door iets anders weet ik niet, maar ik had aanvankelijk de indruk, dat er wat te veel ‘methode’ aan de opzet dezer gedichten ten grondslag ligt, alsof u het heelal naspeurt naar ‘stoffen’ die voor het doel geschikt zijn, en daardoor gevaar loopt in een procédé verstrikt te raken. Laat ik dadelijk zeggen, dat deze indruk grootendeels weer te niet gedaan werd bij de lectuur der verzen afzonderlijk; dit neemt echter niet weg, dat dit gevaar van procédévorming uw poëzie ongetwijfeld bedreigt (evenals die van Holst en Pierre Kemp), en dat heel enkele verzen uit deze bundel (*Rina Ketty, Spirogeet, Aluminium, Meel*) een al te allegorische verstrakking vertoonen, die hier wellicht mee samenhangt. Ik heb niets tegen methode en allegorie, maar bij uw poëzie past het niet.[.] Voor het overgrootste gedeelte van uw verzen zijn deze opmerkingen echter niet geschreven; zij bewegen zich geheel op het peil van uw vroegere bundels, en al kan men een gebrek aan ‘vernieuwing’ tegen u uitspelen, van gedicht tot gedicht, in onnaspeurlijke schakeering en taaltechnische vondst, is er toch wel degelijk van vernieuwing sprake. Heel mooi vind ik *Arbeidsvermogen van plaats, Naamlooze Vennootschap, Dossier* (dat mij even aan Emily Dickinson deed denken), *Burcht, Bron, Ontlading, Mantel, Elpenbeen* (heel zuiver!), *Brons, Rook* (prachtig!), *Rood, Bloem* (een buitengewoon bekoorlijke taalfantazie!), *Cellophaan, Zestien I, III, V, Teling, Het meisje en de tijd* (een van de allerbeste), *Kraakbeen, Rok, Danaïde* (met een voortreffelijke 4e en 5e regell). En nog andere. Uw vermogen om door middel van de taal, bij een schijnbare monotonie der gegevens, de magische spanning steeds weer op te voeren, is hoogst opmerkelijk. Juist om die monotonie te ontloopen zoudt u ertoe kunnen komen in de bovenbedoelde zin ‘systematiek’ te gaan nastreven, met een afwisseling van chemische, anatomische, embryologische etc. etc. onderwerpen, – onbewust nastreven natuurlijk. Maar dit heeft uw poëzie in het geheel niet noodig, want van werkelijke monotonie is en was nergens sprake.

De door Vestdijk genoemde gedichten zijn [563] ‘Oppervlaktetspanning’ tot en met [582] ‘Rok’. Uit een latere brief van Jan Vermeulen (d.d. 12 september 1945) valt af te leiden dat ook [583] ‘Linoleum’, [584] ‘Groen’

en [585] 'Blauw' tot het eerste concept van de bundel hebben behoord. Welke de overige gedichten waren, valt bij gebrek aan gegevens niet met zekerheid te zeggen (zie verder § 23 en § 24).

In februari is Achterberg bij Stols op bezoek geweest om hem de bundel te overhandigen, zoals blijkt uit zijn brief van 17 februari 1944:

Was U bereids in de gelegenheid 'Existentie' door te zien? Het was mij heel aangenaam U weer te ontmoeten, al was het kort; ik ging verheugd bij U vandaan.

Mij is iemand bekend, die misschien nog (zwart) papier heeft of er aan kan komen, maar ik weet prijs noch quantum. Mocht dit eventueel Uw aandacht hebben, dan zal ik gaarne informeren.

Zondag j.l. had ik een onderhoud met een psychiater 'à décharge', dat mij werkelijk hoopvol stemde t.o.v. de komende revisie. Mocht U in dit – ook finantieel – verband thans willen beslissen wat 'Existentie' betreft, dan zou dat mij hoogst welkom zijn.

Dezelfde financiële overwegingen brachten Achterberg ertoe Stols op 4 maart 1944 voor te stellen 'de bundel weer in zijn oorspronkelijke afdeelingen te splitsen en één daarvan (naar Uw keuze) bij Van Dishoeck aan te bieden':

Overigens zou het papiervraagstuk bij een geringere omvang der bundel voor U gedeeltelijk zijn opgelost? Zooals U weet is de omvang der bundel het 3-voudige van Sphinx; wanneer U mij bijaldien een voorschot van mag ik zeggen *f* 400.– wilt geven, dan is dit voor mij een groote uitkomst en zie ik terstond van bovengenoemd voorstel af.

Op 6 maart 1944 antwoordde Stols dat hij *f* 400.– had overgemaakt, 'bedoeld als voorschot op honorarium in het algemeen; misschien kan ik U binnenkort mededeelen, dat dit speciaal bedoeld is voor uw bundel "EXISTENTIE", die ik helaas nog steeds niet de gelegenheid had te lezen'. Achterberg was zijn uitgever zeer dankbaar voor dit 'koninklijk gebaar' en bovendien 'erg blij, dat "Existentie" heel blijft!' (9 maart 1944)

In de komende maanden zou Stols niet meer op de bundel terugkomen. In juli 1944 schreef Achterberg aan Jan Vermeulen dat de bundel nog steeds in het bezit was van de uitgever, maar dat deze nog geen definitieve beslissing had genomen.⁵ Pas in 1945 zou de bundel weer ter sprake komen (zie verder § 22.2).

⁵ Brieven van 19 en 25 juli 1944 (zie *Achterberg-Uitgevers*, dl. 1, p. 134–136). Stols zat op dat moment in de strafgevangenis van Scheveningen.

18 Eurydice

18.1 VOORBEREIDINGEN VOOR DE BUNDEL

Zoals in § 15 bleek, had Jan Vermeulen de bundel *Eurydice/Limiet* in het begin van september 1943 ter beoordeling gestuurd aan Bertus Aafjes. In de maanden oktober tot en met december zou Achterberg meermaalen bij Jan Vermeulen informeren naar de vorderingen van de samenstelling, maar tot in het begin van 1944 bleek er geen contact mogelijk met Aafjes.¹ Achterbergs ongeduld zou naarmate de tijd verstreek toenemen, zoals valt af te lezen aan de brieven die hij aan Vermeulen verstuurde: ‘We hooren van Bertus niks hê? Zou ’t goed over gekomen zijn. Denk je dat je er naar kunt informeeren?’ (13 oktober 1943) ‘Je zou Bertus schrijven. Mooi. Welke verzen deed je er los bij (Nog andere dan “Bekeering”? (1 en 11?)).² Als het Bertus totaal niet lukt, laten we er gewoon weer mee naar Meyer gaan voor f 150,-. Vind je niet? Stols blijft dan altijd nog open.’³ (16 oktober 1943) ‘We hebben *geen* copie van Euridyce, Limiet, dus moeten het terug hebben. Is er nu werkelijk geen contact mogelijk met hem of Bert Bakker c.s. [...] Ik wou om een lief ding dat ik alles wat overal is weer bij me had. Vergeet niet wat Stols zei: probeer het gerust elders en als het niet lukt kom je maar weer bij mij? Daarom vooral [*zou*] ik graag weten hoever Bertus eventueel is. Schreef je hem nog onlangs? Wil je ’t anders nog eens duidelijk maken aan hem [...]’. (18 november 1943) ‘Jan, als Bertus ’t niet klaarspeelt: GA JIJ JE GANG. Ik zei geloof ik al: nog eens bij die Meyer? Desnoods voor minder?’ (27 november 1943) Uit een brief aan Vermeulen van 11 december 1943 blijkt dat Achterberg zelf ook nog met bepaalde gedichten bezig was:

Wat is het doodjammer dat we geen copie hebben van Eurydice/Limiet; dan konden jij en Bertus desnoods gelijktijdig werken! Dat zit nu al een 1/2 j. en ik kan Bertus onmogelijk bereiken. Hij antwoordt ook niet meer.

¹ Aafjes zat ondergedoken in Terband (Friesland).

² Er zijn verder geen aanwijzingen dat [497] ‘Bekeering 1’ en [496] ‘Bekeering 11’ in *Eurydice* of *Limiet* zouden worden opgenomen.

³ Op 4 november 1943 herhaalde Achterberg deze vragen. In augustus had Aafjes de bundel *Eurydice/Limiet* aangeboden aan uitgever L. Meyer (zie § 15.2).

Staat Danaïde (Rodin) in *Eurydice*?⁴ Is de titel 'Danaïde' eigenlijk wel goed, voor dat beeld van Rodin, ja ik meen zeker dat 't zoo heet, maar Danaïde komt toch vooral voor in 't meervoud? ('t vat der Danaïden?) En *Fox Trot* staat hier op dansplaten. Is dat de juiste schrijfwijze?⁵

Dat Achterberg de samenstelling van de bundel nog niet voltooid achtte, blijkt ook uit wat hij op 4 januari 1944 aan Vermeulen schreef: 'Ik hoor maar niks van Bertus; hoewel ik dringend vroeg om bericht (mét postz.!) Hoe moet dat nu? [...] Ik wil de bundel nog reviseeren een beetje. En titels? Als het kan.' De omstandigheid dat Aafjes in januari of februari verhuisde naar Amsterdam, vergemakkelijkte het contact aanzienlijk. Op 17 februari 1944 vroeg Achterberg aan Vermeulen:

Zeg Jan, ben je in staat direct na ontvangst dezer naar Bertus te gaan om 'Eurydice'? (Plantage Franschelaan 25, A'dam).

Ik weet n.l. een kans; niet meer. Maar wil 'Eurydice' erg graag weerzien om de enkele verzen die niet af zijn. Schrijf me p.o. of je kunt gaan. Is hij er niet, informeer dan bij Querido of Meulenhof. [*sic*] [...] Als je 'Eurydice' haalt en aangeteekend stuurt (zie of er ook is 't vers 'Orpheus')⁶ dan krijg je van me wat je wenscht, 't zij boeken of geld. [...]

O ja, als Bertus onderhandelt, ga dan met hem naar Querido om uitsluitel. Kan hij dit niet terstond geven, breng 't dan s.v.p. mee. Afgesproken?

De 'kans' waarop Achterberg doelde, betrof uitgeverij Het Spectrum te Utrecht. Op 21 februari 1944 schreef Achterberg aan Gabriël Smit, redacteur bij Het Spectrum:

Van bevriende zijde⁷ vernam ik, dat 'Het Spectrum' in principe bereid is een bundel – 'Eurydice' – van mij uit te geven. Zou je mij kunnen zeggen op welk honorarium ik mag rekenen? Het is n.l. zoo, dat mijn raadsman Mr C.H.J.W. van Soest wil trachten mij, middels een nieuwe psychiater, meerdere vrijheid te verschaffen. Daar een en ander uit de aard der zaak met financiële offers gepaard gaat, zou er mij veel aan gelegen zijn p.o. te mogen vernemen of het 'Spectrum' spoedig wil honoreeren, eventueel welk voorschot zij verstrekt.

'Eurydice' is opgedragen aan Bertus Aafjes, die de bundel bereids ter inzage had en omvat ± 30 verzen.

⁴ [470] 'Danaïde' komt op geen van de lijsten van *Eurydice* voor. Het gedicht werd opgenomen in *Existentie*.

⁵ Vgl. [504] 'Foxtrott', dat gebundeld zou worden in *Existentie*. Zie ook § 19.1.

⁶ [523] 'Orpheus' zou de bundel *Eurydice* openen.

⁷ Waarschijnlijk Bertus Aafjes, die op 28 februari 1944 aan Jan Vermeulen schreef: 'Over *Eurydice* van Achterberg behoef je je inmiddels geen kopzorgen meer te maken. Die zaak is (of komt) in orde.'

Gaarne weet ik ook of de uitgave nu plaats heeft of na de oorlog; wij zijn geen lid van de k.k.⁸

Op 29 februari 1944 antwoordde Smit dat Het Spectrum ‘in principe’ bereid was *Eurydice* uit te geven, ‘doch alvorens een definitieve beslissing te nemen zullen wij het manuscript gaarne inzien. Wij verzoeken u dan ook ons dit toe te zenden.’ Op 13 maart 1944 stuurde Achterberg hem de kopij. Tien dagen later informeerde hij: ‘Las je “Eurydice” bereids? Zooals je kunt begrijpen [...] zie ik met eenige reikhalzing uit naar het in uitzicht gestelde voorschot.’ Separaat stuurde Achterberg M.H. Groenendaals boek *Drukletters. Hun ontstaan en hun gebruik* waarin, zoals hij schreef, ‘de “Orpheus”-letter voorkomt (blz. 84–85); een Duitse, hindert dat? Of zou hij in Nederland wellicht niet worden aangetroffen?’⁹ Op 1 april 1944 berichtte Smit hem dat ‘wij gaarne bereid zijn Uw bundel Eurydice in ons fonds op te nemen’:

Zooals wij U reeds mededeelden ligt het in onze bedoeling er binnenkort een beperkte, fraai verzorgde editie van in den handel te brengen. In verband hiermede zijn wij bereid U een voorschot van f 150.– te verstrekken.

Verdere details zouden wij gaarne mondeling met U overleggen wanneer U de volgende week in Utrecht bent. Met Mr. van Soest zullen wij dan gemakkelijk een afspraak kunnen maken.

Tijdens het onderhoud, dat plaatsvond op 7 april 1944, is afgesproken dat Achterberg 15% aan honorarium (met een voorschot van f 150.–) en vijf auteursexemplaren zou ontvangen.¹⁰ Toen A.H. Bloemsma, directeur van Het Spectrum, op 11 april 1944 het – niet bewaard gebleven – contract van de bundel aan Achterberg stuurde, schreef hij: ‘Wij maken er U nog op attent, dat bij eventueelen herdruk meer dan vijf presentexemplaren verstrekt zullen worden; de beperkte oplage laat thans geen grooter aantal toe.’

Wanneer precies de productie van de *Eurydice* in gang is gezet, is niet bekend. Waarschijnlijk heeft Achterberg nog enkele veranderingen in de bundel aangebracht, want op 22 april 1944 vroeg hij aan Jan Vermeulen: ‘Weet je iets te vinden over: *Medusa?* (Beteekenis enz.)’.¹¹ De feitelijke gang van zaken is niet meer te achterhalen, want er is geen kopij of

⁸ Deze brief en de hierná geciteerde brieven bevinden zich in het archief van Het Spectrum te Nijmegen. Met ‘de k.k.’ is de Kultuurkamer bedoeld.

⁹ Jan Vermeulen had hem op deze letter geattendeerd en hem het boek verstrekt (zie *Achterberg-Uitgevers*, dl. I, p. 111). *Eurydice* zou uit de Lutetia worden gezet (zie hierna). Zie ook § 18.4.

¹⁰ Dit blijkt uit een in het archief van Het Spectrum overgeleverd ‘Bezoekrapport’.

¹¹ ‘Medusa’ werd de titel van [451] ‘*Oogen, die in mij rusten*’.

drukproef van de bundel overgeleverd. Op 4 juni 1944 schreef Gabriël Smit aan Achterberg: ‘Je “Eurydice” vordert: de vellen worden nu afgedrukt.’ Op 10 juli meldde hij: “Eurydice” is afgedrukt en is aan het binden en brocheeren toe. Het komt er fijn uit te zien.’¹² Op 19 juli 1944 heeft Achterberg een exemplaar van de bundel onder ogen gekregen, zoals hij aan Jan Vermeulen schreef: ‘Zooals je weet en de verrassing (als het dit voor je is): “Eurydice”, op oudhollandsch in Lutetia van van Krimpen. Ik zag het gebrocheerd, en vond het heel rustig, ik geloof dat je het mooi zult vinden.’ De verschijning van de bundel liet nog enkele weken op zich wachten, vanwege – zoals Smit begin augustus aan Achterberg schreef – oponthoud bij de binder: ‘het goede materiaal was maar niet te vinden. Maar enfin, die zaak schijnt nu zoo goed mogelijk opgelost te zijn. Ik heb het zelf niet gezien, maar Charles Nypels zei me, dat hij er iets op gevonden had.’¹³ Tussen 11 en 17 augustus 1944 heeft Achterberg de exemplaren van *Eurydice* ontvangen, want op de eerstgenoemde datum schreef hij aan Jan Vermeulen dat hij ‘nog niets’ ontvangen had, terwijl J.C. Bloem de dichter op 17 augustus uitgebreid bedankte voor *Eurydice*.¹⁴

18.2 DE EERSTE DRUK VAN EURYDICE

Eurydice werd niet aangekondigd in het *Nieuwsblad voor den boekhandel*. In *Brinkman’s cumulatieve catalogus van boeken* van 1945 staat de bundel als volgt vermeld: ‘Achterberg, Gerrit: Eurydice. Z.pl. Z.u. [Utr., Het Spectrum]. 1944. 8°. 23⁵ x 15. 35 blz. 275 gen. ex. (fl. 5.–). *Uitverkocht. Illegaal*’. De samenstelling van de bundel is als volgt:

[Omslag]	G. ACHTERBERG [//] EURYDICE ¹⁵
[Kaft]	
[1–2]	[blanco]
[3]	EURYDICE
[4]	[blanco]
[5]	GERRIT ACHTERBERG [//] EURYDICE [//] [vignet] ¹⁶ [//] MCMXXXIII
[6]	Voor Bertus Aaffes
7	[523] ‘Orpheus’

¹² Deze twee brieven bevinden zich in de collectie Achterberg. Smit schreef verder dat hij twee gedichten uit *Eurydice* in de juni-aflevering van *Ad interim* had geplaatst en dat twee andere gedichten in de augustus-aflevering zouden verschijnen.

¹³ Ongedateerde brief, collectie Achterberg. Wat precies het probleem was, is niet bekend.

¹⁴ Deze brief is opgenomen in *Maatstaf 11* (1963–1964) [*Achterberg-nummer*], p. 841–842.

¹⁵ De tekst is gedrukt op een op het omslag geplakt etiket. Zie de reproductie in *Schrijvers prentenboek*, p. 31.

¹⁶ Het vignet is gedrukt in rode inkt.

8	[491] 'Stuifmeel'
9	[469] 'Branding'
10	[479] 'Deur'
11	[524] 'Eigening'
12	[428] 'Volvoering'
13	[433] 'Bloedgehalte'
14	[458] 'Luchtslag'
15	[525] 'Stad'
16	[451] 'Medusa'
17	[444] 'Trompet'
18	[526] 'Eigendom'
19	[463] 'Droomgebruik'
20	[429] 'Syllaben'
21	[486] 'Zijde'
22	[430] 'Narcissus'
23	[485] 'Todesraum'
24	[483] 'Eigenaar'
25	[432] 'Uitwendigheid'
26	[527] 'Bruidslid'
27	[528] 'Dans'
28	[529] 'Verrijzing'
29	[435] 'Mond'
30	[530] 'Distantie'
31	[488] 'Verhouding'
32	[531] 'Leegte'
33	[462] 'Verschijning'
[34]	<i>[inboudsopgave]</i>
[35]	EURYDICE [//] een bundel gedichten van Gerrit Achterberg [//] werd gezet uit de Lutetia van J. van Krimpen. [//] De oplage blijft beperkt tot 275 exemplaren, [//] gedrukt op met de hand geschept papier, ge- [//] nummerd van 1 t.e.m. xxv, niet in den handel, [//] en 26 t.e.m. 275 bestemd voor den handel. [//] Dit exemplaar is nummer
[36]	<i>[blanco]</i>
[Kaft]	
[Omslag]	

Het omslag – vervaardigd van blauw-grijs papier – is om een wit kartonnen kaft gevouwen. De bundel werd gedrukt door drukkerij J. & M. Boomsma te Middelharnis.¹⁷

¹⁷ D. de Jong, *Het vrije boek in onvrje tijd. Bibliografie van illegale en clandestiene belletrrie*. Leiden, 1958, p. 15.

18.3 DE ONTVANGST VAN DE BUNDEL

Over de verkoop van *Eurydice* zijn geen gegevens bekend. Volgens de opgave in *Brinkman's cumulatieve catalogus van boeken* (zie § 18.2) was de bundel in 1945 uitverkocht. Achterberg ontving, zoals hiervóór bleek, 15% aan honorarium, met een voorschot van f 150,-.

Er zijn, voorzover bekend, geen recensies van de eerste druk van *Eurydice* verschenen. In juli 1946 verscheen bij uitgeverij Het Spectrum een herdruk van de bundel.

18.4 DE TWEEDE DRUK VAN EURYDICE

18.4.1 *De tweede druk van Eurydice*

In december 1945 heeft Achterberg een gesprek gehad met P.H. Boogaard, de nieuwe directeur van Het Spectrum. Eén van de onderwerpen was de uitgave van een verzamelbundel, waarin de uitgever zeker geïnteresseerd was.¹⁸ Achterberg zag de bundel bij nader inzien echter het liefst bij A.A.M. Stols verschijnen. Op 9 januari 1946 sloot hij met Stols een overeenkomst, waarna hij Boogaard inlichtte dat dit plan dus van de baan was. Wel vroeg hij: 'Is thans de tijd misschien gekomen om tot herdrukken van "Eurydice" over te gaan? Ik zou het gaarne vernemen en in dat geval de bundel eerst nog even willen doorlopen.'¹⁹ Boogaard heeft hierop positief gereageerd, want uit een volgende brief van Achterberg blijkt dat het besluit tot de herdruk dan al is genomen:

Zou U thans Eurydice kunnen herdrukken in de 'Orpheus'-letter, die toen niet te vinden was? Hij staat in het boek van Groenendaal.²⁰ Enfin, U ziet het maar wat mogelijk is. Tekst en opdracht blijven overigens onveranderd.

Wat is het toch prachtig verzorgd uitge[ge]ven, deze 1e dr. Ik twijfel er niet aan of de 2e is in goede handen.

Gaarne hoor ik van U, wanneer U begint, over oplaag (1000 is toch geloof ik wel te doen; maar U weet het zelf het beste. De oplagen van Stols en Dishoeck zijn nooit minder) prijs en presentexemplaren.²¹

¹⁸ Dit blijkt uit wat Achterberg op 13 december 1945 aan Jan Vermeulen schreef: 'Spectrum wil gaarne alle uitgaven aan zich trekken.' Zie over de verzamelbundel, *Cryptogamen*, verder § 29.1.

¹⁹ Deze brief en de hierná geciteerde brieven bevinden zich in het archief van Het Spectrum te Nijmegen.

²⁰ Zie voor het boek van Groenendaal en Achterbergs niet gerealiseerde wens om de eerste druk van *Eurydice* uit de Orpheus te zetten hiervóór, § 18.1.

²¹ Brief, 1 februari 1946.

Een antwoord op deze brief is niet overgeleverd. Mogelijk heeft Achterberg vervolgens een tijd lang niets over de herdruk vernomen, want in april 1946 overwoog hij de bundel terug te vragen. Op 6 april 1946 vroeg hij in verband met de voorbereidingen voor *Cryptogamen* aan Jan Vermeulen:

Wat zou je er van denken om ook 'Eurydice' bij te drukken? Ik geloof wel dat Spectrum dit afstaat, tenzij ze 't zelf apart willen herdrukken. Zal ik het eens vragen? En of ze, als ze er zelf niet aan beginnen, het Stols zonder kosten willen overdoen?

Op 8 mei 1946 heeft Achterberg deze mogelijkheid ook aan Stols voor-gelegd:

mogelijk wil het Spectrum, waar 'Eurydice' clandestien verscheen, deze bundel wel aan U afstaan. Zoudt U haar dan bij *Cryptogamen* kunnen nemen? Wanneer u dit gewenst voorkomt, schrijf ik aanstonds aan Het Spectrum... tenzij [*die*] het zelf wil herdrukken, dat moet ik natuurlijk vooralsnog in het midden laten.

Al is het vervolg niet bekend, het valt te voorspellen dat zowel Het Spectrum als Stols deze onverwachte manoeuvre van Achterberg niet serieus zullen hebben overwogen.²²

Over de productie van de tweede druk zijn geen gegevens overgeleverd. Ongetwijfeld heeft de eerste druk als legger gediend voor de herdruk.²³ Of Achterberg drukproeven van de bundel onder ogen heeft gehad, valt niet te zeggen. In een brief aan Achterberg van 17 juni 1946 deelde redacteur D. de Lange mee dat de tweede druk op punt van verschijnen stond. Er ontstond echter nog vertraging in de productie, die te maken zal hebben gehad met de 'materiaalschaarste' waarover P.H. Boogaard schrijft in de volgende brief van 10 juli 1946:

Wij hebben het genoegen u hiernaast toe te zenden het overeengekomen aantal auteursexemplaren van uw bundel EURYDICE (vijftien st.)

Ondanks het feit, dat wij door materiaalschaarste zeer gehandicapt zijn, gelooven wij toch, dat wij van dezen herdruk nog iets behoorlijks hebben gemaakt.

Op 19 juli 1946 bracht Achterberg Jan Vermeulen op de hoogte van de verschijning van de bundel: 'bijna zelfde uitvoering, iets andere letter en geen nummering, dat moet je eens bekijken'.²⁴ De tweede druk van

²² Zie ook § 29.2.

²³ De tekst van de gedichten bevat twee verschillen ten opzichte van de eerste druk: een interpunctievariant in [483] 'Eigenaar' en een zetfout in [462] 'Verschijning' (zie verder het apparaat bij de gedichten).

²⁴ Vgl. ook Achterbergs brief aan Vermeulen van 15 september 1946 (*Achterberg-Uitgevers*, dl. 1, p. 223).

Eurydice werd aangekondigd in het *Nieuwsblad voor den boekhandel* van 1 augustus 1946: ‘Achterberg, Gerrit: *Eurydice*. Utrecht, Het Spectrum. 23 x 14¹. 33 blz. fl. 4.50’. De uitvoering van de bundel is nagenoeg identiek aan de eerste druk. De tekst van het binnenwerk wijkt – afgezien van de verschillen in [483] ‘Eigenaar’ en [462] ‘Verschijning’ – op de volgende plaatsen af van de eerste druk:

- [5] GERRIT ACHTERBERG [//] EURYDICE [//] [vignet]²⁵ [//] MCMXXXVI
[//] UTRECHT HET SPECTRUM BRUSSEL
- [6] TWEDE DRUK [//] Voor Bertus Aafjes
- [35] COLOPHON [//] De eerste druk van dezen bundel werd in [//] 1944 uitgegeven, zonder de vermelding van [//] Het Spectrum als uitgever, in een genum- [//] merde oplage van 275 ex. Deze tweede [//] druk verschijnt overigens in [//] gelijke uitvoering.

Volgens een aantekening in het Querido-archief bestond de oplage van de tweede druk uit 900 exemplaren (zie § 18.4.2).

18.4.2 *Verkoop en honorarium*

Medio 1948 is overwogen *Eurydice* op te nemen in een derde verzamelbundel van Achterbergs werk, die door Bert Bakker en A.A.M. Stols zou worden uitgegeven (zie § 38.1). Afgezien van het feit dat deze bundel niet werd gerealiseerd, is het zeer de vraag of uitgeverij Het Spectrum toestemming zou hebben gegeven *Eurydice* te herdrukken. Per 1 januari 1950 waren er – blijkens een aantekening in het archief van uitgeverij Querido – 660 van de 900 exemplaren verkocht. In 1953 was de resterende voorraad aanvankelijk ook nog een belemmering voor opname van de bundel in *Cryptogamen III*. Op 10 januari 1953 schreef de uitgever aan Achterberg dat hij *Eurydice* alleen wilde afstaan ‘wanneer onze oplage volledig is uitverkocht’:

Hoewel wij EURYDICE op ’t ogenblik met een zeer hoge korting aan de boekhandel leveren,²⁶ ziet het er nog niet naar uit, dat dit spoedig het geval zal zijn. Mocht u dit tijdstip liever niet willen afwachten, dan bestaat altijd de mogelijkheid, dat de uitgever van uw verzamelbundel de op het ogenblik van verschijnen nog bij ons voorradige exemplaren, waarschijnlijk hooguit enkele tientallen, tegen een prijs van f 0.75 per exemplaar van ons overneemt.²⁷

Een jaar later voelde Alice von Eugen-van Nahuys er in eerste instantie nog steeds niets voor de voorraad over te nemen, omdat – zoals zij op

²⁵ Het vignet is gedrukt in rode inkt.

²⁶ Hierover is niets bekend.

²⁷ Afschrift brief, Querido-archief, Amsterdam.

25 januari 1954 aan Achterberg schreef – het ‘de productiekosten veel te hoog [zou] maken’.²⁸ Dit bezwaar verviel toen bleek dat de voorraad uit slechts vijf exemplaren bestond.²⁹ Querido nam deze exemplaren over, waarna *Eurydice* in *Cryptogamen III* kon worden opgenomen (zie verder § 45).

18.4.3 *Recensies*

Dinaux, C.J.E., ‘[Recensie van *Eurydice*² en *Doornroosje*.]’ In: *Haarlems dagblad* 10 januari 1948.

Ham, L. van den, ‘[Recensie van *Eurydice*².]’ In: *De gids* 110.1 (1947), p. 134–135.

H[eugten], J. v[an], ‘[Recensie van *Eurydice*².]’ In: *Katholiek cultureel tijdschrift* 76.1 (1946–1947), p. 283.

²⁸ Doorslag brief, Querido-archief, Amsterdam.

²⁹ Doorslag brief aan Achterberg, 6 februari 1954, Querido-archief, Amsterdam.

19 Limiet

19.1 VOORBEREIDINGEN VOOR DE BUNDEL (1)

Nadat Achterberg in het begin van september 1943 tevergeefs had geprobeerd A.A.M. Stols voor de uitgave van *Eurydice/Limiet* te interesseren (zie § 15.2), reisde hij op 25 september 1943 naar Bussum om een bezoek te brengen aan uitgeverij Van Dishoeck. Daar had hij een gesprek met medewerker F.L. Stenfert Kroese, die onder meer de uitgave van *Limiet* toezegde.¹ Hieruit kan worden afgeleid dat *Eurydice/Limiet* op dat moment dus wederom gesplitst was. Vervolgens heeft Achterberg de samenstelling van *Limiet* nogmaals ter hand genomen, zoals blijkt uit de vragen die hij op 11 december 1943 aan Jan Vermeulen stelde:

En 't woord Miasme, (is eigenlijk Miasma) beteekent ziekte*kiem*? Of nog meer?

(Een van de dichters v/h. Fonteintje schrijft: 'Ik was het miasme, dat scheidend drong in elke zelfvoldaanheid', zoo iets)²

Pas op 21 februari 1944 kwam Achterberg bij A.M.E. van Dishoeck op het onderhoud met Stenfert Kroese terug:

Mijn situatie is op 't oogenblik zoo, dat m'n advocaat wil trachten mij, middels een nieuwe psychiater, meerdere vrijheid te verschaffen. Daar een en ander uit de aard der zaak met finantieele offers gepaard gaat, zou er mij zeer veel aan gelegen zijn te weten of ik bij herdruk en uitgave het honorarium spoedig tegemoet mag zien.

Van Dishoeck antwoordde op 3 maart 1944 dat hij *Limiet* pas na de oorlog zou kunnen uitgeven, maar was wel bereid alvast een voorschot op het honorarium te betalen. Per brief van 7 maart verklaarde Achterberg zich akkoord met deze regeling en stuurde hij de kopij voor *Limiet* aan Van Dishoeck.³ Deze bevestigde op 15 maart de goede ontvangst van de bundel en schreef dat hij zich in verband met de clandestiene herdruk van *Afvaart* in verbinding had gesteld met de drukker. De uitgave ging in deze brief niet in op het beloofde voorschot, en dus vroeg Achterberg hem hier op 22 maart nogmaals om. Op 25 maart antwoordde Van Dishoeck:

¹ Vgl. *Achterberg-Uitgevers*, dl. 2, p. 93–94. Ook is er gesproken over een mogelijke clandestiene herdruk van *Afvaart* (zie hiervóór, § 4.5.1).

² Vgl. [534] 'Lasscher', r. 9. Zie *Achterberg-Uitgevers*, dl. 2, p. 84.

³ De kopij is niet overgeleverd. Zie verder § 19.3.

Het spijt me zeer U te moeten teleurstellen. De drukker weigert pertinent zonder vergunning 'AFVAART' te herdrukken.⁴ Behalve dat, duurt het zeker ½ tot ¾ jaar, voordat de heren van plan zijn iets in proef te brengen of af te drukken. Mocht ik U met een voorschot van bv. f. 100.– kunnen helpen op een herdruk of een nieuw uit te geven boek, dan stuur ik U dit gaarne. 'LIMIET' wordt maar een klein bundeltje, dat dan maximum f 1.60 ing. zou mogen kosten. 12½% hiervan wordt f 0.20, wat dus overeenkomt met een verkoop van 500 exemplaren, wat 'AFVAART' tot nog toe niet gehaald heeft. Na de oorlog vrees ik het ergste voor de verkoop in het algemeen en voor poëzie in het bijzonder.

Achterberg begreep dat de consequentie was dat ook *Limiet* 'zal moeten liggen tot later', maar voor de zekerheid vroeg hij: 'Durft U het thans, cl.[*andestien*], niet aan?' Ook besprak hij toch meteen maar enkele praktische zaken met de uitgever:

Raamt U de prijs ing. (f 1.60) niet wat laag? 'Thebe' en 'Dead End', beide ook 2 vel, kosten f 1.90 ing. Dit zij echter geheel aan Uw inzicht en ervaring overgelaten. Zoals ik U mededeelde (wat wel tusschen U en mij mag blijven): Stols verlengde de 1e dr. van 'Osmose' (300 ex.) met 1000 ex., die thans ook weer uitverkocht zijn. Zou, in vergelijking hiermee, een oplaag van 1000 ex. voor 'Limiet' te veel zijn? [...] Wilt U voor 'Limiet' misschien nog een contract maken? (Wat mij betreft behoeft dit geenszins). Dan zie ik het gaarne tegemoet.⁵

Van Dishoeck antwoordde op 30 maart 1944:

Een postwissel van f 100.– zend ik U heden. Dit voorschot is dus een verrekening uit te keren honoraria, dus in mindering op 'LIMIET', eventueel gecombineerd met 'AFVAART'. Natuurlijk durf ik een clandestiene druk best aan, maar de drukker durft dit niet. Wat Stols gedaan heeft is niet zonder gevaar, daar geheel Nederland nu weet, dat hij alles herdrukt heeft en het niet te voorkomen is dat dit ook aan het Departement ter oordeel komt. Er is reeds een inspecteur benoemt, [*sic*] die bij verschillende uitgevers deze ondeugendheden moet controleren.

Mijn vaste overtuiging is dat na de oorlog buitengewoon weinig boeken gekocht zullen worden en poëzie zal wel weer afzakken tot het niveau van enige jaren geleden. De prijs van 'LIMIET' kan dan vanzelf wat hoger gesteld worden. Wat weten wij van prijzen na de oorlog?

Daarmee was de uitgave van *Limiet* voor onbepaalde tijd uitgesteld.

19.2 VOORBEREIDINGEN VOOR DE BUNDEL (2)

Op 6 juni 1945 zocht Achterberg voor het eerst weer contact met Van Dishoeck:

⁴ Op 18 maart 1944 had drukkerij G.J. van Amerongen & Co te Amersfoort dit aan Van Dishoeck geschreven.

⁵ Brief, 28 maart 1944. Er is een contract gesloten, maar dit is niet overgeleverd.

Nu de oorlog voorbij is en het briefverkeer weer opengesteld, informeer ik gaarne naar Uw welstand, om U tevens te vragen wanneer U 'Limiet' denkt uit te geven, zulks in verband met eventuele andere publicaties, later ontstaan, waardoor 'Limiet' misschien in het gedrang zou kunnen komen, wat mij zeer zou spijten.

Van Dishoeck antwoordde op 13 juni 1945: 'Wanneer "Limiet" zal kunnen verschijnen kan ik onmogelijk zeggen. Al mijn papier is gestolen en het ziet er niet naar uit, dat er voorlopig papier voor belleterij vrij gegeven zal worden; schoolboeken zullen wel voorgaan.'⁶ Pas op 10 oktober 1945 kon de uitgever melden:

'Limiet' zal wel spoedig gezet kunnen worden. Het is mijn bedoeling dit als bijzonder mooi bibliophiel bundeltje uit te geven. Mijn zoon houdt zich daar speciaal mee bezig samen met van Krimpen.⁷

De bundel zou in de maanden hierna niet meer ter sprake komen.⁸ Volgens de colofon van *Limiet* werd de bundel in november 1945 gezet, maar het is heel goed mogelijk dat met de productie pas in het begin van 1946 is begonnen. Aanvankelijk was het de bedoeling dat er vijfhonderd exemplaren van de bundel werden gedrukt,⁹ maar op 6 februari 1946 berichtte Van Dishoeck Achterberg: 'De opslag van de bundel "Limiet" hebben wij kunnen verhogen tot 850 ex., alle op geschept papier.¹⁰ Deze moet echter nog gebonden worden, en verschijnt eind Februari.' Deze verwachting bleek later te optimistisch, zoals Van Dishoeck op 23 februari 1946 aan Achterberg schreef:

Hierbij zend ik U een proefexemplaar van 'Limiet'. Het lijkt mij dat wij beiden hiermee wel tevreden kunnen zijn. Gaarne ontvang ik Uw fiat voor de kleur van het linnen enz. Dit exemplaar wil ik wel graag weer van U terug ontvangen. Het goud is nog niet best maar ik hoop dat de definitieve afwerking nog iets beter zal zijn.

Ik heb hiervoor de beste binder genomen, de Fa. Brandt in Amsterdam. Deze is zoals alle binders, zeer bezet en rekt na $\pm 1\frac{1}{2}$ maand, dus begin April tot aflevering

⁶ Van Dishoeck schreef meer belangstelling te hebben voor de roman die Achterberg hem in 1943 beloofd had, omdat poëzie 'zo moeilijk te verkopen is'. Zie over de roman verder *Achterberg-Uitgevers*, dl.2, p. 43.

⁷ Respectievelijk C.A.J. van Dishoeck jr., die vanaf 1945 in dienst van de uitgeverij was, en H. van Krimpen.

⁸ In deze periode correspondeerde Achterberg met Van Dishoeck voornamelijk over de mogelijke uitgave van een verzamelbundel (zie § 29.1). Wel ontving Achterberg eind 1945 nog een extra voorschot van f 100,-.

⁹ Op Ossekop van Van Gelder Zonen. In de collectie Achterberg bevindt zich een calculatie van deze oplage.

¹⁰ Er werden 500 exemplaren gedrukt op Ossekop van Van Gelder Zonen en 350 exemplaren op papier van Pannekoek.

te kunnen overgaan. Het is hopeloos zo lang het duurt voor zelfs zo'n klein boekje klaar komt. U ziet dit ook aan het jaartal, n.l. 1945, dat er in gedrukt is. Ik vrees dat bijwerken met de pen van een 1 er achter niet fraai aan zal doen en wilde dit maar achterwege laten.

Achterberg reageerde enthousiast op de ontvangst van het exemplaar: 'met vreugde ontving ik het proefexemplaar "Limiet". Ik vind het er prachtig uitzien, vooral ook de titelpagina doet erg prettig aan. Zoals U zegt, het goud kon misschien wat dieper van tint zijn.'¹¹ Dit proefexemplaar is – evenals de drukproef – niet overgeleverd. Op 10 april 1946 kon Van Dishoeck melden: 'Van de binder ontvingen wij zojuist bericht dat "Limiet" binnen enkele dagen gereed zal zijn. U ontvangt dan van beide papiersoorten¹² vijf ex. Meerdere ex. voor geschenk bestemd kunt U van ons betrekken met 40% op de ing. en 20% op de bandprijs.' De bundel zal in de tweede helft van april zijn verschenen, of misschien zelfs begin mei, gezien het feit dat Ed. Hoornik Achterberg pas op 11 mei 1946 voor de toezending van de bundel bedankte. Op 17 mei 1946 schreef Jan Thomassen – aan wie de bundel was opgedragen – aan Achterberg:

Hoe ik je genoeg moet danken voor dit wonder 'Limiet', weet ik niet. Dat je mij de eer hebt bewezen dit unieke juweel aan me op te dragen treft me te dieper, nu ik het in voltooiden vorm van je mocht ontvangen en keer op keer diep werd geschokt door de onvergelykelijke originaliteit en schoonheid, waarmee je altijd weer dingen weet uit te zeggen, die voor ieder ander onzegbaar zijn.

De opdracht aan Thomassen staat mogelijk in verband met diens pogingen een baan voor Achterberg te vinden, alhoewel die pogingen tevergeefs bleken, zoals hij ook in deze brief schreef: 'Dat ik je moest teleurstellen aangaande hulp bij het zoeken naar een betrekking heeft mij veel pijn gedaan.'¹³

19.3 DE EERSTE DRUK VAN LIMIET

In het *Nieuwsblad voor de boekhandel* van 16 mei 1946 werd de bundel in de rubriek 'Nieuwe uitgaven in Nederland' vermeld: 'Achterberg, Gerrit: Limiet. Gedichten. Bussum, C.A.J. van Dishoeck. 20 x 13. 36 blz. Geb. fl. 4.90'. Ten opzichte van de eerdere samenstelling (zie § 15.3) is

¹¹ Brief, 26 februari 1946. Over het jaartal schreef Achterberg: 'Me dunkt, we kunnen 1945 net zoo goed aanhouden, vindt u niet?'

¹² Op 6 april 1946 had Achterberg hierom gevraagd.

¹³ Zie ook *Biografie*, p. 440–446 en p. 469. In *Sphinx* droeg Achterberg het gedicht [412] 'Droomschuim' aan hem op.

niet alleen de volgorde van de gedichten gewijzigd,¹⁴ ook is [484] ‘*Roest-bruin wordt deze herfst*’ uit *Limiet* verwijderd en is [540] ‘Rondeau’ aan de bundel toegevoegd. De samenstelling is als volgt:

[Band voorplat]	GERRIT ACHTERBERG [//] LIMIET [//] [<i>vignet</i>]
[Schutblad]	
[1]	LIMIET
[2]	[<i>blanco</i>]
[3]	Gerrit Achterberg [//] LIMIET ¹⁵ [//] Gedichten [//] Bussum [//] C.A.J. van Dishoeck [//] MCMXLV
[4]	[<i>blanco</i>]
[5]	Voor Mr Jan Thomassen
[6]	[<i>blanco</i>]
7	[495] ‘Kandinsky I’
8	[445] ‘Kandinsky II’
9	[487] ‘Kandinsky III’
10	[532] ‘Distillatie’
11	[533] ‘Telefoon’
12	[438] ‘Vacuum’
13	[481] ‘Radium’
14	[439] ‘Densiteit’
15	[448] ‘Reagens’
16	[477] ‘Glas’
17	[534] ‘Lasscher’
18	[459] ‘Reimerswaal’
19	[535] ‘Klankleer’
20	[536] ‘Gruis’
21	[537] ‘Corrosie’
22	[474] ‘Woord’
23	[538] ‘Eindmoraine’
24	[480] ‘Vergroving’
25	[539] ‘Close-up’
26	[540] ‘Rondeau’
27	[473] ‘Jacht’
28	[431] ‘Muziek’
29	[436] ‘Centrifuge’
30	[541] ‘Hoorbaarheid’
31	[542] ‘Retrograde’
32	[543] ‘Backward’
33	[544] ‘Zeitlupe’
[34–35]	INHOUD [<i>volgt inhoudsopgave</i>]

¹⁴ De volgorde van de gedichten in de reeks ‘Kandinsky’ is eveneens gewijzigd.

¹⁵ De titel is gedrukt in rode inkt.

[36] LIMIET [//] Gedichten van Gerrit Achterberg, is in Novem- [//] ber 1945 naar aanwijzingen van H. van Krimpen [//] gezet uit de letter Meidoorn van S.H. de Roos, [//] en gedrukt door J.F. Duwaer & Zonen te Amster- [//] dam in een oplage van 850 exemplaren, waarvan [//] 500 op Ossekop van Van Gelder Zonen, [//] genummerd 1-500 en 350 op papier van [//] Pannekoek genummerd 501-850. [//] Dit is nummer

[Schutblad]

[Band achterplat]

De band is uitgevoerd in groen linnen met gouden belettering.¹⁶ Afgezien van de verschillen in papiersoort is de uitvoering van de exemplaren identiek.

19.4 DE ONTVANGST VAN DE BUNDEL

19.4.1 *Verkoop en honorarium*

In het prospectus 'Poëzie 1946' van uitgeverij C.A.J. van Dishoeck is de volgende passage over Achterberg opgenomen:

Een der interessantste figuren in de moderne poëzie is wel Gerrit Achterberg, wiens verzen men flarden van oneindige verteederling zou kunnen noemen. Het is ons dus een genoegen twee nieuwe bundels van hem te kunnen aankondigen, *Limiet* en *Energie*, die wederom prachtige stalen van zijn zeer persoonlijke lyriek in een uiterst gescreerde vorm bevatten.

Bij de bibliografische gegevens wordt *Limiet* als volgt vermeld: 'Gerrit Achterberg [//] LIMIET [//] (beperkte oplage op geschept papier) [//] Gebonden f 4.90 [//] 2e druk ter perse. [//] Gebonden f 4.25'. Naar aanleiding hiervan schreef Achterberg op 30 juni 1946 aan Van Dishoeck: 'Ik las in Uw brochure, dat van *Limiet* reeds een 2e dr. ter perse ging: een verheugend feit!' Blijkens een aantekening op deze brief was er echter nog geen sprake van een herdruk van de bundel.¹⁷ Ook toen Achterberg op 2 augustus 1946 wederom schreef dat hij gelezen had dat '*Limiet* 2e dr. ter perse is', reageerde Van Dishoeck terughoudend: 'De 2e dr. van *Limiet* hangt af van de belangstelling, die hiervoor op de najaarsreis zal blijken te bestaan. Tussentijds hebben wij ook nog wel enkele bestellingen gekregen. Door gebrek aan personeel ben ik erg achter met de verkoopslijsten. Ik hoop echter volgende maand in de gelegenheid te zijn U een afrekening van de 1e druk te zenden.' (5 augustus 1946) Pas op 7

¹⁶ Zie de reproductie in *Schrijvers prentenboek*, p. 33.

¹⁷ In de hand van C.A.J. van Dishoeck jr.: 'maar eens even wachten met Achterberg. *Energie* loopt niet geweldig.' Zie voor *Energie* verder § 28.3.1.

maart 1947 stuurde Van Dishoeck de beloofde afrekening. Volgens deze afrekening waren er van *Limiet* 793 exemplaren verkocht, waarvoor een honorarium van f 322,- werd berekend.¹⁸ Uit de latere correspondentie – zie § 19.4.2 – blijkt dat er in 1947 slechts 24 exemplaren werden verkocht en in 1948 nog maar 10 exemplaren. Eind 1948 zijn er dus in totaal 827 van de 850 exemplaren van *Limiet* verkocht. De resterende 23 exemplaren zijn waarschijnlijk gebruikt voor promotie en recensie.

19.4.2 *Conflict met Van Dishoeck*

Over de wijze waarop het honorarium werd berekend, is in 1947 onenigheid ontstaan tussen Achterberg en Van Dishoeck. Het honorarium was – evenals bij *Energie* – gesteld op 12,5% van de ingenaaide prijs minus omzetbelasting. In eerste instantie had Achterberg dit bedrag geaccepteerd,¹⁹ maar op 4 april 1947 kwam hij er bij de uitgever op terug:

12½ % is wel heel weinig, dit krijg ik van geen enkele uitgever. Ik verzoek U het op 15% te brengen. Ook omzetbelasting wordt nergens in rekening gebracht. Hierover sprak ik met Stols. Ten derde is f 1.25 voor een bandje als het mijne toch een formidabele bedrag – hierover is ook geen contract of brief, nietwaar?

Van Dishoeck antwoordde op 10 april 1947:

In mijn schrijven van 3 Maart 1944 heb ik op mij genomen Uw nieuwe poëzie uit te geven op basis van 12½ %/. In Uw brief van 7 Maart 1944 schrijft U:

Hierbij dus 'Limiet'; met Uwe regeling ga ik volkomen accoord.²⁰

De bandprijs van f. 1.25 berekende ik reeds voor de oorlog voor gelijkwaardige uitgaven als b.v. 'Beatrijs' van P.C. Boutens. Voor deze tijd is f 1.25 (f 1.20 zonder O.B./) voor een heel linnen bandje met goud, zeker goedkoop.

De uitgave op geschept papier was wel uitzonderlijk mooi maar duur en ik veronderstel dat 'Energie' mij zelfs geen winst opleveren zal. [...]

p.s. De omzetbelasting is een belasting, door het publiek te betalen en door ons aan de staat af te dragen. Het is natuurlijk onlogisch over deze opgelegde verhoging auteursrechten te betalen. Zover ik weet doet geen enkele grote uitgever, zoals Becht en Meulenhoff dit.

Tot nu toe hebben al mijn auteurs dit vanzelfsprekend gevonden.

Inmiddels had Achterberg ook advies ingewonnen bij Guus Sötemann, die deze praktijk heel wat minder vanzelfsprekend vond dan Van Dishoeck. Op 7 mei 1947 schreef hij aan Achterberg:

¹⁸ De reeds aan Achterberg verstrekte voorschotten (tweemaal f 100,-) werden met dit bedrag verrekend. Achterberg ontving dus f 122,-.

¹⁹ Brief aan A.M.E. van Dishoeck, 9 maart 1947.

²⁰ Zie hiervóór, § 19.1.

Over de kwestie-Van Dishoeck heb ik in het Bestuur van de VvL en met Keuls²¹ gesproken. Juridisch is er niets aan te doen. Ik was er al bang voor nu je geen contract hebt. [...] Het Bestuur heeft besloten ter waarschuwing van de in dit opzicht altijd weer te goed van vertrouwen zijnde literatoren in het Federatieblad een rubriek 'Moeilijkheden met uitgevers' te openen, waar dergelijke gevallen gesignaleerd zullen worden. De uitgevers zullen dit niet bepaald leuk vinden, en zullen zo wel gedwongen worden hun oplichterspraktijken althans wat te matigen. Het Bestuur heeft aangenomen dat jij er geen bezwaar tegen zult hebben dat de Heer v. Dishoeck een veeg uit de pan krijgt en wil dus dit geval in het volgende mededelingenblad signaleren. [...] Deze pogingen om langs slinkse wegen de royalty toch weer op vooroorlogs peil te brengen moeten de kop ingedrukt worden.

In de eerste aflevering van de rubriek 'Moeilijkheden met uitgevers' in *Federatie*²² werd de handelwijze van Van Dishoeck inzake *Limiet* en *Energie* inderdaad aangehaald als 'een sprekend voorbeeld van knoeien met bandprijzen': 'In beide gevallen is dus afgetrokken voor bandprijs plus omzetbelasting (die door vrijwel geen enkelen uitgever in aanmerking wordt genomen bij de afrekening) een bedrag van f 1.65, ofwel gemiddeld ongeveer 35% van de verkoops-prijs! Dit bedrag staat in geen verhouding tot de werkelijke prijs van de band. Hierin schuilt dan ook een door niets gerechtvaardigde extra-winst voor den uitgever.'

Eind 1947 heeft H.W.J.M. Keuls Achterberg geholpen met het verdedigen van zijn belangen met betrekking tot de eventuele herdrukken van *Afvaart*, *Limiet* en *Energie*. In een brief aan Van Dishoeck van 28 oktober 1947 stelde hij dat er van de laatste twee bundels 'geen formeele schriftelijke contracten' gemaakt waren en dat Achterberg derhalve 'volkomen bevoegd' was 'bij event. herdrukken nieuwe voorwaarden te stellen en desgewenscht zich tot een andere uitgever te wenden'. Van Dishoeck antwoordde op 30 oktober 1947 dat het contract van *Afvaart* als basis was genomen bij de uitgave van *Limiet* en *Energie*, waarmee Achterberg in 1944 akkoord was gegaan. Van Dishoeck was geenszins bereid afstand te doen van de rechten, ook al had hij geen plannen meer met *Limiet* en *Energie*: 'Daar naar beide bundels in het geheel geen vraag is en ook bij aanbieding bijna niets verkocht wordt kan er van een herdruk dus geen sprake zijn.'²³ De beslissing over een herdruk van *Afvaart*

²¹ Sötemann bedoelt respectievelijk de Vereniging van Letterkundigen en H.W.J.M. Keuls. Keuls, behalve advocaat ook dichter, was directeur van het Bureau voor Auteursrecht te Amsterdam.

²² *Federatie. Nederlandse Federatie van Beroepsverenigingen van Kunstenaars*. Mededelingen juni/juli 1947, p. 4.

²³ Van Dishoeck schreef van *Limiet* 'nog een kleine voorraad' maar van *Energie* 'nog de halve oplage' te hebben.

stelde hij uit tot november, al geloofde hij niet dat er 'veel kans' op was. Hieruit concludeerde Keuls dat Van Dishoeck 'daarom volstrekt geen bezwaar zult hebben als cliënt zich tot een anderen uitgever wendt', die dan ook 'de bij U nog aanwezige voorraad' zou kunnen overnemen.²⁴ Van Dishoeck hield voet bij stuk:

Voor het voorstel de voorraad van deze bundels aan een andere uitgever over te doen, voel ik niets. Wanneer U de uitgaven ziet, zal U moeten toegeven, dat geen enkele uitgever deze fraaier en verzorgder had kunnen doen verschijnen. Ik zal ze dus in mijn fonds houden en de Heer Achterberg te zijner tijd berichten als ze uitverkocht zijn.

Van een herdruk van 'Afvaart' moet ik tot mijn spijt afzien, daar hiervoor geen belangstelling meer bestaat. Ik heb er geen bezwaar tegen om niet de auteursrechten van deze bundel aan de Heer Achterberg terug te geven, onder voorwaarde dat ik voor de uitkeringen op 'Energie' en 'Limiet' geen hoger bedrag per exemplaar zal betalen dan het vorige jaar.

Er is n.l. sprake van geweest dat ik, om deze auteur ter wille te zijn, zou overwegen bij het uitkeren van de royalty, de bandprijs lager te stellen dan waarvoor zij aan de boekhandel berekend werd.

Gezien het verliessaldo van 300 gulden.— op 'Energie' voel ik hier toch niets voor, te meer nu van de verkoop weinig meer te verwachten is.²⁵

Hiermee zijn Keuls en Achterberg akkoord gegaan, zoals blijkt uit de latere correspondentie. Van Dishoeck stond de auteursrechten van *Afvaart* af en hield bij de eerstvolgende afrekening van *Limiet* en *Energie* het oorspronkelijke honorarium aan: 'Hierbij doe ik U de afrekening over 1947 toekomen van "Limiet" en "Energie". Er werden respectievelijk verkocht 24 en 35 exemplaren waarvoor U toekomt f. 9.74 + f. 12.46 = f. 22.20.'²⁶ Op 21 januari 1950 vroeg Achterberg de rechten van *Limiet* aan de uitgever terug: 'Volgens Uw afrekening bedroeg het aantal verkochte exemplaren eind 1948: 827 (van de 850). U zult ook exemplaren hebben gebruikt voor recensie- en andere doeleinden, zodat ik hoop dat U mij in staat kunt stellen weer over de bundel te beschikken.' Pas op 2 februari 1954 stond Van Dishoeck de rechten van *Limiet* 'om niet' af in verband met de herdruk van de bundel in *Cryptogamen III* (zie verder § 45).²⁷

19.4.3 *Recensie*

Smit, W.A.P., 'Gerrit Achterberg, vereerd en bestreden dichter.' In: *Amersfoortsche courant* 27 november 1946.

²⁴ Brief, 25 november 1947.

²⁵ Brief, 1 december 1947.

²⁶ Brief aan Achterberg, 1 juni 1948.

²⁷ In 1948 is overwogen *Limiet* op te nemen in een door Bert Bakker en A.A.M. Stols uit te geven verzamelbundel, die echter niet werd gerealiseerd (zie § 38.1).

20 Sintels

20.1 VOORBEREIDINGEN VOOR DE BUNDEL

Reeds in juli 1943 hadden Achterberg en Jan Vermeulen de titel *Sintels* overwogen als alternatief voor de door hen samengestelde bundel *Balans*. Vervolgens werd de titel *Sintels* weer vervangen door *Cel*. Uiteindelijk zouden de gedichten uit *Balans* niet alleen in deze beide bundels worden ondergebracht, maar ook in *Existentie* en *Morendo* (zie hiervóór, § 14). De titel *Sintels* komt voor het eerst voor in een brief van Bert Bakker aan Achterberg van 25 juli 1943. Voorafgaand aan deze brief – op zaterdag 17 juli 1943 – hebben Achterberg en Vermeulen blijkbaar met Bakker afgesproken dat de bundel door de Mansarde Pers zou worden uitgegeven, want in zijn brief schreef Bakker: “‘Sintels’ ligt hier voor je. We beginnen wel spoedig met het zetten.’ Waarschijnlijk gebruikte Bakker de titel *Sintels* voor de bundel die later *Cel* zou gaan heten, want er zijn geen aanwijzingen dat de bundel *Sintels* reeds in juli was samengesteld en door Bakker zou worden uitgegeven.¹ De voorbereidingen voor *Sintels* zouden eerst in de tweede helft van 1943 worden getroffen, de periode dat Achterberg en Vermeulen ook bezig waren met de al dan niet gecombineerde uitgave van *Eurydice* en *Limiet*. Achterberg doelde op deze bundels toen hij op 2 september 1943 aan Vermeulen schreef:

Nu ik zoo'n beetje zit te bladeren [...] kom ik sommige verzen tegen, die o.a. in *Morendo* of *Sintels* stonden; zooals ‘Uw leden strekken zich in boomen’ enz. Hoe zit dit? Hadden die ook niet bij bovengenoemde bundel gehoord?²

Uit deze brief blijkt niet alleen dat de samenstelling en titel van de bundel nog niet vaststonden, maar ook dat de voorbereidingen voor de verschillende bundels nogal door elkaar liepen en in ieder geval voor Achterberg niet volledig helder te scheiden waren.

De definitieve samenstelling van *Sintels* werd vermoedelijk pas eind 1943 afgerond. Nadat Achterberg eind november aan A. Marja gevraagd had of de Homerus Pers (F.G. Kroonder te Bussum) bereid zou zijn een bundel van hem uit te geven³ en Marja de uitgever blijkbaar met

¹ Zie voor *Cel* § 16.

² Zie [437] ‘Uw leden strekken zich in boomen’. Dit gedicht werd uiteindelijk gebundeld in *Existentie*. Achterberg gebruikt hier de titel *Morendo* als alternatief voor *Sintels*. Zie ook § 15.2.

³ Zie Achterbergs brief aan Jan Vermeulen, 27 november 1943 (*Achterberg-Uitgevers*, dl. 1, p. 80).

positief resultaat benaderd had, stuurde Achterberg de bundel op 29 december 1943 aan hem op:

Zoals je ziet is deze bundel opgedragen aan A. Marja, hopende dat ik hem iets goeds opdraag (wat niet goed is, is niet geschreven). Maar ja... honoreert Kroonder behoorlijk, Theo? Ik kan n.l. momenteel zeer goed wat geld gebruiken, nu mijn advocaat, met wien ik een onderhoud had, trachten wil, mij, via een psychiater van zijn kennis, meer vrijheid te verschaffen. De naam 'Sintels' kwam mij beter voor dan 'Morendo', omdat de verzen nogal heterogeen zijn. Als Kroonder er aan wil, komt de uitgave waarschijnlijk dit voorjaar nog?

Een maand later, op 29 januari 1944, kon Marja aan Achterberg schrijven 'dat de Homerus Pers gaarne je bundel "Sintels" zal uit geven. Het is de bedoeling dat deze binnen enkele maanden, dus in elk geval nog in 't voorjaar, verschijnt.' Verder schreef hij:

In verband met het onderzoek dat tegen den uitgever nog in gang is, waarbij voor 10 mille aan papier in beslag werd genomen, wil hij liever zo weinig mogelijk correspondentie voeren over dergelijke uitgaven, weshalve hij mij verzocht deze zaak met jou te willen regelen. Het is dus beter zijn naam verder niet te noemen, vooral ook niet tegen derden.

Je krijgt 15% royalty, met als voorschot f. 100,-. Dit is niet zo erg hoog, maar de oplage kan natuurlijk maar klein zijn. Ga je hiermee accoord laat het mij dan p.o. weten, dan doe ik je zo gauw mogelijk het voorschot toekomen. Ook de proeven e.d. ontvang je dan t.z.t. via mij.

Op 1 februari 1944 verklaarde Achterberg zich akkoord, 'want ik heb het geld om bekende redenen hard nodig. [...] Wil je zoo mogelijk, en als je 't onthoudt, t.z.t. de drukproeven in een dichte enveloppe zenden? Daar doe je mij een dienst mee: dit is hier een erg druk huishouden en iedereen grijpt naar de post.'⁴ Medio april zijn de drukproeven van *Sintels* aan Achterberg gestuurd, want op 18 april 1944 vroeg Marja: 'Heb je de proeven van de "Sintels" ontvangen en doorgezonden naar Kr.?' Deze proeven zijn niet overgeleverd.⁵ De productie van de bundel zou overigens vertraging oplopen. Op 18 juli 1944 meldde Achterberg nog aan Gerrit Kamphuis⁶ van de uitgever bericht te hebben gehad dat de bundel 'zeer binnenkort' zou verschijnen, maar op 31 augustus 1944 schreef hij aan Jan Vermeulen dat de uitgave 'al een paar maanden' stagneerde.

⁴ Verder schreef Achterberg: 'Ik ben erg blij dat je de opdracht voorin aanvaardt.'

⁵ Op 22 april 1944 informeerde Achterberg bij Jan Vermeulen naar de juiste schrijfwijze van 'code civile' (vgl. [519] 'Code civile'), waarschijnlijk in verband met de correctie van de proef.

⁶ Deze brief is boven water gekomen na de publicatie van *Achterberg-Kamphuis*.

De precieze verschijningsdatum van *Sintels* is niet bekend. De bundel werd niet aangekondigd in het *Nieuwsblad voor den boekhandel*. In *Brinkman's cumulatieve catalogus van boeken* van 1945 staat de bundel als volgt vermeld: 'Achterberg, Gerrit: Sintels. Gedichten. Z.p., Bayard Pers. [Bussum, F.G. Kroonder]. 1944. 8°. 22 x 14. 29 blz. (fl. 2.90; luxe ed. fl. 4.75). *Illegaal*'. De samenstelling is als volgt:

[Omslag]	SINTELS [//] [vignet] [//] GERRIT ACHTERBERG
[Kaft]	
[1]	Gerrit Achterberg /SINTELS
[2]	[blanco]
[3]	SINTELS ⁷ [//] GEDICHTEN VAN [//] GERRIT ACHTERBERG [///] BAYARD PERS
[4]	[blanco]
[5]	Voor A. MARJA
[6]	[blanco]
7	[511] 'Glazenwasscher'
8	[456] 'Ziekenhuis'
9	[512] 'Dorp'
10	[453] 'Watermolen'
11	[426] 'Wandeling'
12	[96] 'Het leger'
13	[496] 'Bekeering I'
14	[497] 'Bekeering II'
15	[220] 'Tusschen de duisternissen'
16	[513] 'Merel'
17	[227] 'Ambacht'
18	[514] 'Plateel'
19	[515] 'Indicht'
20	[210] 'Melkknecht'
21	[516] 'Watertoren'
22	[135] 'Zwarte lente' ⁸
23	[517] 'Globe'
24	[193] 'Zeiltocht'
25	[518] 'Klok'
26–27	[494] 'Kleine kabalistiek voor kinderen' ⁹
28	KWATRIJNEN
	[251] 'Vincent'

⁷ De titel is gedrukt in rode inkt.

⁸ In de inhoudsopgave luidt de titel: 'Zwarte Lente'.

⁹ In de inhoudsopgave luidt de titel: 'Kleine Kabalistiek'.

	[519] 'Code civile'
	[520] 'Daimon'
[29]	INHOUD [<i>volgt inhoudsopgave</i>]
[30]	[<i>blanco</i>]
[31]	COLOPHON [//] Deze bundel werd in het voorjaar van 1944 gedrukt, [//] in een beperkte oplage voor vrienden en bekenden [//] van den auteur en den uitgever van de Bayard Pers, [//] met de Weiss Antiqua letter op Hollandsch Text. [//] Vijftig exemplaren, genummerd van 1-50, [//] verschenen op Boston Text en werden [//] door den dichter gesigneerd.
[32]	[<i>blanco</i>]
[Kaft]	
[Omslag]	

Het omslag – gemaakt van blauw-grijs papier en bedrukt met rode letters en vignet – is om een wit kaft van houthoudend karton gevouwen.¹⁰ De tekenaar van het vignet was Fons Montens. De typografie van de bundel is verzorgd door Johan H. van Eikeren. De bundel werd – waarschijnlijk in een oplage van 500 exemplaren, waarvan vijftig gesigneerd door de dichter – gedrukt door drukkerij J. van der Schaaf te Amsterdam.¹¹

20.3 DE ONTVANGST VAN DE BUNDEL

20.3.1 *Verkoop en honorarium*

Zoals hiervoor reeds ter sprake kwam, had Marja op 29 januari 1944 aan Achterberg een honorarium van 15% voorgesteld, met een voorschot van f 100,-. Over de verkoop van de bundel zijn geen gegevens bekend. Mogelijk raakte de bundel in de loop van 1946 uitverkocht, gezien het feit dat F.G. Kroonder in juni/juli van dat jaar een herdruk van de bundel overwoog. Zijn plannen hadden echter ook te maken met het feit dat Achterberg een aantal gedichten uit *Sintels* wilde opnemen in een religieuze bundel en in een verzamelbundel.¹² Een afzonderlijke herdruk van *Sintels* is nooit verschenen. Twee gedichten uit de bundel zouden worden opgenomen in *En Jezus schreef in 't zand*, elf gedichten in

¹⁰ Zie de reproductie in *Schrijvers prentenboek*, p. 30.

¹¹ D. de Jong, *Het vrije boek in onvrije tijd. Bibliografie van illegale en clandestiene belletrise*. Leiden, 1958, p. 17.

¹² Het betreft de eerste plannen voor *En Jezus schreef in 't zand* (zie § 30.1) en *Oude cryptogrammen* (zie § 38.1). Zie ook de in § 33.1 geciteerde brief van A. Marja aan Achterberg d.d. 6 augustus 1946.

Hoonte.¹³ De resterende gedichten uit *Sintels* werden onder die titel herdrukt in de verzamelbundel *Oude cryptogamen* (zie verder § 38).

20.3.2 *Recensies*

Tijdens de oorlog zijn er geen recensies van de clandestiene bundel verschenen. Uit de jaren 1945–1946 zijn slechts twee korte besprekingen bekend:

G., '[Recensie van *Sintels*.]' In: *De telex* 11 juni 1945.

Kool, H.C., 'Meilied op de ruïnes. "Sintels" van Bloem en Achterberg.' In: *Het vrije volk* 30 april 1946.

¹³ Zie respectievelijk § 30 en § 34.

2 I Morendo

2 I. I VOORBEREIDINGEN VOOR DE BUNDEL (1)

Eind februari 1944 heeft Jan Vermeulen Achterberg voorgesteld om de gedichten, die buiten de in 1943 samengestelde bundels waren gebleven, alsnog afzonderlijk te bundelen. Op 28 februari 1944 schreef Achterberg hem over dit plan:

de 'overgeschoten verzen'. Daar ben ik ook voor; op de manier die jij aangeeft. Ik zal zelf de eerste keus doen, zoo ruim mogelijk, en laat de definitieve aan jou over + de verkoop! (Want ik kan nu niet bewegen; hoogstens in Zutphen en Enschede.) Weet jij een goedkoop drukker? Behandel jij dan alle voorkomende zaken? Mijn kennissen zal ik dan natuurlijk ook 'bewerken'/. En jij verzint een heel aannemelijke voorrede, niet-waar? Over enkele dagen kun je dus een 'staal' tegemoet zien.

Op 7 maart 1944 stuurde Achterberg zijn keuze aan Vermeulen:

zou je 't verschijnen dezer bundel, die natuurlijk zonder pretenties is, niet zóó kunnen motiveeren: dat hij de eenigszins opvallende leemte vult tusschen Afvaart ('30) en Eiland ('39).¹ Ik heb alles waar ik aan twijfelde in deze enveloppe gedaan en mag het nu definitief aan je overlaten? Er zou een naam moeten komen, die tusschen Afvaart en Eiland ligt.

Het was de bedoeling de bundel clandestien en in eigen beheer uit te geven; Achterberg zou de kosten voor zijn rekening nemen. In dit verband schreef hij aan Vermeulen: 'Hou de drukkosten zoo laag mogelijk. Hindert niet hoe het er uit ziet, vind je wel? [...] Als het loopt deelen we onherroepelijk samen. Dat is mijn uitdrukkelijke wensch; als jij je met alles belast. Maar zwijg in alle talen, tot het zoover is.' Omdat Achterberg met name wilde voorkomen dat Bert Bakker op de hoogte raakte van deze uitgave, schreef hij: 'Bij Tamminga drukken dat gaat, dunkt me, niet, in dit geval.'² De samenstelling van de bundel liet hij aan Vermeulen over:

Jij weet wel nauwkeurig wat er in 'Afvaart' gepubliceerd is; zoodat we geen dubbele publicaties krijgen. Jij bent ook sterk i/h. titels-geven! Jan, ik bid je, laat van dit *niets* zien, aan wie ook. Beloof je me dat?

¹ Reeds in 1941 had Roel Houwink, mogelijk in verband met eenzelfde voornemen, bij Achterberg geïnformeerd naar de gedichten uit deze periode. Zie § 12.1.

² Bakker was in deze maanden bezig met de uitgave van *Cel* (zie § 16).

Je zou ook kunnen naar voren brengen, dat deze eigenlijk nagekomen bundel alleen voor vrienden etc. bestemd is? Enfin, misschien weet je nog meer aannemelijks te vinden; zoodat geen critiek er vat op krijgt.

[...]

Begin er onmiddellijk aan en wees uiterst kritisch. Hij moet, als dat mogelijk is, minstens worden wat Afvaart is.

Dan moet jij ook het voorwoord onderteekenen, alsof jij het bent die ze alsnog aan 'de vergetelheid ontruk' (hm!) Zou dat zoo het beste zijn? Zie het maar.

In zijn brief deed Achterberg overigens wel een aantal voorstellen over al dan niet op te nemen gedichten: 'die stapel schriften is thuis. Maar die zijn nog ouder. Daar is niets bij, denk je ook niet?' En: 'wil de bundel uit die tijd zijn, dan kunnen we er m.i. "Kab." en "Sprookje"³ niet in opnemen evenmin als sommige andere.'

In zijn volgende brief, van 11 maart 1944, schreef Achterberg aan Vermeulen: 'Zou de titel "Golven" voldoen?' Tevens vroeg hij of de bundel 'zonder mijn (en/of jouw) naam' of desnoods 'onder schuilnaam of alleen G.A.' uitgegeven zou kunnen worden, want hij vond de clandestiene uitgave 'voor mij *veel* te riskant'; daarom ook verzocht hij Vermeulen 'noch jouw noch mijn naam bij de drukker' te noemen: 'Wees erg voorzichtig en... snel.' Intussen had Vermeulen Achterberg uitvoerig geantwoord op de verschillende vragen uit diens hierboven geciteerde brieven, want op 14 maart 1944 schreef Achterberg:

Goed, mét pretenties. Ik weet het ook niet, hoor. 'Morendo' kan wel.⁴ Wat dacht je van 'Golven'. Zoiets. Maar je voorrede is er op geschreven, niet? Frappant is 't, dat we dezelfde gedachtegang hadden. Over schuilnaam (Voorheuvel, Voordal) of *geen* naam hoor ik nog van je, hè? Jammer dat je voorrede ook gebaseerd is op 'Kab' en 'Spro'. Dit zijn 'Spielereien', op z'n hoogst; vooral niet meer, dunkt je ook niet? Als we ze dus eenigszins kunnen missen, doe ik het veel liever niet.

Ja vóór Paschen is zeer voorbarig. Neem me niet kwalijk.⁵

Maar je keuze zie ik eerstdaags tegemoet, aangeteekend. Kan dat? (Met Paschen rekenen we wel af). Als een onderteekening van het voorwoord jou ook maar geen moeilijkheden geeft... opdracht zal ik nog over denken.

Helaas kan ik de machine niet missen: copiëer op 't oogenblik. Maar kun je er geen halen bij Burgersdijk? Schrijf ze anders gewoon over. Dat je een week-end komen wilt is overigens alleruitstekends[!].

³ Respectievelijk [494] 'kleine kabbalistiek voor kinderen' en [505] 'Sprookje'. Zie ook § 12.4.2, § 12.4.5 en § 14.2.

⁴ De titel *Morendo* was in 1943 ook al genoemd bij de samenstelling van *Eurydice/Limiet* (zie § 15.1) en *Sintels* (zie § 20.1).

⁵ In zijn brief van 7 maart 1944 had Achterberg gevraagd: 'Zet je er vaart achter? Het moet vóór Paschen verkocht zijn.'

Blijkens deze brief was Jan Vermeulen al met de voorbereidingen voor de bundel begonnen en had hij ook reeds de eerste versie van de verantwoording gereed.⁶ In de collectie Vermeulen bevinden zich diverse aantekeningen met betrekking tot de samenstelling, zoals een lijstje met de volgende notities:

Morendo

de of *den*?

interpunctie

de titels zijn de zwakke plek in deze bundel

eigen beheer

Colophon

Is het schrift van Houwink ouder dan het gedateerde schrift of omgekeerd?

3 groepen

Afvaart – schriften – Kaballistiek

Vraag van wanneer dateert Kamer (prachtig)

Op deze vragen antwoordde Achterberg op 20 maart 1944:

Mijn naam er niet op was alleen omdat ze me soms in 't gesticht terug kunnen douwen. Maar als jij het alles op je neemt, vind ik dat best natuurlijk. *Ik* heb er dus nooit iets van geweten, afgesproken? Schrijf maar *de*, *hè*? Het schrift met 'Houwink' is het oudste.

'Kamer' weet ik niet precies, stond het niet in de schriften ook? Dan zal het wel van daarvóór zijn. 'Burgerlijke stand' kan ik niet zoo gauw wijzigen. Zal probeeren. [...]

Ik informeer naar een drukker ook. Dus: *Morendo*.

Zie met groote verwachting keuze tegemoet.

Met 'Burgelijke stand' antwoordde Achterberg mogelijk op een vraag naar [519] 'Code civile', dat door Vermeulen – in een afwijkende versie – als opdracht voor de bundel werd genoteerd:

Opdracht Morendo

Wanneer dit lied U nog bereikt, verneem het enkel [//] als wind en eeuwigheid, een bloem in Uwe hand. [///] Alle herinnering is vergeten en verbrand.

Bovenaan het blad noteerde Vermeulen: 'waar is dit kwatrijn'. Het gedicht was reeds ondergebracht in *Sintels* en zal om die reden als opdracht voor *Morendo* zijn vervallen.

⁶ In deze versie – die is overgeleverd in de collectie Vermeulen – noemde Vermeulen inderdaad het gedicht [494] 'kleine kabbalistiek voor kinderen'. In de tweede versie werd de betreffende zinsnede geschrapt. Zie voor de definitieve tekst van de 'Verantwoording' Bijlage 4.

Eind maart was de samenstelling van de bundel voorlopig afgerond en heeft Vermeulen Achterberg blijkbaar voorgesteld zijn keuze mondeling te bespreken, want op 29 maart 1944 schreef Achterberg hem:

Breng je dan al die oude verzen mee als je kunt? De opdracht wordt nu: voor de zui-
vere.⁷ Meer niet. Zeker, laat dat prospectus drukken, als het je dienstig lijkt voor de
verkoop.⁸ Ik ben zeer benieuwd naar het resultaat! Als de titel 'Wind' ook niet in de
andere bundels voorkomt, handhaven we deze. 'Spinrag' leek me wezenlijker passen
bij het vinden in het stof enz. Doe maar geen inhoud; afgesproken. [...]

[...] De ingelaschte regels van 'Venster' zal ik dan nog bekijken in de proef.⁹ [...]

De verantwoording is geheel voor jouw verantwoording. De hele bundel, zooals je
me beloofde, en waarvoor ik je zeer dankbaar ben. *Ik weet dus nergens van.*

Jij had die oude verzen al voor jaren van me gekregen. (Als ze me in 't gesticht
douwen, ben ik de dupe!)

21.2 DE SAMENSTELLING VAN DE BUNDEL, STADIA I–IV

21.2.1 *Stadium I*

De samenstelling van de bundel is te reconstrueren aan de hand van de door Jan Vermeulen bijgehouden lijsten met beginregels en titels van gedichten.¹⁰ In eerste instantie heeft Jan Vermeulen de gedichten verzameld die in aanmerking kwamen voor opname in *Morendo*. Van deze inventarisatie heeft hij verschillende lijsten bijgehouden, die een voorlopig karakter hebben, gezien aanduidingen als 'Bruikbaar' en 'Bruikbare verzen'; ook noteerde hij een aantal gedichten in een vroege versie van de 'Verantwoording'. Bepaalde gedichten komen op meer dan één lijst voor, andere gedichten zijn onmiddellijk doorgehaald. Het staat vast dat Vermeulen bij de eerste verzameling niet precies wist welke gedichten al dan niet in de reeds samengestelde bundels waren ondergebracht. In eerste instantie nam hij bijvoorbeeld een groot aantal gedichten over uit het materiaal van de geplande bundel *Balans*, terwijl dezelfde gedichten reeds door Achterberg waren opgenomen in *Sintels*.¹¹

Uit het overgeleverde materiaal blijkt dat Jan Vermeulen de volgende bronnen heeft gebruikt (zie voor de nummers het overzicht in § 21.2.4):
a. het 'Schrift Houwink': dit cahier was afkomstig uit het bezit van Roel

⁷ Volgens Hazeu is hiermee Cathrien van Baak bedoeld (*Biografie*, p. 418).

⁸ Zie voor de tekst van het prospectus hierná, § 21.3.

⁹ Respectievelijk [198] 'Wind', [553] 'Spinrag' en [556] 'Venster'. Zie verder § 21.3.

¹⁰ Van een groot aantal gedichten is bovendien een – eveneens door Vermeulen vervaardigd – manuscript of typoscript overgeleverd. De originele manuscripten zijn niet overgeleverd. Zie verder het apparaat bij de gedichten.

¹¹ *Balans* was na de eerste samenstelling in juli 1943 blijven liggen. Zie hiervóór, § 14.2.

Houwink en bevatte gedichten uit de periode tussen 1931 en 1937 (zie § 5.4.1). Hieruit nam Vermeulen de nummers [1]–[16] over.¹²

b. het ‘Gedateerde schrift’: dit cahier bevatte door Achterberg gedateerde gedichten uit het begin van 1937 (zie § 6.1). Hieruit nam Vermeulen de nummers [17]–[35] over.

c. de ‘losse verzen’: afzonderlijke manuscripten van gedichten die Achterberg aan hem had gestuurd of die hij zelf in bezit had. Onder het kopje ‘losse verzen’ noteerde Vermeulen zelf de nummers [36]–[42], maar het is zeer waarschijnlijk dat ook de overige gedichten (de nummers [43]–[77]) afzonderlijk waren overgeleverd.

21.2.2 *Stadia II–III*

Vervolgens heeft Jan Vermeulen een nadere selectie gemaakt uit de verzameling gedichten uit stadium I, die hij vastlegde op twee lijsten, aangeduid met ‘*Morendo* definitieve keuze in *willekeurige* volgorde’ (genummerd ‘I’) en ‘*Morendo*’ (genummerd ‘II’). De twee overzichten zijn waarschijnlijk min of meer in samenhang met elkaar ontstaan, want onderaan de eerste lijst schreef Vermeulen: ‘zie blz II’. Op grond van de genoteerde titels – zie het overzicht, stadia II en III – en de overgeleverde correspondentie, kunnen de lijsten gedateerd worden op eind maart 1944.¹³

Op de lijst ‘*Morendo* definitieve keuze in *willekeurige* volgorde’ – stadium II – staan 25 gedichten, waarvan vier niet in de eerdere lijsten voorkomen (de nummers [74]–[77]); bij twee gedichten (de nummers [27] en [75]) noteerde hij een of meer alternatieven. De meeste gedichten zijn van een titel voorzien.

De lijst ‘*Morendo*’ – stadium III – bevat 34 gedichten. Alle gedichten uit stadium II zijn overgenomen, behalve nummer [11] en de gedichten die als alternatief stonden genoteerd. Negen gedichten komen niet voor in stadium II maar wel in stadium I (de nummers [14], [17], [20], [21], [25], [30], [36], [46] en [54]); één gedicht (nr. [77]) is op geen van de voorgaande lijsten genoteerd. De volgorde van de gedichten is willekeurig; blijkens een aantekening van Vermeulen onderaan de lijst moesten de gedichten nog ‘± chronologisch’ worden geordend.¹⁴ Op één na (nr. [35]) zijn alle gedichten van een titel voorzien.

¹² Volgens een andere aantekening van Vermeulen bevatte het ‘Schrift Houwink’ een gedicht getiteld ‘Spot-Light’. Het is niet duidelijk of het een onbekend gedicht betreft of de titel van één van andere gedichten uit het schrift.

¹³ Zie de in § 21.1 geciteerde brieven van Achterberg aan Jan Vermeulen van 20 en 29 maart 1944.

¹⁴ Deze chronologische ordening is voor het eerst aangebracht in stadium IV.

21.2.3 *Stadium IV*

De definitieve samenstelling van de bundel is overgeleverd op een blad ‘*Inhoud Morendo*’, waarop de titels van 28 gedichten zijn genoteerd. Zes gedichten uit stadium III zijn dus niet overgenomen (de nummers [21], [30], [52], [53], [55] en [66]); van een aantal gedichten is de titel gewijzigd (zie ook § 21.3). De nummering van de titels (‘3’ tot en met ‘30’) komt overeen met de door Vermeulen elders berekende omvang van de bundel:

Morendo omvang 2 vel = 32 pag.
titel: blz 1
eventuele opdracht blz 2
blz 3–30 verzen
blz 31 verantwoording
blz 32 inhoud?
Colophon?

De volgorde van de gedichten – die niet meer gewijzigd zou worden¹⁵ – is chronologisch naar het ontstaan der gedichten, met uitzondering van het openingsgedicht van de bundel, [545] ‘Morendo’, dat dateert van 25 maart 1937.

21.2.4 *Overzicht stadia I–IV*

In het hiernavolgende overzicht wordt de samenstelling van de bundel uit de stadia I–IV weergegeven. De volgorde van de gedichten uit stadium I is overgenomen van de door Jan Vermeulen vervaardigde lijsten.¹⁶ Bij de stadia II–IV wordt alleen aangegeven of een gedicht uit een eerder stadium is overgenomen.¹⁷ De beginregels en titels van de gedichten worden weergegeven zoals zij door Jan Vermeulen zijn genoteerd, voorafgegaan door het gedichtnummer van deze uitgave. Indien een gedicht niet is overgeleverd, wordt dit aangegeven door middel van ‘[-]’. Nadere bijzonderheden worden in voetnoten vermeld.

¹⁵ Alleen de titel van [192] ‘Misschien’ werd door Achterberg in de drukproef veranderd in ‘Bezinning’ (zie § 21.3). Zie voor de samenstelling van *Morendo* § 21.4.

¹⁶ De nummering is door mij toegevoegd.

¹⁷ Zie voor de volgorde van de gedichten in stadium IV § 21.4.

STADIUM I	II	III	IV
'Schrift Houwink'			
[1] [176] 'Dit is de idylle van het nichje op bezook'			
[2] [-] 'Maar wat de regen later op de avond' ¹⁸	zie [29]		
[3] [178] 'In deze zuivere duisternis'			
[4] [179] 'Vol van avonddauw en donker'			
[5] [180] 'Weemoed omdat de dood het weet'			
[6] [181] 'Het wordt mijn laatste, grootste avontuur'			
[7] [182] 'Tuin van een berfstdag bij haar thuis'			
[8] [183] 'Omdat het niet ontwaken kon'			
[9] [184] 'Gij zijt bij mij den nacht, den dag, den nacht'	'Gemis'	idem	'Aanwezigheid'
[10] [185] 'Ik ga naar de stations waar de atomen zweven'	idem		
[11] [186] 'Stuk laten liggen wat niet is te heelen'	'Alleen'	idem	idem
[12] [188] 'Ik ben alleen met lied en wind'			
[13] [190] 'Nu zich het einde nog bezint'		'Misschien'	idem
[14] [192] 'De dingen zijn nu zo dichtbij, dat ik'		'Wind'	idem
[15] [198] 'O wind die mij onwetend houdt'	idem	idem	'Kou'
[16] [202] 'De oogen uitgezien zijn hard en bitter'	'Kwatrijn'		
'Gedateerde schrift'			
[17] [557] 'Herinnert gij u nog het zoete nien'		'Herinnering'	'Stroomgebied'
[18] [556] 'Uren in mij gestorven'	'Uren'	'Venster'	idem
[19] [740] 'Ik zie mij in de winkebruiten gaan' ¹⁹			
[20] [218] 'Over een leven, weerstandsloos'		'Sterrehoos'	'Sterrenhoos'

¹⁸ Het betreft de tweede strofe van [553] 'Spinrag'. Een zelfstandig gedicht met deze beginregel is niet overgeleverd.

¹⁹ Het betreft de beginregel van [740] 'Herzeling'. Omdat van dit gedicht geen versie uit 1944 bewaard is gebleven, wordt het in deze uitgave opgenomen volgens de overgeleverde, latere versie.

Overzicht (vervolg.)

GEDICHTEN VOOR MORENDO		II	III	IV
STADIUM I				
[21]	[220] 'Laat ik u langzaam, ongeweld.'		'Tussen de duisternissen'	
[22]	[219] 'Laat mij u tot dit lied herleiden'			
[23]	[555] 'Een lichaam door geen lied te deren'	'Lichaam'	idem	'Majesteit'
[24]	[558] 'De woorden die ik nodig heb'	'Woorden'	idem	'Woord en Dood'
[25]	[545] 'De stervende'		idem	'Morendo'
[26]	[-] 'Uit het geheim dat lichaam beet'			
[27]	[560] 'Ergens moeten uw handen nog bezig zijn'	'Handen' (zie [32])	idem	idem
[28]	[554] 'Tussen deez' zinnende accoorden'	idem	'Geheim II'	'Souverein'
[29]	[-] 'Het open raam' ²⁰	'Lente' ²¹	idem	'Spinrag'
[30]	[520] 'Daemon'		idem	
[31]	[-] 'Alle eerlijkheden zijn voorbij' ²²			
[32]	[562] 'Hij die het spoor verloren is'	[32], [33] of [34]		
[33]	[-] 'Mij laat de lente nu niet meer ontkomen'	alternatief voor		
[34]	[-] 'Wat tussen ons geboren is'	'Handen' (zie [27])		
[35]	[559] 'Borsten rijzen als sterren in'	idem	idem	'Gelaat'
	'losse verzen'			
[36]	[551] 'Dit worden de berfsten met de lange grassen'		'Herfst'	'Illusie'
[37]	[97] 'Zij lachte traag, haar lach weende beneden'	'Achtergebleven'	idem	idem
[38]	[-] 'Ik kreun met het laken tegen mijn mond'			
[39]	[-] 'Als wind en donker leef ik in uw naam'			
[40]	[-] 'Het is misschien nog jaren rijzen'			

²⁰ Het betreft de eerste strofe van [553] 'Spinrag'. Een zelfstandig gedicht met deze beginregel is niet overgeleverd.

²¹ Samenvoeging van [-] 'Het open raam' en [-] 'Maar wat de regen later op de avond' (zie [2]).

²² Deze beginregel werd door Vermeulen doorgehaald.

Overzicht (vervolg)

GEDICHTEN VOOR MORENDO		II	III	IV
STADIUM I				
[41]	[550] 'En het gras ispelt naast het gras'	idem ²³	'Geheim I'	'Bloei'
[42]	[92] 'De straten zwierven met het sneeuwen mede'	'Sneeuw'	idem	idem
'Morendo'				
[43]	[-] 'O droom, die mij tesamen legt met een' ²⁴			
[44]	[114] 'Maar ik heb eenmaal geloofd'			
[45]	[-] 'O naam waarvan ik mij beschrei'			
[46]	[549] 'Waarom werd zij zoó zacht'		'Mond'	'Wij'
[47]	[-] 'Uit het geheim dat lichaam heef'			
[48]	[515] 'Er is geen wederkeer nit dit gedicht'	'Kamer'	idem	idem
[49]	[561] 'Want deze kamer is uw zuster'	idem	'Slaapliedje II'	idem
[50]	[548] 'Ik weet hoe haar oogen zullen zijn'	idem	'Vannacht'	'Slaapwandeling'
[51]	[546] 'Ik heb met u vannacht gewandeld'			
'Morendo bruikbare verzen'				
[52]	[505] 'Sprookje'	idem	idem	
[53]	[494] 'Kleine Kaballistiek voor kinderen'	idem	idem ²⁵	
[54]	[136] 'Gij wist dat ik niet anders was'		'Belijdenis'	idem
[55]	[231] 'Vincent'	idem	idem	
[56]	[81] 'Er zijn nieuwe erten in mij ontstaan'			
[57]	[96] 'De avond houdt de lauwe vlag'	'Sneeuwgang'	idem	idem
[58]	[150] 'Nu ik mijn weg alleen weer ga'			

²³ De beginregel werd door Vermeulen veranderd in: '[het gras] ritstelt [naast het gras]'. Deze wijziging is in geen van de bronnen van het gedicht overgenomen.

²⁴ Deze beginregel werd door Vermeulen doorgehaald.

²⁵ In stadium II luidt de titel: 'Kleine Kaballistiek voor kinderen' en in stadium III: 'Kleine Kaballistiek'.

Overzicht (vervolg)

GEDICHTEN VOOR MORENDO

	I	II	III	IV
STADIUM I				
[59]	[227] 'Ambacht achter oogleden'			
[60]	[496] 'Gij hebt het hoog geheim doorbroken, Heere Jezus'			
[61]	[497] 'God scherpt zijn wet op deze steen'			
[62]	[437] 'Uw leden strekken zich in boomen'			
[63]	[443] 'Vanacht zijn weer begonnen'			
[64]	[470] 'Rodin'			
[65]	[135] 'In de zon is de dood begonnen'	idem		
[66]	[426] 'Wandeling'		idem	
	'[Verantwoording]'			
[67]	[533] 'Telefoon'			
[68]	[465] 'Nijhoff'			
[69]	[440] 'Brabander'			
[70]	[434] 'Volk & Vaderland'			
[71]	[492] 'Ter Braak'			
[72]	[453] 'Uit de middeleeuwen van Ary Prins'			
[73]	[456] 'Ziekenhuis'			
[74]				
[75]		[547] 'De wind is deze nacht weer lang'	'Slaapliedje I'	idem
[76]		[552] 'Ik ben de dunne zijde om uw huid' of: [-] 'De wind heeft het leed vernield'	'Kleed'	idem
[77]			[132] 'Laatste nacht'	'Einde'

Nadat de samenstelling eind maart 1944 was afgerond, werd de bundel in de loop van april in productie genomen bij de Leidsche Handelsdrukkerij J. Karstens te Leiden. Ook liet Jan Vermeulen hier een prospectus drukken, dat door de verschillende distributeurs van de bundel kon worden gebruikt. Op 18 april 1944 heeft Achterberg blijkbaar een proefdrukje van de bundel gekregen, want op die datum schreef hij aan Vermeulen: 'Dit wordt dus een slank formaat hè, en wat een rustige letter! Dat is best.' De drukproef had hij echter nog niet gezien:

Ik wacht met groote nieuwsgierigheid de proef en de rest. [...]

Kerel, je hebt het typografisch voor elkaar. Wat een rust.

Krijg ik ook de originele lezing terug? Graag. De gelden maak ik over, zodra het moet. Aan jou maar, zeker? Zie ik het prospectus ook nog? Zijn ze alle gebonden? *Samen deelen*. Me dunkt dat je er nog al wat voor doet!

[...]

O ja, over de verantwoording had ik, meen ik, nog een opmerking. Maar dat hoor je dan wel bij de proef.

Vier dagen later heeft Achterberg de drukproef ontvangen: 'Wat een prachtig slank bundeltje is het geworden, Jan. Ik dank je er voor. Mochten ze tegen 11 Mei klaar zijn, dan neem ik ze wel mee; anders stuur je ze wel eerder.' Naast vragen over de prijs en uitvoering van de bundel had Achterberg een aantal kleine opmerkingen over de typografie van de titelpagina ('Ja, er kan wel een lijn omheen hè, anders lijkt het min of meer een fransche titel'), de opdracht ('Voor de zuivere, zonder kapitaal') en een paar stilistische opmerkingen over de verantwoording.²⁶ Uit de brief blijkt dat Achterberg op dat moment voor het eerst de definitieve samenstelling van de bundel onder ogen kreeg, want hij merkte op: 'Je hebt dus die vijf v/d 8, waarover je aarzelde toch niet opgenomen.' Gezien de verschillen tussen stadia II/III en stadium IV betreft het de volgende gedichten: [186] '*Stuk laten liggen wat niet is te beelen*' (nr. [11]), [220] '*Laat ik u langzaam, ongeweld*' (nr. [21]), [520] '*Daemon*' (nr. [30]), [251] '*Vincent*' (nr. [55]) en [426] '*Wandeling*' (nr. [66]).²⁷ Verder schreef Achterberg:

'Misschien' (dat in Afv. voorkomt)²⁸ veranderde ik in 'Bezinning' (Is deze titel niet gebruikt? Zeg Jan, zijn er nu geen titels bij die soms in de andere bundels al staan? Verander dan zelf)

²⁶ Zie *Achterberg-Uitgevers*, dl. 1, p. 123.

²⁷ Op het typoscript van [251] '*Vincent*' schreef Vermeulen: 'Vincent heb ik *niet* in Morendo opgenomen, omdat het niet in de sfeer v/d bundel past. Anders is het natuurlijk *goed*.'

²⁸ De titel 'Misschien' voor [192] '*De dingen zijn nu zoo dichtbij dat ik*' was in *Afvaart* gebruikt voor [60] '*Misschien dat ge nog aanwezig zijt*'.

De titel 'Bezinning' was echter ook reeds eerder gebruikt, namelijk in *Dead end*.²⁹ Andere doublures bleven er met betrekking tot de titels van [92] 'Sneeuw'³⁰, [547–548] 'Slaapliedje'³¹ en [551] 'Illusie'.³² Vermeulen had wél reeds [557] 'Herinnering'³³ veranderd in 'Stroomgebied' en [555] 'Lichaam'³⁴ in 'Majesteit'.

In zijn brief van 22 april 1944 schreef Achterberg ook dat hij een aantal personen had benaderd met het verzoek de bundel aan de man te brengen.³⁵ Zo vroeg hij op 23 april aan Roel Houwink: 'Zou je ook afzetgebied weten, in de vorm van vrienden en kennissen, dan zendt Jan je daartoe gaarne wat prospecti. Gegadigden kunnen dan de bundel bij hem bekomen.' Gezien de oorlogssituatie was het noodzakelijk dat ook de boekhandel op deze persoonlijke manier werd benaderd.³⁶ Op 28 april 1944 vroeg Achterberg aan Vermeulen:

Heb je de prospecti al laten vervaardigen? Daar moeten alle gegevens op voorkomen, vind je niet? En hoeveel in aantal? Zeker gelijk aan de oplaag? Mag ik het zien? Is 300 niet te weinig? Bewaar dan alle binnenkomende aanvragen, dan kunnen we zien waar ze blijven. Of zou je aan het prospectus een bestelformulier laten perforeren? Maar dan wordt de zaak, zijnde drukwerk per post, te publiek, niet?

Een dag later informeerde Achterberg of Vermeulen al iets van de 'zegsmannen' vernomen had en wie hij nog meer zou kunnen benaderen. 'Vestdijk noch Hendrik de Vries kan ik dit. Maar dacht je dat we Bert Bakker er wel voor kunnen spannen?'³⁷ Ook Marja?³⁸ Mij goed natuurlijk, maar dan hoef je maar één stap verder te gaan en je bent bij Stols! Ook Bertus Aafjes dan maar. Stuur maar waarheen je wilt prospecti.' En op 3 mei 1944 schreef hij:

handel geheel naar goeddunken wat Morendo betreft. Je hoeft er mij niet verder over te raadplegen, want jij hebt toch meer verstand van die dingen dan ik, nietwaar? Reviseer jij zelf maar en verzend de prosp., als ze klaar zijn: ik hoef ze niet te zien vooraf. [...] We geven present-ex. (eventueel) alléén v/d gewone editie, hoor.

²⁹ Zie [260] 'Bezinning'.

³⁰ Vgl. [103] 'Een schuine muur van sneeuwen' uit *Afvaart* en [310] 'Sneeuw' uit *Osmose*.

³¹ Vgl. [376] 'Slaapliedje' uit *Thebe*.

³² Vgl. [337] 'Illusie' uit *Dead end*.

³³ Vgl. [118] 'De doode regen heeft de plaatsen aangetast,' uit *Afvaart*.

³⁴ Vgl. [380] 'Lichaam' uit *Thebe*.

³⁵ Achterberg noemde Jan H. de Groot, Roel Houwink, Theo van der Leek en Jan Thomassen.

³⁶ Vgl. H. van Straten, 'Secretaris van Achterberg.' In: *Achterbergkroniek* 4.2 (1985), p. 6–7.

³⁷ Eerder had Achterberg *Morendo* nog voor Bert Bakker verborgen willen houden. Zie § 21.1.

³⁸ Marja werd op 2 mei 1944 door Vermeulen benaderd. Zie ook § 12.4.3.

De weken hierna werden besteed aan de verspreiding van de bundel met behulp van de prospectussen.³⁹ De tekst van het prospectus, waarin ook het gedicht [561] 'Kamer' is afgedrukt, luidt:

Van den dichter Gerrit Achterberg, die in 1931 debuteerde met de bundel *Afvaart* en zich sindsdien met *Eiland der Ziel*, *Dead End*, *Osmose* en *Thebe* ontwikkelde tot een van de belangrijkste hedendaagsche dichters, zijn thans onder de titel 'Morendo' de gedichten bijeengebracht, die om verschillende redenen niet in zijn vorige bundels werden opgenomen, hoewel ze daarin chronologisch thuis hoorden. Deze nieuwe bundel, die weer talrijke bewijzen van Achterbergs unieke dichterschap bevat, is dus tevens belangrijk als aanvulling op zijn vorige werk.

In verband met de tijdsomstandigheden verschijnt *Morendo* niet in den handel. Een beperkt aantal exemplaren is echter verkrijgbaar bij Jan Vermeulen, Verdamstraat 46 te Leiden. Toezending volgt uitsluitend na ontvangst van *f* per postwissel.⁴⁰

Begin juni 1944 werd de bundel afgewerkt.⁴¹ Op 10 juni heeft Achterberg de auteursexemplaren van *Morendo* ontvangen en beloofde hij Vermeulen de gesigioneerde luxe-exemplaren dezelfde dag nog terug te sturen:

het ziet er fijn uit hoor. Ik kreeg ze eerst vanmorgen en haast me ze je nog vanmiddag te retourneren. No 2 is dan voor jou. 1 hield ik zelf. Bij deze dank ik je in 't bijzonder voor de totstandkoming van 'Morendo'; hopen we, dat ze verkocht raken.

Wel vond Achterberg het 'jammer dat op de rug van *Morendo* niets staat'.

21.4 DE EERSTE DRUK VAN MORENDO

Morendo werd niet aangekondigd in het *Nieuwsblad voor den boekhandel*. In *Brinkman's cumulatieve catalogus van boeken van 1945* staat de bundel als volgt vermeld: 'Achterberg, Gerrit: *Morendo*. Gedichten. [Leiden, Molnipers, Jan Vermeulen (Verdamstr. 46). 1944. 8°. 215 x 125. 32 blz. *Illegaal*'. De oplage van de bundel bedroeg vijfhonderd exemplaren, waarvan tien luxe-exemplaren. De prijs was gesteld op *f* 4,- respectievelijk *f* 12,50. De verschillen tussen beide uitvoeringen worden na de beschrijving van de samenstelling van de gewone exemplaren gegeven:

³⁹ Hierbij ontstond enige irritatie tussen Vermeulen en Achterberg over de wijze van betaling van de afgenomen exemplaren. Zie *Achterberg-Uitgevers*, dl. 1, p. 129-130.

⁴⁰ De prijs (*f* 4,-) werd met de hand ingevuld.

⁴¹ Op 1 juni 1944 schreef Jan Vermeulen aan Dirk de Jong dat de luxe-exemplaren nog bij de binder lagen.

[Omslag]	GERRIT ACHTERBERG [//] MORENDO ⁴² [//] GEDICHTEN
[1]	GERRIT ACHTERBERG [//] MORENDO [//] GEDICHTEN ⁴³
[2]	<i>voor de zuivere</i>
3	[545] 'Morendo'
4	[81] 'Sneeuwgang'
5	[97] 'Achtergebleven'
6	[546] 'Slaapwandeling'
7	[92] 'Sneeuw'
8	[547] 'Slaapliedje I'
9	[548] 'Slaapliedje II'
10	[549] 'Wil'
11	[132] 'Einde'
12	[550] 'Bloei'
13	[551] 'Illusie'
14	[552] 'Kleed'
15	[192] 'Bezinning'
16	[184] 'Aanwezigheid'
17	[188] 'Alleen'
18	[136] 'Belijdenis'
19	[198] 'Wind'
20	[202] 'Kou'
21	[553] 'Spinrag'
22	[554] 'Souverein'
23	[555] 'Majesteit'
24	[556] 'Venster'
25	[557] 'Stroomgebied'
26	[218] 'Sterrenhoos'
27	[558] 'Woord en Dood'
28	[559] 'Gelaat'
29	[560] 'Handen'
30	[561] 'Kamer'
31	VERANTWOORDING [<i>volgt verantwoording door Jan Vermeulen</i>] ⁴⁴
[32]	INHOUD [<i>volgt inhoudsopgave</i>]
[Omslag]	

Het omslag van de gewone exemplaren is vervaardigd van beige karton. De luxe-exemplaren zijn gebonden in donkerblauw linnen (met in goudopdruk alleen de titel: 'MORENDO') en hebben een stofomslag dat identiek is aan het omslag van de gewone exemplaren.⁴⁵ Het binnenwerk is

⁴² De titel is gedrukt in rode inkt.

⁴³ De tekst is omkaderd.

⁴⁴ Zie voor de tekst van de verantwoording Bijlage 4.

⁴⁵ Zie de reproductie in *Schrijvers prentenboek*, p. 31.

in de luxe-exemplaren uitgebreid met schutbladen en twee pagina's (met respectievelijk franse titel en colofon). De samenstelling van de luxe-exemplaren is als volgt:

[Omslag]	[<i>identiek</i>]
[Band voorplat]	MORENDO
[Schutblad]	
[i]	MORENDO
[ii]	[<i>blanco</i>]
[1]–32	[<i>identiek</i>]
[33]	COLOPHON [//] Deze eerste druk van 'Morendo' [//] werd in Mei 1944 gezet uit de Genzsch- [//] Antiqua van Friedrich Bauer en ge- [//] drukt in een oplage van 500 exem- [//] plaren. Tien genummerde en door den [//] dichter gesigneerde exemplaren werden [//] gedrukt op 'Register' papier, waarvan dit is nummer
[34]	[<i>blanco</i>]
[Schutblad]	
[Band achterplat]	
[Omslag]	

21.5 DE ONTVANGST VAN DE BUNDEL

De verkoop van de bundel verliep via distributeurs, die hiervoor 10% aan provisie ontvingen. Over de verkoop zijn geen precieze gegevens bekend. Op 19 juli 1944 ontving Achterberg van Vermeulen *f* 175,- aan opbrengst, waarover hij schreef: 'Je bent er al aardig mee opgeschoten, het viel me reusachtig mee. Met de prijs heb je natuurlijk moeten schipperen; maar dat is ook niet erg. Als we ze maar kwijt raken.' Het is niet bekend of Vermeulen de prijs van de bundel heeft verlaagd en wanneer de bundel uitverkocht was.

In 1946 stelde Achterberg aan C.A.J. van Dishoeck voor *Morendo*, samen met een aantal andere bundels, te herdrukken in een verzamelbundel. Nadat Van Dishoeck in 1947 van een dergelijke uitgave afzag, heeft Achterberg ook nog andere uitgevers benaderd. *Morendo* zou uiteindelijk pas in 1951 worden opgenomen in de door Querido uitgegeven verzameling *Oude cryptogamen* (zie verder § 38).

Er zijn, voorzover bekend, geen recensies van de bundel verschenen.

22 Gedichten 1945–1946

22.1 OUDE EN NIEUWE PLANNEN

Tijdens het laatste oorlogsjaar lag het openbare literaire leven nagenoeg stil. Uit de periode september 1944–mei 1945 is geen correspondentie van of aan Achterberg overgeleverd, met uitzondering van één brief van Adriaan Morriën, die op 10 april 1945 aankondigde dat ‘zoo spoedig mogelijk na den oorlog’ het tijdschrift *Criterion* weer zou gaan verschijnen en Achterberg alvast om een bijdrage vroeg. Pas na de bevrijding kwam het briefverkeer weer enigszins op gang en herstelde Achterberg het contact met zijn vrienden en uitgevers, onder meer om te informeren naar hun plannen met de verschillende, tijdens de oorlog samengestelde, bundels. Inmiddels had hij ‘een honderdtal nieuwe verzen’ geschreven, die hij ook wilde bundelen. Vanaf de tweede helft van 1945 zou Achterberg aan de verwezenlijking van deze oude en nieuwe plannen gaan werken. Het resultaat was een vijftal bundels (*Stof*, *Existentie*, *Radar*, *Energie* en *En Jezus schreef in 't zand*) én de eerste verzamelbundel, *Cryptogamen*. De totstandkoming van deze bundels wordt, althans in grote lijnen, in het vervolg van dit hoofdstuk beschreven (§ 22.2).¹

In de periode dat Achterberg aan de samenstelling van zijn bundels werkte, heeft hij aan verschillende tijdschriften gedichten afgestaan. In de meeste gevallen geschiedde dat nádat de gedichten waren ondergebracht in de verschillende bundels en de samenstelling daarvan definitief was afgerond.² De publicatiegeschiedenis van deze ‘voorpublicaties’ komt in § 22.3 aan de orde, waarna in § 22.4 het verdere verloop van de plannen voor een afzonderlijke uitgave van het gedicht [494] ‘kleine kabbalistiek voor kinderen’ wordt beschreven.

22.2 GEDICHTEN EN BUNDELS 1945–1946, OVERZICHT

Op 6 juni 1945 nam Achterberg per brief contact op met Bert Bakker, A.M.E. van Dishoeck, A.A.M. Stols en Jan Vermeulen. Aan Bakker liet hij weten de bundel *Cel* te willen wijzigen: ‘Ik zag de naam graag veranderd in “Asyl”’. [...] Aan ‘Asyl’ wou ik nog twee verzen toevoegen en

¹ De gedetailleerde beschrijving per bundel vindt plaats in de hoofdstukken 23 t/m 30. Zie ook het overzicht op p. 301.

² Alleen de inzendingen bij *Criterion*, *Ad interim* en *Vrij Nederland* vonden vóór de samenstelling van de bundels plaats (zie § 22.3.1).

titels aanbrengen, waarna ik hoop dat je het spoedig uitgeeft, daar er nog meer bundels komen en de volgorde naar het ontstaan der verzen anders leelijk in het gedrang komt, wat me zeer zou spijten.' Om dezelfde reden vroeg hij aan Van Dishoeck en Stols wanneer respectievelijk *Limiet* en *Sphinx* zouden verschijnen. Aan Stols schreef hij bovendien:

De bundel 'Existentie', met de afdelingen 'Existentie', 'Stof' en 'Embryo', bereids onder Uw berusting, zou ik alsnog gaarne hergroeperen en/of wijzigen.

Intusschen schreef ik een honderdtal nieuwe verzen.

Misschien herinnert U zich, dat wij destijds te spreken kwamen over het herdrukken van 'Eiland der Ziel', 'Dead End', 'Osmose' en 'Thebe', waarbij ook de mogelijkheid van een 'verzamelde' uitgave werd geopperd, in principe door U toegezegd.

Op 23 juni 1945 bracht Achterberg ook Jan Vermeulen op de hoogte van zijn plannen met *Existentie/Stof/Embryo* en de nieuwe gedichten, 'waarvoor mij de namen "Einstein" en "Quantiteit" voor de geest zweven. Nu lopen de verzen uit deze 5 titels nogal dooreen, zoodat ik graag opnieuw schift/*t/e*. En eigenlijk zou ik "Existentie" 't liefst scheiden van "Stof" en "Embryo": we moeten daar eens over spreken. Als ik "Existentie" voldoende aanvul, zoodat zij dezelfde omvang houdt? Ik zal het eens bezien.' Achterberg schreef dat hij de nieuwe gedichten later wel eens zou laten lezen: 'Blij ben ik dat je "Microben" toen goed vond. Dat is er dan ook bij. Ik geef je ze liever allemaal ineens, anders moet ik telkens een stel overtypen.' Afgezien van het gedicht [624] 'Microben' vermeldde Achterberg dat hij 'eenige verzen' aan Adriaan Morriën (*Criterium*) had gestuurd.³

Op 3 september 1945 richtte A.A.M. Stols zich tot Achterberg met het volgende voorstel:

In afwachting van de mogelijkheid later de onderdeelen waaruit 'Existentie' bestaat als één geheel uit te geven, zouden we gaarne voor de nieuwe reeks van *Helikon*⁴ een bundel daaruit samenstellen, die bestaat uit 'Existentie' en 'Stof'. Met 'Embryo' erbij zal de bundel n.l. een te groote omvang krijgen, tenzij U enkele verzen eruit zou willen laten.

In een brief van 12 september 1945 legde Jan Vermeulen, die inmiddels bij Stols in dienst was getreden, Achterberg twee mogelijkheden voor: óf hij publiceerde alleen *Existentie/Stof* in de *Helikon*, óf de gehele bundel (dus met *Embryo*), maar dan in afgeslankte vorm. Vermeulen vond

³ Zie verder § 22.3.1. Achterberg heeft ook een aantal gedichten aan Roel Houwink laten lezen, zoals blijkt uit zijn brief van 17 juli 1945: 'Nu was ik erg benieuwd wat je van de verzen zoudt zeggen.'

⁴ De in 1941 afgebroken *Helikon*-reeks werd vanaf 1946 voortgezet.

namelijk dat er ‘een aantal vrij zwakke verzen’ in de bundel stond, ‘die je er in je eigenbelang beter uit kan laten’:

Ik kan mij niet onttrekken aan het gevoel dat je sommige gedichten volkomen automatisch geschreven hebt m.a.w., dat je, toen je eenmaal een geslaagd gedicht over een bepaalde materie had geschreven, je *bewust* naar nog meer dergelijke onderwerpen bent gaan zoeken, de titels van de verzen zeggen dit reeds. Neem b.v. de gedichten over de kleuren: Rood, groen en blauw.⁵ Deze dringen zich absoluut niet aan mij op als noodzakelijk, het is allemaal veel te gezocht. Nog een voorbeeld: na een prachtig vers als Linoleum is het volgende Aluminium volkomen overbodig, werk[*t*] zelfs storend.⁶ Het grote gevaar bij jou is dat het gedichten schrijven op den duur tot *manier* ontaardt, in Existentie zijn daar – naast een aantal prachtige, ongelooflijke verzen, die op één lijn staan met je allerbeste, – reeds talrijke voorbeelden van te vinden. Tenslotte ga je het duistere, het abstracte veel te bewust zoeken, en dat is heel jammer. *Dwing* jezelf niet zo tot schrijven! Ook heb ik nog enkele kleinere bezwaren tegen sommige verzen van Existentie, nl. dat je daarin soms te *direct* bent, (bv. in regels als ‘suiker in je keel’, en ‘de elastieken kousenbanden’ die beslist storend werken), tegen het prozaïsche aan.⁷ Wees kritischer, heb de moed om desnoods óók verzen volkomen te *verwerpen*, nadat je ze geschreven hebt.

Ik moet helaas kort zijn. Schrijf ons eens gauw hoe je erover denkt.

Naar aanleiding van deze kritiek – vergelijk ook de eerdere opmerkingen van Vestdijk over de ‘monotonie’ van de gedichten (§ 17.2) – heeft Achterberg de samenstelling van de bundels nog gewijzigd. In de overgeleverde kopij van de bundel *Stof* staan bijvoorbeeld de gedichten [583] ‘Linoleum’ en [566] ‘Aluminium’ niet na elkaar, zoals Vermeulen schrijft. Ook is [567] ‘Meel’ in de kopij van *Stof* overgeleverd, terwijl het blijkens deze brief in *Existentie* stond.

Uiteindelijk is besloten alleen de afdeling ‘Stof’ in de *Helikon*-reeks te publiceren. Op 17 oktober 1945 stuurde Achterberg de kopij van de bundel, die met elf gedichten was uitgebreid, aan Stols (zie verder § 23). In deze brief informeerde hij tevens naar diens plannen met de rest van de bundel *Existentie* en schreef hij:

Wij kwamen nog te spreken over een bundel ‘Hoe maakt u het’, zijnde verzen met namen van personen. B.v. Raspoetin, Vestdijk, den Brabander, Spinoza, Mozes, Benden, Hercules Seghers, enz. Hiervoor staan Columbus, Henry Rousseau, enz. al in bundels, bij u uitgegeven. In het geheel worden het 31 verzen, waarvan 16 nieuw zijn.

Dit plan had Achterberg tien dagen later alweer verworpen, ‘omdat de inhoud veel te heterogeen zou worden’, zoals hij op 27 oktober 1945

⁵ Zie [577] ‘Rood’, [584] ‘Groen’ en [585] ‘Blauw’.

⁶ Zie [583] ‘Linoleum’ en [566] ‘Aluminium’.

⁷ Zie [567] ‘Meel’ en [580] ‘Zestien’.

aan Jan Vermeulen schreef. De genoemde gedichten zijn: [625] 'Raspoe-tin', [626] 'Vestdijk', [440] '*Het beste glas staat in het volgende café*,' ('den Brabander'), [627] 'Spinoza' (toegevoegd aan *Sphinx*), [628] 'Mozes' (*Inertie*), [629] 'Potlood' ('Bendien'), [623] 'Hercules Seghers', [363–364] 'Columbus' en [230] 'Henry Rousseau'.

Bij zijn brief van 27 oktober 1945 voegde hij wel de kopij van *Exis-tentie*, waarmee ook de samenstelling van deze bundel definitief was af-gerond (zie verder § 24). Uit de brief blijkt voorts dat Achterberg de eerder genoemde '± 100 nieuwe verzen' inmiddels had ondergebracht in drie bundels, want hij vroeg aan Vermeulen: 'Welke bundel (Einstein, Quantiteit, Inertie) draag ik jou op?' Van *Einstein* is geen materiaal over-geleverd, wel van de bundel *Quantiteit*, die Achterberg vóór december 1945 alweer zou wijzigen in *Energie*.⁸ Op 6 december 1945 informeerde hij bij A.M.E. van Dishoeck of deze geïnteresseerd was in de uitgave van *Einstein*, *Energie* of *Inertie*: 'Ze zijn resp. 28, 30 en 39 verzen groot; terwijl nog een klein religieus bundeltje gereed ligt, wat een Christelijk uitgever wil brengen.' Tevens polste Achterberg Van Dishoecks belang-stelling om te zijner tijd zijn 'Verzameld Werk' uit te geven. In zijn ant-woord verzocht Van Dishoeck Achterberg de bundels te sturen: 'Zeker voel ik ook voor een "verzameld werk". Ik zou U willen voorstellen de 3 bundeltjes aan mij te zenden, zoodat ik van den inhoud kennis kan nemen en een berekening kan maken.'⁹ Op 11 december stuurde Ach-terberg de bundels. Ondertussen had hij ook andere uitgevers benaderd, zoals blijkt uit wat hij op 13 december 1945 aan Jan Vermeulen schreef:

Ik weet niet wat ik doen moet: De B. Bij wil Einstein en Energie samenvoegen. Dishoeck schreef: stuur me alles maar. Spectrum wil gaarne alle uitgaven aan zich trekken. Ik schrijf je dit onder discretie. Wat moet ik doen? Wilde Stols maar het een of ander. Zou hij voor me te spreken zijn? Maar dezer dagen moet ik beslissen. Wil Stols zoo'n verzamelbundel van al het nieuwe: mij goed. Dan heeft hij 9 bundels en is het bij hem het gunstigst voor een eventuele bloeml. of verzameld werk – tenzij jij dit later doet.

Schrijf me even of ik een beslissing nog op moet schorten met 't oog op een even-tueel gesprek met Stols. Wil hij zelf de religieuze bundel niet brengen of anders dis-pensatie verlenen? Holland wil hem graag [...].

De plannen voor deze bundels werden doorkruist door een brief van de Amsterdamse boekverkoper/uitgever A.A. Balkema van 30 decem-ber 1945, die ter gelegenheid van de Pinksterprijs 'een klein bundeltje van Uw laatste nog niet gepubliceerde werk' wilde uitgeven. Om aan dit

⁸ *Energie* zou worden opgedragen aan Jan Vermeulen. Zie verder § 28.1.

⁹ Brief, waarschijnlijk 7 december 1945.

verzoek te kunnen voldoen heeft Achterberg tien gedichten uit *Energie* genomen, die hij op 14 januari 1946 aan Balkema stuurde.¹⁰ In overleg met Van Dishoeck heeft hij vervolgens de resterende gedichten uit *Einstein* en *Energie* samengevoegd onder de titel *Energie*. Op 1 februari 1946 stuurde Achterberg de kopij voor deze bundel aan Van Dishoeck (zie verder § 28). De onderhandelingen over de uitgave van een verzamelbundel resulteerden vooralsnog alleen in een herdruk van vier bundels onder de titel *Cryptogamen*. Met de voorbereidingen voor deze bundel werd eveneens in de loop van februari begonnen (zie verder § 29). De definitieve samenstelling van de religieuze bundel, later *En Jezus schreef in 't zand* genoemd, zou in juni worden afgerond (zie verder § 30). In § 31 wordt het vervolg van de publicatiegeschiedenis van *Cel/Asyl* beschreven, ook al zou de samenstelling van deze bundel Achterberg tot lang na 1946 bezig blijven houden.

2.2.3 TIJDSCHRIFTPUBLICATIES

2.2.3.1 *Gedichten voor Criterium, Ad interim en Vrij Nederland*

Op 23 juni 1945 schreef Achterberg aan Jan Vermeulen dat hij ‘eenige verzen’ (‘maar weet absoluut niet of ze goed zijn’) aan Adriaan Morriën had gestuurd. Morriën had op 10 april 1945 om een bijdrage gevraagd voor *Criterium*, dat ‘zoo spoedig mogelijk na den oorlog’ weer zou gaan verschijnen: ‘Zoudt u genegen zijn om, evenals vroeger, weer aan het tijdschrift mede te werken en voelt u er voor ons in dat geval reeds nu werk ter inzage te zenden, waarvan wij bij het samenstellen van de eerste nummers dan gebruik zouden kunnen maken? Het zou prettig zijn wanneer wij voor deze eerste afleveringen, die wij zoo goed mogelijk willen maken, reeds op u konden rekenen.’ Van de gestuurde gedichten werden [457] ‘Teling’ (een nieuwe versie van ‘Embryo’), [582] ‘Rok’, [573] ‘Mantel’, [578] ‘Bloem’, [576] ‘Rook’, [572] ‘Ontlading’, [623] ‘Hercules Seghers’ en [571] ‘Burcht’ in de november-aflevering van *Criterium* gepubliceerd. Uit aantekeningen van de redacteurs op de ‘redactie-envelop’ blijkt dat ook [563] ‘Oppervlaktetspanning’, [569] ‘N.V.’ en [574] ‘Elpenbeen’ tot de inzending hebben behoord.¹¹

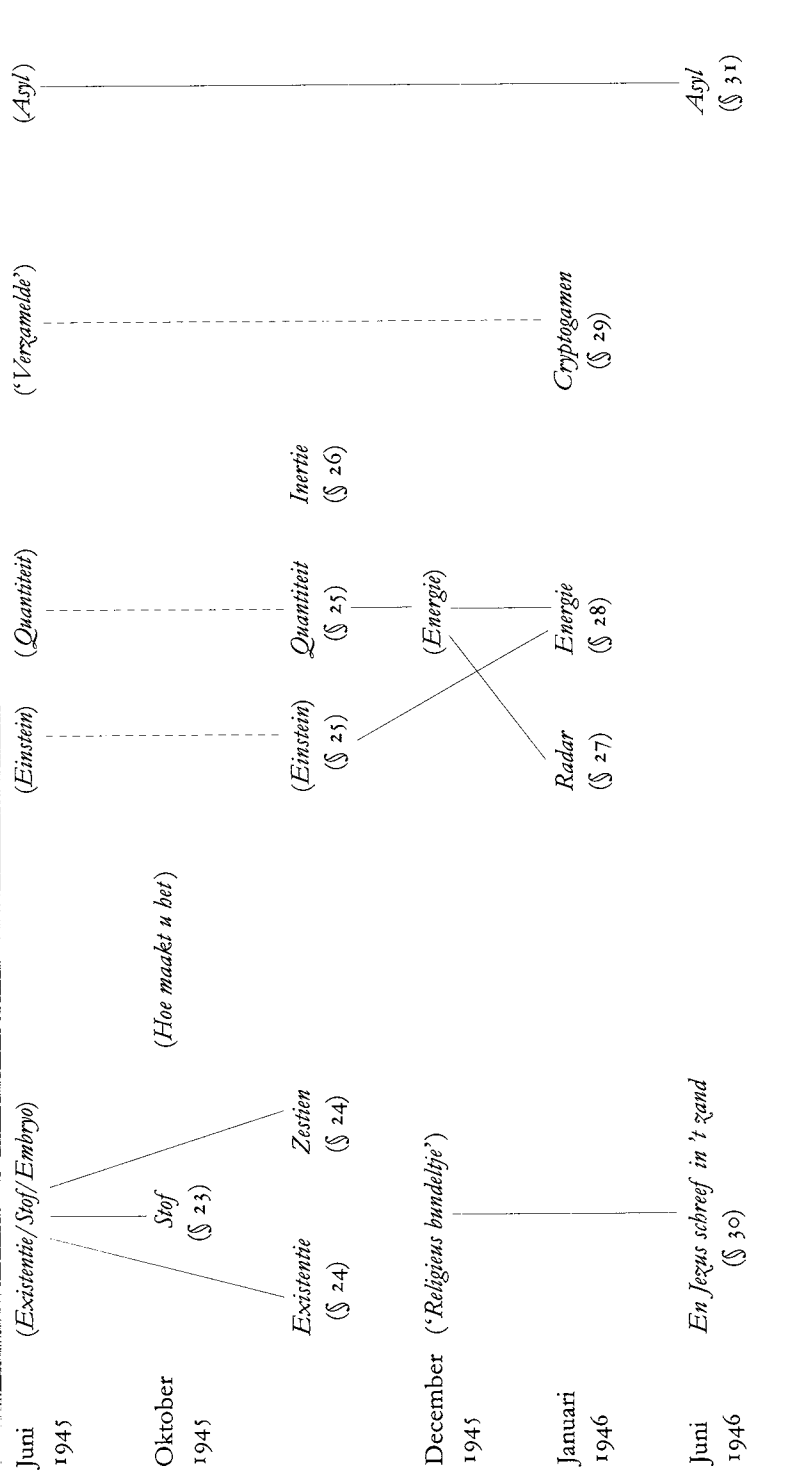
Ook de publicatie van [625] ‘Raspoetin’ in de oktober-aflevering van *Ad interim* en van [624] ‘Microben’ in *Vrij Nederland* van 6 oktober 1945 vond plaats voordat deze gedichten definitief in een bundel waren

¹⁰ Het betreft de bundel *Radar*. Zie verder § 27.

¹¹ Blijkens een aantekening op de envelop bestond de inzending uit ‘17 pag.’ gedichten. Achterberg heeft het gedicht [569] ‘N.V.’ vervolgens aan *De Vlaamsche gids* gestuurd (zie § 22.3.9).

Overzicht

BUNDELS 1945-1946

ondergebracht. Over de datum van inzending zijn geen gegevens bekend. Hoogstwaarschijnlijk heeft Achterberg het gedicht [624] 'Microben' afgestaan aan Ed. Hoornik, die eind mei uit Dachau was teruggekeerd en met wie Achterberg in juni weer contact had.

Naar aanleiding van de publicatie in *Vrij Nederland* ontving Achterberg een brief van C. van Winter, Abactis Prima van de gymnasiale vereniging 'Eloquentia' te Groningen, d.d. 14 oktober 1945:

Met grote aandacht en belangstelling hebben wij, leden van het Groninger Gymnasias-ten Gezelschap 'Eloquentia' Uw gedicht 'Microben' gelezen, dat gepubliceerd was in *Vrij Nederland*, maar wij hebben niet kunnen begrijpen, wat U hiermee wilt zeggen. Toen het dan ook op onze laatste vergadering ter sprake kwam en wij elkaar vroegen het uit te leggen, bleek, dat niemand van ons daartoe in staat was. Daarom wenden wij ons hierbij tot U met de vraag, of U ons wilt schrijven wat U met dit gedicht hebt bedoeld.

Bij wijze van antwoord stuurde Achterberg [630] '*Als vele microben op ruiten en ramen*' in typoscript, dat blijkens een aantekening op 1 november 1945 werd ontvangen.¹²

2.2.3.2 *Centaur*

In september 1945 ontving Achterberg een standaardbrief waarin hij gevraagd werd als medewerker aan *Centaur*, 'een nieuw maandblad, gewijd aan de internationale cultuur'. Achterberg moet zich als medewerker hebben aangemeld, want in het prospectus van het tijdschrift wordt hij als zodanig vermeld.¹³ Later benaderde redacteur Gerard den Brabander hem met een persoonlijk verzoek: 'Uit een salut aan je poëzie een vraag: als je eenige verzen hebt, denk dan aan het nieuwe Internationale tijdschrift *Centaur*. We zullen het je volgende maand toezenden.'¹⁴ Hierop heeft Achterberg een aantal gedichten gestuurd, waarvan vier in de december-aflevering werden gepubliceerd: [595] 'Huid', [577] 'Rood', [575] 'Brons' en [587] 'Email'. Achterberg had meer gedichten ingezonden, want op 10 januari 1946 vroeg hij aan Binnendijk 'of het in de bedoeling ligt nog verzen te plaatsen in 't Februari- of Maart-nummer, daar ze anders achterhaald worden door de bundel "Stof", die tegen dien tijd bij Stols verschijnt. [...] Mogelijk kunnen er nog elders gepubliceerd voor Maart.' Eind januari stuurde Binnendijk de niet-geplaatste

¹² Zie M. Brouwer, 'Varianten van "Microben"', p. 31-35.

¹³ De brief is gedateerd 14 september 1945 en ondertekend door D.A.M. Binnendijk (namens de redactie) en W.L. Salm (uitgever). Een exemplaar van het prospectus bevindt zich in de collectie van het NLMD.

¹⁴ Ongedateerde brief.

gedichten terug.¹⁵ Deze zouden niet in een ander tijdschrift worden gepubliceerd.

22.3.3 *Ad interim*

Op 20 november 1945 vroeg Jaap Romijn Achterberg om een bijdrage voor het januari-nummer van *Ad interim*. Wanneer Achterberg aan dit verzoek heeft voldaan, is niet bekend. In de januari- en februari-aflevering van 1946 werden respectievelijk vijf en vier gedichten opgenomen (uit *Stof* en *Existentie*). Tot Achterbergs inzending hebben mogelijk ook de gedichten behoord die in de afleveringen van juli/augustus en december werden gepubliceerd.¹⁶ Op 24 juni 1946 informeerde Achterberg bij Jan Vermeulen wanneer *Existentie* zou verschijnen, omdat hij bang was dat de tijdschriftpublicatie 'voortijdig door de bundel achterhaald' zou worden.¹⁷

22.3.4 *De gids*

Op 2 december 1945 stuurde Achterberg een onbekend aantal gedichten aan *De gids*.¹⁸ Over deze inzending is verder niets bekend. Pas in augustus 1946 verschenen de volgende gedichten in *De gids*: [662] 'Kristal', [666] 'Afval', [669] 'Maria', [674] 'Aarzelings' en [675] 'Arceering'.

22.3.5 *De nieuwe stem*

Op 2 oktober 1945 had Achterberg N.A. Donkersloot benaderd met de vraag of deze wellicht een werkring voor hem wist.¹⁹ Donkersloot antwoordde op 14 oktober 1945 dat hij Achterberg tot zijn spijt niet aan een betrekking kon helpen, maar hij stelde wel voor: 'Voelt u ervoor om over poëzie te schrijven, voor het Critisch Bulletin nu en dan, en voor het Handelsblad zoodra dit zijn vroegere omvang heeft herkrege? Daar zou ik veel voor voelen.' Op 20 november 1945 schreef Achterberg: 'Voor Uw voorstel om poëziecritiek te gaan schrijven voel ik wel veel; alleen: zal mij dit gelukken? Staat U mij toe het te beproeven en mocht blijken, dat dit terrein niet geschikt is voor me dan geeft U mij

¹⁵ Op 30 januari 1946 bevestigde Achterberg de ontvangst van deze gedichten.

¹⁶ Gedichten uit *Existentie* en *Asyl*. Zie Bibliografie A II, Bijdragen in periodieken en boekpublicaties.

¹⁷ Zie ook § 24.3.

¹⁸ Brief, *Gids*-archief, Leiden.

¹⁹ Donkersloot was een van de vele personen aan wie Achterberg een dergelijk verzoek richtte (zie *Biografie*, p. 440-446).

tijdig een wenk.²⁰ Ook stelde hij Donkersloot voor een tijdschrift op te richten, getiteld *Orpheus* of *Doodenboek*, ‘om poëzie in te verzamelen, waarin de dood centraal is. Zwart omslag of geheel zwart met witte, gele letter enz.’ Verder vroeg hij:

Ik las juist, dat de Nieuwe stem o.a. onder Uw redactie verschijnt. Waar ik nog ± 150 nieuwe verzen heb (wat niet goed is, is niet geschreven. Ik hoop te mogen hopen op het vers.) wilde ik U vragen of dit blad ook poëzie [*sic*] publiceert.

Op 6 december 1945 stuurde hij de gedichten: ‘Wijl ik nog niet nader van u vernam, en mij er veel aan gelegen is U deze verzen te laten zien, stuur ik ze U alvast toe. Mochten ze geschikt zijn voor de Nieuwe Stem dan mag ik het wel hooren?’ Donkersloots reactie is niet overgeleverd. Twaalf gedichten (alle uit *Existentie*) zouden worden gepubliceerd in de februari-aflevering van *De nieuwe stem*, onder de gezamenlijke titel ‘Verzen aan een gestorvene’.²¹ De aflevering is met enige vertraging verschenen, want op 15 februari 1946 schreef Achterberg nog aan Donkersloot dat hij de drukproef had ontvangen.

22.3.6 *Semaphore*

Op 30 december 1945 schreef Achterberg aan Hans Roest:

Geruime tijd geleden zond ik verzen naar ‘Semaphore’ uit een eerland te verschijnen bundel ‘Asyl’, [...] doch mocht niets vernemen. Verleden week schreef ik naar Dhr. Buddingh (ken jij hem?) hoe het zat, maar tot op heden: taal noch teeken. Zou jij kunnen informeerden, (Singel 146) en wanneer zij niet publiceeren de verzen voor mij in ontvangst nemen? Dan weet ik tenminste zeker, dat ik ze terugkrijg.

In 1946 zou Achterberg nogmaals gedichten aan het tijdschrift sturen, maar ook op deze inzending(en) kreeg hij geen reactie.²² Op 7 december 1946 verzocht hij Roest de gedichten bij het tijdschrift terug te vragen:

Zou het veel omslag zijn (voor mij gaat het dan in 1 schrijven) als je Semaphore even belt en zegt, dat de verzen: *Symbiose*, *Oceaan*, *Anjers*, en *Vervulling* nu door de publicatie van *Existentie* zijn achterhaald²³ en of ik van die nog bij hen liggen (Zuur, Lichtslag,

²⁰ Achterberg zou een mislukte poging doen met de bespreking van R.F. Beerling, *Moderne doodsproblematiek. Een vergelijkende studie over Simmel, Heidegger en Jaspers*. Delft, 1945 (Diss. Amsterdam). Vgl. ook *Biografie*, p. 443.

²¹ Zie Bibliografie A II, Bijdragen in periodieken en boekpublicaties.

²² Het is mogelijk dat Achterberg meer dan eens gedichten heeft gestuurd, want op 14 februari 1946 vroeg hij of Hans Roest naar zijn ‘nieuwe zending’ wilde informeren en op 11 maart 1946 schreef hij: ‘Ik stuurde nog een zending, [...] maar ze zwijgen in alle talen.’

²³ Zie ook § 24.3.

Eigen Zee, en Spreekuur) *Spreekuur* terug mag hebben, ik bedoel elders kan publiceren (ik hoef ze dus niet terug, want ik heb de tekst) omdat er om gevraagd wordt en ze er nu precies 1 jaar liggen. Zo mogelijk beschik ik gaarne weer over alle 4 die er nog zijn. Ik ontving 11 Juli een postwissel als honorarium reeds (f 5.-), welke ik desgewenst gaarne terugstort.

Drie van de genoemde *Aryl*-gedichten – [466] ‘Lichtslag’, [447] ‘Eigen zee’ en [442] ‘Zuur’ – zouden toch in het tijdschrift worden opgenomen. De betreffende aflevering verscheen waarschijnlijk pas begin 1947.

2.2.3.7 *De nieuwe stem*

Op 15 februari 1946 stuurde Achterberg een tweede verzameling gedichten aan N.A. Donkersloot (zie hiervóór, § 2.2.3.5). Donkersloot heeft niet op de inzending gereageerd, want op 6 mei 1945 vroeg Achterberg: ‘gaarne vernam ik, of U de verzen in de Nieuwe Stem publiceert, of dat U ze retourneert: dan kan ik ze mogelijk nog elders plaatsen vóór ’t verschijnen van “Energie”.’ Op 17 mei 1946 ontving hij de drukproef: ‘Vandaag kreeg ik proef van 7 verzen voor N. Stem. Als ik de overige terugkreeg, kon ik ze misschien nog elders publiceeren.’ Welke de overige gedichten waren, is niet bekend. De geaccepteerde gedichten verschenen in de november-aflevering van *De nieuwe stem*, wederom onder de titel ‘Verzen aan een gestorvene’.²⁴

2.2.3.8 *Apollo*

Blijkens aantekeningen in het archief van *Apollo/Elsevier's geïllustreerd maandschrift*²⁵ is op 6 december 1945 een ‘pakje gedichten’ van Achterberg binnengekomen. Dit werd op 11 februari 1946 in zijn geheel teruggestuurd. Een week later heeft Achterberg een nieuwe verzameling (‘18 bladen poëzie’) gestuurd, waarvan zes gedichten werden geaccepteerd.²⁶ De gedichten werden in verschillende afleveringen gepubliceerd: juli 1946 ([665] ‘Herdenken’ en [672] ‘Doodslied’),²⁷ januari 1947 ([663] ‘Afscheid’), september 1947 ([668] ‘Claude Monet’) en februari 1948 ([710] ‘Creatie’ en [667] ‘Diepgang’).

²⁴ Zie Bibliografie A II, Bijdragen in periodieken en boekpublicaties.

²⁵ In twee cahiers is de ontvangst van kopij genoteerd (collectie NLMD, signatuur E 2794).

²⁶ De overige gedichten zijn op 15 maart 1946 door F. van Thienen geretourneerd.

²⁷ Op 9 augustus 1946 klaagde Achterberg tegenover Jan Vermeulen: ‘Die rotzakken van Servire geven me blijkbaar geen bewijsnummer van “Apollo”.’

22.3.9 *De Vlaamsche gids*

Op 25 april 1946 vroeg Jan Schepens Achterberg om een bijdrage voor *De Vlaamsche gids*. Op 4 mei 1946 stuurde Achterberg hem een aantal gedichten:

De verzen *Terreur*, *Riool*, *Paviljoen*, *Zondag*, *Mimicry*, *Vogel van Waanzin*, *Directeur I–III*, *H.v.B.*, *Cel* en *B.W.* zoudt U kunnen samenvatten onder de titel ‘Asyl’.

De andere zijn uit een bundel ‘*Existentie*’, die binnenkort bij Stols verschijnt. In dit verband zou ik gaarne weten, in welke maand U ze publiceert. De ‘Asyl’-verzen geeft Bert Bakker uit, maar dat zal wel najaar worden.

Mag ik spoedig vernemen wat U doet?

Schepens antwoordde op 19 mei 1946:

[*Uijt* de bij Stols verschijnende gedichten zouden wij de volgende willen kiezen voor het *Juni*nr van *De Vlaamsche Gids* (verschijnt tusschen 28 Juni–15 Juli): *Telefunken*, *Volmacht*, *Rina Ketty*, *Intermédiaire* en *Spirogeet*.

In het Juli- of Aug-nr dan uw *Nachtasyl*: alle of een kleine keuze? Die verschijnen in den herfst, niet?

De gedichten uit *Existentie* zouden inderdaad in de juni-aflevering verschijnen, evenals het niet door Schepens genoemde gedicht [569] ‘N.V.’.²⁸ Over de *Asyl*-gedichten schreef Achterberg op 24 mei 1946: ‘U maakt dus nog een keuze uit “Asyl”, (onder deze titel, niet nachtasyll, zooals U schreef)? Ja, deze bundel verschijnt in de herfst. Ik bekom dan zeker wel een verificatie-nummer. Met het honorarium ben ik zeer gebaat, want we zitten altijd nog slecht bij kas.’ Verder verzocht hij Schepens bij de gedichten een noot op te nemen waarin de bundels *Existentie* en *Asyl* werden aangekondigd, en de niet-geplaatste gedichten terug te sturen. Op 9 juni 1946 bevestigde Schepens een en ander, maar schreef hij ook dat hij van de *Asyl*-gedichten alleen [454] ‘*Terreur*’ en [476] ‘*Mimicry*’ zou plaatsen: ‘Ik was eerst van plan de gansche reeks allicht te geven, daar het feitelijk een stevig geheel vormt; maar overvloed van copij verplicht mij zuiniger te zijn, dit keer, wil ik iedereen een kans van publicatie gunnen. Akkoord?’ De genoemde gedichten werden opgenomen in de augustus-aflevering van *De Vlaamsche gids*, mét de door Achterberg gevraagde aankondiging van *Asyl*.²⁹ Terugblikkend op de afgelopen jaargang schreef Schepens op 20 december 1946 aan Achterberg: ‘Niet zonder zekere fierheid blikken we op den geleverden arbeid terug en als

²⁸ Dit gedicht had eerder deel uitgemaakt van Achterbergs zending aan *Criterium* (zie hier-voor, § 22.3.1).

²⁹ Zie Bibliografie A II, Bijdragen in periodieken en boekpublicaties.

er met dezen dertigsten jaargang iets werd bereikt, dan hebben we zulks in niet geringe mate aan uw zoo gewaardeerde medewerking te danken.’

22.3.10 Overige publicaties

In het begin van 1946 heeft Achterberg ook nog gedichten aan *Criterium* gestuurd. Uit aantekeningen van redacteur W.F. Hermans op de ‘redactie-envelop’ blijkt dat in ieder geval zeven gedichten uit de bundel *Stof* tot de inzending hebben behoord.³⁰ Nadat *Stof* in april was verschenen, zal Achterberg zijn gedichten bij het tijdschrift hebben teruggevraagd. Alleen het gedicht [604] ‘Papier’ – dat op het laatste moment uit de bundel *Stof* was verwijderd (zie § 23.3) – was nog vrij voor publicatie, maar zou in 1946 niet meer in *Criterium* verschijnen. In 1947 werd het gedicht onder de nieuwe titel ‘Papyroline’ in het tijdschrift gepubliceerd.³¹

In 1946 en begin 1947 zou ook een aantal gedichten uit *En Jezus schreef in 't zand* nog in verschillende tijdschriften verschijnen, in een enkel geval samen met enkele van de nieuwste gedichten, waarvan de ontstaans- en publicatiegeschiedenis in § 32 zal worden beschreven.

Op 27 juni 1946 – de dag van zijn huwelijk met Cathrien van Baak – stuurde Achterberg [708] ‘Avondmaal’ en [709] ‘Jezus schreef met zijn vinger in het zand’ in manuscript aan J.J. Buskes, uit dank voor diens gift ter gelegenheid van het huwelijk.³² Buskes zal als redacteur van *In de waagschaal* voor de publicatie van [708] ‘Avondmaal’ in het nummer van 10 augustus 1946 hebben gezorgd. Over de publicatie van [709] ‘Jezus schreef met zijn vinger in het zand’ in *Vrij Nederland* zijn geen gegevens bekend.

In de juli/augustus-aflevering van *Criterium* werd [705] ‘Mozaïek’, samen met vijf nieuwe gedichten, gepubliceerd.³³ Nadat reeds eerder [497] ‘Triniteit’ in *Tijd en taak* was verschenen, stuurde Achterberg op 2 november 1946 een nieuwe verzameling gedichten aan de redacteur van dit tijdschrift, J.G. Bomhoff, waaronder – wederom – [705] ‘Mozaïek’.³⁴ Op 17 november bedankte Bomhoff voor de gedichten, ‘waarvan ik vooral Mozaïek prachtig vind. Het wint nog steeds bij herhaalde lezing.

³⁰ [567] ‘Meel’, [583] ‘Linoleum’, [594] ‘Poeder’, [602] ‘Gummi’, [603] ‘Vilt’, [604] ‘Papier’ en [629] ‘Potlood’. Hermans noteerde bij zijn lijstje: ‘Maar zou je met Gummi geen moeilijkheden krijgen?’

³¹ Zie ook § 32.1.8.

³² Collectie J.J. Buskes, Amsterdam. De brief is afgedrukt in: *Brieven aan Buskes. Een keuze uit het archief van dr. J.J. Buskes (1899–1980)*. Ed. J. de Bruijn, Amsterdam, 1990, p. 37.

³³ Zie § 32.1.3. Over de inzending is niets bekend.

³⁴ Uit de brief blijkt dat in ieder geval ook de reeks [746–747] ‘Voor Spanje’ tot de inzending heeft behoord. Zie § 32.1.4.

Vindt u goed, dat ik het met een enkel voorzichtig woord inleid bij onze lezers?’³⁵ Het genoemde gedicht ‘Mozaïek’ zou echter niet worden opgenomen, wellicht vanwege de eerdere publicatie in *Criterion*. Wel verscheen [704] ‘Damascus’ in *Tijd en taak* (25 januari 1947), met een toelichting door Bomhoff.

22.4 [494] ‘KLEINE KABBALISTIEK VOOR KINDEREN’

Na de oorlog kwam ook de in 1944 door Jan Kloots geïllustreerde rijmprent van [494] ‘kleine kabbalistiek voor kinderen’ weer ter sprake.³⁶ Jan Vermeulen was nog steeds niet afgestapt van het plan de prent bij zijn Molenpers uit te geven, gezien de volgende reactie van Achterberg: ‘je hebt nu al 8 uitgaven? Ga je er mee door? ’t Blijkt uit je mededeelingen over “Kab”, die me hoogst verrasten; ik had het voorloopig wel voor onmogelijk gehouden. En met papier zal ’t nog zoo hard niet gaan. Maar dat heeft allemaal de tijd.’³⁷

In de hieropvolgende maanden heeft Vermeulen besloten de uitgave niet bij zijn eigen uitgeverij te laten verschijnen. Wel heeft hij De Bezige Bij weten te interesseren, want in de november-aflevering van *Columbus* vermeldde hij in een voetnoot bij zijn artikel ‘Gerrit Achterberg. Kleine kaballistiek voor kinderen’: ‘Inleiding bij de geïllustreerde uitgave van dit gedicht, welke eerlang bij “De Bezige Bij” zal verschijnen.’ Naar aanleiding van deze aankondiging heeft uitgever F.G. Kroonder bezwaar gemaakt tegen de afzonderlijke uitgave van het gedicht, omdat het gedicht al was gepubliceerd in de door hem uitgegeven bundel *Sintels*. Op 13 december 1945 schreef Achterberg hierover aan Vermeulen: ‘bijgaand epistel (krijg ik het retour) zond mij Kroonder. Ik betuigde m’n leedwezen. Hij kan me toch niets maken zonder contract? Ik ben het ook werkelijk totaal vergeten. Ik schreef om het no. van Columbus. Anders heb jij er nog een? Het eerste present-ex. van Kab. is voor jou natuurlijk.’ Hiermee was de uitgave echter nog niet van de baan, want in eerste instantie gingen de voorbereidingen ook in 1946 nog door.³⁸ In juni van dat jaar trok De Bezige Bij zich als uitgever terug, omdat – zo-

³⁵ Ook vroeg hij of Achterberg een ‘vers over Kerstmis’ in portefeuille had voor het extra Kerstnummer. Aan dit verzoek heeft Achterberg niet voldaan. Wel heeft hij op 25 oktober 1946 een gedicht gestuurd aan Wijmie Mok-Fijn van Draat ter publicatie in het kerstnummer van *De hervormde kerk*, maar om onbekende redenen werd dat gedicht niet opgenomen.

³⁶ Zie hiervóór, § 12.4.5.

³⁷ Brief, 23 juni 1945. Achterberg condoleerde Vermeulen met de dood van Jan Kloots, die op 4 februari 1945 om het leven was gekomen bij een bombardement.

³⁸ Op 30 mei 1946 informeerde Achterberg bij Vermeulen ‘of de Kaballistiek vordert’. Ook overwoog hij, zoals hij op 15 juni schreef, Van Dishoeck voor de uitgave te vragen.

als Achterberg op 24 juni 1946 aan Vermeulen doorbriefde – ‘het niet verantwoord is, uitgaven te brengen waarvoor de belangstelling geheel is geweken. Ze moeten hun bedrijf zo voorzichtig mogelijk voeren.’ Achterberg schreef het zelf niet erg te vinden: ‘ik zelf vind het, zoals je weet, niet meer dan een Spielerei en hecht niet aan een uitgave. Denk jij er anders over, dan hoor ik het wel en stem gaarne in met eventuele andere plannen.’

Zes dagen later probeerde hij Van Dishoeck voor de uitgave te interesseren:

In ‘Sintels’ staat Kleine Kabalistiek voor kinderen, dat de Bezige Bij bereids had gekocht om als prentenboek uit te geven, doch heeft teruggegeven aan mij, omdat zij het voor haar jonge zaak niet geschikt achtten of zoiets. Wilt U dit prentenboek brengen? Dan stelt U zich het beste met Jan Vermeulen in verbinding, die de originele illustraties bezit en een voorwoord schreef. Anders zou ik dit laatste aan Kroonder kunnen voorstellen, wanneer hij Sintels aan U afstond.

Begin juli meldde zich een andere gegadigde voor de uitgave, zoals Achterberg op 12 juli 1946 zowel aan Van Dishoeck als Vermeulen meedeelde. Aan Vermeulen schreef hij: ‘Van Dishoeck vroeg ik over Kabalistiek. Wil hij er niet aan, dan verzocht Jaap Romijn (Schildpadreeks) het te mogen hebben. Het komt in ieder geval.’³⁹ Nadat Van Dishoeck Achterberg op 25 juli 1946 bericht had dat hij van de uitgave af moest zien, schreef Achterberg aan Vermeulen: ‘De Kab. komt nu op zijn verzoek, bij Jaap Romijn. Stelde hij zich al met jou in verbinding voor de plaatjes?’⁴⁰ Zijn deze nog bij de B. Bij?’ (9 augustus 1946) Eind 1946 werd de uitgave ook nog aangekondigd in de bundels *Existentie* en *Cryptogamen*.⁴¹ Bijna een jaar later blijkt ook Jaap Romijn zich als uitgever te hebben teruggetrokken. Vervolgens heeft Achterberg nog andere mogelijkheden geprobeerd, zoals hij op 22 mei 1947 aan Jan Vermeulen schreef:

Het vlot er niet mee. Ik ben er mee bij Kroonder geweest. Daarna bij Roelofs van Goor, de uitgever van Erica,⁴² maar kreeg het ook van hem terug. Weet jij nog uitgevers, aan wie ik het kan zenden? Je weet dat Jaap Romijn het zou doen, als hij voor zichzelf begonnen was, maar hij is bij Bruna gebleven. Jaap had het toen over een

³⁹ Jaap Romijn had in de oorlog de clandestiene Schildpadreeks uitgegeven. Na de oorlog bracht hij de reeks onder bij uitgeverij Bruna (*Achterberg-Uitgevers*, dl. 2, p. 156–157).

⁴⁰ Onderaan de brief voegde Achterberg hier aan toe: ‘en voorrede!’

⁴¹ In beide bundels werd dezelfde bibliografie opgenomen, waarin stond: ‘in voorbereiding: [/] *Kleine Kabalistiek voor Kinderen*’.

⁴² Aan dit maandblad had Achterberg in februari 1947 een aantal gedichten afgestaan (zie § 32.2.3).

handpers, van een vriend, maar dat ging niet door omdat het formaat niet paste(?). Ik zou 't jammer vinden als de Kab. tenslotte bleef liggen. Zou ik haar dan maar weer in de herdruk van Sintels opnemen?⁴³

In de maanden hierna was er sprake van 'een kans' bij G.W. Breughel, de uitgever van *Hoonte*. Op 25 juli 1947 vroeg Achterberg aan Jan Vermeulen of het beter was 'de Kabalistiek nu in de bundel bij Breughel op te nemen zonder de plaatjes of dat je denkt: we krijgen hem er apart ook uit? Ik ben nl. die bundel aan het samenstellen en kan de Kab. dus nu nog onderbrengen.' Het gedicht werd noch afzonderlijk door Breughel uitgegeven noch in *Hoonte* opgenomen.⁴⁴ In september 1947 heeft Achterberg de uitgave nog aangeboden aan de Haagse boekhandel Boucher en vroeg hij tezelfdertijd Anne Wadman – een van de medewerkers aan *Commentaar op Achterberg* – naar andere kandidaat-uitgevers:

Weet U misschien intussen een uitgever voor de Kleine Kab.? Er zijn heel leuke plaatjes bij getekend door Kloots, die ook voor de film heeft gewerkt. Het ligt op 't ogenblik bij Boucher, daar zou Jan Vermeulen het tenminste naar toe brengen, doch ik hoor er niets meer over.⁴⁵

In oktober 1947 zag Jaap Romijn toch weer 'nieuwe mogelijkheden' voor de uitgave en stuurde Jan Vermeulen hem op verzoek van Achterberg de 'plakproef'.⁴⁶ Uiteindelijk is van een afzonderlijke publicatie van [494] 'kleine kabbalistiek voor kinderen' niets terechtgekomen.⁴⁷ In 1954 werd het gedicht opgenomen in de afdeling 'Hoonte' in *Cryptogamen III* (zie verder § 45).

⁴³ Zie over de geplande herdruk van *Sintels* § 20.3.1.

⁴⁴ Zie over *Hoonte* § 34.

⁴⁵ De brief is gedateerd 'September '47'.

⁴⁶ Brief van Achterberg aan Vermeulen, 15 oktober 1947.

⁴⁷ Op 9 september 1949 informeerde Achterberg nog bij Jaap Romijn: 'De Kabalistiek ligt zeker nog?' In 1962 heeft Romijn de proef aan Ed. Hoornik gestuurd.

23 Stof

23.1 VOORBEREIDINGEN VOOR DE BUNDEL (1)

Zoals uit het voorgaande hoofdstuk bleek (zie hiervóór, § 22.2), was ‘Stof’ in eerste instantie een van de drie afdelingen van *Existentie*, de bundel die Achterberg nog steeds – vanaf eind 1943 – in bewerking had. Op 3 september 1945 kwam A.A.M. Stols met het aanbod een gedeelte van *Existentie* te publiceren in de *Helikon*-reeks. Nadat Jan Vermeulen Achterberg per brief verschillende mogelijkheden voor selectie had voorgesteld, stuurde Achterberg op 17 oktober 1945 de kopij van de bundel *Stof* aan Stols:

Hierbij zend ik U aangetekend de bundel ‘*Stof*’ voor Uw serie ‘*De Helikon*’.¹

Gaarne vernam ik van U wanneer ze verschijnt, zulks met het oog op eventuele publicaties in de tijdschriften. [*sic*] Zooals ik met de Heer Bornekamp [*sic*] besprak, zoudt U de kleuren zwart-wit in die reeks voor mijn verzen reserveeren.

Uit deze brief blijkt verder dat de bundel – die oorspronkelijk twintig gedichten bevatte – was uitgebreid met elf gedichten. Op 27 oktober 1945 stuurde Achterberg nog twee gedichten aan Jan Vermeulen: ‘De verzen “IJzer” en “Potlood” zag ik nog gaarne in deze volgorde achtergevoegd bij “Stof”, de bundel, die ik vorige week inzond.’² Toen Vermeulen op 1 november 1945 de ontvangst van de gedichten bevestigde, schreef hij dat de bundel als derde aflevering (maart 1946) in de *Helikon*-reeks zou verschijnen: ‘Verder hebben we in *Helikon* bundels van Pierre Kemp, Gerard van Klinkenberg, E. den Tex e.a. Ik geloof dat “Stof” een van de beste nummers van de reeks zal worden.’³ Op 19 november 1945 stuurde Stols de kopij van *Stof* naar de drukker, de firma Boosten & Stols te Maastricht.⁴

23.2 TYPOSCRIPT, KOPIJ VOOR DE BUNDEL

Het typoscript van *Stof* bestaat uit 35 bladen (typoscripten en doorslagen) van verschillende papiersoort.⁵ Blijkens de door Jan Vermeulen in pot-

¹ In margine voegde hij hieraan toe: ‘past ze daarin, t.o.v. de andere?’

² [623] ‘IJzer’ en [629] ‘Potlood’. Zie verder § 23.2.

³ Zie voor een overzicht van de reeks: C. van Dijk, *Alexandre A.M. Stols 1900–1973 uitgever/typograaf*. Zutphen, 1992, p. 521.

⁴ Brief, Stols-archief, Haarlem.

⁵ Het typoscript bevindt zich in de collectie J. Vermeulen.

lood aangebrachte zetinstruities heeft het typoscript gediend als kopij voor de bundel. Uit de verschillen tussen de bladen zijn geen conclusies te trekken over de wijzigingen in de samenstelling van de bundel. Alleen de toevoeging van [623] 'Ijzer' en [629] 'Potlood' is zichtbaar, doordat Vermeulen de titels van deze gedichten in potlood aan de getypte inhoudsopgave van de bundel heeft toegevoegd.⁶ Opvallend is dat hij de door Achterberg gevraagde volgorde (zie § 23.1) daarbij niet heeft aangehouden. De samenstelling van het typoscript is als volgt:

[1]	STOF [//] door [//] Gerrit Achterberg [///] voor S. Vestdijk
[2]	[586] 'Lithosfeer'
[3]	[583] 'Linoleum'
[4]	[567] 'Meel'
[5]	[587] 'Email'
[6]	[588] 'Brei'
[7]	[573] 'Mantel'
[8]	[589] 'Asbest'
[9]	[574] 'Elpenbeen'
[10]	[590] 'Albast'
[11]	[575] 'Brons'
[12]	[591] 'Crêpe'
[13]	[576] 'Rook'
[14]	[592] 'Steen'
[15]	[577] 'Rood'
[16]	[584] 'Groen'
[17]	[585] 'Blauw'
[18]	[593] 'Zog'
[19]	[594] 'Poeder'
[20]	[595] 'Huid'
[21]	[578] 'Bloem'
[22]	[596] 'Bakeliet'
[23]	[579] 'Cellophaan'
[24]	[597] 'Baarmoeder'
[25]	[598] 'Celluloid'
[26]	[599] 'Kerk'
[27]	[600] 'Bazalt'
[28]	[566] 'Aluminium'
[29]	[604] 'Papier'
[30]	[601] 'Hersenschors'
[31]	[602] 'Gummi'
[32]	[603] 'Vilt'
[33]	[629] 'Potlood'

⁶ Bovenaan de bladen van de gedichten (zie het overzicht, nr. [33] en [34]) noteerde hij: 'Stof'.

[34] [623] 'IJzer'
[35] INHOUD [volgt inhoudsopgave]

23.3 VOORBEREIDINGEN VOOR DE BUNDEL (2)

Op 1 december 1945 vroeg Achterberg aan Jan Vermeulen: 'Wil je bijgaande citaten in "Stof" en "Existentie" leggen?' Het citaat dat Achterberg als motto in *Stof* wilde plaatsen, was eerder opgenomen in het typoscript voor de geplande bundel *Quantiteit*.⁷ Op 17 januari 1946 schreef A. Bornkamp, een medewerker van Stols, aan Achterberg: 'De bundel Existentie plus Stof is naar den drukker gegaan.' Hierdoor in verwarring gebracht, vroeg Achterberg op 18 januari 1946: 'Zijn Existentie en Stof nu weer samengevoegd? [...] Ik teekende toch een contract voor "Stof" afzonderlijk?' Aan Jan Vermeulen schreef hij een dag later over de vermeende samenvoeging: 'Als dat beter is... ik kan het niet beoordelen; maar financieel scheelt me dit veel, denk ik [...]. En in het prospectus staat Stof nu eenmaal aangekondigd.' In het prospectus voor de *Helikon*-reeks staat over *Stof* vermeld:

Voor het derde deel in de reeks is *G. Achterberg* vertegenwoordigd met een nieuwe bundel 'stof'. Ook zij die hoegenaamd geen verwantschap met dezen dichter voelen, kunnen toch niet ontkomen aan de dwingende kracht van zijn poëzie, die zonder twijfel tot de belangrijkste verschijnselen in de Nederlandsche literatuur behoort.

De hieropvolgende correspondentie tussen Stols en Boosten & Stols over de productie van de bundel heeft alleen betrekking op de uitvoering van het omslag, waarvoor het ontwerp van Piet Worm werd gebruikt, conform Achterbergs wens gedrukt in zwart-wit.⁸ Op 5 februari 1946 stuurde Jan Vermeulen de drukproef van de bundel aan Achterberg:

Hierbij alvast de proeven van Stof. In elk geval verschijnt Sphinx eerder dan Stof, zoals je gevraagd had. Het citaat heb ik in onze proef al aangebracht. Nu is echter het vervelende, dat het met de omvang nogal ongelukkig uitkomt, er staat eigenlijk één gedicht te veel in, omdat na de inhoud nog een colophon en een vermelding van de andere deeltjes moet komen. Nu zou ik je willen voorstellen om *Papier* er uit te laten. Dit lijkt mij een ouder gedicht, dat je uitsluitend omdat het ook een 'Stof' vertegenwoordigt heb/[t] opgenomen. Ik vind het echter een beetje uit de toon vallen. Schrijf mij eens of je hiermee accoord gaat. Het zou voor ons beter uitkomen. Stuur je de proeven spoedig terug? Ook al verschijnt de bundel nog niet direct, de binders hebben tegenwoordig lang werk.

⁷ Zie voor *Quantiteit* verder § 25. Zie ook de beschrijving van de bundel *Stof* in § 23.4.

⁸ Zie de in § 23.1 geciteerde brief van Achterberg aan Stols van 17 oktober 1945. Achterberg was zeer gesteld op deze uitvoering, die eerder voor *Dead end* gebruikt was (zie hier-voor, § 8.3 en verder § 23.4).

Twee dagen later verklaarde Achterberg zich akkoord met het weglaten van [604] 'Papier': "“Papier” laten we er dus uit. Maar het citaat van Pfeffer komt er in ieder geval in? Gaarne.' Niet veel later zal Achterberg de, niet overgeleverde, drukproef hebben teruggestuurd, want op 16 februari 1946 stuurde Jan Vermeulen deze proef aan Boosten & Stols, met het verzoek de bundel met 'zooveel mogelijk spoed' af te werken en aan de binder te zenden.⁹ Over de verdere productie zijn geen gegevens bekend. Pas op 3 april 1946 was de bundel gereed en stuurde Jan Vermeulen de auteursexemplaren aan Achterberg:

Het doet mij genoeg je hierbij de 10 auteurs-exemplaren van 'STOF' toe te zenden, dat wij vanmorgen van den binder kregen. Het spijt mij werkelijk, dat 'SPHINX' niet vóór 'STOF' gereedgekomen is. 'SPHINX' wordt nl. bij een anderen binder gebonden, die veel trager werkt dan de binder van HELIKON.¹⁰ [...]

'STOF' ziet er goed uit, vind je niet? Op het laatste nippertje heb ik nog gedaan gekregen, dat het bandje zwart werd, zooals je gevraagd had.¹¹ Ik hoop dat het spoedig uitverkocht zal zijn.

Op 6 april 1946 antwoordde Achterberg: 'ik ben heel blij met de boekjes! Gelukkig, dat je het net nog hebt gered met de kleur. [...] Zou "Stof" loopen? Of ben je er een beetje bang voor?' Op 8 mei 1946 bedankte hij ook A.A.M. Stols: 'veel dank voor Uw exemplaren "Stof". Ik ben blij dat ze weer zwart-wit werden.'

23.4 DE EERSTE DRUK VAN STOF

In het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* van 20 juni 1946 werd de bundel in de rubriek 'Nieuwe uitgaven in Nederland' vermeld: 'Achterberg, Gerrit: Stof. Gedichten. 's-Gravenhage, A.A.M. Stols. 20 x 12¹. 39 blz. [Helikon. Tijdschrift voor poëzie. Jrg. 12, Maart 1946; no. 23] Per jaar (12 nrs.) fl. 15.00 Per deel fl. 1.90². De samenstelling van de bundel is als volgt:

[Band voorplat]	GERRIT ACHTERBERG [//] STOF [//] HELIKON • No. 23 • 1946
[Schutblad]	
[1]	STOF
[2]	HELIKON [//] TIJDSCHRIFT [//] VOOR [//] POËZIE [//] [vignet] [//] TWAALFDE JAARGANG [//] MAART 1946 [//] No. 23
[3]	STOF [//] GEDICHTEN [//] DOOR [//] GERRIT ACHTERBERG [//] [vignet] [//] A.A.M. STOLS • UITGEVER [//] 'S-GRAVENHAGE [//] 1946

⁹ Brief, Stols-archief, Haarlem. De binder was J. Giltay & Zn. te Dordrecht.

¹⁰ Zie voor *Sphinx* verder § 13.2.

¹¹ Uit de correspondentie met Boosten & Stols blijkt niet welke moeilijkheden er zijn geweest.

[4]	‘... ein unendlich kurzes Ich-gefühl, von [//] dem zweiten Aufblitzen der Individualität [//] getrennt durch die Nacht der absoluten [//] Individualitätslosigkeit’. [//] (<i>Pfeffer</i>). ¹² [//] <i>Voor S. Véstdijk</i>
5	[586] ‘Lithosfeer’
6	[583] ‘Linoleum’
7	[567] ‘Meel’
8	[587] ‘Email’
9	[588] ‘Brei’
10	[573] ‘Mantel’
11	[589] ‘Asbest’
12	[574] ‘Elpenbeen’
13	[590] ‘Albast’
14	[575] ‘Brons’
15	[591] ‘Crêpe’
16	[576] ‘Rook’
17	[592] ‘Steen’
18	[577] ‘Rood’
19	[584] ‘Groen’
20	[585] ‘Blauw’
21	[593] ‘Zog’
22	[594] ‘Poeder’
23	[595] ‘Huid’
24	[578] ‘Bloem’
25	[596] ‘Bakeliet’
26	[579] ‘Cellophaan’
27	[597] ‘Baarmoeder’
28	[598] ‘Celluloid’
29	[599] ‘Kerk’
30	[600] ‘Bazalt’
31	[566] ‘Aluminium’
32	[601] ‘Hersenschors’
33	[602] ‘Gummi’
34	[603] ‘Vilt’
35	[629] ‘Potlood’
36	[623] ‘Ijzer’
[37]	INHOUD
[38]	<i>[volgt inhoudsopgave]</i>
[39]	Dit is No. 23 van ‘ <i>HELIKON</i> ’ uitgegeven door [//] A.A.M. Stols te ‘s-Gravenhage en gedrukt bij de [//] Firma Boosten & Stols te

¹² Georg Johann Pfeffer (1854–1931), Duits zoöloog. Het citaat heb ik niet kunnen achterhalen. Het komt niet voor in de publicaties van Pfeffer die in Nederland voorhanden zijn.

Maastricht. [//] Oplage 1000 exemplaren. [//] ★ [//] [volgt informatie over het tijdschrift]

[40]

[blanco]

[Schutblad]

[Band achterplat]

Het binnenwerk van de bundel is gezet uit de Lutetia van Jan van Krimpen. De band is wat betreft uitvoering en kleur identiek aan de band van *Dead end*.¹³

23.5 DE ONTVANGST VAN DE BUNDEL

23.5.1 *Verkoop en honorarium*

Het honorarium voor *Stof* was gesteld op 15% per exemplaar, waarbij de bandprijs van de prijs van de bundel werd afgetrokken. Blijkbaar was Achterberg hier van tevoren niet van uitgegaan, want op 14 juli 1947 schreef hij aan Stols: ‘Het is niet te hopen, dat U voor b.v. “Stof” en “Existentie” ook nog een bandprijs berekent, want dan blijven zulke uitgaven, wat hun opbrengst betreft, toch wel ver beneden hun mogelijkheden.’¹⁴ Blijkens de afrekeningen – waarbij onderscheid werd gemaakt tussen de abonnementsprijs en de prijs per los exemplaar – is de verkoop van de bundel als volgt verlopen: 1946: 932 (597 per abonnement, 335 uit de losse verkoop); 1947: 69 (29 per abonnement, 40 uit de losse verkoop); 1948: 8 (losse verkoop). In totaal zijn er 1009 exemplaren verkocht. De officieel aangegeven oplage van de bundel (1000 exemplaren) is hiermee dus overschreden, nog afgezien van de exemplaren die ter promotie en recensie zullen zijn verspreid.

In 1948 heeft Achterberg met Stols gesproken over een gecombineerde herdruk van *Sphinx* en *Stof* (en eventueel *Radar*), maar Stols wilde hierover nog geen beslissing nemen, onder andere omdat – zoals hij op 9 april 1948 schreef – ‘Stof nog niet uitverkocht is’. Pas in 1951 zouden de bundels worden herdrukt in de door Querido uitgegeven verzamelbundel *Oude cryptogamen* (zie verder § 38).

23.5.2 *Recensies*

Bordewijk, F., ‘Voortreffelijke trits Nederlandsche poëzie.’ In: *Utrechtsch nieuwsblad* 8 juni 1946.

B[urch], [P.] v[an] d[en], ‘[Recensie van *Stof*.]’ In: *Podium* 2 (1945–1946), p. 159–160.

¹³ Vgl. § 8.4. Zie ook de reproductie in *Schrijvers prentenboek*, p. 33.

¹⁴ Om deze reden wilde hij de bundel *Asyl* liever niet in de *Helikon*-reeks publiceren (zie § 31.3). *Stof* was Achterbergs laatste bundel in de reeks.

Heus, P., 'Stof. Gedichten van Gerrit Achterberg.' In: *De waarheid* 22 juni 1946.

Scheepmaker, H.J., 'Helikon herleefd.' In: *Algemeen handelsblad* 25 mei 1946.

Vries, H. de, '[Recensie van Stof.]' In: *Critisch bulletin* 13 (1946), p. 410-411.

[Wagenvoorde, H. van], 'Neo-expressionisme en Na-expressionisme.' In: *Palaestra* 2 (1947-1948), p. [25].

24 Existentie

24.1 VOORBEREIDINGEN VOOR DE BUNDEL

Toen Achterberg op 17 oktober 1945 de kopij van de bundel *Stof* aan Stols stuurde (zie § 23.1), informeerde hij naar diens plannen met de rest van de bundel *Existentie*:

Daarvan resteerden nu de afdelingen *Existentie* en *Embryo* met resp. 27 en 17 verzen. [...] De Heer Bornekamp [*sic*] wenschte [*sic*] na publicatie van *Stof* in de *Helicon*, *Existentie* in haar geheel uit te geven, doch stelde ook voor dit met de afdeling '*Existentie*' apart te doen, daar dit een geheel op zichzelf vormt.

Van *Embryo* zijn reeds acht gedichten verschenen, n.l. 4 in 'Dead End' en 4 in 'Meisje' van de 'Voliere'-reeks.

Zoudt U mij zoomogelijk PER OMGAANDE op de hoogte willen stellen omtrent Uw plannen met de resterende gedeelten? Opdat ik weet, hoe ik verder met *Existentie* en *Embryo* moet handelen.

Omdat Stols in het buitenland verbleef, vroeg een medewerker van de uitgever op 24 oktober 1945 aan Achterberg de bundel alvast te zenden, 'dan kan deze eveneens ter sprake komen bij de behandeling van Uw zaak en kunnen wij de uitgave ervan in orde gaan maken'. Op 27 oktober 1945 stuurde Achterberg de kopij van *Existentie* aan Jan Vermeulen:

Vindt [*sic*] je goed, dat ik maar aan jou schrijf? Hierbij de h.s. van 'Existentie' en 'Zestien' (oorspr. 'Embryo'). Over beide schreef ik de Hr. Stols al.

Ik zou het zeer op prijs stellen, als Foxtrot nog overgeheveld kon worden uit 'Sphinx' naar 'Zestien' (tusschen Kraakbeen en Pullover), omdat het geheel in deze sfeer past. Daarvoor in de plaats doe ik hier voor Sphinx 'Spinoza' bij.¹

Nu zit ik nog met 'Koorts' (uit Sphinx) en 'Symbiose' (uit *Existentie*). Beide verzen hebben, meen ik, enkele regels gemeen. Zou jij dat eens willen bekijken en ze zoonodig mij even opsturen?²

Op 1 november 1945 bevestigde Jan Vermeulen de goede ontvangst van de bundel en beloofde hij de wijzigingen te zullen aanbrengen: 'Ik stuur je voor de zekerheid nog even de volledige copy van "Sphinx" dan kun je nog even nagaan of alles nu in orde is.' Op 3 november stuurde Ach-

¹ De genoemde gedichten zijn respectievelijk [504] 'Foxtrott', [581] 'Kraakbeen', [622] 'Pullover' en [627] 'Spinoza'.

² Zie ook hiervóór, § 13.2 en verder de commentaar bij [493] 'Koorts' en [472] '*Ik blijf met u verbonden*' ('Symbiose').

terberg *Sphinx* weer terug: 'Ik heb Koorts & Symbiose nu vergeleken en hier en daar nog iets veranderd.' Ook heeft Achterberg nog enkele gedichten uit 'Zestien' aangepast. Op 14 oktober 1945 had hij de gedichten uit deze afdeling – toen nog *Embryo* getiteld – ter lezing aan Gerrit Kamphuis gegeven, die ze in eerste instantie vergat terug te sturen. Op 18 november 1945 schreef Kamphuis: 'Tot mijn groote schrik ontdekte ik tusschen mijn papieren de tekst van je bundel *Embryo*. Je had dus toch gelijk: aan de bundels, die ik je in Holterhoek teruggaf, ontbrak er inderdaad een. Ik haast mij je deze terug te sturen en hoop nu maar, dat je door mijn verzuim, of hoe je het noemen wilt, niet in moeilijkheden ben gekomen.'³ Op 21 november 1945 antwoordde Achterberg:

heel veel dank voor het retourneren van 'Embryo'. Ik had het al gereproduceerd, doch ik zie dat enkele regels me toch ontsnapt zijn.

[...] Behalve de verzen 'Zestien', die in Dead End staan, zijn ze recent.

(Meisje en de Tijd, Sprookje, Cherubijn I en II verschenen als 'Meisje' in de Volière-reeks, zoals je weet).⁴

Zoodra het z'n definitieve vorm gekregen heeft, hoop ik je de copie toe te sturen.

Mogelijk heeft Achterberg deze wijzigingen nog aan Jan Vermeulen doorgegeven, aan wie hij op 1 december 1945 ook vroeg:

Wil je bijgaande citaten in 'Stof' en 'Existentie' leggen? Voor 'Zestien' had ik graag de woorden van Gorter: 'Balder en Mei, dat was een schoone droom'... zoo iets; en nog verder; ik geloof dat ze in 'Mei' staan, maar het kan ook wel in een later gedicht. Is het mogelijk dat jij ze vindt? Ik heb hier helaas niets bij de hand. Maar anders zie ik dat met deze citaten wel bij de drukproef.⁵

Op 17 januari 1946 schreef Stols' medewerker A. Bornkamp aan Achterberg: 'De bundel Existentie plus Stof is naar den drukker gegaan.' Dat deze mededeling voor een misverstand bij Achterberg zorgde,⁶ wijst erop dat hij nog geen definitief uitsluitel over de uitgaven had ontvangen. Op 18 januari 1946 deed hij navraag: 'Zijn Existentie en Stof nu weer samengevoegd? [...] U schrijft niets over Sphinx en Zestien, waarover U ook met Dhr. Stols zou spreken. [...] Ik moge U er op attent maken, dat, wanneer het Dhr Stols' bedoeling is Existentie in z'n oorspronkelijke aanbieding (dus als één geheel) te handhaven, er 10

³ Kamphuis rekende de bundel 'tot het beste van je werk', al vond hij [505] 'Sprookje' uit de toon vallen. Zie *Achterberg-Kamphuis*, p. 37–39.

⁴ Gezien de volgorde van de gedichten in *Meisje* (zie § 12.4.3) zijn 'Cherubijn I en II' respectievelijk [522] 'Embryo III' ('Typiste') en [521] 'Embryo II' ('Cherubijn').

⁵ Op 13 december vroeg hij nogmaals aan Vermeulen: 'Vind je die citaten goed of hou je er niet van? Vond je nog die woorden van Gorter?'

⁶ Zie ook § 23.3.

nieuwe verzen (ondergebracht bij 'Stof') aan zijn toegevoegd; en nog enkele aan de andere afdelingen.' Een dag later schreef hij aan Vermeulen: 'We spraken af in volgorde uit te geven: Sphinx, Stof, Existentie; de laatste al of niet gecombineerd met "Zestien", dat dan nog zou blijven liggen. Wat vind je zelf? Ik laat het aan jouw inzicht over.' In deze brief stelde hij in verband met de samenstelling van *Cryptogamen* voor de cyclus [272–275] 'Zestien' uit *Dead end* te laten:

Zouden die 4 verzen 'Zestien' thans niet beter verhuizen naar de bundel (of afdeling) Zestien, waar ze thuis horen? Als dat geen extra moeilijkheid geeft, graag. (In dat geval vervalt de opdracht dezer vier verzen: 'aan dr. Palies', vind je ook niet?)

Dit betekent niet dat de cyclus eerst *niet* in de afdeling stond. Uit de eerdere correspondentie blijkt dat de vier 'Zestien'-gedichten uit *Dead end* en [580] 'Zestien' van meet af aan in *Existentie* waren opgenomen.⁷

Eind januari of begin februari heeft Achterberg het motto voor de afdeling 'Zestien' aan Vermeulen gestuurd.⁸ In de correspondentie uit de maanden februari en maart komt de bundel niet meer ter sprake. Op 6 april 1946 informeerde Achterberg bij Vermeulen:

Wanneer zou 'Cryptogamen' ± verschijnen? Ik vraag dit alleen in verband met 'Existentie', of hoeft dit niet te wachten? Van v. Dishoeck kreeg ik n.l. vanmorgen de drukproef al van 'Energie' (aan jou opgedragen, als je het dragen wilt) zodat Existentie dan weer in de tijd achteraan zou komen. In verband hiermee, en omdat ik van enige andere uitgevers verzoeken kreeg om een bundel voor dit jaar, wou ik Stols in overweging geven mij 'Existentie' voor één druk af te staan. Het blijft dus van Stols, dat beding ik er natuurlijk bij. (D.w.z. ik behoud me het auteursrecht voor). Wil je dit eens overdenken en mij het spoedig berichten?

Op 8 mei 1946 vroeg Achterberg dit ook aan Stols zelf: 'Is U genegen "Existentie" voor 1 druk af te staan aan een ander?' Mogelijk wilde Achterberg zijn uitgever met deze vraag enigszins onder druk zetten; van daadwerkelijke plannen om *Existentie* elders uit te geven, is in ieder geval niets bekend. Op 4 mei 1946 schreef hij aan Jan Schepens, aan wie hij enkele gedichten uit de bundel stuurde ter publicatie in *De Vlaamsche gids*, dat *Existentie* 'binnenkort bij Stols' zou verschijnen en vroeg hij in verband hiermee wanneer de gedichten in *De Vlaamsche gids* gepubliceerd zouden worden (zie § 22.3.9).

Toen Jan Vermeulen op 21 mei 1946 de drukproeven van de afdeling *Thebe* uit *Cryptogamen* aan Achterberg stuurde, schreef hij:

⁷ Vgl. de in § 17.2 geciteerde brief van Vestdijk d.d. 25 januari 1944. Zie voor *Cryptogamen* verder § 29.

⁸ Op 7 februari 1946 schreef hij aan Vermeulen: 'Ontving je ook het citaat voor "Zestien" uit Mei van Gorter?' Zie verder § 24.3.

De drukker heeft abusievelijk tegelijk een proef van *EXISTENTIE* gemaakt op hetzelfde formaat, wat natuurlijk niet de bedoeling is. Voor de aardigheid stuur ik je dien er echter ook bij. Dan heb je ook *EXISTENTIE* in denzelfden vorm als de andere bundels.

Over de productie van de bundel zijn verder geen gegevens overgeleverd.

2.4.2 DE DRUKPROEF VAN DE BUNDEL

Op het omslagje bij de overgeleverde drukproef van *Existentie* – afkomstig uit de collectie van Jan Vermeulen⁹ – noteerde Vermeulen: ‘*Existentie* werd in Mei 1946 abusievelijk in deze vorm gezet; er bestaan van deze proef slechts drie exemplaren, nl. één in het bezit van den dichter, een in het archief van den uitgever. Dit is het derde exemplaar.’ De proef was gezet in de uitvoering van de verzamelbundel *Cryptogamen*, wat volgens de hierboven geciteerde brief van Vermeulen aan Achterberg van 21 mei 1946 ‘natuurlijk niet de bedoeling’ was. Voor de eerste druk zou echter hetzelfde zetsel worden gebruikt. De paginering (‘260’ tot en met ‘319’) en de pagina’s met de afdelingstitels, de motto’s en de inhoudsopgave zouden opnieuw worden gezet. Gezien enkele zetfouten in de overgeleverde proef (die in de eerste druk van *Existentie* zijn gecorrigeerd) heeft Achterberg later de aangepaste proef ontvangen en gecorrigeerd. Hier volgt de samenstelling van de proef, voor zover deze afwijkt van de eerste druk:¹⁰

[257]	EXISTENTIE [//] voor <i>A. Roland Holst</i>
[258]	[<i>blanco</i>]
[259]	[<i>motto</i>]
260–291	[563] ‘Oppervlaktespanning’ tot en met [620] ‘Embryo’
[292]	[<i>blanco</i>]
[293]	ZESTIEN [//] voor <i>Bep</i>
[294]	[<i>blanco</i>]
[295]	[<i>motto</i>]
296–316	[580] ‘Zestien 1’ tot en met [521] ‘Cherubijn’
317–319	INHOUD [<i>volgt inhoudsopgave</i>]
[320]	[<i>blanco</i>]

De opdracht aan A. Roland Holst had Achterberg reeds toen hij een eerste concept van de bundel op 29 december 1943 aan A.A.M. Stols stuurde.¹¹ In zijn brief vermeldde hij toen nog bij de afdeling ‘Embryo’:

⁹ Thans in de collectie van K. Vermeulen. Vgl. K. Vermeulen, ‘Existentie’, p. 29–31.

¹⁰ Zie voor de volgorde van de gedichten verder de beschrijving in § 24.3.

¹¹ Zie hiervoor, § 17.2. Eerder had Achterberg *Sphinx* aan Roland Holst willen opdragen (zie § 13.1).

‘(voor ...)’. Eerst uit deze proef blijkt dat de gewijzigde afdeling ‘Zes-
tien’ de opdracht ‘voor Bep’ gekregen heeft.¹²

24.3 DE EERSTE DRUK VAN EXISTENTIE

Met de verschijning van *Existentie* werd niet veel haast gemaakt. Achter-
berg had hier geen bezwaar tegen, integendeel zelfs, zoals blijkt uit zijn
brief van 24 juni 1946 aan Jan Vermeulen: ‘Waar B.¹³ sprak van Mei
voor Existentie, en ik deze verzen bij tijdschriften heb lopen, zouden
ze, als Ex. nú verschijnt, voortijdig door de bundel achterhaald worden,
wat ook erg jammer zou zijn.’¹⁴ Pas op 27 november 1946 was de bun-
del gereed en stuurde Vermeulen de eerste exemplaren: ‘Het doet mij
veel plezier je vandaag Cryptogamen en Existentie te kunnen zenden,
die zoojuist van den binder kwamen. Ik ben erg benieuwd hoe je de uit-
voering vindt.’ Het antwoord van Achterberg is niet overgeleverd.

In het *Nieuwsblad voor den boekhandel* van 19 december 1946 werd de
bundel in de rubriek ‘Nieuwe uitgaven in Nederland’ vermeld: ‘Achter-
berg, Gerrit: Existentie. Gedichten. ’s-Gravenhage, A.A.M. Stols. 14 x
12. 72 blz. Geb. fl. 2.50’. De samenstelling van de bundel is als volgt:

[Stofomslag]	Existentie [//] ★ [//] Gerrit Achterberg
[Band voorplat]	Gerrit Achterberg [//] Existentie
[Schutblad]	
[1]	EXISTENTIE
[2]	[blanco]
[3]	GERRIT ACHTERBERG [//] EXISTENTIE [//] GEDICHTEN [//] [vignet] A.A.M. STOLS [//] ’S-GRAVENHAGE [//] 1946
[4]	[blanco]
[5]	<i>Der Tod ist eine Seinsmöglichkeit, [//] die je das Dasein selbst zu überneh- men hat. [//] Das Dasein behütet sich, vorlaufend, davor, [//] hinter sich selbst und das verstandene Sein- [//] können zurückzufallen und ‘für seine Siege [//] zu alt zu werden’ (Nietzsche). [//] MARTIN HEIDEGGER [//] Sein und Zeit¹⁵</i>

¹² Bep van Es, aan wie – volgens Hazeu (*Biografie*, p. 405) – ook *Meisje* (‘voor de stralende’) was opgedragen (zie § 12.4.3).

¹³ A. Bornkamp.

¹⁴ In de juli/augustus-aflevering van *Ad interim* zouden [619] ‘Kiem’ en [620] ‘Embryo’ nog gepubliceerd worden, terwijl [472] ‘Symbiose’, [613] ‘Oceaan’, [617] ‘Anjers’ en [618] ‘Vervulling’ bij *Semaphore* waren ingezonden. Op 7 december 1946 vroeg Achterberg deze gedichten terug, omdat ze ‘nu door de publicatie van Existentie zijn achterhaald’ (brief aan H. Roest, 7 december 1946). Zie ook § 22.3.6.

¹⁵ M. Heidegger, ‘Sein und Zeit.’ In: *Jahrbuch für Philosophie und phänomenologische Forschung* 8 (1927), p. 1–438 (de citaten op p. 250 en p. 264). Overdrukken van deze publicatie verschenen in 1929, 1931, 1935 en 1941.

[6]	VOOR A. ROLAND HOIJS
7–8	[563] ‘Oppervlaktespanning’
9	[568] ‘Arbeidsvermogen van plaats’
10	[437] ‘Arbeidsvermogen van beweging’
11	[569] ‘N.V.’
12	[570] ‘Dossier’
13	[605] ‘Sextant’
14	[606] ‘Telefunken’
15	[607] ‘Klankbord’
16	[608] ‘Afspraak’
17	[609] ‘Volmacht’
18	[571] ‘Burcht’
19	[564] ‘Rina Ketty’
20–21	[610] ‘Intermédiaire’
22	[443] ‘Bron’
23	[611] ‘Dualis’
24	[141] ‘Transmissie’
25–26	[565] ‘Spirogeet’
27	[472] ‘Symbiose’
28	[612] ‘Oogst’
29	[613] ‘Oceaan’
30	[614] ‘Arenden’
31	[187] ‘Bloei’
32	[615] ‘Dracht’
33	[616] ‘Hechting’
34	[572] ‘Ontlading’
35	[617] ‘Anjers’
36	[618] ‘Vervulling’
37	[619] ‘Kiem’
38	[620] ‘Embryo’
[39]	ZESTIEN
[40]	[<i>blanco</i>]
[41]	<i>Balder en Mei, dat was een schoone droom. [/] Als dat geworden was, dan konden loom [/] Wij allen nederzitten en wel sterven [/] Alle demonen;...</i> [//] HERMAN GORTER [/] <i>Mei</i> ¹⁶
[42]	VOOR BEP
43	[580] ‘Zestien I’
	[272] ‘Zestien II’
44	[273] ‘Zestien III’
	[274] ‘Zestien IV’
45	[275] ‘Zestien V’

¹⁶ In de collectie Achterberg bevindt zich: Herman Gorter, *Mei. Een gedicht*. Schooluitgave, 7e druk, Bussum (C.A.J. van Dishoeck), 1928 (het citaat op p. 163). Vgl. ook § 24.1.

46–47	[510] ‘Het meisje en de tijd’
48–49	[621] ‘Kus’
50–51	[471] ‘Liezen en regenbogen’
52	[582] ‘Rok’
53	[581] ‘Kraakbeen’
54	[504] ‘Foxtrott’
55	[622] ‘Pullover’
56	[457] ‘Teling’
57	[470] ‘Danaïde’
58–59	[505] ‘Sprookje’
60–61	[522] ‘Typiste’
62–63	[521] ‘Cherubijn’
[64]	[<i>blanco</i>]
[65]	INHOUD
[66]	[<i>blanco</i>]
67–70	[<i>volgt inhoudsopgave</i>]
[71]	EXISTENTIE werd gezet uit de Garamond en [//] in de zomer van 1946 gedrukt in een oplage [//] van 1000 exemplaren door n.v. Mouton & Co. [//] naar het ontwerp van Henri Friedlaender. [///] [<i>vignet</i>] [///] Van Gerrit Achterberg is in 1946 verschenen bij [//] A.A.M. Stols, ’s-Gravenhage: [//] CRYPTO GAMEN [//] (Herdruk in één deel van: Eiland der Ziel, [//] Dead End, Osmose, en Thebe)
[72]	Van GERRIT ACHTERBERG verschenen de volgende [//] verzenbundels: [<i>volgt opgave van de eerder verschenen bundels</i>] ¹⁷
[Schutblad]	
[Band achterplat]	
[Stofomslag]	

Het stofomslag is van wit papier met grijze opdruk en zwarte belettering.¹⁸ De band is halffinnen (rood linnen en beige karton) met goudopdruk.

24.4 DE ONTVANGST VAN DE BUNDEL

24.4.1 *Verkoop en honorarium*

Het honorarium voor *Existentie* was gesteld op 15% per exemplaar. Evenals bij *Stof* het geval was, werd bij de berekening van het honorarium de bandprijs in mindering gebracht.¹⁹ Blijkens de afrekeningen is

¹⁷ En: ‘in voorbereiding: [//] *Kleine Kabalistiek voor Kinderen*’. Dezelfde tekst – aangevuld met *Existentie* – werd afgedrukt in *Cryptogamen* (zie § 29.3).

¹⁸ De uitvoering van het stofomslag is identiek aan dat van *Cryptogamen*. Zie de reproducties in *Schrijvers prentenboek*, p. 34–35.

¹⁹ Vgl. § 23.5.1.

de verkoop van de bundel als volgt verlopen: 1946: 539; 1947: 149; 1948: 37; 1950: 39; 1951: 28; 1952: 37; 1953: 5; 1954: 14; 1955: 16; 1956: 2. Bij gebrek aan gegevens uit 1949 en de jaren ná 1956 kan niet worden uitgemaakt wanneer de bundel uitverkocht was.²⁰

Medio 1948 is overwogen de bundel op te nemen in een derde verzamelbundel van Achterbergs werk, die door Bert Bakker en A.A.M. Stols zou worden uitgegeven. Deze bundel werd niet gerealiseerd (zie § 38.1). *Existentie* zou pas in 1954 worden herdrukt in de door Querido uitgegeven bundel *Cryptogamen III* (zie verder § 45).

24.4.2 *Recensies*

Minderaa, P., '[Recensie van o.a. *Cryptogamen* en *Existentie*.]' In: *De nieuwe Nederlander* 6 maart 1947.

Mok, M., 'Doorbraak van 'n bankring.' In: *Algemeen handelsblad* 1 maart 1947.

Roover, A. de, '[Recensie van o.a. *Existentie*.]' In: *Golfslag* 3 (1948-1950), p. 85-86.

Smit, G., 'De kwaal der moderne dichters.' In: *De nieuwe eeuw* 15 maart 1947.

²⁰ In 1958 werd de prijs van de bundel verlaagd van f 2,50 naar f 1,-.

25 Einstein/Quantiteit/Energie

25.1 EINSTEIN

De uitgave van de bundel *Einstein* heeft Achterberg ter sprake gebracht bij A. Marja, die hem op 11 september 1945 voorstelde de bundel te publiceren in de Bayard Reeks, waarvan hij redacteur was:

Je zult je nog wel herinneren, dat we nog niet zo lang geleden ten huize van George Kroonder over het uitgeven van een bundel van jou praatten; in verband daarmee zou ik nu graag van je vernemen hoe die zaak eigenlijk verder verlopen is. Ik bedoel of Einstein nu al is samengesteld en of Jan Vermeulen dit doet en de bundel uitgeeft of dat je al bij een andere uitgever zit.

In elk geval wil ik graag een bundel van je hebben voor de Bayard-pers, en omdat we zo gauw mogelijk het repertoire willen opmaken, zou ik graag p.o. hierover antwoord van je tegemoet zien.¹

Van een uitgave in de Bayard Reeks zou vooralsnog niets terechtkomen. Pas in augustus 1946 kreeg Marja de bundel *Doornroosje* voor de reeks.²

Achterberg wilde *Einstein* opdragen aan N.A. Donkersloot, die hem op 14 november 1945 had uitgenodigd om voor *Critisch bulletin* of het *Algemeen handelsblad* over poëzie te schrijven. Op 20 november antwoordde Achterberg dat hij hier wel voor voelde, 'alleen: zal mij dit gelukken? Staat U mij toe het te beproeven en mocht blijken, dat dit terrein niet geschikt is voor me dan geeft U mij tijdig een wenk.' Ook stelde hij Donkersloot voor een tijdschrift op te richten, getiteld *Orpheus* of *Doodenboek*, 'om poëzie in te verzamelen, waarin de dood centraal is. Zwart omslag of geheel zwart met witte, gele letter enz.'³ Over de publicatiemogelijkheden van zijn nieuwe bundel(s) vroeg hij: 'Verdient het aanbeveling, het nieuwe werk bij De Bezige Bij aan te bieden? Wel zit ik al aan verschillende uitgevers gebonden; dat is moeilijk voor 'n eventuele verzamelde uitgave of bloemlezing. Of zou het auteursrecht in deze een gunstige wijziging kunnen ondergaan?' Donkersloot zal hem positief hebben geantwoord, want eind november zou Achterberg inderdaad contact opnemen met De Bezige Bij (zie verder § 25.3).

¹ In een postscriptum schreef hij: 'Honorarium e.d. voor de Bayard-pers is nog niet absoluut vastgesteld, maar zal in elk geval zeer behoorlijk zijn. Daar kun je op rekenen.'

² Zie verder § 33.1.

³ Zie ook hiervóór, § 22.3.5.

Het overgeleverde typoscript van *Quantiteit*, opgedragen aan M. Nijhoff,⁴ bestaat uit 28 bladen van hetzelfde formaat. Er zijn verschillen in papiersoort, maar op basis hiervan kunnen geen nadere uitspraken gedaan worden omtrent eventuele wijzigingen in de samenstelling van de bundel. Of de thans overgeleverde volgorde van de gedichten authentiek is, is niet zeker: de bladen zijn niet genummerd en er is geen inhoudsopgave bewaard gebleven. Naar alle waarschijnlijkheid heeft het typoscript oorspronkelijk meer gedichten bevat. Het is bijvoorbeeld opmerkelijk dat [630] 'Microben (variant)' wel is overgeleverd, maar [624] 'Microben' niet. De samenstelling van het typoscript is als volgt:

- [1] QUANTITEIT [///] '... ein unendlich kurzes [//] Ich-gefühl, von dem zweiten [//] Aufblitzen der Individualität [//] getrennt durch die Nacht der ab- [//] soluten Individualitätslosigkeit'. [//] (Pfeffer) [///] voor Mr M. Nijhoff
- [2] [635] 'Quantiteit'
- [3] [636] 'Tableau mourant'
- [4] [637] 'Onderlinge'
- [5] [638] 'Constante'
- [6] [639] 'Inter ego'
- [7] [640] 'Woeker'
- [8] [641] 'Localisatie'
- [9] [642] 'Topografie'
- [10] [643] 'Janus'
- [11] [644] 'Steenlied'
- [12] [645] 'Volume'
- [13] [646] 'Qualiteit'
- [14] [647] 'Oorlog'
- [15] [648] 'Camera Obscura'
- [16] [649] 'Landschap'
- [17] [650] 'Energie'
- [18] [651] 'Diaspora'
- [19] [652] 'Verzet'
- [20] [630] 'Microben' (variant)
- [21] [653] 'Omsingeling'
- [22] [654] 'Aanspraak'
- [23] [655] 'Totalisator'
- [24] [656] 'Autogram'
- [25] [657] 'Paradijs'

⁴ De opdracht heeft waarschijnlijk te maken met Nijhoffs inspanningen om een betrekking voor Achterberg te vinden (zie *Achterberg-Uitgevers*, dl. 2, p. 135).

[26]	[658] 'Wichelroede'
[27]	[659] 'Mier'
[28]	[660] 'Aureool'

25.3 ENERGIE

Vóór december 1945 moet Achterberg de samenstelling van *Quantiteit* alweer gewijzigd hebben. Op 1 december 1945 stuurde hij het aan Pfeffer ontleende motto aan Jan Vermeulen met het verzoek het op te nemen in *Stof*.⁵ Op 6 december schreef hij aan A.M.E. van Dishoeck 'thans drie bundels gereed te hebben [...] resp. 28, 30 en 39 verzen groot'. Ook heeft Achterberg bij De Bezige Bij en Het Spectrum naar de mogelijkheden van publicatie geïnformeerd, want op 13 december 1945 schreef hij aan Vermeulen:

Ik weet niet wat ik doen moet: De B. Bij wil Einstein en Energie samenvoegen. Dishoeck schreef: stuur me alles maar. Spectrum wil gaarne alle uitgaven aan zich trekken. Ik schrijf je dit onder discretie. Wat moet ik doen? Wilde Stols maar het een of ander.

Uit deze brief blijkt dat de titel *Quantiteit* inmiddels was gewijzigd in *Energie*. Bij gebrek aan gegevens valt niet te zeggen hoe de samenstelling van de bundel op dat moment precies was. Medio januari zou Achterberg tien gedichten uit de bundel onderbrengen in *Radar* (zie § 27). Op verzoek van Van Dishoeck heeft hij vervolgens *Einstein* en *Energie* samengevoegd. Op 1 februari 1946 stuurde hij de bundel in de nieuwe samenstelling aan de uitgever (zie verder § 28).

⁵ Zie hiervóór, § 23.3.

26 Inertie

26.1 HET EERSTE TYPOSCRIPT VAN DE BUNDEL INERTIE

De bundel *Inertie* bevatte vermoedelijk 39 gedichten toen Achterberg haar op 11 december 1945 aan A.M.E. van Dishoeck stuurde (zie hier-voor § 22.2). Volgens herhaalde mededelingen van Achterberg waren er zowel gedichten uit de jaren dertig als gedichten van recenter datum in de bundel opgenomen. Op 21 september 1946 vroeg Achterberg bijvoorbeeld aan Van Dishoeck of hij de vrije beschikking kon krijgen 'over de 2e helft van "Inertie", n.l. van en met het vers "Diagnose", welke verzen niet zó homogeen zijn met de voorafgaande en Afvaart + Morendo.' De eerste helft van de bundel bevatte dan nog twintig gedichten, zo schreef hij.¹

Niet alle gedichten van de oorspronkelijke bundel kunnen worden achterhaald. Het eerste typoscript van de bundel bestaat uit 23 bladen van verschillend papiersoort en -formaat. Op grond van de getypte versies van de gedichten kan het typoscript in ieder geval gedateerd worden op eind 1945.² Van slechts enkele gedichten staat vast dat zij in de jaren dertig zijn voltooid, zoals na het overzicht zal worden toegelicht. Opmerkelijk is de aanwezigheid van [673] 'Diagnose' in het overgeleverde typoscript, want volgens Achterbergs mededeling behoorde dat gedicht tot de tweede helft met recente gedichten. De samenstelling van het typoscript is als volgt:

[1]	[661] 'Duel'
[2]	[113] 'Vrouw'
[3]	[662] 'Kristal'
[4]	[663] 'Afscheid'
[5]	[664] 'Registratie'
[6]	[297] 'Windmorgen'
[7]	[280] 'Het ademlooze'
[8]	[665] 'Herdenken'
[9]	[281] 'Requiem'
[10]	[666] 'Afval'
[11]	[667] 'Diepgang'
[12]	[668] 'Claude Monet'

¹ Deze brief wordt hierna (§ 26.2) uitvoeriger geciteerd.

² Later heeft Achterberg in de getypte versies met potlood veranderingen aangebracht.

[13]	[669] 'Maria'
[14]	[670] 'Maria Magdalena'
[15]	[114] 'Geloof'
[16]	[334] 'Verkenning'
[17]	[671] 'Trance'
[18]	[672] 'Doodlied'
[19]	[628] 'Mozes'
[20]	[85] 'Zwaar en verschaald...'
[21]	[673] 'Diagnose'
[22]	[674] 'Aarzeling'
[23]	[139] 'Gekwetst...'

Alleen van de volgende gedichten wordt de door Achterberg aangegeven vroege datering – de periode 'Afvaart + Morendo' – bevestigd door andere gegevens: [113] 'Vrouw' (vóór 15 juli 1930), [297] 'Windmorgen' (vóór 2 juli 1939), [280] 'Het ademlooze' (vóór 20 maart 1939), [281] 'Requiem' (vóór 20 maart 1939), [114] 'Geloof' (vóór 7 september 1930), [85] 'Zwaar en verschaald...' (vóór 27 augustus 1929) en [139] 'Gekwetst...' (vóór 31 maart 1931). Van [334] 'Verkenning' is een eerdere versie overgeleverd (van vóór 12 december 1939), die sterk afwijkt van de versie in het typoscript van *Inertie*.³

26.2 VOORBEREIDINGEN VOOR DE BONDEL

Op 6 april 1946 bracht Achterberg de bundel *Inertie* weer ter sprake toen hij Van Dishoeck schreef over de gecombineerde herdruk van *Afvaart* en *Morendo*:

Zooals ik U al schreef hooren deze bundels naar tijdsorde bijeen. Dit is ook min of meer het geval met 'Inertie' en 'Sintels' (gedeeltelijk dat Kroonder clandestien uitgaf.

Nu wilde ik U het volgende voorstellen: drukt U alles in één groote bundel (Afvaart, Morendo, Inertie (de naam zegt het al!) en Sintels – dit zal Kroonder wel willen afstaan, tenzij hij zelf Sintels wil herdrukken; zal ik hem dit vragen?) onder een verzamelsnaam, met handhaving der bundelnamen als ondertitels. Dit wordt dan ± 150 blz.

Van Dishoeck antwoordde op 10 april 1946 dat hij 'zeker geïnteresseerd' was in de verzamelbundel, maar dat hij de uitgave vanwege de paperschaarste niet eerder dan in het najaar zou kunnen realiseren.⁴ Op 21 september 1946 kwam Achterberg op de uitgave terug:

³ Zie verder het apparaat bij het gedicht.

⁴ Zie ook Achterbergs brief aan Van Dishoeck van 30 juni 1946 (*Achterberg-Uitgevers*, dl. 1, p. 209).

Nu ik in de gelegenheid ben 'Inertie' elders uit te geven, verzoek ik U mij deze bundel voor één druk af te staan.

U kunt hem dan later, zoals het plan was, gelijk met 'Afvaart' en 'Morendo' herdrukken. Gaat U hiermee accoord?

Mocht U liever bij Uw oude voornemen blijven, n.l. alles, dus inclusief 'Inertie', in het voorjaar gezamenlijk uit te geven, (de verzen hooren naar tijdsorde wel bijeen), of dat U er de voorkeur aan geeft 'Inertie' zelf apart te brengen, dan verneem ik een en ander gaarne *per omgaande*; [...]

Althans verplicht U mij, zo U mij de vrije beschikking laat (onder bovengenoemde restrictie) over de ze helft van 'Inertie', n.l. van en met het vers 'Diagnose', welke verzen niet zó homogeen zijn met de voorafgaande en Afvaart + Morendo.

U houdt dan voor een herdruk in 't voorjaar nog ± 100 verzen over, te weten: ± 50 in Afvaart, ± 30 in Morendo en 20 in Inertie.

Van Dishoeck voelde niets voor dit voorstel – op de brief tekende hij aan: 'Kan de pest krijgen Energie gaat al moeilijk.' – en de uitgave werd, wederom, op de lange baan geschoven.

Op 9 juni 1947 schreef Achterberg aan Van Dishoeck dat hij eind juni in Amsterdam zou zijn en vroeg hij of hij een afspraak kon maken voor een gesprek over de verschillende plannen:

Intussen wilde ik de herdruk Afvaart enz. hergroeperen. Daartoe verzoek ik U mij 'Inertie' te zenden, opdat ik een geheel kan maken. Tevens is mijn vraag: nu U, zoals U schreef, nog met papiernood te kampen hebt, – vindt u het goed, het eens bij een andere uitgever te proberen? Het is louter een vraag. U heeft 'Inertie' al geruime tijd ter inzage en opperde al eens de mogelijkheid het apart te brengen. Dit lijkt mij voor een deel niet mogelijk, omdat dat thuishoort in de sfeer Afvaart, enz. Om precies te zijn: aangaande 'Inertie' is nog geen schriftelijke afspraak gemaakt, zodat ik het graag eerst nog eens bekijk. Ik breng het U dan eind Juni weer mee.

Op 11 juni 1947 stuurde Van Dishoeck *Inertie* terug en stelde hij voor de uitgave verder mondeling te bespreken. Over de uitkomst van deze bespreking is niets bekend. In 1947 en 1948 zou *Inertie* niet meer genoemd worden in de correspondentie tussen Achterberg en Van Dishoeck. Uiteindelijk zou de bundel pas in 1951 worden opgenomen in de door Querido uitgegeven verzamelbundel *Oude cryptogamen* (zie verder § 38).

27 Radar

27.1 VOORBEREIDINGEN VOOR DE BUNDEL

In 1945 werd de Lucy B. en C.W. van der Hoogtprijs toegekend aan Ida Gerhardt voor haar bundel *Het veerbuis*. Bertus Aafjes, Ed. Hoornik en M. Vasalis waren van mening dat Achterberg de prijs had moeten krijgen en organiseerden een protestactie. Op 4 januari 1946 schreef Hoornik hierover aan Achterberg:

Zowel Vasalis, Aafjes als ik zijn vertoornd over het feit, dat Ida Gerhardt de Van der Hoogt-prijs kreeg; we zijn van plan te protesteeren.¹ Inmiddels ontmoette ik een goed-gesitueerde vriend die mijn verbolgenheid deelde, en toezegde een prijs te zullen instellen (groot f 1000,-);² een daartoe ingestelde commissie bestaat uit de drie hiervoor genoemden. In verband met een en ander wilde ik een Achterberg-tentoonstelling organiseren bij Balkema, die zich, meen ik, bereids met je in verbinding heeft gesteld. Ook Stols besloot mede te werken [...].

De Amsterdamse boekverkoper en uitgever A.A. Balkema had Achterberg inderdaad reeds op 30 december 1945 benaderd met het voorstel om 'voor die gelegenheid een klein bundeltje van Uw laatste nog niet gepubliceerde werk in een zeer kleine bibliophiele uitgaaf te maken, die U die middag zou kunnen signeeren hier en waarmee al gauw een f. 500.00 is te maken, de drukkosten enz. neem ik gaarne voor mijn rekening, de heele opbrengst is dan voor den dichter. Ik hoop dat U dit accepteert, en mij zoo snel mogelijk een kleine keuze van bv. 10 gedichten zendt [...]'. Op 14 januari 1946 stuurde Achterberg de gevraagde tien gedichten aan Balkema, alsmede een overzicht van publicaties van en over zijn werk.³ De gedichten behoorden aanvankelijk tot de bundel *Energie*, zoals blijkt uit wat Achterberg op 20 januari 1946 aan C.A.J. van Dishoeck schreef: 'de Heer Balkema vroeg mij 10 verzen voor een bibliophiel bundeltje [...], en nu heb ik U geplunderd: om eenigszins tot een geheel te komen, moest ik wel omzien naar "Energie"'.⁴

¹ Dit protest werd gepubliceerd in *Vrij Nederland* van 19 januari 1946 (zie B. Aafjes/Ed. Hoornik/M. Vasalis, 'Verkeerde keuze'). In het nummer van 2 februari 1946 verschenen reacties van M. Mok en M.H. van der Zeyde ('Twee protesten tegen een protest').

² De 'goed-gesitueerde vriend' is mr. Joan Th. Stakenburg. De prijs zou 'Pinksterprijs' genoemd worden.

³ Hier had Balkema's medewerker A.L. Sötemann hem op 9 januari 1946 om gevraagd (zie *Achterberg-Uitgevers*, dl. 1, p. 176 en p. 178-180). Vgl. ook Achterbergs brief aan Hoornik van 12 januari 1946 (*Achterberg-Hoornik*, p. 69).

⁴ Zie voor *Energie* verder § 28.

De voorbereiding van de bundel zou ruim twee maanden in beslag nemen. Over de oorzaak van deze vertraging schreef Achterberg op 6 april 1946 aan Jan Vermeulen: "t Duurt lang met Balkema... 't zit alleen vast op het drukken van "Radar", bij Enschede." Verder zijn er over de productie geen gegevens overgeleverd. De bundel is vóór 27 mei 1946 verschenen, want op die datum vond de bijeenkomst ter gelegenheid van de uitreiking van de Pinksterprijs plaats in de boekhandel van Balkema te Amsterdam. Na de opening door Bertus Aafjes en een rede van Nico Donkersloot – aan wie *Radar* was opgedragen⁶ – las Achterberg enkele gedichten uit de nieuwe bundel voor.⁷

27.2 DE EERSTE DRUK VAN RADAR

Radar werd niet aangekondigd in het *Nieuwsblad voor den boekhandel*.⁸ In *Brinkman's cumulatieve catalogus van boeken van 1946* staat de bundel als volgt vermeld: 'Achterberg, Gerrit: Radar. Gedichten. [Gedrukt ter gelegenheid van de tentoonstelling van zijn werk in Mei 1946 in het Huis aan de drie Grachten te Amst.]. [Amst., A.A. Balkema]. Mei. 20 x 13. 16 blz. 200 ex. fl. 5.-'. De samenstelling van de bundel is als volgt:

[Omslag]	RADAR
[1]	GERRIT ACHTERBERG [//] RADAR [//] GEDICHTEN [///] [vignet] [///] MDCCCCXXXVI
[2]	[blanco]
[3]	VOOR ANTHONIE DONKER
[4]	[blanco]
5	[658] 'Wichelroede'
6	[651] 'Diaspora'
7	[654] 'Aanspraak'
8	[646] 'Qualiteit'
9	[659] 'Mier'
10	[676] 'Kafka'
11	[677] 'Schakelbord'
12	[650] 'Energie'
13	[652] 'Verzet'
14	[653] 'Omsingeling'

⁵ De firma Joh. Enschedé & Zonen te Haarlem. De vertraging kan het gevolg geweest zijn van de in 1946 heersende papierschaarste.

⁶ Op 15 februari 1946 had Achterberg Donkersloot van de opdracht op hoogte gesteld.

⁷ Ook las hij [723] 'Willink'. Op 8 juli 1946 verhuisde de tentoonstelling naar boekhandel Broese te Utrecht. Zie *Biografie*, p. 447–450.

⁸ Wel werd de bundel vermeld in een kort berichtje over de uitreiking van de Pinksterprijs in het *Nieuwsblad voor den boekhandel* van 6 juni 1946.

[15] INHOUD [*volgt inhoudsopgave*]
[16] Deze bundel gedichten [//] van Gerrit Achterberg is gedrukt [//]
ter gelegenheid van de tentoonstelling [//] van zijn werk, in de
maand Mei 1946, in [//] het Huis aan de drie Grachten [//] te
Amsterdam. [///] De oplage bestaat uit 200 exemplaren; [//] de
opbrengst is geheel voor den [//] dichter bestemd.

[Omslag]

De typografische verzorging van *Radar* was in handen van J. van Krimpen. De bundel werd gezet uit de Romanée en gedrukt op Ossekop van Van Gelder Zonen. Het omslag is van rood karton met gouden opdruk.

27.3 TWEE HANDSCHRIFTEN VAN RADAR

Van de bundel zijn twee nethandschriften overgeleverd, die Achterberg na de verschijning van *Radar* heeft vervaardigd. Een exemplaar schonk Achterberg aan de financier van de Pinksterprijs, Joan Th. Stakenburg, aan wie hij het op 19 juni 1946 had beloofd. Het handschrift bestaat uit 12 bladen:⁹

[1] radar [//] door [//] [*bandtekening G. Achterberg*]
[2] voor Joan
[3-12] [658] 'Wichelroede' tot en met [653] 'Omsingeling'

Op 29 augustus 1946 bedankte Stakenburg Achterberg: "Terug van vacantie vond ik het prachtig uitgeschreven exemplaar van Radar, waarvoor ik je hartelijk dank zeg."¹⁰ Eenzelfde exemplaar (met de opdracht: 'voor Guus') kreeg A.L. Sötemann, die de tentoonstelling bij Balkema had ingericht.¹¹ Het is niet bekend of ook andere personen een dergelijk afschrift van *Radar* hebben ontvangen.

27.4 DE ONTVANGST VAN DE BUNDEL

27.4.1 *Verkoop en honorarium*

De meeste exemplaren van *Radar* zullen zijn verkocht tijdens de tentoonstellingen te Amsterdam en Utrecht. Ook daarna waren er nog

⁹ In 1970 is dit manuscript door uitgeverij Querido en Bert Bakker in facsimile uitgegeven: G. Achterberg, *Radar*. Amsterdam/'s-Gravenhage, 1970.

¹⁰ In deze brief vroeg Stakenburg of Achterberg ook eens een aantal 'oorspronkelijke kladjes waarop het vers ontond' wilde sturen. Dit verzoek is het begin van de zogenoemde 'Collectie Stakenburg' (zie de Verantwoording, p. 14).

¹¹ Collectie A.L. Sötemann. Sötemann bedankte Achterberg op 3 augustus 1946. Een op basis van dit manuscript vervaardigd typoscript zou als kopij dienen voor *Oude cryptogamen* (zie § 38.3).

exemplaren beschikbaar, zoals blijkt uit een brief van Chr. Leefflang (van boekhandel Broese te Utrecht) aan Achterberg: 'Radar is behoorlijk verkocht, maar ik ben nog niet heelemaal door het aantal (50) heen, wat ik vooruit betaalde. Wij blijven actief!' (4 oktober 1946) Over de verkoop zijn verder geen exacte gegevens bekend. Op 14 juli 1947 schreef Achterberg aan A.A.M. Stols dat de bundel weer tot zijn beschikking stond en informeerde hij naar de mogelijkheden van herdruk in een verzamelbundel. Pas in 1951 zou *Radar* worden opgenomen in de door Querido uitgegeven bundel *Oude cryptogamen* (zie verder § 38).

27.4.2 *Recensies*

Aan *Radar* is door de literaire kritiek slechts zijdelings aandacht besteed in artikelen van meer algemene aard, die naar aanleiding van de uitreiking van de Pinksterprijs verschenen:

Ber, M. [= M.B. Teipe], 'De Pinksterprijs.' In: *Gooische klanken* 31 mei 1946.

Binnendijk, D.A.M., 'Ontelbaar in ontelbaarheid.' In: *Het vrije volk* 8 juni 1946.

Donker, A., 'Vragen bij Achterbergs dichterschap.' In: *Critisch bulletin* 13 (1946), p. 403-410.

Kelk, C.J., 'Gerrit Achterberg's Pinksterkrans.' In: *De groene Amsterdammer* 8 juni 1946.

[Minderaa, P.], 'Bulletin der letterkunde.' In: *De nieuwe Nederlander* 7 juni 1946.

Schuchart, M., 'Het werk van G. Achterberg.' In: *De stem van Nederland* 8 juni 1946.

Smit, G., 'De poëzie van Achterberg.' In: *De nieuwe eeuw* 12 oktober 1946.

28 Energie

28.1 VOORBEREIDINGEN VOOR DE BUNDEL

Op 20 januari 1946 deelde Achterberg aan C.A.J. van Dishoeck mee dat de samenstelling van *Energie* was gewijzigd, doordat hij tien gedichten uit de bundel had ondergebracht in *Radar*:¹

Ik hoop (en geloof), dat U dit niet zult euvel duiden en ik beloof U plechtig, indien ik daartoe bij machte ben, 'Energie' weer aan te vullen. Of zoudt U er thans de voorkeur aangeven, (om mede te dingen naar de Van der Hoogtprijs 1946; dus vóór Mei) *Energie* en *Einstein* gecombineerd uit te geven? Het is louter een voorstel, een gedachte, waarvan ik absoluut niet weet of ze steek houdt. Ik kan het Hoornik en Aafjes eens vragen anders. Dan zijn het samen nog ± 50 verzen [...] waarvan ik de uitvoering in vol vertrouwen aan U overlaat. ('Inertie' valt hier buiten).

Op 28 januari 1946 antwoordde Van Dishoeck dat zijn voorkeur uitging naar afzonderlijke uitgave van de bundels, al had hij geen bezwaar tegen een combinatie van *Einstein* en *Energie*. Verder schreef hij: 'Wij zouden deze gecomb. bundel op geschept papier kunnen drukken, waarvan wij zoo juist een klein partijtje ontvingen. De titel *Einstein* lijkt mij minder geslaagd. *Energie* is als titel verreweg het beste.' Met deze brief stuurde Van Dishoeck de kopij van beide bundels retour. Vervolgens heeft Achterberg de overgebleven gedichten uit *Einstein* en *Energie* ondergebracht in één bundel, die hij op 1 februari 1946 aan Van Dishoeck stuurde: 'Zooals U ziet heb ik de bundels dus samengevoegd onder den titel: *Energie*, opgedragen aan mijn vriend Jan Vermeulen.'² Ook stelde hij Van Dishoeck in kennis van de instelling van de Pinksterprijs, omdat hij daardoor niet kon meedingen naar de Van der Hoogtprijs. Aan het eind van zijn brief vroeg hij: 'Misschien heeft U thans genoeg papier om er 1000 te drukken? De oplaat van "Osmose" b.v. dat uitverkocht is, was 1500.' Met dit voorstel ging Van Dishoeck akkoord: 'Het ligt inderdaad in onze bedoeling van deze bundel 1000 ex. te drukken, waarvan een gedeelte op geschept papier.'³

¹ Zie hiervóór, § 27.1.

² Op 27 oktober 1945 had Achterberg aan Vermeulen gevraagd welke bundel hij aan hem op zou dragen (zie § 22.2). Op 15 februari 1946 schreef hij: "'Energie" (Dish.) (± 50 verzen) is jou opgedragen.'

³ Brief, 6 februari 1946. Rond deze tijd zal het prospectus 'Poëzie 1946' vervaardigd zijn, waarin de uitgever *Limiet* (zie § 19.4.1) en *Energie* aankondigde. Zie ook *Achterberg-Uitgevers*, dl. 2, p. 144.

In februari en/of maart is de bundel gezet bij de firma J.F. Duwaer & Zonen te Amsterdam. Kennelijk zijn er tijdens het zetten problemen ontstaan, want toen Van Dishoeck op 5 april 1946 de – niet overgeleverde – drukproef van *Energie* aan Achterberg stuurde, schreef hij: ‘Het heeft ons wel onnoemelijk veel moeite gekost deze bundel gezet te krijgen.’ Een dag later stuurde Achterberg de proef gecorrigeerd terug.⁴ Op 10 april 1946 deelde Van Dishoeck Achterberg mee: “‘Energie’ heb ik voor afdrukken gegeven, als alles meeloopt verschijnt dit eind Augustus.’ Op verzoek van Achterberg heeft Van Dishoeck ervoor gezorgd dat een aantal exemplaren van de bundel gereed was op 27 mei 1946, de dag van de tentoonstelling bij Balkema te Amsterdam.⁵ Officieel zou de bundel pas ruim drie maanden later verschijnen. Op 9 september 1946 ontving Achterberg de auteursexemplaren van *Energie*.⁶

28.2 DE EERSTE DRUK VAN ENERGIE

In het *Nieuwsblad voor den boekhandel* van 5 september 1946 werd de bundel in de rubriek ‘Nieuwe uitgaven in Nederland’ vermeld: ‘Achterberg, Gerrit: *Energie. Gedichten*. Bussum, C.A.J. van Dishoeck. 18⁵ x 11⁵. 56 blz. Geb. fl. 4.50’. De samenstelling van de bundel is als volgt:

[Band voorplat]	GERRIT ACHTERBERG [//] ENERGIE
[Schutblad]	
[1]	ENERGIE
[2]	[<i>blanco</i>]
[3]	GERRIT ACHTERBERG [//] ENERGIE [//] GEDICHTEN [///] BUSSUM [//] C.A.J. VAN DISHOECK [//] 1946
[4]	<i>Voor Jan Vermeulen</i>
[5]	‘ <i>Dat mogelijkkerwijze ons nog onbekende [//] energievormen en transformaties van [//] energie bestaan, is niet uitgesloten...</i> ’ [///] DR. H.A. KRAMERS [//] Handboek van het Moderne [//] Denken, (1e deel, blz. 276) ⁷

⁴ Op die dag informeerde Achterberg bij Vermeulen naar de vorderingen van onder andere *Existentie*, omdat hij bang was dat deze oudere bundel ‘in de tijd achteraan zou komen’ (zie § 24.1).

⁵ Zie § 27.1. Op 30 mei 1946 schreef Achterberg aan Vermeulen: ‘En hoe bevalt je nu “Energie”?’ ‘t Is in ieder geval mooi uitgevoerd.’ Op 30 juni 1946 bedankte hij Van Dishoeck: ‘Wat had U *Energie* betoond met *Energie*!’

⁶ Brief aan H. Roest, 9 september 1946. Op 2 september schreef hij nog: “‘Energie’ staat te verschijnen.’ Mogelijk heeft Van Dishoeck al eerder exemplaren aan de boekhandel verzonden, gezien het feit dat de bundel reeds op 5 september 1946 in het *Nieuwsblad voor den boekhandel* wordt vermeld (zie § 28.2).

⁷ H.A. Kramers, ‘Energie.’ In: *Encyclopaedisch handboek van het moderne denken*. Red. A.C. Els-bach e.a. 2 dln. Arnhem, 1931. Dl. 1, p. 276–277 (het citaat op p. 276).

[6]	[<i>blanco</i>]
7	[635] 'Quantiteit'
8	[636] 'Tableau mourant'
9	[637] 'Onderlinge'
10	[638] 'Constante'
11	[639] 'Inter ego'
12	[643] 'Janus'
13	[640] 'Woeker'
14	[641] 'Localisatie'
15	[642] 'Topografie'
16	[644] 'Steenlied'
17	[645] 'Volume'
18	[647] 'Oorlog'
19	[648] 'Camera Obscura'
20	[649] 'Landschap'
21	[624] 'Microben'
22	[630] 'Microben (variant)'
23	[655] 'Totalisator'
24	[656] 'Autogram'
25	[657] 'Paradijs'
26	[660] 'Aureool'
27	[678] 'Einstein'
28	[679] '4e Dimensie I'
29	[680] '4e Dimensie II'
30	[681] '4e Dimensie III'
31	[682] '4e Dimensie IV'
32	[683] '4e Dimensie V'
33	[684] 'Tromboze'
34	[685] 'Tegenwoordigheid'
35	[686] 'Verrekijker'
36	[687] 'Continuïteit'
37	[688] 'Film'
38	[689] 'Conserven'
39	[690] 'Punt'
40	[691] 'Ganzebord'
41	[692] 'Convexe'
42	[693] 'Zijn'
43	[694] 'I'
44	[695] 'Tijdnood'
45	[696] 'Positie'
46	[697] 'Spiraal'
47	[698] 'o, I'
48	[699] 'Nirwana'
49	[700] 'Acrobate'

50	[701] 'Overdood'
51	[702] 'Concave'
52	[703] 'Cartografie'
[53-54]	INHOUD [<i>volgt inhoudsopgave</i>]
[55]	[<i>blanco</i>]
[56]	<i>Energie</i> [//] gedichten door GERRIT ACHTERBERG is in Maart 1946 [//] naar aanwijzingen van H. VAN KRIMPEN gezet uit een [//] Mediaeval van BENJAMIN KREBS NACHFOLGER en ge- [//] drukt door J.F. DUWAER & ZONEN te Amsterdam [//] in een oplage van 950 exemplaren op Hollandsch [//] papier van VAN GELDER ZONEN voor den uitgever [//] C.A.J. VAN DISHOECK [//] BUSSUM
	[Schutblad]
	[Band achterplat]

De bundel verscheen alleen in gebonden uitvoering, met een band van groen linnen met gouden belettering.⁸

28.3 DE ONTVANGST VAN DE BUNDEL

28.3.1 *Verkoop en honorarium*

De verkoop bij vooraanbieding van *Energie* viel tegen. Dit blijkt althans uit een aantekening van C.A.J. van Dishoeck op Achterbergs brief van 30 juni 1946, waarin deze informeerde naar een mogelijke herdruk van *Limiet*:⁹ 'maar eens even wachten met Achterberg. *Energie* loopt niet geweldig.' Ook de eerste weken na de verschijning werd de bundel niet goed verkocht, want toen Achterberg op 21 september 1946 vroeg of Van Dishoeck nog plannen had voor een verzamelbundel, noteerde de uitgever op de brief: 'Kan de pest krijgen *Energie* gaat al moeilijk.' Blijkens de eerste afrekening, van 7 maart 1947, werden er in 1946 uiteindelijk nog 434 exemplaren verkocht.¹⁰ In de volgende jaren liep de verkoop sterk terug: 1947: 35; 1948: 43; 1949: 13; 1950: 5; 1951: 9; 1952: 9. In totaal zijn er dus 548 exemplaren van de bundel verkocht. Over de verkoop van de resterende exemplaren (402 minus de exemplaren die gebruikt zullen zijn voor promotie en recensie) zijn geen exacte gegevens bekend. Op 2 februari 1954 gaf Van Dishoeck Achterberg toestemming de bundel op te nemen in *Cryptogamen III*, maar hij behield de rechten 'tot ook deze bundel uitverkocht is'. In 1956 werd de particuliere prijs van de bundel opgeheven.

⁸ Zie de reproductie in *Schrijvers prentenboek*, p. 35.

⁹ Zie § 19.4.1.

¹⁰ Ter vergelijking: van *Limiet* (verschenen in april/mei) werden in 1946 793 exemplaren verkocht, van *Existentie* (verschenen in november) 539 exemplaren.

In 1947 is onenigheid ontstaan over de wijze waarop het honorarium werd berekend. Het honorarium was – evenals bij *Limiet* – gesteld op 12,5% van de ingenaaide prijs zonder omzetbelasting. Aanvankelijk was Achterberg met dit bedrag akkoord gegaan, maar later kwam hij hierop terug. Zie over deze kwestie verder de beschrijving bij *Limiet*, § 19.4.2.

28.3.2 *Recensies*

Doorne, K. van, 'De dichter en U.' In: *Vrouwenpost* 18 januari 1947, p. 30–31.

G., B., '[Recensie van *Energie*.]' In: *Perspectieven van wordende cultuur* 14.3 (1947), p. 24.

Smit, W.A.P., 'Gerrit Achterberg, vereerd en bestreden dichter.' In: *Amersfoortsche courant* 27 november 1946.

Visser, A., '[Recensie van *Energie*.]' In: *Erica* 2.7 (1946–1947), p. [184–185].

29 Cryptogamen

29.1 VOORGESCHIEDENIS

Naast de publicatie van nieuwe bundels heeft Achterberg vanaf 1943 ook de mogelijkheden tot heruitgave van eerder verschenen bundels met zijn uitgevers besproken. Met Van Dishoeck correspondeerde hij over een (al dan niet clandestiene) herdruk van *Afvaart*, met Stols over de herdruk van *Eiland der ziel*, *Dead end*, *Osmose* en *Thebe*.¹ Stols had de wens tot herdrukken zelf uitgesproken toen hij op 1 maart 1943 een afrekening over de bundels stuurde: ‘Ten zeerste hoop ik, dat spoedig de tijden zullen aanbreken voor een nieuwe bundel en voor herdrukken van de oude.’ In 1943 zou hij echter alleen een clandestiene herdruk van *Osmose* op de markt brengen.

In 1944 heeft Stols voorgesteld ‘de verzamelde “werken” uit te geven, zoals Achterberg op 25 juli 1944 aan Jan Vermeulen schreef: ‘Kun jij er finantieel een raming van doen? Ik dacht: 5000 ex. à f 10,- met voor mij 15% = f 7500. Of is dit al te schromelijk te veel of te weinig?’ Toen hij een maand later Bert Bakkers mening vroeg, had hij zijn schatting al verlaagd tot ‘3000 exempl. á f. 10,- met 15% royalty = f. 4500.’² Tijdens het laatste oorlogsjaar zou er niets van een verzamelbundel terechtkomen. De plannen werden uitgesteld tot na de oorlog, zoals Jan Vermeulen op 6 april 1945 aan Ad den Besten schreef:

Na de oorlog hoop ik zijn verzamelde verzen in één band te verzorgen, waarbij uit zijn tijdens de oorlog clandestien verschenen bundels een strenge schifting zal worden gemaakt, daar lang niet alle verzen daaruit op hetzelfde peil staan. *Morendo* is in dit opzicht veel beter dan *Sintels* en *Eurydice*, die poetisch eigenlijk geen van beide verantwoord zijn.

Op 6 juni 1945 bracht Achterberg de heruitgave van zijn werk wederom bij Stols ter sprake:

Misschien herinnert U zich, dat wij destijds te spreken kwamen over het herdrukken van ‘Eiland der Ziel’, ‘Dead End’, ‘Osmose’ en ‘Thebe’, waarbij ook de mogelijkheid van een ‘verzamelde’ uitgave werd geopperd, in principe door U toegezegd.³

¹ Zie ook de hoofdstukken over de genoemde bundels (in het bijzonder de paragraaf ‘Verkoop en honorarium’).

² Brief, 31 augustus 1944.

³ Dezelfde dag schreef hij aan Jan Vermeulen: ‘Ik hoopte ook altijd, dat jij de “verzamelde” zou bezorgen, weet je nog? Er is niemand die er zoo in zit als jij.’

Tevens sprak hij de hoop uit dat Stols in de toekomst al zijn werk 'tegen eene uitkeering jaarlijks of ineens' zou willen uitgeven: 'ik weet in het geheel niet of zulk een voorstel levensvatbaarheid heeft, maar doe het U, waar mijn verloofde en ik gaarne spoedig zouden trouwen en een overeenkomst met U een goede waarborg mag heeten'. Stols antwoordde op 14 juni 1945:

Van de herdruk van de vier reeds verschenen bundels kan wegens gebrek aan papier voorloopig niets komen. Het meeste spijt het mij echter dat ik niet kan ingaan op Uw voorstel om een basis te vinden waarop Uw geheel oeuvre te mijner beschikking zou komen, hetzij tegen een jaargeld, hetzij tegen een bedrag ineens. Daarvoor zult U zich tot een Maecenas moeten wenden en ik heb helaas niet de middelen om die rol te spelen. Ik laat U dan ook wat betreft Uw andere werk, behalve hetgeen reeds bij mij is verschenen en behalve 'Sphinx' en 'Existentie', volkomen vrij. Zoodra ik de gelegenheid zie Uw bundels uit te geven zal ik daartoe ongetwijfeld overgaan.

Vervolgens heeft Achterberg overwogen andere uitgevers te interesseren voor de overname van al zijn werk. Op 23 juni 1945 vroeg hij aan Jan Vermeulen: 'Zou jij uitgevers weten, die daar ooren naar zouden hebben? Kroonder? Balkema? Stols wil niet, dat weet ik zoo wel.'⁴ A.M.E. van Dishoek toonde op 10 oktober 1945 zelf zijn belangstelling: 'Als het eenigszins kan wil ik wel al Uw verder werk blijven uitgeven. Dit is gemakkelijker voor U ook.' Alvorens hier op in te gaan, zocht Achterberg contact met Stols, maar deze heeft zijn brief van 17 oktober 1945 nooit beantwoord.⁵ Op 1 december 1945 vroeg Achterberg aan Jan Vermeulen of hij de uitgever eens wilde benaderen:

Vraag het hem nog eens ten overvloede, als je wilt en kunt; anders reken ik er maar op, dat hij er niet aan wil. Het zou mooi zijn als alles in één hand was t.o.v. eventuele bloemlezing of verzameld werk. Maar misschien geef jij over een paar jaar mijn verzameld werk uit! Of is het niet je bedoeling uitgever te worden? Dat zou prachtig zijn: elke afdeling een eigen letter: De 'Orpheus', enkele Egyptien[n]es, b.v. 'Karnak', 'Memphis' enz. Het is maar een idee.

Volgens Achterberg hadden 'andere uitgevers' reeds aangeboden 'alles in de toekomst van mij uit te geven'; in zijn volgende brief preciseerde hij:

Dishoek schreef: stuur me alles maar. Spectrum wil gaarne alle uitgaven aan zich trekken. Ik schrijf je dit onder discretie. Wat moet ik doen? Wilde Stols maar het een of ander. Zou hij voor me te spreken zijn? Maar dezer dagen moet ik beslissen. Wil Stols zoo'n verzamelbundel van al het nieuwe: mij goed. Dan heeft hij 9 bundels en is

⁴ Het is niet bekend of Achterberg deze uitgevers inderdaad benaderd heeft.

⁵ Stols verbleef op dat moment in het buitenland. Vgl. *Achterberg-Uitgevers*, dl. 1, p. 162.

het bij hem het gunstigst voor een eventuele bloeml. of verzameld werk – tenzij jij dit later doet.⁶

Op 9 januari 1946 heeft Achterberg Stols in Den Haag bezocht om de uitgave van de verzamelbundel te bespreken. Tijdens die ontmoeting heeft Stols hem beloofd ‘nog dit jaar te herdrukken’.⁷ De definitieve toezegging volgde per brief op 17 januari 1946:

Verder willen wij zelf de bundels *Eiland der Ziel*, *Dead End*, *Osmose* en *Thebe* herdrukken. Wat denkt U ervan deze 4 bundels in een band te vereenigen onder de titel: ..., bevattende *Eiland*, *Dead End*, *Osmose*, *Thebe*. Bericht U hierover spoedig aan ons, ook of U nog gedichten uit deze bundels wilt laten vervallen, veranderen.⁸

Uit praktische overwegingen zal Stols ervoor gekozen hebben alleen de door hemzelf uitgegeven bundels te herdrukken. Omdat de overige bundels bij andere uitgevers waren ondergebracht, was de uitgave van het ‘verzameld werk’ niet mogelijk. Achterberg nam genoegen met deze voorlopige oplossing, al hoopte hij wel ‘dat Stols en Van Dishoeck zich later met elkaar willen verstaan voor een definitieve verzameling’, zoals hij op 19 januari 1946 aan Jan Vermeulen schreef. In de loop van 1946 heeft hij Van Dishoeck verschillende keren gevraagd naar diens plannen voor de gezamenlijke herdruk van onder andere *Afvaart*, *Morendo*, *Inertie* en *Sintels*, maar Van Dishoeck zag hier uiteindelijk geen kans toe. Een dergelijke uitgave zou pas in 1951 gerealiseerd worden met *Oude cryptogamen* (zie § 38).

29.2 VOORBEREIDINGEN VOOR DE BUNDEL

Over de door Stols voorgestelde herdruk van *Eiland der ziel*, *Dead end*, *Osmose* en *Thebe* schreef Achterberg op 19 januari 1946 aan Jan Vermeulen:

Ik vind het fijn, dat het zoover is. Acht jij ook één band het beste? Zou de verzamel-titel *Cryptogamen* het doen? Anders houd ik me graag aanbevolen voor een betere.

Er zitten nog enkele drukfouten in, maar misschien weet jij er nog meer? Ze gaan hierbij. Zouden die 4 verzen ‘Zestien’ thans niet beter verhuizen naar de bundel (of afdeling) *Zestien*, waar ze thuis hooren? Als dat geen extra moeilijkheid geeft, graag.

⁶ Brief aan Vermeulen, 13 december 1945. Zie voor de correspondentie met Van Dishoeck: *Achterberg-Uitgevers*, dl. 1, p. 169–171. Zie over de kansen bij Uitgeverij Het Spectrum hiervoor, § 18.4.1.

⁷ Dit schreef Achterberg op 13 januari 1946 aan Bert Bakker, vanwege de mogelijkheid dat de uitgave van ‘de religieuze bundel’ hierdoor moest vervallen, omdat Stols ‘de herdrukken ’t liefst in hun oorspronkelijke staat’ hield (zie § 30.1).

⁸ Deze brief is geschreven door Stols’ medewerker A. Bornkamp.

(In dat geval vervalt de opdracht dezer vier verzen: ‘aan dr. Palies’, vind je ook niet?)⁹ [...]

Ben je ook dezelfde meening toegedaan, bij deze herdruk geen verzen te laten vervallen, doch dit eerst bij de ‘verzamelde’ te bekijken? [...] Ik zou zeggen: doe wat jij het beste vind, als je dat wilt. Wanneer het commercieel niets uitmaakt: één band of apart herdrukken (hoe hoog zal de prijs worden in ’t eerste geval? De oplaag?) is het mij natuurlijk onverschillig.¹⁰ [...]

Nogmaals: toen ik las, dat jou het zeer zou spijten, als ik niet alles bij Stols onderbracht, was ik erg terneergeslagen; maar Jan: ik had het Stols wel 4, 5 keer gevraagd! Nu hoop ik maar, dat Stols en Van Dishoeck zich later met elkaar willen verstaan voor een definitieve verzameling.

De keuze voor het al dan niet gezamenlijk uitgeven van de bundels liet Achterberg uiteindelijk aan Stols over, omdat hij ‘geheel verzekerd [was], dat U mij het grootst mogelijke rendement zult geven en laat het daarom aan Uw inzicht over de bundels apart of samen te herdrukken.’¹¹ Met het besluit tot herdruk in één band verklaarde Achterberg zich op 2 februari 1946 ‘geheel accoord’.¹²

Vervolgens is met de productie van *Cryptogamen* begonnen. De kopij voor de bundel is niet overgeleverd, maar heeft vrijwel zeker bestaan uit exemplaren van de afzonderlijke bundels, waarin de door Achterberg opgegeven correcties zullen zijn aangebracht. De voorbereidingen zouden geruime tijd in beslag nemen. Op 3 april 1946 schreef Jan Vermeulen aan Achterberg: ‘Met den herdruk van EILAND DER ZIEL enz. schiet het helaas nog niet erg op.’ Ook stelde hij in deze brief voor de ‘Inleiding’ van Ed. Hoornik bij *Eiland der ziel* te vervangen door Bertus Aafjes’ essay *De dichter van de sarcophaag*; hij vond ‘de inleiding van Eddy niet meer up to date [...] en bovendien voor dezen herdruk niet heelemaal geschikt’, en daarentegen ‘Bertus’ inleiding wel het beste [...] dat er over je geschreven werd’. In zijn antwoord van 6 april 1946 sloot Achterberg zich bij deze mening aan. Tevens vroeg hij of het mogelijk zou zijn *Eurydice* nog in de bundel op te nemen, omdat dan – met de door Van Dishoeck beloofde heruitgave van *Afvaart* en *Morendo* – ‘alles ± herdrukt’ zou zijn. Op 8 mei 1946 heeft Achterberg deze mogelijkheid ook aan Stols voorgelegd, waarbij hij er echter op wees dat uitgeverij Het

⁹ De cyclus [272–275] ‘Zestien’ uit *Dead end* werd opgenomen in de afdeling ‘Zestien’ van *Existentie*. Zie hiervoor, § 24.1.

¹⁰ Wel vroeg Achterberg ‘of de mogelijkheid bestaat één vers op een bladzijde af te drukken’.

¹¹ Brief, 27 januari 1946. In deze brief stelde Achterberg de titel *Cryptogamen* voor en schreef hij dat hij ‘enige drukfouten’ aan A. Bornkamp had doorgegeven.

¹² Brief aan Jan Vermeulen.

Spectrum de bundel mogelijk zelf zou willen herdrukken. Het laatste was inderdaad het geval, waarmee de opname van *Eurydice* in *Cryptogamen* van de baan was, nog afgezien van de vraag of Stols veel zou hebben gevoeld voor een uitbreiding van de verzamelbundel.¹³

Begin mei heeft Achterberg mogelijk de drukproef van het eerste gedeelte van *Cryptogamen* ontvangen, want op 10 mei 1946 vroeg hij aan Stols: 'Moet het vers 'Standbeeld' in de studie van Aafjes gehandhaafd blijven, als voorrede tot *Cryptogamen*, nu het ook in "Sphinx" staat?'¹⁴ In de loop van mei heeft hij de resterende proeven in gedeelten gekregen en gecorrigeerd. De proeven van de laatste afdeling (*Thebe*) – op 21 mei 1946 door Vermeulen verzonden – heeft Achterberg in verband met de uitreiking van de Pinksterprijs pas eind mei of begin juni gecorrigeerd.¹⁵ Nadat Achterberg op 7 juni 1946 nog enkele gegevens voor de bibliografie had doorgegeven, zal de bundel voor revisie naar de zetter zijn gegaan.

De correctie van de revisieproef heeft Achterberg overgelaten aan Jan Vermeulen, blijkens de volgende opmerking in zijn brief van 15 september 1946: 'Dus tóch nog een paar fouten in *Crypt.* Ja, dat begrijp je niet, maar 't schijnt haast onvermijdelijk te zijn, dat er een fout in blijft. Ik ben heel benieuwd hoe ze er uit komen te zien.' De verdere afwerking van de bundel zou tot eind november in beslag nemen. Op 27 november 1946 stuurde Vermeulen de eerste exemplaren van *Cryptogamen* en *Existentie*, 'die zoojuist van den binder kwamen. Ik ben erg benieuwd hoe je de uitvoering vindt.'¹⁶ Het antwoord van Achterberg bleef niet bewaard.

29.3 DE EERSTE DRUK VAN CRYPTOGRAMEN

In het *Nieuwsblad voor den boekhandel* van 19 december 1946 werd de bundel in de rubriek 'Nieuwe uitgaven in Nederland' vermeld: 'Achterberg, Gerrit: *Cryptogamen*. [Herdruk in één deel van:] *Eiland der ziel*, *Dead end*, *Osmose*, *Thebe*. Met een inleiding van Bertus Aafjes. 's-Gravenhage, A.A.M. Stols. 14⁵ x 12. 236 blz. Geb. fl. 3.90'.¹⁷

¹³ Zie over de herdruk van *Eurydice* hiervóór, § 18.4.1. Stols heeft wel toegestaan dat een aantal gedichten uit *Cryptogamen* eveneens werd opgenomen in *En Jezus schreef in 't zand*, zoals Achterberg hem op 10 mei 1946 gevraagd had. Zie verder § 30.2.

¹⁴ [502] 'Standbeeld' is in de inleiding gehandhaafd (zie Bijlage 5). Ook vroeg hij: 'Hoe wordt *Cryptogamen*? Welke oplage en prijs? Tegen wanneer zal het ± verschijnen? Ik zou het gaarne vernemen!'

¹⁵ Vgl. zijn brief aan Vermeulen d.d. 30 mei 1946 (*Achterberg-Uitgevers*, dl. 1, p. 202–203).

¹⁶ Zie voor *Existentie* verder § 24.3.

¹⁷ De prijsopgave moet zijn: f 5,90. Vgl. de rectificatie in het *Nieuwsblad voor den boekhandel* van 2 januari 1947.

Omdat de samenstelling van de afzonderlijke bundels (op één na) in de herdruk niet gewijzigd is, wordt de inhoud van de bundels hier niet nog eens volledig weergegeven; hiervoor raadplege men de beschrijvingen van de afzonderlijke bundels. De enige wijziging in de samenstelling betreft de verwijdering van [272–275] ‘Zestien’ uit *Dead end*.¹⁸ De samenstelling van de bundel is als volgt:

[Stofomslag]	CRYPTO- [/] GAMEN [//] ★ [//] Gerrit Achterberg
[Band voorplat]	Gerrit Achterberg [/] CRYPTO [/] GAMEN
[Schutblad]	
[1]	CRYPTOGAMEN
[2]	[<i>blanco</i>]
[3]	GERRIT ACHTERBERG [/] CRYPTOGAMEN [/] EILAND DER ZIEL [//] DEAD END [/] OSMOSE [/] THEBE [//] MET EEN INLEIDING VAN [//] BERTUS AAFJES [/] [<i>lijn</i>] [//] A.A.M. STOLS [//] 'S-GRAVENHAGE [//] 1946
[4]	[<i>blanco</i>]
[5]–35	DE DICHTER VAN DE SARCOPHAAG [<i>volgt de inleiding door Bertus Aafjes</i>] ¹⁹
[36]	[<i>blanco</i>]
[37]	EILAND DER ZIEL
[38]	VOOR ROEL
39–114	[68] ‘Eiland der ziel I’ tot en met [252] ‘Reiziger “doet” Golgotha III’
[115]	DEAD END
[116]	VOOR ED. HOORNIK
117–119	[304] ‘Ode’
120–163	[305] ‘Dichter’ tot en met [319] ‘Duur’
[164]	[<i>blanco</i>]
[165]	OSMOSE [//] <i>Men is er tot nu toe niet in geslaagd het [//] optreden van den osmotischen druk geheel [//] bevredigend te verklaren. [//] Dr EVERH. BOUWMAN [//] Leerboek der Natuurkunde, 11e dr.</i>
[166]	VOOR GERRIT KAMPHUIS
167–233	[387] ‘Delphi’ tot en met [414] ‘Dood paard’
[234]	[<i>blanco</i>]
[235]	THEBE
[236]	OPGEDRAGEN AAN Dr A.L.C. PALIJS
237–280	[348] ‘Thebe’ tot en met [362] ‘Marsman III’
[281]	INHOUD
[282]	[<i>blanco</i>]

¹⁸ Deze gedichten stonden in *Dead end* ná [304] ‘Ode’. Zoals in § 29.1 reeds ter sprake kwam, werd de reeks opgenomen in de afdeling ‘Zestien’ van *Existentie* (zie verder § 24.1).

¹⁹ Zie voor de tekst van de inleiding Bijlage 5.

- [283–292] *[volgt inhoudsopgave]*
 [293] CRYPTO GAMEN werd gezet uit de Garamond en [//] in de zomer van 1946 gedrukt in een oplage [//] van 2000 exemplaren door n.v. Mouton & Co. [//] naar het ontwerp van Henri Friedlaender. [///] *[vignet]*
- [294] *[blanco]*
 [295] Van GERRIT ACHTERBERG verschenen de volgende [//] verzenbundels: *[volgt opgave van de eerder verschenen bundels]*
- [296] *[blanco]*
 [Schutblad]
 [Band achterplat]
 [Stofomslag]

De band is uitgevoerd in grijs linnen met gouden opdruk. Het stofomslag is van wit papier met grijze opdruk en zwarte belettering.²⁰

29.4 DE ONTVANGST VAN DE BUNDEL

29.4.1 *Verkoop en honorarium*

Het honorarium voor *Cryptogamen* was gesteld op 15% per exemplaar, waarbij de bandprijs van de prijs van de bundel werd afgetrokken.²¹ Blijkens de afrekeningen is de verkoop van de bundel als volgt verlopen: 1946: 960; 1947: 415; 1948: 96; 1950: 150; 1951: 157; 1952: 111. De cijfers over 1949 ontbreken. Volgens een aantekening in het Querido-archief had Stols per 1 januari 1950 nog een voorraad van 180 gebonden exemplaren en 200 exemplaren in losse vellen.²² Dit betekent dat er in 1949 149 exemplaren zijn verkocht; de totale oplage van *Cryptogamen* komt hiermee op 2038 exemplaren, nog afgezien van de exemplaren die voor promotie en recensie zullen zijn gebruikt.

Eind 1952 was de eerste druk van *Cryptogamen* uitverkocht. Kort daarna is met de voorbereiding van een herdruk begonnen (zie verder § 29.5).

29.4.2 *Recensies*

Dubois, P.H., '[Recensie van *Cryptogamen*].' In: *Klaverendrie* 10 (1947), p. 837.

Emmens, J., 'Slachtoffer van een schilderij.' In: *Criterium* [5] (1947), p. 255–259.

²⁰ De uitvoering van het stofomslag is identiek aan dat van *Existentie*. Zie de reproducties in *Schrijvers prentenboek*, p. 34–35.

²¹ Het honorarium werd op dezelfde wijze berekend bij *Existentie* (zie § 24.4.1) en *Stof* (zie § 23.5.1). Bij de eerste afrekening werd een eerder door Achterberg ontvangen voorschot van f 400,- verrekend.

²² Overzicht van verkoop- en voorraadcijfers in verband met de voorbereidingen van *Cryptogamen III* (zie § 45.1), Querido-archief, Amsterdam.

Gorris, G., 'Cryptogamen. Poëzie van Gerrit Achterberg.' In: *Het Binnenhof* 4 maart 1947.

Minderaa, P., '[Recensie van o.a. *Cryptogamen* en *Existentie*.]' In: *De nieuwe Nederlander* 6 maart 1947.

[Anoniem], '[Recensie van *Cryptogamen*.]' In: *De nieuwe courant* 12 februari 1947.

29.5 DE TWEEDE DRUK VAN CRYPTOGRAMEN

29.5.1 *Voorbereidingen voor de bundel*

Eind 1952 zijn er ter uitgeverij Stols plannen gemaakt voor een herdruk van *Cryptogamen*. Voor de typografische verzorging werd Jan Vermeulen aangezocht, die op 25 januari 1953 aan Achterberg schreef:

Van de heer Barth van Stols kreeg ik de vererende opdracht een herdruk te verzorgen van *Cryptogamen*. Je begrijpt natuurlijk wel dat ik dat bijzonder leuk vind, omdat het al lang een ambitie van me was om nog eens een van je bundels typografisch te verzorgen. Ik zal er dan ook iets moois van zien te maken. Barth verzocht me mij in eerste instantie met jou in verbinding te stellen omtrent de definitieve samenstelling van de kopij. Zou je mij dus zo spoedig mogelijk op willen geven wat je wilt veranderen en eventueel toevoegen of weglaten? Beschik je nog over een exemplaar van de eerste druk, dat als kopij voor de zetter zou kunnen dienen? Barth had nog één exemplaar, maar dat wilde hij liever bewaren. Desnoods kan mijn eigen exemplaar wel gebruikt worden.

[...] In elk geval hoor ik dus graag spoedig van je over *Cryptogamen*, omdat Stols de bundel in Maart/April gereed wil hebben.

Het antwoord van Achterberg op deze brief is niet overgeleverd, wel een latere brief (van 8 maart 1953) waarin hij Vermeulen liet weten dat hij 'blij [was] dat jij de bundel verzorgt, Jan, en erg benieuwd naar het resultaat'. Uit deze brief blijkt dat er op dat moment reeds was gesproken over de uitvoering van de bundel, want Achterberg schreef verder onder meer:

Barth wilde de oplaag van *Cryptogamen* op 1200 stellen en de 60 (70) hoogste nummers naar de pers sturen. Ik krijg dan no 1-15 en Stols zelf, meen ik, 16-20. De 10 luxe-exemplaren worden romeins genummerd.

Je spreekt Barth zeker nog wel voor je de tekst van de colophon definitief vaststelt? Van recensies op de flap zie ik intussen maar af. Heb je daar geen bezwaar tegen? Het is nl. een heel gezocht.

In de maanden maart en april heeft Vermeulen de verdere afwerking van de bundel ter hand genomen. Op 1 april schreef hij aan Achterberg:

ik hoop dat je het afgedrukte reismodel en het omslag van *Cryptogamen* in goede orde hebt ontvangen en dat het je goedkeuring kan wegdragen. De band wilde ik in

zwart linnen laten binden, omdat ik dat goed bij deze Cryptogamen vind passen en ook omdat ik weet dat jij op deze kleur nogal gesteld bent.

Ik stuur je hierbij het lijstje met jouw opmerkingen terug, waarmee ik allemaal rekening gehouden heb. Ook stuur ik je hierbij de door mij overgetikte kopij voor Bibliografie en Colophon; ik ben zo vrij geweest in de bibliografie enkele wijzigingen aan te brengen, die voornamelijk bestaan in het weglaten van de namen der illustratoren, omdat dit, vooral bij de bundels die alleen een geïllustreerd omslag hebben, zo vreemd staat en een beetje 'onwetenschappelijk' aandoet. [...] Zou je de bibliografie en ook het colophon eens willen bekijken en beide daarna, liefst spoedig, aan me terug willen sturen? De gedichten worden momenteel gezet en ik verwacht elke dag de proeven. Het is dus goed afgesproken dat ik ook de correctie zal waarnemen?

Op 3 april bedankte Achterberg hem voor het omslag: 'Het is prachtig geworden, vind ik en ik ben dan ook erg benieuwd naar de band.' Afgezien van enkele ondergeschikte punten ging hij akkoord met de wijzigingen in de bibliografie en colofon. Over het corrigeren van de proeven schreef hij: 'Ja, Dhr Barth had er geen bezwaar tegen dat jij de correctie zou waarnemen, waarbij hij beaamde, dat dit niet kosteloos hoefde te geschieden.' Vervolgens heeft Vermeulen de proeven gecorrigeerd en zijn correcties nog aan Achterberg voorgelegd, zoals blijkt uit wat Achterberg op 15 april 1953 aan hem schreef: 'je verbeteringen waren bijna allemaal goed t.a.v. de eerste tekst. Heel veel dank voor je accuratesse. Inmiddels belde ik Barth even op en dat is nu in orde; hij zei dat je je gang kon gaan met de band. Ik ben blij dat het dus helemaal jouw werk blijft.' Over de verdere productie van de bundel zijn geen gegevens bekend, behalve de volgende passage uit een brief van Achterberg aan Vermeulen van 8 mei 1953: 'Ja, het is wel jammer van die afgebroken regels, maar als er zoveel gewijzigd moet worden om ze weg te werken, laat het dan maar zo blijven, vind je ook niet?' Vermeulen heeft het probleem weten op te lossen, want in de uitgave komen geen afgebroken regels voor.

29.5.2 *De tweede druk van de bundel*

In het *Nieuwsblad voor de boekhandel* van 25 juni 1953 werd de tweede druk van *Cryptogamen* als volgt vermeld: 'Achterberg, Gerrit[.] Cryptogamen. Met een inleiding van Bertus Aafjes. [2e dr.]. 's-Gravenhage, A.A.M. Stols. 20' x 13. 244 blz. Geb. fl. 8.90'. De samenstelling van de bundel verschilt ten opzichte van de eerste druk doordat de opdrachten en motto's van de afzonderlijke bundels zijn weggelaten. De tekst van de gedichten is in de nieuwe spelling overgebracht. De samenstelling is als volgt:

[Stofomslag]	GERRIT [//] ACHTER [//] BERG [//] CRYPTO [//] GAMEN
[Band voorplat]	GA
[Schutblad]	
[I]	CRYPTOGAMEN
[II]	[<i>blanco</i>]
[III]	GERRIT ACHTERBERG [///] CRYPTO GAMEN [///] EILAND DER ZIEL [//] DEAD END [//] OSMOSE [//] THEBE [///] MET EEN INLEIDING VAN [//] BERTUS AAFJES [///] A.A.M. STOLS [//] 'S-GRAVENHAGE [//] 1953 <i>Copyright 1953 by Gerrit Achterberg, Holland</i>
[IV]	
[V]–XXVI	DE DICHTER [//] VAN DE SARCOPHAAG [<i>volgt de inleiding door Bertus Aafjes</i>] ²³
[1]	EILAND DER ZIEL
[2]	[<i>blanco</i>]
3–73	[68] 'Eiland der ziel I' tot en met [252] 'Reiziger "doet" Golgotha III'
[74]	[<i>blanco</i>]
[75]	DEAD END
[76]	[<i>blanco</i>]
77–122	[304] 'Ode' tot en met [319] 'Duur'
[123]	OSMOSE
[124]	[<i>blanco</i>]
125–188	[387] 'Delphi' tot en met [414] 'Dood paard'
[189]	THEBE
[190]	[<i>blanco</i>]
191–232	[348] 'Thebe' tot en met [362] 'Marsman III'
[233]	INHOUD
[234]	[<i>blanco</i>]
235–241	[<i>volgt inhoudsopgave</i>]
[242]	[<i>blanco</i>]
243–244	BIBLIOGRAFIE [//] <i>van Gerrit Achterberg [volgt bibliografie]</i>
[245]	COLOPHON [///] Deze tweede druk van <i>Cryptogamen</i> werd in het voorjaar [//] van 1953 naar aanwijzingen van Jan Vermeulen gezet uit [//] de letter Janson en gedrukt op de persen van N.V. Druk- [//] kerij A.N.D.O. te 's-Gravenhage, in een oplage van 1200 [//] exemplaren, genummerd van 1–1200. Buiten de gewone [//] op- laag werden 10 exemplaren gedrukt op Hollands papier [//] en genummerd 1–x. [///] Dit is nummer ²⁴
[246]	[<i>blanco</i>]

²³ Zie voor de tekst van de inleiding Bijlage 5.

²⁴ In de gewone exemplaren zijn de nummers gestempeld, in de luxe-exemplaren met de hand ingevuld, met onder het nummer de handtekening van A.A.M. Stols (beide in blauwe inkt).

[Schutblad]
[Band achterplat]
[Stofomslag]

De gewone exemplaren werden uitgevoerd in een zwart linnen band met goudopdruk. Het stofomslag is van zwart papier met witte belettering.²⁵ De luxe-exemplaren hebben een band van rood linnen (eveneens met goudopdruk) en zijn gedrukt op Haesbeek de Luxe, in een groter formaat (22 x 16,5 cm) dan de gewone exemplaren. De luxe-exemplaren hebben geen stofomslag.

29.5.3 *De ontvangst van de bundel*

Het honorarium voor de tweede druk van *Cryptogamen* was gelijk aan dat voor de eerste druk (15% per exemplaar minus bandprijs). Bij de afrekening over 1953 werd een aan Achterberg verstrekt voorschot van f 400,- verrekend. In 1958 werd de prijs van de bundel verlaagd van f 8,90 naar f 4,90. Blijkens de overgeleverde afrekeningen is de verkoop van de gewone exemplaren als volgt verlopen: 1953: 314; 1954: 137; 1955: 99; 1956: 80; 1957: 68; 1958: 478; 1959: 19.²⁶ Bij de afrekening over 1959 staat vermeld: 'oplaag daarmee uitverkocht'. In totaal zijn er dus 1195 van de 1200 exemplaren van de bundel verkocht.

Voor zover bekend zijn er geen recensies van de tweede druk van *Cryptogamen* verschenen.

²⁵ Zie de reproductie in *Schrijvers prentenboek*, p. 45.

²⁶ Honorarium-overzicht d.d. 17 april 1962 (collectie J. Carton, Rijmenam). Bij de afrekening over 1954 staat vermeld: '1 ex luxe'. Verder zijn er geen gegevens bekend over de verspreiding van de luxe-exemplaren.

30 En Jezus schreef in 't zand

30.1 VOORGESCHIEDENIS

Vanaf oktober 1945 bracht Achterberg zijn plannen voor een bundel religieuze gedichten ter sprake. Op 24 oktober 1945 informeerde hij bij Ad den Besten of Uitgeversmaatschappij Holland, de vroegere uitgever van *Opwaartsche wegen*, misschien in de uitgave geïnteresseerd zou zijn. Den Besten hielp Achterberg in deze periode bij het vinden van een werkring en had blijkbaar geschreven dat hij deze zaak zou bepleiten bij dominee G.W. Oberman, want Achterberg schreef in zijn brief:

Ik volg met spanning je avances bij de Universiteitsbibliotheek; ook je andere voorstel eens naar Dr Oberman te gaan, juich ik zeer toe. Ik ken hem, doch correspondeerde in lang niet met hem. Daarom zou het misschien vruchtbaarder zijn als de pogingen in dit geval van een ander kwamen. Doe hem als je wilt mijn hartelijke groeten en vraag hem of hij het zou ambieeren, dat ik een toekomstig religieus bundeltje aan hem zou opdragen. Is het mogelijk dat U.M. Holland dit straks zou uitgeven? Laat dit voorloopig onder ons blijven.

Een week later, op 2 november 1945, vroeg Achterberg ook aan Bert Bakker of hij er voor zou voelen 'in de toekomst een kleine religieuze bundel van mij uit te geven'. Zowel Bakker als Den Besten hebben positief gereageerd op het voorstel. Op 11 december 1945 schreef Achterberg aan A.M.E. van Dishoeck:

Daamen en Holland enthousiasmeeren zich voor een religieus bundeltje. Nu staan deze verzen grootendeels bij Stols en Kroonder (Sintels) in de bundels. Ik weet niet in hoe verre zij mij daarvoor dispensatie verleen willen en of U, met 't oog op een latere verzameling, dit ook niet liever aan U houdt.

Daartegenover staat de mogelijkheid dat Kroonder of Stols de verzen niet afstaan, (maar hoever dat gaat weet ik niet.) en zij zelf de bundel willen uitgeven.

Mijn vraag hierover is dus of U, als wij de verzen los krijgen, het bundeltje brengt – of mij toestaat voor één druk dit eventueel elders te laten doen.

Achterberg liet de beslissing van de religieuze bundel dus mede afhangen van de mogelijke uitgave van een verzamelbundel. Omdat het evenmin uitgesloten was dat A.A.M. Stols deze zou gaan uitgeven, schreef hij op 13 december 1945 aan Jan Vermeulen:

Wil Stols zoo'n verzamelbundel van al het nieuwe: mij goed. Dan heeft hij 9 bundels en is het bij hem het gunstigst voor een eventuele bloeml. of verzameld werk – tenzij jij dit later doet.

Schrijf me even of ik een beslissing nog op moet schorten met 't oog op een eventueel gesprek met Stols. Wil hij zelf de religieuze bundel niet brengen of anders dispensatie verlenen? Holland wil hem graag schrijft Ad. (In verband met bijgaand briefje is 't de vraag of Kroonder die 2 bekeeringsverzen daarvoor afstaat – of moet hij dat? Heeft hij een wettelijk recht op deze bundel Sintels?)

Op 9 januari 1946 heeft Stols in een gesprek met Achterberg de uitgave van de verzamelbundel toegezegd,¹ maar tevens liet hij doorschemeren dat hij geen toestemming zou geven voor de opname van enkele gedichten in de religieuze bundel, zoals Achterberg op 13 januari 1946 aan Bert Bakker schreef:

Bij m'n bezoek aan hem bleek, dat z'n plan is nog dit jaar te herdrukken, waarmee, helaas, de religieuze bundel zal komen te vervallen; tenzij Stols het anders ziet. Hij zal er nog over denken. Een aantal verzen gelijk in nieuwe bundel en herdruk gaat moeilijk natuurlijk. En hij houdt de herdrukken 't liefst in hun oorspronkelijke staat. Jammer. Het spijt me. Maar hier, dat zul je zelf inzien, is moeilijk te decideeren. Ik hoop niet, dat dit een teleurstelling voor je is. Het is het voor mij zelf wel; ik had het graag bij jou gebracht.

Nadat Achterberg op 17 januari 1946 definitief bericht had gekregen dat Stols 'niets voor een Religieuze bundel, noch door hemzelf noch door van Dishoeck' voelde, lichtte hij ook de andere gegadigden voor de uitgave, Van Dishoeck² en Den Besten, in. Aan de laatste schreef hij: 'Ik vind het erg jammer, ook voor Ds Oberman, met wien ik er reeds over sprak en aan wien ik het graag opdroeg. Dat neemt niet weg, dat het misschien later toch nog wel voor verwezenlijking vatbaar is.'³

30.2 VOORBEREIDINGEN VOOR DE BUNDEL

Op 10 mei 1946 probeerde Achterberg Stols over te halen alsnog toestemming te geven voor de religieuze bundel, waarvoor – zoals hij schreef – Daamen en U.M. Holland nog steeds belangstelling hadden: 'Ik heb daarvoor niet genoeg nieuwe verzen. Wél als ik er enige uit Cryptogamen bijneem. Hier is U op tegen. Maar is dat billijk? Ik kan er geld mee krijgen, zodat wij kunnen leven en het publiek zal wel een ander zijn dan het Uwe.' Stols is uiteindelijk voor de aandrang van Achterberg gezwicht, want op 27 juni 1946 kon Achterberg aan J.J. Buskes meedelen: 'Mettertijd komt er een religieuze bundel uit bij Daamen,

¹ Zie hiervóór, p. 343.

² Zie *Achterberg-Uitgevers*, dl, 1, p. 183–184.

³ Ongedateerde brief, [21 januari 1946]. Uit deze brief blijkt dat Kroonder inmiddels toestemming had gegeven voor de opname van [496] 'Bekeering 1' en [497] 'Bekeering 11' uit *Sintels*.

voor welke uitgave ik U heel graag als no. 1 op de lijst zet, als U dat goed vindt.⁴ Met deze brief stuurde hij – als dank voor de financiële gift die hij ter gelegenheid van zijn huwelijk had ontvangen – manuscripten van [708] ‘Avondmaal’ en [709] ‘*Jezus schreef met zijn vinger in het zand*’ mee. Het laatste gedicht verscheen anderhalve week later, op 6 juli 1946, in *Vrij Nederland*, waarbij ook de bundel voor het eerst publiekelijk werd aangekondigd: ‘Uit de bundel “En Jezus schreef in het [*sic*] zand”, die in het a.s. najaar bij Daamen’s Uitgevers Mij. verschijnt.’⁵

De geplande verschijning in het najaar van 1946 was te optimistisch. In juli 1946 stuurde Achterberg de (blijkbaar nog herziene) kopij van de bundel aan Bert Bakker, want in een ongedateerde brief van omstreeks eind juli vroeg hij: ‘ontving je revisie religieuze in goede orde?’ Op 9 augustus 1946 schreef hij aan Jan Vermeulen: ‘De religieuze gaat volgende week naar de zetter.’ Pas op 19 februari 1947 heeft hij proeven van de bundel ontvangen, want op die datum schreef hij aan Bakker:

hartelijk dank voor je brief en de proeven. Kun je er geen 15% van maken, wat ik van mijn ander[e] uitgevers ook krijg?⁶ En ik meende al met de Heer Van der Harst afgesproken te hebben, dat de oplage minstens 2000 zou zijn. Van Cryptogamen (een herdruk!) is deze ook zoveel, waarvan inmiddels meer dan 1000 verkocht! Bekijk het eens en denk je beter te kunnen wachten op een eventuele herdruk, mij best. Vergeet niet, dat deze bundel een ‘nieuw’ publiek aanspreekt, naast het oude. De prijs kan ik natuurlijk niet beoordelen, maar de evengrote bundel ‘Eurydice’ (en dan als herdruk) is f. 4.50. Ik hoop niet dat je het gechicaneer vindt, maar het strikt zakelijk blijft zien; óók van mijn kant.

Blijkens de latere afrekeningen heeft Bakker het honorarium wél verhoogd (naar 15%), maar de oplage niet (zie verder § 30.4.1). Of Achterberg op 19 februari 1947 de eerste of tweede drukproef van de bundel ontvangen heeft, valt bij gebrek aan nadere gegevens niet te zeggen. Op 7 maart 1947 schreef hij aan Maurits Mok: ‘Binnenkort hoop ik je “En Jezus schreef in ’t zand” te mogen zenden. Het komt er mooi uit te zien.’ De definitieve afwerking van de bundel zou echter wederom vertraging oplopen, zoals Achterberg op 4 april 1947 aan Hans Roest schreef: ‘Bert Bakker had m’n bundel nog vóór Paschen willen brengen, maar het kon blijkbaar niet. Hij is bijna gereed en een ex. bewaar ik voor je.’⁷ *En Jezus schreef in ’t zand* verscheen uiteindelijk eind april 1947.

⁴ Brief, collectie J.J. Buskes, Amsterdam. Zie ook hiervóór, § 22.3.10.

⁵ Een dergelijke vermelding werd ook afgedrukt bij de voorpublicaties van gedichten uit de bundel in *In de waagschaal* van 10 augustus 1946 en *Tijd en taak* van 19 oktober 1946.

⁶ Voorzover bekend ontving Achterberg dit percentage alleen voor *Sintels* (F.G. Kroonder) en *Sphinx, Stof, Existentie* en *Cryptogamen* (A.A.M. Stols).

⁷ Brief, oorspronkelijk collectie H. Roest.

In het *Nieuwsblad voor den boekhandel* van 8 mei 1947 werd de bundel in de rubriek 'Nieuwe uitgaven in Nederland' vermeld: 'Achterberg, Gerrit: En Jezus schreef in 't zand. Gedichten. [Omslagtekn van Bertram A. Th. Weihs]. 's-Gravenhage, D.A. Daamen. 23 x 14¹. 31 blz. fl. 3.75'.⁸ De samenstelling van de bundel is als volgt:

[Band voorplat]	[<i>illustratie</i>] [//] GERRIT ACHTERBERG [//] EN JEZUS SCHREEF IN 'T ZAND
[Schutblad]	
[1-2]	[<i>blanco</i>]
[3]	EN JEZUS SCHREEF IN 'T ZAND
[4]	[<i>blanco</i>]
[5]	GERRIT ACHTERBERG [//] EN JEZUS SCHREEF IN 'T ZAND [//] GEDICHTEN [//] [<i>vignet</i>] [//] MCMXLVII [//] D.A. DAAMEN'S UITGEVERSMAT-SCHAPPIJ N.V. [//] 'S-GRAVENHAGE
[6]	[<i>blanco</i>]
[7]	Voor Dr G.W. Oberman
[8]	[<i>blanco</i>]
9	[232] 'Jan Toorop'
10	[271] "'Beumer & Co.'"
11	[300] 'Fata morgana'
12	[226] 'Gaalridder'
13	[247] 'Reiziger "doet" Golgotha I'
14	[248] 'Reiziger "doet" Golgotha II'
15	[252] 'Reiziger "doet" Golgotha III'
16	[235] 'Over de Jabbok'
17	[349] 'Pinksteren'
18	[357] 'Gebed'
19	[496] 'Bekeering'
20	[497] 'Triniteit'
21	[704] 'Damascus'
22	[705] 'Mozaïek'
23	[706] 'Code'
24	[707] 'Deoïde'
25	[708] 'Avondmaal'
26	[709] 'En Jezus schreef in 't zand'
[27-28]	[<i>blanco</i>]
[29]	INHOUD [<i>volgt inhoudsopgave</i>]
[30]	[<i>blanco</i>]

⁸ In het *Nieuwsblad voor den boekhandel* van 1 mei 1947 werd de verschijning reeds gemeld in een advertentie van Daamen ('De bundel wordt een dezer dagen verzonden.').

[31] COLOPHON [///] 'En Jezus schreef in 't zand', gezet uit de Caslon, [//] bevat een keuze uit de ten deele gepubliceerde, [//] ten deele ongepubliceerde religieuze gedichten van [//] *Gerrit Achterberg*, en werd in een oplage van duizend exemplaren gedrukt door de N.V. Boek- [//] en Kunst drukkerij v/h Mouton en Co., te 's-Gra- [//] venhage, in het voorjaar van 1947. Het omslag is [//] geteekend door Bertram A. Th. Weihs

[32] [blanco]

[Schutblad]

[Band achterplat]

De bundel verscheen in één uitvoering: gecartonneerd (beige papieren band met linnenpersing, de illustratie in zwarte opdruk en okergele belettering) en gedrukt op Oudhollands papier van Van Gelder Zonen.⁹ De typografische verzorging van de bundel was in handen van Maarten Engelman.

30.4 DE ONTVANGST VAN DE BUNDEL

30.4.1 *Verkoop en honorarium*

Blijkens de eerste afrekening d.d. 7 juli 1948 was het honorarium voor *En Jezus schreef in 't zand* gesteld op 15% (van de ingenaaide prijs à f 3,75) en werden er in 1947 677 exemplaren van de bundel verkocht.¹⁰ Later werden deze gegevens gecorrigeerd. Op 16 april 1951 schreef P. van der Harst, adjunct-directeur van Daamen, aan Achterberg: 'De eerste druk is foutief berekend, d.w.z. de 6% omzetbelasting is niet in mindering gebracht van de particuliere prijs, n.l. FL. 3,75. Deze bepaling, aftrek omzetbelasting, is door alle uitgevers gemaakt en verplicht gesteld.'¹¹ Blijkens deze brief bedroeg de oplage van de bundel 971 exemplaren (i.p.v. het in de colofon aangegeven aantal van 1000 exemplaren) en is de verspreiding van de bundel als volgt verlopen (de getallen tussen haakjes betreffen de exemplaren die voor promotie en recensie zijn gebruikt): 1947: 677 (112); 1948: 26 (19); 1949: 8 (1); 1950: 110 (2). Onder de post 'Beschadigd, onverkoopbaar' werden 16 exemplaren vermeld, waarmee de totale oplage dus inderdaad op 971 exemplaren komt.

Naar aanleiding van de toekenning van de P.C. Hooftprijs 1949 voor *En Jezus schreef in 't zand* (zie § 30.5) steeg de verkoop dusdanig, dat er een herdruk van de bundel noodzakelijk was (zie verder § 30.6).

⁹ De band is gereproduceerd in *Schrijvers prentenboek*, p. 40. De titel en het vignet op het titelblad zijn eveneens in okergele inkt gedrukt.

¹⁰ Bij deze afrekening werd een voor *Ayl* ontvangen voorschot van f 200,- verrekend.

¹¹ De berekening van omzetbelasting was eerder aanleiding geweest tot een conflict met Van Dishoeck (zie § 19.4.2).

D[oorne], J. v[an], '[Recensie van *En Jezus schreef in 't zand*.]' In: *Ontmoeting* 2 (1946–1947), p. 46.

Ham, L. van den, '[Recensie van *En Jezus schreef in 't zand*.]' In: *De gids* 111.11 (1948), p. 147.

Mok, M., 'Het woord vastgehamerd in de eeuwigheid.' In: *Algemeen handelsblad* 31 mei 1947.

R., H., 'Thema met variaties. Twee bundels van Gerrit Achterberg.' In: *De Maasbode* 28 juni 1947.

Smit, G., 'Oorspronkelijke dichtkunst. Nieuwe bundels van Gerrit Achterberg en Hendrik de Vries.' In: *Ad interim* 4 (1947), p. 145–147.

Vermeulen, J., 'Twee nieuwe bundels van Gerrit Achterberg.' In: *Nederlandse bibliografie* 90.8 (1947–1948), p. 7.

Zeyde, M.H. v[an] d[er], 'Achterberg. Oud en nieuw.' In: *Tijd en taak* 5 juli 1947.¹²

En Jezus schreef in 't zand werd bekroond met de P.C. Hooftprijs 1949. De jury van deze Staatsprijs voor Letterkunde bestond uit G. Stuiveling (voorzitter), C. Ivens-Egging, M. Nijhoff, W.A.P. Smit, Gabriël Smit en H.J. Michaël (secretaris). Uit de overgeleverde gegevens in het archief van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen blijkt hoe de keuze voor Achterberg tot stand gekomen is.¹³ Tijdens de eerste juryvergadering op 17 maart 1949 koos de jury uit een groslijst van 61 titels – waaronder van Achterberg ook de bundels *Sphinx*, *Existentie*, *Energie* en *Doornroosje* – in eerste instantie auteurs die voor bekroning in aanmerking kwamen. Na drie stemmingen bleven hiervan alleen nog Vasalis (*De vogel Phoenix*) en Achterberg (*En Jezus schreef in 't zand* of *Doornroosje*) over. Een proefstemming tussen beide auteurs bleef onbeslist, omdat Nijhoff niet tot een keuze kon komen (Egging en Stuiveling waren vóór Achterberg). Op het voorstel van W.A.P. Smit werd de definitieve beslissing uitgesteld tot de volgende vergadering op 23 maart 1950. Tijdens de tweede bijeenkomst heeft Nijhoff zijn voorkeur voor Achterberg uitgesproken, mits *En Jezus schreef in 't zand* (en níét *Doornroosje*) zou worden bekroond. Na een discussie over deze bundel moet óf Gabriël Smit óf W.A.P. Smit nog overstag zijn gegaan, want de laatste stemming viel uit in vier stemmen vóór en één tegen Achterberg. In

¹² Zie voor de commotie die naar aanleiding van deze recensie ontstond § 32.2.6.

¹³ Archief Ministerie van ocw, doos 815, map 3.

het door Eggink, W.A.P. Smit en Stuiveling (eindredactie) opgestelde juryrapport is de passage over de poëzie van Achterberg nog herschreven door Nijhoff. Het desbetreffende gedeelte luidt:¹⁴

Gerrit Achterberg is in Nederland de meest begaafde vertegenwoordiger van de metafysische stroming in de hedendaagse Europese poëzie. Hij paart een uiterst gevoelig waarnemingsvermogen, dat hem in staat stelt de werkelijkheid te ondergaan als de openbaring van een cosmisch mysterie, aan een bijna nuchter te noemen taalbeheersing, waarbij hij de terminologie van de moderne natuurwetenschappen gaarne aanwendt. Zo is zijn poëzie te beschouwen als een evenwichtstoestand tussen dikwijls huiveringwekkende gevoelsontlading en zakelijke formulering. Deze evenwichtstoestand is labiel en moet telkens opnieuw door een uiterste inspanning worden hersteld. Aan deze omstandigheid danken wij vermoedelijk de opmerkelijke vruchtbaarheid van deze dichter, die in de jaren 1946–1949 niet minder dan zeven dichtbundels het licht deed zien. Zijn behoefte om bijna onzegbare gevoelscomplexen uit te drukken, heeft tot gevolg dat hij van de taal het uiterste vergt: Achterberg experimenteert op velerlei wijzen in zijn poëzie. Tegenover de mening, dat dit experiment te zelden waarlijk poëzie wordt, staat het oordeel van de meeste juryleden, dat geen modern Nederlands dichter Achterberg heeft overtroffen in het vermogen om een zeer bijzondere innerlijke werkelijkheid op suggestieve wijze aan de versgevoelige lezer te doen beleven. Voortdurend vindt de dichter nieuwe verrassende nuanceringen, en telkens weer wordt men getroffen door oorspronkelijke beelden en door woorden die in de geconcentreerde sfeer van deze poëzie voor het eerst in staat blijken, poëtisch te functioneren.

De jury heeft de voorkeur gegeven aan de bundel 'En Jezus schreef in 't zand', omdat in dit boek de gevoelsontladingen geschieden naar aanleiding van religieuze motieven, waardoor deze verzen algemeen verstaanbaar mogen worden geacht en aldus in zekere zin als inleiding kunnen dienen tot Achterberg's gehele werk.

Op 20 mei 1950 stelde J.M.L.Th. Cals, de staatssecretaris van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, Achterberg op de hoogte van de bekroning. Aan de prijs was een bedrag van f 2500,- verbonden. De uitreiking van de prijs aan Achterberg vond twee dagen later op het Ministerie plaats, in tegenwoordigheid van Cathrien van Baak, een aantal vrienden van de dichter en de juryleden. Na voorlezing van het juryrapport hield de staatssecretaris een toespraak en sprak Achterberg een dankwoord uit.¹⁵

Afgezien van anonieme berichten in de pers verschenen naar aanleiding van de bekroning de volgende artikelen:

¹⁴ De definitieve versie van het juryrapport is gedateerd op 15 mei 1950. Het rapport is integraal afgedrukt in *Schrijvers prentenboek*, p. 40–41.

¹⁵ Een verslag van de bijeenkomst is gepubliceerd in *Mededelingen van het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen* 14 (1950), p. 538–539.

[Donker, A.], 'Achterbergs bekroning.' In: *Critisch bulletin* 17 (1950), p. 284–285.

Hoornik, Ed., 'Bij de bekroning van Gerrit Achterberg.' In: *Vrij Nederland* 27 mei 1950.

Leeuwen, W.L.M.E. van, 'Bij enkele bekroonde gedichten van Gerrit Achterberg.' In: *Tubantia* 28 oktober 1950.

M[eertens], P.J., 'Gerrit Achterberg bekroond.' In: *De vlam* 3 juni 1950.

Nijhoff, M., 'Over Gerrit Achterberg en zijn poëzie.' In: *Het boek van nu* 3 (1950), p. 203–205.

Verhoeven, N., 'Twee moderne dichters bekroond.' In: *Delftsche courant* 8 juli 1950.

30.6

DE TWEDE EN 'DERDE' DRUK VAN DE BUNDEL

In het *Nieuwsblad voor de boekhandel* van 8 juni 1950 stond een advertentie van Daamen, waarin de tweede druk van *En Jezus schreef in 't zand* werd aangekondigd:

Sedert deze bundel [...] werd bekroond [...] is de belangstelling zó groot geworden, dat wij hebben moeten besluiten tot een herdruk. Deze herdruk is in een eenvoudiger uitvoering, ten einde de nog in nota staande exempl. zo snel mogelijk te kunnen leveren.

Daarom kan de prijs worden verlaagd tot f. 2.25 in omslag [...]

Achterberg is niet actief bij de herdruk betrokken geweest: er zijn geen aanwijzingen dat hij de kopij voor de uitgave heeft geleverd of de proeven ervan heeft gecorrigeerd. Een en ander moge ook blijken uit wat Daisy Wolthers, secretaresse bij D.A. Daamens uitgeversmaatschappij, op 10 juni 1950 schreef toen zij vijf auteursexemplaren van de tweede druk aan Achterberg stuurde:

Bert zegt, dat ik moet schrijven: Beste Gerrit, Dit is de herdruk van 'En Jezus schreef in 't zand' in een iets eenvoudiger uitvoering, opdat de prijs kon worden verlaagd tot f. 2.25. Er zijn inmiddels van de nieuwe druk al weer een 150 exx. verkocht en Bert en de heer Jansen nemen het mee op de aanbiedingsreis, die maandag weer begint. Bert is heel blij met deze nieuwe druk. En ik ook.

Voor deze herdruk zal de eerste druk als legger hebben gediend.¹⁶ De bundel is uiterlijk gelijk aan de eerste druk, zij het in eenvoudiger uitvoering: voor zowel omslag als binnenwerk is goedkoper, houthoudend papier gebruikt. Het binnenwerk (3 katernen van 8 pagina's) verschilt t.o.v. de eerste druk in de aanduiding 'TWEDE DRUK' op p. [2], het jaartal op het titelblad en de tekst van de colofon:

¹⁶ De tweede druk vertoont slechts drie kleine tekstverschillen t.o.v. de eerste druk (zie het apparaat bij [232] 'Jan Toorop', [252] 'Reiziger "doet" Golgotha III' en [705] 'Mozaïek').

[Omslag]	<i>[illustratie]</i> [//] GERRIT ACHTERBERG [//] EN JEZUS SCHREEF IN 'T ZAND
[Kaft]	
[1]	EN JEZUS SCHREEF IN 'T ZAND
[2]	TWEDE DRUK [///] <i>Voor Dr G.W. Oberman</i>
[3]	GERRIT ACHTERBERG [//] EN JEZUS SCHREEF IN 'T ZAND [//] <i>GEDICHTEN</i> [///] <i>[vignet]</i> [//] MCML [//] D.A. DAAMEN'S UITGEVERSMACHTSMAATSCHAPPIJ N.V. [//] 'S-GRAVENHAGE
[4]	<i>[blanco]</i>
5-22	[232] 'Jan Toorop' tot en met [709] 'En Jezus schreef in 't zand'
[23]	INHOUD <i>[volgt inhoudsopgave]</i>
[24]	COLOPHON [///] 'En Jezus schreef in 't zand' bevat een keuze uit de [//] ten deele gepubliceerde, ten deele ongepubliceerde [//] religieuze gedichten van <i>Gerrit Achterberg</i> [//] en werd voor het eerst in een oplage van duizend [//] exemplaren gedrukt door de n.v. Boek- en Kunst- [//] drukkerij v/h Mouton en Co., te 's-Gravenhage, in [//] het voorjaar van 1947. Het omslag is geteekend door [//] Bertram A. Th. Weihs. [///] Op 22 Mei 1950 werd de bundel bekroond met de [//] P.C. Hooftprijs, de Staatsprijs voor Letterkunde; en [//] opnieuw gedrukt, in een oplage van 400 exemplaren, [//] door n.v. Drukkerij Semper Avanti, te 's-Gravenhage, [//] in Juni 1950.
[Kaft]	
[Omslag]	

De tweede druk was binnen enkele weken uitverkocht. In een postscriptum bij een brief van 26 juni 1950 schreef Bert Bakker aan Achterberg: 'De herdruk is bijna uitverkocht! Misschien nóg een kleintje!' Kort hierop zal met de voorbereiding van de 'derde druk' zijn begonnen, want begin augustus was de bundel gereed.¹⁷ In feite betreft het een nieuwe oplage van de tweede druk, gemaakt van hetzelfde zetsel en qua uitvoering identiek. Deze 'derde' druk wordt om die reden niet in de overlevering van de gedichten betrokken.¹⁸ Afwijkend zijn alleen de aanduiding 'DERDE DRUK' op p. [2] en de tekst van de colofon, waaraan de volgende passage is toegevoegd:

In Augustus 1950 werd de bundel voor de derde maal [//] gedrukt, opnieuw in een oplage van 400 exemplaren, [//] eveneens door n.v. Drukkerij Semper Avanti, te [//] 's-Gravenhage.

¹⁷ In het *Nieuwsblad voor de boekhandel* van 3 augustus 1950 meldde de uitgever dat de bundel 'binnen enige dagen' zou worden verzonden.

¹⁸ Op een enkele plaats is het zetsel licht verschoven, veroorzaakt door het opnieuw opbinden ervan. In de gedichten zijn geen tekstverschillen tussen de tweede en 'derde' druk.

Ook de ‘derde’ druk van *En Jezus schreef in 't zand* was in 1950 nagenoeg uitverkocht. Blijkens een afrekening van 16 april 1951 – waarin de 800 exemplaren van de tweede en ‘derde’ druk tezamen werden verrekend – waren er per 31 december 1950 678 exemplaren verkocht, 26 exemplaren verspreid voor promotie en recensie en 2 exemplaren beschadigd; per 1 januari 1951 bestond de voorraad dus nog uit 94 exemplaren. Dit restant werd verrekend in combinatie met de afrekening van de vierde en vijfde druk (zie verder § 30.9). Achterberg ontving voor deze drukken hetzelfde honorarium als voor de eerste druk (15% van de verkoopprijs minus 6% omzetbelasting).¹⁹ Er zijn – voorzover bekend – geen recensies van deze drukken verschenen.

30.7 DE VIERDE [= DERDE] DRUK VAN DE BUNDEL

Over de voorbereidingen voor de vierde druk van *En Jezus schreef in 't zand* is geen correspondentie overgeleverd. Wel is een complete, ongecorrigeerde drukproef van de bundel bewaard gebleven, bestaande uit 26 bladen. De proef is gezet naar de tweede of ‘derde’ druk van de bundel. De aanduiding van de druk en het jaartal is reeds in de gedrukte tekst van de proef aangepast, de colofon werd in blauwe inkt (onbekende hand) met een passage uitgebreid (zie hieronder). Gezien de aard van de zetfouten betreft het een eerste proef. Het andere exemplaar van de proef, waarop Achterberg correcties heeft aangebracht, is niet overgeleverd. De samenstelling van de proef is gelijk aan de samenstelling van de tweede en ‘derde’ druk van de bundel en wordt hier verder niet volledig beschreven.

Op 2 maart 1951 verscheen de vierde druk van *En Jezus schreef in 't zand*.²⁰ In het *Nieuwsblad voor de boekhandel* werd de bundel niet officieel aangekondigd. Wel stond in de aflevering van 15 maart 1951 een advertentie van Daamen, waarin de verschijning werd gemeld. De bundel is iets royaler uitgevoerd dan de tweede en ‘derde’ druk, zowel qua formaat (22,9 x 14,8 cm) als gebruikt papiersoort (stevig wit papier met watermerk ‘HOLLAND’). Het binnenwerk wijkt alleen af in de aanduiding ‘VIERDE DRUK’ op p. [2], de vermelding van het jaartal (‘MCMLI’) op de titelpagina, en de tekst van de colofon, waaraan de volgende passage werd toegevoegd:

In Februari 1951 werd de bundel voor de vierde maal [//] gedrukt, weder in een oplage van 400 exemplaren, [//] eveneens door n.v. Drukkerij Semper Avanti, te [//]’s-Gravenhage.

¹⁹ Vgl. § 30.4.1.

²⁰ Deze datum staat vermeld in de afrekening d.d. 16 april 1951 (vgl. § 30.4.1).

De oplage van de ‘vierde’ druk moet in 1951 grotendeels verkocht zijn (zie § 30.9), want eind 1951 werd begonnen met de voorbereidingen voor de ‘vijfde’ druk.

30.8 DE VIJFDE [= VIERDE] DRUK VAN DE BUNDEL

Over de totstandkoming van de ‘vijfde’ druk is evenmin correspondentie overgeleverd. Voor deze herdruk is gedeeltelijk gebruik gemaakt van staand zetsel van de vierde druk. Het merendeel der pagina’s is echter opnieuw gezet, wat er op wijst dat het zetsel van de vierde druk niet helemaal bruikbaar meer was.²¹ De bundel is van dezelfde uitvoering als de vierde druk (er is alleen ander, bruiner papier gebruikt), met wederom alleen verschillen in de aanduiding ‘VIJFDE DRUK’ op p. [2], het jaartal op de titelpagina en de tekst van de colofon, die werd uitgebreid met de volgende passage:

In December 1951 werd de bundel voor de vijfde maal [//] gedrukt, thans in een oplage van 500 exemplaren, en [//] wederom door N.V. Drukkerij Semper Avanti, te [//] ’s-Gravenhage.

De bundel verscheen medio januari 1952, gezien een advertentie van Daamen in het *Nieuwsblad voor de boekhandel* van 24 januari 1952, waarin de verschijning werd gemeld (*‘Zojuist verscheen: [...]’*).

30.9 DE ONTVANGST VAN DE ‘DERDE’ TOT EN MET VIJFDE [= VIERDE] DRUK

De verkoop van de ‘vijfde’ druk werd tezamen met het restant van de ‘derde’ druk (94 exemplaren) en met de ‘vierde’ druk verrekend, in totaal dus 994 exemplaren. Hierbij werd gemakshalve de hoogste verkoopprijs (bij de ‘vierde’ druk was de prijs verhoogd naar f 2,90) aangehouden.²² Achterberg ontving hiervan 15% aan honorarium, minus 4% omzetbelasting. Uit de afrekeningen blijkt de verkoop als volgt te zijn verlopen: 1951: 454;²³ 1952: 331; 1953: 162. Op 11 december 1957 werden nog eens 31 exemplaren van de ‘rest 5e druk’ verrekend, waarmee de bundel uitverkocht was.²⁴

²¹ Uit de volledige collatie m.b.v. transparantkopieën blijkt dat in ieder geval de pagina’s [2]–[3] en 14–[24] opnieuw zijn gezet. Op p. 11 is regel 8 van [252] ‘Reiziger “doet” Golgotha III’ opnieuw gezet om een zetfout uit de vierde druk ongedaan te maken (zie de commentaar bij het gedicht).

²² De prijs van de ‘derde’ druk werd in 1951 verhoogd van f 2,25 naar f 2,90, die van de ‘vijfde’ druk in 1955 van f 2,50 naar f 2,75.

²³ In 1951 zijn bovendien 21 exemplaren verspreid voor promotie en recensie.

²⁴ In totaal zijn er dus 999 exemplaren verkocht. Hoeveel exemplaren voor promotie en recensie werden gebruikt, is niet bekend.

Voorzover bekend zijn er geen recensies van de herdrukken verschenen. Wel kwam de bundel in 1950 ter sprake in de artikelen die naar aanleiding van de toekenning van de P.C. Hooftprijs werden geschreven (zie § 30.5).

30.10 DE ZESDE [= VIJFDE] DRUK VAN DE BUNDEL

30.10.1 *De drukproef van de bundel*

Eind 1953 of begin 1954 is begonnen met de voorbereidingen voor een herdruk van de bundel in de reeks *Maatstaf*-deeltjes van uitgeverij Daamen. Van deze zesde [= vijfde] druk is een proef overgeleverd, waarin door verschillende personen correcties zijn aangebracht:

- in rode inkt en grijs potlood (onbekende hand) zijn enkele evidente zetfouten gecorrigeerd;
- in zwarte inkt en rood potlood is de tekst van de gedichten in de nieuwe spelling (m.u.v. de naamvals-n) overgebracht; deze correcties zijn zeer waarschijnlijk afkomstig van de typograaf, Henk Krijger, want in dezelfde ductus en schrijfstoffen is – op een bij de proef overgeleverd, afzonderlijk blad – de tekst van de colofon geschreven en van zet-instructies voorzien;²⁵
- in zwarte inkt en rood potlood heeft Daisy Wolthers, secretaresse bij de uitgeverij, op verzoek van Achterberg varianten aangebracht in de gedichten [226] ‘Graalridder’ (p. 8) en [235] ‘Over de Jabbok’ (p. 12);
- in blauw potlood zijn door Achterberg twee varianten in [252] ‘Reiziger “doet” Golgotha III’ (p. 11) genoteerd;
- onder de tekst van [708] ‘Avondmaal’ (p. 21) is de volgende tekst getypt: ‘uit: Gerrit Achterberg, *En Jezus schreef in ’t zand*. 6e druk 1954. Daamen n.v., Den Haag.’ Dit blad heeft dus ongetwijfeld gediend als kopij voor een afzonderlijke publicatie van het gedicht; welke publicatie het betreft, is niet bekend.

De samenstelling van de proef is identiek aan de samenstelling van de bundeluitgave. Opvallend is echter dat de spellingcorrecties die in de proef werden aangebracht, *niet* in de uitgave zijn overgenomen. Hetzelfde geldt voor de door Achterberg genoteerde varianten in [252] ‘Reiziger “doet” Golgotha III’. Bij gebrek aan gegevens (een tweede proef van de bundel is niet overgeleverd) moet worden aangenomen dat Achterberg deze veranderingen in een later stadium ongedaan heeft gemaakt.²⁶

²⁵ De colofon is in de proef reeds gezet. Het blad met de geschreven tekst van de colofon heeft hiervoor als kopij gediend en zal ter controle bij de proef zijn gevoegd.

²⁶ In *Cryptogamen III* zouden de acht gedichten, die in de afdeling ‘En Jezus schreef in ’t zand’ werden opgenomen, wél in de nieuwe spelling worden gezet (zie hierná, § 30.11).

30.10.2 *De zesde [= vijfde] druk van de bundel*

De verschijning van de ‘zesde’ druk werd – tezamen met andere *Maatstaf*-deeltjes – in een advertentie op het omslag van de maart-aflevering van het tijdschrift *Maatstaf* aangekondigd voor april. Mogelijk is de bundel echter later verschenen, want pas in het *Nieuwsblad voor de boekhandel* van 10 juni 1954 werd de bundel als nieuwe uitgave vermeld: ‘Achterberg, Gerrit[:] En Jezus schreef in ’t zand. [6e dr.]. ’s-Gravenhage, D.A. Daamen. 19 x 11¹. 24 blz. [Maatstaf-deeltje; no 31²⁷] fl. 2.50’. De samenstelling van de bundel is als volgt:

[Omslag]	GERRIT ACHTERBERG [//] En Jezus [//] schreef in ’t zand
[Voorflap]	f 2.50
[1]	En Jezus schreef in ’t zand
[2]	Maatstafdeeltje nr 13 [//] Zesde druk – ’s-Gravenhage 1954
[3]	GERRIT ACHTERBERG [//] En Jezus schreef in ’t zand [//] BERT BAKKER [//] D.A. Daamen’s uitgeversmaatschappij n.v.
[4]	Voor Dr G.W. Oberman
5–22	[232] ‘Jan Toorop’ tot en met [709] ‘En Jezus schreef in ’t zand’
23	Inhoud <i>[volgt inhoudsopgave]</i>
24	Colophon [//] ‘En Jezus schreef in ’t zand’, bevattende een keuze uit [//] de religieuze gedichten van Gerrit Achterberg, werd [//] voor het eerst in een oplaat van duizend exemplaren [//] gedrukt in het voorjaar van 1947. [//] Op 22 Mei 1950 werd de bundel bekroond met de [//] P.C. Hooftprijs, de Staatsprijs voor Letterkunde; en [//] in Juni 1950 opnieuw gedrukt in een oplaat van vier- [//] honderd exemplaren. [//] In Augustus 1950 volgde de derde druk, opnieuw in [//] een oplaat van vierhonderd exemplaren. De vierde, [//] eveneens in een oplaat van vierhonderd exemplaren, [//] kwam in Februari 1951 gereed en de vijfde druk, in een [//] oplaat van vijfhonderd exemplaren kwam in Decem- [//] ber 1951 van de pers. [//] In Februari 1954 werd de bundel voor de zesde maal [//] gedrukt, thans als een <i>Maatstafdeeltje</i> , in een oplaat [//] van duizend exemplaren.
[Achterflap]	
[Omslag]	

De tekst is gezet uit de Garamond. De uitvoering van de bundel is conform de ‘huisstijl’ van de reeks *Maatstafdeeltjes* (naar het ontwerp van Henk Krijger).

²⁷ Lees: 13.

30.10.3 *De ontvangst van de bundel*

Over de verkoop van de bundel zijn alleen gegevens bekend uit een afrekening d.d. 11 december 1957, waaruit blijkt dat er op dat moment 900 exemplaren van de bundel verkocht zijn. Achterberg ontving hiervoor 15% (zonder aftrek van omzetbelasting) aan honorarium.

Naar aanleiding van deze herdruk verschenen de volgende recensies:

Engelman, J., 'Het zakelijk woordgebruik.' In: *De tijd* 26 juni 1954.

Govaart, Th., 'Achterberg – Klant – Rodenko. Vier "Maatstaf"-deeltjes.' In: *De nieuwe eeuw* 11 september 1954.

Haantjes, J., 'Bij een gedicht van Gerrit Achterberg.' In: *De hervormde kerk* 18 september 1954.

Rodenko, P., 'Harde en zachte valuta.' In: *Haagsch dagblad* 24 juli 1954.

Vermeer, C., '[Recensie van o.a. *En Jezus schreef in 't zand*⁵ en *Autodroom*.]' In: *Ontmoeting* 8 (1954-1955), p. 125-135.

30.11 ACHT GEDICHTEN IN CRYPTOGRAMEN III

Acht gedichten uit *En Jezus schreef in 't zand* werden ook opgenomen in de afdeling 'En Jezus schreef in 't zand' van de verzamelbundel *Cryptogramen III*, die in oktober 1954 bij uitgeverij Querido verscheen.²⁸ In deze uitgave zijn de gedichten overgebracht in de nieuwe spelling. Het betreft de volgende gedichten: [496] 'Bekering', [497] 'Triniteit', [704] 'Damascus', [705] 'Mozaïek', [706] 'Code', [707] 'Deoïde', [708] 'Avondmaal' en [709] 'En Jezus schreef in 't zand'. De keuze voor de opname van alleen deze gedichten heeft Achterberg – met toestemming van Bert Bakker – in overleg met Alice von Eugen-van Nahuys gemaakt.²⁹ Zie verder de beschrijving van *Cryptogramen III* in § 45.

²⁸ Reeds in 1948 was overwogen deze afdeling op te nemen in een door Bert Bakker en A.A.M. Stols uit te geven verzamelbundel (zie § 38.1).

²⁹ Dit blijkt uit een brief van Achterberg aan Tine van Buul d.d. 11 maart 1954 (Querido-archief, Amsterdam).

3 I Asyl

3 I. I VOORBEREIDINGEN VOOR DE BUNDEL ASYL (I)

Over de in 1943 samengestelde bundel *Cel* (zie § 16) schreef Achterberg op 6 juni 1945 aan Bert Bakker:

Over 'Cel' schreef ik je reeds. Ik zag de naam graag veranderd in 'Asyl'. En voorin: homo homini lupus (waarop jij een lofwaardige uitzondering maakt).¹ [...] Aan 'Asyl' wou ik nog twee verzen toevoegen en titels aanbrengen, waarna ik hoop dat je het spoedig uitgeeft, daar er nog meer bundels komen en de volgorde naar het ontstaan der verzen anders leelijk in het gedrang komt, wat me zeer zou spijten. Overigens: Is 'Asyl' op zijn manier niet up to date? Zal ik 'Asyl' dus eerst reviseeren of gelijk bij de drukproef?

Veel haast zou er niet met de uitgave gemaakt worden;² vijf maanden later schreef Achterberg wederom aan Bakker (2 november 1945):

Wat 'Asyl' betreft, ik heb daarvoor nog eenige nieuwe verzen: o.a. 'Vogel van waanzin', 'Huis van Bewaring', die ik er gaarne aan zou toevoegen. Voor juiste volgorde en definitieve samenstelling zou je me verplichten, als je het h.s. even naar mij op wou sturen. Je krijgt het prompt gereviseerd terug.

Het hier genoemde handschrift van *Asyl* is mij niet bekend, tenzij Bakker nog steeds het typoscript van *Cel* in zijn bezit had en Achterberg hierop doelde. Onderaan de brief voegde hij toe: 'Mogelijk kan ik er eerst nog uit publiceeren in een tijdschrift. Er is een vers, "Directeur", dat ik hier niet heb.'³ Afgezien van dit gedicht en de door Achterberg genoemde 'nieuwe verzen' [631] 'Vogel van waanzin' en [279] 'H.v.B.',⁴ bevatte het overgeleverde typoscript van de bundel *Asyl* nog twee gedichten die niet in de bundel *Cel* stonden: [633] 'Dagboek' en [634] 'Slagveld'. Het enige gedicht uit *Cel* dat niet in *Asyl* werd opgenomen, was [507] 'O blinde mol, die moeite'.

¹ Reeds in 1944 had Achterberg aan Bakker kenbaar gemaakt dit motto te willen opnemen. Zie hiervoor, § 16.3.

² Op 23 juni 1945 schreef Achterberg aan Jan Vermeulen: 'Van Bert Bakker hoorde ik nog niets over "Asyl" (zoo noem ik "Cel" liever, of vind je van niet?)'.

³ Waarschijnlijk [632] 'Directeur', een van de drie 'Directeur'-gedichten die aanvankelijk in het bundeltyposcript van *Asyl* waren opgenomen (zie de reconstructie in § 31.4.1).

⁴ Dit gedicht had Achterberg overigens reeds in maart 1939 ingestuurd voor de bloemlezing *In aanbouw* (zie § 6.3.1).

Een groot aantal gedichten uit de bundel zou in 1946 en 1947 in verschillende tijdschriften gepubliceerd worden. Bij het merendeel der publicaties werd op uitdrukkelijk verzoek van de dichter vermeld dat de gedichten afkomstig waren uit de te verschijnen bundel *Asyl*.

31.2 HET TYPOSCRIPT VAN DE BUNDEL ASYL, STADIUM I

Het typoscript van de bundel *Asyl* bestaat uit 25 bladen van verschillende papiersoort en -kleur. Het oorspronkelijke titelblad en één of twee blad(en) met opdracht en motto ontbreken.⁵ Blijkens de overgeleverde inhoudsopgave zijn drie gedichten naderhand uit de bundel verwijderd. In twee gevallen is de reconstructie van deze gedichten niet geheel zeker (zie het overzicht, [15] en [23]).

In de getypte grondlaag van de gedichten heeft Achterberg later in verschillende schrijfstoffen (potlood, aniline en blauwe inkt) veranderingen aangebracht. Deze veranderingen zijn waarschijnlijk op verschillende momenten aangebracht, zoals eveneens geldt voor de door Achterberg gemaakte aantekeningen in de inhoudsopgave. Van sommige van deze aantekeningen staat vast dat zij ná 1955 zijn aangebracht (zie verder § 31.4 en de afbeelding op p. 372). In deze paragraaf wordt alleen de oorspronkelijke samenstelling van het typoscript beschreven. De reconstructie is als volgt:

[1]	[442] 'Zuur'
[2]	[454] 'Terreur'
[3]	[466] 'Lichtslag'
[4]	[490] 'Reglement'
[5]	[452] 'Riool'
[6]	[447] 'Eigen zee'
[7]	[177] 'Paviljoen'
[8]	[449] 'Zondag'
[9]	[450] 'Ontbijt'
[10]	[467] 'Schrik'
[11]	[340] 'Manifest'
[12]	[476] 'Mimicry'
[13]	[631] 'Vogel van waanzin'
[14]	[508] 'Directeur 1'
[[15]	[-] 'Directeur 11' ⁶

⁵ Vgl. § 31.1. Wel overgeleverd is een blaadje van later datum, waarop Achterberg verschillende titelsuggesties heeft genoteerd (zie § 31.4.2).

⁶ Het blad met het gedicht 'Directeur 11' is naderhand verwijderd en vervangen door [632] 'Directeur 111' (waarbij het reeksnummer '111' werd veranderd in '11'). Op de plaats van [632] 'Directeur 111' kwam [217] 'Grafchrift' (zie verder § 31.4.1).

[16]	[632] 'Directeur III'
[17]	[279] 'H.v.B.'
[18]	[633] 'Dagboek'
[[19]	[411] 'Ambtman' ⁷
[20]	[350] 'Psychiater'
[21]	[419] 'Cel'
[22]	[499] 'Spreekuur'
[[23]	[506] 'B.W.' ⁸
[24]	[455] 'Soldaat'
[25]	[634] 'Slagveld'
[26]	[358] 'Waarheid'
[27]	[498] 'Geologie'
[28]	INHOUD [volgt inhoudsopgave]

31.3 VOORBEREIDINGEN VOOR DE BUNDEL ASYL (2)

Op 13 januari 1946 deelde Achterberg Bert Bakker 'vol vreugde' mee 'van den Minister de toezegging te hebben ontvangen van f. 1000.— over 1945'.⁹ In verband hiermee schreef Achterberg over de uitgave van *Asyl*: 'Als je "Asyl" gaat drukken, wil ik vooraf graag nog even schiften. (Dit gebaar van de Regeering, juist voor *mijn* geval, doet me dit onder het oog zien, even.) Je zult het wel begrijpen.' Nadat Achterberg eind januari hierover ook met Ed. Hoornik gesproken had, herhaalde hij op 29 januari 1946 tegenover Bakker: 'Hoornik sprak me over "Asyl" met een woord. Als het beter is er wat verzen uit te doen – en dat vind ik ook – en je acht dit zelf niet ongewenscht, dan vind ik het uitstekend.' Aan de andere kant heeft Achterberg overwogen de bundel uit te breiden. Zo schreef hij op 7 juni 1946 aan Jan Vermeulen: "'Pastiches" in *Asyl* was niet kwaad. Vind[*t*] Stols dat goed?' De door Achterberg genoemde reeks [408–410] 'Pastiches', eerder gepubliceerd in de door Stols uitgegeven bundel *Osmose*, zou echter niet in *Asyl* worden opgenomen.

Toen Achterberg op 4 mei 1946 een aantal gedichten uit *Asyl* aan Jan Schepens stuurde ter publicatie in *De Vlaamsche gids*, schreef hij dat de bundel in het najaar van 1946 bij Bert Bakker zou verschijnen. In een volgende brief vroeg hij of bij de gedichten een aankondiging van *Asyl* zou kunnen worden afgedrukt, wat inderdaad is gebeurd.¹⁰ Onder de

⁷ Dit blad is naderhand verwijderd (zie § 31.4.2). De reconstructie is zeker.

⁸ Dit blad is naderhand verwijderd (zie § 31.4.2). De reconstructie is waarschijnlijk.

⁹ De minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, G. van der Leeuw, had dit Achterberg op 20 december 1945 per brief laten weten.

¹⁰ Zie hiervóór, § 22.3.9.

titel 'Asyl' zouden ook in de december-aflevering van *Ad interim* nog vier gedichten uit de bundel worden gepubliceerd.¹¹

In het begin van 1947 heeft Ed. Hoornik – die opnieuw de redactie van *Helikon* op zich had genomen – geprobeerd de bundel *Asyl* in de reeks te krijgen. Op 7 februari 1947 schreef hij aan A.A.M. Stols:

Bij Bert Bakker liggen twee bundels van Achterberg: een bloemlezing religieuze poëzie en een *nieuwe* bundel. Ik schreef Bakker, de vent geeft geen antwoord. Kun je hem niet eens opbellen? Hij is reeds op de hoogte en Achterberg gaat accoord, dat de *nieuwe* bundel in de *Helikon*-reeks komt.

Waarschijnlijk heeft Bert Bakker Achterberg vervolgens laten weten dat hij in principe bereid was de bundel voor de *Helikon*-reeks af te staan, want op 19 februari 1947 schreef Achterberg hem: 'Met de regeling omtrent "Asyl" ga ik volkomen accoord. Ik zal het Eddy meteen schrijven. Wil jij het hem dan doen toekomen?' Bakker zou de bundel echter voorlopig nog in zijn bezit houden.¹² Dat de plannen voor de uitgave bij Stols evenwel serieus waren, blijkt ook het gegeven dat toen Achterberg op 27 februari 1947 een aantal gedichten aan A. Marja stuurde ter publicatie in *Erica*, hij vroeg de volgende aankondiging erbij af te drukken: 'uit een eerlang bij Stols te verschijnen bundel "Asyl".'¹³

Veel haast zou er met de uitgave niet gemaakt worden. Op 14 juli 1947 schreef Achterberg aan Stols:

Het is niet te hopen, dat U voor b.v. 'Stof' en 'Existentie' ook nog een bandprijs berekent, want dan blijven zulke uitgaven, wat hun opbrengst betreft, toch wel ver beneden hun mogelijkheden.¹⁴ In dit verband wilde ik dan ook gaarne voor 'Asyl' een afzonderlijk contract met U maken en het liever buiten de *Helikon* publiceren.

Een paar maanden later wilde Achterberg de publicatie van *Asyl* uitstellen, zoals blijkt uit wat Hoornik op 18 november 1947 aan Stols schreef:

Hoe het eigenlijk precies met de bundel van Achterberg zit weet ik niet. Ik meen me te herinneren, dat Achterberg achteraf nog al wat bezwaren heeft tegen uitgave van dit werk, dat vooral zijn 'gestichtsleven' behandelt, waaraan hij het liefst zo min moge-

¹¹ Zie Bibliografie A 11, Bijdragen in periodieken en boekpublicaties.

¹² Bakker schreef in de 'Aantekening' bij *Blauwzuur* dat Achterberg de bundel na 19 februari 1947 nogmaals teruggevraagd heeft 'omdat hij elk gedicht opnieuw onder de loep van zijn eigen kritiek wilde nemen.' Zie Bijlage 6.

¹³ Achterberg had ook acht gedichten uit *Doornroosje* ingezonden (zie verder § 32.2.3). De aankondiging in *Erica* luidde overigens slechts: 'Uit een bundel in voorbereiding: "Asyl"'.
¹⁴ Over het in rekening brengen van de bandprijs had Achterberg in deze maanden onenigheid met Van Dishoeck (zie § 19.4.2).

lijk bekendheid geeft. In ieder geval wil hij de uitgave nog wat uitstellen. Hij zal binnenkort wel weer eens naar Amsterdam komen; dan zal ik de zaak opnieuw met hem bespreken.

Op 28 november 1947 liet hij Stols weten:

Zondag had ik een onderhoud met Achterberg. Inderdaad wil hij nog ten minste een jaar wachten met de publicatie van 'Asyl', de bundel die Bert Bakker nog altijd in zijn bezit heeft, maar waarover hij mij schreef, dat hij ze voor 'Helikon' wilde afstaan.

Hiermee was de publicatie van *Asyl* dus voorlopig van de baan. In 1948 zou er van een uitgave bij Stols niets meer komen. De uitgever kampte met ernstige liquiditeitsproblemen en zou geen enkele bundel van Achterberg meer kunnen uitgeven.

In 1948 was er wederom sprake van dat *Asyl* door Bert Bakker zou worden uitgegeven, al dan niet als onderdeel van een verzamelbundel. Op 26 januari 1948 had Achterberg bij Bakker geïnformeerd naar de mogelijkheden voor een dergelijke bundel naast de reeds verschenen *Cryptogamen*-bundel,¹⁵ zoals blijkt uit diens antwoord van 31 maart 1948:

Ik voel voor deze bundel heel veel. [...] Misschien kunnen we in de 'Pendant' van 'Cryptogamen', behalve Afvaart en Morendo, ook opnemen 'Asyl' en de herdruk van 'Jezus schreef in het zand'. Maar al deze dingen kunnen slechts mondeling en heel rustig worden besproken.

De door Bakker voorgestelde bespreking heeft plaatsgevonden op zondag 18 april 1948. De uitkomst van het gesprek was dat Bakker 'de gecombineerde uitgave voorlopig even [wilde] laten rusten', zoals Achterberg op 8 september 1948 aan Stols schreef, waarmee hij aangaf dat de uitgave zonder enig bezwaar bij Stols zou kunnen verschijnen. Achterberg had Stols overigens nooit uitgesloten als uitgever van de verzamelbundel, waarvoor deze zelfs reeds de titel 'Cryptogamen II' had geoperd.¹⁶ Uit deze periode is ook een overzicht van de inhoud van 'Cryptogamen II' bewaard gebleven, waarin *Asyl* vermeld wordt: 'Asyl(?) 27'. Van belang is dat de aangegeven omvang van *Asyl* (27 gedichten) medio 1948 nog steeds conform de eerste samenstelling van het typoscript van de bundel is.¹⁷

Het vraagteken achter 'Asyl' in het overzicht voor 'Cryptogamen II' duidt erop dat Achterberg nog steeds twijfelde aan de wenselijkheid van

¹⁵ Deze brief is niet bewaard gebleven. Op 15 februari 1948 schreef Achterberg aan Vermeulen: 'Als ik Bert spreek zal ik vooral proberen dat hij jou de verzorging opdraagt hetzij van Asyl, hetzij van de Afvaart-verzamelbundel (als hij die brengen wil).'

¹⁶ Brief van Stols aan Achterberg, 9 april 1948. Zie verder § 38.1.

¹⁷ Zie hiervóór, § 31.2.

publicatie. Deze twijfel heeft hij ook uitgesproken tegenover Jan Vermeulen, die hem op 24 januari 1949 schreef:

Helaas hebben we over de verschillende bundels niet zo goed kunnen praten, maar ik kom eind Februari of begin Maart een weekend bij je, als dat mag en als de toestand van je schoonvader het toelaat en dan kunnen we rustig over alles praten.

[...] Ik blijf toch geloven dat je 'Asyl' niet terug moet nemen, al begrijp ik je bezwaren tegen publicatie heel goed. Maar als je er iets inzet van 'proeve van inleving' enz. dan ben je toch in zekere zin 'gedekt'.

In de overgeleverde correspondentie uit 1949 komt de bundel *Asyl* verder niet meer ter sprake. Bert Voeten herinnerde zich later dat hij in juli 1949 met Achterberg over de bundel gesproken heeft. Volgens Voeten stond Achterberg ook toen nog gereserveerd tegenover de uitgave, omdat hij vond dat de gedichten 'zo ver af' van zijn overige werk stonden en hij bovendien bang was dat de critici de bundel 'als een breuk in mijn oeuvre zullen beschouwen'. Wel liet Achterberg, aldus Voeten, 'er geen twijfel over bestaan dat, mocht het tot een publikatie van *Asyl* komen, hij in ieder geval het gedicht "Ambtman", dat al in 1940 in *Criterium* was afgedrukt, in de bundel zou opnemen. Hij zag dit "haatvers" als een pendant van "Spreekuur".¹⁸

31.4 HET TYPOSCRIPT VAN DE BUNDEL ASYL, STADIA II–III

De samenstelling van het bundeltyposcript heeft Achterberg op een aantal plaatsen gewijzigd. De veranderingen zijn uitgevoerd in twee schrijfstoffen (anilinepotlood en grijs potlood) en zijn zowel in de getypte inhoudsopgave als op de typoscripten van de gedichten aangebracht.¹⁹ In bepaalde gevallen is er geen overeenkomst tussen de in de inhoudsopgave en op de bladen gebruikte schrijfstoffen. De precieze gang van zaken is vaak niet meer te achterhalen. Het staat vast dat de veranderingen op verschillende momenten zijn aangebracht: de eerste waarschijnlijk in 1946, de laatste mogelijk nog eind jaren vijftig of begin jaren zestig.

In deze paragraaf bespreek ik alle veranderingen die Achterberg in de loop der jaren in het bundeltyposcript heeft aangebracht. Op grond van de overgeleverde gegevens kom ik tot een reconstructie van twee

¹⁸ B. Voeten, 'Over *Blauwzuur* gesproken...', p. 27–28. De genoemde gedichten zijn [411] 'Ambtman' en [499] 'Spreekuur'. Op 27 januari 1949 schreef Voeten aan Achterberg: 'Hoe was toch dat vers, dat je me in de telefooncel hebt laten horen? Ik loop sindsdien rond met de sleutelwoorden "kiezen" en "slijmvliezen" – best mogelijk dat het iets heel anders is geweest...' Vgl. [467] 'Schrik', r. 6–7.

¹⁹ De inhoudsopgave is afgebeeld op p. 372.

I N H O U D

<i>Semaphore</i> 1946, Volume A	→	Zuur (eenschiedens)
<i>de Waarn. Eus.</i> pag. 20, no. 9, Aug. '46	→	Terreur (eenschiedens)
<i>Semaphore</i> 1946, Volume A	→	Lichtslag (eenschiedens)
A.S.Z. Dec. '46, No. 12	→	Reglement (eenschiedens)
<i>Prohem.</i> Dec. '47, 4 ^e pag. no. 3	→	Riool (eenschiedens)
<i>Semaphore</i> 1946, Volume A	→	Eigen zee (eenschiedens)
<i>Eica.</i> Mei '47, 2 ^e pag. no. 8	→	Paviljoen (eenschiedens)
<i>Prohem.</i> Dec. '47, 4 ^e pag. no. 3	→	Zondag (eenschiedens)
A.S.Z. Dec. '46, No. 12	→	Ontbijt (eenschiedens)
A.S.Z. Dec. '46, No. 12	→	Schrik (eenschiedens)
<i>Criterium</i> April '46, 1 ^e pag. no. 2	→	Manifest (eenschiedens) [bijz. in De Stiefs, Nr. 43, no. 9-10]
<i>de Waarn. Eus.</i> pag. 30, no. 9, Aug. '46	→	Mimicry (eenschiedens)
<i>Prohem.</i> Dec. '47, 4 ^e pag. no. 3	→	Vogel van waanzin (eenschiedens)
<i>Eica.</i> Mei '47, 2 ^e pag. no. 8	→	Directeur I (eenschiedens)
<i>Prohem.</i> Dec. '47, 4 ^e pag. no. 3	→	Directeur II (eenschiedens)
[Coast Stad]	→	Directeur III (eenschiedens)
<i>Eica.</i> Aug. '47, 2 ^e pag. no. 11	→	H.v.B. (eenschiedens)
A.S.Z. Interim, Juli/Aug. '46, No. 7/8	→	Dagboek (eenschiedens)
	→	Ambtman → vernietigd
<i>Criterium</i> Juli '46, 2 ^e pag. no. 6	→	Psychiater (eenschiedens)
<i>Criterium</i> Juli '46, 2 ^e pag. no. 6	→	Cel (eenschiedens) [ook in: <i>Prohem.</i> Dec. '47, 4 ^e pag. no. 3]
<i>Columbus</i> , 2 ^e pag. no. 1/2	→	Spreekuur (eenschiedens)
	→	B.W.t → vernietigd
A.S.Z. 7/1 Aug. '46 No. 7/8	→	Soldaat (eenschiedens)
A.S.Z. 7/1 Aug. '46 No. 7/8	→	Coast Stad, Slagveld (eenschiedens)
	→	Coast Stad, Waarheid
A.S.Z. Dec. '46, No. 12	→	Coast Stad, Geologie (eenschiedens)

Inhoudsopgave van de bundel *Asyl* (collectie NLMD)

stadia (II en III), die hieronder eerst toegelicht zullen worden. Op p. 375 vindt men bovendien een overzicht van de oorspronkelijke samenstelling van het typoscript (stadium I, zie § 31.2) en de daarin aangebrachte wijzigingen (stadia II en III).

31.4.1 *Stadium II*

In stadium I bestond de reeks 'Directeur' uit drie gedichten. In stadium II verwijderde Achterberg het blad met het onbekende gedicht [-] 'Directeur II' uit het bundeltyposcript en veranderde hij (in potlood) op het typoscript van [632] 'Directeur III' het reeksnummer 'III' in 'II'. In de inhoudsopgave haalde hij, eveneens in potlood, de titel 'Directeur III' door; erachter noteerde hij: 'Graf-schrift (zie copie)'. Dezelfde aantekening schreef hij op een blanco blad, dat hij invoegde op de betreffende plaats in het typoscript. Ik ga ervan uit dat de toevoeging van [217] 'Graf-schrift' op hetzelfde moment heeft plaatsgevonden als de wijzigingen in de reeks 'Directeur', gezien het feit dat de bundel in 1948 uit 27 gedichten bestond.²⁰ Om aan dit aantal te komen moet er voor het verwijderde gedicht [-] 'Directeur II' wel meteen een ander gedicht in de plaats gekomen zijn.

Een volgende verandering betreft de verandering van de titels van [508] 'Directeur I' en [632] 'Directeur II'. Op het typoscript van deze gedichten haalde Achterberg respectievelijk het reeksnummer van 'Directeur I' door en noteerde hij in plaats van 'Directeur II' twee nieuwe titels: 'Minister' en 'Superieur(en)'. Door de laatste titel plaatste Achterberg een vraagteken, wat er op wijst dat hij nog geen definitieve keuze had gemaakt. In de inhoudsopgave haalde hij, eveneens in potlood, het reeksnummer van 'Directeur I' door. De titel 'Directeur II' verving hij (in anilinepotlood) door 'Minister'. Gezien het feit dat Achterberg hier blijkbaar wél zijn keuze had gemaakt, zal deze verandering later zijn aangebracht dan de titelvarianten op het typoscript.

Eveneens met anilinepotlood noteerde Achterberg in de inhoudsopgave vóór de getypte titels van de voorgepubliceerde gedichten de gegevens van de eerste publicatie. Achter de titels van deze gedichten tekende hij aan: '(eensluidend)'. In dezelfde schrijfstof noteerde hij bij vijf gedichten: 'Laatste Stad': [632] 'Minister', [217] 'Graf-schrift', [634] 'Slagveld', [358] 'Waarheid' en [498] 'Geologie'.²¹ Deze aantekeningen kunnen gedateerd worden op eind 1954 of begin 1955, want op 26 januari

²⁰ Zie hiervoor, p. 370.

²¹ De notitie '(zie copie)' achter [217] 'Graf-schrift' heeft Achterberg later in potlood veranderd in: '[(zie] Laatste Stad)'. Deze wijziging bracht hij eveneens aan op het blad in het bundeltyposcript.

1955 schreef Achterberg aan Bert Bakker in verband met de opname van deze vijf gedichten in de bloemlezing *Voorbij de laatste stad*:

Nu heb ik je tot mijn spijt toch verkeerd ingelicht over de z.g. 'Asyl'-verzen: op 4 na zijn ze alle gepubliceerd, en 2 van deze 4 zijn bij de 5 die je opnam. Neem me dus niet kwalijk.²²

Volgens Achterbergs aantekeningen in anilinepotlood bedoelde hij met de vier ongepubliceerde gedichten: [217] 'Grafscript', [411] 'Ambtman', [506] 'B.W.' en [358] 'Waarheid'.²³ Van deze vier gedichten werden [217] 'Grafscript' en [358] 'Waarheid' inderdaad opgenomen in *Voorbij de laatste stad*, evenals [632] 'Minister', [634] 'Slagveld' en [498] 'Geologie' (zie ook § 46.1).

31.4.2 *Stadium III*

Het feit dat Achterberg, op grond van zijn aantekeningen, op 26 januari 1955 aan Bakker schreef dat *Asyl* vier ongepubliceerde gedichten bevatte, betekent dat de gedichten [411] 'Ambtman' en [506] 'B.W.' op dat moment nog deel uitmaakten van de bundel. Later heeft Achterberg de bladen van deze gedichten uit het typoscript verwijderd. In de inhoudsopgave noteerde hij achter de titels van deze gedichten: 'vernietigd'. De omvang van de bundel was hiermee teruggebracht tot 25 gedichten.

Ook van ná 1955 dateert een bij het typoscript overgeleverd blaadje uit een kladblok, dat de volgende aantekeningen van Achterberg bevat:

in nieuwe spelling (naamvals-*n* (klank-*n*) blijft)

In Oude Cryptogamen
tussen Sintels en Radar

Inrichting
titel: Asyl (of) Blauwzuur
of andere
vergift-naam

proeve van inleving

Alhoewel de aanduiding 'proeve van inleving' al in 1949 door Jan Vermeulen aan Achterberg gesuggereerd was,²⁴ wijst de notitie 'In Oude Cryptogamen [//] tussen Sintels en Radar' erop dat de aantekeningen

²² Brief, collectie J.B.W. Polak, Amsterdam.

²³ Twee gedichten waren overigens wél eerder gepubliceerd: [411] 'Ambtman' en [358] 'Waarheid' (respectievelijk in *Criterion* 1 (november 1940), p. 702 en *Opwaartsche wegen* 18 (juli/augustus 1940), p. 165).

²⁴ Zie hiervoor, p. 371.

Overzicht

GEDICHTEN VOOR ASYL

STADIUM I	II	III
[1] [442] 'Zuur'	[1] idem	[1] idem
[2] [454] 'Terreur'	[2] idem	[2] idem
[3] [466] 'Lichtslag'	[3] idem	[3] idem
[4] [490] 'Reglement'	[4] idem	[4] idem
[5] [452] 'Riool'	[5] idem	[5] idem
[6] [447] 'Eigen zee'	[6] idem	[6] idem
[7] [177] 'Paviljoen'	[7] idem	[7] idem
[8] [449] 'Zondag'	[8] idem	[8] idem
[9] [450] 'Ontbijt'	[9] idem	[9] idem
[10] [467] 'Schrik'	[10] idem	[10] idem
[11] [340] 'Manifest'	[11] idem	[11] idem
[12] [476] 'Mimicry'	[12] idem	[12] idem
[13] [631] 'Vogel van waanzin'	[13] idem	[13] idem
[14] [508] 'Directeur I'	[14] idem	[14] [508] 'Directeur'
[[15] [-] 'Directeur III']	[15] [632] 'Directeur II'	[15] [632] 'Minister'
[16] [632] 'Directeur III'	-	[16] [217] 'Grafchrift'
[17] [279] 'H.v.B.'	[16] idem	[17] idem
[18] [633] 'Dagboek'	[17] idem	[18] idem
[[19] [411] 'Ambtman']	[18] idem	-
[20] [350] 'Psychiater'	[19] idem	[19] idem
[21] [419] 'Cel'	[20] idem	[20] idem
[22] [499] 'Spreekuur'	[21] idem	[21] idem
[[23] [506] 'B.W.']	[22] idem	-
[24] [455] 'Soldaat'	[23] idem	[22] idem
[25] [634] 'Slagveld'	[24] idem	[23] idem
[26] [358] 'Waarheid'	[25] idem	[24] idem
[27] [498] 'Geologie'	[26] idem	[25] idem

gemaakt zijn in verband met de voorbereidingen voor wat later de *Verzamelde gedichten* zouden worden. Dat Achterberg in de jaren 1959–1961 nog steeds bezig was met (gedichten uit) de bundel blijkt voorts uit een blaadje, waarop hij – naast aantekeningen betreffende *Cryptogamen 4* en *Vergeetboek*²⁵ – noteerde: 'In Laatste Stad 5 [//] uit "Blauwzuur"²⁶. [//] Waarheid (1e pub.) Grafchr. (1e pub.) [//] Minister (krijgt andere titel) Geologie [//] en Slagveld'. Blijkens het vraagteken door de titel 'Blauw-

²⁵ Zie respectievelijk § 49.2 en de commentaar bij [949] '10 Mei I' en [959] 'Gravure'.

²⁶ Door deze titel plaatste hij een vraagteken.

zuur' stond de titel van de bundel nog niet vast. Alternatieven voor de titel 'Minister' heeft Achterberg genoteerd op zijn correctielijst bij de tweede druk van *Voorbij de laatste stad*: 'blz. 111 titel m.z. PRINCIPAAL? (Superieur(en))?' Na Achterbergs dood schreef Bert Bakker hierover op 25 mei 1962 aan Paul Rodenko in verband met de voorbereidingen voor de derde druk van *Voorbij de laatste stad*:

En: wat denk jij van de titel 'Directeur' op blz. 111?²⁷ Gerrit stelt zelf 'Principaal' of 'Superieur' voor – maar met vraagtekens. Ik weet dat hij erg lang bezig is geweest, een geschikte titel te vinden (het gedicht slaat natuurlijk op de behandelende psychiater).

Ondanks de door Bakker gesignaleerde twijfel bij Achterberg is het gedicht onder de titel 'Principaal' opgenomen in de derde druk van *Voorbij de laatste stad* (1962).²⁸

Tot aan zijn dood in 1962 heeft Achterberg het typoscript van de bundel in bewerking gehad, maar van publicatie – als zelfstandige uitgave of als onderdeel van de *Verzamelde gedichten* – is het niet meer gekomen. Volgens A. Middeldorp was het voor Achterberg in 1960/1961 overigens niet meer de vraag 'of de asyl-gedichten afzonderlijk gebundeld moesten worden opgenomen, maar of ze moesten worden opgenomen in de *Verzamelde gedichten*. [...] Van de bepaalde groep ongebundelde gedichten – ik zal ze maar asyl-gedichten noemen want de naam *Blaauwzuur* is nooit gevallen – vond hij, dat ze buiten zijn oeuvre stonden, dat ze althans niet pasten in de eenheid die zijn verzamelde werk zou moeten worden.'²⁹

In 1969 werd de bundel postuum uitgegeven onder de titel *Blaauwzuur* (zie verder § 52.1).

²⁷ Bakker vergiste zich: de titel luidde in *Voorbij de laatste stad*¹⁻² reeds 'Minister'.

²⁸ Vgl. § 46.2. In *Blaauwzuur* werd echter weer de titel 'Minister' verkozen. Zie verder het apparaat van [632] 'Directeur'.

²⁹ A. Middeldorp, 'Over *Blaauwzuur* gesproken...', p. 26.

32 Gedichten 1946–1948

32.1 GEDICHTEN 1946

Afgezien van de gedichten uit de hiervóór besproken bundels heeft Achterberg in 1946 ook andere gedichten aan tijdschriften afgestaan, waarvan moet worden aangenomen dat hij ze eind 1945 of begin 1946 heeft geschreven. Het gedicht [710] 'Creatie' bijvoorbeeld behoorde tot de '18 bladen poëzie' die Achterberg op 18 februari 1946 aan *Apollo* stuurde.¹ Uit het begin van 1946 dateren ook de gedichten die zijn overgeleverd in een verzameling typoscripten, die omstreeks april/mei 1946 is vervaardigd. Het betreft – afgezien van een gelegenheidsgedicht² en enkele gedichten uit *En Jezus schreef in 't zand*³ – [711] 'Doornroosje' tot en met [737] 'Kegelsnede'.

Bij gebrek aan gegevens kan niet worden uitgemaakt of sommige van deze gedichten op enig moment deel hebben uitgemaakt van de besproken bundels. De gedichten zouden worden opgenomen in *Doornroosje* – de bundel die in 1946 werd samengesteld (zie § 33) – en de daaropvolgende bundels *Hoonte* (§ 34) en *Sneeuwwitje* (§ 35). Hetzelfde geldt voor de gedichten die Achterberg in de loop van 1947 en 1948 in de tijdschriften zou publiceren en waarvan de publicatiegeschiedenis eveneens in het vervolg van dit hoofdstuk zal worden beschreven.

32.1.1 *Standpunte*

Op 27 maart 1946 schreef Jan Greshoff vanuit Kaapstad aan Achterberg: 'Wilt u niet eens een tiental van uw beste *inedita* ter beschikking van *Standpunte* stellen? Ik denk dat de redactie dat op hoge prijs zou stellen. Zend u de bijdrage maar aan *mijn* adres.' Op 4 mei 1946 stuurde Achterberg 'enige gedichten' aan Greshoff, die ze vervolgens heeft doen toekomen aan W.E.G. Louw. Deze liet zijn mederedacteur N.P. van Wyk Louw op 25 mei 1946 weten dat hij en H.A. Mulder vóór publicatie waren; hij noemde de gedichten 'klein, gekomponeerde beeldjes, maar met soms ongelooflike helderheid gestel'.⁴ Van Wyk Louw heeft Ach-

¹ Zie hiervóór, § 22.3.8. Het gedicht werd pas gepubliceerd in de februari-aflevering van 1948.

² Zie Appendix B, [1] 'De duidelijke dr of Geharrewar met Zeydje'.

³ [497] 'Triniteit', [704] 'Damascus' tot en met [707] 'Ik vul met mijn gedachten' en [709] 'Jezus schreef met zijn vinger in het zand'. Zie voor *En Jezus schreef in het zand* § 30.

⁴ Geciteerd in *Achterberg-Opperman*, p. 138.

terbergs bijdrage vervolgens gestuurd aan D.J. Opperman – op dat moment nog geen redacteur, maar wel actief betrokken bij het tijdschrift –, die op 15 september 1946 aan Achterberg meldde:

Van die gedigte wat u ons toegestuurd het, vind ek die volgende besonder goed: *Duel, Maria Magdalena, Trance, Kinderangst, Het weer is goed, Herzelwing, Dorp, Lente, Woestijn*, terwyl ek die volgende nie presies op dieselfde peil vind nie: *Registrasie, Mozes, Diagnose*, en *De slaper en de dood*.

Opperman schreef dat de eerstgenoemde negen gedichten zouden worden opgenomen in de december-aflevering van *Standpunte*.⁵ In dit nummer wilde hij tevens een artikel over Achterbergs poëzie publiceren, 'om u nog verder bekend te stel aan lesers in Suid-Afrika'. Met het oog hierop wilde hij Achterberg 'graag goed verteenwoordig' zien en vroeg hij hem 'nog 'n paar van u beste jongste gedigte' te sturen.

Op 24 september 1946 zond Achterberg 'zeven nieuwe verzen' aan Opperman: [720] 'Proteïne', [722] 'Raster', [725] 'Devaluatie', [726] '*Nu regent het ook in uw nacht*' ('Regendroppels'), [728] 'Perpetuum mobile', [729] 'Beklemrecht' en [734] 'Zelfmoordenaar'. Deze gedichten werden, samen met de eerder geaccepteerde gedichten, in 1947 gepubliceerd in de januari-aflevering van het tijdschrift, waarin ook Oppermans artikel 'Gerrit Achterberg: dolosgooier van die woord' verscheen.

32.1.2 *Gooische klanken*

Tot de gedichten die Achterberg tijdens de uitreiking van de Pinksterprijs op 27 mei 1946 heeft voorgelezen, behoorde [723] 'Willink'.⁶ Bij die gelegenheid heeft Achterberg het gedicht afgestaan aan Max B. Teipe ter publicatie in het dagblad *Gooische klanken*, waar het bij het verslag van de uitreiking is afgedrukt.⁷

32.1.3 *Criterium*

In de juli/augustus-aflevering van *Criterium* werden – afgezien van [705] 'Mozaïek' uit *En Jezus schreef in 't zand*⁸ – de volgende gedichten gepubliceerd: [711] 'Doornroosje', [717] 'Fotogram', [719] 'Optiek',

⁵ Het zijn: [661] 'Duel', [670] 'Maria Magdalena', [671] 'Trance' en [738] 'Kinderangst' tot en met [743] 'Woestijn'. De niet geaccepteerde gedichten – [664] 'Registratie', [628] 'Mozes', [673] 'Diagnose' en [74] 'De slaper en de dood' – zou Achterberg later aan *Ad interim* sturen (zie § 32.2.5 en § 32.2.9).

⁶ Zie hiervoor, § 27.1.

⁷ Zie M. Ber [= M.B. Teipe], 'De Pinksterprijs.' In: *Gooische klanken* 31 mei 1946. Vgl. Achterbergs brief aan Jan Vermeulen d.d. 2 juni 1946 (*Achterberg-Uitgevers*, dl. 1, p. 203–204).

⁸ Zie hiervoor, § 22.3.10.

[721] 'Ijssmassief' en [732] 'Adam'. Over de inzending zijn geen gegevens bekend.

32.1.4 *De vrije kathedre en Tijd en taak*

Begin juni 1946 heeft P.E. Eldering Achterberg om een bijdrage gevraagd voor een speciaal aan Spanje gewijd nummer van *De vrije kathedre*. Het nummer was – aldus de toelichting in de brief – opgezet naar analogie van het Zwitserse maandblad *Labyrinthe*, waarin ‘onder de titel “Le chant pour l’Espagne” een belangrijke verzameling tijdgedichten van Franse dichters’ was opgenomen, ‘waarin met hartstocht wordt gespeit vóór de zaak van het Spaanse volk, die onverminderd de onze blijft, en tegen het bewind van Franco, wiens verdrijving tot de internationale plichten van dit moment behoort’.⁹ De sluitingsdatum was gesteld op 15 juni 1946. Achterberg heeft vier gedichten ingezonden, waarvan twee werden opgenomen: [744–745] ‘Twee sonnetten voor Spanje’. De twee andere gedichten werden op 12 juli 1946 aan Achterberg geretourneerd.

Op 2 november 1946 stuurde Achterberg deze gedichten, [746–747] ‘Voor Spanje’, aan J.G. Bomhoff ter publicatie in *Tijd en taak*.¹⁰ Uit Achterbergs brief blijkt dat er al eerder over de inzending was gesproken.

32.1.5 *Kompas der Nederlandse letterkunde*

In een brief gedateerd ‘Juni 1946’ vroeg de redactie van het letterkundig jaarboek *Kompas der Nederlandse letterkunde* – bestaande uit Clara Eggink, J.C. Bloem, C.J. Kelk, Ed. Hoornik en Ad. Morriën – Achterberg om een bijdrage. De termijn van inzending sloot op 16 juli 1946. Vóór die datum zal Achterberg [712] ‘Status quo’ en [730] ‘Hameln’ hebben gestuurd. De bundel zou pas in oktober 1947 verschijnen,¹¹ dus ná de verschijning van *Doornroosje*, waarin beide gedichten waren opgenomen.

32.1.6 *Vrij Nederland en Centaur*

In *Vrij Nederland* van 28 september 1946 werd het gedicht [754] ‘Klerk’ gepubliceerd. Over de inzending zijn geen gegevens bekend. Waarschijnlijk heeft Achterberg het gedicht aan Ed. Hoornik afgestaan. Op 3 december 1946 zou Hoornik hem om een nieuwe bijdrage vragen: ‘Tijdens ons gesprek gisteren op de Koepel vergat ik je te vragen of je mij enige gedichten wilde afstaan voor Centaur en ook eventueel voor Vrij

⁹ Ongedateerde brief.

¹⁰ Naast gedichten uit *En Jezus schreef in 't zand* (zie hiervóór, § 22.3.10).

¹¹ *Nieuwsblad voor de boekhandel*, 16 oktober 1947.

Nederland.' In *Vrij Nederland* van 11 januari 1947 werd [522] 'Typiste' opgenomen, in de rubriek 'Cultureel kompas, waarvan Hoornik redacteur was.¹²

In aflevering 4/5/6 van de tweede jaargang van *Centaur* werden vier gedichten van Achterberg gepubliceerd: [626] 'Vestdijk', [755] 'Status nascendi', [736] 'Inflatie' en [756] 'Status morendi'. De desbetreffende aflevering verscheen medio 1947.

32.1.7 *Critisch bulletin, Pen en penseel*

Op 18 december 1946 schreef R. Blijstra namens de redactie van *Critisch bulletin* aan Achterberg:

In verband met de verschijning van ons extra-nummer 'Pen en Penseel' hebben wij een aantal vooraanstaande schrijvers gevraagd, voor welke schilders of schilderijen zij een grote bewondering hebben. Zoudt U zo vriendelijk willen zijn ook Uw mening in dezen kenbaar te maken? Een kleine toelichting is vanzelfsprekend wel gewenst, maar U kunt ook volstaan met een eenvoudige opsomming.

Wanneer Achterberg zijn bijdrage heeft gestuurd, is niet bekend. Op 17 februari 1947 deelde Blijstra hem mee dat 'zowel Uw antwoord als de gedichten over de Nederlandse schilders' zouden worden opgenomen, 'hoewel wij zoals U weet in het algemeen geen poëzie [*sic*] opnemen. De drie gedichten over buitenlandse schilders leken ons voor het doel niet geschikt, omdat het gehele nummer aan de relatie tussen Nederlandse schrijvers en schilders gewijd is. Wij zenden U deze gedichten hierbij terug. Van de andere krijgt U waarschijnlijk nog drukproeven.' Tot de niet-geplaatste gedichten kunnen [155] 'De verdronkenen', [230] 'Henry Rousseau', de reeks [495-487-445] 'Kandinsky' en/of [668] 'Claude Monet' hebben behoord. Wel opgenomen werden [623] 'Hercules Seghers', [232] 'Jan Toorop', [723] 'Willink', [629] 'Bendien' en [251] 'Vincent'. Voorafgaand aan de gedichten werd Achterbergs brief afgedrukt:

Naar aanleiding van Uw schrijven in verband met het extranummer van het Critisch Bulletin 'Pen en Penseel' zend ik U bijgaande verzen. Indien ze niet beantwoorden aan het doel, moge ik volstaan met de namen dier schilders en o.a. *Odile Redon, Raoul Hynckes, Pyke Koch, Charley Toorop, Thijs Maris, Herman Kruyder, Chabot, Werkman*, enz.

Van de oudere meesters noem ik nog *Rembrandt, Adriaan van Ostade, Meindert Hobbema, Vermeer, Titiaan, Botticelli*, enz.

De lijst is uiteraard niet volledig; U beschouwe het als een greep, zonder commentaar, waartoe ik me ook niet competent acht.

¹² In *Vrij Nederland* van 14 juni 1947 verscheen ook nog het gedicht [723] 'Willink' (onder de titel 'Onheil'). Over de inzending zijn geen gegevens bekend.

Op grond van de overgeleverde manuscripten en typoscripten kan van een aantal gedichten eveneens worden vastgesteld dat zij in 1946 geschreven zijn.

De datering van [748] *'Is Eelco Sötemann voor niets begonnen?'* is zelfs vrij exact te bepalen. Het gedicht is geschreven naar aanleiding van het overlijden van Eelco Sötemann (11–23 juli 1946), zoontje van A.L. Sötemann en I.R. Sötemann-Van Pesch. Vrij snel nadat Achterberg het overlijdensbericht had ontvangen, zal hij het gedicht geschreven en aan de ouders gestuurd hebben, want reeds op 3 augustus 1946 bedankte A.L. Sötemann hem voor het 'ontroerende vers'.¹³ Volgens Sötemann heeft Achterberg hem later verteld 'dat het gedicht ontstaan is doordat hij zo getroffen was door het feit dat het jongetje gecremeerd werd (vandaar wel die "rechte vlammen"), iets wat natuurlijk in zijn omgeving volstrekt onbekend, om niet te zeggen: ongehoord was'.¹⁴

Veel minder precies is de datering van [749] 'Doodbeeld' tot en met [753] 'Blokkeering', waarvoor de publicatie van deze gedichten in *Doornroosje* het enige aanknopingspunt is. Eind augustus/begin september heeft Achterberg de samenstelling van de bundel ter hand genomen, zodat mag worden aangenomen dat de gedichten op dat moment voltooid waren.¹⁵

Op grond van de materiële overlevering kunnen ook de gedichten [757] *'O minimum dat zonder mensen is'*, [758] *'Nu zijn wij eindelijk bijeen'*, [759] *'Gij hebt u uit mij weggenomen'* en [760] *'Al sta ik in uw vleesch geaderd'* globaal vóór 1947 gedateerd worden. De bewaard gebleven eerste typoscriptversies van deze gedichten bevatten de spelling De Vries en Te Winkel, wat er op wijst dat deze typoscripten op zijn laatst eind 1946 zijn vervaardigd.¹⁶ Pas in 1947 en 1948 zou Achterberg deze gedichten – in drie gevallen vrij ingrijpend herzien – in tijdschriften publiceren.¹⁷

Ten slotte moeten ook [761] 'Hoonte' tot en met [766] 'Democraat' in 1946 voltooid zijn geweest, gezien de publicatie van deze gedichten

¹³ Het door Achterberg gestuurde manuscript is overgeleverd en bevat de opdracht: 'voor Eelco's ouders' (zie de commentaar bij het gedicht).

¹⁴ Brief aan mij, 8 augustus 1994.

¹⁵ Zie verder § 33.1.

¹⁶ Tussen september 1946 en januari 1947 schakelde Achterberg definitief over op de nieuwe spelling (zie de Verantwoording, p. 85).

¹⁷ Bijvoorbeeld [759] *'Gij hebt u uit mij weggenomen'* en [760] *'Al sta ik in uw vleesch geaderd'* voegde hij samen tot één gedicht, [807] 'Transplantatie' (zie verder het apparaat aldaar).

in de januari-aflevering 1947 van *Criterion*. Over de inzending zijn verder geen gegevens bekend.¹⁸

32.2 GEDICHTEN 1947

32.2.1 *Twee gedichten voor A.A.M. Stols*

Op 29 december 1946 had Dirk de Jong Achterberg om een bijdrage gevraagd voor het maandblad *Nederlandse bibliografie*, dat een speciaal nummer zou wijden aan het 25-jarig uitgeversjubileum van A.A.M. Stols. Op 8 januari 1947 stuurde Achterberg het gedicht [767] 'Draaideur', zoals hij dezelfde dag ook aan Jan Vermeulen schreef.¹⁹

Een andere bijdrage voor Stols' jubileum leverde Achterberg met het gedicht [770] 'Topaas', dat hij afstond voor het 'Liber amicorum A.A.M. Stols'. Het album is, zoals wel het plan was, nooit in druk verschenen. Op 26 februari 1947 werd alleen een gedeelte ervan bij wijze van proeve in druk aan Stols aangeboden.²⁰ Op 19 juli 1947 vroeg Achterberg aan Jan Vermeulen: 'Als het Liber Amicorum "Stols" niet gedrukt wordt, kan ik dan vrijelijk beschikken over het daarin opgenomen vers "Topaas"?' Hij zou het gedicht op 26 juli 1947 aan Gerrit Borgers sturen ter publicatie in *Podium* (zie verder § 32.2.7).

32.2.2 *Columbus*

Op 8 januari 1947 stuurde Achterberg het oudere gedicht [499] 'Spreekuur' aan Jan Vermeulen voor *Columbus*: "'Spreekuur" gaat hierbij, met opdracht. Mocht jij een betere titel vinden, dan houd ik me aanbevolen.²¹ (Het ei is nog niet af).' De laatste mededeling heeft betrekking op [768] 'Ovoïde', zoals blijkt uit wat Achterberg vier dagen later aan Vermeulen schreef: 'ben ik zoo uit het ei gekomen? En is Ovoïde: ei?'²² Het gedicht bleef hem bezig houden, want op 22 januari 1947 vroeg hij aan Vermeulen: 'Vind je de slotregel van Ovoïde niet beter zo: Amerika komt

¹⁸ Er zijn 13 gedichten in de aflevering opgenomen. Van één gedicht, [604] 'Papyroline', had Achterberg begin 1946 al een iets afwijkende versie ('Papier') aan het tijdschrift gestuurd (zie § 22.3.10).

¹⁹ Zie *Achterberg-Uitgevers*, dl. 1, p. 228.

²⁰ Het album, met Achterbergs bijdrage, bevindt zich in het Stols-archief te Haarlem. Zie voor een beschrijving van de inhoud: 'Stols blijft Stols, denk daarom.' *Briefwisseling J. Greshoff-A.A.M. Stols. Deel 2, 1945-1951*. Ed. S. Chen/S.A.J. van Faassen. 's-Gravenhage, 1992, p. 359-360.

²¹ Het door Achterberg bijgevoegde manuscript is overgeleverd. Tevens vroeg hij of dit gedicht geschikt zou zijn voor het 'Liber amicorum A.A.M. Stols' (zie § 32.2.1).

²² Onderaan de brief voegde hij hieraan toe: 'anders noem je het maar: ei.' Het manuscript van het gedicht is niet overgeleverd.

langzaam op hem af. Dan verander je hem wel?' De door Achterberg voorgestelde wijziging werd niet overgenomen bij de publicatie van het gedicht in de januari/februari-aflevering van *Columbus*.²³ In dit nummer werden ook [499] 'Spreekuur' en [769] 'Het meisje en de trom' opgenomen.

32.2.3 *Erica*

Op 27 februari 1947 stuurde Achterberg een aantal gedichten uit *Doornroosje* en *Asyl* aan A. Marja, die hem gevraagd had om een bijdrage voor *Erica*, 'Maandblad voor de ontwikkeling van het culturele leven onder de jongeren in Noord- en Oostelijk Nederland':

De eerste 8 sonnetten zijn uit 'Doornroosje'. Kun je deze, of uit deze publiceren met een aankondiging van de bundel, dus vóór ze verschijnt? Als je de andere of uit de andere afdruckt heb ik er graag de aankondiging bij: uit een eerlang bij Stols te verschijnen bundel 'Asyl'.

In *Erica* zouden geen gedichten uit *Doornroosje* worden opgenomen, mogelijk vanwege de verwachte verschijning van de bundel. Wel werden drie gedichten uit *Asyl* in het blad gepubliceerd: [177] 'Paviljoen' en [508] 'Directeur' in de mei-aflevering en [279] 'H.v.B.' in de augustus-aflevering.

32.2.4 *Victor. Het boek der vrienden*

Vóór 1 maart 1947 heeft Achterberg het gedicht [771] 'Foetus' afgestaan voor *Victor. Het boek der vrienden*, dat werd samengesteld ter gelegenheid van de vijfenvijftigste verjaardag van Victor E. van Vriesland op 27 oktober 1947. Op 10 december 1946 had de redactie – bestaande uit M. Vasalis, Jeanne van Schaik-Willing en E. Straat – Achterberg om medewerking gevraagd. De sluitingsdatum was gesteld op 1 maart 1947. De bundel verscheen pas eind 1947.²⁴ Op 13 april 1948 bedankte Van Vriesland Achterberg voor 'het mooie sonnet'. Het gedicht zou later ook nog in *Podium* gepubliceerd worden (zie verder § 32.3.3).

32.2.5 *Ad interim*

In de april-aflevering van *Ad interim* werden zes gedichten van Achterberg gepubliceerd: [733] 'Dichtkunst', [772] 'Bruidegom', [664] 'Registra-

²³ Het bundeltyposcript van *Hoonte* bevat de nieuwe versie (zie het apparaat van [768] 'Ovoïde').

²⁴ *Nieuwsblad voor de boekhandel* 2 januari 1948.

tie',²⁵ [773] 'Vendutie', [774] 'Winnetou' en [775] 'Extemporeetje'. Over de inzending zijn geen gegevens bekend.

32.2.6 *Vrij Nederland*

In *Vrij Nederland* van 26 juli 1947 werd het gedicht [776] 'Werkster' gepubliceerd, met de opdracht 'voor ds Buskes'. Op 18 juli 1947 schreef Ed. Hoornik, aan wie Achterberg het gedicht had afgestaan, aan de dichter:

Je gedicht heeft zonder uitzondering alle redacteuren diep ontroerd. Het gooit inderdaad alle discussie, zelfs alle daden volkomen overhoop; het is er en ik ben er van overtuigd dat het zal blijven.

Zowel Van Randwijk als ik zijn verheugd, dat we het in 'Vrij Nederland' mogen afdrukken.

Hoornik doelde op de commotie die was ontstaan naar aanleiding van de bespreking van *En Jezus schreef in 't zand* door M.H. van der Zeyde in *Tijd en taak* van 5 juli 1947.²⁶ Daarin noemde zij Achterbergs poëzie 'ontaarde kunst': 'uit een oogpunt van "geestelijke volksgezondheid" had ik een en ander graag opgeborgen gezien in een psychologisch vak-tijdschrift in plaats van aangeprezen aan een argeloos publiek'. Over de gedichten uit *En Jezus schreef in 't zand* schreef zij: 'Zulke dingen zijn griezelige curiosa, maar geen poëzie, – ik wou dat dat nu eindelijk eens royaal werd uitgesproken.' Op 12 juli 1947 is A. Marja op bezoek geweest bij J.J. Buskes, redacteur van *Tijd en taak*, om tegen de recensie te protesteren. Op 14 juli 1947 schreef Buskes hierover aan Achterberg:

Zaterdag was Marja bij mij.

'k Voel mij gedrongen, U iets te schrijven naar aanleiding van dat gesprek over het artikel van Mej. v.d. Zeyde in T. en T. Ik ben het met dat artikel volmaakt oneens en het hindert mij, dat Mej. v.d. Zeyde zeer radicale en absolute oordeelen over Uw verzen uitspreekt zonder eenige motiveering. Ik had haar artikel niet gelezen. Als redactie zullen wij er nog over spreken. Er moet een ander artikel in T. en T. komen, dat U recht doet. Persoonlijk ken ik geen 'christelijke verzen' uit onze tijd, die naast die van U gesteld kunnen worden. Trekt u zich alstublieft van dit m.i. ongemotiveerde en onjuiste artikel niets aan. Het is niet nodig.

'k Vind het merkwaardig, dat Mej. v.d. Zeyde, die vrijzinnig is, zoo oordeelt, terwijl Dr. Kroon en ik – orthodoxe predikanten – U voor Uw bundel zeer dankbaar zijn.

Waarschijnlijk is deze brief voor Achterberg aanleiding geweest om [776] 'Werkster' in *Vrij Nederland* aan Buskes op te dragen. Het door

²⁵ Dit gedicht had Achterberg eerst aan *Standpunte* gestuurd (zie hiervóór, § 32.1.1).

²⁶ M.H. v[an] d[er] Zeyde, 'Achterberg. Oud en nieuw.' Zie over deze kwestie ook F.R.W. Stolk, 'Dichter en werkster', p. 44–47.

Marja geschreven tegenartikel viel bij de redactie van *Tijd en taak* niet in goede aarde, vanwege – zoals Buskes op 30 juli 1947 aan Achterberg schreef – ‘bepaalde zinnen [...], die m.i. zeker wat willekeurig zijn, hoewel begrijpelijk’. In deze brief bedankte Buskes hem voor ‘Uw vers in Vrij Nederland, dat de meest overtuigende weerlegging van het artikel van Mej. v.d. Zeyde is. Dat verbetert Marja niet. Waarachtige poëzie handhaaft zich ondanks alle kritiek. Er komt een tijd, dat Mej. v.d. Zeyde al lang vergeten is en men Uw verzen nog altijd lezen zal. De kritiek is veelal zoo willekeurig. Niets van aantrekken.’ En hij besloot zijn brief aldus: ‘t Was een stille vreugde voor mij, dat U dat vers aan mij opdroeg.’ Op 30 juli 1947 stelde Achterberg Marja voor zijn tegenartikel in *Commentaar op Achterberg* te publiceren, al vond hij het ‘jammer, dat Buskes het nu door Bomhoff laat doen. Enfin, we zullen zien hoe die repliceert.’ Marja’s bijdrage zou worden opgenomen in de novemberaflevering van *Podium*.²⁷ Een repliek van Bomhoff in *Tijd en taak* is nooit verschenen.²⁸

Op 4 februari 1948 schreef M.H. van der Zeyde aan Achterberg dat zij vernomen had dat hij haar kritiek ‘zo “aangetrokken” had’:

Dat is iets waarmee ik toch geen vrede heb. Ik kan niet zeggen dat het ‘mij spijt’, want ik ben nog steeds van mening dat ik met die kritiek niets verkeers gedaan heb; maar ik wilde U toch zeggen, dat het *zeker* niet mijn bedoeling is geweest U persoonlijk te krenken of verdriet te doen. Ik hoop dat U het zo ook niet hebt opgevat.

Inderdaad was mijn kritiek nogal ‘kritisch’ gesteld, en dat dit voor U niet prettig was begrijp ik; maar dat mocht voor mij toch geen reden zijn om mijn eerlijke overtuiging te verzwijgen? Te meer omdat ik daarin ook een sociaal belang zag.

Ik geloof niet dat ik tekortschiet in eerbied voor Uw poëtische gaven (integendeel, ik sla die hoog aan), maar hoezeer een aantal van Uw verzen mij ook als litterator treffen, als Christen en als socialist betreur ik het, dat zo’n groot talent zich lange tijd in zulke negatieve en steriele vormen heeft geuit. Ik meende in mijn artikel duidelijk uitgesproken te hebben, dat ik U persoonlijk daar geen verwijt van maakte: een kunstenaar heeft *váák* niet genoeg afstand van zijn werk om het zo te kunnen beoordelen, en dat zal met U *zéker* het geval zijn geweest. Mijn *scherpe* kritiek gold degenen die U aanmoedigen op een weg die ik als een dwaalweg beschouw.

32.2.7 *Podium*

Op 23 juli 1947 maakte Gerrit Borgers namens de redactie per brief de fusie tussen *Columbus* en *Podium* bekend en nodigde hij Achterberg uit

²⁷ A. Marja, ‘Jeugdstorm of zondagschool.’

²⁸ In *Tijd en taak* van 26 juni 1948 publiceerde hij alleen ‘Over Gerrit Achterberg’, een recensie van *Commentaar op Achterberg*. Hierop ontstond een nieuwe polemiek met Marja (zie A. Marja, ‘Christelijke critiek’ en J.G. B[omhoff], ‘Antwoord’). Vgl. *Achterberg-Uitgevers*, dl. 2, p. 190–191.

aan het nieuwe tijdschrift, dat onder de naam *Podium* zou gaan verschijnen, mee te werken. Op 26 juli 1947 zegde Achterberg niet alleen zijn medewerking toe, maar stuurde hij meteen al een aantal gedichten. Op 9 augustus 1947 deelde Borgers hem mee dat de gedichten in de eerste aflevering van de nieuwe jaargang zouden worden opgenomen. Verder schreef hij:

Aangezien de drukker echter lang werk schijnt te hebben, vooral de eerste keer, heeft de redactie besloten zelf de drukproeven te corrigeren. Dit bespaart ons twee weken wachten, waardoor het nummer omstreeks eind September uit kan komen (wat toch al later is dan onze bedoeling was). Ik hoop dan ook dat U er geen bezwaar tegen heeft geen drukproeven te ontvangen indien wij voor een nauwkeurige correctie zorg zullen dragen.

Het is niet bekend of Achterberg hiermee akkoord is gegaan. In de oktober-aflevering van *Podium* verschenen [777] 'Veewagen 1945', [778] 'Atoombom' en [770] 'Topaas'.²⁹

In de december-aflevering van *Podium* werden nog vijf gedichten uit de bundel *Aryl* gepubliceerd.³⁰ Achterberg zal deze gedichten hebben gestuurd naar aanleiding van een brief van Fokke Sierksma d.d. 27 augustus 1947, waarin deze de hoop uitsprak dat Achterberg geregeld aan het tijdschrift zou meewerken.

32.2.8 *De groene Amsterdammer*

Op 9 januari 1947 vroeg C.J. Kelk Achterberg om een gedicht, 'liefst tussen de 14 en 28 regels', voor *De groene Amsterdammer*. Pas in *De groene Amsterdammer* van 29 november 1947 zou een gedicht van Achterberg worden opgenomen, [779] 'Amethyst'. Onder het gedicht werd vermeld: 'Uit een bundel in voorbereiding: Capriccio.' Gezien deze mededeling heeft Achterberg de kopij vóór september 1947 gestuurd, want in september was de titel *Capriccio* al vervangen door *Hoonte*.³¹

32.2.9 *Ad interim*

Over de publicatie van vijf gedichten in de oktober-aflevering van *Ad interim* zijn geen gegevens bekend. Het betreft [780] 'Ectoplasma', [781] 'Hangkast' en drie oudere gedichten, [74] 'De slaper en de dood', [628] 'Mozes' en [673] 'Diagnose'.³²

²⁹ Dit gedicht had Achterberg eerder afgestaan voor het 'Liber amicorum A.A.M. Stols' (zie hiervóór, § 32.2.1).

³⁰ Zie Bibliografie A II, Bijdragen in periodieken en boekpublicaties.

³¹ Zie § 34.1.

³² Deze drie gedichten had Achterberg eerder aan *Standpunte* gestuurd (zie § 32.1.1).

32.2.10 *Kroniek van kunst en cultuur*

Op 5 oktober 1947 schreef D.A.M. Binnendijk aan Achterberg: 'De redactie van de *Kroniek van Kunst en Cultuur*, waarvan ik de rubriek Letterkunde verzorg, zou het zeer op prijs stellen, indien U enige gedichten ter publicatie zou willen inzenden [...]. Achterberg heeft 'per kerende post' vier gedichten gestuurd, waarvan [782] 'Mamré' en [757] 'Erker' zouden worden opgenomen in de november-aflevering.³³ Op 2 november 1947 deelde Binnendijk Achterberg mee dat de twee andere gedichten later gepubliceerd zouden worden. Op 11 mei 1948 informeerde Achterberg wanneer de gedichten zouden verschijnen. Op 26 mei antwoordde Binnendijk: 'Uw beide nog in reserve gehouden gedichten zullen zo spoedig mogelijk, d.w.z. in een der eerstvolgende afleveringen, worden opgenomen'. In de december-aflevering van *Kroniek van kunst en cultuur* zou echter alleen nog [758] 'Uiteindelijk' verschijnen. Welke het andere ingezonden gedicht was, is niet bekend.

32.2.11 *Criterion*

Op 12 november 1947 schreef W.F. Hermans aan Achterberg:

Lange tijd heb ik niets van je gehoord.

Daar je nogal productief bent, zul je ondertussen wel nieuwe gedichten geschreven hebben. Indien deze veronderstelling juist is, wil je dan aan CRITERIUM denken?

Wanneer Achterberg de gedichten heeft gestuurd, is niet bekend. In de januari-aflevering van 1948 verschenen [783] 'Overjarig', [784] 'Smaragd' en [785] 'Reflexie'.

32.2.12 *Palaestra*

Op 22 september 1947 had Hanno van Wagenvoorde Achterberg om 'een aantal van uw nieuwste verzen' gevraagd voor *Palaestra*: 'Ik zou gaarne op deze wijze aandacht aan u willen besteden, te meer, daar ik in het eerstvolgende nummer boekbesprekingen gaf naar aanleiding van uw "Stof" en "Doornroosje".'³⁴ Op 2 januari 1948 bedankte hij Achterberg voor zijn bijdrage: 'Uw verzen beantwoorden zeer goed aan het door Palaestra gestelde doel en zij zullen in de eerstvolgende aflevering gepubliceerd worden.' De gedichten, [786] 'Risico' en [787] 'Castrup', verschenen in de januari-aflevering. Verder schreef Van Wagenvoorde in zijn brief: 'Gaarne houden wij ons aanbevolen voor nog meer verzen

³³ Op Achterbergs (ongedateerde) brief tekende Binnendijk aan: '2 in petto'.

³⁴ Respectievelijk 'Neo-expressionisme en Na-expressionisme' en een korte recensie van *Doornroosje*, beide opgenomen in de oktober-aflevering.

van Uw hand.’ In de februari-aflevering van *Palaestra* verscheen alleen nog [788] ‘Sloot’.

32.3 GEDICHTEN 1948

32.3.1 *Vrij Nederland*

Op 12 maart 1948 bedankte Ed. Hoornik Achterberg voor de acht sonnetten die hij had afgestaan ter publicatie in *Vrij Nederland*: ‘Uit je 8-luik zocht ik voor Vrij Nederland “Rath & Doodeheefver”. Persoonlijk vind ik “Afreis” en “Eelco” nog mooier, maar ze lijken me minder geschikt voor een weekblad. [...] Ik heb deze 8 sonnetten over laten typen voor mij zelf en herlees ze af en toe.’ Afgezien van de genoemde gedichten [790] ‘Afreis’ en [748] ‘Eelco’ heeft vermoedelijk ook [792] ‘Weerbericht’ tot de inzending behoord, dat samen met [789] ‘Rath & Doodeheefver’ in *Vrij Nederland* van 3 april 1948 gepubliceerd werd.

32.3.2 *Criterium*

In maart of april heeft Achterberg [790] ‘Afreis’, [748] ‘Eelco’ en [791] ‘Kermesse d’été’ gestuurd aan *Criterium*. Blijkbaar zonder nader bericht ontving hij drukproeven van twee gedichten, want op 24 april 1948 schreef hij aan de redactie: ‘Ziehier de drukproeven retour. Het vers “Eelco” was er niet bij. Behoud U dit voor een volgende keer, of kan ik er weer over beschikken?’ In een ongedateerde brief antwoordde Adriaan Morriën:

Dank voor de drie gedichten. Ik zal proberen ze nog in ’t Meinummer op te nemen. Ik vond ze erg mooi, vooral ook het lange dat in deze vorm iets bijna ‘nieuws’, of misschien ongewoons voor jouw poëzie was, en dat daarom misschien nog geheel andere kansen en mogelijkheden biedt? [...]

Ik moet je namens de redactie van Cr. het vers *Eelco* toch maar terugsturen. Men vindt het van te persoonlijke strekking en daardoor voor het blad minder geschikt.

De geaccepteerde gedichten werden opgenomen in de mei-aflevering van *Criterium*. Het gedicht [748] ‘Eelco’ heeft Achterberg vervolgens aan *Podium* gestuurd (zie § 32.3.3).

Het gedicht [790] ‘Afreis’ werd bekroond met de Poëzieprijs 1949 van de gemeente Amsterdam, bedoeld voor ‘het beste in 1948 in tijdschrift of bundel gepubliceerde gedicht’. In het rapport van de jury – die bestond uit J.C. Bloem, H.W.J.M. Keuls en A.L. Sötemann – werd, na de constatering dat er een groot aantal min of meer gelijkwaardige gedichten voor bekroning in aanmerking was gekomen, de keuze als volgt gemotiveerd:

Hoewel *Afris* in eerste instantie buiten Achterberg's centrale problematiek schijnt te liggen, openbaart dit gedicht toch de positieve eigenschappen welke zijn poëzie bezit, vooral de sterk rhythmische gespannenheid van zijn vers. De sensatie waaraan de dichter uitdrukking wilde geven heeft hem zozeer vervuld en bezielde, dat het rythme volkomen adequaat is aan de intentie. De opvolging van zuivere en suggestieve beelden loopt zeer harmonisch en zonder enige inzinking, gesteund door de klank, en sluit op bijzonder fraaie wijze.

De commissie meent dan ook met recht dit schone gave sonnet voor bekroning te kunnen aanbevelen.³⁵

Op 13 juni 1950 stelde de Amsterdamse wethouder voor Kunstzaken, A. de Roos, Achterberg in kennis van de bekroning, waaraan een bedrag van f 125,- was verbonden. In zijn bedankbrief schreef Achterberg dat de prijs hem 'ten zeerste verrast' had.³⁶

32.3.3 *Podium*

Op 3 april 1948 stuurde Achterberg [793] 'Euclides' tot en met [796] 'Ban' aan Fokke Sierksma ter publicatie in *Podium*. Op 6 april bedankte Sierksma voor de inzending en schreef hij onder meer: 'Voor mijn "eigenbelang" is vooral Euclides weer een van die verzen, zoals jij ze alleen kunt schrijven. Toch vraag ik me in alle bescheidenheid af of de sonnetvorm op den duur voor jou de meest adaequate expressie is. Enfin, dat zijn zaken die de dichter zelf alleen raken.' Op 17 juni schreef Gerrit Borgers aan Achterberg: 'Uw sonnetten verschijnen in het eerstkomende nummer (1 Juli); behalve de vier ingestuurde sonnetten is ook een vijfde van U, dat wij nog in portefeuille hadden, opgenomen.' Het laatste gedicht was [771] 'Foetus'.³⁷

Inmiddels had Achterberg nog een aantal gedichten – [797] 'Sexoïde', [798] 'Robot' en [748] 'Eelco' – aan het tijdschrift gestuurd. Op 16 juni 1948 schreef Willem Nagel hem over deze zending: 'Je nieuwe verzen stuur ik door naar Gerrit Borgers, onze secr. Ik ben van mening, dat Sexoïde, een *best* vers, per se geen last zal kunnen veroorzaken, maar kan mij andere opvattingen indenken.' Op 11 augustus 1948 berichtte Borgers Achterberg dat de publicatie van de gedichten uitgesteld was tot november:

³⁵ Het juryrapport is gedateerd 30 mei 1950. Het bevindt zich in het Gemeente-archief te Amsterdam (map 1.854.3 Letteren, Prijzen der Gemeente Amsterdam 1949).

³⁶ Brief, 15 juni 1950, Gemeente-archief, Amsterdam.

³⁷ Dit gedicht had Achterberg eerder afgestaan voor *Victor. Het boek der vrienden* (zie hier-vóór, § 32.2.4).

De drie laatste verzen van je moesten we nog even laten liggen: voor het laatste nummer van deze jaargang (Sept.) hadden we al een teveel aan kopij, terwijl het eerste nummer van de nieuwe jaargang [...] voor Vestdijk is.³⁸ En aan het samenstellen van het Novembernummer komen we pas 10 Sept. toe, dus tot dan graag nog even een beroep op je geduld.

Per omgaande, op 12 augustus, informeerde Achterberg: ‘Zijn die drie verzen de redactie dus gepasseerd en is er geen bezwaar tegen “Sexoïde”?’ Borgers moest hem teleurstellen: de twee andere gedichten zouden weliswaar alsnog in het augustus/september-nummer verschijnen, maar ‘Sexoïde durven we toch niet aan: Podium heeft al een zwakke naam op dit gebied en dit zou alles slaan! Ik stuur het je hierbij dus terug, al lezen wij het met plezier.’³⁹ Achterberg zou zijn geluk ditmaal bij *Het woord* beproeven.

32.3.4 *Het woord*

Tijdens een ontmoeting in sociëteit De Kring te Amsterdam heeft Achterberg het gedicht [799] ‘Bruiloft’ afgestaan aan Gerard Diels ter publicatie in *Het Woord*. Op 1 augustus 1948 schreef Achterberg hem echter: ‘Ik heb je gisteren nog gebeld naar De Kring, maar je was er niet. Zodoende kon ik je ook niet zeggen, dat ik met het vers “Bruiloft” wat voorbarig was (onder de invloed): ik had het al aan Hoornik toegezegd; wil je me het niet kwalijk nemen?’⁴⁰ Ed. Hoornik zal geen gebruik hebben gemaakt van deze toezegging, want het gedicht werd gepubliceerd in het herfst-nummer van *Het woord*. In dit nummer werden drie andere gedichten – [801] ‘Groeten uit Neede’, [802] ‘Aanhalingstekens’ en [803] ‘Spellbound’ – opgenomen. Achterberg heeft deze gedichten gestuurd aan Bert Voeten, die hem op 13 augustus 1948 om ‘een zestal’ gedichten had gevraagd. Op 27 augustus bedankte Voeten Achterberg voor zijn bijdrage:

Dank voor je inzending. Wij zullen gaarne ‘Groeten uit Neede’, ‘Spellbound’ en ‘Aanhalingstekens’ in het herfstnummer opnemen. Vooral het laatste vond ik bijzonder mooi. Minder sterk vind ik – en vonden ook mijn mede-redacteuren – het gedicht ‘Sexoïde’, té direct, vooral in de kwatrijnen. De inzet van de terzinen b.v. bevalt mij persoonlijk zeer, maar die maakt het vers nog niet gaaf. Als ik jou was, zou ik het in portefeuille houden. Merkwaardig vind ik jouw terugkeer naar het sonnet. Je hebt er,

³⁸ Zie § 32.3.5.

³⁹ Brief, 15 augustus 1948. Bij deze brief stuurde Borgers de (niet bewaard gebleven) proeven van [798] ‘Robot’ en [748] ‘Eelco’, die Achterberg op 18 augustus gecorrigeerd terugzond.

⁴⁰ Brief, collectie G. Diels, Nijmegen.

speciaal in Doornroosje, sublieme resultaten mee bereikt, en toch... het vrije vers past meer bij jouw thematiek. Jouw poëzie is typisch poëzie-met-een-open-einde (dit in analogie met de moderne roman of novelle), terwijl de geslotenheid, de syllogistische opbouw van het sonnet a.h.w. een poëzie vraagt die in zichzelf gesloten, afgerond is. Ook je techniek – je voorkeur voor de assonantie b.v. en voor het magische slotwoord (dood-doelwit etc.)⁴¹ komt m.i. veel beter tot zijn recht in de ongebonden vorm. Ik ben eigenlijk erg nieuwsgierig naar de redenen van je terugkeer, temeer daar je eigenlijk nimmer een ‘klassiek’ sonnet schrijft, Mag ik er eens iets over horen?

Het antwoord van Achterberg is niet bekend. Het herfst-nummer van *Het woord* verscheen vermoedelijk pas eind november, want op 13 november informeerde Achterberg nog bij Gerard Diels wanneer het nummer zou verschijnen. Het geweigerde gedicht [797] ‘Sexoïde’ stuurde hij aan *Ad interim* (zie § 32.3.7).

32.3.5 *Podium, Vestdijknummer*

Op het verzoek van de redactie van *Podium* om een bijdrage voor een speciaal nummer ter gelegenheid van de vijftigste verjaardag van S. Vestdijk had Achterberg op 14 juni 1948 het gedicht [626] ‘Vestdijk’ aan Gerrit Borgers gestuurd. Hij schreef erbij dat het gedicht al eerder was gepubliceerd in *Centauro*, maar hoopte dat ‘deze voor-publicatie geen bezwaar is in dit geval’. Borgers vond de voorpublicatie echter wel bezwaarlijk en vroeg Achterberg om een nieuw gedicht. Uit aantekeningen in het *Podium*-archief blijkt dat Achterberg Borgers eind juni heeft laten weten dat hij niet zeker was ‘of er nog wat van komen zou’.⁴² Op 12 augustus 1948 stuurde Achterberg toch een nieuw gedicht, [800] ‘Vestdijk’. Op 18 augustus vroeg hij Borgers een aantal veranderingen in het gedicht aan te brengen, maar dit is niet gebeurd.⁴³

32.3.6 *Criterium*

Op 29 juni 1948 had Adriaan Morriën Achterberg om een bijdrage gevraagd voor het gecombineerde juli/augustus-nummer van *Criterium*. Achterberg heeft niet op dit verzoek gereageerd, want op 1 oktober 1948 schreef Morriën hem: ‘Wij hebben in lang niets van je vernomen en ik weet niet eens of je mijn vorige brief met verzoek om gedichten zelfs ontvangen hebt. Hoe het zij, wij zouden graag weer verzen van je

⁴¹ Vgl. [315] ‘Somnambule’, r. 8.

⁴² Aantekening, 27 juni 1948 (*Podium*-archief, NLMD). Een aantekening d.d. 20 juni 1948 luidt: ‘Achterberg-vers (stuurde er al een, dat al gepubliceerd was. Maakt wel een nieuwe of heeft er nog een in zijn kist)’.

⁴³ Zie verder de commentaar bij het gedicht.

opnemen en als je iets hebt dat klaar is om gedrukt te worden, dan houden wij ons zeer aanbevolen.’ De door Achterberg gestuurde gedichten, [804] ‘Slagzij’ tot en met [811] ‘Inclinatie’, werden gepubliceerd in de oktober- en november/december-aflevering van *Criterion*. Beide afleveringen verschenen met enige vertraging.

32.3.7 *Ad interim*

In de november-aflevering van *Ad interim* verschenen [812] ‘Jean Giono’ en [813] ‘Leliën’. Wanneer Achterberg de gedichten aan het tijdschrift heeft gestuurd, is niet bekend. Op 15 november 1948, dus na de verschijning van de gedichten, schreef redacteur Jaap Romijn aan Achterberg: ‘Voorals GIONO in het Novembernummer was prachtig. Ik houd me aanbevolen.’ Bij deze brief stuurde hij [797] ‘Sexoïde’ terug:

We hebben geen bezwaar tegen het gedicht als zoodanig, maar uit een oogpunt van tijdschriftpolitiek is dit onmogelijk op te nemen: het zou ons tientallen abonneés – ik geef toe, niet de meest schrandere – kosten, die we nu zéker niet kunnen missen. Je zult het voor een bundel moeten bewaren.

In 1948 zou Achterberg nog één poging doen om het steeds geweigerde gedicht gepubliceerd te krijgen (zie verder § 32.3.8).

In december stuurde Achterberg nog twee gedichten aan *Ad interim*, die werden opgenomen in de januari-aflevering van 1949: [814] ‘Robot’ en [815] ‘Kindergraf’. In januari heeft hij bij Jaap Romijn geïnformeerd wanneer deze gedichten zouden verschijnen, want op 27 januari 1949 schreef Bert Voeten hem: ‘Wat je vraag aan hem, over de zending van December, betreft: die gedichten staan in het Januari-nummer, dat Zaterdag uitkomt.’

Uit de brief van Bert Voeten blijkt dat Achterberg hem kort daarvoor nog drie gedichten had gestuurd, [817] ‘Spel’, [818] ‘Verdemen’ en [819] ‘Asbelt’, die zouden worden opgenomen in de februari-aflevering van *Ad interim*. Over deze gedichten schreef Voeten: ‘Ik vind vooral “Spel” zeer geslaagd. “Verdemen” beschouw ik meer als een “grap in poëtisch”, jij ook vermoedelijk. “Asbelt” is het sterkst in de terzinen. Aangezien wij juist Zaterdag redactievergadering hebben, kan ik ze meteen aan Jaap geven.’ Ten slotte deelde hij Achterberg mee: ‘je vers op Eddy verschijnt volgende week bij mijn bespreking in *Vrij Nederland*. Daarmee heb ik al je vragen beantwoord, meen ik.’ Het genoemde gedicht, [816] ‘Hoornik’, werd gepubliceerd in *Vrij Nederland* van 5 februari 1949, naast de recensie van Ed. Hoorniks bundel *Ex tenebris* door Bert Voeten.⁴⁴

⁴⁴ B. Voeten, ‘In het Niemandslân van de spiegel. Bij Ed. Hoorniks nieuwe bundel *Ex Tenebris*.’ In: *Vrij Nederland* 5 februari 1949, p. 7.

32.3.8 *Overige gedichten*

Het door de redacties van *Podium* (zie § 32.3.3), *Het woord* (zie § 32.3.4) en *Ad interim* (zie § 32.3.7) geweigerde gedicht [797] 'Sexoïde' heeft Achterberg, samen met vier onbekende gedichten, eind november of begin december 1948 aan Adriaan Morriën gestuurd ter publicatie in *Criterium*. Morriën schreef hem op 14 december dat *Criterium* per 1 januari zou opgaan in *Libertinage* en stelde voor Achterbergs inzending aan zijn nieuwe mederedacteuren, H.A. Gomperts en W.F. van Leeuwen, te laten lezen: 'Misschien voelen zij er voor er een paar voor de nieuwe jaargang te reserveren. *Sexoïde* bijv. vind ik erg mooi en wat mij betreft zouden wij er de jaargang mee kunnen openen.' Op 13 januari 1949 informeerde Achterberg: 'Zou je me ook kunnen zeggen hoe het staat met de laatste ingezonden verzen (5), die je eventueel ook wilde doorgeven aan *Libertinage*? Kon je ze nog in *Criterium* opnemen misschien?'⁴⁵ Van Achterberg zijn geen gedichten in *Criterium* of *Libertinage* gepubliceerd. Pas op 21 november 1951 heeft hij [797] 'Sexoïde' bij *De Vlaamse gids* ingestuurd (zie verder § 39.2.2).

In 1949 werden in de juli-aflevering van *De korenbeurs*, het orgaan van de *Werkgemeenschap van Arnhemse Kunstenaars*, nog twee gedichten van Achterberg gepubliceerd: [764] 'Treinnimf' en [769] 'Het meisje en de trom'. Beide gedichten waren reeds eerder in respectievelijk *Criterium* en *Columbus* verschenen.⁴⁶ Met deze dubbele publicatie was van tevoren rekening gehouden door de redactie, zoals blijkt uit de brief van Jan H. de Groot waarin hij Achterberg om een bijdrage vroeg: 'We begrijpen echter dat we niet in je nieuwste aanwinsten kunnen duiken, daar dit orgaan niet honoreert. Het behoeft ook niet nieuw te zijn. Een markant vers dat je reeds elders plaatste in kleine lezerskring (grote hebben de literaire periodieken nu eenmaal niet) zou ons al gelukkig stemmen. [...] Misschien wil je een vers afstaan uit je bundel Hoonte.' (13 mei 1949) Op 15 mei stuurde Achterberg 'enige gedichten uit "Hoonte". Mag ik de keuze aan jou overlaten?'⁴⁷ Als kopij voor de publicatie van de twee gedichten hebben, blijkens de zetinstructies in de hand van C.C.S. Croone, twee typoscripten gediend die zijn overgeleverd in het bundeltyposcript van *Hoonte*.⁴⁸

32.4 COMMENTAAR OP ACHTERBERG

In mei 1948 verscheen bij D.A. Daamen te 's-Gravenhage de essaybundel *Commentaar op Achterberg. Opstellen van jonge schrijvers over de poëzie van*

⁴⁵ Brief, collectie F. Portegies Zwart, Amsterdam.

⁴⁶ Zie hiervoor, § 32.1.8 en § 32.2.2.

⁴⁷ Brief, collectie J.H. de Groot, Arnhem.

⁴⁸ Zie § 34.2.

Gerrit Achterberg, samengesteld en ingeleid door Fokke Sierksma. Met de totstandkoming van de bundel heeft Achterberg zich intensief bemoeid, vanaf het moment dat sommige bijdragen in de literaire tijdschriften werden voorgepubliceerd tot aan de laatste fase in de productie van *Commentaar op Achterberg*: de uitgever, Bert Bakker, gaf hem inzage in de drukproeven en stond het maken van opmerkingen toe.⁴⁹ Ongetwijfeld voelde Achterberg zich geveleid door de aandacht die de ‘jonge schrijvers’ aan zijn werk wilden besteden, aan de andere kant zag hij er angstvallig op toe dat er in de bundel niets over zijn persoonlijke omstandigheden bekend zou worden gemaakt. Uit Achterbergs bemoeienis met de bundel blijkt ook zijn enorme gevoeligheid voor kritiek op zijn werk. Opmerkelijk genoeg zou de bijdrage waarover hij in eerste instantie het meest ontstemd was – Paul Rodenko’s essay ‘Don Quichot in het schimmenrijk’ – uiteindelijk juist invloed hebben op zijn werk, zoals uit het hiernavolgende zal blijken.⁵⁰

De eerste plannen voor *Commentaar op Achterberg* stammen uit het begin van 1947. Nadat Sierksma het idee voor de bundel had voorgelegd aan Jan Vermeulen, heeft deze Achterbergs mening gepolst, zoals blijkt uit wat Sierksma op 21 april 1947 aan Vermeulen schreef:

Het plan vind ik als maar aardiger en nu jij mij bovendien geschreven hebt, dat de man er zelf ook veel voor voelt, is mijn plan om de zaak door te zetten vast besloten. [...]

Dit plan moet doorgaan. Ik beschouw het als het eerste manifest van de vereinge [*sic*] jonge volkeren, die hiermee bewijzen, dat ze meer kunnen dan schelden alleen en die tegelijk een centraal punt aanpakken.⁵¹

Sierksma doelde – zoals hij later expliciet in de ‘Verantwoording’ van de bundel zou schrijven – met name op de schrijvers rond het tijdschrift *Podium*, al zouden twee essays uit de bundel in de mei-aflevering van *Criterium* verschijnen: G. Sötemann, ‘Notities bij het lezen van Achterberg’ en Jan Emmens, ‘Slachtoffer van een schilderij’. Op 22 mei 1947 stuurde Achterberg de betreffende aflevering nog zonder commentaar aan Jan Vermeulen, maar op 5 augustus 1947 kwam hij alsnog op de bijdrage van Jan Emmens terug: ‘Beste Jan, wil tot elke prijs voorkomen,

⁴⁹ Dit schreef Achterberg op 4 januari 1948 aan Jan Vermeulen. In deze brief plaatste hij enkele kanttekeningen bij Vermeulens artikel ‘Orpheus in Niemandland’ (zie *Achterberg-Uitgevers*, dl. 1, p. 257).

⁵⁰ Ook zou Achterberg de door Anne Wadman geuite kritiek op het gedicht [210] ‘Melknecht’ ter harte nemen, althans gedeeltelijk (zie de commentaar bij het gedicht). Zie over *Commentaar op Achterberg* ook *Biografie*, p. 485–493.

⁵¹ Brief, collectie J. Vermeulen.

dat in het stuk van Jan Emmens voorkomt de zinsnede: “ik heb deze vrouw gedood...”⁵² Dat is misschien gemakkelijk te verhelpen? Ik zeg je later wel waarom als je het nu al niet volledig begrijpt.’ Een dag later schreef hij aan A. Marja: ‘Beste Theo, ik juich het zeer toe, dat ook jij meedoet aan die essay-bundel, maar ik bid je schrijf niet over mijn persoon of omstandigheid. Ik vertrouw het jou als criticus echter volkomen toe.’ Aan Bert Bakker vroeg hij de kwestie Emmens met Fokke Sierksma te bespreken. Naar aanleiding van Bakkers brief schreef Sierksma op 27 augustus 1947 aan Achterberg dat hij Jan Emmens zou vragen de bewuste passage te schrappen. Dit is inderdaad gebeurd: in *Commentaar op Achterberg*, p. 49 is de formulering ‘de geliefde vrouw heb ik gedood’ gewijzigd in ‘de geliefde vrouw is dood’.

Paul Rodenko haalde zich de woede van Achterberg op de hals met zijn essay ‘Don Quichot in het schimmenrijk’, dat werd voorgepubliceerd in de november-aflevering van *Podium*. Op 25 november 1947 schreef Achterberg aan Bert Bakker:

Ik vind het erg jammer, niet eerst de inhoud van ‘Commentaar’ te hebben gekend, alvorens te fotograferen. Ben je ook niet van mening, dat ik moeilijk naast het artikel van Paul Rodenko kan staan? Ik heb er met Eddy over gesproken en hij adviseerde mij je te verzoeken de foto’s achterwege te laten.⁵³

Mocht je liever het artikel van P.R. laten vallen, dan heb ik niet het minste bezwaar tegen het beeldcommentaar, integendeel, die wij gezien hebben waren prachtig. (tenzij de andere artikelen ook in de geest van P.R. zijn...).

Ik schrijf je dit alvast, opdat je eventueel dan P.R. niet zoudt zetten.

Kun je voor hem niet Joop Hemmerlé nemen, wiens essay in *Kroniek voor Kunst en Cultuur* staat (slot deze maand)?⁵⁴ Het is mijn schuld, ik had dit eerder moeten doorzien.

Hoe vind jijzelf het artikel van Rodenko? Denk vooral niet dat ik zeur, maar Eddy kan zich met de toon van het bewuste stuk ook niet verenigen.⁵⁵

Bert Bakker bracht Paul Rodenko op de hoogte van Achterbergs ontstemdheid: ‘Hij staat op zijn achterste benen en is van plan een aanklacht tegen U in te dienen wegens smaad, laster, enz. [...] Hij voelt

⁵² Hierbij tekende Achterberg aan: ‘vernietig dit schrijven!’ De bedoelde passage (op p. 255) luidt: ‘Het probleem van zijn poëzie komt in het kort hierop neer: de geliefde vrouw heb ik gedood, ik kan niet leven zonder haar; dus moet zij bij mij komen of ik bij haar.’

⁵³ Uit een brief van Ed. Hoornik aan Bert Bakker d.d. 26 november 1947 blijkt dat hij op zondag 23 november uitvoerig met Achterberg gesproken heeft, die ‘volkomen overstuurd’ van het essay was geraakt.

⁵⁴ J. Hemmerlé, ‘De magie van Achterberg.’

⁵⁵ Op 4 december 1947 schreef Achterberg aan N.A. Donkersloot: ‘las je Paul Rodenko in het nieuwe *Podium*? Is dat *poëzie*-kritiek?’

zich in staat talloze van uw beweringen te ontzenuwen.⁵⁶ Bakker stelde een gesprek voor tussen Rodenko en Achterberg. Dit gesprek heeft inderdaad plaatsgevonden. Rodenko heeft op grond van dit gesprek niets in zijn bijdrage veranderd of geschrapt, wél voegde hij een nawoord toe, waarin hij onder andere schreef:

In een persoonlijk gesprek wees Achterberg mij er op dat de ‘opdrachten’ van zijn bundels, waar ik zo vergaande conclusies uit getrokken had, stuk voor stuk psychologisch zónder een beroep op de publiek-theorie te verklaren zijn. Dat is heel goed mogelijk, maar de psychologie is een gecompliceerde zaak en het *resultaat* – het enige waar ik als criticus mee te maken heb! – is in ieder geval, dat wij in elke bundel een mijnheer op de voorste rij instemmend zien zitten knikken (een mijnheer, die daar zit als *symbool* voor het feit, waar het hier om gaat: de gevoeligheid voor andermans oordeel, de behoefte aan ‘medestanders’). Ik heb het recht, dit bij een zo uitgesproken ‘absolutistisch’ dichter als Achterberg vreemd te vinden.⁵⁷

Een ander punt dat Rodenko in zijn nawoord benadrukte, was dat zijn opstel ‘slechts een structuuranalyse van Achterberg’s oeuvre [...], geen aesthetische waardering’ beoogde te zijn: ‘ik zou er dus, om hen, die in mijn beschouwing de traditionele lyrische loftrompetten missen, gerust te stellen, voor de compleetheid aan toe kunnen voegen, dat ik Achterberg’s poëzie óók mooi vind, ja, dat ik hem als de grootste levende nederlandse dichter beschouw.’ (p. 145) Dit misverstand was ook bij Achterberg gerezen, zoals blijkt uit de brief die Rodenko hem eerder, op 17 januari 1948, had geschreven:

Ik hoor dat je ook tegen de andere essays hier en daar bezwaren hebt. Ik geloof dat je te veel op afzonderlijke woorden afgaat; onze generatie heeft nu eenmaal een andere terminologie dan de vorige. Maar het is toch duidelijk dat wij stuk voor stuk bewonderaars van je werk zijn. Om een voorbeeld te noemen: wanneer ik de term ‘Don Quichot’ gebruik, dan zit daar niets denigrerends in, zoals je schijnt te denken, maar integendeel de hoogste lof die ik je kan geven: want Don Quichot is voor ons existentialisten de subliemste vorm van menselijkheid.

Hiermee was voor Achterberg blijkbaar de kous af, want Rodenko’s essay – met daarbinnen het katern foto’s van Emmy Andriessie – werd in *Commentaar op Achterberg* opgenomen. Sterker, Achterberg heeft Rodenko’s kritiek op de opdrachten in zijn bundels ter harte genomen,

⁵⁶ Brief, 15 december 1947, collectie K. Hilberdink, ’s-Gravenhage. Dezelfde dag schreef Fokke Sierksma aan Rodenko het grotendeels eens te zijn met Achterbergs aanmerkingen, maar hij liet Rodenko vrij om zijn essay al dan niet te wijzigen (brief, collectie Rodenko, NLMD).

⁵⁷ *Commentaar op Achterberg*, p. 147–148.

zoals hij later aan R.P. Meijer zou schrijven: ‘Na Rodenko’s uiteenzetting over de opdrachten (in “Commentaar”) bleven deze achterwege.’⁵⁸

Nadat dit belangrijkste obstakel uit de weg was geruimd, konden de verdere voorbereidingen voor de bundel voortgang vinden. Bert Bakker verspreidde een prospectus, waarin ‘een samenkomst van alle medewerkers, Gerrit Achterberg en M. Nijhoff’ werd aangekondigd:

In die samenkomst zal worden bekend gemaakt, welke bijdrage door Achterberg is uitgekozen als die, waarin hij, naar zijn mening, het best tot zijn recht komt. Het uitgekozen stuk in deze merkwaardige prijsvraag ontvangt van de uitgevers een prijs. Achterberg zal op die bijeenkomst, waar een geheel week-end aan zal worden besteed, aan de hand van zijn gemaakte aantekeningen, zijn keus uitvoerig motiveren en tevens een overzicht geven van de mérites, ‘vergissingen’ en ‘tekortkomingen’ van de andere bijdragen.⁵⁹

Uit een brief van Bert Bakker aan Achterberg van 31 maart 1948 blijkt dat Achterberg reeds op 4 januari 1948 had laten weten liever van medewerking af te zien. In zijn brief probeerde Bakker – die reeds bekendheid aan de bijeenkomst had gegeven – Achterberg aan zijn ‘eens gegeven belofte’ te houden en hem gerust te stellen: ‘Daar ben je helemáál niet te zenuwachtig voor.’ Ook verzekerde hij dat Nijhoff, die de bijeenkomst zou leiden, ‘de besprekingen strikt zal houden in het vlak van de poëzie óm de poëzie.’

De bijeenkomst – die gehouden zou worden in restaurant ‘Nol in ’t Bos’ te Wageningen-Hoog – ging uiteindelijk niet door, zoals Achterberg op 9 juni 1948 aan Jan Vermeulen schreef: “‘tot Nol’ geldt thans ad infinitum, inzoverre Sötemann me schreef, dat het week-end niet doorgaat. Heb jij er al iets naders over gehoord? Aan de ene kant jammer, intussen.’ Volgens Hazeu had Bert Bakker ‘op dringend advies van Cathrien Achterberg en Fontein de samenkomst afgelast. Zij vonden de dichter “te labiel” om zoiets mee te maken.’⁶⁰

⁵⁸ Brief, 1 december 1952, collectie R.P. Meijer, Londen. Achterberg zou alleen *Autodroom* (1954) en *Spel van de wilde jacht* (1957) nog van een opdracht voorzien. Ook bij afzonderlijke gedichten nam hij nog sporadisch een opdracht op, zoals de opdracht ‘Voor Paul Rodenko’ bij [960] ‘Ebenhaëzer’. Rodenko kwam later op deze kwestie terug in ‘Jacht op de vonk der verzen en een vrouw’.

⁵⁹ Zie de reproductie in *Achterberg-Uitgevers*, dl. 2, p. 183.

⁶⁰ *Biografie*, p. 493.

33 Doornroosje

33.1 VOORBEREIDINGEN VOOR DE BUNDEL

In januari 1946 ging bij uitgeverij F.G. Kroonder te Bussum de Bayard Reeks van start. De reeks was bedoeld als voortzetting van de eveneens bij Kroonder verschenen uitgaven van de Bayard Pers – waaronder Achterbergs bundel *Sintels* (zie § 20) – en zou circa twintig nummers per jaar bevatten, geredigeerd door H. Drijvers jr. en A. Marja. Al in september 1945 had Marja Achterberg gevraagd of hij de bundel *Einstein* in de reeks mocht publiceren, maar van dat plan kwam niets terecht.¹ Pas in juli 1946 heeft hij Achterberg opnieuw benaderd met het verzoek om een bundel, zoals blijkt uit de volgende passage in een brief van Achterberg: ‘Wat een bundel in de Bayard betreft: wat mij aangaat: best. Schrijf je nog even nadere condities enz.’² Op 6 augustus 1946 antwoordde Marja:

Ik was bij Kroonder en hoorde dat hij je ‘Sintels’ buiten de Bayard-reeks wilde herdrukken. Ik voor mij wil graag voor de volgende jaargang van de Bayard-reeks een nieuw bundeltje van je hebben. Is daar kans op? Ik wil veel strenger gaan selecteren en proberen volgend jaar met een werkelijk heel goede serie voor de dag te komen. Enfin, we praten daar wel over, 17 Augustus.

[...] Kom in elk geval Zaterdag’s niet te laat, dan kun je van tevoren met je vrouw onze nederige stulp nog even bezoeken. Kroonder zal hier dan vermoedelijk ook zijn.

De laatste mededelingen hadden betrekking op het weekend van 17 en 18 augustus, waarin de viering van de vijftigste verjaardag van Hendrik de Vries zou plaatsvinden. In dit weekend zullen Achterberg en Marja (en wellicht ook Kroonder) de verdere plannen met de bundel hebben besproken.³ Eind augustus/begin september heeft Achterberg de samenstelling van de bundel ter hand genomen. Op 10 september 1946 schreef hij aan Marja:

Wat de verzen betreft [...]: ik wilde ze *Doornroosje* noemen. Hoe vind je dat naast en na Eurydice?

Tot nog toe ontving ik geen contracten ter onderteekening van Kroonder. Daar is het wachten op.

¹ Zie hiervóór, § 25.1.

² Ongedateerde brief, juli 1946, collectie J.B.W. Polak, Amsterdam.

³ Zie *Achterberg-Uitgevers*, dl. 2, p. 160. Vgl. ook [735] ‘Olifant’, noot 2.

Verdere correspondentie tussen Achterberg en Marja over de bundel is niet overgeleverd.⁴ Over de productie van de bundel heeft Achterberg vervolgens een tijd lang niets gehoord, zoals blijkt uit wat hij op 22 januari 1947 aan Jan Vermeulen schreef: ‘Jij bent natuurlijk de eerste, die Doornroosje ontvangt. Ik heb er nog niet nader over vernomen; in ieder geval dit voorjaar.’ Een maand later, op 25 februari 1947, schreef hij aan Hans Roest, aan wie de bundel in eerste instantie blijkbaar was opgedragen:

‘Doornroosje’ corrigeerde ik al gedeeltelijk. In verband hiermee wilde ik je verzoeken jouw naam, voorin, afte [*sic*] staan aan Sneeuwvitje. Dan kom jij in ‘Capricio’, een bundel in de Steenbok-serie bij ja, nu ben ik z’n naam weer kwijt, een A’damsche uitgever.⁵

’t Is misschien heel gek om je dit achteraf te vragen, maar toch zul je het wel doen voor Sneeuwvitje.

Toen Achterberg twee dagen later acht gedichten uit *Doornroosje* aan Marja stuurde ter publicatie in *Erica*, vroeg hij: ‘Kun je deze, of uit deze publiceren met een aankondiging van de bundel, dus vóór ze verschijnt?’ De gedichten zouden niet meer in *Erica* worden opgenomen, waarschijnlijk vanwege de verwachte verschijning van de bundel.⁶

33.2 DE EERSTE DRUK VAN DOORNROOSJE

In het *Nieuwsblad voor den boekhandel* van 19 juni 1947 staat de bundel in de rubriek ‘Nieuwe uitgaven’ vermeld: ‘Achterberg, Gerrit: Doornroosje. Gedichten. Bussum, F.G. Kroonder. 20 x 11½. 34 blz. [Bayard Reeks. Red. A. Marja en H. Drijvers Jr] Gecart. fl. 1.90’. De samenstelling van de bundel is als volgt:

[Band voorplat]	Gerrit Achterberg [//] DOORNROOSJE [//] BAYARD REEKS ⁷
[Schutblad]	
[1]	DOORNROOSJE [///] Bayard Reeks [//] Redactie A. Marja en H. Drijvers Jr.

⁴ Op 8 oktober 1946 schreef Achterberg aan Jan Vermeulen over een lezing in Den Haag: ‘Ik denk m’n nieuwe bundel “Doornroosje” voor te lezen [...]’. Zie *Achterberg-Uitgevers*, dl. 1, p. 226.

⁵ *Capricio* (of: *Capriccio*) was aanvankelijk de titel voor de bundel die in 1949 bij G.W. Breughel te Amsterdam als *Hoonte* zou verschijnen. Ook deze bundel werd uiteindelijk niet aan Roest opgedragen. Zie verder § 34.1.

⁶ Zie hiervóór, § 32.2.3.

⁷ De tekst (omkaderd, de titel in rode inkt) is gedrukt op een op de band geplakt etiketje. Zie de reproductie in *Schrijvers prentenboek*, p. 40.

- [2] [blanco]
- [3] GERRIT ACHTERBERG [///] Doornroosje [//] GEDICHTEN [///] [vignet]
[//] BAYARD REEKS [//] UITGEVERIJ F.G. KROONDER BUSSUM 1947
- [4] Voor Sneeuwwitje⁸
- [5] ‘Zal het begrip leven wellicht een differen- [//] tiatie moeten ondergaan, zó dat het kwaliteits- [//] verschil tussen de verschillende hiërarchieën [//] van leven niet geringer is, dan dat hetwelk [//] tussen leven en niet-leven bestaat?’ [//] H.A. Kramers: Ensie 1, blz. 145.⁹ [//] ‘Gaan wij thans echter nog één stap verder [//] ... Welnu, dan kunnen wij ook Bohr’s [//] gedachte uitbreiden en vragen: zijn aan den [//] eenen kant alle fysisch-chemische verschijn- [//] selen en processen en aan den anderen kant [//] de vele en velerlei verschijnselen, die uitingen [//] zijn van hetgeen wij leven plegen te noemen, [//] complementaire aspecten van één en dezelfde [//] met reden veronderstelde realiteit?’ [//] Dr. J.H.F. Umbgrove: Leven en Materie, blz. 122.¹⁰
- [6] [blanco]
- 7 [711] ‘Doornroosje’
- 8 [712] ‘Status quo’
- 9 [713] ‘Complementariteit I’
- 10 [714] ‘Complementariteit II’
- 11 [715] ‘Complementariteit III’
- 12 [716] ‘Complementariteit IV’
- 13 [717] ‘Fotogram’
- 14 [718] ‘Electrolyse’
- 15 [749] ‘Doodbeeld’
- 16 [719] ‘Optiek’
- 17 [750] ‘Verwildering’
- 18 [720] ‘Proteïne’
- 19 [751] ‘Auschwitz’
- 20 [721] ‘Ijssmassief’
- 21 [752] ‘Permanent wave’
- 22 [722] ‘Raster’
- 23 [723] ‘Onheil’
- 24 [724] ‘Excentriek’
- 25 [725] ‘Devaluatie’
- 26 [726] ‘Regendroppels’

⁸ Volgens Hazeu is hiermee Cathrien Achterberg-van Baak bedoeld (*Biografie*, p. 476).

⁹ H.A. Kramers, ‘Natuurfilosofie.’ In: *Eerste Nederlandse systematisch ingerichte encyclopaedie*. 10 dln. Red. H.J. Pos e.a. Amsterdam, 1946–1952. Dl. 1: *Wijsbegeerte, godsdienst, psychologie, opvoeding en onderwijs*. Red. H. de Vos/Ph. Kohnstamm. Amsterdam, [oktober] 1946, p. 139–145. Het citaat op p. 145.

¹⁰ J.H.F. Umbgrove, *Leven en materie*. ’s-Gravenhage, 1943, p. 122.

27	[727] 'Descartes'
28	[753] 'Blokkeering'
29	[728] 'Perpetuum mobile'
30	[729] 'Beklemrecht'
31	[730] 'Hameln'
[32]	[<i>blanco</i>]
[33]	INHOUD [<i>volgt inhoudsopgave</i>]
[34]	[<i>blanco</i>]
[35]	BAYARD REEKS NO. 17 [//] Druk: Everhard & Zn. Naarden [//] Typografie: Johan H. van Eikeren [//] Bindwerk: Gebr. Delcour te Hilversum
[36]	[<i>blanco</i>]
[Schutblad]	
[Band achterplat]	

De tekst van het binnenwerk is gezet uit de Egmont van S.H. de Roos. De bundel verscheen alleen gecartonneerd, in een vermoedelijke oplage van vijfhonderd exemplaren (zie § 33.3.1).¹¹

33.3 DE ONTVANGST VAN DE BUNDEL

33.3.1 *Verkoop en honorarium*

Over de verkoop van de bundel en het overeengekomen honorarium zijn geen precieze gegevens bekend. Een voorraadlijst in het archief van uitgeverij Querido vermeldt een oplage van 1064 exemplaren (waarvan op 1 januari 1950 in totaal 889 exemplaren verkocht waren), maar waarschijnlijk is dit de oplage van de eerste en 'tweede' druk tezamen. Anders is het moeilijk te verklaren dat Achterberg op 6 augustus 1947 aan Marja vroeg of de 'tweede' druk buiten de Bayard Reeks gepubliceerd zou kunnen worden, omdat hij de prijs en oplage van de eerste druk te laag vond (zie § 33.3.2).

33.3.2 *De 'tweede' druk van de bundel*

Kort na de verschijning van de eerste druk moet reeds tot een herdruk van de bundel zijn besloten. Op 6 augustus 1947 vroeg Achterberg namelijk aan Marja:

p.s. Theo, ben je voor 'Doornroosje' absoluut gebonden aan de Bayard? Daarbuiten zou je prijs en oplaag aanzienlijk kunnen verhogen, dunkt me; houd desnoods de aangevulde herdruk van 'Sintels' voor de Bayard het volgend jaar? Zie wat je doet, in ieder geval kun je er over beschikken, dat weet je. Wel hoor ik graag hoe of wat, dan

¹¹ De exemplaren zijn, boven de colofon, met de hand genummerd (in blauwe inkt).

kan ik op de a.s. lezingen Doornroosje in haar geheel voorlezen en uitgever en verschijningsdatum noemen, lijkt je dat niet goed?

De precieze verschijningsdatum van de herdruk is niet bekend.¹² In feite betreft het een nieuwe oplage van de eerste druk, gemaakt van hetzelfde zetsel en qua uitvoering identiek aan de eerste druk, met uitzondering van de aanduiding 'Tweede Druk' op p. [2]. Deze tweede oplage blijft in deze uitgave verder buiten beschouwing.

In 1948 is overwogen de bundel op te nemen in een door Bert Bakker en A.A.M. Stols uit te geven verzamelbundel. Dit plan is nooit gerealiseerd (zie § 38.1). In 1953 werd *Doornroosje* herdrukt in de verzamelbundel *Cryptogamen III* (zie verder § 45).

33.3.3 *Recensies*

Delden, J. van, '[Recensie van *Doornroosje*.]' In: *Winschoter courant* 26 juli 1947.

Dinaux, C.J.E., '[Recensie van *Eurydice*² en *Doornroosje*.]' In: *Haarlems dagblad* 10 januari 1948.

H[aantjes], [J.], 'De dichter en de dood.' In: *In de waagschaal* 27 mei 1949.

[Ham, L. van den], '[Recensie van *Doornroosje*.]' In: *De gids* 111.11 (1948), p. 72.

Heerikhuizen, F.W. van, 'Nieuwe bundel van Gerrit Achterberg.' In: *Het boek van nu* 1 (1947), p. 30-31.

M[ellenbergh], J.P., '[Recensie van *Doornroosje*.]' In: *Propria cures* 25 november 1950.

Mok, M., 'Een talent in volle evolutie.' In: *Algemeen handelsblad* 1 november 1947.

R., H., 'Thema met variaties. Twee bundels van Gerrit Achterberg.' In: *De Maasbode* 28 juni 1947.

Rutten, M., 'Vogels van diverse pluimage.' In: *De Vlaamse gids* 32 (1948), p. 289-295.

Schuur, K., 'Poëzie van Gerrit Achterberg.' In: *Groninger dagblad* 18 juli 1947.

Smit, G., 'Oorspronkelijke dichtkunst. Nieuwe bundels van Gerrit Achterberg en Hendrik de Vries.' In: *Ad interim* 4 (1947), p. 145-147.

Vermeulen, J., 'Twee nieuwe bundels van Gerrit Achterberg.' In: *Nederlandse bibliografie* 90.8 (1947-1948), p. 7.

W[agenvoorde], H. v[an], '[Recensie van *Doornroosje*.]' In: *Palaestra* 2 (1947-1948), p. [25].

[Anoniem], '[Recensie van *Doornroosje*.]' In: *Het Binnenhof* 6 augustus 1947.

¹² De herdruk werd niet vermeld in het *Nieuwsblad voor de boekhandel* en in *Brinkman's cumulatieve catalogus van boeken*.

34 Hoonte

34.1 CAPRICCIO/HOONTE

De eerste plannen voor wat later de bundel *Hoonte* zou worden, zijn reeds in 1946 ontstaan. Ten tijde van de voorbereidingen voor de tentoonstelling bij boekhandel A.A. Balkema te Amsterdam (zie § 27.1) heeft Guus Sötemann aan Achterberg voorgesteld een bundel van hem uit te geven, zoals blijkt uit een brief van Achterberg van 19 februari 1946:

ik ben zeer vereerd met Uw schrijven en in principe voel ik veel voor Uw voorstel. De moeilijkheid is deze: tegenover Stols heb ik verplichtingen. Hij zou me dus, wat je noemt, 'carte blanche' moeten geven voor één druk, met vrijblijvend auteursrecht. Daarbij weet ik niet, wanneer U het bundeltje zoudt publiceeren, zulks met 't oog op de cronologie, [*sic*] want zoowel bij Stols als bij Van Dishoeck komen nog verzen die ouder zijn. [...]

In welke oplage had U zich de uitgave voorgesteld en op welk bedrag zou ik dus uiterlijk kunnen rekenen? (Geldquaesties zijn nu eenmaal in het geding, daarom vraag ik U dit maar bij voorbaat.)¹

Deze plannen hadden betrekking op een bundel voor *Capricornus*, een door Sötemann opgezette reeks poëzie-uitgaven voor de Amsterdamse uitgever G.W. Breughel. Achterbergs twijfel bleef ook in de komende maanden bestaan, want op 27 oktober 1946 drong Sötemann nogmaals bij hem aan:

Ik zou er wel heel veel prijs op stellen als je kans zou zien mij een bundel te leveren voor de Steenbok. Zo dik zijn goede dichters hier in 't land niet gezaaid, 't zou vrijwel onmogelijk zijn een bundel te krijgen die 't gehalte van jouw verzen ook maar benadert. Misschien wil je er nog eens over denken of het toch niet mogelijk is.

Later zou Sötemann zich herinneren:

De dichter, die al heel wat contacten en contracten met uitgevers had, aarzelde aanvankelijk even, maar na korte tijd werd hij enthousiast: hij had een aantal verzen geschreven die buiten zijn centrale thematiek lagen [...]. Het leek hem een aardig idee om deze gedichten, tezamen met een aantal vroeger geschrevene die hij buiten zijn gebundelde werk had gehouden omdat ze daar 'uit de band zouden springen', bijeen te brengen in een boek dat dus geheel anders zou zijn dan het tot dusver verschenene. En daarbij paste een tot nu toe onbekende uitgever heel goed, vond hij.²

¹ Brief, collectie A.L. Sötemann, Utrecht.

² A.L. Sötemann, 'Achterberg thuis en op reis', p. 37–38.

Achterberg zelf bracht de bundel voor het eerst ter sprake, toen hij op 25 februari 1947 aan Hans Roest vroeg of hij de opdracht van *Doornroosje* wilde afstaan aan ‘Sneeuwwitje’: ‘Dan kom jij in “Capricio”, een bundel in de Steenbok-serie bij ja, nu ben ik z’n naam weer kwijt, een A’damsche uitgever.’³ In de loop van 1947 heeft Achterberg de titel *Capricio* – of: *Capriccio*⁴ – veranderd in *Hoonte*. Over de keuze voor deze titel zei hij later in een gesprek met Jan H. de Groot: ‘het land hier draagt deze naam en ik heb plezier in de titel, omdat er ongewild de klank van spot inzit, die me bijzonder bevalt’.⁵

Op 6 september 1947 schreef Achterberg aan N.A. Donkersloot: ‘Hoonte heb ik bij Breughel ondergebracht en ik ben heel blij met de begeleidende regelen!’ Met de laatste opmerking doelde hij op Donkersloots gedicht ‘Afgelegen’, dat als motto in *Hoonte* zou worden opgenomen. Het gedicht zal geschreven zijn naar aanleiding van het bezoek van het echtpaar Donkersloot in het weekend van 23 en 24 augustus 1947, want op 27 augustus 1947 schreef Donkersloot aan Achterberg dat zij met ‘vele schone herinneringen aan Hoonte’ waren vertrokken.⁶

Uit een brief van 27 november 1947 aan Hans Roest blijkt dat de bundel een afdeling *Capriolen* bevatte: ‘Je weet, dat het 2e gedeelte van “Hoonte”, (de bundel, die waarschijnlijk van ’t jaar nog verschijnt) n.l. “Capriolen”, aan jou is opgedragen, van wege je bokkesprongen: Dordrecht-Driebergen-Arnhem-Driebergen-Arnhem-Neede! Net een klipgeit of steenbok bedoel ik (Serie capricornis).’⁷ De opdracht van de bundel aan Hans Roest zou niet doorgaan. Op 10 maart 1948 schreef Cathrien Achterberg aan hem: ‘vind je goed dat Gerrit “Hoonte” in z’n geheel aan mij opdraagt? Juist, omdat het “Hoonte” is, ben ik daar erg op gesteld, omdat wij hier samen zooveel moois (ook verdrietigs) meemaakten en nog meemaken. Ik hoop dat je het begrijpt en er niet boos om zult zijn.’ Uiteindelijk zou Achterberg geen opdracht in *Hoonte* opnemen, ongetwijfeld naar aanleiding van de kritiek die Paul Rodenko had geuit in zijn essay voor *Commentaar op Achterberg*.⁸

Ook de samenstelling van de bundel zou nog meermalen worden gewijzigd. Op 15 februari 1948 vroeg Achterberg aan Jan Vermeulen

³ Zie hiervóór, § 33.1.

⁴ Bij de publicatie van [779] ‘Amethyst’ in *De groene Amsterdammer* werd in een voetnoot vermeld: ‘Uit een bundel in voorbereiding: Capriccio.’

⁵ J.H. de Groot, ‘Bescheiden dichter, die lacht om de onrust van zijn vrienden. Op bezoek bij Gerrit Achterberg.’ In: *Het vrije volk* 2 juli 1948.

⁶ Zie *Achterberg-Uitgevers*, dl. 2, p. 178.

⁷ Vgl. H. Roest, *Schaatsenrijder*, p. 24 en 26.

⁸ Zie hiervóór, § 32.4. In een brief van 5 september 1947 schreef Achterberg aan Ab en Edith Visser dat hij een gedicht uit *Hoonte* aan Edith wilde opdragen (zie *Achterberg-Visser*, p. 15). Ook deze opdracht is niet doorgegaan.

(die op dat moment werkzaam was bij Henri Friedlaender): 'Ligt Hoonte nog bij jullie? Ik wou er n.l. nog wat aan toevoegen, maar zal dit eerst met Breughel overleggen als ik in A'dam kom.' Vermeulen heeft de bundel vervolgens aan Achterberg gestuurd, want op 4 maart 1948 zond Achterberg de herziene kopij weer retour. Op 2 april 1948 stuurde hij vervolgens nog het gedicht [791] 'Kermesse d'été' aan Vermeulen, met het verzoek het een plaats te geven 'tussen de capriolen'. Op 8 april 1948 antwoordde Vermeulen:

hartelijk dank voor je brief en het meesterlijke gedicht, dat ik tussen de capriolen zal stoppen. Ik kan je niet zeggen hoe goed ik het vind. Al weet ik dat het buiten je andere werk valt (maar waarom noem je deze verzen zo bescheiden 'capriolen?') maar het heeft me verrast en het lijkt me zonder enige overdrijving meesterlijk, en ook in veel opzichten *nieuw*. Je publiceert het toch zeker eerst nog in een tijdschrift (Podium misschien?)⁹

Wellicht heeft Achterberg naar aanleiding van deze brief besloten de afdelingstitel 'Capriolen' te laten vervallen. In ieder geval wordt deze titel in de latere correspondentie niet meer genoemd. Achterberg zou tot in het begin van 1949 wijzigingen in de samenstelling van de bundel aanbrengen. Gezien de overlevering en datering van de gedichten is het aannemelijk dat de volgende gedichten eind 1948/begin 1949 nog aan de bundel zijn toegevoegd: [799] 'Bruiloft', [800] 'Vestdijk', [801] 'Groeten uit Neede', [812] 'Jean Giono', [813] 'Leliën', [815] 'Kindergraf', [816] 'Hoornik', [818] 'Verdemen' en [821] 'Robot'.¹⁰

Dat Achterberg de samenstelling van *Hoonte* kon blijven veranderen, had alles te maken met de voortdurende vertragingen in de productie van de bundel. Reeds op 9 juni 1948 informeerde hij bij Jan Vermeulen: 'is Hoonte nog altijd niet ter perse? Breughel heeft er blijkbaar de tijd mee'. Op 21 juni 1948 antwoordde Vermeulen:

'*Hoonte*' ligt nog altijd bij ons. De drukker die deze boekjes voor Breughel drukt wil er n.l. niet aan beginnen voordat de vorige deeltjes afgedrukt zijn, en daar treuzelt Breughel maar steeds mee.

Is dat andere boekje afgedrukt, dan kan er gauw genoeg mee worden begonnen.
Heb je een contract met Breughel?

[...] Behalve *Kermesse d'été* las ik in het laatste nummer van *Criterion* een prachtig sonnet van je. Is dat pas nieuw?

De laatste opmerking heeft betrekking op [790] 'Afreis', dat dus blijkbaar in een later stadium aan de bundel is toegevoegd. De genoemde

⁹ Het gedicht zou worden gepubliceerd in *Criterion* (zie § 32.3.2).

¹⁰ Zie verder de commentaar bij de gedichten.

drukker, n.v. Drukkerij Mouton & Co. te 's-Gravenhage, was op dat moment nog bezig met het afdrukken van het eerste deel in de *Capricornus*-reeks, de bundel *Tot over de oren* van A.A.M. Horsting-Boerma.¹¹ Een paar maanden later, op 2 november 1948, gaf Vermeulen de uitgever de schuld van de vertraging:

Wat Hoonte betreft, ik zou gewoon aan Breughel schrijven dat je, aangezien hij zo lang met de uitgave traineert, je niet meer gebonden acht. Heb je een contract getekend? en een voorschot ontvangen? Zo ja, dan zeg je hem dat je dat voorschot terug zal betalen. Er is best een andere uitgever voor te vinden, en Breughel is een rare kerel, die er niet bijster goed voor staat en trouwens voor boekjes als Hoonte niet de *minste* moeite doet.¹²

Over de oorzaak van het uitstel zijn geen exacte gegevens bekend. Op grond van het voorgaande is de volgende reconstructie mogelijk: aanvankelijk was het de bedoeling *Hoonte* – net als *Over de oren* – door Henri Friedlaender te laten verzorgen en bij Mouton & Co te laten drukken. Met deze drukker kreeg Breughel echter problemen – waarschijnlijk van financiële aard¹³ – en vervolgens heeft hij voor een andere firma gekozen, Drukkerij Knuttel & Co. n.v. te Amersfoort. Of Achterberg geprobeerd heeft de bundel bij een andere uitgever onder te brengen, is niet bekend. Wel heeft Vermeulen bij Breughel geïnformeerd, want op 24 januari 1949 schreef hij aan Achterberg: 'Een brief van Breughel was nog niet gekomen.' Bij deze brief stuurde hij *Hoonte* terug, blijkbaar omdat Achterberg nog een aantal gedichten aan de bundel wilde toevoegen. Niet lang hierna heeft Achterberg van Breughel de toezegging gekregen dat *Hoonte* in het voorjaar zou verschijnen.¹⁴ Het zou oktober worden.

34.2 HET TYPOSCRIPT VAN DE BUNDEL

Van de bundel zijn slechts 21 typoscripten overgeleverd.¹⁵ Blijkens de nummering die op sommige bladen is aangebracht, hebben de typo-

¹¹ Deze bundel verscheen pas in het najaar van 1948 (*Nieuwsblad voor de boekhandel* 16 september 1948, bijlage). De typografische verzorging was in handen van Henri Friedlaender.

¹² In deze brief schreef Vermeulen dat hij 'twee sonnetten' van Achterberg in *Podium* gelezen had, wat er op wijst dat [748] 'Eelco' en [821] 'Robot' later aan de bundel zijn toegevoegd.

¹³ Ook A.L. Sötemann vermoedt dat de problemen van Breughel – 'een aardig man maar geen erg succesvol uitgever' – een financiële achtergrond hadden (brief aan mij, 5 augustus 1996).

¹⁴ Dit blijkt uit een aantekening in het Querido-archief in verband met de voorbereidingen voor *Sneeuwwijze*: 'Achterberg gebeld. [//] bundel bij Breughel verschijnt [//] inderdaad in het voorjaar' (zie ook § 35.1).

¹⁵ De typoscripten bevinden zich in de collectie D.-E. Baestaens, Antwerpen.

scripten deel uitgemaakt van het bundeltyposcript. Het is niet bekend of dit typoscript heeft gediend als kopij voor de bundel. De typoscripten van [764] 'Treinnimf' en [769] 'Het meisje en de trom' zijn in ieder geval ook gebruikt als kopij voor de publicatie in *De korenbeurs*, gezien de zetinstructies in de hand van C.C.S. Crone.¹⁶

In het hiernavolgende overzicht van de samenstelling van het typoscript wordt de volgorde van de op de bladen aangebrachte nummering aangehouden. De ongenummerde bladen worden conform de latere volgorde van deze gedichten in *Hoonte* geplaatst. De nummering op bepaalde bladen is in twee stadia aangebracht: de eerste nummering (rechtsboven in dik potlood) wordt weergegeven in de eerste kolom, de tweede nummering (in dun potlood) in de tweede kolom. Indien een blad niet genummerd is, wordt dit aangegeven met '[-]'. De samenstelling van het typoscript is als volgt:

[-]		[761] 'Hoonte'
[-]		[784] 'Smaragd'
[-]	10	[768] 'Ovoïde'
[-]	11	[762] 'Autodroom'
[-]	18	[771] 'Foetus'
[-]	21	[764] 'Treinnimf'
[-]	22	[769] 'Het meisje en de trom'
[-]	25	[774] 'Winnetou'
[-]	26	[776] 'Werkster'
[-]	35	[766] 'Democraat'
[-]	38	[765] 'Dief'
[-]	42	[775] 'Extemporeetje'
[-]	55	[735] 'Olifant'
60	59	[773] 'Vendutie'
62	61	[625] 'Raspoetin'
66	65	[813] 'Leliën'
68	67	[799] 'Bruiloft'
69	68	[801] 'Groeten uit Neede'
70	69	[818] 'Verdemen'
71	70	[816] 'Hoornik'
72	71	[815] 'Kindergraf'

Aangezien de volgorde van de ongenummerde bladen onbekend is, valt er weinig te zeggen over de veranderingen in de samenstelling van de bundel. Voorzover de volgorde wel is aangegeven, stemt deze groten-

¹⁶ Achterberg heeft de gedichten op 15 mei 1949 aan het tijdschrift gestuurd. Zie hiervoor, § 32.3.8.

deels overeen met de uiteindelijke samenstelling van *Hoonte*. Opvallend is alleen dat blad '10' het gedicht [768] 'Ovoïde' bevat, terwijl het gedicht in de bundel het zevende gedicht is. Het kan dus zijn dat er drie gedichten uit het concept zijn verwijderd, maar het is evenzeer mogelijk dat de aangebrachte nummering bedoeld was als (voorlopige) paginering. In dat geval kan ook worden aangenomen dat tussen nr. '35' en '38' niet twee gedichten hebben gestaan, maar – zoals in *Hoonte* het geval is – alleen het lange gedicht [777] 'Veewagen 1945', dat twee bladzijden in beslag zou nemen.

Uiteindelijk zou de bundel 66 gedichten bevatten, waarvan elf eerder in *Sintels* waren opgenomen: [512] 'Waterval' (in *Sintels* onder de titel 'Dorp'), [453] 'Watermolen', [516] 'Watertoren', [511] 'Glazenwasser', [520] 'Daimon', [210] 'Melkknecht', [514] 'Plateel', [193] 'Zeiltocht', [519] 'Code civile', [251] 'Vincent' en [456] 'Ziekenhuis'.¹⁷

34.3

DE EERSTE DRUK VAN HOONTE

Op 20 juli 1949 schijnt Achterberg tijdens een bezoek aan Bert Voeten te Amsterdam te hebben gezegd: 'Volgende week verschijnt *Hoonte*, mijn eerste neutrale bundel.'¹⁸ De bundel zou echter pas medio oktober uitkomen.¹⁹ In het *Nieuwsblad voor de boekhandel* van 20 oktober 1949 staat de bundel in de rubriek 'Nieuwe uitgaven in Nederland' vermeld: 'Achterberg, Gerrit[:] Hoonte. Amsterdam, G.W. Breughel. 24 x 15'. 79 blz. fl. 4.50'. De samenstelling van de bundel is als volgt:

[Omslag]	G. Achterberg [//] HOONTE
[1]	<i>Hoonte</i>
[2]	[blanco]
[3]	GERRIT ACHTERBERG [//] HOONTE [//] [vignet] [//] CAPRICORNUS
[4]	[blanco]
5	<i>Afgelegen</i> [//] <i>In Hoonte – een naam van bars en hout –</i> [//] <i>wordt een schat bewaard</i> [//] <i>in het groene hart,</i> [//] <i>een geheim gehouden geluk.</i> [//] <i>De stilte is er diep en oud.</i> [//] <i>Het is reeds lang van de kaart,</i> [//] <i>maar het leidt een eigen bestaan.</i> [//] <i>De van hittige driften stuk</i> [//] <i>geslagen wereld ligt ver er vandaan.</i> [//] <i>Het pad is onbegaan.</i> [//] <i>Van de dagen die uit de stilte wellen</i> [//] <i>weeten enkel dieren, en populieren</i> [//] <i>die het fluisterend naververtellen.</i> [//] <i>Anthonie Donker</i>
[6]	[blanco]

¹⁷ Ook heeft Achterberg overwogen [494] 'kleine kabbalistiek voor kinderen' uit *Sintels* in de bundel op te nemen. Zie hiervoor, § 22.4.

¹⁸ B. Voeten, 'Drie momenten – drie facetten', p. 211.

¹⁹ Op 14 oktober 1949 stuurde Achterberg een exemplaar aan Bert Bakker (brief, collectie J.B.W. Polak, Amsterdam).

7	[761] 'Hoonte'
8	[755] 'Status nascendi'
9	[784] 'Smaragd'
10	[790] 'Afreis'
11	[779] 'Amethyst'
12	[731] 'Sneeuw'
13	[768] 'Ovoide'
14	[762] 'Autodroom'
15	[512] 'Waterval'
16	[453] 'Watermolen'
17	[516] 'Watertoren'
18	[84] 'Waaien'
19	[732] 'Adam'
20	[772] 'Bruidegom'
21	[771] 'Foetus'
22	[733] 'Dichtkunst'
23	[710] 'Creatie'
24	[764] 'Treinnimf'
25	[769] 'Het meisje en de trom'
26	[511] 'Glazenwasser'
27	[754] 'Klerk'
28	[774] 'Winnetou'
29	[776] 'Werkster'
30	[787] 'Kastrup'
31	[748] 'Eelco'
32	[746] 'Terreur I'
33	[745] 'Terreur II'
34	[747] 'Terreur III'
35	[744] 'Terreur IV'
36	[734] 'Suicide'
37	[520] 'Daimon'
38	[766] 'Democraat'
39-40	[777] 'Veewagen 1945'
41	[765] 'Dief'
42	[738] 'Kinderangst'
43	[741] 'Dorp'
44	[675] 'Arcering'
45	[775] 'Extemporeetje'
46	[740] 'Herzeling'
47	[786] 'Risico'
48	[210] 'Melkknecht'
49	[743] 'Woestijn'
50	[514] 'Plateel'
51	[742] 'Lente'

52	[193] 'Zeiltocht'
53	[739] 'Het weer is goed'
54	[778] 'Atoombom'
55	[519] 'Code civile'
56	[822] 'Dronken nachtliedje'
57	[251] 'Vincent'
58	[735] 'Olifant'
59	[626] 'Vestdijk I'
60	[800] 'Vestdijk II'
61	[74] 'De slaper en de dood'
62	[773] 'Vendutie'
63	[456] 'Ziekenhuis'
64	[625] 'Raspoetin'
65–66	[791] 'Kermesse d'été'
67–69	[821] 'Robot'
70	[813] 'Leliën'
71	[812] 'Jean Giono'
72	[799] 'Bruiloft'
73	[801] 'Groeten uit Neede'
74	[818] 'Verdemen'
75	[816] 'Hoornik'
76	[815] 'Kindergraf'
[77]	[<i>blanco</i>]
78–79	<i>Inhoud [volgt inhoudsopgave]</i>
[80]	Deze gedichten werden in het jaar 1949 gedrukt voor de [//] uitgever G.W. Breughel te Amsterdam, op de persen van [//] de Drukkerij Knuttel & Co. N.V. te Amersfoort. De band [//] werd verzorgd door Dieuwke Aalbers-Kollewijn. De op- [//] laag bedraagt 520 exemplaren, genummerd van 1–xx, welke [//] voor de uitgevers werden gereserveerd, en van 21–520 [///] Dit is nummer
[81–82]	[<i>blanco</i>]
[Omslag]	

De bundel verscheen alleen ingenaaid, met een omslag van wit karton met bruine en blauwe opdruk naar het ontwerp van Dieuwke Aalbers-Kollewijn.²⁰ De gedichten zijn gezet uit de Garamond, de gedichttitels uit de Lutetia cursief. De typografie van de bundel doet vermoeden dat de tekst door een amateur-ontwerper – wellicht de drukker – is opge maakt.²¹

²⁰ Zie de reproductie in *Schrijvers prentenboek*, p. 41.

²¹ Inlichtingen Reinold Kuipers (via brief van A.L. Sötemann aan mij, 5 augustus 1996).

34.4 DE ONTVANGST VAN DE BUNDEL

34.4.1 *Verkoop en honorarium*

Over de verkoop van de bundel en het afgesproken honorarium zijn geen gegevens bekend. Er is geen contract van de bundel overgeleverd.

In 1948 – dus tijdens de voorbereidingen voor de afzonderlijke bundelpublicatie – is overwogen *Hoonte* op te nemen in een door Bert Bakker en A.A.M. Stols uit te geven verzamelbundel. Dit plan is nooit gerealiseerd (zie § 38.1). In 1953 zou *Hoonte* worden herdrukt in *Cryptogramen III*, uitgebreid met [494] ‘kleine kaballistiek voor kinderen’ (zie verder § 45).

34.4.2 *Recensies*

B[ittremieux], C., ‘Van Eeden, Achterberg, Van der Plas.’ In: *De nieuwe gids* 11 januari 1950.

Donker, A., ‘In den beginne, nadien, hiernamaals.’ In: *Critisch bulletin* 16 (1949), p. 496–504.

Leeuwen, W.L.M.E. van, ‘De dichter Gerrit Achterberg: de eenzame figuur uit Hoon-te.’ In: *Tubantia* 22 april 1950.

Meurs, B. van, ‘Een “moeilijk” dichter.’ In: *Streven* 3.11 (1950), p. 313–316.

Minderaa, P., ‘[Recensie van o.a. *Hoonte*.]’ In: *Wending* 5 (1950), p. 165–172.

Mok, M., ‘*Hoonte*, een nieuwe bundel van Achterberg.’ In: *Algemeen handelsblad* 31 december 1949.

R., H., ‘Vernieuwing door verrassing. Nieuwe bundels van Gerrit Achterberg.’ In: *De Maasbode* 4 februari 1950.

Schuur, K., ‘Nieuwe gedichten van Aafjes en Achterberg.’ In: *Nederlandse bibliografie* 92.10 (1949–1950), p. 18–19.

Vries, H. de, ‘Gerrit Achterbergs bundel *Hoonte*.’ In: *Vrij Nederland* 19 november 1949.

Zeijde, M.H. v[an] d[er], ‘Weerzien van de aarde.’ In: *Tijd en taak* 17 december 1949.

35 Sneeuwvitje

35.1 VOORBEREIDINGEN VOOR DE BUNDEL

Over de totstandkoming van *Sneeuwvitje* zijn geen gegevens bekend. De idee voor de bundel is mogelijk reeds in het begin van 1948 ontstaan, gezien Achterbergs vragen aan Jan Vermeulen in een brief van 2 april 1948: 'ik loop al weken te zoeken naar Sneeuwvitje, Doornroosje en Goudelsje; weet jij misschien een boek waar ze in staan? [...] Weet jij misschien wie Maya was? Een mythologische figuur? Wat ben ik lastig hè.'¹ Eind 1948 was de samenstelling van *Sneeuwvitje* afgerond en informeerde Achterberg bij verschillende personen naar de mogelijkheden tot uitgave van de bundel. Aan Adriaan Morriën, aan wie hij een aantal gedichten voor *Criterium* stuurde, vroeg hij of Meulenhoff – de uitgever van het tijdschrift – interesse in de bundel zou hebben, want op 14 december 1948 schreef Morriën hem: 'Ik heb Meulenhoff over je bundel *Sneeuwvitje* gesproken. Stellig voelt hij er voor je gedichten uit te geven. Hij zou je spoedig schrijven.'² Ook heeft Achterberg de bundel ter sprake gebracht bij A.A.M. Stols, die hem op 11 januari 1949 liet weten 'niet tot uitgave van uw bundel SNEEUWVITJE over te gaan'.³ Vervolgens heeft Achterberg de bundel op 24 januari 1949 aangeboden bij uitgeverij Querido te Amsterdam:⁴

Geachte Heer Querido,

hierbij zend ik u, volgens afspraak met de Heer Hirsch,⁵ 'Sneeuwvitje' toe.

Kunt u het nog dit voorjaar brengen?

Dr Hirsch heeft u intussen van enige bepalingen mijnerzijds op de hoogte gebracht?

Op 26 januari 1949 antwoordde Alice von Eugen-van Nahuys, directrice van de uitgeverij:

¹ Op 8 april 1948 beloofde Vermeulen te zullen zoeken naar de gevraagde gegevens. Zijn uiteindelijke antwoord is niet overgeleverd.

² Er is geen correspondentie van Meulenhoff aan Achterberg bewaard gebleven.

³ Stols kampte met ernstige liquiditeitsproblemen (zie *Achterberg-Uitgevers*, dl. 2, p. 194). Zie ook § 38.1.

⁴ De in dit hoofdstuk geciteerde correspondentie tussen Achterberg en Querido bevindt zich in het Querido-archief te Amsterdam.

⁵ Rudolf Hirsch, die op dat moment werkzaam was bij Bermann-Fischer/Querido.

Uw manuscript 'Sneeuwvitje' vond ik vanmorgen op mijn bureau. Toen de heer Hirsch met mij over dit manuscript sprak heb ik hem meteen gezegd dat ik eigenlijk voor het hele jaar '49 geen nieuwe verzenbundels meer kon aannemen, omdat er door de productiebeperking, waartoe wij gezien de toestand in de boekhandel in '48 gedwongen waren, een verschuiving heeft plaats gevonden, waardoor verschillende bundels, die eigenlijk in '48 hadden moeten verschijnen, nu pas in '49 uitkomen.

Ik beloofde de heer Hirsch echter eventueel te zullen proberen Uw bundel nog dit jaar te laten verschijnen.

Ik begrijp daarbij wel de moeilijkheden, gezien Uw productiviteit, maar de heer Hirsch zag daarin niet zulke grote bezwaren.

In geen geval echter zou ik de bundel in de eerste helft van het jaar kunnen laten verschijnen; het zou wel laat in het jaar worden.

Alvorens het manuscript te gaan lezen zou ik graag van U vernemen of U daarmee eventueel genoeg kunt nemen.

Achterberg is hiermee akkoord gegaan, want reeds op 4 februari 1949 stuurde mevrouw Von Eugen hem het contract voor de bundel. In het contract was onder meer bepaald dat de bundel 'in het najaar van 1949' zou verschijnen, dat Achterberg behalve 'een in het voorjaar bij Breughel te verschijnen bundel⁶ [...] geen andere bundels bij andere uitgevers' zou publiceren, en dat hij 'zijn eerstvolgend manuscript allereerst aan de uitgeefster' zou aanbieden.⁷

Gezien de geplande verschijning in het najaar zal niet onmiddellijk haast zijn gemaakt met de productie van de bundel. Hierover is geen nadere correspondentie overgeleverd, met uitzondering van een verzendbriefje waaruit blijkt dat op 29 juni 1949 de 'Proef in 2-voud (1-40) [/] + copy' aan Achterberg werd gezonden.

35.2 DE DRUKPROEF VAN DE BUNDEL

Van de bundel *Sneeuwvitje* is alleen de eerste drukproef overgeleverd, bestaande uit 40 pagina's en door Achterberg met potlood gecorrigeerd. Afgezien van de correctie van zetfouten bracht Achterberg in de volgende gedichten nog nieuwe varianten aan: [604] 'Papyroline', [793] 'Euclides', [796] 'Ban', [803] 'Spellbound', [806] 'Reincultuur' en [811] 'Inclinatie'. De samenstelling van de proef is gelijk aan de uiteindelijke samenstelling van de bundel (zie § 35.3) en wordt hier verder niet uitputtend beschreven.

Het is niet bekend wanneer Achterberg de gecorrigeerde proef aan Querido heeft teruggestuurd. Op 3 september 1949 werd de revisie-

⁶ *Hoonte* (zie hiervóór, § 34.1).

⁷ Het contract is gedateerd op 7 februari 1949. Een exemplaar bevindt zich in de collectie Achterberg, een doorslag in het Querido-archief te Amsterdam.

proef aan hem gezonden,⁸ die zoals gezegd niet bewaard is gebleven. De overige correspondentie betreft een verzoek van Johan van der Woude om een gedicht uit de bundel in *Vrij Nederland* te mogen publiceren⁹ en de voorbereidingen voor *Singel 262*, waarin Achterberg als één van de zesentwintig Querido-auteurs zou worden geïntroduceerd.¹⁰

Op 16 november 1949 stuurde Alice von Eugen-van Nahuys de afgesproken tien auteursexemplaren van *Sneeuwwitje* aan Achterberg: 'Ik hoop dat wij beiden plezier aan deze bundel mogen beleven en dat de uitgave in Uw smaak valt.' Achterberg bedankte haar op 1 december 1949: 'Het ziet er bijzonder mooi uit!' In het *Nieuwsblad voor de boekhandel* van 1 december 1949 werd de bundel als volgt vermeld: 'Achterberg, Gerrit[:] Sneeuwwitje. Amsterdam, Em. Querido. 21 x 13. 38 blz. Geb. fl. 4.25'. De samenstelling van de bundel is als volgt:

[Band voorplat]	GERRIT ACHTERBERG [//] SNEEUWWITJE [//] [vignet]
[Schutblad]	
[I–IV]	[blanco]
[1]	SNEEUWWITJE
[2]	[blanco]
[3]	GERRIT ACHTERBERG [//] SNEEUWWITJE [//] [vignet] [///] AMSTERDAM [//] N.V. EM. QUERIDO'S UITGEVERSMIJ [//] MCMXLIX
[4]	[blanco]
5	[792] 'Weerbericht'
6	[789] 'Rath & Doodeheefver'
7	[757] 'Erker'
8	[782] 'Mamré'
9	[767] 'Draaideur'
10	[785] 'Reflexie'
11	[783] 'Overjarig'
12	[770] 'Topaas'
13	[780] 'Ectoplasma'
14	[781] 'Hangkast'
15	[736] 'Inflatie'
16	[756] 'Status moriendi'

⁸ Verzendbriefje (Querido-archief, Amsterdam): 'Sneeuwwitje [//] revisie 1/42 + 1e proef [//] Gaarne spoedig retour'.

⁹ Aan hem stuurde Von Eugen op 14 september 1949 een ongecorrigeerde proef van *Sneeuwwitje* (zie verder § 36.2.4).

¹⁰ Ed. Hoornik, 'Gerrit Achterberg.' In: *Singel 262. Zesentwintig biografieën*. Amsterdam, 1949, p. 12–15.

17	[604] 'Papyroline'
18	[737] 'Kegelsnede'
19	[763] 'Quadratuur'
20	[788] 'Slootkant'
21	[793] 'Euclides'
22	[794] 'Verzoendag'
23	[795] 'Ondertrouw'
24	[796] 'Ban'
25	[803] 'Spellbound'
26	[802] 'Aanhalingstekens'
27	[758] 'Uiteindelijk'
28	[820] 'Elckerlyc'
29	[807] 'Transplantatie'
30	[804] 'Slagzij'
31	[805] 'Monogram'
32	[806] 'Reincultuur'
33	[808] 'Oculair'
34	[811] 'Inclinatie'
35	[810] 'Halo'
36	[809] 'Roltrap'
37	[819] 'Asbelt'
38	[817] 'Spel'
[39]	INHOUD
[40]	[<i>blanco</i>]
[41-42]	[<i>volgt inhoudsopgave</i>]
[43-48]	[<i>blanco</i>]
[Schutblad]	
[Band achterplat]	

De bundel verscheen alleen in gecartonneerde uitvoering (witte band met zwarte opdruk) en werd typografisch verzorgd door Susanne Heynemann.¹¹

35.4 DE ONTVANGST VAN DE BUNDEL

35.4.1 *Verkoop en honorarium*

In het contract van *Sneeuwwitje* was het honorarium bepaald op '15% van de ingenaaide verkoopprijs minus omzetbelasting per verkocht exemplaar'. Op 27 januari 1949 had Achterberg reeds f 250,- als voorschot ontvangen. Blijkens de afrekeningen is de verkoop van de bundel als volgt verlopen: 1949: 403; 1950: 130; 1951: 69; 1952: 40; 1953: 39; 1954:

¹¹ Zie de reproductie in *Schrijvers prentenboek*, p. 41.

22; 1955: 17; 1956: 13; 1957: 6; 1958: 5; 1959: 9; 1960: 14; 1961: 9; 1962: 48; 1963: 26; 1964: 7; 1965: 29; 1966: 2. Bij de afrekening over 1966 wordt vermeld dat de voorraad nul exemplaren bedraagt. Van de oplage van 1000 exemplaren zijn derhalve 888 exemplaren verkocht. De overige exemplaren – afgezien van de 10 exemplaren die aan Achterberg werden verstrekt – zullen niet in de handel zijn gebracht en/of voor promotie en recensie zijn gebruikt.

Naar aanleiding van de afrekening over 1949 heeft Achterberg bezwaar gemaakt tegen de berekening van het honorarium, omdat daarbij de bandprijs in mindering was gebracht. Achterberg was er blijkbaar van uitgegaan dat de afgesproken prijs de ingenaaide prijs betrof, want op 20 september 1950 schreef mevrouw Von Eugen aan hem: 'Ik wil geen kwestie met U hebben over het honorarium en aangezien ik U volgens U beloofd heb het boekje ingenaaid uit te geven, zullen we U ook over de banden 15% royalty betalen.'¹²

In 1961 werd *Sneeuwwitje* herdrukt in de verzamelbundel *Cryptogamen 4* (zie verder § 49).

35.4.2 *Recensies*

Bittremieux, C., '[Recensie van *Sneeuwwitje*.]' In: *De nieuwe gids* 17 januari 1951.

Bordewijk, F., 'Nieuw werk van G. Achterberg en L. Vroman.' In: *Utrechtsch nieuwsblad* 18 februari 1950.

[Donker, A.], 'Achterbergs bekroning.' In: *Critisch bulletin* 17 (1950), p. 284–285.

Dubois, P.H., 'De mythe van Sneeuwwitje. Nieuwe gedichten van Gerrit Achterberg.' In: *De spectator* 12 mei 1950.

R., H., 'Vernieuwing door verrassing. Nieuwe bundels van Gerrit Achterberg.' In: *De Maasbode* 4 februari 1950.

Rijnsdorp, C., '[Recensie van o.a. *Sneeuwwitje*.]' In: *Ontmoeting* 4 (1949–1950), p. 263–270.

Scheltema, T.W.L., '[Recensie van *Sneeuwwitje*.]' In: *Books abroad* 25 (1951), p. 181.

Sirius [= U. van de Voorde], '[Recensie van *Sneeuwwitje*.]' In: *De standaard* 7 mei 1950.

Vestdijk, S., 'De betekenis van Achterbergs sonnetten.' In: *Algemeen handelsblad* 11 maart 1950.

[Anoniem], '[Recensie van *Sneeuwwitje*.]' In: *Nieuwsblad voor Sumatra* 20 januari 1950.

¹² *Mascotte* verscheen vervolgens alleen ingenaaid. Op 30 januari 1951 vroeg Von Eugen Achterbergs toestemming om van *Oude cryptogamen* ('een boek [...] van meer dan 200 bladzijden') ook een gebonden uitgave te maken, 'bv. zoals SNEEUWWITJE was'. Zie verder § 38.3.

36 Gedichten 1949–1950

36.1 DE REIS NAAR ZUID-FRANKRIJK

Achterberg heeft van 8 tot en met 27 april 1949 samen met zijn vrouw en het echtpaar Chetty en Jim ter Kuile een reis naar Zuid-Frankrijk gemaakt. Deze reis inspireerde hem tot een aantal gedichten, die in de loop van 1949 en 1950 werden voltooid en vervolgens in verschillende tijdschriften zouden worden gepubliceerd. Ze werden later opgenomen in de bundels *Mascotte* en *Autodroom*.

De route die het gezelschap aflegde, is niet geheel met zekerheid vast te stellen. Hazeu meldt dat ‘via Nancy, Lyon en Avignon naar Nîmes [werd] gereden en vandaar naar Cagne, Fréjus, Cannes en Nice’.¹ In de onderschriften bij de vakantiefoto’s die in de *Achterbergkroniek* zijn gepubliceerd, worden verder vermeld: Tournus, Gorges du Loup, Les Baux, Vallauris, Grande Corniche, Monaco, Auron, St. Pierre-de-Chartreuse, Voiron en Camargue.² Chetty ter Kuile heeft in gesprekken met Jan Haverkate en Willem M. Visser voorts genoemd: St. Romain-sous-Versigny in de Côte d’Or (de plaats waar H. Marsman de laatste maanden van zijn leven woonde), ‘een wijnkelder ergens in de buurt van Beaune’, Domrémy-la-Pucelle, de Provence en de Riviéra.³ In de collectie Achterberg bevinden zich bovendien ansichtkaarten met afbeeldingen uit Arles (het klooster van Saint-Trophime en het huis waar Vincent van Gogh in 1887–1888 heeft gewoond), Valence, St. Paul-en-Forêt en Vence.

Volgens Gerrit Otterloo verbleef het gezelschap een week in Haut-de-Cagnes in de Alpes Maritimes en werden er van daaruit uitstapjes gemaakt, die ‘Achterberg in het bijzonder geïnspireerd hebben’.⁴ Gezien de ligging van de genoemde plaatsen, ligt het voor de hand te veronderstellen dat tijdens deze dagtochten Fréjus, Cannes, Vallauris, Nice, Monaco, St. Paul-en-Forêt, Vence en mogelijk Auron bezocht werden. Op grond van verwijzingen naar deze plaatsen, andersoortige referenties in de tekst

¹ *Biografie*, p. 501.

² *Achterbergkroniek* 2.2 (1983). Een aantal van deze foto’s werd, samen met niet eerder gepubliceerd fotomateriaal, ook afgedrukt bij C. ter Kuile-Langelaan/W.M. Visser, ‘Een reis is als je terug bent maar een zucht’.

³ Zie J. Haverkate, ‘Man tussen twee vuren’ en C. ter Kuile-Langelaan/W.M. Visser, ‘Een reis is als je terug bent maar een zucht’.

⁴ G. Otterloo, *Het Achterberg-sonnet*, p. 328.

van de gedichten, tekstuele en materiële overeenkomsten tussen de overgeleverde manuscripten, kan met zekerheid worden vastgesteld dat zeker zes van de gedichten in *Mascotte* en negen gedichten in *Autodroom* zijn geïnspireerd op deze reis.

36.1.2 *Ontstaansgeschiedenis van de reisgedichten voor Mascotte*

De gedichten voor *Mascotte*, waarvan het ontstaan in Zuid-Frankrijk ge-localiseerd kan worden, zijn de volgende: [827] 'Mascotte', [828] 'Plexus solaris' [829] 'Vercors', [841] 'Kloosterhofje van Fréjus', [842] 'Chrysoliet' en [843] 'Jeanne d'Arc'.⁶

Over de ontstaansgeschiedenis van [842] 'Chrysoliet' vertelde Chetty ter Kuile tegenover Jan Haverkate:

Dat was in een hele smalle kloof in de bergen. Links en rechts waren de rotswanden opgeblazen met dynamiet om kalk te winnen. De zijkanten van de weg lagen bezaaid met brokstukken die naar beneden waren gekomen. Daartussen liepen de arbeiders, helemaal wit van het kalkstof. Ze hadden een soort juten zakken over het hoofd waarin alleen voor de ogen ruimte was uitgespaard.

Het was een weg waar normaal niemand kwam, vandaar dat wij nogal wat bekijks trokken toen we met onze Ford met Nederlandse nummerplaat over die weg kwamen aanrijden. De werklieden hielden meteen op en kwamen op de auto toelopen en omringelden ons, want zoiets hadden ze nog nooit gezien. Zelfs de mannen die tegen de bergwanden aan het werk waren, kwamen naar beneden om te kijken wie daar nu wel de pas binnen kwamen rijden.

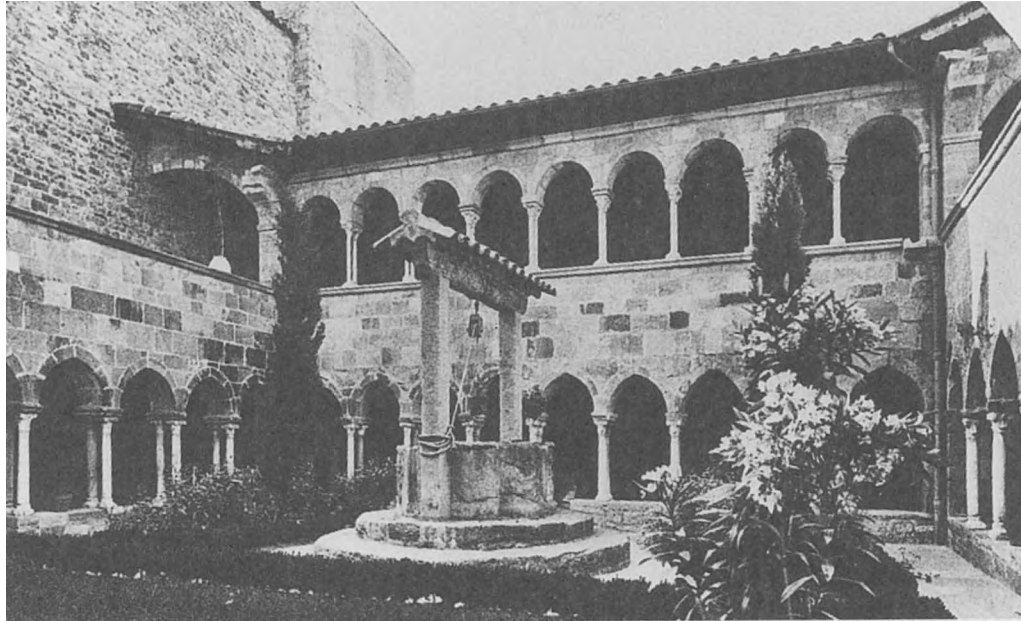
Van die ontmoeting heeft hij dat gedicht gemaakt en als je dat leest, krijg je een beeld hoe hij de werkelijkheid transformeerde en dingen kon zien met een hevigheid en een dreiging die anderen nooit zouden ervaren. De mannen worden bergwandbewoners met rotskiezelogen die kijken tot aan het einde van het licht. Onze auto een raderdier, gevangen onder de loupe van hun kristallen blik.⁷

In het gesprek met Visser herinnerde zij zich ook de bezoeken aan Fréjus en Domrémy-la-Pucelle en hoe daar [841] 'Kloosterhofje van Fréjus' en [843] 'Jeanne d'Arc' ontstonden. Achterberg had op de Route Nationale een wegwijzer naar Domrémy, de geboorteplaats van Jeanne d'Arc, gezien. 'Goed, wij slaan de landweg naar Domrémy in, en daar gaat dan dat gedicht "Jeanne d'Arc" [...] spelen.' Achterberg had 'in de borstzak

⁵ Vgl. ook *Biografie*, p. 503, G. Otterloo, *Het Achterberg-sonnet*, p. 326 en A.L. Sötemann, 'Achterberg thuis en op reis', p. 45.

⁶ De dateringen van de eerste voltooide versies van deze gedichten variëren van vóór 10 oktober 1949 tot vóór 7 mei 1950 (zie het apparaat).

⁷ J. Haverkate, 'Man tussen twee vuren', p. 27. Vgl. ook C. ter Kuile-Langelaan/W.M. Visser, 'Een reis is als je terug bent maar een zucht', p. 34–35.

Twée ansichtkaarten uit de collectie Achterberg, 'Frejus, L'Interieur du cloître' en 'Auron, Le Téléphérique' (collectie NLMD)

van zijn colbert een klein notitieboekje [...] met een nóg kleiner stompe potlood en ja, toen we uit Domrémy terugkwamen werden daar toch wel zinnen geboren' (p. 32). In [841] 'Kloosterhofje van Fréjus' heeft Achterberg volgens Ter Kuile op vergelijkbare wijze indrukken verwerkt (p. 34):

Er waren nog heel weinig toeristen in die tijd; we waren er helemaal alleen en dan voelde je bij hem een spanning die hij ook overbracht, dan ging je zelf ook meer van zo'n kloosterhofje voelen. Niet dat dan ook meteen het gedicht ontstond, dat geloof ik niet. Tijdens het kijken had hij blijkbaar bepaalde invallen die werden genoteerd, maar naderhand ging hij dingen koppelen. In dat kloosterhofje was bijvoorbeeld een mooi gevormde drinkwaterput – ze hadden daar vroeger varkens – en daar ziet hij dan in het gedicht een vrouw bij. Ja, ik denk wel dat het die volgorde had.⁸

Op grond van de verwijzingen in [829] 'Vercors' kan worden verondersteld dat het gedicht op dezelfde wijze tot stand is gekomen. De titel 'Vercors' verwijst naar de streek waar Valence ligt en het gebruik van 'corniche' (regel 14) is mogelijk geïnspireerd op de Grande Corniche. De genoemde plaatsen liggen enkele honderden kilometers van elkaar verwijderd. De gebeurtenis die ten grondslag lag aan [842] 'Chrysoliet' had echter 'nog vóór de Provence' plaatsgevonden (p. 34), terwijl de in [829] 'Vercors' genoemde Corniche pas in de laatste etappe van de reis werd bezocht. Het is om die reden ook in dit geval zeer waarschijnlijk dat Achterberg ter plaatse aantekeningen heeft gemaakt en enige tijd daarna (wellicht pas na terugkomst in Nederland) het gedicht heeft geschreven. Tekstinterferenties tussen de beide gedichten ondersteunen deze veronderstelling.⁹

De ontstaansgeschiedenis van [827] 'Mascotte' kan in Zuid-Frankrijk gesitueerd worden op grond van de aanduidingen 'Zuid-Frankrijk' (*M*¹ a, r. 3), 'Dal van de Loup, de Var en de Tinée' (r. 9) en het gebruik van het Franse woord 'téléférique' (r. 11).¹⁰ Alhoewel directe geografische verwijzingen ontbreken in [828] 'Plexus solaris', zal ook dit gedicht naar aanleiding van de reis geschreven zijn, gezien de tekstuele en materiële overeenkomsten tussen de kladhandschriften van dit gedicht en [870] 'Déjà-vu'.¹¹ Op grond van overeenkomsten in ductus en papiersoort

⁸ Vgl. de afbeelding op p. 419.

⁹ Vgl. [842] 'Chrysoliet', *M*¹ I a, r. 9 'Onder de loupe van hun kristallen blik' en r. 10 'radardier' met [829] 'Vercors', *M*¹ c, r. 11 'een dikke loupe van [breekt af]' en 'onder een loupe een dier met raderen'.

¹⁰ Vgl. de afbeelding op p. 419. Otterloo spreekt van 'het dal van de Tinée naar Auron, waar men met de téléférique de bergen op gaat' (*Het Achterberg-sonnet*, p. 328).

¹¹ Vgl. [828] 'Plexus solaris', r. 11 'wit kasteel achter een oprijlaan' en [870] 'Déjà-vu', r. 3 'witte kastelen langs de straat'. Zie voor [870] 'Déjà-vu' verder § 36.1.3.

kunnen ook [823] 'Gobelin' en [825] 'Huiszoeking' tot de Franse reisgedichten gerekend worden. In het geval van [825] 'Huiszoeking' was al eerder gesuggereerd dat het gedicht wel eens de 'poëtische weerslag' van het bezoek aan Marsmans laatste verblijfplaats te St. Romain zou kunnen zijn.¹²

36.1.3 *Ontstaansgeschiedenis van de reisgedichten voor Autodroom*

Behalve de voornoemde zes gedichten uit *Mascotte* kan het ontstaan van negen gedichten die later in *Autodroom* werden opgenomen, met zekerheid in verband worden gebracht met de Franse reis van 1949: [855] 'Cartering', [861] 'Riviéra', [870] 'Déjà-vu', [886] 'Valuta', [890] 'Tracé', [897] 'Contrapunt', [898] 'Gorge de Loup', [900] 'Souvenir' en [929] 'Topografie'. Papiersoort en ductus van de kladhandschriften van deze gedichten vertonen grote overeenkomsten met de reisgedichten uit *Mascotte*, hetgeen doet veronderstellen dat de gedichten – althans in eerste aanzet – min of meer gelijktijdig zijn ontstaan. Gezien de lange periode tussen de Franse reis en de voorpublicatie van deze gedichten, is het waarschijnlijk dat Achterberg geruime tijd nodig heeft gehad om de gedichten te voltooien.¹³

De geografische aanduidingen in [861] 'Riviéra', [870] 'Déjà-vu', [900] 'Souvenir' en [898] 'Gorge de Loup' verwijzen alle naar plaatsen die tijdens de reis naar Zuid-Frankrijk werden aangedaan.¹⁴ Volgens Chetty ter Kuile heeft Achterberg in [861] 'Riviéra' en [900] 'Souvenir' indrukken verwerkt die hij op of nabij de Corniche heeft opgedaan:

En bevrijdend was volgens mij ook de Riviéra voor hem. Zoals ik al zei: die rust die uit zijn gedichten spreekt... Ook in *Autodroom*, gedichten als 'Riviéra' [...] en 'Souvenir' [...]: 'Schip van brillanten voor de cap d'Antibes; / lust om te liggen in de blauwe nacht; / onder de kust,' want je zit dan op die hoge Corniche [...], en dan kun je zo naar beneden kijken in die zee. 'Langs de landzijde tot aan Nice de dracht / der paarden die de zachte verten klieven;' er waren namelijk langs de wegen lampjes aangebracht en dat vond hij zo mooi; 'verkoren snoeren, naar hun vrij believen / dalend en

¹² G. Otterloo, *Het Achterberg-sonnet*, p. 333, noot 1. Zie voor een uitgebreider verslag van het bezoek aan het huis van Marsman: J. Haverkate, 'Man tussen twee vuren', p. 28–30.

¹³ De dateringen van de eerste voltooide versies van de gedichten variëren van vóór 21 november 1951 tot vóór 27 september 1952 (zie het apparaat).

¹⁴ In [861] 'Riviéra': de titel 'Provence' (in *M*¹ g), 'zee waaraan het zuiden ligt' (r. 4), 'Estérelle-gebergte' (r. 6), 'Tot in Italië' (r. 8) en 'côte d'azure' (*M*¹ d, r. 14). In [870] 'Déjà-vu': Camargue (*M*¹ I, r. (9)) en in [898] 'Gorge de Loup' de verwijzing in de titel naar Gorges du Loup. In [900] 'Souvenir': de titel 'Côte d'azure' (in *M*¹ f), 'Menton' en 'Nice' (*M*¹ c, r. 5) en 'côte d'azur' (r. 9).

rijzend over berg en schacht.' Die snoeren waren door de wind natuurlijk geregeld in beweging, op een rustige, ontspannen manier.¹⁵

Een tekstinterferentie tussen beide gedichten doet voorts vermoeden dat Achterberg in dezelfde periode aan de gedichten heeft gewerkt.¹⁶ [900] 'Souvenir' is eveneens verwant met [870] 'Déjà-vu',¹⁷ waarin indrukken van verschillende etappes van de reis zijn verwerkt. 'Camargue' (*M*¹ I, r. (9)) verwijst naar een streek ten zuiden van Nîmes waar Achterberg geweest is.¹⁸ Chetty ter Kuile herinnerde zich dat Achterberg 'onderweg eens een hele beschouwing hield over de achteruitkijkspiegel van de Ford als een ding waarin je kon zien wat voorbij was. Dingen waren voorbij en toch nog zichtbaar, in die geest sprak hij.'¹⁹

De titel van [898] 'Gorge de Loup' verwijst naar de Gorges du Loup in de Alpes Maritimes. Het gedicht werd in 1953 samen met zes andere gedichten onder de titel 'Zeven reisgedichten' opgenomen in *Maatstaf*.²⁰ Op grond van de eerder genoemde overeenkomsten in papiersoort en ductus kunnen behalve [898] 'Gorge de Loup' nog vijf van de 'Zeven reisgedichten' in verband worden gebracht met de reis naar Zuid-Frankrijk: [855] 'Cartering', [886] 'Valuta', [890] 'Tracé', [897] 'Contrapunt' en [929] 'Topografie'. Gezien de datum van publicatie is het niet uitgesloten dat Achterberg de gedichten pas in een later stadium heeft voltooid. In [886] 'Valuta' heeft hij mogelijk ook indrukken van een tweede reis naar Frankrijk, in 1952 met Ed. Hoornik, verwerkt.²¹

36.2 GEDICHTEN 1949

36.2.1 *Ad interim*

Op 25 mei 1949 vroeg Jaap Romijn Achterberg om gedichten voor *Ad interim*. Het is niet bekend of Achterberg op dit verzoek heeft gereageerd. Pas op 9 september 1949 stuurde hij een onbekend aantal ge-

¹⁵ C. ter Kuile-Langelaan/W.M. Visser, 'Een reis is als je terug bent maar een zucht', p. 36.

¹⁶ Vgl. [861] 'Riviéra', *M*¹ d, r. 14 'dit is de côte d'azur' en [900] 'Souvenir', r. 9 'Dit is de côte d'azur'.

¹⁷ Vgl. [870] 'Déjà-vu', *M*¹ a, r. 4-5 'de auto gaat [//] verder in het fluweel' en [900] 'Souvenir', r. 10 'De lange limousine in 't fluweel'.

¹⁸ C. ter Kuile-Langelaan/W.M. Visser, 'Een reis is als je terug bent maar een zucht', p. 39.

¹⁹ J. Haverkate. 'Man tussen twee vuren', p. 26. Vgl. C. ter Kuile-Langelaan/W.M. Visser, 'Een reis is als je terug bent maar een zucht', p. 33, waar zij het verband legt met [870] 'Déjà-vu', r. 9-11.

²⁰ Zie verder § 39.4.1.

²¹ Zie verder § 39.3.3.

dichten aan Romijn. Op 4 oktober schreef hij: 'in dank voor je briefkaartje zend ik je hierbij de doorslag. Mag ik straks *een paar* nummers ontvangen, als het mogelijk is?' Waarschijnlijk betreft het de gedichten die in de oktober-aflevering van *Ad interim* werden gepubliceerd: [823] 'Gobelin', [824] 'Pand' en [825] 'Huiszoeking'. Ook is het mogelijk dat de zending gedichten heeft bevat die gepubliceerd zouden worden in *De gids*, waarvan Romijn na de fusie met *Ad interim* redacteur was geworden.

36.2.2 *De gids*

Op het omslag van de oktober-aflevering van *Ad interim* maakte de redactie bekend dat het tijdschrift vanaf de nieuwe jaargang zou fuseren met *De gids*: 'Met ingang van 1 Januari 1950 zal Ad Interim verenigd zijn met het algemeen-cultureel maandblad De Gids [...]. De wederzijdse redacties vormen tezamen een redactieraad, die aan Dr. E.J. Dijksterhuis en Jaap Romijn de verantwoordelijke redactie heeft toevertrouwd. De gecombineerde tijdschriften zullen verschijnen onder de naam De Gids.'²²

Tijdens de voorbereidingen van het eerste gezamenlijke nummer is er in de redactieraad onenigheid ontstaan over de bijdrage van Achterberg. Toen Romijn op 10 oktober 1949 aan Dijksterhuis doorgaf welke kopij er voor het januari-nummer was, vermeldde hij vier gedichten van Achterberg en schreef hij: 'Achterberg weigeren we nooit, maar feitelijk diende jij ze toch gezien te hebben. Ik zou je echter in dit geval willen verzoeken met de proeven genoegen te nemen.'²³ De vier gedichten waren: [826] 'Parhelium', [827] 'Mascotte', [828] 'Plexus solaris' en [829] 'Vercors'. Omdat een aantal leden van de redactieraad bezwaren had tegen [828] 'Plexus solaris', werd besloten de publicatie van dit gedicht uit te stellen. Romijn ging hiermee akkoord, al deelde hij de bezwaren niet, zoals hij op 11 november 1949 aan Dijksterhuis schreef: 'Ik zie ze niet, maar er is m.i. geen bezwaar om het even te laten staan.'²⁴ In de overgeleverde correspondentie worden de bezwaren niet met name genoemd. Uit een brief van A.N. Molenaar valt af te leiden dat ook een zekere onwennigheid tussen de *Ad interim*- en de *Gids*-groep een rol speelde. Op 22 november 1949 schreef hij aan E.J. Dijksterhuis dat de *Ad interim*-leden 'er aan [zouden] moeten wennen, dat zij mijn onderte-

²² In de december-aflevering van *De gids* verscheen een soortgelijke verklaring: [E.J. Dijksterhuis], 'Van de redactie.' In: *De gids* 112.IV (1949), p. 161.

²³ Brief, *Gids*-archief, Leiden. Zoals hiervóór (§ 36.2.1) bleek, had Romijn respectievelijk op 9 september en 4 oktober gedichten van Achterberg ontvangen.

²⁴ Brief, *Gids*-archief, Leiden.

kende kroniek vaak met even weinig genoegen lezen als ik de gedichten van de heer Achterberg en anderen²⁵

Niet alleen [828] 'Plexus solaris' maar ook [829] 'Vercors' werd in portefeuille gehouden. Na de verschijning van het januari-nummer – waarin [826] 'Parhelium' en [827] 'Mascotte' werden gepubliceerd – informeerde Achterberg op 18 januari 1950 bij Jaap Romijn wanneer de andere gedichten geplaatst zouden worden. Pas op 18 april heeft Romijn zijn brief beantwoord, want op 25 april schreef Achterberg hem:

dank voor je postwissel van de 18e. Daarop schrijf je dat er nog één gedicht bij De Gids ligt, maar het zijn er twee: 'Vercors' en 'Plexus solaris', zoals je je misschien herinnert. Ik doe ze hier weer bij in en zou graag even vernemen wanneer je ze publiceert. Het vers 'Röntgen' heb ik indertijd teruggenomen; dit komt dus te vervallen.²⁶

Op 28 april antwoordde Romijn dat de gedichten in het juni-nummer zouden verschijnen. Tevens verzocht hij Achterberg een nieuwe bijdrage te sturen (zie verder § 36.3.4).

36.2.3 *De nieuwe stem*

Op 12 oktober 1949 stuurde Achterberg zeven gedichten aan N.A. Donkersloot, die hem om een bijdrage voor *De nieuwe stem* gevraagd had. Uit aantekeningen van Donkersloot op Achterbergs brief blijkt om welke gedichten het gaat. In twee groepen noteerde hij de volgende gedichten: – [830] 'Bloedwraak', [831] 'Ets', [832] 'Fructidor' en [833] 'Nevelheim'; – [834] 'Nabeeld', [835] 'Plastic' en [836] 'Katalisator'.

Van deze zending heeft Achterberg – althans naar eigen zeggen, zoals hierna zal blijken – de gedichten [830] 'Bloedwraak' en [835] 'Plastic' teruggevraagd. Op 7 januari 1950 stuurde hij deze gedichten aan Gerrit Borgers ter publicatie in *Podium* (zie § 36.3.1). Toen hij een maand later de drukproeven van *De nieuwe stem* ontving en zag dat daarin toch [830] 'Bloedwraak' was afgedrukt, schreef hij op 11 februari 1950 aan Donkersloot:

Toen je me destijds om verzen vroeg, zond ik je *Bloedwraak, Plastic, Ets, Fructidor, Nevelheim, Nabeeld* en *Katalisator*. Inmiddels vond je goed dat ik weer over de twee eerste beschikte. Zou je dit, zonodig, ter plaatse even willen bevestigen, ook voor 'Plastic' in de ze groep, of kan er nu misschien van de 5 verzen 1 groep gemaakt worden? (óf laat je thans ook Nabeeld en Katalisator liever vervallen?)

²⁵ Brief, *Gids*-archief, Leiden. Molenaar verzorgde de kroniek 'Overzicht van de binnenlandse politiek'.

²⁶ [838] 'Röntgen' werd gepubliceerd in de februari-aflevering van *Podium* (zie § 36.3.1).

Eddy had Bloedwraak en Plastic ter inzage voor een uitgave, waarvoor hij ze ten slotte niet geschikt achtte.²⁷ Toen verzocht Podium om een bijdrage en nu zijn ze daar al gezet. Ik hoop dat je dit achteraf wilt accepteren en dank je bij voorbaat wanneer je een en ander wilt doorgeven aan Querido.²⁸

Donkersloot ging niet akkoord met deze gang van zaken. Op 16 februari 1950 antwoordde hij:

ik verkeerde, en verkeer nog, in de mening dat je Plastic en Nabeeld had teruggevraagd. Bloedwraak, Ets, Fructidor en Nevelheim vond ik met elkaar zo'n goed geheel vormen. En je vroeg ze toen níét voor Podium terug. Nu is het ons pas nog overkomen dat ons al voor de N. Stem afgestane verzen van Bert Voeten in Podium verschenen, en wij voelen er als redactie begrijpelijk niets voor om nu wéér aan Podium verzen die al voor ons waren bestemd af te staan en dat terwijl ze juist een zo mooi geheel vormen. Het lijkt mij daarom beter dat nu Podium eens een van de al gezette verzen laat lopen, en dan bijv. met Plastic ook Nabeeld opneemt. In dat geval houd ik dan nog over Katalisator, dat dan erg alleen komt te staan. Ik sluit daarom die drie verzen hierbij in. En ik hoop dat wij weer eens nieuwe, liefst ook enigszins aaneensluitende van je krijgen? Ik hoop dat je bovenstaande regeling kunt goedvinden, het lijkt mij billijk, gegeven de oudste rechten.

Achterbergs reactie op deze brief is niet overgeleverd. Uiteindelijk werden alle gedichten uit de eerste groep in de februari-aflevering van *De nieuwe stem* gepubliceerd. [830] 'Bloedwraak' werd echter ook opgenomen in de februari-aflevering van *Podium*.²⁹ In dit tijdschrift zouden ook [834] 'Nabeeld', [835] 'Plastic' en [836] 'Katalisator' worden gepubliceerd (zie verder § 36.3.1 en § 36.3.3).

36.2.4 *Vrij Nederland*

Op 12 september 1949 schreef Querido's directrice Alice von Eugenvan Nahuys aan Achterberg dat zij een verzoek van Johan van der Woude had gekregen een gedicht uit de te verschijnen bundel *Sneeuwwitje* in *Vrij Nederland* te mogen publiceren: 'Wilt U mij even berichten of U daarmee accoord kunt gaan?'³⁰ Op 13 september 1949 gaf Achterberg hiervoor toestemming.³¹ Een dag later stuurde mevrouw Von Eugen

²⁷ Hierover is niets bekend.

²⁸ Querido was de uitgever van *De nieuwe stem* en had op 9 februari 1950 de 'proef in duplo' aan Achterberg gezonden (verzendsbriefje, Querido-archief, Amsterdam). Achterberg stuurde een exemplaar gecorrigeerd terug, het andere schonk hij op 22 februari 1950 aan J.A. Vooren. Beide exemplaren zijn niet bewaard gebleven.

²⁹ Zie verder § 36.3.1. In een brief van 14 maart 1950 aan J.A. Vooren noemde Achterberg de publicatie van het gedicht in *De nieuwe stem* 'een vergissing'.

³⁰ Doorslag brief, Querido-archief, Amsterdam.

³¹ Brief, Querido-archief, Amsterdam.

aan Van der Woude ‘een proef van Achterberg’s “Sneeuwwitje” om er een gedicht uit te kiezen voor opname in Vrij Nederland. Wil je er vooral bij vermelden dat de bundel dit najaar bij ons verschijnt?’³² In *Vrij Nederland* zou echter geen gedicht uit *Sneeuwwitje* worden gepubliceerd. Wel verscheen in het nummer van 19 november 1949 – zonder verdere aankondiging – het gedicht [837] ‘Sneeuwwitje’, dat in *Mascotte* zou worden gebundeld.

36.3 GEDICHTEN 1950

36.3.1 *Podium*

Op verzoek van Gerrit Borgers, de redactie-secretaris van *Podium*, stuurde Achterberg op 7 januari 1950 [830] ‘Bloedwraak’, [835] ‘Plastic’ en [838] ‘Röntgen’ aan het tijdschrift. Zoals hiervóór reeds ter sprake kwam (zie § 36.2.3), had hij [830] ‘Bloedwraak’ en [835] ‘Plastic’ eveneens afgestaan aan *De nieuwe stem*, wat tot een misverstand en de dubbele publicatie van [830] ‘Bloedwraak’ leidde. Ook [838] ‘Röntgen’ had Achterberg eerder aan een ander tijdschrift, *De gids*, gezonden, maar dit gedicht had hij tijdig teruggevraagd.³³

Nadat Achterberg op 3 februari 1950 de gecorrigeerde drukproef van de drie gedichten aan Borgers teruggestuurd had, verschenen de gedichten in de februari-aflevering van *Podium*.

36.3.2 *Tijd en taak*

Over de publicatie van [839] ‘Vroegkerk’ in *Tijd en taak* van 4 februari 1950 zijn geen gegevens bekend. Naast het gedicht is een toelichting van J.G. B[omhoff] afgedrukt, waarin expliciet gemeld wordt dat Achterberg het gedicht aan het tijdschrift heeft afgestaan.

36.3.3 *Podium*

Op 21 maart 1950 schreef Achterberg aan Gerrit Borgers: ‘Willem Nagel verzocht me weer eens iets te sturen; gelieve het inliggende aan te treffen. Graag zou ik er spoedig over vernemen [...]’.³⁴ De door Achterberg gestuurde gedichten waren: [840] ‘Maréchaussée’, [841] ‘Kloosterhofje van Fréjus’ en de eerder aan *De nieuwe stem* gestuurde gedichten [834] ‘Nabeeld’ en [836] ‘Katalisator’.

³² Doorslag brief, Querido-archief, Amsterdam. Uit de brief blijkt dat het een ongecorrigeerde proef van de bundel betrof.

³³ Zie de in § 36.2.2 geciteerde brief van Achterberg aan Jaap Romijn van 25 april 1950.

³⁴ Op 24 maart informeerde Achterberg: ‘Ontving je mijn zending van gisteren en mag ik er iets over horen?’ Een antwoord van Borgers hierop is niet bewaard gebleven.

Op 25 mei 1950 stuurde Achterberg de drukproeven terug: 'helaas kon ik je de drukpr. niet eerder retourneren, omdat we enige dagen weg waren. Ik hoop dat dit oponthoud je geen last veroorzaakt.'³⁵ In de mei-aflevering van *Podium* werden alleen [840] 'Maréchaussée', [841] 'Kloosterhofje van Fréjus' en [834] 'Nabeeld' opgenomen. De publicatie van [836] 'Katalisator' werd uitgesteld (zie verder § 36.3.6).

36.3.4 *De gids*

Op 7 mei 1950 stuurde Achterberg [842] 'Chrysoliet' en [843] 'Jeanne d'Arc' aan Jaap Romijn, ter aanvulling van twee gedichten die nog bij *De gids* lagen, [828] 'Plexus solaris' en [829] 'Vercors' (zie hiervóór, § 36.2.2). Op 14 mei 1950 stuurde Romijn een inhoudsopgave van het juni-nummer aan E.J. Dijksterhuis, waarin de vier gedichten van Achterberg vermeld stonden; op 20 mei 1950 schreef hij aan Dijksterhuis:³⁶

Zoojuist verneem ik 'onder de roos', dat Gerrit Achterberg zoowel de Staatsprijs voor poëzie als de prijs van Amsterdam voor het beste gedicht van 1949 ontvangen zal.³⁷ Eddie Hoornik staat ons voor die gelegenheid een bewerkte lezing over A. af, een uitnemend stuk waarvoor, dunkt mij, Charles Timmer maar weer opgeschoven moet worden. Verder komt het wel heel goed uit, dat we nog gedichten van Achterberg hebben.

Het artikel van Hoornik zou inderdaad in de juni-aflevering van *De gids* worden geplaatst, aansluitend op de gedichten van Achterberg.³⁸

Eind mei heeft Achterberg de proeven van de gedichten ontvangen en gecorrigeerd, zoals blijkt uit de volgende brief van Bert Bakker van 26 juni 1950:

Zaterdagmiddag las ik bij Gerrit Kamphuis [...] het laatste nummer van de Gids. Ik had je verzen reeds in drukproef gelezen bij ons laatste bezoek aan jullie. Maar door de gesprekken zijn ze klaarblijkelijk niet zó tot me doorgedrongen als ze moesten. Daarom moet het mij nog even van het hart, dat een gedicht als VERCORS eenvoudigweg voor mij het toppunt van volmaaktheid is. Het is werkelijk een ongelooflijk prachtig vers geworden, om je ogen bij uit te wrijven.³⁹

36.3.5 *De Vlaamse gids*

Op 2 mei 1950 verzocht M. Rutten namens de redactie van *De Vlaamse gids* Achterberg om een aantal gedichten voor het tijdschrift. Achterberg

³⁵ Op 22 mei 1950 vond te Den Haag de uitreiking van de P.C. Hooftprijs aan Achterberg plaats (zie § 30.5).

³⁶ Beide brieven bevinden zich in het *Gids*-archief te Leiden.

³⁷ Zie respectievelijk § 30.5 en § 32.3.2.

³⁸ Ed. Hoornik, 'Gerrit Achterberg' In: *De gids* 113.1 (1950), p. 405–421, eerder verschenen o.d.t. 'Het water uit de rots' (zie de Bibliografie van secundaire literatuur).

³⁹ Het door Bakker genoemde bezoek had plaatsgevonden op 28 mei 1950.

zal vrijwel direct drie gedichten – [844] ‘Avond’, [845] ‘Metronoom’ en [846] ‘Velodroom’ – hebben gestuurd en daarbij naar de plaatsingstermijn hebben geïnformeerd, want op 11 mei 1950 bedankte Rutten hem voor de ‘toezending van uw drie mooie, steeds zo uitzonderlijke gedichten. We zullen ze, gehonoreerd, zo spoedig mogelijk trachten te plaatsen. Ik vermoed dat het geen drie maanden zal duren vooraleer ze zullen kunnen verschijnen. Een drukproef zal u tijdig worden toegezonden.’ Deze drukproef is niet overgeleverd. De gedichten werden gepubliceerd in de september-aflevering van *De Vlaamse gids*.

36.3.6 *Podium*

Op 15 augustus 1950 stuurde Achterberg [847] ‘Erfvijand’ en [848] ‘Vrijgezel’ aan Gerrit Borgers: ‘ziehier op je verzoek nog twee verzen bij “Katalisator”. Zou je mij misschien p.o. kunnen zeggen wanneer je ze opneemt; met het oog op een a.s. bundeling.’⁴⁰ Op 18 augustus antwoordde Borgers: ‘De kopij voor het Augustus-September-nummer (een dubbelnummer) is al naar de zetter, dus we plaatsen deze verzen met “Katalisator” in het October-nr, dat ongeveer 15 Oct. uit zal komen.’ Op 20 september 1950 schreef Achterberg hem: ‘Nu gaan wij waarschijnlijk van 3–18 October op reis;⁴¹ als de drukproeven in die tijd zouden vallen, zou je dan zo goed willen zijn ze zelf even na te zien?’ Wie uiteindelijk de proeven heeft gecorrigeerd, is niet bekend.

36.3.7 *De nieuwe stem*

Nadat Achterberg begin september 1950 de kopij voor *Mascotte* bij uitgeverij Querido ingeleverd had, werden de nog niet voorgepubliceerde gedichten uit de bundel – [849] ‘Zoekplaat’ tot en met [854] ‘Ballade van de winkelbediende III’ – in *De nieuwe stem* geplaatst. De zes gedichten werden eind september door Querido (die ook het tijdschrift uitgaf) aan drukkerij Thieme gestuurd.⁴² Ze verschenen in de oktober-aflevering van *De nieuwe stem*.

36.4 DE RIJMPRENT VAN [474] ‘WOORD’

Op 14 november 1950 schreef de Groningse kunstenaar Siep van den Berg – die Achterberg in 1946 voor het eerst ontmoet had op de recep-

⁴⁰ Zie voor het eerder gestuurde gedicht [836] ‘Katalisator’ hiervóór, § 36.3.3. De aanstaande bundeling betrof *Mascotte* (zie § 37.1).

⁴¹ Het betreft de reis naar Parijs, waar het echtpaar Achterberg bij Simon Vinkenoog en zijn vrouw logeerden. Zie *Biografie*, p. 513–519.

⁴² Ongedateerd verzendbriefje (tussen 18 september en 3 oktober 1950), Querido-archief, Amsterdam.

tie ter gelegenheid van de vijftigste verjaardag van Hendrik de Vries – aan Achterberg:

Tegen de jaarwisseling maak ik meestal voor onze vrienden een rijmprent in een zeer kleine oplage enwel [*sic*] handverlucht. Gaarne zou ik deze keer o.a. gebruik maken van uw vers 'Woord' uit de bundel *Limiet*. Toen een zeer jonge vriend van ons laatst is gestorven is mijn aandacht op dit vers gevallen.

Als U dit goedkeurt wil U mij dan dit vers in handschrift doen toekomen zoodat ik met event. verandering op de hoogte ben. Wanneer ik dan zoover ben met een definitief ontwerp zal ik U dit zenden.

Natuurlijk zal ik gaarne eenige exemplaren voor Uw vrienden maken, wat U dan wel wilt opgeven in aantal.

In zijn antwoord op deze brief gaf Achterberg toestemming voor de rijmprent en stuurde hij een manuscript van [474] 'Woord'.⁴³ Het manuscript bevat alleen een interpunctievariant ten opzichte van de versie uit *Limiet*.⁴⁴

Op 6 december 1950 was de rijmprent gereed en stuurde Van den Berg vijftien exemplaren aan Achterberg: 'Met "Woord" experimenteerde ik nogal zooals je aan een paar nummers nog zult zien. Tenslotte hield ik me aan de vogels. Woorden zijn meen ik ook een soort van vogelen.' Wat hij precies bedoelde met 'experimenteren' is niet duidelijk; de door mij geraadpleegde exemplaren van de rijmprent bevatten alle dezelfde voorstelling: door middel van sjabloontechniek uitgespaarde vogels tegen een tweekleurige luchtpartij.⁴⁵ De tekst is in alle exemplaren identiek. Het gedicht werd in plano (op papier van Van Gelder Zonen, formaat 38,5 x 25,5 cm) uitgegeven onder de titel *Woord*. Het onderschrift luidt:

WOORD [//] van Gerrit Achterberg, met de hand verlucht [//] door Siep van den Berg, in een oplage van [//] 30 exemplaren, bestemd voor vrienden van dichter en verluchter. November 1950.

Op 9 december 1950 bedankte Achterberg Van den Berg per brief als volgt: 'we waren enkele dagen op reis geweest en vinden nu tot onze grote verrassing de rijmprenten. We zijn er heel blij mee en danken je hartelijk [...]'.⁴⁶

⁴³ Brief, 15 november 1950, particulier bezit.

⁴⁴ Collectie S. van den Berg, Amsterdam. Zie het apparaat bij het gedicht.

⁴⁵ Alleen de plaats van de vogels is hier en daar verschillend. Siep van den Berg kon zich niet herinneren dat hij andere vormen had gebruikt (mededeling aan mij, 2 oktober 1996).

⁴⁶ Brief, 9 december 1950, particulier bezit.

37 Mascotte

37.1 VOORBEREIDINGEN VOOR DE BUNDEL

Op 8 juni 1950 schreef Achterberg aan J.A. Vooren, die hem om informatie over verschillende tijdschriftpublicaties gevraagd had: 'De tijdschrift-verzen, waar U om vroeg, zullen waarschijnlijk eerlang gebundeld worden onder de naam "Mascotte". Mag ik U deze bundel dan t.z.t. toezenden?' Het is niet bekend wanneer Achterberg aan de samenstelling van *Mascotte* begonnen is. In de loop van juni was hij blijkbaar al een aardig eind op streek, want op 27 juni 1950 belde hij met uitgeverij Querido voor een afspraak om de uitgave verder te bespreken. De volgende dag schreef Alice von Eugen-van Nahuys hem hierover:

Het lijkt mij het beste dat U mij het manuscript van Uw nieuwe bundel aangetekend zendt, evenals hetgeen nog aan "Cryptogamen II" ontbrak.

Na lezing kunnen we overwegen of en wanneer wij tot uitgave kunnen komen en pas daarna kunnen we natuurlijk over het contract spreken. Maar daarover zullen we het toch wel eens worden.¹

Eind augustus of begin september 1950 heeft Achterberg de kopij voor *Mascotte* bij de uitgever gebracht en de uitgave met directie-assistente Tine van Buul besproken. Ook heeft hij bij deze gelegenheid toegezegd in de toekomst al zijn werk bij de uitgever onder te brengen, zoals blijkt uit wat Alice von Eugen naar aanleiding van het bezoek schreef op 5 september 1950:

Het spijt me dat ik niet aanwezig was om de uitgaven van 'Mascotte' en 'Cryptogamen II' te bespreken, maar ik heb het gevoel dat juffrouw van Buul alles wel goed met U heeft behandeld.

Ik ben heel blij, blijer dan ik U kan zeggen, dat U besloten hebt al Uw werk bij ons uit te geven. Wij zullen alles doen om U tevreden te stellen en beginnen dan ook om, hoe moeilijk dat gezien de vele arbeid op de drukkerijen en gezien ons al overvolle programma zal zijn, te trachten Mascotte dit najaar nog te laten verschijnen en wel vóór Sinterklaas.² Cryptogamen II zal dan vroeg in het volgende najaar, dus in 1951, komen, onvoorziene omstandigheden voorbehouden.

¹ Doorslag brief, Querido-archief, Amsterdam. Met 'Cryptogamen II' is de latere verzamelbundel *Oude cryptogamen* bedoeld. Zie verder § 38.2.

² Op 4 september 1950 had zij de bundel reeds aan drukkerij G.J. Thieme te Nijmegen gestuurd (zie verder § 37.2).

Wij hopen U de proeven van Mascotte over veertien dagen of 3 weken al te kunnen zenden en wel, zoals U ons ook voor inkomende recensies verzocht, onder gesloten couvert.

Ik hoop U dezer dagen het concept-contract voor beide uitgaven afzonderlijk te sturen. Ik krijg de concepten dan wel voorzien van Uw eventuele op- en aanmerkingen terug om de contracten in definitieve vorm te kunnen opmaken en te laten registreren.

U schrijft dat een van Uw wensen is dat U na het volledig afdrukken het oorspronkelijke handschrift terug krijgt, maar dat is eigenlijk een overbodige opmerking want als U met de eerste proef het handschrift terug ontvangt, hebben wij dat niet meer nodig en kunt U het dus achterhouden.

Ingesloten ontvangt U een lijst van bladen, waarheen wij gewoonlijk recensie-exemplaren zenden. Zijn daar bladen bij, waarheen U geen recensie-exemplaren gezonden wenst te zien of mankeren er bladen aan, die U wel een exemplaar zoudt willen sturen, geeft U dat dan op deze lijst even aan; wij kunnen daar dan t.z.t. rekening mee houden.³

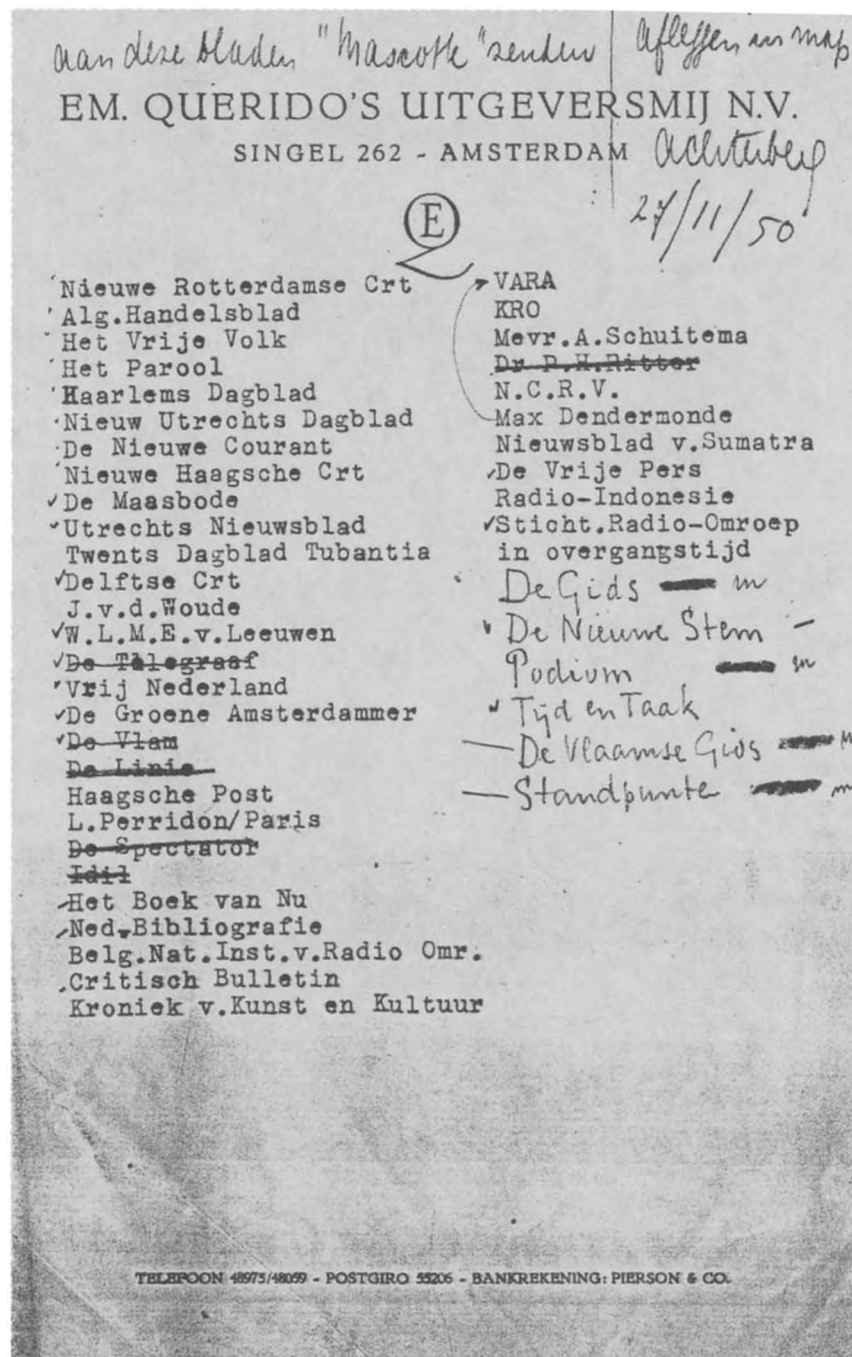
Met de laatste drie alinea's reageerde mevrouw Von Eugen op een door Achterberg ingebrachte lijst met aanvullende bepalingen voor het contract, die bij de doorslag van haar brief in het Querido-archief is overgeleverd:

- [1] Er wordt geen omzetbelasting in rekening gebracht.
- [2] De auteur ontvangt na het volledig afdrukken terstond het oorspronkelijk handschrift terug.
- [3] De uitgever verzendt drukproeven en recensies onder gesloten couvert naar de auteur.
- [4] Is door de auteur bezwaar gemaakt tegen toezending van een recensie-exemplaar aan een bepaald orgaan of kritikus, of toezending aan een bepaald orgaan of kritikus verzocht, dan handelt de uitgever dienovereenkomstig.
- [5] Alle gevallen of geschillen, waarin dit contract niet voorziet, worden voorgelegd aan de Federatie van beroepsverenigingen van kunstenaars of aan het bureau van Auteursrecht.
- [6] De uitgever doet dit contract, na door hem en de auteur te zijn ondertekend, terstond in duplo registreren, waarna hij de auteur onverwijld een geregistreerd exemplaar aangetekend toezendt.
- [7] bepaling overname van andere uitgevers.⁴

Op 8 september 1950 stuurde Von Eugen het concept-contract voor *Mascotte*: 'Ik vermoed haast dat U het zo met dit concept wel eens zult

³ De lijst is door Achterberg aangepast en teruggestuurd, en bevindt zich in het Querido-archief te Amsterdam. Zie de afbeelding op p. 432.

⁴ De nummers zijn door mij toegevoegd. De bepalingen [2]–[4] werden naderhand doorgehaald.

Door Achterberg aangepaste lijst van bladen, die een recensie-exemplaar van *Mascotte* zouden moeten ontvangen (Querido-archief, Amsterdam)

kunnen zijn, maar hoor het natuurlijk graag van U als U tegen de redactie van welke bepaling dan ook nog bezwaren mocht hebben.’ Verdere correspondentie van de kant van Achterberg hierover is niet overgeleverd. Zelf stelde Von Eugen op 25 september 1950 nog een wijziging in de nummering van de oplage voor: ‘We drukken 750 exemplaren, die we nummeren 1/750, en waarvan de nrs 1/10 voor U zijn. De exemplaren 11/750 moeten met het oog op de calculatie inderdaad beschikbaar zijn voor de verkoop. Daarboven drukken we 50 exx. voor de pers, die we Romeins nummeren.’ Een dag later verklaarde Achterberg zich hiermee akkoord, waarna Von Eugen hem op 28 september 1950 het definitieve contract ter ondertekening toestuurde.⁶

37.2 TYPOSCRIPT, KOPIJ VOOR DE BUNDEL

Op 4 september 1950 stuurde Alice von Eugen-van Nahuys de kopij voor *Mascotte* aan drukkerij G.J. Thieme te Nijmegen, met de instructie dat de bundel naar het model van *Sneeuwvitje* gezet moest worden ‘uit de Bembo 12/13’. Voor de titelpagina en het omslag (die beide uit de Garmond gezet moesten worden) stuurde zij zetinstructies en kleurschetsen mee. Zij vroeg of de drukker ‘met de grootste spoed’ twaalf reisvellen kon vervaardigen, gezien het feit ‘dat onze najaarsreis vandaag begonnen is, en dat deze bundel daarop persé nog mee moet’.⁷

Het typoscript van de bundel bestaat uit 32 gelinieerde bladen van dezelfde grootte en papiersoort, rechtsbovenaan genummerd ‘1’ tot en met ‘32’. Het typoscript heeft gediend als kopij voor de bundel, blijkens de zetinstructies van typografe Susanne Heynemann op het eerste blad (het typoscript van [827] ‘Mascotte’) en de door haar aangebrachte paginering op de overige bladen (‘6’ tot en met ‘37’). Op verschillende bladen zijn bovendien sporen van drukkersinkt te vinden.

De volgorde van de gedichten in de kopij is conform de samenstelling van de eerste druk van *Mascotte* en wordt hier verder niet beschreven. De kopij voor het voor- en nawerk van de bundel is niet overgeleverd.⁸

⁵ Doorslag brief, Querido-archief, Amsterdam, waar ook de hierna geciteerde correspondentie zich bevindt.

⁶ Het contract is gedateerd op 28 september 1950. Een exemplaar bevindt zich in de collectie Achterberg, een doorslag in het Querido-archief te Amsterdam.

⁷ Zie verder § 37.3. De correspondentie tussen Querido en Thieme bevindt zich in het Querido-archief te Amsterdam.

⁸ Zie voor de inhoud van *Mascotte* § 37.4. In het bezit van H. Entjes te Nieuwleusen bevindt zich een identieke doorslag van het typoscript, dat de opdracht bevat: ‘27 October 1950 [//] aan Heinz Entjes [//] van G. Achterberg’. Deze doorslag blijft in deze uitgave verder buiten beschouwing.

Op 8 september 1950 stuurde Susanne Heynemann aan Thieme de 'proeven voor reisvel en omslag terug met enige typografische correcties'. Nadat zij een verbeterde proef had ontvangen, schreef zij op 14 september aan de drukker: 'Het gehele bundeltje kan nu gezet worden als het reisvel. Alleen moeten de titels van de verzen íéts worden gespatieerd.' Op 18 september vroeg zij of Thieme 'ervoor [wilde] zorgen dat wij de proef van MASCOTTE zo tijdig mogelijk hebben dat de auteur ze voor zijn vertrek (3 October) makkelijk kan corrigeren? Hij gaat dan nl. voor enige tijd op reis.' Thieme heeft aan dit verzoek voldaan, want reeds op 23 september kon de uitgever de proef aan Achterberg sturen.⁹ Drie dagen later zond Achterberg de gecorrigeerde proef – 'waarop ik nog aanbracht: copyright Gerrit Achterberg' – terug.¹⁰ Op 3 oktober stuurde Alice von Eugen deze proef 'voor revisie met de nodige aanwijzingen van onze typografe' aan Thieme.

Uit de hiervóór geciteerde brieven kan worden afgeleid dat de proef die in de collectie Achterberg is overgeleverd een ander exemplaar is dan waar in de correspondentie over wordt gesproken: zowel de door Achterberg genoemde aanduiding van het copyright als de aanwijzingen van Susanne Heynemann ontbreken op de bewaard gebleven proef. Deze proef is dus een tweede exemplaar, waarin Achterberg overigens wel zijn correcties van zetfouten uit het eerste exemplaar heeft overgenomen.¹¹ De samenstelling van de proef is identiek aan de samenstelling van de eerste druk, met uitzondering van het ontbreken van de copyright-aanduiding op p. [4], de opmaak van p. 29–30 en p. 39–40¹² en van de inhoudsopgave (die in de proef op p. 41–42 is gedrukt), en het ontbreken van de colofon.¹³

Er is geen revisieproef van *Mascotte* overgeleverd. In verband met zijn vakantieplannen had Achterberg met Alice von Eugen van Nahuys afgesproken dat de correctie van de tweede proef ter uitgeverij zou geschieden. Dit is inderdaad gebeurd. Op 18 oktober 1950 stuurde Von Eugen de gecorrigeerde revisieproef aan de drukker, die vervolgens nog een laatste proef heeft vervaardigd. Na deze proef gezien te heb-

⁹ Verzendbriefje (Querido-archief, Amsterdam): 'MASCOTTE [//] 1e proef pag. 1/42 (slot ter corr.?'.

¹⁰ Brief, 26 september 1950, Querido-archief, Amsterdam.

¹¹ De proef is door Achterberg in potlood gecorrigeerd.

¹² Respectievelijk de gedichten [837] 'Sneeuwitje' (waarvan r. 19–21 op p. 29 zijn afgedrukt (i.p.v. op p. 30, zoals in *Mascotte*)) en [854] 'Ballade van de winkelbediende III' (waarvan r. 16–17 nog op p. 39 i.p.v. p. 40 zijn afgedrukt).

¹³ Zie de beschrijving in § 37.4.

ben, gaf de uitgever op 31 oktober 1950 het fiat voor afdrukken van '800 exx. plus inschiet op 100 grs 85 x 106'. Op 11 november volgde de proef van het omslag 'voor afdrukken' (850 exemplaren op wit Ingres), waarna de bundel en de omslagen door Thieme aan de binder, de firma J.A. van Waarden te Amsterdam, werden gestuurd.

37.4 DE EERSTE DRUK VAN MASCOTTE

Op 27 november 1950 stuurde Alice von Eugen-van Nahuys de auteurs-exemplaren van *Mascotte* aan Achterberg:

Het doet mij genoegen U te berichten, dat 'Mascotte' toch nog zo tijdig gereed is gekomen, dat het vóór Sinterklaas in de boekwinkels is. Het wordt vandaag n.l. verstuurd. U ontvangt hierbij Uw presentexemplaren nr 1/10 en bovendien het eerste exemplaar van de Romeins genummerde exemplaren voor de pers.

Ik mag U nog wel even zeggen, hoe bijzonder ik het op prijs stel, deze prachtige bundel te mogen uitgeven. Ik wens U en mezelf geluk met de verschijning.¹⁴

Een dag later bedankte Achterberg zijn uitgever voor de 'prachtige uitvoering van Mascotte! – alsmede voor het ontvangen der honoraria. De prettige wijze waarop U de uitgave met ons regelde doet ons U in het bijzonder erkentelijk zijn.'¹⁵

In het *Nieuwsblad voor de boekhandel* van 7 december 1950 staat de bundel als volgt vermeld: 'Achterberg, Gerrit[:] Mascotte. Amsterdam, Em. Querido. 20⁵ x 13⁵. 44 blz. fl. 3.75.'¹⁶ De samenstelling van de bundel is als volgt:

[Omslag]	GERRIT ACHTERBERG [//] MASCOTTE [///] QUERIDO
[Kaft]	
[I-IV]	[blanco]
[1]	MASCOTTE
[2]	[blanco]
[3]	GERRIT ACHTERBERG [//] MASCOTTE [//] [vignet] [///] AMSTERDAM [//] N.V. EM. QUERIDO'S UITGEVERSMIJ [//] MCML
[4]	Copyright 1950 by Gerrit Achterberg, Holland
5	[827] 'Mascotte'
6	[829] 'Vercors'
7	[842] 'Chrysoliet'

¹⁴ Met deze brief stuurde zij 'het U toekomende voorschot ad f. 250.— tezamen met het honorarium voor Uw bijdrage in het Octobernummer van De Nieuwe Stem (f. 30.—)'. Zie hiervóór, § 36.3-7.

¹⁵ Brief 28 november 1950, Querido-archief, Amsterdam.

¹⁶ In de aflevering van 23 november 1950 had Querido een advertentie geplaatst, waarin de verschijning van *Mascotte* werd aangekondigd.

8	[841] 'Kloosterhofje van Fréjus'
9	[843] 'Jeanne d'Arc'
10	[828] 'Plexus solaris'
11	[838] 'Röntgen'
12	[823] 'Gobelin'
13	[824] 'Pand'
14	[830] 'Bloedwraak'
15	[835] 'Plastic'
16	[831] 'Ets'
17	[833] 'Nevelheim'
18	[825] 'Huiszoeking'
19	[840] 'Maréchaussée'
20	[834] 'Nabeeld'
21	[836] 'Katalisator'
22	[844] 'Avond'
23	[849] 'Zoekplaat'
24-26	[846] 'Velodroom'
27	[850] 'Pastorale'
28	[845] 'Metronoom'
29-30	[837] 'Sneeuwvitje'
31	[851] 'Nachtvlucht'
32	[839] 'Vroegkerk'
33	[832] 'Fructidor'
34	[826] 'Parhelium'
35	[847] 'Erfvijand'
36	[848] 'Vrijgezel'
37	[852] 'Ballade van de winkelbediende I'
38	[853] 'Ballade van de winkelbediende II'
39-40	[854] 'Ballade van de winkelbediende III'
[41]	INHOUD
[42]	<i>[blanco]</i>
43-44	<i>[volgt inhoudsopgave]</i>
[45]	COLOPHON
[46]	<i>[blanco]</i>
[47]	Deze bundel [//] werd in 1950 uit de letter Bembo gezet [//] en gedrukt bij G.J. Thieme te Nijmegen [//] in een oplage van 800 genummerde exemplaren [//] en wel I tot 750 en I tot L. [//] Deze laatste exemplaren [//] zijn niet voor de handel bestemd. [//] Dit is nummer
[48-52]	<i>[blanco]</i>
[Kaft]	
[Omslag]	

De bundel verscheen alleen in ingenaaide uitvoering. Het omslag – gemaakt van wit papier en bedrukt met zwarte (auteurs- en uitgeversnaam)

en groene (titel) letters – is om een wit kaft van dun karton gevouwen.¹⁷
De typografie was in handen van Susanne Heynemann.

37.5 DE ONTVANGST VAN DE BUNDEL

37.5.1 *Verkoop en honorarium*

Het honorarium voor *Mascotte* was bepaald op 15% per verkocht exemplaar, waarvan Achterberg op 27 november 1950 een voorschot van f 250,- ontving.¹⁸ In het contract van de bundel werd – conform Achterbergs lijst met aanvullende bepalingen – niets vermeld over aftrek van omzetbelasting.¹⁹ Bij de eerste afrekeningen over 1950–1954 werd de omzetbelasting echter wel in rekening gebracht. Hiertegen heeft Achterberg geprotesteerd, want op 13 april 1956 schreef Alice von Eugenvan Nahuys hem:

In het contract voor SNEEUWWITJE staat duidelijk gestipuleerd, dat de omzetbelasting afgetrokken zou worden. Dit is niet het geval bij de andere bundels geweest, dus dat heb ik even voor je laten opmaken.

Dat betekent, dat je op het bedrag van f 237,78 aan honorarium nog een bedrag van f 128,22 uitgekeerd krijgt.²⁰

Blijkens de afrekeningen is de verkoop van de bundel als volgt verlopen: 1950: 470; 1951: 165; 1952: 58; 1953: 43; 1954: 6; 1955: 3; 1956: 0; 1957: 2; 1958: 1. In een overzicht van de bij Querido aanwezige voorraden per 1 januari 1959 staat vermeld dat de voorraad van *Mascotte* nul exemplaren bedraagt.²¹ In totaal zijn er 748 van de 750 arabisch genummerde exemplaren verkocht. De vijftig romeins genummerde exemplaren werden gebruikt voor promotie en recensie.

In 1961 werd *Mascotte* – zonder het gedicht [848] ‘Vrijgezel’ – herdrukt in de verzamelbundel *Cryptogamen 4* (zie verder § 49).

37.5.2 *Recensies*

B[omhoff], J.G., ‘Het raadsel der poëzie.’ In: *Tijd en taak* 14 februari 1953.

Bordewijk, F., ‘Achterberg in het Frans.’ In: *Utrechtsch nieuwsblad* 5 juli 1952.

B[uitendijk], W.J.C., ‘Illusie sterker dan het leven.’ In: *Trouw* 10 maart 1951.

¹⁷ Zie de reproductie in *Schrijvers prentenboek*, p. 42.

¹⁸ Zie hiervóór, § 37.4.

¹⁹ Zie hiervóór, § 37.1.

²⁰ De betreffende bundels waren *Mascotte*, *Oude cryptogamen*, *Cenotaaf*, *Autodroom* en *Cryptogamen III*.

²¹ Querido-archief, Amsterdam.

- Dinaux, C.J.E., '[Recensie van *Mascotte*.]' In: *Haarlems dagblad* 14 april 1951.
- Donker, A., 'Het experiment van den gasfitter.' In: *Critisch bulletin* 21 (1954), p. 160–167.
- Leyten, J., '*Mascotte* door Gerrit Achterberg.' In: *De nieuwe eeuw* 8 december 1951.
- Marja, A., 'Oud en nieuw werk van Achterberg.' In: *Nieuwe Rotterdamse courant* 24 mei 1952.
- M[ok], M., '*Mascotte*.' In: *Algemeen handelsblad* 19 december 1950.
- Sirius [= U. van de Voorde], '[Recensie van o.a. *Mascotte* en *Oude cryptogamen*.]' In: *De standaard* 7 oktober 1951.
- Stuiveling, G., 'Drie dichters, drie meesters.' In: *Het boek van nu* 4 (1950–1951), p. 86–87.
- Vermeulen, J., '[Recensie van *Mascotte*.]' In: *Nederlandse bibliografie* 95.2 (1952), p. 2.
- Vries, H. de, 'Perk en Achterberg.' In: *Vrij Nederland* 3 februari 1951.
- Wagener, W., 'Het meest beklemmende werk.' In: *Rotterdams nieuwsblad* 9 december 1950.
- [Anoniem], '[Recensie van o.a. *Mascotte*.]' In: *De nieuwe gids* 23 mei 1951.

38 Oude cryptogamen

38.1 VOORGESCHIEDENIS

Reeds in 1945 had Achterberg geprobeerd verschillende uitgevers te interesseren voor een gezamenlijke herdruk van zijn eerdere bundels. Een dergelijk ‘verzameld werk’ zou echter geen doorgang vinden, onder meer door de omstandigheid dat Achterberg zich in de loop der jaren aan verschillende uitgevers had gebonden. Om deze reden koos A.A.M. Stols er in 1946 voor alleen de door hemzelf uitgegeven bundels te herdrukken in de verzamelbundel *Cryptogamen*.¹

Vervolgens heeft Achterberg in de loop van 1946 verschillende keren aan A.M.E. van Dishoeck gevraagd of hij de – zoals hij het zelf noemde – ‘pendant’ van *Cryptogamen* wilde uitgeven, waarin onder andere *Afvaart*, *Morendo*, *Inertie* en (een gedeelte van) *Sintels* zouden kunnen worden opgenomen.² Een moeilijkheid was echter dat F.G. Kroonder een herdruk van *Sintels* wilde uitgeven. Op 30 juni 1946 schreef Achterberg hierover aan Van Dishoeck:

Kroonder overweegt een herdruk van 't clandestiene 'Sintels', welke bundel ik echter gaarne zag opgenomen in de gezamenlijke herdruk van 'Afvaart' 'Morendo' (Jan Vermeulen; Molenpers) + het nieuwe 'Inertie', welke verzen daarbij aansluiten. U zoudt nog over dit plan decideeren; maar nu Kroonder mij schrijft, wilde ik eerst gaarne Uw meening vernemen over een en ander. (Volgens Bert Bakker heeft Kroonder *geen* eigen recht tot herdruk, wegens de clandestiniteit der bundel.)

Aanvankelijk was Van Dishoeck ‘zeker geïnteresseerd’ in de uitgave, maar uiteindelijk zou er van de plannen niets terecht komen.³

In 1947 en 1948 heeft Achterberg ook A.A.M. Stols en Bert Bakker benaderd. Stols antwoordde hem op 12 maart 1947 dat hij er niets voor voelde ‘uit het fonds van den Heer van Dishoeck iets over te nemen, omdat met hem daarover steeds moeilijkheden ontstaan. En zelfs indien ik tot het uitgeven zou besluiten zou ik toch in de onmogelijkheid ver-

¹ Zie hiervóór, § 29.1.

² Op 30 mei 1946 vroeg hij aan Jan Vermeulen wat de tegenstelling van ‘Cryptogamen’ was, ‘dan kan ik de herdruk bij Dishoeck [...] zoo noemen misschien’. Vermeulen heeft de titel ‘Phanerogamen’ voorgesteld, zoals blijkt uit Achterbergs brief van 15 september: ‘Wat je van de Phanerogamen zegt is zeer aantrekkelijk om te overwegen.’ Zie *Achterberg-Uitgevers*, dl. 1, p. 203 en p. 224.

³ Zie hiervóór, § 26.2.

keeren dit te doen door de papiersituatie.’ Bakker schreef hem een jaar later, op 31 maart 1948:

Ik voel voor deze bundel heel veel. Zie je kans om in de week van 12 April een keer naar Den Haag te komen? [...] Misschien kunnen we in de ‘Pendant’ van ‘Cryptogamen’, behalve Afvaart en Morendo, ook opnemen ‘Asyl’ en de herdruk van ‘Jezus schreef in het zand’. Maar al deze dingen kunnen slechts mondeling en heel rustig worden besproken.

Voordat Achterberg naar Den Haag ging, heeft hij nog naar Stols’ interesse geïnformeerd. Deze antwoordde hem voorlopig geen beslissing te kunnen nemen, omdat *Stof* nog niet was uitverkocht en er bovendien weinig interesse bij de boekhandel voor de bundel zou bestaan: ‘Doch ik zal gaarne, zoodra dit weer mogelijk is, een nieuwe verzamelbundel uitgeven. Misschien zou het psychologisch het beste zijn als wij deze bundel “Cryptogamen, deel II” noemden: dat prikkelt dan de koopers van deel I om deel II ook te bezitten.’⁴

In het weekend van 17 en 18 april 1948 hebben Bakker en Achterberg de verzamelbundel in Den Haag besproken.⁵ Ook ontmoetten zij toen Stols, met wie zij wellicht over de mogelijkheid van een gezamenlijke uitgave hebben gesproken, want op 8 september 1948 schreef Achterberg, terugblikkend op ‘onze avond in de Posthoorn’, aan hem: ‘Bert wilde de gecombineerde uitgave voorlopig even laten rusten, zoals hij je misschien reeds mededeelde.’ Uit deze periode dateert vermoedelijk het volgende lijstje, dat is overgeleverd in de correspondentie van Stols en dat een inhoudsopgave voor de mogelijke delen bevat:

II	Afvaart		50
	Morendo		30
	Inertie (ongepubl)		23
	Sintels (11 verzen)		11
	Jezus schreef (9 nieuwe)		9
	Asyl(?)		27
			<u>150</u>
III	Sphinx	x	30
	Stof	x	30
	Existentie		58
	Limiet? (v. Dishoeck)		
	Eurydice (Spectrum)		
	Radar	x	10

⁴ Brief, 9 april 1948 (zie *Achterberg-Uitgevers*, dl. 1, p. 267).

⁵ Vgl. Bakkers brief aan Achterberg d.d. 13 april 1948 (*Achterberg-Uitgevers*, dl. 1, p. 268).

- iv Doornroosje (Kroonder)
- Hoonte (Breughel)
- Energie (v. Dishoeck)
- Sneeuwitje⁶

Ook in 1949 was er nog sprake van een mogelijk samenwerkingsverband, zoals valt af te leiden uit een brief van Stols aan Jan Greshoff, die hem gevraagd had wanneer 'Cryptogamen II' zou verschijnen. Stols antwoordde op 22 maart 1949: 'Cryptogamen II: Winter '49 (als Bert Bakker meedoet) of Lente '50.'⁷ Over de reden van het voortdurende uitstel en het uiteindelijke afstel is verder geen correspondentie overgeleverd.

Nadat eind november 1949 de bundel *Sneeuwitje* bij uitgeverij Querido was verschenen, is Achterberg naar Amsterdam gereisd om toekomstige plannen met zijn nieuwe uitgever te bespreken. Een van die plannen was de verzamelbundel, zoals blijkt uit wat Alice von Eugen-van Nahuys op 5 december 1949 aan Achterberg schreef: 'Ik ben er nog niet in geslaagd alle bundels die U mij bij Uw laatste bezoek hebt genoemd te verzamelen, maar ik ben er druk mee bezig. U hoort nog nader van mij.'⁸ Op 12 december 1949 meldde Von Eugen dat ze alleen *Stof* te pakken had kunnen krijgen en vroeg ze Achterberg 'de overige even te willen sturen'.⁹ Hiermee waren de eerste voorbereidingen voor de uitgave in gang gezet en zag het ernaar uit dat de verzamelbundel uiteindelijk dan toch gerealiseerd zou gaan worden.

38.2 VOORBEREIDINGEN VOOR DE BUNDEL

In de eerste maanden van 1950 kwam de verzamelbundel niet ter sprake in de correspondentie tussen Achterberg en Querido. Op 24 mei 1950 feliciteerde Alice von Eugen-van Nahuys de dichter met de toekenning van de P.C. Hooft-prijs en schreef zij:

In het interview, dat U met iemand van het Handelsblad had, zag ik dat U weer sprak over Uw Cryptogamen II.¹⁰

⁶ Ongedateerd, waarschijnlijk eind 1948/begin 1949, gezien het feit dat Querido nog niet als uitgever van *Sneeuwitje* vermeld wordt (zie § 35.1). De lijst is vervaardigd door Jan Vermeulen.

⁷ Zie 'Stols blijft Stols, denk daarom.' *Briefwisseling J. Greshoff-A.A.M. Stols. Deel 2, 1945-1951*. Ed. S. Chen/S.A.J. van Faassen. 's-Gravenhage, 1992, p. 198.

⁸ Doorslag brief, Querido-archief, Amsterdam.

⁹ Doorslag brief, Querido-archief, Amsterdam.

¹⁰ Niet in het *Algemeen handelsblad* maar in de *Utrechtsche courant* van 23 mei 1950 stond het bedoelde 'blikseminterview' met Achterberg (zie [Anoniem], 'Achterbergs verzen bidden om onbereikbaar geluk').

Nog steeds hebben we niet alles bij elkaar kunnen krijgen. Het enige wat wij hebben is: Afvaart

Stof

Sfinx

Radar

Wij missen dus volgens het kladje, dat ik bij U gemaakt heb, nog:

Morendo

Inertie

En Jezus schreef in het zand¹¹

Om tot een calculatie te kunnen komen moeten we toch wel precies weten hoe groot de bundel gaat worden. Kunt U mij de ontbrekende verzen niet nog sturen? Ik heb het U al eens gevraagd, maar zonder ze te mogen ontvangen.

Achterbergs antwoord op deze brief is niet bewaard gebleven. Dezelfde dag ontving hij overigens ook een brief van uitgever J.M. Meulenhoff over de uitgave. Uit de brief blijkt dat Achterberg hem (via A.L. Söte-mann) geruime tijd geleden had benaderd. De uitgever verontschuldigde zich voor zijn late antwoord, want 'het zou nu de indruk kunnen wekken dat ik beïnvloed ben door de toekenning van de Nederlandse staatsprijs voor Uw werk'. Alhoewel hij de bundel graag wilde uitgeven, zal Achterberg verder niet op zijn aanbod zijn ingegaan.

Op 27 juni 1950 heeft Achterberg telefonisch contact opgenomen met Querido. Naar aanleiding hiervan schreef mevrouw Von Eugen hem de volgende dag:

Het lijkt mij het beste dat U mij het manuscript van Uw nieuwe bundel aangetekend zendt, evenals hetgeen nog aan 'Cryptogamen II' ontbrak.

Na lezing kunnen we overwegen of en wanneer wij tot uitgave kunnen komen en pas daarna kunnen we natuurlijk over het contract spreken. Maar daarover zullen we het toch wel eens worden.¹²

Hierop stuurde Achterberg de bundels *Sintels* en *Morendo* aan Querido.¹³ Vervolgens is hij eind augustus of begin september 1950 bij de uitgeverij op bezoek geweest om de uitgave van zijn bundels verder te bespreken. Op 5 september 1950 bevestigde mevrouw Von Eugen de gemaakte afspraken: 'Cryptogamen II zal dan vroeg in het volgende najaar, dus in 1951, komen, onvoorziene omstandigheden voorbehouden.'¹⁴ Aan

¹¹ Op de doorslag van deze brief is deze titel naderhand doorgehaald en vervangen door '½ Sintels'.

¹² Doorslag brief, Querido-archief, Amsterdam. De 'nieuwe bundel' is *Mascotte* (zie hier-vóór, § 37.1).

¹³ Verzendbriefje d.d. 23 augustus 1950: 'de bundels "Sintels" en "Morendo" met dank voor het gebruik terug' (Querido-archief, Amsterdam).

¹⁴ De brief wordt uitgebreid geciteerd in § 37.1.

het eind van haar brief schreef zij: 'U hebt juffrouw van Buul verder een lijstje gegeven van bij de verschillende uitgevers nog aanwezige voorraden van Uw vroegere bundels. We zullen hierover onze gedachten eens laten gaan en zien wat daaraan te doen is.' Het bij de brief overgeleverde lijstje heeft betrekking op de bundels die in 1954 zouden worden opgenomen in *Cryptogamen III*, wat er op wijst dat er ook reeds over toekomstige plannen was gesproken.

Een onvoorziene omstandigheid werd gevormd door een conflict met A.A.M. Stols, die bezwaar maakte tegen het gebruik van de titel *Cryptogamen*.¹⁵ Op 9 maart 1951 schreef Tine van Buul hierover aan Achterberg:

Vanmorgen kreeg ik een brief van de heer Stols naar aanleiding van mijn schrijven over 'Stof' en 'Sfinx'. Hij merkt daarin het volgende op:

... Alleen zou ik het zeer verwarrend vinden, indien deze bundel bij U onder de naam 'Cryptogamen II' verschijnt. Want 'Cryptogamen' (zonder I) bij mij, en 'Cryptogamen II' bij U zal ongetwijfeld bij de boekhandel verwarring stichten ...

Ik heb de heer Stols voorgesteld de bundel 'Cryptogamen, nieuwe bundel' te noemen. Wat denkt U daarvan? Ik geloof eigenlijk, dat dat nog beter is dan *Cryptogamen II*.¹⁶

Achterberg ging akkoord met de toevoeging 'nieuwe bundel', maar Stols vond de ingreep niet afdoende om misverstanden te voorkomen. Op 12 maart 1951 briefde Van Buul zijn bezwaren wederom door aan Achterberg:

'Door de titel "Cryptogamen, nieuwe bundel" verdwijnt het bezwaar niet, dat de titel "Cryptogamen" genoemd blijft. Immers, op titelpagina en omslag zal de titel "Cryptogamen" groot worden gezet en "Nieuwe Bundel" klein(er), zodat verwarring blijft bestaan. Het publiek en zelfs de boekhandel, zal "nieuwe bundel" en "nieuwe druk" verwarren.

Achterberg is zó vindingrijk, als het titels betreft, dat hij zeker een andere naam dan "Cryptogamen" kan verzinnen. Ik reken er dan ook vast op, dat de titel "Cryptogamen" niet in Uw uitgave zal worden gebruikt. Mocht dit toch het geval zijn, dan zal ik tot mijn spijt "Stof" en "Sphinx" niet kunnen afstaan. Doch U zult een andere titel wel met Achterberg kunnen regelen.'

Stols heeft ook Achterberg zelf benaderd, want op 14 maart 1950 schreef Achterberg aan Van Buul: 'de heer Stols stelt voor de bundel

¹⁵ Mogelijk overwoog Stols zelf op dat moment al de tweede druk van *Cryptogamen* (1946) uit te geven (zie hiervóór, § 29.5).

¹⁶ Doorslag brief, Querido-archief, Amsterdam. De originele brieven van Stols bevinden zich eveneens in het Querido-archief.

“Nieuwe Cryptogamen” te noemen. Vindt U deze titel ook geschikt?¹⁷ Kort hierop heeft hij zich bedacht, want op 16 maart 1951 schreef Cathrien Achterberg-van Baak dat haar man – die op dat moment ziek was en niet zelf kon schrijven – ‘met het oog op de afstand tot de verzen’ voorkeur had voor de titel ‘Oude cryptogamen’: ‘Morendo, Inertie en Sintels sluiten aan bij Afvaart, dus lopen tot ongeveer 1936. Radar, Stof en Sphinx zijn verschenen in ’46, hoewel ook deze verzen natuurlijk eerder ontstaan zijn. Tussen beide groepen ligt Cryptogamen van Stols.’¹⁸ Met de titel ‘Oude cryptogamen’ is Stols akkoord gegaan. Verdere correspondentie over deze kwestie is niet overgeleverd.

Inmiddels waren de voorbereidingen voor de bundel al in volle gang. In januari 1951 was de complete kopij in het bezit van de uitgever en kon worden begonnen met de productie van het boek, zoals in de hierna volgende paragrafen verder zal worden beschreven.

38.3 KOPIJ VOOR DE BUNDEL

Op 24 januari 1951 stuurde Tine van Buul de kopij voor ‘Cryptogamen II’ aan drukkerij Boosten & Stols te Maastricht: ‘Hierbij ontvangt U de (gedeeltelijk getypte, gedeeltelijk gezette) kopij, bestaande uit de onderdelen Afvaart, Morendo, Inertie, Sintels, Radar, Stof, Sphinx. [...] Alle opdrachten en motto’s aan het begin van de samenstellende bundels vervallen.’ Zij verzocht de drukker een proefpagina te maken van het gedicht [420] ‘Tweeheid’ ‘volgens de layout, uit de Bembo c 12/13’ en een omvangberekening en prijsopgave te sturen.¹⁹ Op 30 januari 1951 heeft de uitgever de – niet overgeleverde – proefpagina en calculaties ontvangen, want op die dag schreef Alice von Eugen-van Nahuys aan Achterberg:

Wij zijn bezig met de voorbereidingen voor de uitgave van CRYPTOGRAMEN II. Dit zal een boek worden van meer dan 200 bladzijden. Ik schrijf U dit even, omdat ik weet dat U Uw boeken het liefst ingenaaid uitgegeven hebt en omdat ik vrees dat een boek van 200 of meer bladzijden niet alleen ingenaaid voor het publiek beschikbaar kan worden gesteld, maar dat we ook een gebonden uitgave moeten maken, bv. zoals SNEEUWWITJE was.²⁰

¹⁷ Brief, Querido-archief, Amsterdam.

¹⁸ Brief, Querido-archief, Amsterdam. Verder vroeg zij: ‘Vindt u het nog wel nodig om deze herdrukken naar de pers te sturen?’

¹⁹ De correspondentie tussen Querido en Boosten & Stols bevindt zich in het Querido-archief te Amsterdam.

²⁰ Doorslag brief, Querido-archief, Amsterdam. Von Eugen refereert aan de kwestie over het honorarium van *Sneeuwwitje* (zie hiervóór, § 35.4.1).

Van de originele kopij voor de bundel is alleen het typoscript van de bundel *Inertie* overgeleverd. Dit typoscript bestaat uit 23 bladen en is qua samenstelling identiek aan het eerste typoscript van de bundel.²¹ Op alle bladen zijn door Susanne Heynemann zetinstructies en paginacijfers aangebracht (89–112, conform de uiteindelijke paginering van de bundel). Van *Radar* en *Sphinx* zijn in het Querido-archief alleen doorslagen van de originele kopijtyposcripten bewaard gebleven. Het doorslag van *Radar* is een afschrift van het voor A.L. Sötemann vervaardigde manuscript van de bundel.²² Voor het afschrift van *Sphinx* is wellicht gebruik gemaakt van de eerste druk van de bundel, al is de tekst niet geheel identiek. Gezien het feit dat de doorslagen ter uitgeverij zijn gemaakt, kunnen de kleine verschillen ook bij het overtikken zijn ontstaan. De tekst van de gedichten is in de nieuwe spelling getypt, zij het niet steeds consequent. Deze en andere onzorgvuldigheden zijn deels in het oorspronkelijke typoscript, deels in de eerste proef ongedaan gemaakt.

Uit de hiervóór geciteerde brieven blijkt dat de kopij voor *Sintels* en *Morendo* eveneens is vervaardigd aan de hand van de door Achterberg gestuurde exemplaren van deze bundels. Mogelijk geldt dit ook voor *Afvaart* en *Stof*, maar hiervoor zijn verder geen aanwijzingen.²³

38.4 DE EERSTE DRUKPROEF VAN DE BUNDEL

Op 2 februari 1951 vroeg typografe Susanne Heynemann aan de drukker of zij het manuscript van de bundel ‘nog even’ terug kon krijgen. Op 8 februari 1951 retourneerde zij ‘de complete kopij om te zetten volgens de proefpagina en volgens reeds eerder gegeven aanwijzingen’, met als extra instructie: ‘De bundel moet in de nieuwe spelling gezet worden, zonder buigings-n’.

De eerste proef is overgeleverd en bevat de gedichten [40] ‘Strophen 1’ tot en met [489] ‘Emmaus’, overeenkomstig de uiteindelijke samenstelling van de bundel.²⁴ Het voor- en nawerk ontbreekt in de proef, evenals het motto-gedicht van de bundel *Afvaart* op p. [6]. De tekst van de gedichten is inderdaad in de nieuwe spelling gezet, hoewel niet geheel consequent. De inconsequenties zijn door iemand van de uitgeverij ongedaan gemaakt – de correcties betreffen voornamelijk het schrappen van de naamvals-n, die op een groot aantal plaatsen was blijven staan –

²¹ Zie hiervóór, § 26.1.

²² Zie hiervóór, § 27.3. De opdracht ‘voor Guus’ op het manuscript is in het afschrift overgenomen, evenals een verschrijving in de titel van [651] ‘Diaspora’ (‘Disaspora’).

²³ Zie hiervóór, § 38.2.

²⁴ Zie de beschrijving in § 38.6. De paginering van de proef is gelijk aan die van de eerste druk.

vóórdat de proef aan Achterberg werd gestuurd. Toen Achterberg de proef ter correctie ontving, herstelde hij op alle relevante plaatsen de naamvals-n. Dat er sprake was van een misverstand op dit punt, blijkt uit de overgeleverde correspondentie, al is de precieze gang van zaken niet geheel te achterhalen.

Op 12 maart 1951 schreef Achterberg aan Tine van Buul: 'Ik moge U nog herinneren aan het lijstje dat ik U indertijd gaf van de gedichten welke uit "Sintels" kunnen worden opgenomen. Wilt U de oorspronkelijke spelling handhaven?'²⁵ De eerste opmerking lijkt er op te wijzen dat Achterberg op het moment van schrijven nog geen drukproef onder ogen heeft gehad. Ook zijn volgende brief, van 14 maart 1951, wijst in die richting: 'de heer Stols stelt voor de bundel "Nieuwe Cryptogamen" te noemen. Vindt U deze titel ook geschikt? Dan ontvang ik gaarne t.z.t. de drukproeven.'²⁶ Naar aanleiding van deze brief schreef Tine van Buul hem:

Uw briefje van 12 Maart en mijn brief met het antwoord van de heer Stols over de titel van de nieuwe bundel hebben elkaar blijkbaar gekruist. [...]

Voor de goede orde stuur ik U hierbij nog even de inhoud toe, dan kunt U zien of inderdaad alles wat er in hoort in de nieuwe bundel staat en of er niets in staat wat er niet [*m*] moet.

We hebben indertijd afgesproken, dat we de bundel zouden laten zetten in de nieuwe spelling en dat ook de buigings-n zou vervallen.²⁷

Met gelijke post zond zij 'op Uw verzoek de proef, die U nog een keer zult doornemen. Stuurt U ons de proef zo gauw mogelijk terug?'²⁸ Uit deze formulering kan worden afgeleid dat Achterberg de proef reeds eerder heeft gezien en dat hij naar aanleiding van het misverstand over de spelling in staat is gesteld een tweede correctie uit te voeren. Op 16 maart 1951 stuurde Cathrien Achterberg-van Baak de proeven namens haar man terug: 'Hij zou graag deze drukproeven terug ontvangen. Kan dat? [...] Wilt u vooral "Cryptogamen" van Stols in de colophon situeren? [...] Het inleidend vers van "Afvaart" is overgeslagen. Kunt u dit alsnog aanbrengen?'²⁹

Afgezien van de spellingcorrecties (het herstellen van de naamvals-n) en de correctie van zetfouten heeft Achterberg in de eerste proef in

²⁵ Brief, Querido-archief, Amsterdam.

²⁶ Brief, Querido-archief, Amsterdam. Zie voor de titelkwestie § 38.2.

²⁷ Doorslag brief, 14 maart 1951, Querido-archief, Amsterdam.

²⁸ Verzendbriefje d.d. 14 maart 1951, Querido-archief, Amsterdam.

²⁹ Brief, Querido-archief, Amsterdam. Het ontbrekende gedicht is [65] 'Aan het roer dien avond stond het hart'.

vier gedichten inhoudelijke veranderingen aangebracht: [50] 'Wedergeboorte', [63] 'Licht', [109] 'Heelal' en [110] 'Moordballade'.³⁰ Nadat de definitief gecorrigeerde proef aan Querido was teruggestuurd, konden de voorbereidingen voor de bundel worden voortgezet.

38.5 DE TWEEDE DRUKPROEF, VERDERE VOORBEREIDINGEN

Op 20 maart 1951 gaf Tine van Buul aan drukkerij Boosten & Stols de titelwijziging van de bundel (*Oude cryptogamen* i.p.v. *Cryptogamen II*) door en schreef zij: 'Voor deze bundel [...] krijgt U van mevrouw Heynemann rechtstreeks 16 pags om 12 reisvellen van te drukken. Stuurt U die met spoed naar Brandt?'³¹ Op 28 maart stuurde Susanne Heynemann het 'reisvel voor afdrukken'. Twee dagen later waren de exemplaren van het reisvel gereed.³²

Pas op 17 mei 1951 stuurde Querido de eerste proef voor revisie aan de drukker, met de aanwijzing dat voor het voorwerk en de inhoudsopgave gebruik kon worden gemaakt van het reisvel. Vervolgens is de revisieproef vervaardigd. Op 23 mei zond Querido deze proef ter correctie aan Achterberg.³³ De door Achterberg gecorrigeerde proef is niet overgeleverd. Wel bleef een tweede, niet opengesneden en ongecorrigeerd exemplaar bewaard. De samenstelling en paginering ervan is identiek aan de eerste druk van *Oude cryptogamen*, alleen ontbreken de copyright-aanduiding op p. [4] en de colofon.³⁴

Op 7 juli 1951 stuurde Tine van Buul de gecorrigeerde revisieproef aan Boosten & Stols:

Hierbij voor afdrukken Achterberg OUDE CRYPTO GAMEN in een oplage van 1026 exemplaren op houtvrij romandruk 95 grs. 85 x 106 en 15 exx op Oud-Hollands papier, dat U een dezer dagen toegezonden wordt.

Afgesneden pag. 4½ cic., paginacijfer 13 cic uit de rug.

Wilt U de afgedrukte vellen naar de firma Brandt sturen?

Wilt U ons nog eens een proef van de titelpagina sturen? Deze is hier op onverklaarbare manier zoek geraakt.

Toen de drukker twee dagen later het papier voor de luxe-exemplaren ontving, schreef hij aan de uitgever dat het formaat hiervan (50 x 65

³⁰ Zie verder het apparaat bij de gedichten.

³¹ De binderij J. Brandt & Zn. te Amsterdam.

³² Verzendsbriefje Boosten & Stols aan Querido d.d. 30 maart 1951, Querido-archief, Amsterdam. Het reisvel is niet overgeleverd.

³³ Verzendsbriefje, Querido-archief, Amsterdam.

³⁴ Zie de beschrijving in § 38.6. De tekst van de gedichten bevat één variant t.o.v. de eerste druk: zie het apparaat van [86] 'Zinnespel', r. 10.

i.p.v. 85 x 106) hem noodzaakte 'het boek te drukken aan vormen van 8 pags i.p.v. 32 pags'. Een goedkopere oplossing zou volgens hem zijn 'die 15 exemplaren Oud-Hollands apart in te slaan en te drukken op een kleine machine', wat neer zou komen op een bedrag van *f* 201,50 aan extra drukkosten. Naar aanleiding hiervan heeft Querido naar mogelijkheden gezocht om aan ander papier te komen. Op 18 juli 1951 vroeg Tine van Buul een prijsopgave voor twee andere formaten aan bij Boosten & Stols. De door de drukker berekende prijzen (respectievelijk *f* 185,- en *f* 260,75) vond Alice von Eugen-van Nahuys echter 'zo exorbitant hoog, dat we van luxe exemplaren moeten afzien'. Zij verzocht de drukker 'ons omgaand het laatste vel met de colophon te zenden, opdat de colophon kan worden veranderd' (23 juli 1951).³⁵ Op dezelfde dag stelde zij ook Achterberg hiervan in kennis:

U zult wel gedacht hebben: Waar blijft het contract. Wij konden dat contract tot nog toe niet maken, omdat daarin immers precies zou worden opgenomen hoeveel exemplaren we drukken en we hebben enige weken met een enorme moeilijkheid gezeten ten aanzien van de luxe exemplaren. De prijs van het luxe papier is nl. zo exorbitant hoog en het drukken van de luxe exemplaren zo bespottelijk duur na het in werking treden van de nieuwe tarieven, dat wij besloten hebben er van af te zien.

Op 27 juli 1951 stuurde zij Achterberg twee exemplaren van het contract, waarbij ze vroeg of hij het nog steeds nodig vond om de contracten te laten registreren, zoals indertijd bij de onderhandelingen over *Mascotte* was besproken.³⁶ Op 1 augustus 1951 stuurde Achterberg de contracten terug: 'Laat U dan het registreren maar achterwege.'³⁷

Op 31 juli 1951 stuurde Boosten & Stols de bundel in losse vellen aan binderij J. Brandt & Zn. te Amsterdam. Bij het verzenden zijn verschillende vellen beschadigd geraakt, zoals Brandt een dag later aan de drukker meldde. Uit zijn brief blijkt dat van zes vellen de gehele oplage (1050 exemplaren) en van vier vellen gemiddeld ongeveer 250 exemplaren beschadigingen vertoonden. Deze moesten dus, althans gedeeltelijk, opnieuw worden gedrukt.³⁸ Op 3 augustus 1951 bracht mevrouw Von Eugen Achterberg hiervan op de hoogte:

³⁵ Doorslag brief, Querido-archief, Amsterdam. Von Eugen merkte op dat een andere drukker ooit voor 30 luxe-exemplaren slechts *f* 51,25 berekend had.

³⁶ Zie hiervoor, § 37.1. Uit deze brief blijkt dat het contract voor *Mascotte* niet geregistreerd is, omdat Achterberg het tweede exemplaar nooit teruggestuurd heeft.

³⁷ Brief, Querido-archief, Amsterdam. Het contract is gedateerd op 27 juli 1951. Een exemplaar bevindt zich in de collectie Achterberg, een doorslag in het Querido-archief te Amsterdam.

³⁸ De correspondentie tussen Brandt en Boosten & Stols bevindt zich in doorslag in het Querido-archief te Amsterdam.

Wij hebben tegenslag ondervonden doordat de drukker weliswaar de bundel prachtig afgedrukt heeft, maar de vellen slordig verzond, zodat de hele oplage beschadigd is. Wij zoeken nu naar een oplossing om de verschijning niet te hoeven uitstellen, hoewel ik die nog niet zie.

Om U te laten zien hoe prachtig de bundel gedrukt is, zend ik U hierbij een exemplaar in losse vellen toe.³⁹

Hoe de kwestie uiteindelijk is opgelost, is niet bekend. Toen Von Eugen op 27 augustus 1951 de auteursexemplaren van de bundel aan Achterberg stuurde, schreef zij slechts dat 'drukker en binder toch zodanig samengewerkt [hebben], dat de uitgave toch nog op tijd gereed gekomen is en deze week kan verschijnen. [...] Helaas is de verkoop, althans bij de aanbieding bij de boekhandel, niet meegevallen; er zijn 205 exemplaren verkocht.'

38.6 DE EERSTE DRUK VAN OUDE CRYPTOGRAMEN

In het *Nieuwsblad voor de boekhandel* van 13 september 1951 staat de bundel als volgt vermeld: 'Achterberg, Gerrit[:] Oude cryptogramen. Afvaart, Morendo, Inertie, Sintels, Radar, Stof, Sphinx. Amsterdam, Em. Querido. 20' x 13. 209 blz. fl. 9.75; geb. fl. 11.50'.⁴⁰

In de hiernavolgende beschrijving wordt de inhoud van de ongewijzigde bundels – dus met uitzondering van *Sintels* – niet volledig weergegeven. Men raadplege hiervoor de beschrijvingen in de hoofdstukken over de desbetreffende bundels. De samenstelling is als volgt:

[Stofomslag]	OUDE [//] CRYPTO [//] GAMEN [//] GERRIT [//] ACHTER [//] BERG ⁴¹
[Band voorplat]	GA [<i>initialen door elkaar getekend</i>]
[1-11]	[<i>blanco</i>]
[1]	OUDE CRYPTOGRAMEN
[2]	[<i>blanco</i>]
[3]	GERRIT ACHTERBERG [//] OUDE CRYPTOGRAMEN [//] AFVAART/MORENDO [//] INERTIE/SINTELS [//] RADAR / STOF [//] SPHINX [//] AMSTERDAM [//] N.V. EM. QUERIDO'S UITGEVERSMIJ [//] MCMLI
[4]	Copyright 1951 by Gerrit Achterberg, Holland
[5]	AFVAART
[6]	[65] ' <i>Aan het roer dien avond stond het hart</i> '
7-56	[40] 'Strophen 1' tot en met [127] 'Nacht-woorden'

³⁹ Doorslag brief, Querido-archief, Amsterdam.

⁴⁰ De prijsopgave is onjuist: de bundel verscheen alleen gebonden.

⁴¹ Op de binnenflappen van het stofomslag staan (voorflap) een uitgeverstekst over Achterberg en (achterflap) een opgave van poëzie-uitgaven uit het fonds van Querido. Op de achterzijde van het stofomslag staat o.a. de inhoud van de bundel vermeld.

[57]	MORENDO
[58]	[<i>blanco</i>]
59–86	[545] ‘Morendo’ tot en met [561] ‘Kamer’
[87]	INERTIE
[88]	[<i>blanco</i>]
89–112	[661] ‘Duel’ tot en met [139] ‘Gekwetst...’
[113]	SINTELS
[114]	[<i>blanco</i>]
115	[426] ‘Wandeling’
116	[96] ‘Het leger’
117	[220] ‘Tussen de duisternissen’
118	[513] ‘Merel’
119	[227] ‘Ambacht’
120	[515] ‘Indicht’
121	[135] ‘Zwarte lente’
122	[517] ‘Globe’
123	[518] ‘Klok’
[124]	[<i>blanco</i>]
[125]	RADAR
[126]	[<i>blanco</i>]
127–136	[658] ‘Wichelroede’ tot en met [653] ‘Omsingeling’
[137]	STOF
[138]	[<i>blanco</i>]
139–170	[586] ‘Lithosfeer’ tot en met [623] ‘IJzer’
[171]	SPHINX
[172]	[<i>blanco</i>]
173–201	[423] ‘Memphis’ tot en met [489] ‘Emmaus’
[202]	[<i>blanco</i>]
203–209	INHOUD [<i>volgt inhoudsopgave; onderaan p. 209 staat:</i>] De chronologische volgorde van de dichtbundels is [//] Afvaart 1931/Morendo 1943/Inertie 1945/Sintels 1946 [//] Cryptogamen 1946/Radar 1946/Stof 1946/Sphinx 1946
[210]	[<i>blanco</i>]
[211]	Deze bundel [//] werd in 1951 uit de letter Bembo gezet [//] en gedrukt bij Boosten & Stols te Maastricht. [//] Er zijn 1000 genummerde exemplaren. [//] De exemplaren A–Z zijn [//] niet in de handel. [//] Dit is nummer
[212–214]	[<i>blanco</i>]
[Band achterplat]	
[Stofomslag]	

Het stofomslag is van wit papier met groene (titel) en zwarte (auteursnaam) belettering.⁴² De band is van grijs linnen met zwarte opdruk. De

⁴² Zie de reproductie in *Schrijvers prentenboek*, p. 43.

typografie was in handen van Susanne Heynemann. In 1952 werd de bundel bekroond als een van de best verzorgde vijftig boeken van het jaar 1951.⁴³

38.7 DE ONTVANGST VAN DE BUNDEL

38.7.1 *Verkoop en honorarium*

Het honorarium voor *Oude cryptogamen* was bepaald op 15% per verkocht exemplaar.⁴⁴ Op 22 mei 1951 had Achterberg hiervan f 250,- als voorschot ontvangen. Bij de eerste afrekening over 1951 werd f 59,04 aan 'extra correctiekosten' in mindering gebracht. Deze kosten zullen zijn veroorzaakt door de correctie van de spellingvarianten in de eerste drukproef van de bundel.⁴⁵ Voorzover bekend heeft Achterberg niet tegen de aftrek van dit bedrag geprotesteerd. Blijkens de afrekeningen is de verkoop van de bundel als volgt verlopen: 1951: 296; 1952: 122; 1953: 104; 1954: 72; 1955: 53; 1956: 56; 1957: 51; 1958: 32; 1959: 36; 1960: 61; 1961: 67; 1962: 5. In totaal zijn er dus 955 van de 974 arabisch genummerde exemplaren verkocht. Van de 19 ontbrekende exemplaren ontving Achterberg er tien, tezamen met exemplaar A van de zesentwintig voor de pers bestemde exemplaren A-Z.

Vanaf 1959 was Achterberg bezig met de voorbereidingen voor een gezamenlijke herdruk van de verschillende *Cryptogamen*-bundels. Deze herdruk verscheen in 1963 postuum onder de titel *Verzamelde gedichten* (zie verder § 51).

38.7.2 *Recensies*

Bittremieux, C., 'De cryptogamen van Gerrit Achterberg.' In: *De nieuwe gids* 3 oktober 1951.

Donker, A., 'Het experiment van den gasfitter.' In: *Critisch bulletin* 21 (1954), p. 160-167.

K[nuvelder], [G.], 'Oude Cryptogamen. Spel op leven en dood met de dood.' In: *De nieuwe eeuw* 31 mei 1952.

Kuipers, R., 'Tien dichters schrijven verzen: ieder op zijn eigen wijze.' In: *Het vrije volk* 20 september 1952.

⁴³ Zie *De best verzorgde vijftig boeken van het jaar 1951. Verslag van de jury en catalogus*, een uitgave van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des boekhandels en de Commissie voor de propaganda van het Nederlandse boek.

⁴⁴ Evenals bij *Mascotte* het geval was, werd bij de eerste afrekeningen ten onrechte omzetbelasting afgetrokken. Zie hiervóór, § 37.5.1.

⁴⁵ Zie hiervóór, § 38.4.

- Marja, A., 'Oud en nieuw werk van Achterberg.' In: *Nieuwe Rotterdamse courant* 24 mei 1952.
- O., N., 'Oude cryptogamen.' In: *Het vaderland* 15 september 1951.
- Prof. [= L. Cantens], 'Geen grapjasseriej.' In: *'t Pallieterke* 17 januari 1952.
- Rijnsdorp, C., '[Recensie van o.a. *Oude cryptogamen*.]' In: *Op den uitkijk* 25 (1951-1952), p. 448-449.
- Sirius [= U. van de Voorde], '[Recensie van o.a. *Mascotte* en *Oude cryptogamen*.]' In: *De standaard* 7 oktober 1951.
- Stuiveling, G., 'De schoonheid van het onvoltooide.' In: *Het boek van nu* 5 (1951-1952), p. 3-4.
- Verhoeven, N., 'Dichters kunnen nooit in staking gaan.' In: *Delftsche courant* 29 september 1951.
- Voeten, B., 'Gerrit Achterberg. Een onzer grootste lyrieci.' In: *Buku baru/Het nieuwe boek* 2.1 (1952), p. 5.
- Vries, H. de, 'Gerrit Achterberg: dichter van grensgebieden.' In: *Vrij Nederland* 6 oktober 1951.

39 Gedichten 1951–1953

39.1 GEDICHTEN EN BUNDELS 1951–1953

In de jaren 1951–1953 publiceerde Achterberg in verschillende tijdschriften een groot aantal afzonderlijke gedichten, die zouden worden opgenomen in de bundels *Cenotaaf* (november 1953) en *Autodroom* (maart 1954). Uit de bewaard gebleven correspondentie blijkt dat hij min of meer tegelijkertijd bezig was met de voorpublicatie van zijn gedichten en met de samenstelling van de twee bundels. In augustus 1952 stuurde hij bijvoorbeeld reeds een concept van *Cenotaaf* aan Roel Houwink, terwijl een groot aantal gedichten daarna nog in tijdschriften zou verschijnen en sommige vervolgens ook aan de bundel werden toegevoegd. Bij gebrek aan gegevens kan echter niet precies worden nagegaan hoe de definitieve samenstelling van de bundels tot stand is gekomen. Een andere complicatie is, dat Achterberg in dezelfde periode ook de gedichtenreeksen *Ballade van de gasfitter* en *Ode aan den Haag* schreef. Aan *Ballade van de gasfitter* begon hij waarschijnlijk in het najaar van 1951. De aanvankelijk uit acht gedichten bestaande cyclus werd in verschillende stadia – waarvan de datering niet nauwkeurig is vast te stellen – uitgebreid tot de uiteindelijke omvang van veertien gedichten, die de reeks in juni 1952 bereikt had. De gedichten voor *Ode aan den Haag* schreef Achterberg vermoedelijk tussen oktober 1952 en maart 1953, toen hij in Den Haag verbleef, maar ook hier is de exacte datering van de afzonderlijke gedichten en stadia niet bekend. Vanwege de hier geschetste problematiek en gezien de onderling samenhangende genese van de gedichten, zal de ontstaans- en publicatiegeschiedenis van *Ballade van de gasfitter* en *Ode aan den Haag* in aparte hoofdstukken worden beschreven (§ 40 en § 41).¹ Daarna komen de voorbereidingen voor de bundels *Cenotaaf* (§ 42) en *Autodroom* (§ 43) aan de orde. In dit hoofdstuk zullen nu eerst de voorpublicaties van de gedichten uit de laatste twee bundels worden besproken.

39.2 GEDICHTEN 1951

39.2.1 *Maatstaf*

Op 5 september 1951 schreef Ed. Hoornik aan Achterberg dat hij in verband met een vervroegde vakantie een gepland bezoek aan Neede

¹ De gedichten uit de bundels worden opgenomen volgens de datum van de eerste voltooide versie.

moet afzeggen: ‘Het spijt me misschien nog het meest om de vijftien nieuwe verzen die ik zo graag had gehoord of gelezen. Wil je ze voor mij bewaren?’² Na de drie weken durende vakantie hebben Hoornik en Achterberg elkaar ontmoet en heeft Hoornik de nieuwe gedichten gelezen. Op 29 november 1951 schreef hij, in verband met de voorbereidingen voor het nieuwe tijdschrift *Maatstaf*, aan M. Nijhoff:

Er bestaan, vertelde je mij op Schiphol, plannen de verschijning van ‘Maatstaf’ uit te stellen tot September 1952. Ik geloof dat we daardoor in een onmogelijke situatie komen, minder wat onszelf betreft, dan wel ten aanzien van onze medewerkers. Van Achterberg ontving ik een groot aantal verzen, waaruit ik bijgaande keuze deed, o.a. de zéér bijzondere cyclus ‘De gasfitter’, een reeks, die ik graag in het eerste nummer van ‘Maatstaf’ zou zien. Ik ben ervan overtuigd, dat je het daarmee eens bent. Toen ik echter aan Gerrit vertelde, dat het nog wel tot September kon duren voor ‘Maatstaf’ verscheen, voelde hij er heel weinig voor mij de verzen af te staan. Hij overwoog zelfs ze in het a.s. voorjaar gebundeld uit te geven.

Welke gedichten Hoornik, afgezien van de cyclus ‘De gasfitter’, voor *Maatstaf* geselecteerd had, is niet bekend. Achterberg zal de gedichten hebben teruggevraagd, want in de notulen van de redactievergadering d.d. 7 juni 1952 staat wél ‘de cyclus de Gasfitter’ vermeld, maar wordt over andere gedichten met geen woord gerept.³ In de vergadering werd besloten de voor oktober geplande verschijning van het tijdschrift te verschuiven naar januari 1953, omdat het – zoals Bert Bakker opmerkte – ‘noodzakelijk is, dat vóór “Maatstaf” definitief verschijnt de eerste twee nummers geheel en de volgende twee in principe al moesten zijn samengesteld’. De eerste aflevering verscheen uiteindelijk pas in april 1953.⁴ Waarschijnlijk heeft Achterberg de van *Maatstaf* teruggekregen gedichten aan *Podium* gestuurd (zie verder § 39.3.2).

39.2.2 *De Vlaamse gids*

Op 17 oktober 1951 schreef Jan Schepens aan Achterberg: ‘Te Brussel hebben Hollandse en Vlaamse schrijvers onlangs verbroederd en gebeneluxt... In die geest ben ik zo vrij, U voor mijn tdschr. “De Vlaamse Gids” nogmaals om een onuitgegeven bijdrage te verzoeken: 3 à 4 gedichten.’ Met enige vertraging, veroorzaakt door ‘ziekte en uitstedigheid’, stuurde Achterberg op 21 november 1951 vier gedichten: [855]

² *Achterberg-Hoornik*, p. 76.

³ *Maatstaf*-archief, NLMD. Het betreft een vergadering van de redacties van *Maatstaf* en *Critisch bulletin*, die een fusie zouden aangaan. Zie verder § 39.3.4.

⁴ De daarin opgenomen gedichten van Achterberg heeft Bakker in het najaar van 1952 en later ontvangen. Zie verder § 39.3.4.

‘Cartering’, [856] ‘Equinox’, [797] ‘Sexoïde’ en [857] ‘Hélicoptère’.⁵ Op 20 december deelde Schepens hem mee: ‘Ik stuurde Uw vier mooie gedichten naar de zetterij. U ontvangt drukproef, en later *twee* bewijsnrs en honorarium.’ Vermoedelijk heeft Achterberg hierna niets meer over zijn bijdrage gehoord. Na de verschijning van het januarinum­mer – waarin zijn gedichten niet werden opgenomen – zal hij naar de verschijnings­datum hebben geïnformeerd, want op 25 maart 1952 schreef Schepens dat de vier gedichten in de mei-aflevering zouden worden gepubliceerd. In die aflevering verschenen echter alleen [797] ‘Sexoïde’ en [857] ‘Hélicoptère’. De twee andere gedichten, [855] ‘Cartering’ en [856] ‘Equinox’, werden in het juninum­mer van *De Vlaamse gids* opgenomen.

39.2.3 *De gids*

Al in het begin van 1951 heeft Achterberg drie gedichten aan *De gids* toegezegd, zoals blijkt uit wat Bert Voeten op 12 maart 1951 aan hem schreef: ‘Mag ik je nog even herinneren aan je, in jolige atmosfeer gedane, belofte je 3 nieuwe vaerzen af te staan aan De Gids? We willen ze graag in het April-nummer plaatsen. Stuur je ze een dezer dagen even?’ Achterberg heeft blijkbaar niet op dit verzoek gereageerd, want op 6 september 1951 herinnerde Voeten hem nogmaals aan zijn belofte: ‘Ik zou nog steeds enkele verzen van je krijgen voor De Gids! Denk er nog ’ns aan.’ Hierop heeft Achterberg zeven gedichten gestuurd: [858] ‘Droomlot’ tot en met [864] ‘Histologie’. Van de gedichten zijn zowel de kopij­typoscripten als de drukproeven (gedateerd ‘30-11-’51’) bewaard gebleven, zodat vaststaat dat Achterberg begin december de proeven heeft gecorrigeerd en teruggestuurd.

Van de zeven gedichten werden alleen [858] ‘Droomlot’ en [862] ‘Auto­claf’ in de december-aflevering geplaatst. In het januarinum­mer van 1952 verschenen [859] ‘Nocturne’, [860] ‘Heraldiek’ en [861] ‘Rivièra’. De overige twee gedichten, [863] ‘Apostrophen’ en [864] ‘Histologie’, werden opgenomen in het juninum­mer van *De gids*.

39.3 GEDICHTEN 1952

39.3.1 *Singel 262*

Op 12 mei 1952 vroeg Alice von Eugen-van Nahuys Achterberg om een bijdrage voor het Querido-jaarboekje *Singel 262*:

⁵ De kopij van deze gedichten bevindt zich in de collectie Achterberg. [797] ‘Sexoïde’ had Achterberg reeds in 1948 aan verschillende tijdschriften gestuurd (zie hiervóór, § 32.3.8).

Tot nu toe waren dat boekjes met biografieën van auteurs, die in ons fonds gepubliceerd hebben. Dit jaar willen wij iets anders doen, nl. een representatief boekje uitgeven om belangstelling te wekken voor de poëzie, die in de loop der jaren bij ons is verschenen. [...]

[...] Ik vind dat je zelf moet opgeven uit welke verzen uit welke bundels wij een keus mogen maken; ik zou je alleen willen vragen om het zo te doen, dat wij, met het oog op de ruimte, een niet te kleine keus hebben. Heb je ook nog een ongepubliceerd gedicht, dat wij mogen opnemen, mag ik dat even van je horen? Wat reeds gepubliceerde verzen betreft hebben wij graag iets uit een vroegere en uit een latere periode.

Op 14 mei 1952 stuurde Achterberg het ongepubliceerde gedicht [865] 'Ontvoering'. De keuze van de andere gedichten liet hij over aan de uitgever, evenwel met de volgende suggestie: 'Er zou mij veel aan gelegen zijn – indien dit een goede keuze tenminste niet in de weg staat – hierbij de verzen met een "persoonlijk element" niet te doen prevaleren.'⁶ Op 16 mei 1952 schreef Von Eugen-van Nahuys:

Hartelijk dank voor je briefje van 14 Mei en de toezending van het prachtige gedicht 'Ontvoering'. Wij zouden behalve dit gedicht verzen willen opnemen uit Sneeuwvitje, Mascotte en Oude cryptogamen, en wel:

uit Sneeuwvitje 'Spellbound';

uit Mascotte 'Pand' of 'Nevelheim', wat je het liefste wilt; en

uit Oude cryptogamen 'Wind'.⁷

Als je met deze keuze niet accoord gaat, wil je het me dan nog even melden?

In het jaarboekje van de uitgeverij werden als reeds gepubliceerde gedichten alleen [803] 'Spellbound' en [833] 'Nevelheim' opgenomen.⁸

39.3.2 *Podium*

Met ingang van de achtste jaargang ontving het tijdschrift *Podium* geen subsidie meer van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Het tijdschrift werd niet stopgezet, al verscheen de eerste aflevering – als 'Nooduitgave' – wel met vertraging.⁹ Tijdens de voorbereidingen van dit nummer schreef Gerrit Borgers, op 14 januari 1952, aan Achterberg:

⁶ Brief, Querido-archief, Amsterdam.

⁷ De genoemde gedichten zijn [803] 'Spellbound', [824] 'Pand', [833] 'Nevelheim' en [198] 'Wind'.

⁸ Omdat de teksten van [803] 'Spellbound' en [833] 'Nevelheim' zijn overgenomen uit respectievelijk *Sneeuwvitje* en *Mascotte*, wordt *Singel 262* verder niet bij de overlevering van deze gedichten betrokken.

⁹ Zie over de subsidieperikelen het 'Ter inleiding van dit nummer' in *Podium* 8 (1952), p. 1–6.

Ondanks het feit dat de subsidie ons voorlopig wordt onthouden gaat Podium in 1952 door. Voor het eerste nummer wilden we weer graag een aantal gedichten van je publiceren. Zou je wat voor ons hebben en me dat willen sturen binnen korte tijd, hoewel we in onze situatie maar *f* 2.50 per blz. voorlopig kunnen betalen?

Achterberg reageerde kennelijk niet direct op dit verzoek, want in de eerste aflevering – die pas in april zou uitkomen – werden geen gedichten van zijn hand gepubliceerd. In de maart/april-aflevering van *Podium*, die in juni 1952 verscheen, werden vijf gedichten opgenomen: [866] ‘Gehenna’ tot en met [870] ‘Déjà-vu’.¹⁰

39.3.3 *De tweede Franse reis*

Nadat Achterberg in 1949 samen met zijn vrouw en het echtpaar Ter Kuile zijn eerste reis naar Frankrijk had gemaakt,¹¹ ondernam hij eind juni/begin juli 1952 een tweede reis naar Frankrijk, ditmaal in het gezelschap van Ed. Hoornik. Ze reden mee met Faan Nijhoff en diens vriend, die op doorreis naar Italië waren. Via Charleville – waar het geboortehuis van Rimbaud werd bezocht – bereikten ze Morzine in de Haute Savoie. Van daaruit namen Achterberg en Hoornik de *téléférique* naar hun hotel in het hoog in de bergen gelegen Le Plenay. Het verblijf was geen groot succes. Reeds na enkele dagen ontstonden er spanningen tussen Hoornik en Achterberg en reisden zij per trein naar Parijs, waar Achterberg samen met zijn vrouw enkele dagen doorbracht bij Simon Vinkenoog.¹²

De neerslag van de reis in Achterbergs poëzie is – in tegenstelling tot de eerste Franse reis in 1949 – gering. Op basis van de datering zouden vier gedichten elementen kunnen bevatten die ontleend zijn aan de reis naar Morzine: [886] ‘Valuta’, [892] ‘En route’, [928] ‘Baedeker’ en [931] ‘Rorschach’. In de gedichten zijn echter geen concrete referenties (zoals geografische aanduidingen) te vinden die deze relatie bevestigen. Illustratief in dit verband is de verwijzing naar de deviezensituatie in [886] ‘Valuta’, r. 10–11: ‘Ik krijg deviezen om u te bereiken, [//] doch moet terug zodra ik niets meer heb.’ Middeldorp brengt deze regels in verband met de eerste reis:

¹⁰ Mogelijk heeft Achterberg deze gedichten eerder aan Ed. Hoornik voor *Maatstaf* afgestaan (zie hiervóór, § 39.2.1).

¹¹ Zie hiervóór, § 36.1.

¹² Vgl. *Biografie*, p. 544–548. Zie verder ook A. Middeldorp, ‘De vrouw uit het bergmassief’, A.L. Sötemann, ‘Achterberg thuis en op reis’ en B. Veldstra, ‘De wereld ruist. De hemel suist’.

De overheid had in 1945 de besteding van Nederlands geld in het buitenland aan banden gelegd; men kreeg maar een beperkt bedrag aan deviezen mee en moest bij terugkeer uit het buitenland het per dag bestede bedrag verantwoorden. [...] In 1949 zijn die bepalingen nog streng; in 1952, als de reis met Hoornik plaats vindt, zijn ze versoepeld.¹³

In 1952 had Achterberg echter ook nog met de regeling te maken, zoals blijkt uit een brief van Daisy Wolthers d.d. 16 juni 1952: ‘Bert droeg mij op jullie te vragen of je *omgaand en aangetekend het paspoort en het deviezenboekje* van Gerrit aan hem wilt sturen.’¹⁴

Al is het dus mogelijk dat Achterberg impressies van de tweede reis in een enkel gedicht heeft verwerkt, duidelijke sporen heeft ‘Morzine’ niet nagelaten. De suggestie dat de gedichten uit *Autodroom* op de reis zouden zijn geïnspireerd, is dan ook niet juist.¹⁵ De opdracht van de bundel aan Hoornik zal het misverstand in de hand hebben gewerkt. Zelf legde Achterberg ook het verband tussen de reis met Hoornik en de opdracht, toen hij *Autodroom* in een brief aan N.A. Donkersloot omschreef als ‘een bundeltje opgedragen aan Eddy Hoornik, met wie ik naar Frankrijk ben geweest’.¹⁶ Later zou Achterberg – volgens Chetty ter Kuile, reisgenote uit 1949 – tegen haar man Jim hebben gezegd ‘dat hij de bundel eigenlijk aan hem had moeten opdragen in plaats van aan Hoornik’.¹⁷

39.3.4 *Maatstaf/Critisch bulletin*

Per circulaire d.d. 16 mei 1952 maakte Paul Rodenko bekend dat met ingang van 1 oktober 1952 een nieuw letterkundig maandblad zou gaan verschijnen onder de naam *Maatstaf met Critisch bulletin*: ‘Het tijdschrift zal een creatief en een kritisch gedeelte bevatten; het laatste vormt een voortzetting van “Critisch Bulletin” en zal ook afzonderlijk verkrijgbaar gesteld worden.’ Uitgever was Bert Bakker (die vanaf de dertiende jaargang *Critisch bulletin* had uitgegeven), de redactie bestond blijkens het reeds gedrukte briefpapier uit Martinus Nijhoff, R. Blijstra, Anthonie Donker, Ed. Hoornik, Paul Rodenko (secretaris), Karel Jonckheere (Vlaanderen) en N.P. van Wijk Louw (Zuid-Afrika). Het eerste nummer van het *Critisch bulletin*-gedeelte zou een bijzonder nummer worden – in

¹³ A. Middeldorp, ‘De vrouw uit het bergmassief’, p. 39.

¹⁴ Vgl. *Achterberg-Hoornik*, p. 145.

¹⁵ Vgl. N. Verhoeven, ‘Twee dichters achter de bergen’ en W. Hazeu, *Gerrit Achterberg. Een biografische schets*, p. 73.

¹⁶ Brief, 11 maart 1954.

¹⁷ J. Haverkate, ‘Man tussen twee vuren’, p. 26. Zie over *Autodroom* verder § 43.

verband met het twintigjarig jubileum van het tijdschrift – met bijdragen van diverse gastschrijvers. Achterberg had 26 gedichten afgestaan, zoals blijkt uit wat Daisy Wolthers op 5 september 1952 namens Bert Bakker aan hem schief:

Bert vroeg mij jullie te schrijven welke keuze hij heeft gemaakt uit de zesentwintig verzen, die Gerrit mij meegaf. Ik zei jullie al, dat ik bang was, dat de bundel creatief werk, aanvankelijk ‘Aanloop’, later ‘Gastenboek’ genoemd, niet in dit najaar zou verschijnen, omdat de redactie van *Critisch Bulletin* te laat met haar plannen voor de dag is gekomen. Bert, die stikvol werk zit, heeft het dan ook voorlopig moeten uitstellen [...].

Toch heeft Bert dertien verzen uitgekozen en hij vraagt jou of je nu de andere eerst in tijdschriften wilt onderbrengen en als dat is gebeurd, of je hem dan opnieuw over zijn keuze wilt spreken. Hij zal je dan kunnen zeggen, waar en hoe hij deze verzen wil plaatsen.

Het zijn er geen twaalf, maar dertien, omdat Bert ‘godsonmogelijk’ één van deze nog kon missen. Hij is dol op je Franse verzen, omdat die precies zijn eigen aandoeeningen in Zuid-Frankrijk verwoorden.

Het zijn:

Valuta	Tracé	Silhouet
Ajalon	Keldergat	Daggelder
Necrologie	En route	Clair-obscur
Myopie	Recherche	Contrapunt
		Gorge de Loupe

Je ziet, een andere keuze dan jijzelf en later ik maakten! De andere zend ik je ingesloten terug. Als je wilt, kan ik deze dertien, die wij hier houden, voor je overtikken, ik beloof je dat ik het foutloos doe.

Niet alleen ging uiteindelijk de voorgenomen fusie tussen *Critisch bulletin* en *Maatstaf* niet door, ook het ‘Gastenboek’-nummer is nooit verschenen. De dertien door Daisy Wolthers genoemde gedichten – [886] ‘Valuta’ tot en met [898] ‘Gorge de Loup’ – werden alle in de eerste helft van 1953 in *Maatstaf* gepubliceerd, respectievelijk vijf in de april-aflevering, drie in de mei-aflevering en vijf in de juli-aflevering. In de laatste aflevering werden nog twee gedichten van Achterberg opgenomen, die mogelijk ook tot deze verzameling hebben behoord (zie § 39.4.1). Onder de niet genoemde gedichten waren voorts vermoedelijk de vijf gedichten die Achterberg in september 1952 aan *De gids* afstond en misschien de zes gedichten die Achterberg aan *Podium* stuurde, zoals in de volgende paragrafen zal worden beschreven.¹⁸

¹⁸ In de *Schrijversalmanak voor het jaar 1953* verscheen nog het gedicht [910] ‘Grafwinkel’. Op 11 augustus 1952 had de redactie Achterberg om een bijdrage gevraagd. Wanneer hij het gedicht gestuurd heeft, is niet bekend.

39.3.5 *De gids*

In de loop van september 1952 heeft Achterberg [899] 'Vervaldag' tot en met [903] 'Acoustiek' aan Bert Voeten gestuurd ter publicatie in *De gids*. Op 27 september schreef Voeten aan E.J. Dijksterhuis: 'De vijf gedichten van Achterberg, die hier bijgaan, heeft Toon niet gezien. Emmy heb ik telefonisch op de hoogte gesteld. Zij kunnen natuurlijk zonder meer geplaatst worden (bij voorkeur ter opening van het Novembernummer).'¹⁹ Op 19 oktober 1952 stuurde Dijksterhuis een voorstel voor de samenstelling van de november-aflevering aan Voeten, waarin de gedichten van Achterberg werden vermeld.²⁰

Van de gedichten zijn zowel kopij als drukproeven bewaard gebleven. De kopij bestaat uit vijf doorslagen, genummerd 1-5.²¹ Bij de proeven is een aan Achterberg geadresseerd verzendbriefje overgeleverd, gedateerd op 30 oktober 1952 en met het door E.J. Dijksterhuis genoteerde verzoek: 's.v.p. met groote spoed retour!' De vijf gedichten verschenen in de november-aflevering van *De gids*.

Op 30 november 1952 schreef Voeten aan Dijksterhuis dat hij 'binnenkort' nieuw werk van Achterberg zou krijgen.²² In de periode tussen november 1952 en januari 1954 zouden echter geen gedichten van Achterberg meer in *De gids* verschijnen. Wel is het de bedoeling geweest dat Achterberg een bijdrage zou leveren aan het Nijhoff-nummer van *De gids*, dat verscheen naar aanleiding van het overlijden van Martinus Nijhoff op 25 januari 1953. In een door Voeten gemaakte opzet voor dit nummer staat zijn bijdrage vermeld in de rubriek 'Getuigenissen en In Memoriam-gedichten'.²³ Achterberg heeft inderdaad een gedicht over Nijhoff geschreven ([912] 'Begravenis op Westduin'), dat echter niet in *De gids* maar in de eerste aflevering van *Maatstaf* (april 1953) zou worden gepubliceerd (zie verder § 39.4.1).

39.3.6 *Podium*

Door de subsidieperikelen en de daaruit voortvloeiende, min of meer gedwongen, fusie met het Vlaamse tijdschrift *Tijd en mens* verschenen de

¹⁹ Brief, *Gids*-archief, Leiden. Met 'Toon' en 'Emmy' zijn Anton van Duinkerken en Emmy van Lokhorst bedoeld.

²⁰ Brief, *Gids*-archief, Leiden.

²¹ De typoscripten waarvan deze doorslagen zijn gemaakt, bevinden zich in de kopij voor *Cenotaaf* en *Autodroom* (zie § 42.2 en § 43.2).

²² Brief, *Gids*-archief, Leiden.

²³ De opzet is gedateerd 2 februari 1953. Blijkens een brief van Voeten aan Dijksterhuis d.d. 4 februari 1953 heeft Achterberg een bijdrage aan het nummer toegezegd. Gegevens ontleend aan het *Gids*-archief, Leiden.

afleveringen van de achtste jaargang van *Podium* met toenemende vertraging.²⁴ Van de geplande zes afleveringen werden er slechts vijf uitgebracht, waarvan de laatste twee in samenwerking met *Tijd en mens*. Nadat de januari/februari-aflevering redelijk op tijd was verschenen, kwam de maart/april-aflevering pas in juni uit en de mei/juni-aflevering in augustus. Eind augustus was de fusie met *Tijd en mens* definitief en werden er nog twee afleveringen gepland voor medio oktober en begin december, die echter ook met vertraging zouden verschijnen.

De samenwerking tussen beide tijdschriften verliep aanvankelijk weinig soepel, zoals blijkt uit een brief van Gerrit Borgers aan Jan Walravens. Walravens had Borgers er kennelijk op aangesproken dat hij de Nederlandse kopij voor de eerste aflevering niet tijdig onder ogen had gekregen. Borgers antwoordde op 1 december 1952 dat 'het ook een rare situatie [was]: we hoorden en hoorden maar niets, moesten toen plotse-ling wat in elkaar zetten [...]'.²⁵ Aangezien de juli/september-aflevering klaarblijkelijk in grote haast werd voorbereid, is het aannemelijk dat Achterberg, nadat hij de dertien gedichten van Daisy Wolthers had teruggekregen, er zes daarvan te elfder ure aan *Podium* heeft gestuurd, te weten [904] 'Autisme' tot en met [909] 'Tuinbeeld'. Op 14 december 1952 stuurde Borgers hem de – niet overgeleverde – drukproeven:

Trek je van de afgrijselijke typografie niets aan: de titels worden natuurlijk kapitaal, er komt maar één sonnet per blz. enz. Zou je deze proeven voor de laatste buslichting a.s. Dinsdagavond weer willen posten? Ook als je geen gelegenheid mocht hebben ze te corrigeren: ik heb er maar één stel gekregen en kan het alleen zelf voor je corrigeren als ik de proef weer terug krijg.

De gedichten werden opgenomen in de juli/september-aflevering van *Podium*. Deze aflevering verscheen pas medio januari 1953.

39.4 GEDICHTEN 1953

39.4.1 *Maatstaf*

Behalve de gedichten die Bert Bakker had uitgezocht voor *Maatstaf met Critisch bulletin* en die alle in de eerste helft van 1953 in *Maatstaf* gepubliceerd zouden worden,²⁶ verschenen in *Maatstaf* enkele gedichten die Achterberg later aan het tijdschrift heeft afgestaan.

Twee van deze nieuwe gedichten, [911] 'Ichthyologie' en [912] 'Begravenis op Westduin', werden opgenomen in de eerste aflevering van jaar-

²⁴ Zie hiervoor, § 39.3.2.

²⁵ Brief, *Podium*-archief, NLMD.

²⁶ Zie hiervoor, § 39.3.4.

gang 1, die in april 1953 uitkwam. Uit de ontstaansgeschiedenis van de gedichten kan worden afgeleid dat Achterberg de gedichten vrij kort na voltooiing ter publicatie heeft vrijgegeven.

Het gedicht [911] 'Ichthyologie' werd geschreven naar aanleiding van de vangst van een exemplaar van de zogenaamde coelacanth op 20 december 1952. Het dier zou behoren tot de sinds miljoenen jaren uitgestorven familie van de Coelacanthidae van de orde der kwastvinnigen, en werd beschouwd als de ontbrekende schakel tussen de vissen en de eerste amfibieën (deze hypothese bleek later onjuist). De vondst baarde groot opzien: eind december 1952/begin januari 1953 werd het bericht van de vangst door de Nederlandse media verspreid. Hiermee is de terminus post quem van Achterbergs gedicht dus vrij nauwkeurig gegeven.

Naar aanleiding van de begrafenis van Martinus Nijhoff, op 30 januari 1953 te Den Haag, schreef Achterberg [912] 'Begrafenis op Westduin'. Achterberg heeft het gedicht waarschijnlijk in eerste instantie toegezegd voor het Nijhoff-nummer van *De gids* (zie § 39.3.5), maar bij nader inzien gaf hij het aan Bert Bakker voor de eerste aflevering van *Maatstaf*.

De manuscripten van [911] 'Ichthyologie' en [912] 'Begrafenis op Westduin' werden in een later stadium aan de getypte kopij van de eerder gestuurde vijf gedichten toegevoegd.²⁷ Op 10 maart 1953 stuurde Daisy Wolthers, namens Bert Bakker, de drukproeven van de zeven gedichten aan Achterberg:

Je bent de enige, die ik niet hoeft te schrijven de proeven 'omgaand te retourneren' en dat is een hele rust. Want Bert maakt zich al een beetje zenuwachtig, dat het nummer niet op tijd kan verschijnen. Vergeet niet hem ook de manuscripten terug te sturen, je weet hoe hij daarop gebrand is!

De volgende dag stuurde Achterberg 'de drukproeven, met de manuscripten die je mag behouden' aan Bakker terug.

Mogelijk heeft Achterberg op 11 maart ook reeds de proeven ontvangen voor de mei-aflevering, waarin nog eens drie van de in 1952 afgestane gedichten werden opgenomen: [889] 'Myopie', [896] 'Clair-obscur' en [891] 'Keldergat'. De overige vijf oudere gedichten werden in het julinumnummer van *Maatstaf* geplaatst, samen met [928] 'Baedeker' en [929] 'Topografie'. De publicatie van deze 'Zeven reisgedichten' werd op het omslag van de juni-aflevering van het tijdschrift aangekondigd. Op 18 juni 1953 schreef Bakker in verband met een voorgenomen bezoek aan Achterberg: 'Ik hoop het vel met de zeven reisgedichten alvast mee te brengen.'

²⁷ De twee manuscripten bevinden zich thans in de collectie J.B.W. Polak, Amsterdam. De overige kopij bevindt zich in de collectie Achterberg.

39.4.2 *Overige gedichten*

Op 4 juni 1953 heeft Bakker nog eens acht gedichten voor *Maatstaf* van Achterberg ontvangen. Over deze verzameling schreef hij:

Je maakt het mij maar weer moeilijk met de gedichten, die ik van Daisy kreeg. Het liefst had ik ze weer allemaal in *Maatstaf* gezet, maar de andere bladen moeten ook worden voorzien. Niettemin heb ik er toch een aantal voor *Maatstaf* uitgelicht. De keuze was moeilijk. Ik heb behouden voor het Augustusnummer van *Maatstaf*:

Deïsme

Rorschach

Comptabiliteit²⁸

De vijf andere gingen naar Garnt Stuiveling voor het n.v.t. Ingesloten doorslag. Ik hoop, dat je het met de inhoud eens kunt zijn. Ik vond het beter, dat er vijf gedichten in het n.v.t. komen, dan dat we ze verdeelden onder *De Gids* en het n.v.t.

Daisy zorgt dus voor de correctie en de duiten gaan naar jou.

De vijf gedichten voor het *Nieuw Vlaams tijdschrift* waren [933] 'Stenografie' tot en met [937] 'Tuinarchitect'. Ze werden opgenomen in de zevende aflevering van het tijdschrift, die in september of oktober 1953 verscheen, en zouden later worden gebundeld in *Vergeetboek*.

Hiermee waren alle gedichten voorgepubliceerd die eind 1953 en begin 1954 in de bundels *Cenotaaf* en *Autodroom* zouden worden opgenomen. Inmiddels waren ook de voorbereidingen voor *Ballade van de gasfitter* en *Ode aan den Haag* in volle gang. Vanaf de tweede helft van 1953 werd Achterberg hoofdzakelijk in beslag genomen door deze uitgaven, zoals in de hiernavolgende hoofdstukken zal worden beschreven.

²⁸ [930] 'Deïsme', [931] 'Rorschach' en [932] 'Comptabiliteit'.

40 Ballade van de gasfitter

40.1 VOORGESCHIEDENIS

Zoals in het vorige hoofdstuk (§ 39.1) reeds ter sprake kwam, is Achterberg waarschijnlijk in het najaar van 1951 begonnen aan de cyclus 'Ballade van de gasfitter'. Een aanwijzing voor deze datum van ontstaan wordt geleverd door een tekstinterferentie tussen het kladhandschrift van [872] 'Ballade van de gasfitter II' en dat van [863] 'Apostrophen', zoals is opgemerkt door Veldstra:

Relatief vroeg verschijnt daar de vrijwel onmiddellijk geschrapte regel 'een vrouw die naar haar minnaar luistert hoe'. Deze regel herinnert sterk aan regel 8–9 van 'Apostrophen' [...]: 'Zo ligt een vrouw languit en luistert hoe // haar minnaar spreekt.' 'Apostrophen' werd in 1952 voor het eerst gepubliceerd. De tekstinterferentie geeft grond aan de gedachte dat Achterberg min of meer gelijktijdig werkte aan 'Apostrophen' en aan de *Ballade van de gasfitter*, in het bijzonder aan het tweede sonnet.¹

De laatste veronderstelling is heel plausibel, temeer omdat de manuscripten van beide gedichten afkomstig zijn uit hetzelfde notitieboekje.² De datering kan worden aangescherpt op grond van het gegeven dat [863] 'Apostrophen' vóór december 1951 bij *De gids* werd ingestuurd.

In november moet Achterberg een eerste versie van de cyclus hebben voltooid, want op 29 november 1951 schreef Ed. Hoornik aan M. Nijhoff dat hij van de dichter 'een groot aantal verzen' voor *Maatstaf* ontvangen had, 'o.a. de zéér bijzondere cyclus "De gasfitter", een reeks, die ik graag in het eerste nummer van 'Maatstaf' zou zien'.³ Uit hoeveel gedichten 'De gasfitter' op dat moment bestond, valt niet te zeggen. Nijhoff heeft de cyclus vervolgens via Bert Bakker ter lezing ontvangen, naar aanleiding waarvan hij op 15 januari 1952 aan Achterberg schreef:

¹ B. Veldstra, 'In pyama of in kamerjas', p. 47–63 (het citaat op p. 50). Hij bespreekt ook andere veronderstellingen omtrent de ontstaansdatum. Van zijn reconstructie van de ontstaansgeschiedenis wijk ik – op grond van het overgeleverde materiaal – op verschillende punten af.

² Hetzelfde geldt voor het kladhandschrift van [859] 'Nocturne'. Zie ook de commentaar bij de gedichten.

³ Zie hiervóór, § 39.2.1. In vergelijking met de aldaar aangehaalde brief van Hoornik aan Achterberg d.d. 5 september 1951 valt op dat Hoornik het toen alleen had over 'vijftien nieuwe verzen', waaruit afgeleid zou kunnen worden dat de cyclus in de tussenliggende tijd is ontstaan.

Bert heeft me vanmiddag de 'Ballade van de gasfitter' gebracht, om mij die even te laten lezen voor hij hem weer aan jou terugstuurt. Ik heb de Ballade deze avond tweemaal gelezen en ik ben er verrukt van. Zo is het goed, Gerrit. Je hoeft er niets meer aan te doen. Het kan nu verder zijn eigen weg vinden, dat wil zeggen, het zal nu wel vanzelf hoe langer hoe helderder worden. [...]

Nogmaals dank voor de inzage van de Ballade die ik morgen aan Bert zal teruggeven. Ik kan niet nalaten je er een paar woorden over te schrijven, al ben ik geen briefschrijver van nature.

Uit deze brief valt op te maken dat Nijhoff de cyclus reeds eerder onder ogen had gehad. In verschillende publicaties wordt in dit verband vermeld dat Achterberg acht gedichten aan Nijhoff had voorgelegd, en dat deze hem vervolgens adviseerde de cyclus uit te breiden.⁴ Hierover zijn echter geen exacte gegevens bekend. Ook valt niet te zeggen of de bundel zijn definitieve omvang van veertien gedichten reeds had bereikt toen Nijhoff op 15 januari 1952 zijn lovende brief schreef.⁵ Een paar maanden later was dat wel het geval, want in de notulen van een redactievergadering van *Maatstaf met Critisch bulletin* op 7 juni 1952 werd 'De Gasfitter' als 'cyclus van 14 verzen' vermeld.⁶

Uit het voorgaande kan geconcludeerd worden dat de precieze datering van de verschillende stadia in de ontwikkelingsgang van 'Ballade van de gasfitter' tot op zekere hoogte problematisch is. De wijze waarop de cyclus tot stand is gekomen, wordt in de volgende paragrafen aan de hand van het overgeleverde materiaal beschreven.

40.2 STADIUM I: DE EERSTE MANUSCRIPTEN VAN DE BUNDEL

Het vroegste ontstaansmateriaal van 'Ballade van de gasfitter' bestaat uit een verzameling van acht gedichten, in potlood geschreven op gelinieerde blaadjes uit een notitieboekje. De gedichten zijn ongenummerd, en ook de reekstitel ontbreekt nog in dit stadium. De oorspronkelijke volgorde van de blaadjes en de onderlinge chronologie van de gedichten is niet met volledige zekerheid vast te stellen. Zowel op grafische als tek-

⁴ Zie G. Borgers, '...Om te getuigen van mijn bewondering', p. 860–861 en *Schrijvers prentenboek*, p. 42. Vgl. ook B. Veldstra, 'In pyama of in kamerjas', p. 50.

⁵ Dit kan ook niet worden afgeleid uit de anekdote die F. von Eugen later vertelde. Hij herinnerde zich dat Achterberg hem tijdens een nachtelijke autorit vroeg: "Fred zou je iets willen horen wat ik pas gemaakt heb?" En toen gebeurde het wonder: zonder een stukje papier, gewoon uit z'n blote hoofd kreeg ik toen van voor tot achter *De ballade van de gasfitter* te horen.' (*Biografie*, p. 534.) Deze gebeurtenis vond vlak vóór of op 15 januari 1952 plaats. Op 16 januari bedankte Achterberg Von Eugen, namens 'onze tochtgenoot', voor zijn moeite (brief, collectie R. Kuipers, NLMD).

⁶ Zie verder § 40.8.

Handwritten text in Dutch, likely a page from a manuscript. The text is dense and covers most of the page.

[871] voorzijde

Handwritten text in Dutch, likely the reverse side of a manuscript page. A stamp "LM10546" is visible at the bottom.

[871] keerzijde

Handwritten text in Dutch, likely a page from a manuscript. The text is dense and covers most of the page.

[872]

Handwritten text in Dutch, likely a page from a manuscript. The text is dense and covers most of the page.

[877] voorzijde

Handwritten text in Dutch, likely the reverse side of a manuscript page. A stamp "LM10546" is visible at the bottom.

[877] keerzijde

Handwritten text in Dutch, likely a page from a manuscript. The text is dense and covers most of the page.

[878]

Handwritten text in Dutch, likely the reverse side of a manuscript page. A stamp "LM10546" is visible at the top left.

[880] keerzijde

Ballade van de gasfitter, stadium I (collectie NLMD)

stuele gronden kan echter worden aangenomen dat de volgorde van het begin af aan als volgt is geweest:⁷

[1]	[871] 'Ballade van de gasfitter I'
[2]	[872] 'Ballade van de gasfitter II'
[3]	[873] 'Ballade van de gasfitter III'
[4]	[874] 'Ballade van de gasfitter IV'
[5]	[875] 'Ballade van de gasfitter V'
[6]	[877] 'Ballade van de gasfitter VII'
[7]	[878] 'Ballade van de gasfitter VIII'
[8]	[880] 'Ballade van de gasfitter X'

Gezien de verschillen in ductus die de manuscripten vertonen, is het waarschijnlijk dat Achterberg op verschillende tijdstippen aan de gedichten heeft gewerkt. Aan de andere kant wijzen overeenkomsten in ductus er op dat Achterberg op bepaalde momenten min of meer tegelijk met verschillende gedichten bezig is geweest, maar de relaties zijn te onzeker om op grond hiervan uitspraken te doen omtrent de ontstaansvolgorde van de diverse gedeelten.⁸

Op een gegeven moment is [879] 'Ballade van de gasfitter IX' aan de cyclus toegevoegd, en wel tussen [7] en [8]. Het blaadje waarop dit gedicht is geschreven, komt uit een ander notitieboekje en bevatte aanvankelijk een aanzet tot een ander gedicht.⁹ Deze aanzet haalde Achterberg door. Eronder schreef hij, in een sterk afwijkende ductus, [879] 'Ballade van de gasfitter IX'.

40.3 STADIUM II: DRIE NIEUWE GEDICHTEN

In een volgend stadium heeft Achterberg de eerste verzameling van negen gedichten uitgebreid met drie gedichten. Deze gedichten werden, eveneens in potlood, geschreven op bladen uit een kladblok. Ook op deze manuscripten ontbreken zowel reekstitel als -nummers nog. Later zijn de bladen bij de manuscripten uit stadium I gevoegd door middel van een omslagje, waarop Achterberg in potlood noteerde: 'gasfitter 1e' en '12'. De gedichten zijn:

[1]	[876] 'Ballade van de gasfitter VI'
[2]	[881] 'Ballade van de gasfitter XI'
[3]	[882] 'Ballade van de gasfitter XII'

⁷ De hier vermelde gedichttitels en -nummers zijn die van het eerste typoscript van de cyclus (zie § 40.4).

⁸ Vergelijk de afbeeldingen op p. 466–467.

⁹ Deze aanzet, die dus geen deel uitmaakt van de *Ballade van de gasfitter*, is opgenomen in Appendix A (zie [2] 'De dag is als een lei, dof en gewoon').

40.4 HET EERSTE TYPOSCRIPT VAN BALLADE VAN DE GASFITTER

De twaalf gedichten uit stadium I–II heeft Achterberg vervolgens overgetypt op gelinieerde bladen uit een schoolcahier, onder de gemeenschappelijke titel ‘Ballade van de gasfitter’ (die bovenaan het eerste blad is getypt) en met de reeksnummers ‘I’ tot en met ‘XII’.¹⁰ Nadat de eerste getypte versies van de gedichten waren vervaardigd, heeft Achterberg – op dezelfde regel als de reeksnummers en tegen de rechtermarge aan – een persoons- of beroepsnaam toegevoegd (eveneens getypt). In de volgende beschrijving van de samenstelling van het typoscript worden deze latere ‘ondertitels’ achter de gedichten vermeld:

[1]	[871] ‘Ballade van de gasfitter I’	appelkoopman
[2]	[872] ‘Ballade van de gasfitter II’	fitter
[3]	[873] ‘Ballade van de gasfitter III’	postbode
[4]	[874] ‘Ballade van de gasfitter IV’	loodgieter
[5]	[875] ‘Ballade van de gasfitter V’	directeur
[6]	[876] ‘Ballade van de gasfitter VI’	concierge
[7]	[877] ‘Ballade van de gasfitter VII’	iemand van de directie
[8]	[878] ‘Ballade van de gasfitter VIII’	daghit
[9]	[879] ‘Ballade van de gasfitter IX’	God
[10]	[880] ‘Ballade van de gasfitter X’	wisselloper
[11]	[881] ‘Ballade van de gasfitter XI’	vader
[12]	[882] ‘Ballade van de gasfitter XII’	Jansen

Naderhand heeft Achterberg de ondertitels in potlood doorgehaald. In dezelfde fase bracht hij in de getypte tekst van de gedichten een aantal veranderingen aan.

40.5 STADIUM III: TWEE NIEUWE GEDICHTEN

Eén van de gedichten die aanvankelijk in het eerste verzamelyposcript van de cyclus nog door Achterberg werd gewijzigd, was [880] ‘Ballade van de gasfitter X’. Vervolgens haalde hij het gedicht echter in zijn geheel door. Ervoor in de plaats schreef hij twee nieuwe gedichten, waarin hij verschillende gedeelten van het oorspronkelijke tiende sonnet verwerkte. Elementen uit het octaaf keerden terug in [883] ‘Ballade van de gasfitter X’, het sextet werd in eerste instantie ongewijzigd het sextet van [884] ‘Ballade van de gasfitter XI’. De manuscripten van beide gedichten voegde Achterberg bij het verzamelyposcript.¹¹ De nummering van de

¹⁰ De eerste versie van het typoscript is in deze uitgave opgenomen als leestekst [871A–882A] ‘Ballade van de gasfitter I–XII’.

¹¹ Het geheel wordt bijengehouden door middel van een omslagje, waarop Achterberg in potlood noteerde: ‘gasfitter ze’.

erop volgende gedichten paste hij aan: [881] 'Ballade van de gasfitter xi' kreeg het reeksnummer 'xii', [882] 'Ballade van de gasfitter xii' werd 'xiii'. De samenstelling van het typoscript in dit stadium is derhalve:¹²

[1]	[871] 'Ballade van de gasfitter i'
[2]	[872] 'Ballade van de gasfitter ii'
[3]	[873] 'Ballade van de gasfitter iii'
[4]	[874] 'Ballade van de gasfitter iv'
[5]	[875] 'Ballade van de gasfitter v'
[6]	[876] 'Ballade van de gasfitter vi'
[7]	[877] 'Ballade van de gasfitter vii'
[8]	[878] 'Ballade van de gasfitter viii'
[9]	[879] 'Ballade van de gasfitter ix'
[10]	[883] 'Ballade van de gasfitter x'
[11]	[884] 'Ballade van de gasfitter xi'
[12]	[881] 'Ballade van de gasfitter xii'
[13]	[882] 'Ballade van de gasfitter xiii'

40.6

STADIUM IV: HET TWEDE TYPOSCRIPT VAN BALLADE VAN DE GASFITTER

Van de uit dertien gedichten bestaande cyclus uit stadium III heeft Achterberg een nieuw typoscript vervaardigd, met op een aparte titelpagina de reekstitel 'Ballade van de gasfitter'. Dit typoscript werd ten slotte nog met één gedicht uitgebreid: [885] 'Ballade van de gasfitter xii'.¹³ Door de toevoeging van het blad met dit gedicht – dat identiek is aan de overige bladen van het typoscript – verschoven [881] 'Ballade van de gasfitter xii' en [882] 'Ballade van de gasfitter xiii' wederom van plaats en werden omgenummerd tot respectievelijk 'xiii' en 'xiv'. De samenstelling van het typoscript in dit stadium is als volgt:¹⁴

[1]	Ballade van de gasfitter
[2]	[871] 'Ballade van de gasfitter i'
[3]	[872] 'Ballade van de gasfitter ii'
[4]	[873] 'Ballade van de gasfitter iii'
[5]	[874] 'Ballade van de gasfitter iv'
[6]	[875] 'Ballade van de gasfitter v'
[7]	[876] 'Ballade van de gasfitter vi'
[8]	[877] 'Ballade van de gasfitter vii'

¹² De reeksnummers van de gedichten wijken hier dus af van de in deze uitgave als leestekst opgenomen eerste versie van het typoscript.

¹³ Van dit gedicht zijn geen vroegere manuscripten overgeleverd.

¹⁴ De bladen worden bijeengehouden door middel van een omslagje, waarop Achterberg in potlood schreef: 'gasfitter 3e' en 'Maatstaf'. Deze versie is als leestekst [871B–882B] 'Ballade van de gasfitter i–xiv' opgenomen.

[9]	[878] 'Ballade van de gasfitter VIII'
[10]	[879] 'Ballade van de gasfitter IX'
[11]	[883] 'Ballade van de gasfitter X'
[12]	[884] 'Ballade van de gasfitter XI'
[13]	[885] 'Ballade van de gasfitter XII'
[14]	[881] 'Ballade van de gasfitter XIII'
[15]	[882] 'Ballade van de gasfitter XIV'

De omvang van de cyclus zou hierna niet meer worden gewijzigd. Wel bracht Achterberg met potlood in de tekst van de gedichten nog enkele wijzigingen aan.

40.7 HET DERDE TYPOSCRIPT VAN BALLADE VAN DE GASFITTER

De laatst genoteerde versie van het tweede typoscript van 'Ballade van de gasfitter' heeft Achterberg overgenomen in een nieuw typoscript. In dit typoscript – met een aparte titelpagina 'Ballade van de gasfitter [//] door [//] Gerrit Achterberg' – zijn verder geen veranderingen aangebracht.

Mogelijk heeft Achterberg dit typoscript gestuurd aan het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, om te voldoen aan de regeringsopdracht die hem was verleend.¹⁵ Gezien het ontbreken van zetinstructies en sporen van drukkersinkt zal het in ieder geval niet hebben gediend als kopij voor *Maatstaf*, al zou de cyclus wel conform deze typoscriptversie in het tijdschrift worden gepubliceerd.¹⁶

40.8 PUBLICATIE IN MAATSTAF, DE REGERINGSOPDRACHT

In het voorgaande (§ 40.1) kwam reeds aan de orde dat Achterberg de reeks al in november 1951 aan Ed. Hoornik had afgestaan ter publicatie in *Maatstaf*. Zoals Hoornik aan Nijhoff schreef, voelde Achterberg 'er heel weinig voor mij de verzen af te staan' toen hij hoorde dat het eerste nummer van *Maatstaf* waarschijnlijk pas in september 1952 zou verschijnen: 'Hij overwoog zelfs ze in het a.s. voorjaar gebundeld uit te geven.'¹⁷ In juni 1952 stond de cyclus echter nog steeds op het programma voor het eerste nummer, dat in oktober – althans zo was de verwachting – zou verschijnen:

5. De Gasfitter van Gerrit Achterberg 16½ pagina's	Met inleiding van de Heer Hoornik (cyclus van 14 verzen + 2½ pag. inl.) ¹⁸
---	--

¹⁵ Zie hierna, § 40.8.

¹⁶ Het vermoeden dat het typoscript als kopij voor *Maatstaf* heeft gediend, is geuit door B. Veldstra, 'In pyama of in kamerjas', p. 53.

¹⁷ Brief, 29 november 1951, uitgebreid geciteerd in § 39.2.1.

¹⁸ Notulen van de redactievergadering d.d. 7 juni 1952 (*Maatstaf*-archief, NLMD).

Over de inleiding die Hoornik zou schrijven, heeft hij met Achterberg gesproken tijdens hun verblijf in Morzine eind juni/begin juli. Volgens Hoornik had Achterberg hem op een avond van alles verteld over de ontstaansgeschiedenis van de cyclus, waarvan Hoornik aantekeningen maakte. De volgende dag eiste Achterberg ‘dat Hoornik hem “godverdomme al die aantekeningen” zou teruggeven, want dat hij er niets over mocht schrijven’.¹⁹ Bij de publicatie van ‘Ballade van de gasfitter’ in *Maatstaf* zou geen inleiding van Hoornik worden opgenomen. De reeks zou overigens niet in de eerste aflevering van het tijdschrift (die in april 1953 verscheen) worden opgenomen, maar pas in de oktober-aflevering.

Ondertussen was er eind juni 1952 ook sprake van publicatie van de ‘Ballade van de gasfitter’ in een door Willem Diemer samen te stellen educatieve bloemlezing. In een brief aan Achterberg van 22 juni 1952 schreef Diemer dat hij de reeks niet had opgenomen, omdat hij ‘de Gasfitter nog niet de heiligschennis [had] willen aandoen van de trage hersens der massa bijwijze van voorbeeld op gang te brengen’.²⁰ Een half jaar later, op 14 december 1952, kwam ook Gerrit Borgers met het aanbod de cyclus in *Podium* te publiceren: ‘Hoe is het eigenlijk met de Gasfitter waarvan ik nog steeds onder de indruk ben? Voel je er voor om die vóór verschijnen in boekvorm bij ons te publiceren of heb je er andere plannen mee?’ Afgezien van het feit dat Achterberg de reeks waarschijnlijk al definitief ter publicatie aan *Maatstaf* had afgestaan, waren er inderdaad andere plannen, die de belangrijkste reden voor het lange uitstel van publicatie vormden.

Inmiddels hadden Bert Bakker en M. Nijhoff ervoor gezorgd dat Achterberg voor de reeds voltooide cyclus alsnog een opdracht kreeg van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen.²¹ Het voorstel voor de opdracht werd op 22 november 1952 door de ‘Rijkscommissie van advies voor opdrachten aan letterkundigen (scheppende kunstenaars) 1952’ aan de betrokken minister, mr. J.M.L.Th. Cals, gezonden.²² Een maand later, op 22 december, schreef de minister aan Achterberg:

¹⁹ *Biografie*, p. 545. Zie over de reis § 39.3.3.

²⁰ Zie ook W. Diemer, *Mijn herinneringen aan Gerrit Achterberg*, p. 22. Het plan, een ‘Balladenboekje’ of een boekje ‘Dichters over dichters’, is niet doorgegaan.

²¹ Volgens Hazeu hebben Bakker en Nijhoff voor de opdracht gepleit bij dr. N.R.A. Vroom, hoofd afdeling Kunsten van het ministerie (*Biografie*, p. 541).

²² De commissie, ingesteld op 14 oktober 1952, bestond uit A. van der Veen (voorzitter), H.J. Michaël (secretaris), P. Rodenko, W. Barnard, M. Kemp en B. Stroman. Brief en gegevens ontleend aan het archief van het ministerie (ocw, map 878.8 en 812.1.)

Het ligt in mijn voornemen U als letterkundige een opdracht te verlenen, welke zal bestaan uit het schrijven van een cyclus gedichten over het ambacht en U hiervoor een honorarium van f 800.— toe te kennen, nadat mij door overlegging van het handschrift gebleken is, dat aan de opdracht naar behoren is voldaan. Om comptabele redenen is het wenselijk, dat de opdracht vóór 15 December 1953 voltooid zal zijn.

Het handschrift blijft Uw eigendom. Mijn departement kan op geen enkele wijze voor de publicatie van het manuscript zorg dragen.

Indien het werk in druk verschijnt, zie ik er twee exemplaren van tegemoet ten behoeve van mijn departement.

Gaarne zal ik – zo mogelijk spoedig – vernemen of U de opdracht onder genoemde voorwaarden wenst te aanvaarden.

In een brief van 29 december 1952 aanvaardde Achterberg de opdracht, maar pas op 9 mei 1953 stuurde hij de bundel bij het ministerie in.²³ De lengte van de periode tussen het aanvaarden van en het voldoen aan de opdracht zal bewust gekozen zijn om argwaan bij het ministerie te voorkomen.

Vervolgens werd de publicatie van de cyclus ter hand genomen. Op 11 mei 1953 schreef Daisy Wolthers namens Bakker aan Achterberg: 'Bert vraagt je of je hem de brief (of een afschrift) van de Regering ter inzage wilt sturen, waarin je de opdracht voor de Gasfitter werd gegeven. Hij wil zich verzekeren van de goede tekst voor de colophone [*sic*] in de bundel.' Op dezelfde dag meldde Bakker aan Bertus Aafjes dat de 'Ballade van de gasfitter' in het oktober-nummer van *Maatstaf* zou verschijnen. Voor de daadwerkelijke publicatie moest vanzelfsprekend worden gewacht op het officiële antwoord van de minister. Dit kwam op 7 juli 1953, namens de minister, van dr. N.R.A. Vroom:

Met belangstelling heb ik kennis genomen van het mij bij Uw bovenvermelde brief overgelegde manuscript van Uw gedichtenbundel 'Ballade van de gasfitter', welke U schreef ingevolge de U bij mijn brief van 22 December 1952 [...] verleende opdracht. Het verheugt mij dat U hieraan naar behoren heeft voldaan. Ik heb dan ook aanleiding gevonden het U hiervoor toegezegde honorarium ad f. 800.— (acht honderd gulden) te doen uitbetalen. Het bedrag zal U binnenkort per postcheque worden overgemaakt. Het manuscript van de bundel blijft Uw eigendom. Ik zend het U hierbij terug.²⁴ Zodra de bundel in druk is verschenen, zie ik er gaarne twee exemplaren van tegemoet ten behoeve van mijn departement.

Hierna kon de cyclus op het omslag van de september-aflevering van *Maatstaf* voor het volgende nummer worden aangekondigd, om een

²³ Brieven, collectie ocw, map 812.1.

²⁴ Dit manuscript is niet overgeleverd, tenzij het derde typoscript van de bundel is (zie hiervóór, § 40.7).

maand later inderdaad – met vermelding van de regeringsopdracht – in het tijdschrift te verschijnen.

40.9 VOORBEREIDINGEN VOOR DE BUNDEL

Met de voorbereiding van de bundel was eveneens al in het voorjaar van 1953 begonnen.²⁵ Dat *Ballade van de gasfitter*, evenals *Ode aan den Haag*, bij Bert Bakker zou verschijnen, was in strijd met Achterbergs eerdere toezegging aan Querido om al zijn werk bij deze uitgever onder te brengen.²⁶ Op 10 juli 1953 schreef Alice von Eugen-van Nahuys hem:

Wij zullen geen vertraging in de verschijning van *Cenotaaf* brengen, al moet het nogmaals van mijn hart, dat ik het psychologisch onjuist vind, dat bij de boekhandel tegelijk drie bundels van eenzelfde dichter worden aangeboden en ik, al begrijp ik jullie motieven om Bert deze bundels te geven, toch zeer teleurgesteld ben dat, nadat wij hadden afgesproken dat al je nieuwe poëzie bij mij zou komen, deze nu bij een andere en nog wel zeer bevriende uitgever verschijnen.²⁷

Welke motieven Achterberg had om de rechten voor de bundelpublicatie aan Bert Bakker af te staan – en daarmee Querido voor het hoofd te stoten – is niet bekend. Waarschijnlijk heeft erkentelijkheid voor Bakkers inspanningen ter verkrijging van de regeringsopdracht hierbij een rol gespeeld, mogelijk ook dank voor het aan Achterberg geboden onderdak in de periode dat hij in Den Haag verbleef.²⁸

Op 21 september kon Achterberg aan J.Th. Stakenburg melden dat de bundel, samen met *Ode aan den Haag*, zou verschijnen ‘in de Maatstafreeks bij Daamen (Bert Bakker)’. Over de productie van de bundel zijn slechts weinig gegevens bekend, maar zij zal in september – in ieder geval niet veel later – in gang zijn gezet. Dit valt tenminste af te leiden uit de correspondentie over [884] ‘Ballade van de gasfitter XI’, het sonnet dat nog door Achterberg gewijzigd zou worden.

Op 9 oktober 1953 schreef Achterberg aan Hendrik de Vries van Bert Bakker gehoord te hebben dat De Vries, naar aanleiding van de publicatie in *Maatstaf*, een artikel over de cyclus zou schrijven voor het *Haagsch dagblad*:

Nu wilde ik je graag vragen of je bijgaande kwatrijnen van het elfde sonnet zo beter vindt, waarna ik de wijziging nog kan aanbrengen in het bundeltje dat er straks van verschijnt; en of je daar dan in je bespreking zonodig rekening mee zou kunnen houden.²⁹

²⁵ Zie de op p. 473 aangehaalde brief van Daisy Wolthers aan Achterberg d.d. 11 mei 1953.

²⁶ Achterberg had dit toegezegd tijdens de voorbereidingen voor *Mascotte* (zie § 37.1).

²⁷ Doorslag brief, Querido-archief, Amsterdam. Zie ook § 42.4.

²⁸ In die periode ontstond *Ode aan den Haag* (zie § 41.1).

²⁹ Brief, collectie H. de Vries, Groningen.

Op 11 oktober 1953 antwoordde De Vries dat juist het gewijzigde gedeelte hem reeds getroffen had ‘als er-uit-vallend, het geheimzinnige contact iets verbrekend. Zeer zeker is deze wijziging een grote vooruitgang! De daarna nog voorgestelde wijzigingen beslist *niet*. Deze doen wat opzettelijk aan.’³⁰ Verder schreef hij:

In mijn critiek, waarbij haast is (ze gaat weg met gelijke post) heb ik dit octaaf niet geciteerd. Daar het stuk al ver boven-de-maat lang is, kan ik de wijziging alleen maar noemen, niet in extenso behandelen. Ik doe dit zo: waar ik spreek over ‘het geheimzinnig-doordringende, dat de echte droom onderscheidt van het verzinsel’ en ‘weerklank wekt uit schuilhoeken van de ziel’, laat ik volgen:

‘(Niet het feit dat hier dingen gezegd worden die het verstand voor onzin moet verklaren, bepaalt het droomkarakter. Integendeel: de meest onlogische passage (het octaaf van sonnet XI) is ook als droomtaal het zwakst. Het verwonderde mij dan ook niet te vernemen dat juist dit gedeelte ingrijpend wordt gewijzigd.’³¹

Op 12 oktober 1953 stuurde Achterberg de door De Vries goedgekeurde versie aan Bert Bakker:

hoe vind je bijgaande wijziging? Hendrik de Vries acht haar een grote vooruitgang en zou het in zijn artikel, dat al klaar was, nog even memoreren. Ik hoop er nog op tijd mee te zijn voor de drukproeven. Inmiddels mijn dank voor je aanwijzingen!³²

De door Achterberg gestuurde verandering werd door Daisy Wolthers aangebracht in de kopij van de bundel, waarvan slechts één blad is overgeleverd: de uit *Maatstaf* gescheurde pagina's van sonnet XI en XII (p. 449–450).³³

Uit het voorgaande blijkt dat de bundel ná 12 oktober 1953 definitief werd gezet. Voor de tekst van de gedichten is gebruik gemaakt van het zetsel van de *Maatstaf*-publicatie, waarbij de paginering en de plaats van de reeksnummers werden aangepast en de sprekende kopregels werden verwijderd. Het octaaf van [884] ‘Ballade van de gasfitter XI’ is geheel opnieuw gezet. Hetzelfde geldt vanzelfsprekend voor het voor- en nawerk van de bundel.

Wellicht heeft Achterberg eind oktober/begin november nog drukproeven van de bundel gezien – hierover is verder niets bekend –, waarna de bundel, mét het gewijzigde sonnet, in november verscheen.

³⁰ Zie voor de door Achterberg gestuurde nieuwe versie het apparaat bij het gedicht.

³¹ De passage is door De Vries inderdaad ingelast in zijn bespreking, ‘Drama van vreemdelingschap en grensoverschrijding’ in het *Haagsch dagblad* van 17 oktober 1953.

³² De brief en het meegestuurde typoscript bevinden zich thans in de collectie J.B.W. Polak, Amsterdam. Zie de reproductie in *Achterberg in kaart*, p. [98–99].

³³ Collectie J.B.W. Polak, Amsterdam. Zie de reproductie in *Achterberg in kaart*, p. [99].

Ballade van de gasfitter verscheen als vierde nummer in de reeks *Maatstafdeeltjes* bij D.A. Daamen's uitgeversmaatschappij te 's-Gravenhage. Op het omslag van de november-aflevering van *Maatstaf* werd aangekondigd dat de eerste zeven deeltjes op 15 november 1953 zouden verschijnen. In het *Nieuwsblad voor de boekhandel* van 10 december 1953 staat de bundel als volgt vermeld: 'Achterberg, Gerrit[:] Ballade van de gasfitter. 's-Gravenhage, D.A. Daamen. 18⁵ x 11⁵. 22 blz. [Maatstafdeeltjes; no 4] fl. 2.25'. De samenstelling is als volgt:

[Omslag]	GERRIT ACHTERBERG [///] Ballade van de gasfitter
[Voorflap]	f 2.25
[Kaft]	
[1-2]	[<i>blanco</i>]
[3]	Ballade van de gasfitter
[4]	Maatstafdeeltje nr 4 [///] 's-Gravenhage 1953
[5]	GERRIT ACHTERBERG [//] Ballade van de gasfitter [///] BERT BAKKER [//] D.A. Daamen's uitgeversmaatschappij n.v.
[6]	[<i>blanco</i>]
7	[871] 'Ballade van de gasfitter I'
8	[872] 'Ballade van de gasfitter II'
9	[873] 'Ballade van de gasfitter III'
10	[874] 'Ballade van de gasfitter IV'
11	[875] 'Ballade van de gasfitter V'
12	[876] 'Ballade van de gasfitter VI'
13	[877] 'Ballade van de gasfitter VII'
14	[878] 'Ballade van de gasfitter VIII'
15	[879] 'Ballade van de gasfitter IX'
16	[883] 'Ballade van de gasfitter X'
17	[884] 'Ballade van de gasfitter XI'
18	[885] 'Ballade van de gasfitter XII'
19	[881] 'Ballade van de gasfitter XIII'
20	[882] 'Ballade van de gasfitter XIV'
[21]	[<i>blanco</i>]
22	Inhoud [<i>volgt inhoudsopgave</i>]
23	Colophon [///] Deze cyclus werd geschreven in opdracht van de [//] Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen [//] en voltooid in Mei 1953.
[24]	[<i>blanco</i>]
[Kaft]	
[Achterflap]	
[Omslag]	

De tekst is gezet uit de Garamond. De uitvoering van de bundel is conform de 'huisstijl' van de reeks *Maatstafdeeltjes* (naar het ontwerp van Henk Krijger).³⁴ De oplage van de bundel is niet aangegeven, maar zal vermoedelijk – evenals het *Maatstafdeeltje* van *En Jezus schreef in 't zand* (zie § 30.10.2) – duizend exemplaren hebben bedragen.

40.11 DE ONTVANGST VAN DE BUNDEL

40.11.1 *Verkoop en honorarium*

Over de verkoop van de bundel zijn alleen de gegevens uit de jaren 1953 tot 1957 bekend. In 1953 werden er 316 exemplaren van de bundel verkocht, in de periode 1954–1956 nog eens 193 exemplaren. Achterberg ontving hiervoor een honorarium van 15% per exemplaar (zonder aftrek van omzetbelasting).³⁵ In 1957 werd de prijs van de bundel verlaagd van f 2,25 naar f 0,90.

Ballade van de gasfitter werd in 1955 integraal opgenomen in de bloemlezing *Voorbij de laatste stad* (zie § 46). In 1961 werd de bundel herdrukt in *Cryptogamen 4* (zie § 49).

40.11.2 *Poëzieprijs van de gemeente Amsterdam*

Op 10 mei 1954 schreef de Amsterdamse wethouder voor Kunstzaken, mr. A. de Roos, aan Achterberg dat zijn bundel *Ballade van de gasfitter* in aanmerking kwam voor een van de twee gemeentelijke poëzieprijzen:

Teneinde te voorkomen, dat een bekroning van het door de jury onderscheiden werk door de auteur zelf niet zou worden aanvaard, verzoek ik U mede te delen, of U het ontvangen van een der Prijzen voor Poëzie-1954 der Gemeente op prijs zou stellen en of U, ten bewijze hiervan, één exemplaar van vorenvermelde bundel gedichten zou willen inzenden aan de afdeling Kunstzaken, Kamer 20A, Raadhuis, Amsterdam.

Nadat Achterberg op 14 mei 1954 aan dit verzoek had voldaan,³⁶ schreef Ed. Hoornik – een van de juryleden – hem op 2 juni 1954: 'Tot mijn genoegen hoorde ik, dat je de gasfitter naar Amsterdam hebt gestuurd. Ik hoop dat hij daar eer van zijn werk krijgt.'

Op 1 november 1954 berichtte wethouder De Roos Achterberg dat de jury – bestaande uit D.A.M. Binnendijk, Ed. Hoornik en Harry Mullisch – besloten had de bundel te bekronen. Aan de prijs was een bedrag van duizend gulden en een oorkonde verbonden.³⁷ De andere poëzie-

³⁴ Zie de reproductie in *Schrijvers prentenboek*, p. 45.

³⁵ In 1953 heeft Achterberg een voorschot van f 50,- ontvangen.

³⁶ Brief, Gemeente-archief, Amsterdam (map 1.854.3).

³⁷ De oorkonde bevindt zich in de collectie Achterberg.

prijs ging naar Pierre Kemp voor *Een bloemlezing uit zijn kleine liederen*.³⁸ In het juryrapport verantwoordde de jury waarom zij de prijs niet als aanmoedigingsprijs had bedoeld. Over Achterberg schreef zij in dit verband:

De andere uitverkorene behoeft stellig geen aanmoediging: zijn productiviteit is overvloedig en aan erkenning ontbreekt het hem niet. Maar de bundel, die hij in 1953 deed verschijnen is zo onmiskenbaar het beste, wat op het gebied der poëzie werd gepubliceerd, dat ook hier niet behoefde te worden gearzeld.

Vervolgens motiveerde de jury haar oordeel over *Ballade van de gasfitter* als volgt:

Het werk van Gerrit Achterberg is wellicht het homogeenste, dat in de Nederlandse taal te vinden is. Men aanvaardt het, of men wijst het af. Aanvaardt men het, dan is het in laatste instantie niet van belang of men deze bundel van hem bekroont, of gene. Men bekroont automatisch zijn hele oeuvre; geen bundel kan er uit geïsoleerd worden. Maar terwijl de jury dus met de bekroning van zijn '*Ballade van de gasfitter*' zijn gehele productie bedoelt te eren, onderscheidt dit werk zich toch enigszins van zijn vroegere publicaties. Het onderscheidt er zich van, doordat het ook in uiterlijke opzet de genoemde homogeniteit vertoont. Het is de eerste keer, dat een bundel van hem een cyclus vormt. Een 'ballade' is het maar bij wijze van spreken. Het zijn vijftien [*lees*: veertien] gedichten, waarvan slechts het derde geen sonnet is. De held is een metafysische gasfitter, die op zoek is naar een lek, dat zijn bestaan belaagt, naar het lek, dat hij moet 'dichten'. De dichter bevindt zich hiermee midden in zijn thema. Hoe persoonlijk ook uitgewerkt, het is het thema van allen: het levende tegenover de dood. In zijn '*Ballade van de gasfitter*' heeft hij er gestalte aan gegeven op een wijze, zoals men die verder noch hier noch elders ontmoet. De auteur is er op een grandioze wijze in geslaagd, een tweede werkelijkheid te schuiven in de normale van gasfabrieken, directeuren, Christelijke vakverbonden, spitsuren en Publieke Werken. Dit is wat poëzie is: het doodgewone te doordrenken met 'het andere'. Gerrit Achterberg is één der weinigen in de gehele wereld-literatuur, die het aankunnen om het geweldige conglomeraat van onze huidige, alledaagse werkelijkheid te overmeesteren met 'het andere', in poëzie om te zetten en in een persoonlijke betrekking tot de tijdgenoot te brengen.

In het bijzonder stelt de jury er prijs op, de aandacht te vestigen op de humor, die dit werk doortrekt. Dat de dichter de kracht en het vermogen heeft tot deze humor, die zijn evocatie enerzijds een nog pregnanter accent verleent, haar anderzijds nader tot de lezer brengt, dit alleen al stempelt hem op zijn minst tot één der grootsten.³⁹

³⁸ Samengesteld door Adriaan Morriën (Amsterdam, 1953).

³⁹ Het gedeelte over Achterberg is opgesteld door Harry Mulisch. Het door mij geciteerde exemplaar van het rapport bevindt zich in het Gemeente-archief te Amsterdam (map 1.854.3). In de Achterberg-collectie is alleen een gedeeltelijk afschrift van het rapport overgeleverd.

40.11.3 *Recensies*

- Binnendijk, D.A.M., 'Bezeten dichterschap.' In: *Nieuwe Rotterdamse courant* 13 maart 1954.
- Bordewijk, F., 'Nog eenmaal muzisch appèl.' In: *Utrechtsch nieuwsblad* 27 maart 1954.
- Delden, J. van, '[Recensie van *Ballade van de gasfitter* en *Ode aan den Haag*.]' In: *Winschoter courant* 11 februari 1954.
- Donker, A., 'Het experiment van den gasfitter.' In: *Critisch bulletin* 21 (1954), p. 160–167.
- Govaart, Th., 'Niet te beslechten strijd.' In: *De nieuwe eeuw* 16 januari 1954.
- Haantjes, J., '[Recensie van o.a. *Ode aan den Haag* en *Ballade van de gasfitter*.]' In: *De hervormde kerk* 16 januari 1954.
- Minderaa, P., '[Recensie van o.a. *Cenotaaf*, *Ballade van de gasfitter*, *Ode aan den Haag* en *Autodroom*.]' In: *Wending* 9 (1954–1955), p. 232–238.
- Mok, M., 'Evolutie-verschijnselen bij Gerrit Achterberg.' In: *Algemeen handelsblad* 6 april 1954.
- Mulisch, H., 'Begrip voor het "numen".' In: *Het parool* 17 april 1954.
- Vermeer, C., '[Recensie van o.a. *Ballade van de gasfitter* en *Ode aan den Haag*.]' In: *Ontmoeting* 7 (1953–1954), p. 81–86.
- Vries, H. de, 'Drama van vreemdelingschap en grensoverschrijding.' In: *Haagsch dagblad* 17 oktober 1953.
- Winkler, C., 'Gerrit Achterberg. *Ballade van de gasfitter*.' In: *Propria cures* 22 mei 1954.

41 Ode aan den Haag

41.1 VOORGESCHIEDENIS

Van oktober 1952 tot maart 1953 verbleef Achterberg samen met zijn vrouw in Den Haag, waar zij afwisselend bij Bert Bakker en Daisy Wolthers logeerden. In verband met toenemende spanningen en het daarmee gepaard gaande alcoholgebruik onderging Achterberg gedurende twee maanden een refusalkuur in de psychiatrische inrichting Rosenberg te Loosduinen. Hierover zou Cathrien Achterberg zich later herinneren: 'Overdag was hij vrij en terwijl we samen bijna een half jaar door Den Haag zwierven, was hij heel geïnspireerd en ontstond ondermeer de *Ode aan Den Haag*.'¹

Deze summier biografische achtergrond is de enige informatie die over het ontstaan van *Ode aan den Haag* bekend is. Sporen van het verblijf zijn terug te vinden in de verwijzingen in de bundel zelf, onder meer in de titels van de gedichten: [913] 'Noordeinde', [918] 'HTM', [921] 'Du vieux Doelen', [922] 'Innemée' [923] 'Zieken', [925] 'Schuddegeest' en [927] 'Passage'.² Exacte gegevens over de ontstaansgeschiedenis van de afzonderlijke gedichten zijn daar verder niet uit af te leiden.

Uit het overgeleverde materiaal van de gedichten blijkt dat de reeks in verschillende stadia tot stand is gekomen, zoals in de hiernavolgende paragrafen zal worden beschreven. De precieze datering van deze stadia is niet bekend. Na terugkeer uit Den Haag heeft Achterberg waarschijnlijk nog de laatste hand aan de bundel gelegd. Eind mei/begin juni was de bundel klaar en werd met de voorbereidingen voor publicatie begonnen.

41.2 STADIUM I: KLADHANDSCHRIFTEN, ZEVEN GEDICHTEN

Het eerste stadium van de reeks 'Ode aan den Haag' bestaat uit een verzameling van zeven gedichten, in potlood geschreven op negen geliniëerde blaadjes uit een notitieboekje. Twee gedichten zijn dus op twee blaadjes genoteerd: [914] '*De ogen glanzen en de wangen gloeien*' en [917] '*Soms, in een etalage, komt gij voor*'.³ Deze gedichten hebben als enige een

¹ J.C. Achterberg-van Baak, 'Wat voor man was Gerrit Achterberg', p. 12. Zie ook *Biografie*, p. 552-553.

² Zie over de referenties uitgebreid: A.J. Bolhuis, *De aarde dekt hem toe*, p. 189-240, A. Middeldorp, 'Op weg om u te vinden' en A. Middeldorp, *Het avontuur van Achterberg*, p. 10-33.

³ De nummers en beginregels/titels van de gedichten zijn gebaseerd op de in het tekstdeel opgenomen versies van de gedichten.

480 PUBLICATIEGESCHIEDENIS

De vrees voor de dood is een van de meest
algemeen voorkomende ziekten van de mens.
De vrees voor de dood is een van de meest
algemeen voorkomende ziekten van de mens.
De vrees voor de dood is een van de meest
algemeen voorkomende ziekten van de mens.

[913]

De vrees voor de dood is een van de meest
algemeen voorkomende ziekten van de mens.
De vrees voor de dood is een van de meest
algemeen voorkomende ziekten van de mens.
De vrees voor de dood is een van de meest
algemeen voorkomende ziekten van de mens.

[914] blad 1

De vrees voor de dood is een van de meest
algemeen voorkomende ziekten van de mens.
De vrees voor de dood is een van de meest
algemeen voorkomende ziekten van de mens.
De vrees voor de dood is een van de meest
algemeen voorkomende ziekten van de mens.

[914] blad 2

De vrees voor de dood is een van de meest
algemeen voorkomende ziekten van de mens.
De vrees voor de dood is een van de meest
algemeen voorkomende ziekten van de mens.
De vrees voor de dood is een van de meest
algemeen voorkomende ziekten van de mens.

[915]

De vrees voor de dood is een van de meest
algemeen voorkomende ziekten van de mens.
De vrees voor de dood is een van de meest
algemeen voorkomende ziekten van de mens.
De vrees voor de dood is een van de meest
algemeen voorkomende ziekten van de mens.

[916]

De vrees voor de dood is een van de meest
algemeen voorkomende ziekten van de mens.
De vrees voor de dood is een van de meest
algemeen voorkomende ziekten van de mens.
De vrees voor de dood is een van de meest
algemeen voorkomende ziekten van de mens.

[917] blad 1

De vrees voor de dood is een van de meest
algemeen voorkomende ziekten van de mens.
De vrees voor de dood is een van de meest
algemeen voorkomende ziekten van de mens.
De vrees voor de dood is een van de meest
algemeen voorkomende ziekten van de mens.

[917] blad 2

De vrees voor de dood is een van de meest
algemeen voorkomende ziekten van de mens.
De vrees voor de dood is een van de meest
algemeen voorkomende ziekten van de mens.
De vrees voor de dood is een van de meest
algemeen voorkomende ziekten van de mens.

[918]

De vrees voor de dood is een van de meest
algemeen voorkomende ziekten van de mens.
De vrees voor de dood is een van de meest
algemeen voorkomende ziekten van de mens.
De vrees voor de dood is een van de meest
algemeen voorkomende ziekten van de mens.

[919]

Ode aan den Haag, stadium 1 (collectie NLMD)

titel (gehad) – respectievelijk ‘Gading’ en ‘Hiermaals’ (deze titel werd naderhand doorgehaald) –, de overige gedichten zijn ongetiteld. Ook de reekstitel ontbreekt nog in dit stadium.⁴ De oorspronkelijke volgorde van de (ongenummerde) blaadjes is niet bekend. In het volgende overzicht van de samenstelling wordt de latere samenstelling van de reeks aangehouden:

[1]	[913] ‘ <i>Ik loop in doodvacantie door den Haag</i> ’
[2–3]	[914] ‘ <i>De ogen glanzen en de wangen gloeien</i> ’
[4]	[915] ‘ <i>De diepten van de warenhuizen in</i> ’
[5]	[916] ‘ <i>Stippen bewegen in een oertoestand</i> ’
[6–7]	[917] ‘ <i>Soms, in een etalage, komt gij voor,</i> ’
[8]	[918] ‘ <i>De stilte staat geschilderd in de straat</i> ’
[9]	[919] ‘Kerstmis’

Waarschijnlijk heeft Achterberg op verschillende tijdstippen aan de gedichten gewerkt: op de blaadjes zijn, globaal gezegd, drie ‘handen’ te onderscheiden. Uit de overeenkomsten in ductus kan worden afgeleid dat hij met meer dan één gedicht tegelijk bezig is geweest, wat ondersteund wordt door het feit dat onderaan het tweede blad van [914] ‘*De ogen glanzen en de wangen gloeien*’ de beginregel van [915] ‘*De diepten van de warenhuizen in*’ staat.⁵ Aangezien de oorspronkelijke volgorde van de gedichten onbekend is, valt de chronologie van de verschillende lagen niet te reconstrueren. Op grond van de onregelmatige ductus van één schrijflaag kan worden vermoed dat Achterberg de blaadjes op zijn tochten door Den Haag bij zich droeg en er zo af en toe wat op noteerde. Vergelijk in dit verband ook de losse notitie die onderaan en omgekeerd op het tweede manuscript van [917] ‘*Soms, in een etalage, komt gij voor,*’ is geschreven.⁶

41.3 STADIUM II: NETMANUSCRIPTEN, TWEE NIEUWE GEDICHTEN

Van de zeven gedichten uit het eerste stadium heeft Achterberg vervolgens een netafschrift vervaardigd, geschreven met zwarte inkt op ongelinieerde bladen. Gezien de verschillen tussen de eerste versie van de gedichten in dit stadium en de laatste versie van de manuscripten uit stadium I, is het niet uitgesloten dat er een niet bewaard gebleven tus-

⁴ De blaadjes hebben oorspronkelijk in een omslagje gezeten, waarop Achterberg ‘ode aan den haag 1e’ (in blauw potlood) en ‘7’ (in potlood) noteerde. Later zijn de manuscripten uit stadium III hierbij gevoegd.

⁵ Zie de afbeeldingen op p. 481.

⁶ Zie ook het apparaat bij het gedicht, *M*¹ III, r. 14.

senstadium heeft bestaan.⁷ In stadium II zijn bovendien twee gedichten overgeleverd, waarvan geen vroeger manuscript bestaat: het in eerste instantie nog onvolledige gedicht [920] ‘*De kelder van de morgen ingedaald*,’⁸ en [921] ‘*De blikken van voorbijgangers braveren*’. De reeks bestaat in dit stadium dus uit negen gedichten.⁹

De eerste versies (in zwarte inkt) van de gedichten zijn ongetiteld, met uitzondering van [919] ‘Kerstmis’. In een latere fase heeft Achterberg met potlood een groot aantal titels op de bladen genoteerd. Zeer waarschijnlijk is dit min of meer tegelijkertijd gebeurd, want de titels vertonen onderling een zekere inhoudelijke samenhang. Het ligt voor de hand dat Achterberg een aantal ‘rondes’ door de manuscripten heeft gemaakt, waarbij hij verschillende soorten titels probeerde: soortnamen, persoonsnamen, locaties, abstracte termen en Franse en/of Engelse woorden. De verhouding tussen de verschillende soorten titels is echter niet eenduidig te reconstrueren, laat staan dat er een precieze fasering van de vele titelvarianten te geven zou zijn.¹⁰ Bovendien is het niet uitgesloten dat sommige titels in samenhang met die van de gedichten uit stadium III (zie § 41.4) zijn ontstaan. Zie voor een overzicht van de titels uit de stadia I–III het schema op p. 486.

41.4 STADIUM III: KLADHANDSCHRIFTEN, ZES NIEUWE GEDICHTEN

Op een gegeven moment is de uit negen gedichten bestaande reeks uit stadium II met zes nieuwe gedichten uitgebreid. Deze gedichten werden geschreven op gelinieerde blaadjes uit een notitieboekje, van een iets groter formaat dan de soortgelijke blaadjes uit stadium I. De gedichten zijn:

[1]	[922] ‘Innemée’
[2]	[923] ‘Zieken’
[3]	[924] ‘Nachtwaker’
[4]	[925] ‘Schuddegeest’
[5]	[926] ‘Leica’
[6]	[927] ‘Passage’

⁷ De tweede strofe van [916] ‘*Stippen bewegen in een oertoestand*’ ontbreekt bijvoorbeeld nog in stadium I, maar is in de eerste versie van het manuscript uit stadium II in één keer opgeschreven. Zie verder het apparaat bij de gedichten.

⁸ In deze uitgave opgenomen volgens de later voltooide versie, ‘Gemeentereiniging’ getiteld.

⁹ De bladen worden bijeengehouden door een omslagje, waarop Achterberg naderhand ‘ode aan den haag ze’ (in blauw potlood) en ‘Maatstaf’ (in potlood) noteerde.

¹⁰ In het apparaat van de gedichten zijn alle titelvarianten om deze reden in één fase (de eerste fase in potlood) ondergebracht.

Innende
 De woort hier befaam vanden lamp
 aldy de soortte op de heil, mit.

En was daerlyk met veel verstant
 en dat de heil byne po staent berit.
 En wylt meer waken in de heil
 en wylt de heil byne po staent berit.

En wylt meer waken in de heil
 en wylt de heil byne po staent berit.

[922]

Den 10den
 Om sijn dat het niet meer in staat
 in loop en in myn herte wylt le laden
 Meer en meer vallen vanden
 De heil byne po staent berit.

En wylt meer waken in de heil
 en wylt de heil byne po staent berit.

[923]

Nacht waken
 In gaet op sijn herte in
 en wylt de heil byne po staent berit.

En wylt meer waken in de heil
 en wylt de heil byne po staent berit.

[924]

De heil byne po staent berit
 Het in Aphile bloes belopen om
 van Phileps lampen loest uit waken
 Petric als een stein met naster
 En wylt meer waken in de heil
 en wylt de heil byne po staent berit.

[925]

Den 10den
 Demusag maakt een blaasend te heil
 weesme de soortte aldy de soortte
 Alga de heil byne po staent berit.

En wylt meer waken in de heil
 en wylt de heil byne po staent berit.

[926]

Nacht waken
 In gaet op sijn herte in
 en wylt de heil byne po staent berit.

En wylt meer waken in de heil
 en wylt de heil byne po staent berit.

[927]

Ode aan den Haag, stadium III (collectie NLMD)

Van drie gedichten – [923] ‘Zieken’, [925] ‘Schuddegeest’ en [926] ‘Leica’ – is de eerste aanzet in dezelfde zwarte inkt geschreven als de eerste versie van de netmanuscripten uit stadium II. Dit zou er op kunnen wijzen dat deze gedichten vlak ná het tweede stadium zijn ontstaan. Later heeft Achterberg de gedichten met potlood uitgebreid en voltooid. De andere gedichten werden geheel met potlood geschreven. Er zijn geen duidelijke overeenkomsten en/of verschillen in ductus op grond waarvan nadere uitspraken over de chronologie kunnen worden gedaan.¹¹ Mogelijk zijn de in potlood genoteerde titels in samenhang met de titelvarianten uit stadium II aangebracht (zie het overzicht op p. 486).

41.5 HET TYPOSCRIPT VAN ODE AAN DEN HAAG

Van de uit vijftien gedichten bestaande reeks heeft Achterberg vervolgens een typoscript vervaardigd. Van dit typoscript is alleen een doorslag bewaard gebleven, die zich bevindt in de collectie Achterberg. De doorslag bestaat uit 16 ongenummerde bladen: een titelblad (‘ode aan den haag’) en de bladen met de gedichten. In de tekst van de gedichten zijn enkele correcties aangebracht.¹²

Het originele typoscript heeft waarschijnlijk gediend als kopij voor de publicatie van ‘Ode aan den Haag’ in *Maatstaf*. Dit kan tenminste worden afgeleid uit wat Cathrien Achterberg aan Bert Bakker schreef toen zij de bundel namens haar man stuurde: ‘Gerrit vraagt of je even na wil zien of dr Jekyll en Innemée goed gespeld zijn. En is het les Vieux doelen of doelen? Vind je de volgorde zoo goed?’¹³ De titel van [921] ‘Les vieux doelen’ – zoals die in de doorslag voorkomt – zal door Bakker in het typoscript zijn gewijzigd, want in *Maatstaf* luidt de titel ‘Du vieux Doelen’.¹⁴ Of er nog veranderingen in de volgorde van de gedichten zijn aangebracht, is niet bekend.

41.6 PUBLICATIE IN MAATSTAF

Op 4 juni 1953 schreef Bakker aan Achterberg: ‘Ik moet de Ode met je bespreken; die heb ik nl. voor het Septemhernummer, een speciaal Haags nummer, bestemd. Op grond van deze cyclus heeft Bordewijk voor dit nummer een bijdrage toegezegd. Maar wij praten er binnenkort samen uitvoerig over.’ De bespreking heeft op 20 juni 1953 plaatsgevonden.

¹¹ Zie de afbeeldingen op p. 484.

¹² Zie het apparaat bij [923] ‘Zieken’. Twee andere correcties zijn verbeteringen van typefouten.

¹³ Ongedateerde brief, collectie J.B.W. Polak, Amsterdam.

¹⁴ Zie het apparaat bij het gedicht. De andere vragen hebben betrekking op [924] ‘Nachtwaker’, r. 10 (‘dr Jekyll’) en [922] ‘Innemée’.

Overzicht

TITELVARIANTEN IN STADIA I-III¹⁵

	I b/c	II a	II b/c				III b/c
[913]	[ontbreekt]	[ontbreekt]	Winkel	[Winkel]meisje	Doodvacantie	Boutique	Noordeinde
[914]	Gading	[ontbreekt]	Gading	Klant	Clientèle	Au bon-marché	Bonneterie Gerzon
[915]	[ontbreekt]	[ontbreekt]	Liftboy	Elevatie	Galerie moderne	[Galerie]s [moderne]s	
[916]	[ontbreekt]	[ontbreekt]	Cassière	Snakepitt	Bijenkorf		
[917]	Hiermaals ¹⁶	[ontbreekt]	Etaleur	{ Hiermaals }	Liberty		
[918]	[ontbreekt]	[ontbreekt]	Conducteur	Moira	HTM		
[919]	[ontbreekt]	Kerstmis	{ Nachtwaker }	{ Timmerman }	[Kerstmis]		
[920]	-	[ontbreekt]	Vuilnisman	Gemeentereiniging			
[921]	-	[ontbreekt]	Allure	Ober	Café-restaurant	Bodega	Doden Les vieux doelen
[922]	-	-	-	-	-	-	Innemie
[923]	-	-	-	-	-	-	Amortisatie Necropool Verval Zieken
[924]	-	-	-	-	-	-	Nachtwaker
[925]	-	-	-	-	-	-	Caltex Schuddegeest
[926]	-	-	-	-	-	-	Leica
[927]	-	-	-	-	-	-	Passage

¹⁵ In dit overzicht zijn alle titelvarianten opgenomen die op de manuscripten uit de stadia I-III voorkomen. De mededeling '[ontbreekt]' betekent dat het gedicht ongetiteld is, het teken 'c' geeft aan dat het gedicht in het aangegeven stadium niet is overgeleverd. Woorddelen die zijn overgenomen uit een eerdere fase zijn tussen vierkante haken geplaatst, open varianten staan tussen accolades. In alle andere gevallen vervangt een latere titel de voorafgaande. De fasering 'b/c' en de plaats van de titels in het overzicht zijn relatief: welke titels min of meer tegelijkertijd zijn genoteerd, valt niet precies te zeggen.

¹⁶ Deze titel werd doorgetaald.

Twee dagen voorafgaand aan zijn bezoek schreef Bakker aan Achterberg: 'En ik hoop, dat ik Ode mee terug mag nemen. Die is al enige tijd geleden voor het September-nummer aangekondigd.' Wellicht wilde hij Achterberg hiermee enigszins onder druk zetten, want de eerste aankondiging van de reeks werd pas op het omslag van de augustus-aflevering van *Maatstaf* afgedrukt: 'Vermoedelijke inhoud van de volgende aflevering [...] *Gerrit Achterberg Ode aan Den Haag (een cyclus van 15 gedichten)*'. Vervolgens verscheen 'Ode aan den Haag' inderdaad in de september-aflevering, een aan Den Haag gewijd nummer onder de titel 'In het teken van de ooievaar'.¹⁷

41.7 DE EERSTE DRUK VAN ODE AAN DEN HAAG

Op het omslag van de november-aflevering van *Maatstaf* werd aangekondigd dat de eerste zeven nummers van de reeks *Maatstafdeeltjes* op 15 november 1953 zouden verschijnen. Over de productie van de bundel zijn geen gegevens overgeleverd. Het staat vast dat voor de tekst van de gedichten – evenals bij *Ballade van de gasfitter* het geval was (zie § 40.9) – het zetsel van de *Maatstaf*-publicatie is gebruikt, waarbij de sprekende kopregels werden verwijderd en de paginering en de titels opnieuw werden gezet. Het voor- en nawerk van de bundel is vanzelfsprekend ook van nieuw zetsel gemaakt. Of Achterberg nog drukproeven van de bundel heeft ontvangen, is niet bekend.

In het *Nieuwsblad voor de boekhandel* van 26 november 1953 staat de bundel als volgt vermeld: 'Achterberg, Gerrit[:] Ode aan Den Haag. 's-Gravenhage, D.A. Daamen. 18^s x 11^s. 21 blz. [Maatstafdeeltjes; no 3] fl. 2.25'. De samenstelling is als volgt:

[Omslag]	GERRIT ACHTERBERG [///] Ode aan Den Haag
[Voorflap]	f 2.25
[Kaft]	
[1–2]	[blanco]
[3]	Ode aan den Haag
[4]	Maatstafdeeltje nr 3 [///] s'-Gravenhage [sic] 1953
[5]	GERRIT ACHTERBERG [//] Ode aan den Haag [///] BERT BAKKER [//] D.A. Daamen's uitgeversmaatschappij n.v.
[6]	[blanco]
7	[913] 'Noordeinde'
8	[914] 'Gerzon'
9	[915] 'Galeries modernes'
10	[916] 'Bijenkorf'

¹⁷ Zie de redactionele inleiding in *Maatstaf* 1 (september 1953), p. 321–322. In de bijdrage van Bordewijk, 'La Haye, par un habitant' (p. 265–382), wordt Achterberg overigens niet genoemd.

11	[917] 'Liberty'
12	[918] 'HTM'
13	[919] 'Kerstmis'
14	[920] 'Gemeentereiniging'
15	[921] 'Du vieux Doelen'
16	[922] 'Innemeer'
17	[923] 'Zieken'
18	[924] 'Nachtwaker'
19	[925] 'Schuddegeest'
20	[926] 'Leica'
21	[927] 'Passage'
[22]	[<i>blanco</i>]
[23]	Inhoud [<i>volgt inhoudsopgave</i>]
[24]	[<i>blanco</i>]
[Kaft]	
[Achterflap]	
[Omslag]	

De tekst is gezet uit de Garamond. De uitvoering van de bundel is conform de 'huisstijl' van de reeks *Maatstafdeeltjes* (naar het ontwerp van Henk Krijger).¹⁸ De oplage van de bundel zal duizend exemplaren hebben bedragen (zie hiervóór, § 40.10).

41.8 DE ONTVANGST VAN DE BUNDEL

41.8.1 *Verkoop en honorarium*

Het honorarium voor *Ode aan den Haag* was, evenals voor *Ballade van de gasfitter*, gesteld op 15% per exemplaar (zonder aftrek van omzetbelasting), waarvan Achterberg een voorschot van f 50,- ontving. In 1953 werden er 283 exemplaren van de bundel verkocht, in de periode 1954–1956 nog eens 135 exemplaren. In 1957 werd de prijs van de bundel verlaagd van f 2,25 naar f 0,90. Latere gegevens zijn niet overgeleverd.

Ode aan den Haag werd in 1955 integraal opgenomen in de bloemlezing *Voorbij de laatste stad* (zie § 46) en in 1961 herdrukt in de door Querido uitgegeven verzamelbundel *Cryptogamen 4* (zie § 49).

41.8.2 *Recensies*

Binnendijk, D.A.M., 'Bezeten dichterschap.' In: *Nieuwe Rotterdamse courant* 13 maart 1954.

Bordewijk, F., 'Nog eenmaal muzisch appèl.' In: *Utrechtsch nieuwsblad* 27 maart 1954.

¹⁸ Zie de reproductie in *Schrijvers prentenboek*, p. 45.

- Delden, J. van, '[Recensie van *Ballade van de gasfitter* en *Ode aan den Haag*.]' In: *Winschoter courant* 11 februari 1954.
- Donker, A., 'Het experiment van den gasfitter.' In: *Critisch bulletin* 21 (1954), p. 160–167.
- Engelman, J., 'Grafverlangen in warenhuis.' In: *De tijd* 13 maart 1954.
- Govaart, Th., 'Niet te beslechten strijd.' In: *De nieuwe eeuw* 16 januari 1954.
- Haantjes, J., '[Recensie van o.a. *Ode aan den Haag* en *Ballade van de gasfitter*.]' In: *De hervormde kerk* 16 januari 1954.
- Minderaa, P., '[Recensie van o.a. *Cenotaaf*, *Ballade van de gasfitter*, *Ode aan den Haag* en *Autodroom*.]' In: *Wending* 9 (1954–1955), p. 232–238.
- Mok, M., 'Evolutie-verschijnselen bij Gerrit Achterberg.' In: *Algemeen handelsblad* 6 april 1954.
- Mulisch, H., 'Begrip voor het "numen".' In: *Het parool* 17 april 1954.
- Vermeer, C., '[Recensie van o.a. *Ballade van de gasfitter* en *Ode aan den Haag*.]' In: *Ontmoeting* 7 (1953–1954), p. 81–86.
- Vries, H. de, 'Magie en analyse. Nieuwe bundels van Achterberg.' In: *De gids* 117.1 (1954), p. 74–81.

42 Cenotaaf

42.1 VOORBEREIDINGEN VOOR DE BUNDEL

De gedichten die in de periode december 1951–augustus 1953 in verschillende tijdschriften waren voorgepubliceerd, zouden worden opgenomen in de bundels *Cenotaaf* en *Autodroom*.¹ In de overgeleverde correspondentie is voor het eerst sprake van bundeling van de gedichten in een brief van Achterberg aan Roel Houwink van 26 augustus 1952: ‘Ingesloten het concept van Cenotaaf. Door omstandigheden is er mij wel veel aan gelegen het weer spoedig onder mijn bereik te hebben.’ Het is niet bekend welke gedichten in dit concept waren opgenomen. Wel staat vast dat [911] ‘Ichthyologie’ en [912] ‘Begravenis op Westduin’ op dat moment zeker geen deel uitmaakten van de bundel, want deze gedichten werden pas in het begin van 1953 geschreven.² Een andere aanwijzing dat de inhoud van *Cenotaaf* in het najaar van 1952 nog niet definitief vaststond, is te vinden in een interview dat Achterberg ‘in de beginnende herfst’ afstond. Daarin is sprake van een nieuwe bundel, waarin [895] ‘Daggelder’ en ‘een serie verzen over Zuid-Frankrijk’ zouden zijn opgenomen.³ De ‘verzen over Zuid-Frankrijk’ zouden uiteindelijk echter niet in *Cenotaaf* maar in *Autodroom* worden gebundeld.⁴

Eind januari 1953 is Achterberg bij uitgeverij Querido op bezoek geweest om de uitgave van zijn bundels te bespreken. Naar aanleiding van dit gesprek schreef Alice von Eugen-van Nahuys hem op 30 januari 1953:

Wij geven dus dit najaar de bundel *Cenotaaf* uit en het volgend najaar de bundel, die voorlopig *Autodrome* (of *Autodroom*?) getiteld is. En zodra wij het tijdstip gunstig achten en tot overeenstemming met de diverse uitgevers zijn gekomen, een verzamelbundel, die wij voorlopig noemen *Nieuwe Cryptogamen*.⁵

Een maand later, op 27 februari 1953, vroeg mevrouw Von Eugen – in verband met de voorbereidingen voor de najaarsuitgaven – wanneer zij het manuscript van *Cenotaaf* tegemoet zou kunnen zien.⁶ Uit Achter-

¹ Zie hiervóór, § 39.

² Zie hiervóór, § 39.4.1.

³ P.A. Hekstra/K. Klap, ‘De dichter Gerrit Achterberg’, p. 199.

⁴ Zie over *Autodroom* verder § 43.

⁵ Doorslag brief, Querido-archief, Amsterdam. Met de verzamelbundel is *Cryptogamen 111* bedoeld (zie verder § 45).

⁶ Doorslag brief, Querido-archief, Amsterdam.

bergs antwoord blijkt dat hij nog steeds met de bundel bezig was: ‘Wat het ms “Cenotaaf” betreft (ik weet niet of de titel zo blijft): je kunt daar ten allen tijde over beschikken, ’t liefst echter zo laat mogelijk. Wil je eens schrijven op welke datum je het inwacht?’⁷ Hierop antwoordde Von Eugen dat zij de bundel in mei wilde hebben, omdat in juni de aanbiedingsreis begon.⁸ Op 12 mei 1953 stuurde Achterberg het manuscript van *Cenotaaf* aan zijn uitgever,⁹ die hem op 18 mei 1953 bedankte: ‘Hartelijk dank voor de prachtige verzen, die ik zoëven gelezen heb en die we snel naar de zetterij zullen sturen.’

42.2 TYPOSCRIPT, KOPIJ VOOR DE BUNDEL

Pas op 10 juni 1953 stuurde Querido een ontwerp voor het omslag en de kopij voor de bundel aan drukkerij G.J. Thieme te Nijmegen: ‘U kunt zich hiervoor geheel houden aan bijgevoegd exemplaar Mascotte. Ook voor de titelpagina. Wanneer kunnen we de drukproeven tegemoet zien?’¹⁰ Thieme antwoordde een dag later dat de proeven eind juni gereed zouden zijn. Omdat de bundel gezet moest worden naar het model van *Mascotte*, werden op het overgeleverde typoscript van *Cenotaaf* verder geen zetinstructies aangebracht. Dat het typoscript als kopij heeft gediend, blijkt uit de sporen van drukkersinkt op bepaalde bladen en de aangebrachte paginering. Na een ongenummerd blad met de titel ‘ceno-
taaf’ volgen de typoscripten van de gedichten, genummerd ‘5’ tot en met ‘38’. De kopij voor het nawerk is niet overgeleverd. De samenstelling en paginering van het typoscript zijn identiek aan de uiteindelijke samenstelling van de bundel.

Van een aantal typoscripten zijn doorslagen overgeleverd, die hebben gediend als kopij voor twee voorpublicaties. Het betreft vier van de vijf gedichten die in 1952 in de november-aflevering van *De gids* werden gepubliceerd ([899] ‘Vervaldag’, [901] ‘Nachtpauwoog’, [902] ‘Conjugatie’ en [903] ‘Acoustiek’) en drie van de zeven gedichten die in 1953 in de april-aflevering van *Maatstaf* verschenen ([893] ‘Recherche’, [894] ‘Silhouet’ en [895] ‘Daggelder’). De varianten die Achterberg op de doorslagen – dus vóór de tijdschriftpublicaties – van drie van deze gedichten had aangebracht, heeft hij naderhand met potlood overgenomen in de

⁷ Brief, 4 maart 1953, Querido-archief, Amsterdam.

⁸ Doorslag brief, 9 maart 1953, Querido-archief, Amsterdam.

⁹ Brief, Querido-archief, Amsterdam.

¹⁰ Verzendbriefje, Querido-archief, Amsterdam, waar ook de hierná geciteerde correspondentie tussen Querido en Thieme zich bevindt.

kopij voor de bundel.¹¹ In vijf andere gedichten bracht hij daarnaast, eveneens met potlood, nog nieuwe varianten aan: [856] 'Equinox', [869] 'Tantalus' [894] 'Silhouet', [909] 'Tuinbeeld' (het betreft de wijziging van de titel in 'Autografie') en [910] 'Grafwinkel'.¹²

42.3 DE DRUKPROEF VAN DE BUNDEL

Op 23 juni 1953 meldde Thieme aan Querido dat de vervaardiging van de drukproef enige vertraging zou ondervinden: 'De Bembo-matrijzen zijn nog, tot het eind van deze week, voor een groot werk in gebruik, zodat wij pas Maandag a.s. kunnen gaan gieten. In de loop van volgende week gaan wij deze proeven aan U zenden, zodat de tijd niet zoveel verschilt met onze vorige opgave.' Op 1 juli 1953 stuurde Alice von Eugen-van Nahuys 'de complete eerste proef (43 pags) ter correctie' aan Achterberg. Wanneer hij de proef heeft gecorrigeerd en teruggestuurd, is niet bekend.

De enige overgeleverde proef van *Cenotaaf* bevindt zich in de collectie Achterberg. Gezien de aard van de zetfouten, die door Achterberg in potlood werden verbeterd, betreft het de eerste proef. De samenstelling ervan is identiek aan de samenstelling van de eerste druk. Alleen de tekst van de colofon op p. [45] van de bundel ontbreekt nog in de proef. Afgezien van de correctie van zetfouten zijn naderhand nog twee kleine wijzigingen in de bundel aangebracht: in het copyright (p. [4]) is het woordje 'by' (na '1953') geschrapt en in [912] 'Begravenis op Westduin' (p. 35) is het motto cursief gezet.¹³

42.4 VERDERE VOORBEREIDINGEN VOOR DE BUNDEL

Terwijl de voorbereidingen voor *Cenotaaf* werden getroffen, kwam Alice von Eugen-van Nahuys ter ore dat tezelfdertijd twee andere bundels van Achterberg – *Ballade van de gasfitter* en *Ode aan den Haag* – bij Bert Bakker in productie waren. Op 10 juli 1953 schreef zij aan Achterberg 'zeer teleurgesteld' te zijn dat, 'nadat wij hadden afgesproken dat al je nieuwe poëzie bij mij zou komen, deze nu bij een andere en nog wel zeer bevriende uitgever verschijnen'. Al noemde ze het 'psychologisch onjuist [...] dat bij de boekhandel tegelijk drie bundels van eenzelfde

¹¹ Het betreft [899] 'Vervaldag', [893] 'Recherche' (de wijziging van de titel in 'Research') en [895] 'Daggelder'. Omdat het in deze gevallen gaat om het 'bijwerken' van een inmiddels verouderde versie, wordt in het apparaat alleen de gecorrigeerde versie van het kopijtyposcript betrokken.

¹² Zie verder het apparaat bij de gedichten.

¹³ Zie de beschrijving van *Cenotaaf* in § 42.5.

dichter worden aangeboden', ze beloofde 'geen vertraging in de verschijning van *Cenotaaf*' te zullen brengen.¹⁴ Verdere correspondentie over deze kwestie is niet overgeleverd.

Op 27 juli 1953 stuurde Von Eugen Achterberg 'het contract voor *CENOTAAF*, dat helemaal eensluidend is met het contract voor *MASCOTTE*, zoals dat indertijd volgens jouw aanwijzingen is opgemaakt'.¹⁵ In het contract was onder meer bepaald dat de oplage van de bundel 1050 exemplaren zou bedragen. Het honorarium was gesteld op 15% per verkocht exemplaar, waarvan Achterberg een voorschot van f 250,- ontving.¹⁶

In juli/augustus is de revisieproef vervaardigd. Hierover is echter niets bekend: uit de maand augustus is geen correspondentie overgeleverd, de revisieproef bleef niet bewaard. Op 1 september 1953 stuurde Querido deze proef 'na zorgvuldige correctie voor afdrukken' aan Thieme: 'Let U erop dat ook de typografische correcties goed worden waargenomen? Van de colophon moeten wij nog een proef zien. Ook een revisie van het citaat op p. 35'.¹⁷ Vervolgens heeft Thieme een laatste proef van de pagina's 29-[45] aan de uitgever gestuurd, die op 9 september 1953 het fiat voor afdrukken gaf van duizend exemplaren (in plaats van het in het contract vermelde aantal van 1050 exemplaren). Twee dagen later volgde de proef van het omslag. Eind september of begin oktober heeft Thieme *Cenotaaf* aan de binder, de firma J.A. van Waarden te Amsterdam, gestuurd. Op 5 oktober 1953 gaf Tine van Buul aan Van Waarden door dat er voorlopig 600 exemplaren van de bundel gebrocheerd moesten worden.¹⁸ Op 16 oktober 1953 heeft zij deze exemplaren ontvangen. Over het gele karton waarvan de kaft was vervaardigd, was zij niet te spreken: 'Dat is erg lelijk. We hebben tot nu toe altijd wit carton gehad; waarom hebt U dat bij dit boekje niet aangehouden? Denkt U er om dat wij in het vervolg wit carton willen hebben.' Op 1 november 1953 gaf zij de binder opdracht de overige 400 exemplaren te brocheren. Waarschijnlijk is voor deze exemplaren ander karton gebruikt.¹⁹

¹⁴ Doorslag brief, Querido-archief, Amsterdam. Zie ook § 40.9.

¹⁵ Doorslag brief, Querido-archief, Amsterdam. Zie voor het contract van *Mascotte* § 37.1.

¹⁶ Het contract is gedateerd op 27 juli 1953. Een exemplaar bevindt zich in de collectie Achterberg, een doorslag in het Querido-archief te Amsterdam. Het voorschot werd op 31 juli 1953 aan Achterberg overgemaakt.

¹⁷ Met 'het citaat' is het motto van [912] 'Begravenis op Westduin' bedoeld (zie § 42.3).

¹⁸ De correspondentie aan Van Waarden bevindt zich in doorslag in het Querido-archief te Amsterdam.

¹⁹ Er zijn exemplaren met een kaft van lichtgeel karton en exemplaren met een kaft van gebroken wit, houthoudend karton.

Op 21 oktober 1953 schreef Alice von Eugen-van Nahuys aan Achterberg: 'Dezer dagen verschijnt CENOTAAF. De bundel is net van de binder gekomen en je presentexemplaren, genummerd 1-10 gaan vandaag naar je toe. Ik hoop dat de bundel naar je zin is en dat hij goed verkocht zal worden.'²⁰ In het *Nieuwsblad voor de boekhandel* van 5 november staat de bundel als volgt vermeld: 'Achterberg, Gerrit[:] Cenotaaf. Amsterdam, Em. Querido. 21 x 13⁵. 42 blz. fl. 3,90.' De samenstelling van de bundel is als volgt:

[Omslag]	GERRIT ACHTERBERG [//] CENOTAAF [///] QUERIDO/AMSTERDAM ²¹
[Kaft]	
[I-IV]	[<i>blanco</i>] ²²
[1]	CENOTAAF
[2]	[<i>blanco</i>]
[3]	GERRIT ACHTERBERG [//] CENOTAAF [//] [<i>vignet</i>] [///] AMSTERDAM [//] N.V. EM. QUERIDO'S UITGEVERSMIJ [//] MCMLIII
[4]	Copyright 1953 Gerrit Achterberg, Holland
5	[858] 'Droomlot'
6	[862] 'Autoclaaf'
7	[859] 'Nocturne'
8	[860] 'Heraldiek'
9	[797] 'Sexoïde'
10	[857] 'Hélicoptère'
11	[856] 'Equinox'
12	[866] 'Gehenna'
13	[867] 'Grint'
14	[868] 'Zeegezicht'
15	[869] 'Tantalus'
16	[863] 'Apostrophen'
17	[864] 'Histologie'
18	[865] 'Ontvoering'
19	[910] 'Grafwinkel'
20	[907] 'Planimetrie'
21	[908] 'Weerkunde'
22	[904] 'Autisme'
23	[899] 'Vervaldag'
24	[902] 'Conjugatie'

²⁰ Doorslag brief, Querido-archief, Amsterdam.

²¹ Op het omslag staan verder de getekende initialen 'GA' en 'Q'. Zie de reproductie in *Schrijvers prentenboek*, p. 45.

²² Het omslag is om de kaft en de pagina's [1-11] en [47-48] gevouwen.

25	[901] 'Nachtpauwoog'
26	[909] 'Autografie'
27	[906] 'Cumuli'
28	[903] 'Acoustiek'
29	[887] 'Ajalon'
30	[888] 'Necrologie'
31	[893] 'Research'
32	[894] 'Silhouet'
33	[895] 'Daggelder'
34	[911] 'Ichthyologie'
35	[912] 'Begrafenis op Westduin'
36	[889] 'Myopie'
37	[891] 'Keldergat'
38	[896] 'Clair-obscur'
[39]	INHOUD
[40]	[<i>blanco</i>]
41-42	[<i>volgt inhoudsopgave</i>]
[43]	COLOPHON
[44]	[<i>blanco</i>]
[45]	Deze bundel [//] werd in 1953 uit de letter Bembo gezet [//] en gedrukt bij G.J. Thieme te Nijmegen [//] in een oplaat van 1000 genummerde exemplaren [//] en wel van 1 tot 950 en 1 tot L. [//] Deze laatste exemplaren [//] zijn niet voor de handel bestemd. [//] Dit is nummer
[46-48]	[<i>blanco</i>]
[Kaft]	
[Omslag]	

Het omslag is van gebroken wit, gevergeerd papier en bedrukt met zwarte letters en geel-olijfgroene initialen.

42.6 DE ONTVANGST VAN DE BUNDEL

42.6.1 *Verkoop en honorarium*

Het honorarium voor *Cenotaaf* was bepaald op 15% per verkocht exemplaar.²³ Op 31 juli 1953 heeft Querido een voorschot van f 250,- aan Achterberg uitbetaald. Op 28 oktober 1953 kon Alice von Eugen-van Nahuys hem melden dat op de aanbiedingsreis 466 exemplaren van de bundel waren verkocht, 'maar we zijn nog niet helemaal klaar, dus er kan nog iets bij komen'.²⁴ Over de verkoop van de bundel zijn de vol-

²³ Evenals bij *Mascotte* het geval was, werd bij de eerste afrekeningen ten onrechte omzetbelasting afgetrokken. Zie hiervoor, § 37.5.1

²⁴ Doorslag brief, Querido-archief, Amsterdam.

gende cijfers bekend: 1953: 586; 1954: 97; 1955: 30; 1956: 16; 1957: 11; 1958: 14; 1959: 9; 1960: 19; 1961: 11; 1962: 60; 1963: 33; 1964: 17; 1965: 17. Bij de afrekening over 1965 staat dat de voorraad nul exemplaren bedraagt. In totaal zijn er dus 920 van de 950 arabisch genummerde exemplaren verkocht. Van de dertig ontbrekende exemplaren ontving Achterberg er tien (tezamen met exemplaar 1 van de romeins genummerde), en werden er bij de afrekeningen over 1962 en 1963 dertien als 'defect' opgegeven.

Op 25 maart 1954 schreef Tine van Buul aan Achterberg: 'Zoals U waarschijnlijk weet stelt de Jan Campertstichting de Jan Campertprijs dit jaar beschikbaar voor een in '53 verschenen gedicht of gedichtenbundel. "Cenotaaf" kan dus meedingen en we zouden het graag insturen. Vindt U dat goed? Of had U het zelf willen sturen. Dat hoor ik graag even van U.'²⁵ Achterberg voelde hier weinig voor en verzocht Van Buul op 29 maart 1954 'van Uw voornemen in deze af te zien'.²⁶ De reden voor zijn weigering is niet bekend.

In 1961 werd *Cenotaaf* herdrukt in de verzamelbundel *Cryptogamen 4* (zie verder § 49).

42.6.2 *Recensies*

B[ergh], H. [van den], '[Recensie van *Cenotaaf*.]' In: *Propria cures* 16 januari 1954.

Binnendijk, D.A.M., 'Bezeten dichterschap.' In: *Nieuwe Rotterdamse courant* 13 maart 1954.

D'haen, C., 'Gerrit Achterberg.' In: *Dietsche warande en belfort* 54 (1954), p. 188.

Donker, A., 'Het experiment van den gasfitter.' In: *Critisch bulletin* 21 (1954), p. 160–167.

D[oorne], [J.] v[an], '*Cenotaaf*.' In: *Trouw* 7 november 1953.

Govaart, Th., 'Niet te beslechten strijd.' In: *De nieuwe eeuw* 16 januari 1954.

Minderaa, P., '[Recensie van o.a. *Cenotaaf*, *Ballade van de gasfitter*, *Ode aan den Haag* en *Autodroom*.]' In: *Wending* 9 (1954–1955), p. 232–238.

Mok, M., 'Evolutie-verschijnselen bij Gerrit Achterberg.' In: *Algemeen handelsblad* 6 april 1954.

Mulisch, H., 'Begrip voor het "numen".' In: *Het parool* 17 april 1954.

P[las], M. v[an] d[er], '[Recensie van *Cenotaaf*.]' In: *Elseviers weekblad* 6 februari 1954.

²⁵ Doorslag brief, Querido-archief, Amsterdam.

²⁶ Brief, Querido-archief, Amsterdam.

Rijnsdorp, C., '[Recensie van o.a. *Cenotaaf*.]' In: *Op den uitkijk* 27 (1953–1954), p. 246–248.

Vries, H. de, 'Gerrit Achterberg. Dichter van het derde gebied.' In: *Vrij Nederland* 26 december 1953.

Vries, H. de, 'Magie en analyse. Nieuwe bundels van Achterberg.' In: *De gids* 117.1 (1954), p. 74–81.

[Anoniem], 'Gerrit Achterberg.' In: *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant* 26 maart 1954.

43 Autodroom

43.1 VOORBEREIDINGEN VOOR DE BUNDEL

Over het verloop van de samenstelling van de bundel *Autodroom* is weinig bekend. Zoals in het vorige hoofdstuk ter sprake kwam, is het mogelijk dat de gedichten die uiteindelijk in *Autodroom* zouden worden gebundeld, in eerste instantie deel uitmaakten van het concept van *Cenotaaf*. Eind januari 1953 had Achterberg de gedichten in twee bundels ondergebracht, want tijdens zijn bespreking met uitgeverij Querido werd afgesproken dat *Cenotaaf* in het najaar van 1953 zou verschijnen, en *Autodroom* in het voorjaar van 1954.¹

Op 30 oktober 1953 stuurde Achterberg de kopij van *Autodroom* aan Querido: 'Hierbij dus de 13 verzen. Ik overweeg een aanvulling en hoor dan graag t.z.t. de uiterste datum van inzending. Ingesloten zend ik je ook alvast de verbeterde en aangevulde bibliografie en zie gaarne de contracten tegemoet.'² Hierop antwoordde Alice von Eugen-van Nahuys:

Dat is nu een vervelende geschiedenis, want we zijn juist bezig, aangezien we met de voorbereidingen voor de nieuwe uitgaven begonnen zijn, de calculaties te maken. Dus óf je moet nu zeggen wat erbij komt, óf we moeten de bundel uitgeven zoals hij nu is.

Ik wou net proberen, je op te bellen, toen je briefje kwam. Bel je mij nu even hoeveel je er eventueel bij wilt geven en wanneer dat klaar kan zijn?

Mij leek het bundeltje zoals het nu is eigenlijk wel af.³

Vervolgens zal Achterberg telefonisch hebben laten weten dat hij afzag van uitbreiding van de bundel. De overgeleverde correspondentie uit november betreft alleen het heen en weer sturen van het contract en de uitbetaling van het voorschot.⁴

43.2 TYPOSCRIPT, KOPIJ VOOR DE BUNDEL

De kopij voor de bundel – op 17 november 1953 door Querido aan drukkerij G.J. Thieme te Nijmegen gestuurd⁵ – bestaat uit 14 bladen:

¹ Zie hiervóór, § 42.1.

² Brief, Querido-archief, Amsterdam. De meegestuurde bibliografie is niet overgeleverd.

³ Doorslag brief, 4 november 1953, Querido-archief, Amsterdam.

⁴ Op 14 november 1953 stuurde Achterberg het contract (gedateerd op 13 november 1953) aan Querido terug. Op 18 november werd het voorschot (f 250,-) aan hem overgemaakt. Gegevens Querido-archief, Amsterdam.

⁵ De correspondentie tussen Querido en Thieme bevindt zich in het Querido-archief te Amsterdam.

een ongenummerd blad met de getypte titel 'Autodroom' en de typoscripten van dertien gedichten, waarop paginanummers ('5' tot en met '17') zijn aangebracht.⁶ Verschillende bladen bevatten zetinstructies (in de hand van typograaf Theo Kurpershoek) en sporen van drukkersinkt.

Van het typoscript van [900] 'Souvenir' is een doorslag bewaard gebleven, die heeft gediend als kopij voor de publicatie van het gedicht in *De gids* (november 1952).⁷ In de getypte tekst van [886] 'Valuta', [855] 'Cartering', [929] 'Topografie', [898] 'Gorge de Loup' en [931] 'Rorschach' heeft Achterberg naderhand met potlood varianten aangebracht. Gezien het feit dat de varianten in [886] 'Valuta', [898] 'Gorge de Loup' en [931] 'Rorschach' ook in de tijdschriftversie staan, ligt het voor de hand te veronderstellen dat van deze gedichten eveneens doorslagen hebben bestaan, waarvan Achterberg de wijzigingen naderhand in de kopij voor de bundel heeft overgenomen.

43.3

DE DRUKPROEF VAN DE BUNDEL

Eind november/begin december heeft drukkerij Thieme een proef voor het omslag van de bundel vervaardigd en aan Querido gestuurd. Op 7 december 1953 stuurde Querido deze proef met correcties terug: 'Graag met spoed 12 reismodellen. Waar blijven proeven binnenwerk? Hier is haast mee... Graag een en ander omgaand.' Pas een maand later was de eerste proef gereed: op 6 januari 1954 werd deze in duplo aan Achterberg gezonden.⁸ Op 15 januari had Querido de gecorrigeerde proef al weer van hem teruggekregen, want op die dag werd de proef voor revisie aan Thieme gezonden.

De enige overgeleverde drukproef van *Autodroom* bevindt zich in de collectie Achterberg en is een ongecorrigeerd exemplaar van de eerste proef. Het door Achterberg gecorrigeerde exemplaar is niet bewaard gebleven. De proef omvat het voorwerk van de bundel (p. [1]–[4]), de tekst van de gedichten (p. 5–17) en het nawerk, bestaande uit de inhoudsopgave (p. 23; er is geen afzonderlijke pagina met de kop 'INHOUD') en colofon (p. [25]–[27]). In vergelijking met de eerste druk van *Autodroom* valt verder op dat de opdracht 'Aan Eddy Hoornik' op p. [4] ontbreekt en dat de 'Bibliografie van Gerrit Achterberg', die in de bundel op p. [23–24] zou worden opgenomen, niet in proef is overgeleverd. In de colofon wordt 'een oplaat van 800 genummerde exemplaren [//] en wel

⁶ De samenstelling en paginering zijn identiek aan de uiteindelijke samenstelling van de bundel (zie § 43.5).

⁷ Dit geldt ook voor de andere gedichten uit deze aflevering, die werden gebundeld in *Cenotaaf*. Zie hiervóór, § 42.2.

⁸ Verzendbriefje, Querido-archief, Amsterdam.

I tot 750 en I tot L' aangegeven (i.p.v. de uiteindelijke oplage van duizend exemplaren).⁹

43.4 VERDERE VOORBEREIDINGEN VOOR DE BUNDEL

Bij het terugsturen van de eerste drukproef van de bundel heeft Achterberg verzocht de opdracht aan Ed. Hoornik in de bundel aan te brengen. De opdracht is in de revisieproef toegevoegd, zoals blijkt uit wat Alice von Eugen-van Nahuys op 20 januari 1954 aan Achterberg schreef: 'Hierbij stuur ik je de revisie van AUTODROOM. Zoals je ziet is de opdracht erin gekomen. [...] Krijgen we de revisie spoedig van je terug?'¹⁰ Binnen een week heeft Achterberg het – niet overgeleverde – gecorrigeerde exemplaar van de revisieproef teruggestuurd, want op 27 januari zond Querido deze aan Thieme met het verzoek: 'Graag omgaand tweede revisie'. Een ander exemplaar stuurde Achterberg op 4 februari aan Ed. Hoornik: 'Ziehier de proeven van Autodroom, die je dus kunt behouden.'¹¹

Op 5 februari 1954 stuurde Querido de tweede revisie van *Autodroom* aan Thieme met het fiat voor afdrukken. Ook werd in februari de laatste hand gelegd aan de vervaardiging van de reismodellen en omslagen. Op 12 februari vroeg Querido aan Thieme: 'Wanneer kunnen wij er op rekenen dat het binnenwerk afgedrukt bij de firma Van Waarden is en wanneer komt de proef van het omslag?' Op 22 februari was een en ander blijkbaar nagenoeg gereed. Op die datum gaf Querido de drukker nog een aantal laatste aanwijzingen voor het omslag en binnenwerk, waarna de bundel wat de uitgever betrof aan binderij J.A. van Waarden gestuurd kon worden: 'De rugtekst vervalst, het boekje is te dun. [...] Wilt U ook een schutblad meesturen, achterin ontbreekt een witpagina.¹² Van hetzelfde papier als de inhoud natuurlijk. Graag een en ander met de meest mogelijke spoed.'

Bij het verzenden van de bundel aan Van Waarden is een deel van de oplage beschadigd geraakt. Op 4 maart 1954 schreef Tine van Buul aan Thieme dat van 250 exemplaren de pagina's met de inhoudsopgave (p. [19]–[22]) verkeerd in de kratten terecht waren gekomen en opnieuw gedrukt moesten worden. Door deze vertraging kwam de bundel op 18 maart 1954 van de binder.

⁹ Zie de beschrijving van de eerste druk in § 43.5. In het contract (d.d. 13 november 1953) wordt een oplage van 1050 exemplaren vermeld.

¹⁰ Doorslag brief, Querido-archief, Amsterdam.

¹¹ *Achterberg-Hoornik*, p. 80. Dit exemplaar is mij niet bekend. Zie over de opdracht § 39.3.3.

¹² Het betreft p. [29–32] (zie de beschrijving in § 43.5), die achter het tweede katern werden geplakt.

Op 18 maart 1954 zond Tine van Buul de auteursexemplaren van *Autodroom* aan Achterberg, die haar op 21 maart bedankte: ‘Ze zijn prachtig geworden en ik dank U er hartelijk voor. Zoudt U ook Mevrouw von Eugen mijn erkentelijkheid willen betuigen?’¹³ In het *Nieuwsblad voor de boekhandel* van 1 april 1954 staat de bundel als volgt vermeld: ‘Gerrit Achterberg. Autodroom. Amsterdam, Em. Querido. 20⁵ x 13. 21 blz. fl. 3,90.’ De samenstelling van de bundel is:

[Omslag]	GERRIT ACHTERBERG [//] AUTODROOM [///] QUERIDO / AMSTERDAM ¹⁴
[Kaft]	
[I–IV]	[<i>blanco</i>] ¹⁵
[1]	AUTODROOM
[2]	[<i>blanco</i>]
[3]	GERRIT ACHTERBERG [//] AUTODROOM [//] [<i>vignet</i>] [///] AMSTERDAM [//] N.V. EM. QUERIDO’S UITGEVERSMIJ [//] MCMLIV
[4]	AAN EDDY HOORNIK [///] Copyright 1954 Gerrit Achterberg, Holland
5	[886] ‘Valuta’
6	[855] ‘Cartering’
7	[929] ‘Wassende breedte’
8	[890] ‘Tracé’
9	[861] ‘Rivièra’
10	[900] ‘Souvenir’
11	[897] ‘Contrapunt’
12	[870] ‘Déjà-vu’
13	[898] ‘Gorge de Loup’
14	[892] ‘En route’
15	[928] ‘Baedeker’
16	[905] ‘Telex’
17	[931] ‘Rorschach’
[18]	[<i>blanco</i>]
[19]	INHOUD
[20]	[<i>blanco</i>]
21	[<i>volgt inhoudsopgave</i>]
[22]	[<i>blanco</i>]
[23–24]	BIBLIOGRAFIE [//] VAN GERRIT ACHTERBERG [<i>volgt bibliografie</i>]
[25]	COLOPHON

¹³ Brief, Querido-archief, Amsterdam.

¹⁴ Het omslag bevat verder de getekende initialen ‘GA’ en ‘Q’. Het is op dezelfde wijze uitgevoerd als dat van *Cenotaaf* (zie § 42.5). Zie de reproductie in *Schrijvers prentenboek*, p. 47.

¹⁵ Het omslag is om de kaft en de pagina’s [1–11] en [31–32] gevouwen.

- [26] *[blanco]*
- [27] Deze bundel [//] werd in 1954 gezet uit de letter Bembo [//] en gedrukt bij G.J. Thieme te Nijmegen [//] in een oplage van 1000 genummerde exemplaren [//] en wel 1 tot 950 en 1 tot L. [//] Deze laatste exemplaren [//] zijn niet voor de handel bestemd. [//] Dit is nummer
- [28–32] *[blanco]*
- [Kaft]
- [Omslag]

Het omslag is van grijs, geveergeerd papier en bedrukt met donkerbruin-rode letters en lichtgrijze initialen. De typografische verzorging van de bundel was in handen van Theo Kurpershoek.

43.6 DE ONTVANGST VAN DE BUNDEL

43.6.1 *Verkoop en honorarium*

Voor *Autodroom* ontving Achterberg een honorarium van 15%, met een voorschot van f 250,—.¹⁶ Blijkens de overgeleverde afrekeningen is de verkoop van de bundel als volgt verlopen: 1954: 521; 1955: 24; 1956: 20; 1957: 12; 1958: 6; 1959: 12; 1960: 14; 1961: 15; 1962: 50; 1963: 27; 1964: 34; 1965: 29; 1966: 16; 1967: 17; 1968: 44; 1969: 36. Bij de laatste afrekening staat vermeld dat het restant van de oplage werd opgeruimd (39 exemplaren, waarvoor een honorarium van 10% werd berekend). In totaal zijn er dus 916 van de 950 arabisch genummerde exemplaren verkocht. Van de resterende 34 exemplaren had Achterberg er tien ontvangen (tezamen met exemplaar 1 van de romeins genummerde).

In 1961 werd *Autodroom* herdrukt in de verzamelbundel *Cryptogamen 4* (zie verder § 49).

43.6.2 *Recensies*

Bordewijk, F., 'Drie nieuwe bundels gedichten. Achterberg, Edinga en Landheer.' In: *Utrechtsch nieuwsblad* 17 juli 1954.

Donker, A., 'Het experiment van den gasfitter.' In: *Critisch bulletin* 21 (1954), p. 160–167.

E[yl], H.R., 'Dichterlijke onvrijheid.' In: *Propria cures* 22 mei 1954.

Govaart, Th., 'Nog op tijd voor daarnet.' In: *De nieuwe eeuw* 15 mei 1954.

¹⁶ Dit voorschot werd op 18 november 1953 aan hem overgemaakt. Evenals bij *Mascotte* het geval was, werd bij de eerste afrekeningen ten onrechte omzetbelasting afgetrokken. Zie hiervóór, § 37.5.1.

- K[lap], K., 'Een dichter op reis. Gerrit Achterberg naar de Riviera.' In: *Op den uitkijk* 27 (1953-1954), p. 389.
- Minderaa, P., '[Recensie van o.a. *Cenotaaf*, *Ballade van de gasfitter*, *Ode aan den Haag* en *Autodroom*.]' In: *Wending* 9 (1954-1955), p. 232-238.
- M[ok], M., 'Achterbergs *Autodroom*.' In: *Algemeen handelsblad* 21 juli 1954.
- Plas, M. van der, 'Nieuwe poëzie. Achterberg, Morriën en De Haes.' In: *Elseviers weekblad* 4 augustus 1954.
- Rens, L., 'Nieuwe geluiden voor nieuw bewustzijn.' In: *Nieuwe stemmen* 10 (1954), p. 186-189.
- Rodenko, P., 'Harde en zachte valuta.' In: *Haagsch dagblad* 24 juli 1954.
- Simons, W.J., '[Recensie van o.a. *Autodroom*.]' In: *Amsterdams tijdschrift voor letterkunde* 2 (1954), p. 138-139.
- Verhoeven, N., '[Recensie van o.a. *Autodroom*.]' In: *Nieuwe Haarlemsche courant* 14 augustus 1954.
- Vermeer, C., '[Recensie van o.a. *En Jezus schreef in 't zand*⁵ en *Autodroom*.]' In: *Ontmoeting* 8 (1954-1955), p. 125-135.
- [Anoniem], 'Gerrit Achterberg. *Autodroom*. Tragisch en troostend dichterschap.' In: *Trouw* 27 maart 1954.
- [Anoniem], '[Recensie van *Autodroom*.]' In: *De volkskrant* 26 mei 1954.
- [Anoniem], 'Nieuwe gedichten van Gerrit Achterberg.' In: *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant* 22 juni 1954.

44 Gedichten 1953–1955

44.1 GEDICHTEN EN BUNDELS 1953–1955

Behalve de gedichten die in de eerste helft van 1953 waren voorgepubliceerd en die vervolgens werden gebundeld in *Cenotaaf* en *Autodroom*, stond Achterberg in de loop van dat jaar een aantal andere gedichten aan verschillende tijdschriften af, die op dat moment nog niet in een bundel waren ondergebracht. Tot die gedichten behoorden – zoals hiervoor reeds ter sprake kwam (zie § 39.4.2) – zeven van de acht gedichten die hij in juni 1953 aan Bert Bakker afstond, en die werden gepubliceerd in *Maatstaf* en *Nieuw Vlaams tijdschrift*. Deze gedichten zouden – evenals de andere gedichten die vanaf de tweede helft van 1953 in tijdschriften verschenen – worden opgenomen in de bundel *Vergeetboek*, die pas in 1961 uitkwam. Een eerste poging om de gedichten te bundelen had Achterberg onderbroken, omdat hij vanaf eind 1955 volledig in beslag werd genomen door de cyclus *Spel van de wilde jacht* (§ 47). Pas nadat deze bundel in maart 1957 was verschenen, nam Achterberg de definitieve samenstelling van *Vergeetboek* ter hand (§ 49).

In de periode 1953–1955 was Achterberg echter eerst nog bij twee andere uitgaven van zijn werk betrokken: de verzamelbundel *Cryptogamen III* en de bloemlezing *Voorbij de laatste stad*. De publicatiegeschiedenis van deze bundels zal in de volgende hoofdstukken worden beschreven (§ 45 en § 46). Hieronder komen nu eerst de voorpublicaties van de gedichten uit deze periode aan de orde.

44.2 GEDICHTEN 1953

44.2.1 *Schrijversalmanak voor het jaar 1954*

In een brief van 22 september 1953 vroeg Clara Eggink Achterberg om een bijdrage voor de *Schrijversalmanak voor het jaar 1954*, waarvan zij en Guus Sötemann de redactie voerden. Eggink schreef dat zij Achterberg in eerste instantie niet hadden benaderd, om meer ruimte te kunnen reserveren voor schrijvers die nog niet eerder in de almanak hadden gepubliceerd. Volgens haar was dit uitgangspunt ondermijnd doordat Karel van Boeschoten, de compagnon van uitgever C.P.J. van der Peet, ‘menend dat wij aan een gezamenlijke geheugenstoornis leden, nog zo het een en ander aan de lijst die wij hadden ingeleverd, had toegevoegd’. Zij vervolgde:

Nu vind ik alles goed en wel en ik kan mij noodgedwongen accoord verklaren met de afwezigheid van uw naam in de almanak in gezelschap van vele andere afwezigen. Maar waar ik mij niet mee accoord wens te verklaren is met uw afwezigheid onder enkelen. Ik wil u dus alsnog verzoeken ons een gedicht van uw hand voor de almanak af te staan, iets wat u, gezien de vruchtbaarheid van uw talent, wellicht niet moeilijk zal zijn.

Het is niet bekend wanneer Achterberg zijn bijdrage, het gedicht [937] 'Tuinarchitect', gestuurd heeft.¹ In de colofon van de *Schrijversalmanak voor het jaar 1954* staat vermeld dat het boekje 'in de herfst van 1953' werd gezet. De verschijning van de almanak werd aangekondigd in het *Nieuwsblad voor de boekhandel* van 26 november 1953.

44.2.2 *De gids*

Op 15 december 1953 stuurde Ed. Hoornik drie gedichten van Achterberg – [938] 'Mania religiosa', [939] 'Brood en stenen' en [940] 'Buitengoed' – aan zijn mederedacteur van *De gids*, E.J. Dijksterhuis: 'Hierbij de gedichten van Achterberg, waarover ik op de redactievergadering sprak en die nog bestemd zijn voor het Januari-nummer.' In een postscriptum voegde hij hieraan toe: 'N.B. Het gedicht van Achterberg "Mania religiosa" is vermoedelijk reeds bij Van Kampen; het gaat nog eens hierbij, omdat er kleine wijzigingen in zijn gekomen.'² Van de gedichten is zowel de kopij – bestaande uit doorslagen van de typoscripten die zijn overgeleverd in het eerste verzameltyposcript van *Vergeetboek* (zie § 50.2) – als een eerste, ongecorrigeerde proef bewaard gebleven. Uit de tekstontwikkeling van [940] 'Buitengoed' kan worden afgeleid dat er een ander exemplaar van de proef is geweest, waarin Achterberg correcties heeft aangebracht.³

44.2.3 *Vandaag. Nieuw werk van Nederlandse en Vlaamse schrijvers*

In de bloemlezing *Vandaag. Nieuw werk van Nederlandse en Vlaamse schrijvers*, samengesteld door Jaap Romijn, werden drie gedichten van Achterberg opgenomen. Twee daarvan, [941] 'Risico I' en [942] 'Risico II', zijn ontstaan uit de omwerking van het oudere gedicht [786] 'Risico'. Het derde gedicht was [943] 'Hallucinatie'. Alleen van dit gedicht bleef de kopij bewaard. Het is een doorslag van het typoscript dat in de eerste

¹ Het gedicht was eerder voorgepubliceerd in het *Nieuw Vlaams tijdschrift* (zie hiervóór, § 39.4.2).

² Brief, *Gids*-archief, Leiden. Zie de commentaar bij het gedicht.

³ Zie het apparaat ('Ontwikkelingsgang') van [940] 'Buitengoed'. Gezien de korte tijd vóór het januarinummer is het minder waarschijnlijk dat er nog een revisieproef is vervaardigd.

verzameling typoscripten van de bundel *Vergeetboek* (zie § 50.2) is overgeleverd. Over de inzending zijn geen gegevens bekend. Achterberg zal de gedichten eind 1953 of begin 1954 aan Romijn hebben gestuurd, in ieder geval vóórdat hij [941] 'Risico I' en [942] 'Risico II' weer samenvoegde tot één gedicht, [948] 'Risico'.⁴ De verschijning van de uitgave werd gemeld in een advertentie in het *Nieuwsblad voor de boekhandel* van 25 maart 1954.

44.3 GEDICHTEN 1954

44.3.1 *Maatstaf*

Over de publicatie van [944] 'Sympathicus' in de februari-aflevering van *Maatstaf* zijn geen gegevens bekend. Op het omslag van de januari-aflevering werd het gedicht voor het volgende nummer aangekondigd: 'Gerrit Achterberg Sympathicus (*gedicht*)'.

Op 6 januari 1954 schreef D. Wolthers aan Achterberg: 'Bert vraagt of je hem even wilt schrijven of hij vijf of zes verzen van je krijgt voor het Maartnummer. Hij moet dat even weten voor de inhoudsopgave van het Maartnummer, die op pagina III van het omslag van het Februari-nummer wordt vermeld.' Achterberg heeft hierop inderdaad een toezegging gedaan, want op het omslag van de februari-aflevering van *Maatstaf* staat dat in het volgende nummer 'Gedichten' van zijn hand zullen verschijnen. Wanneer hij de gedichten gestuurd heeft, is niet bekend. In de maart-aflevering verschenen [945] 'Tijdbarrière', [946] 'Flash-back' en [947] 'Stenose'.

44.3.2 *Nationale snipperdag*

Op verzoek van Bert Bakker heeft Achterberg [949–950] '10 Mei' afgestaan voor *Nationale snipperdag*, een gemeenschappelijke april-aflevering van negen tijdschriften, uitgebracht ter gelegenheid van de tiende Bevrijdingsdag en uit 'verzet tegen de disqualificatie van de 5de Mei, onze nationale feestdag, tot "nationale snipperdag"':

Van oordeel, dat één dag in het jaar de productie mag stilstaan voor de bezinning op de hoge waarde van de mens en van het volksbestaan en dat geen dag beter in dienst hiervan gesteld kan worden dan die waarop ons volk de zwaarste vernederingen van de mens en de vernietiging der natie te boven kwam, willen wij tot behoud, herstel en vernieuwing van de viering van onze bevrijding opwekken.⁵

⁴ Dit moet vóór 6 maart 1954 gebeurd zijn, gezien de voorbereidingen voor *Cryptogamen III* (zie verder § 45.2).

⁵ Aldus de redactie in het 'Ten geleide' van *Nationale snipperdag*. Zie over de politieke achtergrond: R.L.K. Fokkema, 'De gelegenheid maakt de dichter', p. 151–152.

Achterberg heeft reeds eind 1953 een bijdrage aan het nummer toegezegd, want in een brief van Bakker aan de redactie van *De gids* van 23 december 1953 staat hij als één der medewerkers vermeld.⁶ De door hem afgestane gedichten heeft Bakker echter teruggezonden, zoals blijkt uit wat hij op 9 maart 1954 aan Anna Blaman schreef:

Neen, je stuk voor het gemeenschappelijke nummer is niet geworden wat ik er van had verwacht. [...] Je staat overigens niet alleen: ook de bijdragen van Roland Holst en Achterberg moesten worden teruggestuurd! Tezamen met die van een vrij groot aantal anderen.

In het ‘Ten geleide’ van de uitgave schreef de redactie in dit verband:

Het aantal schrijvers dat gevolg gaf aan onze uitnodiging om mede te werken was verrassend groot. Helaas liet de omvang van deze aflevering niet toe alle bijdragen te plaatsen. Ook waren er verscheidene auteurs die in principe hun medewerking toezegden, doch er niet in slaagden iets te schrijven dat in het kader van deze aflevering paste.

Bakker zal de ‘10 mei’-gedichten van Achterberg weinig geschikt hebben gevonden voor het nummer, dat tegen de afschaffing van de officiële herdenking van 5 mei gericht was. Fokkema noemde de dichter in dit verband ‘ietwat wereldvreemd’, temeer omdat de herdenking van 10 mei – de dag van de inval – ‘geen nationale aangelegenheid [is], maar een speciale en regionale (op 10 mei worden op de Grebbeberg de doden herdacht die omkwamen bij de inval; te Bloemendaal wordt dan een herdenking gehouden van de slachtoffers onder de ex-politieke gevangenen). Ook is er nimmer sprake geweest van een herdenking der gevallen gedurende de gehele dag van 4 of 10 mei.’⁷

Begin 1955 heeft Achterberg een gewijzigde versie van de gedichten aan Bakker gestuurd ter publicatie in *Maatstaf* (zie verder § 44.4.1).

44.3.3 *De gids en Maatstaf, overige verzoeken*

Op 2 juni 1954 schreef Ed. Hoornik aan Achterberg: ‘Heb jij nog nieuwe gedichten? Graag zal “De Gids” in het Juli-nummer weer werk van je publiceren. Mocht de muze je gunstig geweest zijn, laat het dan vóór 15 Juni blijken.’ Waarschijnlijk hebben Hoornik en Achterberg elkaar eerst nog over de bijdrage gesproken, want toen Achterberg op 20 juni 1954 het gedicht [951] ‘Wandeling met tante’ aan Hoornik stuurde, schreef hij: ‘ziehier dus de gevraagde tante’. In een postscriptum vroeg hij: ‘Is Kenau Simons Hasselaar goed geschreven?’⁸

⁶ Brief, *Gids*-archief, Leiden.

⁷ R.L.K. Fokkema, ‘De gelegenheid maakt de dichter’, p. 156.

⁸ *Achterberg-Hoornik*, p. 81. Zie [951] ‘Wandeling met tante’, r. 9.

Met de publicatie van drie gedichten – [952] ‘Terra incognita’, [953] ‘Ad interim’ en [954] ‘Lucifer’ – in de juli/augustus-aflevering van *Maatstaf* was de voorraad nieuwe gedichten blijkbaar uitgeput, want aan een verzoek van M. Rutten om gedichten voor *De Vlaamse gids* heeft Achterberg niet kunnen voldoen.⁹ Ook Henri Sandberg, die voor het maandblad *'s-Gravenhage* een gedicht over die stad wilde hebben, kreeg nul op het request.¹⁰ Alleen in de december-aflevering van *De gids* zou nog een gedicht van Achterberg verschijnen: [955] ‘November’. Op 3 december 1954 schreef Bert Voeten aan E.J. Dijksterhuis, zijn mederedacteur van *De gids*: ‘Op het laatste ogenblik hebben we nog de hand kunnen leggen op enkele bijdragen van literaire prijswinnaars: een vers van Achterberg (poëzieprijs Amsterdam) [...]’.¹¹ Verder stuurde Achterberg waarschijnlijk in december aan *Maatstaf* het gedicht [956] ‘Aquarium’, dat in de januari-aflevering 1955 van dat tijdschrift werd gepubliceerd.

44.4 GEDICHTEN 1955

44.4.1 *Oude en nieuwe gedichten*

In het begin van 1955 hield Achterberg zich onder meer bezig met de uitgave van *Voorbij de laatste stad*, de door Paul Rodenko verzorgde bloemlezing uit het gehele oeuvre van de dichter. Op 15 januari 1955 stuurde Achterberg een nieuwe versie van het ‘oude’ gedicht [848] ‘Vrijgezel’ aan Bert Bakker, met het verzoek deze in de bloemlezing op te nemen.¹² Met nieuw werk wilde het klaarblijkelijk nog steeds niet erg vlotten. Alice von Eugen-van Nahuys vroeg Achterberg tot twee keer toe om een gedicht voor het Querido-jaarboekje *Singel 262*, maar zonder succes.¹³ Ook een verzoek van F. Dumarais d.d. 12 maart 1955 om een bijdrage voor het Vlaamse tijdschrift *Beeld* werd niet gehonoreerd. En voor het vredesnummer van *Maatstaf* leverde Achterberg de reeks ‘4 mei’ in, een gewij-

⁹ Ongedateerde brief, vóór 31 augustus 1954.

¹⁰ Brief, 19 augustus 1954.

¹¹ Brief, *Gids*-archief, Leiden. Voeten doelde op de bekroning van *Ballade van de gasfitter* (zie hiervóór, § 40.11.2). De kopij voor de *Gids*-publicatie bestaat uit een doorslag van het typoscript dat is overgeleverd in het eerste verzameltyposcript van *Vergeetboek* (zie § 50.2).

¹² Brief, collectie J.B.W. Polak, Amsterdam. Zie deel 1, [848B] ‘Kaïn’ (p. 480) en verder § 46.1. In het december-nummer van *Maatstaf* zou wederom een gewijzigde versie van het gedicht verschijnen (zie § 44.4.3).

¹³ Op 20 januari en 19 maart 1955 verzocht zij Achterberg om een gedicht, dat over ‘de streek, stad etc. van de jeugd van de auteur’ moest handelen. Op 21 maart 1955 schreef Achterberg dat hij niet aan het verzoek kon voldoen. Gegevens Querido-archief, Amsterdam.

zigde versie van de eerder voor *Nationale snipperdag* bestemde gedichten [949–950] ‘10 Mei’.¹⁴

Rond mei had Achterberg wel weer een aantal nieuwe gedichten voltooid. Bert Voeten ontving voor *De gids* [957] ‘Longitude’, zoals hij op 11 mei 1955 aan E.J. Dijksterhuis schreef: ‘Rechtstreeks aan Van Kampen heb ik gezonden: een vers van Achterberg en een vers van Van der Graft, beide bestemd voor Juni.’¹⁵ Aan Bert Schierbeek en Jan Walravens stuurde Achterberg [958] ‘Cataclysmen’ voor de *Schrijversalmanak 1956*.¹⁶ Nog andere nieuwe gedichten zouden worden gepubliceerd in een grotendeels aan Achterberg gewijd nummer van *Maatstaf*.

44.4.2 *Maatstaf*

De gedichten [959] ‘Gravure’ tot en met [964] ‘Fait accompli’ werden gepubliceerd in de juni/juli-aflevering van *Maatstaf*, die grotendeels aan Achterberg werd gewijd ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag op 20 mei 1955. Uit een brief van Bert Bakker aan A. Roland Holst van 25 april 1955 blijkt dat de opname van gedichten van Achterberg toen al vaststond, al is het niet zeker of alle zes gedichten op dat moment ook reeds voltooid waren:

Gerrit heb ik gisteravond veilig en wel op het Haarlemse station afgeleverd. Je hebt ons beiden een indrukwekkend slot van ons verblijf bereid door het voorlezen van *Late Telgen*. Gerrit en ik waren er bijzonder van onder de indruk en ik moet je zeggen, dit gedicht staat op de hoogte van het beste wat je hebt geschreven. [...] Gerrit zou het heerlijk vinden, als we het plaatsen in de grote Juni/Juli-aflevering, waarin zijn gedichten en jouw toespraak komen. Ik wilde het nummer er mee openen, omdat ik dat compositorisch het mooist vind. Als het werk van Gerrit daarachter komt en daarachter jouw toespraak, dan staan we opeens weer in de werkelijkheid.

Verder vroeg Bakker of Roland Holst het gedicht ‘Late telgen’ voor het ‘Liber amicorum’, dat tijdens de viering van zijn verjaardag aan Achterberg zou worden aangeboden, wilde afstaan:

Je zult hem geen groter plezier kunnen doen; hij was nl. bijzonder ontroerd door het feit, dat hij met dit nieuwste gedicht op zo directe wijze werd geconfronteerd. Een dergelijke situatie als waarin je hem gister met het voorlezen bracht, maakt veel indruk

¹⁴ Zie hiervóór, § 44.3.2. Achterberg heeft de gedichten vóór 3 april 1955 ingestuurd, want op die dag gaf zijn vrouw ‘nog een paar veranderingen in “de 4e Mei”’ aan Bert Bakker door (brief, collectie J.B.W. Polak, Amsterdam). Zie de commentaar bij [950] ‘10 Mei II’.

¹⁵ Brief, *Gids*-archief, Leiden.

¹⁶ Achterberg was hiervoor per standaardbrief, gedateerd ‘Maart 1955’, benaderd. De sluitingstermijn was gesteld op 31 mei 1955.

op hem. Hij heeft er voortdurend over gepraat. Hij was aan het einde van de dag doodmoe, omdat hij niet gemakkelijk zo veel indrukken snel kan verwerken. Maar hij heeft het heerlijk gevonden.

Roland Holst heeft aan dit verzoek voldaan. Ook werd 'Late telgen' – met de opdracht 'Voor Gerrit Achterberg' – in de *Maatstaf*-aflevering gepubliceerd, voorafgaande aan de gedichten van Achterberg. De aflevering bevatte verder de tekst van de door Roland Holst op 20 mei 1955 uitgesproken tafelrede, een foto-impresie van de viering, en aan Achterberg opgedragen gedichten van Hans Andreus en Lucebert.¹⁷

44.4.3 *Overige gedichten*

Eind augustus 1955 ontving Achterberg een verzoek van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen om een gedicht over Rembrandt te schrijven, in verband met de herdenking van diens 350e geboortedag.¹⁸ Aan de opdracht was een honorarium van f 100,- verbonden. Op 25 augustus 1955 liet Achterberg de minister weten niet op de uitnodiging te kunnen ingaan.¹⁹

Op een verzoek van M. Rutten om een bijdrage voor *De Vlaamse gids* antwoordde Achterberg te hopen hem 'eerlang' enkele gedichten te kunnen toezenden.²⁰ Pas in 1956 zou Achterberg weer aan het tijdschrift meewerken (zie § 47.10.2). Wel stond Achterberg twee gedichten af voor *Europa*, het orgaan van de Christelijke Westeuropese Werkgemeenschap. Op 4 oktober 1955 had M. Verleye hem vanuit Torhout om 'een paar gedichten of liefst een bijdrage van uw hand' gevraagd. De door Achterberg gestuurde gedichten [965] 'Tabor' en [966] 'Nebo' werden in de november-aflevering gepubliceerd onder de verzamelnaam 'Twee bergen'. Achterberg had de gedichten eerder aan *Maatstaf* gestuurd, want op 31 oktober 1955 zond Daisy Wolthers de gedichten 'voor de veiligheid' aan hem terug en vroeg zij namens Bert Bakker of hij 'de twee andere gedichten nog vóór 10 November' wilde insturen. Hierop zal Achterberg de gedichten hebben gestuurd die werden gepubliceerd in de december-aflevering van *Maatstaf*: [967] 'Draaiboek', [968] 'Depersonalisatie' en [848] 'Kaïn'.²¹

¹⁷ Zie over de viering van Achterbergs verjaardag *Biografie*, p. 583–586.

¹⁸ Brief van H.J. Reinink aan Achterberg, 20 augustus 1955.

¹⁹ Brief, archief wvs (map 5165).

²⁰ Brief, 1 oktober 1955, collectie AMVC, Antwerpen.

²¹ Zie deel 1, p. 487. Dit gedicht had Achterberg in een eerdere versie nog in januari 1955 aan Bert Bakker afgestaan ter opname in de bloemlezing *Voorbij de laatste stad*, die in maart 1955 was verschenen. Zie § 46.1.

Na de publicatie in de december-aflevering van *Maatstaf* zou er voorlopig geen werk van Achterberg meer in tijdschriften verschijnen. Mogelijk is de dichter eind 1955 begonnen aan de bundeling van de in 1953–1955 gepubliceerde gedichten. Op dat moment had hij echter nog geen nieuwe bundel gereed, zoals blijkt uit de correspondentie tussen hem en uitgeverij Querido. Op 1 november 1955 vroeg Alice von Eugen-Van Nahuys hem:

Wij zijn bezig met de voorbereiding van onze voorjaarsaanbieding en meestal hebben wij bij die aanbieding een bundeltje van jou. De laatste maal AUTODROOM.

Ik heb zo lang niets van je gehoord, dat ik je kom vragen of ik weer een bundeltje van je mag gaan uitgeven.

Ik heb wel zo nu en dan gedichten in een tijdschrift van je gezien, maar van jou zelf heb ik niets gehoord.

Mag ik voor het voorjaar op een bundel van je rekenen en stuur je me de kopij dan toe?

Op 4 november antwoordde Achterberg: ‘Op het ogenblik is het me echter niet mogelijk aan je verzoek te voldoen, maar ik hoop dat dit in de loop van het volgend jaar wel het geval zal zijn.’²² Von Eugen reageerde teleurgesteld: ‘ik had er zo stellig op gerekend in het voorjaar een bundel van je te krijgen. [...] Ik denk ook, dat de liefhebbers van je verzen, die elk voorjaar een bundel van je zien komen, teleurgesteld zullen zijn.’²³ Pas eind 1956 zou Achterberg haar een nieuwe bundel, *Spel van de wilde jacht*, kunnen sturen. Eerst verschenen nog twee verzamelingen van ouder werk, *Cryptogamen III* en *Voorbij de laatste stad*.

²² Brief, Querido-archief, Amsterdam.

²³ Doorslag brief, Querido-archief, Amsterdam.

45 Cryptogamen III

45.1 VOORGESCHIEDENIS

Vanaf eind 1952 werden er bij uitgeverij Querido plannen gemaakt voor de uitgave van een nieuwe verzamelbundel, waarin alle bundels die niet in *Cryptogamen* (1946) en *Oude cryptogamen* (1951) waren herdrukt, zouden worden opgenomen. Reeds tijdens de voorbereidingen voor *Oude cryptogamen* in 1950 had Querido Achterberg gevraagd te informeren naar de bij zijn vroegere uitgevers nog aanwezige voorraden van deze bundels.¹ Uit de door Achterberg vergaarde gegevens blijkt dat de voorraden op dat moment nog te groot waren om een overname rendabel te maken, nog afgezien van het feit dat *Oude cryptogamen* eerst nog moest verschijnen (de getallen in de laatste kolom zijn de oplagecijfers):

Spectrum	Eurydice 2e dr	1 Jan. '50	660 verkocht	900
v. Dishoeck	Limiet	1 „ '49	823 „	850
„	Energie	1 „ '49	512 „	950
Stols	Existentie	1 „ '49	725 „	1000 ²
Kroonder	Doornroosje	1 „ '50	889 „	1000
Stols	Cryptogamen I	1 „ '50		2000
			over 180 geb. 200 pl. ²	

Eind 1952 of begin 1953 heeft Achterberg opnieuw navraag gedaan bij (enkele van?) zijn uitgevers, blijkens de brief die uitgeverij Het Spectrum op 10 januari 1953 aan hem schreef:

In principe bestaat er bij ons geen bezwaar tegen dat u EURYDICE opneemt in een verzamelbundel, onder restrictie echter, dat dit eerst kan plaatsvinden wanneer onze oplage volledig is uitverkocht.

Hoewel wij EURYDICE op 't ogenblik met een zeer hoge korting aan de boekhandel leveren, ziet het er nog niet naar uit, dat dit spoedig het geval zal zijn. Mocht u dit tijdstip liever niet willen afwachten, dan bestaat altijd de mogelijkheid, dat de uitgever van uw verzamelbundel de op het ogenblik van verschijnen nog bij ons voorradige exemplaren, waarschijnlijk hooguit enkele tientallen, tegen een prijs van *f* 0.75 per exemplaar van ons overneemt.³

¹ Zie ook hiervóór, § 38.2.

² Querido-archief, Amsterdam. De laatste aantekening slaat op *Cryptogamen*, waarvan Stols dus nog 180 gebonden exemplaren en 200 exemplaren in losse vellen over had.

³ Deze brief bevindt zich in afschrift in het Querido-archief te Amsterdam.

Dat ook met andere uitgevers onderhandeld moest worden over de overname van de vroegere bundels, blijkt uit wat Alice von Eugen-Van Nahuys op 30 januari 1953 aan Achterberg schreef:

Wij geven dus dit najaar de bundel Cenotaaf uit en het volgend najaar de bundel, die voorlopig Autodrome (of Autodroom?) getiteld is. En zodra wij het tijdstip gunstig achten en tot overeenstemming met de diverse uitgevers zijn gekomen, een verzamelbundel, die wij voorlopig noemen Nieuwe Cryptogamen.⁴

In de correspondentie uit de hieropvolgende maanden kwam de overname niet meer ter sprake. Mogelijk is in deze periode de overname geregeld van *Existentie* (A.A.M. Stols), *Doornroosje* (F.G. Kroonder) en *Hoonte* (G.W. Breugel), want eind 1953/begin 1954 moesten er alleen nog gesprekken worden gevoerd over *Limiet* en *Energie* (C.A.J. van Dishoeck) en *Eurydice* (Het Spectrum). Op 25 januari 1954 schreef mevrouw Von Eugen hierover aan Achterberg:

Nu komen we dus ook tot wat we indertijd hebben afgesproken, nl. dat er gesprekken met Het Spectrum en met van Dishoeck moeten plaatsvinden. Op 1 Januari '53 heeft Het Spectrum je geschreven, dat het er nog niet naar uitzag dat Eurydice spoedig uitverkocht zou zijn – wat ik niet begrijp aangezien de bundels die je bij mij hebt uitgegeven alle goed verkocht worden. Het zou dus misschien wel goed zijn als jij Het Spectrum even vroeg hoe het er nu mee staat. Ik doe dat liever niet, omdat ik juist een beetje vervelende correspondentie met Het Spectrum heb, dat te weinig honorarium wil betalen aan dichters van wie werk opgenomen wordt in een verzamelbundeltje in de Prismareeks. Maar het spreekt vanzelf dat ik die 75 cent per exemplaar, die ze vragen, eigenlijk moeilijk kan betalen. Ik weet helemaal niet wat die bundel op 't ogenblik kost, maar het zou de productiekosten veel te hoog maken, als ik die bundels moest overnemen.

Dan zijn er nog de bundels van van Dishoeck, 'Limiet' en 'Energie', waarvan ik niet weet of ze uitverkocht zijn.

Zou je mij eens willen schrijven wanneer jij gelegenheid zou hebben voor een gesprek.⁵

Op 29 januari 1954 heeft Achterberg een gesprek gevoerd met A.M.E. van Dishoeck, waarvan de uitkomsten op 2 februari door de uitgever werden bevestigd:

De auteursrechten van 'LIMIET', welke bundel bij ons praktisch uitverkocht is, ontvangt U 'om niet' van ons terug, daar wij dit bundeltje niet meer zullen herdrukken.

Wat 'ENERGIE' betreft geven wij U de toestemming tot het opnemen van deze gedichten in het Verzameld Werk, dat bij de U.M. Querido te Amsterdam uitgegeven

⁴ Doorslag brief, Querido-archief, Amsterdam.

⁵ Doorslag brief, Querido-archief, Amsterdam.

zal worden. De auteursrechten hiervan blijven ons eigendom tot ook deze bundel uitverkocht is.

Hiertegenover staat, dat wij geen royalty meer uitkeren over de nog in voorraad zijnde uitgaven en dat de revenuen voor de opname in bloemlezingen e.d. ons toekomen.

Ten overvloede delen wij U nog mede, dat deze revenuen de laatste jaren gemiddeld slechts ca. f. 2.— per jaar bedroegen.

Van uitgeverij Het Spectrum vernam Achterberg dat de voorraad van *Eurydice* uit nog slechts vijf exemplaren bestond. Nadat hij dit had doorgegeven aan Alice von Eugen-van Nahuys, berichtte zij het restant te zullen overnemen.⁶ Daarmee was de baan vrij voor de uitgave van *Cryptogamen III*, waarvoor de voorbereidingen inmiddels reeds in gang waren gezet.

45.2 VOORBEREIDINGEN VOOR DE BUNDEL

Op 13 november 1953 werd het contract opgemaakt voor 'de uitgave van een verzamelbundel getiteld *Cryptogamen III*', waarin *Eurydice* (1944), *Limiet* ([1946]), *Energie* (1946), *Existentie* (1946), *Hoonte* (1949), *Doornroosje* (1947) en *En Jezus schreef in 't zand* (1947) – in deze volgorde – zouden worden opgenomen. Blijkens het contract was de (niet bewaard gebleven) kopij voor de bundel op dat moment reeds in het bezit van de uitgever.⁷ Uit de overgeleverde correspondentie blijkt dat Achterberg naderhand nog veranderingen in de kopij heeft kunnen aanbrengen. Op 23 december 1953 vroeg hij namelijk aan Alice von Eugen-van Nahuys: 'zou ik de beide verzen die in HOONTE voor RISICO in de plaats komen nog even mogen hebben?'⁸ Het is mogelijk dat hij ook andere gedichten later nog gewijzigd heeft.

Ook de titel van de bundel stond nog niet definitief vast. Op 25 januari 1954 schreef Alice von Eugen-van Nahuys hierover aan Achterberg:

Wij willen een beetje tijdig beginnen met de voorbereidingen voor de uitgave van 'Cryptogamen 3' en daarom kom ik je vragen of we het nu houden op 'Cryptogamen 3' of dat we als titel 'Nieuwe cryptogamen' nemen. In het contract staat 'Cryptogamen 3', maar ik weet niet meer precies wat we hadden afgesproken n.a.v. Stols' bezwaren.⁹

⁶ Doorslag brief, 6 februari 1954, Querido-archief, Amsterdam.

⁷ Een exemplaar van het contract bevindt zich in de collectie Achterberg, een ander in het Querido-archief te Amsterdam.

⁸ Brief, Querido-archief, Amsterdam. Op 28 december 1953 stuurde Von Eugen hem de gevraagde kopij. Zie de commentaar bij [948] 'Risico'.

⁹ Doorslag brief, Querido-archief, Amsterdam. De bezwaren van Stols betroffen de voor *Oude cryptogamen* geplande titel 'Cryptogamen II'. Zie hiervóór, § 38.2.

Naar aanleiding van deze brief heeft Achterberg de titel 'Polymeren' voorgesteld, zoals blijkt uit wat mevrouw Von Eugen op 17 februari aan hem schreef:

Ingesloten vind je een schets (maar dan ook nog niet meer dan een *schets*) om aan te tonen dat CRYPTOGRAMEN met een III uitstekend gaat en dat we daarmee een klassieke opstelling krijgen van de titel en je naam voor het omslag en op de titelpagina.

Ik heb zowel met Tine van Buul als met Fred als met enkele andere van onze medewerkers die bij de boekhandel komen over je voorgestelde titel 'Polymeren' gesproken en unaniem werd die titel afgekeurd. In de eerste plaats omdat het een moeilijk woord is dat weer met een toelichting moet worden ingevoerd en vooral omdat de titel 'Cryptogamen' nu eenmaal een zekere goodwill heeft.

Je weet even goed als ik hoe moeilijk het is, poëzie te verkopen. Als we daarbij een handicap krijgen in de vorm van een moeilijke titel, wordt het nóg moeilijker. Ik zou je dus willen vragen, deze schets even goed te bekijken en mij dan te schrijven wat je ervan vindt.¹⁰

Achterberg antwoordde hiermee akkoord te gaan 'mits Dhr. Stols geen bezwaren heeft', waarop Von Eugen repliceerde: 'Waarom zou Stols bezwaren hebben? De titel is toch jouw eigendom? Het lijkt mij onjuist dat ik mij tot Stols zou wenden; het lijkt mij het beste, gewoon aan de gang te gaan.'¹¹

Op 6 maart 1954 stuurde Querido de kopij voor *Cryptogamen III* aan de firma Boosten & Stols te Maastricht, met de volgende instructies: 'Geheel te zetten volgens Oude Cryptogamen. Zie ook bijgaande zetaanwijzingen. Graag omvang en prijsopgave 1000 exx. Volgorde: Eurydice, Limiet, Energie, Existentie, Zestien, Doornroosje, En Jezus schreef in 't zand. Indien mogelijk de bundels copie heel houden.'¹² Uit de laatste zin kan worden afgeleid dat de kopij bestond uit exemplaren van de afzonderlijke bundels, althans gedeeltelijk: gezien de wijzigingen in *Hoonte* (met name de totstandkoming van [948] 'Risico' en de toevoeging van [494] 'Kleine kaballistiek voor kinderen') en in de samenstelling van *En Jezus schreef in 't zand* ligt het voor de hand dat voor deze bundels deels nieuwe kopij is vervaardigd.

45.3 DE EERSTE DRUKPROEF VAN DE BUNDEL

Nadat Querido van Boosten & Stols een omvang- en prijsberekening had ontvangen, gaf de uitgever op 5 april 1954 opdracht om de bundel

¹⁰ Doorslag brief, Querido-archief, Amsterdam.

¹¹ Brieven van 17 en 19 februari 1954, Querido-archief, Amsterdam.

¹² De correspondentie tussen Querido en Boosten & Stols bevindt zich – deels in doorslag – in het Querido-archief te Amsterdam.

te zetten. Eind april/begin mei werden de reisvellen vervaardigd¹³ en was ook de eerste drukproef van de bundel gereed. De proef werd op 1 mei 1954 aan Achterberg gezonden: 'Cryptogamen III [///] proeven ter correctie compleet [///] Plus manuscripten'.¹⁴ Op 14 mei stuurde Achterberg de proeven 'met enkele opmerkingen voor de drukker' aan de uitgever terug.¹⁵

De eerste proef van *Cryptogamen III* bevat het complete binnenwerk van de bundel, dat wil zeggen de Franse pagina tot en met de colofon, overeenkomstig de uiteindelijke samenstelling van de bundel (zie § 45.5). De opdrachten van de afzonderlijke bundels zijn verwijderd en de tekst van de gedichten is in de nieuwe spelling gezet. De plaatsen waar de oude spelling per vergissing is blijven staan, zijn naderhand met potlood gecorrigeerd. In dezelfde hand werden enkele evidente zet- en drukfouten verbeterd en typografische instructies aangebracht, waaruit afgeleid kan worden dat deze eerste correctie op de uitgeverij is uitgevoerd. Vervolgens is de proef door Achterberg met blauw potlood gecorrigeerd. Afgezien van de correctie van nog enkele zetfouten bracht hij in vier gedichten kleine varianten aan.¹⁶ De 'enkele opmerkingen voor de drukker', waarover Achterberg in zijn brief van 14 mei 1954 geschreven had, betreffen typografische aanwijzingen voor de juiste weergave van de wiskundige tekens in de titels van [694] '1', [698] 'o,1' en in r. 4 van [619] 'Kiem'.¹⁷

45.4 DE TWEDE DRUKPROEF, VERDERE VOORBEREIDINGEN

Op 17 mei 1954 zond Querido de gecorrigeerde proef voor revisie aan Boosten & Stols. Voor de vervaardiging van de revisieproef bracht de drukker een extra bedrag voor correctiekosten (f 74,85) in rekening, waartegen Alice von Eugen-van Nahuys op 8 juni protesteerde: 'Daar door de auteur geen veranderingen in de tekst zijn gemaakt, wilt u dit bedrag blijkbaar in rekening brengen voor de door ons aangebrachte typografische correcties. Maar daarmee kan ik het niet eens zijn.'¹⁸ In verband met deze kwestie vroeg mevrouw Von Eugen, toen zij de revisie-

¹³ Op 28 april 1954 gaf Querido hiervoor instructies, op 3 mei het fiat voor afdrukken.

¹⁴ Verzendbriefje, Querido-archief, Amsterdam.

¹⁵ Brief, Querido-archief, Amsterdam. Op de brief staat in de hand van J.C. Achterberg-van Baak: 'Gaarne revisie!'

¹⁶ In [690] 'Punt' (p. 99), [453] 'Watermolen' (p. 178), [727] 'Descartes' (p. 267: 'Cogito ergo sum') en [706] 'Code' (p. 279). Zie het apparaat bij de gedichten.

¹⁷ Deze typografische correcties blijven in het apparaat verder buiten beschouwing.

¹⁸ De correcties betroffen het uitspringen van sommige beginkapitalen om de regels op lijn te brengen. De financiële afloop van het meningsverschil is niet bekend.

proef aan Achterberg stuurde, of hij na correctie óók de eerste proef terug wilde sturen ‘met het oog op de typografische correcties, die hier nog gecontroleerd moeten worden’.¹⁹ Op 10 juni stuurde Achterberg de proeven retour.²⁰ Op 21 juni stuurde Querido de gecorrigeerde revisieproef aan Boosten & Stols, met het verzoek om van de desbetreffende pagina’s een tweede revisie te mogen ontvangen.²¹

Het in de collectie Achterberg overgeleverde exemplaar van de revisieproef is slechts gedeeltelijk opengesneden. Op een aantal pagina’s heeft J.C. Achterberg-van Baak correcties van zetfouten aangebracht. Ook niet-opengesneden pagina’s bevatten correcties, wat er op zou kunnen wijzen dat niet dit exemplaar aan de drukker is teruggestuurd, maar een ander exemplaar (waaruit de correcties dan zijn overgenomen op het bewaard gebleven exemplaar). Tegen deze veronderstelling pleit dat Querido de gecorrigeerde revisie na gebruik aan Achterberg heeft teruggestuurd, en dat het niet erg waarschijnlijk is dat Achterberg het eerste, ‘echte’ exemplaar niet bewaard zou hebben en het tweede, ‘administratie’-exemplaar juist wél.²²

Op 13 juli 1954 schreef Tine van Buul aan Boosten & Stols: ‘Van de firma Thieme in Nijmegen ontvangt U: 6000 vel gewoon houtvrij Romandruk 85 x 106, 100 grs [...], bestemd voor 1200 exemplaren Achterberg, CRYPTOGRAMEN III, dat U een dezer dagen voor afdrukken ontvangt.’ Terwijl de drukker bezig was met het afdrukken van de exemplaren, begon voor Querido de aanbiedingsreis. Tijdens het bezoek aan de boekhandel werd de uitgever geconfronteerd met het feit dat tezelfdertijd *Voorbij de laatste stad* – de door Bert Bakker uitgegeven ‘bloemlezing uit het gehele oeuvre’ – werd aangeboden. Deze ‘vervelende ervaring’ deelde Alice von Eugen-van Nahuys op 9 augustus aan Achterberg mee:

Onze vertegenwoordigers zijn op het ogenblik, zoals je je wel zult kunnen voorstellen, bezig de boekhandel te bezoeken met ‘Cryptogamen III’. Daarbij doen zij de vervelende ervaring op, dat Daamen tegelijkertijd met een bundeltje van jou op aanbieding is. Het is jammer dat dit nu juist tegelijkertijd gebeurt, want nu zijn de boekhandelaars erg geneigd eerder het goedkope bundeltje, dan de dure uitgave van ‘Cryptogamen III’ te kopen. Ik meen je dit even te moeten melden en ik stuur een afschrift van deze brief aan Bert Bakker.²³

¹⁹ Doorslag brief, 2 juni 1954, Querido-archief, Amsterdam.

²⁰ Deze brief bevindt zich in de collectie R. Kuipers van het NLMD. Achterberg vroeg in deze brief of hij beide proeven weer terug kon krijgen. Dit is inderdaad gebeurd.

²¹ De tweede revisie is niet overgeleverd.

²² Op 8 juli 1954 zond Querido ‘op uw verzoek de revisie, die wij niet meer nodig hebben, retour’ (verzendsbriefje, Querido-archief, Amsterdam).

²³ Doorslag brief, Querido-archief, Amsterdam.

Tegenover Bert Bakker formuleerde zij haar teleurstelling als volgt: ‘Wat jammer, dat wij die beide aanbiedingen niet beter getimed hebben. Vooral met het oog op Gerrit’s royalties en ook natuurlijk met het oog op een zo kostbare uitgave als “Cryptogamen III”, is dat wel heel schadelijk.’²⁴ Bakker zag de ernst van de situatie in – ongetwijfeld herinnerde hij zich ook de eerdere situatie met *Ballade van de gasfitter/Ode aan den Haag* en *Cenotaaf* uit het jaar ervoor – en schortte de uitgave van *Voorbij de laatste stad* op tot het voorjaar van 1955.²⁵

Ook bij de productie van *Cryptogamen III* deed zich een onaangename kwestie voor: een gedeelte van de afgedrukte vellen was bij het verzenden aan binderij J. Brandt & Zn. te Amsterdam beschadigd geraakt.²⁶ Op 31 augustus 1954 had Querido de binder opdracht gegeven 560 (500 arabisch en 60 romeins genummerde) exemplaren te binden. Bij het uitpakken van de dozen ontdekte deze dat verschillende vellen aan de hoeken beschadigd waren, waarna hij de uitgever waarschuwde. Op 9 september deed Tine van Buul navraag bij Boosten & Stols. De drukker voelde zich echter niet aansprakelijk, want volgens hem waren de vellen ‘zorgvuldig’ ingepakt. In een brief van 10 september deelde Brandt Querido mee dat de vellen uiteindelijk niet opnieuw gedrukt maar weer ‘goedgemaakt’ waren, voor de prijs van f 130,-. Vervolgens kon de aangegeven oplage gebonden en verder afgewerkt worden.

45.5 DE EERSTE DRUK VAN CRYPTOGRAMEN III

Op 20 oktober 1954 kon Alice von Eugen-van Nahuys aan Achterberg meedelen: “‘Cryptogamen III’ is er gelukkig en zal midden volgende week verschijnen. [...] Ik hoop dat je plezier aan deze uitgave zult beleven en dat hoop ik voor onszelf natuurlijk ook.’ Met gelijke post stuurde zij ‘15 exemplaren van de gewone editie, nummers 1 tot en met 15, en een exemplaar romeins genummerd’ – waar Achterberg om gevraagd had –, al noemde zij het ‘natuurlijk volkomen ongebruikelijk om bij zo’n geringe oplage zo hoge aantallen presentexemplaren te geven, maar wij hebben onze hand over ons hart gestreken’.²⁷ Op 23 oktober bedankte Achterberg haar ‘heel hartelijk [...] voor de prachtige uitvoering! Tevens ben ik je bijzonder erkentelijk voor de extra-exemplaren.’²⁸

²⁴ Doorslag brief, 9 augustus 1954, Querido-archief, Amsterdam.

²⁵ Zie voor de kwestie uit 1953 hiervóór, § 42.2. Zie voor *Voorbij de laatste stad* verder § 46.

²⁶ De correspondentie over deze kwestie bevindt zich – gedeeltelijk in doorslag – in het Querido-archief te Amsterdam.

²⁷ Doorslag brief, Querido-archief, Amsterdam.

²⁸ Brief, Querido-archief, Amsterdam.

In het *Nieuwsblad voor de boekhandel* van 11 november 1954 staat de bundel als volgt vermeld: ‘Achterberg, Gerrit[:] Cryptogamen. Amsterdam, Em. Querido. 20⁵ x 13, Dl. 3. *Eurydice. Limiet. Energie. Existentie-Zestien. Hoonte. Doornroosje. En Jezus schreef in 't zand*. 293 blz. fl. 12.00; geb. fl. 14.50’. De samenstelling van de bundel is als volgt:²⁹

[Stofomslag]	CRYPTO- [//] GAMEN [//] III [//] GERRIT [//] ACHTER- [//] BERG ³⁰
[Band voorplat]	GA [<i>initialen door elkaar getekend</i>]
[Schutblad]	
[1]	CRYPTOGAMEN [//] III
[2]	[<i>blanco</i>]
[3]	GERRIT ACHTERBERG [//] CRYPTOAMEN [//] III [//] EURYDICE / LIMIET [//] ENERGIE / EXISTENTIE / ZESTIEN / HOONTE [//] DOORN- ROOSJE [//] EN JEZUS SCHREEF IN 'T ZAND [//] AMSTERDAM [//] EM. QUERIDO'S UITGEVERSMMAATSCHAPPIJ [//] MCMLIV
[4]	COPYRIGHT 1954 GERRIT ACHTERBERG, HOLLAND
[5]	EURYDICE
[6]	[<i>blanco</i>]
7-33	[523] ‘Orpheus’ tot en met [462] ‘Verschijning’
[34]	[<i>blanco</i>]
[35]	LIMIET
[36]	[<i>blanco</i>]
37-63	[495] ‘Kandinsky I’ tot en met [544] ‘Zeitlupe’
[64]	[<i>blanco</i>]
[65]	ENERGIE
[66]	[<i>blanco</i>]
67-112	[635] ‘Quantiteit’ tot en met [703] ‘Cartografie’
[113]	EXISTENTIE
[114]	[<i>blanco</i>]
115-144	[563] ‘Oppervlaktespanning’ tot en met [620] ‘Embryo’
[145]	ZESTIEN
[146]	[<i>blanco</i>]
147-166	[580] ‘Zestien I’ tot en met [521] ‘Cherubijn’
[167]	HOONTE
[168]	[<i>blanco</i>]
169-225	[761] ‘Hoonte’ tot en met [773] ‘Vendutie’
226-228	[494] ‘Kleine kabalistiek voor kinderen’
229-244	[456] ‘Ziekenhuis’ tot en met [815] ‘Kindergraf’
[245]	DOORNROOSJE

²⁹ Voor de precieze inhoud van de ongewijzigde bundels wordt verwezen naar de beschrijvingen van de afzonderlijke bundels. Alleen afwijkingen in de samenstelling – in *Hoonte* en *En Jezus schreef in 't zand* – worden gedetailleerd weergegeven.

³⁰ Op de binnenflappen en de achterzijde van het stofomslag staan uitgeversteksten.

[246]	[<i>blanco</i>]
247–271	[711] ‘Doornroosje’ tot en met [730] ‘Hameln’
[272]	[<i>blanco</i>]
[273]	EN JEZUS SCHREEF IN ’T ZAND
[274]	[<i>blanco</i>]
275	[496] ‘Bekering’
276	[497] ‘Triniteit’
277	[704] ‘Damascus’
278	[705] ‘Mozaïek’
279	[706] ‘Code’
280	[707] ‘Deoïde’
281	[708] ‘Avondmaal’
282	[709] ‘En Jezus schreef in ’t zand’
[283]	INHOUD
[284]	[<i>blanco</i>]
285–293	[<i>volgt inhoudsopgave</i>]
[294]	[<i>blanco</i>]
[295–296]	BIBLIOGRAFIE [//] VAN GERRIT ACHTERBERG [<i>volgt opgave van de eerder verschenen bundels</i>]
[297]	COLOPHON
[298]	[<i>blanco</i>]
[299]	Deze bundel [//] werd in 1954 gezet uit de letter Bembo [//] en gedrukt bij Boosten & Stols te Maastricht. [//] Er zijn 1200 genummerde exemplaren. [//] De exemplaren I tot LX zijn [//] niet in de handel. [//] Dit is nummer
[300]	[<i>blanco</i>]
[Schutblad]	
[Band achterplat]	
[Stofomslag]	

Het stofomslag is van wit papier met roodbruine en groene belettering.³¹ De band is van groen linnen met gouden opdruk. De typografische verzorging zal in handen van Theo Kurpershoek zijn geweest, al werd het binnenwerk van de bundel – zoals hiervóór bleek (§ 45.2) – gezet naar het model van *Oude cryptogamen*.

45.6 DE ONTVANGST VAN DE BUNDEL

45.6.1 *Verkoop en honorarium*

Het honorarium voor *Cryptogamen III* was gesteld op 15% per verkocht exemplaar.³² Op 18 november 1953 had Achterberg hiervan *f* 250,- als

³¹ Zie de reproductie in *Schrijvers prentenboek*, p. 47.

³² Evenals bij *Mascotte* het geval was, werd bij de eerste afrekening ten onrechte omzetbelasting afgetrokken. Zie hiervóór, § 37.5.1.

voorschot ontvangen. Blijkens de overgeleverde afrekeningen is de verkoop van de bundel als volgt verlopen: 1954: 370; 1955: 47; 1956: 41; 1957: 37; 1958: 19; 1959: 28; 1960: 46; 1961: 78; 1962: 256; 1963: 102; 1964: 32; 1965: 16; 1966: 30. Zoals hiervoor reeds bleek (zie § 45.4), werd de oplage niet in één keer gebonden. Op 31 december 1960 bestond de voorraad nog uit '253 exx. + ± 270 plano'. De laatste exemplaren in losse vellen werden dus nog ná 1961 ingebonden. Bij de afrekening over 1966 staat vermeld dat de voorraad nul exemplaren bedraagt. In totaal zijn er 1102 van de 1140 arabisch genummerde exemplaren verkocht. Van de 38 ontbrekende exemplaren ontving Achterberg er vijftien en werden er bij de afrekeningen over 1962–1966 negen als 'present en defect' opgegeven.

In 1959 begon Achterberg met de voorbereidingen voor een gezamenlijke herdruk van de verschillende *Cryptogamen*-bundels. Deze herdruk verscheen in 1963 postuum onder de titel *Verzamelde gedichten* (zie verder § 51).

45.6.2 *Recensies*

B[ittremieux], C., 'Een nieuwe bundel Cryptogamen.' In: *De nieuwe gids* 16 januari 1955.

D'haen, C., 'Verzameld werk van Achterberg.' In: *Dietsche warande en belfort* 55 (1955), p. 230–233.

Govaart, Th., 'De tovermacht van het woord.' In: *De nieuwe eeuw* 26 februari 1955.

M[ok], M., 'Gerrit Achterberg.' In: *Algemeen handelsblad* 21 december 1954.

Panhuijsen, J., 'Cryptogamen van Gerrit Achterberg.' In: *Het Binnenhof* 20 november 1954.

Voeten, B., 'Gerrit Achterberg – een moderne magiër.' In: *Buku baru/Het nieuwe boek* 5.2 (1955), p. 13.

[Anoniem], '[Recensie van *Cryptogamen* 111.]' In: *Vrij Nederland* 27 november 1954.

[Anoniem], 'Gerrit Achterberg: liefdesliederen.' In: *Trouw* 24 januari 1955.

46 Voorbij de laatste stad

46.1 DE EERSTE EN TWEDE DRUK VAN VOORBIJ DE LAATSTE STAD

In maart 1955 verscheen, in een oplage van 10.000 exemplaren, de eerste druk van *Voorbij de laatste stad. Een bloemlezing uit het gehele oeuvre van Gerrit Achterberg*, samengesteld en ingeleid door Paul Rodenko.¹ Achterberg is bij deze uitgave betrokken geweest, al heeft hij waarschijnlijk niet de drukproeven ervan volledig gecorrigeerd. Om die reden wordt *Voorbij de laatste stad* in deze editie alleen bij de overlevering van de gedichten vermeld indien kan worden aangenomen dat Achterberg op enigerlei wijze invloed heeft gehad op de in de bloemlezing opgenomen versie. Deze invloed wordt verondersteld wanneer een gedicht een wijziging bevat die niet in eerdere bronnen voorkomt, of wanneer een gedicht niet eerder is gebundeld en in *Voorbij de laatste stad* dus voor het eerst in boekvorm verschijnt. Voor welke gedichten dit geldt, zal in deze paragraaf worden besproken.

Aanvankelijk was het de bedoeling *Voorbij de laatste stad* in het najaar van 1954 te laten verschijnen. Bij de vooraanbieding van de bundel bleek echter dat uitgeverij Querido op hetzelfde moment de boekhandel bezocht met *Cryptogamen III*, en in overleg met Alice von Eugen-van Nahuys besloot Bert Bakker de uitgave van de bloemlezing te verschuiven naar het voorjaar van 1955.²

Op 12 januari 1955 stuurde Daisy Wolthers namens Bakker 'de door onze corrector gecontroleerde proeven van "Voorbij de laatste stad"'. De volgorde wordt aan het eind iets anders. Paul vond het achteraf mooier met de Ode en de Gasfitter te sluiten en ze vooraf te laten gaan van een Franse titel.³ Toen Achterberg, reeds drie dagen later, de proeven aan Bakker terugzond, schreef hij: 'VRIJGEZEL veranderde ik in KAÏN (zie vel 20); kunnen jij en Paul je daarmee verenigen?'³ De nieuwe versie van [848] 'Vrijgezel' (zie deel 1, p. 480) werd in de bloemlezing opgenomen, zonder dat op de bijzondere status van het gedicht werd gewezen.⁴ Uit een volgende brief van Achterberg blijkt dat er ook over-

¹ Uitgegeven door Daamen n.v., Den Haag en De Sikkell, Antwerpen.

² Zie hiervóór, § 45.4.

³ Brief, 15 januari 1955, collectie J.B.W. Polak, Amsterdam. De proeven bleven niet bewaard.

⁴ In de inhoudsopgave staat als bronvermelding: 'uit: *Mascotte*, 1950'. Pas in de derde druk (1962) wees Rodenko erop dat 'Kaïn' in de eerste druk 'een nieuwe, speciaal voor deze bloemlezing gemaakte versie van "Vrijgezel" uit de bundel *Mascotte* was' (zie § 46.2).

leg is geweest over de opname van een aantal gedichten uit de ongepubliceerde bundel *Asyl*. Op 26 januari 1955 schreef hij aan Bakker: 'Nu heb ik je tot mijn spijt toch verkeerd ingelicht over de z.g. "Asyl"-verzen: op 4 na zijn ze alle gepubliceerd, en 2 van deze 4 zijn bij de 5 die je opnam. Neem me dus niet kwalijk.' Van de door Achterberg bedoelde vier ongepubliceerde gedichten werden [217] 'Grafchrift' en [358] 'Waarheid' in de bloemlezing opgenomen (met de vermelding: 'ongebundeld; eerste publicatie'), evenals drie gedichten die reeds eerder in tijdschriften waren gepubliceerd: [632] 'Minister', [634] 'Slagveld' en [498] 'Geologie'.⁶ Eveneens ongebundeld op moment van opname in *Voorbij de laatste stad* waren vijf gedichten uit de latere bundel *Vergeetboek*: [930] 'Deïsme', [932] 'Comptabiliteit', [944] 'Sympathicus', [951] 'Wandeling met tante' en [953] 'Ad interim'.

In zijn brief van 26 januari 1955 reageerde Achterberg ook nog op Rodenko's artikel 'Dichter in het huis des levens', dat Bakker hem gestuurd had:

En nog veel dank voor Paul's artikel. Wat is hij verbazend knap; ik heb het met grote belangstelling gelezen. 'Melkknecht', waar hij ook van uitgaat, heeft in *Cryptogamen III* een verandering ondergaan, zodat het niet meer helemaal aansluit bij Paul's betoog. Zou dit hinderen? Het staat trouwens niet in de bloemlezing.

Het artikel werd gepubliceerd in de februari-aflevering van *Maatstaf* en zou vanaf de tweede druk van *Voorbij de laatste stad* aan de inleiding worden toegevoegd, zonder dat de door Achterberg genoemde wijziging in [210] 'Melkknecht' werd overgenomen. Pas in het voorwoord bij de derde druk schreef Rodenko:

De vele veranderingen, die Achterberg bij herdrukken van zijn werk placht aan te brengen [...], plaatsen de bloemlezer voor een moeilijke keuze. Men zal b.v. opmerken dat het gedicht 'Melkknecht', dat ik in mijn inleiding in zijn oorspronkelijke versie citeer, naderhand (eerst in *Floonte*, later in *Cryptogamen III*) zó grondig is gewijzigd, dat mijn opmerkingen naar aanleiding van dit vers nergens meer op zouden slaan, wanneer ik de laatste versie zou opnemen.⁷

Nadere gegevens over de totstandkoming van de eerste druk van *Voorbij de laatste stad* ontbreken. Uit de in de bloemlezing opgenomen versies blijkt dat Achterberg, afgezien van de hiervóór vermelde gedichten, in twee gedichten veranderingen heeft aangebracht: [66] 'De klok regeert de

⁵ Brief, collectie J.B.W. Polak, Amsterdam.

⁶ Zie ook hiervóór, § 31.4.1.

⁷ *Voorbij de laatste stad*³, p. 40. Zie voor een volledige beschrijving van de overlevering van Rodenko's 'Ter inleiding' de Bibliografie van secundaire literatuur.

kamer' (de wijziging van de titel 'Het gericht' in 'Droomgericht') en [110] 'Moordballade' (de wijziging van de titel in 'Droomgericht' en een variant in r. 1). Minder zeker is of de correctie van zetfouten in [636] 'Tableau mourant', [711] 'Doornroosje' en [730] 'Hameln' aan Achterberg moet worden toegeschreven.⁸

Over de voorbereidingen voor de tweede druk van *Voorbij de laatste stad* is niets bekend. Deze 'uitgebreide' druk verscheen in november 1955, wederom in een oplage van 10.000 exemplaren.⁹ Van de verkoop van de eerste twee drukken zijn alleen de cijfers uit 1956 overgeleverd: in dat jaar werden er 13.168 exemplaren van de bundel verkocht, waarvoor Achterberg 3% per verkocht exemplaar (minus omzetbelasting) aan honorarium ontving.

Naar aanleiding van de eerste en tweede druk van de bloemlezing verschenen de volgende recensies:

Dubois, P.H., 'Gerrit Achterberg, dichter van het woord.' In: *Het vaderland* 23 april 1955.

M[ok], M., 'Bloemlezing: Achterberg.' In: *Algemeen handelsblad* 23 april 1955.

Stuiveling, G., 'Geen tijdeloosheid zonder tijd.' In: *Haagsch dagblad* 17 september 1955.

Veldeke, '[Recensie van *Voorbij de laatste stad*.]' In: *'t Pallieterke* 25 oktober 1956.

V[oeten], B., '[Recensie van *Cryptogamen 111* en *Voorbij de laatste stad*.]' In: *De gids* 118.1 (1955), p. 435-436.

Vries, H. de, 'Leve 't werkelijk gedicht.' In: *Vrij Nederland* 7 mei 1955.

[Anoniem], 'Achterberg.' In: *De nieuwe eeuw* 1 oktober 1955.

46.2 POSTUME, DERDE DRUK VAN VOORBIJ DE LAATSTE STAD

Aan de hand van de tweede druk van *Voorbij de laatste stad* heeft Achterberg een correctielijstje opgesteld, waarop hij – afgezien van enkele detail-opmerkingen over de inleiding, inhoudsopgave en bio- en bibliografie – voor twee gedichten wijzigingen noteerde: [848] 'Vrijgezel' ('Kaïn') en [632] 'Directeur' ('Minister'). De aanwijzing bij het eerste gedicht ('vervangen door blaadje') is door Rodenko niet opgevolgd in de derde, uitgebreide druk van de bloemlezing.¹⁰ In het voorwoord schreef hij hierover:

⁸ Zie verder het apparaat bij de gedichten.

⁹ De uitbreiding heeft alleen betrekking op de inleiding van Paul Rodenko (zie 46.1).

¹⁰ De derde druk verscheen in 1962, in een oplage van 15.000 exemplaren.

correctie Voorbij de laatste stad, 2° dr

blz. 115 : titel één woord

blz. 193 regel 13 m.z.:

uit: Een Jenus schreef in 4 land, 1956, 7e druk / CRYPTO-
SAMEN III, 1954

blz. 161 titel : letters naar elkaar toe

blz. 32 regel 5 v.o. : Déjà-VU m.z. DÉJÀ-VU

blz. 196 laatste regel geen punt

blz. 136 versamen over blaasje

blz. 39 regel 14 v.b.

blz. 39 regel 8 v.o.

blz. 43 regel 10 v.b.

blz. 47 regel 4 v.b.

blz. 50 regel 14 v.b.

} staat: in mijn inleiding
tot de blootstelling
dit anders veranderen of
IV weer apart?

blz. 45 regel 8 v.b. : is de zin, beginnende met
Want..... ges? [daar = dat?]

blz. 46 regel 10 v.b. : Levens = "Levens"

blz. 194 laatste regel : 175/188 moet een regel hoger

blz. 196 regel 2 : 1955 m.z. 1956

blz. 111 titel m.z. PRINCIPAL ? (supremum)?

Correctielijstje Voorbij de laatste stad (collectie NLMD)

Het gedicht 'Kaïn' op blz. 120, dat op zichzelf reeds een nieuwe, speciaal voor deze bloemlezing gemaakte versie van 'Vrijgezel' uit de bundel *Mascotte* was, is met het oog op een eventuele herdruk, opnieuw door de dichter bewerkt. In *Maatstaf* (maart 1961) staat de laatste versie onder de titel 'Fall-out'.¹¹

Bij 'Minister' noteerde Achterberg: 'blz. 111 titel m.z. PRINCIPAAL? (Superieur(en))?' De titel 'Principaal' werd, ondanks de door het vraagteken uitgedrukte twijfel bij Achterberg, wél door Rodenko opgenomen in de derde druk.¹² Deze derde druk blijft, afgezien van de hier genoemde twee gedichten, in deze uitgave verder buiten beschouwing.

¹¹ *Voorbij de laatste stad*³, p. 40. Zie verder de commentaar bij het gedicht.

¹² Zie hiervoor, § 31.4.2.

47 Spel van de wilde jacht

47.1 VOORGESCHIEDENIS

In de periode 1953–1955 had Achterberg ruim dertig gedichten in verschillende tijdschriften gepubliceerd. Eind 1955 begon hij aan de samenstelling en bewerking van een bundeling van deze gedichten. Op een gegeven moment liet hij dit echter rusten en begon hij aan een geheel andere onderneming, de cyclus *Spel van de wilde jacht*.¹

Vermoedelijk is de idee voor *Spel van de wilde jacht* al vóór 1955 ontstaan. Een mogelijke inspiratiebron vormt het werk dat Achterberg verrichtte voor de ‘Dialectencommissie’ van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, dat vanaf 1952 voornamelijk bestond uit ‘het exciperen van een aantal polygrafieën op folkloristisch gebied’.² Ook is het zeer waarschijnlijk dat afzonderlijke gedichten uit de bundel van vóór 1955 dateren. De eerste typoscripten en kladhandschriften van *Spel van de wilde jacht* vertonen in materieel opzicht verschillende overeenkomsten met documenten van vroegere gedichten, al is het onmogelijk om op basis hiervan een exacte datering van de gedichten te bepalen.³ In een enkel geval kunnen ook referenties aan historische gebeurtenissen in de gedichten op een vroege ontstaansdatum wijzen, zoals de referenties in [994] ‘Watersnood’. Op 10 mei 1955 schreef Daisy Wolthers aan A. Roland Holst dat zij voor Achterberg ‘technische termen uit film- en bioscoopwezen’ moest verzamelen, wat in verband kan worden gebracht met het ontstaan van een aantal gedichten uit de latere bundel *Spel van de wilde jacht*.⁴ Twee gedichten, [965] ‘Tabor’ en [966] ‘Nebo’, werden reeds in november 1955 gepubliceerd in het tijdschrift *Europa*, maar waarschijnlijk maakten deze gedichten op dat moment nog geen deel uit van de cyclus.⁵

¹ Later heeft Achterberg de bundeling alsnog gerealiseerd met *Vergeetboek* (zie § 50).

² Voortgangsverslag door P.J. Meertens, 7 februari 1952 (collectie Meertens Instituut, Amsterdam). Volgens de latere herinnering van Meertens heeft hij Achterberg zelfs het ‘spel van de wilde jacht’-motief aan de hand gedaan (E. Braches, ‘Pieter Jacobus Meertens.’ In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse letterkunde te Leiden 1987–1988*. Leiden, 1989, p. 197–227; vgl. p. 214). Vgl. ook § 47.16.3.

³ Zie ook § 47.3.

⁴ Brief, collectie B. Bakker, NLMD. Vergelijk [965] ‘Tabor’, [971] ‘Dryade’, [973] ‘Diana’, [979] ‘Beau lieu’, [986] ‘Potentieel’, [1002] ‘Zonneleen’ en [1003] ‘Microcopie’. Vgl. ook J. Harten, ‘Herinneringen aan Gerrit Achterberg, makelaar in spookhuizen’, p. 46.

⁵ Zie hiervóór, § 44.4.3.

In november 1955 kwam de bundel voor het eerst ter sprake in de correspondentie over een aan Achterberg verleende regeringsopdracht. De toewijzing ervan heeft Achterberg voor een groot deel te danken gehad aan de niet aflatende inspanningen van Bert Bakker, zoals blijkt uit de overgeleverde brieven die Bakker met de verantwoordelijke instanties heeft gewisseld. De informatie die Bakker zijn correspondenten heeft verstrekt omtrent Achterbergs vorderingen moet vooral gelezen worden in het licht van zijn strategische overwegingen en niet zozeer als een getrouwe weergave van de ontstaansgeschiedenis van de bundel. Om die reden wordt de totstandkoming van de regeringsopdracht nu eerst in een aparte paragraaf beschreven.

47.2 DE REGERINGSOPDRACHT

In november 1955 zocht Bert Bakker in verband met een mogelijke opdracht voor Achterberg contact met het hoofd van de afdeling Kunsten van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, J. Hulsker. Op 18 november schreef Daisy Wolthers hierover aan Achterberg: 'Vanmorgen heeft Bert met Hulsker gebeld over de ballade. Het viel goed. Maar er valt nog niets definitiefs te zeggen en het is een diep geheim.' Tussen de stukken in het archief van het ministerie bevindt zich een ongedateerde notitie van Hulsker, die vermoedelijk op dit eerste contact betrekking heeft: 'voor Cie Letterk. Opdrachten [//] *Achterberg* [//] is bezig met een [//] Ballade van de grote Jacht [//] cyclus van 15 tot 18 sonnetten [//] (folkloristisch) [//] Kan dit een opdracht worden, [//] dus bijv. een gedicht of gedichtenreeks [//] over een folkloristisch onderwerp'.⁶ Ook later heeft Bakker Hulsker op de hoogte gehouden van Achterbergs vorderingen.⁷ Vanaf het moment dat de 'Rijkscommissie van advies letterkundige opdrachten' geïnstalleerd was, zou hij zijn aandacht vooral richten op de voorzitter ervan, Clara Eggink.⁸ Op 5 juli 1956 schreef hij haar:

in het persbulletin van het ministerie van okw, dat ik vanmorgen ontving, lees ik de samenstelling van de commissie opdrachten aan letterkundigen 1956. Ik wil je erg graag even attent maken op het feit, dat Gerrit Achterberg reeds enige tijd bezig is aan

⁶ Het archief van het ministerie was tijdens mijn onderzoek verdeeld over de ministeries van ocw en wvs. De notitie bevindt zich in het archief van ocw, map 879.1.

⁷ In het archief van het ministerie bevindt zich nog de volgende notitie van Hulsker: 'Achterberg [//] Ballade v/d jacht [//] "aardig op streek" [//] B. Bakker [//] 26/4 '56 [...]' (ocw, map 879.1).

⁸ De commissie bestond verder uit: J.C. Brandt Corstius, M. Croiset, H.J. Michaël (secretaris), M. van der Plas en H. Redeker.

een 'ballade', een grote sonnettenreeks. Hij behandelt daarin de jacht. De reeks bevat nogal veel folkloristische motieven. Hij schiet er echter niet erg mee op, omdat hij zich op het ogenblik wat geïsoleerd voelt. Een regeringsopdracht zou hem – dat weet ik uit ervaring – beslist stimuleren, tot het voltooiën van zijn reeks. Mag ik deze kwestie dringend in de aandacht van je commissie aanbevelen? Bovendien is bij een dergelijke opdracht uitgave natuurlijk verzekerd.

Eggink antwoordde dat zij de kwestie aan de commissie voor wilde leggen en vroeg of Achterberg 'bereid zou zijn, om mij iets van deze ballade te laten lezen of heb jij soms iets er van?'⁹ Hierop antwoordde Bakker:

Wat Achterberg betreft: ik vind het heerlijk, dat je er zo over denkt. Ik zie echter geen kans, al iets uit zijn handen te krijgen. Hij heeft mij herhaaldelijk fragmenten voorgelezen. En uit die fragmenten heb ik de indruk gekregen, dat het een prachtig geheel zal worden. Maar Achterberg geeft nooit iets ter inzage als hij zelf nog niet innerlijk er los van is. Hij heeft zijn 'ballade' praktisch geheel in het hoofd, maar wat ik er van op papier zag, zijn krabbels en fragmenten. Je weet, dat ik hem bijzonder goed ken. En op grond daarvan geloof ik dat het niet verstandig is, om iets aan hem te vragen. Ik hoop dat je op grond van mijn mededelingen er voorlopig van overtuigd wilt zijn, dat hij met iets bijzonders bezig is. Een opdracht zou hem beslist tot een betrekkelijk snelle voltooiing brengen. Daar kan ik helemaal voor in staan. Je kunt deze 'ballade' vergelijken met zijn Ode aan den Haag, met dit verschil, dat het centrale onderwerp aan de jacht is ontleend en dat hij telkens in de afzonderlijke verzen de figuren behandelt, die met de jacht, het landleven, en het kasteel te maken hebben: de kasteelheer, de houtvester, de butler, enz., enz. Ik schrijf je dit zo uitvoerig, opdat je eventueel een formule voor de opdracht kunt maken.¹⁰

Dat deze voorstelling van zaken vooral een strategisch doel diende, valt op te maken uit het verslag dat Bakker dezelfde dag aan Achterberg uitbracht:

Zij [*Eggink*] zal alles in het werk stellen, om je de opdracht te bezorgen. Zojuist heb ik haar nog even uitvoeriger per brief uiteengezet waar je ballade om draait. Dit alles natuurlijk zéér vertrouwelijk. Laat niet merken, dat je eigenlijk al klaar bent. Ik heb namelijk geschreven, dat deze opdracht het middel zou kunnen zijn, om je tot een definitieve voltooiing van je werkstuk te brengen. Niemand mag nog weten, dat je praktisch klaar bent. De beslissing kan nog wel even duren, omdat de commissie nog moet gaan vergaderen. Maar de kansen liggen goed. Ik houd je op de hoogte van wat ik verder te weten kom. Zodra je de opdracht hebt, krijg ik wel bericht van je, opdat we kunnen overleggen over de plaatsing in Maatstaf.

Als je wat losse verzen klaar hebt, bel mij of anders Daisy even op. Dan kom ik naar je toe.

⁹ Brief, 7 juli 1956.

¹⁰ Brief, 7 juli 1956.

Een maand later werd ook Daisy Wolthers betrokken in de lobby voor Achterberg. Op 10 augustus schreef zij namens Bert Bakker aan Eggink:

Ik ben twaalf dagen bij Gerrit en Cathrientje Achterberg geweest om te herstellen van een ziekteje. Gerrit zei toen stukken uit zijn nieuwe ballade op. Je houdt je hart vast als je het hoort. Het is schitterend. [...] Ik sprak met Bert over de ballade en hij vroeg mij jou te vragen of je hem in vertrouwen kunt meedelen, wanneer de opdracht eventueel zou loskomen. Bert schreef je al, dat Gerrit behoefte heeft aan een stimulans. Dat is zo.

Uit de overgeleverde documenten uit het archief van het Ministerie van ok&w blijkt dat de commissie – ondanks alle omzichtige voorbereidingen – niet zonder slag of stoot akkoord is gegaan met de opdrachtverlening aan Achterberg. Zo werd in de vergadering van 28 september het feit dat Achterberg al aan de cyclus werkte een ‘verkeerd uitgangspunt’ voor een opdracht genoemd.¹¹ Bovendien was de commissie reeds tot een voorstel voor vijf opdrachten gekomen, waaraan zij de voorkeur gaf boven een opdracht aan Achterberg. Maar nog voordat de commissie haar advies kon uitbrengen, had J. Hulsker al een conceptbrief voor de opdrachtverlening aan Achterberg bij de directeur-generaal, H.J. Reinink, ingeleverd met de volgende notitie:

In afwachting van een terzake van de opdrachten die 1956 gevraagd advies meent de afdeling deze brief alvast aan U te mogen voorleggen; het is haar bekend dat Achterberg reikhalzend uitziet naar deze – voor hem zo belangrijke – opdracht, die ongetwijfeld het effect zal hebben, dat deze man, die misschien onze grootste dichter is (hij won enkele jaren geleden trouwens de Staatsprijs voor poëzie) uit een geestelijke impasse geholpen wordt en weer tot creativiteit zal komen.¹²

Ook waren er ondertussen bij het Ministerie extra middelen gevonden om een zesde opdracht te financieren. De commissie ging vervolgens akkoord met de opdracht voor Achterberg, zij het schoorvoetend.¹³ Over de gehele gang van zaken schreef Clara Eggink op 14 oktober 1956 aan H.J. Michaël:

natuurlijk heb ik er geen enkel bezwaar tegen dat Achterberg uit de geheimzinnige pot een opdracht zou krijgen om een vers over de jacht te schrijven. U zult zich mogelijk wel herinneren dat ik dit voorstel ter tafel gebracht en gesteund heb. Maar... van

¹¹ Notulen, ocw, map 879.1.

¹² wvs, map 1018. De notitie is gedateerd op 12 oktober 1956, de conceptbrief aan Achterberg op 19 oktober 1956 (zie hierná).

¹³ Pas op 31 oktober 1956 zou de commissie officieel advies uitbrengen aan de minister.

departementale zijde klonk de mededeling dat een dergelijk verzoek betreffende deze grote dichter jaarlijks op de proppen kwam, zodat de commissieleden de indruk moeten hebben gekregen dat daar eigenlijk niet goed over te praten viel. Indien deze indruk onjuist geweest is, dan zal ik niet liever doen dan mijn vergissing inzien en A. als nog voorstellen voor de opdracht bovengenoemd. Echter, een kleine onbillijkheid tegenover de vele andere dichters treft mij in deze gang van zaken wel. Maar soit.¹⁴

Vervolgens kon op 19 oktober 1956 de definitieve brief, namens de minister ondertekend door de directeur-generaal H.J. Reinink, aan Achterberg worden gezonden:

Het is mij aangenaam U te kunnen berichten dat ik besloten heb U uit te nodigen tot het vervullen van een opdracht op het gebied van de letterkunde. Deze opdracht zal bestaan uit het schrijven van een cyclus van vijftien tot achttien gedichten, handelende over een folkloristisch onderwerp, b.v. de jacht. Ik kan U hiervoor een honorarium van f. 2.000.- (tweeduizend gulden) in uitzicht stellen, hetwelk U zal worden uitgekeerd, nadat mij door overlegging van het manuscript gebleken is dat U aan de opdracht heeft voldaan.

Om comptabele redenen is het wenselijk, dat het werk voor 1 oktober 1957 zal zijn voltooid.

Het manuscript van het werk blijft Uw eigendom. Voor de publikatie ervan kan mijn departement geen zorg dragen.

Wanneer het werk in druk verschijnt zie ik er gaarne twee presentexemplaren van tegemoet ten behoeve van mijn departement [...].

Gaarne verneem ik of U bereid is de bovenomschreven opdracht te aanvaarden.¹⁵

Op 22 oktober 1956 aanvaardde Achterberg de opdracht, waarmee zij definitief verleend was.¹⁶ Op 14 december stuurde hij het typoscript van *Spel van de wilde jacht* aan de minister (zie § 47.9). Pas op 16 februari 1957 antwoordde deze:

Uit de ontvangst van de bundel gedichten 'Spel van de wilde jacht', is mij gebleken, dat U aan de U verleende opdracht heeft voldaan. Zeer tot mijn leedwezen heeft de behandeling van deze zaak enige vertraging ondervonden.

Ik zal thans evenwel opdracht geven tot uitbetaling van het U in uitzicht gestelde honorarium ten bedrage van f. 2.000.-. Dit zal U binnenkort per postcheque worden uitbetaald.¹⁷

¹⁴ OCW, map 879.1.

¹⁵ In het concept van de brief (wvs, map 1018) stond nog 'een cyclus van vijftien tot achttien sonnetten' i.p.v. 'gedichten'.

¹⁶ Brief aan J.M.L.Th. Cals (wvs, map 1018). De definitieve verlening werd bevestigd in een brief, namens de minister door J. Hulsker, d.d. 20 november 1956.

¹⁷ De brief is, namens de minister, ondertekend door J. Hulsker.

Op 21 maart 1957 stuurde uitgeverij Querido twee exemplaren van de bundel aan het ministerie, waarmee geheel aan de eisen van de opdracht was voldaan.

Het vroegste ontstaansmateriaal van de bundel *Spel van de wilde jacht* bestaat uit een verzameling van 13 typoscripten en 20 kladhandschriften. Welke documenten het eerste stadium in de ontstaansgeschiedenis van *de bundel* vertegenwoordigen, is niet met zekerheid te zeggen. Het staat vast dat de getypte gedichten eerder zijn voltooid dan de gedichten die in kladhandschrift zijn overgeleverd. Het is mogelijk dat de typoscripten een zelfstandig – en dus min of meer afgerond – stadium van de bundel hebben gevormd, maar een dergelijke samenhang is niet aangegeven. Een andere mogelijkheid is dat Achterberg naar deze ‘oudere’ gedichten heeft omgezien toen hij reeds bezig was met *Spel van de wilde jacht*, zoals gedocumenteerd op de kladhandschriften.

De verzameling typoscripten heeft oorspronkelijk uit ten minste dertien volledige typoscripten bestaan. Eén typoscript bevat een gewijzigde versie van het in november 1955 in het tijdschrift *Europa* gepubliceerde gedicht [965] ‘Tabor’. Op grond hiervan kunnen de typoscripten gedateerd worden op eind 1955/begin 1956.¹⁸ In de getypte grondlaag van de gedichten heeft Achterberg in potlood veranderingen aangebracht. Bij deze bewerking heeft hij van twee bladen het bovenste gedeelte verwijderd. Van deze gedichten is de grondlaag dus onvolledig en ontbreekt ook de titel. Het halve typoscript van wat uiteindelijk gedicht [981] ‘Zwevende claim’ zou worden, is overgeleverd bij de verzameling kladhandschriften; het fragment van [996] ‘Tweede meisje’ is op het typoscript zelf vervolledigd.

Van de twintig kladhandschriften van *Spel van de wilde jacht* bevat één document de tekstontwikkeling van twee gedichten; in totaal zijn er dus 21 gedichten overgeleverd. In het materiaal zijn overeenkomsten in papiersoort en formaat aan te wijzen, maar op basis hiervan kunnen geen nadere uitspraken gedaan worden over de datering van de blaadjes. Ook de schrijfstof (potlood) en ductus bieden hiervoor geen aanknopingspunten. Op grond van enkele buitentekstuele referenties kan worden vermoed dat de gedichten zijn ontstaan tussen 1953 en oktober 1956.¹⁹

¹⁸ De volledige typoscript-versies van de gedichten zijn in deze uitgave als leestekst opgenomen (zie [969] ‘Kroondomein’ tot en met [978] ‘Verslaggever’).

¹⁹ Vgl. [994] ‘Watersnood’, dat referenties aan gebeurtenissen uit 1953 bevat (de watersnoodramp en de onthulling van Zadkine’s beeld), en [982] ‘Dwingelo’, dat refereert aan de ingebruikneming van de radiotelescoop te Dwingeloo op 17 april 1956.

Op een gegeven moment heeft Achterberg de kladhandschriften en typoscripten samengevoegd en alle bladen genummerd.²⁰ In de nummering heeft hij vervolgens enkele veranderingen aangebracht. Deze worden na de beschrijving van de uiteindelijke samenstelling van de verzameling besproken. Bij de beschrijving staat de eerste nummering in de eerste kolom, in de tweede kolom worden de gewijzigde nummers vermeld; achter de gedichttitels wordt vermeld of de gedichten in typoscript (A) of in kladhandschrift (B) zijn overgeleverd:

1		[979] 'Beau lieu'	B
2		[969] 'Kroondomein'	A
[3		<i>ontbreekt]</i>	
4		[970] 'Folklore' ²¹	A
5		[981] 'Zwevende claim'	A, B ²²
6		[971] 'Dryade'	A
7		[965] 'Tabor'	A
8		[972] 'Jachtopziener'	A
9		[973] 'Diana'	A
10		[974] 'Huisknecht'	A
11		[975] 'Tuinbeeld'	A
12		[976] 'Tuinbaas'	A
13		[982] 'Dwingelo'	B
14		[983] 'Aanstalte'	B
15		[984] 'Reikwijdte'	B
16		[985] 'Recreatie'	B
17		[986] 'Potentieel'	B
[18		<i>ontbreekt]</i>	
19		[977] 'Rentmeester'	A
1a	19a	[988] 'Makelaar'	B
20		[989] 'Cross-country'	B
21		[990] 'Hecate'	B
22		[991] 'Trivia'	B
23,24		[992] 'Onland'	B
		[993] 'Horeb'	B
24a		[994] 'Watersnood'	B
25		[995] 'Chauffeur'	B
26		[996] 'Tweede meisje'	A ²³

²⁰ Waarschijnlijk heeft hij op dit moment ook het bij de kladhandschriften overgeleverde omslagje vervaardigd, waarop staat: 'Wilde jacht 1e'. Zie ook de Lijst van documentaire bronnen, H-95.

²¹ Achterberg wijzigde de titel met potlood in 'Streekbelang'.

²² Bij het onvolledige kladhandschrift is later het genummerde typoscriptfragment gevoegd.

²³ Dit typoscript is onvolledig.

[27		<i>ontbreekt</i>	
[28		<i>ontbreekt</i>	
[29		<i>ontbreekt</i>	
30		[1000] 'Theater'	A
3	31	[1001] 'Rochade'	B
32		[1002] 'Zonneleen'	B
33		[1003] 'Microcopie'	B
[34		<i>ontbreekt</i>	
35		[1005] 'Oreade'	B
35a		[1006] 'Ultra montes'	B
[36		<i>ontbreekt</i>	
37		[978] 'Verslaggever'	A

De uiteindelijke nummering van de kladhandschriften en typoscripten bevat ten minste zeven hiaten: de nummers 3, 18, 27, 28, 29, 34, 36 en (eventueel) nummers hoger dan 37 ontbreken. Nadat Achterberg de gedichten voor de eerste keer genummerd had, veranderde hij de volgorde van de bestaande gedichten en voegde hij nieuwe gedichten in. Dit valt af te leiden uit de extensie a bij bepaalde nummers (bijvoorbeeld 1a) en uit de wijziging van nummer 1a in 19a en van 3 in 31. Hoe de veranderingen precies tot stand zijn gekomen, is niet in alle gevallen met zekerheid te reconstrueren.

De dubbele nummering 23,24 hangt samen met het feit dat er op dit blaadje twee gedichten staan. Op een bepaald moment in de genese van het eerste gedicht, [992] 'Onland', heeft Achterberg besloten een tweede gedicht te schrijven, [993] 'Horeb', dat op hetzelfde document tot stand kwam.²⁴ Het valt niet uit te maken of het blaadje eerst alleen het nummer 23 bevatte (en dat 24 dus later is toegevoegd) of dat beide gedichten achteraf in één keer zijn genummerd (23,24).

Voor nummer 24a zijn er vervolgens ook twee mogelijkheden: het gedicht was in eerste instantie nummer 24 (en document 23,24 had alleen nog nummer 23) en werd veranderd in 24a nadat Achterberg [993] 'Horeb' (nummer 24) geschreven had. De andere mogelijkheid is dat gedicht nummer 24a is ingevoegd nadat zowel nummer 23 als nummer 24 al aanwezig waren.

47.4 TWEEDE MANUSCRIPT, GRONDLAAG EN CORRECTIELAAG IN POTLOOD

De laatste lezing van de typoscripten en kladhandschriften heeft Achterberg met potlood overgeschreven op blaadjes uit een kladblok. De grondlaag van deze nethandschriften is doorgaans vrijwel identiek aan

²⁴ Zie verder het apparaat van [992] 'Onland' ('Ontwikkelingsgang').

de laatste versie van de vroegere documenten. In deze grondlaag heeft Achterberg vervolgens met potlood veranderingen aangebracht.

Aanvankelijk bestond de verzameling nethandschriften uit ten minste 43 gedichten, gezien de eerste nummering van de bladen (linksonder in potlood): 1–19, 19a–24, 24a–26, 26a–26b, 27, 29–40. Een blad met het nummer 28 ontbreekt; er is dus één gedicht uit de bundel verwijderd, óf Achterberg heeft zich bij het nummeren vergist. Vergeleken met de verzameling typoscripten en kladhandschriften (zie § 47.3 en het overzicht op p. 536–537) komen de volgende gedichten voor het eerst in het nethandschrift voor: [966] ‘Nebo’, [980] ‘Reservaat’, [987] ‘Anaconda’, [999] ‘Refractie’, [1004] ‘Rollend materieel’, [1007] ‘Isotopen’, [1008] ‘Huisbevaarder’ en [1009] ‘Mon trésor’.²⁵

Opvallend is dat de nummering uit de eerdere stadia in twee gevallen (19a en 24a) in het nethandschrift is overgenomen, terwijl nr. 35a is gewijzigd in 36. Mogelijk heeft Achterberg de nummering van de eerste stadia en die van het nethandschrift ongeveer tegelijkertijd aangebracht en aangepast. Daarnaast zijn er twee gedichten – [997] ‘Sluitrede’ (26a) en [998] ‘Hyade (26b) – toegevoegd, waarvan geen eerdere documenten zijn overgeleverd. Het nethandschrift bevat verder tien bladen met de titel, de opdracht en de afdelingstitels. Deze bladen zijn in eerste instantie niet genummerd en zijn wellicht toegevoegd nadat Achterberg de nethandschriften van de gedichten had vervaardigd en genummerd.

De opdracht van *Spel van de wilde jacht* aan Dolf Verspoor moet waarschijnlijk in verband gebracht worden met het feit dat Verspoor eerder zijn vertaling van een sonnettencyclus van Folgore da San Gimignano aan Achterberg had opgedragen.²⁶ Volgens een mededeling van Verspoor kende Achterberg de vertaling reeds in manuscript. De opdracht van *Spel van de wilde jacht* luidde volgens hem aanvankelijk ‘DV, spoorzoeker in de taal (dit op basis van veel gesprekken over dat punt); ik overtuigde hem dat dat wat simplistisch klonk (een scala van varianten op je naam begin je te kennen en zelf te maken sinds kinderjaren) en hij kwam met woudloper.’²⁷

Hieronder volgt de samenstelling van het nethandschrift,²⁸ in één overzicht met de samenstelling volgens de eerste typoscripten en klad-

²⁵ De regelmatige grondlaag van de nethandschriften wijst erop dat van deze gedichten eveneens kladversies hebben bestaan.

²⁶ De vertaling verscheen, voorafgegaan door een inleidend artikel, in de januari-aflevering 1956 van *Maatstaf* 3 (1955–1956), p. 746–764.

²⁷ Brief aan F.R.W. Stolk, 13 april 1987.

²⁸ In deze volgorde en volgens de laatste potloodversie zijn 35 gedichten in deze uitgave als leestekst opgenomen (zie [979] ‘Beau lieu’ tot en met [1009] ‘Mon trésor’).

handschriften. De nummering wordt ongewijzigd overgenomen; indien een blad niet genummerd is, wordt dit aangegeven met ‘[-]’.

Overzicht

KLADHANDSCHRIFTEN/TYPOSCRIPTEN		NETHANDSCHRIFT	
		[-]	Spel van de wilde jacht
		[-]	aan Dolf Verspoor, [//] woudloper in de taal
		[-]	proloog
1	[979] ‘Beau lieu’	1	idem
		[-]	eerste bedrijf
2	[969] ‘Kroondomein’	2	idem
[3	<i>ontbreekt</i>	3	[980] ‘Reservaat’
4	[970] ‘Streekbelang’	4	idem
5	[981] ‘Zwevende claim’	5	idem
6	[971] ‘Dryade’	6	idem
7	[965] ‘Tabor’	7	idem
8	[972] ‘Jachttopziener’	8	idem
9	[973] ‘Diana’	9	idem
10	[974] ‘Huisknecht’	10	idem
11	[975] ‘Tuinbeeld’	11	idem
12	[976] ‘Tuinbaas’	12	idem
13	[982] ‘Dwingelo’	13	idem
14	[983] ‘Aanstalte’	14	idem
15	[984] ‘Reikwijdte’	15	idem
16	[985] ‘Recreatie’	16	idem
17	[986] ‘Potentieel’	17	idem
[18	<i>ontbreekt</i>	18	[987] ‘Anaconda’
19	[977] ‘Rentmeester’	19	idem
		[-]	eerste entr’acte
19a	[988] ‘Makelaar’	19a	idem
		[-]	tweede bedrijf
20	[989] ‘Cross-country’	20	idem
21	[990] ‘Hecate’	21	idem
22	[991] ‘Trivia’	22	idem
23	[992] ‘Onland’	23	idem
24	[993] ‘Horeb’	24	idem
		[-]	tweede entr’acte
24a	[994] ‘Watersnood’	24a	idem
		[-]	derde bedrijf
25	[995] ‘Chauffeur’	25	idem
26	[996] ‘Tweede meisje’	26	idem
		26a	[997] ‘Sluitrede’

[27] <i>ontbreekt</i>	26b [998] 'Hyade'
[28] <i>ontbreekt</i>	27 [966] 'Nebo'
[29] <i>ontbreekt</i>	[28] <i>ontbreekt</i>
30 [1000] 'Theater'	29 [999] 'Refractie'
31 [1001] 'Rochade'	30 idem
32 [1002] 'Zonneleen'	31 idem
33 [1003] 'Microcopie'	32 idem
[34] <i>ontbreekt</i>	33 idem
35 [1005] 'Oreade'	34 [1004] 'Rollend materieel'
35a [1006] 'Ultra montes'	35 idem
[36] <i>ontbreekt</i>	36 idem
37 [978] 'Verslaggever'	37 [1007] 'Isotopen'
	38 idem
	[-] epiloog
	39 [1008] 'Huisbewaarder'
	[-] sotternie
	40 [1009] 'Mon trésor'

47.5

TYPOSCRIPT, KOPIJ VOOR DE BUNDEL

De laatst genoteerde potloodversie van het nethandschrift heeft Achterberg vervolgens overgenomen in het bundeltyposcript, waarvan hij ook een doorslag maakte. De doorslag gebruikte hij later als kopij voor de verschillende tijdschriftpublicaties.²⁹ Het typoscript heeft gediend als kopij voor de bundel en is door Achterberg vermoedelijk ná 20 oktober 1956 (de datum waarop de opdracht van het Ministerie van OK&W definitief werd verleend), maar zeker vóór 30 november 1956 naar uitgeverij Querido gestuurd. Op laatstgenoemde datum berichtte Alice von Eugenvan Nahuys Achterberg de goede ontvangst van het typoscript.³⁰

De bladen van het typoscript waren in eerste instantie ongenummerd. De uiteindelijke volgorde van de gedichten is vastgelegd in een bijgevoegde inhoudsopgave. Voordat deze inhoudsopgave werd gemaakt, is de samenstelling in ieder geval nog op één plaats veranderd: het gedicht [984] 'Reikwijdte', dat eerst nog deel uitmaakte van het 'eerste bedrijf', is verplaatst naar het 'derde bedrijf'.³¹

In vergelijking met de uiteindelijke samenstelling van het nethandschrift valt op dat het gedicht [997] 'Sluitrede' in eerste instantie uit de bundel verwijderd was. Nadat door de typograaf, Gerrit Noordzij, de kopij was genummerd, heeft Achterberg het typoscript van dit gedicht

²⁹ Er zijn 24 doorslagen bewaard gebleven. Zie verder § 47.6.

³⁰ Doorslag brief, Querido-archief, Amsterdam.

³¹ Dit valt af te leiden uit de kopij voor *Maatstaf*, zoals gezegd een doorslag van het bundeltyposcript, waar het gedicht nog in het 'eerste bedrijf' staat (zie § 47.6.2).

nagestuurd. Onderaan het blad typte hij: ‘s.v.p. invoegen tussen *Reikwijdte* en *Hyade*’. Noordzij voegde het gedicht op de bedoelde plaats in (zonder de nummering aan te passen) en noteerde de titel in de inhoudsopgave. Verder heeft Gerrit Noordzij op diverse plaatsen in de kopij zetinstructies aangebracht, eerst met potlood en later met bruine inkt. Ook heeft hij de tekst van het ‘copyright’ aangevuld.

Hier volgt de uiteindelijke samenstelling van het bundeltyposcript, voor zover deze afwijkt van het nethandschrift:

1	Spel van de wilde jacht
2	Aan Dolf Verspoor, [//] woudloper in de taal
3	copyright ³²
4	proloog
5–19	[979] ‘Beau lieu’ tot en met [983] ‘Aanstalte’
20–36	[985] ‘Recreatie’ tot en met [996] ‘Tweede meisje’
37	[984] ‘Reikwijdte’
[-]	[997] ‘Sluitrede’
38–53	[998] ‘Hyade’ tot en met [1009] ‘Mon trésor’
54	inhoud [<i>volgt inhoudsopgave</i>]

47.6 DOORSLAGEN, KOPIJ VOOR DE GIDS (1956) EN MAATSTAF (1957)

Van het bundeltyposcript heeft Achterberg een doorslag gemaakt, waarvan slechts 24 bladen zijn overgeleverd. Deze bladen hebben gediend als kopij voor de voorpublicatie van de gedichten uit *Spel van de wilde jacht* in *De gids* en *Maatstaf*. Achterberg heeft de gedichten aan deze tijdschriften afgestaan nadat hij de kopij van de bundel naar Querido had gestuurd (zie § 47.5).

47.6.1 *De gids*, december 1956

De kopij voor de december-aflevering van *De gids* bestaat uit vier doorslagen, rechtsboven door Achterberg genummerd ‘1’ tot en met ‘4’ en met zetinstructies en aanduiding van de aflevering in vreemde hand. Het betreft de volgende gedichten:

1	[969] ‘Kroondomein’
2	[970] ‘Streekbelang’
3	[981] ‘Zwevende claim’
4	[965] ‘Tabor’

Zie voor de drukproef voor de tijdschriftpublicatie verder § 47.8.1.

³² Aangevuld door Noordzij met: ‘1957, bij Gerrit Achterberg, Holland’ (‘bij’ vervolgens doorgehaald).

47.6.2 *Maatstaf, januari 1957*

Op 7 juli 1956 stelde Bert Bakker aan Achterberg voor de publicatie van bepaalde gedichten in *Maatstaf* te bespreken zodra de regeringsopdracht officieel verleend was (zie § 47.2). Op de kaft van de december-aflevering van *Maatstaf* staat bij de ‘vermoedelijke inhoud van de volgende aflevering’ vermeld: ‘Spel van de wilde jacht (20 gedichten uit een nog te voltooien cyclus)’. Bakker heeft de kopij dus eind november of begin december 1956 in zijn bezit gehad.

De kopij voor de januari-aflevering van *Maatstaf* bestaat uit twintig doorslagen, rechtsboven door Achterberg genummerd ‘1’ tot en met ‘20’. Op verschillende bladen heeft Achterberg met anilinepotlood de verzameltitel, afdelingstitels e.d. genoteerd. Deze aantekeningen zijn in de hand van Bert Bakker (in blauwe inkt) deels bekrachtigd, aangevuld of om typografische redenen aangepast (zie hierna). Ook noteerde hij op blad 1: ‘Achterberg wil zélf [/] de drukproeven zien!’ Verder zijn op alle bladen door Daisy Wolthers zetinstructies aangebracht (met potlood). Op blad 1 noteerde zij: ‘Zetter, zie voor typografie jrg 1, blz. 350 e.v.’.³³ De samenstelling van de kopij is als volgt:

1	[979] ‘Beau lieu’
2	[980] ‘Reservaat’
3	[971] ‘Dryade’
4	[972] ‘Jachtopziener’
5	[973] ‘Diana’
6	[974] ‘Huisknecht’
7	[975] ‘Tuinbeeld’
8	[976] ‘Tuinbaas’
9	[984] ‘Reikwijdte’
10	[985] ‘Recreatie’
11	[977] ‘Rentmeester’
12	[988] ‘Makelaar’
13	[992] ‘Onland’
14	[993] ‘Horeb’
15	[995] ‘Chauffeur’
16	[996] ‘Tweede meisje’
17	[1000] ‘Theater’
18	[1002] ‘Zonneleen’
19	[1008] ‘Huisbewaarder’
20	[1009] ‘Mon trésor’

³³ Op die plaats staat [913–927] ‘Ode aan den Haag’.

De op de bladen aangebrachte aantekeningen van Achterberg zijn:

1	verzameltitel: Spel van de wilde jacht * [//] proloog [//] [volgt de getypte tekst van 'Beau lieu'] [///] * Keuze uit een eerlang bij n.v. Em. Querido, [//] Amsterdam te verschijnen cyclus ³⁴
2	uit het eerste bedrijf
12	eerste entr'acte
13	uit het tweede bedrijf
15	uit het derde bedrijf
19	epiloog
20	sotternie ³⁵

Het is opvallend dat in de kopij het gedicht [984] 'Reikwijdte' opgenomen is in de selectie 'uit het eerste bedrijf', hetgeen niet overeenkomt met de inhoudsopgave van het bundeltyposcript. Hieruit moet afgeleid worden dat 'Reikwijdte' in het typoscript is verplaatst naar het derde bedrijf nádat Achterberg de kopij voor *Maatstaf* had opgestuurd (zie § 47.5). In de drukproef voor *Maatstaf* zou Achterberg de volgorde eveneens veranderen (zie verder § 47.8.2).

47.7 TWEDE MANUSCRIPT, CORRECTIELAAG IN ROOD POTLOOD EN BALLPOINT

Nadat Achterberg eind november 1956 de kopij voor de bundel naar uitgeverij Querido had gestuurd, heeft hij het nethandschrift (zie § 47.4) opnieuw ter hand genomen. In de laatste potloodversie van nagenoeg alle gedichten bracht hij nieuwe veranderingen aan, in twee gevallen met rood potlood en verder met blauwe ballpoint. Een groot aantal gedichten werd aldus nog ingrijpend gewijzigd. Ook nummerde Achterberg alle bladen opnieuw ('1' tot en met '53'), waarbij hij de inmiddels in de kopij gewijzigde volgorde van de gedichten overnam. Het gedicht [984] 'Reikwijdte' werd dus ook hier tussen [996] 'Tweede meisje' en [997] 'Sluitrede' geplaatst. Verder breidde Achterberg drie afdelingstitels als volgt uit:

5	[eerste bedrijf]: bij huis
25	[tweede bedrijf]: in 't bos
33	[derde bedrijf]: op reis

Tijdens en na deze bewerking van het nethandschrift heeft Achterberg de drukproeven voor de december-aflevering van *De gids* en de januari-

³⁴ Naast enkele veranderingen van typografische aard haalde Bert Bakker 'verzameltitel:' door, voegde hij de auteursnaam ('*Gerrit Achterberg*') toe en verving hij in de voetnoot 'eerlang' door 'spoedig'.

³⁵ Bij r. 25/26 'envoi' noteerde Achterberg bovendien: 'cursief'.

Streekbelang

Indachtig herkomst en geboorterecht,
 Loop ik ~~kenienod~~ ^{antw} voort in de groene hagen,
 waar ~~een gods~~ ^{in je afspraak en mij} ~~andere~~ ^{over} wandelingen lagen.
 Wat is hier toen in ~~dialect~~ ^{thallali} gevraagd,

dat zich bestendig met de streek verrocht
 en zinnige taaligen heeft? ~~Let~~ ^{let} wel behagen
~~dat ik de burgemeester uit te vragen~~
~~en te vragen~~

De isoglossen liggen ~~strak~~ ^{scherp} en hecht.

~~Geluucht en knutschap~~
~~kleine geluchten~~ ^{scherp} litten u in waarde.

Ik word naar een ~~notaris~~ ^{gemeentekantoor} ~~huis~~ ^{verwezen};
~~en~~ ^{spreekwoord} ~~met een~~ ^{op} ~~het~~ ^{het} ~~hek~~.

~~hopteek~~ ^{hopteek} ~~een~~ ^{hopteek}
 Folklore zal behoudnaam langs de aarde
 de ~~belangen~~ ^{belangen} uit uw tongval samenlezen,
 om weer te komen tot een tweegesprek.

4)

[970] 'Streekbelang', tweede manuscript met correctielaag in ballpoint (collectie NLMD)

aflevering van *Maatstaf* ontvangen. In de proef voor *De gids* heeft Achterberg slechts enkele van de nieuwe varianten overgenomen, waaruit afgeleid kan worden dat hij op dat moment de bewerking nog niet voltooid had (§ 47.8.1). De proef voor *Maatstaf* heeft hij wel geheel in overeenstemming met de nieuwste versie van het nethandschrift kunnen brengen (§ 47.8.2). Nadat Achterberg de bewerking van het nethandschrift had afgerond, typte hij de gedichten volgens deze laatste versie opnieuw uit. Dit nieuwe typoscript van de bundel stuurde hij op 14 december 1956 naar het Ministerie van OK&W (zie § 47.9). Op grond van deze gegevens kan het bewerkingsproces van het nethandschrift gesitueerd worden tussen eind november en 14 december 1956.

47.8 DRUKPROEVEN VOOR DE GIDS (1956) EN MAATSTAF (1957)

47.8.1 *De gids, december 1956*

Van de vier gedichten die bestemd waren voor de december-aflevering van *De gids* (zie § 47.6.1) is alleen een ongecorrigeerde proef overgeleverd. Verschillen tussen de kopij/proef en de publicatie in *De gids* wijzen erop dat er een ander exemplaar van deze proef is geweest waarop Achterberg varianten en correcties heeft aangebracht.³⁶ Dit moet gebeurd zijn terwijl hij nog bezig was met de bewerking van het nethandschrift: slechts enkele varianten uit de correctielaag in ballpoint zijn terug te vinden in de *Gids*-publicatie.³⁷ Hieruit kan eveneens worden afgeleid dat Achterberg ernaar gestreefd heeft de gedichten volgens de op dat moment laatste versie voor te publiceren.

47.8.2 *Maatstaf, januari 1957*

Van de gedichten voor *Maatstaf* is een strokenproef overgeleverd, bestaande uit acht genummerde bladen en gezet conform de instructies van Bert Bakker en Daisy Wolthers. De proef is eerst door een corrector van de uitgeverij gecorrigeerd (in rode inkt) alvorens zij naar Achterberg werd gestuurd. De corrector heeft niet alleen evidente zet- en drukfouten verbeterd, maar ook voorstellen tot correctie van de spelling gedaan. Achterberg heeft geen van deze voorstellen gevolgd.³⁸

³⁶ Alsmede de in het tijdschrift opgenomen voetnoot (zie Bibliografie A II, Bijdragen in periodieken en boekpublicaties).

³⁷ Zie de apparaten van [970] 'Streekbelang' en [981] 'Zwevende claim'.

³⁸ Zie verder de commentaar bij [971] 'Dryade', [976] 'Tuinbaas', [977] 'Rentmeester', [980] 'Reservaat', [992] 'Onland', [1000] 'Theater', [1008] 'Huisbewaarder' en [1009] 'Mon trésor'. Vgl. ook: F.R.W. Stolk, 'Veranderde gedichten'.

Wanneer Achterberg de proef heeft ontvangen, is niet bekend. Dat er enige haast geboden was bij de correctie blijkt uit een aantekening van Daisy Wolthers op het eerste blad van de proef: 'gaarne per kerende post terug. [/] Januarinr. Maatstaf.' Bij de correctie van de proeven nam Achterberg de varianten over die hij inmiddels had aangebracht in het nethandschrift van de bundel (zie § 47.7). Ook verplaatste hij [984] 'Reikwijdte' naar het derde bedrijf. Bij het gedicht noteerde hij: 'Dit gedicht komt op bl. 7 tussen de gedichten Tweede meisje en Theater'.³⁹ De gedichten werden conform de laatste versie en in de door Achterberg aangegeven volgorde opgenomen in de januari-aflevering van *Maatstaf*.⁴⁰

47.9 TYPOSCRIPT VOOR HET MINISTERIE VAN OK&W

Toen Achterberg de bewerking van het nethandschrift voltooid had (zie § 47.7), vervaardigde hij een nieuw typoscript van de bundel, waarvan hij ten minste twee doorslagen maakte. Het typoscript stuurde hij op 14 december 1956 naar de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, waarmee hij aan de letterkundige opdracht van de regering had voldaan.⁴¹ Het typoscript bestaat uit 53 bladen, rechtsboven met de typemachine genummerd '1' tot en met '53'. In de tekst van de gedichten heeft Achterberg alleen enkele typefouten gecorrigeerd met gum en blauwe ballpoint.

Van de eerste doorslag van het typoscript zijn alleen de bladen bewaard gebleven die Achterberg gebruikt heeft als kopij voor *De gids* en *De Vlaamse gids* (zie § 47.10). De volledig overgeleverde tweede doorslag is identiek aan het oorspronkelijke typoscript en blijft in deze uitgave verder buiten beschouwing.

47.10 DOORSLAGEN, KOPIJ VOOR DE GIDS EN DE VLAAMSE GIDS (1957)

47.10.1 *De gids, januari en maart 1957*

Omstreeks 14 december 1956 zal Achterberg elf doorslagen van het nieuwe typoscript hebben gestuurd aan *De gids*. De oorspronkelijke, getypte nummering van de bladen is door hem met blauwe ballpoint vervangen door de doorlopende nummers '1' tot en met '11':

1	[982] 'Dwingelo'
2	[983] 'Aanstalte'

³⁹ Zie hiervóór, § 47.6.2. Tussen de gedichten op blad 7 noteerde hij: 'hier komt het gedicht Reikwijdte van bl. 3 en 4'.

⁴⁰ Zie Bibliografie A II, Bijdragen in periodieken en boekpublicaties.

⁴¹ Zie § 47.2. Het typoscript wordt in dezelfde map bewaard als de brief aan J.M.L.Th. Cals (wvs, map 1018).

3	[986] 'Potentieel'
4	[989] 'Cross-country'
5	[990] 'Hecate'
6	[991] 'Trivia'
7	[966] 'Nebo'
8	[1001] 'Rochade'
9	[1003] 'Microcopie'
10	[1004] 'Rollend materieel'
11	[1006] 'Ultra montes'

Op blad 1 noteerde Achterberg: 'copy januari-nummer "De Gids"' en als noot bij de titel 'Dwingelo': 'Maakt met "Watersnood" en de volgende tien gedichten [//] deel uit van een cyclus "Spel van de wilde jacht", die in [//] het voorjaar bij Em. Querido's Uitgeverij te [//] Amsterdam verschijnt.' Uit deze aantekeningen valt af te leiden dat het de bedoeling is geweest alle elf gedichten te publiceren in de januari-aflevering, waarin ook – zij het op een geïsoleerde plaats – [994] 'Watersnood' opgenomen zou worden. Van dit gedicht is een afzonderlijk kopijtyposcript overgeleverd, dat van oudere datum is en vermoedelijk eerder werd ingezonden dan de elf doorslagen.⁴² Later zou van dit plan worden afgeweken (zie verder § 47.11).

47.10.2 *De Vlaamse gids, februari 1957*

Op 13 augustus 1956 vroeg M. Rutten, redactiesecretaris van *De Vlaamse gids*, Achterberg om 'enkele gedichten' voor zijn tijdschrift, waarvan één 'in handschrift [...] voor mijn collectie'. Pas op 12 november 1956 schreef Achterberg:

Vroeg in het voorjaar verschijnt een nieuwe bundel. Gaarne aan Uw uitnodiging gevolg gevend, wilde ik U daaruit 10 à 15 gedichten voor de Vlaamse Gids toezenden. Zoudt U mij willen berichten of U ze in het januari-nummer kunt plaatsen, en de datum waarop ze in Uw bezit moeten zijn?⁴³

Rutten heeft per briefkaart op deze vraag geantwoord, zoals blijkt uit de volgende brief van Achterberg van 19 november:

in dank voor Uw briefkaart deel ik U mede, dat de bundel iets later verschijnt dan aanvankelijk de bedoeling was. Daar de verzen niet helemaal persklaar zijn, wilde ik U verzoeken ze in het februari-nummer te publiceren. Wanneer ik nog even het aantal mag weten dat U ongeveer kunt plaatsen (zults in verband met publicatie elders) en de uiterste datum van inzending, dan verplicht U mij daarmee zeer.⁴⁴

⁴² Zie ook de commentaar bij [994] 'Watersnood'.

⁴³ Brief, collectie AMVC, Antwerpen.

⁴⁴ Brief, collectie AMVC, Antwerpen.

Op 2 december 1956 schreef Rutten aan Achterberg dat de redactie akkoord ging met publicatie in het februari-nummer en de gedichten medio december wenste te ontvangen. Op 16 december stuurde Achterberg zeven gedichten, ‘in volgorde van publicatie’ en met het verzoek ‘de noot onder het eerste vers ook te doen opnemen’. Ook stuurde hij, niet ter publicatie, een nethandschrift van [994] ‘Watersnood’, waar Rutten in zijn brief van 13 augustus 1956 om had gevraagd.⁴⁵

De kopij bestaat uit zeven doorslagen van het tweede bundeltyposcript. De oorspronkelijke getypte nummering van de bladen is door Achterberg met blauwe ballpoint vervangen door de doorlopende nummers ‘1’ tot en met ‘7’. De samenstelling van de kopij is als volgt:

1	[987] ‘Anaconda’
2	[997] ‘Sluitrede’
3	[998] ‘Hyade’
4	[999] ‘Refractie’
5	[1005] ‘Oreade’
6	[1007] ‘Isotopen’
7	[978] ‘Verslaggever’

Op blad 1 typte Achterberg als noot bij de titel: ‘Maakt met de volgende zes gedichten deel uit [//] van een cyclus “Spel van de wilde jacht”, die [//] in het voorjaar bij Em. Querido’s Uitgeverij [//] N.V. te Amsterdam verschijnt.’ Boven het gedicht noteerde Rutten de verzameltitel ‘Gedichten [//] door [//] Gerrit Achterberg’ en: ‘Vlaamse [//] Gids [//] dringend’. Volgens een andere aantekening op dit blad is de drukproef aan Achterberg gestuurd, maar deze is niet overgeleverd. De gedichten verschenen, in de volgorde van de kopij en met een gewijzigde voetnoot onder het laatste gedicht, in de februari-aflevering van *De Vlaamse gids*.⁴⁶

47.11 DRUKPROEF VOOR DE GIDS (1957)

De drukproef voor *De gids* bevat alleen de elf gedichten die Achterberg voor de januari-aflevering had afgestaan. Het gedicht [994] ‘Watersnood’ – dat in de kopij een afzonderlijke plaats had – is niet in proef overgeleverd.⁴⁷ De proef is niet gecorrigeerd; er is dus een ander exemplaar geweest, waarop Achterberg varianten en correcties heeft aangebracht.

Nadat de drukproef vervaardigd was, moet besloten zijn de gedichten niet in één aflevering op te nemen, maar te verdelen over de januari-

⁴⁵ Het handschrift bevindt zich bij Achterbergs brief (collectie AMVC, Antwerpen).

⁴⁶ Zie Bibliografie A II, Bijdragen in periodieken en boekpublicaties.

⁴⁷ De voetnoot bij het eerste gedicht, waarin [994] ‘Watersnood’ genoemd wordt, is wel overgenomen (vgl. § 47.10.1).

en de maart-aflevering. Al op 21 december 1956 schreef redacteur Bert Voeten aan redactiesecretaris E.J. Dijksterhuis dat de samenstelling van het januari-nummer op het laatste ogenblik gewijzigd was, onder andere in verband met de zestigste verjaardag van Herman van den Bergh. In zijn brief vermeldde Voeten wel dat er gedichten van Achterberg in het nummer zouden komen, maar noemde geen aantal.⁴⁸

In de januari-aflevering verscheen [994] 'Watersnood' tezamen met de eerste vijf gedichten uit de kopij – [982] 'Dwingelo' tot en met [990] 'Hecate' (zie § 47.10.1) –, met een gewijzigde voetnoot. De overige zes gedichten ([991] 'Trivia' tot en met [1006] 'Ultra montes') werden opgenomen in de maart-aflevering, zónder vermelding van de bundel.⁴⁹

47.12 DE EERSTE DRUKPROEF VAN DE BUNDEL

Toen Alice von Eugen-van Nahuys de kopij van de bundel had ontvangen, schreef zij aan Achterberg dat zij het manuscript eerst wilde laten calculeren alvorens de oplaag en prijs vast te stellen; het contract zou dan eveneens opgemaakt worden.⁵⁰ Op 17 december verzond mevrouw Von Eugen het contract aan Achterberg. In het contract, dat gedateerd is 14 december 1956, was de oplage gesteld op 1250 exemplaren en de verkoopprijs op f 5,90.⁵¹ Omstreeks deze tijd zal de kopij naar Boosten & Stols te Maastricht zijn gestuurd, waar de eerste drukproef is vervaardigd.

Op 12 januari 1957 werd de drukproef ter correctie aan Achterberg verzonden,⁵² dus een maand nádat Achterberg het nieuwe bundeltyposcript bij het Ministerie van ok&w had ingeleverd. Desalniettemin vertegenwoordigt de gezette tekst van de proef een ouder stadium in de ontwikkelingsgang, aangezien zij gebaseerd is op de 'verouderde' versie van het kopijtyposcript. Bij de correctie van de proef beperkte Achterberg zich dan ook niet tot het verbeteren van zet- en drukfouten, maar nam hij ook de nieuwe varianten uit het nethandschrift of het ok&w-typoscript over.⁵³ De volgorde van de gedichten bleef ongewijzigd en wordt hier niet nogmaals weergegeven.

⁴⁸ Brief, *Gids*-archief, Leiden.

⁴⁹ Zie Bibliografie A 11, Bijdragen in periodieken en boekpublicaties. Het is de vraag of Achterberg het met deze splitsing van zijn gedichten eens is geweest, temeer omdat de maart-aflevering van *De gids* ongeveer tegelijkertijd met de bundel verscheen. Van een 'voorpublicatie' was dus nauwelijks sprake meer.

⁵⁰ Doorslag brief, 30 november 1956, Querido-archief, Amsterdam.

⁵¹ Querido-archief, Amsterdam. Bij de brief bevindt zich een doorslag van het contract. Het exemplaar in de nalatenschap van Achterberg werd op 21 december door Von Eugen aan Achterberg teruggestuurd.

⁵² Doorslag brief van T. van Buul aan Achterberg (Querido-archief, Amsterdam).

⁵³ Omdat het in deze gevallen gaat om het 'bijwerken' van een inmiddels verouderde versie, wordt in het variantenapparaat bij de gedichten alleen de gecorrigeerde versie van de proef opgenomen (zie de Verantwoording, p. 76–77).

De aldus 'geactualiseerde' proef zond hij binnen enkele dagen terug naar Querido.⁵⁴ Op 17 januari stuurde Gerrit Noordzij de gecorrigeerde proef voor revisie naar Boosten & Stols:

Door de correcties in de tekst moet ook de inhoudsopgave gewijzigd worden. Hiervoor kunt U de ingeplakte schets volgen.

De correcties, die de auteur in de inhoudsopgave aangegeven heeft behoeft U dus alleen voor de tekst en de paginering aan te houden.

Voor het colophon, dat op pagina 73 komt sluiten wij kopij bij.⁵⁵

De wijzigingen in de inhoudsopgave betreffen de uitbreiding van de afdelingstitels. De door Noordzij genoemde schets is overgeleverd, de kopij voor de colofon bleef niet bewaard.⁵⁶

47.13 DE TWEDE DRUKPROEF VAN DE BUNDEL

Op 13 februari 1957 verzond Tine van Buul de revisieproef in tweevoud aan Achterberg:

Uw vrouw heeft ons nog gevraagd of er in het colophon nog wel kon worden opgenomen, dat U deze bundel in opdracht van o.k. & w. heeft geschreven. Ik zal dat van de week nog informeren en ik bel er U dan over op.

Het zal erg prettig zijn met enkele dagen de gecorrigeerde revisie van U terug te mogen ontvangen.⁵⁷

Achterberg heeft de proef meteen gecorrigeerd – het betreft alleen de correctie van een klein aantal zetfouten – en teruggestuurd, want reeds op 15 februari bedankte Van Buul hem voor de snelle terugzending.⁵⁸ Er is een door Gerrit Noordzij geschreven versie van de colofon bewaard gebleven, waarin de regeringsopdracht wordt genoemd.⁵⁹ Mogelijk is deze versie vlak na Achterbergs verzoek nog afzonderlijk naar de drukkerij gestuurd om gezet te worden. Op 15 februari stuurde Noordzij de tweede drukproef naar Boosten & Stols:

⁵⁴ Van de drukproef bestaat een tweede exemplaar, dat niet opengesneden en evenmin gecorrigeerd is. Dit exemplaar blijft hier verder buiten beschouwing.

⁵⁵ Doorslag brief, Querido-archief, Amsterdam.

⁵⁶ De drukproef is door Jan Vermeulen in facsimile uitgegeven: Gerrit Achterberg, *Spel van de wilde jacht*. Slijk-Ewijk, 1980. De benaming 'fiatproef' op het omslag van deze uitgave is onjuist, omdat Achterberg pas de tweede proef van de bundel gefiatteerd heeft (zie § 47.13).

⁵⁷ Doorslag brief, Querido-archief, Amsterdam.

⁵⁸ Doorslag brief, Querido-archief, Amsterdam.

⁵⁹ Noordzij vermeldde per abuis een oplage van 1000 i.p.v. 1250 exemplaren. Hij zal dit in de niet overgeleverde proef van de colofon gecorrigeerd hebben.

‘Spel van de wilde jacht’ zend ik U hierbij voor afdrukken, hoewel er nog een aantal correcties instaan. Wilt U vooral de spatiëring van de gedichttitels nog eens zorgvuldig nazien? Ik verzoek U van pagina 73 nog een revisie te zenden. Na het afdrukken zou de auteur deze gecorrigeerde revisie terug willen hebben. Kunt U die ons na gebruik toezenden?⁶⁰

Volgens aantekeningen op de proef werd de bundel op 27 en 28 februari en 1 maart gedrukt en op 2 maart via Querido naar binderij J.A. van Waarden te Amsterdam gestuurd. Op 8 maart volgde het stofomslag en gaf Tine van Buul nog een verandering in de eerder doorgegeven bindoplage door: ‘Wilt U in plaats van de 750 Gerrit Achterberg “Spel van de wilde jacht” 800 van de nummers 1 t/m 800 binden. Bovendien 1 t/m L.’⁶¹ Op 14 maart kwam de bundel van de binder.

47.14 DE EERSTE DRUK VAN SPEL VAN DE WILDE JACHT

Op 14 maart 1957 schreef Tine van Buul aan Achterberg:

Vandaag is ‘SPEL VAN DE WILDE JACHT’ van de binder gekomen. Het zal dus eind van de week bij de boekhandel zijn. Met gelijke post gaan Uw exemplaren vandaag weg, de nummers 1 t/m 20 (waarvan 10 exemplaren voor Uw rekening) en nummer 1.

Wij zijn erg in ons schik met de uitvoering. Wij hopen dat U dat ook bent.

Een reactie van Achterberg hierop is niet overgeleverd. In het *Nieuwsblad voor de boekhandel* van 28 maart 1957⁶² werd de bundel in de rubriek ‘Nieuwe uitgaven’ vermeld: ‘Achterberg, Gerrit[:] Spel van de wilde jacht. Amsterdam, Em. Querido. 20⁵ x 13. 78 blz. Geb. 5.90’. De samenstelling van de bundel is als volgt:

[Band voorplat] [Illustratie] [/] GERRIT ACHTERBERG [/] SPEL VAN [/] DE WILDE [/] JACHT QUERIDO⁶³

[Schutblad]

[I-II] [blanco]

[1] SPEL VAN DE WILDE JACHT

[2] [blanco]

[3] GERRIT ACHTERBERG [///] SPEL VAN DE [/] WILDE JACHT [///]
AMSTERDAM [/] N.V. EM. QUERIDO’S UITGEVERSMIJ [/] MCMLVII

⁶⁰ Doorslag brief, Querido-archief, Amsterdam. Op 19 februari 1957 stuurde Noordzij nog de laatste proef van de colofon.

⁶¹ Doorslag brief, Querido-archief, Amsterdam.

⁶² In het nummer van 16 maart 1957 was al een advertentie van Querido verschenen, waarin stond: ‘Deze week zijn aan de boekhandel verzonden [...] de nieuwe dichtbundel van GERRIT ACHTERBERG – *Spel van de wilde jacht* [...]’.

⁶³ Zie de reproductie in *Schrijvers prentenboek*, p. 50.

[4]	<i>Aan Dolf Verspoor, [/] woudloper in de taal [//] copyright 1957, Gerrit Achterberg, Holland</i>
[5]	PROLOOG
[6]	[<i>blanco</i>]
7	[979] 'Beau lieu'
[8]	[<i>blanco</i>]
[9]	EERSTE BEDRIJF: BIJ HUIS
[10]	[<i>blanco</i>]
11	[969] 'Kroondomein'
12	[980] 'Reservaat'
13	[970] 'Streekbelang'
14	[981] 'Zwevende claim'
15	[971] 'Dryade'
16	[965] 'Tabor'
17	[972] 'Jachtopziener'
18	[973] 'Diana'
19	[974] 'Huisknecht'
20	[975] 'Tuinbeeld'
21	[976] 'Tuinbaas'
22	[982] 'Dwingelo'
23	[983] 'Aanstalte'
24–25	[985] 'Recreatie'
26	[986] 'Potentieel'
27	[987] 'Anaconda'
28	[977] 'Rentmeester'
[29]	EERSTE ENTR'ACTE
[30]	[<i>blanco</i>]
31	[988] 'Makelaar'
[32]	[<i>blanco</i>]
[33]	TWEEDE BEDRIJF: IN 'T BOS
[34]	[<i>blanco</i>]
35	[989] 'Cross-country'
36	[990] 'Hecate'
37	[991] 'Trivia'
38	[992] 'Onland'
39	[993] 'Horeb'
[40]	[<i>blanco</i>]
[41]	TWEEDE ENTR'ACTE
[42]	[<i>blanco</i>]
43	[994] 'Watersnood'
[44]	[<i>blanco</i>]
[45]	DERDE BEDRIJF: OP REIS
[46]	[<i>blanco</i>]
47	[995] 'Chauffeur'

48	[996] ‘Tweede meisje’
49	[984] ‘Reikwijdte’
50	[997] ‘Sluitrede’
51	[998] ‘Hyade’
52	[966] ‘Nebo’
53	[999] ‘Refractie’
54	[1000] ‘Theater’
55	[1001] ‘Rochade’
56	[1002] ‘Zonneleen’
57	[1003] ‘Microcopie’
58	[1004] ‘Rollend materieel’
59	[1005] ‘Oreade’
60	[1006] ‘Ultra montes’
61	[1007] ‘Isotopen’
62	[978] ‘Verslaggever’
[63]	EPILOOG
[64]	[<i>blanco</i>]
65	[1008] ‘Huisbewaarder’
[66]	[<i>blanco</i>]
[67]	SOTTERNIE
[68]	[<i>blanco</i>]
69–70	[1009] ‘Mon trésor’
71–72	INHOUD [<i>volgt inhoudsopgave</i>]
[73]	SPEL VAN DE WILDE JACHT [///] werd geschreven in opdracht van de Minister [//] van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. [//] Boosten & Stols te Maastricht heeft deze cyclus [//] gezet uit de Bembo en gedrukt in een [//] oplage van 1250 exemplaren. [//] De exemplaren I tot L zijn niet in de handel. [//] Bandontwerp: Gerrit Noordzij. [//] De foto van de rotstekening [//] (Zweden, 1000 j. v. Chr.) [//] is door Gotthilf Kurz gemaakt. [///] Dit is nummer
[74–78]	[<i>blanco</i>]
[Schutblad]	
[Band achterplat]	

47.15 VERKOOP EN HONORARIUM

47.15.1 *Verkoop en honorarium*

Het auteurshonorarium voor *Spel van de wilde jacht* was bepaald op 20% per verkocht exemplaar à f 5,90. Op 19 december 1956 ontving Achterberg een voorschot van f 300,-. Blijkens de afrekeningen is de verkoop van de bundel als volgt verlopen: 1957: 724; 1958: 171; 1959: 84; 1960: 40; 1961: 60; 1962: 80. Bij de afrekening over 1962 wordt vermeld dat de voorraad nul exemplaren bedraagt. Van de oplage van 1250 exempla-

ren zijn derhalve 1159 exemplaren verkocht, 50 exemplaren niet in de handel gebracht, 10 exemplaren gratis aan de auteur verstrekt en 2 exemplaren aan het Ministerie van OK&W gestuurd. De ontbrekende 29 exemplaren zijn waarschijnlijk gebruikt voor promotie en recensie.

Later ontstond er nog enige onduidelijkheid omtrent de nummering van de oplage doordat er per ongeluk ongenummerde exemplaren in omloop werden gebracht. Waarschijnlijk is dit gebeurd nadat de achthonderd exemplaren uit de eerste bindpartij waren uitverkocht en de overige vierhonderd exemplaren werden gebonden en genummerd. Op 29 september 1959 schreef Fred von Eugen aan Achterberg:

Het is komen vast te staan dat er ongenummerde exemplaren van 'Spel van de wilde jacht' in omloop zijn geraakt, maar dat het oplagecijfer blijft kloppen.

Niettemin is het mogelijk om te stellen, dat jij daardoor theoretisch schade zou kunnen lijden. Hetzelfde geldt overigens voor ons, maar wij zijn er nu eenmaal verantwoordelijk voor. Wij waren het er over eens, dat een symbolische schadevergoeding op zijn plaats zou zijn. Een bedrag van f 100,- zou jouw ambities in dit opzicht geheel bevredigen. Wij schrijven dus je rekening goed voor f 100,-.⁶⁴

Uit een bij deze brief overgeleverd overzicht blijkt welke exemplaren het betrof:

SPEL VAN DE WILDE JACHT Oplage 1250 exemplaren

genummerd verstuurd	
1 t/m L	50 exx.
idem	
1 t/m 812	812
hier in voorraad genummerd	
983 t/m 1200	217
later genummerd, achterhaald	
976 t/m 982	7
	totaal 1086
ongenummerd verkocht	
	164
	totaal 1250

47.15.2 *Extra correctiekosten*

Bij de afrekening over 1957 is door Querido een post 'extra correctiek[osten]' opgenomen ter grootte van f 74,70. Deze kosten waren veroor-

⁶⁴ Doorslag brief, Querido-archief, Amsterdam. Het bedrag werd bij de afrekening van 1959 verdisconteerd.

zaakt door de vele varianten die Achterberg in de eerste drukproef van de bundel had aangebracht. Achterberg maakte, via zijn vrouw, bezwaar tegen deze kosten, want op 21 april 1958 schreef Alice von Eugen-van Nahuys aan J.C. Achterberg-van Baak

dat mejuffrouw Van Buul en ik, toen de proeven van Gerrit terugkwamen, verbaasd waren over het feit, dat hij zoveel in de toch zgn. definitieve kopij veranderd had. Waarschijnlijk zal Gerrit zelf na kunnen zien, wat hij allemaal veranderd heeft en herschreven heeft. Extracorrectie-kosten is eigenlijk weggegooid geld en is ontzettend duur.⁶⁵

Uit een volgende brief van Alice von Eugen blijkt dat Achterberg informatie heeft ingewonnen over de gebruikelijke kosten voor extra correcties en hierover met haar secretaresse heeft getelefoneerd. Von Eugen antwoordde:

Niemand, die het manuscript en de proeven niet gezien heeft, kan daarover oordelen. In elk geval wil ik de zaak nogmaals onderzoeken, maar daarvoor heb ik dan het manuscript en alles van de proeven nodig.⁶⁶

Vervolgens werden het manuscript en de proeven van *Spel van de wilde jacht* op de uitgeverij nader bestudeerd en vergeleken met de nota van Boosten & Stols.⁶⁷ Op 24 november 1958 schreef mevrouw Von Eugen aan Achterberg:

De bundel is gedrukt bij drukkerij Boosten & Stols in Maastricht, een drukkerij die zeer matig is met het uitschrijven van dergelijke nota's. Ingesloten vind je een duplikaat-nota. Wij hebben het hier samen met mijn man nog eens allemaal bekeken, en de drukker heeft gelijk als hij zegt (wat hij inderdaad, toen hij de correcties zag, onmiddellijk opmerkte) dat een aantal pagina's van de bundel overgezet moesten worden. Daarover kunnen wij dus niet van mening verschillen.

Wel heb ik je al direct door de telefoon gezegd, dat wij wel een modus zouden vinden om samen de kosten te dragen, maar ik moet je toch wel sterk op het hart drukken, dat als je weer werk instuurt, dat werk dan persklaar is, daar wij anders opnieuw voor verrassingen komen te staan.

Ik ben trouwens benieuwd, wanneer je nieuwe bundel komt.⁶⁸

Aangezien over deze kwestie verder geen correspondentie is overgeleverd, is niet bekend welke 'modus' Querido en Achterberg hebben gevonden.

⁶⁵ Doorslag brief, Querido-archief, Amsterdam.

⁶⁶ Doorslag brief, 7 juli 1958, Querido-archief, Amsterdam.

⁶⁷ Op de drukproef zijn de door Achterberg aangebrachte varianten naderhand met rood potlood gemarkeerd.

⁶⁸ Doorslag brief, Querido-archief, Amsterdam.

47.16 DE ONTVANGST VAN DE BUNDEL

47.16.1 ‘*Spiegel van de wilde jacht*’

Aan de verschijning van *Spel van de wilde jacht* is door de literaire kritiek ruim aandacht besteed.⁶⁹ Achterberg was echter niet tevreden over de wijze waarop zijn bundel besproken werd, ‘met name omdat niemand enige “lijn” in dit *Spel* had kunnen ontdekken’, zoals Rodenko het later zou uitdrukken. ‘Achterberg zelf was bijzonder pijnlijk getroffen door dit totale gebrek aan begrip (ondanks alle “goodwill”) van de kant van de critici.’⁷⁰ Op 9 oktober 1957 schreef Bert Bakker hierover aan Alice von Eugen-van Nahuys:

Gerrit Achterberg verkeert weer in een depressie. Gelukkig heeft die geen ‘scheve stappen’ tot gevolg. Maar hij piekert voortdurend over de reacties op ‘*Spel van de wilde jacht*’. Hij vindt, dat hem in de kritieken onrecht wordt gedaan. Ik vind dat ook. We hebben er samen lang over gepraat en toen ben ik met het plan gekomen om een gesprek te arrangeren tussen Achterberg en Rodenko.⁷¹ Het komt niet vaak voor (en zeker niet bij Gerrit), dat een schrijver iets loslaat over de motieven en de ontstaansgeschiedenis van zijn werk. Maar Gerrit wil Rodenko uiteenzetten wat precies zijn bedoelingen zijn geweest en wat hem tot deze vormgeving heeft gebracht. Ook Rodenko voelt hier veel voor.⁷²

Met het oog hierop vroeg Bakker of Von Eugen alle tot dan toe verschenen recensies aan Rodenko wilde sturen. Op 20 oktober meldde Rodenko Bakker de ontvangst van de ‘Achterberg-map’ en schreef hij:

Ik schrijf zelf deze week nog een stuk over A. voor de NRC, ik vind het nl. niet fair om mijn recensie te schrijven nadát ik van A. een persoonlijke uitleg heb gekregen. Op die manier kan ik trouwens mijn eigen recensie ook in de ‘rechtzetting’ in Maatstaf betrekken. Het plan lijkt me nog altijd uitmuntend.

Op 24 oktober stuurde Rodenko zijn bespreking ‘Een poëtische autobiografie’ aan Achterberg:

Je ziet dat de bouw van het ‘spel’ mij ook niet helemaal helder is, maar dat ik getracht heb een aantal motieven die er een rol in schijnen te spelen er uit te lichten. Ik had er nog veel meer over kunnen en willen zeggen, maar was nu eenmaal gebonden aan de beperkte plaatsruimte van de NRC; bovendien valt uit de gegevens (motieven), zoals ik ze hier naar voren heb gehaald, natuurlijk wel een ‘draad’ te construeren, maar het ge-

⁶⁹ Zie voor een volledig overzicht van de recensies uit 1957 en 1958 § 47.16.4.

⁷⁰ P. Rodenko, ‘Spiegel van de wilde jacht’. In: *Nieuw commentaar op Achterberg*, p. 201.

⁷¹ Hieraan voegde Bakker in een voetnoot toe: ‘Het resultaat van dit gesprek zal Rodenko dan verwerken in een groot stuk in Maatstaf.’

⁷² Doorslag brief, Querido-archief, Amsterdam.

vaar is, er te veel 'hinein' te 'interpretieren'. Of liever gezegd: er één draad uit te halen ten koste van de andere (want ik vind het spel juist zo fascinerend, omdat er allerlei ondergrondse stromingen door schijnen te lopen). Eigenlijk had ik ook dit nog willen stellen, en ik zou het je nu als vraag willen voorleggen (al is het misschien moeilijk die vraag te beantwoorden): het einde van het ze bedrijf, de ontmoeting met 'God', zit daar niet tevens een soort frustratie, een ondergrond van teleurstelling in? (Ik maak dit op uit de vorm, de fraseologie, bv: het zingen als een gek met wijdopen mond en bek:⁷³ dat klinkt meer als een *verdoving* dan als een juichkreet). Ik bedoel, is het niet zo dat tijdens de wilde jacht op de 'zij' de figuur van God zich er op een zeker ogenblik vóór-schuift en zo het bereiken van het eigenlijke doel verhindert? Dat klinkt natuurlijk, zo uitgedrukt, allemaal erg rationalistisch, maar dat is nu eenmaal het gevaar, wanneer je zulke dingen in beknopte vorm onder woorden wilt brengen. Maar het komt er dus ongeveer op neer dat de ontmoeting met God een dubbelzinnig karakter blijft houden.

Enfin, mondeling spreken we daar nog wel over.

Tijdens het gesprek met Rodenko, op 17 november, is Achterberg op deze en andere vragen ingegaan. Ook stelde Achterberg Rodenko een typoscript ter hand met aantekeningen uit twee bronnen die hij voor *Spel van de wilde jacht* geraadpleegd had. Rodenko heeft Achterbergs uitspraken en aantekeningen verwerkt in zijn artikel 'Spiegel van de wilde jacht', dat in 1958 verscheen in de februari-aflevering van *Maatstaf*. De door Rodenko geciteerde uitspraken van Achterberg worden, voorzover zij betrekking hebben op afzonderlijke gedichten, vermeld bij de commentaar van de gedichten.⁷⁴ Hier wordt alleen de passage weergegeven waarin Achterberg een toelichting gaf bij de opbouw van *Spel van de wilde jacht*:

Toen ik Achterberg vroeg, hoe hij zelf de opbouw van zijn spel zag, begon hij al met: 'Kijk, in het eerste bedrijf is de idee om zo te zeggen bij zichzelf...' [...] Hij gaf vervolgens ongeveer het volgende schema. Eerste bedrijf: de werkelijkheid is vermomd (men denke aan de 'tuinbaas met zijn valse bakkebaarden', blz. 21;⁷⁵ maar het is natuurlijk een projectie: in werkelijkheid is de dichter vermomd), de idee reëel; tweede bedrijf: kortsluiting, God komt tussenbeide; derde bedrijf: de werkelijkheid is naakt (men denke aan de 'ontmaskering' van de chauffeur die ik al eerder ter sprake bracht), de idee is irreëler, abstracter. Deze drie dramatische stadia worden dan min of meer (men moet zich de relatie niet al te stringent denken) gesymboliseerd door de drie *bijbelse bergen*, die in elk van de drie bedrijven een rol spelen, nl. in het eerste bedrijf de berg Tabor (de berg van de verheerlijking van Christus),⁷⁶ in het tweede bedrijf de berg

⁷³ [993] 'Horeb', r. 13–14.

⁷⁴ Zie de commentaar bij [966] 'Nebo', [988] 'Makelaar', [993] 'Horeb', [994] 'Watersnood', [995] 'Chauffeur', [1008] 'Huisbewaarder' en [1009] 'Mon trésor'. Vgl. ook [980] 'Reservaat' en [985] 'Recreatie'. Verwezen wordt steeds naar de *Maatstaf*-versie. Zie voor de volledige titelbeschrijving de Bibliografie van secundaire literatuur.

⁷⁵ [976] 'Tuinbaas', r. 1.

⁷⁶ [965] 'Tabor'.

Horeb (waar Mozes de wet ontvangt)⁷⁷ en in het derde bedrijf de berg Nebo (vanwaar Mozes het beloofde land aanschouwt, dat hij zelf echter niet mag betreden).⁷⁸ [...]

[...] 'Ik had de cyclus oorspronkelijk een cyclotron willen noemen: ik raak er op zeker ogenblik in, word spiraalsgewijs rondgedraaid, op steeds hogere spanning, en spring er tenslotte als een ander uit' (men vergelijk het gedicht 'Isotopen' op blz. 61);⁷⁹ of wanneer hij, om de gedachte aan een 'verhaal' te elimineren, de *kwantentheorie* ter sprake brengt, de discontinue, sprongsgewijze ontwikkeling: in elk gedicht vindt er een nieuwe confrontatie met 'de idee' plaats, is er sprake van een ontwikkeling, maar het is een discontinue ontwikkeling.⁸⁰

Voor een juist begrip van de context van Achterbergs uitlatingen dient uiteraard het artikel zelf geraadpleegd te worden. De door Achterberg gemaakte aantekeningen van zijn bronnen worden in de volgende paragraaf weergegeven.

47.16.2 *Enkele bronnen voor Spel van de wilde jacht*

De aantekeningen die Achterberg aan Rodenko heeft verstrekt heeft, zijn bewaard gebleven in de vorm van vier bladen typoscript,⁸¹ met daarop uittreksels van artikelen uit twee naslagwerken die Achterberg voor *Spel van de wilde jacht* geraadpleegd heeft: het *Folkloristisch woordenboek van Nederland en Vlaams België* van K. ter Laan ('s-Gravenhage etc., 1949) en de *Winkler Prins Encyclopaedie* (6e druk, Amsterdam etc., 1947–1954).⁸² Het is wel zeker dat Achterberg nog meer gegevens aan deze werken heeft ontleend. Zo bevat zowel het *Folkloristisch woordenboek* als de *Winkler Prins* een lemma over St. Hubertus, waaruit Achterberg ongetwijfeld geput heeft voor de gedichten [992] 'Onland' en [993] 'Horeb'⁸³ en is in de *Winkler Prins* ook een afbeelding opgenomen van een marmeren beeld van Hekate, in drie aan elkaar gegroeide gedaanten.⁸⁴ Deze en andere verwijzingen blijven hier echter verder onbesproken, omdat een dergelijk apart bronnenonderzoek buiten het bestek van deze uitgave valt.⁸⁵

⁷⁷ [993] 'Horeb'.

⁷⁸ [966] 'Nebo'.

⁷⁹ [1007] 'Isotopen'.

⁸⁰ P. Rodenko, 'Spiegel van de wilde jacht', p. 735–736.

⁸¹ Collectie K. Hilberdink, 's-Gravenhage.

⁸² Volgens *Schrijvers prentenboek*, p. 48 had Achterberg deze encyclopedie in 1956 gekocht.

⁸³ In de *Winkler Prins* is bovendien een afbeelding van het kruisdragend hert te vinden onder het lemma Eustachius (dl. 8, p. 375).

⁸⁴ Dl. 10, p. 474. Vergelijk [991] 'Trivia', r. 16–17.

⁸⁵ Zie de Verantwoording, p. 21 e.v. Zie ook M. Schenkeveld e.a., *Aantekeningen bij Achterbergs Spel van de wilde jacht*.

Rodenko heeft bij bepaalde passages uit de tekst aantekeningen gemaakt en deze vervolgens verwerkt in 'Spiegel van de wilde jacht'. Hier volgt de diplomatische weergave van de getypte tekst, waarbij de overeenkomstige plaats in Rodenko's artikel wordt aangegeven.

Wilde jacht (Winkler Prins)⁸⁶

De wilde jacht is in het volksgeloof de naam voor een leger van geesten, dat onder jachtgeschal en hondengeblaf door de lucht trekt. In Nederland komt het volksgeloof voor in de Achterhoek, Overijssel, Oost-Noordbrabant en Limburg. O.a. onder de namen Kiefkesjacht, Berndjen van Galen (naar bisschop Bernhard van Galen, die in 1655 en 1672-1674 oorlog voerde tegen de republiek), Derk met de Beer en Dirk met de hondjes. Als de aanvoerder wordt gewoonlijk een koning genoemd, die op een verboden tijd heeft willen jagen, zo in Denemarken Waldemar en in Engeland Arthur. In Noord-Duitsland voert Wuote dit geestenheer aan. Samenhang met Wodan en de Germaanse Oudheid is onwaarschijnlijk. Karl Meisen heeft gewezen op de opvallende overeenkomst tussen de Perchten-omgangen tergelegenheid van het Sinterklaasfeest met de wilde jacht, die hij als duivelverschijningen beschouwt, onder Christelijke invloed ontstaan uit voorchristelijke voorstellingen van het vooral in de Joeltijd door de lucht rondtrekkende dodenheer. De Perchten-omgangen beschouwt hij dan als een nabootsing van deze geestenstoet.

Lit. Karl Meisen: Die Sagen vom Wütenden Heer und Wilden Jäger (Münster 1935); idem: Nikolauskult und Nikolausbrauch im Abendlande (Düsseldorf 1931)

*Perchta*⁸⁷

Zuidduitse boosaardige vegetatiedemon, elders Holda genoemd, vanouds afgebeeld als oude leelijke vrouw met lange neus; (betekent: 'glanzende', 'schitterende'; vergel. 'Lucifer' als duivelsnaam); een winterdemon. Naar Perchta wordt het Perchtenlaufen genoemd, vooral in Tirol tussen Kerst en Vastenavond. Jonge mannen met schrikwekkende maskers en beroete gezichten trekken rond, maken lawaai met trommels, bellen, zwepen waarin men waarschijnlijk een oud vruchtbaarheidsgebruik moet zien.⁸⁸

*Derk met de beer*⁸⁹

Naam van een luchtgeest, die in de Kerstnacht door de lucht rijdt (volksgeloof in Overijsselse en Gelderse Achterhoek). De boeren zorgen dan hun gereedschap in de schuren te hebben geborgen, omdat de beer (het varken) er anders op zou trappen en het bederven. Klaarblijkelijk gaat dit volksgeloof terug op de Oudgermaanse mythologie, wellicht op Freyr en het everzwijn Gullinborsti.

Lit. D.J. van der Ven: Ons eigen volk in het feestelijk jaar (Kampen 1942)

⁸⁶ *Winkler Prins*, dl. 18, p. 516.

⁸⁷ *Winkler Prins*, dl. 15, p. 271.

⁸⁸ Vgl. P. Rodenko, 'Spiegel van de wilde jacht', p. 725 en p. 730.

⁸⁹ *Winkler Prins*, dl. 7, p. 56.

Wilde jacht (K. ter Laan, *Folkloristisch Woordenb.*)⁹⁰

De tocht van de geesten (zielen) door de lucht in de Joeltijd, in de 12 dagen (nachten) tussen Kerstmis en Driekoningen (25 dec.–6 jan.), volgens de gewone voorstelling aangevoerd door Wode. De stoet van geestverschijningen maakte vaak de indruk van blaffende honden.

In Limburg: Henske (de duivel) met de hond. Kievekesjager, die op jacht trekt in de 12 nachten van de Hakenberg bij Lutte (Ov.). Daar spreekt men ook van de Teeuwkesjacht (teefjesjacht). Elders: Kaïnsjacht en Herodesjacht. Anderen hebben gezien en gehoord dat het de vrijmetselaars waren die door de lucht vlogen. Elders vlogen door de lucht heksen of ongedoopte kinderen.

In ieder geval haalde men vanouds alle gereedschappen, wagens, planken en al wat verder los buiten lag naar binnen. En het was verstandig in de Joeltijd niet te werken. In later tijd: stoet van een Zondagschender, die tot eeuwig jagen veroordeeld is. Cesar Franck verwerkt dit thema in symphonisch gedicht: 'Le Chasseur maudit'. Soms is van een aanvoerder geen sprake.

In Belgisch Limburg: Helse jacht of Helse Wagen of Kluppeljacht. In 't Hageland en bij Leuven: Tieltjesjacht of Tilkesnacht. Schrijnen rekent ook de Vurige of Gloeiende Wagen of Helwagen tot de Wilde jacht. In Limburg: De Wilde Jeger met zijn Wil Broed (wilde bruid) (Eigen Volk 1931).

In Achterhoek en Twente omwikkelde men op verschillende plaatsen tot voor kort de vruchtbomen met stro.

In Munstergeleen, Beek en Doenrade zet de boer op Kerstavond een bos haver buiten. In Overijssel, Drente, Groningen, Friesland en Ameland halen nog de jongens alles wat los is bij elkaar: wagens, karren, ladders, tot de stikken of tuurpalen toe, waaraan een schaap of koe wordt bevestigd bij het grazen. Overal loopt het verhaal van een boerenwagen, die men in de Nieuwjaarsnacht uit elkaar neemt en boven op de vorst van een boerenschuur weer in elkaar zet. Meertens vertelt dit verhaal voor Zuid-Beveland op Mei-avond (Eigen Volk 1936).

Sinninghe: In Baronie van Breda: Spinavond voor de dorpsmeisjes, waarbij de jongens geweerd werden.

Op Mei-avond (30 April) hebben op de Zeeuwse eilanden de 'jonge jonges' het op iemand gemunt: alle tilbare have (kruiwagens, klompen, meelvat, ladders enz.) wordt naar het dorpsplein gebracht bij de 'klapbank'.

In Drente: meisjes kwamen samen om het vlas te braken. Als 't klaar was gingen de meisjes het dorp in, zetten wagens op een andere plaats, verhingen de schaapsrepen enz. om de jongens te lokken.

*Joeltijd*⁹¹

Offergaven voor de zielen der doden; voor o.a. Holda (doodsgodin). Feesten vielen in of na de slachttijd. Offers aan de goden der vruchtbaarheid in de hoop op een goede

⁹⁰ K. ter Laan, *Folkloristisch woordenboek*, p. 467–468. Vgl. P. Rodenko, 'Spiegel van de wilde jacht', p. 724–725.

⁹¹ K. ter Laan, *Folkloristisch woordenboek*, p. 164. Vgl. P. Rodenko, 'Spiegel van de wilde jacht', p. 725.

oogst het komende jaar. (Schieten in de bomen, slaan van de bomen, strobanden om de bomen).

In Zweden heet de laatste schoof 'de oude man van Joel';⁹² wordt in mensenge-daante gebonden, ook wel als geit of haan, en in de huiskamer gebracht.

*Tieltjesjacht*⁹³

In het Hageland en rond Leuven de naam van de Wilde jacht, maar begeleid door wonderschone muziek, die evenwel ophoudt als men ook maar een woord spreekt. (Menselijke stem verbreekt de macht van het bovennatuurlijke en verdrijft de geesten. Vandaar stilzwijgen bij het opgraven van een schat, alsook bij het offeren oudtijds.)

*Holda*⁹⁴ is in bepaalde delen van Duitsland, met name in Thüringen en Saksen, de naam van een vrouwelijk wezen uit het volksgeloof, gewoonlijk een vruchtbaarheidsdemon, die ook onder de naam Frau Holle, en in andere streken van Duitsland als Fru Harke, Fru Gode en (in Zuid-Duitsland) Perth voorkomt. Zij vertoont verwante trekken met Bertha, de spinster, zodat zij dan ook in de 12 nachten de nalatige spinsters bestraft. Zij neemt deel aan de Wilde Jacht en staat ook in verband met regen en sneeuw (Vrouw Holle schudt haar bed op, zegt men wanneer het sneeuwt). De naam kan zowel de goedgunstige als de verbolgene betekenen. In de Kinder- und Hausmärchen van Grimm komt het sprookje van Frau Holle voor.

Lit. V. Waschnitius: Perth, Holda und verwandte Gestalten
(Sitzungsber. d. Ak. Berlin, 174,2,1913)

*Bertha*⁹⁵ (Berhta, Perhta), uit ohd. giperahtha, een vertaling van ta phōta, Gr.: Epiphanie, eig. Lichtdag), benaming voor een vrouwelijk mythisch wezen van verschillende en veranderlijke gedaante, overeenkomend en ten dele samengesmolten met andere wezens van verwante aard, als Vrouw Holle of Holda, Gefjon, Alagabia, Abundantia, Satia, Befana enz; ze wordt het eerst vermeld door Wal. Strabo (gest. 849). Als aardgeest speelt ze een rol in doden- en vegetatiecultus. Als leidster van de Perhten, een demonenschaar, identiek met het Wilde Heer, als zieleleidster dus en als feeën- en dwergenconingin, staat ze in betrekking tot het dodenrijk. Als vegetatiedemon houdt ze haar ommeegang met wagen en ploeg, verlangt ze offermaaltijden van vegetatief-symbolische gerechten en wordt ze voorgesteld als spinster (het ronddraaien van het wiel bevordert de levensvernieuwing). In de middeleeuwse literatuur heet ze Berhte mit dem Fusze, Berthe au grand pied, Bearte metten brede voeten of Berchten mit der langen Nase (zo in een gedicht van 1393). De grote of brede voeten en de lange neus wijzen op een oorspronkelijke theriomorphe gestalte en wel die van de gans of de zwaan, beide zielevogels en vruchtbaarheidsdemonen (vg. de reine Pédauque, regi-

⁹² Vgl. P. Rodenko, 'Spiegel van de wilde jacht', p. 726 (over [998] 'Hyade'). In de herdruk van zijn artikel vermeldde Rodenko deze aantekening van Achterberg expliciet bij deze passage (*Nieuw kommentaar op Achterberg*, p. 216).

⁹³ K. ter Laan, *Folkloristisch woordenboek*, p. 405.

⁹⁴ *Winkler Prins*, dl. 10, p. 726. Vgl. P. Rodenko, 'Spiegel van de wilde jacht', p. 725.

⁹⁵ *Winkler Prins*, dl. 3, p. 781. Vgl. P. Rodenko, 'Spiegel van de wilde jacht', p. 725.

na pede aucae, op kerken in Dijon, Nevers, Toulouse). Als aardgeest wordt ze voorgesteld met ijzeren handschoen, borst of neus of geheel ijzeren lichaam.

Dr. J.J. Mak

47.16.3 *Overige uitspraken over Spel van de wilde jacht*

De folkloristische achtergronden van *Spel van de wilde jacht* komen ook aan de orde in het artikel ‘Magie en folklore in Achterberg’s *Spel van de wilde jacht*’ van P.J. Meertens, dat eveneens in overleg met Achterberg tot stand is gekomen. Op 1 januari 1958 schreef Meertens hierover aan Bert Bakker:

Gerrit was gisteren bij me om het artikel – dat hij goed vond – nog eens samen met me door te nemen en er een en ander aan te wijzigen. Het resultaat daarvan zend ik je hierbij toe. Tegelijkertijd stuur ik een doorslag aan Paul Rodenko. Verscheur dus het stuk dat ik je zaterdag meegaf.

Het artikel verscheen in dezelfde aflevering van *Maatstaf* als Rodenko’s ‘rechtzetting’. Aangezien de opmerkingen van Achterberg niet expliciet in het betoog van Meertens zijn opgenomen, wordt dit artikel hier verder buiten beschouwing gelaten.⁹⁶

Ook later nog heeft Achterberg aan verschillende personen informatie verstrekt omtrent *Spel van de wilde jacht*. In oktober 1958 beantwoordde hij, zij het zeer summier, enkele vragen die M. Rutten hem per brief had gesteld.⁹⁷ Verder heeft Achterberg met verschillende vrienden een tocht gemaakt door zijn geboortestreek – de streek tussen Leusden en Langbroek – om hen de locaties uit *Spel van de wilde jacht* aan te wijzen. De verslagen van de betrokkenen, P.J. Meertens, A. Middeldorp en S. Vestdijk, bevatten verder geen directe uitspraken van Achterberg over de bundel.⁹⁸ Wel heeft Achterberg zich expliciet over de bundel uitgelaten tegenover H.U. Jessurun d’Oliveira, zij het dat hij in dit interview voornamelijk herhaalde wat hij eerder aan Rodenko had toevertrouwd.⁹⁹

⁹⁶ P.J. Meertens, ‘Magie en folklore in Achterberg’s *Spel van de wilde jacht*. Een poging tot toelichting.’ In: *Maatstaf* 5 (1957–1958), p. 741–752. Zie ook de Bibliografie van secundaire literatuur.

⁹⁷ Collectie AMVC, Antwerpen. Zie de commentaar bij [965] ‘Tabor’, [985] ‘Recreatie’, [987] ‘Anaconda’, [989] ‘Cross-country’, [997] ‘Sluitrede’, [999] ‘Refractie’ en [1009] ‘Mon trésor’.

⁹⁸ Zie hierover: A. Middeldorp, *Het avontuur van Achterberg*, p. 89 e.v. Hetzelfde geldt voor C.J.E. Dinaux, ‘Gerrit Achterberg, zoals ik hem kende en las’, p. 757.

⁹⁹ H.U. Jessurun d’Oliveira, ‘Gerrit Achterberg’, p. 27–30. Zie ook de commentaar bij [976] ‘Tuinbaas’, [993] ‘Horeb’, [995] ‘Chauffeur’ en [1009] ‘Mon trésor’.

47.16.4 *Recensies*

- B[elder], [J.L.] d[e], '[Recensie van *Spel van de wilde jacht*.]' In: *De periscoop* 8.4 (1957–1958), p. 3.
- Brandt, W., '*Spel van de wilde jacht*.' In: *De Bussumse courant* 27 april 1957.
- B[reekveldt], W.F.G., 'Geheim achter gesloten deuren.' In: *Forum Academieale* 11.8 (1956–1957), p. 5.
- Brouwers, J., '*Spel van de wilde jacht*. Een drieluik van Gerrit Achterberg.' In: *Het laatste nieuws* 2 oktober 1957.
- Dinaux, C.J.E., '*Spel van de wilde jacht*. Laatste bundel van Achterberg.' In: *Haarlems dagblad* 31 augustus 1957.
- Dinaux, C.J.E., 'Gerrit Achterberg ter jacht.' In: *Het boek van nu* 11.2 (1957–1958), p. 43.
- Donker, A., 'De dichter Gerrit Achterberg.' In: *De nieuwe stem* 12 (1957), p. 349–353.
- Dubois, P.H., 'Een dichtkunst van niveau.' In: *Het vaderland* 8 juni 1957.
- Govaart, Th., 'Ontslag voor de manische huisbewaarder.' In: *De nieuwe eeuw* 28 september 1957.
- Govaart, Th., 'Van magie tot mystiek?' In: *Streven* 11 (1957–1958), p. 1078–1081.
- G[root], J.H. d[e], '[Recensie van *Spel van de wilde jacht*.]' In: *Hervormd Nederland* 15 maart 1958.
- Haan, J. den, 'Het spel van de te wilde jacht.' In: *Utrechtsch nieuwsblad* 31 augustus 1957.
- Kelk, C.J., 'Moderne poëzie en haar alzijdigheid.' In: *De groene Amsterdammer* 31 augustus 1957.
- Marja, A., 'Onraad in het gedicht.' In: *Haagsch dagblad* 18 mei 1957.
- Meertens, P.J., 'Magie en folklore in Achterberg's *Spel van de wilde jacht*. Een poging tot toelichting.' In: *Maatstaf* 5 (1957–1958), p. 741–752.
- Minderaa, P., '[Recensie van o.a. *Spel van de wilde jacht*.]' In: *Wending* 12 (1957–1958), p. 451–452.
- Mok, M., 'Een nieuwe bundel verzen van Gerrit Achterberg.' In: *Algemeen handelsblad* 25 mei 1957.
- Mok, M., '[Recensie van o.a. *Spel van de wilde jacht*.]' In: *Kroniek van kunst en cultuur* 17 (1957), p. 127–129.
- Morriën, A., 'Drie dichters spelend met de taal.' In: *Het parool* 26 april 1958.
- N[uis], A., 'Dichten buiten clubverband.' In: *Propria cures* 30 maart 1957.
- P[las], M. v[an] d[er], '[Recensie van *Spel van de wilde jacht*.]' In: *Elseviers weekblad* 6 juli 1957.

- Rodenko, P., 'Een poëtische autobiografie.' In: *Nieuwe Rotterdamse courant* 9 november 1957.
- Rodenko, P., 'Spiegel van de wilde jacht. Kanttekeningen bij Achterberg's *Spel van de wilde jacht*, de reactie van de kritiek en enkele persoonlijke commentaren van de dichter.' In: *Maatstaf* 5 (1957-1958), p. 708-740.
- Scheltema, T.W.L., '[Recensie van *Spel van de wilde jacht*.]' In: *Books abroad* 33 (1959), p. 285.
- Smit, G., 'Dichterlijke voorjaarsoogst, van Achterberg tot Vroman.' In: *De volkskrant* 11 mei 1957.
- Verhoeven, N., '[Recensie van o.a. *Spel van de wilde jacht*.]' In: *Delftische courant* 30 maart 1957.
- Vermeulen, J., 'Poëtische oogst 1957.' In: *Nederlandse bibliografie* 100.5 (1957-1958), p. 8-10.
- Vestdijk, S., 'Humor van een hermetist.' In: *De gids* 120.11 (1957), p. 319-326.
- Voorde, U. van de, 'Drie Hollandse en een Vlaamse dichter.' In: *De standaard* 17 augustus 1957.
- Vries, H. de, 'Betoverde scherpschutter op een "wilde jacht".' In: *Vrij Nederland* 8 juni 1957.
- Warren, H., 'Eerlijkheid en menselijkheid in vele dichtbundels onvindbaar.' In: *Provinciale Zeeuwsche courant* 21 september 1957.
- [Anoniem], '*Spel van wilde jacht*. Nieuwe bundels van Achterberg en Van der Graft.' In: *Het Binnenhof* 13 september 1958.

48.1 GEDICHTEN 1957–1959

Na de publicatie van *Spel van de wilde jacht* verschenen er in 1957 geen gedichten van Achterberg in tijdschriften. Ook in 1958 was de oogst gering, want in dat jaar werden slechts vijf nieuwe gedichten gepubliceerd. In de februari-aflevering van *Maatstaf* werd de reeks ‘Ballade van de tijd’ opgenomen – bestaande uit de gedichten [1010] ‘Memorandum’, [1011] ‘Tête à tête’, [1012] ‘Dies irae’ en [1013] ‘o.oo’¹ – en in een gezamenlijk mei/ juni-nummer van *Maatstaf* en *De gids* verscheen [1014] ‘Drieluikje voor Jany’. Voor dit nummer, samengesteld ter gelegenheid van de zeventigste verjaardag van A. Roland Holst op 23 mei 1958, had Achterberg op verzoek van Bert Bakker een bijdrage geleverd. Bakker had in september 1957 het initiatief genomen voor het gecombineerde nummer; na een aantal vergaderingen van de beide redacties werd begin januari 1958 overeenstemming bereikt over de samenstelling ervan.² Op 13 januari schreef Bakker aan Achterberg: ‘Denk aan Jany. Sluitingsdatum 15 maart. Je móét er in!’ Op 19 februari vroeg hij nogmaals: ‘is je “Drieluik” voor Jany al klaar? Stuur het mij.’ Op 23 februari zond Achterberg zijn gedicht: ‘hierbij het drieluikje. Mocht het niet aan het gestelde doel beantwoorden, stuur je het dan even terug?’ Het gedicht werd geschikt bevonden voor het *Roland Holst*-nummer, dat een week voor de zeventigste verjaardag van de dichter van de pers kwam. In feite gaat het om twee afzonderlijke, apart gezette *Maatstaf*- en *Gids*-afleveringen, die inhoudelijk vrijwel identiek zijn. In 1958 verscheen het speciale nummer ook nog in boekvorm: *A. Roland Holst zeventig jaar*.³

Verder ontving Achterberg in deze periode nog een aantal andere verzoeken tot medewerking, maar hij zou geen nieuw werk meer insturen. Zowel in 1958 als in 1959 deed Alice von Eugen tevergeefs een beroep op hem voor het jaarlijkse *Singel*-boekje van uitgeverij Querido.⁴ En op

¹ Over deze publicatie zijn geen gegevens bekend.

² Gegevens ontleend aan het *Gids*-archief, Leiden: correspondentie tussen uitgever P.N. van Kampen en de redactie (6 september en 17 november 1957) en tussen B. Voeten en E.J. Dijksterhuis (30 november 1957 en 18 januari 1958).

³ Red. B. Bakker e.a. Den Haag/Amsterdam, [1958]. Het boek is gezet van hetzelfde zetsel als de aflevering van *De gids* en wordt in deze uitgave verder buiten beschouwing gelaten.

⁴ Brieven in Querido-archief, Amsterdam.

de verzoeken van C.J.E. Dinaux om een bijdrage voor de bloemlezing *Dichters omnibus* stuurde Achterberg tot tweemaal toe een reeds gepubliceerd gedicht.⁵

48.2 DE CONSTANTIJN HUYGENSPRIJS 1959

Op 20 november 1959 ontving Achterberg een 'gelukstelegram' van Gerrit Kamphuis, die hem als secretaris van de Jan Campertstichting op de hoogte bracht van de toekenning van de Constantijn Huygensprijs voor zijn gehele oeuvre. Vijf dagen later volgde de officiële bevestiging van het bericht:

Ter bevestiging van mijn telegram heb ik de eer en het genoegen U te berichten, dat het bestuur van de Jan-Campertstichting eenstemmig heeft besloten U als erkenning van de grote waarde van Uw gehele oeuvre de Constantijn-Huygensprijs 1959 toe te kennen. Deze prijs bedraagt f 2.500,-.

In zijn brief verstrekte Kamphuis Achterberg verder enkele praktische gegevens over de uitreiking; ook vroeg hij of Achterberg bereid was een dankwoord uit te spreken, en stelde hij voor dat Jaap Harten tijdens de avond uit Achterbergs werk zou lezen. Hierover was reeds contact geweest, want in een persoonlijke toevoeging bij de officiële brief schreef Kamphuis dat Bert Bakker, die eveneens deel uitmaakte van de jury,⁶ met Harten zou overleggen over diens voordracht.

De uitreiking vond plaats op 23 december 1959, in de Raadzaal van het Haagse stadhuis. Na een openingswoord door voorzitter A. Mout las Gerrit Kamphuis de judicia voor. Het gedeelte over Achterberg luidt:

Achterbergs werk draagt een volstrekt oorspronkelijk karakter. Het is van 'gewone poëzie' onderscheiden op essentiële punten. Zijn gedichten zijn niet subjectief-bespiegeland, noch 'woordkunst', noch beschrijven zij objectieve realiteit. Het dichterwoord van Achterberg reikt naar het absolute, naar het zijn boven ruimte en buiten tijd, verder dan leven en dood. Het is terecht wel gekwalificeerd als magisch of als bezwerend. Toch is, wat deze poëzie evoceert, niet van traditionele occulte aard en evenmin stamt zij uit extatische mystische eenheidsbeleving. Achterberg overschrijdt veeleer door de macht van zijn woord iedere vorm van het gewone menselijke zijn en verheft zich tot de sfeer, waarin de mens tot bewustzijn van zijn oorsprong geraakt. Hij is bij uitnemendheid de dichter van de mogelijkheid van de mens. Achterbergs poëzie schudt ons wakker en ontstelt ons. Door haar zien wij een afglans van de wereld, waartoe wij in wezen

⁵ Respectievelijk [994] 'Watersnood' in *Dichters omnibus. Vijfde bloemlezing*. 's-Gravenhage, 1959, p. 7 en [1010] 'Memorandum' in *Dichters omnibus. Zesde bloemlezing*. 's-Gravenhage, 1960, p. 7. Deze publicaties blijven in deze uitgave verder buiten beschouwing.

⁶ De samenstelling van de 'Commissie van Advies' was: A. Mout (voorzitter), Bert Bakker, Pierre H. Dubois en Gerrit Kamphuis (secretaris).

behoren. Wij worden bewust van wat wij in waarheid zijn. Een dichter, die, een dichter-leven lang, trouw is gebleven aan deze hoge roeping van het dichterschap, wiens werk geen inzinkingen kent, heeft recht op dank van de gemeenschap, waartoe hij behoort en wier leden hij wegen heeft gewezen tot vruchtbare bezinning op eigen innerlijk.

Als vele thans nog luid klinkende stemmen allang zullen zijn verstomd, zal het nageslacht nog de toverklank van Achterbergs geladen woorden vernemen en – mag men hopen – naar vermogen verstaan.

Na de rede bij de uitreiking van burgemeester H.A.M. Kolfschoten – die vooral inging op *Ode aan den Haag* – sprak Achterberg een dankwoord uit, waarin hij ondermeer zei:

Het verheugt mij niet alleen bijzonder dit blijk van waardering te ontvangen, omdat ik weet, welke waarde daaraan wordt gehecht, maar bovendien, omdat deze stad den Haag in mijn hart een zeer eigen plaats inneemt.

Ik ben een man van buiten en ik houd van de luchten, van het wijde landschap en van de stilte; misschien dat daarom steden op mij anders en verrassender werken dan op degenen, die er altijd wonen. Een wat langduriger verblijf in uw stad heeft mij dan ook tot de ‘Ode aan den Haag’ geïnspireerd en zo er iets is, dat voor mij deze avond nog schoner maakt, dan hij reeds tevoren leek, dan is het, dat mijn vriend Jaap Harten u deelgenoot zal maken van wat mij bij het schrijven van deze gedichten heeft bewogen. Ook naar hem gaat zeker mijn dank uit.

Gij zoudt mij zelve opnieuw hebben kunnen brengen tot enkele regels van het 7e sonnet want:

‘Klokken haalden mij uit de slaap vandaan’

En weldra is het weer:

Kerstmis over den Haag om middernacht.⁷

Na Jaap Hartens voordracht uit *Ode aan den Haag* sloot de voorzitter de avond af.

Naar aanleiding van de bekroning verschenen – afgezien van korte berichten – de volgende artikelen:

Elemans, J., ‘Drie literaire prijzen. Meesterprijs voor Gerrit Achterberg.’ In: *De tijd/De Maasbode* 23 december 1959.

[Anoniem], ‘Gerrit Achterberg krijgt Constantijn Huygensprijs.’ In: *Het parool* 20 november 1959.

[Anoniem], ‘Huygensprijs voor G. Achterberg voor zijn gehele oeuvre.’ In: *Het vaderland* 20 november 1959.

[Anoniem], ‘Gerrit Achterberg. Prijs voor “geraffineerd gestamel”.’ In: *Haagsche post* 28 november 1959.

⁷ Citaat uit [919] ‘Kerstmis’. Vgl. J. Harten, ‘Herinneringen aan Gerrit Achterberg, make-laar in spookhuizen.’

[Anoniem], 'Gerrit Achterberg krijgt Constantijn Huygens prijs.' In: *Algemeen dagblad* 18 december 1959.

[Anoniem], 'Den Haag eert literatoren. Achterberg en Panhuijsen ontvingen Campert-prijzen.' In: *Haagsche courant* 24 december 1959.

[Anoniem], 'Plechtige uitreiking van letterkundige prijzen.' In: *Nieuwe Rotterdamsche courant* 24 december 1959.

[Anoniem], 'Uitreiking prijzen van de Jan Campert-stichting.' In: *Het vaderland* 24 december 1959.

48.3 NIEUWE PLANNEN

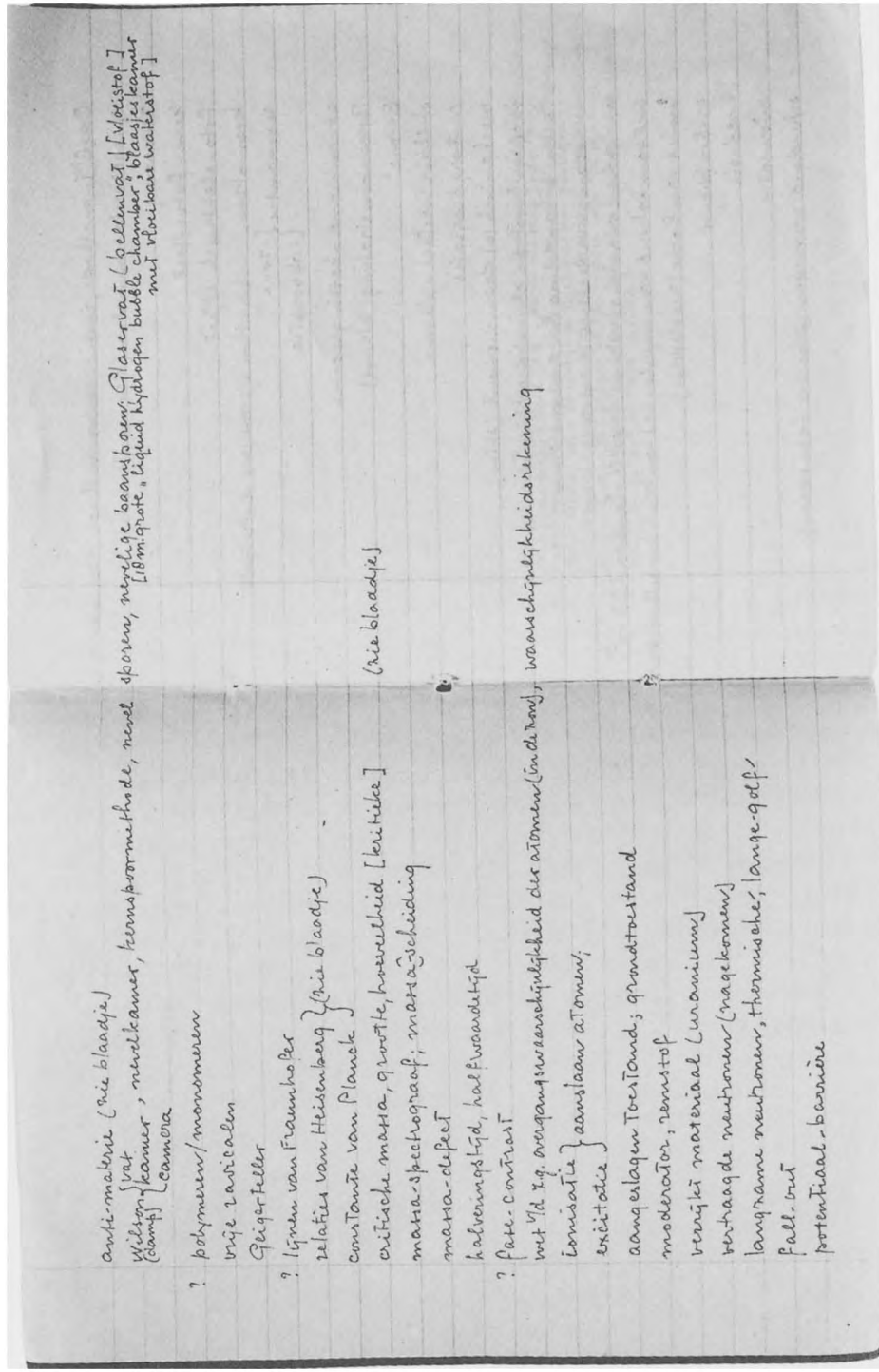
De geringe zichtbare productiviteit van de dichter in de periode na de verschijning van *Spel van de wilde jacht* heeft geleid tot speculaties omtrent een verminderde dichterlijke creativiteit van Achterberg: hij zou zijn dichtwerk zelfs als voltooid hebben beschouwd.⁸ Het valt niet te betwijfelen dat met name de ongunstige ontvangst van de bundel *Spel van de wilde jacht* Achterberg geruime tijd bezig gehouden heeft.⁹ Dat de dichter 'opgebrand' was, zijn taak volbracht achtte en op zijn lauweren rustte, wordt echter weersproken door verschillende gegevens. Tegenover H.U. Jessurun d'Oliveira verklaarde Achterberg in april 1959: 'Al zou ik het tot mijn dood moeten proberen, ik ga door. Als iemand me wijs kan maken dat ik ermee op moet houden zal ik het doen.' In één adem bracht hij zijn nieuwe bundel ter sprake, die hij – volgens eigen zeggen – nog slechts op vier plekken moest omwerken en waarvoor hij de titels *Ultima Thule* of *Vrije radicalen* overwoog.¹⁰ In 1959 en 1960 werd Achterberg bovendien in beslag genomen door de samenstelling van een vierde *Cryptogamen*-bundel (zie § 49), en werden daarnaast voorbereidingen getroffen voor een uitgave van zijn verzamelde gedichten (zie § 51).

Intussen verdiepte Achterberg zich in deze periode ook in nieuwe ontwikkelingen in de fysica en astronomie, zoals impliciet ook blijkt uit het interview met Jessurun d'Oliveira: niet alleen de titel *Vrije radicalen* is er een voorbeeld van, ook bracht Achterberg het gedicht [956] 'Aquarium' in verband met de zogenaamde 'Fraunhoferse lijnen' en noemde hij zijn

⁸ *Biografie*, p. 595–597. Vgl. p. 611: 'ruim drie jaar voor zijn zestigste verjaardag was door de dichter het verzameld werk reeds in manuscript gereed gemaakt. Hij moet zijn werk als voltooid hebben beschouwd.'

⁹ Zie hiervóór, § 47.16.

¹⁰ H.U. Jessurun d'Oliveira, 'Gerrit Achterberg', p. 32. Het betreft de bundel *Vergeetboek* (zie verder § 50).

Aantekeningen uit het groene schrift (collectie NLMD)

bundel *Spel van de wilde jacht* ‘middelpuntvliedend, of nee, het heeft met de quantentheorie te maken: elk gedicht representeert het geheel’.¹¹

Achterbergs belangstelling is gedocumenteerd in de vorm van diverse aantekeningen die hij van zijn lectuur gemaakt heeft. In een schoolschrift noteerde hij een groot aantal wetenschappelijke termen, met op enkele plaatsen een nadere uitwerking (§ 48.3.1). Achter drie termen noteerde hij ‘zie blaadje’; deze blaadjes – een typoscript en twee manuscripten – worden in § 48.3.2 en § 48.3.3 weergegeven. Sporen van deze lectuur zijn terug te vinden in een tweetal fragmenten, in de laatste twee voltooide gedichten – [1015] ‘Critische massa’ en [1016] ‘Anti-materie’ – en in ‘Fall-out’, de nieuwe versie van het gedicht [848] ‘Vrijgezel’, zoals eveneens in het vervolg (§ 48.4) zal worden beschreven.

48.3.1 *Aantekeningen uit het groene schrift*

Een schoolschrift met een groen omslag bevat een lijst van 66 termen, genoteerd in blauwe ballpoint op 6 bladzijden. De rest van het schrift is blanco, met uitzondering van de laatste pagina, waarop Achterberg een citaat noteerde. De lijst is op zijn vroegst eind 1959 ontstaan, want de toevoeging ‘zie blaadje’ bij de eerst genoteerde term ‘anti-materie’ verwijst naar een afschrift uit *Keesings historisch archief* van 31 augustus/6 september 1959.¹² De toevoeging over ‘Omega meson’ bij de term ‘filamenten’ is ná 7 oktober 1961 genoteerd, gezien de verwijzing naar een bericht in de *Nieuwe Rotterdamse courant* van die datum. Verder dient te worden opgemerkt dat Achterberg van een aantal termen reeds eerder kennis heeft genomen, zoals ‘vrije radicalen’ en ‘lijnen van Fraunhofer’, die hij zoals gezegd reeds in april 1959 in het interview met H.U. Jessurun ter sprake bracht.¹³ In transcriptie luidt de lijst als volgt:

anti-materie (zie blaadje)¹⁴

Wilson (damp)		vat	
		kamer,	nevelkamer, kernspoormethode, nevelsporen, nevelige baan-
		camera	sporen; Glaservat (bellenvat) (vloeistof) (18 m. grote ‘liquid hydrogen bubble chamber’, blaasjeskamer met vloeibare waterstof)

? polymeren/monomeren

¹¹ H.U. Jessurun d’Oliveira, ‘Gerrit Achterberg’, p. 27. Zie de commentaar bij [956] ‘Aquarium’. De theorie over *Spel van de wilde jacht* had Achterberg reeds eind 1957 uitgesproken tegenover Paul Rodenko (zie hiervóór, p. 555).

¹² Zie over het cahier en het bijbehorende typoscript ook H. Vermeulen, ‘Wetenschap aan het woord. Over “Anti-materie”.’

¹³ Zie hiervóór, § 48.3.

¹⁴ Zie § 48.3.2.

vrije radicalen
 Geigerteller
 ? lijnen van Fraunhofer
 relaties van Heisenberg } (zie blaadje)
 constante van Planck }
 kritische massa, grootte, hoeveelheid (kriteke) (zie blaadje)¹⁵
 massa-spectograaf; massa-scheiding¹⁶
 massa-defect
 halveringstijd, halfwaardetijd
 ? fase-contrast
 wet v/d z.g. overgangswaarschijnlijkheid der atomen (in de zon), waarschijnlijkheids-
 rekening
 ionisatie } aanslaan atomen;
 excitatie }
 aangeslagen toestand; grondtoestand
 moderator, remstof
 verrijkt materiaal (uranium)
 vertraagde neutronen (nagekomen)
 langzame neutronen, thermische-, lange-golf-
 fall-out
 potentiaal-barrière
 C14 (C¹⁴)-methode, radio-carbonmethode, radiokoolstofmethode
 spiegelbeeldsymmetrie (der neutrino's)
 ? zwarting
 kern-fotoëffect
 foto-elektrisch effect
 kosmotron bevatron 6,2 miljard electronvolt
 resonantie } -zone
 } -absorptie
 atoombrand = kettingreactie
 Tsjerenkowstraling (blauw)
 $E = mc^2$
 stellair weefsel = plasma
 autoradiografie
 mechanisch(e) draaimoment (spin)
 isospin (isotope of isobare spin) Het behoud van isospin is equivalent met ladings-
 onafhankelijkheid (c.q. -symmetrie) van kernkrachten. Proton en neutron: 2 ver-
 schillende ladingstoestanden van éénzelfde deeltje (het nucleon); (isotopische spin:
 'isotopische draaiing': wijze waarop de ene magneet inwerkt o/h magn. veld v/d

¹⁵ De notities over de 'relaties van Heisenberg' en 'kritische massa' worden in § 48.3.3 weergegeven.

¹⁶ Bij het koppelteken plaatste Achterberg een samenvoegingsteken.

andere. De spin geeft proton lading. Neutron heeft gelijke, elkaar opheffende pos. en neg. lading).

Pauli-behandeling v/d gewone spin

rembaan¹⁷ (van deeltjes i/d reactor)

werkzame afmeting (volume) (= golfl. = lambda $\lambda = \frac{h}{mv}$)

wet van behoud van impuls = wet van beh. v. hoeveelh. v beweging

limiet van Roche (zie blaadje)¹⁸

grafiekpapier

? hodologie

informatie

scheidend vermogen (scherper focuseren)

filamenten (draden gecondenseerd gas) Omega meson, gevonden door Macglic; massa 1540 electronenmassa's; geen elec. lading; (NRC 7-x-'61)¹⁹

globulen (pre-stellaire)

granulatie

roodverschuiving } optisch
 } radio

Astro-Tracker, stervolger, telescopisch oog

dislocatie

? commando's

puls (bv. radarpuls)

Op de laatste bladzijde van het cahier staat (omgekeerd geschreven):

Nernst: 'zijn speculaties over de energie v/h nulpunt' (Hoe leven wij morgen, Baade, blz. 43)²⁰

48.3.2 *Typoscript Keesings historisch archief*

In het cahier bevindt zich een typoscript, dat een afschrift bevat van een artikel uit *Keesings historisch archief* nr. 1471 (31 augustus/6 september 1959), p. 15141:

Nieuwe methode voor theoretisch natuurwetenschappelijk onderzoek.

Het laboratorium voor stralingsonderzoek van de Universiteit van Californië te Berkeley is kortgeleden gereed gekomen met de bouw van een ingewikkeld apparaat, waarvan het essentiële onderdeel een afgesloten ruimte met vloeibare waterstof is. (Waterstofgas wordt vloeibaar bij -252,7° C).

¹⁷ Verbeterd uit *renbaan*

¹⁸ Zie § 48.3.3.

¹⁹ [Anoniem], 'Omega meson.' In: *Nieuwe Rotterdamse courant* 7 oktober 1961.

²⁰ Citaat uit H. Kienle, 'Ontwikkelingsprocessen in het heelal.' In: F. Baade e.a., *Hoe leven wij morgen?* Vert. R. Limburg. Utrecht/Antwerpen, 1959, p. 27-43. Deze publicatie bevindt zich in de collectie Achterberg.

Vanuit de grote atoomkraker Bevatron van het laboratorium, die spanning kan opwekken tot 6 miljard volt, wordt een stroom van antiprotonen geleid door een buis van 60 m lang naar de waterstof-kamer, die 500 l inhoud heeft. Antiprotonen, of antimateriedeeltjes,²¹ komen niet in de natuur voor, althans niet in dit gedeelte van het heelal, maar zij ontstaan als 'kunstprodukten' bij kernexperimenten. Zij bezitten eigenschappen die het tegengestelde zijn van die der gewone materie.

Hiermede in contact gebracht, vernietigen de twee elkander volkomen, d.w.z. ze lossen zich op in stralende energie. Een ontploffing van een A-bom is hierbij vergeleken kinderspel. Men heeft meer dan eens de veronderstelling geuit, o.a. op een internationale conferentie over kernenergie te KIEW, dat er buiten onze materiële wereld iets zou kunnen bestaan als een antimateriële wereld.

Op hun weg door de waterstofkamer te Berkely nu, laten de anti-protonen smalle strepen na, die bestaan uit belletjes waterstofgas. Deze sporen zijn maar een fractie van een seconde zichtbaar, maar men weet ze te fotograferen. Uit de aldus verkregen afbeeldingen hoopt de ontwerper van het instrument,²² dr. LUIS ALVAREZ, een stap nader te komen tot de oplossing van de laatste raadselen omtrent energie en materie en hun samenhang, aldus TIME.

(Uit Keesings Historisch Archief No. 1471 31-8/6-9-1959)

48.3.3 *Overige notities*

Op twee blaadjes uit een kladblok heeft Achterberg met potlood aantekeningen gemaakt van zijn lectuur van drie boeken: H. Groot, *Symptomen van een nieuwe geesteshouding* (Arnhem, 1959), Robert Jungk, *Licht van duizend zonnen* (Amsterdam, [1957]) en Karl Gilzin, *Naar verre werelden* (Amsterdam, 1958). Onderaan het eerste blaadje (voorzijde) staat een verwijzing naar een krantenartikel, dat niet nader geïdentificeerd kan worden:²³

'onzekerheidsbetrekkingen' van Heisenberg
'onbepaaldheidsrelaties van Heisenberg'
of relaties van Heisenberg

de massa van $\left\{ \begin{array}{l} x \\ \text{het deeltje} \end{array} \right\}$ de onbepaaldh. in $\left\{ \begin{array}{l} x \\ \text{de snelh.} \end{array} \right\}$ de onbepaaldh. $\left\{ \begin{array}{l} \text{in de plaats} \\ \end{array} \right\} = h^{24}$

waarin h de beroemde 'constante van Planck' is, een zeer klein getal.

²¹ Dit woord is door Achterberg met blauwe ballpoint onderstreept.

²² Verbeterd uit *intrument*,

²³ Zie over deze notitie ook B. Peperkamp, 'Bij Achterberg op tafel kijken. Over een fysieke notitie uit zijn literaire nalatenschap.'

²⁴ De formule is omcirkeld.

(Naarmate de plaats beter bekend is, treedt meer en meer onzekerheid op aangaande de bijbehorende snelheid, en als omgekeerd de snelheid steeds zuiverder gemeten kon worden, zou de plaats van het deeltje minder nauwkeurig bekend zijn. Deze onverwachte staat van zaken wordt uitgewerkt door de bedoelde relaties van Heisenberg. Wij kunnen die, ontdaan van hun wiskundig gewaad, aldus opschrijven:²⁵

uit Dr. H. Groot: Symptomen van een nieuwe
geesteshouding Van Loghum Slaterus/Arnhem
1959 blz. 120²⁶

Krantenartikel(-bericht):

de z.g. *onnauwkeurighedsregel van Heisenberg* die zegt dat het onmogelijk is tegelijkertijd te bepalen zowel de nauwkeurige positie als de nauwkeurige beweging van het elektron.

Z.O.Z.

Op de keerzijde van het blaadje staat een passage uit het boek *Licht van duizend zonnen* van Robert Jungk, handelend over het laatste stadium in de ontwikkeling van de atoombom te Los Alamos (New Mexico) door Luis W. Alvarez en Louis Slotin, met name over de constructie van het ontstekingsmechanisme van de bom in 1945:

Robert Jungk: Licht van duizend zonnen Scheltens & Giltay – A'dam (oorspronkelijke titel 'Heller als tausend Sonnen' Uitgave Scherz & Goverts Verlag GMBH. Vertaling J.F. Kliphuis

blz. 199/200:

Inmiddels experimenteerde Slotin met het inwendige van de bom. Dit bestond uit twee halve bollen, die pas wanneer de bom werd afgeworpen met elkaar in contact mochten komen, waardoor in het bijeengevoegde uranium een 'kritische massa' zou ontstaan. De bepaling van de grootte van deze kritische massa (in het jargon van Los Alamos eenvoudig de 'crit' geheten), was een van de voornaamste problemen, waaraan de theoretische afdeling werkte. Over de benodigde hoeveelheid uranium, de spreiding, de afstand, die moest worden afgelegd door de neutronen die de kettingreactie moesten veroorzaken en nog een hele serie andere bijzonderheden, had men nu wel vrij betrouwbare gegevens. Om volkomen zeker te zijn moest dit echter bij iedere bom experimenteel worden gecontroleerd. Dit was de taak van de groep, waartoe²⁷

Slotin placht bij dit experiment geen bijzondere voorzorgsmaatregelen te nemen. Zijn enige instrumenten waren twee schroevendraaiers, waarmee hij de beide halve bol-

²⁵ Deze tekst is met een pijl verbonden met de bovenstaande formule.

²⁶ De titelbeschrijving is omcirkeld.

²⁷ De passage *Over de benodigde [...] waartoe* werd door Achterberg doorgehaald. Later maakte hij de doorhaling ongedaan, zonder het vervolg over te nemen. Het vervolg luidt: 'waartoe ook Slotin behoorde, een team, dat werd geleid door de ontdekker van de splitsing O.R. Frisch, die men uit Engeland naar Amerika had overgebracht.'

len uiterst behoedzaam over een rails naar elkaar toeschoof. Hij mocht het 'kritische punt' maar even bereiken en moest de dan ontstane kettingreactie onmiddellijk weer afbreken door de bollen weer uit elkaar te schuiven. Wanneer hij dit punt overschreed of niet snel genoeg handelde, kon de massa 'overkritisch' worden en dan zou het gevolg een kernexplosie zijn.

z.o.z.

Het tweede blaadje bevat een fragment uit Karl Gilzin, *Naar verre werelden*:

... wanneer een hemellichaam wentelt om een ander, dat zeer veel groter is, wordt het uit elkaar gerukt als het binnen 2,45 x de straal van het grote hemellichaam geraakt. Die kritische afstand heet de 'limiet van Roche'.

(Uit: naar verre werelden; Karel Gilzin; uitgeverij Pegasus Amsterdam 1958; blz 21.)
(Oorspronkelijke titel: Poetesjestwie k dalekim miram. Vertaald en bewerkt door: H. Nijman.)²⁸

48.4 LAATSTE GEDICHTEN

48.4.1 *Onvoltooide gedichten*

Enkele sporen van de hierboven gepresenteerde natuurwetenschappelijke aantekeningen zijn terug te vinden in twee van de in totaal 43 onvoltooid gebleven gedichten, die zich in de collectie Achterberg bevinden.²⁹ De datering van deze fragmenten – in verreweg de meeste gevallen betreft het aanzetten van één of enkele regels – is onzeker. Alleen op grond van de verwijzingen naar de aantekeningen in twee fragmenten kan worden vermoed dat deze eind jaren vijftig zijn ontstaan. Het betreft [38] '*Nevelkamer van Wilson is*', waarin de beginregel verwijst naar de aantekeningen in het groene cahier (zie hiervóór, § 48.3.1), en [42] 'Lage flux', waarin de zogenaamde lage flux-reactor wordt genoemd. Al komt dit specifieke type reactor niet letterlijk in Achterbergs aantekeningen voor, het kan niet anders of hij is op deze term gestuit bij de bestudering van boeken over kernreactie.

48.4.2 [1015] '*Critische massa*' en [848] '*Fall-out*'

Een duidelijk relatie met de aantekeningen is te vinden in de titels van de gedichten [1015] '*Critische massa*' en [848] '*Fall-out*' (de nieuwe ver-

²⁸ Hieronder stond: 'H. Gartmann: Vlucht in de Ruimte (1956) vert. mr. E. Franquinet'. Deze titelbeschrijving werd eerst omcirkeld en vervolgens doorgehaald.

²⁹ Zie Appendix A, [3] '*windstrepen Bloed[vaten] liggen in de lucht*,' tot en met [45] '*De baring-vrouw was vriendelijk vandaag*'.

sie van 'Vrijgezel'): beide termen staan genoteerd in het groene cahier (zie § 48.3.1). Over het verschijnsel 'critische massa' heeft Achterberg bovendien gelezen in het boek *Licht van duizend zonnen* van Robert Jungk, blijkens de door hem overgeschreven passage daaruit (zie § 48.3.3). De term 'fall-out' blijkt bij nader inzien dubbelzinnig door Achterberg te zijn gebruikt, althans gezien zijn eigen verklaring tegenover A. Middeldorp, begin januari 1962:

Aan *Fall-out* ben ik gekomen door de romantitel *Zij vielen uit Gods hand*.³⁰ Van 'vallen uit' kwam ik op 'fall-out' en dit laatste woord werd het. Kaïn viel uit Gods hand, maar er valt ook radio-actieve neerslag. Daardoor kon Nimrod in het vers voor de zondvloed komen. 'Totdat' in de voorlaatste regel blokkeert inderdaad, maar het woord heeft toch ook zijn gewone betekenis gehouden. De radioactieve deeltjes zijn hoog opgejaagd en komen pas lang na de explosie neer. De explosie (de zondvloed) had voor Nimrod plaats; de dodende neerslag valt lang na hem. Ik bedoel: het oordeel komt neer altijd op ons neer.³¹

Volgens Achterberg paste 'de titel *Fall-out* [...] bovendien goed na *Critische massa*, het gedicht dat ervoor geplaatst werd in *Maatstaf*'.³² Hij deed hiermee op de publicatie van de twee gedichten het jaar daarvoor, in de *Maatstaf*-aflevering van maart 1961. Over deze publicatie zijn verder geen gegevens bekend.

48.4.3 [1016] 'Anti-materie'

Op 10 juli 1961 schreef Nel van Breevoort-Noordzij aan Achterberg dat zij benieuwd was naar zijn 'gedachtenontwikkeling ten aanzien van de anti-materie etc. Werk je nog aan die cyclus?' Hieruit blijkt dat Achterberg op dat moment bezig was met het onderwerp anti-materie, zoals gedocumenteerd in zijn aantekening in het groene cahier en het afschrift uit *Keesings historisch archief*.³³ Dat hij plannen had voor een cyclus, zou ook Cathrien Achterberg-van Baak zich later herinneren. In antwoord op de vraag van Wim Hazeu waarom Achterberg aan het einde van zijn leven vrijwel niets meer geschreven had, wees zij onder andere op dit gedicht:

Hij was daar heel erg gelukkig mee en had het gevoel dat het op den duur misschien wel een cyclus zou kunnen worden. [...] Ik geloof ook, als hij was blijven leven, dat

³⁰ H.W. Richter, *Zij vielen uit Gods hand*. Vert. M.G. Schenk. Baarn, 1952.

³¹ A. Middeldorp, 't Woord heeft het laatste woord', p. 201. Zie ook: Dez., *De wereld van Gerrit Achterberg*, p. 161–162.

³² Zie verder de commentaar bij het gedicht.

³³ Zie respectievelijk § 48.3.1 en § 48.3.2.

hij met zijn werk een hele andere richting ingegaan zou zijn, meer gericht op de kern-energie, misschien vandaar de naam 'Anti-materie'.³⁴

Volgens haar werd het gedicht in de periode rond Kerst 1961 voltooid. Van de geplande cyclus is niet veel meer gekomen: de eerder vermelde fragmenten zijn de enige overblijfselen waarmee Achterberg mogelijkerwijs een andere richting had willen inslaan. In het eerste nummer van *Maatstaf* dat na het overlijden van Achterberg op 17 januari 1962 verscheen, werd [1016] 'Anti-materie' gepubliceerd, met als onderschrift: 'Het laatst voltooide gedicht, in zijn nalatenschap aangetroffen.'

³⁴ Mededeling J.C. Achterberg-van Baak op geluidsband bij W. Hazeu, *Gerrit Achterberg*. Culemborg, 1984. Literaire leesbundels.

49 Cryptogamen 4

49.1 VOORBEREIDINGEN VOOR DE BUNDEL

In september 1959 heeft Achterberg met uitgeverij Querido een gesprek gevoerd over de uitgave van *Vergeetboek* en de dundrukeditie van zijn verzameld werk. Afgesproken werd dat *Vergeetboek* in het voorjaar van 1960 zou verschijnen en het verzameld werk een jaar later, om de 'nieuwe bundel eerst een kans van verspreiding te geven'.¹ De geplande verschijningsdatum van het verzameld werk werd in de eerste helft van 1960 verschoven, omdat in de tussentijd het plan was opgevat eerst nog een vierde *Cryptogamen*-bundel uit te geven. Begin juli kwamen Tine van Buul en Fred von Eugen bij Achterberg op bezoek om 'over deel iv van de Cryptogamen en over het Verzameld Werk' te overleggen.² De tijdens dat gesprek gemaakte afspraken met betrekking tot *Cryptogamen 4* luiden:

Wij zullen dus in het voorjaar van 1961 'CRYPTOGAMEN IV' uitgeven. Je zult hiervoor zelf de kopij persklaar maken en ons begin september de persklare kopij ter hand stellen.

Wij hebben intussen van Bert Bakker bericht gekregen, dat hij er mee akkoord gaat, dat wij 'Ode aan Den Haag' en 'Ballade van de gasfitter' in 'Cryptogamen iv' opnemen.

Een contract in drievoud voor deze uitgave vind je hierbij. Twee exemplaren krijgen wij graag getekend van je terug; één exemplaar is bestemd voor jouw archief.³

In het contract was onder meer bepaald dat de oplage van de uitgave 1050 exemplaren zou bedragen, dat Achterberg de kopij op 1 september 1960 zou inleveren en de drukproeven zelf zou corrigeren.⁴ Deze laatste bepaling zou vervolgens weer ongedaan gemaakt worden. Toen Achterberg op 7 september de kopij aan Querido stuurde, schreef hij:

Ingesloten de copy voor Cryptogamen iv, die ik t.z.t. weer gaarne tegemoet zie. Zoals we telefonisch al overeenkwamen, worden de drukproeven dus op de uitgeverij gecorrigeerd en brengt dat verder geen kosten mee.

¹ Brief van Fred von Eugen aan Achterberg, 29 september 1959, Querido-archief, Amsterdam.

² Brief van Tine van Buul aan Achterberg, 27 juni 1960.

³ Brief van Tine van Buul aan Achterberg, 11 juli 1960. De verschijning van het 'Verzameld Werk' werd uitgesteld tot voorjaar 1965 (zie verder § 51.1).

⁴ Het contract is gedateerd op 11 juli 1960. Een exemplaar bevindt zich in de collectie Achterberg, een doorslag in het Querido-archief te Amsterdam.

Wil je zo goed zijn nog even het © aan te brengen, met omschrijving?

En mag ik straks bij de present-exemplaren (1-15 en 1) ook een werkexemplaar ontvangen? Dan heb ik nl. de copy voor de dundruk alvast compleet in huis.⁵

49.2 KOPIJ VOOR DE BUNDEL

De kopij voor *Cryptogamen 4* bestaat uit losgescheurde bladzijden van de bundels *Sneeuwwijje*, *Mascotte*, *Cenotaaf*, *Ode aan den Haag*, *Ballade van de gasfitter*, *Autodroom* en *Spel van de wilde jacht*. De gedrukte paginanummers van de afzonderlijke bundels zijn vervangen door een doorlopende nummering ('5' tot en met '230'). De kopij van het voor- en nawerk bestaat uit respectievelijk drie en tien typoscripten, die ter uitgeverij zijn vervaardigd. Op deze bladen en op diverse bladzijden van de afzonderlijke bundels zijn door Gerrit Noordzij zetinstructies in potlood en blauwe inkt aangebracht. Ook is de gehele kopij in blauwe inkt opnieuw genummerd ('1' tot en met '247'). Deze nummering is gelijk aan de uiteindelijke paginering van *Cryptogamen 4* (zie § 49.4).

De samenstelling van de afzonderlijke bundels is in de kopij niet gewijzigd, op één geval na: de verwijdering van het gedicht [848] 'Vrijgezel' uit *Mascotte*. De desbetreffende bladzijde uit *Mascotte* (p. 36) is in de kopij met potlood doorgehaald.⁶ Uit aantekeningen van Achterberg blijkt dat hij – zoals ook het geval was bij de voorgaande *Cryptogamen*-bundels – een lijstje had gemaakt van de veranderingen die in de kopij moesten worden aangebracht. Dit lijstje bleef niet bewaard.⁷ De varianten en correcties zijn door Daisy Wolthers overgenomen in de kopij. Van twee gedichten verving zij de bundelversie door een nieuw typoscript: [604] 'Papyroline' en [807] 'Transplantatie'.⁸

49.3 DRUKPROEF, VERDERE VOORBEREIDINGEN

Van *Cryptogamen 4* is alleen een eerste drukproef van een aantal pagina's overgeleverd, die vervaardigd is ten behoeve van het reisvel. De proef bevat het voorwerk van de bundel (p. [1]–[4]), het titelblad van de afde-

⁵ Brief, Querido-archief, Amsterdam.

⁶ Twee nieuwe versies van dit gedicht had Achterberg reeds in 1955 gepubliceerd en een laatste versie zou nog in maart 1961 verschijnen. Zie verder de commentaar bij [848] 'Vrijgezel'.

⁷ Achterbergs aantekeningen luiden: 'Veranderingen in Crypt. iv ook aanbrengen op verander-lijst Laatste stad' en: 'Zijn de veranderingen in copy Crypt iv klaar, dan deze veranderingen doorhalen met rood potlood op de veranderlijsten in kistje.' Later voegde hij hieraan toe: '(gedaan)'.

⁸ Bij [604] 'Papyroline' heeft Wolthers eerst veranderingen in de gedrukte tekst van *Sneeuwwijje* aangebracht. Later is het typoscript met een nieuwe versie bijgevoegd.

ling *Sneeuwmitje*, de eerste twee gedichten uit die bundel (p. [5]–8) en de inhoudsopgave (p. 9–15). Op de proef zijn door Gerrit Noordzij verschillende zetinstructies genoteerd.

Uit de correspondentie van uitgeverij Querido blijkt dat de productie van *Cryptogamen 4* in de periode januari/maart 1961 heeft plaatsgevonden.⁹ Op 7 januari 1961 stuurde Tine van Buul ‘papier van Ubbens: wit houtvrij romandruk Scandi mat, 90 grs. [...] o.m. bestemd voor Gerrit Achterberg “Cryptogamen 4”’ aan de drukker, en vroeg zij om twee dummies op de juiste dikte. De dummies werden op 9 januari aan Querido gezonden. De eerste proef volgde circa een week later. Op 20 januari stuurde Van Buul de ‘complete gecorrigeerde eerste proef’ retour en vroeg zij om een revisieproef. Uit een brief van 2 februari blijkt dat Van Buul de revisie ontvangen heeft, tezamen met een nota voor extra-correctiekosten van f 90,75. In de genoemde brief eiste Van Buul dat deze nota ingetrokken zou worden, omdat de extra-correctie voornamelijk zetfouten betrof. De enige correcties die volgens haar voor rekening van Querido kwamen, waren ‘het verloop van pag. 76 t/m 78’¹⁰ en de correctie in het woord ‘fotocopie’ in het copyright. De nota werd inderdaad ingetrokken. Op 15 februari 1961 stuurde Reinold Kuipers¹¹ ‘na zorgvuldige correctie’ de revisieproef aan de drukker en gaf hij het fiat voor afdrukken van ‘1000 en 60 exemplaren en over’. Uit deze formulering blijkt dat de drukker extra exemplaren moest drukken indien hij papier over hield. Op 6 maart 1961 stuurde Boosten & Stols inderdaad meer exemplaren in losse vellen dan de officiële 1060, maar hoeveel dit er zijn geweest, valt niet meer te achterhalen.¹²

49.4 DE EERSTE DRUK VAN CRYPTO GAMEN 4

Op 17 maart 1961 kwam *Cryptogamen 4* van de binder en stuurde Tine van Buul het afgesproken aantal auteursexemplaren (de nummers 1–15

⁹ De (doorslagen van) brieven van Tine van Buul en drukkerij Boosten & Stols bevinden zich in het Querido-archief te Amsterdam. Correspondentie met binderij J.A. van Waarden is niet teruggevonden.

¹⁰ Het betreft [852–854] ‘Ballade van de winkelbediende’. De typograaf had in de kopij aangegeven dat de gedichten gestapeld moesten worden. In de eerste drukproef zal hij aangegeven hebben dat ieder gedicht op een nieuwe pagina moest beginnen, zoals in *Cryptogamen 4* is gebeurd.

¹¹ Reinold Kuipers had per 1 oktober 1960 de functie van Alice von Eugen bij uitgeverij Querido overgenomen. Zie A.L. Sötemann, *Querido van 1915 tot 1990. Een uitgeverij*. Amsterdam, 1990, p. 135 e.v.

¹² Het verzendbriefje bij de lading vermeldt: ‘*Cryptogamen 4* [//] vel 1 t/m 16 [//] oplaag 1060 + over’. De meegestuurde ‘tellijst met opgave van het verbruikte papier’ is niet overgeleverd.

en 1) aan Achterberg. Ook stuurde zij de kopij van de bundel terug, ‘met het oog op de samenstelling van de dundrukeditie van je verzen’.¹³ Achterberg was zeer tevreden over de uitgave, te oordelen naar wat Tine van Buul schreef naar aanleiding van een bezoek aan Achterberg: ‘[...] wij waren erg in ons schik dat je zo blij was met “Cryptogamen 4”’.¹⁴

In het *Nieuwsblad voor de boekhandel* van 30 maart 1961 staat de bundel als volgt vermeld: ‘Achterberg, Gerrit[:] Cryptogamen. Amsterdam, Em. Querido. 20^s x 12^s. Dl. 4. Sneeuwvitje. Mascotte. Cenotaaf. Ode aan Den Haag. Ballade van de gasfitter. Autodroom. Spel van de wilde jacht. 248 blz. Geb. fl. 14.50’.¹⁵ De samenstelling van de bundel is als volgt:¹⁶

[Stofomslag]	CRYPTO [//] GAMEN [//] GERRIT [//] ACHTER [//] BERG 4 [verticaal gedrukt:] QUERIDO ¹⁷
[Band voorplat]	GA [initialen door elkaar getekend]
[Schutblad]	
[1]	CRYPTOGAMEN [//] 4
[2]	[blanco]
[3]	GERRIT ACHTERBERG [//] CRYPTOGAMEN [//] 4 [//] SNEEUWUITJE / MASCOTTE [//] CENOTAAF / ODE AAN DEN HAAG [//] BALLADE VAN DE GASFITTER [//] AUTODROOM [//] SPEL VAN DE WILDE JACHT [//] [vignet] [//] AMSTERDAM [//] EM. QUERIDO’S UITGEVERSMACHTSMAATSCHAPPIJ N.V. [//] MCMLXI
[4]	Copyright 1961 by Gerrit Achterberg, Holland. [volgt copyright-clausule]
[5]	SNEEUWUITJE
[6]	[blanco]
7–41	[792] ‘Weerbericht’ tot en met [817] ‘Spel’
[42]	[blanco]
[43]	MASCOTTE
[44]	[blanco]
45–75	[827] ‘Mascotte’ tot en met [847] ‘Erfvijand’
76–78	[852–854] ‘Ballade van de winkelbediende I–III’
[79]	CENOTAAF
[80]	[blanco]
81–114	[858] ‘Droomlot’ tot en met [896] ‘Clair-obscur’

¹³ Doorslag brief, Querido-archief, Amsterdam.

¹⁴ Brief, 23 maart 1961. Het bezoek vond plaats op 21 maart.

¹⁵ In het *Nieuwsblad voor de boekhandel* van 23 maart 1961 werd de bundel ook reeds vermeld in een advertentie van uitgeverij Querido (‘Nu uit! Nu uitstallen!’).

¹⁶ Voor de precieze inhoud van de ongewijzigde bundels wordt verwezen naar de beschrijvingen van de afzonderlijke bundels. Alleen de verandering in de samenstelling van *Mascotte* wordt gedetailleerd weergegeven.

¹⁷ Zie de reproductie in *Schrijvers prentenboek*, p. 52. Op de binnenflappen van het stofomslag staan uitgeversteksten over Achterberg.

[115]	ODE AAN DEN HAAG
[116]	[<i>blanco</i>]
117–131	[913] ‘Noordeinde’ tot en met [927] ‘Passage’
[132]	[<i>blanco</i>]
[133]	BALLADE VAN DE GASFITTER
[134]	[<i>blanco</i>]
135–148	[871] ‘Ballade van de gasfitter I’ tot en met [882] ‘Ballade van de gasfitter XIV’
[149]	AUTODROOM
[150]	[<i>blanco</i>]
151–163	[886] ‘Valuta’ tot en met [931] ‘Rorschach’
[164]	[<i>blanco</i>]
[165]	SPEL VAN DE WILDE JACHT
[166]	[<i>blanco</i>]
[167]	PROLOOG
[168]	[<i>blanco</i>]
169–232	[979] ‘Beau lieu’ tot en met [1009] ‘Mon trésor’
[233]	INHOUD, BIBLIOGRAFIE EN COLOPHON
[234]	[<i>blanco</i>]
235–[241]	[<i>volgt inhoudsopgave</i>]
[242]	[<i>blanco</i>]
243–[244]	BIBLIOGRAFIE VAN GERRIT ACHTERBERG [<i>volgt opgave van de eerder verschenen bundels</i>]
[245–246]	[<i>blanco</i>]
[247]	COLOPHON [//] Deze bundel is te Maastricht gezet uit de Bembo en [//] gedrukt bij Boosten & Stols in 1961. Er zijn 1000 [//] genummerde exemplaren. De nummers 1 tot en met [//] LX zijn niet in de handel. Dit is nummer
[248]	[<i>blanco</i>]
[Schutblad]	
[Band achterplat]	
[Stofomslag]	

De typografische vormgeving van de bundel was in handen van Gerrit Noordzij. Blijkens de omslagtekst werd de band (beige linnen met zwarte opdruk) ontworpen door Theo Kurpershoek en het stofomslag (van bruin-rood papier met witte en zwarte belettering) door Boudewijn Ietswaart.

49.5 DE ONTVANGST VAN DE BUNDEL

49.5.1 *Verkoop en honorarium*

Het honorarium voor *Cryptogamen 4* was gesteld op 15% per verkocht exemplaar (zonder aftrek van omzetbelasting). Hiervan ontving Achter-

berg *f* 250,— als voorschot. Blijkens de overgeleverde afrekeningen is de verkoop van de bundel als volgt verlopen: 1961: 585; 1962: 260; 1963: 85; 1964: 33; 1965: 26. Bij de laatste afrekening staat vermeld dat de voorraad nul exemplaren bedraagt. In totaal zijn er dus 989 exemplaren verkocht. In 1962–1965 werden daarnaast 12 exemplaren als ‘present en defect’ opgegeven. Tezamen met de 15 exemplaren die Achterberg ontving, is de officieel aangegeven oplage van 1000 arabisch genummerde exemplaren dus ruim overschreden, nog afgezien van de mogelijkheid dat er nog meer exemplaren zijn gedrukt (zie § 49.3), die – evenals de romeins genummerde exemplaren – voor promotie en recensie zijn verspreid.

Cryptogamen 4 werd in 1963 herdrukt in de postume uitgave *Verzamelde gedichten* (zie verder § 51).

49.5.2 *Recensies*

Bittremieux, C., ‘Het kryptische huwelijk.’ In: *Hollands weekblad* 26 juli 1961.

Brandt, W., ‘Twee dichters.’ In: *De Bussumse courant* 15 april 1961.

Calis, P., ‘Gerrit Achterberg of het afscheid van de mythe.’ In: *Algemeen handelsblad* 3 juni 1961.

Dubois, P.H., ‘Poëzie van Gerrit Achterberg en Guillaume van der Graft.’ In: *Het vaderland* 8 juli 1961.

Govaart, Th., ‘Vrouw, woord en God. Over de poëzie van Gerrit Achterberg.’ In: *Kultuurleven* 29.1 (1962), p. 21–35.

Nord, M., ‘Dichters van dood en van leven.’ In: *Het parool* 19 augustus 1961.

Smit, G., ‘Dichtkunst op smalle basis.’ In: *De volkskrant* 15 juli 1961.

Stuiveling, G., ‘Achterberg: wonde en wonder.’ In: *Haagsch dagblad* 15 juli 1961.

50 Vergeetboek

50.1 VOORGESCHIEDENIS

Van de gedichten die Achterberg in 1961 zou opnemen in *Vergeetboek* waren er 33 reeds in de periode tussen augustus 1953 en december 1955 in verschillende tijdschriften en periodieken gepubliceerd. Deze gedichten raakten in eerste instantie in het ‘vergeetboek’ doordat Achterberg eind 1955 de samenstelling van *Spel van de wilde jacht* ter hand nam.¹

Van bijna alle gedichten uit 1953–1955 zijn klad- of nethandschriften overgeleverd, van de meeste gedichten ook typoscripten.² Deze typoscripten zijn in alle gevallen vervaardigd op basis van de manuscripten, dus vóórdat de gedichten werden voorgepubliceerd. Later heeft Achterberg de verschillende typoscripten samengevoegd met het oog op een eventuele bundeling (zie hierná, § 50.2). Waarschijnlijk gebeurde dit op het moment dat hij alle desbetreffende gedichten bij tijdschriften had ondergebracht (eind 1955), dus nog voordat hij aan het *Spel van de wilde jacht* begon. In het interview dat H.U. Jessurun d’Oliveira in 1959 met de dichter had zei deze in ieder geval het volgende over de voorgeschiedenis van de bundel:

De nieuwe bundel heeft twee, drie jaar gelegen, en dat is toch wel vruchtbaar geweest. Het *Spel van de wilde jacht* is erdoorheen gelopen. De critici zullen me er wel op aangrijpen, dat de ontwikkelingslijn niet is doorgetrokken. Maar voor mij is het wel nieuw. Elk gedicht is weer nieuw.³

Uit de eerste manuscripten en typoscripten van de gedichten valt geen nadere informatie af te leiden omtrent de ontstaansdatum van de gedichten. De datum van voorpublicatie is dus meestal de enige aanwijzing voor de datering van de gedichten.⁴ Deze chronologie zou Achterberg, op een enkel geval na, ook bij de samenstelling van *Vergeetboek* aanhouden.

¹ Zie hiervóór, § 47.1.

² Zie ook de Lijst van documentaire bronnen, H-92 en H-93. Alleen van [949] ‘10 Mei I’ en [950] ‘10 Mei II’ zijn geen manuscripten overgeleverd, wél een vroege versie in typoscript (zie H-87).

³ H.U. Jessurun d’Oliveira, ‘Gerrit Achterberg’, p. 33.

⁴ Zie voor de afzonderlijke voorpublicaties § 44.

Het eerste verzameltyposcript van de bundel is samengesteld uit de afzonderlijke, eerste typoscripten van 27 gedichten, daterend uit de periode 1953–1955.⁵ De eerste getypte versie van de gedichten – volgens welke de gedichten dus ook werden voorgepubliceerd – heeft Achterberg naderhand (ook nog ná 1955) met het oog op de bundelpublicatie bewerkt. Deze bewerkingen, variërend van enkele veranderingen tot herschrijvingen van grotere gehelen, hebben in dit stadium nog een voorlopig karakter: de meeste varianten zijn ofwel open varianten ofwel dermate ‘aarzelend’ aangebracht dat het er niet op lijkt dat de dichter al bezig was zijn tekst definitief te maken.⁶

Het eerste verzameltyposcript bevat nog geen titelpagina. Later heeft Achterberg de typoscripten bijeengevoegd door middel van een omslagje, waarop hij in potlood noteerde: ‘Vergeetboek [///] 1e’. Ook ontbreekt een inhoudsopgave, waardoor niet uit te maken valt of de thans overgeleverde volgorde al van meet af aan vaststond. Evenmin kan worden vastgesteld of de in deze verzameling ontbrekende gedichten ooit deel hebben uitgemaakt van het typoscript.⁷ De samenstelling is als volgt:

[1]	[930] ‘Deïsme’
[2]	[932] ‘Comptabiliteit’
[3]	[934] ‘Aurora’
[4]	[936] ‘Villégiatuur’
[5]	[933] ‘Stenografie’
[6]	[935] ‘Nostalgie’ ⁸
[7]	[937] ‘Tuinarchitect’
[8]	[939] ‘Brood en stenen’
[9]	[940] ‘Buitengoed’
[10]	[938] ‘Mania religiosa’
[11]	[944] ‘Sympathicus’
[12]	[945] ‘Tijdbarrière’
[13]	[946] ‘Flash-back’

⁵ Van de typoscripten van [938] ‘Mania religiosa’, [939] ‘Brood en stenen’, [940] ‘Buitengoed’, [943] ‘Hallucinatie’ en [955] ‘November’ zijn doorslagen bewaard gebleven, die gediend hebben als kopij voor de desbetreffende voorpublicaties.

⁶ Op sommige typoscripten zijn ook veranderingen aangebracht die vóór de tijdschriftpublicatie gesitueerd moeten worden, wat de veronderstelling ondersteunt dat de eerste bewerkingen van de gedichten in de periode van de voorpublicaties plaatsvonden. Zie het apparaat bij [947] ‘Stenose’, [955] ‘November’, [956] ‘Aquarium’, [962] ‘Litteken’ en [963] ‘Station’.

⁷ Het betreft [949] ‘10 Mei I’, [950] ‘10 Mei II’, [952] ‘Terra incognita’, [953] ‘Ad interim’, [958] ‘Cataclysmen’ en [959] ‘Gravure’.

⁸ De titel werd in potlood gewijzigd in ‘Terminus’.

[14]	[947] 'Stenose'
[15]	[943] 'Hallucinatie'
[16]	[951] 'Wandeling met tante'
[17]	[954] 'Lucifer'
[18–19]	[955] 'November'
[20–21]	[956] 'Aquarium'
[22]	[957] 'Longitude'
[23]	[960] 'Ebenhaëzer'
[24]	[961] 'Komaf'
[25]	[962] 'Litteken'
[26]	[963] 'Station'
[27]	[964] 'Fait accompli'
[28]	[967] 'Draaiboek'
[29]	[968] 'Depersonalisatie'

50.3 VOORBEREIDINGEN VOOR DE BUNDEL

De definitieve samenstelling van *Vergeetboek* nam Achterberg pas na de verschijning van *Spel van de wilde jacht* (in maart 1957) ter hand, en hij zou er in ieder geval tot in 1961 mee bezig blijven. In het eerder aangehaalde interview met Jessurun d'Oliveira wekte Achterberg de indruk dat de bundel op dat moment – het interview werd afgenomen op 21 april 1959 – nagenoeg gereed was: 'In mijn nieuwe bundel zitten nog vier plekken die ik moet omwerken, ik zit er wel tegenaan te hangen.'⁹ Verder blijkt uit het interview dat in ieder geval ook de titel van de bundel nog niet vaststond:

Ik ben nu bezig met het bedenken van een titel voor mijn nieuwe bundel. Ik had eerst *Ultima Thule*, dat is een mooi afgerond rythme, en die wisseling van de oe- en de l-klank... Maar ik heb al eens een eiland als titel gebruikt, het *Eiland der ziel*. Ik heb ook gedacht aan *Vrije radicalen*, weer uit de kernfysica. Dat is moeilijk overdrachtelijk op gedichten toe te passen. Het lijkt ook wel politiek. Als de woorden nu zo goed zijn om mee te willen doen, dan heb je een positief eind met een negatief begin.¹⁰

Inmiddels had Achterberg zijn nieuwe bundel kennelijk ook al ter sprake gebracht bij uitgeverij Querido, want op 10 april 1959 informeerde Alice von Eugen bij hem: 'Hoe is het eigenlijk met *Ultima Thule*?'¹¹ Enkele maanden later zijn nadere afspraken over de uitgave gemaakt, zoals blijkt uit wat Fred von Eugen op 29 september aan Achterberg schreef:

⁹ H.U. Jessurun d'Oliveira, 'Gerrit Achterberg', p. 32.

¹⁰ H.U. Jessurun d'Oliveira, 'Gerrit Achterberg', p. 32. Zie ook hiervoor, § 48.3.

¹¹ Doorslag brief, Querido-archief, Amsterdam.

Je nieuwe bundel zou het beste in het voorjaar van 1960 kunnen verschijnen, als deze op tijd gereed is, dat wil zeggen: dit najaar. Het is in elk geval van belang je nieuwe bundel zo vroegtijdig, of het verzameld werk zoveel later te doen verschijnen, dat er voldoende tijd tussen zit om je nieuwe bundel eerst een kans van verspreiding te geven. Opneming in het verzameld werk zonder tijdige verschijning van de bundel afzonderlijk vooraf, zou onbillijk zijn tegenover je trouwste lezers, opdat die dan gedwongen zouden zijn het verzameld werk te kopen alleen voor die ene bundel die ze dus niet afzonderlijk hebben kunnen krijgen.¹²

Het zou echter tot 1961 duren voordat Achterberg de kopij van zijn bundel definitief gereed had en aan uitgeverij Querido afstond. Het valt dan ook te betwijfelen of de voorbereidingen voor de bundel in het begin van 1959 inderdaad al in zo'n vergevorderd stadium waren als Achterberg tegenover Jessurun d'Oliveira liet doorschemeren.¹³ Het uitstel van publicatie kan echter ook veroorzaakt zijn doordat het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen inmiddels weer een opdracht voor Achterberg in petto had.

50.3.1 *De regeringsopdracht*

In haar vergadering op 22 maart 1960 besloot de 'Rijkscommissie van advies inzake opdrachten letterkundigen' ertoe Achterberg een opdracht te verlenen. Het is mogelijk dat één van de leden van de commissie¹⁴ de mogelijke opdrachtverlening van tevoren met Achterberg besproken heeft, want in de notulen van de vergadering staat de aantekening: 'Achterberg zoekt naar thema'. Tijdens deze vergadering werd de opdracht voor Achterberg nog niet vastgelegd, waarschijnlijk omdat de commissie eerst nog nader met de dichter wilde overleggen.¹⁵ De opdracht voor Achterberg werd dan ook nog niet vermeld in het eerste voorstel (d.d. 20 april 1960) van de commissie aan de staatssecretaris, mr. Y. Scholten, maar pas in een aanvullend schrijven van 27 mei.¹⁶ De staatssecretaris nam het voorstel over en schreef op 10 juni aan Achterberg dat hij besloten had 'u uit te nodigen tot het vervullen van een opdracht op het gebied van de letterkunde':

¹² Doorslag brief, Querido-archief, Amsterdam.

¹³ Vgl. ook de commentaar bij [960] 'Ebenhaëzer'.

¹⁴ De commissie bestond uit: V.E. van Vriesland (voorzitter), C. Eggink, G. Kamphuis, J. Panhuysen, P. Rodenko en H.J. Michaël (secretaris).

¹⁵ Als secretaris H.J. Michaël op 12 april 1960 aan de leden van de commissie verslag uitbrengt over de met de voorgestelde 'opdrachtkrijgers' gevoerde gesprekken, schrijft hij: 'Met de heren Bloem en Achterberg moet ik nog spreken.'

¹⁶ De bovenstaande gegevens zijn ontleend aan het archief van het ministerie (wvs, map 879.3). De overige correspondentie bevindt zich in de collectie Achterberg.

Deze opdracht zal bestaan uit het schrijven van een gedicht of gedichtenreeks, betrekkinghebbende op een grootindustrie of een grootbedrijf. De omvang van het werk zou ongeveer 2 ½ vel normale druk moeten beslaan. Voor het vervullen van deze opdracht kan ik u een honorarium in uitzicht stellen van f. 1.500,-, eventueel te verhogen met een vergoeding van de te maken reiskosten van maximaal f. 250,- [...]

Om comptabele redenen is het wenselijk, dat de opdracht vóór 1 december 1961 is voltooid. Verlenging van deze termijn is niet uitgesloten. Het handschrift blijft uw eigendom. Wanneer het werk in druk verschijnt, zie ik er gaarne twee presentexemplaren van tegemoet ten behoeve van het departement [...].

Op 14 juni aanvaardde Achterberg de opdracht,¹⁷ die vervolgens op 30 juni door het Ministerie definitief bevestigd werd.

Uit het voorgaande kan geconcludeerd worden dat de omschrijving van de opdracht niet zonder medeweten van Achterberg tot stand is gekomen. Ook toen hij de opdracht aanvaardde, moet hij er vanuit zijn gegaan dat hij in staat zou zijn haar te voltooien. Of Achterberg ook daadwerkelijk geprobeerd heeft een gedicht of gedichtenreeks over het vastgestelde onderwerp te schrijven, is niet bekend. In zijn nalatenschap is geen materiaal aangetroffen dat hier op wijst. Op een gegeven moment moet Achterberg tot de conclusie zijn gekomen dat hij niet aan de opdracht zou kunnen voldoen. Bert Bakker werd ingeschakeld om de kwestie met het Hoofd van de afdeling Kunsten, dr. J. Hulsker, te bespreken. Op 23 januari 1961 bracht Bakker hiervan verslag uit aan Achterberg:

Als je deze brief overtigt, van je naam voorziet en naar Hulsker stuurt, is menselijkerwijs alles in orde. Hulsker zei mij gistermiddag dat ik het briefje wel even voor je kon maken. Dan behoef je je niet in allerlei bochten te wringen. Dit dekt geheel het gesprek, dat ik met Hulsker heb gehad.

Als je een gunstig antwoord krijgt – en daar twijfel ik geen ogenblik aan – laat mij dan voor de goede orde even de uitslag weten.

Achterberg typte de door Bakker bijgevoegde brief over en stuurde deze op 25 januari 1961 aan Hulsker:¹⁸

Per brief van 10 juni 1960 [...] ben ik door de Staatssecretaris uitgenodigd, een gedicht of een gedichtencyclus te schrijven over de groot-industrie of het groot bedrijf. Na ruim beraad heb ik gemeend, deze opdracht te kunnen aanvaarden. [...] Nu blijkt mij, dat de inspiratie voor het uitvoeren van de opdracht mij ontbreekt. Ik ben in de afgelopen jaren voortdurend bezig geweest met het gereedmaken van een nieuwe gedichtenbundel, die bestaat uit een kleine veertig, slechts in tijdschriften gepubliceerde gedich-

¹⁷ Brief, wvs, map 5168.

¹⁸ Brief, wvs, map 5168. Het door Bakker vervaardigde concept bevindt zich in de collectie Achterberg.

ten. Ik heb echter in al deze gedichten voor mijn gevoel belangrijke varianten aangebracht, waardoor de meeste gedichten ingrijpende veranderingen hebben ondergaan. Omdat ik met het werken aan deze bundel nog steeds bezig ben, zou ik U willen vragen of een mogelijkheid bestaat dat de oorspronkelijk aan mij verstrekte opdracht wordt gewijzigd in een opdracht tot het samenstellen van een zgn. variantenbundel.

Als de Staatssecretaris of de Opdrachtencommissie mij in mijn verzoek tegemoet willen komen, zou ik het manuscript in de a.s. zomer gereed kunnen hebben.

Nadat Hulsker de kwestie had voorgelegd aan de commissie¹⁹ en de staatssecretaris, schreef hij namens de laatste op 20 februari 1961 aan Achterberg:

Hierbij deel ik u mede, dat ik de u bij mijn schrijven van 10 juni 1960 [...] verleende opdracht tot het schrijven van een gedicht of gedichtenreeks betrekking hebbende op een grootindustrie of grootbedrijf, overeenkomstig het verzoek vervat in uw bovenvermelde brief, heb gewijzigd in een opdracht tot het samenstellen van een zgn. variantenbundel.

Tevreden met de beslissing stuurde Achterberg een afschrift van deze brief aan Bert Bakker: 'Ingesloten een copie van het schrijven dat ik vanmorgen ontving. Reuzevlug gegaan eigenlijk, niet?' (21 februari 1961) Hij zou, gesteund door deze officiële opdracht, de voorbereidingen voor de publicatie van zijn 'variantenbundel' in versneld tempo voort gaan zetten.

50.3.2 *Afspraken met uitgeverij Querido*

Op maandag 20 maart 1961 zijn Tine van Buul en Reinold Kuipers in Leusden op bezoek geweest om de uitgave van Achterbergs nieuwe bundel te bespreken. Drie dagen later bevestigde Tine van Buul per brief de gemaakte afspraken:

In het najaar zullen wij dus je nieuwe bundel verzen uitgeven. Medio juni krijgen wij de kopij van de bundel en de titel zullen wij zo gauw mogelijk van je horen. Wij zullen er rekening mee houden dat het breedlopende vers niet afgebroken hoeft te worden.²⁰ Wij zullen er, zoals beloofd, een bijzonder mooi, maar toch betaalbaar boekje van maken.

Zoals gebruikelijk zullen wij de proeven corrigeren en krijg jij straks bij verschijnen 20 presentexemplaren, genummerd 1 t/m 20 en 1 exemplaar nr. 1.

¹⁹ In het archief van wvs, map 5168 bevindt zich een notitie van Hulsker aan Michaël, d.d. 1 februari 1961: 'Ik vind dat we Achterberg dit verzoek moeten toestaan. Een nieuwe bundel van hem – al zijn het dan omgewerkte, verspreid gepubliceerde gedichten – lijkt me als resultaat van een stimulerende opdracht al belangrijk genoeg. Misschien wilt u dit, alvorens Achterberg in bevestigende zin te schrijven, nog even telefonisch met de voorzitter van de opdrachten-cie opnemen.'

²⁰ Het betreft [951] 'Wandeling met tante'.

De titel van de bundel stond, net als twee jaar geleden, ook nu nog niet vast. Een kleine maand later, op 18 april 1961, vroeg Tine van Buul nogmaals:

Hoe is het met de titel voor je nieuwe bundel. Kun je ons die titel nu al zeggen? Wij zijn zo langzamerhand bezig met onze najaarsaanbieding en zoals je weet zouden wij graag zoveel mogelijk tijd hebben om van jouw bundel iets heel bijzonders te maken. Bel je er eens even over op?²¹

Kort hierna heeft Achterberg niet alleen de titel doorgegeven, maar zelfs meteen de kopij voor de bundel ingeleverd.²² In het contract, dat Tine van Buul op 26 april 1961 aan Achterberg stuurde, staat namelijk vermeld dat de 'volledige kopij [...] in handen [is] van de uitgever'. In het contract werd verder onder meer vastgelegd dat de oplage uit 1050 exemplaren zou bestaan – 1000 gewone exemplaren (genummerd 1–1000) en 50 voor de pers bestemde exemplaren (genummerd 1–L) –, dat het honorarium 20% van de verkoopprijs van elk verkocht exemplaar (met een voorschot van f 300,-) zou bedragen, en dat de uitgever de correctie van de drukproeven op zich zou nemen.²³

Ook over de kopij van de bundel zullen in de tussentijd nadere afspraken zijn gemaakt. Toen Achterberg op 28 april het contract terugstuurde, schreef hij:

Wat de copy betreft: ik ontvang liever nu een overgetikt exemplaar met doorslag en na het verschijnen van de bundel mijn originele copy. Bij voorbaat dank.²⁴

Aan dit verzoek voldeed Van Buul op 8 mei 1961.²⁵ Zowel de kopij als het door uitgeverij Querido vervaardigde afschrift met doorslag zijn bewaard gebleven. Deze zullen hieronder nu eerst worden beschreven.

²¹ Doorslag brief, Querido-archief, Amsterdam.

²² J. Brockway herinnerde zich dat Achterberg en zijn vrouw bij hem op bezoek kwamen nadat zij 'bij Querido [waren] geweest om het manuscript van *Vergeetboek* af te leveren'. Volgens Brockway vertelde Achterberg hem bij die gelegenheid: "Ik wilde de bundel *Ultima Thule* noemen, maar Querido voelt er niets voor. Nu zal het *Vergeetboek* heten." (J. Brockway, 'Walking fable', p. 220.) In het overgeleverde materiaal is hiervoor geen bevestiging te vinden.

²³ Artikel 8 van het contract – waarin was bepaald dat extra-correctiekosten voor rekening van de auteur kwamen – werd geschrapt, waarschijnlijk omdat de proeven ter uitgeverij gecorrigeerd zouden worden. Wellicht speelden ook de eerdere ervaringen met *Spel van de wilde jacht* hierbij een rol (zie § 47.15.2).

²⁴ Brief, Querido-archief, Amsterdam.

²⁵ Doorslag brief, Querido-archief, Amsterdam.

50.4 HET TWEDE TYPOSCRIPT, KOPIJ VOOR DE BUNDEL

Het tweede verzamelyposcript van de bundel bevat alle gedichten die in *Vergeetboek* zouden worden opgenomen, alsmede een titelblad ('VERGEETBOEK [///] door [///] Gerrit Achterberg') en een inhoudsopgave. De volgorde van de gedichten in het typoscript is conform de samenstelling van de eerste druk (zie § 50.8) en wordt hier verder niet uitputtend beschreven. In vergelijking met het eerste verzamelyposcript (zie hiervóór, § 50.2) is de bundel met tien gedichten uitgebreid.²⁶ De volgorde van de gedichten is volgens de chronologie van de voorpublicaties, met dien verstande dat de tijdschrift-volgorde van [934] 'Aurora' tot en met [937] 'Tuinarchitect' in de bundel gewijzigd is. Twee ongebundelde gedichten uit de periode 1953–1958 werden niet in *Vergeetboek* opgenomen: [848] 'Vrijgezel' – waarvan in maart 1961 nog een gewijzigde versie ('Fall-out') verscheen – en het gelegenheidsgedicht [1014] 'Drieluikje voor Jany'.²⁷

Het typoscript heeft gediend als kopij voor de bundel: veranderingen in bepaalde gedichten zijn met officiële correctietekens aangebracht, en verschillende bladen bevatten zwarte vlekken van drukkersinkt. Het typoscript zal, gezien de bovenstaande gegevens uit de correspondentie, vervaardigd zijn in de periode tussen 23 maart en 28 april 1961.

50.5 HET DERDE TYPOSCRIPT VAN DE BUNDEL

Zoals hierboven reeds ter sprake kwam, is op verzoek van Achterberg het kopijtyposcript van *Vergeetboek* ten huize van uitgeverij Querido overgetypt. Dit typoscript en een doorslag ervan stuurde Tine van Buul op 8 mei 1961 aan Achterberg. De doorslag behield Achterberg zelf, het typoscript stuurde hij op 27 mei naar het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen om te voldoen aan de letterkundige opdracht.²⁸ Namens de staatssecretaris schreef het waarnemend Hoofd van de afdeling Kunsten, mr. J.F.M.J. Jansen, op 9 juni 1961 aan Achterberg:

Het deed mij genoegen te constateren dat u door overlegging van het manuscript van een gedichtenbundel getiteld 'Vergeetboek', heeft voldaan aan de u verleende letterkundige opdracht.

Ik zal thans opdracht geven tot uitbetaling van het u hiervoor in uitzicht gestelde honorarium van f 1.750,- (een duizend zeven honderd vijftig gulden), welk bedrag u binnenkort per postcheque zal worden overgemaakt.

²⁶ Afgezien van de in noot 7 genoemde gedichten is ook de latere cyclus [1010–1013] 'Ballade van de tijd' aan de bundel toegevoegd.

²⁷ Zie hiervóór, respectievelijk § 48.4.2 en § 48.1.

²⁸ Zowel de brief aan de staatssecretaris, mr. Y. Scholten, als het typoscript bevinden zich in het archief van wvs, map 5168.

Het typoscript is qua samenstelling identiek aan de eerste druk van de bundel en wordt hier verder niet beschreven.²⁹

50.6 MET GEEN PEN TE BESCHRIJVEN: DE REEKS 'LONGA PALUS'

Voordat *Vergeetboek* verscheen, werden er eerst nog zeven gedichten uit de bundel volgens de nieuwe *Vergeetboek*-versie gepubliceerd in de bloemlezing *Met geen PEN te beschrijven*, onder redactie van Nel van Breevoort-Noordzij en uitgegeven door het bestuur van het P.E.N.-Centrum. Reeds op 5 juli 1960 had Noordzij Achterberg om een bijdrage verzocht. In haar brief specificerde zij het thema van de bloemlezing ('milieu en ouders') als volgt:

1. Een beeld, schildering van de ouders.
2. De persoonlijke verhouding van de auteur tot de ouders;
 - a. zoals deze was in zijn jeugd,
 - b. zoals deze door de tijd is gecorrigeerd.
3. Milieu en wereld van de ouders en wat de auteur daarvan nog heeft meegemaakt [...] ³⁰

De sluitingsdatum was gesteld op 1 januari 1961. Wanneer Achterberg op het verzoek is ingegaan, is niet bekend. Zijn bijdrage bestond uit de volgende zeven gedichten, die in *Met geen PEN te beschrijven* gepubliceerd werden onder de gezamenlijke titel 'Longa palus'³¹: [961] 'Komaf', [960] 'Eben-Haëzer', [936] 'Villégiatuur', [962] 'Litteken', [935] 'Terminus', [946] 'Flash-back' en [951] 'Wandeling met tante'.

De uitgave verscheen, later dan gepland, in oktober 1961. Op 10 juli 1961 schreef mevrouw Van Breevoort-Noordzij hierover aan Achterberg:

Met het P.E.N.-boek schiet het niet erg hard op. Eerlijk gezegd zit mij dat geweldig hoog, omdat ik eerst ben opgejaagd om het snel voor elkaar te krijgen en als ik dat dan met de grootste moeite gedaan heb, zeuren ze op een merkwaardige manier bij de uitgever. Maar ja, de P.E.N. is al blij met iemand die überhaupt dit plan van P.E.N.-boek etc. aandurft.

Tegenover jou wil ik daar echter toch mijn spijt over uitspreken, het boekje zal er nu wel komen, maar ik heb alle enthousiasme verloren, – alleen het feit dat jouw werk erin staat maakt mij nog nieuwsgierig naar de uitvoering. Ik vond het zulke prachtige gedichten en zo precies het onderwerp rakend. Hopelijk is deze verlate publicatie niet op de een of andere manier een sta-in-de-weg voor je andere plannen met deze gedichten.

²⁹ De doorslag is geheel identiek aan het typoscript en blijft in deze uitgave verder buiten beschouwing.

³⁰ Een soortgelijke omschrijving staat in het 'Voorwoord' van de bloemlezing.

³¹ Met de voetnoot: 'lang drassig land'. Volgens A. Middeldorp, 't Woord heeft het laatste woord', p. 202 gebruikte Achterberg deze benaming voor zijn geboorteplaats Langbroek graag.

Van *Vergeetboek* zijn geen proeven overgeleverd. Bij de productie van de bundel waren loonzetterij J.J. Bakker te Amsterdam, drukkerij G.J. Thieme te Nijmegen en binderij J.A. van Waarden te Amsterdam betrokken.³² Eind juni/begin juli 1961 werden twee proefpagina's vervaardigd en een omvang- en prijsberekening gemaakt; eind juli was de kopij voor het reismodel in het bezit van de zetter. Medio augustus werden de reismodellen door Thieme afgedrukt, waarna Joost van de Woestijne op 17 augustus de volledige kopij van *Vergeetboek* aan Bakker stuurde, met het verzoek deze te zetten volgens het reismodel en de daarop aangebrachte typografische aanwijzingen van Helmut Salden. Eind augustus was de eerste (stroken)proef van de bundel gereed, en werd deze bij Querido gecorrigeerd. Op 7 september stuurde Van de Woestijne de gecorrigeerde proef aan Thieme:

In de proef is door de heer Salden het midden van de zetspiegel aangegeven en u kunt de gehele bundel dus opmaken. Kunnen wij de proef hiervan zo spoedig mogelijk tegemoet zien?

De revisieproef bevatte nog een aantal corrupte plaatsen, waarover Van de Woestijne op 21 september 1961 telefonisch contact had met de zetter. Uit de brief die hij naar aanleiding van dit gesprek schreef, blijkt dat enkele regels ten onrechte cursief stonden en dus opnieuw gezet moesten worden. Ook de tweede revisie was nog niet geheel naar wens. Op 27 september stuurde Van de Woestijne de proef aan Bakker, met de vraag of het zetsel op sommige plaatsen wellicht beschadigd was. Verder schreef hij: 'De inhoud moet geheel worden overgezet daar de nummering foutief bleek te zijn.' De hierop vervaardigde derde revisieproef zal akkoord zijn bevonden, want begin oktober werd deze proef aan Thieme gestuurd. Vóórdat de bundel definitief werd afgedrukt wilde Querido nog een laatste controle uitvoeren, zoals blijkt uit wat Tine van Buul op 2 oktober 1961 aan Thieme schreef:

Hedenmorgen hebt u van ons het nieuwe zetsel van de inhoud van Gerrit Achterberg 'Vergeetboek' ontvangen. Zoals afgesproken, zult u ons dinsdagmiddag bellen. Wij zullen de revisie dan bij u laten weghalen en nog dezelfde dag weer voor afdrucken bij u terugbezorgen.

Drie dagen later werd de bundel 'na zorgvuldige correctie voor afdrucken' aan Thieme gestuurd. Op 12 oktober stuurde Querido het definitieve cliché voor het omslag, dat vervolgens ook afgedrukt kon worden.

³² De hierná geciteerde correspondentie over de productie bevindt zich, deels in doorslag, in het Querido-archief te Amsterdam.

De toezegging van Thieme dat de bundel op 18 oktober 1961 bij binderij Van Waarden zou zijn, is het laatst bekende gegeven over de productie van *Vergeetboek*. Correspondentie met de binder is niet overgeleverd.

De eerste druk van *Vergeetboek* verscheen medio november. Op 10 november stuurde Tine van Buul een los omslag van de bundel aan Achterberg en meldde zij dat er twee exemplaren naar het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen onderweg waren.³³ In het *Nieuwsblad voor de boekhandel* van 23 november 1961 staat de bundel in de rubriek 'Nieuwe uitgaven' vermeld: 'Achterberg, Gerrit[:] Vergeetboek. Amsterdam, Em. Querido. 24 x 16. 52 blz. Geb. fl. 7.90'. De samenstelling van de bundel is als volgt:

[Stofomslag]	GERRIT ACHTERBERG [//] VERGEETBOEK [//] QUERIDO
[Band voorplat]	VERGEETBOEK
[Schutblad]	
[1]	GERRIT ACHTERBERG / VERGEETBOEK
[2]	[<i>blanco</i>]
[3]	GERRIT ACHTERBERG [//] VERGEETBOEK [//] EM. QUERIDO'S UITGEVERSMAAATSCHAPPIJ N.V. [//] AMSTERDAM / MCMLXI
[4]	[<i>blanco</i>]
5-6	INHOUD [<i>volgt inhoudsopgave</i>]
7	[930] 'Deïsme'
8	[932] 'Comptabiliteit'
9	[934] 'Aurora'
10	[936] 'Villégiatuur'
11	[933] 'Stenografie'
12	[935] 'Terminus'
13	[937] 'Tuinarchitect'
14	[939] 'Brood en spelen'
15	[940] 'Buitengoed'
16	[938] 'Mania religiosa'
17	[944] 'Sympathicus'
18	[945] 'Tijdbarrière'
19	[946] 'Flash-back'
20	[947] 'Stenose'
21	[943] 'Hallucinatie'
22-23	[951] 'Wandeling met tante'

³³ Doorslag brief, Querido-archief, Amsterdam. Pas op 16 november 1961 stuurde Tine van Buul de exemplaren aan J. Hulsker (wvs, map 5168).

24	[952] 'Terra incognita'
25	[953] 'Ad interim'
26	[954] 'Lucifer'
27-28	[955] 'November'
29-31	[956] 'Aquarium'
32	[949] 'Dodenerdenking I'
33	[950] 'Dodenerdenking II'
34	[957] 'Longitude'
35	[959] 'Gravure'
36	[960] 'Eben Haëzer'
37	[961] 'Komaf'
38	[962] 'Litteken'
39	[963] 'Station'
40	[964] 'Fait accompli'
41	[958] 'Cataclysm'
42	[967] 'Draaiboek'
43	[968] 'Depersonalisatie'
[44]	[<i>blanco</i>]
[45]	BALLADE VAN DE TIJD
[46]	[<i>blanco</i>]
47	[1010] 'Memorandum'
48	[1011] 'Tête à tête'
49	[1012] 'Dies irae'
50	[1013] '0.00'
[51]	COLOPHON [//] <i>Vergeetboek</i> door Gerrit Achterberg is volgens het ontwerp [//] van Helmut Salden, die ook de band en het stofomslag heeft [//] getekend, gezet uit de Janson door J.J. Bakker te Amsterdam, [//] gedrukt door G.J. Thieme te Nijmegen en gebonden door [//] J.A. van Waarden te Amsterdam. De oplage is 1.050 exemplaren, genummerd van 1 tot en met L en van 1 tot en met [//] 1.000. De Romeins genummerde exemplaren zijn niet in de [//] handel. Dit is nummer
[52]	[<i>blanco</i>]
[Schutblad]	
[Band achterplat]	
[Stofomslag]	

Het stofomslag is uitgevoerd in zwart, wit en grijs.³⁴ De band is gemaakt van lichtblauw linnen met gouden belettering op de rug en op het voorplat.

³⁴ Zie de reproductie in *Schrijvers prentenboek*, p. 53.

50.9 DE ONTVANGST VAN DE BUNDEL

50.9.1 *Verkoop en honorarium*

Het honorarium voor *Vergeetboek* was gesteld op 20% per verkocht exemplaar (zonder aftrek van omzetbelasting). Hiervan ontving Achterberg f 300,- als voorschot. Van de duizend arabisch genummerde exemplaren werden in 1961 reeds 695 exemplaren verkocht. Een voorraadlijst van uitgeverij Querido, opgemaakt op 22 maart 1962, vermeldt nog 56 exemplaren, wat dus wil zeggen dat er in de periode tussen 31 december 1961 en 22 maart 1962 nog eens 249 exemplaren van de eerste druk zijn verkocht. Kort hierna begon Querido met de voorbereiding voor een nieuwe oplage van de bundel (vijfhonderd exemplaren), ten onrechte aangeduid als tweede druk (zie § 50.9.2). De verkoop van de resterende 56 exemplaren van de eerste druk werd tezamen met de vijfhonderd exemplaren van de 'tweede druk' afgerekend. De verkoop is als volgt verlopen: april-december 1962: 232; 1963: 126; 1964: 59; 1965: 41; 1966: 16; 1967: 22. Bij de laatste afrekening staat vermeld dat de voorraad nul exemplaren bedraagt. In totaal zijn er dus 1440 van de 1500 exemplaren van de eerste en tweede druk verkocht. De 60 resterende exemplaren staan bij de afrekeningen over 1962-1967 als 'present en defect' vermeld.

50.9.2 *De 'tweede druk' van Vergeetboek*

Op 5 april 1962, bijna drie maanden na Achterbergs overlijden, schreef Reinold Kuipers aan J.C. Achterberg-van Baak dat Querido begonnen was met de voorbereidingen voor de 'tweede druk' van *Vergeetboek*. De uitgave verscheen in juni 1962.³⁵ In feite gaat het om een nieuwe oplage van de bundel, gemaakt van hetzelfde zetsel en qua uitvoering identiek aan de eerste druk. Afwijkend zijn alleen de titelpagina, de vermelding 'TWEDE DRUK' op p. [4] en de colofon, waarin onder andere de genummerde oplage van 500 exemplaren wordt vermeld. Deze tweede oplage blijft in deze uitgave verder buiten beschouwing.

Vergeetboek werd in 1963 opgenomen in de postume uitgave *Verzamelde gedichten* (zie verder § 51).

50.9.3 *Recensies*

Brandt, W., 'Vergeetboek.' In: *De Bussumse courant* 30 december 1961.

C[alis], P., 'Vergeetboek van Achterberg.' In: *Algemeen handelsblad* 22 maart 1962.

³⁵ In het *Nieuwsblad voor de boekhandel* van 5 juli 1962 staat de bundel bij de 'Nieuwe uitgaven' vermeld.

- Calis, P., 'Verstarring en vernieuwing bij Gerrit Achterberg.' In: *De gids* 125.1 (1962), p. 63–67.
- Dubois, P.H., 'Fataliteit van thematiek in Achterbergs dichterschap.' In: *Het vaderland* 27 januari 1962.
- Fens, K., 'Vergeetboek, bundel van Gerrit Achterberg.' In: *De tijd/De Maasbode* 30 december 1961.
- Fens, K., 'Micro- en macro-poëzie. Bundels van Pierre Kemp en Gerrit Achterberg.' In: *Vrij Nederland* 10 februari 1962.
- Govaart, Th., '[Recensie van o.a. *Vergeetboek*.]' In: *Adelbert* nr. 5 (mei 1962), p. 73.
- Jong, I. de, 'Vergeetboek. De laatste bundel van Achterberg.' In: *In de waagschaal* 4 mei 1963.
- Kelk, C.J., 'De dichterlijke improvisatie.' In: *De groene Amsterdammer* 9 december 1961.
- Leeuwen, W.L.M.E. van, 'Gerrit Achterberg's *Vergeetboek* toont de dichter van een andere kant.' In: *Tubantia* 19 oktober 1962.
- Ouboter, C., 'Grensoverschrijding in de poëzie.' In: *Ontmoeting* 15 (1961–1962), p. 211–219.
- Panhuijsen, J., 'Het "Vergeetboek" van Gerrit Achterberg.' In: *De Gelderlander* 14 december 1961.
- Stuiveling, G., 'Achter het rijm het ongerijmde.' In: *Dagblad voor Amersfoort* 30 december 1961.
- Vries, F. de, '[Recensie van *Vergeetboek*.]' In: *Bevrijdend denken* 25 augustus 1962.
- Warren, H., 'Bundels van Werumeus Buning en van Gerrit Achterberg.' In: *Provinciale Zeeuwsche courant* 3 maart 1962.
- [Anoniem], 'Nieuwe bundel van Achterberg.' In: *Nieuwe Rotterdamse courant* 25 november 1961.
- [Anoniem], 'In geding met de dood.' In: *Het Binnenhof* 16 december 1961.

51 Verzamelde gedichten

51.1 VOORGESCHIEDENIS

Het eerste plan voor een volledige uitgave van Achterbergs gedichten was reeds in het najaar van 1959 gemaakt. In een gesprek met uitgeverij Querido werd vastgelegd dat het verzameld werk op zijn vroegst in het voorjaar van 1961 zou kunnen verschijnen, om de bundel *Vergeetboek* – die op dat moment in voorbereiding was – eerst een kans van verspreiding te geven.¹ Uit de brief die Fred von Eugen naar aanleiding van dit gesprek aan Achterberg stuurde, valt op te maken dat ook reeds over de samenstelling en uitvoering van de bundel van gedachten was gewisseld. Hij schreef:

Wij waren het er over eens, dat je de typografische indeling van die uitgave, ‘stapelen enz.’, met vertrouwen aan ons kunt overlaten.

Ik ben erg blij, dat wij het zo voortreffelijk en op zo’n plezierige manier over alles eens werden.²

Ook werd afgesproken dat de uitgave zou worden samengesteld op basis van de drie reeds verschenen *Cryptogamen*-bundels. Op 11 november 1959 stuurde Alice von Eugen-van Nahuys Achterberg werkexemplaren van deze bundels ‘met het oog op veranderingen die je wilt aanbrengen’.³

Begin maart 1960 heeft mevrouw Von Eugen een onderhoud gehad met J. Hulsker, het Hoofd van de afdeling Kunsten van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, om te informeren naar de mogelijkheden voor subsidiëring van de uitgave en van het honorarium dat Achterberg zou ontvangen. Dit laatste was niet mogelijk, zoals blijkt uit wat Von Eugen naar aanleiding van de ontvangst van het aanvraagformulier aan Hulsker schreef:

Dit is wel een beperkte opgave van wat wij op onze beurt moeten opgeven. Er ontbrak n.l. een post voor banden en een post voor honorarium.

Toen ik bij U was, vertelde ik U, dat in het geval van de verzamelde gedichten van Gerrit Achterberg, de honorariumpost afweek van honorarium-berekeningen bij andere auteurs. Gerrit Achterberg krijgt n.l. een honorarium van 15% niet alleen over de ingenaaide uitgave, maar over het gebonden boek.

¹ Zie hiervóór, § 50.3.

² Doorslag brief, 29 september 1959, Querido-archief, Amsterdam.

³ Doorslag brief, Querido-archief, Amsterdam.

Wat moeten wij daar nu mee aan? Als de banden- en honorariumpost niet wordt opgevoerd, krijgt men een totaal ander beeld van de kosten. U weet, dat onze subsidieaanvraag twee bedoelingen heeft:

1. Het vermelde werk van Gerrit Achterberg niet te duur te maken.
2. Gerrit Achterberg van een honorarium te voorzien, waarvan hij weer enige tijd kan leven.

Misschien is er de mogelijkheid dat wij geen subsidie voor de uitgave, dus druk, papier, etc. etc. aanvragen, maar uitsluitend voor het honorarium.⁴

Hierop is er telefonisch overleg gevoerd tussen Querido en het Ministerie. De uitkomst kan zijn geweest dat een subsidie-aanvraag voor honorarium een kans op toekenning maakte, indien de uitgever zou trachten de kosten voor de uitgave te beperken. Anders is het moeilijk te verklaren dat Querido bij de calculatie is uitgegaan van een 'gestapelde' uitgave, terwijl men wist hoezeer Achterberg daartegen gekant was. In de begeleidende brief lichtte mevrouw Von Eugen haar aanvraag als volgt toe:

Het lijkt mij overbodig aandacht te vragen voor de betekenis van een onzer grootste dichters en het nut van een eendelige, handzame uitgave van diens Verzamelde Gedichten. Wel zou ik u erop willen wijzen, dat wij in de nieuwe uitgave de verzen 'gestapeld' hebben, zodat het ruimteverlies zo gering mogelijk is. Wij konden hierdoor de omvang terugbrengen tot 512 pagina's. Wij zijn uitgegaan van een oplage van 2000 exemplaren.⁵

Volgens mevrouw Von Eugen zou dit bij een normale calculatie neerkomen op een prijs van f 26,50 per boek, wat zij 'ten enenmale uitgesloten' achtte:

De liefhebbers van Achterberg hebben zijn werk ongetwijfeld in de losse bundels; wij moeten dus een nieuw publiek zoeken, hoofdzakelijk onder de jongeren en dus minder draagkrachtigen. Wij zouden derhalve van een imaginaire prijs willen uitgaan en deze niet hoger stellen dan f 17,50 voor het gebonden boek. [...]

Het is ons een grote eer en een bijzonder genoeg de Verzamelde Gedichten van Gerrit Achterberg te verzorgen. Een grote investering is daarmee echter gemoeid, die gezien de uiterste prijs van f 17,50 niet snel zal zijn goed te maken.

Het lijkt ons derhalve verantwoord voor deze bijzondere uitgave een subsidie aan te vragen, bestaande uit

⁴ Brief, 18 maart 1960, archief wvs, map 823, waar ook de hierná geciteerde correspondentie zich bevindt. Ik dank F.R.W. Stolk, die mij op deze gegevens attendeerde.

⁵ Brief, 30 maart 1960. Bij de brief bevindt zich een proefdrukje van vier 'gestapelde' gedichten (op twee pagina's): [920] 'Gemeentereiniging', [924] 'Nachtwaker', [87] 'Vrouw' en [105] 'De wil der wegen'. De proef is zonder Achterbergs medewerking vervaardigd en blijft in deze uitgave verder buiten beschouwing.

a. het honorarium van de auteur, groot *f* 4797,50, zodat deze niet afhankelijk is van de verkoop en het bedrag hem, hetzij ineens hetzij in twee termijnen, kan worden uitgekeerd;

b. het restant van het directe tekort, zijnde *f* 2131,66.

Op 6 april 1960 stuurde Hulsker de aanvraag van Querido aan de Raad voor de Kunst, die op 11 juni 1960 haar advies uitbracht:

Ten aanzien van deze aanvraag is de afdeling van mening, dat het uitgeven van zulk een verzameling tot het normale uitgeversrisico behoort. Vrijwel al het werk van de dichter Achterberg is in druk verschenen en het wordt met redelijk commercieel succes verkocht. Bovendien is het oeuvre van deze dichter nog zeker niet afgesloten, zodat van 'verzameld werk' in de eigenlijke betekenis van het woord niet kan worden gesproken.

De afdeling besloot daarom U te adviseren dit verzoek af te wijzen.

Hulsker nam het advies over, en stelde op 12 juli 1960 uitgeverij Querido hiervan officieel in kennis.

Het is mogelijk dat Querido reeds eerder op de hoogte is gebracht van de negatieve uitslag, en dat dit een overweging is geweest om eerst nog een vierde *Cryptogamen*-bundel uit te brengen.⁶ Daartoe is namelijk besloten tijdens een gesprek dat Tine van Buul en Fred von Eugen in de eerste week van juli met Achterberg hadden. Op 11 juli 1960 bevestigde Tine van Buul de nieuwe afspraken: *Cryptogamen 4* zou in het voorjaar van 1961 verschijnen, *Verzamelde gedichten* in het voorjaar van 1963, ter gelegenheid van de zestigste verjaardag van de dichter:

In het voorjaar van 1963 zullen wij dan met de dundrukuitgave komen van je 'Verzamelde Gedichten'. De persklare kopij hiervoor zullen wij in het voorjaar van 1964 in huis hebben. De correctie in het deel dat door Stols is uitgegeven, zal voorzover het zetfouten betreft, door ons worden waargenomen naar de oude losse bundels – zodra dat gebeurd is, zullen wij jou het exemplaar met deze correcties doen toekomen.

En wat de bundel betreft, die nog bij jou in de kast ligt: wij kunnen alleen maar hopen, dat wij die binnen niet al te lange tijd ook kunnen gaan uitgeven.

Met de laatste opmerking doelde Tine van Buul hoogstwaarschijnlijk op de bundel *Asyl*, waarvan Achterberg zich – ook blijkens de latere herinneringen van A. Middeldorp en Bert Bakker – afvroeg of hij deze in de *Verzamelde gedichten* zou opnemen.⁷ De werkexemplaren van *Cryptogamen 4* en *Vergeetboek* ontving Achterberg na verschijning van deze bundels, respectievelijk op 27 maart en 10 november 1961. Inmiddels had hij ook

⁶ Zie hiervoor, § 49.1.

⁷ Zie respectievelijk § 31.4.2 en § 52.1.

verschillende lijstjes aangelegd met aantekeningen voor de beoogde uitgave: correcties van zetfouten, nieuwe varianten, aanvullingen voor de in de bundels opgenomen bibliografische gegevens en algemene aantekeningen. Uit november of december 1961 dateert het volgende lijstje met zakelijke en praktische punten die Achterberg blijkbaar nog met uitgeverij Querido wilde bespreken:

drukk Q. zeggen:

- 1 contract. © met omschrijving {...dan na toestemming auteur/uitg.?
- 2 nummeren op balk. Pers romeins
- 3 niet stapelen (chronologie)
- 4 25 presentex. ook 1. Ook werkex. Luxe? (nummeren A, B, enz.)
- 5 copy terug
- 6 uitvoering
- 7 alle recensies
- 8 opslag
- 9 prijs
- 10 roalty [*sic*]
- 11 f 500– per jaar + afrekening
- 12 correctie daar
- 13 inhoudsopgaven } titels per bundel
 } beginregels alph.
- 14 handschrift/portret/handtekening
- 15 bibliografie } bundels
 } tijdschr. publicatie
- 16 varianten
- 17 werkex. Vergeetb.
- 18 In land v/d dichter (Gab. Smit) f 5.– op giro Querido (Ik kreeg bewijs⁸)
- 19 uit mijn gezicht vandaan⁹

Volgens Cathrien Achterberg-van Baak vond de laatste bemoeienis van de dichter met zijn uitgave plaats op 17 januari 1962 – de dag van zijn overlijden – in een boekhandel te Amsterdam, waar Achterberg de *Verzamelde gedichten* van Slauerhoff inkeek: ‘toen zei hij nog: kijk, zo bedoel ik het. ’t Was net of hij het me nog eens even goed wilde zeggen hoe het moest worden.’¹⁰

⁸ Op 15 december 1961 vroeg Tine van Buul aan Achterberg of hij toestemming had gegeven voor de opname van [793] ‘Euclides’ in de bloemlezing *In het land van de dichter* (red. G. Smit, tweede druk, Utrecht etc., 1961), waarvoor Querido f 5.– aan honorarium had ontvangen (doorslag brief, Querido-archief, Amsterdam).

⁹ Dit betreft een zetfout in [980] ‘Reservaat’, r. 2 (zie de commentaar bij het gedicht).

¹⁰ Brief van J.C. Achterberg-van Baak aan H.C. Touw, 24 januari 1971. Het betreft de zesde druk van Slauerhoffs *Verzamelde gedichten* (’s-Gravenhage etc., 1961).

De kopij van *Verzamelde gedichten* bestaat uit de losgescheurde bladzijden van *Oude cryptogamen* (1951), de tweede druk van *Cryptogamen* (1953), *Cryptogamen III* (1954), *Cryptogamen 4* (1961) en *Vergeetboek* (1961). De afzonderlijke bundels zijn geplaatst in chronologische volgorde van verschijnen van de eerste druk, met uitzondering van *Morendo*, *Inertie* en *Sintels*. Deze bundels staan in dezelfde volgorde als waarin zij in *Oude cryptogamen* waren opgenomen.¹¹

De kopij bevat alle door de auteur zelf gepubliceerde bundels, met uitzondering van zijn eersteling, *De zangen van twee twintigers*, die Achterberg niet meer tot zijn poëtisch oeuvre wenste te rekenen.¹² Verder ontbreken de ongebundelde gedichten – al dan niet gepubliceerd –, waaronder de reeds eerder genoemde gedichten uit de bundel *Aysl*.¹³ De twee laatste gedichten [1015] ‘Critische massa’ en [1016] ‘Anti-materie’ en de nieuwe versie van [848] ‘Vrijgezel’ (‘Fall-out’) zijn niet in de kopij overgeleverd, maar zouden wel in de eerste druk van *Verzamelde gedichten* worden opgenomen (zie § 51.3).

Achterberg heeft zelf geen varianten en correcties in de kopij aangebracht. Dat vertrouwde hij toe aan Daisy Wolthers, ‘huisvriendin’ van het echtpaar Achterberg en vanwege haar werkzaamheden bij Bert Bakker en het Letterkundig Museum daartoe de aangewezen persoon.¹⁴ Zij nam de veranderingen over van de lijstjes die Achterberg aan de hand van *Oude cryptogamen*, *Cryptogamen* (tweede druk) en *Cryptogamen III* had vervaardigd (zie de afbeeldingen op p. 600–601). Van de in 1961 gepubliceerde bundels *Cryptogamen 4* en *Vergeetboek* hebben geen correctielijsten bestaan: de kopij van dat gedeelte bevat tenminste geen veranderingen.¹⁵

Achterberg beschouwde zijn correctielijsten niet als volledig, want bovenaan de lijst bij de tweede druk van *Cryptogamen* noteerde hij: ‘bij herdruk *Cryptogamen* corrigeren op de oorspronkelijke bundels en op 1e druk’. Eronder staat: ‘klank-n handhaven? ook in andere *Cryptogamen*?’; waaruit blijkt dat hij overwoog om de in de *Cryptogamen*-bundels

¹¹ Zie § 38.6. De volgorde van de bundels in de kopij is overeenkomstig de eerste druk van *Verzamelde gedichten* (zie § 51.4). De volgorde van *Radar* en *Sphinx* komt strikt genomen niet overeen met de exacte verschijningsdata: *Sphinx* verscheen begin mei 1946, *Radar* enkele weken later.

¹² Zie hiervóór, § 2.3.2.

¹³ Zie hiervóór, § 51.1.

¹⁴ Mondelinge mededeling van D. Wolthers aan mij.

¹⁵ Alleen in [980] ‘Reservaat’, r. 2 is een zetfout verbeterd, conform Achterbergs aantekening op het in § 51.1 weergegeven lijstje.

Correctie Cryptogamen III

blz. 103, titel: de 1 arabisch, op lettergrootte;
de 3, op dezelfde plaats, kleiner
dan lettergrootte. Idem in de
inhoud.

blz. 107: titel op lettergrootte. Idem in de inhoud.

blz. 226, 227 en 228: de cijfers op lettergrootte

blz. 218, titel: CIVILE wordt CIVIL. Idem in de
inhoud.

bibliografie, blz. 2: na regel 13 komt:

Poëzieprijs van de stad Amsterdam
insprongen

blz. 271 regel 13: wordt = woord

blz. 247 regel 4: schrikken = schrikken.

blz. 56 regel 10: mouseline = mousseline

blz. 275 regel 10: verdorren; = verdorren:

blz. 276 regel 5: zich = Zich

blz. 277 regel 12: Ga = „Ga

blz. 277 regel 13: „Recht.“ = „Recht.“

blz. 202 regel 2: zich = Zich

bibliografie, blz. 1: regel 14 vervisselen met
regel 15; 1945 m.2. 1946

blz. 228 regel 7 m.2.: daar weet ik toevallig het mijne van

blz. 196 regels 5 en 6 worden:

weerwolven uit het v. worden, ook maar niet
de dans ontsprongen in die laatste vers;

blz. 196 regel 7: wolven m.2. monsters

blz. 196 regel 8: monsters m.2. honden

blz. 197 regel 9: stilte m.2. stilte.

blz. 227 regel 16: bloed- m.2. bloed

Correctielijstje *Cryptogamen III*. De door Achterberg genoteerde veranderingen zijn door Daisy Wolthers in de kopij van *Verzamelde gedichten* aangebracht. Afgebeeld is [747] 'Terreur III' (p. 196) (collectie NLMD)

696

TERREUR

III

Goya, luguber zijn uw creaturen.
Gij bondt ze aan uw doeken, naar de wet
van de schoonheid, die het penseel bestuurde.
Zie het Iberië bevolken met

~~moordenaars van het noorden, die nog net~~
~~konden ontkomen aan de dioscuren,~~
~~monsters~~ Germaanse ~~welven~~, huilend met d'ongure
~~monsters~~ ~~honden~~ van Barcelona en Madrid.

Tussen de siërra's legeren de helden
van de guerilla, hun gering getal
slinkt zienderogen, nu de tijd verstrijkt.

Wanneer komen de grote grijze velden
vliegtuigen van de vrijheid met hun val-
schermtroepen helpen, voordat het bezwijkt?

— weerwolven uit het noorden, ook maar net
— de dans ontsprongen in die laatste wren;

nog gehandhaafde naamvalsspelling in de nieuwe uitgave te schrappen. Verder twijfelde Achterberg blijkens de lijstjes nog over een tweetal varianten. Voor de reeks [408–410] ‘Pastiches’ overwoog hij de titel ‘Portretten’ en bij [494] ‘Kleine kaballistiek voor kinderen’ noteerde hij: ‘regels 11 en 12 worden: [//] de 5 is een oud wijf [//] heeft altijd pijn in ’t lijf’. Beide alternatieven zijn van een vraagteken voorzien, waaruit blijkt dat Achterberg geen definitieve keuze heeft gemaakt.¹⁶ Mogelijk zijn er nog andere kwesties blijven liggen. Aan het eind van zijn leven schijnt hij bijvoorbeeld tegen A. Middeldorp te hebben gezegd dat de eerste versie van [848] ‘Vrijgezel’ in *Mascotte* (en dus in de *Verzamelde gedichten*) mocht ‘terugkeren’, omdat de laatste versie van het gedicht (‘Fall-out’) geen enkele regel meer met ‘Vrijgezel’ gemeen had. Een vervolg aan deze intentie heeft Achterberg echter op geen enkele wijze meer gegeven.

51.3 VOORBEREIDINGEN VOOR DE BUNDEL

Na het plotselinge overlijden van Achterberg werd besloten de *Verzamelde gedichten* vervroegd te laten verschijnen, en werden de voorbereidingen voor de uitgave in versneld tempo voortgezet. Op 3 augustus 1962 kwamen Tine van Buul, Reinold Kuipers, Cathrien Achterberg-van Baak, Bert Bakker en Daisy Wolthers bijeen om te overleggen in welke vorm *Verzamelde gedichten* uitgegeven moest worden. Hierbij werden verschillende punten van Achterbergs laatste aantekeninglijstje (zie hiervóór, § 51.1) alsnog besproken, zoals blijkt uit het verslag dat Tine van Buul op 8 augustus 1962 aan mevrouw Achterberg stuurde:

[1] In de te maken dundruk-editie zullen alle bundels in de volgorde, waarin zij oorspronkelijk zijn verschenen, worden opgenomen. Wij zullen dus alleen de gedichten opnemen, die Gerrit zelf reeds openbaar heeft gemaakt; wij zullen ons houden aan zijn laatste versie.

[2] Als illustraties zullen een portret en een facsimile van een ondertekend gedicht in handschrift worden opgenomen.

[3] Alle gedichten zullen op een nieuwe bladzijde beginnen, er zal dus niet worden ‘gestapeld’.

[4] De gehele oplage zal door een calligraaf en niet met een numeroteur, omdat het hiermee zo lelijk wordt, worden genummerd; de recensie-exemplaren zullen weer Romeins worden genummerd.

[5] Behalve de inhoud volgens de titels van de bundels en de gedichten op paginnummer zal in het boek ook een register volgens de beginregels van de verzen op alfabet worden opgenomen.

¹⁶ Om die reden zullen de veranderingen niet zijn overgenomen in de kopij. Zie verder de commentaar bij de gedichten.

[6] Tussen het register en het colofon komen de gebruikelijke bibliografie en de verantwoording.

[7] Mevrouw Daisy Wolthers zal het boek persklaar maken, en op grond van haar werk, de verantwoording schrijven.

[8] Over de titel van de bundel zullen wij ons allen nog beraden; hierbij zullen wij in het oog houden, dat Gerrit het woord ‘cryptogamen’ wilde handhaven.

[9] Wanneer wij de kopij van de bundel half november in huis hebben, kunnen wij het boek in de zomeraanbieding van 1963 opnemen en het vroeg in het najaar, bij voorbeeld begin oktober, laten verschijnen.

[10] Zodra wij de kopij hebben, zullen wij ons aan de aesthetische en technische vorm van het boek wijden; wij verzekeren je nogmaals, dat wij er al ons kunnen aan zullen geven.

[11] Het contract zullen wij je voorleggen, als wij precies weten, welke omvang de bundel zal hebben.¹⁷

Alhoewel Tine van Buul in haar brief schreef dat deze afspraken ‘de instemming van iedereen’ hadden, zouden uiteindelijk niet alle punten volledig worden uitgevoerd. Het betreft:

[1] Niet alle door Achterberg openbaar gemaakte gedichten werden opgenomen, maar alleen de gebundelde gedichten en [1015] ‘Critische massa’, [848] ‘Fall-out’ en [1016] ‘Anti-materie’. De overige verspreid gepubliceerde gedichten zouden worden opgenomen in de postume uitgaven *Blaauwzuur* (1969) en *Zeven gedichten* (1979), en vervolgens ook in de vierde en achtste druk van *Verzamelde gedichten*.¹⁸

[2] Als illustratie werd alleen een portret van Achterberg opgenomen. Het ‘facsimile van een ondertekend gedicht in handschrift’ bleef achterwege.

[4] De oplage werd niet genummerd.

[6] In de uitgave zou geen afzonderlijke ‘verantwoording’ worden opgenomen. Alleen de colofon bevat een beknopte aantekening.

[8] Bij de keuze voor de titel *Verzamelde gedichten* is de overweging dat Achterberg zelf ‘het woord “cryptogamen” wilde handhaven’ losgelaten, om verwarring met de eerdere *Cryptogamen*-bundels te voorkomen.¹⁹

De gegevens die over de verdere voorbereidingen voor de uitgave bekend zijn, zullen hier slechts beknopt worden beschreven.²⁰ Vanaf augustus 1962 heeft Daisy Wolthers, in samenwerking met Cathrien

¹⁷ Doorslag brief, Querido-archief, Amsterdam. De nummers zijn door mij toegevoegd.

¹⁸ Zie § 52.1 en § 52.2.

¹⁹ Mondelinge mededeling van D. Wolthers aan mij.

²⁰ Vanwege het feit dat de verdere productie van *Verzamelde gedichten* na Achterbergs dood heeft plaatsgevonden, wordt het overgeleverde materiaal – waaronder een drukproef – in deze uitgave niet nader gedocumenteerd.

Achterberg-van Baak, de kopij voor de bundel persklaar gemaakt. De tekst van de *Cryptogamen*-bundels werd gecontroleerd aan de hand van de afzonderlijke bundels, en op grond van deze vergelijking werd nog een aantal evidente zetfouten verbeterd. In het voorjaar van 1963 zal de kopij naar de zetter zijn gegaan, want eind juni/begin juli is de eerste drukproef van de bundel vervaardigd.²¹ Deze proef werd door Daisy Wolthers en Cathrien Achterberg gecorrigeerd. Tussen 2 en 11 september 1963 werd de revisieproef aan hen gestuurd, op 26 september 1963 volgde de revisie van register, bibliografie en colofon.²² In oktober en november heeft de verdere afwerking van *Verzamelde gedichten* plaatsgevonden. Begin december was de bundel gereed, blijkens hetgeen Tine van Buul op 28 november 1963 aan mevrouw Achterberg schreef: 'het binden van de *Verzamelde gedichten* heeft langer geduurd dan wij verwacht en gehoopt hadden. Het boek komt in de loop van de volgende week van de binder. Zodra de eerste exemplaren in huis zijn, zal ik ze zo spoedig mogelijk bij je brengen.'

51.4 DE EERSTE DRUK VAN VERZAMELDE GEDICHTEN

In het *Nieuwsblad voor de boekhandel* van 19 december 1963 staat de bundel als volgt vermeld: 'Achterberg, Gerrit[:] Verzamelde gedichten. Amsterdam, Em. Querido. 1963. 18⁵ x 11. 1000 blz. Met portret. Geb. fl. 29.50'. De samenstelling van de bundel is als volgt:²³

[Stofomslag]	GERRIT [//] ACHTERBERG [//] GA [//] VERZAMELDE [//] GEDICHTEN [//] QUERIDO ²⁴
[Band voorplat]	GERRIT [//] GA [//] ACHTERBERG
[Schutblad]	
[1]	VERZAMELDE GEDICHTEN
[2]	[<i>blanco</i>]
[Frontispice]	[<i>portret</i>] ²⁵
[3]	GERRIT [//] ACHTERBERG [//] VERZAMELDE [//] GEDICHTEN [//] [<i>vignet</i>] [//] AMSTERDAM [//] EM. QUERIDO'S UITGEVERIJ N.V. [//] MCMLXIII

²¹ Op 21 juni 1963 stuurde Querido de proeven van het eerste gedeelte van de bundel aan J.C. Achterberg-van Baak, op 9 juli de proeven van het laatste gedeelte. Doorslag brieven, Querido-archief, Amsterdam.

²² Verzendbriefjes, Querido-archief, Amsterdam.

²³ Voor de precieze inhoud van de afzonderlijke bundels raadplege men de beschrijvingen van de *Cryptogamen*-bundels en *Vergeetboek*.

²⁴ Zie de reproductie in *Schrijvers prentenboek*, p. 57.

²⁵ Hiervoor is de pasfoto gebruikt, die Achterberg in februari 1958 had laten maken ten behoeve van zijn rijbewijs (vgl. *Schrijvers prentenboek*, p. 51). Zie afbeelding.

Frontispice *Verzamelde gedichten*

[4]	Copyright 1963 by J.C. Achterberg-van Baak, Leusden. [<i>volgt copy-right-clausule</i>]
[5]	INHOUD
[6]	[<i>blanco</i>]
7–20	[<i>volgt inhoudsopgave</i>]
[21]	AFVAART
22	[65] ‘Aan het roer dien avond stond het hart’
23–72	[40] ‘Strophen 1’ tot en met [127] ‘Nacht-woorden’
[73]	EILAND DER ZIEL
74–143	[68] ‘Eiland der ziel 1’ tot en met [252] ‘Reiziger “doet” Golgotha III’
[144]	[<i>blanco</i>]
[145]	DEAD END
146–191	[304] ‘Ode’ tot en met [319] ‘Duur’
[192]	[<i>blanco</i>]
[193]	OSMOSE
194–255	[387] ‘Delphi’ tot en met [414] ‘Dood paard’
[256]	[<i>blanco</i>]
[257]	THEBE
258–298	[348] ‘Thebe’ tot en met [362] ‘Marsman III’
[299]	MORENDO
300–327	[545] ‘Morendo’ tot en met [561] ‘Kamer’
[328]	[<i>blanco</i>]
[329]	INERTIE
330–353	[661] ‘Duel’ tot en met [139] ‘Gekwetst...’
[354]	[<i>blanco</i>]
[355]	SINTELS
356–364	[426] ‘Wandeling’ tot en met [518] ‘Klok’
[365]	EURYDICE
366–392	[523] ‘Orpheus’ tot en met [462] ‘Verschijning’
[393]	LIMIET
394–420	[495] ‘Kandinsky 1’ tot en met [544] ‘Zeitlupe’
[421]	STOF
422–453	[586] ‘Lithosfeer’ tot en met [623] ‘Ijzer’
[454]	[<i>blanco</i>]
[455]	RADAR
456–465	[658] ‘Wichelroede’ tot en met [653] ‘Omsingeling’
[466]	[<i>blanco</i>]
[467]	SPHINX
468–496	[423] ‘Memphis’ tot en met [489] ‘Emmaus’
[497]	ENERGIE
498–543	[635] ‘Quantiteit’ tot en met [703] ‘Cartografie’
[544]	[<i>blanco</i>]
[545]	EXISTENTIE
546–575	[563] ‘Oppervlaktespanning’ tot en met [620] ‘Embryo’

[576]	<i>[blanco]</i>
[577]	ZESTIEN
578–597	[580] ‘Zestien 1’ tot en met [521] ‘Cherubijn’
[598]	<i>[blanco]</i>
[599]	EN JEZUS SCHREEF IN ’T ZAND
600–607	[496] ‘Bekering’ tot en met [709] ‘En Jezus schreef in ’t zand’
[608]	<i>[blanco]</i>
[609]	DOORNROOSJE
610–634	[711] ‘Doornroosje’ tot en met [730] ‘Hameln’
[635]	HOONTE
636–708	[761] ‘Hoonte’ tot en met [815] ‘Kindergraf’
[709]	SNEEUWWITJE
710–744	[792] ‘Weerbericht’ tot en met [817] ‘Spel’
[745]	MASCOTTE
746–779	[827] ‘Mascotte’ tot en met [854] ‘Ballade van de winkelbediende III’
[780]	<i>[blanco]</i>
[781]	CENOTAAF
782–815	[858] ‘Droomlot’ tot en met [896] ‘Clair-obscur’
[816]	<i>[blanco]</i>
[817]	ODE AAN DEN HAAG
818–832	[913] ‘Noordeinde’ tot en met [927] ‘Passage’
[833]	BALLADE VAN DE GASFITTER
834–847	[871] ‘Ballade van de gasfitter 1’ tot en met [882] ‘Ballade van de gasfitter XIV’
[848]	<i>[blanco]</i>
[849]	AUTODROOM
850–862	[886] ‘Valuta’ tot en met [931] ‘Rorschach’
[863]	SPEL VAN DE WILDE JACHT
[864]	<i>[blanco]</i>
[865]	PROLOOG
866–919	[979] ‘Beau lieu’ tot en met [1009] ‘Mon trésor’
[920]	<i>[blanco]</i>
[921]	VERGEETBOEK
922–963	[930] ‘Deïsme’ tot en met [1013] ‘0.00’
[964]	<i>[blanco]</i>
[965]	DRIE ONGEBUNDELDE GEDICHTEN
966	[1015] ‘Critische massa’
967	[848] ‘Fall-out’
968–969	[1016] ‘Anti-materie’
[970]	<i>[blanco]</i>
[971]	REGISTER
972–996	<i>[volgt alfabetisch register op beginregels]</i>
[997]	BIBLIOGRAFIE
998–999	<i>[volgt opgave van de eerder verschenen bundels]</i>

[1000] COLOFON [//] *Verzamelde gedichten* van Gerrit Achterberg is een herdruk [//] van de bundels opgenomen in *Cryptogamen, Oude Cryptogamen*, *Cryptogamen 111*, *Cryptogamen 4*, van *Vergeetboek* en [//] van drie ongebundelde gedichten. De correctie geschiedde naar [//] aanwijzingen gevonden in de nalatenschap van de dichter. [//] De typografie van *Verzamelde gedichten* is ten huize van de [//] uitgeefster ontworpen. De band en het stofomslag zijn getekend [//] door Boudewijn Ietswaart. Het boek is gezet en gedrukt door [//] G.J. Thieme te Nijmegen en gebonden door J. Brandt & Zoon [//] te Amsterdam. De oplage is 3.100 exemplaren. Honderd exem- [//] plaren zijn niet in de handel.

[Schutblad]

[Band achterplat]

[Stofomslag]

Het stofomslag is van wit papier, waarvan de voor-en achterzijde bedrukt is met een donkergroene ondergrond waarin de auteursnaam is uitgespaard. De titel van de bundel is uitgevoerd met geel-groene belettering, het monogram 'GA' en de uitgeversnaam zijn gedrukt in zwarte inkt. De band is vervaardigd van groen linnen met zwarte (auteursnaam) en gouden opdruk ('GA'). De bundel is gezet uit de Romulus – naar het typografische ontwerp van Frits Stoepman – en gedrukt op houtvrij bijbedruk van de firma M. Ubbens te Zutphen. In 1964 werd de bundel bekroond als een van de best verzorgde vijftig boeken van het jaar 1963.²⁶

51.5 DE ONTVANGST VAN DE BUNDEL

51.5.1 *Verkoop en honorarium*

In het contract van de bundel is het honorarium gesteld op 15% per verkocht exemplaar (zonder aftrek van omzetbelasting). De oplage bestond uit 3051 exemplaren, dus vijftig minder dan in het contract en in de bundel is aangegeven.²⁷ Blijkens de bewaard gebleven afrekeningen zijn er in 1963 reeds 2017 van de 3051 exemplaren verkocht. Mevrouw Achterberg ontving 30 exemplaren en verder werden er 67 exemplaren verspreid ter promotie en recensie. De overige exemplaren – volgens de opgave van Querido waren dat er 937 – werden in 1964 verkocht, te-

²⁶ Zie *De best verzorgde vijftig boeken van het jaar 1963. Jury-rapport en catalogus*, een uitgave van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des boekhandels en de Commissie voor de propaganda van het Nederlandse boek.

²⁷ Het contract is gedateerd op 27 augustus 1963. Een exemplaar bevindt zich in de collectie Achterberg, een doorslag in het Querido-archief te Amsterdam. Toen Tine van Buul het contract stuurde, schreef zij dat de aangegeven oplage mogelijk niet gehaald zou worden, omdat de omvang van de bundel groter uitviel dan was verwacht (doorslag brief, 28 augustus 1963, Querido-archief, Amsterdam).

zamen met de exemplaren van de 'tweede druk' van *Verzamelde gedichten* (zie verder § 51.5.3).

51.5.2 *Recensies*

Andreas, H., 'Gerrit Achterberg en meneer Jansen.' In: *Het nieuwe boek* 2 (1964), p. 104-107.

Bloem, R., 'Achterbergs *Verzamelde gedichten* of: het drama in de poëzie.' In: *Vrij Nederland* 25 januari 1964.

B[oltendal], [R.], 'Gerrit Achterberg's *Verzamelde gedichten*.' In: *Friese koerier* 11 januari 1964.

Bos, B., 'Het uiterste woord.' In: *De nieuwe linie* 4 januari 1964.

Brandt, W., 'Achterberg.' In: *Nieuwe Apeldoornse courant* 8 mei 1964.

Dinaux, C.J.E., '*Verzamelde gedichten* van Gerrit Achterberg.' In: *Gelders dagblad* 28 maart 1964.

Donker, A., 'Gerrit Achterberg, een dichterleven.' In: *De nieuwe stem* 18 (1964), p. 497-499.

D[oorne], [J.] van, 'Achterberg. Verzameld Werk.' In: *Trouw* 11 april 1964.

Dubois, P.H., 'Het fenomenale dichterschap van Gerrit Achterberg.' In: *Het vaderland* 1 februari 1964.

Elemans, J., '*Verzamelde gedichten* van Gerrit Achterberg. Onthulling van een mysterie.' In: *Brabants dagblad* 22 februari 1964.

Fens, K., '*Verzamelde gedichten* van Gerrit Achterberg. Problemen bij een uitgave.' In: *De tijd/De Maasbode* 8 februari 1964.

Govaart, Th., 'Monument en in ontwikkeling.' In: *Kultuurleven* 31 (1964), p. 206-215.

Haimon, P., '*Verzamelde gedichten* van G. Achterberg.' In: *Dagblad voor Noord-Limburg* 11 januari 1964.

Hazeu, W., 'Het verzamelde dichtwerk van Achterberg. Is er sprake van een verminkt dichterschap?' In: *Delftsche courant* 6 februari 1964.

H[eij]s, [R.], 'Bevrijding gezocht in doden, gedoemd tot het leven.' In: *Deventer dagblad* 29 februari 1964.

Houwink, R., 'Gerrit Achterberg. *Verzamelde gedichten*.' In: *Aksent*. 1 (1964), p. 11-15.

Kossmann, A., 'Van en over Gerrit Achterberg.' In: *Het vrije volk* 28 maart 1964.

M., '*Verzamelde gedichten* van Gerrit Achterberg.' In: *Essedum* 7 februari 1964.

Meijer, R.P., 'Querido's Achterberg.' In: *Merlyn* 2.2 (1963-1964), p. 71-74.

- Nuis, A., 'De ontwikkeling van Achterberg.' In: *Het parool* 7 maart 1964.
- Nuis, A., 'De hele Achterberg.' In: *Nieuwe Rotterdamse courant* 2 mei 1964.
- Ouboter, K., 'Herdrukken, nieuwe indrukken.' In: *Ontmoeting* 17 (1963–1964), p. 225–230 en p. 257–262.
- Spillebeen, W., 'Een god in 't diepst van zijn gedichten. Gerrit Achterberg en de dode geliefde.' In: *Het nieuwsblad* 12 maart 1964.
- Stroman, B., 'Het schuldloos Eden van Gerrit Achterberg.' In: *Algemeen handelsblad* 21 maart 1964.
- Tartwijk, F. van, '[Recensie van *Verzamelde gedichten*].' In: *Streven* 18.1 (1964), p. 305.
- Warren, H., 'Schat aan poëzie.' In: *Provinciale Zeeuwsche courant* 21 december 1963.
- Westerlinck, A., 'Achterberg.' In: *Dietsche warande en belfort* 109 (1964), p. 145.
- [Anoniem], 'Verzamelde gedichten van Gerrit Achterberg.' In: *De Gelderlander* 7 december 1963.
- [Anoniem], 'Drie dichters.' In: *Het Binnenhof* 14 december 1963.
- [Anoniem], 'Kracht van geliefde triomf van de dichter.' In: *Twentse courant* 22 februari 1964.
- [Anoniem], 'Verzamelde gedichten van Gerrit Achterberg.' In: *De periscoop* 14.5 (1963–1964), p. 13.

51.5.3 *Herdrukken van Verzamelde gedichten*

Tussen 1964 en 1991 verschenen er in totaal tien herdrukken van *Verzamelde gedichten*, met een gezamenlijke oplage van 47.700 exemplaren. Voor de tweede tot en met negende druk is gebruikt gemaakt van het zetsel van de eerste druk, waarin alleen enkele zet- en/of drukfouten werden hersteld. In de vierde druk (1972) werd *Verzamelde gedichten* aangevuld met de bundel *Blauwzuur* (1969), in de achtste druk (1984) met de ongebundelde verzen uit *Zeven gedichten* (1979).²⁸ De tiende druk (1988) van *Verzamelde gedichten* is een volledig herziene uitgave. Voor deze opnieuw gezette druk werd de tekst van de gedichten 'geheel gecontroleerd': 'Corrupte plaatsen zijn hersteld en de spelling is, voor zover dat nog niet gebeurd was, in overeenstemming met de voorkeurspelling gebracht.'²⁹

²⁸ Zie § 52.1 en § 52.2.

²⁹ *Verzamelde gedichten*¹⁰, p. 1060. Vgl. F.R.W. Stolk, 'Veranderde gedichten.'

52 Drie postume uitgaven

52.1 BLAUWZUUR (1969)

De tijdens Achterbergs leven ongepubliceerd gebleven bundel *Asyl* (zie § 31) werd in 1969 alsnog door Bert Bakker uitgegeven, onder de titel *Blauwzuur*. Over de aanleiding tot deze publicatie schreef Bakker op 13 maart 1969 aan Tine van Buul en Reinold Kuipers van uitgeverij Querido:

Tijdens jullie laatste bezoek aan Leusden heb ik al laten vallen, dat van R.L.K. Fokkema bij mij zijn dissertatie gaat verschijnen onder de voorlopige titel *Varianten bij Achterberg*.¹ In dit boek behandelt hij alle te achterhalen varianten, die Gerrit heeft aangebracht sedert de eerste publikatie van zijn gedichten; hij heeft daar ook alle te achterhalen tijdschriftpublicaties in verwerkt, dus ook de gedichten, die niet in zijn *Verzamelde gedichten* zijn opgenomen. Jullie weet, dat er sedert 1943 nog altijd een bundel bij Cathrien berustte, waar ik het publikatierecht van heb. Het is de bundel *Asiel*, die later omgedoopt is in *Blauwzuur*. Nu Fokkema deze gedichten in zijn variantenstudie betreft, hebben Cathrien en ik het ogenblik aangebroken geacht om de bundel te laten verschijnen, ten einde zo veel mogelijk 'sensationeel' commentaar te vermijden. De bundel lag persklaar, maar Gerrit achtte de tijd voor publikatie zelf in 1961 nog niet rijp. Aan de hand van zijn vele brieven aan mij, die ik alle in 1965 aan Cathrien heb afgestaan, heb ik achterin de bundel een betrekkelijk uitvoerige aantekening geschreven, waaruit blijkt hoe Gerrit van jaar tot jaar met deze bundel bezig is geweest. *Blauwzuur* verschijnt omstreeks september van dit jaar; wij maken van de publikatie uit de aard der zaak geen ophef. Uiteindelijk doel van Cathrien en mij is om te voorkomen, dat na het heengaan van Cathrien de een of andere 'pirateneditie' zou verschijnen, omdat een aantal mensen over een niet-definitief typoskript beschikt. Wij kennen al vier mensen, die zulk een typoskript onder hun berusting hebben.

In het kontrakt met Cathrien is duidelijk gestipuleerd, dat zij alle rechten behoudt.² Zodat voor eventuele opname in een herdruk van de *Verzamelde gedichten* zij de toestemming zal moeten geven. In mijn aantekening staat duidelijk vermeld waar Gerrit deze bundel in zijn *Verzamelde gedichten* heeft geprojecteerd. Dat is voor jullie t.z.t. wat ingewikkeld, omdat jullie paginering na opname van *Blauwzuur* zal moeten worden veranderd.

Cathrien en ik menen er goed aan te doen, om jullie als eersten van deze publikatie op de hoogte te stellen. Mochten jullie nog nadere inlichtingen wensen, dan ben ik voorlopig op de Koninginnegracht te bereiken, waar Cathrien mij met ingang van zaterdag a.s. zal gaan verzorgen. Dat zal niet erg lang zijn, want ik kan het verblijf hier in de combinatie van bedrijf en woning niet goed aan.³

¹ *Varianten bij Achterberg* zou uiteindelijk in 1973 door Querido worden uitgegeven.

² Deze bepaling is inderdaad opgenomen in het contract, dat gedateerd is 12 maart 1969.

³ Doorslag brief, collectie Achterberg.

In zijn ‘Aantekening’ bij de bundel *Blaauwzuur*, die gedateerd is 30 januari 1969, zou Bakker eveneens ingaan op een aantal onderwerpen uit deze brief, zij het in een iets andere formulering.⁴ Over de reden van Achterbergs aarzeling met betrekking tot de publicatie van de bundel schreef hij bijvoorbeeld: ‘Die aarzeling bestond nóg, toen hij kort voor zijn dood – 17 januari 1962 – was begonnen aan de voorbereiding tot de uitgave van zijn verzamelde gedichten, om de eenvoudige reden, dat voor hemzelf deze bundel nog steeds geen definitieve gestalte had aangenomen. Ook met de titel bleef hij voortdurend bezig.’ Over de titel had Bakker in zijn brief nog met stelligheid geschreven dat deze ‘later omgedoopt is in *Blaauwzuur*’, in de ‘Aantekening’ formuleerde hij het met meer voorbehoud:

In zijn nalatenschap bevindt zich, gehecht aan het typo-manuskript, de aantekening: titel *Asyl*. In een andere aantekening is die titel weer gewijzigd in *Blaauwzuur*, maar zó aarzelend, dat daar weer achter staat: of andere vergiftnaam.

Trouwens: in persoonlijke gesprekken heeft Achterberg mij nóg andere titels voorgesteld.

Welke andere titels Achterberg heeft overwogen, is mij niet bekend. De keuze voor de titel *Blaauwzuur* werd verder niet door Bakker verantwoord.⁵

Van de bundel zijn zowel de kopij als een drukproef bewaard gebleven. Ook moet er een revisieproef zijn geweest, maar deze is niet overgeleverd. De kopij bestaat uit een typoscript, dat is vervaardigd op basis van het bundeltyposcript van *Asyl*.⁶ Het bevat zetinstructies in de hand van Leendert Stofbergen en correcties in de hand van Bert Bakker.⁷ De drukproef is eveneens gecorrigeerd door Bert Bakker. De tekst van de gedichten is – zowel in de kopij als in de proef – conform de laatste versie van het *Asyl*-typoscript, met uitzondering van de volgende punten:

a. de titel van de bundel, *Blaauwzuur*, is door Bakker gekozen uit een aantal door Achterberg genoteerde alternatieven (zie hierboven); de door Achterberg genoteerde ondertitel ‘proeve van inleving’ werd niet opgenomen.

b. de titel van het gedicht [632] ‘Directeur’ (‘Minister’) luidt in de kopij: ‘Principaal’;⁸ in de proef is deze titel door Bakker veranderd in ‘Minister’, conform de definitieve versie van de inhoudsopgave van *Asyl*.

⁴ Zie voor de tekst van de ‘Aantekening’ Bijlage 6.

⁵ Zie over de ‘Aantekening’ verder: R.L.K. Fokkema, “‘Blauwzuur’ als editorisch probleem.”

⁶ Zie § 31.2 en § 31.4.

⁷ Bij dit nieuwe bundeltyposcript is ook het typoscript van de ‘Aantekening’ overgeleverd.

⁸ Zie de in § 31.4.2 geciteerde brief van Bert Bakker aan Paul Rodenko van 25 mei 1962.

c. de spelling van de gedichten is aangepast, conform Achterbergs notitie 'in nieuwe spelling (naamvals-*n* (klank-*n*) blijft)':

– dubbele klinkers en de 'sch'-spelling zijn verwijderd;

– inconsequenties in het gebruik van de buigings-*n* zijn gecorrigeerd;

– in [632] 'Directeur' ('Minister') is 'millioenen' (r. 3) veranderd in 'miljoenen' en in [633] 'Dagboek' is 'cigaret' (r. 13) veranderd in 'sigaret'; niet veranderd is in hetzelfde gedicht 'requesten' (r. 33) en in [350] 'Psychiater', r. 8 'aether'.

De kopij en de drukproef worden in deze uitgave verder niet bij de overlevering van de gedichten betrokken.

Blauwzuur verscheen in september 1969 in een oplage van 5000 exemplaren. De samenstelling van de bundel is als volgt:

[Omslag]	gerrit achterberg [//] blauwzuur ⁹
[Voorflap]	[vermelding van de door Bert Bakker/Daamen N.V. uitgegeven bundels van Achterberg]
[Band voorplat]	
[Schutblad]	
[1-2]	[blanco]
[3]	Blauwzuur
[4]	[blanco]
[5]	gerrit achterberg [//] blauwzuur [///] 1969 [//] Bert Bakker [//] Den Haag
[6]	[blanco]
7	[442] 'Zuur'
8	[454] 'Terreur'
9	[466] 'Lichtslag'
10	[490] 'Reglement'
11	[452] 'Riool'
12	[447] 'Eigen zee'
13	[177] 'Paviljoen'
14	[449] 'Zondag'
15	[450] 'Ontbijt'
16	[467] 'Schrik'
17	[340] 'Manifest'
18	[476] 'Mimicry'
19	[631] 'Vogel van waanzin'
20	[508] 'Directeur'
21	[632] 'Minister'
22	[217] 'Grafscript'
23	[279] 'H.v.B.'

⁹ Zie de reproductie in *Schrijvers prentenboek*, p. 57.

24–25	[633] ‘Dagboek’
26	[350] ‘Psychiater’
27	[419] ‘Cel’
28	[499] ‘Spreekuur’
29	[455] ‘Soldaat’
30	[634] ‘Slagveld’
31	[358] ‘Waarheid’
32	[498] ‘Geologie’
[33]	[<i>blanco</i>]
34–37	Aantekening [<i>volgt de aantekening door Bert Bakker</i>] ¹⁰
[38]	Inhoud [<i>volgt inhoudsopgave</i>]
[39]	Kolofon [//] <i>Blauwzuur</i> werd in de zomer van 1969 gedrukt door [//] Semper Avanti nv te Den Haag in een oplage van [//] 5000 exemplaren. Omslag, band en typografie werden [//] verzorgd door Leendert Stoffbergen te Amsterdam. [//] Copyright 1969 by J.C. Achterberg-Van Baak, Leusden. [<i>volgt copyright-clausule</i>]
[40]	[<i>blanco</i>]
[Schutblad]	
[Band achterplat]	[<i>blanco</i>]
[Achterflap]	[<i>vermelding van de door Bert Bakker/Daamen N.V. uitgegeven bundels over Achterberg</i>]
[Omslag]	

Tussen 1969 en 1973 zijn er een kleine 3500 exemplaren van *Blauwzuur* verkocht. In juli 1973 werd het restant van de bundel (1662 exemplaren) door uitgeverij Querido overgenomen met het oog op de opname van de bundel in de vierde druk van *Verzamelde gedichten* (1972).

Naar aanleiding van de verschijning van *Blauwzuur* verschenen de volgende recensies:

B[ot], W.P., ‘Speelse poëzie van Jac. v. Hattum. *Blauwzuur* van Achterberg.’ In: *Utrechtsch nieuwsblad* 30 oktober 1969.

B[ruinsma], J., ‘Een andere Achterberg.’ In: *De Gelderlander* 20 november 1969.

Berger, P., ‘*Blauwzuur*. Posthume bundel van Gerrit Achterberg.’ In: *Het vaderland* 4 oktober 1969.

B[erger], P., ‘Bert Bakker en de posthume bundel van Achterberg.’ In: *Aktueel* 17 (1969), p. 193–194.

Brandt, W., ‘Blauwzuur.’ In: *Goois nieuwsblad* 24 oktober 1969.

Dangin, M., ‘Gerrit Achterberg. Geen poëtisch blauwzuur.’ In: *Vooruit* 8 januari 1970.

¹⁰ Zie voor de tekst van de ‘Aantekening’ Bijlage 6.

- Dinaux, C.J.E., 'Achterbergs *Blaauwzuur*.' In: *Ons erfdeel* 13 (1969–1970), p. 104–105.
- Dijkhuis, R., '*Blaauwzuur*, gedichten van Gerrit Achterberg.' In: *Winschoter courant* 18 oktober 1969.
- Fens, K., 'Nagelaten bundel van Gerrit Achterberg.' In: *De volkskrant* 11 oktober 1969.
- Fokkema, R.L.K., '*Blaauwzuur* van Achterberg vormt schril contrast met ander werk.' In: *Trouw* 17 september 1969.
- Herberghs, L., '[Recensie van o.a. *Blaauwzuur*].' In: *Limburgs dagblad* 4 december 1969.
- Hüwel, D., '*Blaauwzuur*. Vrijheid en gebondenheid van de dichter.' In: *Accent* 10 januari 1970.
- Huijnink, J., 'Achterbergs *Blaauwzuur*: poëzie van persoonlijke ellende.' In: *Nieuwe Rotterdamse courant* 10 januari 1970.
- Jong, M.J.G. de, 'Achterberg tegen de psychiaters.' In: *Elseviers weekblad* 14 februari 1970.
- Jonkers, H., 'Achterbergs achtergehouden bundel.' In: *Eindhovens dagblad* 25 oktober 1969.
- Joppe, J., '*Blaauwzuur*, postume poëziebundel van Achterberg.' In: *Provinciale Zeeuwsche courant* 6 september 1969.
- [Kelk, C.J.], '*Blaauwzuur*. Gerrit Achterberg.' In: *De groene Amsterdammer* 1 november 1969.
- Kruithof, J., 'Gerrit Achterberg relativierend.' In: *Vrij Nederland* 18 oktober 1969.
- Longie, A. de, '[Recensie van *Blaauwzuur*].' In: *Nieuwe stemmen* 28 (1971–1972), p. 149–150.
- Moor, W. de, 'Een noodkreet uit het asyl.' In: *De tijd* 18 oktober 1969.
- Morriën, A., 'Achterbergs gedichten uit het zenuwhuis.' In: *Het parool* 22 november 1969.
- Paardenkooper, J., '*Blaauwzuur* van Achterberg.' In: *Haarlems dagblad* 22 november 1969.
- Panhuysen, J., 'Verzen uit een gesticht. Nieuwe bundel van Gerrit Achterberg.' In: *Het Binnenhof* 22 november 1969.
- Roggeman, W.M., 'Achterberg in het asiel.' In: *Het laatste nieuws* 30 oktober 1969.
- Roy, P. le, 'Van proeve tot meesterstuk.' In: *De periscoop* 20.7 (1969–1970), p. 2.
- Santvoort, H. van, 'De hoop is een krijtuit kind, dat licht tegen de rover, die het slacht.' In: *De nieuwe linie* 1 november 1969.
- Spruyt, G., '*Blaauwzuur*, een nagelaten dichtbundel.' In: *Brabants nieuwsblad* 25 oktober 1969.
- Warren, H., 'Gedichten, oude en nieuwe.' In: *Provinciale Zeeuwsche courant* 1 november 1969.
- Wit, K. de, 'Naar het leven beschreven.' In: *Leeuwarder courant* 8 november 1969.

Zeven gedichten verscheen in augustus 1979 ter gelegenheid van het afscheid van Tine van Buul en Reinold Kuipers van uitgeverij Querido. De bundel werd gedrukt in een oplage van 150 exemplaren door de Zondagsdrukker, waarachter Reinold Kuipers schuilgaat.

De uitgave bevat zeven ongebundelde gedichten, waarvan zes door Achterberg zelf in tijdschriften waren gepubliceerd. Deze gedichten zijn ook opgenomen in de eerste druk van R.L.K. Fokkema's *Varianten bij Achterberg* (1973).¹¹ Dat geldt niet voor [484] 'Herfst', een nagelaten gedicht dat in 1962 door Ed. Hoornik in *De gids* openbaar werd gemaakt.¹² Van *Zeven gedichten* zijn zowel de kopij – bestaande uit typoscripten die zijn vervaardigd op basis van de oorspronkelijke tijdschriftpublicaties – als twee drukproeven overgeleverd, die zijn gecorrigeerd door Daisy Wolthers. De kopij en proeven blijven in deze uitgave verder buiten beschouwing.¹³ De tekst van de gedichten is in *Zeven gedichten* in de nieuwe spelling gezet, met uitzondering van de naamvals-n. De samenstelling van de bundel is als volgt:

[Omslag]	Gerrit Achterberg [//] <i>Zeven gedichten</i> ¹⁴
[I–II]	[<i>blanco</i>]
[1]	Zeven gedichten
[2]	[<i>blanco</i>]
[3]	Gerrit Achterberg [//] <i>Zeven gedichten</i> [///] Te Amstelveen bij de Zondagsdrukker in 1979
[4]	Copyright © 1979 by J.C. Achterberg-van Baak
[5]	Inhoud [<i>volgt inhoudsopgave</i>]
[6]	[<i>blanco</i>]
7	[89] 'Het lied om doodswil'
8	[145] 'Gij die mij voert...'
9	[150] 'Nu ik...'
10	[219] 'Laat mij...'
11–12	[411] 'Ambtman'
13	[484] 'Herfst'
14	[1014] 'Drieluikje voor Jany'
[15]	Colofon [///] <i>Zeven gedichten</i> door Gerrit Achterberg zijn [//] hier voor het eerst bijeen, als <i>Zeven gedichten</i> . Zij [//] zijn van 1930 tot 1962 in tijdschriften verschenen [//] maar geen van alle eerder

¹¹ Zie aldaar, dl. 1, bijlage c, p. 392–399.

¹² Dit gedicht werd vervolgens ook opgenomen in de tweede druk van *Varianten bij Achterberg* (1980).

¹³ Ze bevinden zich in de collectie R. Kuipers van het NLMD.

¹⁴ Zie de reproductie in *Schrijvers prentenboek*, p. 57.

gebundeld. Met ‘Ambt- [//] man’ is dit uitdrukkelijk niet gebeurd. De spelling [//] is volgens het latere gebruik van de dichter met [//] mate vereenvoudigd. [//] Met permissie van Cathrien Achterberg be- [//] stemmen Tine van Buul en Reinold Kuipers dit [//] uitgaafje bij hun vertrek van Em. Querido’s Uit- [//] geveerij b.v. als groet voor hen van wie zij niet echt [//] afscheid nemen. [//] Gerrit Achterbergs *Zeven gedichten* is in 1979 [//] door de Zondagsdrukker met de hand gezet, uit [//] de Janson, en, met Ingrespapieren, voor hem bui- [//] tenshuis voltooid. De oplaag is 150 exemplaren.

[16–18]

[blanco]

[Omslag]

Het bundeltje kwam niet in de handel en is – voorzover bekend – niet besproken. De zeven gedichten werden opgenomen in de achtste druk van *Verzamelde gedichten* (1984). In de tiende druk (1988) werd [484] ‘Herfst’ uit de uitgave verwijderd, omdat het tot de ongepubliceerde gedichten behoort.

52.3 ACHTERGEBLEVEN GEDICHTEN (1980)

In zijn artikel ‘Onbekende gedichten van Achterberg’, in de *Nieuwe Rotterdamse courant* van 16 mei 1980, maakte Jan Vermeulen bekend dat hij in het bezit was van een kleine dertig ongepubliceerde gedichten van Achterberg. Hij had de gedichten in de oorlogsjaren van Achterbergs manuscripten gekopieerd en ze sindsdien zorgvuldig bewaard. In eerste instantie was Vermeulen weinig onder de indruk van zijn bezit

omdat ik wist dat het ‘jeugdwerk’ betrof, dat grotendeels ontstaan moet zijn vóór 1943 en voor een deel zelfs vóór het cruciale jaar 1937, en ook omdat ik veronderstelde dat Achterberg ze om die reden niet in een van zijn na-oorlogse bundels had opgenomen. Deze gedichten vormden als het ware de ‘restanten’ van wat er ná de samenstelling van bundels als *Morendo*, *Inertie*, *Sintels* en *Eurydice* nog overgebleven was. De dichter had ze om redenen die ik had te respecteren blijkbaar niet voor publikatie bestemd.

Toen Vermeulen de gedichten in 1979 weer eens te voorschijn haalde, oordeelde hij anders: ‘Wat me nog het meest verbaasde was, dat gedichten waarvan ik vroeger het gehalte aan poëzie nooit erg hoog had aangeslagen, mij nu – zevenendertig jaar later – voorkwamen als onmisbare bestanddelen van Achterbergs oeuvre.’ Hij zocht contact met Cathrien Achterberg-van Baak, in de veronderstelling ‘dat deze gedichten zich óók in Gerrits nalatenschap zouden bevinden’, maar dat bleek niet het geval. Vermeulen signaleerde het probleem dat de gedichten ‘alleen in mijn handschrift bestaan’, maar stelde hier tegenover: ‘Maar iedereen die zich ooit enigszins in de poëzie van Achterberg heeft verdiept, zal

onmiddellijk van de authenticiteit van dit werk overtuigd zijn. [...] Het heeft mij veel genoeg gedaan dat Cathrien Achterberg vrijwel terstond heeft ingezien dat deze gedichten gepubliceerd moesten worden. Dat zal gebeuren in het vroege najaar, bij Em. Querido's Uitgeverij te Amsterdam.'

Achtergebleven gedichten verscheen in december 1980 in een oplage van 4250 exemplaren. De spelling van de gedichten werd aangepast, uitgezonderd de naamvals-n. De samenstelling van de bundel is als volgt:

[Stofomslag]	<i>Gerrit [/] Achterberg [/] Achtergebleven [/] gedichten [///] Querido</i> ¹⁵
[Band voorplat]	
[Schutblad]	
[1]	ACHTERGEBLEVEN GEDICHTEN
[2]	[<i>blanco</i>]
[3]	Gerrit [/] Achterberg [/] Achtergebleven [/] gedichten [///] [<i>vignet</i>] [/] Amsterdam [/] Em. Querido's Uitgeverij BV [/] 1980
[4]	Copyright © 1980 by J.C. Achterberg-van Baak, Leusden. [<i>volgt copyright-clausule</i>]
5	[178] ' <i>In deze zuivere duisternis,</i> '
6	[179] ' <i>Vol van avonddauw en donker</i> '
7	[181] ' <i>Het wordt mijn laatste, grootste avontuur:</i> '
8	[189] ' <i>Misschien staat in mijn naam alleen de dood</i> '
9	[190] ' <i>Nu zich het einde nog bezint,</i> '
10	[180] ' <i>Weemoed omdat de dood het weet,</i> '
11	[183] ' <i>Omdat het niet ontwaken kan</i> '
12	[182] ' <i>Tuin van herfstdag bij haar thuis</i> '
13	[185] ' <i>Ik ga naar de stations waar de atomen zweven</i> '
14	[186] ' <i>Stuk laten liggen wat niet is te helen,</i> '
15	[194] ' <i>Nu mijn leven verlopen moet:</i> '
16	[197] ' <i>In welk dorp zijt gij verdronken,</i> '
17	[562] ' <i>Hij die het spoor verloren is</i> '
18	[506] ' <i>Erbarmelijk geboren,</i> '
19	[175] ' <i>Ik heb geen naam tussen u nodig en mijn eer</i> '
20	[195] ' <i>Het is van zijnen heer, al wat hem is gegeven</i> '
21	[196] ' <i>Bij perioden was hij demon en weer dichter</i> '
22	[199] ' <i>Ik wil met haar begraven worden in één graf,</i> '
23	[200] ' <i>Zij zullen alles doen haar te verdonkeremanen</i> '
24	[201] ' <i>Ik droomde dat zij bij mij zat en met mijn handen speelde</i> '
25	[203] ' <i>Alles zinkt van mij af, ik draag geen wereld meer</i> '
26	[191] ' <i>Nu is het tijd om naar uw hart te reizen</i> '
27	[176] ' <i>Dit is de idylle van het nichtje op bezoek:</i> '

¹⁵ Zie de reproductie in *Schrijvers prentenboek*, p. 57.

28	[434] 'Volk en vaderland'
29	[465] 'Nijhoff'
30	[492] 'Ter Braak'
31	[440] 'Gerard den Brabander'
[32]	[<i>blanco</i>]
33-34	INHOUD [<i>volgt inhoudsopgave</i>]
35-36	VERANTWOORDING [<i>volgt de verantwoording door Jan Vermeulen</i>] ¹⁶
[Schutblad]	
[Band achterplat]	
[Stofomslag]	

De bundel werd niet opgenomen in de *Verzamelde gedichten*. In de colofon van de achtste druk (1984), waarin *Zeven gedichten* wel een plaats kreeg, wordt daarover opgemerkt: 'Daar de dichter de gedichten in *Achtergebleven gedichten* (1980), waarin *Acht kwatrijnen* (1980) is herdrukt, niet zelf heeft gepubliceerd, zal deze bundel in een historisch-kritische uitgave (in voorbereiding) worden opgenomen.'¹⁷

Van *Achtergebleven gedichten* verschenen de volgende recensies:

Bouwers, L.L., 'Een achtergebleven gedicht van Gerrit Achterberg.' In: *Nederlands dagblad* 24 oktober 1981.

Büch, B., 'Gesol met werk van Achterberg.' In: *Het parool* 13 februari 1981.

Fens, K., 'Achtergebleven.' In: *De standaard* 9 januari 1981.

Hazeu, W., 'Curieus basismateriaal van een bezeten dichter.' In: *Hervormd Nederland* 14 februari 1981.

Linden, P. van der, 'O lied, dat sterft of staat met mijn geloof.' In: *De nieuwe linie* 4 februari 1981.

Poortere, J. de, '[Recensie van *Achtergebleven gedichten*].' In: *Poëzjekerant* 6.1 (1982), p. 6.

Schipper, J., '*Achtergebleven gedichten* van Gerrit Achterberg.' In: *Reformatorisch dagblad* 20 februari 1981.

Smit, G., 'Achterberg.' In: *Literama* 15 (1980-1981), p. 401-402.

Straten, H. van, 'Verrassend stapeltje verzen van Achterberg.' In: *Utrechts nieuwsblad* 8 januari 1981.

V., A., '*Achtergebleven gedichten*.' In: *Eindhovenens dagblad* 10 februari 1981.

¹⁶ Zie voor de tekst van de 'Verantwoording' Bijlage 7.

¹⁷ *Verzamelde gedichten*⁸, p. 1064. De uitgave *Acht kwatrijnen* – door de Avalon Pers uitgegeven in een oplage van 30 exemplaren (Woubrugge, 1980) – blijft hier verder buiten beschouwing.

Warren, H., 'Gedichten. Achterberg, Gerhardt, Vroman.' In: *Provinciale Zeeuwsche courant* 31 januari 1981.

Zuiderent, A., 'Achterberg, Hamelink en Buddingh'. Gedichten bij de dood en bij het alledaagse.' In: *De tijd* 23 januari 1981.

Bijlage

I DE ZANGEN VAN TWEE TWINTIGERS, 'VOORWOORD'¹

DEN LEZER HEIL!

Gij verzoekt, jeugdige vrienden, van mij, oudere in jaren, ja, meer dan dit, 'n voorwoord bij uwe jeugdige zangen? Gaarne geef ik U dit. Welaan, ik put het – U zult zulks in mij wel billijken én... waardeeren? – uit het eeuwigblijvend Woord van Hem, die tot ons spreekt in heilig proza én poëzie!

'Alles heeft eenen bestemden tijd, en alle voornemen onder den hemel heeft zijnen tijd' zegt ons de Prediker-Spreukendichter. (Pred. 3:1).

Uwe zangen hier en daar inziende, dacht ik onwillekeurig aan den tijd waar ook Salomo even verder van gewaagt:² 'Daar is een tijd om te weenen en een tijd om te lachen...'

Lokken daar Uwe eerstelingen, die voor anderen, zij 't voor velen, worden reisklaar gemaakt, óók dezen toe uit, máár... met den hartgrondigen wensch en bede: 't Strekke tot Gods eere!

Uw Vriend en Vader

Ds. A. DEKKER.

OPHEUSDEN,
10 November 1924.

2 AFVAART, 'TER INLEIDING'³

De huidige stand onzer letterkundige kritiek heeft een aantal vooroordeelen te weeg gebracht, die het moeilijk maken een onbevangen genietter van poëzie te zijn. Er is de laatste jaren, in het bijzonder door onze jongeren, zooveel *over* de dichtkunst geschreven, dat zij zelve daarbij in menig opzicht te kort gekomen is. Men heeft haar verbonden aan verscheidene aesthetische principes zonder steeds voldoende ruimte te laten aan haar eigen ontwikkelingsmogelijkheden, die zich nu eenmaal nimmer gevangen geven aan deze of gene theorie. En zoo sterk is soms zulk een theoretische vooringenomenheid geworden, dat zij in volslagen verblinding het middelmatige cultiveerde,

¹ *De zangen van twee twintigers*, p. [3].

² Verbeterd uit *gewaagd*:

³ *Afvaart*, p. 9–11. De inleiding is ook in manuscript en in de proef van *Afvaart* overgeleverd (afkomstig uit de collectie Houwink). Beide wijken op enkele punten af van de gepubliceerde versie. Een artikel van gelijke strekking heeft Houwink als recensie van *Afvaart* gepubliceerd in *Opwaartsche wegen* 9 (1931–1932), p. 223–225, o.d.t. 'Primitieve poëzie'.

voorzoover dit aan de gestelde esthetische eischen beantwoordde, doch ganschelijk het beloftevolle over het hoofd zag, dat zich naar andere normen meende te moeten richten.

Verbittering ontstond hierdoor onder de schrijvenden; verwarring onder de lezenden, die zich voor theoretische problemen geplaatst vonden, welke slechts zeer terloops te maken hadden met de schoonheid, die zij zochten. Hoewel er den laatsten tijd teekenen te bespeuren zijn, die er op wijzen, dat een kentering ten aanzien van genoemden toestand aanstaande is, en er langzamerhand weer een neiging ontstaat om tot een bredere en meer objectieve opvatting aangaande de dichtelijke schoonheid te komen, werken toch deze vooroordeelen nog zoozeer door in de kringen der poëzie-minnaars, dat het niet geraden schijnt werk, dat naar zijn aard *buiten* de bestaande stroomingen valt, onaangediend de wereld in te zenden. Dit klemt te meer, waar het hier een jongen dichter geldt, wiens talent zoo hecht verweven is met de primitieve gevoels- en aanschouwingssfeer, dat alleen reeds daarom zijn dichten buiten elke vergelijking met het gros onzer stevig cultureel gefundeerde dichtkunst valt.

Wat in Achterberg's verzen tot uiting komt – wonderbaarlijk wijze – is de menschelijke gevoels- en aanschouwingssfeer in haar volle, ongerepte primitiviteit. Hier geen sprake van een uit overbeschaving geboren, romantisch verlangen naar een terugkeer tot de natuur à la Rousseau, hier geen decadente behoefte naar het simpele en directe om eigen onmacht te bemantelen. In dit dichten spreekt, voor de laatste maal wellicht, de menschelijke natuur zich in haar primitieven staat uit. God, daemon en eros liggen er nog onder denzelfden moederlijken mantel toegedekt. En hen gescheiden hier te noemen schept reeds de eerste aanleiding tot misverstand. Want niet te onderscheiden zijn zij in dit werk en wie het poogt, schendt zijn zin. Hem blijven vreemde, onbevredigende stamelingen, zonder verband.

Voor den stedeling zal het moeilijk zijn vertrouwd te raken met den inhoud van deze verzen; maar wie nog iets in zich draagt van de geheimen van het land, wie nog voelen kan, hoe tijd en eeuwigheid elkander in het bladersuizelen der populieren ontmoeten, wie zich nog te herinneren weet, hoe als kind de wereld van planten en dieren in immer wisselende gestalten openbloeide voor zijn oog..., die, ongetwijfeld, zal de toegang vinden tot dit werk en zich verheugen over zijn vreemde, in aldoor bewogener droomen verloren schoonheid.

Ergens diep het land in, in het stroomgebied van een klare, stille wetering, ligt het verbeeldingsrijk van dezen jongen dichter, doch het ligt er niet als een 'wolkenkuckucksheim', ijl en ontastbaar; het grenst aan den varkensstal en de mestvaalt, en in den winter is het er geraden op klompen te loopen.

Het zou belachelijk zijn Achterberg een 'letterkundige' te willen noemen, al verdient hij zijn kost met aan de kinderen het lezen en schrijven te leeren; hij is niet meer dan een instrument, waarop God het behaagd heeft een pastorale te spelen, de laatste wellicht, die Hij ons, ge-asphalteerde Westerlingen, ten gehoor geven wil.

ROEL HOUWINK

Bij pogingen om de dichtkunst der jongere generatie – waartoe wij meenen G. Achterberg, wiens poëzie wij hier met een enkel woord willen inleiden, te mogen rekenen – te classificeren, zijn de begrippen jong en modern ten onrechte tot synoniemen verklaard, waardoor verwarring is ontstaan. Het werk van de zeer uiteenlopende persoonlijkheden, die deze generatie heeft voortgebracht, bezit zelden het karakter, dat de latere gedichten van den zooveel ouderen A. Roland Holst ('Een winter aan zee') en van Nijhoff ('Awater') modern maakt. Meer met dezen – vooral met Holst – dan met zijn leeftijdgenooten heeft Achterberg verwantschap. Figuren als Mok en Franquinet – twee op den voorgrond tredende jongeren – zijn typisch ouderwetsch in hun wijdloopige beschrijvingen, die de dichterlijke intentie overwoekeren; de in de inspiratie wortelende kernen zijn niet terug te vinden in de weelderige kleur- en klank-entourage, gevoelsverspreiding en beeldenroes. Een dichter als Achterberg daarentegen zoekt het in concentratie: niet in de breedte dus, maar in de diepte; parallel daarmee loopt een streven naar onmiddellijkheid: hij vat de stof samen in het essentieele zonder lyrisch bijwerk. Hij dringt zijn vers niet in een bestaand prosodisch schema; het woord is kernwoord; het beeld staat in het dieptepunt van den poëtischen impuls, die het vers nog voor zijn verwezenlijking een bepaald rythme geeft. Geen vulregels of stoplappen verminken zijn vers; geen vergelijkingen worden gebezigd, waar de metafoor directer is. Alleen als de intentie het gedooft, wordt toegegeven aan de 'verleidingen' van klank of rijm. Het vers begint midden in de situatie; het vervolg put het onderwerp zoo diep, zoo concreet en zoo geconcentreerd mogelijk in de meest kenmerkende facetten uit. Achterberg's gedichten zijn kort en pregnant; de emotie komt uit groote diepte. De inhoud getuigt van een uiterst gevoelige intuïtie, die meer nog dan bij Hendrik de Vries een somnambulistisch karakter heeft: herhaaldelijk komen beelden helder op in slaap, halfslaap en droom. Juist dat ontoegankelijke, magische en geheimzinnige, dat zich uiterst moeilijk tot paraphraseering leent, is een der boeiendste en persoonlijkste kenmerken van zijn zeer oorspronkelijke poëzie. Ook Achterberg laat zich vaak leiden door den klank van het woord, maar hij laat niet eerder los, voordat het woord 'grond gehaald' heeft en in de poëtische spanning staat. Om der wille van de inspiratie tot geen concessie bereid, moet hij vaak zijn toevlucht nemen tot halfrijmen of wordt hij gedwongen een woord te hanteeren, dat alleen klankberinneringen wekt. Dit sterk samendringen van de syntaxis heeft, niet alleen wat de muzikaliteit van het vers betreft, groote risico's. Eenerzijds dreigt het gevaar van overconcentratie: de verdichting wordt zóó groot, dat het vers, mede doordat er te veel verzwegen is, onbegrijpelijk wordt, of dat het buiten het terrein van de poëzie treedt en in de rich-

⁴ *Eiland der ziel*, p. 5–[10]. Van de inleiding zijn drie typoscripten overgeleverd, twee in de collectie Hoornik van het NLMD en één in de collectie van A.L.C. Palies. De inleiding is eerder, enigszins afwijkend, gepubliceerd in *Groot Nederland* 37.11 (1939), p. 413–418, o.d.t. 'Gerrit Achterberg'. Ook in: Ed. Hoornik, *Tafelronde. Studies over jonge dichters*. Rijswijk, [1940], p. 27–32 en in: Dez., *Verzameld werk*. 5 dln. Ed. K. Lekkerkerker. Amsterdam, 1972–1978. Dl. 5: *Kritisch proza*, p. 35–41.

ting van het aphorisme gaat; anderzijds gebeurt het wel, dat het gedicht in de intentie blijft steken, niet opgelost wordt. Achterberg heeft beide gevaren tot nu toe weten te bezweren. De assoneerende rijmen geven aan zijn gedicht een zeer aparte muzikaliteit.

Ook de moderne poëzie, al is het gehalte aan werkelijkheid toegenomen, wordt gedragen door het romantische verlangen; zij is het middel, waardoor de dichter zich bevrijdt van de schrikbeelden, die een helsche maatschappij aan hem opdringt. Elementen uit die realiteit vindt men – welke gedaanteverwisseling ze ook hebben ondergaan – in het werk der grootste lyrici terug, ook al zouden dezen volledig gespeend zijn van sociaal medegevoel. De meest afzijdige ondergaat invloeden van zijn eigen tijd; ook de volledig geïsoleerde Achterberg. Ik hoef hier slechts te wijzen op het bangstigende gedicht ‘Beumer & Co’, waarin de ‘horde’ wordt ingevoerd.⁵ Hier bepaalt de realiteit niet alleenheerschend de kracht van het gedicht; zij is ondergeschikt gemaakt aan lyrische introspectie en opgenomen in de vlucht eener persoonlijke verbeelding. De dichter legt suggesties vast, die achter de realiteit liggen, of het diepste en meest wezenlijke dier werkelijkheid uitmaken.

‘Afvaart’, waarmee Achterberg in 1931 debuteerde, en waarin zijn opvallend talent zich direct manifesteerde, bevat evenals deze nieuwe bundel in hoofdzaak liefdesgedichten, die over het geheel genomen in de tragische sfeer liggen; de grondtoon is donker; zelden vormen blijmoedige accenten een tegenwicht. Reeds in dien eersten bundel trad de beklemmende Triple Alliantie: de vrouw, de dood en de dichter op, welk verbond in nog sterker mate op ‘Eiland der Ziel’ zijn stempel drukt. Op dit eiland wuiven de palmen slechts op den adem van den dood; de ziel levert gevechten tegen nachtbeelden, producten van een alles-verterenden angst. De droom brengt ontzetting; over het vereenzaamd ontwaken schuift het daglicht met vrees en met het besef, dat de nacht geen gruwel ongedaan heeft gemaakt. Uit het dichtgemetselde heden gaan gedachten en zinnen toegespitst en maximaal-geconcentreerd terug naar het verleden en roepen het beeld op van de gestorven liefde. De sprieten van een uiterst verfijnd dichterschap tasten de cosmos af, welks verschijningsvormen tot deelgenoot en getuigen gemaakt worden van de tijden, toen het lichaam nog werkelijkheid was. Is in ‘Afvaart’ de geur van het bloed sterk als die van anjers en heeft de liefde daar demonische aspecten, in ‘Eiland der Ziel’ is de vrouw vergeestelijkt en het verlangen naar haar tot poëzie verdicht. De alles-beheerschende behoefte haar tot het lied zelf te maken, haar in het woord te doen herleven, moge monomane vormen aannemen, de poëzie, die het oplevert – een gevoelige registratie van zielsbewegingen – is nergens eentonig. Naderen zijn zielsaandoeningen, die zich in visioenen, zwart en schimmelig als kelders en in huiveringwekkende droomgedichten uiten, het abnormale, tot poëzie wordend verliezen ze hun pathologischen inslag. Wanhopig zoekt de dichter naar suggesties en media – soms zelfs in de richting van een spiritistische materialisatie – die hem in contact kunnen brengen met de geliefde. Maar de afstand tusschen dood en leven is onoverbrugbaar. Door middel van het woord tracht hij het ‘Jenseits’ te veroveren en de gestorvene terug te halen. Maar haar taal is onverstaanbaar, haar naderen ongrijpbaar,

⁵ [271] “Beumer & Co.”, r. 14.

haar bijzijn onwezenlijk. Nochtans probeert hij het onwezenlijke te benoemen, en het onuitbeeldbare te verbeelden in gedichten, waarin ook de doode dingen: ‘deur, meubel en raamkozijn’ media zijn, en rekenschap vragen.⁶ Tevergeefs tracht hij een antwoord af te wringen, aan wat niet met tongetaal vermag te spreken. De samenspraak tusschen het ‘Diesseits’ en ‘Jenseits’ wordt slechts aan één zijde gevoerd; aan den anderen kant heerscht het zwijgen. ‘En nochtans moet het woord bestaan, dat met U samenvalt’, schrijft hij in zijn ‘steenen nis’, waarin hij de liefde blijft loven.⁷ In de van uiterste wanhoop doortrokken zielsprocessen stelt dan het dichterschap de verlossende daad: vrouw en lied vereenzelvigen zich – scheppende ontdoet de dichter zich van zijn schuld –, haar gestalte ‘schrijdt zoet en mild achter de sterren’,⁸ hij kan ‘haar zoen niet onderscheiden van het lied.’⁹ In deze van hoop vervulde oogenblikken ontstaat een verrukkelijke, beeldenrijke, hartstochtelijk-bewogen lyriek, zooals in den aanhef van ‘*Tendresse*’, in ‘*Bloemen*’ en in het vroeger geschreven ‘*De bruid zingt*’.¹⁰

Zoodra het scheppend proces tot stilstand is gekomen, valt de dichter terug in de van dood vervulde realiteit. Men vraagt zich af, hoe dit leven moet zijn, als de vulkaan van het eiland uitgewerkt is en geen poëtische erupties de door vrees en wroeging verscheurde ziel bevrijden, als hij het woord ‘dat naar U heet’¹¹ niet meer kan smeden. Geschokt en ontroerd heb ik deze door en door waarachtige gedichten, waarbij zoo-veel poëzie, die vroeger beteekenis had, voorloopig waardeloos is geworden, telkens weer gelezen. Aan de algemeene beklemdeheid van den modernen mensch, die ik niet nader behoef te omschrijven – waaronder deze geheele generatie van dichters te lijden heeft – is bij Achterberg als een ondragelijk surplus een geheel persoonlijke angst toegevoegd. Is het te verwonderen, dat doodsverlangen opkomt in de ziel van dezen gekwelde, wanneer het woord, het eenige middel tot zelfhandhaving, dood blijft? Denkend aan den dag, dat hij ‘de eeuwigheden uit het eene land’ niet meer zal kunnen ‘overzingen in het andere land’¹² teekent hij Kain en bidt hij den nacht, waarin hij overligt als een ‘verdonkerd deel’, zijn lichaam in het meer te wentelen.¹³ Is het te verwonderen, dat – de laatste gedichten in dezen bundel wijzen daarop – gezocht wordt naar een ander houvast? Onmachtig het geheim van den dood te ontraadselen, ontstaat heimwee naar het bovennatuurlijke en schuift zich vóór en tenslotte ook in de vrouw het beeld van God. Van zijn pogingen tot afweer en beginnende overgave zijn wij de ontroerde getuige in het brandende gedicht ‘*Reiziger doet Golgotha*’, in I en II waarvan ongelooft, scepticisme en opstandigheid in harde, wrange termen uitbreken, tot in III een s.o.s. de ziel van den dichter doorrijt, hij door een hogere macht, tegen wie hij zich kort daarvoor nog verzette, gegrepen wordt en in allerdiepste eenzaamheid Chris-

⁶ [246] ‘Geluk’, r. 26.

⁷ [259] ‘Woord’, r. 12–13.

⁸ [293] ‘Projectie’, r. 6–7.

⁹ [255] ‘Geest’, r. 5–6.

¹⁰ [290] ‘*Tendresse*’, [223] ‘*Bloemen*’ en [157] ‘*De bruid zingt*’.

¹¹ [270] ‘Contact’, r. 12–13.

¹² [158] ‘Vaarwel’, r. 10–11.

¹³ [298] ‘Kain’, r. 6–9.

tus vraagt hem te willen verschijnen aan den einder.¹⁴ Maar op dit oogenblik is Achterberg enkel de van het vers vervulde, is zijn eenige religie zijn dichterschap, en daarin opgesloten is de vrouw, dood of levend, die door geen ander kan worden overvleugeld, en uit wie hij zal blijven putten.

Deze gedichten behoeven geen inleiding. Dat zij toch werd geschreven, is om redenen, die met de poëzie zelve in geen verband staan.

ED. HOORNIK

4 MORENDO, 'VERANTWOORDING'¹⁵

De keuze van de in deze bundel opgenomen gedichten vereischt eenige toelichting. In 1931 publiceerde Gerrit Achterberg zijn eerste bundel *Afvaart*, pas in 1939 gevolgd door *Eiland der Ziel*, zijn tweede. Het verschil tusschen deze bundels is zoo groot (in *Afvaart* herkent men den lateren Achterberg nog nauwelijks, en wat in deze bundel nog voorgevoel was, is in *Eiland der Ziel* onmiddellijke ervaring geworden), dat men onwillekeurig naar een verklaring gaat zoeken, in verband met de groote tijdsruimte die tusschen de uitgave van deze beide bundels ligt.

Morendo is eenerzijds een poging om een duidelijker beeld te geven van Achterbergs evolutie tusschen de jaren 1931 en 1939, dus de opvallende lacune tusschen zijn eerste en tweede bundel eenigszins aan te vullen, en anderzijds om de verzen die niet in *Afvaart* en zijn latere bundels werden opgenomen, maar daarin chronologisch thuis hooren, alsnog onder te brengen.

Morendo heeft dus niet dezelfde pretenties als Achterbergs overige werk, maar is eerder als een gewenschte en noodzakelijke aanvulling daarop te beschouwen.

Het samenstellen van een bundel gedichten heeft, zooals J.C. Bloem zegt, in het algemeen iets willekeurigs. Dat dit willekeurige element bij *Morendo* groter is dan anders, wordt door bovengenoemde redenen voldoende verontschuldigd.

Men denke bij 'morendo' dus niet aan het langzaam uitdooven van een vulkaan of een gesternte, – Achterbergs latere bundels, vooral *Thebe*, hebben een 'dead end' voldoende gelogenstraft –, maar aan een steeds verder van dit leven verwijderd zingen, dat echter steeds dieper doordringt in een gebied, waar het voor ons tenslotte niet meer hoorbaar zal zijn.

JAN VERMEULEN

¹⁴ [247–248–252] 'Reiziger "doet" Golgotha'.

¹⁵ *Morendo*, p. 31. In de collectie Vermeulen bevinden zich twee manuscripten van de verantwoording.

Alles is dood, en overal liggen de lijken. Alleen de mensen bestaan nog,¹⁷ en rondom hen is de stilte, – dat is de aarde. 'Mensen bemint elkaar.' Wie heeft dat gezegd? Wiens gebod is dat? De slinger tikt gevoelloos, afgrijselijk. Het is twee uur 's nachts. Haar schoentjes staan bij haar bed, het is net, alsof die op haar wachten...

Neen, in alle ernst, als men haar morgen wegdraagt, wat moet ik dan beginnen?

'DE ZACHTMOEDIGE' VAN DOSTOJEWSKY

*Geef mij den tijd, geef mij den tijd
om u toe te behooren
aan deze zijde der zekerheid.¹⁸*

Dwalend door de kille hallen en mastbossen der gothiek in een dier kathedralen van Midden-Europa, geraakt men soms plotseling voor een sarcophaag, die men in het grijze en toch zo doordringende licht niet eerder ontdekte.

Op de hoge, alabastenen tombe, hand in hand, languit liggend, en half uit de materie boven de eigen gebeenten omhoog gerezen, sluimeren als beelden zij die er onder begraven liggen. Men denkt niet aan de as, men ziet slechts ontroerd naar dat eeuwige opgebaard zijn van die twee, en als de tuba zou blazen, zou men een stap terug zetten, zo geloofwaardig zou het zijn, dat de beide roerloze figuren bij het klinken van de laatste trompet gejaagd, hand in hand nog, overeind zouden komen. Maar als het nu zoo was, dat de mansfiguur met dat stille gezicht van den ontslapene, plotseling en onverklaarbaar zou recht gaan zitten, welke waanzinnige woorden zou hij richten, in die wereld van grijs licht, waarin hij niet meer thuis hoort, tot de vrouw die er niet mee toe in ging? Achterberg's woorden:

STANDBEELD

*Een lichaam, blind van slaap,
staat in mijn armen op.
Ik voel hoe zwaar het gaat.
Doodepop.
Ik ben een eeuwigheid te laat.
Waar is je harteklop?*

¹⁶ *Cryptogamen*¹, p. [5]–35. Ook in: *Cryptogamen*², p. v–xxvi. Eerder als zelfstandige uitgave gepubliceerd: B. Aafjes, *Gerrit Achterberg. De dichter van de sarcophaag. Aanteekeningen bij zijn poëzie*. [s-Gravenhage, 1943], een samenvoeging van 'Achterberg (Aanteekeningen)' (*Criterium* 1 (1940), p. 632–641), 'Achterberg en het a-poëtische woord' (*Den gulden winckel* 40.6–7 (1941), p. 16–17) en 'De dichter van de sarcophaag' (*Boekenschouw* 35 (1941), p. 221–223).

¹⁷ Verbeterd uit *nog*.

¹⁸ [403] 'Wodan', r. 5–7.

*De dikke nacht houdt ons bijeen
en maakt ons met elkaar compact.
'Om Godswil laat mij niet meer los;
mijn beenen zijn geknakt',
fluister je aan mijn borst.
Het is of ik de aarde tors.
En langzaam kruipt het mos
over ons standbeeld heen.¹⁹*

De verzen van dezen dichter zijn zo weinig beeldspraak dat men eerder, ontgaan van iedere beeldende vergelijking, hém de man op de sarcophaag zou moeten noemen, dan de inhoud van zijn verzen metaphoren. Hij spreekt nu al verzenbundels lang tot dat alabastenen beeld van de geliefde, naast hem op de tombe. Hij bezweert het terug te keren tot het leven. Poëzie is waanzin. Ik heb er geen beter bewijs voor dan nu ik weet dat déze waanzin poëzie is. Twee door de rede onmogelijk te verzoenen feiten worden verzoend tot poëzie. De met het leven onverzoenlijke dood wordt er nochtans zo mee omgesmolten, dat zij beide één in het vers worden. Want de dichter bezingt niet een dode vrouw, maar hij gaat verbintnissen met haar aan zó, dat haar dood oplost in zijn vers. Geen verbintenis dus in de sfeer van het christelijk gebed, nog minder in die van de spiritistische séance, maar wel degelijk in de sfeer van het onverzoenlijke en van het onredelijke, welke dan ook alleen gelukt in de redeloosheid van het vers. Velen nemen aan dat poëzie waanzin is, maar dat deze waanzin poëzie is kunnen zij niet aanvaarden.

Achterberg had, toen ik dit essay schreef, drie verzenbundels gepubliceerd: 'Afvaart', 'Eiland der ziel' en 'Dead End'. Deze drie bundels vormen als het ware een trilogie, hetgeen reeds uit de titels blijkt. Wanneer men de verzenbundels in hun samenhangende volgorde leest, dan bemerkt men hoe Achterberg in zijn eerste bundel met een dode aan boord afvoer, hoe hij in de tweede wanhopig poogde om deze dode onder te brengen op het eiland der ziel (waar hem dit inderdaad gelukte) maar hoe hij tevens tot het besef kwam dat hij zichzelf, door het contact met deze dode, de weg tot het reële leven had afgesneden en zich op een 'dead end' bevond. Een dergelijke vaart in het dodenrijk heeft de Nederlandse poëzie nooit gekend. De lijkklacht en het 'in memoriam' gedicht reiken weliswaar terug tot op de dichters wier naam onbekend bleef (Egidius, waer bestu bleven) maar de functie van deze gedichten was een geheel andere. Achterberg eist praktisch in ieder gedicht de dode voor zich op, terwijl in de normale lijkklacht slechts zoveel geëist wordt als menselijkerwijze mogelijk is. Iedere dichter eist in ieder positief gedicht dat, wat hij bezingt, voor zich op als zijn deel aan het leven, doch de stem van den 'in memoriam' dichter zingt buiten het leven en buiten zijn deel eraan, zodat iedere eis onbarmhartig zou stranden op de onverzettelijke grens tussen leven en dood. De historische eis van het Christelijk 'in memoriam' gedicht was het gebed van de overledene voor de overlevende, een typisch Griekse eis

¹⁹ [502] 'Standbeeld'.

was: het ‘één uur terug’ in de bovenwereld, en een heidense eis is het te wensen dat het geliefde lichaam tenminste nog verwildert tot de nieuwe zichtbaarheid van ander natuurschoon (bloemen). Meer viel er voor het dichterlijk gevoel – dat nauwlettend rekening hield met de grenslijn tussen leven en dood – van ziel, schim of lichaam niet te eisen. Wanneer Vondel zijn ‘Uitvaart van Maria van den Vondel’ eindigt met de slotregel: ‘Zij noode ons met gebeên daer boven’ dan is deze ‘eis’ omgekeerd aan wat Achterberg verlangt. Zij berust als iedere normale eis op de normaal aanvaarde afstand (leven-dood). Deze normale afstand bestaat in de poëzie van Achterberg in het geheel niet. Het heeft de schijn alsof het dood-zijn van de geliefde na jaren nog niet ten volle tot hem is doorgedrongen en dat binnen het tijdsbestek van die jaren in durende intensiteit heeft meegemaakt wat de minder gevoelige ervaart in de eerste uren na het voldongen feit, waarin het niet-meer-zijn van de geliefde voor de overlevende beurtelings volkomen waarschijnlijk en volkomen onwaarschijnlijk is, met alle irreële dooreenschuivingen daarvan. In ‘De Zachtmoedige’ van Dostojewsky, waarvan de slotregels hiervoor geciteerd werden, zijn deze irreële ervaringen, welke enkele uren aanhouden, beschreven. Er is een merkwaardige overeenkomst in de toon dezer novelle en die van Achterberg’s verzen. Dostojewsky noemt zijn novelle ‘een phantastisch verhaal’ doch hij had het evengoed een erotisch verhaal kunnen noemen. Een vrouw, die zich zojuist uit het venster geworpen heeft, ligt in een kamer opgebaard. Enkele momenten na het gebeurde begint de echtgenoot in deze kamer een monoloog. Uit ieder woord dat hij zegt blijkt dat hij haar zielslijf heeft. Uit het verleden dat hij memoreert blijkt echter dat zijn liefde eerst deze vlucht kon krijgen door haar dood. Het ideale ontstaat plotseling nu het reële ter ziele is en men zou kunnen vermoeden dat dit berust op het eeuwenoude, door de overlevenden gehuldigde, principe: van de dode niets dan goeds. In de erotische evolutie tussen deze man en deze vrouw was dit principe echter omgekeerd gaan werken. Het werkte n.l. preventief: niets dan goeds over haar, mits zij dood is. In zijn omgekeerde volgorde is dit principe zeker zo oud als in zijn normale vorm, het sluimert zelfs in ieder mensenhart, het leeft egocentrisch in de droom van den held, van den martelaar, maar het leeft ook in de droom van den minnaar, doch daar verwezenlijkt het zijn projectie in het beminde. Een merkwaardige aequivalent van Dostojewsky’s ‘Zachtmoedige’ vindt men in enkele anecdotische gedichten van Achterberg. Het novellistische gedicht ‘Vergif’ verschilt in de anecdote zowel als in de toon in bijna niets van Dostojewsky’s novelle. De dichter droomt dat de vrouw, waarover hij zingt, hem door haar nichtje een brief laat schrijven, waarin zij beweren laat dat zij na veel lijden is heengegaan (om van hem af te wezen). Zij post deze brief eigenhandig doch krijgt spijt en reist het epistel achterna. Het vergif is echter reeds in den dichter gerezen, hij wacht haar op en in wat dan volgt beseft liefde’s orgaan zijn duisternissen werkelijk in volle zon:

*Liefde’s orgaan beseft zijn duisternissen
in volle zon:
je kwam de trappen op – ik kon
me niet losmaken van de leuning boven;*

*zul je het niet gelooven
zul je het niet gelooven,
baden je oogen – doch een schot weerklonk
uit het verleden, toen je nederzonk.²⁰*

De daad in deze anecdote is werkelijk een duister raadsel in liefde's orgaan. In het dubbele 'zul je het niet gelooven' transposeert de dichter zijn liefde over deze vrouw terwijl hij terzelfder tijd het schot uit het verleden laat weerklinken. Dit oorzakelijk element (het *sina qua non* van Achterberg's hele poëzie) komt reeds in de vroegste verzen voor. Het is de draad van Ariadne, welke men gevonden moet hebben, wil men enigszins in het labyrinth van deze poëzie doordringen.

HET SCHULDIG LIED

*Nu heen te gaan met een lied in mijn mond,
nu een klok voor eeuwig bonst in uw keel;
nu gij geschonden zijt en gewond
en ik bleef heel,
maar niet dan door uw zuivere wond.²¹*

De door ons gecursiveerde regels in dit vers zijn niet anders dan reeds in 'Afvaart' door den dichter zelf geformuleerde definities van de bestanddelen waaruit zijn erotisch dichterschap is samengesteld.

De duistere erotiek, die nog balanceert op de rand van dood en leven, krijgt, waar deze rand in de richting van de dood overschreden wordt (en dat is praktisch in het totale oeuvre van Achterberg) een eigen irreeël²² leven en magische, onvermoeibare vleugels. 'Parst de harde serck', waaronder Maria van den Vondel ligt, 'kermen en traenen uit het hart en oog' van Vondel, hier gaat een dichter moedwillig mee onder deze zerk. En waar Vondel erkent dat zijn Kreüse, omhoog gevaren, smolt in bei zijn armen, daar laat Achterberg geen ogenblik toe dat dit zou kunnen plaats vinden. Wij zijn hier dan ook mijlenver verwijderd van de normale 'in memoriam' lyriek. De normale poëtische eisen immers tegenover de Dood en het zijne worden hier tot in het absolute uitgerekt. Met een onverzettelijke moedwil pleegt deze dichter een experiment op de dood ten koste van zijn eigen leven, omdat hij zich lotsverbonden voelt met een vrouw, die in de erotische conceptie van zijn oeuvre voor hém leeft ten koste van haar dood. Men ontmoet in dit oeuvre twee koningskinderen, maar nooit was het water zo diep tussen hen. Voor het normale gevoelsvermogen is dit raadselachtige water zelfs zo diep, dat men nooit zou willen geloven dat deze twee één ogenblik bij elkander konden komen, indien niet de poëzie van Achterberg dit zwart op wit bewees. De drift van dezen dichter om dit te doen plaats vinden is zo groot dat hij een eigen dichterlijke metaphysica schiep met een eigen, daaraan verwante terminologie. Uit het rijk der nog res-

²⁰ [318] 'Vergif', r. 10–17.

²¹ [107] 'Het schuldig lied'.

²² Verbeterd uit *irrieëel*

terende fysieke indrukken baant hij zich een weg naar geheime ontmoetingen en samenzweringen in een buitennatuurlijke orde, die hij weer weet te verstoffelijken tot lyriek. Het proces is zo eigenaardig dat men het onwillekeurig vergelijkt met de kringloop van het water. Zoals het element water verdampt, opstijgt tot wolk om weer als regenwater weer te keren, zo verliest in Achterberg's poëzie het element vrouw zijn fysieke realiteit voor de dood, om via deze dood terug te keren in zijn leven als een buitennatuurlijk verschijnsel met een zo etherisch karakter – een Beatrice – dat hij met haar een verbintenis kan aangaan, die hem tot rust brengt:

DRIEVOUDIG VERBOND

*Wat is dit een zoete verbintenis
u en de dood en ik.
Dat liefde er niets bij heeft ingeboet,
te geraken tot deze rust.*

*Nu al de vuren zijn gebluscht,
gaan we over de zachte asch
en denken wat geleden moest,
voor ieder tevreden was.²³*

Dit probleem stelt aan het creatievermogen ongehoorde eisen. Het moet zich bijna onmiddellijk losvliegen uit de kleine som der resterende werkelijkheden en zich verstaanbaar maken in de werkelijkheden van een andere orde of zoals de dichter het zegt: 'aan beide zijden van de tijd'.²⁴ Achterberg's befaamde taaldusterheid bestaat dan ook alleen voor hen, voor wie de inhoud dierzelfde verzen even duister is. Ontdekt men echter deze inhoud dan blijkt dat hij over een verbluffende taalintelligentie beschikt en over een lyrisch vermogen dat schatten wegrooft uit het raadselachtig gebied waarin hij verkeert.

Aan zijn vermogen om de taal transcendent te maken is een zeer eigenaardige secundaire opgave gesteld. Dit vermogen moet niet alleen de gebruikelijke taal sublimeren d.w.z. het woord een nieuwe, eigen betekenis geven in de natuurlijke orde van het woord – maar het moet het woord als het ware dubbel sublimeren: primo, omdat het woord dit eist wil het poëtisch worden en secundo, omdat het functioneren moet in een op zichzelf transcendentale werkelijkheid. Eerst dan zal het aan beide zijden van de tijd verstaanbaar zijn. Wanneer Anton van Duinkerken in 'De Gemeenschap' van juni 1940 het vers 'Somnambule' aanhaalt als staalkaart van 'niet juist gebruikte' woorden, ('Het stoort juist bij Achterberg, dat hij het minst zich houdt aan het gewone Nederlandse woordgebruik, doch zoekt naar een duistere mythische taal magie, die nu reeds klinkt als ouderwetse grootspraak'), daarbij verwijzend naar de uitlating van Coornhert dat men 'zichtbare verzen' moet schrijven, dan blijkt m.i. dat van Duinkerken, bij het lezen van dit gedicht:

²³ [49] 'Drievoudig verbond'.

²⁴ [257] 'Niemandslân', r. 12.

*Tegen het zijn ontstoken
met uw vernietiging.
Roos-van-verlies ontloken
in mijn verschrompeling.²⁵
Pijnen tot licht gerokken,
waarin ik u bezit,
hoewel gij zijt vertrokken.
Dooddoelwit.²⁶*

ie. de inhoud niet begrepen heeft en ze. dat hij (ook tengevolge daarvan) niet het dubbel transfigurerend vermogen ziet dat wel degelijk het juiste woord plaatst. In het resultaat – het gedicht zelf – is de dubbele werking natuurlijk niet nauwkeurig meer te onderkennen, maar woorden als ‘het zijn’, ‘doel(wit)’ en ‘verlies’ krijgen eerst hun terminologisch juiste betekenis wanneer men weet dat zij functioneren in die aparte transcendentale werkelijkheid waar zij als het ware meer metafysisch dan strikt poëtisch gesublimeerd worden. De strikt poëtische sublimatie echter, die het vers aan deze zijde van de tijd verstaanbaar maakt, werkt organisch met die andere samen, zodat termen als ‘verlies’ en ‘doelwit’ naar beide zijden doorklinken in de woordvormingen: ‘Roos-van-verlies’ en ‘Dooddoelwit’. Overigens is ‘Somnambule’ een vers dat men zeker niet apart mag citeren.

Ook over het werk van Achterberg sprekend zegt van Duinkerken ‘dat het wankel en zwak is bij gemis aan poëtische eeuwigheidswaarden’. ‘Poëtische eeuwigheidswaarden’ is een nietszeggende vaagheid, maar als er ooit een krankzinnige jacht naar eeuwigheid binnen de startbaan van een vers begonnen is, dan is dit het geval bij Achterberg. Niet alleen dat deze dichter schrijft onder het klassieke teken ‘sub specie aeternitatis’, hij heeft deze (eigenlijk als begrip buiten het vers staande) eeuwigheid reeds lang in het vers betrokken – en heeft het als²⁷ wezenlijk in het metafysisch systeem van zijn poëzie opgenomen. Het eeuwig verbond met de dode is een der pijlers waarop zijn poëtische kosmos stut. De ‘Ode’, een der schoonste verzen, opent met de regel: ‘Voorwerpen, in mijn lied – vereeuwigt ik u’.²⁸ Ik citeer uit ‘Huis’: ‘Uw dingen glanzen zwaar in mij – van eeuwigheid’;²⁹ uit ‘Bolwerk’: ‘Alleen het woord houdt aan – u te groeten met eeuwigheid’;³⁰ en tenslotte ‘Smart’ in z’n geheel:

*Smart, ik ontzeg
de zon haar licht,
den ziende³¹ zijn gezicht
en dit heelal het evenwicht,
den dood het recht*

²⁵ Na deze regel staat ten onrechte strofewit. Dit is gecorrigeerd.

²⁶ [315] ‘Somnambule’.

²⁷ Verbeterd uit *heeft als*

²⁸ [304] ‘Ode’, r. 1.

²⁹ [278] ‘Huis’, r. 7.

³⁰ [276] ‘Bolwerk’, r. 10–11.

³¹ Verbeterd uit *zienden*

*op elk gericht,
dat mij van haar onthecht.*

*Ontwijk me niet, maar leg
het kleed gereed der eeuwigheid.³²*

*ik lig in donker haar gelijk
op adem na en oogenblik.³³*

De eeuwigheidsdrang is bij Achterberg zo groot dat hij het overschot van aardse werkelijkheid (dat hij met de vrouw doorleefde) zonder overgang doet aansluiten op de als eeuwig gevoelde triple alliantie (de dichter, de vrouw, de dood). In deze aansluiting krijgt dit werkelijkheidsoverschot deel aan die andere wereld, waarin alles eeuwig is, al is het voor de duur van een oogenblik. Aan de voorwerpen wordt een absoluut eigen wezenheid toegekend.

Door het verhevigde intuïtieve oogenblik staan zelfs de dode dingen plotseling onder die flits, die men 'sub specie aeternitatis' zou kunnen noemen. Dan ontstaat een vers als de prachtige 'Ode', waarin de bijna verzwegen liefde ten zeerste betrokken is bij ieder voorwerp. Zoals de keuken (aanrecht, kraan, servies) het boordevolle niets is, wanneer zij er niet is,³⁴ zo is deze Ode boordevol van het eeuwigheidsgehalte der bezongen voorwerpen, nu zij er is, al is het in de herinnering. Deze Ode is een subliem liefdeslied.

Strikt genomen ligt de poëzie van Achterberg buiten de normale poëtische orde. Zij schijnt veroorzaakt door een ramp (een diepe schok in de erotische ervaringen). Deze catastrofe voltrekt zich dan ook herhaaldelijk in de verzen, onder wisselende beelden en wisselende anecdoten, indirect in Beumer & Co, direct in December,³⁵ (het laatste vers vindt men in de bundel 'Thebe', uit het eerste citeren wij:)

*Waar divan en donker stonden
is, hun geheim ten spot,
een vrouwschoen gevonden;³⁶
maar de liefde is uit God.
En buiten zullen staan de bonden.³⁷*

Naast Anton van Duinkerken schreef Anthonie Donker in 'Hannibal over de Helikon?' een zeer belangwekkend artikel over Achterberg. Ik citeer daaruit het volgende en cursiveer: 'De *verlossende werking* is niet alleen van groot belang, om haar psychologische functie, misschien ook wel als mededrijfveer tot het dichten. Zulk een functie verricht het dichten uiteraard te allen tijde, het is een apart gegeven: datgene wat het

³² Na deze regel staat ten onrechte geen strofewit. Dit is gecorrigeerd.

³³ [292] 'Smart'.

³⁴ [304] 'Ode', r. 13-16.

³⁵ [351] 'December'.

³⁶ Verbeterd uit *gevonden*'

³⁷ [271] "'Beumer & Co.'", r. 20-24.

dichten voor den dichter “doet”, maar deze functie is nu bij Achterberg in sterk verhoogde mate aanwezig en, wat meestal niet het geval is, waarneembaar. Zijn werk draagt daardoor dan ook het karakter van “*strekkingspoëzie*”³⁸, en *het verwonderlijke is dat deze buiten het kunstdoel gelegen “doelstelling” hier geen schade aan de poëzie doet, integendeel zelfs versterkend lijkt te werken.* Nog des te verwonderlijker is dit, als men bovendien acht slaat op het *minimum van poëtische middelen*, waarmee deze dichter werkt.’ Bij dit citaat kan men het volgende opmerken. De creatie heeft niet alleen een verlossende werking, zij heeft ook een fixerende werking. Het komt mij voor dat er in de ‘scheppende evolutie’ van ieder kunstenaar een zeker percentage zelf-predestinatie schuilt. Evenals Faust moet ieder kunstenaar op een gegeven ogenblik zijn ziel aan zijn scheppingen verkopen, met als gevolg dat hij in zijn scheppingsdroom een visioen als dat van Faust krijgt, maar niet zonder een zekere prijs n.l. de prijs van een gecompliceerde onderhorigheid in het reële leven aan dit visioen. Verzen zijn als het ware bekoringen, waarin de schepper zelf vroeg of laat valt. Zij fixeren wat onbewust leeft in hun maker tot een zekere bewustheid en deze bewustwording determineert op haar beurt het leven weer. Ook de geesten die in het werk zelf opgeroepen worden, groeien en vergroten zich mét de poëtische evolutie. Hun werking kan zelfs zo sterk worden dat zij een generatie en haar verschijnselen signeren. Zo is Achterberg het ‘slachtoffer’ geworden van de geesten die hij in ‘Afvaart’ opriep. De triple alliantie die hij daar aankondigde is in ‘Eiland der Ziel’ en ‘Dead End’ onontkoombare werkelijkheid geworden. De wereld die hij opriep heeft hem met kluisters aan zich geketend. Hij verlost zich van haar in het gedicht door haar in poëzie te bezweren en te metamorfoser, maar tevens komt hij steeds duidelijker onder het teken van deze metamorfose te staan. Men kan bij zijn verzen niet eenzijdig spreken van het normale ‘afreageren’. Het heeft eerder de schijn of hij zich in ieder vers bevestigt. Hij is als door een spiegel in een wonderlijke wereld getreden om er daarna door duizenden nieuwe verder en helderder in te verdolen. Anthonie Donker zegt dat Achterberg’s werk door de functie van de verlossende werking het karakter van ‘strekkingspoëzie’ draagt en het verwonderlijke daarbij is dan ‘dat deze buiten het kunstdoel gelegen “doelstelling” hier geen schade aan de poëzie doet’. Ik zou hieraan willen toevoegen, dat de functie van de fixerende werking evenzeer aan Achterberg’s werk het karakter van ‘strekkingspoëzie’ verleent en dat bovendien iedere poëzie uiteindelijk strekkingspoëzie is, zelfs de vocalise. In de eigen kosmos van een gedicht wordt altijd – ook al is het impliciet – gestreefd naar iets dat strikt genomen buiten het gedicht ligt. Het streven van den natuurdichter is niet alleen het natuurgedicht, dit laatste is slechts een zichtbaar resultaat van zijn ‘eis’ die buiten het product om ‘het bezongene’ verlangt als zijn deel aan het leven. De ‘eis’ ligt dus impliciet in het vers besloten, zij wordt evenwel dikwijls zichtbaar: in dien zin is ‘Een winter aan zee’ evenzeer ‘strekkingspoëzie’ als ‘Dead End’. De ‘eis’ bij Achterberg is echter buiten iedere verhouding omdat zij in de sfeer van het ‘in memoriam’ fanatieke dingen eist. Zij woelt er de stenen van de straat en de woorden van het vers voor los met het merkwaardig gevolg dat zij (deze eis n.l., welke een inderdaad buiten het kunst-

³⁸ Verbeterd uit “*strekkingspoëzie*”

doel gelegen doelstelling is, maar bovendien ook nog een buiten het normale levensdoel gelegen doelstelling) als een bliksem in het gedicht zelf slaat en daar de woorden elektrificeert en hén de eis doet stellen, die oorspronkelijk buiten vers en leven ligt.

Indien Anthonie Donker zegt dat ‘het verwonderlijk is dat deze buiten het kunstdoel gelegen “doelstelling” hier geen schade aan de poëzie doet, integendeel zelfs versterkend blijkt te werken’, dan komt dit omdat deze dubbele doelstelling in het vers naar binnen geslagen is. Daar het karakter van de ‘eis’ echter buiten iedere proportie is, is zij waar zij vorm aanneemt als vanzelf gedoemd tot de onmacht. Zij is waar zij woord wordt, veroordeeld tot de blinde bezigheid van het woord:

*ik smeed het woord
dat naar u heet,
en ik besta
bij de gena
van deze blinde bezigheid.³⁹*

Dit procédé móét hangen aan een minimum van poëtische middelen – dit is evenmin verwonderlijk. Er moet een zeker minimum van constante termen zijn om er een gans heelal aan op te hangen.

Poëzie is de overbloeseming van de levensgerichtheid ener persoonlijkheid. Zij is als het ware grasperk en bloembed naast het wandelpad; zij heeft een zeer strenge verhouding met dat ‘wandelpad’. De merkwaardige poëzie van Achterberg is dan ook ten nauwste verbonden met een even merkwaardige levensgerichtheid. Schetst men zeer ruw de gerichtheid van de massa op het leven dan ontdekt men, zonder daardoor de nuances, die even veelvuldig zijn als de individuen, te willen vervagen, twee uitersten: het uitsluitend gericht zijn op de tastbare realiteit van het leven, hetwelk dan zijn einde vindt in de dood, en een verlengd gericht zijn op het leven, dat zich niet laat beëindigen door de dood, wijl de dood in deze tweede conceptie slechts een nuance in het leven aanbrengt, al is die nuance vaak zo groot, dat gezegd kan worden: met de dood begint het leven.

Maakt men de schets nog iets ruwer en noemt men de eerste gerichtheid gemakshalve fysisch, de tweede metafysisch, dan blijft toch het feit, dat de dood in beide levenshoudingen van fundamenteel belang is. In de eerste levensbeschouwing verhoudt het leven zich tot de dood als tot zijn eigen einde, in de tweede als tot het begin van een nieuwe fase. In de levensgerichtheid van Achterberg, zoals deze zich poëtisch manifesteert zijn beide soorten ‘levensbeschouwing’ als het ware door een schok ineengeschoven tot één nieuw⁴⁰ fenomeen, dat zich in deze vorm, naar ik meen, nog nimmer tevoren elders openbaarde. Er is, om zo te zeggen, een *schakel* – het doodsphenomeen – in zijn levensgerichtheid dol geworden. Met een fanatiek gericht zijn op

³⁹ [270] ‘Contact’, r. 12–16.

⁴⁰ Verbeterd uit *nieuwe*

de tastbare realiteit van het leven, ontnemen zijn lyrische intenties aan deze schakel de haar eigen kracht. Zij passeren deze schakel en met een waanzinnige vrijmoedigheid volharden zij in hun gericht zijn op de tastbare realiteit van het leven, daar waar deze realiteit niet meer tastbaar is. De dichter is over de drempel van de dood uitgegleden naar een gebied waarvan hij de nieuwe structuur weigert te erkennen. Hij opereert als het ware met al zijn fysieke instrumenten in een metafysisch gebied. In dat 'metafysisch' gebied tracht hij een object te bereiken, dat er reeds toe is ingegaan en erin thuis hoort. Dat object, een geliefd wezen, tracht hij met de middelen van een andere orde naar zich toe te trekken. Deze middelen zijn de woorden van het vers. Daar deze woorden een bijna fysieke doelstelling hebben en tevens in een metafysisch gebied moeten opereren, krijgen zij eigenschappen, die men zelden in zulke hevigheid aantreft. Zij zetten uit en krimpen in bij fracties als de ogen van een wezen dat bij uiterste helderheid aan het volslagen duister wordt uitgeleverd. De structuur van het gehele vers correspondeert aan het fenomeen.

Achterberg's vers is een bezwering, in de toon religieus, hoewel, zo men wil, meer ketters dan iedere 'normale' ketterij. Zijn ketterij is er echter een, die in een poëtische kosmos kan en mag thuis horen. Zij openbaart zich slechts excessief, waar zij zich uit volgens het bovengeschetste 'programma'. Meestal varieert het herenigingsdoel tussen het verlangen ook dood te zijn en de naakte wanhoop bij de erkenning van de werkelijkheid. Maar soms in verzen als schrille waakdromen valt de drempel des doods uit Achterberg's conceptie weg en dan voltrekt zich in reële gebieden dát irreële tot werkelijkheid, waarnaar zijn gehele levensgerichtheid streeft. Doch meestal ontsnapt hem dit in een fascinerend vers, zoals in:

ONTSLAPEN

*Gij zijt in kou geklonken;
 zon noch wind
 kunnen u meer ontvonken
 tot de bewegingen, bemind
 in ieder lid, van leven warm;
 tot bloed, geproefd als zelfbezit;
 tot groet, te zeggen: ik ben het.
 Ik heb geen fluistering zoo blind,
 dat gij haar zoudt verstaan.⁴¹*

In de poëzie van Achterberg heeft het *woord* een bijzondere functie. Meestal poseert het bij een dichter als projectiebeeld van een ervaringsleven en het is dan gedeeltelijk geladen met dat verleden. Bij Achterberg echter is het gedeeltelijk geladen met een onmiddellijke toekomst, die fanatiek wil samenvallen met het heden van de hereniging d.i. het heden van het vers dat hij schrijft. Bij Achterberg heeft het woord in verhoogde mate een bezwerend karakter. In wijdere zin heeft ieder woord een bezwerende allure, in zoverre het n'importe welk ervarings- of verwachtingsgevoel tot gestalte be-

⁴¹ [405] 'Ontslapen'.

zweert. De bezweringsallure staat dan in dienst van het ervaringsleven enz. Bij Achterberg echter staat het bezweringskarakter geheel in dienst van de momentbedoeling van het vers, welke niet is het vastleggen van herinnering, ervaring of idee, maar welke het voltrekken beoogt van een hereniging die alleen in en door het vers mogelijk is. Wel nergens vindt men een vers dat zozeer doel en tevens middel is. Nergens verrassen de woorden ook zo door hun ongewone zwaartekracht. Zelden treft men ook in verzen zulke zgn. ondichterlijke woorden aan als (uit één vers geciteerd): molecuul, atoom, neutronen, proton, krachtveld, verenkelvoudde.⁴² Slaat men een verhandeling over de esthetiek van het woord op, dan leest men dat deze woorden 'poesie-unfähig' zijn. Zij hebben geen aroom en geen gevoelsinhoud, zij geven slechts wetenschappelijke begrippen weer en zijn als zodanig totaal onbruikbaar in de poëzie. Nu is het waar, een 'poesiefähig' woord bestaat uit lichaam en ziel, uit een gevoelswereld en een, min of meer, omljnd begrip, welke beide gewoonlijk zo versmolten liggen, dat zij ondeelbaar zijn. En de bovengeciteerde 'wetenschappelijke' woorden bestaan slechts als begrippen. Maar de 'waaninnige' poëtische kosmos van Achterberg wordt nu eenmaal geschapen door een proces dat aan andere (dan aan 'oppervlakkige' poëtische) wetten beantwoordt. Om de schijn van Eurydice te roven uit de onderwereld, terwijl men zelf beantwoordt aan de lijfelijke wetten ener bovenwereld, moet men deze wetten bovenmenselijk uitbuiten. Men moet met de bovenwereld der taal een verschijnsel van andere orde trachten te provoceren. Met een fysieke doelstelling moeten de woorden in een metafysisch gebied opereren. Zij liggen tussen twee enorme krachtvelden en moeten deze kunnen weerstaan om de eenheid van het vers (resp. hier het aparte doel van het vers: de vereniging) te bereiken. De geladenheid der woorden wordt, door het vers heen, zo enorm, dat het soms sensationeel is hun krachtbaan in het vers gade te slaan en te zien hoe het vers zich als het ware met één slag ontlaadt in een woord dat gespleten wordt tot op zijn naakte begrip. Men treft dan ineens zo een in hoge mate poëtisch onbruikbaar woord aan, doch dat hier in de kleine wereld van het vers zulk een schok opvangt dat het klinkt als een metaal waarop de bliksem inslaat. Zo het algebraïsche woordbegrip in het vers:

ROEP

*Nu ik nog eens van u verschil,
en mij hetzelfde ongeduld
van voor dat ik u heb gekend:
te worden in u omgezet –
opnieuw vervult, maar nu verstild
tot wil
terrein te houden in den nacht,
die ons was toegemeten:
voor den laatsten m²
God, geef acht.⁴³*

⁴² [353] 'Gebed aan de stof' ('Stof').

⁴³ [335] 'Roep'.

Het in wezen natuurlijke verlangen in deze verzen heeft als tegenpool een buiten-natuurlijk phenomeen. Daardoor wordt het vers naar zijn natuurlijk randgebied getrokken, met zulk een middelpunt vliedende tendens in de richting van het buiten-natuurlijke, dat het de kans krijgt en waarneemt om woorden op te nemen die van nature niet in het vers thuis horen, doch die juist in die peripherie en door de buiten-natuurlijke doelstelling van het vers, als klinkende bliksemaflanders fungeren. Woorden, die bijna alle aan de chemische en streng wetenschappelijke wereld ontleend zijn, doch die poëtisch zin en klank krijgen doordat zij op de spits liggen van een gevoelsdrama. Poëzieloos als zij zijn, worden zij aangewend, daar waar het vers buiten zijn oevers dreigt te treden en waar ieder woord, dat een poëtische potentie in zich draagt, zinloos buiten het vers in de ruimte zou komen te staan.

Het in wezen a-poëtische woord blijkt dus, in dit zo bijzonder geaarde dichterschap, bij momenten het meest effectieve. Het wordt poëtisch, niet in wezen doch in functie. Achterberg's vers is als het ware een poëtische⁴⁴ raket in de ruimte. Het a-poëtische woord fungeert als laatste aanduiding van een begrensd zijn binnen die ruimte.

Wijl zijn vers meer wil zijn dan een vers van nature is, heeft het woorden opgenomen die van nature niet tot het vers behoren. Men kan opmerken: dan verstoren zij het vers en verminderen het aan versgehalte, want het zijn woorden die niet aan de wet van de zwaartekracht in het vers beantwoorden... Men moet echter bij de beoordeling van een vers niet van de woorden uitgaan, maar van het totaal. En dan blijkt dat Achterberg's vers als totaliteit een doelstelling in zich draagt (het Eurydice-probleem), welke het deels in een buitennatuurlijk luchtledig plaatst. Het vers staat dus, door zijn doelstelling, buiten de normale poëtische ruimte. Wil het zich in deze, van de normaliteit uit geziene, luchtledigheid bijhouden, dan eist het eigen wetten en in dit geval blijken de wetten hierin te bestaan, dat de zwaartekracht van bepaalde woorden aan een andere formule beantwoordt, waardoor woorden die a-poëtisch zijn in de normale verswereld, hier poëtisch functioneren. Het bezwaar, dat deze woorden het vers verstoren, geldt waarschijnlijk voornamelijk voor hem, die de doelstelling van het vers niet verneemt. Voor hem dus die het vers niet van binnen uit leest.

BERTUS AAFJES

6 BLAUWZUUR, 'AANTEKENING'⁴⁵

Het was al jaren algemeen bekend dat zich in de schriftelijke nalatenschap van Gerrit Achterberg een verzenbundel moest bevinden, die in 1963 niet is opgenomen in zijn *Verzamelde gedichten*.

Sedert midden 1943 lag deze bundel voor publikatie gereed. Uit de vele aan mij gerichtte brieven en de met hem gevoerde gesprekken kan ik vrij nauwkeurig rekonstrueren waarom Achterberg telkens weer aarzelde, om dit boek definitief prijs te geven.

⁴⁴ Verbeterd uit *poëtisch*

⁴⁵ *Blauwzuur*, p. 34–37. In de Achterberg-collectie bevinden zich een typoscript van de 'Aantekening' (afkomstig uit het bezit van Bert Bakker), verschillende aantekeningen bij deze versie door Daisy Wolthers en een door Bakker gecorrigeerde proef.

Die aarzeling bestond nóg, toen hij kort voor zijn dood – 17 januari 1962 – was begonnen aan de voorbereiding tot de uitgave van zijn verzamelde gedichten, om de eenvoudige reden, dat voor hemzelf deze bundel nog steeds geen definitieve gestalte had aangenomen. Ook met de titel bleef hij voortdurend bezig. Daarvoor zijn aanwijzingen te over. In de december-aflevering 1947 van het tijdschrift Podium zijn vijf gedichten opgenomen onder de gemeenschappelijke titel *Asyl*, waarbij in een noot: uit de binnenkort te verschijnen bundel *Asyl*. In het tijdschrift *Ad Interim* van december 1946 had Achterberg onder diezelfde, gemeenschappelijke, titel ook reeds vier gedichten uit deze bundel laten verschijnen.

In zijn nalatenschap bevindt zich, gehecht aan het typo-manuskript, de aantekening: titel *Asyl*. In een andere aantekening is die titel weer gewijzigd in *Blaauwzuur*, maar zó aarzelend, dat daar weer achter staat: of andere vergifnaam.

Trouwens: in persoonlijke gesprekken heeft Achterberg mij nóg andere titels voorgesteld.

Tussen 1943 en 1948 hebben Achterberg en ik veel met elkaar gekorrespondeerd over tal van literaire en niet-literaire zaken.

In die brieven kwam hij voortdurend op de bundel terug. Op 18 augustus 1943 schrijft hij mij, dat hij J. de bundel aangetekend zal laten sturen. Op 10 december van dat jaar deelt hij mee, dat hij misschien een geschikte opdracht er voor heeft, maar vraagt tevens of het aanbrengen daarvan ook kan wachten tot de komst van de drukproef.

Op 6 januari 1945 komt hij er op terug en vraagt, de oorspronkelijke titel nog even in beraad te mogen houden en eventueel te mogen veranderen. Voorts schrijft hij, dat hij nog twee verzen aan het manuskript zou willen toevoegen en alle verzen van een eigen titel wil voorzien, terwijl hij in zijn brief van 18/8 1943 het voornemen had te kennen gegeven, de gedichten zónder titel te willen uitgeven, opdat de homogeniteit meer uit zou komen. In zijn brief van 6 januari 1945 spreekt hij tevens de hoop uit, dat ik de bundel spoedig zal uitgeven, ‘daar er nog meer bundels komen en de volgorde naar het ontstaan der verzen anders leelijk in het gedrang komt, wat me zeer zou spijten’.

In een aantekening, die ook gehecht is aan het typo-manuskript, waarnaar de bundel tans is uitgegeven, staat ‘In Oude Cryptogamen tussen Sintels en Radar’.

Op 2 november 1945 kondigt hij aan, dat hij voor de bundel nog enige nieuwe verzen heeft, o.a. *Vogel van waanzin* en *H.v.B.*⁴⁶ – in deze uitgave respectievelijk afgedrukt op de bladzijden 19 en 23. Voor de juiste volgorde en de definitieve samenstelling vraagt hij in dezelfde brief het handschrift nog even terug met de belofte, dat hij het prompt gerevideerd weer aan mij zal doen toekomen.

Op 29 januari 1946 schrijft hij, dat hij met onze gemeenschappelijke vriend H. terloops over de bundel heeft gesproken en geeft hij mij de volledige vrijheid, eventueel een aantal gedichten te laten vervallen, een vrijheid waar ik – m.i. terecht – geen gebruik van heb willen maken.

⁴⁶ [631] ‘Vogel van waanzin’ en [279] ‘H.v.B.’.

En op 19 februari 1947 schrijft hij, dat hij met de regeling omtrent de bundel volkomen akkoord gaat. Kort daarop vroeg hij mij het manuscript voor de tweede maal terug, omdat hij elk gedicht opnieuw onder de loep van zijn eigen kritiek wilde nemen.

Na 1947, toen wij elkaar zeer geregeld ontmoetten, is *Blauwzuur*, dat in de daarop volgende jaren nog niet zo heette – wanneer hij deze titel heeft overwogen, is niet bekend – nog dikwijls ter sprake gekomen, maar ik was er al aan gewend geraakt, dat hij heel moeilijk dit werk uit handen kon geven.

Alle in *Blauwzuur* afgedrukte gedichten zijn tussen 1939 en 1948 in zeven verschillende letterkundige tijdschriften door Achterberg gepubliceerd.

In zijn eigen 'definitieve' inhoudsopgave staan twee titels met de aantekening 'vernietigd'. Ze luiden 'Ambtman' en 'B.W.'.⁴⁷

Nu binnenkort bij mij een dissertatie zal verschijnen over het onderwerp 'Varianten bij Achterberg', achtten mevrouw Achterberg en ik het ogenblik gekomen om *Blauwzuur* in druk te doen verschijnen, ofschoon wij ons er goed van bewust zijn, dat Achterberg stellig nóg meer wijzigingen zou hebben aangebracht dan hij sedert de tijdschriftpublicaties reeds had gedaan.

Bert Bakker, Leusden, 30 januari 1969

7

ACHTERGEBLEVEN GEDICHTEN, 'VERANTWOORDING'⁴⁸

Toen ik Gerrit Achterberg in 1943 persoonlijk leerde kennen en intensief met hem over zijn werk van gedachten kon wisselen, bleek al gauw dat hij in het bezit was van een vrij groot aantal nog ongepubliceerde gedichten, die voor een aanzienlijk deel waren ontstaan vóór december 1937.

Om de lacune tussen *Afvaart* (1931) en *Eiland der ziel* (1939) enigszins op te vullen, heb ik toen uit die ongepubliceerde verzen op Achterbergs verzoek een keuze gemaakt en deze in 1944 uitgegeven onder de titel *Morendo*.

De resterende inedita werden vervolgens voor het merendeel gebundeld in *Sintels* (1944), *Eurydice* (1944) en *Limiet* (1945), terwijl in 1951 een aantal gedichten uit ditzelfde bestand werd opgenomen in de verzamelbundel *Oude Cryptogamen* onder de titel *Inertie*.

Wat nog overbleef wordt nu gepresenteerd in deze bundel *Achtergebleven gedichten*. De wijze waarop de verzen in mijn bezit zijn gekomen heb ik uitvoerig beschreven in *De Groene Amsterdammer* van 27 januari 1962 en, recentelijk, in *NRC Handelsblad* van 16 mei 1980.

Ik heb ze zevenendertig jaar bewaard. Ze zijn destijds door mij gekopieerd van de originelen, hetzij met de hand, hetzij op Achterbergs schrijfmachine. Eind 1979, bij voorbereidingen tot de herdenking van Achterbergs vijfenzeventigste geboortedag, zijn ze weer te voorschijn gekomen en is in overleg met Cathrien Achterberg-van Baak en Querido's Uitgeverij besloten ze alsnog te publiceren.

⁴⁷ [411] 'Ambtman' en (waarschijnlijk) [506] 'B.W.'.

⁴⁸ *Achtergebleven gedichten*, p. 35–36.

De volgorde berust op een voorstel van R.L.K. Fokkema; de spelling is de thans gebruikelijke, met behoud van de naamvals-*n*.

De gedichten zijn niet aangetroffen in de literaire nalatenschap van de dichter, die bij mevrouw Achterberg berust, en evenmin in de Achterberg-collectie van het Letterkundig Museum te 's-Gravenhage. Hier bevinden zich nog wel andere ongepubliceerde verzen, dertig in getal, maar deze dragen duidelijk het karakter van jeugdwerk.

Jan Vermeulen

Bronnenlijst

A Lijst van collecties

D.-E. Baestaens	Antwerpen
C.A.B. Bantzinger	Zie collectie J.B.W. Polak, Amsterdam
S. van den Berg	Amsterdam
J.J. Buskes	Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800–heden), Vrije Universiteit, Amsterdam
J. Carton	Rijmenam (B)
A. Dekker	L.A.C. Berger-Dekker, Liestal (zw)
G. Diels	Katholiek Documentatiecentrum, Katholieke Universiteit Nijmegen, sign. 148/116
C.A.J. van Dishoeck	Een gedeelte van het archief van C.A.J. van Dishoeck bevindt zich in het archief van uitgeverij Unieboek, Houten
H. Entjes	Nieuwleusen
Gemeente-archief	Amsterdam
<i>Gids</i> -archief	Universiteitsbibliotheek, Leiden, sign. Ltk 1888
J.H. de Groot	Rijksarchief Gelderland, Arnhem
K. Hilberdink	's-Gravenhage
Ed. Hoornik	Het Hoornik-archief van M. Bouhuys, Amsterdam bevindt zich thans in het NLMD. Een gedeelte van de correspondentie bevindt zich in de collectie D.-E. Baestaens, Antwerpen
L. van den Horst	D.-E. Baestaens, Antwerpen
M.J.G. de Jong	Namen (B)
G. Kamphuis	's-Gravenhage
P. Kemp	Universiteitsbibliotheek, Maastricht
Chr. Leeftang	Amersfoort
K. Lekkerkerker	Amsterdam
H. Marsman	Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage, sign. 68 D 53–55
Meertens Instituut	Amsterdam
P.J. Meertens	De Achterberg-verzameling van P.J. Meertens is in het bezit van A. Claesens, Geel (B)
M. de Metz	D.-E. Baestaens, Antwerpen
R.P. Meijer	E. Meijer, Londen
Ministerie van OK&W	Het archief van het voormalige Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen is verdeeld over de Ministeries van OCW en WVS
A.L.C. Palies	P.G. de Bruijn, 's-Gravenhage
C.M. Persijn-van de Gumster	Stads- of Athenaeumbibliotheek, Deventer
I.R. van Pesch	Via A.L. Sötemann, Utrecht
J.B.W. Polak	Gemeente-archief, Amsterdam
F. Portegies Zwart	Amsterdam

Querido-archief	Em. Querido's uitgeverij B.V., Amsterdam
P. Rodenko	Het archief van Rodenko bevindt zich deels in het NLMD, deels in de collectie K. Hilberdink
H. Roest	Achterbergs brieven en manuscripten uit de collectie van H. Roest zijn in gedeelten verkocht en bevinden zich in verschillende particuliere collecties
M. Rutten	Archief en museum voor het Vlaamse cultuurleven (AMVC), Antwerpen, sign. A 183 B.
C. Rijnsdorp	Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800–heden), Vrije Universiteit, Amsterdam
Schumacher (Anti-quariaat)	Amsterdam
A.L. Sötemann	Utrecht
Het Spectrum	Katholiek Documentatiecentrum, Katholieke Universiteit Nijmegen (Archief Uitgeverij Het Spectrum, magazijnrs. 98, 101 en 116)
Stols-archief	Stadsbibliotheek, Haarlem
H. van Straten	Utrecht
A. Swertz (Anti-quariaat)	Utrecht
J. Swiers	Stads- of Athenaeumbibliotheek, Deventer
R. Tummers	Haarlem
J. Vermeulen	M. Vermeulen-Bervoets, Slijk-Ewijk
K. Vermeulen	Zwolle
H. de Vries	Stichting Hendrik de Vries-Riek van der Zee, Groningen

B Lijst van documentaire bronnen

H-1

BESCHRIJVING	Kopij <i>Afvaart</i> , 51 bladen, waarvan 47 gelinieerde bladen uit cahier (14,5 x 22,6 cm), 2 ongelinieerde bladen uit schrijfblok (13 x 19,2 cm) en 2 bladen doorslagpapier (21,3 x 25,9 cm), verschillende nummeringen, beschreven met verschillende soorten inkt en potlood (in de hand van Achterberg, varianten en correcties in de hand van Roel Houwink).
GEDICHTEN	Het manuscript bevat 53 gedichten, waarvan naderhand twee gedichten met potlood zijn doorgehaald ([125] <i>'Toen haar gestalte zich in mij herstelde'</i> en [126] <i>'Bij het verlaten luisteren naar radio beneden mij'</i>). Gezien de verschillende nummeringen op de bladen is de samenstelling van het manuscript een aantal keren gewijzigd. De overgeleverde volgorde van de gedichten is – met uitzondering van blad [51] – overeenkomstig de laatste versie van de inhoudsopgave (zie § 4.2, stadium II): [1–2] Inhoud [<i>volgt inhoudsopgave</i>] [3–49] [65] <i>'Afvaart'</i> tot en met [123] <i>'Ontwaken'</i> [50] [124] <i>'Gezicht'</i> [125] <i>'Toen haar gestalte zich in mij herstelde'</i> [126] <i>'Bij het verlaten luisteren naar radio beneden mij'</i> [51] [127] <i>'Nacht-woorden'</i> [128] <i>'Wederkomst'</i> [129] <i>'Eeuwigheid'</i>
DATERING	Tussen eind 1929 en eind 1930
BIJZONDERHEDEN	Eind 1929 hebben Achterberg en Roel Houwink een eerste concept van <i>Afvaart</i> samengesteld (zie § 4.1). Rond juni/juli 1930 werd de samenstelling van de bundel gewijzigd, en ook later zijn vermoedelijk nog veranderingen aangebracht (zie § 4.2).

H-2

BESCHRIJVING	Proef <i>Afvaart</i> , 58 bladen, 15,3 x 23,4 cm, ongecorrigeerd.
GEDICHTEN	De samenstelling van de proef is conform de samenstelling van de eerste druk van <i>Afvaart</i> (zie § 4.4), afgezien van de paginering en het ontbreken van de colofon:

3	<i>[Franse pagina]</i>
[4]	<i>[ontbreekt]</i>
5	<i>[titelpagina]</i>
[6]	<i>[ontbreekt]</i>
7-9	TER INLEIDING <i>[volgt inleiding door Roel Houwink]</i>
[10]	<i>[ontbreekt]</i>
11	[65] 'Aan het roer dien avond stond het hart'
[12]	<i>[ontbreekt]</i>
13-62	[40] 'Strophen 1' tot en met [127] 'Nacht-woorden'
[63-64]	INHOUD <i>[volgt inhoudsopgave]</i>

DATERING	Eind 1930/begin 1931
BIJZONDERHEDEN	De proef is afkomstig uit het bezit van Roel Houwink.

H-3

BESCHRIJVING	13 bladen, 21 x 29,8 cm (door dubbelvouwen zijn per blad vier pagina's ontstaan), wit papier, watermerk 'AMSTEL-BANK', typoscripten, voor- en keerzijde. De bladen zijn naderhand met blauwe ballpoint (onbekende hand) genummerd 7-32.
GEDICHTEN	De bladen bevatten 52 gedichten: [1-13] [159] 'O donkere, woeste ruiten voor den dood' tot en met [210] 'Hij legt het spantouw om de pooten van het beest'
DATERING	Vóór 1937
BEWAARPLAATS	Collectie A.L.C. Palies, 's-Gravenhage
BIJZONDERHEDEN	De typoscripten zijn afschriften van niet overgeleverde cahiers uit het bezit van Roel Houwink, waarin gedichten uit de periode vóór 1937 waren genoteerd (zie § 5.4.1). Blijkens de later aangebrachte nummering ontbreekt een aantal bladen. Zie ook <i>H-4</i> .

H-4

BESCHRIJVING	6 bladen, 15,4 x 22,1 cm, gelinieerd papier, voor- en keerzijde beschreven met potlood (in de hand van Jan Vermeulen).
--------------	--

GEDICHTEN	Op de bladen zijn, onder elkaar, dertig gedichten genoteerd: [1r-v] [175] <i>'Ik heb geen naam tusschen u noodig en mijn eer'</i> tot en met [177] <i>'Wij zijn volslagen idioten'</i> [1v] [166] <i>'Ik weet haar naam niet meer; die is verloren'</i> (alleen r. 5-8) [1v-6v] [178] <i>'In deze zuivere duisternis,'</i> tot en met [203] <i>'Alles zinkt van mij af, ik draag geen wereld meer'</i>
DATERING	Vóór 1937
BEWAARPLAATS	Collectie J. Vermeulen, Slijk-Ewijk
BIJZONDERHEDEN	De manuscripten zijn door Jan Vermeulen vervaardigde afschriften van een niet overgeleverd cahier uit het bezit van Roel Houwink, dat gedichten uit de periode vóór 1937 bevatte (zie § 5.4.1). Bovenaan blad 1 noteerde Vermeulen: 'Uit het bruine schrift van Roel Houwink'. Zie ook <i>H-3</i> .

H-5

BESCHRIJVING	1 blad, 21,8 x 34,3 cm, wit papier, watermerk 'VGZ BOND', typoscript (niet door Achterberg vervaardigd), voor- en keerzijde. Bovenaan de voorzijde van het blad is getypt: 'Gerrit Achterberg 18 October 1938'.
GEDICHTEN	Op het blad zijn, onder elkaar, zeven gedichten getypt: [1r-v] [240] <i>'Wie ik verder zal worden'</i> tot en met [246] <i>'De wijlen dat zij het verkoos'</i>
DATERING	18 oktober 1938
BEWAARPLAATS	Collectie A.L.C. Palies, 's-Gravenhage
BIJZONDERHEDEN	De typoscripten zijn afschriften van niet overgeleverde manuscripten. Wellicht heeft Achterberg de originelen aan Gerrit Kamphuis gestuurd in verband met de publicatie van de gedichten in <i>Opwaartsche wegen</i> (zie § 6.2.2).

H-6

BESCHRIJVING	1 blad, 21,8 x 34,3 cm, wit papier, watermerk 'VGZ BOND', typoscript (niet door Achterberg vervaardigd), voor- en keerzijde. Bovenaan de voorzijde van het blad is getypt: 'Gerrit Achterberg 25 December 1938'.
--------------	--

GEDICHTEN	Op het blad zijn, onder elkaar, vijf gedichten getypt: [1r-v] [247] 'Reiziger "doet" Golgotha I' [248] 'Reiziger "doet" Golgotha II' [249] ' <i>Evenwijdig aan deze schreden</i> ' tot en met [251] 'Vincent'
DATERING	25 december 1938
BEWAARPLAATS	Collectie A.L.C. Palies, 's-Gravenhage
BIJZONDERHEDEN	De typoscripten zijn afschriften van typoscripten, die Achterberg per brief d.d. 22 december 1938 aan Roel Houwink stuurde. De afschriften van [249] ' <i>Evenwijdig aan deze schreden</i> ' tot en met [251] 'Vincent' blijven in deze uitgave buiten beschouwing, aangezien hiervan de originelen zijn overgeleverd (zie § 6.2.3).

H-7

BESCHRIJVING	1 blad, 21,8 x 34,3 cm, wit papier, watermerk 'VGZ BOND', typoscript (niet door Achterberg vervaardigd), voor- en keerzijde. Rechtsboven de voorzijde van het blad is getypt: 'G. Achterberg [/] 3 Januari 1939.'
GEDICHTEN	Op het blad zijn, onder elkaar, vijf gedichten getypt: [1r-v] [247] 'Reiziger "doet" Golgotha I' [248] 'Reiziger "doet" Golgotha II' [252] 'Reiziger "doet" Golgotha III' [253] ' <i>Ik blijf u binnen mij bereiken</i> ' [254] ' <i>Eeuwigheden van mond en schoot</i> '
DATERING	3 januari 1939
BEWAARPLAATS	Collectie A.L.C. Palies, 's-Gravenhage
BIJZONDERHEDEN	De typoscripten zijn afschriften van typoscripten, die Achterberg per brief d.d. 2 januari 1939 aan Roel Houwink stuurde. De afschriften van [253] ' <i>Ik blijf u binnen mij bereiken</i> ' en [254] ' <i>Eeuwigheden van mond en schoot</i> ' blijven in deze uitgave buiten beschouwing, aangezien hiervan de originelen zijn overgeleverd (zie § 6.2.3).

H-8

BESCHRIJVING	1 blad, 11,8 x 17,5 cm, wit papier, typoscript, met aantekening in zwarte inkt (in de hand van A.L.C. Palies): 'Wordt opgenomen in een der e.v. no's [// "Werk"'].
GEDICHTEN	[1] [278] 'Huis'
DATERING	Vóór 20 maart 1939
BEWAARPLAATS	Collectie A.L.C. Palies, 's-Gravenhage

H-9

BESCHRIJVING	21 bladen, 14,5 x 21,5 cm, wit papier, typoscript (doorslag).
GEDICHTEN	[1] [255] 'Geest' [2-21] [282] 'Onmacht' tot en met [301] 'Nadood'
DATERING	Vóór 2 juli 1939
BEWAARPLAATS	Collectie A.L.C. Palies, 's-Gravenhage
BIJZONDERHEDEN	De bladen zijn doorslagen van niet overgeleverde typoscripten, die Achterberg op 2 juli 1939 aan Ed. Hoornik heeft afgestaan (zie § 6.3.1 en § 7.2).

H-10

BESCHRIJVING	Kopij <i>Eiland der ziel</i> , cahier, 15 x 22,5 cm, gelinieerd papier, waarvan 16 bladen zijn beschreven (voor- en keerzijde), verschillende nummeringen, zwarte en bruine inkt (mogelijk verbleekte zwarte inkt, in de hand van Achterberg), zwarte en bruine inkt (in de hand van Roel Houwink), potlood (in de hand van Ed. Hoornik). Op verschillende bladen staan zetinstructies (in potlood). Bovenaan blad [1r] staat (in de hand van Houwink): 'EILAND DER ZIEL [// door [//] Gerrit Achterberg' en: 'Adres: [//] Maliestraat 24bis [//] Utrecht'. Twee bladen, [7] en [17], ontbreken. Van deze bladen zijn alleen fotokopieën overgeleverd.
--------------	--

GEDICHTEN	Het manuscript bevat 35 gedichten. De volgorde van de gedichten is conform de reconstructie van het eerste stadium van het manuscript (zie § 7.1):
[1-6]	[68] 'Het eiland der ziel 1' tot en met [144] 'Om een donker lichaam'
[7r]	[153] 'In den regen' [<i>kopie</i>]
[7v]	[152] 'Morgenmist' [<i>kopie</i>]
[8-16]	[151] 'Hulshorst' tot en met [221] 'Wij moeten slapen'
[17r]	[223] 'Bloemen' [<i>kopie</i>]
[17v]	[222] 'De dichter is een koe' [<i>kopie</i>]
[18r]	[224] 'Graflegging van een oud vriend'
[18v]	[225] 'Bloed'
DATERING	Tussen september 1937 en juli 1939
BEWAARPLAATS	De bewaarplaats van de bladen [7] en [17] is onbekend.
BIJZONDERHEDEN	Op 15 september 1937 stuurde Achterberg het eerste concept van <i>Eiland der ziel</i> aan Roel Houwink (zie § 7.1). De bundel is vervolgens geruime tijd blijven liggen. Op 16 juni 1939 stuurde Houwink het manuscript aan Ed. Hoornik, die de samenstelling van de bundel vervolgens heeft gewijzigd. Hij haalde een aantal gedichten door en voegde – gezien het feit dat de bladen van het cahier op een bepaald moment zijn losgehaald – andere manuscripten toe. Deze manuscripten zijn niet overgeleverd en zullen door Hoornik zijn verwijderd toen hij het cahier na gebruik weer inbond en aan Houwink terugstuurde (uit wiens bezit het afkomstig is). Zie de reconstructie van stadium II, § 7.3.

H-11

BESCHRIJVING	1 blad, 20,7 x 29,3 cm, wit papier, watermerk 'CITY BANK', typoscript, bruine inkt. Rechts onderaan het blad staat in de hand van Achterberg (bruine inkt): "Opwaartsche [//] Wegen".
GEDICHTEN	[1] [304] 'Ode'
DATERING	Vóór 16 augustus 1939
BIJZONDERHEDEN	Het typoscript is afkomstig uit het bezit van A.L.C. Palies. Volgens een aantekening op de keerzijde van het blad (in de hand van D. Wolthers) heeft J.C. Achterberg-van Baak het typoscript op 16 januari 1984 van de weduwe Palies ten geschenke gekregen, samen met H-13.

H-12

BESCHRIJVING	9 bladen, 13,5 x 13 (blad [1]: het bovenste gedeelte is verwijderd) en 13,5 x 20 cm, wit papier, watermerk 'INDIA BANK', typoscripten (doorslagen), zwarte inkt. Rechtsboven ieder blad staat in de hand van Achterberg (zwarte inkt): "Criterium".
GEDICHTEN	De gedichten op de bladen [1-3] zijn onder elkaar getypt en genummerd 3-18. De bladen [4-9] bevatten elk een gedicht: [1-3] [159] 'O donkere, woeste ruiten voor den dood' tot en met [174] 'Jacht op de vonk der verzen en een vrouw.' [4-8] [204] 'Instrument' tot en met [208] 'Transparant' [9] [314] 'Weerdood'
DATERING	Vóór 7 januari 1940
BEWAARPLAATS	Collectie A.L.C. Palies, 's-Gravenhage
BIJZONDERHEDEN	De bladen zijn doorslagen van niet overgeleverde typoscripten, die Achterberg op 17 januari 1940 aan Ed. Hoornik stuurde (zie § 8.1). De doorslagen had hij op 7 januari 1940 aan A.L.C. Palies gezonden (brief, collectie A.L.C. Palies).

H-13

BESCHRIJVING	1 blad, 21 x 29,8 cm (dubbelgevouwen), wit papier, watermerk 'AMSTEL-BANK', typoscript.
GEDICHTEN	[1] [412] 'Droomschuim'
DATERING	Vóór 20 november 1940
BIJZONDERHEDEN	Het typoscript is afkomstig uit het bezit van A.L.C. Palies. Volgens een aantekening op de keerzijde van het blad (in de hand van D. Wolthers) heeft J.C. Achterberg-van Baak het typoscript op 16 januari 1984 van de weduwe Palies ten geschenke gekregen, samen met <i>H-11</i> .

H-14

BESCHRIJVING	17 bladen, 14,8 x 20,7 cm, wit papier, typoscripten en doorslagen, potlood, blauw potlood. Rechtsboven ieder blad staat in de hand van Achterberg
--------------	---

(potlood): 'Thebe'. Op de keerzijde van [17] staat in zijn hand (potlood): 'copie Gr. N.' en (in blauw potlood, onbekende hand): 'terug'. Op de keerzijde van [15] staat (in onbekende hand): 'aangenomen svp zetten'. Zie ook *Bijzonderheden*.

GEDICHTEN	[1] [338] 'Wacht 1'
	[2-7] [344] 'In hoc vincit 1' tot en met [349] 'Pinksteren'
	[8] [351] 'December'
	[9] [352] 'Houtsnede'
	[10] [354] 'Gebed aan het vuur'
	[11] [355] 'Paschen'
	[12-15] [368] 'Angriff' tot en met [371] 'Rouw'
	[16] [378] 'Openbaring'
	[17] [380] 'Lichaam'
DATERING	Begin januari 1941
BEWAARPLAATS	Collectie C.M. Persijn-van de Gumster, Deventer
BIJZONDERHEDEN	De bladen [12-17] hebben gediend als kopij voor de juli-aflevering 1941 van <i>Groot Nederland</i> (zie § 9.3). De bladen bevatten een gaatje, veroorzaakt tijdens het zetten. De aantekeningen op de keerzijde van [15] en [17] zijn mogelijk afkomstig van redacteur A. van Rantwijk. Het gedicht [380] 'Lichaam' werd niet opgenomen. Zie ook <i>H-15</i> .

H-15

BESCHRIJVING	1 blad, 19,5 x 13,5 cm, wit papier, potlood. Rechtsboven staat (in blauwe inkt, onbekende hand): 'proef aan G. Achterberg [//] p/a Dr. A.L.C. Palies [//] <i>Avereest</i> .' Linksboven is in potlood genoteerd (waarschijnlijk door de zetter): '41.736'.
GEDICHTEN	[1] [412] 'Droomschuim'
DATERING	Vóór 16 januari 1941
BEWAARPLAATS	Collectie J. Vermeulen, Slijk-Ewijk
BIJZONDERHEDEN	Dit manuscript heeft gediend als kopij voor de juli-aflevering 1941 van <i>Groot Nederland</i> (zie § 9.3). Het blad bevat een gaatje, veroorzaakt tijdens het zetten. De aantekening in blauwe inkt is mogelijk afkomstig van redacteur A. van Rantwijk. Zie ook <i>H-14</i> .

H-16

BESCHRIJVING	42 bladen, 21,6 x 17 cm, wit papier, watermerk 'BESTEVAER BANK', typoscripten, potlood. Op blad [1] staat rechts bovenaan in zwarte inkt (in de hand van J.Th. Stakenburg): 'Niet gepubliceerde [//] verzen [//] Achterberg'. Verschillende bladen bevatten meer dan één gedicht. De oorspronkelijke volgorde van de bladen is onzeker. De bladen zijn samengevoegd geweest door middel van een paperclip, getuige de roestsporen op de voorzijde van blad [1] en op de keerzijde van blad [42].
GEDICHTEN	[1-36] [427] ' <i>Nachtwind en ritseling</i> ' tot en met [491] ' <i>Gij zijt weer toegevoegd</i> ' en [524] ' <i>Eigening</i> ' [<i>fragment</i>] [37-42] [420] ' <i>Rokken, waarin gij hebt geloopt</i> ,' tot en met [425] ' <i>Chanson triste</i> '
DATERING	Vóór 1942
BEWAARPLAATS	Collectie D.-E. Baestaens, Antwerpen
BIJZONDERHEDEN	De typoscripten zijn afkomstig uit het bezit van J.Th. Stakenburg.

H-17

BESCHRIJVING	2 bladen, 22,5 x 32 cm, wit papier (gevergeerd), watermerk 'vgz', bruinzwarte inkt, potlood.
GEDICHTEN	[1-2] [494] 'kleine kabbalistiek voor kinderen'
DATERING	Vóór 20 juni 1943
BEWAARPLAATS	Collectie J.B.W. Polak, Amsterdam
BIJZONDERHEDEN	De herkomst van het manuscript is onduidelijk. Mogelijk is het afkomstig uit het bezit van Bert Bakker of van C.A.B. Bantzinger (zie § 12.4.2).

H-18

BESCHRIJVING	Kopie manuscript, 1 blad uit het 'gastenboek' van C.A.B. Bantzinger, formaat, papiersoort en schrijfstof onbekend. Rechtsboven staat (in de hand van Achterberg): 'voor Kees Bantzinger'. Het manuscript is gesigneerd en
--------------	---

gedateerd: '6 Juli 1943'. Naderhand heeft C.A.B. Bantzinger een illustratie op het blad gemaakt.

GEDICHTEN	[1] [495] 'De koudepunten van uw dood'
DATERING	6 juli 1943
BEWAARPLAATS	Onbekend
BIJZONDERHEDEN	Achterberg heeft het gedicht tijdens een bezoek aan de Mansarde Pers in het 'gastenboek' van C.A.B. Bantzinger geschreven (zie § 12.4.1).

H-19

BESCHRIJVING	Kopie manuscript, 1 blad, 13 x 19,4 cm (gemeten op de kopie), papiersoort en schrijfstof onbekend. Bovenaan staat (in de hand van Achterberg): 'voor Dhr. L.H. Fontein, persoonlijk. [/] (op zijn uitdrukkelijk verzoek; maar als [/] het vers niet goed is, is het niet [/] geschreven).'
GEDICHTEN	[1] [496] 'Gij hebt het hoog geheim doorbroken, Heere Jezus.'
DATERING	Vóór 10 juli 1943
BEWAARPLAATS	Onbekend
BIJZONDERHEDEN	Volgens L.H. Fontein heeft Achterberg het manuscript in november 1941 aan hem geschonken (<i>Biografie</i> , p. 335). Gezien de overlevering van het gedicht moet deze datering in twijfel worden getrokken (zie de commentaar bij het gedicht).

H-20

Alle bronnen van de door Achterberg en Jan Vermeulen in 1943–1944 samengestelde bundels worden hier in 'pakketten' beschreven. Vanwege de omvang en verscheidenheid van het materiaal wordt volstaan met een globale beschrijving (aantal bladen, inhoud, bijzonderheden). De oorspronkelijke volgorde van de gedichten is doorgaans niet bekend. Ook staat vast dat bepaalde bladen verschillende malen in andere pakketten zijn ondergebracht. De beschrijving is gebaseerd op de reconstructie van de ontstaans- en publicatie-geschiedenis, waarnaar steeds wordt verwezen.

H-20,I Balans

BESCHRIJVING 31 bladen, typoscripten/doorslagen met aantekeningen in de hand van Jan Vermeulen (verschillende schrijfstoffen). De bladen worden bijeengehouden door een omslag, waarop rechtsboven is getypt: 'BALANS' (deze titel is naderhand door Jan Vermeulen met potlood vervangen door de titel 'Sintels', die hij vervolgens wijzigde in 'Cel'). Aan de gedichten gaat het volgende voorwerk vooraf:

[1r] [titelblad]
[1v] [inhoudsopgave, stadium 1]
[2r] [inhoudsopgave, stadium 11]
[2v] [aantekeningen]

GEDICHTEN Hieronder wordt voor de volgorde en titels van de gedichten de overgeleverde inhoudsopgave van stadium 1 (zie § 14.1) aangehouden:

[1-6] [358] 'Waarheid' tot en met [499] 'Taal'
[7-8] [467] 'Schrik' (*M*²⁻³)
[9] [150] 'Paria I'
[10] [219] 'Paria II'
[11-12] [220] 'Tusschen de duisternissen' (*M*²⁻³)
[13-22] [217] 'Grafscript' tot en met [135] 'Zwarte lente'
[23-24] [443] 'Bron' (*M*²⁻³)
[25] [437] 'Beweging'
[26-29] [81] 'Sneeuwgang' tot en met [496] 'Bekeering II'

DATERING Vóór 12 juli 1943

BEWAARPLAATS Collectie J. Vermeulen, Slijk-Ewijk

BIJZONDERHEDEN Op de doorslag van de inhoudsopgave (blad [2]) is later door Jan Vermeulen een aantal beginregels genoteerd onder het kopje: 'ev. *aanvulling*' (zie § 14.2). Typoscripten van deze gedichten zijn overgeleverd in het materiaal van *Morrendo* (zie *H-20,VI*).

H-20,II Eurydice/Limiet

BESCHRIJVING 34 bladen, manuscripten, typoscripten/doorslagen, alle door Jan Vermeulen vervaardigd en van aantekeningen voorzien (verschillende schrijfstoffen). De volgende bladen hebben betrekking op de samenstelling van de bundel (zie de reconstructie van stadium 1 in § 15.1):

- [1] *[titelblad, gedateerd: '24-VII-'43']*
 [2r] *[inhoudsopgave]*
 [2v] *[aantekeningen]*
 [3] *[vervolg inhoudsopgave]*

Van stadium II (zie § 15.3) zijn de volgende bladen overgeleverd:

- [1r-v] *[inhoudsopgave, getiteld: 'Eurydice']*
 [2r-v] *[inhoudsopgave, getiteld: 'Limiet']*

GEDICHTEN

De volgorde en titels/beginregels van de gedichten zijn gebaseerd op de samenstelling van stadium I ([1-17]) en stadium II ([18-29]):

- [1r] [457] '*Onder den morgen*' tot en met [465] 'Nijhoff'
 [1v] [440] 'Den Brabander'
 [2-4] [532] 'Distillatie' tot en met [473] '*De honden in mijn hoofd*'
 [5] [533] 'Telefoon'
 [6] [459] 'Reimerswaal'
 [7] [484] 'Herfst'
 [8-11] [538] '*Uw middelpunten*' tot en met [481] 'Radium'
 [12] [451] '*Oogen, die in mij rusten*'
 [13] [529] '*In den mond v/d morgen*'
 [14-17] [525] 'Stad' tot en met [531] '*Leegte die liggen bleef*'
 [18] [526] '*Er liggen parels in uw huis*'
 [19] [430] '*Ik heb mijn lichaam dubbel lief*'
 [20] [446] '*Het donker dat u dekt*'
 [21] [429] '*Het fluisterbosch*'
 [22] [509] '*Hoe zal nu in het huis de stilte zijn*'
 [23] [458] '*De avond overmant uw dood*'
 [24] [528] '*De blanke vloeren van den morgen drijven*'
 [25] [491] '*Gij zijt weer toegevoegd*'
 [26] [444] '*Uit de trompet*'
 [27] [480] '*Ik kan met deze grovere organen*'
 [28] [536] '*Er waren vaste kernen in uw huis*'
 [29] [431] '*Mijn hoofd ligt in een holte van muziek*'

DATERING Tussen 24 juli en medio september 1943

BEWAARPLAATS Collectie J. Vermeulen, Slijk-Ewijk

H-20,III Cel

BESCHRIJVING 10 bladen, manuscripten, typoscripten/doorslagen, alle door Jan Vermeulen

vervaardigd en van aantekeningen voorzien (verschillende schrijfstoffen). De bladen [5] en [8] bevatten varianten in de hand van Achterberg (potlood).

GEDICHTEN	De volgorde van de gedichten is niet bekend: [1-2] [442] <i>'Inktzwart loover loopt over grijze paden'</i> (M ²⁻³) [3] [447] <i>'Binnen u, o lied, kan het niet hinderen,'</i> [4-5] [449] <i>'Het is Zondagavond in Avereest'</i> (M ²⁻³) [6] [450] <i>'Ik ga iedere morgen ten gronde'</i> [7-8] [452] <i>'In welk riool ben ik terecht gekomen'</i> (M ²⁻³) [9] [476] <i>'Ik laat de avond sterven'</i> [10] [506] <i>'Erbarmelijk geboren,'</i>
DATERING	Juli/augustus 1943
BEWAARPLAATS	Collectie J. Vermeulen, Slijk-Ewijk
BIJZONDERHEDEN	De gedichten hebben behoord tot het materiaal van de bundel <i>Cel</i> , waarschijnlijk tezamen met de gedichten die uit <i>Balans</i> werden overgeheveld (zie § 14.2). Alle gedichten staan vermeld op de latere inhoudsopgave van <i>Cel</i> (zie H-20,IV).

H-20,IV *Cel*

BESCHRIJVING	Typoscript <i>Cel</i> , 13 bladen, typoscripten, potlood. Op blad [1] staat in potlood (onbekende hand): '1943'. Bij drie gedichten is in potlood (mogelijk in de hand van Achterberg) een vraagteken geplaatst: [411] 'Ambtman', [506] 'Erbarmelijk geboren,' en [507] 'O blinde mol, die moeite'.
GEDICHTEN	De volgorde van de gedichten is zeker (zie de beschrijving in § 16.2): [1] [titelblad] [2-12] [442] <i>'Inktzwart loover loopt over grijze paden'</i> tot en met [508] <i>'Vanmorgen heb ik hem zien fietsen door de lanen'</i> [13] [inhoudsopgave]
DATERING	Augustus 1943
BEWAARPLAATS	Collectie P.J. Meertens, Geel
BIJZONDERHEDEN	Het typoscript is afkomstig uit het bezit van P.J. Meertens, aan wie Achterberg het geschonken heeft. In de collectie Vermeulen bevindt zich een doorslag van de inhoudsopgave, waarop hij aantekende: 'heeft Bert Bakker'. Zie ook § 16.2.

H-20,V Embryo

BESCHRIJVING	6 bladen, typoscripten/doorslagen, met aantekeningen in de hand van Jan Vermeulen (verschillende schrijfstoffen). De bladen worden bijeengehouden door een omslag, waarop rechtsboven is getypt: 'EMBRYO'. Eronder noteerde Vermeulen in zwarte inkt: '6/vi '44 [//] aan G. geleend [//] Sphinx + 3 Embryo [//] + Kabalistiek'.
GEDICHTEN	De volgorde van de gedichten is gebaseerd op een getypte aantekening in de collectie Vermeulen (zie <i>Bijzonderheden</i> en de beschrijving in § 17.1): [1-6] [471] 'Embryo 1' tot en met [445] 'Kandinsky III'
DATERING	Eind 1943/begin 1944
BEWAARPLAATS	Collectie J. Vermeulen, Slijk-Ewijk
BIJZONDERHEDEN	In de collectie Vermeulen bevindt zich de volgende, getypte, aantekening: 'EMBRYO [//] De verzen EMBRYO I, II, III; KANDINSKY I, II, III [//] én de 4 gedichten ZESTIEN uit "DEAD END" komen [//] in de bundel "EMBRYO"'. Eronder noteerde Vermeulen in potlood: 'er is ook nog een vers getiteld "Embryo"'. Er is geen afzonderlijk typoscript van [457] 'Embryo' overgeleverd, wel een afschrift in het materiaal van <i>Eurydice/Limiet</i> (zie <i>H-20,II</i>). De reeks [272-275] 'Zestien' is niet overgeleverd.

H-20,VI Morendo

BESCHRIJVING	27 bladen, manuscripten, typoscripten/doorslagen, met aantekeningen in de hand van Jan Vermeulen (verschillende schrijfstoffen). Van de overgeleverde gedichten zijn [9], [10] en [12] door Vermeulen vervaardigde afschriften. Eveneens in zijn hand zijn de volgende bladen met aantekeningen: [1] [titelblad] [2] [aantekeningen] [3r-v] [verantwoording, eerste versie] [4r-v-5] [verantwoording, tweede versie] [6-8] [aantekeningen; op blad [6] staat als 'Opdracht Morendo' een versie van [519] 'Code civile' [9r-v-10] [inventarisatielijst gedichten: 'Bruikbaar' ('Schrift Houwink', 'Gedaateerde schrift' en 'losse verzen')] [11] [inventarisatielijst gedichten: 'Morendo'] [12r-v] [inventarisatielijst gedichten: 'Morendo bruikbare verzen'] [13r-v] [inventarisatielijst gedichten: 'Morendo definitieve keuze in willekeurige volgorde' en: '1']
--------------	--

	[14r-v] [<i>inventarisatielijst gedichten: 'Morendo' en: '11'</i>]
	[15] [<i>inhoudsopgave: 'Inhoud Morendo'</i>]
GEDICHTEN	De volgorde en titels/beginregels van de gedichten zijn gebaseerd op het overzicht in § 21.2.4:
	[1] [183] ' <i>Omdat het niet ontwaken kon</i> '
	[2-6] [186] ' <i>Stuk laten liggen wat niet is te heelen</i> ' tot en met [198] ' <i>O wind die mij onwetend houdt</i> '
	[7] [557] ' <i>Herinnert gij u nog het zoete uiten</i> '
	[8] [555] ' <i>Een lichaam door geen lied te deren</i> '
	[9] [520] 'Daemon'
	[10] [562] ' <i>Hij die het spoor verloren is</i> '
	[11] [505] 'Sprookje'
	[12] [434] 'Volk & Vaderland'
DATERING	Eind 1943/begin 1944
BEWAARPLAATS	Collectie J. Vermeulen, Slijk-Ewijk
BIJZONDERHEDEN	De in het pakket van <i>Morendo</i> overgeleverde verzameling gedichten is niet volledig. Voor de samenstelling van de bundel heeft Jan Vermeulen ook gebruik gemaakt van het materiaal van <i>Balans</i> (zie H-20,1), waarschijnlijk ook van de door hem vervaardigde afschriften uit 'het bruine schrift van Roel Houwink' (zie H-4). Zie ook § 21.2.

H-20,VII *Varia*

BESCHRIJVING	11 bladen, manuscripten, typoscripten/doorslagen, alle door Jan Vermeulen vervaardigd en van aantekeningen voorzien (verschillende schrijfstoffen). De bladen worden bewaard in een envelop, waarop Vermeulen noteerde: 'restanten en varianten'.
GEDICHTEN	[1F] [436] ' <i>Nu gij u weer verbindt</i> '
	[1V] [535] ' <i>Tusschen de doodgardijnen bleven</i> '
	[2] [441] ' <i>De morgen heeft vaste onderdeelen</i> '
	[3] [453] 'Watermolen'
	[4] [456] 'Ziekenhuis'
	[5] [474] ' <i>Ik kan alleen woorden ontmoeten, u niet meer</i> '
	[6] [477] 'Glas'
	[7] [484] 'Herfst'
	[8] [539] 'Close-up'
	[9] [541] ' <i>Waarom ga ik uw dood te buiten</i> '

	[10] [542] 'Gij hebt een voorsprong in het niet'
	[11] [543] 'Wedloop'
DATERING	Eind 1943/begin 1944
BEWAARPLAATS	Collectie J. Vermeulen, Slijk-Ewijk

H-21

BESCHRIJVING	Kopij en proef <i>Huis. Ode</i> , 3 bladen, ingebonden tezamen met ander materiaal van de rijmprent, wit papier, [1-2] beschreven met zwarte inkt, [3] gedrukt, met correcties in potlood. Onderaan blad [2] staat: 'voor Kees Bantzinger [/] G. Achterberg'.
GEDICHTEN	[1-2] [304] 'Voorwerpen, in mijn lied' [3] [304] 'Voorwerpen, in mijn lied' (alleen r. 1-25)
DATERING	Medio 1943/vóór 20 november 1943
BEWAARPLAATS	Particulier bezit (onbekend)
BIJZONDERHEDEN	Het materiaal is afkomstig uit het bezit van C.A.B. Bantzinger (zie § 12.4.1). Het is in 1992 geveild bij Bubb Kuyper te Haarlem.

H-22

BESCHRIJVING	'Plakproef' [494] 'kleine kabbalistiek voor kinderen', 34 bladen, 16,2 x 24,2 cm, wit papier met opgeplakte illustraties door J. Kloots en gedrukte tekst. De bladen 3, 5 en 6 zijn in typoscript (vervaardigd door J. Vermeulen). Zet-instructies en nummering (3-6 en 9-40) in potlood (in de hand van J. Vermeulen), correcties in potlood, blauwe en zwarte inkt (in de hand van Achterberg).
GEDICHTEN	De samenstelling van de proef is als volgt (zie ook § 12.4.5): [1-2] [ontbreken] 3-6 [voorwerk] [7-8] [ontbreken] 9 [illustratie] 10-40 [494] 'kleine kabbalistiek voor kinderen'

DATERING	Juli/augustus 1944
BIJZONDERHEDEN	De proef is afkomstig uit het bezit van Jan Vermeulen en is vervaardigd met het oog op een geïllustreerde uitgave van [494] 'kleine kabbalistiek voor kinderen'. Deze uitgave vond geen doorgang (zie § 12.4.5). In 1947 stuurde Vermeulen de proef aan Jaap Romijn (zie § 22.4), die haar in 1962 aan Ed. Hoor- nik heeft geschonken.

H-23

BESCHRIJVING	2 bladen, 21,5 x 16 cm, wit papier, typoscripten.
GEDICHTEN	[1] [567] 'Meel' [2] [604] 'Papier'
DATERING	Vóór 17 oktober 1945
BEWAARPLAATS	Collectie R. Tummers, Haarlem

H-24

BESCHRIJVING	Kopij <i>Stof</i> , 35 bladen, 21,5 x 16 cm, verschillende papiersoorten, typoscripten/doorslagen, met zetinstructies in potlood. Linksboven blad [1] staat in de hand van Jan Vermeulen: 'Helikon, 111'. Bovenaan de bladen [33-34] noteerde Vermeulen in potlood: 'Stof'. De titels van deze gedichten zijn door hem (eveneens in potlood) toegevoegd aan de getypte inhoudsopgave.
GEDICHTEN	Het typoscript bevat 33 gedichten. De bladen [33-34] zijn naderhand door Jan Vermeulen toegevoegd (zie § 23.2): [1] [<i>titelblad</i>] [2-34] [586] 'Lithosfeer' tot en met [623] 'IJzer' [35] [<i>inhoudsopgave</i>]
DATERING	Vóór 17 oktober 1945
BEWAARPLAATS	Collectie J. Vermeulen, Slijk-Ewijk

H-25

BESCHRIJVING	Typoscript <i>Quantiteit</i> , 28 bladen, 21,4 x 25,9 cm, verschillende papiersoorten, typoscripten/doorslagen, correcties in potlood.
GEDICHTEN	Het typoscript bevat 27 gedichten, maar is waarschijnlijk niet volledig overgeleverd. De volgorde van de bladen is onzeker (zie § 25.2): [1] <i>[titelblad]</i> [2–28] [635] ‘Quantiteit’ tot en met [660] ‘Aureool’
DATERING	Vóór december 1945
BEWAARPLAATS	Collectie D.-E. Baestaens, Antwerpen

H-26

BESCHRIJVING	Eerste typoscript <i>Inertie</i> , 23 bladen, verschillende formaten en papiersoorten, typoscripten/doorslagen, correcties in potlood.
GEDICHTEN	Het typoscript heeft waarschijnlijk meer gedichten bevat dan de overgeleverde 23. De volgorde van de bladen is onzeker (zie § 26.1): [1–23] [661] ‘Duel’ tot en met [139] ‘Gekwetst...’
DATERING	Eind 1945
BIJZONDERHEDEN	Zie ook <i>H-55</i> .

H-27

BESCHRIJVING	1 blad, 13,7 x 21,5 cm, wit papier, met onvolledig watermerk ‘BANK C.G.A.C.’, afkomstig uit een monster (op de keerzijde is o.a. gedrukt: ‘BANKPOST “HEL-LAS BANK” wit [//] VOORHANDEN IN [<i>volgen formaten</i>]’), potlood. Rechts onder de tekst van het gedicht is door Achterberg genoteerd: ‘nacht 22–23 Maart ’46’. Rechts onderaan het blad staat in de hand van J.Th. Stakenburg (bruine inkt): ‘Manuscript [//] G. Achterberg’.
GEDICHTEN	[1] [719] ‘Optiek’
DATERING	Tussen 22–23 maart en april/mei 1946

BIJZONDERHEDEN Achterberg stuurde het manuscript op 10 september 1946 aan Joan Stakenburg, die hem om 'oorspronkelijke kladjes waarop het vers ontstond' voor zijn verzameling had gevraagd. Dit vormt het begin van de zogenaamde 'Collectie Stakenburg', die uit zou groeien tot een omvangrijke verzameling. Zie ook de Verantwoording, p. 14.

H-28

BESCHRIJVING 34 bladen, 16,5 x 20,5 cm, wit papier, typoscripten, potlood. De bladen zijn naderhand door Jan Vermeulen (potlood) genummerd 1-34. Bovenaan het typoscript van [731] '*In deze sneeuw ben ik een tekening*' (blad [27]) staat in de hand van Vermeulen (potlood): 'Doornroosje/Hoonte'. De bladen zijn aan elkaar vastgeniet geweest. Thans worden zij bijgehouden door een omslag, met een door Vermeulen getypte aantekening d.d. 31 januari 1983: 'Door mij overgetikte gedichten van Gerrit Achterberg uit de tijd van *Doornroosje* en *Hoonte* (overgenomen van A's manuscripten of typoscripten). Deze versies bevatten varianten! Niet in Fokkema. 310183?.'

GEDICHTEN Het typoscript bevat 34 gedichten, waarvan één gelegenheidsgedicht (blad [34], zie Appendix B). De oorspronkelijke volgorde is niet bekend:

[1] [497] 'Triniteit'
[2-5] [704] 'Damascus' tot en met [707] '*Ik vul met mijn gedachten*'
[6] [709] '*Jezus schreef met zijn vinger in het zand*'
[7-33] [711] 'Doornroosje' tot en met [737] 'Kegelsnede'
[34] [1] 'De duidelijke dr of Geharrewar met Zeydje'

DATERING April/mei 1946

BEWAARPLAATS Collectie J. Vermeulen, Slijk-Ewijk

H-29

BESCHRIJVING Proef *Existentie*, 33 bladen, 12 x 15,8 cm, ongecorrigeerd. Op een bij de proef overgeleverd omslagje, staat in de hand van Jan Vermeulen (potlood): '*Existentie* werd in Mei [//] 1946 abusievelijk in deze [//] vorm gezet; er bestaan [//] van deze proef slechts [//] drie exemplaren, nl. één [//] in het bezit van den dich- [//] ter, een in het archief [//] van den uitgever. Dit is [//] het derde exemplaar.' De proef is gepagineerd 260-319. Zie ook *Bijzonderheden*.

GEDICHTEN	De samenstelling van de proef is conform de samenstelling van de eerste druk van <i>Existentie</i> , afgezien van de paginering en de pagina's met de afdelingstitels, de motto's en de inhoudsopgave (zie § 24.2):
	[257] EXISTENTIE [//] voor <i>A. Roland Holst</i>
	[258] [<i>blanco</i>]
	[259] [<i>motto</i>]
	260–291 [563] 'Oppervlaktespanning' tot en met [620] 'Embryo'
	[292] [<i>blanco</i>]
	[293] ZESTIEN [///] voor <i>Bep</i>
	[294] [<i>blanco</i>]
	[295] [<i>motto</i>]
	296–316 [580] 'Zestien 1' tot en met [521] 'Cherubijn'
	317–319 INHOUD [<i>volgt inhoudsopgave</i>]
	[320] [<i>blanco</i>]
DATERING	Vóór 21 mei 1946
BEWAARPLAATS	Collectie K. Vermeulen, Zwolle
BIJZONDERHEDEN	De proef is per abuis gezet in de uitvoering van de verzamelbundel <i>Cryptogamen</i> . Het zetsel is aangepast en alsnog voor de eerste druk van <i>Existentie</i> gebruikt (zie § 24.2). De proef is afkomstig uit het bezit van Jan Vermeulen.

H-30

BESCHRIJVING	Manuscript <i>Radar</i> , 12 bladen, 32 x 22,5 cm, wit papier, watermerk 'vgz', zwarte inkt.
GEDICHTEN	Het manuscript is een afschrift van de bundel <i>Radar</i> (zie § 27.2):
	[1] radar [//] door [//] [<i>handtekening G. Achterberg</i>]
	[2] voor Joan
	[3–12] [658] 'Wichelroede' tot en met [653] 'Omsingeling'
DATERING	Juli 1946
BEWAARPLAATS	Collectie D.-E. Baestaens, Antwerpen
BIJZONDERHEDEN	Het manuscript is afkomstig uit het bezit van J.Th. Stakenburg, de financier van de Pinksterprijs, aan wie Achterberg het in juli 1946 geschonken heeft (zie § 27.3). Zie ook <i>H-31</i> .

H-31

BESCHRIJVING	Manuscript <i>Radar</i> , 12 bladen, 32 x 22,5 cm, wit papier, watermerk 'VGZ', zwarte inkt. De bladen zijn naderhand (niet door Achterberg) rechtsboven in potlood genummerd 1-12 en ingebonden.
GEDICHTEN	Het manuscript is een afschrift van de bundel <i>Radar</i> (zie § 27.2): [1] radar [/] door [/] [<i>handtekening G. Achterberg</i>] [2] voor Guus [3-12] [658] 'Wichelroede' tot en met [653] 'Omsingeling'
DATERING	Juli 1946
BEWAARPLAATS	Collectie A.L. Sötemann, Utrecht
BIJZONDERHEDEN	Achterberg heeft dit manuscript geschonken aan A.L. Sötemann, die de tentoonstelling t.g.v. de uitreiking van de Pinksterprijs ingericht had. Sötemann bedankte hem op 3 augustus 1946 (zie § 27.3). Zie ook H-30. Een op basis van dit manuscript vervaardigd typoscript heeft als kopij gediend voor <i>Oude cryptogamen</i> (zie H-56).

H-32

BESCHRIJVING	1 blad, in 'Gastenboek' van Theo en Puckje Mooij, 20,7 x 15,6 cm, gelinieerd papier, blauwe inkt. Het manuscript is gesigneerd en gedateerd: 'Bij ons bezoek, 17 Aug. '46.'
GEDICHTEN	[1] [735] 'Olifant'
DATERING	17 augustus 1946
BIJZONDERHEDEN	Het gedicht heeft Achterberg tijdens een bezoek aan Theo Mooij (A. Marja) en Puckje Mooij in hun 'Gastenboek' geschreven (vgl. § 33.1). Zie ook H-39.

H-33

BESCHRIJVING	Kopie manuscript, 1 blad, formaat, papiersoort en schrijfstof onbekend. Het manuscript is gesigneerd en gedateerd: '18-8-'46'.
GEDICHTEN	[1] [497] 'Triniteit'

DATERING	18 augustus 1946
BEWAARPLAATS	Onbekend
BIJZONDERHEDEN	Mogelijk is het manuscript afkomstig uit het bezit van Bert Bakker.

H-34

BESCHRIJVING 28 bladen, verschillende formaten (gemiddeld circa 17 x 14 cm) en papier-soorten (sommige met watermerk 'VAN GELDER' of 'HAESBEEK'), zwarte inkt, rechtsonder gesigneerd. Een aantal manuscripten is gebonden in een kartonnen omslagje (vastgeregen met draadje), andere bladen bevatten sporen van (verwijderd) plakband. Zie *Bijzonderheden*.

GEDICHTEN	[1]	[437] 'Arbeidsvermogen'
	[2]	[457] 'Teling'
	[3]	[471] 'Liezen en regenbogen'
	[5]	[570] 'Dossier'
	[6]	[575] 'Brons'
	[7]	[577] 'Rood'
	[8]	[578] 'Bloem'
	[9]	[590] 'Albast'
	[10]	[595] 'Huid'
	[11]	[605] 'Sextant'
	[12]	[606] 'Telefunken'
	[13]	[612] 'Oogst'
	[14]	[616] 'Hechting'
	[15]	[619] 'Kiem'
	[16]	[619-620] 'Petertje'
	[17]	[621] 'Kus'
	[18]	[623] 'IJzer'
	[19]	[624] 'Microben'
	[20]	[625] 'Raspoetin'
	[21]	[665] 'Herdenken'
	[22]	[674] 'Aarzelings'
	[23]	[705] 'Mozaïek'
	[24]	[709] 'En Jezus schreef in 't zand'
	[25]	[710] 'Creatie'
	[26]	[711] 'Doornroosje'
	[27]	[721] 'Ijssmassief'
	[28]	[723] 'Willink'
	[29]	[732] 'Adam'
	[30]	[754] 'Klerk'

DATERING	September 1946
BEWAARPLAATS	De manuscripten bevinden zich in verschillende particuliere collecties.
BIJZONDERHEDEN	De manuscripten zijn door Achterberg in september 1946 vervaardigd, ten behoeve van de verkoop ervan door Hans Roest. Het plan hiervoor was na de tentoonstellingen rond de Pinksterprijs bedacht. Na een mislukte proef met geplakte exemplaren is besloten de manuscripten met een draadje in een omslagje te rijgen. Van beide uitvoeringen zijn exemplaren bewaard. De achterhaalde verzameling is incompleet. Zie ook de Verantwoording, p. 17-18.

H-35

BESCHRIJVING	1 blad, in 'Gastenboek' van Ab en Edith Visser, 17 x 21,5 cm, wit papier, blauwe inkt. Het manuscript is gesigneerd en gedateerd '27-IX-'46'.
GEDICHTEN	[1] [235] 'Tusschen twee eeuwicheden'
DATERING	27 september 1946
BEWAARPLAATS	Collectie H. van Straten, Utrecht
BIJZONDERHEDEN	Het gedicht heeft Achterberg tijdens een bezoek aan Ab en Edith Visser te Amsterdam in hun 'Gastenboek' geschreven.

H-36

BESCHRIJVING	Typoscript <i>Ayyl</i> , 26 bladen, 15,8 x 21,5 cm, verschillende papiersoorten, typoscripten/doorslagen, potlood, anilinepotlood, paarse inkt. Bij het typoscript zijn twee kladblok-blaadjes van latere datum overgeleverd, met aantekeningen in de hand van Achterberg (zie § 31.4.2).
GEDICHTEN	De volgorde en titels van de gedichten zijn gebaseerd op de reconstructie van stadium III (zie § 31.4.2). Het typoscript van [217] 'Grafchrift' ontbreekt; het is vervangen door een blaadje waarop Achterberg noteerde: 'Grafchrift [//] (zie Laatste Stad)': <p>[1-15] [442] 'Zuur' tot en met [632] 'Minister' [16] [217] 'Grafchrift' [17-25] [279] 'H.v.B.' tot en met [498] 'Geologie' [26] [inhoudsopgave]</p>

DATERING	1946/1947
BIJZONDERHEDEN	De eerste samenstelling van <i>Ay/</i> dateert uit 1946/1947. Naderhand heeft Achterberg verschillende wijzigingen in de bundel aangebracht. Op grond van de reconstructie van de verschillende stadia kunnen – globaal – twee hoofdmomenten in de samenstelling worden aangewezen, te weten 1954/1955 (stadium II) en 1959/1961 (stadium III). Zie verder § 31.4.

H-37

BESCHRIJVING	1 blad, 13,4 x 20 cm, wit papier, typoscript, met zetinstructies in potlood.
GEDICHTEN	[1] [767] 'Draaideur'
DATERING	Vóór 8 januari 1947
BIJZONDERHEDEN	Het typoscript is afkomstig uit het bezit van D. de Jong. Het heeft gediend als kopij voor een aan A.A.M. Stols gewijd nummer van <i>Nederlandse bibliografie</i> (zie § 32.2.1).

H-38

BESCHRIJVING	1 blad, in 'Liber amicorum A.A.M. Stols', 13,6 x 20,1 cm, wit papier, typoscript, potlood. Zetinstructies in groen potlood.
GEDICHTEN	[1] [770] 'Topaas'
DATERING	Januari/februari 1947
BEWAARPLAATS	Stols-archieff, Haarlem
BIJZONDERHEDEN	Het 'Liber amicorum' voor A.A.M. Stols zou aanvankelijk in druk verschijnen. Dit is echter niet gebeurd. Zie § 32.2.1.

H-39

BESCHRIJVING	1 blad, in 'Gastenboek' van Theo en Puckje Mooij, 20,7 x 15,6 cm, gelinieerd papier, blauwe inkt. Rechtsboven staat de opdracht: 'Voor Puckje en Theo [//] Marjootje en Willem'. Het manuscript is gesigneerd en gedateerd: '2-IV-'47'.
--------------	---

GEDICHTEN [1] [620] 'Petertje'
DATERING 2 april 1947
BIJZONDERHEDEN Zie ook *H-32*.

H-40

BESCHRIJVING 1 blad, 14,7 x 17,5 cm, wit papier, blauwe inkt. Rechtsboven staat de opdracht: 'voor Guus en Ida'. Het manuscript is gesigineerd en gedateerd: 'Paschen 1947'.
GEDICHTEN [1] [761] 'Hoonte'
DATERING 6-7 april 1947
BEWAARPLAATS Collectie A.L. Sötemann, Utrecht
BIJZONDERHEDEN Achterberg heeft het manuscript vervaardigd tijdens een bezoek van het echtpaar Sötemann in Neede.

H-41

BESCHRIJVING 1 blad, 14,6 x 17 cm, wit papier, zwarte inkt. Het manuscript is gesigineerd.
GEDICHTEN [1] [761] 'Hoonte'
DATERING Medio 1947?
BEWAARPLAATS Collectie J.B.W. Polak, Amsterdam
BIJZONDERHEDEN De herkomst van het manuscript is onbekend.

H-42

BESCHRIJVING 1 blad, 26,6 x 21,9 cm, wit papier met een afdruk van een illustratie van Jaap Beckmann, zwarte inkt. Rechtsboven het blad staat in de hand van Achterberg (zwarte inkt): 'voor Victorien [//] en Bert [//] van [//] G. Achterberg' en: '17-IV-'47'.

GEDICHTEN	[1] [421] 'Schaatsenrijder'
DATERING	17 april 1947
BIJZONDERHEDEN	Het manuscript is afkomstig uit het bezit van Bert Bakker. De illustratie van Jaap Beckmann is gemaakt voor de rijmprent <i>Schaatsenrijder</i> (zie § 12.4.4).

H-43

BESCHRIJVING	1 blad, 17,2 x 12,5 cm, wit papier, zwarte inkt. Het manuscript is geplakt in een exemplaar van de eerste druk van <i>En Jezus schreef in 't zand</i> .
GEDICHTEN	[1] [708] 'Avondmaal'
DATERING	Eind april/mei 1947
BEWAARPLAATS	Collectie D.-E. Baestaens, Antwerpen
BIJZONDERHEDEN	Het exemplaar van <i>En Jezus schreef in 't zand</i> met dit manuscript is afkomstig uit het bezit van Hans Roest. Op 4 april 1947 beloofde Achterberg hem de bundel te zullen sturen. De bundel verscheen eind april 1947 (zie § 30.2).

H-44

BESCHRIJVING	2 bladen, 14,2 x 17,7 cm, wit papier, typoscripten, met zetinstructies in potlood.
GEDICHTEN	[1] [782] 'Mamré' [2] [757] 'Erker'
DATERING	Vóór 5 oktober 1947
BIJZONDERHEDEN	De typoscripten zijn afkomstig uit het bezit van L.P.J. Braat, redacteur van <i>Kroniek van kunst en kultuur</i> , en hebben gediend als kopij voor de novemberaflevering 1947 van dat tijdschrift (zie § 32.2.10).

H-45

BESCHRIJVING	Manuscripten <i>Hoonte</i> , 6 bladen, verschillende formaten en papiersoorten, potlood en anilinepotlood.
--------------	--

GEDICHTEN	[1]	[801] 'Groeten uit Neede'
	[2]	[812] 'Jean Giono'
	[3]	[813] 'Leliën'
	[4]	[815] 'Kindergraf'
	[5]	[816] 'Hoornik'
	[6]	[818] 'Verdemen'

DATERING 1948/begin 1949

H-46

BESCHRIJVING Typoscripten *Hoonte*, 21 bladen, verschillende formaten en papiersoorten, typoscripten/doorslagen, potlood. Een aantal bladen is met potlood (niet in de hand van Achterberg) genummerd. Op de bladen met [764] 'Treinnimf' en [769] 'Het meisje en de trom' staan zetinstructies in de hand van C.C.S. Crone (potlood). Zie *Bijzonderheden*.

GEDICHTEN De volgorde van de gedichten is gebaseerd op de aangebrachte nummering of, indien de bladen ongenummerd zijn, op de latere volgorde van de gedichten in *Hoonte* (zie de reconstructie in § 34.2):

[1-21] [761] 'Hoonte' tot en met [815] 'Kindergraf'

DATERING 1948/begin 1949

BEWAARPLAATS Collectie D.-E. Baestaens, Antwerpen

BIJZONDERHEDEN Blijkens de op bepaalde bladen aangebrachte nummering hebben de typoscripten deel uitgemaakt van een groter geheel, waarschijnlijk het bundeltyposcript. Het is niet bekend of dit typoscript heeft gediend als kopij voor *Hoonte*. De typoscripten van [764] 'Treinnimf' en [769] 'Het meisje en de trom' zijn ook gebruikt als kopij voor de publicatie in *De korenbeurs* (zie § 32.3.8 en § 34.2).

H-47

BESCHRIJVING Typoscripten en manuscripten *Sneeuwvijsje*, 27 bladen, verschillende formaten en papiersoorten, typoscripten met varianten en correcties in potlood en anilinepotlood ([1-15]) en manuscripten ([16-27]), verschillende schrijfstoffen. De bladen [2], [3] en [14] zijn op een gegeven moment samengevoegd geweest door middel van een paperclip.

GEDICHTEN

Er zijn 27 gedichten overgeleverd. De gedichten op de bladen [2] en [3] zijn in een later stadium samengevoegd met blad [14] en gecombineerd tot één gedicht, [807] 'Transplantatie'. Op het typoscript van [796] 'Ban' (blad [11]) staan fragmenten van andere gedichten:

[1]	[757] 'O minimum dat zonder menschen is'
[2]	[758] 'Nu zijn wij eindelijk bijeen'
[3]	[759] 'Gij hebt u uit mij weggenomen'
[4]	[760] 'Al sta ik in uw vleesch geaderd'
[5]	[763] 'Quadratuur'
[6]	[767] 'Draaideur'
[7]	[783] 'Overjarig'
[8]	[785] 'Reflexie'
[9]	[794] 'Verzoendag'
[10]	[795] 'Ondertrouw'
[11r-v]	[796] 'Ban'
	[1] '[zij stonden op hetzelfde grondgebied]' [fragment, zie Appendix A]
	[771] 'Foetus' [fragment]
	[764] 'Treinnimph' [fragment]
[12]	[802] 'Aanhalingstekens'
[13]	[803] 'Spellbound'
[14]	[807] 'Transplantatie' [fragment]
[15]	[810] 'Halo'
[16]	[782] 'Mamré'
[17]	[789] 'Rath & Doodeheefver'
[18]	[792] 'Weerbericht'
[19]	[793] 'Euclides'
[20]	[804] 'Slagzij'
[21]	[805] 'Monogram'
[22]	[806] 'Reincultuur'
[23]	[808] 'Oculair'
[24]	[809] 'Roltrap'
[25]	[811] 'Inclinatie'
[26]	[817] 'Spel'
[27]	[819] 'Asbelt'

DATERING

Vóór 1947/vóór 24 januari 1949

BIJZONDERHEDEN

De bladen [1-15] bevatten gedichten met een eerste, vaak nog onvolledige versie in typoscript. Op grond van het gebruik van de spelling De Vries en Te Winkel kunnen deze versies globaal gedateerd worden (vóór 1947). De eerste aanzetten op de bladen [16] en [18] zijn eveneens in de oude spelling geschreven. In een later stadium heeft Achterberg in de gedichten varianten en correcties aangebracht. De datum van voltooiing is per gedicht verschil-

lend. De aangegeven uiterste terminus ante quem is gebaseerd op de datum waarop Achterberg de kopij voor *Sneeuwwitje* aan Querido stuurde (zie § 35.1).

H-48

BESCHRIJVING	Proef <i>Sneeuwwitje</i> , 40 pagina's in 3 katernen, 14 x 22 cm, correcties (in de hand van Achterberg) en zetinstructies in potlood.
GEDICHTEN	De samenstelling van de proef is conform de samenstelling van de eerste druk van <i>Sneeuwwitje</i> (zie § 35.2 en § 35.3): [1-4] [voorwerk] 5-38 [792] 'Weerbericht' tot en met [817] 'Spel' [39-40] [inhoudsopgave]
DATERING	Vóór 29 juni 1949
BIJZONDERHEDEN	Op 29 juni 1949 werd de proef ter correctie aan Achterberg gestuurd (zie § 35.1).

H-49

BESCHRIJVING	Manuscripten <i>Mascotte</i> , 27 bladen, verschillende formaten, papiersoorten en schrijfstoffen. De bladen [23] en [24] zijn op een gegeven moment samengevoegd geweest door middel van een paperclip.
GEDICHTEN	Er zijn 27 gedichten overgeleverd: [1-14] [823] 'Gobelin' tot en met [836] 'Katalisator' [15-22] [838] 'Röntgen' tot en met [845] 'Metronoom' [23r-v] [846] 'Velodroom' [24] [846] 'Velodroom' [25r] [847] 'Erfvijand' [25v] [851] 'Nachtvlucht' [26] [849] 'Zoekplaat' [27] [850] 'Pastorale'
DATERING	Vóór 1947/vóór 4 september 1950
BIJZONDERHEDEN	Op grond van het gebruik van de spelling De Vries en Te Winkel in de eerste aanzetten van [826] 'Parhelium', [831] 'Ets' en [836] 'Katalisator' kan worden vermoed dat deze manuscripten van vóór 1947 dateren. De overige bladen dateren uit 1949 en 1950.

H-50

BESCHRIJVING	Kopij <i>Mascotte</i> , 32 bladen, 16,4 x 21 cm, gelinieerde bladen uit cahier, typescripten, met zetinstructies, nummering (rechtsboven: 1-32) en paginering (vanaf blad 2, onderaan: 6-37) in potlood (in de hand van S. Heynemann). Verschillende bladen bevatten sporen van drukkersinkt.
GEDICHTEN	De volgorde van de gedichten is conform de samenstelling van de eerste druk van <i>Mascotte</i> (zie § 37.2 en § 37.4): 1-32 [827] 'Mascotte' tot en met [854] 'Ballade van de winkelbediende III'
DATERING	Vóór 4 september 1950
BIJZONDERHEDEN	Op 4 september 1950 stuurde uitgeverij Querido de kopij naar de drukker (zie § 37.2).

H-51

BESCHRIJVING	Proef <i>Mascotte</i> , 44 pagina's in 3 katernen, 12,9 x 18,3 cm, correcties in potlood.
GEDICHTEN	De samenstelling van de proef is conform de samenstelling van de eerste druk van <i>Mascotte</i> , met uitzondering van het ontbreken van de copyright-aanduiding op p. [4], de opmaak van p. 29-30 en p. 39-40 en van de inhoudsopgave, en het ontbreken van de colofon (zie § 37.3 en § 37.4): [1-4] [voorwerk] 5-40 [827] 'Mascotte' tot en met [854] 'Ballade van de winkelbediende III' 41-42 [inhoudsopgave] [43-44] [blanco]
DATERING	Tussen 14 en 23 september 1950
BIJZONDERHEDEN	De proef is een tweede exemplaar, waarin Achterberg zijn correcties uit het eerste exemplaar heeft overgenomen (zie § 37.3).

H-52

BESCHRIJVING	1 blad, 21 x 19,5 cm, wit papier, blauwe inkt. Rechtsboven staat de opdracht: 'bij ons eerste bezoek in het nieuwe [//] huis van Bert en Vic, 15 October 1950'.
--------------	---

GEDICHTEN	[1] [836] 'Katalisator'
DATERING	15 oktober 1950
BEWAARPLAATS	Collectie J.B.W. Polak, Amsterdam
BIJZONDERHEDEN	Het manuscript is afkomstig uit het bezit van Bert Bakker.

H-53

BESCHRIJVING	1 blad, ca. 18 x 9 cm, wit papier, zwarte inkt. Het blad is later door Siep van den Berg meegebonden in zijn exemplaar van <i>Verzamelde gedichten</i> .
GEDICHTEN	[1] [474] 'Woord'
DATERING	15 november 1950
BEWAARPLAATS	Collectie S. van den Berg, Amsterdam
BIJZONDERHEDEN	Op 15 november 1950 stuurde Achterberg dit manuscript aan Siep van den Berg. Het manuscript heeft gediend als kopij voor de door Van den Berg vervaardigde rijmprent <i>Woord</i> (zie § 36.4).

H-54

BESCHRIJVING	Proef <i>En Jezus schreef in 't zand</i> ³ , 26 bladen, 15,5 x 22 cm, ongecorrigeerd. Aan de gedrukte colofon op blad [26] is in blauwe inkt (onbekende hand) een passage toegevoegd. De bladen zijn aan elkaar geniet, tezamen met twee bladen met het ontwerp van de titelpagina.
GEDICHTEN	De samenstelling van de proef is conform de samenstelling van de tweede en 'derde' druk van <i>En Jezus schreef in 't zand</i> (zie § 30.6 en § 30.7): [1-4] [<i>voorwerk</i>] 5-22 [232] 'Jan Toorop' tot en met [709] 'En Jezus schreef in 't zand' [23] [<i>inhoudsopgave</i>] [24] [<i>colofon</i>]
DATERING	Begin 1951

BIJZONDERHEDEN De proef is een tweede, ongecorrigeerd exemplaar van de eerste drukproef (zie § 30.7).

H-55

BESCHRIJVING Kopij *Inertie/Oude cryptogamen*, 23 bladen, 15,9 x 21,4 cm, verschillende papier-soorten, typoscripten/doorslagen, correcties (in de hand van Achterberg), zetinstructies en paginerings (in de hand van S. Heynemann) in potlood.

GEDICHTEN De samenstelling van de kopij is identiek aan het eerste typoscript van *Inertie* (*H-26*, zie ook § 26.1 en § 38.3):

[1-23] [661] 'Duel' tot en met [139] 'Gekwetst...'

DATERING Vóór 24 januari 1951

BIJZONDERHEDEN Op 24 januari 1951 stuurde Querido de 'gedeeltelijk getypte, gedeeltelijk gezette' kopij voor *Oude cryptogamen* aan de drukker. Van de kopij is alleen het typoscript van *Inertie* overgeleverd (zie § 38.3). Zie ook *H-56*.

H-56

BESCHRIJVING Doorslagen *Radar* en *Sphinx* (*Oude cryptogamen*), 40 bladen, 22 x 31 cm, doorslagpapier.

GEDICHTEN De volgorde van de gedichten is conform de samenstelling van *Radar* en *Sphinx* c.q. de eerste druk van *Oude cryptogamen* (zie § 38.6):

[1] [titelblad Radar]
[2-12] [658] 'Wichelroede' tot en met [653] 'Omsingeling'
[13] [titelblad Sphinx]
[14-40] [423] 'Memphis' tot en met [489] 'Emmaus'

DATERING Vóór 24 januari 1951

BEWAARPLAATS Querido-archief, Amsterdam

BIJZONDERHEDEN Het betreft doorslagen van – niet overgeleverde – typoscripten, die door iemand van uitgeverij Querido zijn vervaardigd. De typoscripten hebben gediend als kopij voor *Oude cryptogamen* (zie ook *H-55*). Het doorslag van *Radar* is een afschrift van het manuscript van de bundel dat Achterberg in 1946 aan A.L. Sötemann heeft geschonken (zie *H-31*). Zie verder § 38.3.

H-57

BESCHRIJVING	Eerste proef <i>Oude cryptogamen</i> , 196 pagina's in 13 katernen (het eerste en het laatste katern zijn losgescheurd), 14 x 22 cm, correcties in potlood (in de hand van Achterberg en in onbekende hand) en blauwe ballpoint (in de hand van S. Heynemann).
GEDICHTEN	De volgorde van de gedichten is conform de samenstelling van de eerste druk van <i>Oude cryptogamen</i> . Het motto-gedicht bij <i>Afvaart</i> ontbreekt in de proef, evenals het voor- en nawerk van de bundel (zie § 38.4 en § 38.6): [1-6] [ontbreken] 7-201 [40] 'Strophen 1' tot en met [489] 'Emmaus' [202] [blanco]
DATERING	Februari/maart 1951

H-58

BESCHRIJVING	Tweede proef <i>Oude cryptogamen</i> , 212 pagina's in 13 katernen, 14 x 22 cm, niet opengesneden, ongecorrigeerd.
GEDICHTEN	De samenstelling van de proef is conform de eerste druk van <i>Oude cryptogamen</i> , met uitzondering van het ontbreken van de copyright-aanduiding op p. [4] en van de colofon op p. [211] (zie § 38.5 en § 38.6): [1-6] [voorwerk] 7-201 [40] 'Strophen 1' tot en met [489] 'Emmaus' [202]-209 [nawerk] [210-212] [blanco]
DATERING	Tussen 17 en 23 mei 1951
BIJZONDERHEDEN	De proef is een tweede exemplaar. Het door Achterberg gecorrigeerde exemplaar is niet overgeleverd (zie § 38.5).

H-59

BESCHRIJVING	Kopij <i>De Vlaamse gids</i> , 4 bladen, 13,2 x 21,7 cm, wit papier, typoscripten, correcties in potlood. De bladen zijn rechtsboven met potlood genummerd en bevatten aantekeningen in blauwe inkt (beide in de hand van Jan Schepens).
--------------	--

GEDICHTEN	1	[855] 'Cartering'
	2	[856] 'Equinox'
	3	[797] 'Sexoïde'
	4	[857] 'Hélicoptère'

DATERING Vóór 21 november 1951

BIJZONDERHEDEN Zie § 39.2.2.

H-60

BESCHRIJVING Kopij *De gids*, 7 bladen, 16,3 x 20,9 cm, gelinieerde bladen uit cahier, typoscripten, correcties in blauwe inkt (in onbekende hand), zetinstructies in potlood. Op de bladen staan aantekeningen in blauwe ballpoint (in de hand van Bert Voeten). De bladen bevatten een gaatje, veroorzaakt tijdens het zetten.

GEDICHTEN [1-7] [858] 'Droomlot' tot en met [864] 'Histologie'

DATERING Vóór 30 november 1951

BIJZONDERHEDEN Zie § 39.2.3 en H-61.

H-61

BESCHRIJVING Proef *De gids*, 7 bladen, 15,5 x 23,5 cm, correcties in potlood (in de hand van Achterberg en in onbekende hand). De proef bevat de gedrukte datering '30-11-'51'.

GEDICHTEN [1-7] [858] 'Droomlot' tot en met [864] 'Histologie'

DATERING Vóór 30 november 1951

BIJZONDERHEDEN Zie § 39.2.3 en H-60.

H-62

BESCHRIJVING Eerste manuscripten *Ballade van de gasfitter*, 9 bladen, 7,3 x 10,2 cm, gelinieerd papier uit notitieboekje, met afgescheurde perforatierand aan linkerkant, pot-

lood. Blad [8] is afkomstig uit een ander notitieboekje: het heeft afgeronde i.p.v. rechte hoeken en een afwijkende liniëring. De bladen zijn naderhand samengevoegd met de bladen van *H-63* door middel van een omslagje, waarop Achterberg in potlood noteerde: 'gasfitter 1e' en: '12'.

GEDICHTEN	De bladen bevatten 9 gedichten. Bovenaan blad [8], dat later is toegevoegd, staat een aanzet tot een ander gedicht (zie Appendix A, [2] ' <i>De dag is als een lei, dof en gewoon</i> '). De volgorde van de gedichten is gebaseerd op de reconstructie van stadium I (zie § 40.2): [1-9] [871] 'Ballade van de gasfitter 1' tot en met [880] 'Ballade van de gasfitter x'
DATERING	Eind 1951/begin 1952

H-63

BESCHRIJVING	Tweede manuscripten <i>Ballade van de gasfitter</i> , 3 bladen, 11,5 x 19,9 cm, papier uit kladblok, potlood. De bladen zijn naderhand samengevoegd met de bladen van <i>H-62</i> (zie de beschrijving aldaar).
GEDICHTEN	De volgorde van de gedichten is overeenkomstig de reconstructie van stadium II (zie § 40.3): [1] [876] 'Ballade van de gasfitter VI' [2] [881] 'Ballade van de gasfitter XI' [3] [882] 'Ballade van de gasfitter XII'
DATERING	Eind 1951/begin 1952

H-64

BESCHRIJVING	Eerste typoscript <i>Ballade van de gasfitter</i> , 12 bladen, 16,2 x 20,8 cm, gelinieerd papier uit cahier, typoscripten, potlood. De bladen zijn naderhand samengevoegd met de bladen van <i>H-65</i> door middel van een omslagje, waarop Achterberg in potlood noteerde: 'gasfitter 2e'.
GEDICHTEN	Het typoscript bevat 12 gedichten (zie § 40.4): [1-12] [871] 'Ballade van de gasfitter 1' tot en met [882] 'Ballade van de gasfitter XII'

DATERING Eind 1951/begin 1952

H-65

BESCHRIJVING Derde manuscripten *Ballade van de gasfitter*, 2 bladen, 13 x 21,7 cm, wit papier, potlood. De bladen zijn naderhand bij de bladen van *H-64* gevoegd (zie de beschrijving aldaar).

GEDICHTEN De volgorde van de gedichten is gebaseerd op de plaats die de gedichten innemen in stadium III (zie § 40.5):

- [1] [883] 'Ballade van de gasfitter x'
[2] [884] 'Ballade van de gasfitter xi'

DATERING Eind 1951/begin 1952

H-66

BESCHRIJVING Tweede typoscript *Ballade van de gasfitter*, 15 bladen, 13,2 x 21,4 cm, wit papier, watermerk 'BEIDT UW TIJD', typoscripten, potlood. De bladen worden bijeengehouden door middel van een omslagje, waarop Achterberg in potlood noteerde: 'gasfitter 3e' en: 'Maatstaf'.

GEDICHTEN De volgorde van de gedichten is overeenkomstig de reconstructie van stadium IV (blad [12] is later toegevoegd, zie § 40.6):

- [1] [titelblad]
[2-15] [871] 'Ballade van de gasfitter I' tot en met [882] 'Ballade van de gasfitter XIV'

DATERING Vóór 7 juni 1952

H-67

BESCHRIJVING Derde typoscript *Ballade van de gasfitter*, 15 bladen, 13,2 x 21,4 cm, wit papier, watermerk 'BEIDT UW TIJD', typoscripten. De bladen zijn samengevoegd geweest door middel van een paperclip.

GEDICHTEN Het typoscript bevat 14 gedichten (zie § 40.7):

[1] [titelblad]
[2-15] [871] 'Ballade van de gasfitter I' tot en met [882] 'Ballade van de gasfitter XIV'

DATERING Vóór 7 juni 1952

H-68

BESCHRIJVING Kopij *Maatstaf*, 5 bladen, 13,2 x 21,4 cm, wit papier, watermerk 'BEIDT UW TIJD', typoscripten/doorslagen, correcties in potlood en anilinepotlood, zet-instructies en nummering in potlood en groen potlood (in de hand van Bert Bakker, naderhand deels uitgegumd). De bladen bevatten een gaatje, veroorzaakt tijdens het zetten.

GEDICHTEN

1	[895] 'Daggelder'
2	[887] 'Ajalon'
3	[888] 'Necrologie'
4	[893] 'Recherche'
5	[894] 'Silhouet'

DATERING Vóór 5 september 1952

BIJZONDERHEDEN Zie § 39.4.1. De typoscripten waarvan de doorslagen van [895] 'Daggelder', [893] 'Recherche' en [894] 'Silhouet' zijn gemaakt, bevinden zich in de kopij voor *Cenotaaf* (H-76). Aan de kopij voor *Maatstaf* zijn naderhand twee manuscripten toegevoegd (de nummering van 4 en 5 werd vervolgens aangepast). Zie H-74.

H-69

BESCHRIJVING Kopij *De gids*, 5 bladen, 12,2 x 21,4 cm, wit papier, watermerk 'BEIDT UW TIJD', doorslagen, correcties in potlood, zet-instructies in blauwe inkt. Op de bladen staan aantekeningen en een nummering (1-5) in blauwe ballpoint (in de hand van Bert Voeten). De bladen bevatten een gaatje, veroorzaakt tijdens het zetten.

GEDICHTEN [1-5] [899] 'Vervaldag' tot en met [903] 'Acoustiek'

DATERING Vóór 27 september 1952

BIJZONDERHEDEN Zie § 39.3.5 en *H-70*. De typoscripten waarvan deze doorslagen zijn gemaakt, bevinden zich in de kopij voor *Cenotaaf* (*H-76*) en *Autodroom* (*H-81*).

H-70

BESCHRIJVING Proef *De gids*, 5 bladen, 15,5 x 23,5 cm, correcties in potlood (in de hand van Achterberg). De proef bevat de gedrukte datering '29 October 1952'. Aan blad 1 is een verzendbriefje gehecht, in blauwe inkt (in de hand van E.J. Dijksterhuis) gedateerd '30 Oct 1952' en met de aantekening: 's.v.p. met groote [//] spoed retour!'

GEDICHTEN [1-5] [899] 'Vervalddag' tot en met [903] 'Acoustiek'

DATERING Tussen 27 september en 29 oktober 1952

BIJZONDERHEDEN Zie § 39.3.5 en *H-69*.

H-71

BESCHRIJVING Eerste manuscripten *Ode aan den Haag*, 9 bladen, 7,2 x 10,2 cm, gelinieerd papier uit notitieboekje, met afgescheurde perforatierand aan linkerkant, potlood. De blaadjes hebben oorspronkelijk in een omslagje gezeten, waarop Achterberg in blauw potlood noteerde: 'ode aan den haag 1e' en in potlood: '7'. Naderhand zijn de bladen van *H-73* hierbij gevoegd.

GEDICHTEN De bladen bevatten 7 gedichten. Onderaan blad [3] staat de beginregel van [915] '*De diepten van de warenhuizen in*'. De volgorde van de gedichten is gebaseerd op de reconstructie van stadium 1 (zie § 41.2):

[1-9] [913] '*Ik loop in doodvacantie door den Haag*' tot en met [919] 'Kerstmis'

DATERING Tussen oktober 1952 en maart 1953

H-72

BESCHRIJVING Tweede manuscripten *Ode aan den Haag*, 9 bladen, 13,8 x 18,6 cm, wit papier, zwarte inkt, potlood. De bladen worden bijgehouden door middel van een omslagje, waarop Achterberg in blauw potlood noteerde: 'ode aan den haag 2e' en in potlood: 'Maatstaf'.

GEDICHTEN De bladen bevatten 9 gedichten. De volgorde van de gedichten is gebaseerd op de reconstructie van stadium II (zie § 41.3):

[1-9] [913] '*Ik loop in doodvacantie door den Haag*' tot en met [921] '*De blikken van voorbijgangers braveren*'

DATERING Tussen oktober 1952 en maart 1953

H-73

BESCHRIJVING Derde manuscripten *Ode aan den Haag*, 6 bladen, 7,3 x 10,6 cm, gelinieerd papier uit notitieboekje, met afgescheurde perforatierand aan linkerzijde, zwarte inkt, potlood. De blaadjes zijn later samengevoegd met de bladen van *H-71* (zie de beschrijving aldaar).

GEDICHTEN De bladen bevatten 6 gedichten. De volgorde van de gedichten is gebaseerd op de reconstructie van stadium III (zie § 41.4):

[1-6] [922] '*Innemée*' tot en met [927] '*Passage*'

DATERING Tussen oktober 1952 en maart 1953

H-74

BESCHRIJVING Kopij *Maatstaf*, 2 bladen, 14,2 x 19 cm, wit papier, zwarte inkt, zetinstructies en nummering (resp. 4 en 1) in potlood en groen potlood (in de hand van Bert Bakker, naderhand deels uitgegumd). De bladen bevatten een gaatje, veroorzaakt tijdens het zetten.

GEDICHTEN [1] [911] '*Ichthyologie*'
[2] [912] '*Begrafenis op Westduin*'

DATERING Vóór 10 maart 1953

BEWAARPLAATS Collectie J.B.W. Polak, Amsterdam

BIJZONDERHEDEN De manuscripten zijn afkomstig uit het bezit van Bert Bakker. Ze zijn in een later stadium aan de getypte kopij voor *Maatstaf* toegevoegd (zie *H-68*).

H-75

BESCHRIJVING	Manuscripten <i>Cenotaaf</i> , 35 bladen, verschillende formaten, papiersoorten en schrijfstoffen. De manuscripten van [869] 'Tantalus' (M^1) en [899] 'Vervaldag' zijn in twee helften gescheurd. De helften van [899] 'Vervaldag' zijn op een gegeven moment samengevoegd geweest door middel van een paperclip. Hetzelfde geldt voor [869] 'Tantalus' (M^1 en M^2) en voor [902] 'Conjugatie' en [904] 'Autisme'.
GEDICHTEN	Alle 34 gedichten uit <i>Cenotaaf</i> zijn overgeleverd. Van [869] 'Tantalus' zijn twee manuscripten overgeleverd. De volgorde van de gedichten is gebaseerd op de plaats die de gedichten in de bundel innemen (zie § 42.5): [1-10] [858] 'Droomlot' tot en met [868] 'Zeegezicht' [11] [869] 'Tantalus' (M^1) [12] [869] 'Tantalus' (M^2 , r. 9-19) [13-35] [863] 'Apostrophen' tot en met [896] 'Clair-obscur'
DATERING	Vóór 16 juni 1948/vóór 10 maart 1953
BIJZONDERHEDEN	De vroegste datering is gebaseerd op de publicatiegeschiedenis van [797] 'Sexoïde'. Op materiële gronden kan ook van de manuscripten van [869] 'Tantalus' en [899] 'Vervaldag' vermoed worden dat zij van vóór 1948 dateren. De datum van voltooiing is per gedicht verschillend. De aangegeven terminus ante quem is gebaseerd op de datering van [911] 'Ichthyologie' en [912] 'Begrafenis op Westduin' (zie H-74).

H-76

BESCHRIJVING	Kopij <i>Cenotaaf</i> , 35 bladen, 13,2 x 21,3 cm, wit papier, watermerk 'BEIDT UW TIJD', typoscripten/doorslagen, correcties in potlood en anilinepotlood. De bladen [2-35] zijn naderhand in potlood genummerd (rechtsonder: 1-34) en gepagineerd (linksonder: 5-38). Verschillende bladen bevatten sporen van drukkersinkt.
GEDICHTEN	De volgorde van de gedichten is conform de eerste druk van <i>Cenotaaf</i> (zie § 42.2 en § 42.5): [1] [titelblad] [2-35] [858] 'Droomlot' tot en met [896] 'Clair-obscur'
DATERING	Vóór 12 mei 1953

BIJZONDERHEDEN Op 12 mei 1953 stuurde Achterberg de kopij aan uitgeverij Querido (zie § 42.1). Van een aantal typoscripten zijn doorslagen bewaard gebleven, die hebben gediend als kopij voor *Maatstaf* (zie H-68) en *De gids* (zie H-69).

H-77

BESCHRIJVING Typoscript *Ode aan den Haag*, 16 bladen, 13,2 x 21,4 cm, wit papier, watermerk 'BEIDT UW TIJD', doorslagen, zwarte inkt.

GEDICHTEN Het typoscript bevat 15 gedichten (zie § 41.5):

[1] [titelblad]
[2-16] [913] 'Noordeinde' tot en met [927] 'Passage'

DATERING Vóór 4 juni 1953

BIJZONDERHEDEN De typoscripten waarvan deze doorslagen zijn gemaakt, hebben mogelijk gediend als kopij voor *Ode aan den Haag* (zie § 41.5).

H-78

BESCHRIJVING Proef *Cenotaaf*, 48 pagina's in 3 katernen, 13,2 x 17,2 cm, correcties in potlood.

GEDICHTEN De samenstelling van de proef is conform de eerste druk van *Cenotaaf*, met uitzondering van het ontbreken van de tekst van de colofon op p. [45] (zie § 42.3 en § 42.5):

[1-4] [voorwerk]
5-38 [858] 'Droomlot' tot en met [896] 'Clair-obscur'
[39-43] [nawerk]
[44-48] [blanco]

DATERING Vóór 1 juli 1953

BIJZONDERHEDEN Op 1 juli 1953 stuurde uitgeverij Querido de proef aan Achterberg (zie § 42.3).

H-79

BESCHRIJVING	Kopij <i>Ballade van de gasfitter</i> , 1 blad uit <i>Maatstaf</i> 1 (oktober 1953), p. 449–450, de voorpublicatie van <i>Ballade van de gasfitter</i> . Op p. 449 heeft D. Wolthers een nieuwe versie van [884] ‘Ballade van de gasfitter XI’ aangebracht (zie <i>Bijzonderheden</i>).
GEDICHTEN	[I r] [884] ‘Ballade van de gasfitter XI’ [I v] [885] ‘Ballade van de gasfitter XII’
DATERING	Kort ná 12 oktober 1953
BEWAARPLAATS	Collectie J.B.W. Polak, Amsterdam
BIJZONDERHEDEN	Het blad is afkomstig uit het bezit van Bert Bakker. De rest van de kopij is niet overgeleverd. De nieuwe versie op [I r] is door D. Wolthers overgenomen van een typoscript, dat Achterberg op 12 oktober 1953 aan Bert Bakker heeft gestuurd. Zie § 40.9.

H-80

BESCHRIJVING	Manuscripten <i>Autodroom</i> , 13 bladen, verschillende formaten en papiersoorten, potlood. De manuscripten van [890] ‘Tracé’ en [900] ‘Souvenir’ hebben, gezien de overeenkomstige scheurrand, oorspronkelijk één blad gevormd.
GEDICHTEN	Alle 13 gedichten uit <i>Autodroom</i> zijn overgeleverd. De volgorde van de gedichten is gebaseerd op de plaats die de gedichten in de bundel innemen (zie § 43.5): [I–13] [886] ‘Valuta’ tot en met [931] ‘Rorschach’
DATERING	1949/vóór 4 juni 1953
BIJZONDERHEDEN	De vroegste datering is gebaseerd op de ontstaansgeschiedenis van de ‘reisgedichten’ uit <i>Autodroom</i> (zie § 36.1). De eerste aanzet van [905] ‘Telex’ is mogelijk van nog eerdere datum, gezien het gebruik van de spelling De Vries en Te Winkel. De datum van voltooiing is per gedicht verschillend. De aangegeven terminus ante quem is gebaseerd op de datering van [931] ‘Rorschach’ (zie ook § 39.4.2).

H-81

BESCHRIJVING	Kopij <i>Autodroom</i> , 14 bladen, 13,2 x 21,3 cm, wit papier, watermerk ‘BEIDT UW
--------------	---

TIJD', typoscripten/doorslagen, correcties in potlood, zetinstructies in potlood (in de hand van T. Kurpershoek). De bladen [2-14] zijn door Achterberg rechtsboven in blauw potlood genummerd (1-13) en door Kurpershoek onderaan in potlood gepagineerd (5-17). Verschillende bladen bevatten sporen van drukkersinkt.

GEDICHTEN	De volgorde van de gedichten is conform de eerste druk van <i>Autodroom</i> (zie § 43.2 en § 43.5): [1] [titelblad] [2-14] [886] 'Valuta' tot en met [931] 'Rorschach'
DATERING	Vóór 30 oktober 1953
BIJZONDERHEDEN	Op 30 oktober 1953 stuurde Achterberg de kopij aan uitgeverij Querido (zie § 43.1). Van het typoscript van [900] 'Souvenir' is een doorslag bewaard gebleven, die heeft gediend als kopij voor <i>De gids</i> (zie H-69).

H-82

BESCHRIJVING	5 bladen, 13,2 x 21,4 cm, wit papier, watermerk 'BEIDT UW TIJD', typoscripten/doorslagen. De bladen hebben twee perforatiegaten aan de linkerzijde. De bladen zijn naderhand in potlood (in de hand van D. Wolthers) genummerd 1-5 en van de aantekening 'Autodroom' voorzien.
GEDICHTEN	1 [855] 'Cartering' 2 [890] 'Tracé' 3 [898] 'Gorge de Loup' 4 [928] 'Baedeker' 5 [937] 'Tuinarchitect'
DATERING	November/december 1953
BIJZONDERHEDEN	De bladen zijn afkomstig uit het bezit van M. Ferguson-Wigerink.

H-83

BESCHRIJVING	Kopij <i>De gids</i> , 3 bladen, 13,2 x 21,4 cm, wit papier, watermerk 'BEIDT UW TIJD', doorslagen, correcties in potlood en blauw potlood. Op de bladen staan aantekeningen in zwarte inkt, blauwe ballpoint en potlood (in de hand van Ed. Hoornik), onder andere: 'Januarinr. [//] SPOED.'
--------------	---

GEDICHTEN	[1-3] [938] 'Mania religiosa' tot en met [940] 'Buitengoed'
DATERING	Vóór 15 december 1953
BIJZONDERHEDEN	Zie § 44.2.2 en H-84. De typoscripten waarvan deze doorslagen zijn gemaakt, bevinden zich in het eerste verzameltyposcript van <i>Vergeetboek</i> (H-93).

H-84

BESCHRIJVING	Proef <i>De gids</i> , 2 bladen, 19,4 x 26,3 cm, ongecorrigeerd. De proef bevat de gestempelde aanduiding '1ste Proef'.
GEDICHTEN	[1-2] [939] 'Brood en stenen', [940] 'Buitengoed' en [938] 'Mania religiosa'
DATERING	Tweede helft december 1953
BIJZONDERHEDEN	Zie § 44.2.2 en H-83. De proef is een tweede exemplaar. Het door Achterberg gecorrigeerde exemplaar is niet overgeleverd.

H-85

BESCHRIJVING	Kopij <i>Vandaag</i> , 1 blad, 13,2 x 21,4 cm, wit papier, watermerk 'BEIDT UW TIJD', doorslag. Rechtsboven het blad noteerde Achterberg (in zwarte inkt): "'Vandaag" '54'. Op het blad staat verder in onbekende hand: 'Gerrit Achterberg' (blauwe inkt) en: 'Molenhoekje 3 [//] halte Bavoort [//] Leusden.' (blauwe ballpoint).
GEDICHTEN	[1] [943] 'Hallucinatie'
DATERING	Eind 1953/begin 1954
BIJZONDERHEDEN	Zie § 44.2.3. Het typoscript waarvan dit doorslag is gemaakt, bevindt zich in het eerste verzameltyposcript van <i>Vergeetboek</i> (H-93).

H-86

BESCHRIJVING	Proef <i>Autodroom</i> , 28 pagina's in 3 katernen (het tweede katern begint met 4 blanco pagina's, voorafgaande aan p. 9), 13,2 x 19 cm, ongecorrigeerd.
--------------	---

GEDICHTEN	De samenstelling van de proef is conform de eerste druk van <i>Autodroom</i> , met uitzondering van de uitvoering van het nawerk (p. [19–22] ontbreken, zie § 43.3 en § 43.5): [1–4] <i>[voorwerk]</i> 5–17 [886] ‘Valuta’ tot en met [931] ‘Rorschach’ [18] <i>[blanco]</i> [19–22] <i>[ontbreken]</i> 23–[27] <i>[nawerk]</i>
DATERING	Vóór 6 januari 1954
BIJZONDERHEDEN	De proef is een tweede exemplaar. Het door Achterberg gecorrigeerde exemplaar is niet overgeleverd (zie § 43.3).

H-87

BESCHRIJVING	2 bladen, 13,2 x 21,4 cm, wit papier, watermerk ‘BEIDT UW TIJD’, typoscripten, correcties in anilinepotlood. Rechtsboven de bladen staat in potlood (in de hand van D. Wolthers): ‘Achterberg’.
GEDICHTEN	[1] [949] ‘10 Mei I’ [2] [950] ‘10 Mei II’
DATERING	Vóór 9 maart 1954
BIJZONDERHEDEN	De typoscripten zijn afkomstig uit het bezit van Bert Bakker, aan wie Achterberg ze had gestuurd ter opname in <i>Nationale snipperdag</i> . De publicatie vond geen doorgang (zie § 44.3.2).

H-88

BESCHRIJVING	Eerste proef <i>Cryptogamen III</i> , 300 pagina’s in 19 katernen (het laatste katern is losgescheurd), 13,2 x 21 cm, correcties in blauw potlood (in de hand van Achterberg), correcties en typografische aanwijzingen in potlood (in onbekende hand, waarschijnlijk T. Kurpershoek).
GEDICHTEN	De samenstelling van de proef is conform de eerste druk van <i>Cryptogamen III</i> , met uitzondering van de uitvoering van het nawerk (zie § 45.3 en § 45.5):

	[1-6] [<i>voorwerk</i>]
	7-282 [523] 'Orpheus' tot en met [709] 'En Jezus schreef in 't zand'
	283-297 [<i>nawerk</i>]
	[298-300] [<i>blanco</i>]
DATERING	Vóór 1 mei 1954
BIJZONDERHEDEN	Op 1 mei 1954 werd de proef ter correctie aan Achterberg gestuurd (zie § 45.3).

H-89

BESCHRIJVING	Tweede proef <i>Cryptogamen III</i> , 300 pagina's in 19 katernen, 13,2 x 21 cm, gedeeltelijk opengesneden, correcties in potlood (in de hand van J.C. Achterberg-van Baak).
GEDICHTEN	De samenstelling van de proef is conform de eerste druk van <i>Cryptogamen III</i> (zie § 45.4 en § 45.5): [1-6] [<i>voorwerk</i>] 7-282 [523] 'Orpheus' tot en met [709] 'En Jezus schreef in 't zand' [283-299] [<i>nawerk</i>] [300] [<i>blanco</i>]
DATERING	Vóór 2 juni 1954
BIJZONDERHEDEN	Mogelijk is de proef een tweede exemplaar, waarin Achterbergs correcties uit het eerste exemplaar zijn overgenomen (zie § 45.4).

H-90

BESCHRIJVING	Proef <i>En Jezus schreef in 't zand</i> ⁵ , 25 bladen (blad [2] is in tweevoud overgeleverd), 13,4 x 21,5 cm, correcties in blauw potlood (in de hand van Achterberg), rode inkt en potlood (in onbekende hand), zwarte inkt en rood potlood (in de hand van D. Wolthers en – waarschijnlijk – H. Krijger). De bladen zijn aan elkaar gehecht door middel van een paperclip, tezamen met een blad dat gediend heeft als kopij voor de colofon (geschreven in zwarte inkt, zetinstructies in rood potlood, beide in de hand van H. Krijger). Onder de tekst van [708] 'Avondmaal' (p. 21) is de volgende tekst getypt: 'uit: Gerrit Achterberg, <i>En Jezus schreef in 't zand</i> . 6e druk 1954. Daamen N.V., Den Haag.' Waarvoor dit blad heeft gediend, is niet bekend.
--------------	--

GEDICHTEN	De samenstelling van de proef is conform de samenstelling van de vijfde druk van <i>En Jezus schreef in 't zand</i> (zie § 30.10):
	[1-4] <i>[voorwerk]</i>
	5-22 [232] 'Jan Toorop' tot en met [709] 'En Jezus schreef in 't zand'
	[23-24] <i>[nawerk]</i>
DATERING	Vóór 10 juni 1954

H-91

BESCHRIJVING	Kopij <i>De gids</i> , 2 bladen, 13,2 x 21,3 cm, wit papier, watermerk 'BEIDT UW TIJD', doorslagen, correcties in potlood. Op de bladen staan aantekeningen in blauwe ballpoint (in de hand van B. Voeten).
GEDICHTEN	[1-2] [955] 'November'
DATERING	Vóór december 1954
BIJZONDERHEDEN	Zie § 44.3.3. De typoscripten waarvan deze doorslagen zijn gemaakt, bevinden zich in het eerste verzameltyposcript van <i>Vergeetboek</i> (H-93).

H-92

BESCHRIJVING	Manuscripten <i>Vergeetboek</i> , 32 bladen, verschillende formaten en papiersoorten, potlood, blauw potlood. Het manuscript van [937] 'Tuinarchitect' heeft, gezien de overeenkomstige scheurrand, oorspronkelijk één blad gevormd met het manuscript van fragment [3] ' <i>windstrepen Bloed[vaten] liggen in de lucht</i> ' (zie H-119). De manuscripten van [944] 'Sympathicus' zijn op een gegeven moment samengevoegd geweest door middel van een paperclip.
GEDICHTEN	Er zijn 31 gedichten uit <i>Vergeetboek</i> overgeleverd. Van [944] 'Sympathicus' zijn twee manuscripten overgeleverd. De volgorde van de gedichten is gebaseerd op de plaats die de gedichten in de bundel innemen (zie § 50.8):
	[1-10] [930] 'Deïsme' tot en met [938] 'Mania religiosa'
	[11] [944] 'Sympathicus' (<i>M</i> ¹)
	[12] [944] 'Sympathicus' (<i>M</i> ²)
	[13-22] [945] 'Tijdbarrière' tot en met [956] 'Aquarium'
	[23-32] [957] 'Longitude' tot en met [968] 'Depersonalisatie'

DATERING	1953/vóór december 1955
BIJZONDERHEDEN	De aangegeven datering is gebaseerd op de publicatiegeschiedenis van de afzonderlijke gedichten. De datum van voltooiing is per gedicht verschillend.

H-93

BESCHRIJVING	Eerste typoscript <i>Vergeetboek</i> , 29 bladen, 13,2 x 21,4 cm (de bladen [16] en [18–29] zijn iets breder, variërend van 13,5 tot 13,8 cm), wit papier, watermerk 'BEIDT UW TIJD', typoscripten, correcties in potlood, blauw potlood en anilinepotlood. De bladen zijn naderhand samengevoegd door middel van een omslagje, waarop Achterberg in potlood noteerde: 'Vergeetboek [///] 1e'.
--------------	--

GEDICHTEN	De 29 bladen bevatten 27 gedichten (zie § 50.2): [1–29] [930] 'Deïsme' tot en met [968] 'Depersonalisatie'
-----------	--

DATERING	1953/vóór december 1955
----------	-------------------------

BIJZONDERHEDEN	De aangegeven datering is gebaseerd op de publicatiegeschiedenis van de afzonderlijke gedichten. De varianten en correcties zijn deels later aangebracht (zie § 50.2). Van een aantal typoscripten zijn doorslagen bewaard gebleven, die hebben gediend als kopij voor <i>De gids</i> (zie <i>H-83</i> en <i>H-91</i>) en <i>Vandaag</i> (zie <i>H-85</i>).
----------------	---

H-94

BESCHRIJVING	Eerste typoscripten <i>Spel van de wilde jacht</i> , 13 bladen, 13,7 x 21,4 cm (van de bladen [3] en [12] is het bovenste gedeelte verwijderd; de afmetingen zijn respectievelijk 13,7 x 11,9 cm en 13,7 x 13,1 cm), wit papier, watermerk 'BEIDT UW TIJD', typoscripten, correcties in potlood. De bladen zijn later door Achterberg genummerd, in samenhang met de manuscripten van <i>H-95</i> . Blad [3] heeft hij vervolgens ook bij die verzameling gevoegd.
--------------	--

GEDICHTEN	De bladen bevatten 13 gedichten. De volgorde is gebaseerd op de later aangebrachte nummering (zie § 47.3):
-----------	--

[1]	[969] 'Kroondomein'
[2]	[970] 'Folklore'
[3]	[981] 'Zwevende claim' [<i>M</i> ¹ , <i>fragment</i>]
[4]	[971] 'Dryade'

	[5]	[965] 'Tabor'
	[6-11]	[972] 'Jachtopziener' tot en met [977] 'Rentmeester'
	[12]	[996] 'Tweede meisje' [<i>fragment</i>]
	[13]	[978] 'Verslaggever'
DATERING	Eind 1955/begin 1956	
BIJZONDERHEDEN	De datering is gebaseerd op de publicatiegeschiedenis van [965] 'Tabor'. De varianten en correcties zijn later aangebracht (zie § 47.3).	

H-95

BESCHRIJVING	Eerste manuscripten <i>Spel van de wilde jacht</i> , 20 bladen, verschillende formaten en papiersoorten, potlood. Van blad [2] is het bovenste gedeelte verwijderd; bij dit manuscript is later blad [3] uit <i>H-94</i> gevoegd. De bladen zijn naderhand door Achterberg genummerd, in samenhang met de typoscripten van <i>H-94</i> (zie ook de beschrijving aldaar). De bladen worden bijeengehouden door middel van een omslagje, waarop Achterberg in potlood noteerde: 'Wilde jacht 1e'. Gezien de samenhangende nummering hebben waarschijnlijk ook de typoscripten in het omslag gezeten.	
GEDICHTEN	Er zijn 21 gedichten uit <i>Spel van de wilde jacht</i> overgeleverd. Blad [12] bevat de tekstontwikkeling van twee gedichten. De volgorde is gebaseerd op de later aangebrachte nummering (zie § 47.3):	
	[1]	[979] 'Beau lieu'
	[2]	[981] 'Zwevende claim' [<i>M², fragment</i>]
	[3-7]	[982] 'Dwingelo' tot en met [986] 'Potentieel'
	[8-11]	[988] 'Makelaar' tot en met [991] 'Trivia'
	[12r]	[992] 'Onland'
	[12v]	[993] 'Horeb'
	[13]	[994] 'Watersnood'
	[14]	[995] 'Chauffeur'
	[15-18]	[1000] 'Theater' tot en met [1003] 'Microcopie'
	[19]	[1005] 'Oreade'
	[20r-v]	[1006] 'Ultra montes'
DATERING	1953/vóór oktober 1956	
BIJZONDERHEDEN	Zie voor de aangegeven datering § 47.3.	

H-96

BESCHRIJVING	Tweede manuscripten <i>Spel van de wilde jacht</i> , 53 bladen, 12 x 18,7 cm, kladblok-blaadjes, potlood, rood potlood, blauwe ballpoint. In eerste instantie zijn alleen de bladen met gedichten met potlood genummerd. De 10 bladen met titel, opdracht en afdelingstitels zijn niet met potlood genummerd en werden mogelijk later toegevoegd (deze bladen zijn iets kleiner: 12 x 18,2 cm). Naderhand heeft Achterberg de gehele verzameling met blauwe ballpoint genummerd (1-53). De bladen worden bijeengehouden door middel van een omslag, waarop Achterberg later in blauwe ballpoint noteerde: 'Wilde jacht 2e' en (omcirkeld): 'Maatstaf [//] De Gids [//] Vlaamse Gids'.
GEDICHTEN	Het manuscript bevat alle 43 gedichten uit <i>Spel van de wilde jacht</i> . De volgorde van de gedichten is gebaseerd op de reconstructie in § 47.4. Naderhand heeft Achterberg de samenstelling nog op één plaats gewijzigd (zie § 47.7): [1-3] [voorwerk] [4-53] [979] 'Beau lieu' tot en met [1009] 'Mon trésor'
DATERING	Vóór 30 november 1956
BIJZONDERHEDEN	De aangegeven datering heeft betrekking op de eerste samenstelling van het verzamelmanuscript (zie § 47.4). De bewerking in rood potlood en blauwe ballpoint heeft kort daarna (tussen eind november en 14 december 1956) plaatsgevonden (zie § 47.7).

H-97

BESCHRIJVING	Kopij <i>Spel van de wilde jacht</i> , 55 bladen, 13,6 x 21,4 cm, wit papier, watermerk 'BEIDT UW TIJD', typoscripten, correcties in anilinepotlood, zetinstructies en nummering (1-54) in potlood en zwarte inkt (in de hand van Gerrit Noordzij). Het typoscript van [997] 'Sluitrede' (blad [38]) is ongenummerd en ontbrak in eerste instantie in de kopij. Onder het gedicht is door Achterberg getypt: 's.v.p. aanbrengen tussen <i>Reikwijdte</i> en [//] <i>Hyade</i> '. Onderaan blad [1] noteerde Achterberg in blauwe ballpoint: 'retour aan G. Achterberg [//] Molenhoekje 3 [//] Leusden'. De bladen bevatten sporen van drukkersinkt.
GEDICHTEN	Het typoscript bevat alle 43 gedichten uit <i>Spel van de wilde jacht</i> . De volgorde van de gedichten is gebaseerd op de reconstructie in § 47.5: [1-4] [voorwerk] [5-19] [979] 'Beau lieu' tot en met [983] 'Aanstalte' [20-36] [985] 'Recreatie' tot en met [996] 'Tweede meisje'

[37] [984] 'Reikwijdte'
 [38] [997] 'Sluitrede'
 [39-54] [998] 'Hyade' tot en met [1009] 'Mon trésor'
 [55] [inhoudsopgave]

DATERING Vóór 30 november 1956

BIJZONDERHEDEN Van 24 typoscripten zijn doorslagen bewaard gebleven, die hebben gediend als kopij voor *De gids* (zie H-98) en *Maatstaf* (zie H-99).

H-98

BESCHRIJVING Kopij *De gids*, 4 bladen, 13,6 x 21,4 cm (van blad 1 is het onderste gedeelte – waarop mogelijk Achterbergs adres stond – verwijderd; het meet 13,6 x 14,3 cm), wit papier, watermerk 'BEIDT UW TIJD', doorslagen. De bladen zijn door Achterberg in anilinepotlood genummerd. De bladen bevatten zet-instructies, aantekeningen in blauwe ballpoint (onbekende hand) en sporen van drukkersinkt.

GEDICHTEN De bladen bevatten 4 gedichten (zie § 47.6.1):

1-4 [969] 'Kroondomein' tot en met [965] 'Tabor'

DATERING Vóór december 1956

BIJZONDERHEDEN De typoscripten waarvan deze doorslagen zijn gemaakt, bevinden zich in de kopij van *Spel van de wilde jacht* (H-97). Zie ook H-100.

H-99

BESCHRIJVING Kopij *Maatstaf*, 20 bladen, 13,6 x 21,4 cm, wit papier, watermerk 'BEIDT UW TIJD', doorslagen, correcties in anilinepotlood, zet-instructies en aantekeningen in potlood (in de hand van Daisy Wolthers) en blauwe ballpoint (in de hand van Bert Bakker). De bladen zijn door Achterberg in anilinepotlood genummerd. Ze bevatten een gaatje, veroorzaakt tijdens het zetten, en sporen van drukkersinkt.

GEDICHTEN De bladen bevatten 20 gedichten (zie § 47.6.2):

1-20 [979] 'Beau lieu' tot en met [1009] 'Mon trésor'

DATERING Eind november/begin december 1956

BIJZONDERHEDEN De typoscripten waarvan deze doorslagen zijn gemaakt, bevinden zich in de kopij van *Spel van de wilde jacht* (H-97). Zie ook H-101.

H-100

BESCHRIJVING Proef *De gids*, 4 bladen, 16,3 x 25,1 cm, ongecorrigeerd.

GEDICHTEN De proef bevat 4 gedichten (zie § 47.8.1):
[1-4] [969] 'Kroondomein' tot en met [965] 'Tabor'

DATERING Vóór december 1956

BIJZONDERHEDEN Zie H-98. De proef is een tweede exemplaar. Het door Achterberg gecorrigeerde exemplaar is niet overgeleverd (zie § 47.8.1).

H-101

BESCHRIJVING Proef *Maatstaf*, 8 bladen, 30,2 x 29,4 cm, gecorrigeerd in rode inkt (in de hand van een corrector) en blauwe inkt (in de hand van Achterberg). Het betreft een strokenproef met gedrukte nummering (1-8). De definitieve pagina-indeling en -nummering zijn in potlood en zwarte inkt aangegeven (in de hand van Daisy Wolthers). Op de keerzijde van blad 6 is naderhand door Wolthers genoteerd (potlood): '(de corrector (oud-onderwijzer) [/]) van uitgeverij Daamen/Bert Bakker [/] corrigeerde met rode inkt'. De bladen bevatten een gaatje, veroorzaakt tijdens het zetten, en sporen van drukkers-inkt.

GEDICHTEN De proef bevat 20 gedichten (zie § 47.8.2), die onder elkaar zijn afgedrukt:
1-8 [979] 'Beau lieu' tot en met [1009] 'Mon trésor'

DATERING December 1956

BIJZONDERHEDEN Zie H-99 en § 47.8.2.

H-102

BESCHRIJVING Typoscript *Spel van de wilde jacht*, 53 bladen, 13,6 x 21,4 cm, wit papier, watermerk 'BEIDT UW TIJD', typoscripten, correcties in blauwe ballpoint en inkt-gum. De bladen zijn rechtsboven met de typemachine genummerd (1-53).

GEDICHTEN Het typoscript bevat alle 43 gedichten uit de bundel *Spel van de wilde jacht* (zie § 47.9):
1-3 [voorwerk]
4-53 [979] 'Beau lieu' tot en met [1009] 'Mon trésor'

DATERING Vóór 14 december 1956

BEWAARPLAATS Ministerie van OK&W (wvs), 's-Gravenhage

BIJZONDERHEDEN Achterberg stuurde dit typoscript op 14 december 1956 aan de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen om te voldoen aan de hem verleende letterkundige opdracht (zie § 47.2 en § 47.9). Van 18 typoscripten zijn eerste doorslagen bewaard gebleven, die hebben gediend als kopij voor *De gids* (zie H-104) en *De Vlaamse gids* (zie H-105). Van het gehele typoscript is ook een tweede doorslag overgeleverd, dat verder buiten beschouwing blijft.

H-103

BESCHRIJVING Kopij *De gids*, 1 blad, 13,6 x 21,4 cm, wit papier, watermerk 'BEIDT UW TIJD', typoscript. Het blad bevat zetinstructies in groene ballpoint en aantekeningen in bruine inkt (beide in onbekende hand).

GEDICHTEN [1] [994] 'Watersnood'

DATERING Vóór december 1956

BIJZONDERHEDEN De datering van dit typoscript is gebaseerd op het gegeven dat het eerder aan *De gids* is gestuurd dan de rest van de kopij (zie H-104).

H-104

BESCHRIJVING Kopij *De gids*, 11 bladen, 13,6 x 21,4 cm, wit papier, watermerk 'BEIDT UW TIJD', doorslagen. De getypte nummering van de bladen (zie de beschrijving van H-102) is door Achterberg in blauwe ballpoint vervangen. De bladen bevatten aantekeningen in blauwe ballpoint (in de hand van Achterberg en in onbekende hand) en sporen van drukkersinkt.

GEDICHTEN De bladen bevatten 11 gedichten (zie § 47.10.1):

1-11 [982] 'Dwingelo' tot en met [1006] 'Ultra montes'

DATERING	Omstreeks 14 december 1956
BIJZONDERHEDEN	Later is het typoscript van <i>H-103</i> bij deze kopij gevoegd (zie § 47.10.1). De typoscripten waarvan deze doorslagen zijn gemaakt, bevinden zich in het verzamelyposcript van <i>Spel van de wilde jacht (H-102)</i> . Zie ook <i>H-106</i> .

H-105

BESCHRIJVING	Kopij <i>De Vlaamse gids</i> , 7 bladen, 13,6 x 21,4 cm, wit papier, watermerk 'BEIDT UW TIJD', doorslagen. De getypte nummering van de bladen (zie de beschrijving van <i>H-102</i>) is door Achterberg in blauwe ballpoint vervangen. De bladen bevatten aantekeningen in blauwe ballpoint (in de hand van Achterberg), blauwe inkt (in de hand van M. Rutten en J. Schepens) en sporen van drukkersinkt.
GEDICHTEN	De bladen bevatten 7 gedichten (zie § 47.10.2): 1-7 [987] 'Anaconda' tot en met [978] 'Verslaggever'
DATERING	Vóór 16 december 1956
BIJZONDERHEDEN	De typoscripten waarvan deze doorslagen zijn gemaakt, bevinden zich in het verzamelyposcript van <i>Spel van de wilde jacht (H-102)</i> .

H-106

BESCHRIJVING	Proef <i>De gids</i> , 9 bladen, [1-7]: 16,2 x 25 cm, [8-9]: 16,2 x 32,5 cm, ongecorrigeerd. Op [8-9] zijn twee gedichten per pagina afgedrukt.
GEDICHTEN	De proef bevat 11 gedichten (zie § 47.11): [1-9] [982] 'Dwingelo' tot en met [1006] 'Ultra montes'
DATERING	Vóór januari 1957
BIJZONDERHEDEN	Zie <i>H-104</i> . De proef is een tweede exemplaar. Het door Achterberg gecorrigeerde exemplaar is niet overgeleverd (zie § 47.11).

H-107

BESCHRIJVING	Eerste proef <i>Spel van de wilde jacht</i> , 72 pagina's in 5 katernen, 13,3 x 21,2 cm, correcties in blauwe ballpoint, zetinstructies in potlood (in de hand van Gerrit Noordzij). Naderhand zijn de door Achterberg aangebrachte varianten en correcties met rood potlood gemarkeerd door iemand van uitgeverij Querido (zie § 47.15.2). Bij de proef is een door Noordzij getekend model voor de inhoudsopgave overgeleverd.
GEDICHTEN	De samenstelling van de proef is conform de eerste druk van <i>Spel van de wilde jacht</i> , met uitzondering van het ontbreken van de tekst van de colofon op p. [73] (zie § 47.12 en § 47.14): [1-6] <i>[voorwerk]</i> 7-70 [979] 'Beau lieu' tot en met [1009] 'Mon trésor' [71-72] <i>[inhoudsopgave]</i>
DATERING	Vóór 12 januari 1957
BIJZONDERHEDEN	Op 12 januari 1957 werd de proef ter correctie aan Achterberg gestuurd (zie § 47.12). Van de proef is een tweede, niet opengesneden en ongecorrigeerd exemplaar overgeleverd, dat verder buiten beschouwing blijft.

H-108

BESCHRIJVING	Tweede proef <i>Spel van de wilde jacht</i> , 74 pagina's in 5 katernen (losgehaald en naderhand in een andere verdeling van de pagina's weer aan elkaar geniet), 13,2 x 21,3 cm, correcties in blauwe ballpoint, zetinstructies in potlood en blauwe ballpoint (in de hand van Gerrit Noordzij), aantekeningen van de zetter in potlood en rode ballpoint. Bij de proef is ook de door Noordzij vervaardigde kopij voor de colofon overgeleverd.
GEDICHTEN	De samenstelling van de proef is conform de eerste druk van <i>Spel van de wilde jacht</i> (zie § 47.13 en § 47.14): [1-6] <i>[voorwerk]</i> 7-70 [979] 'Beau lieu' tot en met [1009] 'Mon trésor' 71-[73] <i>[nawerk]</i> [74] <i>[blanco]</i>
DATERING	Vóór 13 februari 1957

BIJZONDERHEDEN Op 13 februari 1957 werd de proef ter correctie aan Achterberg gestuurd. Uit aantekeningen van de zetter op de proef blijkt dat de bundel is gedrukt op 27–28 februari en 1 maart 1957 (zie § 47.13).

H-109

BESCHRIJVING Kopij *Maatstaf*, 4 bladen, 13,8 x 21,4 cm, wit papier, watermerk 'BEIDT UW TIJD', typoscripten. De bladen zijn in blauwe ballpoint (in de hand van Bert Bakker) genummerd (1–4) en van zetinstructies voorzien. Ze bevatten een gaatje, veroorzaakt tijdens het zetten, en sporen van drukkersinkt.

GEDICHTEN De bladen bevatten de reeks 'Ballade van de tijd' (zie § 48.1):

1–4 [1010] 'Memorandum' tot en met [1013] '0.00'

DATERING Vóór februari 1958

H-110

BESCHRIJVING Kopij *De gids*, 1 blad, 21,4 x 27,5 cm, doorslagpapier, typoscript. Het blad bevat zetinstructies in blauwe ballpoint (in onbekende hand). Boven de titel van het gedicht staat in de hand van Bert Bakker: 'Gerrit Achterberg'.

GEDICHTEN [1] [1014] 'Drieluikje voor Jany'

DATERING Kort ná 23 februari 1958

BIJZONDERHEDEN Het typoscript is door Bert Bakker vervaardigd aan de hand van een ander typoscript, dat Achterberg hem op 23 februari 1958 stuurde (zie § 48.1). Zie ook *H-111*.

H-111

BESCHRIJVING Proef *De gids*, 1 blad, 16,2 x 24,9 cm, ongecorrigeerd.

GEDICHTEN [1] [1014] 'Drieluikje voor Jany'

DATERING Maart/april 1958

BIJZONDERHEDEN Zie H-110. De proef is een tweede exemplaar. Het door Achterberg gecorrigeerde exemplaar is niet overgeleverd.

H-112

BESCHRIJVING Kopij *Cryptogamen 4*, bestaande uit losgescheurde pagina's van de bundels *Sneeuwvitje*, *Mascotte*, *Cenotaaf*, *Ode aan den Haag*, *Ballade van de gasfitter*, *Autodroom* en *Spel van de wilde jacht*, correcties in potlood (in de hand van Daisy Wolthers). In *Sneeuwvitje* zijn aan p. 17 en p. 29 typoscripten gehecht ter vervanging van de gedrukte versies van respectievelijk [604] 'Papyroline' en [807] 'Transplantatie'. In *Mascotte* is de pagina met [848] 'Vrijgezel' (p. 36) doorgehaald. De bladen zijn opnieuw gepagineerd (in blauwe ballpoint en blauwe inkt), zodat 226 pagina's ontstaan (5-230). Later zijn 10 typoscripten toegevoegd, die door iemand van uitgeverij Querido zijn vervaardigd en die hebben gediend als kopij van het voor- en nawerk. Het geheel is gepagineerd in blauwe inkt (1-247). Zetinstructies in potlood, rode ballpoint en blauwe inkt (in de hand van Gerrit Noordzij).

GEDICHTEN De samenstelling van de kopij is conform de samenstelling van de eerste druk van *Cryptogamen 4* (zie § 49.2 en § 49.4):

[1-4] [voorwerk]
[5] SNEEUWWITJE
[6] [blanco]
7-232 [792] 'Weerbericht' tot en met [1009] 'Mon trésor'
[233-247] [nawerk]

DATERING Vóór 7 september 1960

BIJZONDERHEDEN Op 7 september 1960 stuurde Achterberg de kopij van *Cryptogamen 4* aan Querido (zie § 49.1). Op basis van deze kopij zijn vervolgens ter uitgeverij de typoscripten met het voor- en nawerk vervaardigd.

H-113

BESCHRIJVING Proef *Cryptogamen 4* (reisvel), 16 pagina's in 1 katern, 13,2 x 21,4 cm, ongecorrigeerd. Zetinstructies in potlood, groene ballpoint en zwarte inkt (in de hand van Gerrit Noordzij). De bladen bevatten sporen van drukkersinkt.

GEDICHTEN De proef van het reisvel bevat een aantal pagina's uit *Cryptogamen 4* (zie § 49.3 en § 49.4):

[1-4]	[<i>voorwerk</i>]
[5]	SNEEUWWITJE
[6]	[<i>blanco</i>]
7	[792] 'Weerbericht'
8	[789] 'Rath & Doodeheefver'
9-15	[<i>inhoudsopgave</i>]
[16]	[<i>blanco</i>]

DATERING Januari/februari 1961

H-114

BESCHRIJVING 1 blad, 12 x 13,6 cm (het onderste gedeelte van het blad is verwijderd), klad-blok-blaadje, blauwe ballpoint, potlood. Op de keerzijde staan instructies van Bert Bakker t.b.v. de reproductie van het manuscript in *Maatstaf* 9 (februari 1962). Bij het manuscript zijn twee soortgelijke bladen (formaat 12 x 19,9 cm) overgeleverd, die verschillende aantekeningen van Achterberg in potlood bevatten (zie *Bijzonderheden*).

GEDICHTEN [1] [1015] 'Critische massa'

DATERING Vóór maart 1961

BIJZONDERHEDEN Achterbergs aantekeningen op de bij het manuscript overgeleverde blaadjes hebben onder meer betrekking op het verschijnsel 'critische massa' (zie § 48.3.3 en § 48.4.2). Zie ook *H-115*.

H-115

BESCHRIJVING 2 bladen, 13,6 x 21,4 cm, wit papier, typoscripten, blauwe ballpoint. De bladen zijn door Achterberg in potlood genummerd.

GEDICHTEN 1 [1015] 'Critische massa'
2 [848] 'Fall-out'

DATERING Vóór maart 1961

BIJZONDERHEDEN De datering is gebaseerd op de publicatie van de gedichten in *Maatstaf* (zie § 48.4.2).

H-116

BESCHRIJVING	Kopij <i>Vergeetboek</i> , 42 bladen, 13,6 x 21,4 cm, wit papier, watermerk 'BEIDT UW TIJD', typoscripten, correcties in potlood en blauwe ballpoint. In de tekst van [956] 'Aquarium' (blad [23-24]) zijn in potlood om de vijf regels streepjes gezet, waarschijnlijk door de zetter. Verschillende bladen bevatten sporen van drukkersinkt.
GEDICHTEN	De volgorde van de gedichten is conform de eerste druk van <i>Vergeetboek</i> (zie § 50.4 en § 50.8): [1] <i>[titelblad]</i> [2-41] [930] 'Deïsme' tot en met [1013] '0.00' [42] <i>[inhoudsopgave]</i>
DATERING	Tussen 23 maart en 28 april 1961

H-117

BESCHRIJVING	Derde typoscript <i>Vergeetboek</i> , 42 bladen, 13,7 x 21,6 cm, wit papier, watermerk 'MOSA BANK', typoscripten, correcties in blauwe ballpoint en zwarte inkt.
GEDICHTEN	De volgorde van de gedichten is conform de eerste druk van <i>Vergeetboek</i> (zie § 50.5 en § 50.8): [1] <i>[titelblad]</i> [2-41] [930] 'Deïsme' tot en met [1013] '0.00' [42] <i>[inhoudsopgave]</i>
DATERING	Tussen 28 april en 8 mei 1961
BEWAARPLAATS	Ministerie van OK&W (wvs), 's-Gravenhage
BIJZONDERHEDEN	Dit typoscript is op Achterbergs verzoek door iemand van uitgeverij Querido vervaardigd op basis van de kopij van <i>Vergeetboek</i> (<i>H-116</i>). Achterberg heeft het typoscript aan het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen gestuurd om te voldoen aan de hem verleende letterkundige opdracht (zie § 50.3.1 en § 50.5). Van het typoscript is een doorslag overgeleverd, dat verder buiten beschouwing blijft.

H-118

BESCHRIJVING	1 blad, 13,6 x 21,4 cm, wit papier, typoscript, correcties in potlood, anilinepotlood en blauwe ballpoint. Bij het typoscript is een groen cahier (formaat 12 x 19,9 cm, gelinieerd papier) overgeleverd, waarin Achterberg met blauwe ballpoint verschillende aantekeningen heeft gemaakt. In het cahier ligt een typoscript (formaat 21,4 x 27,4 cm, wit papier, watermerk 'Hollandsch normaal m.u.z.'), dat een afschrift bevat van een artikel uit <i>Keesings historisch archief</i> (zie <i>Bijzonderheden</i>).
GEDICHTEN	[1] [1016] 'Anti-materie'
DATERING	Kort vóór 1962
BIJZONDERHEDEN	Achterbergs aantekeningen in het bij het typoscript overgeleverde cahier en typoscript hebben onder meer betrekking op het verschijnsel 'anti-materie' (zie § 48.3.1, § 48.3.2 en § 48.4.3).

H-119

BESCHRIJVING	1 blad, 10,5 x 16,3 cm, potlood. Het manuscript heeft, gezien de overeenkomstige scheurrand, oorspronkelijk één blad gevormd met <i>M</i> ¹ van [937] 'Tuinarchitect' (zie <i>H-92</i>).
GEDICHTEN	Het blad bevat een fragment (zie Appendix A): [1] [3] 'windstrepen Bloed[vaten] liggen in de lucht'
DATERING	Tussen 1952/1953 en begin 1962
BIJZONDERHEDEN	De terminus a quo is gebaseerd op de datering van [937] 'Tuinarchitect'. Achterberg heeft het manuscript, tezamen met de andere fragmenten (zie <i>H-120</i> en <i>H-121</i>), tot aan zijn dood in portefeuille gehad.

H-120

BESCHRIJVING	40 bladen, 10,4 x 16,4 cm, potlood. De bladen [1–24] hebben een vouw in het midden en vertonen sporen van gebruik (gevekt, vergeeld en gekreukt papier); de bladen [25–40] zijn ongevouwen.
GEDICHTEN	De bladen bevatten 40 fragmenten (zie Appendix A):

- [1–24] [4] ‘Kerstengel’ tot en met [27] ‘*Dichtgemetseld in mist zijn de vogezen*’
 [25–40] [28] ‘*Dauw legt om het huis de ganse nacht*’ tot en met [44] ‘*De stille muren van de mist verrijzen*’

DATERING	Vóór begin 1962
BIJZONDERHEDEN	De datering van de manuscripten is niet bekend. Op grond van de papier-soort kan worden vermoed dat de bladen uit de jaren vijftig stammen, gezien het feit dat soortgelijke documenten voorkomen in het ontstaansmateriaal van verschillende bundels uit die periode. De gebruikerssporen op [1–24] wijzen erop dat Achterberg de blaadjes enige tijd met zich meege dragen heeft. Dit geldt niet voor de bladen [25–40]. Zie ook <i>H-119</i> en <i>H-121</i> .

H-121

BESCHRIJVING	1 blad, 11,9 x 18,3 cm, kladblok-blaadje, anilinepotlood.
GEDICHTEN	Het blad bevat een fragment (zie Appendix A): [1] [47] ‘ <i>De haringvrouw was vriendelijk vandaag</i> ’
DATERING	Vóór begin 1962
BIJZONDERHEDEN	De datering van het blad is onbekend. Zie ook <i>H-119</i> en <i>H-120</i> .

H-122

BESCHRIJVING	Kopij <i>Verzamelde gedichten</i> , bestaande uit losgescheurde pagina’s van de bundels <i>Oude cryptogamen</i> , <i>Cryptogamen</i> ² , <i>Cryptogamen 111</i> , <i>Cryptogamen 4</i> en <i>Vergeetboek</i> . De afzonderlijke bundels zijn in volgorde van verschijnen geplaatst. In <i>Afvaart</i> is aan de pagina met [105] ‘De wil der wegen’ (<i>Oude cryptogamen</i> , p. 33) een typoscript gehecht ter vervanging van de gedrukte versie van het gedicht (in de kopij bevindt zich een identieke doorslag, die buiten beschouwing blijft). De bladen zijn met groene ballpoint genummerd 1–932. Varianten en correcties in potlood, anilinepotlood (beide in de hand van Daisy Wolthers), rode en blauwe ballpoint (in onbekende hand en in de hand van J.C. Achterberg-van Baak). Zetinstruc ties in potlood. De varianten en correcties die Daisy Wolthers in de kopij heeft aangebracht, zijn door haar overgenomen van de correctielijsten van Achterberg: 5 bladen, ± 13,3 x 21,4 cm (van blad [1] is het onderste gedeelte verwijderd;
--------------	---

het meet 13,3 x 9,3 cm), wit papier, watermerk 'BEIDT UW TIJD'; [1-4] zijn typoscripten met aantekeningen in blauwe ballpoint, potlood, blauw potlood, anilinepotlood en zwarte inkt, [5] bevat alleen geschreven aantekeningen in verschillende kleuren potlood (grijs, groen, blauw en aniline):

[1-3] correctie Oude Cryptogamen
[4r-v] correctie Cryptogamen 2e dr.
[5r-v] correctie Cryptogamen III

GEDICHTEN

De volgorde van de gedichten is conform de samenstelling van de eerste druk van *Verzamelde gedichten*. Drie gedichten zijn niet in de kopij overgeleverd (zie § 51.2 en § 51.4):

[1] AFVAART
[2] [65] 'Aan het roer dien avond stond het hart'
[3-932] [40] 'Strophen 1' tot en met [1013] '0.00'

DATERING

Tussen eind 1959 en begin 1963

BIJZONDERHEDEN

Eind 1959 ontving Achterberg van uitgeverij Querido exemplaren van zijn tot dan toe verschenen verzamelbundels. Vanaf dat moment hield hij correctielijsten bij (zie § 51.1 en § 51.2). Na Achterbergs dood heeft Daisy Wolthers de kopij voor de bundel persklaar gemaakt, in samenwerking met Cathrien Achterberg en waarschijnlijk geassisteerd door mensen van uitgeverij Querido (zie § 51.3).

Bibliografieën

A Bibliografie van primaire literatuur

I

BUNDELS EN RIJMPRENTEN

- Arie Jac. Dekker/
Gerrit Achterberg *De zangen van twee twintigers*. Voorwoord van Ds. A. Dekker. Wageningen (J. van Slooten), [1925].
- G. Achterberg *Afvaart*. [Met een 'Ter inleiding' door Roel Houwink.] Bussum (C.A.J. van Dishoeck), 1931.
* Herdrukt in *Oude cryptogamen* (1951) en *Verzamelde gedichten* (1963).
- Gerrit Achterberg *Eiland der ziel*. [Met een 'Inleiding' door Ed. Hoornik.] Maastricht (A.A.M. Stols), 1939.
* Herdrukt in *Cryptogamen* (1946) en *Verzamelde gedichten* (1963).
- Gerrit Achterberg *Dead end. Gedichten*. Rijswijk (A.A.M. Stols), 1940. *Helikon* 10.4 (april 1940).
* Herdrukt in *Cryptogamen* (1946) en *Verzamelde gedichten* (1963).
- Gerrit Achterberg *Osmose. Een bundel gedichten*. Rijswijk (A.A.M. Stols), 1941.
* [Tweede druk]. Rijswijk (A.A.M. Stols), 1941 [= 1943].
** Herdrukt in *Cryptogamen* (1946) en *Verzamelde gedichten* (1963).
- Gerrit Achterberg *Thebe. Gedichten*. Rijswijk (A.A.M. Stols), 1941. *Helikon* 11.[8] (oktober 1940).
* Herdrukt in *Cryptogamen* (1946) en *Verzamelde gedichten* (1963).
- Gerrit Achterberg *Huis. Ode*. Teekeningen van C.A.B. Bantzinger. [s-Gravenhage] (Mansarde pers [Bert Bakker, C.A.B. Bantzinger, F. Tamminga]), [1943].
- Gerrit Achterberg *Reiziger 'doet' Golgotha. Een gedicht*. Met teekeningen van C.A.B. Bantzinger. [s-Gravenhage] (Mansarde pers [Bert Bakker, C.A.B. Bantzinger, F. Tamminga]), [1943].
- Gerrit Achterberg *Kleine Kaballistiek voor Kinderen*. Rijmprent bij een gedicht van Gerrit Achterberg. [Tekening door G.A. Kuiper.] [Yerseke (A.Th. Mooij)], 1944.
- Gerrit Achterberg *Schaatsenrijder*. Met een tekening van Jaap Beckmann. [Dordrecht (H. Roest), 1944.]
- Gerrit Achterberg *Meisje*. Gedrukt en verlucht door H.N. Werkman. [Groningen] (In agris occupatis [A.Th. Mooij, W.H. Nagel, W.H. Overbeek]), 1944. Volière-reeks nr. 2.
- Gerrit Achterberg *Sintels. Gedichten*. [Bussum] (Bayard Pers [F.G. Kroonder]), 1944.
* Gedeeltelijk herdrukt in *Oude cryptogamen* (1951) en *Verzamelde gedichten* (1963).
- Gerrit Achterberg *Morendo. Gedichten*. [Met een 'Verantwoording' door Jan Vermeulen. Leiden (Jan Vermeulen), 1944.]
* Herdrukt in *Oude cryptogamen* (1951) en *Verzamelde gedichten* (1963).

- Gerrit Achterberg *Eurydice*. [Utrecht (Het Spectrum)], 1944.
 * Tweede druk. Utrecht/Brussel (Het Spectrum), 1946.
 ** Herdrukt in *Cryptogamen III* (1954) en *Verzamelde gedichten* (1963).
- Gerrit Achterberg *Limiet. Gedichten*. Bussum (C.A.J. van Dishoeck), 1945 [= 1946].
 * Herdrukt in *Cryptogamen III* (1954) en *Verzamelde gedichten* (1963).
- Gerrit Achterberg *Stof. Gedichten*. 's-Gravenhage (A.A.M. Stols), 1946. *Helikon* 12.[3] (maart 1946).
 * Herdrukt in *Oude cryptogamen* (1951) en *Verzamelde gedichten* (1963).
- Gerrit Achterberg *Sphinx. Gedichten*. Met teekeningen van C.A.B. Bantzing. 's-Gravenhage (A.A.M. Stols), 1946.
 * Herdrukt in *Oude cryptogamen* (1951) en *Verzamelde gedichten* (1963).
- Gerrit Achterberg *Radar. Gedichten*. Amsterdam (A.A. Balkema), 1946.
 * Herdrukt in *Oude cryptogamen* (1951) en *Verzamelde gedichten* (1963).
- Gerrit Achterberg *Energie. Gedichten*. Bussum (C.A.J. van Dishoeck), 1946.
 * Herdrukt in *Cryptogamen III* (1954) en *Verzamelde gedichten* (1963).
- Gerrit Achterberg *Cryptogamen. Eiland der ziel, Dead end, Osmose, Thebe*. Met een inleiding van Bertus Aafjes. 's-Gravenhage (A.A.M. Stols), 1946.
 * Tweede druk. 's-Gravenhage (A.A.M. Stols), 1953.
- Gerrit Achterberg *Existentie*. 's-Gravenhage (A.A.M. Stols), 1946.
 * Herdrukt in *Cryptogamen III* (1954) en *Verzamelde gedichten* (1963).
- Gerrit Achterberg *En Jezus schreef in 't zand. Gedichten*. 's-Gravenhage (D.A. Daamen), 1947.
 * Tweede druk. 's-Gravenhage (D.A. Daamen), 1950.
 ** Derde [= tweede] druk. 's-Gravenhage (D.A. Daamen), 1950.
 *** Vierde [= derde] druk. 's-Gravenhage (D.A. Daamen), 1951.
 **** Vijfde [= vierde] druk. 's-Gravenhage (D.A. Daamen), 1951 [= 1952].
 ***** Zesde [= vijfde] druk. 's-Gravenhage (Bert Bakker/D.A. Daamen), 1954. Maatstafdeeltje nr. 13.
 ***** Gedeeltelijk herdrukt in *Cryptogamen III* (1954) en *Verzamelde gedichten* (1963).
- Gerrit Achterberg *Doornroosje. Gedichten*. Bussum (F.G. Kroonder), 1947. Bayard Reeks nr. 17.
 * Tweede [= eerste] druk. Bussum (F.G. Kroonder), 1947. Bayard Reeks nr. 17.
 ** Herdrukt in *Cryptogamen III* (1954) en *Verzamelde gedichten* (1963).
- Gerrit Achterberg *Hoonte*. [Met een inleidend gedicht 'Afgelegen' door Anthonie Donker.] Amsterdam (G.W. Breughel), 1949. Capricornus [nr. 2].
 * Herdrukt in *Cryptogamen III* (1954) en *Verzamelde gedichten* (1963).
- Gerrit Achterberg *Sneeuwwitje*. Amsterdam (Em. Querido), 1949.
 * Herdrukt in *Cryptogamen 4* (1961) en *Verzamelde gedichten* (1963).

- Gerrit Achterberg *Woord*. Met de hand verlucht door Siep van den Berg. [Groningen] (Siep van den Berg), 1950.
- Gerrit Achterberg *Mascotte*. Amsterdam (Em. Querido), 1950.
* Herdrukt in *Cryptogamen 4* (1961) en *Verzamelde gedichten* (1963).
- Gerrit Achterberg *Oude cryptogamen. Afvaart, Morendo, Inertie, Sintels, Radar, Stof, Sphinx*. Amsterdam (Em. Querido), 1951.
- Gerrit Achterberg *Cenotaaf*. Amsterdam (Em. Querido), 1953.
* Herdrukt in *Cryptogamen 4* (1961) en *Verzamelde gedichten* (1963).
- Gerrit Achterberg *Ode aan den Haag. 's-Gravenhage* (Bert Bakker/D.A. Daamen), 1953. Maatstafdeeltje nr. 3.
* Herdrukt in *Cryptogamen 4* (1961) en *Verzamelde gedichten* (1963).
- Gerrit Achterberg *Ballade van de gasfitter. 's-Gravenhage* (Bert Bakker/D.A. Daamen), 1953. Maatstafdeeltje nr. 4.
* Herdrukt in *Cryptogamen 4* (1961) en *Verzamelde gedichten* (1963).
- Gerrit Achterberg *Autodroom*. Amsterdam (Em. Querido), 1954.
* Herdrukt in *Cryptogamen 4* (1961) en *Verzamelde gedichten* (1963).
- Gerrit Achterberg *Cryptogamen III. Eurydice, Limiet, Energie, Existentie, Zestien, Hoonte, Doornroosje, En Jezus schreef in 't zand*. Amsterdam (Em. Querido), 1954.
- Gerrit Achterberg *Voorbij de laatste stad. Een bloemlezing uit het gehele oeuvre*. Samengesteld en ingeleid door Paul Rodenko. Den Haag/Antwerpen (Daamen/De Sikkel), 1955. Ooievaar nr. 11.
* Tweede, vermeerderde en gewijzigde druk. Den Haag/Antwerpen (Daamen/De Sikkel), 1955. Ooievaar nr. 11.
- Gerrit Achterberg *Spel van de wilde jacht*. Amsterdam (Em. Querido), 1957.
* Herdrukt in *Cryptogamen 4* (1961) en *Verzamelde gedichten* (1963).
- Gerrit Achterberg *Cryptogamen 4. Sneeuwvitje, Mascotte, Cenotaaf, Ode aan den Haag, Ballade van de gasfitter, Autodroom, Spel van de wilde jacht*. Amsterdam (Em. Querido), 1961.
- Gerrit Achterberg *Vergeetboek*. Amsterdam (Em. Querido), 1961.
* Tweede [= eerste] druk. Amsterdam (Em. Querido), 1962.
** Herdrukt in *Verzamelde gedichten* (1963).
- Gerrit Achterberg *Verzamelde gedichten*. Amsterdam (Em. Querido), 1963.
* In de vierde druk (1972) vermeerderd met *Blaauwzuur* (1969), in de achtste druk (1984) vermeerderd met *Zeven gedichten* (1979).
- Gerrit Achterberg *Blaauwzuur*. [Met een 'Aantekening' door Bert Bakker.] Den Haag (Bert Bakker), 1969.
* Herdrukt in *Verzamelde gedichten*⁴ (1972).

- Gerrit Achterberg *Zeven gedichten*. Amstelveen (De Zondagsdrukker), 1979.
* Herdrukt in *Verzamelde gedichten*⁸ (1984).
- Gerrit Achterberg *Achterebleven gedichten*. [Met een 'Verantwoording' door Jan Vermeulen.]
Amsterdam (Em. Querido), 1980.

II BIJDRAGEN IN PERIODIEKEN EN BOEKPUBLICATIES

1926

- Elsevier's...* *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* 36.II (juli 1926), p. 44:
[1] [40] 'Over dit land alleen'
[2] [46] 'Zij ging van mij vandaan'
[3] [48] 'Zal dan uw liefde groter wezen dan mijn vrees?'
* Onder de gezamenlijke titel: 'Strophen', zonder duidelijke markering tus-
sen de gedichten.

1928

- De gids* *De gids* 92.II (april 1928), p. 30:
[1] [49] 'Wat is dit een zoete verbintenis,'
- Elsevier's...* *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* 38.II (november 1928), p. 346:
[1] [50] 'Wedergeboorte'

1929

- De gids* *De gids* 93.I (januari 1929), p. 45:
[1] [55] 'De regen deelt het donker hart'
- De gids* *De gids* 93.III (augustus 1929), p. 175:
[1] [60] 'Misschien...'
- De gemeenschap* *De gemeenschap* 5 (december 1929), p. 422-423:
[1] [99] 'Een oud en donker schilderij'
[2] [100] 'De wind en haar kleeren lagen nog saam'

1930

- De gemeenschap* *De gemeenschap* 6 (februari 1930), p. 59:
[1] [57] 'De lente en de dood gaan saam,'

[2] [101] 'De torens hadden een stilheid bereikt'

* Onder de gezamenlijke titel: 'Verzen', en genummerd 'I' en 'II'.

- Opwaartsche wegen* *Opwaartsche wegen* 7 (1 februari 1930), p. 497-499:
[1] [61] 'De slag'
[2] [62] 'Resurrectio'
[3] [63] 'Licht'
[4] [64] 'Afscheid'
[5] [66] 'Het gericht'
[6] [65] 'Afvaart'
[7] [67] 'Herschepping'
- Elsevier's...* *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* 40.II (juli 1930), p. 57:
[1] [68] 'Het eiland der ziel I'
[2] [69] 'Het eiland der ziel II'
- De vrije bladen* *De vrije bladen* 7 (augustus/september 1930), p. 259:
[1] [110] 'Moordballade'
- Elsevier's...* *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* 40.II (september 1930), p. 196:
[1] [90] 'Eenzaamheid'
- De gids* *De gids* 94.III (september 1930), p. 319-324:
[1] [83] 'Geheel den dag hebt gij mij gaande gehouden,'
[2] [84] 'Nu waaien de nooit te weten,'
[3] [85] 'Zwaar en verschaald ligt het avondjaar'
[4] [86] 'Het spel, dat kranke zinnen spelen,'
[5] [102] 'Ik ben geheel terug gekeerd'
[6] [103] 'Een schuine muur van sneeuwen'
- Opwaartsche wegen* *Opwaartsche wegen* 8 (1 oktober 1930), p. 326:
[1] [89] 'Het lied om doodswil'
- De vrije bladen* *De vrije bladen* 7 (november 1930), p. 323-325:
[1] [111] 'Wat moest die stad,'
[2] [112] 'De hemelen houden mijn gelaat geloken,'
[3] [113] 'Vrouw'
* [1] en [2] onder de gezamenlijke titel: 'Verzen', en genummerd 'I' en 'II'.

1931

-
- Balans* *Balans. Algemeen jaarboek der Nederlandsche kunsten 1930-1931*. Red. D.A.M. Binnendijk e.a. Maastricht, [januari 1931], p. 62 en p. 79:
[1] [114] 'Maar ik heb eenmaal geloofd'
[2] [115] 'Toen hij zoo smal was dat de dood het niet meer wist'
[3] [116] 'Kleine Ode aan het Water'

* [1] en [2] onder de gezamenlijke titel: 'Twee verzen', en genummerd '1' en '11'. Naast [1] is een uitsnede van een portretfoto van Achterberg uit 1924 gereproduceerd (zie *Biografie*, afbeelding 24). Op p. 156 worden enkele bio- en bibliografische gegevens vermeld.

- Groot Nederland* *Groot Nederland* 29.1 (januari 1931), p. 48–52:
 [1] [91] 'Wachtende'
 [2] [71] 'Eenzaamheid'
 [3] [92] 'Sneeuw'
 [4] [81] 'Sneeuwgang'
 [5] [93] 'Wederkeer'
 [6] [94] 'Afscheid'
 [7] [95] 'Onrust'
 [8] [96] 'Het leger'
 [9] [97] 'Achtergebleven'
 [10] [98] 'Samengang'
- Opwaartsche wegen* *Opwaartsche wegen* 9 (1 april 1931), p. 61–62:
 [1] [135] 'In de zon is de dood begonnen.'
 [2] [136] 'Gij wist, dat ik niet anders was.'
- De vrije bladen* *De vrije bladen* 8 (mei 1931), p. 114–115:
 [1] [119] 'Op uw opnieuw bewegen wacht'
 [2] [120] 'Loopende over de dood te denken'
 [3] [121] 'Liggende onder een boom'
- De stem* *De stem* 11 (juli/augustus 1931), p. 703–705:
 [1] [130] 'In uw bloed'
 [2] [131] 'Nu ik hier loop, ik weet het niet waarom.'
 [3] [132] 'Wanneer ik bij u ben gebracht.'
 [4] [133] 'Dronken nachtliedje'
 [5] [134] 'Door een chauffeur omver gereden'
- De vrije bladen* *De vrije bladen* 8 (juli 1931), p. 207:
 [1] [137] 'Terwijl hij onder den vleugel sliep'
 [2] [138] 'Het land wordt ingekort op dood en dierbaarheden.'
 [3] [139] 'Gekwetst in de onuitspreekbaarheden.'
 * Onder de gezamenlijke titel: 'Verzen', en genummerd '1' t/m '111'.
- De stroom* *De stroom* 25 juli 1931, p. [4]:
 [1] [140] 'Treincoupé'
 * Ondertekend met 'G.A.'.
- De stroom* *De stroom* 1 augustus 1931, p. [3]:
 [1] [141] 'Tochten...'
 [2] [142] 'Middernacht'
 [3] [143] 'Vuurtoren'
 * In de rubriek 'Liederen en gebeden' en ondertekend met 'G. ACHTERBERG'.

- Het korenland* *Het korenland* 8 (oktober 1931), p. 231:
[1] [144] 'Om een donker lichaam'
- Opwaartsche wegen* *Opwaartsche wegen* 9 (1 september 1931), p. 296:
[1] [145] 'Gij die mij voert...'

1933

- De gids* *De gids* 97.IV (oktober 1933), p. 22:
[1] [147] 'De verloren zoon'
- Opwaartsche wegen* *Opwaartsche wegen* 11 (1 november 1933), p. 281:
[1] [148] 'Moeder I'
[2] [149] 'Moeder II'
- Opwaartsche wegen* *Opwaartsche wegen* 11 (1 december 1933), p. 342:
[1] [150] 'Nu ik...'

1936

- Werk* *Werk. Het boek der jong-protestantsche letterkunde*. Red. J.H. Eekhout. 's-Gravenhage, [1936], p. 132-134:
[1] [153] 'In den regen'
[2] [152] 'Morgenmist'
[3] [151] 'Hulshorst'
* Op p. [144] is een portretfoto van Achterberg uit 1936 gereproduceerd (zie *Biografie*, afbeelding 40) en worden enkele bio- en bibliografische gegevens vermeld.
- Spectrum* *Spectrum. Bloemlezing uit de poëzie van jong-protestantsche dichters*. Red. B. Bakker e.a. Kampen, [1936], p. 10-13:
[1] [154] 'Het namelooze...'
[2] [155] 'De verdrinkenen'
[3] [156] 'Zomeravond'
* Op het omslag is dezelfde portretfoto van Achterberg als in *Werk* afgedrukt (zie voor een reproductie van het omslag *Schrijvers prentenboek*, p. 19). Op p. 9 worden enkele bio- en bibliografische gegevens vermeld.

1937

- Groot Nederland* *Groot Nederland* 35.1 (april 1937), p. 394:
[1] [158] 'Vaarwel'

- De delver* *De delver* 10 (juni 1937), p. 130–133:
 [1] [157] ‘De bruid zingt’
 [2] [211] ‘Het onweer’
 [3] [212] ‘Met dit gedicht...’
 [4] [213] ‘*Nu ik zoo zuiver thuis ben met mijzelf*’
 [5] [214] ‘*Ik wist niet dat hij al sprak in de taal van den dood*’
 * [4] en [5] onder de gezamenlijke titel: ‘Strophen’; op p. 129 worden enkele bio- en bibliografische gegevens vermeld.
- Opwaartsche wegen* *Opwaartsche wegen* 15 (juni 1937), p. 121–123:
 [1] [215] ‘De stad’
 [2] [216] ‘De gek en de spiegel’
 [3] [217] ‘Grafchrift’
- Opwaartsche wegen* *Opwaartsche wegen* 15 (juli/augustus 1937), p. 192–195:
 [1] [218] ‘Over een leven...’
 [2] [219] ‘Laat mij...’
 [3] [220] ‘Laat ik u langzaam...’
 [4] [221] ‘Wij moeten slapen’
- Opwaartsche wegen* *Opwaartsche wegen* 15 (oktober 1937), p. 259:
 [1] [222] ‘De dichter is een koe’

1938

- Opwaartsche wegen* *Opwaartsche wegen* 15 (februari 1938), p. 410:
 [1] [224] ‘Graflegging van een oud vriend’
- Opwaartsche wegen* *Opwaartsche wegen* 16 (maart 1938), p. 12–13:
 [1] [223] ‘Bloemen’
 [2] [225] ‘Bloed’
- Werk* *Werk* 1.3 (maart 1938), p. 44–46:
 [1] [232] ‘Jan Toorop’
 [2] [233] ‘Grafchrift’
 [3] [234] ‘Kerker’
 [4] [235] ‘Tusschen twee eeuwicheden’
 [5] [236] ‘Verloren’
 [6] [237] ‘Het huis is leeg’
 [7] [238] ‘Overstorven’
 [8] [239] ‘Doodendans’
- Opwaartsche wegen* *Opwaartsche wegen* 16 (september 1938), p. 353–359:
 [1] [226] ‘Gaalridder’
 [2] [227] ‘Ambacht’

- [3] [228] 'Misgeboorte'
- [4] [229] 'Surplus'
- [5] [230] 'Henry Rousseau'
- [6] [231] 'Liefde'

1939

- Moderne Nederlandsche...* *Moderne Nederlandsche religieuze lyriek.* Red. J.H. Eekhout/A.J.D. van Oosten. Lochem, [februari 1939], p. 13-14:
- [1] [226] 'Gaalridder'
 - [2] [214] 'Ik wist niet dat hij al sprak in de taal van den dood'
- Opwaartsche wegen* *Opwaartsche wegen* 17 (maart 1939), p. 8-10:
- [1] [247] 'Reiziger "doet" Golgotha I'
 - [2] [248] 'Reiziger "doet" Golgotha II'
 - [3] [252] 'Reiziger "doet" Golgotha III'
- Opwaartsche wegen* *Opwaartsche wegen* 17 (mei 1939), p. 97-103:
- [1] [241] 'Aan den dood'
 - [2] [242] 'Droom'
 - [3] [243] 'Achter den dood'
 - [4] [244] 'Deze morgen...'
 - [5] [245] 'Ontwaken'
 - [6] [246] 'Geluk'
 - [7] [240] 'Wie ik nu nog zal worden...'
- Werk* *Werk* 1.5 (mei 1939), p. 27-28:
- [1] [272] 'Zestien I'
 - [2] [273] 'Zestien II'
 - [3] [274] 'Zestien III'
 - [4] [275] 'Zestien IV'
 - [5] [276] 'Bolwerk'
 - [6] [277] 'Kind'
- Werk* *Werk* 1.9 (september 1939), p. 51-59:
- [1] [282] 'Onmacht'
 - [2] [283] 'Pharao'
 - [3] [284] 'Fantoom'
 - [4] [285] 'Tekort'
 - [5] [286] 'Aarde'
 - [6] [287] 'To be or not to be'
 - [7] [288] 'Reflex'
 - [8] [255] 'Geest'
 - [9] [289] 'Bede'

- [10] [278] 'Huis'
- [11] [290] 'Tendresse'
- [12] [291] 'Jericho'
- [13] [292] 'Smart'
- [14] [293] 'Projectie'
- [15] [294] 'Rytme'
- [16] [295] 'Accomodatie'
- [17] [296] 'Doodlied'
- [18] [297] 'Windmorgen'
- [19] [298] 'Kaïn'
- [20] [299] 'Stof'
- [21] [300] 'Fata morgana'
- [22] [301] 'Nadood'

Groot Nederland *Groot Nederland* 37.11 (oktober 1939), p. 345-347:

- [1] [265] 'Bolero van Ravel'
- [2] [266] 'Ontworden'
- [3] [267] 'Doodbloei'
- [4] [268] 'In profundis'
- [5] [269] 'Cirkel'
- [6] [270] 'Contact'

In aanbouw *In aanbouw. Letterkundig werk van jongeren.* Red. K. Lekkerkerker. Brussel, [november 1939], p. 9-12:

- [1] [257] 'Niemandslan'
- [2] [258] 'Stem'
- [3] [259] 'Woord'
- [4] [260] 'Bezinning'
- [5] [261] 'Geest'
- [6] [262] 'Wederkeer'
- [7] [263] 'Nacht'
- [8] [264] 'Contract'

* Op p. 8 is een portretfoto van Achterberg uit 1938 gereproduceerd (zie *Biografie*, afbeelding 41); in het register op p. 149 worden enkele bio- en bibliografische gegevens vermeld.

1940

Opwaartsche wegen *Opwaartsche wegen* 17 (februari 1940), p. 533-539:

- [1] [304] 'Ode'
- [2] [305] 'Dichter'
- [3] [306] 'Dialoog'
- [4] [307] 'Medium'

- [5] [308] 'Chaos'
 [6] [309] 'Wachtwoord'
- De stem* *De stem* 20 (maart 1940), p. 255–256:
 [1] [322] 'Bruiloftslied'
 [2] [329] 'Joseph Schmidt'
 [3] [330] 'Onteigening'
- criterium* *criterium* 1 (maart 1940), p. 17–19:
 [1] [326] 'Kosmos'
 [2] [332] 'Lente I'
 [3] [333] 'Lente II'
 [4] [334] 'Lente III'
 [5] [327] 'Job'
 [6] [318] 'Vergif'
- criterium* *criterium* 1 (april 1940), p. 67–70:
 [1] [339] 'De verdrinkenen'
 [2] [340] 'Manifest'
 [3] [206] 'Aan den regen'
 [4] [207] 'Slaapkamer'
 [5] [208] 'Transparant'
 [6] [254] 'Herfst'
 [7] [253] 'Dans'
 [8] [331] 'Gedaante'
 [9] [313] 'Bloei'
 [10] [312] 'Vrucht'
 [11] [251] 'Vincent'
- criterium* *criterium* 1 (mei 1940), p. 178–185:
 [1] [338] 'Wacht I'
 [2] [341] 'Wacht II'
 [3] [342] 'Visioen'
 [4] [343] 'Steekvlam'
 [5] [323] 'Negatief I'
 [6] [324] 'Negatief II'
 [7] [325] 'Negatief III'
 [8] [256] 'Offerande'
 [9] [250] 'Overspel'
 [10] [319] 'Duur'
 [11] [320] 'Schijnwerper'
 [12] [321] 'Slaap'
 [13] [315] 'Somnambule'
 [14] [316] 'Vrouw'
 [15] [317] 'Geduld'
 [16] [314] 'Weerdood'

- [17] [204] 'Instrument'
- [18] [328] 'Golf'
- [19] [249] 'Gang'
- [20] [205] 'Inteelt'
- Opwaartse wegen* *Opwaartse wegen* 18 (mei 1940), p. 93-94:
- [1] [310] 'Sneeuw'
- [2] [311] 'Remplacant'
- Criterium* *Criterium* 1 (juni 1940), p. 277-279:
- [1-16] [159-174] 'Kwatrijnen'
- Opwaartse wegen* *Opwaartse wegen* 18 (juli/augustus 1940), p. 165-166:
- [1] [358] 'Waarheid'
- [2] [359] 'Zwerfer'
- Criterium* *Criterium* 1 (augustus 1940), p. 396-399:
- [1] [357] 'Gebed aan God'
- [2] [353] 'Gebed aan de stof'
- [3] [354] 'Gebed aan het vuur'
- [4] [348] 'Thebe'
- [5] [351] 'December'
- Criterium* *Criterium* 1 (september 1940), p. 472:
- [1] [360] 'Marsman I'
- [2] [361] 'Marsman II'
- [3] [362] 'Marsman III'
- * Bijzonder nummer o.d.t. *In memoriam H. Marsman*. Dit nummer verscheen ook afzonderlijk, met aangepaste paginering (Achterbergs bijdrage op p. 60).
- Criterium* *Criterium* 1 (november 1940), p. 695-702:
- [1] [365] 'Binnenhuisarchitectuur'
- [2] [209] 'Leven'
- [3] [377] 'Nazomer'
- [4] [349] 'Pinksteren'
- [5] [352] 'Houtsnede'
- [6] [407] 'Ontslag'
- [7] [411] 'Ambtman'
- * Bijzonder nummer o.d.t. *Nieuwe poëzie*.
- Criterium* *Criterium* 1 (december 1940), p. 781-782:
- [1] [408] 'Pastiches I'
- [2] [409] 'Pastiches II'
- [3] [410] 'Pastiches III'
- [4] [385] 'Franciscus'

- criterium* *Criterium 2* (januari 1941), p. 69–72:
 [1] [344] 'In hoc vincit I'
 [2] [345] 'In hoc vincit II'
 [3] [346] 'In hoc vincit III'
 [4] [347] 'In hoc vincit IV'
 [5] [355] 'Paschen'
 [6] [379] 'Opstanding'
 [7] [376] 'Slaapliedje'
 [8] [372] 'Kerkhof'
 [9] [383] 'Reïncarnatie I'
 [10] [384] 'Reïncarnatie II'
- Novellen en gedichten* *Novellen en gedichten. Geschenke ter gelegenheid van de Nederlandsche boekenweek 1–8 maart 1941.* Red. E. van Lokhorst/V.E. van Vriesland. [z.p.], 1941, p. 47:
 [1] [363] 'Columbus I'
 [2] [364] 'Columbus II'
- criterium* *Criterium 2* (maart 1941), p. 173–175:
 [1] [406] 'De vliegende Hollander'
 [2] [335] 'Roep'
 [3] [337] 'Illusie'
 [4] [336] 'Versteening'
 [5] [414] 'Dood paard'
 [6] [416] 'Graf'
- criterium* *Criterium 2* (juni 1941), p. 432–434:
 [1] [418] 'Heul'
 [2] [419] 'Cel'
 [3] [350] 'Psychiater'
 [4] [374] 'Vampier'
 [5] [366] 'Sphinx'
 [6] [375] 'Nachtmerrie'
- Groot Nederland* *Groot Nederland 39.11* (juli 1941), p. 27–29:
 [1] [412] 'Droomschuim'
 [2] [368] 'Aanval'
 [3] [370] 'Retraite'
 [4] [369] 'Vlinder'
 [5] [415] 'Membraan'
 [6] [371] 'Rouw'
 [7] [378] 'Openbaring'
- criterium* *Criterium 2* (september 1941), p. 554–556:
 [1] [382] 'Sterren'

- [2] [417] 'Opstanding'
- [3] [367] 'Don Quichot'
- [4] [381] 'Erfdeel'
- [5] [386] 'Heimwee'
- [6] [373] 'Balans'
- [7] [330] 'Onteigening'

criterium *criterium* 2 (december 1941), p. 713–716:

- [1] [421] 'Schaatsenrijder'
- [2] [422] 'Luchtaanval'
- [3] [423] 'Memphis'
- [4] [424] 'Mijn moeder sterft'
- [5] [425] 'Chanson triste'
- [6] [426] 'Wandeling'

1943

Gerrit Achterberg B. Aafjes, *Gerrit Achterberg. De dichter van de sarcophaag. Aanteekeningen bij zijn poëzie*. [s-Gravenhage, 1943], p. 8:
 [1] [502] 'Standbeeld'

1944

Ad interim *Ad interim* [1/2] (juni 1944), p. 39–40:
 [1] [444] 'Trompet'
 [2] [462] 'Verschijning'

Ad interim *Ad interim* [1/2] (augustus 1944), p. 67–68:
 [1] [525] 'Stad'
 [2] [491] 'Stuifmeel'

1945

Vrij Nederland *Vrij Nederland* 6 oktober 1945, p. 5:
 [1] [624] 'Microben'

Ad interim *Ad interim* [1/2] (oktober 1945), p. 246:
 [1] [625] 'Raspoetin'

criterium *criterium* [4] (november 1945), p. 72–74:
 [1] [457] 'Teling'
 [2] [582] 'Rok'

- [3] [573] 'Mantel'
- [4] [578] 'Bloem'
- [5] [576] 'Rook'
- [6] [572] 'Ontlading'
- [7] [623] 'Hercules Seghers'
- [8] [571] 'Burcht'

Centaur *Centaur* 1 (december 1945), p. 114-115:

- [1] [595] 'Huid'
- [2] [577] 'Rood'
- [3] [575] 'Brons'
- [4] [587] 'Email'

1946

Ad interim *Ad interim* 3 (januari 1946), p. 20-24:

- [1] [592] 'Steen'
- [2] [590] 'Albast'
- [3] [589] 'Asbest'
- [4] [591] 'Crepe'
- [5] [581] 'Kraakbeen'

* Onder [5] is een illustratie afgedrukt van Fedde Weidema.

Ad interim *Ad interim* 3 (februari 1946), p. 83-85:

- [1] [471] 'Liezen en regenbogen'
- [2] [621] 'Kus'
- [3] [580] 'Zestien'
- [4] [622] 'Pullover'

De nieuwe stem *De nieuwe stem* 1 (februari 1946), p. 157-160:

- [1] [614] 'Arenden'
- [2] [437] 'Arbeidsvermogen van beweging'
- [3] [605] 'Sextant'
- [4] [570] 'Dossier'
- [5] [607] 'Klankbord'
- [6] [608] 'Afspraak'
- [7] [611] 'Dualis'
- [8] [141] 'Transmissie'
- [9] [615] 'Dracht'
- [10] [616] 'Hechting'
- [11] [612] 'Oogst'
- [12] [187] 'Bloei'

* Onder de gezamenlijke titel: 'Verzen aan een gestorvene'.

- Gooische klanken* *Gooische klanken* 31 mei 1946:
 [1] [723] 'Willink'
 * Afgedrukt bij M. Ber [= M.B. Teipe], 'De Pinksterprijs', met de noot: '(Bovenstaand sonnet is door den dichter Gerrit Achterberg afgestaan aan het Dagblad "Gooische Klanken", waarin het voor het eerst wordt afgedrukt).'
- De Vlaamsche gids* *De Vlaamsche gids* 30 (juni 1946), p. 397–399:
 [1] [606] 'Telefunken'
 [2] [569] 'N.V.'
 [3] [610] 'Intermédiaire'
 [4] [609] 'Volmacht'
 [5] [565] 'Spirogeet'
 [6] [564] 'Rina Ketty'
 * Noot onder de gedichten: 'Uit: "Existentie", te verschijnen bij Stols, Den Haag.'
- Apollo* *Apollo* 1.7 (juli 1946), p. 27 en p. 41:
 [1] [665] 'Herdenken'
 [2] [672] 'Doodslied'
- Vrij Nederland* *Vrij Nederland* 6 juli 1946, p. 9:
 [1] [709] '*Jezus schreef met zijn vinger in het zand*'
 * Geïllustreerd. Noot onder het gedicht: 'Uit de bundel "En Jezus schreef in het zand", die in het a.s. najaar bij Daamen's Uitgevers Mij. verschijnt.'
- De vrije kathedr* *De vrije kathedr* 17 juli 1946, p. 183:
 [1] [744] 'Twee sonnetten voor Spanje I'
 [2] [745] 'Twee sonnetten voor Spanje II'
 * Onder beide gedichten staat: '1946 GERRIT ACHTERBERG'.
- Ad interim* *Ad interim* 3 (juli/augustus 1946), p. 337–341:
 [1] [633] 'Dagboek'
 [2] [619] 'Kiem'
 [3] [620] 'Embryo'
 [4] [634] 'Slagveld'
 [5] [455] 'Soldaat'
 * [2] en [3] onder de gezamenlijke titel: 'Petertje'.
- Criterium* *Criterium* [4] (juli/augustus 1946), p. 506–509:
 [1] [732] 'Adam'
 [2] [717] 'Fotogram'
 [3] [719] 'Optiek'
 [4] [705] 'Mozaïek'
 [5] [711] 'Doornroosje'
 [6] [721] 'Ijssmassief'
 * Onder de gezamenlijke titel: 'Zes sonnetten'.

- De gids* *De gids* 109.III (augustus 1946), p. 65–67:
 [1] [662] 'Kristal'
 [2] [666] 'Afval'
 [3] [669] 'Maria'
 [4] [674] 'Aarzeling'
 [5] [675] 'Arceering'
- De Vlaamsche gids* *De Vlaamsche gids* 30 (augustus 1946), p. 548:
 [1] [454] 'Terreur'
 [2] [476] 'Mimicry'
 * Noot onder de gedichten: 'Uit: "Asyl", te verschijnen bij D.A. Daamen's u.m., Den Haag.'
- In de waagschaal* *In de waagschaal* 10 augustus 1946, p. 4:
 [1] [708] 'Avondmaal'
 * Noot onder het gedicht: 'Uit de bundel "En Jezus schreef in 't zand", die in het a.s. najaar bij Daamen's Uitgevers Mij. verschijnt.'
- Vrij Nederland* *Vrij Nederland* 28 september 1946, p. 4:
 [1] [754] 'Klerk'
 * Boven het gedicht is een illustratie afgedrukt.
- Tijd en taak* *Tijd en taak* 19 oktober 1946, p. 3:
 [1] [497] 'Triniteit'
 * Noot onder het gedicht: 'Uit de bundel "En Jezus schreef in 't zand", die in het a.s. najaar bij Daamen's Uitgevers-Mij. verschijnt.'
- De nieuwe stem* *De nieuwe stem* 1 (november 1946), p. 702–707:
 [1] [679] '4e dimensie 1'
 [2] [681] '4e dimensie 11'
 [3] [685] 'Tegenwoordigheid'
 [4] [686] 'Verrekijker'
 [5] [687] 'Continuïteit'
 [6] [696] 'Positie'
 [7] [700] 'Acrobate'
 * Onder de gezamenlijke titel: 'Verzen aan een gestorvene'.
- Ad interim* *Ad interim* 3 (december 1946), p. 529–530:
 [1] [467] 'Schrik'
 [2] [450] 'Ontbijt'
 [3] [490] 'Reglement'
 [4] [498] 'Geologie'
 * Onder de gezamenlijke titel: 'Asyl', en genummerd '1' t/m '1v'.
- Semaphore* *Semaphore* 1.1 (1946), p. 85:
 [1] [466] 'Lichtslag'
 [2] [447] 'Eigen zee'
 [3] [442] 'Zuur'
 * Dit nummer van *Semaphore* verscheen waarschijnlijk pas begin 1947.

- Apollo* *Apollo* 2 (januari 1947), p. 40:
[1] [663] 'Afscheid'
- Criterium* *Criterium* [5] (januari 1947), p. 27-33:
[1] [750] 'Verwildering'
[2] [604] 'Papyroline'
[3] [737] 'Kegelsnede'
[4] [761] 'Hoonte'
[5] [762] 'Autodroom'
[6] [763] 'Quadratuur'
[7] [764] 'Treinnymph'
[8] [727] 'Descartes'
[9] [765] 'Dief'
[10] [735] 'Olifant'
[11] [731] 'Sneeuw'
[12] [766] 'Democraat'
[13] [751] 'Auschwitz'
- Standpunte* *Standpunte* 2.1 (januari 1947), p. 33-39:
[1] [661] 'Duel'
[2] [670] 'Maria Magdalena'
[3] [671] 'Trance'
[4] [738] 'Kinderangst'
[5] [739] 'Het weer is goed'
[6] [740] 'Herzeling'
[7] [741] 'Dorp'
[8] [742] 'Lente'
[9] [743] 'Woestijn'
[10] [729] 'Beklemrecht'
[11] [725] 'Devaluatie'
[12] [728] 'Perpetuum mobile'
[13] [726] 'Regendroppels'
[14] [720] 'Proteïne'
[15] [722] 'Raster'
[16] [734] 'Zelfmoordenaar'
* Onder de gezamenlijke titel: 'Nieuwe gedichten'.
- Tijd en taak* *Tijd en taak* 11 januari 1947, p. 5:
[1] [746] 'Voor Spanje I'
[2] [747] 'Voor Spanje II'
* Boven de gedichten is een reproductie van het schilderij 'Het fusilleren van de opstandelingen op 3 mei 1808 te Madrid' van F. Goya (1746-1828) afgedrukt, met het onderschrift: 'In de sonnetten, die G. Achterberg ons wilde

afstaan ter publicatie, is sprake van den Spaansen schilder Goya. Wij reproduceren hierbij een van zijn beroemde schilderijen, waarin de verschrikkingen van de oorlog aangrijpend worden uitgebeeld. Het schilderij stelt voor het fusilleren van opstandelingen van Madrid op de 13e [sic] Mei 1808.'

- Vrij Nederland* *Vrij Nederland* 11 januari 1947, p. 15:
[1] [522] 'Typiste'
- Tijd en taak* *Tijd en taak* 25 januari 1947, p. 7:
[1] [704] 'Damascus'
* Onder het gedicht staat een toelichting bij het gedicht door J.G. B[omhoff].
- Columbus* *Columbus* 2 (januari/februari 1947), p. [108-109]:
[1] [499] 'Spreekuur'
[2] [768] 'Ovoïde'
[3] [769] 'Het meisje en de trom'
- Nederlandse bibliografie* *Nederlandse bibliografie* 90.1 (februari 1947), p. 7:
[1] [767] 'Draaideur'
* Bijzonder nummer t.g.v. het 25-jarig uitgeversjubileum van A.A.M. Stols.
- Ad interim* *Ad interim* 4 (april 1947), p. 134-138:
[1] [733] 'Dichtkunst'
[2] [772] 'Bruidegom'
[3] [664] 'Registratie'
[4] [773] 'Vendutie'
[5] [774] 'Winnetou'
[6] [775] 'Extemporeetje'
- Erica* *Erica* 2 (mei 1947), p. 188 en p. 192:
[1] [177] 'Paviljoen'
[2] [508] 'Directeur'
* Noot onder de gedichten: 'Uit een bundel in voorbereiding: "Asyl"'.
- Vrij Nederland* *Vrij Nederland* 14 juni 1947, p. 7:
[1] [723] 'Onheil'
- Centaur* *Centaur* 2 (1946-1947), p. 255-256:
[1] [626] 'Vestdijk'
[2] [755] 'Status nascendi'
[3] [736] 'Inflatie'
[4] [756] 'Status morendi'
* Het desbetreffende nummer (4/5/6) verscheen medio 1947.
- Pen en penseel* *Pen en penseel. Bijzonder nummer van Critisch bulletin uitgegeven in de zomer van 1947*, p. 223-225:
[1] [623] 'Hercules Seghers'
[2] [232] 'Jan Toorop'

[3] [723] 'Willink'

[4] [629] 'Bendien'

[5] [251] 'Vincent'

* In de afdeling 'Schrijvers over schilders'; voorafgaand aan de gedichten is de begeleidende brief van Achterberg afgedrukt.

Vrij Nederland

Vrij Nederland 26 juli 1947, p. 15:

[1] [776] 'Werkster'

Erica

Erica 2 (augustus 1947), p. 272:

[1] [279] 'H.v.B.'

Apollo

Apollo 2 (september 1947), p. 295:

[1] [668] 'Claude Monet'

Ad interim

Ad interim 4 (oktober 1947), p. 392-396:

[1] [74] 'De slaper en de dood'

[2] [780] 'Ectoplasma'

[3] [628] 'Mozes'

[4] [673] 'Diagnose'

[5] [781] 'Hangkast'

Kompas...

Kompas der Nederlandse letterkunde. Red. C. Eggink e.a. Amsterdam, 1947, p. 9-10:

[1] [730] 'Hameln'

[2] [712] 'Status quo'

* Op p. 8 is een portretfoto van Achterberg gereproduceerd en worden enkele bio- en bibliografische gegevens vermeld.

Podium

Podium 4 (oktober 1947), p. 15-17:

[1] [777] 'Veewagen 1945'

[2] [778] 'Atoombom'

[3] [770] 'Topaas'

Kroniek...

Kroniek van kunst en cultuur 8 (november 1947), p. 302 en p. 325:

[1] [782] 'Mamré'

[2] [757] 'Erker'

De groene Amsterdammer

De groene Amsterdammer 29 november 1947, p. 7:

[1] [779] 'Amethyst'

* Noot onder het gedicht: 'Uit een bundel in voorbereiding: Capriccio.'

Podium

Podium 4 (december 1947), p. 150-152:

[1] [452] 'Riool'

[2] [449] 'Zondag'

[3] [631] 'Vogel van waanzin'

[4] [632] 'Directeur'

[5] [419] 'Cel'

* Onder de gezamenlijke titel 'Asyl' en met de noot: 'Uit de binnenkort te verschijnen bundel "Asyl".'

Victor

Victor. Het boek der vrienden. Een literaire parade ter ere van Victor E. van Vriesland. [Red. M. Vasalis e.a.]. Amsterdam, [december] 1947, p. 91:

[1] [771] 'Foetus'

1948

Criterion

Criterion [6] (januari 1948), p. 8-10:

[1] [783] 'Overjarig'

[2] [784] 'Smaragd'

[3] [785] 'Reflexie'

Palaestra

Palaestra 2 (januari 1948), p. 59:

[1] [786] 'Risico'

[2] [787] 'Castrup'

Apollo

Apollo 3 (februari 1948), p. 70 en p. 80:

[1] [710] 'Creatie'

[2] [667] 'Diepgang'

Palaestra

Palaestra 2 (februari 1948), p. 83:

[1] [788] 'Sloot'

Vrij Nederland

Vrij Nederland 3 april 1948, p. 7:

[1] [792] 'Weerbericht'

[2] [789] 'Rath & Doodeheefver'

Criterion

Criterion [6] (mei 1948), p. 257-259:

[1] [791] 'Kermesse d'été'

[2] [790] 'Afreis'

Podium

Podium 4 (juli 1948), p. 616-618:

[1] [793] 'Euclides'

[2] [794] 'Verzoendag'

[3] [795] 'Ondertrouw'

[4] [796] 'Ban'

[5] [771] 'Foetus'

Podium

Podium 4 (augustus/september 1948), p. 690-691:

[1] [798] 'Robot'

[2] [748] 'Eelco'

Het woord

Het woord [3.3] (herfst 1948), p. 52-55:

[1] [801] 'Groeten uit Neede'

- [2] [802] 'Aanhalingstekens'
 [3] [803] 'Spellbound'
 [4] [799] 'Bruiloft'
- criterium* *criterium* [6] (oktober 1948), p. 581–583:
 [1] [804] 'Slagzij'
 [2] [805] 'Monogram'
 [3] [806] 'Reincultuur'
 [4] [807] 'Transplantatie'
- podium* *podium* 5 (1947–1948), *Vestdijkenummer* (17 oktober 1948), p. 26:
 [1] [800] 'Vestdijk'
- Ad interim* *Ad interim* 5 (november 1948), p. 385–386:
 [1] [812] 'Jean Giono'
 [2] [813] 'Leliën'
- criterium* *criterium* [6] (november/december 1948), p. 709–710:
 [1] [808] 'Oculair'
 [2] [809] 'Roltrap'
 [3] [810] 'Halo'
 [4] [811] 'Inclinatie'
- Kroniek...* *Kroniek van kunst en cultuur* 9 (december 1948), p. 335:
 [1] [758] 'Uiteindelijk'

1949

- Ad interim* *Ad interim* 6 (januari 1949), p. 17–19:
 [1] [814] 'Robot'
 [2] [815] 'Kindergraf'
- Ad interim* *Ad interim* 6 (februari 1949), p. 56–58:
 [1] [817] 'Spel'
 [2] [818] 'Verdemen'
 [3] [819] 'Asbelt'
- Vrij Nederland* *Vrij Nederland* 5 februari 1949, p. 7:
 [1] [816] 'Hoornik'
- De korenbeurs* *De korenbeurs* 1.1 (juli 1949), p. [4] en p. [8]:
 [1] [769] 'Het meisje en de trom'
 [2] [764] 'Treinnimf'
- Ad interim* *Ad interim* 6 (oktober 1949), p. 268–270:
 [1] [823] 'Gobelin'
 [2] [824] 'Pand'
 [3] [825] 'Huiszoeking'

Vrij Nederland *Vrij Nederland* 19 november 1949, Bijlage *Boek en wereld*, p. [5]:
[1] [837] 'Sneeuwvitje'

1950

- De gids* *De gids* 113.1 (januari 1950), p. 28–29:
[1] [826] 'Parhelium'
[2] [827] 'Mascotte'
- De nieuwe stem* *De nieuwe stem* 5 (februari 1950), p. 65–66:
[1] [830] 'Bloedwraak'
[2] [831] 'Ets'
[3] [832] 'Fructidor'
[4] [833] 'Nevelheim'
- Podium* *Podium* 6 (februari 1950), p. 65–67:
[1] [830] 'Bloedwraak'
[2] [835] 'Plastic'
[3] [838] 'Röntgen'
- Tijd en taak* *Tijd en taak* 4 februari 1950, p. 6:
[1] [839] 'Vroegkerk'
* Naast het gedicht staat een toelichting bij het gedicht door J.G. B[omhoff].
- Podium* *Podium* 6 (mei 1950), p. 290–291:
[1] [840] 'Maréchaussée'
[2] [841] 'Kloosterhofje van Fréjus'
[3] [834] 'Nabeeld'
- De gids* *De gids* 113.1 (juni 1950), p. 401–404:
[1] [828] 'Plexus solaris'
[2] [829] 'Vercors'
[3] [842] 'Chrysoliet'
[4] [843] 'Jeanne d'Arc'
- De Vlaamse gids* *De Vlaamse gids* 34 (september 1950), p. 539–541:
[1] [844] 'Avond'
[2] [845] 'Metronoom'
[3] [846] 'Velodroom'
- De nieuwe stem* *De nieuwe stem* 5 (oktober 1950), p. 545–548:
[1] [852] 'Ballade van de winkelbediende I'
[2] [853] 'Ballade van de winkelbediende II'
[3] [854] 'Ballade van de winkelbediende III'
[4] [851] 'Nachtvluucht'
[5] [850] 'Pastorale'
[6] [849] 'Zoekplaat'

- Podium* *Podium* 6 (oktober/november/december 1950), p. 538–540:
[1] [848] 'Vrijgezel'
[2] [847] 'Erfvijand'
[3] [836] 'Katalisator'

1951

- De gids* *De gids* 114.11 (december 1951), p. 365–366:
[1] [858] 'Droomlot'
[2] [862] 'Autoclaaf'

1952

- De gids* *De gids* 115.1 (januari 1952), p. 10–12:
[1] [861] 'Rivièra'
[2] [859] 'Nocturne'
[3] [860] 'Heraldiek'

- Podium* *Podium* 8 (maart/april 1952), p. 98–102:
[1] [866] 'Gehenna'
[2] [867] 'Grint'
[3] [868] 'Zeegezicht'
[4] [869] 'Tantalus'
[5] [870] 'Déjà-vu'
* Het desbetreffende nummer verscheen pas in juni 1952.

- De Vlaamse gids* *De Vlaamse gids* 36 (mei 1952), p. 270:
[1] [797] 'Sexoïde'
[2] [857] 'Hélicoptère'

- De Vlaamse gids* *De Vlaamse gids* 36 (juni 1952), p. 332:
[1] [855] 'Cartering'
[2] [856] 'Equinox'

- De gids* *De gids* 115.1 (juni 1952), p. 380–381:
[1] [863] 'Apostrophen'
[2] [864] 'Histologie'

- Podium* *Podium* 8 (juli/september 1952), p. 264–269:
[1] [904] 'Autisme'
[2] [905] 'Telex'
[3] [906] 'Cumuli'
[4] [907] 'Planimetrie'

[5] [908] 'Weerkunde'

[6] [909] 'Tuinbeeld'

* Het desbetreffende nummer verscheen pas medio januari 1953.

Singel 262

Singel 262. Zeventien dichters. Amsterdam, [november] 1952, p. 51:

[1] [865] 'Ontvoering'

* Tezamen met [803] 'Spellbound' (p. 49, met onderschrift: 'Overgenomen uit "Sneeuw witje"') en [833] 'Nevelheim' (p. 50, met onderschrift: 'Overgenomen uit "Mascotte"'); de gedichten worden voorafgegaan door een portret van Achterberg en een opgave van bio- en bibliografische gegevens (p. 48).

De gids

De gids 115.11 (november 1952), 365-369:

[1] [899] 'Vervaldag'

[2] [900] 'Souvenir'

[3] [901] 'Nachtpauwoog'

[4] [902] 'Conjugatie'

[5] [903] 'Acoustiek'

Schrijversalmanak...

Schrijversalmanak voor het jaar 1953. Red. C. Eggink/G. Sötemann. Amsterdam, [december 1952], p. 36:

[1] [910] 'Grafwinkel'

1953

Maatstaf

Maatstaf 1 (april 1953), p. 14 en p. 39-44:

[1] [912] 'Begravenis op Westduin'

[2] [895] 'Daggelder'

[3] [887] 'Ajalon'

[4] [888] 'Necrologie'

[5] [911] 'Ichthyologie'

[6] [893] 'Research'

[7] [894] 'Silhouet'

* Bij [3] staat als noot bij de titel: 'Jozua 10:12'.

Maatstaf

Maatstaf 1 (mei 1953), p. 100-102:

[1] [889] 'Myopie'

[2] [896] 'Clair-obscur'

[3] [891] 'Keldergat'

Maatstaf

Maatstaf 1 (juli 1953), p. 250-256:

[1] [886] 'Valuta'

[2] [898] 'Gorge de Loup'

[3] [897] 'Contrapunt'

[4] [892] 'En route'

[5] [890] 'Tracé'

- [6] [928] 'Baedeker'
 [7] [929] 'Topografie'
 * Onder de gezamenlijke titel: 'Zeven reisgedichten'.

- Maatstaf* *Maatstaf* 1 (augustus 1953), p. 285–287:
 [1] [930] 'Deïsme'
 [2] [932] 'Comptabiliteit'
 [3] [931] 'Rorschach'

- Maatstaf* *Maatstaf* 1 (september 1953), p. 350–364:
 [1] [913] 'Noordeinde'
 [2] [914] 'Gerzon'
 [3] [915] 'Galeries modernes'
 [4] [916] 'Bijenkorf'
 [5] [917] 'Liberty'
 [6] [918] 'HTM'
 [7] [919] 'Kerstmis'
 [8] [920] 'Gemeentereiniging'
 [9] [921] 'Du vieux Doelen'
 [10] [922] 'Innemie'
 [11] [923] 'Zieken'
 [12] [924] 'Nachtwaker'
 [13] [925] 'Schuddegeest'
 [14] [926] 'Leica'
 [15] [927] 'Passage'
 * Onder de gezamenlijke titel: 'Ode aan den Haag'.

- Maatstaf* *Maatstaf* 1 (oktober 1953), p. 439–452:
 [1] [871] 'Ballade van de gasfitter I'
 [2] [872] 'Ballade van de gasfitter II'
 [3] [873] 'Ballade van de gasfitter III'
 [4] [874] 'Ballade van de gasfitter IV'
 [5] [875] 'Ballade van de gasfitter V'
 [6] [876] 'Ballade van de gasfitter VI'
 [7] [877] 'Ballade van de gasfitter VII'
 [8] [878] 'Ballade van de gasfitter VIII'
 [9] [879] 'Ballade van de gasfitter IX'
 [10] [883] 'Ballade van de gasfitter X'
 [11] [884] 'Ballade van de gasfitter XI'
 [12] [885] 'Ballade van de gasfitter XII'
 [13] [881] 'Ballade van de gasfitter XIII'
 [14] [882] 'Ballade van de gasfitter XIV'
 * Onderaan p. 439 staat de voetnoot: 'Deze cyclus werd in opdracht van de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen geschreven en in het voorjaar van 1953 voltooid.'

- Nieuw Vlaams tijdschrift* *Nieuw Vlaams tijdschrift* 7 ([september of oktober] 1953), p. 1077–1081:
 [1] [933] ‘Stenografie’
 [2] [934] ‘Aurora’
 [3] [935] ‘Nostalgie’
 [4] [936] ‘Villégiatuur’
 [5] [937] ‘Tuinarchitect’
- Schrijversalmanak...* *Schrijversalmanak voor het jaar 1954*. Red. C. Eggink/G. Sötemann. Amsterdam, [november 1953], p. 35:
 [1] [937] ‘Tuinarchitect’

1954

- Dichters van degen tijd* *Dichters van degen tijd*. Red. D.A.M. Binnendijk. 19e dr., Amsterdam, 1954, p. 204:
 [1] [782] ‘Mamré’
 * Het betreft een door Achterberg gewijzigde versie van het gedicht.
- De gids* *De gids* 117.1 (januari 1954), p. 8–10:
 [1] [939] ‘Brood en stenen’
 [2] [940] ‘Buitengoed’
 [3] [938] ‘Mania religiosa’
- Maatstaf* *Maatstaf* 1 (februari 1954), p. 728:
 [1] [944] ‘Sympathicus’
- Wikor* *Wikor* 2 (februari 1954), p. 50:
 [1] [928] ‘Baedeker’
 * Op p. 51 staat een korte introductie van de dichter.
- Maatstaf* *Maatstaf* 1 (maart 1954), p. 769–771:
 [1] [945] ‘Tijdbarrière’
 [2] [946] ‘Flash-back’
 [3] [947] ‘Stenose’
- Vandaag* *Vandaag. Nieuw werk van Nederlandse en Vlaamse schrijvers*. Red. J. Romijn. Utrecht, april 1954, p. 60–61:
 [1] [943] ‘Hallucinatie’
 [2] [941] ‘Risico I’
 [3] [942] ‘Risico II’
- De gids* *De gids* 117.11 (juli 1954), p. 52:
 [1] [951] ‘Wandeling met tante’
- Maatstaf* *Maatstaf* 2 (juli/augustus 1954), p. 316–318:
 [1] [952] ‘Terra incognita’
 [2] [953] ‘Ad interim’
 [3] [954] ‘Lucifer’

- De gids* *De gids* 117.11 (december 1954), p. 391–392:
[1] [955] 'November'
-
- 1955
- Maatstaf* *Maatstaf* 2 (januari 1955), p. 702–703:
[1] [956] 'Aquarium'
- Liber amicorum...* *Liber amicorum Jac. van Hattum*. Red. G. den Brabander e.a. Amsterdam, 10 februari 1955, p. 12:
[1] [911] 'Jac. van Hattum'
* Gelegenheidsversie van [911] 'Ichthyologie'.
- Maatstaf* *Maatstaf* 3 (mei 1955), p. 72–73:
[1] [949] '4 Mei I'
[2] [950] '4 Mei II'
- De gids* *De gids* 118.1 (juni 1955), p. 347:
[1] [957] 'Longitude'
- Maatstaf* *Maatstaf* 3 (juni/juli 1955), p. 234–239:
[1] [959] 'Gravure'
[2] [960] 'Ebenhaëzer'
[3] [961] 'Komaf'
[4] [962] 'Litteken'
[5] [963] 'Station'
[6] [964] 'Fait accompli'
* Dit nummer werd grotendeels aan Achterberg gewijd ter gelegenheid van diens vijftigste verjaardag.
- Europa* *Europa* [1].1 (november 1955), p. 5:
[1] [965] 'Tabor'
[2] [966] 'Nebo'
* Onder de gezamenlijke titel: 'Twee bergen'.
- Schrijversalmanak...* *Schrijversalmanak voor het jaar 1956*. Red. B. Schierbeek/J. Walravens. Amsterdam, [december 1955], p. 10:
[1] [958] 'Cataclysmen'
* Onder het gedicht worden enkele bio- en bibliografische gegevens vermeld.
- Maatstaf* *Maatstaf* 3 (december 1955), p. 685–687:
[1] [967] 'Draaiboek'
[2] [968] 'Depersonalisatie'
[3] [848] 'Kaïn'
* Bij [3] staat als noot bij de titel: 'Nieuwe versie; zie voor de eerste *Voorbij de Laatste stad*, een bloemlezing uit zijn poëzie, 2e druk 1955, blz. 136.'

1956

De gids

De gids 119.11 (december 1956), p. 419-422:

- [1] [969] 'Kroondomein'
- [2] [970] 'Streekbelang'
- [3] [981] 'Zwevende claim'
- [4] [965] 'Tabor'

* Bij [1] staat als noot bij de titel: 'Dit vers maakt met de volgende drie gedichten deel uit van een cyclus "Spel van de wilde jacht", die in het voorjaar bij Em. Querido's Uitgeverij N.V. te Amsterdam verschijnt.'

1957

De gids

De gids 120.1 (januari 1957), p. 8-13:

- [1] [994] 'Watersnood'
- [2] [982] 'Dwingelo'
- [3] [983] 'Aanstalte'
- [4] [986] 'Potentieel'
- [5] [989] 'Cross-country'
- [6] [990] 'Hecate'

* Bij [1] staat als noot bij de titel: 'Maakt met de volgende vijf gedichten deel uit van een cyclus "Spel van de wilde jacht", die in het voorjaar bij Em. Querido's Uitgeverij N.V. te Amsterdam verschijnt.'

Maatstaf

Maatstaf 4 (januari 1957), p. 657-677:

'Proloog'

- [1] [979] 'Beau lieu'
- 'Uit het eerste bedrijf'
- [2] [980] 'Reservaat'
- [3] [971] 'Dryade'
- [4] [972] 'Jachttopziener'
- [5] [973] 'Diana'
- [6] [974] 'Huis knecht'
- [7] [975] 'Tuinbeeld'
- [8] [976] 'Tuinbaas'
- [9] [985] 'Recreatie'
- [10] [977] 'Rentmeester'
- 'Eerste entr'acte'
- [11] [988] 'Makelaar'
- 'Uit het tweede bedrijf'
- [12] [992] 'Onland'
- [13] [993] 'Horeb'
- 'Uit het derde bedrijf'
- [14] [995] 'Chauffeur'

[15] [996] 'Tweede meisje'

[16] [984] 'Reikwijdte'

[17] [1000] 'Theater'

[18] [1002] 'Zonneleen'

'Epiloog'

[19] [1008] 'Huisbewaarder'

'Sotternie'

[20] [1009] 'Mon trésor'

* Onder de gezamenlijke titel 'Spel van de wilde jacht', waarbij de volgende noot is geplaatst: 'Keuze uit een spoedig bij n.v. Em. Querido, Amsterdam te verschijnen cyclus.' De afdelingstitels staan steeds boven de erop volgende gedichten.

De Vlaamse gids

De Vlaamse gids 41 (februari 1957), p. 83–86:

[1] [987] 'Anaconda'

[2] [997] 'Sluitrede'

[3] [998] 'Hyade'

[4] [999] 'Refractie'

[5] [1005] 'Oreade'

[6] [1007] 'Isotopen'

[7] [978] 'Verslaggever'

* Onder [7] staat de noot: 'Uit een cyclus "Spel van de wilde jacht", die in het voorjaar bij Em. Querido's Uitgeverij n.v. te Amsterdam verschijnt.'

De gids

De gids 120.1 (maart 1957), p. 209–214:

[1] [991] 'Trivia'

[2] [966] 'Nebo'

[3] [1001] 'Rochade'

[4] [1003] 'Microscopie'

[5] [1004] 'Rollend materieel'

[6] [1006] 'Ultra montes'

1958

Maatstaf

Maatstaf 5 (februari 1958), p. 705–707:

[1] [1010] 'Memorandum'

[2] [1011] 'Tête à tête'

[3] [1012] 'Dies irae'

[4] [1013] '0.00'

* Onder de gezamenlijke titel: 'Ballade van de tijd'.

Maatstaf

Maatstaf 6 (mei/juni 1958), p. 242:

[1] [1014] 'Drieluikje voor Jany'

* Bijzonder nummer t.g.v. de zeventigste verjaardag van A. Roland Holst. Het gedicht staat in de rubriek 'Receptie'.

- De gids* *De gids* 121.1 (mei/juni 1958), p. 434:
 [1] [1014] 'Drieluikje voor Jany'
 * Bijzonder nummer t.g.v. de zeventigste verjaardag van A. Roland Holst.
 Het gedicht staat in de rubriek 'Receptie'.
-
- 1959
- Dromen met open ogen* *Dromen met open ogen. Bloemlezing uit de Nederlandse poëzie van de laatste vijftig jaar.*
 Red. A. Morriën. Amsterdam, 1959, p. 85:
 [1] [951] 'Wandeling met tante'
-
- 1961
- Maatstaf* *Maatstaf* 8 (maart 1961), p. 797-798:
 [1] [1015] 'Critische massa'
 [2] [848] 'Fall-out'
- Met geen PEN...* *Met geen PEN te beschrijven.* Red. N. Noordzij. Amsterdam, [oktober] 1961,
 p. 11-18:
 [1] [961] 'Komaaf'
 [2] [960] 'Eben-Haëzer'
 [3] [936] 'Villégiatuur'
 [4] [962] 'Litteken'
 [5] [935] 'Terminus'
 [6] [946] 'Flash-back'
 [7] [951] 'Wandeling met tante'
 * Onder de gezamenlijke titel: 'Longa palus', met daarbij de noot: 'lang dras-
 sig land'.
-
- 1962
- Maatstaf* *Maatstaf* 9 (februari 1962), p. 826-827:
 [1] [1016] 'Anti-materie'
 * Onder het gedicht staat de noot: 'Het laatst voltooide gedicht, in zijn nalatenschap aangetroffen.'

B Bibliografie van secundaire literatuur

- Aafjes, B. 'Achterberg (aantekeningen).' In: *Criterium* 1 (1940), p. 632–641.
* Over *Afvaart, Eiland der ziel* en *Dead end*.
** Gewijzigd en samengevoegd met 'De dichter van de sarcophaag' en 'Achterberg en het a-poëtische woord' ook in: Dez., *Gerrit Achterberg. De dichter van de sarcophaag. Aantekeningen bij zijn poëzie*.
- Aafjes, B. 'Achterberg en het a-poëtische woord.' In: *Den gulden winckel* 40.6–7 (1941), p. 16–17.
* Over *Osmose*.
** Gewijzigd en samengevoegd met 'Achterberg (aantekeningen)' en 'De dichter van de sarcophaag' ook in: Dez., *Gerrit Achterberg. De dichter van de sarcophaag. Aantekeningen bij zijn poëzie*.
- Aafjes, B. 'De dichter van de sarcophaag.' In: *Boekenschouw* 35 (1941), p. 221–223.
* Recensie van *Thebe*.
** Gewijzigd en samengevoegd met 'Achterberg (aantekeningen)' en 'Achterberg en het a-poëtische woord' ook in: Dez., *Gerrit Achterberg. De dichter van de sarcophaag. Aantekeningen bij zijn poëzie*.
- Aafjes, B. *Gerrit Achterberg. De dichter van de sarcophaag. Aantekeningen bij zijn poëzie*. [s-Gravenhage, 1943].
* Bewerking van 'Achterberg (aantekeningen)', 'Achterberg en het a-poëtische woord' en 'De dichter van de sarcophaag'.
** Ook in: *Cryptogamen*¹, p. [5]–35, *Cryptogamen*², p. v–xxvi.
*** Ook in: Dez., *De dichter van de sarcophaag en andere opstellen*. Baarn, 1989, p. 8–24.
- Aafjes, B./
Ed. Hoornik/
M. Vasalis 'Verkeerde keuze.' In: *Vrij Nederland* 19 januari 1946.
* Protest bij de toekenning van de Lucy B. en C.W. van der Hoogtprijs aan Ida Gerhardt.
** Reacties: M. Mok en M.H. v[an] d[er] Zeyde, '[Twee protesten tegen een protest.]'
- Abma, H.A. 'Ontmoetingen met Jezus in de taaltuin.' In: *Rondom het Woord* 28.4/29.1 (1986–1987), p. 63–70.
* Over o.a. [828] 'Plexus solaris'.
- Abma, H. 'Zien door een beslagen spiegel. Over Achterbergs "Ballade van de gasfitter"?' In: *Rondom het Woord* 33.4 (1991), p. 50–66.

- Achterberg-Hoornik* R.L.K. Fokkema/J. Lubbers (ed.), 'Misschien is 't me mogelijk hem te schrijven? De briefwisseling tussen Achterberg en Hoornik.' In: *Achterbergkroniek* 6.2 (1987), p. 1-20; 7.1 (1988), p. 19-33; 7.2 (1988), p. 19-40.
* Gewijzigd en samengevoegd ook als: Gerrit Achterberg, *Briefwisseling met Ed. Hoornik*. Ed. R.L.K. Fokkema. Amsterdam, 1990.
- Achterberg-Kamphuis* Gerrit Achterberg, *Briefwisseling met Gerrit Kamphuis*. Ed. R.L.K. Fokkema/G. Kamphuis. Amsterdam, 1987.
- Achterberg-Marsman* R.L.K. Fokkema/E.P.A. Lucas (ed.), "'Wij zien elkander zéker eens, heeft hij me nog geschreven.'" De briefwisseling tussen Achterberg en Marsman.' In: *Achterbergkroniek* 5.1 (1986), p. 3-45.
- Achterberg-Opperman* J.C. Kannemeyer (ed.), 'Die briefwisseling tussen D.J. Opperman en Gerrit Achterberg.' In: J.C. Kannemeyer, *Die bevestigende vlam. Opstelle en lesings oor die Nederlandse letterkunde*. Kaapstad etc., 1989, p. 138-149.
- Achterberg-Uitgevers* Gerrit Achterberg, *Briefwisseling met zijn uitgevers Bert Bakker, A.A. Balkema, C.A.J. van Dishoeck, A. Marja, A.A.M. Stols & Jan Vermeulen*. Ed. R.L.K. Fokkema/J. van der Vleuten. 2 dln, Amsterdam, 1989.
- Achterberg-Vestdijk* R.L.K. Fokkema e.a. (ed.), "'En zie ik je nog eens in Doorn?'" De brieven van S. Vestdijk aan Gerrit Achterberg.' In: *Achterbergkroniek* 5.2 (1986), p. 5-28.
- Achterberg-Visser* *De rentmeester en de administrateur. De briefwisseling tussen Gerrit Achterberg en Ab Visser*. Ed. J. van der Vleuten. 's-Gravenhage, 1989. Ab Visser cahiers 3.
- Achterberg-van Baak, J.C. 'Wat voor man was Gerrit Achterberg?' In: *NRC/Handelsblad* 20 januari 1989.
* Ook in: *Achterbergkroniek* 8.2 (1989), p. 10-14.
** Open brief aan K.L. Poll n.a.v. zijn recensie van W. Hazeu, *Gerrit Achterberg. Een biografie* in *NRC/Handelsblad* 16 december 1988.
- Achterberg in kaart* *Achterberg in kaart*. Red. B. Bakker e.a. Den Haag, 1971.
- Alexius, A.F.E. Zie: Daaldreef.
- Alphen, P.J.M. van 'Keyx of Orpheus? Gedachten bij Alkman en Achterberg.' In: *Hermeneus* 54 (1982), p. 365-369.
* Over o.a. [523] 'Orpheus'.
- Anbeek, T. 'Slordige dichters?' In: *Literatuur* 5 (1988), p. 326-331.
* Over o.a. [348] 'Thebe'.
- Anbeek, T. 'Jacht op de vonk der verzen en een vrouw.' In: Dez., *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur tussen 1885 en 1985*. Amsterdam, 1990, p. 177-180.

- Andreas, H. 'Gerrit Achterberg en meneer Jansen.' In: *Het nieuwe boek* 2 (1964), p. 104–107.
 * Recensie van *Verzamelde gedichten*.
 ** Ook in: Dez., *Verzameld proza*. Ed. G. Borgers e.a. Amsterdam, 1990, p. 637–640.
 *** Reactie: [Redactie], 'Het thema van Achterberg.' In: *Het nieuwe boek* 2 (1964), p. 224.
- Argotta, T.C. Zie onder: M.J.G. de Jong, *Bewijzen uit het ongerijmde*.
- Backer, F. de '[Recensie van *Afvaart*.]' In: *De Vlaamsche gids* 20 (1931–1932), p. 514.
- Backhuys, K.-J. 'Nogmaals het Danaïdenvat. Een geval van intellectuele strijd tussen Vestdijk en Achterberg.' In: *Achterbergkroniek* 6.1 (1987), p. 11–17.
 * Over [626] 'Vestdijk 1'.
 ** Reactie op: R. Schouten, 'Achterbergs kijk op Vestdijk.'
- Bakker, S.N. 'Achterbergs *Ballade van de gasfitter* en *Het proces* van Kafka.' In: *De nieuwe taalgids* 68 (1975), p. 48–57.
- Balk, F. 'Een boom van een vrouw.' In: *In dienst van de tekst. 17 Interpretaties van poëzie*. Red. C. Hamans e.a. Amsterdam, 1987, p. 9–13.
 * Over [971] 'Dryade'.
- Balk-Smit
 Duyzentkunst, F. 'Fysica en grammatica bij Achterberg.' In: *Achterbergkroniek* 3.1 (1984), p. 1–14.
 * Reacties: H.B.G. Casimir, 'Natuurwetenschap en dichtkunst' en F.R.W. Stolk, 'Woorden gloeiend' aaneengesmeed.'
- Balk-Smit
 Duyzentkunst, F. 'Scientific terms in magical poetry.' In: *Standing clear. A Festschrift for Reinder P. Meijer*. Red. J. Fenoulhet/T. Hermans. Londen, 1991, p. 101–108.
- Barendregt, H. 'Achterberg en het creatieve proces.' In: *Nieuw commentaar op Achterberg*, p. 86–100.
- Barendregt, H. 'De identiteit van Achterbergs geliefde.' In: *Maatstaf* 28.2 (1980), p. 27–32.
- Barendregt, H. 'De religieuze grondslag bij Gerrit Achterberg.' In: *Maatstaf* 28.7 (1980), p. 55–64.
- Barendregt, H. 'De protestantse achtergrond bij Achterberg.' In: *Achterbergkroniek* 2.2 (1983), p. 50–52.
- Barendregt, H. 'Is "woord" wel eens "Woord" bij Achterberg?' In: *Woordwerk* 3.4 (1985–1986), p. 10–15.
- Barendregt, H. 'Klank, woord en zin bij Achterberg. Een aantal losse opmerkingen.' In: *Woordwerk* 9.1 (1991), p. 51–58.
- Beekman, E.M. 'Let it be. The ergatic mode of netherlandic poetry and art.' In: *Restant* 18.1 (1990), p. 281–334.
 * Over Achterberg op p. 323–331.

- Begemann, N. *Victorine*. Amsterdam, 1988, p. 280–287.
- B[elder], [J.L.] d[e] ‘[Recensie van *Spel van de wilde jacht*.]’ In: *De periscoop* 8.4 (1957–1958), p. 3.
- Ber, M. [= M.B. Teipe] ‘De Pinksterprijs.’ In: *Gooische klanken* 31 mei 1946.
- Berg, R. van den ‘[Gedicht belicht.]’ In: *Icarus* 1.1 (1993), p. 28.
* Over [911] ‘Ichthyologie’.
- Berg, R. van den ‘[Gedicht belicht.]’ In: *Icarus* 3.3 (1995), p. 16–17.
* Over [930] ‘Deïsme’.
- Berger, P. ‘Medeplichtig met Achterberg.’ In: *Kentering* 6.2 (1964–1965), p. 15–25.
- Berger, P. ‘De dichter Gerrit Achterberg.’ In: *De syllabus* 6.5 (1966–1967), p. 88–89.
- Berger, P. ‘*Blauwzuur*. Posthume bundel van Gerrit Achterberg.’ In: *Het vaderland* 4 oktober 1969.
- B[erger], P. ‘Bert Bakker en de posthume bundel van Achterberg.’ In: *Aktueel* 17 (1969), p. 193–194.
* Recensie van *Blauwzuur*.
- B[ergh], H. [van den] ‘[Recensie van *Cenotaaf*.]’ In: *Propria cures* 16 januari 1954.
- Berkelmans, F. ‘Achterberg “doet” Golgotha.’ In: *Achterbergkroniek* 1.1 (1982), p. 28–40; 2.1 (1983), p. 17–26.
* Over [247–248–252] ‘Reiziger “doet” Golgotha’.
** Gewijzigd ook in: *Benediktijns tijdschrift voor evangeliese bezinning* 44.1 (1983), p. 13–34.
- Berkhemer, W. ‘Comptabiliteit en kristal.’ In: *Achterbergkroniek* 3.2 (1984), p. 33–38.
* Over [932] ‘Comptabiliteit’ en [662] ‘Kristal’.
- B[eversluis], M. ‘Ouwe koeien.’ In: *Elckerlyc* 2 (1938), p. 31–32.
* Over [222] ‘De dichter is een koe’.
* Reactie op: R. Houwink, ‘Parodieën.’
- Beversluis, M. ‘Moderne verzoeken.’ In: *De nieuwe gids* 55.1 (1940), p. 580–588.
* Recensie van o.a. *Eiland der ziel*.
- Beversluis, M. ‘Wie gaf toestemming tot het drukken van deze bederf-literatuur?’ In: *De misthoorn* 11 juli 1942.
* Over o.a. [222] ‘De dichter is een koe’.
- Beversluis, M. Zie ook: Epigoon.
- Bingley, W.F. Zie onder: [Anoniem], ‘Het mysterie-Achterberg’ (1963).

- Binnendijk, D.A.M. '[Recensie van *Osmose*.]' In: *Groot Nederland* 39.1 (1941), p. 390–394.
 * Ook in: Dez., *Gewikt, gewogen. Beschouwingen en critieken over moderne Nederlandsche poëzie*. Amsterdam, 1942, p. 107–113.
 ** Ook in: Dez., *Randschrift. Verzamelde critische beschouwingen*. Amsterdam, 1951, p. 120–123.
- Binnendijk, D.A.M. 'Ontelbaar in ontelbaarheid.' In: *Het vrije volk* 8 juni 1946.
 * Recensie van *Radar*.
- Binnendijk, D.A.M. 'Bezeten dichterschap.' In: *Nieuwe Rotterdamse courant* 13 maart 1954.
 * Recensie van *Cenotaaf, Ode aan den Haag* en *Ballade van de gasfitter*.
- Biografie* Zie: W. Hazeu, *Gerrit Achterberg. Een biografie*.
- B[itremieux], C. 'Van Eeden, Achterberg, Van der Plas.' In: *De nieuwe gids* 11 januari 1950.
 * Recensie van o.a. *Hoonte*.
- B[itremieux], C. '[Recensie van *Sneeuwwijje*.]' In: *De nieuwe gids* 17 januari 1951.
- B[itremieux], C. 'De cryptogamen van Gerrit Achterberg.' In: *De nieuwe gids* 3 oktober 1951.
 * Recensie van *Oude cryptogamen*.
- B[itremieux], C. 'Een nieuwe bundel Cryptogamen.' In: *De nieuwe gids* 16 januari 1955.
 * Recensie van *Cryptogamen 111*.
- B[itremieux], C. 'Het kryptische huwelijk.' In: *Hollands weekblad* 26 juli 1961.
 * Recensie van *Cryptogamen 4*.
- B[itremieux], C. 'Bij de dood van Gerrit Achterberg.' In: *Jeugd en cultuur* 7 (1961–1962), p. 145–151.
- Bloem, J.C. 'Vermoeide dichters.' In: *Den gulden winckel* 30 (1931), p. 132–133.
 * Recensie van o.a. *Afvaart*.
 ** Ook in: Dez., *Het onzegbare geheim. Verzamelde essays en kritieken 1911–1963*. Ed. H.T.M. van Vliet. Amsterdam, 1995, p. 511–515.
- Bloem, R. 'Kritisch lezen.' In: *De nieuwe stem* 19 (1964), p. 31–37.
- Bloem, R. 'Achterbergs *Verzamelde gedichten* of: het drama in de poëzie.' In: *Vrij Nederland* 25 januari 1964.
- Blom, N. van der 'De vis, symbool der oude christenen. Belangstelling bij schilders en dichters.' In: *Nieuwe Haagsche courant* 3 december 1955.
 * Over o.a. [956] 'Aquarium' en [497] 'Triniteit'.
- Blom, O. 'De metamorfose in Achterbergs gedicht "Orpheus".' In: *Argus* 1.4 (1992–1993), p. 25–28.
 * Over [523] 'Orpheus'.
- Boekenogen, H. 'Kanttekening bij "Reiziger "doet" Golgotha".' In: *'t Duikelaartje* 5 (1950), p. 4–5.
 * Over [247–248–252] 'Reiziger "doet" Golgotha'.

- Boer, T. de 'Filosofie en poëzie.' In: *Wending* 39 (1984), p. 537-542.
* Over o.a. [733] 'Dichtkunst'.
** Gewijzigd ook in: Dez., *Tamara A., Awater en andere verhalen over subjectiviteit*. Amsterdam, 1993, p. 71-79, o.d.t. 'Hartstocht en rede komen in contact'.
- Bokhove, N. Zie: J. Timmer/N. Bokhove.
- Bolhuis, A.J. *De aarde dekt hem toe. Een interpretatie van Gerrit Achterbergs Ballade van de gasfitter en Ode aan den Haag in het licht van de psychologie van C.G. Jung*. Den Haag, 1990.
* Diss. Nijmegen. Ook als handelsuitgave: Baarn, 1992.
- Bolhuis, A.J. 'De dichter van het vers, dat niet bedierf. Enige gedichten van Gerrit Achterberg in het licht van de analytische psychologie van C.G. Jung.' In: *Achterbergkroniek* 10.1 (1991), p. 29-40.
* Over [732] 'Adam', [797] 'Sexoïde' en [233] 'Grafchrift'.
- Bolhuis, A.J. 'Het vers, dat in u ligt. Enige gedichten van Gerrit Achterberg in het licht van de analytische psychologie.' In: *Jaarboek van de interdisciplinaire vereniging voor analytische psychologie* 8 (1992), p. 11-27.
* Over [706] 'Code' en [272-275-580] 'Zestien'.
- B[oltendal], [R.] 'Gerrit Achterberg's *Verzamelde gedichten*.' In: *Friese koerier* 11 januari 1964.
- B[omhoff], J.G. 'Damascus.' In: *Tijd en taak* 25 januari 1947.
* Over [704] 'Damascus'.
- Bomhoff, J.G. 'Over Gerrit Achterberg.' In: *Tijd en taak* 26 juni 1948.
* Recensie van *Commentaar op Achterberg*.
* Reactie: A. Marja, 'Christelijke critiek.'
- B[omhoff], J.G. 'Antwoord.' In: *Tijd en taak* 31 juli 1948.
* Reactie op: A. Marja, 'Christelijke critiek.'
- B[omhoff], J.G. 'Vroegkerk.' In: *Tijd en taak* 4 februari 1950.
* Over [839] 'Vroegkerk'.
- B[omhoff], J.G. 'Het raadsel der poëzie.' In: *Tijd en taak* 14 februari 1953.
* Recensie van *Mascotte*.
- Bonte, R. "Wie zag niet elke dag zijn eigen dode wenken?" De Tweede Wereldoorlog in het werk van Gerrit Achterberg.' In: *Literatuur* 10 (1993), p. 66-73.
- Bordewijk, F. 'Voortreffelijke trits Nederlandsche poëzie.' In: *Utrechtsch nieuwsblad* 8 juni 1946.
* Recensie van o.a. *Stof*.
** Ook in: Dez., *Kritisch proza*. Ed. D. Kroon. 's-Gravenhage, 1982, p. 16-18.
*** Ook in: Dez., *Verzameld werk*. Ed. P.H. Dubois/H. Scholten. 13 dln. Amsterdam 1982-1991. Dl. 12: *Kritisch proza*. Amsterdam, 1989, p. 37-39.

- Bordewijk, F. 'Openbare huldiging van letterkundigen.' In: *Utrechtsch nieuwsblad* 16 april 1949.
* Over o.a. *Commentaar op Achterberg*.
** Ook in: Dez., *Verzameld werk*. Ed. P.H. Dubois/H. Scholten. 13 dln. Amsterdam, 1982-1991. Dl. 12: *Kritisch proza*. Amsterdam, 1989, p. 302-305.
- Bordewijk, F. 'Nieuw werk van G. Achterberg en L. Vroman.' In: *Utrechtsch nieuwsblad* 18 februari 1950.
* Recensie van o.a. *Sneeuwitje*.
** Ook in: Dez., *Kritisch proza*. Ed. D. Kroon. 's-Gravenhage, 1982, p. 122-124.
*** Ook in: Dez., *Verzameld werk*. Ed. P.H. Dubois/H. Scholten. 13 dln. Amsterdam, 1982-1991. Dl. 12: *Kritisch proza*. Amsterdam, 1989, p. 388-391, o.d.t. 'Twee apart staande dichterfiguren'.
- Bordewijk, F. 'Achterberg in het Frans.' In: *Utrechtsch nieuwsblad* 5 juli 1952.
* Recensie van *Mascotte* en *Matière*, de vertaling van *Stof* door H. Breuker/F.J. Temple/F. Cariés (zie de Bibliografie van vertalingen).
** Ook in: Dez., *Kritisch proza*. Ed. D. Kroon. 's-Gravenhage, 1982, p. 182-186.
*** Ook in: Dez., *Verzameld werk*. Ed. P.H. Dubois/H. Scholten. 13 dln. Amsterdam, 1982-1991. Dl. 13: *Kritisch proza*. Amsterdam, 1991, p. 68-73.
- Bordewijk, F. 'Nog eenmaal muzisch appèl.' In: *Utrechtsch nieuwsblad* 27 maart 1954.
* Recensie van o.a. *Ode aan den Haag* en *Ballade van de gasfitter*.
** Ook in: Dez., *Kritisch proza*. Ed. D. Kroon. 's-Gravenhage, 1982, p. 226-228.
*** Ook in: Dez., *Verzameld werk*. Ed. P.H. Dubois/H. Scholten. 13 dln. Amsterdam, 1982-1991. Dl. 13: *Kritisch proza*. Amsterdam, 1991, p. 263-266.
- Bordewijk, F. 'Drie nieuwe bundels gedichten. Achterberg, Edinga en Landheer.' In: *Utrechtsch nieuwsblad* 17 juli 1954.
* Recensie van o.a. *Autodroom*.
** Ook in: Dez., *Verzameld werk*. Ed. P.H. Dubois/H. Scholten. 13 dln. Amsterdam, 1982-1991. Dl. 13: *Kritisch proza*. Amsterdam, 1991, p. 294-297, o.d.t. 'Achterberg, Edinga en Landheer'.
- Borel, H. '[Recensie van *Afvaart*].' In: *Het vaderland* 16 augustus 1931.
- Borgers, G. 'De verdwaalde medicijnman.' In: *Commentaar op Achterberg*, p. 9-20.
- Borgers, G. '...Om te getuigen van mijn bewondering. Documenten over de waardering van Achterbergs werk.' In: *Maatstaf* 11 (1963-1964) [*Achterberg-nummer*], p. 795-878.
- Borgers, G. Zie ook: J. Mulder.
- Bos, B. 'Het uiterste woord.' In: *De nieuwe linie* 4 januari 1964.
* Recensie van *Verzamelde gedichten*.

- B[ot], W.P. 'Speelse poëzie van Jac. v. Hattum. *Blaauwzuur* van Achterberg.' In: *Utrechtsch nieuwsblad* 30 oktober 1969.
- Bouwers, L.L. 'Een achtergebleven gedicht van Gerrit Achterberg.' In: *Nederlands dagblad* 24 oktober 1981.
* Recensie van *Achtergebleven gedichten*.
** Over o.a. [492] 'Ter Braak'.
- Braak, M. ter 'De Pythia duiden. Boutens' les aan de jongeren.' In: *Het vaderland* 3 maart 1940, ochtendblad.
* Recensie van *Eiland der ziel*.
** Ook in: Dez., *Verzameld werk*. Ed. M. van Crevel e.a. 7 dln. Amsterdam, 1949-1951. Dl. 7: *Kronieken*. Amsterdam, 1951, p. 501-506, o.d.t. 'De Pythia duiden. Gerrit Achterberg: *Eiland der ziel*'.
*** Ook in: *Nieuw commentaar op Achterberg*, p. 265-269.
- B[raak], M. t[er] 'Van Aafjes tot Achterberg.' In: *Het vaderland* 23 april 1940, avondblad.
* Recensie van o.a. *Dead end*.
** Ook in: Dez., *Over Dead end*. Reimerswaal, 1984.
- Braamse, Jac. 'Gerrit Achterberg.' In: *Groote schuur* (1945), p. 53-55.
* Ook in: Dez., *Legaat onder last. Gedichten*. Ed. F. van Wel e.a. Leiden, 1988, p. 63-66.
- Brandt, W. 'Spel van de wilde jacht.' In: *De Bussumse courant* 27 april 1957.
- Brandt, W. 'Twee dichters.' In: *De Bussumse courant* 15 april 1961.
* N.a.v. o.a. *Cryptogamen* 4.
- Brandt, W. 'Vergeetboek.' In: *De Bussumse courant* 30 december 1961.
* Gewijzigd ook in: Dez., *Keurschrift uit de hedendaagse Noord- en Zuid-Nederlandse letteren*. Amsterdam, [1964], p. 77-81.
- Brandt, W. 'Achterberg.' In: *Nieuwe Apeldoornse courant* 8 mei 1964.
* Recensie van *Verzamelde gedichten*.
- Brandt, W. 'Blaauwzuur.' In: *Goois nieuwsblad* 24 oktober 1969.
- B[reekveldt], W.F.G. 'Geheim achter gesloten deuren.' In: *Forum Academie* 11.8 (1956-1957), p. 5.
* Recensie van *Spel van de wilde jacht*.
- Brems, H. 'Gerrit Achterberg. Proteïne.' In: Dez., *De brekende sleutel*. Antwerpen etc., 1972, p. 25-30.
* Over [720] 'Proteïne'.
- Brems, H. 'De dichter is een koe (4).' In: Dez., *De dichter is een koe. Over poëzie*. Amsterdam, 1991, p. 59-63.
* Over [222] 'De dichter is een koe' en [210] 'Melknecht'.

- Breunesse, J. 'Over Gerrit Achterberg, "Henri Rousseau".' In: *Achterbergkroniek* 12.1 (1993), p. 20–25.
* Over [230] 'Henri Rousseau'.
- Brockway, J. 'The trumpets of the word. A translator's note on the poetry of Gerrit Achterberg.' In: *Odyssey review* 1 (1961), p. 240–245.
* Zie ook de Bibliografie van vertalingen.
- Brockway, J. 'Walking fable.' In: *De gids* 125.1 (1962) [*In memoriam-nummer*], p. 217–222.
- Brockway, J. 'And death shall have no dominion. On the poetry of Gerrit Achterberg.' In: *P.E.N. international* 13.2 (1962), p. 62–68.
* Zie ook de Bibliografie van vertalingen.
- Brockway, J. 'At a loss for words: Achterberg in English.' In: *Dutch crossing* nr. 12 (1980), p. 51–55.
* Over o.a. [259] 'Woord'.
** Gewijzigd ook in: *Escape* 4 (1971–1972), p. 166–171, o.d.t. 'On translating the poetry of Gerrit Achterberg'.
*** Zie ook de Bibliografie van vertalingen.
- Brouwer, M. 'Varianten van "Microben".' In: *Achterbergkroniek* 4.1 (1985), p. 31–35.
* Over [624] 'Microben' en [630] 'Microben (variant)'.
- Brouwers, J. '*Spel van de wilde jacht*. Een drieluik van Gerrit Achterberg.' In: *Het laatste nieuws* 2 oktober 1957.
- Brouwers, J. 'Poëzie als een toverformule. Gerrit Achterberg.' In: *Het laatste nieuws* 25 januari 1962.
- B[ruinsma], J. 'Een andere Achterberg.' In: *De Gelderlander* 20 november 1969.
* Recensie van *Blauwzuur*.
- Bruijn, P.G. de 'Achterberg compleet? Over de historisch-kritische Achterberg-editie.' In: *Achterbergkroniek* 14.1 (1995), p. 30–44.
- Bruijn, P.G. de "'Mijn gedichten zijn niet zo voor de openbaarheid". Over de publicatie-geschiedenis van Achterbergs werk.' In: *De Gerrit Achterberg-collectie van de Stads- of Atheneumbibliotheek te Deventer*. Red. F. van Wijk. Amsterdam, 1996, p. 7–18. Polyptychon 1.
- Bruijn, P. de 'De wilde jacht op Het Bureau.' In: *De parelduiker* 2.3 (1997), p. 67–70.
* Reactie op: E.P. Veltkamp, 'Beerta's Bureau en Achterberg'.
- Büch, B. 'Gesol met werk van Achterberg.' In: *Het parool* 13 februari 1981.
* Recensie van *Achtergebleven gedichten*.
- Büch, B. 'Achterberg.' In: *Maatstaf* 35 (1987), p. 69–74.
- Buddingh', C. 'Rondom drie dichters.' In: *Morks magazijn* 44 (1942), p. 19–22.
* Recensie van o.a. *Thebe*.

- Buddingh, G.P.F. 'Achterberg, een der groten?' In: *Op den uitkijk* 27 (1953-1954), p. 363.
* Reactie op: C. Rijnsdorp, '[Recensie van o.a. *Cenotaaf*.]'.
** Ingezonden brief, met naschrift van C. Rijnsdorp.
- Buitendijk, W.J.C. 'Rijkdom en schoonheid in Achterberg's poëzie.' In: *Trouw* 2 oktober 1948.
* Recensie van *Commentaar op Achterberg*.
** Ook in: Dez., *Op den keper beschouwd. Essays*. Kampen, 1951, p. 142-145, o.d.t. 'Achterberg op het podium'.
- B[uitendijk], W.J.C. 'Illusie sterker dan het leven.' In: *Trouw* 10 maart 1951.
* Recensie van *Mascotte*.
- B[urch], [P.] v[an]
d[en] '[Recensie van *Stof*.]' In: *Podium* 2 (1945-1946), p. 159-160.
- B[uskes], J.J. 'Twee gedichten van Gerrit Achterberg.' In: *In de waagschaal* 24 februari 1962.
* Reactie op: J.A. van Nie, 'Gerrit Achterberg in memoriam.'
- Buskes, J.J. 'Koopman in oudroest.' In: *Voorlopig* 5 (1973), p. 352-353.
* Ook in: Dez., *Terzijde. 'Glorie en uitschot van het beelal'. 76 Persoonlijke kanttekeningen*. Wageningen, 1978, p. 64-65.
- Buskes, J.J. 'Deïsme.' In: Dez., *Gedichten die mij vergezellen*. Kampen, [1976], p. 32-33.
* Over [930] 'Deïsme'.
- Buskes, J.J. 'Triniteit.' In: Dez., *Gedichten die mij vergezellen*. Kampen, [1976], p. 34-35.
* Over [497] 'Triniteit'.
- Buuren, M. van 'De omweg van Achterberg.' In: *Achterbergkroniek* 4.1 (1985), p. 53-58.
* Over [831] 'Ets'.
** Ook in: Dez., *Verschuivingen, verdichtingen. Essays*. Amsterdam, 1993, p. 101-106.
- Buuren, M. van 'Een gebouw of een tapijtje? Naar aanleiding van Gerrit Achterbergs "Mozes".' In: *De gids* 149.11 (1986), p. 837-843.
* Over [628] 'Mozes'.
** Ook in: Dez., *Verschuivingen, verdichtingen. Essays*. Amsterdam, 1993, p. 107-117, o.d.t. 'Een zwangere Mozes'.
- Buuren, M. van 'Symbolen bij Achterberg.' In: *Achterbergkroniek* 8.2 (1989), p. 16-41.
* Over [982] 'Dwingelo'.
** Ook in: Dez., *Verschuivingen, verdichtingen. Essays*. Amsterdam, 1993, p. 118-138.
- Calis, P. 'Gerrit Achterberg, dichter over wie de meningen sterk verdeeld zijn.' In: *De Gooi- en Eemlander* 26 maart 1957.
- Calis, P. 'Gerrit Achterberg of het afscheid van de mythe.' In: *Algemeen handelsblad* 3 juni 1961.
* Recensie van *Cryptogamen* 4.

- C[alis], P. 'Vergeetboek van Achterberg.' In: *Algemeen handelsblad* 22 maart 1962.
- Calis, P. 'Verstarring en vernieuwing bij Gerrit Achterberg.' In: *De gids* 125.1 (1962), p. 63-67.
* Over *Vergeetboek*.
- C[alis], P. 'Poetry.' In: *Delta* 5.2 (1962-1963), p. 79-81.
- Calis, P. 'Bij de dood van Achterberg.' In: *De gids* 125.1 (1962) [*In memoriam-nummer*], p. 170-178.
- Calis, P. 'Achterberg: poëzie als isolement en bevrijding.' In: *Maatstaf* 11 (1962-1963), p. 756-766.
* Ook in: Dez., *Daling van temperatuur. 12 Nederlandse dichters 1890-1960*. Den Haag, 1964, p. 97-108, o.d.t. 'Gerrit Achterberg 1905-1962'.
- Campert, J.R.Th. '[Recensie van *Afvaart*.]' In: *Nieuwe Rotterdamsche courant* 27 mei 1933, avondblad.
- Campert, J. '[Recensie van *Eiland der ziel*.]' In: *Elsevier's maandschrift* 50.11 (1940), p. 375-376.
- Cantens, L. Zie: Prof.
- Carrasquer, F. 'Quelques exemples de traduction du poète néerlandais Gerrit Achterberg à l'espagnol.' In: *Levende talen* nr. 235 (1966), p. 370-390.
* Gewijzigd ook in: *Levende talen* nr. 434 (1988), p. 523-530, o.d.t. 'Traducción "poética" de la poesía'.
** Zie ook de Bibliografie van vertalingen.
- Casimir, H.B.G. 'Natuurwetenschap en dichtkunst. Een reactie.' In: *Achterbergkroniek* 3.2 (1984), p. 39-42.
* Reactie op: F. Balk-Smit Duyzentkunst, 'Fysica en grammatica bij Achterberg.'
** Reactie: F.R.W. Stolk, 'Woorden gloeiend' aaneengesmeed.'
- Charles, J.B. 'De derde dichter van de achtste dag.' In: *Commentaar op Achterberg*, p. 21-46.
- Charles, J.B. 'Human interest over Gerrit Achterberg.' In: *Juffrouw Idastraat* 11 7.2 (1981), p. 7-18.
* Reactie: G. Kamphuis, 'Een gedicht van Gerrit Achterberg "te erotisch"?'
- Charles, J.B. Zie ook: W.H. Nagel.
- Closset, F. 'Gerrit Achterberg.' In: *Tijdschrift voor levende talen* 28 (1962), p. 310-313.
- Coetzee, J.M. 'Achterberg's *Ballade van de gasfitter*. The mystery of I and you.' In: *PMLA* 92 (1977), p. 285-296.
* Ook in: Dez., *Doubling the point. Essays and interviews*. Ed. D. Attwell. Cambridge (Mass.) etc., 1992, p. 69-90.
** Zie ook de Bibliografie van vertalingen.

- Commentaar op
Achterberg* *Commentaar op Achterberg. Opstellen van jonge schrijvers over de poëzie van Gerrit
Achterberg.* Red. F. Sierksma. 's-Gravenhage, 1948.
* Bevat:
G. Borgers, 'De verdwaalde medicijnman', p. 9-20.
J.B. Charles, 'De derde dichter van de achtste dag', p. 21-46.
J. Emmens, 'Slachtoffer van een schilderij', p. 47-58.
A. Marja, 'Symbool en paradox', p. 59-112.
P. Rodenko, 'Don Quichot in het schimmenrijk', p. 113-150.
F. Sierksma, 'Poëzie als ernst', p. 151-210.
G. Sötemann, 'Notities bij het lezen van Achterberg', p. 211-224.
J. Vermeulen, 'Orpheus in Niemandland', p. 225-246.
A. Wadman, 'Humor op leven en dood', p. 247-257.
** Zie ook onder de afzonderlijke auteurs.
*** Fotografische herdruk: Utrecht, 1979.
- Cornets de
Groot, R.A. 'Het nieuwe Thebe.' In: *Kentering* 7.3 (1965-1966), p. 43-48.
* Over o.a. *Thebe*.
** Ook in: Dez., *Open ruimte*. Den Haag, 1967, p. 31-43.
*** Reactie: A.L. Sötemann, 'Achtergronden bij enkele critici.' In: *De nieuwe
taalgijs* 61 (1968), p. 101-108. Reactie hierop: R.A. Cornets de Groot, 'Söte-
manspraak weerlegd.' In: *Raam* nr. 44 (1968), p. 53-56.
- Cornets de
Groot, R.A. 'Formules.' In: *Raam* nr. 39 (1967), p. 79-87.
* Over [962] 'Litteken'.
** Ook in: Dez., *Labirinteeek*, p. 157-166.
*** Reactie: J. Kruithof, 'A=A, maar B is géén b.' In: *Raam* nr. 42 (1968),
p. 63-64. Met naschrift van R.A. Cornets de Groot.
- Cornets de
Groot, R.A. *Labirinteeek*. Den Haag, 1968, p. 139-191.
* Bevat, o.d.t. 'Vier opstellen over Gerrit Achterberg':
'Het afwijkend sonnet bij Achterberg', p. 139-147.
'Een dubbelseej bij Achterbergs Dwingelo', p. 149-155.
'Besproken plaats', p. 169-191.
'Formules', p. 157-166.
** 'Een dubbelseej bij Achterbergs Dwingelo' over [982] 'Dwingelo'.
*** 'Formules' eerder in: *Raam* nr. 39 (1967), p. 79-87.
- Cornets de
Groot, R.A. 'Achterberg en de alchemie.' In: *De syllabus* 10.1 (1970-1971), p. 14-16.
* Over *Spel van de wilde jacht*.
- Cornets de
Groot, R.A. 'Achterberg als hermetist.' In: Dez., *Contraterrein*. 's-Gravenhage etc., 1971,
p. 25-40.
* Over *Spel van de wilde jacht*.
- Cornets de
Groot, R.A. 'Girl picture album foldout.' In: *Raam* nr. 94 (1973), p. 56-60.
* Over de afdeling 'Zestien' in *Existentie*.
** Ook in: Dez., *Striptease. Een anti-essay*, p. 21-27, o.d.t. 'Pin up'.

- Cornets de Groot, R.A. 'Een zoete meid.' In: *Raam* nr. 101 (1974), p. 41-43.
 * Over de afdeling 'Zestien' in *Existentie*.
 ** Ook in: Dez., *Striptease. Een anti-essay*, p. 27-32.
 *** Ook in: Dez., *Kritisch akkoord 1975*. Red. H. van Gorp e.a. Brussel etc., 1975, p. 7-12.
- Cornets de Groot, [R.A.] *Striptease. Een anti-essay*. 's-Gravenhage, 1980, p. 21-42.
 * Over de afdeling 'Zestien' in *Existentie*.
 ** Bevat, o.d.t. 'Girl picture album foldout':
 'Pin up', p. 21-27.
 'Een zoete meid', p. 27-32.
 'Over de compositie van zestien', p. 32-42.
 *** 'Pin up' ook in: *Raam* nr. 94 (1973), p. 56-60, o.d.t. 'Girl picture album foldout'.
 **** 'Een zoete meid' ook in: *Raam* nr. 101 (1974), p. 41-43 en in: *Kritisch akkoord 1975*. Red. H. van Gorp e.a. Brussel etc., 1975, p. 7-12.
- Cossee, E. Zie onder: W. Kusters, 'Ketenen tekenen.'
- Cromphout, F. 'Notities over "experimentele" dichtkunst.' In: *Nova et vetera* 40 (1962-1963), p. 398-413.
- Daaldreef [= A.F.E. Alexius] 'Gerrit Achterberg.' In: *Ons erfdeel* 3.3 (1959-1960), p. 18-20.
- Damman, B. 'De wedergeboorte van de stad.' In: *Achterbergkroniek* 6.1 (1987), p. 36-39.
 * Over *Ode aan den Haag*.
- Dangin, M. 'Gerrit Achterberg. Geen poëtisch blauwzuur.' In: *Vooruit* 8 januari 1970.
 * Recensie van *Blauwzuur*.
 ** Ook in: *Het vaderland* 10 januari 1970.
- Deel, T. van 'Achterbergs schaatsenrijder.' In: *Achterbergkroniek* 2.2 (1983), p. 33-38.
 * Over [421] 'Schaatsenrijder'.
 ** Ook in: Dez., *Als ik tekenen kon. Essays*. Amsterdam, 1992, p. 64-70, o.d.t. 'Over zijn strenge cirkels heengebogen. "Schaatsenrijder" van Gerrit Achterberg'.
- Deel, T. van 'Een wrak van plastic.' In: *Achterbergkroniek* 3.2 (1984), p. 43-46.
- Dekker, A.J. 'Zo begon het...' In: *De gids* 125.1 (1962) [*In memoriam-nummer*], p. 180-183.
 * Ook in: *Literair akkoord* 7. Red. A. den Besten e.a. Utrecht, [1963], p. 40-42.
- Dekker, T. 'Bij een prent van Steinlen.' In: *Achterbergkroniek* 2.1 (1983), p. 12-15.
 * Over [155] 'De verdronkenen'.
- Dekker, T. 'Spellbound: gedicht en film.' In: *Achterbergkroniek* 11.1 (1992), p. 1-11.
 * Over o.a. [803] 'Spellbound'.
- Delden, J. van '[Recensie van *Doornroosje*.]' In: *Winschoter courant* 26 juli 1947.

- Delden, J. van 'Recensie van *Ballade van de gasfitter* en *Ode aan den Haag*.' In: *Winschoter courant* 11 februari 1954.
- Deluy, H. 'Un poète hollandais: Gerrit Achterberg.' In: *La rue* nr. 4 (1952), p. [20–21].
* Zie ook de Bibliografie van vertalingen.
- D'haen, C. 'Beschouwingen over Gerrit Achterberg.' In: *Dietsche warande en belfort* 51 (1951), p. 223–235.
* Gewijzigd en samengevoegd met 'Verzameld werk van Achterberg' ook in: Dez., 'De paradox als een der centrale aspecten van Achterbergs barokstijl'.
- D'haen, C. 'Gerrit Achterberg.' In: *Dietsche warande en belfort* 54 (1954), p. 188.
* Recensie van *Cenotaaf*.
- D'haen, C. 'Verzameld werk van Achterberg.' In: *Dietsche warande en belfort* 55 (1955), p. 230–233.
* Recensie van *Cryptogamen* 111.
** Gewijzigd en samengevoegd met 'Beschouwingen over Gerrit Achterberg' ook in: Dez., 'De paradox als een der centrale aspecten van Achterbergs barokstijl'.
- D'haen, C. 'De paradox als een der centrale aspecten van Achterbergs barokstijl.' In: *Nieuw kommentaar op Achterberg*, p. 113–119.
* Bewerking van 'Beschouwingen over Gerrit Achterberg' en 'Verzameld werk van Achterberg'.
- Diels, G. 'Commentaar op Achterberg.' In: *Het woord* [3.3] (1948), p. 42–51.
* Recensie van *Commentaar op Achterberg*.
** Ook in: Dez., *Het ongerijmde. Essays*. Amsterdam, 1952, p. 174–189.
- Diemer, W. 'Sterrenkunde.' In: Dez., *Leven met gedichten. Interpretatorische essays*. Delden, [1964], p. 64–73.
* Over [982] 'Dwingelo'.
- Diemer, W. 'Bespreking met het niets.' In: Dez., *Leven met gedichten. Interpretatorische essays*. Delden, [1964], p. 97–99.
* Over [309] 'Wachtwoord'.
- Diemer, W. *Mijn herinneringen aan Gerrit Achterberg*. Groningen, [1985].
- Dinaux, C.J.E. '[Recensie van *Eurydice*² en *Doornroosje*].' In: *Haarlems dagblad* 10 januari 1948.
- Dinaux, C.J.E. '[Recensie van *Mascotte*].' In: *Haarlems dagblad* 14 april 1951.
- Dinaux, C.J.E. '*Spel van de wilde jacht*. Laatste bundel van Achterberg.' In: *Haarlems dagblad* 31 augustus 1957.
- Dinaux, C.J.E. 'Gerrit Achterberg ter jacht.' In: *Het boek van nu* 11.2 (1957–1958), p. 43.
* Recensie van *Spel van de wilde jacht*.

- Dinaux, C.J.E. 'Gerrit Achterberg.' In: Dez., *Gegist bestek. Benaderingen en ontmoetingen*. 3 dln. 's-Gravenhage, 1958. Dl. 1, p. 170-179.
* Gewijzigd ook in: Dez., *Herzien bestek. Met dertig schijversportretten*. Amsterdam, [1974], p. 203-217.
- Dinaux, C.J.E. 'In memoriam Achterberg. Steeds was hij de tijd een strofe voor.' In: *Haarlems dagblad* 18 januari 1962.
- Dinaux, C.J.E. 'Gerrit Achterberg, zoals ik hem kende en las.' In: *Maatstaf* 11 (1963-1964) [*Achterberg-nummer*], p. 748-768.
- Dinaux, C.J.E. 'Verzamelde gedichten van Gerrit Achterberg.' In: *Gelders dagblad* 28 maart 1964.
* Ook in: *Arnbemsche courant* 28 maart 1964.
** Ook in: *Haarlems dagblad* 28 maart 1964, o.d.t. 'Poëzie van de hoogste orde'.
- Dinaux, C.J.E. 'Achterbergs *Blauwzuur*.' In: *Ons erfdeel* 13 (1969-1970), p. 104-105.
- Dinaux, C.J.E. *Levend verleden. Literaire herinneringen*. 's-Gravenhage, 1981, p. 132-136.
- Doel, H.G. van den 'Gerrit Achterberg, goochelaar of tovenaar?' In: *Maatstaf* 13 (1965-1966), p. 803-820; p. 865-882.
* Gewijzigd ook in: H. van den Doel, *Zingen als een gek*, p. 31-63.
- Doel, H.G. van den 'Achterbergs voorland.' In: Dez., *Creatief gedichten lezen. Analyses van moderne poëzie*. Meppel, 1968, p. 67-79.
* Over [706] 'Code'.
- Doel, H. van den *Zingen als een gek. Het verschijnsel Gerrit Achterberg als mens met een handicap, dichter en mysticus*. Culemborg, 1995.
- Doeselaar, F. van/
L. Paris "'Ik kwam een vrouw tegen van J. Bendien". Over "Potlood" van Gerrit Achterberg.' In: *Achterbergkroniek* 5.2 (1986), p. 37-43.
* Over [629] 'Potlood'.
** Reactie: G. Otterloo, 'En toen zij voorbij was kende ik lichaam en ziel.'
- Domselaar, K. van 'Een misleidend manifest.' In: *Achterbergkroniek* 4.2 (1985), p. 43-46.
* Over *Blauwzuur*.
- Donker, A. '[Recensie van o.a. *Afvaart*].' In: *De stem* 12 (1932), p. 421-425.
- Donker, A. 'De jongste generatie en de werkelijkheid.' In: *De stem* 20 (1940), p. 260-269.
* Recensie van *Afvaart* en *Eiland der ziel*.
** Ook in: Dez., *Hannibal over den Helicon? Een nieuwe dichtergeneratie en haar werkelijkheid*. Arnhem, 1940, p. 76-87, o.d.t. 'G. Achterberg'.
- Donker, A. 'Vragen bij Achterbergs dichterschap.' In: *Critisch bulletin* 13 (1946), p. 403-410.
- Donker, A. 'Gedichten van Gerrit Achterberg, die stralen als sterren in de nacht.' In: *Het vrije volk* 24 december 1946.

- Donker, A. 'Misbruik van poëzie.' In: *Critisch bulletin* 15 (1948), p. 490–495.
* Recensie van *Commentaar op Achterberg*.
- Donker, A. 'In den beginne, nadien, hiernamaals.' In: *Critisch bulletin* 16 (1949), p. 496–504.
* Recensie van o.a. *Hoonte*.
** Het gedeelte over Achterberg ook in: *Nieuw kommentaar op Achterberg*, p. 270–273.
- [Donker, A.] 'Achterbergs bekroning.' In: *Critisch bulletin* 17 (1950), p. 284–285.
* Over de toekenning van de P.C. Hooftprijs en over *Sneeuwwitje*.
- Donker, A. 'Het geloof der Muzelmannen.' In: *Critisch bulletin* 21 (1954), p. 107–112.
- Donker, A. 'Het experiment van den gasfitter.' In: *Critisch bulletin* 21 (1954), p. 160–167.
* N.a.v. *Oude Cryptogamen, Mascotte, Cenotaaf, Autodroom, Ode aan den Haag en Ballade van de gasfitter*.
- Donker, A. 'De dichter Gerrit Achterberg.' In: *De nieuwe stem* 12 (1957), p. 349–353.
* Over *Spel van de wilde jacht*.
- Donker, A. 'Het volstreckte op aarde.' In: *De gids* 125.1 (1962) [*In memoriam-nummer*], p. 193–195.
- Donker, A. 'Standbeeld.' In: *Maatstaf* 11 (1963–1964) [*Achterberg-nummer*], p. 731–736.
* Over [502] 'Standbeeld'.
- Donker, A. 'Gerrit Achterberg, een dichterleven.' In: *De nieuwe stem* 18 (1964), p. 497–499.
* Recensie van *Verzamelde gedichten*.
- Dooren, F. van 'Achterbergs Orpheus en Dante.' In: *Hermeneus* 51 (1979), p. 222–223.
* Over [523] 'Orpheus'.
** Reactie op: W. Kassies, 'Stukjes antiek bij G. Achterberg' en A.F. Ruitenbergh-de Wit, 'Achterberg en de antieke wereld'.
*** Reactie: A.F. Ruitenbergh-de Wit, 'Reactie op het bovenstaande.' In: *Hermeneus* 51 (1979), p. 224.
- D[oorne], J. v[an] '[Recensie van *En Jezus schreef in 't zand*].' In: *Ontmoeting* 2 (1946–1947), p. 46.
- D[oorne], [J.] v[an] '*Cenotaaf*.' In: *Trouw* 7 november 1953.
- D[oorne], [J.] van 'Achterberg. Verzameld Werk.' In: *Trouw* 11 april 1964.
* Recensie van *Verzamelde gedichten*.
- Doorne, K. van 'De dichter en U.' In: *Vrouwenpost* 18 januari 1947, p. 30–31.
* Recensie van *Energie*.
- D[oornebal], J.T. 'Dichter Achterberg overleden.' In: *Hervormde kerkbode van de classis Harderwijk* 27 januari 1962.
* Ook in: Dez., *Overpeinzingen van een pelgrim*. Utrecht, 1980, p. 132–135 o.d.t. 'Gerrit Achterberg en zijn leven'.
** Ook in: *De hoeksteen* 12.5–6 (1983), p. 18–20.

- Dresden, S. 'Horizontale poëzie.' In: *Nieuw kommentaar op Achterberg*, p. 9–28.
- Dubois, P.H. '[Recensie van *Cryptogamen*.]' In: *Klaverendrie* 10 (1947), p. 837.
- Dubois, P.H. 'De mythe van Sneeuwvitje. Nieuwe gedichten van Gerrit Achterberg.' In: *De spectator* 12 mei 1950.
* Recensie van *Sneeuwvitje*.
- Dubois, P.H. 'Gerrit Achterberg, dichter van het woord.' In: *Het vaderland* 23 april 1955.
* Recensie van *Voorbij de laatste stad*.
- Dubois, P.H. 'Een dichtkunst van niveau.' In: *Het vaderland* 8 juni 1957.
* Recensie van o.a. *Spel van de wilde jacht*.
- Dubois, P.H. 'Poëzie van Gerrit Achterberg en Guillaume van der Graft.' In: *Het vaderland* 8 juli 1961.
* Recensie van o.a. *Cryptogamen 4*.
- Dubois, P.H. 'Achterberg overleden. Een der groots[t]e dichters uit gehele Nederlandse poëzie.' In: *Het vaderland* 18 januari 1962.
- Dubois, P.H. 'Fataliteit van thematiek in Achterbergs dichterschap.' In: *Het vaderland* 27 januari 1962.
* Recensie van *Vergeetboek*.
- Dubois, P.H. 'Het fenomenale dichterschap van Gerrit Achterberg.' In: *Het vaderland* 1 februari 1964.
* Recensie van *Verzamelde gedichten*.
- Duinkerken, A. van 'Cytherea voorbij.' In: *De gemeenschap* 7 (1931), p. 363–372.
* Recensie van o.a. *Afvaart*.
** Over o.a. [65] '*Aan het roer dien avond stond het hart*'.
- Duinkerken, A. van 'Jonge dichtkunst in 1939. Opmerkelijke bundels.' In: *De tijd* 7 januari 1940.
* Recensie van o.a. *Eiland der ziel*.
- D[uinkerken], A. v[an] 'Helicon hernieuwd.' In: *De gemeenschap* 16 (1940), p. 296–306.
* Recensie van o.a. *Dead end*.
- Duinkerken, A. van 'Over nieuwe poëzie. Gerrit Achterberg.' In: *De tijd* 16 maart 1941.
* Recensie van *Osmose*.
- Dupont, H.C.E. Zie onder: M.J.G. de Jong, *Bewijzen uit het ongerijmde*.
- Dijkhuis, R. '*Blaauwzuur*, gedichten van Gerrit Achterberg.' In: *Winschoter courant* 18 oktober 1969.
- Elemans, J. 'Drie literaire prijzen. Meesterprijs voor Gerrit Achterberg.' In: *De tijd/De Maasbode* 23 december 1959.
* Over de toekenning van de Constantijn Huygensprijs.

- Elemans, J. 'Verzamelde gedichten van Gerrit Achterberg. Onthulling van een mysterie.' In: *Brabants dagblad* 22 februari 1964.
* Ook in: *Nieuwe Eindhovense krant* 2 maart 1964.
- Elshout, G. Zie onder: T. van der Geest.
- Elshout, R. 'Het lek gedicht. Een poging tot interpretatie van Achterbergs *Ballade van de gasfitter*.' In: *Bzulletin* nr. 104 (1982-1983), p. 20-28 en p. 88.
- Elst, J. van der 'G. Achterberg (1905-1962).' In: *Momente in die Nederlandse letterkunde*. Red. J. van der Elst. Pretoria etc., 1988, p. 476-485.
- Emmens, J. 'Slachtoffer van een schilderij.' In: *Criterium* [5] (1947), p. 255-259.
* Over o.a. *Cryptogamen*.
** Ook in: *Commentaar op Achterberg*, p. 47-58.
- Engelman, J. 'Grafverlangen in warenhuis.' In: *De tijd* 13 maart 1954.
* Recensie van *Ode aan den Haag*.
- Engelman, J. 'Het zakelijk woordgebruik.' In: *De tijd* 26 juni 1954.
* Recensie van *En Jezus schreef in 't zand'*.
- Ent, H. van der 'Vocalise bij Achterberg.' In: *Achterbergkroniek* 5.2 (1986), p. 32-36.
- Epigoon [= M. Beversluis] 'Koeien!' In: *Elckerlyc* 1 (1937), p. 320.
* Over [222] 'De dichter is een koe'.
** Reactie: R. Houwink, 'Parodieën.'
- E[y], H.R. 'Dichterlijke onvrijheid.' In: *Propria cures* 22 mei 1954.
* Recensie van *Autodroom*.
** Ook in: *Amsterdams tijdschrift voor letterkunde* 2 (1954-1955), p. 69-72, o.d.t. 'De strijd om de vorm'.
- Eysselsteijn, B. van 'Achterberg: grote dichter van verscheurde menselijkheid.' In: *Haagsche courant* 18 januari 1962.
- Fens, K. 'Vergeetboek, bundel van Gerrit Achterberg.' In: *De tijd/De Maasbode* 30 december 1961.
* Over [955] 'November', [961] 'Komaf', [1012] 'Dies irae' en [956] 'Aquarium'.
- Fens, K. 'Het eenzaam avontuur van een groot dichter.' In: *De tijd/De Maasbode* 19 januari 1962.
- Fens, K. 'Micro- en macro-poëzie. Bundels van Pierre Kemp en Gerrit Achterberg.' In: *Vrij Nederland* 10 februari 1962.
* Recensie van o.a. *Vergeetboek*.
** Ook in: Dez., *De eigenzinnigheid van de literatuur. Opstellen en kritieken*. Amsterdam, 1964, p. 103-109.

- F[ens], K. 'Achterberg.' In: *De tijd/De Maasbode* 14 april 1962.
* Recensie van *De gids* 125.1 (1962) [*In memoriam-nummer*], p. 161–256.
- Fens, K. 'Verzamelde gedichten van Gerrit Achterberg. Problemen bij een uitgave.' In: *De tijd/De Maasbode* 8 februari 1964.
- Fens, K. 'Een apothekerspraatje.' In: *Merlyn* 4 (1966), p. 413–415.
* Over [49] 'Drievoudig verbond'.
- Fens, K. 'De onoverwinnelijke gasfitter.' In: *Raster* 2 (1968–1969), p. 157–170;
3 (1969–1970), p. 197–208.
* Over o.a. *Ballade van de gasfitter*.
** Ook in: Dez., *Tussentijds. Essays*. Bilthoven, 1972, p. 116–143.
*** Ook in: Dez., *Voetstukken. Een keuze uit de essays 1964–1980*. Amsterdam, 1991, p. 105–129.
- Fens, K. 'Nagelaten bundel van Gerrit Achterberg.' In: *De volkskrant* 11 oktober 1969.
* Recensie van *Blauwzuur*.
- Fens, K. 'Gedicht voor twee personen.' In: *De volkskrant* 19 mei 1980.
* Over [960] 'Eben Haëzer' en [852–854] 'Ballade van de winkelbediende'.
** Ook in: Dez., *Oliver Hardy als denker. En andere opstellen*. Amsterdam, 1982, p. 250–255.
- Fens, K. 'Achtergebleven.' In: *De standaard* 9 januari 1981.
* Recensie van o.a. *Achtergebleven gedichten*.
- Fens, K. 'Optellen en aftrekken.' In: *De volkskrant* 20 november 1981.
* Over [932] 'Comptabiliteit'.
** Ook in: *Achterbergkroniek* 1.1 (1982), p. 25–27.
- Fens, K. "'Hetzelfde woordgebruik en handgebaar'." In: *De volkskrant* 3 december 1984.
* Over o.a. [961] 'Komaf' en [938] 'Mania religiosa'.
** Ook in: *Achterbergkroniek* 4.1 (1985), p. 25–30.
*** Ook in: Dez., *Een gedicht verveelt zich niet. Over poëzie*. Amsterdam, 1987, p. 55–61.
- Fens, K. 'Waarover moet het gaan?' In: *De volkskrant* 24 november 1989.
* Over [733] 'Dichtkunst'.
** Ook in: Dez., *Die dag lasen wij niet verder. Opstellen*. Amsterdam, 1996, p. 28–31.
- Fens, K. 'Handel en wandel.' In: *De volkskrant* 7 september 1990.
* Over [930] 'Deïsme'.
** Ook in: Dez., *Die dag lasen wij niet verder. Opstellen*. Amsterdam, 1996, p. 45–48.

- Fens, K. 'De dichter als de ene leerling.' In: *De volkskrant* 24 februari 1995.
 * Over [933] 'Stenografie'.
 ** Ook in: Dez., *Die dag laszen wij niet verder. Opstellen.* Amsterdam, 1996, p. 143-146.
- F[okkema], R.L.K. 'Gerrit Achterberg 1905-1962.' In: *Pharetra* 17.8 (1962), p. 4-7.
- Fokkema, R.L.K. 'De varianten van *Vergeetboek*.' In: *Maatstaf* 11 (1963-1964) [*Achterberg-nummer*], p. 771-786.
- Fokkema, R.L.K. '*Blauwzuur* van Achterberg vormt schril contrast met ander werk.' In: *Trouw* 17 september 1969.
- Fokkema, R.L.K. *Varianten bij Achterberg*. 2 dln. Amsterdam, 1973.
 * Diss. Amsterdam. Tweede, gewijzigde druk: Amsterdam, 1980.
- Fokkema, R.L.K. 'Van bloem naar woord.' In: *Achterbergkroniek* 1.1 (1982), p. 22-24.
- Fokkema, R.L.K. 'Gerrit Achterberg.' In: *Kritisch lexicon van de moderne Nederlandstalige literatuur*. Red. A. Zuiderent e.a. Houten/Groningen, 1980- (oktober 1983, p. 1-14).
- Fokkema, R.L.K. 'De gelegenheid maakt de dichter. Over "Dodenherdenking" van Gerrit Achterberg.' In: *Dit is de vreugd die langer duurt... Opstellen aangeboden aan Prof. dr. W. Blok*. Red. F. Berndsen/J.J.A. Mooij. Groningen, 1984, p. 151-158.
 * Over [949-950] 'Dodenherdenking'.
 ** Ook in: *Achterbergkroniek* 4.1 (1985), p. 36-44.
- Fokkema, R.L.K. 'Trappen van zekerheid. Over "Zeiltocht" van Gerrit Achterberg.' In: *Traditie en vernieuwing. Opstellen aangeboden aan A.L. Sötemann*. Red. W.J. van den Akker e.a. Utrecht etc., 1985, p. 246-255.
 * Over [193] 'Zeiltocht'.
- Fokkema, R.L.K. '*Blauwzuur* als editorisch probleem.' In: *Achterbergkroniek* 4.2 (1985), p. 12-25.
- Fokkema, R.L.K. 'Gerrit Achterberg 1905-1962.' In: *'t Is vol van schatten hier...* 2 dln. Amsterdam, 1986. Dl. 2: *Nederlandse literatuur na 1940 tentoongesteld in het Letterkundig Museum*, p. 30-32.
 * Gewijzigd ook in: G. Achterberg, *Symbolen worden tot cymbalen. Een bloemlezing uit zijn gedichten*. Ed. R.L.K. Fokkema. Amsterdam, 1991, p. 5-10, o.d.t. 'Inleiding'.
- Fokkema, R.L.K. 'Het ene woord het andere proberend. Over de kladjes van Gerrit Achterberg.' In: *Achterbergkroniek* 10.1 (1991), p. 1-20.
- Fokkema, R.L.K. Zie ook onder: J. Weitjens en [Anoniem], 'Het mysterie-Achterberg' (1963).
- Fontein, J. '[Brief aan de redactie.]' In: *Merlyn* 1.4 (1962-1963), p. 70.
 * Reactie op: H.U. Jessurun d'Oliveira, 'Bericht uit het hiervoormals.'

- Freriks, K. 'Inktzwart lover loopt over grijze paden. Friedrich Hölderlin en Gerrit Achterberg.' In: *Achterbergkroniek* 9.1 (1990), p. 1-12.
- G. '[Recensie van *Sintels*.]' In: *De telex* 11 juni 1945.
- G., B. '[Recensie van *Energie*.]' In: *Perspectieven van wordende cultuur* 14.3 (1947), p. 24.
- Geest, T. van der 'Meekijken over de schouder. Poging tot het achterhalen van Achterberg's dichterlijke procédé.' In: *Spektator* 1 (1971-1972), p. 204-221.
* Reactie: G. Elshout, 'Achterberg, micro of macro?' In: *Spektator* 1 (1971-1972), p. 284-288.
- Gerits, J. 'De dichter als ontwerper van zijn (on)begrensd bestaan. De eindigheidservaring in de naoorlogse Nederlandse poëzie.' In: *Handelingen Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 42 (1988), p. 109-118.
- Gerits, J. 'De eindigheidservaring in de poëzie van Gerrit Achterberg, Jos de Haes en Hugues C. Pernath.' In: *Over literatuur en filosofie. Grensgevallen en gevallen grenzen*. Red. R. Duhamel. Leuven etc., 1995, p. 69-77. Literatuur in veelvoud 8.
- Gerrit Achterberg* *Gerrit Achterberg*. Red. D. Wolters e.a. 's-Gravenhage etc., 1981. Schrijvers prentenboek 21.
- De gids* *De gids* 125.1 (1962) [*In memoriam-nummer*], p. 161-256.
* Bevat:
P. Calis, 'Bij de dood van Achterberg', p. 170-178.
A.J. Dekker, 'Zo begon het...', p. 180-183.
R. Houwink, 'De jaren 1925 tot 1931', p. 183-186.
A. Roland Holst, 'Ontmoeting binnen de tijd', p. 186-188.
V.E. van Vriesland, 'Mijn herinnering aan Achterberg', p. 188-191.
S. Vestdijk, 'Een verkenning in de tuin', p. 191-193.
A. Donker, 'Het volstreekte op aarde', p. 193-195.
P.J. Meertens, 'Zoon van zijn land', p. 195-198.
A. Middeldorp, 't Woord heeft het laatste woord', p. 198-202.
P. Rodenko, 'Dichter en boer', p. 202-206.
G. Sötemann, 'Leren lezen', p. 206-209.
B. Voeten, 'Drie momenten - drie facetten', p. 209-213.
S. Vinkenoog, 'Verloren in de tijd', p. 213-217.
J. Brockway, 'Walking fable', p. 217-222.
** Zie ook onder de afzonderlijke auteurs.
- Gier, J. de 'Piëtistische invloed op Achterberg' In: *Achterbergkroniek* 2.2 (1983), p. 39-49.
- Gier, J. de 'Achterbergs "Triniteit": Drieëenheid en drieëenheid.' In: *Spektator* 13 (1983-1984), p. 391-404.
* Over [497] 'Triniteit'.
- Gier, J. de 'Christelijke aspecten in de poëzie van Gerrit Achterberg' In: *Woordwerk* 2.4 (1985-1986), p. 26-39.

- Gier, J. de 'Over en vóór de Jabbok.' In: *Achterbergkroniek* 9.2 (1990), p. 45–56.
* Over [235] 'Over de Jabbok'.
- Gier, J. de 'Gerrit Achterberg: "van dood in dood gegaan".' In: *Jaarboek van de interdisciplinaire vereniging voor analytische psychologie* 8 (1992), p. 27–41.
- Gier, J. de 'Ons in u voltrokken lot. Veralgemening in de poëzie van Achterberg.' In: *Achterbergkroniek* 13.1 (1994), p. 31–45.
- Gier, J. de 'Gerrit Achterberg: eeuwigheid in plaats van tijd.' In: *Theologia reformata* 38 (1995), p. 274–297.
- Gilfillan, F.R. 'Folkloristische aspecte van Achterberg se *Spel van de wilde jacht*.' In: *Standpunte* 22.4 (1969), p. 54–61.
- G[lasius], Y.H. 'De weigering beteekent winst. Doodsgedachte in verzen van Gerrit Achterberg.' In: *Het dagblad* 5 februari 1947.
- Gorris, G. 'Cryptogamen. Poëzie van Gerrit Achterberg.' In: *Het Binnenhof* 4 maart 1947.
- Govaart, Th. 'Niet te beslechten strijd.' In: *De nieuwe eeuw* 16 januari 1954.
* Recensie van *Cenotaaf, Ode aan den Haag en Ballade van de gasfitter*.
- Govaart, Th. 'Nog op tijd voor daarnet.' In: *De nieuwe eeuw* 15 mei 1954.
* Recensie van o.a. *Autodroom*.
- Govaart, Th. 'Achterberg – Klant – Rodenko. Vier "Maatstaf"-deeltjes.' In: *De nieuwe eeuw* 11 september 1954.
* Recensie van o.a. *En Jezus schreef in 't zand*⁵.
- Govaart, Th. 'De tovermacht van het woord.' In: *De nieuwe eeuw* 26 februari 1955.
* Recensie van *Cryptogamen* 111.
- Govaart, Th. 'Ontslag voor de manische huisbewaarder.' In: *De nieuwe eeuw* 28 september 1957.
* Recensie van *Spel van de wilde jacht*.
- Govaart, Th. 'Van magie tot mystiek?' In: *Streven* 11 (1957–1958), p. 1078–1081.
* Recensie van *Spel van de wilde jacht*.
- Govaart, Th. 'Vrouw, woord en God. Over de poëzie van Gerrit Achterberg.' In: *Kultuurleven* 29.1 (1962), p. 21–35.
* Recensie van *Cryptogamen* 4.
- Govaart, Th. '[Recensie van o.a. *Vergeetboek*.]' In: *Adelbert* nr. 5 (mei 1962), p. 73.
- Govaart, Th. 'Monument en in ontwikkeling.' In: *Kultuurleven* 31 (1964), p. 206–215.
* Recensie van o.a. *Verzamelde gedichten*.
- Govers, A.J. 'Liefde als opgave.' In: *De nieuwe stem* 15 (1960), p. 539–546.
- Govers, A.J. 'Gerrit Achterberg en de psychiatrie.' In: *Bzzlletin* nr. 79 (1980–1981), p. 29–38.

- Govers, A.J. 'Asylgedichten, waarom een uitzondering.' In: *Achterbergkroniek* 4.2 (1985), p. 37-42.
* Over o.a. *Blauwzuur*.
** Reactie op: W.M. Visser, 'Het glas trekt een cirkel om de wijn in zichzelf.'
- Govers, A.J. 'Het afnemend erotisch gehalte van Achterbergs gedichtenbundels.' In: *Komplot voor een vijftiger*. Red. E. Cossee/A. Swertz. Utrecht, 1988, p. 50-52.
- 's-Gravesande, G.H. 'Nog steeds veel bundels verzen.' In: *Het vaderland* 5 oktober 1941, ochtendblad.
* Recensie van o.a. *Thebe*.
- Gr[eshoff], [J.] '[Recensie van *Afvaart*].' In: *Groot Nederland* 31.11 (1933), p. 86-87.
* Reactie op: [M.] N[i]hoff, '[Recensie van *Afvaart*].'
- Groot, J.H. de 'Bescheiden dichter, die licht om de onrust van zijn vrienden. Op bezoek bij Gerrit Achterberg.' In: *Het vrije volk* 2 juli 1948.
- Groot, J.H. de 'Bij een vers van Gerrit Achterberg.' In: *De hervormde kerk* 6 oktober 1956.
* Over [776] 'Werkster'.
- G[root], J.H. d[e] '[Recensie van *Spel van de wilde jacht*].' In: *Hervormd Nederland* 15 maart 1958.
- Groot, J.H. de 'In memoriam Gerrit Achterberg.' In: *Hervormd Nederland* 17 februari 1962.
- Haan, J. den 'De dichter Achterberg vijftig jaar.' In: *Utrechtsch nieuwsblad* 14 mei 1955.
- Haan, J. den 'Het spel van de te wilde jacht.' In: *Utrechtsch nieuwsblad* 31 augustus 1957.
* Recensie van *Spel van de wilde jacht*.
- Haan, J. den 'Traditie en humor.' In: *De syllabus* [1.6] (1961-1962), p. 45-48.
- H[aa]ntjes, [J.] 'De dichter en de dood.' In: *In de waagschaal* 27 mei 1949.
* N.a.v. *Doornroosje*.
- Haantjes, J. '[Recensie van o.a. *Ode aan den Haag* en *Ballade van de gasfitter*].' In: *De hervormde kerk* 16 januari 1954.
- Haantjes, J. 'Bij een gedicht van Gerrit Achterberg.' In: *De hervormde kerk* 18 september 1954.
* Recensie van *En Jezus schreef in 't zand*.
** Over o.a. [708] 'Avondmaal'.
- Haimon, P. 'Apart dichter, ongewoon taalkunstenaar. Nederlandse letteren verloren Gerrit Achterberg.' In: *Dagblad van Noord Limburg* 3 februari 1962.
* Ook in: *Maas- en Roerbode* 3 februari 1962, o.d.t. 'Bij de dood van Gerrit Achterberg'.
- Haimon, P. '*Verzamelde gedichten* van G. Achterberg.' In: *Dagblad voor Noord-Limburg* 11 januari 1964.
* Ook in: *Limburgs dagblad* 15 januari 1964; *Maas- en Roerbode* 18 januari 1964.

- Ham, L. van den '[Recensie van *Eurydice*².]' In: *De gids* 110.I (1947), p. 134-135.
- [Ham, L. van den] '[Recensie van *Doornroosje*.]' In: *De gids* 111.II (1948), p. 72.
- Ham, L. van den '[Recensie van *En Jezus schreef in 't zand*.]' In: *De gids* 111.II (1948), p. 147.
- Hamans, C. 'Sweet sixteen. Over "Zestien 1-v" van Gerrit Achterberg.' In: *In dienst van de tekst. 17 Interpretaties van poëzie*. Red. C. Hamans e.a. Amsterdam, 1987, p. 35-43.
* Over [272-275-580] 'Zestien'.
- Hamans, C. Zie ook onder: M.J.G. de Jong, *Bewijzen uit het ongerijmde*.
- Hanssens, D. 'Deïsme.' In: Dez., *De ruimte van het volledige leven. Over de religiositeit van de poëzie*. Averbode etc., 1993, p. 207-223.
* Over [930] 'Deïsme'.
- Harten, J. 'Herinneringen aan Gerrit Achterberg, makelaar in spookhuizen.' In: *Dát was nog eens lezen! 2. Negenentwintig schrijvers en dichters van Querido over boeken uit hun jeugd*. Amsterdam, 1987, p. 42-50.
- Haverkate, J. 'Gerrit Achterberg in Oost Nederland.' In: *Tubantia* 10 oktober 1987.
* Samengevoegd met 'Een man tussen twee vuren, zo voelde hij zich' en 'Achterhoek als keerpunt' ook als: Dez., 'Man tussen twee vuren'.
- Haverkate, J. 'Een man tussen twee vuren, zo voelde hij zich.' In: *Tubantia* 17 oktober 1987.
* Samengevoegd met 'Gerrit Achterberg in Oost Nederland' en 'Achterhoek als keerpunt' ook als: Dez., 'Man tussen twee vuren'.
- Haverkate, J. 'Achterhoek als keerpunt.' In: *Tubantia* 24 oktober 1987.
* Samengevoegd met 'Een man tussen twee vuren, zo voelde hij zich' en 'Gerrit Achterberg in Oost Nederland' ook als: Dez., 'Man tussen twee vuren'.
- Haverkate, J. 'Man tussen twee vuren.' In: J. Haverkate/A.L. Sötemann, *Gerrit Achterberg in Oost Nederland*. Enschede, 1987, p. 7-31. Twentse literaire cahiers 1.
* Samenvoeging van 'Gerrit Achterberg in Oost Nederland', 'Een man tussen twee vuren, zo voelde hij zich' en 'Achterberg als keerpunt'.
- Hazeu, W. 'Het verzamelde dichtwerk van Achterberg. Is er sprake van een verminkt dichterschap?' In: *Delftsche courant* 6 februari 1964.
* Recensie van *Verzamelde gedichten*.
** Ook in: *Diagram* 1.4 (1963-1964), p. 90-92.
- Hazeu, W. 'Gerrit Achterberg, een biografie in woord en beeld. "De volgende regel, dat is altijd de moeilijkste".' In: *Vrij Nederland* 10 mei 1980.
* Gewijzigd ook als: Dez., *Gerrit Achterberg. Een biografische schets*. Apeldoorn, 1982.

- Hazeu, W. 'Curieus basismateriaal van een bezeten dichter.' In: *Hervormd Nederland* 14 februari 1981.
* Recensie van *Achtergebleven gedichten*.
- Hazeu, W. *Gerrit Achterberg*. Culemborg, 1984. Literaire leesbundels.
* Bevat luistercassette.
- Hazeu, W. *Gerrit Achterberg. Een biografie*. Amsterdam, 1988. Open Domein 18.
* Derde, gewijzigde druk: Amsterdam, 1989.
- Hazeu, W. 'Achterberg en de psychiatrie.' In: *De Vlaamse gids* 73.6 (1989), p. 28–31.
- Hazeu, W. 'Het debuut van Achterberg.' In: *Het oog in 't zeil* 8.1 (1990–1991), p. 63.
- Hazeu, W. 'Achterberg, Slauerhoff en daarna.' In: *Woordwerk* 14.2 (1996), p. 11–15.
- Heerikhuizen, F.W. van 'Nieuwe bundel van Gerrit Achterberg.' In: *Het boek van nu* 1 (1947), p. 30–31.
* Recensie van *Doornroosje*.
- Heerikhuizen, F.W. van 'Beklemd tussen aarde en hemel. Een poging tot plaatsbepaling voor het werk van Gerrit Achterberg.' In: Dez., *In het kielzog van de romantiek. Studies over nieuwe Nederlandse poëzie*. Bussum, 1948, p. 130–157.
- Heerikhuizen, F.W. van 'Licht op een duistere dichter.' In: *Nieuwe Rotterdamse courant* 18 december 1948.
* Recensie van *Commentaar op Achterberg*.
- Heerikhuizen, F.W. van 'Gerrit Achterberg als dichter van deze tijd.' In: *Wending* 6 (1951), p. 223–228.
* Over [301] 'Nadood'.
- Heeroma, K.H. 'Variaties op het thema "dichterschap".' In: *Eltheto* 94 (1939–1940), p. 94–95.
* Recensie van o.a. *Eiland der ziel*.
- Heestermans, H. 'Lexicografie en poëzie. Is Achterberg een lexicografisch dichter?' In: *Achterbergkroniek* 13.1 (1994), p. 1–8.
- H[ekstra], P.A. '[Recensie van o.a. *Cenotaaf*].' In: *Ruimte* 1 (1954–1955), p. 69–71.
- Hekstra, P.A./K. Klap 'De dichter Gerrit Achterberg. Het gesprek.' In: *Op den uitkijk* 26 (1952–1953), p. 197–201.
- Hemmerlé, J. 'De magie van Achterberg.' In: *Kroniek van kunst en cultuur* 8 (1947), p. 272–274; 8 (1947), p. 323–325.
- Herberghs, L. '[Recensie van o.a. *Blauwzuur*].' In: *Limburgs dagblad* 4 december 1969.
- Hermans, I. 'Gerrit Achterberg: *Sneeuwwitje* (1949).' In: *Proces verbaal* 3.3 (1967–1968), p. 3–16.
- Hermans, W.F. 'Achterberg.' In: *Het parool* 20 augustus 1977.
* Ook in: Dez., *Ik draag geen helm met vederbos*. Amsterdam, 1979, p. 182–185.
** Ook in: *Diepzee* 8.3 (1990–1991), p. 34–35, o.d.t. 'Dichters over dichters. W.F. Hermans over Gerrit Achterberg'.

- H[eugten], J. v[an] ' [Recensie van *Eurydice*.] In: *Katholiek cultureel tijdschrift* 76.1 (1946–1947), p. 283.
- Heus, P. 'Stof. Gedichten van Gerrit Achterberg.' In: *De waarheid* 22 juni 1946.
- Heusden, E.G. van 'Gerrit Achterberg door ruimte en tijd.' In: *Arts en wereld* 5.6 (1972), p. 67–70.
- Heynders, O. 'De formule van de dichter. Een beschouwing over de versimmanente poëtica van Achterberg.' In: *Forum der letteren* 29 (1988), p. 1–14.
- Heynders, O. *De verbeelding van betekenis. Vooronderstellingen en praktijk van deconstructieve lezingen: teksten van Paul Celan en Gerrit Achterberg.* Z.p., 1991.
* Diss. Tilburg. Ook als handelsuitgave: Leuven etc., 1991.
- Heynders, O. 'Poëtische discontinuïteit bij Achterberg. Ernst en satire in de cyclus "Terreur".' In: *Achterbergkroniek* 10.2 (1991), p. 1–12.
* Over [744–747] 'Terreur'.
** Gewijzigd ook in: *Nieuwe wegen in taal- en literatuurwetenschap. Handelingen van het eenenveertigste filologencongres.* Red. J. Goedegebuure. Tilburg, 1993, p. 281–298, o.d.t. 'Poëtische discontinuïteit bij Achterberg'.
- Heynders, O. 'Gerrit Achterberg: *Eiland der ziel*.' In: *Lexicon van literaire werken. Besprekingen van Nederlandstalige literaire werken 1900–heden.* Red. A.G.H. Anbeek van der Meijden e.a. Groningen, 1989– (november 1991, p. 1–6).
- Heynders, O. 'Spoorzoeken in de poëzie van Achterberg.' In: *Achterbergkroniek* 11.2 (1992), p. 1–15.
* Ook in: *Antipode. Jaarboek vir Nederlandse studies* 1 (1993), p. 37–52.
- Heynders, O. 'Een criticus en zijn poëtisch referentiepunt. Paul Rodenko en Gerrit Achterberg.' In: *Bzzlletin* nr. 199 (1992–1993), p. 35–45.
- Heynders, O. 'Correspondenties in poëzie of: hoe we gedichten kunnen lezen.' In: *Meridianen* nr. 3 (1995), p. 79–97.
* Over o.a. [157] 'De bruid zingt'.
- H[eij]s, [R.] 'Bevrijding gezocht in doden, gedoemd tot het leven.' In: *Deventer dagblad* 29 februari 1964.
* Recensie van *Verzamelde gedichten*.
- Hoe, G. van *Interpretaties van de gedichten van Achterbergs Thebe.* Gent, 1985. Gentse bijdragen tot de literatuurstudie IX.
- Hoedekenskerke, J. van 'Meester Gerrit. Herinneringen aan Gerrit Achterberg.' In: Dez., *Alle treinen rijden naar Zeeland.* Wissenkerke, 1985, p. 29–33.
- Honders, A.C. 'Achterberg en het bijbels getuigenis. Notities bij enkele gedichten.' In: *Wending* 27 (1972–1973), p. 11–22.
* Over [848] 'Fall-out', [50] 'Wedergeboorte', [839] 'Vroegkerk', [215] 'De stad', [634] 'Slagveld' en [158] 'Vaarwel'.
** Reactie: A.F. Ruitenbergh-de Wit, 'Achterberg in het platte vlak.' In: *Wending* 27 (1972–1973), p. 561–563. Met naschrift van A.C. Honders.

- Honders, A.C. 'Salvum me fac deus. Over een psalm bij Achterberg.' In: *Kerk en theologie* 24 (1973), p. 105-110.
* Over [499] 'Spreekuur'.
- Honders, A.C. 'De vlucht van arenden.' In: *Achterbergkroniek* 8.1 (1989), p. 45-46.
* Reactie op: W. Kusters, *Arenden, ketenen*.
- Honders, A.C. 'Moord en droom.' In: *Achterbergkroniek* 12.2 (1993), p. 41-44.
* Reactie op: M.J.G. de Jong, 'Een omgekeerde droom.'
- Hoogen, T. van den 'Ons lichaam is de plaats waar het gebeurt. Doordenken op Achterberg.' In: *Speling* 42.1 (1990), p. 50-55.
- Hoore, C. van 'De dichter als plastisch chirurg.' In: *Tirade* nr. 300 (1985), p. 772-776.
* Over [193] 'Zeiltocht'.
- Hoornik, Ed. 'Gerrit Achterberg.' In: *Groot Nederland* 37.11 (1939), p. 413-418.
* Gewijzigd ook in: *Eiland der ziel*, p. 5-[10], o.d.t. 'Inleiding'.
** Ook in: Dez., *Tafelronde. Studies over jonge dichters*. Rijswijk, [1940], p. 27-32.
*** Ook in: Dez., *Verzameld werk*. Ed. K. Lekkerkerker. 5 dln. Amsterdam 1972-1978. Dl. 5: *Kritisch proza*, p. 35-41.
- Hoornik, Ed. 'Het water uit de rots. Bij het dichterschap van Gerrit Achterberg.' In: *Vrij Nederland* 31 juli 1948.
* Gewijzigd ook in: *De gids* 113.1 (1950), p. 405-421, o.d.t. 'Gerrit Achterberg'.
** Gewijzigd ook in: Dez., *Toetsteen*. 's-Gravenhage, 1951, p. 105-130.
*** Gewijzigd ook in: Dez., *Over en weer. Beschouwingen over poëzie*. Den Haag, 1962, p. 81-101.
**** Ook in: Dez., *Verzameld werk*. Ed. K. Lekkerkerker. 5 dln. Amsterdam, 1972-1978. Dl. 5: *Kritisch proza*, p. 169-187.
- Hoornik, Ed. 'Gerrit Achterberg bevecht tijd, ruimte en dood. Onthutsende poëzie, gevoed door schuldbesef.' In: *Haagsch dagblad* 4 juni 1949.
* Ook in: *Singel 262. Zesentwintig biografieën*. Amsterdam, 1949, p. 12-15, o.d.t. 'Gerrit Achterberg'.
* N.a.v. *Cryptogamen, Sphinx, En Jezus schreef in 't zand, Eurydice, Energie*.
- Hoornik, Ed. 'Bij de bekroning van Gerrit Achterberg.' In: *Vrij Nederland* 27 mei 1950.
* Over de toekenning van de P.C. Hooftprijs.
- Hoornik, Ed. 'Gerrit Achterberg vijftig jaar.' In: *Haarlems dagblad* 14 mei 1955.
- Hoornik, Ed. 'Eiland der ziel door G. Achterberg.' In: *Van jaar tot jaar, van boek tot boek*. Red. J. Hulsker/G. Stuiveling. Den Haag, 1956, p. 126-127.
- Hoornik, Ed./
W.H. Nagel 'Aantekeningen bij "Schrijvers van nabij".' In: *Maatstaf* 11 (1963-1964) [*Achterberg-nummer*], p. 879-880.
- Hoornik, Ed. Zie ook: B. Aafjes/Ed. Hoornik/M. Vasalis.

- H[ooykaas], C.E. 'Dichtgaven.' In: *De stroom* 4 juli 1931.
* Recensie van *Afvaart*.
- Houweling, P.M. 'Op doortocht naar het laatste oordeel Gods. Kanttekening bij Gerrit Achterberg.' In: *Stimulans* 1.1 (1964), p. 11-17.
- H[ouwink], R. '[Recensie van *Afvaart*].' In: *Algemeen weekblad voor christendom en cultuur* 24 december 1931.
- Houwink, R. 'Primitieve poëzie.' In: *Opwaartsche wegen* 9 (1931-1932), p. 223-225.
* Bewerking van de 'Ter inleiding' bij *Afvaart*.
- Houwink, R. 'Bij een gedicht van Achterberg.' In: *Opwaartsche wegen* 12 (1934-1935), p. 60-64.
* Over [148-149] 'Moeder'.
** Reactie op: [M.J.] Kasteleyn, 'Literaire kritiek.'
- H[ouwink], [R.] 'Parodieën.' In: *Opwaartsche wegen* 15 (1937-1938), p. 356.
* Reactie op: Epigoon [= M. Beversluis], 'Koeien!'
** Reactie: M. B[eversluis], 'Ouwe koeien.'
- Houwink, R. 'Over den dichter Achterberg.' In: *Woord en wereld* 2 (1940), p. 36-50.
* N.a.v. *Afvaart*, *Eiland der ziel* en *Dead end*.
- Houwink, R. 'De jongste dichtergeneratie.' In: *Utrechtsch nieuwsblad* 29 maart 1941.
* Recensie van o.a. *Osmose*.
- Houwink, R. 'Gebroken vormen.' In: *De Nederlander* 2 mei 1941.
* Recensie van *Osmose*.
- Houwink, R. 'Nieuwe bundel van Achterberg.' In: *Utrechtsch nieuwsblad* 18 april 1942.
* Recensie van *Thebe*.
- Houwink, R. 'In memoriam Gerrit Achterberg 17-1-'62.' In: *In de waagschaal* 10 februari 1962.
- Houwink, R. 'De jaren 1925 tot 1931.' In: *De gids* 125.1 (1962) [*In memoriam-nummer*], p. 183-186.
- Houwink, R. 'Gerrit Achterberg. *Verzamelde gedichten*.' In: *Aksent* 1 (1964), p. 11-15.
- Houwink, R. 'Herinneringen aan Gerrit Achterberg.' In: *Op de uitkijk* 40 (1967), p. 207-209.
* Over o.a. *Afvaart*.
- Houwink, R. *Het raadsel 'Achterberg'*. Brugge, 1973.
- Houwink, R. 'Bij wijze van spreken.' In: *Nieuwe stemmen* 32 (1975-1976), p. 69-75.
* Over o.a. [676] 'Kafka' en [539] 'Close-up'.
- Houwink, R. 'Alleen.' In: *Slib* 2.5-6 (1976), p. 8-9.
* Over [188] 'Alleen'.

- Houwink, R. 'Herinneringen.' In: *Iambe* 2.6 (1982–1983), p. 31–34.
- Houët, L. 'Gerrit Achterberg.' In: *Beelden van mensen. 52 Overwegingen. Bewogen grensgangers.* Red. A. Bakker e.a. Hilversum, 1988, p. 19–22.
- Hüwel, D. 'Blauwzuur. Vrijheid en gebondenheid van de dichter.' In: *Accent* 10 januari 1970.
- Huijnink, J. 'Achterbergs *Blauwzuur*: poëzie van persoonlijke ellende.' In: *Nieuwe Rotterdamse courant* 10 januari 1970.
- Iseghem, J. van 'Gasfitter "doet" Golgotha. Over de religieuze laag in Achterbergs *Ballade van de gasfitter*.' In: *Spiegel der letteren* 36 (1994), p. 149–179.
- Iseghem, J. van 'Sleutelen aan de gasfitter.' In: *Tekens voor Thomas*. Red. F. Baert e.a. Tielt, 1994, p. 209–220.
- Jageneau, L. *O gij die ik had omgebracht. Gerrit Achterberg. Dichterschap als therapie*. Antwerpen, 1982.
- Jans, A. 'La poesie de l'absence. Gerrit Achterberg.' In: *Le soir* 23 oktober 1943.
- Jansen, J.F. 'Het decoderen van de werkelijkheid.' In: *Jeugd en cultuur* 14 (1969), p. 312–314.
* Over [706] 'Code'.
- Jansma, B. 'De dichter Gerrit Achterberg.' In: *Fase* 1.6 (1962–1963), p. 19–23.
* Over o.a. [397] 'Osmose'.
- Janssens, M. "'Code". Een sleutel voor Gerrit Achterberg.' In: Dez., *De maat van drie. Essays over literatuur*. Leuven, 1984, p. 221–233.
* Over [706] 'Code'.
- Janssens, M. 'Hoop op het vers bij Gerrit Achterberg.' In: *Hoop en opstanding. Feestbundel bij het emeritaat van Herman-Emiel Mertens*. Red. G. de Schrijver e.a. Leuven etc., 1993, p. 475–485.
- Jellema, C.O. 'En nochtans moet het woord bestaan.' In: *Achterbergkroniek* 8.1 (1989), p. 1–11.
- Jessurun d'Oliveira, H.U. 'Bericht uit het hiervoormals.' In: *Merlyn* 1.3 (1962–1963), p. 1–20.
* Over [968] 'Depersonalisatie'.
** Reacties: J. Fontein, '[Brief aan de redactie]', T. van Loon, 'Nog een bericht uit het hiervoormals', A. Middeldorp, 'Enkele aantekeningen bij het lezen van Achterberg' en J. Stegeman, 'Depersonalisatie'.
- Jessurun d'Oliveira, H.U. 'Gerrit Achterberg.' In: *Scheppen riep hij gaat van Au. 10 interviews met W.F. Hermans, Gerrit Achterberg, [...]*. Amsterdam, 1965, p. 24–35.
- Jessurun d'Oliveira, H.U. 'Gerrit Achterberg. De lyriek van de aangesproken persoon.' In: *Literair lustum. Een overzicht van vijf jaar Nederlandse literatuur 1961–1966*. Red. K. Fens e.a. 2 dln. Amsterdam, 1967. Dl. 1, p. 71–84.

- Jong, I. de 'In memoriam Gerrit Achterberg.' In: *De tsjerne* 17 (1962), p. 128-133.
- Jong, I. de 'Vergeetboek. De laatste bundel van Achterberg.' In: *In de waagschaal* 4 mei 1963.
* Rectificatie in: *In de waagschaal* 18 mei 1963.
- Jong, M.J.G. de 'Achterberg tegen de psychiaters.' In: *Elseviers weekblad* 14 februari 1970.
* Recensie van *Blaauwzuur*.
** Gewijzigd ook in: *De Vlaamse gids* 55 (1971), p. 21-23, o.d.t. 'Acidum hydrocyanicum dilutum'.
- Jong, M.J.G. de *Bewijzen uit het ongerijmde. Het probleem Achterberg*. Brugge etc., 1971.
* Reactie: C. Hamans, 'Martien J. doet Golgotha.' In: *Spektator* 1 (1971-1972), p. 289-300. Reactie hierop: H.C.E. Dupont/T.C. Argotta, 'Met duim en fop-speentje.' In: *Spektator* 2 (1972-1973), p. 109-114. Reactie hierop: C. Hamans, 'Vere surrexit.' In: *Spektator* 2 (1972-1973), p. 114-116. Met naschrift van M.J.G. de Jong.
- Jong, M.J.G. de *Nogmaals inzake Achterberg*. Den Haag etc., 1972.
- Jong, M.J.G. de "'Wat niet goed is, is niet geschreven".' In: *Nieuw wereldtijdschrift* 9.4 (1992), p. 30-37.
- Jong, M.J.G. de 'Tussen biografisme en biografobie. Een fragment over Gerrit Achterberg.' In: *Dietsche warande en belfort* 138 (1993), p. 496-508.
- Jong, M.J.G. de 'Een omgekeerde droom.' In: *Achterbergkroniek* 12.1 (1993), p. 1-15.
* Over [110] 'Droomballade'.
** Reactie: A.C. Honders, 'Moord en droom.'
- Jong, M.J.G. de 'Ruimte voor Achterberg.' In: *Kreatief* 29.2 (1995), p. 19-30.
- Jong, M.J.G. de "'Iets bangs vervolgte ons beiden". Ed. Hoornik en Gerrit Achterberg.' In: *Het talig wezen. Opstellen aangeboden aan Prof. dr. Louis Gillet*. Red. F. van Elmbt/P. Hiligsmann. Luik, 1997, p. 137-150.
- Jonkers, H. 'Achterbergs achtergehouden bundel.' In: *Eindhoven's dagblad* 25 oktober 1969.
* Recensie van *Blaauwzuur*.
- Joppe, J. '*Blaauwzuur*, postume poëziebundel van Achterberg.' In: *Provinciale Zeeuwsche courant* 6 september 1969.
* Ook in: *Haagsche courant* 6 september 1969, o.d.t. 'Postume bundel van Achterberg verschijnt weldra'; *Leidsch dagblad* 6 september 1969, o.d.t. 'Postume poëzie van Achterberg'; *Rotterdamsch nieuwsblad* 6 september 1969, o.d.t. 'Postume poëziebundel *Blaauwzuur* van Gerrit Achterberg'; *Schager courant* 13 september 1969, o.d.t. 'Postume poëziebundel *Blaauwzuur* van Achterberg'; *De Gooi- en Eemlander* 17 september 1969, o.d.t. 'Persoonlijke indrukken van verblijf in inrichting'; *Amersfoortsche courant* 24 september 1969.
- K[amphuis], G. '[Recensie van *Afvaart*].' In: *Tuba* 2 (1931-1932), p. 21-22.

- Kamphuis, G. 'De dichter Gerrit Achterberg.' In: *De spindop* 8 (1952), p. 7-9.
- Kamphuis, G. 'Een gedicht van Gerrit Achterberg "te erotisch"?' In: *Juffrouw Idastraat* 11 7.3 (1981), p. 3-7.
 * Over [157] 'De bruid zingt'.
 ** Reactie op: J.B. Charles, 'Human interest over Gerrit Achterberg'.
 *** Met naschrift van J.B. Charles.
- Kamphuis, G. 'Enkele herinneringen aan Gerrit Achterberg.' In: *Achterbergkroniek* 2.1 (1983), p. 1-11.
- K[amphuis], J. 'Over de dichter Gerrit Achterberg.' In: *De reformatie* 6 december 1969; 13 december 1969; 10 januari 1970; 17 januari 1970; 24 januari 1970.
 * Gewijzigd ook in: Dez., *Tolken van hun tijd*. Groningen, 1978, p. 8-52, o.d.t. 'Op de grens van licht en donker. Over de dichter Gerrit Achterberg'.
- Kannemeyer, J.C. 'Twee "musiek"-gedigte van Gerrit Achterberg.' In: *Achterbergkroniek* 8.1 (1989), p. 29-35.
 * Over [137] 'Eine kleine Nachtmusik' en [265] 'Bolero van Ravel'.
 ** Ook in: Dez., *Die bevestigende vlam. Opstelle en lesings oor die Nederlandse letterkunde*. Kaapstad etc., 1989, p. 115-120.
- Kannemeyer, J.C. 'Beeld en eksegeese in enkele Achterberg-verse.' In: Dez., *Die bevestigende vlam. Opstelle en lesings oor die Nederlandse Letterkunde*. Kaapstad etc., 1989, p. 121-127.
- Kannemeyer, J.C. 'Dood en lewe as motiewe by Gerrit Achterberg.' In: Dez., *Die bevestigende vlam. Opstelle en lesings oor die Nederlandse letterkunde*. Kaapstad etc., 1989, p. 128-137.
- Kassies, W. 'Stukjes antiek bij G. Achterberg.' In: *Hermeneus* 50.3 (1978), p. 251-259.
 * Bewerkt ook in: Dez., *En Alexander is een schim in mij. Stukjes antiek bij Gerrit Achterberg*.
 * Reacties: F. van Dooren, 'Achterbergs Orpheus en Dante' en A.F. Ruitenbergh-de Wit, 'Achterberg en de antieke wereld'.
- Kassies, W. *En Alexander is een schim in mij. Stukjes antiek bij Gerrit Achterberg*. Leiden, 1989. Leidse opstellen 8.
- Kasteleyn, [M.J.] 'Literaire kritiek.' In: *Utrechtsch dagblad* 9 november 1933, avondblad.
 * Over [148-149] 'Moeder'.
 ** Reacties: R. Houwink, 'Bij een gedicht van Achterberg' en [Anoniem], "'Litteraire kritiek'" (1933).
- Kelk, C.J. 'Gerrit Achterberg's Pinksterkrans.' In: *De groene Amsterdammer* 8 juni 1946.
- K[elk], C.J. '[Recensie van Matière.]' In: *De groene Amsterdammer* 28 juni 1952.
- Kelk, C.J. 'Moderne poëzie en haar alzijdigheid.' In: *De groene Amsterdammer* 31 augustus 1957.
 * Recensie van o.a. *Spel van de wilde jacht*.

- Kelk, C.J. 'De dichterlijke improvisatie.' In: *De groene Amsterdammer* 9 december 1961.
* Recensie van o.a. *Vergeetboek*.
- [Kelk, C.J.] 'Blauwzuur. Gerrit Achterberg.' In: *De groene Amsterdammer* 1 november 1969.
- King, P.K. *Dawn poetry in the Netherlands*. Amsterdam, 1971, p. 123–135.
* Zie ook de Bibliografie van vertalingen.
- K[lap], K. 'Een dichter op reis. Gerrit Achterberg naar de Rivièra.' In: *Op den uitkijk* 27 (1953–1954), p. 389.
* Recensie van *Autodroom*.
- Klap, K. 'Een groot dichter... Enkele woorden bij de dood van Gerrit Achterberg.' In: *Op den uitkijk* 35 (1961–1962), p. 264–267.
- Klap, K. Zie ook: P.A. Hekstra/K. Klap.
- Knuvelder, G. 'Een dichter van meer dan middelmatige betekenis: Gerrit Achterberg.' In: *De Maasbode* 4 mei 1940, avondblad.
* Recensie van *Eiland der ziel*.
- K[nuvelder], [G.] 'Oude Cryptogamen. Spel op leven en dood met de dood.' In: *De nieuwe eeuw* 31 mei 1952.
- Knuvelder, G. 'Gerrit Achterberg.' In: Dez., *Handboek tot de moderne Nederlandse letterkunde*. 's-Hertogenbosch, 1954, p. 166–168.
- Koelewijn, M. 'Over "Atoombom".' In: *Achterbergkroniek* 12.2 (1993), p. 45–46.
* Over [778] 'Atoombom'.
** Reactie op: J. van der Vleuten, 'Hoe lees ik "Atoombom" van Achterberg?'
- Kok, W. 'Bij de plotselinge dood van de dichter Gerrit Achterberg. Ernstig verlies voor onze letteren.' In: *Alkmaarse courant* 19 januari 1962.
- Kool, H.C. 'Meilied op de ruïnes. "Sintels" van Bloem en Achterberg.' In: *Het vrije volk* 30 april 1946.
* Recensie van o.a. *Sintels*.
- Korteweg, P.G.J. 'Uitzonderingstoestand in de poëzie.' In: *Nieuwe Rotterdamsche courant* 27 september 1941, avondblad.
* Recensie van o.a. *Thebe*.
- Kossmann, A. 'In memoriam Achterberg, Marja en 'n dichter van 70.' In: *Het vrije volk* 22 maart 1962.
- Kossmann, A. 'Van en over Gerrit Achterberg.' In: *Het vrije volk* 28 maart 1964.
* Recensie van o.a. *Verzamelde gedichten*.
- Kranendonk, A. 'Dichter bij de werkster.' In: *Achterbergkroniek* 5.2 (1986), p. 44–46.
* Over [776] 'Werkster'.
** Reactie op: J. Nijhof, 'Het lot van de werkster'.
*** Reacties: F.R.W. Stolk, 'Dichter en werkster' en W.M. Visser, 'Ad fundum'.

- Krol, G. 'Gerrit Achterberg en het onmogelijke.' In: *Achterbergkroniek* 4.1 (1985), p. 1-11.
* Ook in: Dez., *De schriftelijke natuur. Essays over kunst en wetenschap*. Amsterdam, 1985, p. 157-168.
- Kroon, D. 'Maurits Mok en Gerrit Achterberg.' In: *Dimensie* 3.9 (1978-1979), p. 44-51.
* Over o.a. [791] 'Kermesse d'été'.
- Kroon, D. 'Hoornik, Achterberg, de dood.' In: *Achterbergkroniek* 6.2 (1987), p. 21-27.
- Kroon, D. 'De stad van Achterberg.' In: *Achterbergkroniek* 8.1 (1989), p. 12-22.
- Kruithof, J. 'Het laatste kwartier van de ure des doods.' In: *Raam* nr. 46 (1968), p. 43-48.
* Over o.a. [94] 'Afscheid'.
- Kruithof, J. 'De ongewenste vreemdeling.' In: *Raam* nr. 55 (1969), p. 22-32.
* Over o.a. [60] 'Misschien'.
** Ook in: Dez., *De bewoonde wereld. Inleiding tot de interpretatie van gedichten*. Groningen, 1972, p. 64-71.
- Kruithof, J. 'Gerrit Achterberg relativerend.' In: *Vrij Nederland* 18 oktober 1969.
* Recensie van *Blauwzuur*.
- Kruithof, J. 'Achterberg.' In: *Maatstaf* 17 (1969-1970), p. 609-611.
* Over [967] 'Draaiboek' en [634] 'Slagveld'.
- Kruithof, J. Zie ook onder: R.A. Cornets de Groot, 'Formules' en A.F. Ruitenbergh-de Wit, *Formule in de morgenstond*.
- Krijgers Janzen, E. 'Déjà-vu en Depersonalisatie. Twee gedichten van Achterberg. Een confrontatie met de klinische fenomenologie.' In: *Nederlands tijdschrift voor de psychologie en haar grensgebieden* 21 (1966), p. 136-147.
* Over [870] 'Déjà-vu' en [968] 'Depersonalisatie'.
** Ook in: *Nieuw commentaar op Achterberg*, p. 239-250.
- Kuile-Langelaan, C. ter/W.M. Visser 'Een reis is als je terug bent maar een zucht.' In: *Achterbergkroniek* 12.2 (1993), p. 31-40.
- Kuipers, R. 'Worp naar de onsterfelijkheid.' In: *Het vrije volk* 15 augustus 1950.
- Kuipers, R. 'Tien dichters schrijven verzen: ieder op zijn eigen wijze.' In: *Het vrije volk* 20 september 1952.
* Recensie van o.a. *Oude cryptogamen* en *Matière*.
- Kusters, W. 'Wat bezielt de gasfitter?' In: *Raam* nr. 100 (1974), p. 34-40.
* Over *Ballade van de gasfitter*.
** Ook in: *Kritisch akkoord 1975*. Red. H. van Gorp e.a. Brussel etc., 1975, p. 13-25.
- Kusters, W. 'Een traditionele kus?' In: *Nieuwe stemmen* 32 (1975-1976), p. 160.
* Over [621] 'Kus'.

- Kusters, W. “‘Mens’ en ‘Robot’.” In: *De nieuwe taalgids* 69 (1976), p. 534.
* Over o.a. [821] ‘Robot’.
- Kusters, W. ‘Dood paard.’ In: *NRC/Handelsblad* 3 augustus 1985.
* Over [414] ‘Dood paard’.
** Ook in: Dez., *Raad van alfabet*. Amsterdam, 1987, p. 8–9.
- Kusters, W. ‘Naderen de arenden?’ In: *De gids* 149.1 (1986), p. 115–116.
* Over o.a. [614] ‘Arenden’.
** Gewijzigd en samengevoegd met ‘Ketenen tekenen’ ook in: Dez., *Arenden, ketenen*.
- Kusters, W. ‘Ketenen tekenen.’ In: *De gids* 149.11 (1986), p. 472–473.
* Over o.a. [706] ‘Code’ en [789] ‘Rath & Doodeheefver’.
** Reactie op: E. Cossee, ‘[Recensie van *De gids* 149.1 (1986), p. 83–165.]’ In: *Vrij Nederland* 10 mei 1986.
*** Gewijzigd en samengevoegd met ‘Naderen de arenden?’ ook in: Dez., *Arenden, ketenen*.
- Kusters, W. ‘Met mij in het moeras.’ In: *Achterbergkroniek* 6.2 (1987), p. 28–32.
* Over o.a. [426] ‘Wandeling’.
** Reactie: K. Zickhardt, ‘Kortsluitingen.’
- Kusters, W. ‘De kus des doods.’ In: *De volkskrant* 11 december 1987.
* Gewijzigd ook in: *Achterbergkroniek* 7.1 (1988), p. 1–10, o.d.t. ‘Tweeërlei eeuwigheid’.
- Kusters, W. *Arenden, ketenen*. Woubrugge, 1988.
* Over o.a. [614] ‘Arenden’, [706] ‘Code’ en [789] ‘Rath & Doodeheefver’.
** Bewerking van ‘Naderen de arenden?’ en ‘Ketenen tekenen’.
*** Reactie: A.C. Honders, ‘De vlucht van arenden.’
- Kusters, W. ‘Opluchting.’ In: *Alles voor niets. Hommages aan Jan G. Elburg*. Red. H. Beurskens e.a. Amsterdam, 1989, p. 95–97.
* Over o.a. [416] ‘Graf’.
- Kuijper, J. ‘Achterbergs rollend materieel. Over “Rollend materieel” van Gerrit Achterberg.’ In: *Over gedichten gesproken. Analyses van gedichten*. Red. T. van Deel e.a. Groningen, 1982, p. 139–141.
* Over [1004] ‘Rollend materieel’.
- Kijzer, M. ‘[Recensie van *Afvaart*.]’ In: *De nieuwe gids* 49.11 (1934), p. 591–592.
- Lammens, G.N. ‘Filosofische aspecten van het werk van Gerrit Achterberg.’ In: *Achterbergkroniek* 2.1 (1983), p. 32–45.
- Leefflang, E. ‘Achterberg in het voortgezet onderwijs.’ In: *Achterbergkroniek* 10.1 (1991), p. 21–28.
- Leek, Th. van der ‘Voor of tegen.’ In: *Wegen in de wildernis* 29 april 1939.
* Over [247–248–252] ‘Reiziger “doet” Golgotha’.

- Leek, Th. van der 'Een eigenaardige dichterfiguur.' In: *Woord en geest* 9 juni 1939.
- Leek, Th. van der 'De dichter Achterberg.' In: *Opwaartsche wegen* 17 (1939), p. 104-132.
* Over o.a. [151] 'Hulshorst' en [247-248-252] 'Reiziger "doet" Golgotha'.
- Leeuwen, W.L.M.E. van '[Recensie van o.a. *Afvaart*.]' In: *Tubantia* 14 maart 1932; 19 maart 1932.
- Leeuwen, W.L.M.E. van '[Recensie van o.a. *Commentaar op Achterberg*.]' In: *Tubantia* 23 oktober 1948.
- Leeuwen, W.L.M.E. van 'De nieuwste nederlandse literatuur (sinds plm. 1940).' In: *Tubantia* 18 januari 1949.
* Recensie van o.a. *Commentaar op Achterberg*.
- Leeuwen, W.L.M.E. van 'De dichter Gerrit Achterberg: de eenzame figuur uit Hoonte.' In: *Tubantia* 22 april 1950.
* N.a.v. *Hoonte*.
- Leeuwen, W.L.M.E. van 'Bij enkele bekroonde gedichten van Gerrit Achterberg.' In: *Tubantia* 28 oktober 1950.
* N.a.v. de toekenning van de P.C. Hooftprijs en de Poëzieprijs van de gemeente Amsterdam.
- Leeuwen, W.L.M.E. van 'Bij de vijftigste verjaardag van de dichter Gerrit Achterberg.' In: *Tubantia* 28 mei 1955.
- Leeuwen, W.L.M.E. van 'Bij de dood van de dichter Gerrit Achterberg.' In: *Tubantia* 19 januari 1962.
- Leeuwen, W.L.M.E. van 'Gerrit Achterberg's *Vergeetboek* toont de dichter van een andere kant.' In: *Tubantia* 19 oktober 1962.
- Leeuwen, W.L.M.E. van 'Wij kunnen alleen de doden schuldloos en volkomen beminnen. Over de dichter Gerrit Achterberg (1905-1962).' In: *De Vlaamse gids* 47 (1963), p. 40-56.
* Ook in: Dez., *Beschouwingen over Nederlandse auteurs van vijf generaties*. Zeist etc., 1964, p. 172-197.
- Leeuwen, W.L.M.E. van 'De "gestorven geliefde" van Gerrit Achterberg.' In: *De Vlaamse gids* 48 (1964), p. 347-357.
- Lever, J. 'Coelacanth.' In: *Biovisie* 70.9 (1990), p. 82.
* Over [911] 'Ichthyologie'.
- Leyten, J. '*Mascotte* door Gerrit Achterberg.' In: *De nieuwe eeuw* 8 december 1951.
* Recensie van *Mascotte*.
** Over [834] 'Nabeeld'.
- Leyten, J. 'Achterberg in het Frans vertaald.' In: *De nieuwe eeuw* 20 september 1952.
* Recensie van *Matière*.

- Linden, P. van der 'O lied, dat sterft of staat met mijn geloof.' In: *De nieuwe linie* 4 februari 1981.
* Recensie van *Achtergebleven gedichten*.
- Loggem, M. van *Oorsprong en noodzaak. Het werk van Gerrit Achterberg*. Assen, [1950].
- Longie, A. de 'Gerrit Achterberg. Experiment met dood en eeuwigheid.' In: *Nieuwe stemmen* 18 (1962–1963), p. 243–249.
* Gewijzigd ook in: *Hernieuwen* 30 (1962), p. 268–269, o.d.t. 'In memoriam Gerrit Achterberg'.
- Longie, A. de 'Gerrit Achterberg. De tegengolfslag van de dood de resonans van de eeuwigheid.' In: *Nieuwe stemmen* 22 (1965–1966), p. 276–285.
* Ook in: *Nova et vetera* 47 (1969–1970), p. 342–350.
- Longie, A. de *Gerrit Achterberg*. [Brugge], 1969. Ontmoetingen 80.
- Longie, A. de '[Recensie van *Blauwzuur*].' In: *Nieuwe stemmen* 28 (1971–1972), p. 149–150.
- Loon, T. van 'Nog een bericht uit het hiervoor maals.' In: *Accidentia. Taal- en letteroefeningen voor Jan Knol*. Red. J. Noordegraaf/R. Zemel. Amsterdam, 1991, p. 231–239.
* Over [968] 'Depersonalisatie'.
** N.a.v. H.U. Jessurun d'Oliveira, 'Berichten uit het hiervoor maals.'
- Louw, P. 'Sirkel en reghoek in die gedig "Creatie" van Gerrit Achterberg.' In: *Standpunte* 36.6 (1983), p. 20–22.
* Over [763] 'Quadratuur' en [710] 'Creatie'.
- Lucas, E.P.A. 'Rijm- en rechtsdwang. Bij Achterbergs "H.v.B.".' In: *Achterbergkroniek* 4.2 (1985), p. 29–36.
* Over [279] 'H.v.B.'.
- Lucas, E.P.A. 'De gaten van het jaar. Over "November" van Gerrit Achterberg.' In: *Achterbergkroniek* 7.1 (1988), p. 11–18.
* Over [955] 'November'.
- Lucas, E.P.A. 'Aanrecht, kraan, servies. "Ode" van Gerrit Achterberg, de moderne poëzie, en de radio van 9 februari 1940.' In: *Achterbergkroniek* 12.1 (1993), p. 41–54.
* Over o.a [304] 'Ode'.
- M. '*Verzamelde gedichten* van Gerrit Achterberg.' In: *Essedum* 7 februari 1964.
- M., T. 'Anthonie Donker en Gerrit Achterberg voor den Cultuurkring.' In: *Dordtsch dagblad* 18 januari 1947.
* Verslag van een avond van de Dordtse cultuurkring op 17 januari 1947.
- Maatstaf* *Maatstaf* 11 (1963–1964) [*Achterberg-nummer*], p. 657–880.
* Bevat:
W.H. Nagel, "'Schrijvers van nabij". Over Gerrit Achterberg, de schijnge-
stalten van de persoon en het encanaillement', p. 658–681.
P.J. Meertens, 'Het debuut van Gerrit Achterberg', p. 684–687.

- C. Rijnsdorp, 'De calvinistische achtergrond van Achterbergs poëzie', p. 688–713.
 J.W. Schulte Nordholt, 'Marsman en Achterberg. Een jeugdherinnering', p. 714–719.
 A. Marja, 'Wij zijn een duister fenomeen', p. 724–730.
 A. Donker, 'Standbeeld', p. 731–736.
 P. Rodenko, 'Jacht op de vonk der verzen en een vrouw', p. 738–746.
 C.J.E. Dinaux, 'Gerrit Achterberg, zoals ik hem kende en las', p. 748–768.
 A. Middeldorp, 'Enkele aantekeningen bij het lezen van Achterberg', p. 769–770.
 R.L.K. Fokkema, 'De varianten van *Vergeetboek*', p. 771–786.
 G. Borgers, '...Om te getuigen van mijn bewondering. Documenten over de waardering van Achterbergs werk', p. 795–878.
 Ed. Hoornik/W.H. Nagel, 'Aantekeningen bij "Schrijvers van nabij"', p. 879–880.
 ** Zie ook onder de afzonderlijke auteurs.
- Macris, S. 'La mort en miroir. Religion et foi dans l'oeuvre de Gerrit Achterberg.' In: *Germanica* nr. 19 (1996), p. 83–116.
- Maele, R.J. van de 'Zandtapijt (2).' In: *Kruispunt* nr. 132 (1990), p. 60–63.
 * Over o.a. [709] 'En Jezus schreef in 't zand'.
- Marja, A. 'Gemengde berichten.' In: *Groot Nederland* 40.1 (1942), p. 252–256.
 * Recensie van o.a. *Thebe*.
- Marja, A. 'Jeugdstorm of zondagschool.' In: *Podium* 4 (1947), p. 115–117.
 * Reactie op: M.H. v[an] d[er] Zeyde, 'Achterberg. Oud en nieuw.'
- Marja, A. 'Symbool en paradox.' In: *Commentaar op Achterberg*, p. 59–112.
 * Ook in: Dez., *Binnendijks Buitendijks. Essays, kauserieën en kritische notities*. Bussum, 1949, p. 77–123.
- Marja, A. 'Christelijke critiek.' In: *Tijd en taak* 31 juli 1948.
 * Reactie op: J.G. Bomhoff, 'Over Gerrit Achterberg.'
 ** Reactie: J.G. B[omhoff], 'Antwoord.'
- Marja, A. 'Ontmoetingen en gesprekken met Gerrit Achterberg. Leven voor het gedicht.' In: *Wereldkroniek* 55.49 (1952), p. 22.
- Marja, A. 'Oud en nieuw werk van Achterberg.' In: *Nieuwe Rotterdamse courant* 24 mei 1952.
 * Recensie van *Oude cryptogamen* en *Mascotte*.
- Marja, A. 'Onze letterkunde in den vreemde.' In: *Algemeen dagblad* 21 juni 1952.
 * Recensie van o.a. *Matière*.
- Marja, A. 'God heeft in het paradijs al gedichten gemaakt... Gerrit Achterberg.' In: Dez., *Buiten het boekje. Geschreven portretten van vrienden en vakgenoten*. Amsterdam, 1954, p. 49–55.

- Marja, A. 'Onraad in het gedicht.' In: *Haagsch dagblad* 18 mei 1957.
 * Recensie van *Spel van de wilde jacht*.
 ** Ook in: Dez., *Poëzieproeven. Over dichters, gedichten, beweegredenen, resultaten*. Den Haag, 1963, p. 77-81.
- Marja, A. 'Wij zijn een duister fenomeen.' In: *Maatstaf* 11 (1963-1964) [*Achterberg-nummer*], p. 724-730.
 * Over [215] 'De stad'.
 ** Ook in: *Nieuw kommentaar op Achterberg*, p. 120-124.
- Marres, R. 'Had Gerrit Achterberg een Oedipuscomplex?' In: *Achterbergkroniek* 12.2 (1993), p. 14-20.
 * N.a.v. J.H. Plokker, 'Gerrit Achterberg en de droom.'
- Marsman, H. 'Afvaart.' In: *De nieuwe eeuw* 14 april 1932.
 * Recensie van *Afvaart*.
- Marsman, H. 'Drievoudig verbond.' In: *Nieuwe Rotterdamsche courant* 27 januari 1940.
 * Recensie van *Afvaart en Eiland der ziel*.
 ** Ook in: Dez., *Verzameld werk*. Tweede druk. 4 dln. Amsterdam, 1947.
 Dl. 4: *Critisch proza*. Ed. D.A.M. Binnendijk. Amsterdam, 1947, p. 231-236.
 *** Ook in: *Nieuw kommentaar op Achterberg*, p. 260-264, o.d.t. 'Gerrit Achterberg: *Afvaart; Eiland der ziel*'.
 **** Ook in: W. Hazeu, *Gerrit Achterberg. Een biografie*, p. 679-683.
- Meermans, L. 'Aantekeningen van een fysicus bij het lezen van Achterberg.' In: *Nieuw kommentaar op Achterberg*, p. 163-174.
- M[eeertens], P.J. 'Gerrit Achterberg bekroond.' In: *De vlam* 3 juni 1950.
 * Over de toekenning van de P.C. Hooftprijs.
- Meertens, P.J. '[Recensie van *Matière*.]' In: *De vlam* 7 juni 1952.
- Meertens, P.J. 'Magie en folklore in Achterberg's *Spel van de wilde jacht*. Een poging tot toelichting.' In: *Maatstaf* 5 (1957-1958), p. 741-752.
 * Ook in: *Nieuw kommentaar op Achterberg*, p. 192-200.
- Meertens, P.J. 'Zoon van zijn land.' In: *De gids* 125.1 (1962) [*In memoriam-nummer*], p. 195-198.
- Meertens, P.J. 'Het debuut van Gerrit Achterberg.' In: *Maatstaf* 11 (1963-1964) [*Achterberg-nummer*], p. 684-687.
 * Over *Afvaart*.
 ** Gewijzigd ook in: *Nieuw kommentaar op Achterberg*, p. 253-257.
- Meertens, P.J. 'Gerrit Achterberg (Langbroek 20 mei 1905-Leusden 17 januari 1962).' In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1968-1969*. Leiden, 1971, p. 99-106.
 * Levensbericht.

- Meeuwesse, K. 'Bij Achterbergs *Ballade van de gasfitter*. Fragmenten van een interpretatie.' In: *Ons erfdeel* 13.3 (1970), p. 19–23.
- M[ellenbergh], J.P. '[Recensie van *Doornroosje*].' In: *Propria cures* 25 november 1950.
- Merwe, R.P. van de *Die berlading van die woord in die poësie van Gerrit Achterberg*. Stellenbosch, 1954.
* Diss. Stellenbosch.
- Meurs, B. van 'Een "moeilijk" dichter.' In: *Streven* 3.11 (1950), p. 313–316.
* N.a.v. *Hoonte*.
- Meij, J. de 'Het thema van de tijd.' In: *Nieuw kommentaar op Achterberg*, p. 51–85.
- Meijer, R.P. *Bijdrage tot de studie van de poëzie van Gerrit Achterberg*. Melbourne, 1957.
* Diss. Melbourne.
** Zie ook de Bibliografie van vertalingen.
- Meijer, R.P. 'Schijnbare en ware chronologie in het werk van Achterberg.' In: *De gids* 124.IV (1961), p. 307–316.
- Meijer, R.P. 'Querido's Achterberg.' In: *Merlyn* 2.2 (1963–1964), p. 71–74.
* Recensie van *Verzamelde gedichten*.
- Meijer, R.P. *Literature of the Low Countries. A short history of Dutch literature in the Netherlands and Belgium*. Assen, 1971, p. 367–369.
- Middag, G. 'Dode hoeken en verdwijnpunten.' In: Dez., *Ik ben de napraatpapegaai. Dertig kleine essays over poëzie*. Amsterdam, 1990, p. 95–98.
* Over o.a. [959] 'Gravure'.
- Middeldorp, A. 'De tegenwoordige tijd van toen. Over de poëzie van Gerrit Achterberg en zijn komaf.' In: *De gids* 123.II (1960), p. 169–181.
- M[iddeldorp], A. 'Deïsme met een toegift.' In: *De Leidse kerkbode* 1 december 1961.
* Over [930] 'Deïsme'.
** Rectificatie in *De Leidse kerkbode* 8 december 1961.
- Middeldorp, A. 'Gerrit Achterberg in memoriam.' In: *De Leidse kerkbode* 26 januari 1962.
- Middeldorp, A. 't Woord heeft het laatste woord.' In: *De gids* 125.I (1962) [*In memoriam-nummer*], p. 198–202.
- Middeldorp, A. 'Enkele aantekeningen bij het lezen van Achterberg.' In: *Maatstaf* 11 (1963–1964) [*Achterberg-nummer*], p. 769–770.
* Reactie op: H.U. Jessurun d'Oliveira, 'Bericht uit het hiervoor maals.'
- Middeldorp, A. 'De tragedie van de gasfitter.' In: *Nieuw kommentaar op Achterberg*, p. 175–188.
* Over *Ballade van de gasfitter*.
- Middeldorp, A. 'De consequentie van een keuze. Een naschrift naar aanleiding van twee versies van sonnet XI uit de *Ballade van de gasfitter*.' In: *Nieuw kommentaar op Achterberg*, p. 189–191.

- Middeldorp, A. 't Woord heeft het eerste en het laatste woord.' In: *Achterbergkroniek* 1.1 (1982), p. 18–21.
- Middeldorp, A. 'Noodtrappen naar het morgenlicht. Over "Ballade van de tijd".' In: *Achterbergkroniek* 3.2 (1984), p. 1–12.
* Over [1010–1013] 'Ballade van tijd'.
- Middeldorp, A. 'Over *Blauwzuur* gesproken...' In: *Achterbergkroniek* 4.2 (1985), p. 26.
- Middeldorp, A. 'De dichter achter de berg.' In: *Achterbergkroniek* 4.2 (1985), p. 51–60.
- Middeldorp, A. *De wereld van Gerrit Achterberg*. Amsterdam, 1985.
- Middeldorp, A. 'Op weg om u te vinden. Over de straatnaamsonnetten in de *Ode aan den Haag*.' In: *Achterbergkroniek* 6.1 (1987), p. 26–35.
- Middeldorp, A. 'De vrouw uit het bergmassief. Over de reis van Hoornik en Achterberg naar de Franse Alpen.' In: *Achterbergkroniek* 6.2 (1987), p. 33–41.
* Over o.a. *Autodroom*.
- Middeldorp, A. 'Eén meer dan ik tel.' In: *Komplot voor een vijftiger*. Red. E. Cossee/A. Swertz. Utrecht, 1988, p. 76–78.
* Over *Spel van de wilde jacht*.
- Middeldorp, A. *Het avontuur van Achterberg*. Baarn, 1989.
- Middeldorp, A. 'Gerrit Achterberg. *Spel van de wilde jacht*.' In: *Lexicon van literaire werken. Besprekingen van Nederlandstalige literaire werken 1900–heden*. Red. A.G.H. Anbeek van der Meijden e.a. Groningen 1989– (november 1990, p. 1–11).
- Middeldorp, A. 'Achterberg en close reading.' In: *Achterbergkroniek* 11.2 (1992), p. 27–37.
- Middeldorp, A. 'Het eeuwig avontuur.' In: *Achterbergkroniek* 12.1 (1993), p. 37–40.
* Over [711] 'Doornroosje'.
- Middeldorp, A. 'Om u is het aan elke plaats begonnen. Over Gerrit Achterberg in Leusden.' In: *Achterbergkroniek* 12.2 (1993), p. 21–30.
- Middeldorp, A. 'Gerrit Achterberg. *Ballade van de gasfitter*.' In: *Lexicon van literaire werken. Besprekingen van Nederlandstalige literaire werken 1900–heden*. Red. A.G.H. Anbeek van der Meijden e.a. Groningen 1989– (november 1994, p. 1–12).
- Middeldorp, A. 'Neologismen bij Achterberg.' In: *Achterbergkroniek* 14.1 (1995), p. 45–55.
- Middeldorp, A. Zie ook onder: [Anoniem], 'Het mysterie-Achterberg' (1963).
- [Minderaa, P.] 'Bulletin der letterkunde.' In: *De nieuwe Nederlander* 7 juni 1946.
* Over de toekenning van de Pinksterprijs.
- Minderaa, P. '[Recensie van o.a. *Cryptogamen en Existentie*].' In: *De nieuwe Nederlander* 6 maart 1947.
- Minderaa, P. '[Recensie van o.a. *Hoonte*].' In: *Wending* 5 (1950), p. 165–172.

- Minderaa, P. '[Recensie van o.a. *Cenotaaf*, *Ballade van de gasfitter*, *Ode aan den Haag* en *Autodroom*.]' In: *Wending* 9 (1954-1955), p. 232-238.
- Minderaa, P. '[Recensie van o.a. *Spel van de wilde jacht*.]' In: *Wending* 12 (1957-1958), p. 451-452.
- [Miskotte, K.H.] 'In memoriam Gerrit Achterberg.' In: *In de waagschaal* 10 februari 1962.
- Mögelin-van der Zanden, E.A.C. Zie onder: [Anoniem], 'Het mysterie-Achterberg' (1963).
- Mok, M. '[Twee protesten tegen een protest.]' In: *Vrij Nederland* 2 februari 1946.
* Reactie op: B. Aafjes/Ed. Hoornik/M. Vasalis, 'Verkeerde keuze.'
- Mok, M. 'Doorbraak van 'n bankring.' In: *Algemeen handelsblad* 1 maart 1947.
* Recensie van *Existentie*.
- Mok, M. 'Het woord vastgehamerd in de eeuwigheid.' In: *Algemeen handelsblad* 31 mei 1947.
* Recensie van *En Jezus schreef in 't zand*.
- Mok, M. 'Een talent in volle evolutie.' In: *Algemeen handelsblad* 1 november 1947.
* Recensie van *Doornroosje*.
- Mok, M. '*Hoonte*, een nieuwe bundel van Achterberg.' In: *Algemeen handelsblad* 31 december 1949.
- M[ok], M. '*Mascotte*.' In: *Algemeen handelsblad* 19 december 1950.
- Mok, M. 'Evolutie-verschijnselen bij Gerrit Achterberg.' In: *Algemeen handelsblad* 6 april 1954.
* Recensie van *Cenotaaf*, *Ode aan den Haag* en *Ballade van de gasfitter*.
- M[ok], M. 'Achterbergs *Autodroom*.' In: *Algemeen handelsblad* 21 juli 1954.
- M[ok], M. 'Gerrit Achterberg.' In: *Algemeen handelsblad* 21 december 1954.
* Recensie van *Cryptogamen III*.
- M[ok], M. 'Bloemlezing: Achterberg.' In: *Algemeen handelsblad* 23 april 1955.
* Recensie van *Voorbij de laatste stad*.
- Mok, M. 'Een nieuwe bundel verzen van Gerrit Achterberg.' In: *Algemeen handelsblad* 25 mei 1957.
* Recensie van *Spel van de wilde jacht*.
- Mok, M. '[Recensie van o.a. *Spel van de wilde jacht*.]' In: *Kroniek van kunst en cultuur* 17 (1957), p. 127-129.
- Moor, W. de 'Een noodkreet uit het asyl.' In: *De tijd* 18 oktober 1969.
* Recensie van *Blauwzuur*.
- Moor, W. de 'Auteur tussen twee vaderlanden.' In: *De tweede ronde* 13.1 (1992), p. 71-76.

- Morriën, A. 'Drie dichters spelend met de taal.' In: *Het parool* 26 april 1958.
 * Recensie van o.a. *Spel van de wilde jacht*.
 ** Ook in: Dez., *Concurreren met de sterren*. Amsterdam, 1959, p. 103-108.
- Morriën, A. 'Achterbergs gedichten uit het zenuwhuis.' In: *Het parool* 22 november 1969.
 * Recensie van *Blauwzuur*.
- Mourits, B. 'Een ansichtkaart uit de Achterhoek. Het paradijs in Hoonte.' In: *Achterberg-kroniek* 10.2 (1991), p. 13-19.
 * Over [761] 'Hoonte', [732] 'Adam' en [790] 'Afreis'.
- Mul, J. de 'Het eerste en het laatste woord.' In: *Krisis* 7.3 (1987), p. 72-96.
 * Over [939] 'Brood en spelen'.
- Mulder, H.A. 'De dichter G. Achterberg.' In: *Het korenland* 8 (1931), p. 190-191.
 * Recensie van *Afvaart*.
- Mulder, J. [= G. Borgers] 'Moderne magie.' In: *Podium* 3 (1946-1947), p. 166-169.
 * Ook in: *Commentaar op Achterberg*, p. 9-19, o.d.t. 'De verdwaalde medicijnman'.
- Mulisch, H. 'Begrip voor het "numen".' In: *Het parool* 17 april 1954.
 * Recensie van o.a. *Cenotaaf*, *Ode aan den Haag* en *Ballade van de gasfitter*.
- Nagel, W.H. "'Schrijvers van nabij"'. Over Gerrit Achterberg, de schijn gestalten van de persoon en het encanaillement.' In: *Maatstaf* 11 (1963-1964) [*Achterberg-nummer*], p. 658-681.
 * Naschrift: Ed. Hoornik/W.H. Nagel, 'Aantekeningen bij "Schrijvers van nabij"'. In: *Maatstaf* 11 (1963-1964) [*Achterberg-nummer*], p. 879-880.
- Nagel, W.H. Zie ook: J.B. Charles.
- Neelissen, T. 'Kanttekeningen bij het oeuvre van Gerrit Achterberg.' In: *De maand* 5 (1962), p. 170-180.
- Nie, J.A. van 'Gerrit Achterberg in memoriam.' In: *In de waagschaal* 10 februari 1962.
 * Reactie: J.J. B[uskes], 'Twee gedichten van Gerrit Achterberg.'
- Nienaber-Luitingh, M. "'Brandend van den Heiligen Geest"'. Het religieuze aspect van het dichtelijke woord in de poëzie van Gerrit Achterberg.' In: *Standpunte* 38.3 (1985), p. 46-57.
 * Over o.a. [709] 'En Jezus schreef in 't zand'.
- Nieuw kommentaar op Achterberg* *Nieuw kommentaar op Achterberg*. Red. B. Bakker/A. Middeldorp. Den Haag, 1966.
 * Bevat:
 S. Dresden, 'Horizontale poëzie', p. 9-28.
 P. Rodenko, 'De duizend-en-één nachten van Gerrit Achterberg. Kanttekeningen naar aanleiding van enkele varianten', p. 29-50.

- J. de Meij, 'Het thema van de tijd', p. 51–85.
- H. Barendregt, 'Achterberg en het creatieve proces', p. 86–100.
- J.W. Schulte Nordholt, 'Gerrit Achterberg en zijn voltooiing', p. 101–112.
- C. D'haen, 'De paradox als een der centrale aspecten van Achterbergs barokstijl', p. 113–119.
- A. Marja, 'Wij zijn een duister fenomeen', p. 120–124.
- C. Rijnsdorp, 'De calvinistische achtergrond van Achterbergs poëzie', p. 125–144.
- J.H. Plokker, 'Gerrit Achterberg en de droom', p. 145–162.
- L. Meermans, 'Aantekeningen van een fysicus bij het lezen van Achterberg', p. 163–174.
- A. Middeldorp, 'De tragedie van de gasfitter', p. 175–188.
- A. Middeldorp, 'De consequentie van een keuze. Een naschrift naar aanleiding van twee versies van sonnet XI uit de *Ballade van de gasfitter*', p. 189–191.
- P.J. Meertens, 'Magie en folklore in Achterbergs *Spel van de wilde jacht*. Een poging tot toelichting', p. 192–200.
- P. Rodenko, 'Spiegel van de wilde jacht', p. 201–226.
- H. de Vries, 'Verlokking vanuit het hierna', p. 227–233.
- S. Vestdijk, 'Bij twee gedichten van G. Achterberg', p. 234–238.
- E. Krijgers Janzen, 'Déjà-vu en Depersonalisatie. Een confrontatie met de klinische fenomenologie', p. 239–250.
- P.J. Meertens, 'Het debuut van Gerrit Achterberg', p. 253–257.
- M. Nijhoff, 'G. Achterberg: *Afvaart*', p. 258–259.
- H. Marsman, 'Gerrit Achterberg: *Afvaart; Eiland der ziel*', p. 260–264.
- M. ter Braak, 'De Pythia duiden. Gerrit Achterberg: *Eiland der ziel*', p. 265–269.
- A. Donker, 'In den beginne, nadien, hiernamaals', p. 270–273.
- M. Nijhoff, 'Over Gerrit Achterberg en zijn poëzie', p. 274–278.
- ** Zie ook onder de afzonderlijke auteurs.
- Nil, G. de 'Het gastvrije woord. Een vergelijking tussen de poëzie van Gerrit Achterberg en Paul Celan.' In: *Handelingen Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 38 (1984), p. 39–54.
- Noort, B. van 'Dichters van nul' In: *Oprechte Haarlemsche courant* 21 juni 1941.
* Recensie van o.a. *Osmose*.
- Nord, M. "'Animisme in poëtis'". Commentaar op Gerrit Achterberg.' In: *Haagsch dagblad* 12 juni 1948.
* Recensie van *Commentaar op Achterberg*.
- Nord, M. 'Dichters van dood en van leven.' In: *Het parool* 19 augustus 1961.
* Recensie van o.a. *Cryptogamen* 4.
- N[uis], A. 'Dichten buiten clubverband.' In: *Propria cures* 30 maart 1957.
* Recensie van o.a. *Spel van de wilde jacht*.

- Nuis, A. 'De ontwikkeling van Achterberg.' In: *Het parool* 7 maart 1964.
* Recensie van *Verzamelde gedichten*.
** Ook in: *Haagsch dagblad* 3 april 1964.
- Nuis, A. 'De hele Achterberg.' In: *Nieuwe Rotterdamse courant* 2 mei 1964.
* Recensie van *Verzamelde gedichten*.
** Gewijzigd ook in: Dez., *Twee schelven hooi. Opmerkingen over poëzie en politiek*. Amsterdam, 1968, p. 120–123, o.d.t. 'Journaal van een gedichtenlezer. Gerrit Achterberg'.
- Nijdam, M.L. 'In memoriam Gerrit Achterberg.' In: *De linie* 27 januari 1962.
- Nijhof, J. 'Het lot van de werkster.' In: *Achterbergkroniek* 3.2 (1984), p. 47–55.
* Over [776] 'Werkster'.
** Reacties: A. Kranendonk, 'Dichter bij de werkster', F.R.W. Stolk, 'Dichter en werkster' en W.M. Visser, 'Ad fundum'.
- N[ij]hoff, [M.] '[Recensie van Afvaart.]' In: *De gids* 95.IV (1931), p. 298–300.
* Over o.a. [49] 'Drievoudig verbond'.
** Ook in: Dez., *Verzameld werk*. Ed. G. Borgers/G. Kamphuis. 3 dln. Den Haag, 1954–1961. Dl. 2: *Kritisch, verhalend en nagelaten proza*. Ed. G. Borgers. Den Haag, 1961, p. 695–697.
*** Ook in: *Nieuw commentaar op Achterberg*, p. 258–259, o.d.t. 'G. Achterberg. Afvaart'.
****Reactie: [J.] G[reshoff], '[Recensie van Afvaart.]'
- Nijhoff, M. 'Over Gerrit Achterberg en zijn poëzie.' In: *Het boek van nu* 3 (1950), p. 203–205.
* Ook in: Dez., *Verzameld werk*. Ed. G. Borgers/G. Kamphuis. 3 dln. Den Haag, 1954–1961. Dl. 2: *Kritisch, verhalend en nagelaten proza*. Ed. G. Borgers. Den Haag, 1961, p. 1022–1028.
** Ook in: *Nieuw commentaar op Achterberg*, p. 274–278.
- O., N. 'Oude cryptogamen.' In: *Het vaderland* 15 september 1951.
- Oomen, H.A.P.C. 'Namen afleggen.' In: *Nederlands tijdschrift voor geneeskunde* 130 (1986), p. 2363–2366.
- Oosterhof, F.M.P. 'Gerrit Achterberg.' In: *Standpunte* 5.4 (1951), p. 67–73.
- Opperman, D.J. 'Gerrit Achterberg: dolosgooier van die woord.' In: *Standpunte* 2.1 (1947), p. 24–32.
* Ook in: Dez., *Wiggelstok*. Kaapstad etc., 1959, p. 133–141, o.d.t. 'Poësie as dolosstukke: G. Achterberg'.
- Otterloo, G. *Het Achterberg-sonnet. Bijdrage tot de interpretatie van Achterbergs sonnetten*. Göteborg, 1982.
* Diss. Göteborg.
- Otterloo, G. 'Iconen in het Achterberg-sonnet.' In: *Achterbergkroniek* 2.2 (1983), p. 1–22.

- Otterloo, G. 'En toen zij voorbij was kende ik lichaam en ziel. Nogmaals over "Potlood".' In: *Achterbergkroniek* 6.1 (1987), p. 49–54.
* Over [629] 'Potlood'.
** Reactie op: F. van Doeselaar/L. Paris, "'Ik kwam een vrouw tegen van J. Bendien".'
- Ouboter, C. 'Grensoverschrijding in de poëzie.' In: *Ontmoeting* 15 (1961–1962), p. 211–219.
* Recensie van o.a. *Vergeetboek*.
- Ouboter, K. 'Herdrukken, nieuwe indrukken.' In: *Ontmoeting* 17 (1963–1964), p. 225–230; p. 257–262.
* Over *Verzamelde gedichten*.
- O[versteegen], J.J. Zie onder: [Anoniem], 'Het mysterie-Achterberg' (1963).
- Paardenkooper, J. 'Blauwzuur van Achterberg.' In: *Haarlems dagblad* 22 november 1969.
- Panhuijsen, J. 'Poëzie, origineel van gedachte, verliest niet bij vertaling.' In: *De Gelderlander* 4 december 1952.
* Recensie van *Matière*.
** Ook in: *De Oost-Gelderlander* 5 december 1952; *Arnhem's dagblad* 5 december 1952.
- Panhuijsen, J. 'Cryptogamen van Gerrit Achterberg.' In: *Het Binnenhof* 20 november 1954.
* Recensie van *Cryptogamen III*.
- Panhuijsen, J. 'Het "Vergeetboek" van Gerrit Achterberg.' In: *De Gelderlander* 14 december 1961.
- Panhuijsen, J. 'In memoriam Gerrit Achterberg.' In: *Arnhem's dagblad* 18 januari 1962.
* Ook in: *De Gelderlander* 19 januari 1962.
- Panhuijsen, J. 'Verzen uit een gesticht. Nieuwe bundel van Gerrit Achterberg.' In: *Het Binnenhof* 22 november 1969.
* Recensie van o.a. *Blauwzuur*.
- Paris, L. Zie: F. van Doeselaar/L. Paris.
- Peet, E. 'Sintels, een onderzoek van motieven.' In: *Achterbergkroniek* 1.1 (1982), p. 2–15.
- Peet, E. 'Een wolk van steeds weer weten.' In: *Achterbergkroniek* 2.1 (1983), p. 27–31.
* Over o.a. [906] 'Cumuli'.
- Peet, E. 'Een Rooms-katholieke visie op Gerrit Achterberg.' In: *Achterbergkroniek* 4.1 (1985), p. 59–66.
- Peet, E. 'Leven en werk van Achterberg.' In: *Achterbergkroniek* 7.1 (1988), p. 46–49.
- Peeters, F.J. 'Gerrit Achterberg. Radar, een analyse.' In: *Drempel* 2.1 (1978), p. 17–34.
* Ook in: *Handelingen Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 35 (1981), p. 209–225.

- Pels, E. 'Filosofie van de rust.' In: *Levende aandacht. Opstellen over 'beschouwelijk leven' aangeboden aan Cornelis Verhoeven*. Red. B. Nagel/B. Schomakers. Baarn, 1993, p. 221-237.
* Over o.a. [304] 'Ode'.
- Peperkamp, B. 'Er mag geen nagel tussen kunnen. Een aantekening over coherentie.' In: *Achterbergkroniek* 9.1 (1990), p. 25-34.
* Over o.a. [733] 'Dichtkunst'.
- Peperkamp, B. 'Bij Achterberg op tafel kijken. Over een fysische notitie uit zijn literaire nalatenschap.' In: *Achterbergkroniek* 14.1 (1995), p. 14-29.
- Perre, R. van de 'De dood overwinnen. Gerrit Achterberg: "Devaluatie".' In: *Jeugd en cultuur* 21 (1976), p. 304-308.
* Over [725] 'Devaluatie'.
** Ook in: Dez., *De gekleurde wereld. Een dertigtal gedichten uit de hedendaagse Noord- en Zuidnederlandse letterkunde benaderd en verklaard*. Brugge etc., 1979, p. 13-17, o.d.t. 'Gerrit Achterberg. Devaluatie. De dood overwinnen'.
- Perre, R. van de 'Innemée.' In: *Het teken* 53 (1980-1981), p. 159.
* Over [922] 'Innemée'.
** Ook in: *Nederland nu* 32.2 (1984), p. 42-43, o.d.t. 'Gedicht belicht'.
*** Ook in: Dez., *Die lezen mogen eenzaam wezen. Vijftig gedichten kort belicht*. Leuven, 1987, p. 39-42.
- Perre, R. van de 'Merel.' In: Dez., *Woorden om wakker te lezen. Vijftig gedichten kort belicht*. Leuven, 1992, p. 17-19.
* Over [513] 'Merel'.
- Pfeifer, F. 'Gerrit Achterberg: één der grootsten.' In: *Delftsche courant* 19 januari 1962.
- Piechorowski, A. 'Begegnung mit Gerrit Achterberg.' In: *Wechseltausch. Übersetzen als Kulturvermittlung: Deutschland und die Niederlande*. Red. J. Enklaar/H. Ester. Amsterdam etc., 1995, p. 239-242. Duitse kroniek 45.
- Piere, J. de 'Van Kandinsky naar Achterberg: het "duizendjarig rijk des punts".' In: *Achterbergkroniek* 2.1 (1983), p. 46-50.
* Over [445-487-495] 'Kandinsky'.
- Piere, J. de *Ruimtelijke polariteiten in de poëzie van Gerrit Achterberg*. 2 dln. Leuven, 1975.
* Diss. Leuven.
- Piere, J. de 'Het lot bij Achterberg.' In: *Spiegel der letteren* 17 (1975), p. 194-212.
- Piere, J. de 'Achterbergs "Kleine ode aan het water".' In: *Nova et vetera* 53 (1975-1976), p. 424-429.
* Over [116] 'Kleine ode aan het water'.
- Piere, J. de 'Achterberg en de antimaterie.' In: *Spektator* 7 (1977-1978), p. 89-103.
* Over [1016] 'Anti-materie'.

- Piere, J. de 'Achterbergs gij en het centrale thema.' In: *Kreatief* 13.5 (1979), p. 35–47.
* Ook in: Dez., *Woorden in een onbepaalde tijd*, p. 35–46.
- Piere, J. de *Woorden in een onbepaalde tijd. Inleiding tot de poëzie van Gerrit Achterberg*. Groningen, 1980.
- Pikaart, P. 'De fitter bevit wegens zijn overspel. Over de structuur en de interpretatie van Achterbergs "Ballade van de gasfitter".' In: *Ons erfdeel* 19 (1976), p. 379–390.
- P[las], M. v[an] d[er] '[Recensie van *Cenotaaf*].' In: *Elseviers weekblad* 6 februari 1954.
- Plas, M. van der 'Nieuwe poëzie. Achterberg, Morriën en De Haes.' In: *Elseviers weekblad* 4 augustus 1954.
* Recensie van o.a. *Autodroom*.
- P[las], M. v[an] d[er] '[Recensie van *Spel van de wilde jacht*].' In: *Elseviers weekblad* 6 juli 1957.
- Plessen, J. 'Un poète néerlandais contemporain. Gerrit Achterberg.' In: *Bulletin faculté des lettres de Strasbourg* 31.4 (1952–1953), p. 181–187.
- Plokker, J.H. 'Gerrit Achterberg en de droom.' In: *Nieuw commentaar op Achterberg*, p. 145–162.
* Reactie: R. Marres, 'Had Gerrit Achterberg een Oedipuscomplex?'
- Poll, K.L. Zie onder: J.C. Achterberg-van Baak
- Poort, J.J. 'Graalridder.' In: Dez., *Gedachten over gedichten*. Dordrecht, 1977, p. 62–67.
* Over [226] 'Graalridder'.
- P[oorten], F. [van der] '[Recensie van *Commentaar op Achterberg*].' In: *Nieuwe stemmen* 6 (1950), p. 108.
- Poortere, J. de '[Recensie van *Achtergebleven gedichten*].' In: *Poëziekrant* 6.1 (1982), p. 6.
- Prof. [= L. Cantens] 'Geen grapjasseri.' In: *'t Pallieterke* 17 januari 1952.
* Recensie van *Oude cryptogamen*.
- Put, F. van der 'Bij de dood van Gerrit Achterberg.' In: *Raakvlakken* 2.1 (1962), p. [18–21].
- Quispel, G. 'Gerrit Achterberg en de Heilige Geest als Vrouwe.' In: *Jaarboek van de interdisciplinaire vereniging voor analytische psychologie* 8 (1992), p. 41–51.
- R., H. 'Thema met variaties. Twee bundels van Gerrit Achterberg.' In: *De Maasbode* 28 juni 1947.
* Recensie van *En Jezus schreef in 't zand* en *Doornroosje*.
- R., H. 'Vernieuwing door verrassing. Nieuwe bundels van Gerrit Achterberg.' In: *De Maasbode* 4 februari 1950.
* Recensie van *Sneeuwitje* en *Hoonte*.
- [Ramaker, W.] 'Gerrit Achterberg, 20 mei 1905–17 januari 1962. Rond "Het centrale thema" in zijn werk.' In: *Literama* 11 (1977), p. 436–446.

- Reitsma, A. “‘Het vers dat in het zonlicht kan bestaan.’ Interpretatie van een viertal “Zondags”gedichten.’ In: *Ons erfdeel* 27 (1984), p. 329–344.
* Over o.a. [449] ‘Zondag’.
- Rens, L. ‘Nieuwe geluiden voor nieuw bewustzijn.’ In: *Nieuwe stemmen* 10 (1954), p. 186–189.
* Over o.a. *Autodroom*.
- Reijmerink, J. ‘Achterberg en Spinoza.’ In: *Achterbergkroniek* 7.1 (1988), p. 50–58.
* Over [627] ‘Spinoza’.
- Reijmerink, J. ‘Achterbergs poëtische “Zonnelied”.’ In: *Literatuur* 5 (1988), p. 157–163.
* Over [385] ‘Franciscus’.
- Reijmerink, J. ‘Achterberg en de klassieke muziek.’ In: *Dietsche warande en belfort* 135 (1990), p. 35–46.
* Over [137] ‘Eine kleine Nachtmusik’ en [265] ‘Bolero van Ravel’.
- Reijmerink, J. ‘Achterberg en Descartes.’ In: *Achterbergkroniek* 9.1 (1990), p. 35–38.
* Over [727] ‘Cogito ergo sum’.
- Reijmerink, J. ‘Gedicht geopend. Gerrit Achterberg: een “noot” in beeld. Over het gedicht “Mijn hoofd ligt in een holte van muziek”.’ In: *Dietsche warande en belfort* 135 (1990), p. 605–610.
* Over [431] ‘Muziek’, [535] ‘Klankleer’ en [474] ‘Woord’.
- Reijmerink, J. ‘Achterbergs “Pinksteren”’: Hoogtepunt van een poeta vates.’ In: *Jaarboek van de interdisciplinaire vereniging van analytische psychologie* 8 (1992), p. 51–69.
* Over [349] ‘Pinksteren’.
- Reijmerink, J. ‘Aartsengelen slachten den hemel rood. Over Gerrit Achterberg en de engelen.’ In: *Woordwerk* 12.1 (1994), p. 17–31.
- Riessen, R. van ‘Een donker schilderij. Gerrit Achterberg.’ In: *Openbaringen. Zeventien jonge dichters over het cruciale gedicht*. [Red. C. Keulemans.] Amsterdam, 1989, p. 61–64.
* Over [99] ‘Het schilderij’.
** Ook in: *De held* 4.6 (1988–1989), p. 19–21.
- [Ritman, T.] ‘De ontdekking van de ware mythe d.m.v. de literatuurfilosofie van Menno ter Braak n.a.v. de verkrachting van Gerrit Achterberg in de literatuurbeschouwingen.’ In: *Exalto* 2.6 (1963), p. 1–38.
- Ritter, P.H. ‘Lijden, dat vlucht in het woord.’ In: *Utrechtsch dagblad* 27 maart 1940, avondblad.
* Recensie van *Eiland der ziel*.
- Rodenko, P. ‘Don Quichot in het schimmenrijk.’ In: *Podium* 4 (1947–1948), p. 61–82.
* Ook in: *Commentaar op Achterberg*, p. 113–150.
** Ook in: Dez., *Verzamelde essays en kritieken*. Ed. K. Hilberdink. 4 dln. Amsterdam, 1991–1992. Dl. 2: *Over Gerrit Achterberg en over de ‘experimentele poëzie’*. Amsterdam, 1991, p. 11–34.

- Rodenko, P. 'Harde en zachte valuta.' In: *Haagsch dagblad* 24 juli 1954.
 * Recensie van o.a. *Autodroom* en *En Jezus schreef in 't zand*⁵.
 ** Ook in: Dez., *Verzamelde essays en kritieken*. Ed. K. Hilberdink. 4 dln. Amsterdam, 1991–1992. Dl. 2: *Over Gerrit Achterberg en over de 'experimentele poëzie'*. Amsterdam, 1991, p. 34–36 en Dl. 4: *Verspreide kritieken*. Amsterdam, 1992, p. 35–38.
- Rodenko, P. 'Voorbij de laatste stad.' In: *Maatstaf* 2 (1954–1955), p. 681–701.
 * Ook in: *Voorbij de laatste stad*, p. 7–35, o.d.t. 'Ter inleiding'.
 ** Samengevoegd met 'Dichter in het huis des levens' ook in: *Voorbij de laatste stad*², p. 7–53, o.d.t. 'Ter inleiding'.
- Rodenko, P. 'Dichter in het huis des levens.' In: *Maatstaf* 2 (1954–1955), p. 795–807.
 * Samengevoegd met 'Voorbij de laatste stad' ook in: *Voorbij de laatste stad*², p. 7–53, o.d.t. 'Ter inleiding'.
- Rodenko, P. 'Ter inleiding.' In: *Voorbij de laatste stad*², p. 7–53.
 * Samenvoeging van 'Voorbij de laatste stad' en 'Dichter in het huis des levens'.
 ** Ook in: *Voorbij de laatste stad*³, p. 5–40, met naschrift op p. 40–41.
 *** Ook in: Dez., *Verzamelde essays en kritieken*. Ed. K. Hilberdink. 4 dln. Amsterdam, 1991–1992. Dl. 2: *Over Gerrit Achterberg en over de 'experimentele poëzie'*. Amsterdam, 1991, p. 37–65.
- Rodenko, P. 'Een poëtische autobiografie.' In: *Nieuwe Rotterdamse courant* 9 november 1957.
 * Recensie van *Spel van de wilde jacht*.
 ** Ook in: Dez., *Verzamelde essays en kritieken*. Ed. K. Hilberdink. 4 dln. Amsterdam, 1991–1992. Dl. 2: *Over Gerrit Achterberg en over de 'experimentele poëzie'*. Amsterdam, 1991, p. 67–72.
- Rodenko, P. 'Spiegel van de wilde jacht. Kanttekeningen bij Achterberg's *Spel van de wilde jacht*, de reactie van de kritiek en enkele persoonlijke commentaren van de dichter.' In: *Maatstaf* 5 (1957–1958), p. 708–740.
 * Over *Spel van de wilde jacht*.
 ** Ook in: *Nieuw commentaar op Achterberg*, p. 201–226, o.d.t. 'Spiegel van de wilde jacht'.
 *** Ook in: Dez., *Verzamelde essays en kritieken*. Ed. K. Hilberdink. 4 dln. Amsterdam, 1991–1992. Dl. 2: *Over Gerrit Achterberg en over de 'experimentele poëzie'*. Amsterdam, 1991, p. 101–129, o.d.t. 'Spiegel van de wilde jacht'.
- Rodenko, P. 'A matter of life and death. The poetry of Gerrit Achterberg.' In: *Delta* 1.2 (1958–1959), p. 32–36.
 * Ook in: Dez., *De sprong van Münchhausen*. Den Haag, 1959, p. 162–170, o.d.t. 'Het energetisch materialisme van Achterberg'.
 ** Ook in: Dez., *Verzamelde essays en kritieken*. Ed. K. Hilberdink. 4 dln. Amsterdam, 1991–1992. Dl. 2: *Over Gerrit Achterberg en over de 'experimentele poëzie'*. Amsterdam, 1991, p. 72–80.

- Rodenko, P. 'Dichter en boer.' In: *De gids* 125.1 (1962) [*In memoriam-nummer*], p. 202–206.
* Ook in: Dez., *Verzamelde essays en kritieken*. Ed. K. Hilberdink. 4 dln. Amsterdam, 1991–1992. Dl. 2: *Over Gerrit Achterberg en over de 'experimentele poëzie'*. Amsterdam, 1991, p. 90–94.
- Rodenko, P. 'Jacht op de vonk der verzen en een vrouw.' In: *Maatstaf* 11 (1963–1964) [*Achterberg-nummer*], p. 738–746.
* Ook in: Dez., *Verzamelde essays en kritieken*. Ed. K. Hilberdink. 4 dln. Amsterdam, 1991–1992. Dl. 2: *Over Gerrit Achterberg en over de 'experimentele poëzie'*. Amsterdam, 1991, p. 94–101.
- Rodenko, P. 'De duizend-en-één nachten van Gerrit Achterberg. Kanttekeningen naar aanleiding van enkele varianten.' In: *Nieuw kommentaar op Achterberg*, p. 29–50.
* Ook in: Dez., *Verzamelde essays en kritieken*. Ed. K. Hilberdink. 4 dln. Amsterdam, 1991–1992. Dl. 2: *Over Gerrit Achterberg en over de 'experimentele poëzie'*. Amsterdam, 1991, p. 130–153.
- Rodenko, P. 'De dichter is een koe.' In: Dez., *Verzamelde essays en kritieken*. Ed. K. Hilberdink. 4 dln. Amsterdam, 1991–1992. Dl. 2: *Over Gerrit Achterberg en over de 'experimentele poëzie'*. Amsterdam, 1991, p. 81–90.
- Rodenko, P. 'Zoals geschreven door Gerrit Achterberg.' In: Dez., *Verzamelde essays en kritieken*. Ed. K. Hilberdink. 4 dln. Amsterdam, 1991–1992. Dl. 2: *Over Gerrit Achterberg en over de 'experimentele poëzie'*. Amsterdam, 1991, p. 154–163.
- Roeland Vermeer, J. 'Over religieuze gelegenheidspoëzie en de Golgotha-gedichten van Gerrit Achterberg.' In: *Jong kultuurleven* 4 (1958–1959), p. 246–250.
* Over o.a. [247–248–252] 'Reiziger "doet" Golgotha'.
- Roest, H. *Schaatsenrijder. Terugdenken aan Gerrit Achterberg*. Heemstede, 1982.
* Over o.a. [421] 'Schaatsenrijder'.
- Roggeman, W. 'Bij Achterbergs laatste werken.' In: *Vooruit* 1 februari 1962.
- Roggeman, W.M. 'Achterberg in het asiel.' In: *Het laatste nieuws* 30 oktober 1969.
* Recensie van *Blauwzuur*.
- Roggeman, W. 'Onlyrisch cahiertje (1962–1964). Gerrit Achterberg.' In: Dez., *De ringen van de Kinkhoorn*. 's-Gravenhage etc., 1970, p. 97–99.
- Roland Holst, A. 'Gerrit Achterberg vijftig jaar.' In: *Maatstaf* 3 (1955–1956), p. 240–243.
* Ook in: Dez., *In den verleden tijd*. Amsterdam, 1975, p. 98–102, o.d.t. 'Gerrit Achterberg. Een tafeltoespraak'.
** Ook in: Dez., *In ballingschap. Keuze uit eigen werk*. Amsterdam, 1977, p. 337–342.
*** Ook in: Dez., *Verzameld werk. Proza*. Ed. W.J. van den Akker e.a. 2 dln. Amsterdam, 1983. Dl. 1, p. 557–561.

- Roland Holst, A. 'Ontmoeting binnen de tijd.' In: *De gids* 125.1 (1962) [*In memoriam-nummer*], p. 186-188.
* Ook in: *Literair akkoord* 7. Red. A. den Besten e.a. Utrecht, [1963], p. 91-92.
** Ook in: Dez., *Verzameld werk. Proza*. Ed. W.J. van den Akker e.a. 2 dln. Amsterdam, 1983. Dl. 2, p. 733-734.
- Roover, A. de 'Gerrit Achterberg.' In: *Golfslag* 2 (1947-1948), p. 116-119.
- Roover, A. de '[Recensie van o.a. *Existentie*.]' In: *Golfslag* 3 (1948-1950), p. 81-86.
- R[othuizen], [G.Th.] 'Herinnering aan Achterberg.' In: *Sermo* 9.5 (1961-1962), p. 3.
* Gewijzigd ook in: Dez., *De oude man van Hoy. Figuren en landschappen*. Kampen, [1970], p. 136-139.
- Roy, P. le 'Van proeve tot meesterstuk.' In: *De periscoop* 20.7 (1969-1970), p. 2.
* Recensie van o.a. *Blauwzuur*.
- Ruitenberg-de Wit, A. 'Achterberg revised in de stad.' In: *Kentering* 7.4 (1965-1966), p. 33-36.
* Over [215] 'De stad'.
- Ruitenberg-de Wit, A.F. *Formule in de morgenstond. Een studie over het dichtwerk van Gerrit Achterberg*. Amsterdam, 1968.
* Reactie: J. Kruithof, 'Jung geleerd, fout gedaan.' In: *Raam* nr. 51 (1969), p. 46-50. Reactie hierop: A.F. Ruitenberg-de Wit, 'Spijtigheid in een gedrukte markt.' In: *Raam* nr. 56 (1969), p. 46-48. Reactie hierop: J. Kruithof, 'Spel van de jagende wilde.' In: *Raam* nr. 59-60 (1969), p. 63-64.
** Reactie: H.A. Wage, 'Jagen op Achterberg.'
- Ruitenberg-de Wit, A.F. 'De dubbelzinnigheid in Achterbergs poëzie.' In: *Maatstaf* 18 (1970-1971), p. 665-676.
* Gewijzigd en samengevoegd met 'Gerrit Achterberg. De wissel op de eeuwigheid' ook in: Dez., *Het huis van Achterberg. Een commentaar*, p. 11-27, o.d.t. 'Inleiding'.
- Ruitenberg-de Wit, A.F. 'Achterbergs Aquarium.' In: *Maatstaf* 18 (1970-1971), p. 742-752.
* Over [956] 'Aquarium'.
** Gewijzigd ook in: Dez., *Het huis van Achterberg. Een commentaar*, p. 145-151.
- Ruitenberg-de Wit, A.F. 'Gerrit Achterberg. De wissel op de eeuwigheid.' In: *Elseviers weekblad* 4 september 1971, bijlage.
* Gewijzigd en samengevoegd met 'De dubbelzinnigheid in Achterbergs poëzie' ook in: Dez., *Het huis van Achterberg. Een commentaar*, p. 11-27, o.d.t. 'Inleiding'.
- Ruitenberg-de Wit, A.F. 'De honden van Achterberg.' In: *Raam* nr. 91 (1973), p. 31-36.
* Gewijzigd ook in: Dez., *Het huis van Achterberg. Een commentaar*, p. 152-160.
- Ruitenberg-de Wit, A.F. *Het huis van Achterberg. Een commentaar*. Amsterdam, 1978.

- Ruitenbergh-de Wit, A.F. 'Achterbergh en de antieke wereld.' In: *Hermeneus* 51 (1979), p. 20-25.
 * Over o.a. [523] 'Orpheus'.
 ** Reactie op: W. Kassies, 'Stukjes antiek bij G. Achterbergh.'
 *** Reactie: F. van Dooren, 'Achterberghs Orpheus en Dante.'
- Ruitenbergh-de Wit, A.F. 'Onder het oppervlak. Over "Ballade van de tijd".' In: *Achterberghkroniek* 3.2 (1984), p. 13-18.
 * Over [1010-1013] 'Ballade van de tijd'.
- Ruitenbergh-de Wit, A. 'Op naar het slot met Achterbergh en Kafka.' In: *Bijlletin* nr. 127 (1984-1985), p. 38-42.
 * Over *Ballade van de gasfitter*.
- Ruitenbergh-de Wit, A.F. "'Mon trésor". Enkele aantekeningen bij een cryptisch gedicht van Achterbergh.' In: *Spiegel der letteren* 33 (1991), p. 187-191.
 * Over [1009] 'Mon trésor' en [979] 'Beau lieu'.
- Ruitenbergh-de Wit, A.F. 'Het huis van Achterbergh.' In: *Jaarboek van de interdisciplinaire vereniging voor analytische psychologie* 8 (1992), p. 69-81.
- Ruitenbergh-de Wit, A.F. Zie ook onder: F. van Dooren en A.C. Honders, 'Achterbergh en het bijbels getuigenis'.
- Ruiter, G. 'Moderne litteratuur v.' In: *De wekker* 75 (1966), p. 270-271.
 * Over [568] 'Arbeidsvermogen van plaats'.
- Ruiter, K. de 'Een literaire passage. Structuur en interpretatie van Gerrit Achterberghs "Ode aan Den Haag".' In: *Litteratuur* 14 (1997), p. 203-209.
 * Over *Ode aan den Haag* en [927] 'Passage'.
- Rutten, M. 'Vogels van diverse pluimage.' In: *De Vlaamse gids* 32 (1948), p. 289-295.
 * Recensie van *Doornroosje*.
- Rutten, M. 'Het dichten van Achterbergh.' In: *De Vlaamse gids* 40 (1956), p. 345-362.
 * Ook in: Dez., *Nederlandse dichtkunst*. 2 dln. Hasselt, 1957-1967. Dl. 1: *Van Kloos tot Claus*. Hasselt, 1957, p. 267-289.
- Rijnsdorp, C. '[Recensie van o.a. *Sneeuwvitje*].' In: *Ontmoeting* 4 (1949-1950), p. 263-270.
- Rijnsdorp, C. '[Recensie van o.a. *Oude cryptogamen*].' In: *Op den uitkijk* 25 (1951-1952), p. 448-449.
- Rijnsdorp, C. '[Recensie van o.a. *Cenotaaf*].' In: *Op den uitkijk* 27 (1953-1954), p. 246-248.
 * Reactie: G.P.F. Buddingh, 'Achterbergh, een der groten?'
- Rijnsdorp, C. 'Gerrit Achterbergh vijftig jaar.' In: *De Rotterdammer* 21 mei 1955.
- Rijnsdorp, C. 'In memoriam Gerrit Achterbergh.' In: *De Rotterdammer* 19 januari 1962.
 * Ook in: *Dordtsch dagblad* 19 januari 1962; *Nieuwe Haagse courant* 19 januari 1962.
- Rijnsdorp, C. 'Achterbergh als figuur.' In: *Op den uitkijk* 37 (1963-1964), p. 502-503.

- Rijnsdorp, C. 'De calvinistische achtergrond van Achterbergs poëzie.' In: *Maatstaf* 11 (1963-1964) [*Achterberg-nummer*], p. 688-713.
* Ook in: Dez., *Aan de driesprong. Van kunst, wetenschap en religie*. Baarn, 1964, p. 81-98.
** Ook in: *Nieuw commentaar op Achterberg*, p. 125-144.
- Sande, J. van de 'Onsterfelijk behang.' In: *Merlyn* 2.3 (1963-1964), p. 47-53.
* Over [789] 'Rath & Doodeheefver'.
** Ook in: Dez., *Onsterfelijk behang en andere essays*. 's-Hertogenbosch, 1979, p. 3-9, o.d.t 'Onsterfelijk behang. "Rath & Doodeheefver" van Gerrit Achterberg'.
- Sande, J. v[an] d[e] 'De structuur van Achterbergs bundel *Autodroom*.' In: *Merlyn* 4 (1966), p. 29-64.
* Ook in: Dez., *Onsterfelijk behang en andere essays*. 's-Hertogenbosch, 1979, p. 11-47.
- Sande, J. van de 'De dichter als machine-schrijver. Bij twee gedichten van Gerrit Achterberg.' In: *Jeugd en cultuur* 14 (1969), p. 23-25.
* Over [402] 'Gebed aan de schrijfmachine' en [204] 'Instrument'.
** Ook in: Dez., *Onsterfelijk behang en andere essays*. 's-Hertogenbosch, 1979, p. 48-50.
- Sande, J. van de 'Dood en verrijzenis in de poëzie van Gerrit Achterberg.' In: *Jeugd en cultuur* 16 (1971), p. 50-54.
- Sande, J. van de "'Reizen verenigt'." In: *Achterbergkroniek* 4.1 (1985), p. 12-24.
- Sande, J. van de 'Mozart door Achterberg vertolkt.' In: *Achterbergkroniek* 10.2 (1991), p. 50-52.
* Over [137] 'Eine kleine Nachtmusik'.
- Sande, J. van de 'Zonder enig agens. Bij twee sonnetten van Gerrit Achterberg.' In: *Achterbergkroniek* 12.1 (1993), p. 26-30.
* Over [833] 'Nevelheim', [867] 'Grint' en [946] 'Flash-back'.
- Santvoort, H. van 'De hoop is een krijtuit kind, dat lacht tegen de rover, die het slacht.' In: *De nieuwe linie* 1 november 1969.
* Recensie van o.a. *Blauwzuur*.
- Schaap, H.J.C. 'Elke dag is een Dies irae. Over de ruimte in "Ballade van de tijd".' In: *Achterbergkroniek* 3.2 (1984), p. 19-24.
* Over [1010-1013] 'Ballade van de tijd'.
* Reactie: K. Zickhardt, 'Struikelen over een voegwoord.'
- Scheepmaker, H.J. 'Helikon herleefd.' In: *Algemeen handelsblad* 25 mei 1946.
* Recensie van o.a. *Stof*.
- Scheepmaker, N. Zie onder: [Anoniem], 'Het mysterie-Achterberg' (1963).
- Scheltema, T.W.L. '[Recensie van *Sneeuwmitje*.]' In: *Books abroad* 25 (1951), p. 181.

- Scheltema, T.W.L. '[Recensie van *Spel van de wilde jacht*.]' In: *Books abroad* 33 (1959), p. 285.
- Schenkeveld, M.H. 'Achterbergs *Spel van de wilde jacht*.' In: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 89 (1973), p. 267-274.
* Gewijzigd ook in: M. Schenkeveld e.a., *Aantekeningen bij Achterbergs Spel van de wilde jacht*, p. 13-23, o.d.t. 'Inleiding'.
- Schenkeveld, M. e.a. *Aantekeningen bij Achterbergs Spel van de wilde jacht*. Amsterdam, 1973.
- Schenkeveld, M.H. 'De heilige-berggedichten in Achterbergs *Spel van de wilde jacht*.' In: '*In een bezield verband*'. *Nederlandstalige dichters op zoek naar zijn*. Red. W. Kusters. Baarn, 1991, p. 159-171.
* Over [965] 'Tabor', [966] 'Nebo', en [1006] 'Ultra montes'.
- Schepens, J. 'Nog geen crisis voor de Hollandse critiek.' In: *De Vlaamse gids* 35 (1951), p. 682-690.
* Recensie van o.a. *Commentaar op Achterberg*.
- Schipper, J. '*Achtergebleven gedichten* van Gerrit Achterberg.' In: *Reformatorisch dagblad* 20 februari 1981.
- Schmitz, P.F. 'Intertextualiteit door signalen en door symptomen.' In: *Spiegel der letteren* 29 (1987), p. 25-31.
* Over o.a. [900] 'Souvenir'.
- Scholten, H. 'Achterberg en enkele commentaren.' In: *Kentering* 6 (1964), p. 26-33.
- Schotman, J.W. 'Twee debutanten.' In: *Nederlandsche bibliographie* 77 (1932), p. 52-53.
* Recensie van o.a. *Afvaart*.
- Schouten, R. 'Achterberg, alchemist en amanuensis.' In: *Achterbergkroniek* 3.1 (1984), p. 23-30.
- Schouten, R. 'Achterbergs kijk op Vestdijk.' In: *Achterbergkroniek* 5.2 (1986), p. 2-4.
* Over [626-800] 'Vestdijk'.
** Reactie: K.-J. Backhuys, 'Nogmaals het Danaïdenvat.'
- Schrijvers prentenboek* Zie: *Gerrit Achterberg*.
- Schuchart, M. 'Het werk van G. Achterberg.' In: *De stem van Nederland* 8 juni 1946.
- Schulte Nordholt, J.W. 'In memoriam Gerrit Achterberg.' In: *De groene Amsterdammer* 27 januari 1962.
* Ook in: *Mededeling van de vereniging van letterkundigen* (april 1962), p. 2-3.
- Schulte Nordholt, J.W. 'Gerrit Achterberg.' In: *Wending* 17 (1962-1963), p. 46-59.
* Gewijzigd ook in: *Nieuw kommentaar op Achterberg*, p. 101-112, o.d.t. 'Gerrit Achterberg en zijn voltooiing'.
- Schulte Nordholt, J.W. 'Marsman en Gerrit Achterberg. Een jeugdherinnering.' In: *Maatstaf* 11 (1963-1964) [*Achterberg-nummer*], p. 714-719.
- Schuur, K. 'Poëzie van Gerrit Achterberg.' In: *Groninger dagblad* 18 juli 1947.
* Recensie van *Doornroosje*.

- Schuur, K. 'Nieuwe gedichten van Aafjes en Achterberg.' In: *Nederlandse bibliografie* 92.10 (1949-1950), p. 18-19.
* Recensie van o.a. *Hoonte*.
- Sévooy, G. de '[Recensie van *Osmose*.]' In: *Nederlandsche bibliographie* 86 (1941-1942), p. 41.
- Sierksma, F. 'Poëzie als ernst.' In: *Commentaar op Achterberg*, p. 151-209.
* Reactie: H. de Vries, 'Sierksma over Achterberg.'
- Sierksma, F. 'Snelvuur tegen de dood.' In: Dez., *Schoonheid als eigenbelang*, 's-Gravenhage, 1948, p. 113-128.
- Simons, W.J. '[Recensie van o.a. *Autodroom*.]' In: *Amsterdams tijdschrift voor letterkunde* 2 (1954), p. 138-139.
- Sirius [= U. van de Voorde] '[Recensie van *Sneeuwwitje*.]' In: *De standaard* 7 mei 1950.
- Sirius [= U. van de Voorde] '[Recensie van o.a. *Mascotte* en *Oude cryptogamen*.]' In: *De standaard* 7 oktober 1951.
- Slauerhoff, J. 'G. Achterbergs *Afvaart*.' In: *Nieuwe Arnhemse courant* 4 juni 1931.
* Ook in: P.J. Meertens, 'Het debuut van Gerrit Achterberg.' In: *Nieuw commentaar op Achterberg*, p. 254-255.
- S[mit], G. '[Recensie van *Afvaart*.]' In: *De Gooi- en Eemlander* 10 juli 1931.
- Smit, G. 'De poëzie van Achterberg.' In: *De nieuwe eeuw* 12 oktober 1946.
- Smit, G. 'De kwaal der moderne dichters.' In: *De nieuwe eeuw* 15 maart 1947.
* Recensie van o.a. *Existentie*.
- Smit, G. 'Oorspronkelijke dichtkunst. Nieuwe bundels van Gerrit Achterberg en Hendrik de Vries.' In: *Ad interim* 4 (1947), p. 145-147.
* Recensie van o.a. *En Jezus schreef in 't zand* en *Doornroosje*.
- Smit, G. 'Dichterlijke voorjaars oogst, van Achterberg tot Vroman.' In: *De volkskrant* 11 mei 1957.
* Recensie van o.a. *Spel van de wilde jacht*.
- Smit, G. 'Drie sonnetten.' In: Dez., *In het land van de dichter*. Tweede druk. Utrecht etc., 1961, p. 129-133.
* Over o.a. [793] 'Euclides'.
- Smit, G. 'Dichtkunst op smalle basis.' In: *De volkskrant* 15 juli 1961.
* Recensie van *Cryptogamen* 4.
- S[mit], G. 'Gerrit Achterberg †. Groot dichterlijk oeuvre rond eenzelfde thema.' In: *De volkskrant* 19 januari 1962.
- Smit, G. 'Dank aan Gerrit Achterberg.' In: *Roeping* 37 (1962), p. 617-620.
* Ook in: *Literair akkoord* 7. Red. A. den Besten e.a. Utrecht, [1963], p. 116-120.

- Smit, G. 'Achterberg.' In: *Literama* 15 (1980-1981), p. 401-402.
* Recensie van *Achtergebleven gedichten*.
- Smit, W.A.P. 'Gerrit Achterberg, vereerd en bestreden dichter.' In: *Amersfoortsche courant* 27 november 1946.
* Recensie van *Limiet en Energie*.
- Sötemann, G. 'Notities bij het lezen van Achterberg.' In: *Criterium* [5] (1947), p. 250-255.
* Ook in: *Commentaar op Achterberg*, p. 211-223.
- Sötemann, G. 'Geen genieën aan de lopende band maar: vijf grote dichters in Nederland.' In: *Algemeen handelsblad* 5 januari 1953, bijlage.
- Sötemann, G. 'Leren lezen.' In: *De gids* 125.1 (1962) [*In memoriam-nummer*], p. 206-209.
- Sötemann, A.L. 'Achterberg thuis en op reis. Over de bundel *Hoonte* en de "reisgedichten".' In: J. Haverkate/A.L. Sötemann, *Achterberg in Oost-Nederland*. Enschede, 1987, p. 32-48. Twentse literaire cahiers 1.
* Over [761] 'Hoonte'.
- Sötemann, A.L. "'Het dorre blad krijgt een metalen schal". Een causerie over de poetica van Gerrit Achterberg.' In: *De nieuwe taalgids* 80 (1987), p. 193-204.
- Sötemann, A.L. Zie ook onder: R.A. Cornets de Groot, 'Het nieuwe Thebe.'
- Speliers, H. 'Het gedicht & de tijd. Achterberg, en hoe hij in de tijdloosheid van zijn poëzie een schuld tracht af te schaffen.' In: *Restant* 4 (1975-1976), p. 176-178.
- Spillebeen, W. 'Een god in 't diepst van zijn gedichten. Gerrit Achterberg en de dode geliefde.' In: *Het nieuwsblad* 12 maart 1964.
* Recensie van *Verzamelde gedichten*.
- Spruyt, G. '*Blauwzuur*, een nagelaten dichtbundel.' In: *Brabants nieuwsblad* 25 oktober 1969.
- Stegeman, J. 'Depersonalisatie. D'Oliveira's hiervoor maals.' In: *Firapeel* nr. 1 (1967), p. 26-33.
* Reactie op: H.U. Jessurun d'Oliveira, 'Bericht uit het hiervoor maals.'
- Stieglis, E.W. 'Gerrit Achterberg. "Ballade van de winkelbediende".' In: *Dez., Over distorsie als rhetorisch moment*. Amsterdam, 1988, p. 71-95.
- Stolk, F.R.W. 'Woorden gloeiend' aaneengesmeed.' In: *Achterbergkroniek* 4.1 (1985), p. 45-51.
* Over [534] 'Lasser'.
** Reactie op: F. Balk-Smit Duyzentkunst, 'Fysica en grammatica bij Achterberg' en H.B.G. Casimir, 'Natuurwetenschap en dichtkunst.'
- Stolk, F.R.W. 'Ad fontes. Over enkele ontstaansvarianten van "Beau lieu".' In: *Achterbergkroniek* 6.1 (1987), 1-10.
* Over [979] 'Beau lieu'.

- Stolk, F.R.W. 'Dichter en werkster.' In: *Achterbergkroniek* 6.1 (1987), p. 40–48.
 * Over [776] 'Werkster'.
 ** Reactie op: A. Kranendonk, 'Dichter bij de werkster' en J. Nijhof, 'Het lot van de werkster'.
 *** Reactie: W.M. Visser, 'Ad fundum.'
- Stolk, F.R.W. 'Achterbergs densiteit.' In: *Achterbergkroniek* 8.1 (1989), p. 23–28.
 * Over [439] 'Densiteit'.
- Stolk, F.R.W. 'Veranderde gedichten. Naar aanleiding van de tiende druk van Achterbergs *Verzamelde gedichten*.' In: *Achterbergkroniek* 8.2 (1989), p. 42–47.
- Stolk, F.R.W. 'Fanerogamen.' In: *Achterbergkroniek* 9.2 (1990), p. 31–44.
 * Over [988] 'Makelaar'.
- Stolk, F.R.W. 'Hartstocht en rede.' In: *Achterbergkroniek* 10.2 (1991), p. 20–25.
- Stolk, F.R.W. 'Een vrouw als vonk der verzen. Bedenkingen bij Achterbergs poetica.' In: *Achterbergkroniek* 11.2 (1992), p. 16–26.
- Stolk, F.R.W. 'Sneeuwt het? Ja het sneeuwt.' In: *Achterbergkroniek* 12.2 (1993), p. 1–13.
 * Over [731] 'Sneeuw'.
- Stolk, F.R.W. "'Beau lieu" van Gerrit Achterberg.' In: *'Behandel de paarden met zachtheid'. Moderne Europese poëzie tussen autonomie en engagement*. Red. E. Andringa/S. Wiersma. Leuven etc., 1993, p. 160–166.
 * Over [979] 'Beau lieu'.
- Stolk, F.R.W. 'Ida Gerhardt en Gerrit Achterberg.' In: *Achterbergkroniek* 13.1 (1994), p. 23–30.
- Straten, H. van 'Verrassend stapeltje verzen van Achterberg.' In: *Utrechts nieuwsblad* 8 januari 1981.
 * Recensie van *Achterebleven gedichten*.
- Strengholt, L. 'Drieërlei dood. Over Achterbergs "Ballade van de winkelbediende".' In: *Woordwerk* 3.4 (1985–1986), p. 2–7.
 * Over [852–854] 'Ballade van de winkelbediende'.
 ** Ook in: Dez., *Uit volle schatkamers. Opstellen over literatuur*. Amsterdam, 1990, p. 133–139.
- Stroman, B. 'Het schuldloos Eden van Gerrit Achterberg.' In: *Algemeen handelsblad* 21 maart 1964.
 * Recensie van *Verzamelde gedichten en Maatstaf* 11 (1963–1964) [*Achterbergnummer*], p. 657–880.
- Strydom, S. "'De dichter van het vers dat niet bedierf".' In: *Tydskrif vir letterkunde* 23.4 (nieuwe reeks, 1985), p. 18–31.
 * Over o.a. [789] 'Rath & Doodeheefver'.

- Stuiveling, G. 'Neo-Menistendom.' In: *Het boek van nu* 2 (1947-1948), p. 10-11.
* Recensie van *Commentaar op Achterberg*.
- Stuiveling, G. 'Drie dichters, drie meesters.' In: *Het boek van nu* 4 (1950-1951), p. 86-87.
* Recensie van o.a. *Mascotte*.
- Stuiveling, G. 'De schoonheid van het onvoltooide.' In: *Het boek van nu* 5 (1951-1952), p. 3-4.
* Recensie van *Oude cryptogamen*.
** Ook in: Dez., *Triptiek*. Amsterdam, 1952, p. 63-66.
- Stuiveling, G. 'Geen tijdeloosheid zonder tijd.' In: *Haagsch dagblad* 17 september 1955.
* Recensie van *Voorbij de laatste stad*.
- Stuiveling, G. 'Achterberg: wonde en wonder.' In: *Haagsch dagblad* 15 juli 1961.
* Recensie van *Cryptogamen* 4.
** Ook in: *De nieuwe pers* 17 juli 1961; *Nieuw Utrechts dagblad* 8 september 1961.
- Stuiveling, G. 'Achter het rijm het ongerijmde.' In: *Dagblad voor Amersfoort* 30 december 1961.
* Recensie van *Vergeetboek*.
** Ook in: *De nieuwe pers* 30 december 1961.
- Stuiveling, G. 'In memoriam Gerrit Achterberg.' In: *Het boek van nu* 15 (1961-1962), p. 101-102.
- Taaffe, T.P. *The shaping of the eternal in the lyric poetry of William Butler Yeats and Gerrit Achterberg*. New York, 1994.
* Diss. New York.
- Tartwijk, F. van '[Recensie van *Verzamelde gedichten*.]' In: *Streven* 18.1 (1964), p. 305.
- Tegenbosch, L. 'Gerrit Achterberg.' In: *Nieuwe Eindhovense courant* 19 januari 1962.
- Teipe, M.B. Zie: M. Ber.
- Timmer, J./
N. Bokhove 'Gerrit Achterbergs gedicht "Kafka".' In: *Kafka-katern* 5.4 (1997), p. 80-82.
* Over [676] 'Kafka'.
- Toorn, W. van 'De fascinatie van de taal.' In: *Achterbergkroniek* 3.1 (1984), p. 31-34.
- [Touw, H.C.] 'Een man worstelde met hem. Bij de dood van Gerrit Achterberg.' In: *Hervormd weekblad voor Nijmegen, Maas en Waal en Overbetuwe* 26 januari 1962.
* Gewijzigd ook in: *Hervormd Utrecht* 23 februari 1962.
- Tromp, N. "'Dies irae".' In: *Ons geestelijk leven* 59.3 (1982), p. 138-144.
* Over [1012] 'Dies irae'.
- Uyldert, M. 'Visionnaire lyriek.' In: *Algemeen handelsblad* 7 april 1940, ochtendblad.
* Recensie van *Eiland der ziel*.

- Uyldert, M. 'Om en nabij de Zangberg.' In: *Algemeen handelsblad* 2 maart 1941.
* Recensie van o.a. *Dead end*.
- V., A. 'Achtergebleven gedichten.' In: *Eindhovens dagblad* 10 februari 1981.
- V., K. 'Bij de dood van Gerrit Achterberg.' In: *Noordhollands dagblad* 20 januari 1962.
- Vasalis, M. Zie: B. Aafjes/Ed. Hoornik/M. Vasalis.
- Vegt, J. van der 'Achterberg en de Haagse post.' In: *Trans* 1 (1961-1962), p. 91-92.
* Reactie op: [Anoniem], 'Gerrit Achterberg †. "Hij heeft zwaar aan het leven getild"' (1962).
- Vekeman, H.W.J. 'Kafka en de Nederlandse literatuur.' In: *Tydskrif vir letterkunde* 21.3 (nieuwe reeks, 1983), p. 52-70.
* Over o.a. [676] 'Kafka' en *Ballade van de gasfitter*.
- Veldeke '[Recensie van *Voorbij de laatste stad*.]' In: *'t Pallieterke* 25 oktober 1956.
- Veldstra, B. 'Meer dan een moeder. Enkele kanttekeningen bij "Moeder 1".' In: *Achterbergkroniek* 3.1 (1984), p. 35-39.
* Over [148] 'Moeder 1'.
- Veldstra, B. 'In pyama of in kamerjas. Over de ontstaansgeschiedenis van de *Ballade van de gasfitter*.' In: *Achterbergkroniek* 5.1 (1986), p. 47-63.
- Veldstra, B. 'Wij gaan er samen voor een uur vandoor.' In: *Achterbergkroniek* 6.1 (1987), p. 18-25.
* Over *Ode aan den Haag*.
- Veldstra, B. 'De wereld ruist. De hemel suist.' In: *Achterbergkroniek* 6.2 (1987), p. 42-51.
* Over o.a. *Autodroom*.
- Veltkamp, E.P. 'Beerta's Bureau en Achterberg.' In: *De parelduiker* 2.2 (1997), p. 67-69.
* Reactie: P. de Bruijn, 'De wilde jacht op Het Bureau.'
- V[enemans], B.A. 'Achterbergs "Deïsme".' In: *In de waagschaal* 24 februari 1962.
* Over [930] 'Deïsme'.
- Vereecke, W. 'Lessen en methode. Taalconstructies rond "Het gebeuren op Golgotha" door de dichter Gerrit Achterberg. Reiziger "doet" Golgotha.' In: *Nova et vetera* 43 (1965-1966), p. 144-151.
* Over [247-248-252] 'Reiziger "doet" Golgotha'.
- Verhoeven, N. 'Twee moderne dichters bekroond.' In: *Delftsche courant* 8 juli 1950.
* Over de toekenning van de P.C. Hooftprijs.
- Verhoeven, N. 'Dichters kunnen nooit in staking gaan.' In: *Delftsche courant* 29 september 1951.
* Over o.a. *Oude cryptogamen*.
- Verhoeven, N. '[Recensie van o.a. *Autodroom*.]' In: *Nieuwe Haarlemsche courant* 14 augustus 1954.

- Verhoeven, N. 'Twee dichters achter de bergen. Gerrit Achterberg en Ed. Hoornik "met vakantie".' In: *De tijd* 21 januari 1956.
* Over o.a. *Autodroom*.
- Verhoeven, N. '[Recensie van o.a. *Spel van de wilde jacht*.]' In: *Delftsche courant* 30 maart 1957.
- Vermeer, C. '[Recensie van o.a. *Ballade van de gasfitter* en *Ode aan den Haag*.]' In: *Ontmoeting* 7 (1953-1954), p. 81-86.
- Vermeer, C. '[Recensie van o.a. *En Jezus schreef in 't zand*' en *Autodroom*.]' In: *Ontmoeting* 8 (1954-1955), p. 125-135.
- Vermeulen, H. 'Wetenschap aan het woord. Over "Anti-materie".' In: *Achterbergkroniek* 9.2 (1990), p. 15-30.
* Over [1016] 'Anti-materie'.
- Vermeulen, H. 'De tijd ingelijfd. Achterberg versus Slauerhoff.' In: *Achterbergkroniek* 10.1 (1991), p. 41-50.
- Vermeulen, J. 'Gerrit Achterberg. Kleine kaballistiek voor kinderen.' In: *Columbus* 1 (1945-1946), p. 44-45.
* Over [494] 'Kleine kaballistiek voor kinderen'.
- Vermeulen, J. 'Orpheus in Niemandland.' In: *Commentaar op Achterberg*, p. 225-246.
* Reactie: H. de Vries, 'Onbegrip omtrent Achterberg?'
- Vermeulen, J. 'Hiërogllyphen van leven.' In: *Nederlandse bibliografie* 90.3 (1947-1948), p. 3-4.
* N.a.v. *Sphinx*, *Stof*, *Existentie*, *Limiet*, *Energie*, *Radar* en *Cryptogamen*.
- Vermeulen, J. 'Twee nieuwe bundels van Gerrit Achterberg.' In: *Nederlandse bibliografie* 90.8 (1947-1948), p. 7.
* Recensie van *En Jezus schreef in 't zand* en *Doornroosje*.
- Vermeulen, J. '[Recensie van *Mascotte*.]' In: *Nederlandse bibliografie* 95.2 (1952), p. 2.
- Vermeulen, J. 'Poëtische oogst 1957.' In: *Nederlandse bibliografie* 100.5 (1957-1958), p. 8-10.
* Recensie van o.a. *Spel van de wilde jacht*.
- Vermeulen, J. "'De dood is opgeheven".' In: *De groene Amsterdammer* 27 januari 1962.
- Vermeulen, J. 'Onbekende gedichten van Achterberg.' In: *NRC/Handelsblad* 16 mei 1980.
* Aankondiging van *Achtergebleven gedichten*.
- Vermeulen, J. 'Achterberg en de muziek. Een herwaardering.' In: *Achterbergkroniek* 2.1 (1983), p. 51-55.
- Vermeulen, J. 'Achterberg en het toeval.' In: *Achterbergkroniek* 3.1 (1984), p. 15-21.
- Vermeulen, K. '*Existentie*.' In: *Achterbergkroniek* 5.2 (1986), p. 29-31.
- [Verspoor, D.] 'Rath & Doodeheefver.' In: *De variator* 10.6 (1957), p. 7-8.
* Over [789] 'Rath & Doodeheefver'.

- Verstegen, J. 'De magie bij Achterberg.' In: *Jong-Nederlands literair tijdschrift* 1.4 (1964), p. 6–11; 1.5 (1964), p. 17–24.
- Vervaeck, B. 'Het lijf van de letter. De literaire tekst als corpus.' In: *Diogenes* 3.1 (1986), p. 21–31.
* Over o.a. [768] 'Ovoïde'.
- Vestdijk, S. '[Recensie van *Osmose*.]' In: *Nieuwe Rotterdamsche courant* 30 juli 1941.
- Vestdijk, S. 'Dichtkunst als magie. Bij de poëzie van Achterberg.' In: *Het parool* 11 februari 1946.
* Over o.a. [428] 'Volvoering'.
** Ook als: Dez., *Dichtkunst als magie*. [Woubrugge, 1984].
- Vestdijk, S. 'Jongeren over een "duister" dichter.' In: *Het parool* 30 juli 1948.
* Recensie van *Commentaar op Achterberg*.
- Vestdijk, S. 'De betekenis van Achterbergs sonnetten.' In: *Algemeen handelsblad* 11 maart 1950.
* N.a.v. *Sneeuwwitje*.
- Vestdijk, S. 'Het vastgevroren ringetje.' In: *De gids* 119.11 (1956), p. 398–406.
* Over Pierre Kemp en Achterberg.
** Ook in: Dez., *Voor en na explosie. Opstellen over poëzie*. Den Haag, 1960, p. 110–119, o.d.t. 'Het vastgevroren ringetje. Bij de zeventigste verjaardag van Pierre Kemp'.
- Vestdijk, S. 'Humor van een hermetist.' In: *De gids* 120.11 (1957), p. 319–326.
* Recensie van *Spel van de wilde jacht*.
** Ook in: *Vandaag* 6 (1957), p. 234–241.
*** Ook in: Dez., *Voor en na de explosie. Opstellen over poëzie*. Den Haag, 1960, p. 120–128.
- Vestdijk, S. 'In memoriam Gerrit Achterberg.' In: *Maatstaf* 9 (1961–1962), p. 829–835.
* Ook in: Dez., *Gestalten tegenover mij. Persoonlijke herinneringen*. Tweede druk. Den Haag, 1962, p. 175–183.
** Ook in: J. Brouwers, *Hij is reeds aan de overzijde. Necrologieën van schrijvers*. Amsterdam etc., 1986, p. 65–70.
- Vestdijk, S. 'Een verkenning in de tuin.' In: *De gids* 125.1 (1962) [*In memoriam-nummer*], p. 191–193.
- Vestdijk, S. 'Bij twee gedichten van G. Achterberg.' In: *Nieuw commentaar op Achterberg*, p. 234–238.
* Over [548] 'Slaapliedje 11' en [835] 'Plastic'.
- Vinkenoog, S. 'Verloren in de tijd.' In: *De gids* 125.1 (1962) [*In memoriam-nummer*], p. 213–217.
- Visser, A. '[Recensie van *Energie*.]' In: *Erica* 2.7 (1946–1947), p. [184–185].

- Visser, A. 'Dichter Gerrit Achterberg plotseling overleden. In poëzie poogde hij de dood te bezweren.' In: *De telegraaf* 19 januari 1962.
- Visser, A. 'Over de Jabbok. Bij de dood van Gerrit Achterberg.' In: *Nieuwsblad voor de boekhandel* 129 (1962), p. 139-141.
* Over [235] 'Over de Jabbok'.
** Ook in: *Standpunte* 15.4-5 (1961-1962), p. 14-17.
- Visser, A. 'Gerrit Achterberg.' In: Dez., *Leven van de pen*. Den Haag, 1965, p. 60-65.
- Visser, W.M. 'Pouderooyen is P. de Rooyen, en niet Achterberg.' In: *Achterbergkroniek* 1.1 (1982), p. 46-55.
* Reactie op: K. Zickhardt, 'Brakman schrijft Pouderooyen leeft Achterberg.'
- Visser, W.M. 'Het glas trekt een cirkel om de wijn in zichzelf.' In: *Achterbergkroniek* 2.2 (1983), p. 23-31.
* Over o.a. *Verzamelde gedichten*.
** Reactie: A.J. Govers, 'Asylgedichten, waarom een uitzondering.'
- Visser, W.M. 'Symbolen worden tot cymbalen in de ure des doods -.' In: *Achterbergkroniek* 3.2 (1984), p. 25-30.
* Over [1010-1013] 'Ballade van de tijd'.
- Visser, W.M. 'Wat niet goed is...' In: *Achterbergkroniek* 4.2 (1985), p. 47-50.
* Over *Blauwzuur* en *Verzamelde gedichten*.
- Visser, W.M. 'Het bouwsel komt geen klinknagel te kort. Over de sonnetten van Achterberg en Hoornik.' In: *Achterbergkroniek* 6.2 (1987), p. 52-59.
- Visser, W.M. 'Sint Sebastiaan voorbij; terug naar Genesis.' In: *Achterbergkroniek* 7.1 (1988), p. 34-40.
* Over o.a. [956] 'Aquarium'.
- Visser, W.M. 'Ad fundum.' In: *Achterbergkroniek* 7.2 (1988), p. 41-46.
* Reactie op: A. Kranendonk, 'Dichter bij de werkster', J. Nijhof, 'Het lot van de werkster' en F.R.W. Stolk, 'Dichter en werkster'.
- Visser, W.M. 'De jachtijd is gesloten. Over een mogelijke verschuiving in Achterbergs thematiek, af te leiden uit *Spel van de wilde jacht* en *Vergeetboek*.' In: *Achterbergkroniek* 9.1 (1990), p. 13-22.
- Visser, W.M. 'Vlak voor de ramen staat het boomtheater.' In: *Achterbergkroniek* 10.2 (1991), p. 26-30.
* Over *Hoonte*.
- Visser, W.M. Zie ook: C. ter Kuile-Langelaan/W.M. Visser.
- Vleuten, J. van der 'Hoe lees ik "Atoombom" van Achterberg?' In: *Achterbergkroniek* 12.1 (1993), p. 31-36.
* Over [778] 'Atoombom'.
** Reactie: M. Koelewijn, 'Over "Atoombom".'

- Voeten, B. 'Commentaren op Achterberg.' In: *Vrij Nederland* 31 juli 1948.
* Recensie van *Commentaar op Achterberg*.
- Voeten, B. 'Gerrit Achterberg. Een onzer grootste lyrieci.' In: *Buku baru/Het nieuwe boek* 2.1 (1952), p. 5.
* Recensie van *Oude cryptogamen*.
- Voeten, B. 'De poëzie van Gerrit Achterberg. Een geding met de dood.' In: *Buku baru/Het nieuwe boek* 2.4 (1952), p. 1.
* Gewijzigd ook in: *Gelderse-Overijsselse courant* 20 november 1953, o.d.t. 'Een geding met de dood. Bij de poëzie van Gerrit Achterberg'.
- Voeten, B. 'Gerrit Achterberg – een moderne magiër.' In: *Buku baru/Het nieuwe boek* 5.2 (1955), p. 13.
* Recensie van *Cryptogamen III*.
* Gewijzigd ook als: Dez., '[Recensie van *Cryptogamen III* en *Voorbij de laatste stad*.]'
- V[oeten], B. '[Recensie van *Cryptogamen III* en *Voorbij de laatste stad*.]' In: *De gids* 118.1 (1955), p. 435–436.
- Voeten, B. 'Drie momenten – drie facetten.' In: *De gids* 125.1 (1962) [*In memoriam-nummer*], p. 209–213.
* Ook in: *Literair akkoord* 7. Red. A. den Besten e.a. Utrecht, [1963], p. 139–142.
** Gewijzigd ook als: Dez., *Gerrit Achterberg, momenten en facetten*. Terhorst, 1986.
- Voeten, B. 'Over *Blauwzuur* gesproken...' In: *Achterbergkroniek* 4.2 (1985), p. 27–28.
- Vogels, F.C.M. 'Tets over het vocabularium van wijlen Gerrit Achterberg.' In: *In de waagschaal* 24 maart 1962.
* Reactie op: [Anoniem], 'Dichter Gerrit Achterberg overleden' (1962).
- Voorde, U. van de 'Drie Hollandse en een Vlaamse dichter.' In: *De standaard* 17 augustus 1957.
* Recensie van o.a. *Spel van de wilde jacht*.
- Voorde, U. van de Zie ook: Sirius.
- Vos, J. 'Bij de dood van Gerrit Achterberg.' In: *Provinciale Overijsselse en Zwolse courant* 20 januari 1962.
* Ook in: *Steenwijker dagblad* 20 januari 1962.
- Voskuilen, W. 'Droomlot.' In: *Spektator* 1 (1971–1972), p. 222–228.
* Over [858] 'Droomlot'.
- Vreeken, A. 'In memoriam Gerrit Achterberg.' In: *Nieuwsblad van het noorden* 20 januari 1962.
- Vries, F. de '[Recensie van *Vergeetboek*.]' In: *Bevrijdend denken* 25 augustus 1962.

- Vries, H. de '[Recensie van *Stof*.]' In: *Critisch bulletin* 13 (1946), p. 410-411.
- Vries, H. de 'Henri Rousseau.' In: *Het vrije volk* 3 april 1948.
* Over o.a. [230] 'Henri Rousseau'.
** Ook in: Dez., *Vers tegen vers*. 's-Gravenhage, 1949, p. 85-92, o.d.t. 'Twee Rousseau-schilderijen'.
- Vries, H. de 'Onbegrip omtrent Achterberg?' In: *Critisch bulletin* 15 (1948), p. 495-497.
* Reactie op: J. Vermeulen, 'Orpheus in Niemandland.'
- Vries, H. de 'Twee Mozart-portretten.' In: Dez., *Vers tegen vers*. 's Gravenhage, 1949,
p. 77-84.
* Over o.a. [137] 'Eine kleine Nachtmusik'.
- Vries, H. de 'Sierksma over Achterberg.' In: *Podium* 5 (1949), p. 444-450.
* Reactie op: F. Sierksma, 'Poëzie als ernst.'
- Vries, H. de 'Gerrit Achterbergs bundel *Hoonte*.' In: *Vrij Nederland* 19 november 1949.
* Ook in: Dez., *Kritiek als credo. Kritieken, essays en polemieken over poëzie*. Ed. J. van der Vegt. 's-Gravenhage, 1980, p. 59-62, o.d.t. 'De bundel *Hoonte*'.
- Vries, H. de 'Perk en Achterberg.' In: *Vrij Nederland* 3 februari 1951.
* Recensie van o.a. *Mascotte*.
** Ook in: Dez., *Kritiek als credo. Kritieken, essays en polemieken over poëzie*. Ed. J. van der Vegt. 's-Gravenhage, 1980, p. 63-65.
- Vries, H. de 'Gerrit Achterberg: dichter van grensgebieden.' In: *Vrij Nederland* 6 oktober 1951.
* Recensie van *Oude cryptogamen*.
- Vries, H. de 'Drama van vreemdelingschap en grensoverschrijding.' In: *Haagsch dagblad* 17 oktober 1953.
* Recensie van *Ballade van de gasfitter*.
- Vries, H. de 'Gerrit Achterberg. Dichter van het derde gebied.' In: *Vrij Nederland* 26 december 1953.
* Recensie van *Cenotaaf*.
- Vries, H. de 'Magie en analyse. Nieuwe bundels van Achterberg.' In: *De gids* 117.1 (1954), p. 74-81.
* Recensie van *Cenotaaf* en *Ode aan den Haag*.
** Ook in: Dez., *Kritiek als credo. Kritieken, essays en polemieken over poëzie*. Ed. J. van der Vegt. 's-Gravenhage, 1980, p. 65-73.
- Vries, H. de 'Leve 't werkelijk gedicht.' In: *Vrij Nederland* 7 mei 1955.
* Recensie van o.a. *Voorbij de laatste stad*.
- Vries, H. de 'Betoverde scherpschutter op een "wilde jacht".' In: *Vrij Nederland* 8 juni 1957.
* Recensie van *Spel van de wilde jacht*.
** Ook in: Dez., *Kritiek als credo. Kritieken, essays en polemieken over poëzie*. Ed. J. van der Vegt. 's-Gravenhage, 1980, p. 74-77.

- Vries, H. de 'Verlokking vanuit het hierna.' In: *Nieuw kommentaar op Achterberg*, p. 227–233.
* Over [369] 'Vlinder' en [1002] 'Zonneleen'.
** Ook in: Dez., *Kritiek als credo. Kritieken, essays en polemieken over poëzie*. Ed. J. van der Vegt. 's-Gravenhage, 1980, p. 77–84.
- Vriesland, V.E. van 'Het experiment van Gerrit Achterberg en dat van de jongeren.' In: *Algemeen handelsblad* 24 juni 1954.
* Ook in: Dez., *Onderzoek en verhoog. Verzameld kritisch en essayistisch proza*. 2 dln. Amsterdam, 1958. Dl. 2, p. 679–681.
- Vriesland, V.E. van 'Mijn herinnering aan Achterberg.' In: *De gids* 125.1 (1962) [*In memoriam-nummer*], p. 188–191.
* Ook in: *Gastenboek van Singel 262*. Amsterdam, 1962, p. 95–97.
** Ook in: *Literair akkoord* 7. Red. A. den Besten e.a. Utrecht, [1963], p. 143–145.
- Wadman, A. 'Humor op libben en dea.' In: *De tsjerne* 3.1 (1948), p. 1–8.
* Ook in: *Commentaar op Achterberg*, p. 247–257, o.d.t. 'Humor op leven en dood'.
- Wage, H.A. 'Tekst en thema.' In: *Kentering* 7.4 (1965–1966), p. 37–39.
* Over [709] 'En Jezus schreef in 't zand'.
- Wage, H.A. 'Jagen op Achterberg.' In: *Mens en kosmos* 25 (1969), p. 102–107.
* N.a.v. A.F. Ruitenbergh-de Wit, *Formule in de morgenstond*.
- Wagener, W. 'Het meest beklemmende werk.' In: *Rotterdams nieuwsblad* 9 december 1950.
* Recensie van o.a. *Mascotte*.
- Wagenvoorde, H. van 'Aantekeningen bij G. Achterberg.' In: *Kroniek van kunst en kultuur* 5 (1939–1941), p. 128.
* N.a.v. *Eiland der ziel*.
- [Wagenvoorde, H. van] 'Neo-expressionisme en Na-expressionisme.' In: *Palaestra* 2 (1947–1948), p. [25].
* Over o.a. *Stof*.
- W[agenvoorde], H. v[an] '[Recensie van *Doornroosje*.]' In: *Palaestra* 2 (1947–1948), p. [25].
- Wagenvoorde, M.J. 'Toespraak gehouden op de begrafenis van Gerrit Achterberg op maandag 22 januari 1962.' In: *In de waagschaal* 10 maart 1962.
- Wapenaar, A. 'Een groot dichter ging heen. Gerrit Achterberg 1905–1962.' In: *Centraal weekblad voor de gereformeerde kerken in Nederland* 3 februari 1962.
- Warren, H. 'Eerlijkheid en menselijkheid in vele dichtbundels onvindbaar.' In: *Provinciale Zeeuwsche courant* 21 september 1957.
* Recensie van o.a. *Spel van de wilde jacht*.

- Warren, H. 'Bundels van Werumeus Buning en van Gerrit Achterberg.' In: *Provinciale Zeeuwsche courant* 3 maart 1962.
* Recensie van o.a. *Vergeetboek*.
- Warren, H. 'Schat aan poëzie.' In: *Provinciale Zeeuwsche courant* 21 december 1963.
* Recensie van o.a. *Verzamelde gedichten*.
- Warren, H. 'Gedichten, oude en nieuwe.' In: *Provinciale Zeeuwsche courant* 1 november 1969.
* Recensie van o.a. *Blauwzuur*.
- Warren, H. 'Gedichten. Achterberg, Gerhardt, Vroman.' In: *Provinciale Zeeuwsche courant* 31 januari 1981.
* Recensie van o.a. *Achtergebleven gedichten*.
- Wegman, H.A.J. 'Cosmorama. De gedichten "Deïsme" en "Tabor" van Gerrit Achterberg.' In: *In een bezield verband*. *Nederlandstalige dichters op zoek naar zjn*. Red. W. Kus-ters. Baarn, 1991, p. 172-183.
* Over [930] 'Deïsme' en [965] 'Tabor'.
- Weitjens, J. 'Een dichter "fotografeert" Achterberg.' In: *Tydskrif vir letterkunde* 25.2 (nieuwe reeks, 1987), p. 79-88.
* Reactie: R.L.K. Fokkema, 'Regstelling en kommentaar.' In: *Tydskrif vir letterkunde* 26.1 (nieuwe reeks, 1988), p. 103-104.
- Westenbroek, J.J.M. "'Zo geestelijk schreef Jezus zijn gedicht.'" Over *En Jezus schreef in 't zand* van Gerrit Achterberg.' In: *Was ik er ooit eerder? Een bundel opstellen aangeboden aan Dr. H.A. Wage*. Red. S.A.J. van Faassen. 's-Gravenhage, 1980, p. 227-246.
- Westerink, H. 'Behang en poëzie.' In: *De variator* 18 (1965), p. 138-139.
* Over [789] 'Rath & Doodeheefver'.
- Westerlinck, A. 'Achterberg.' In: *Dietsche warande en belfort* 109 (1964), p. 145.
* Recensie van *Verzamelde gedichten*.
- Wiersma, S.M. 'Gerrit Achterberg, gasfitter (1905-1962).' In: *Christian scholar's review* 1 (1970-1971), p. 306-312.
* Over *Ballade van de gasfitter*.
** Ook in: G. Achterberg, *A tourist does Golgotha and other poems*. Vert. S. Wiersma. Michigan, 1972, p. 47-52, o.d.t. 'Gerrit Achterberg, gasfitter: an explanation of the ballad'.
*** Zie ook de Bibliografie van vertalingen.
- W[ilderode], A. v[an] 'Gedichten verheerlijken.' In: *Dietsche warande en belfort* 56 (1956), p. 382.
* Over [730] 'Hameln'.
- Wilkeshuis, C. 'Bij het sterven van Gerrit Achterberg. Unieke figuur in moderne poëzie.' In: *Deventer dagblad* 19 januari 1962.
- Wilmink, W. "'De dood is opgeheven'". Over de poëzie van Gerrit Achterberg (1905-1962).' In: *Het oog in 't zeil* 9.1 (1991-1992), p. 44-47.

- Wilms, G. 'Commentaar op Drentse gedichten.' In: *Drenthe* 28.10 (1957), p. 10-11.
* Over [982] 'Dwingelo'.
- Winkler, C. 'Gerrit Achterberg. *Ballade van de gasfitter*.' In: *Propria cures* 22 mei 1954.
- Wit, K. de 'Naar het leven beschreven.' In: *Leeuwarder courant* 8 november 1969.
* Recensie van *Blauwzuur*.
- Witte, D. de 'Een wedloop tussen taal en tijd.' In: *Nieuw Vlaams tijdschrift* 24.1 (1971), p. 75-98.
* Over de afdeling 'Zestien' in *Existentie*.
- Wolken, [B.] '[In memoriam.]' In: *Roeping* 37 (1961-1962), p. 626.
- Zeyde, M.H. v[an] d[er] '[Twee protesten tegen een protest.]' In: *Vrij Nederland* 2 februari 1946.
* Reactie op: B. Aafjes/Ed. Hoornik/M. Vasalis, 'Verkeerde keuze.'
- Zeyde, M.H. v[an] d[er] 'Achterberg. Oud en nieuw.' In: *Tijd en taak* 5 juli 1947.
* Recensie van *En Jezus schreef in 't zand*.
** Reactie: A. Marja, 'Jeugdstorm of zondagschool.'
- Zeijde, M.H. v[an] d[er] 'Weerzien van de aarde.' In: *Tijd en taak* 17 december 1949.
* Recensie van *Hoonte*.
- Zickhardt, K. 'Brakman schrijft Pouderooyen leeft Achterberg.' In: *Achterbergkroniek* 1.1 (1982), p. 41-45.
* Reactie: W.M. Visser, 'Pouderooyen is P. de Rooyen, en niet Achterberg.'
- Zickhardt, K. 'Struikelen over een voegwoord.' In: *Achterbergkroniek* 5.2 (1986), p. 47-52.
* Reactie op: H.J.C. Schaap, 'Elke dag is een Dies irae.'
- Zickhardt, K. 'Kortsluitingen.' In: *Achterbergkroniek* 7.1 (1988), p. 41-45.
* Over [426] 'Wandeling'.
** Reactie op: W. Kusters, 'Met mij in het moeras.'
- Zickhardt, K. 'De moorddadige geboorte van Gerrit Achterberg. "Toen stond gij op en vond mijn handen, waar uw bloed afdroop"?' In: *De groene Amsterdammer* 12 oktober 1988.
* Over [110] 'Droomballade'.
** Gewijzigd ook in: Dez., *Achterberg concreet. Een studie*, p. 154-161, o.d.t. "Moordballade", gelezen in 1931'.
- Zickhardt, K. *Achterberg concreet. Een studie*. Baarn, 1989.
- Zickhardt, K. 'Het gat dat God is en zijn fitter.' In: *Maatstaf* 38.7 (1990), p. 10-17.
* Over *Ballade van de gasfitter*.
- Zickhardt, K. 'Trouwen en getrouwd-zijn bij Achterberg.' In: *Achterbergkroniek* 11.2 (1992), p. 38-47.

- Zickhardt, K. 'Iets over het nut, kracht en doem der getallen bij Achterberg.' In: *Achterbergkroniek* 13.1 (1994), p. 46–56.
* Over o.a. *Spel van de wilde jacht*.
- Ziel, C.N. van der 'Symbolen worden tot cymbalen in de ure des doods. Over Gerrit Achterbergs weg tot een verzoende werkelijkheid.' In: *Achterbergkroniek* 8.1 (1989), p. 38–44.
- Zoeten, C. van 'In de Achterhoek. Een herlezing van "Hoonte".' In: *Achterbergkroniek* 11.2 (1992), p. 48–51.
* Over [761] 'Hoonte'.
- Zonneveld, J.I.S. 'Geologie bij Achterberg.' In: *Achterbergkroniek* 13.1 (1994), p. 9–22.
- Zonneveld, P.A.W. van 'Achterberg en Staring. Overeenkomsten tussen "Thebe" en "Adolf en Emma".' In: *De nieuwe taalgids* 71 (1978), p. 162–163.
* Over o.a. [348] 'Thebe'.
- Zuiderent, A. 'Achterberg, Hamelink en Buddingh'. Gedichten bij de dood en bij het alle-daagse.' In: *De tijd* 23 januari 1981.
* Recensie van o.a. *Achtergebleven gedichten*.
- [Anoniem] 'Zangen van een jong oud-dorpsgenoot.' In: *Rondom de Giessen* 19 september 1925.
* Recensie van *De zangen van twee twintigers*.
[Recensie van *Afvaart*.] In: *Haagsche post* 5 december 1931.
"Litteraire kritiek". De dichter Achterberg en de criticus Kasteleyn.' In: *Utrechtsch dagblad* 11 november 1933, avondblad.
* Reactie op: [M.J.] Kasteleyn, 'Literaire kritiek.'
** Waarschijnlijk is de auteur C.A. Schilp (zie de Publicatiegeschiedenis, § 5.2).
'G. Achterberg in "Werk".' In: *Vooruit* 1 september 1939.
[Recensie van *Eiland der ziel*.] In: *Boekenschouw* 33 (1939–1940), p. 562.
[Recensie van *Dead end*.] In: *Nieuwe Rotterdamsche courant* 14 juni 1940, avondblad.
'Nieuwe poëzie.' In: *Utrechtsch nieuwsblad* 31 juli 1940.
* Recensie van o.a. *Eiland der ziel*.
'Een "ondeugend" geval.' In: *Storm SS* 19 september 1941.
[Recensie van *Stof*.] In: *Nieuwe Rotterdamsche courant* 24 april 1946.
[Recensie van *Cryptogamen*.] In: *De nieuwe courant* 12 februari 1947.

- ‘[Recensie van *Doornroosje*.]’ In: *Het Binnenhof* 6 augustus 1947.
- ‘[Recensie van *Sneeuwwitje*.]’ In: *Nieuwsblad voor Sumatra* 20 januari 1950.
- ‘Ed. Hoornik over G. Achterberg.’ In: *De nieuwe courant* 15 februari 1950.
- ‘Ed. Hoornik sprak over Gerrit Achterberg.’ In: *Nieuwe Haagse courant* 15 maart 1950.
- ‘Dichter Gerrit Achterberg krijgt P.C. Hoofd-prijs.’ In: *Het parool* 22 mei 1950.
- ‘Uitreiking P.C. Hoofdprijs aan G. Achterberg.’ In: *De nieuwe courant* 22 mei 1950.
- ‘Achterberg bekroond met P.C. Hoofdprijs.’ In: *De tijd* 22 mei 1950.
- ‘Achterberg, meest gedreven dichter van ons land.’ In: *Het vrije volk* 22 mei 1950.
- * Over de toekenning van de P.C. Hoofdprijs en over *En Jezus schreef in 't zand*.
- ‘Gerrit Achterberg ontvangt staatsprijs voor letterkunde.’ In: *Algemeen handelsblad* 22 mei 1950.
- * Over de toekenning van de P.C. Hoofdprijs.
- ‘De P.C. Hoofdprijs voor Gerrit Achterberg.’ In: *Nieuwe Rotterdamse courant* 23 mei 1950.
- ‘Gerrit Achterberg wint Hoofdprijs.’ In: *De telegraaf* 23 mei 1950.
- ‘Achterbergs verzen bidden om onbereikbaar geluk.’ In: *Utrechtsche courant* 23 mei 1950.
- * Over de toekenning van de P.C. Hoofdprijs.
- ‘P.C. Hoofdprijs voor de dichter Gerrit Achterberg.’ In: *De volkskrant* 23 mei 1950.
- ‘Gerrit Achterberg ontvangt P.C. Hoofd-prijs.’ In: *De waarheid* 24 mei 1950.
- ‘Gerrit Achterberg ontving de staatsprijs voor letterkunde.’ In: *Nederlandse bibliografie* 93.5 (1950), p. 1.
- ‘[Recensie van o.a. *Mascotte*.]’ In: *De nieuwe gids* 23 mei 1951.
- “‘La Licorne’ a présenté une traduction des poèmes d’Achterberg.’ In: *Midi libre. Montpellier* 17 april 1952.
- * Recensie van *Matière*.
- ‘Matière, poèmes de Gerrit Achterberg.’ In: *Nouvelles de Hollande* 26 mei 1952.
- ‘[Recensie van *Matière*.]’ In: *Figaro littéraire* 16 augustus 1952.
- ‘Tussen twee stilten.’ In: *Delftsche courant* 17 januari 1953.
- * Over [277] ‘Kind’.

- ‘Gerrit Achterberg.’ In: *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant* 26 maart 1954.
* Recensie van *Cenotaaf*.
- ‘Gerrit Achterberg. *Autodroom*. Tragisch en troostend dichterschap.’ In: *Trouw* 27 maart 1954.
- ‘[Recensie van *Autodroom*.]’ In: *De volkskrant* 26 mei 1954.
- ‘Nieuwe gedichten van Gerrit Achterberg.’ In: *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant* 22 juni 1954.
* Recensie van *Autodroom*.
- ‘Montarrièrè.’ In: *De groene Amsterdammer* 17 juli 1954.
* Recensie van *Matière*.
- ‘Gemeente bekroont twee dichters.’ In: *De telegraaf* 4 november 1954.
* Over de toekenning van de Poëzieprijs van de gemeente Amsterdam.
- ‘[Recensie van *Cryptogamen III*.]’ In: *Vrij Nederland* 27 november 1954.
- ‘Gerrit Achterberg: liefdesliederen.’ In: *Trouw* 24 januari 1955.
* Recensie van *Cryptogamen III*.
- ‘Achterberg.’ In: *De nieuwe eeuw* 1 oktober 1955.
* Recensie van *Voorbij de laatste stad*.
- ‘Twee Pinksterverzen van Gerrit Achterberg.’ In: *Friesch dagblad* 24 mei 1958.
* Over [247–248–252] ‘Reiziger “doet” Golgotha’.
- ‘Spel van wilde jacht. Nieuwe bundels van Achterberg en Van der Graft.’ In: *Het Binnenhof* 13 september 1958.
* Recensie van o.a. *Spel van de wilde jacht*.
- ‘Het gedicht van de week.’ In: *Rotterdams nieuwsblad* 15 november 1958.
* Over [929] ‘Wassende breedte’.
- ‘Gerrit Achterberg krijgt Constantijn Huygensprijs.’ In: *Het parool* 20 november 1959.
- ‘Huygensprijs voor G. Achterberg voor zijn gehele oeuvre.’ In: *Het vaderland* 20 november 1959.
- ‘Gerrit Achterberg. Prijs voor “geraffineerd gestamel”.’ In: *Haagsche post* 28 november 1959.
- ‘Gerrit Achterberg krijgt Constantijn Huygens prijs.’ In: *Algemeen dagblad* 18 december 1959.
- ‘Den Haag eert literatoren. Achterberg en Panhuijsen ontvingen Campert-prijzen.’ In: *Haagsche courant* 24 december 1959.

- ‘Plechtige uitreiking van letterkundige prijzen.’ In: *Nieuwe Rotterdamse courant* 24 december 1959.
- ‘Uitreiking prijzen van de Jan Campert-stichting.’ In: *Het vaderland* 24 december 1959.
- ‘Nieuwe bundel van Achterberg.’ In: *Nieuwe Rotterdamse courant* 25 november 1961.
- * Recensie van *Vergeetboek*.
- ‘In geding met de dood.’ In: *Het Binnenhof* 16 december 1961.
- * Recensie van o.a. *Vergeetboek*.
- ‘Gerrit Achterberg overleden. Een van de grootste onzer hedendaagse dichters.’ In: *Nieuwe Rotterdamse courant* 18 januari 1962.
- ‘Dichter Gerrit Achterberg overleden. Eenzame, zeer grote figuur in de Nederlandse poëzie.’ In: *Algemeen handelsblad* 18 januari 1962.
- * Reactie: F.C.M. Vogels, ‘Tets over het vocabularium van wijlen Gerrit Achterberg.’
- ‘Gerrit Achterberg. Oorspronkelijke visie.’ In: *Arnhemse dagblad* 18 januari 1962.
- * Ook in: *De Gelderlander* 18 januari 1962.
- ‘Gerrit Achterbergs poëzie een strijd met de tijd. Geen dodenklacht maar levenslied.’ In: *De tijd/De Maasbode* 18 januari 1962.
- ‘Achterberg, dichter van de dood, was opgewekt mens.’ In: *Het vrije volk* 18 januari 1962.
- ‘Gerrit Achterberg overleden.’ In: *Friese koerier* 19 januari 1962.
- ‘Dichter G. Achterberg: werk vol diepe tragiek.’ In: *Trouw* 19 januari 1962.
- ‘Dichterschap dat het onnoembare gaf.’ In: *Algemeen dagblad* 19 januari 1962.
- ‘Dichter Gerrit Achterberg plotseling overleden.’ In: *Eindhovenens dagblad* 19 januari 1962.
- ‘Dichter der eeuwige tegenwoordigheid. Bij de dood van Gerrit Achterberg.’ In: *Het Binnenhof* 19 januari 1962.
- ‘Dichters over Achterberg.’ In: *Rijn en Gouwe* 19 januari 1962.
- * Gewijzigd ook in: *Algemeen dagblad* 19 januari 1962; *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 20 januari 1962.
- ‘Gerrit Achterberg †.’ In: *Neue Zürcher Zeitung* 25 januari 1962, avondblad.
- ‘Gerrit Achterberg †. “Hij heeft zwaar aan het leven getild”.’ In: *Haagse post* 27 januari 1962.
- * Reactie: J. van der Vegt, ‘Achterberg en de Haagse post.’

- 'In memoriam Gerrit Achterberg.' In: *o.k.w. mededelingen* 27 januari 1962.
- 'Gerrit Achterberg †.' In: *Ontmoeting* 15 (1961-1962), p. 129-130.
- 'In memoriam Gerrit Achterberg.' In: *Trans* 1 (1961-1962), p. 27.
- 'Le poète Gerrit Achterberg.' In: *Nouvelles de Hollande* 3 februari 1962.
- * Zie ook de Bibliografie van vertalingen.
- 'Het mysterie-Achterberg.' In: *Haagse post* 23 november 1963.
- * Reacties: A. Middeldorp en N. Scheepmaker, 'Het mysterie-Achterberg.' In: *Haagse post* 30 november 1963; W.F. Bingley, 'Het mysterie Achterberg.' In: *Haagse post* 14 december 1963; E.A.C. Mögelin-van der Zanden, 'Het mysterie Achterberg (3).' In: *Haagse post* 11 januari 1964; R. Fokkema, 'Het taboe rond Achterberg.' In: *De gids* 127.1 (1964), p. 52-55; J.J. O[versteegen], 'Haagse en andere post.' In: *Merlyn* 2.1 (1963-1964), p. 70-71.
- 'Verzamelde gedichten van Gerrit Achterberg.' In: *De Gelderlander* 7 december 1963.
- 'Drie dichters.' In: *Het Binnenhof* 14 december 1963.
- * Recensie van o.a. *Verzamelde gedichten*.
- 'Kracht van geliefde triomf van de dichter.' In: *Twentse courant* 22 februari 1964.
- * Recensie van o.a. *Verzamelde gedichten*.
- '*Verzamelde gedichten* van Gerrit Achterberg.' In: *De periscoop* 14.5 (1963-1964), p. 13.

C Bibliografie van vertalingen

ARABISCH

- Sā'ib, S. *Hayūla li-šā'ir hūlandā Akterberg*. Vert. S. Šā'ib. Damascus, 1961.
- [586] 'Lithosfeer'/'Al-yābisa' (p. 13)
[583] 'Linoleum'/'Bisāṭ' (p. 14)
[567] 'Meel'/'Daqīq' (p. 15)
[587] 'Email'/'Tarṣīc' (p. 16)
[588] 'Brei'/'Āḥ' (p. 17)
[573] 'Mantel'/'Al-miṣṭaf' (p. 18)
[589] 'Asbest'/'Amiyānt' (p. 19)
[574] 'Elpenbeen'/'Āj' (p. 20)
[590] 'Albast'/'Rukām' (p. 21)
[575] 'Brons'/'Bronz' (p. 22)
[591] 'Crêpe'/'Šara-l-ḥuzn' (p. 23)
[576] 'Rook'/'Duḳān' (p. 24)
[592] 'Steen'/'Ḥajar' (p. 25)
[577] 'Rood'/'Aḥmar' (p. 26)
[584] 'Groen'/'Akḏar' (p. 27)
[585] 'Blauw'/'Azraq' (p. 28)
[593] 'Zog'/'Aṭar' (p. 29)
[594] 'Poeder'/'Mashūq' (p. 30)
[595] 'Huid'/'Jild' (p. 31)
[578] 'Bloem'/'Zahra' (p. 32)
[596] 'Bakeliet'/'Bākalīt' (p. 33)
[579] 'Cellophaan'/'Salufān' (p. 34)
[597] 'Baarmoeder'/'Riḥm' (p. 35)
[598] 'Celluloid'/'Saluluyd' (p. 36)
[599] 'Kerk'/'Kanīsa' (p. 37)
[600] 'Bazalt'/'Bāzālt' (p. 38)
[566] 'Aluminium'/'Aluminiyūm' (p. 39)
[601] 'Hersenschors'/'Qišra dimāgiyya' (p. 40)
[602] 'Gummi'/'Maṭṭāṭ' (p. 41)
[603] 'Vilt'/'Lubda' (p. 42)
[629] 'Potlood'/'Qalam' (p. 43)
[623] 'IJzer'/'Ḥadīd' (p. 44)
- * De vertaling is gebaseerd op de Franse vertaling van *Stof, Matière* (zie Breuker, H./E.J. Temple/F. Cariés).

- Şā'ib, S. In: *Lailā* 10 juni 1963.
[704] 'Damascus'/'Dimašq' (p. 14)

CHINEES

- Crevel, M. van In: *Moderne Nederlandse poëzie/Helan xiandai shixuan*. Vert. M. van Crevel. Guilin, 1988.
[292] 'Smart'/'Beishang' (p. 7-8)
[546] 'Slaapwandeling'/'Mengyou' (p. 8)
[502] 'Standbeeld'/'Suxiang' (p. 9)
[636] 'Tableau mourant'/'Siwang huamian' (p. 9-10)
[376] 'Slaapliedje'/'Yaslan qu' (p. 10)

DUIJS

- Asbeck, H.T. In: H.T. Asbeck e.a., *Unbekannte Nähe. Moderne niederländische Lyrik bis 1980*. Straelen etc., 1985.
[776] 'Werkster'/'Die Putzfrau' (p. 23)
- Decroos, J. In: *Niederländische Gedichte aus neun Jahrhunderten*. Red. J. Decroos. Freiburg etc., 1960.
[416] 'Graf'/'Grab' (p. 204)
[154] 'Het nameloze...'/ 'O namenlose... ' (p. 204)
- Decroos, J. In: *Gedichte aus Belgien und den Niederlanden*. Red. H.J. Schädlich. Berlin, 1977.
[154] 'Het nameloze...'/ 'O namenlose... ' (p. 76)
[416] 'Graf'/'Grab' (p. 80)
- Graef, H. In: *De kim* 5.5 (1955).
[802] 'Aanhalingstekens'/'Anführungszeichen' ([z.p.])
- Kerber, T. '[Hommage aan Gerrit Achterberg.]' In: *De gids* 125.1 (1962) [*In memoriam-nummer*].
[635] 'Quantiteit'/'Quantität' (p. 166)
- Kunz, L. In: *Akzente* 17.2 (1970).
[676] 'Kafka'/'Franz Kafka' (p. 152)
[374] 'Vampier'/'Vampir' (p. 152)
[151] 'Hulshorst'/'Hulshorst' (p. 153)
[498] 'Geologie'/'Geologie' (p. 153)
[388] 'Druide'/'Druide' (p. 154)
* De vertalingen van [374] 'Vampier', [498] 'Geologie' en [388] 'Druide' zijn tot stand gekomen in samenwerking met K. Schwehelm.

- Piechorowski, A.G. Gerrit Achterberg, *Dornröschen. 25 Sonette. Niederländisch und Deutsch*. Vert. A.G. Piechorowski. Reicheneck, 1986.
 [711] 'Doornroosje'/'Dornröschen' (p. [8])
 [712] 'Status quo'/'Status quo' (p. [10])
 [713–716] 'Complementariteit'/'Komplementarität' (p. [12–18])
 [717] 'Fotogram'/'Fotogramm' (p. [20])
 [718] 'Electrolyse'/'Elektrolyse' (p. [22])
 [749] 'Doodbeeld'/'Totenbild' (p. [24])
 [719] 'Optiek'/'Optik' (p. [26])
 [750] 'Verwildering'/'Verwilderung' (p. [28])
 [720] 'Proteïne'/'Protein' (p. [30])
 [751] 'Auschwitz'/'Auschwitz' (p. [32])
 [721] 'Ijssmassief'/'Eismassiv' (p. [34])
 [752] 'Permanent wave'/'Permanent wave' (p. [36])
 [722] 'Raster'/'Raster' (p. [38])
 [723] 'Onheil'/'Unheil' (p. [40])
 [724] 'Excentriek'/'Exzentrik' (p. [42])
 [725] 'Devaluatie'/'Entwertung' (p. [44])
 [726] 'Regendroppels'/'Regentropfen' (p. [46])
 [727] 'Cogito ergo sum'/'Cogito ergo sum' (p. [48])
 [753] 'Blokking'/'Festgeld' (p. [50])
 [728] 'Perpetuum mobile'/'Perpetuum mobile' (p. [52])
 [729] 'Beklemrecht'/'Erbrecht' (p. [54])
 [730] 'Hameln'/'Hameln' (p. [56])
 * De vertalingen zijn tot stand gekomen in samenwerking met Willem Diermer.
- Piron, J. In: *Muscheln der Tieflande. Niederländische Lyrik von Heute*. Red. J. Piron. München, 1957. Langen-Müller's kleine Geschenkbücher 64.
 [556] 'Venster'/'Fenster' (p. 9)
 [519] 'Code civil'/'Code civil' (p. 10)
 [271] "'Beumer & Co.'"/'Beumer & Co.' (p. 11)
 [121] 'Liggende onder een boom'/'Unter einem Baume liegend' (p. 12)
- Piron, J. In: *Panorama moderner Lyrik. Gedichte des 20. Jahrhunderts in Übersetzungen*. Red. G. Steinbrinker/R. Hartung. Oldenburg, 1960.
 [519] 'Code civil'/'Code civil' (p. 175)
- Piron, J. In: *Gedichte aus Belgien und den Niederlanden*. Red. H.J. Schädlich. Berlin, 1977.
 [121] 'Liggende onder een boom'/'Unter einem Baume liegend' (p. 74)
 [519] 'Code civil'/'Code civil' (p. 95)
- Piron, J. In: H.T. Asbeck e.a., *Unbekannte Nähe. Moderne niederländische Lyrik bis 1980*. Straelen etc., 1985.
 [121] 'Liggende onder een boom'/'Unter einem Baum liegend' (p. 23)
 [271] "'Beumer & Co.'"/'Beumer & Co.'" (p. 25)
 [556] 'Venster'/'Fenster' (p. 27)
 [617] 'Anjers'/'Nelken' (p. 27)

- Pütz, M. In: *De zingende zaag* nr. 19 (1993).
[911] 'Ichthyologie'/'Ichthyologie' (p. {4})
- Schädlich, H.J. In: *Gedichte aus Belgien und den Niederlanden*. Red. H.J. Schädlich. Berlin, 1977.
[259] 'Woord'/'Wort' (p. 77)
[265] 'Bolero van Ravel'/'Bolero von Ravel' (p. 78)
[319] 'Duur'/'Dauer' (p. 79)
[208] 'Transparant'/'Transparent' (p. 81)
[546] 'Slaapwandeling'/'Schlafwandeln' (p. 82)
[674] 'Aarzelings'/'Zögern' (p. 83)
[513] 'Merel'/'Amsel' (p. 84)
[527] 'Bruidslid'/'Brautlid' (p. 85)
[659] 'Mier'/'Ameise' (p. 89)
[460] 'Tweeklank'/'Zweiklang' (p. 90)
[640] 'Woeker'/'Wucher' (p. 91)
[620] 'Embryo'/'Embryo' (p. 92)
[751] 'Auschwitz'/'Auschwitz' (p. 93)
[769] 'Het meisje en de trom'/'Das Mädchen und die Trommel' (p. 94)
[251] 'Vincent'/'Vincent' (p. 96)
[868] 'Zeegezicht'/'See-Ansicht' (p. 97)
[442] 'Zuur'/'Säure' (p. 99)
[476] 'Mimicry'/'Mimikry' (p. 100)
[498] 'Geologie'/'Geologie' (p. 101)
- Schnell, R.W./
J. Walvis In: *Gedichte aus Belgien und den Niederlanden*. Red. H.J. Schädlich. Berlin, 1977.
[65] 'Aan het roer dien avond stond het hart'/'An jenem Abend stand das Herz am Steuer' (p. 71)
[49] 'Drievoudig verbond'/'Dreifaches Bündnis' (p. 72)
[87] 'Vrouw'/'Frau' (p. 73)
[151] 'Hulshorst'/'Hulshorst' (p. 75)
[575] 'Brons'/'Bronze' (p. 86)
[576] 'Rook'/'Rauch' (p. 87)
[623] 'Ijzer'/'Eisen' (p. 88)
[982] 'Dwingelo'/'Dwingelo' (p. 98)
- Willems, G.H. In: *Lyrical Holland. La Hollande Lyrique. Lyrisches Holland*. Amsterdam, 1954.
[110] 'Moordballade'/'Mordballade' (p. 69)
[416] 'Graf'/'Grab' (p. 70)

ENGELS

- Barnouw, A.J. In: *Coming after. An anthology of poetry from the Low Countries*. Red. A.J. Barnouw. New Brunswick, 1948.
[57] 'Lente en dood'/'Spring and death' (p. 326)

- Barnouw, A.J. In: *Lyrical Holland. La Hollande lyrique. Lyrisches Holland.* Amsterdam, 1954.
[57] 'Lente en dood'/'Spring and death' (p. 26)
- Barnouw, A.J. In: R.P. Meijer, *Bijdrage tot de studie van de poëzie van Gerrit Achterberg.* Melbourne, 1957.
[57] 'Lente en dood'/'Spring and death' (p. 254)
- Boyce, P. 'Achterberg-vertalingen.' In: *Maatstaf* 33.7 (1985).
[110] 'Droomballade'/'Dream ballad' (p. 47)
[546] 'Slaapwandeling'/'Somnambulists' (p. 49)
[776] 'Werkster'/'Charwoman' (p. 49)
[636] 'Tableau mourant'/'Tableau mourant' (p. 51)
[502] 'Standbeeld'/'Monument' (p. 51)
- Boyce, P. In: *The literary review* 29.3 (1986).
[110] 'Droomballade'/'Dream ballad' (p. 360)
- Boyce, P. Gerrit Achterberg, *But this land has no end. Selected poems.* Vert. P. Boyce. Lantzville, 1989.
[65] 'Aan het roer dien avond stond het hart'/'At the helm that night stood heart' (p. 13)
[40-46-48] 'Strophen'/'Strophes' (p. 15-16)
[49] 'Drievoudig verbond'/'Threefold covenant' (p. 17)
[60] 'Misschien'/'Perhaps' (p. 18)
[50] 'Wedergeboorte'/'Rebirth' (p. 19)
[67] 'Herschepping'/'Recreation' (p. 20)
[66] 'Droomgericht'/'Dream tribunal' (p. 21)
[61] 'De slag'/'The battle' (p. 22)
[110] 'Droomballade'/'Dream ballad' (p. 23)
[244] 'Deze morgen...'/'This morning' (p. 24)
[259] 'Woord'/'Word' (p. 25)
[285] 'Tekort'/'Deficiency' (p. 26)
[278] 'Huis'/'House' (p. 27)
[388] 'Druide'/'Druid' (p. 28)
[391] 'Welkom'/'Welcome' (p. 29)
[393] 'Baaierd'/'Chaos' (p. 30)
[294] 'Rhythme'/'Rhythm' (p. 31)
[416] 'Graf'/'Grave' (p. 32)
[402] 'Gebed aan de schrijfmachine'/'Prayer to the typewriter' (p. 33)
[206] 'Aan den regen'/'To the rain' (p. 34)
[207] 'Slaapkamer'/'Bedroom' (p. 35)
[148-149] 'Moeder'/'Mother' (p. 36-37)
[348] 'Thebe'/'Thebes' (p. 38)
[351] 'December'/'December' (p. 40)
[354] 'Gebed aan het vuur'/'Prayer to the fire' (p. 42)
[208] 'Transparant'/'Transparent' (p. 43)
[546] 'Slaapwandeling'/'Somnambulists' (p. 44)

- [555] 'Majesteit'/'Majesty' (p. 45)
 [542] 'Retrograde'/'Retrograde' (p. 46)
 [595] 'Huid'/'Skin' (p. 47)
 [502] 'Standbeeld'/'Monument' (p. 48)
 [425] 'Chanson triste'/'Chanson triste' (p. 49)
 [412] 'Droomschuim'/'Dream foam' (p. 50)
 [424] 'Mijn moeder sterft'/'My mother is dying' (p. 51)
 [636] 'Tableau mourant'/'Tableau mourant' (p. 52)
 [618] 'Vervulling'/'Fulfilment' (p. 53)
 [620] 'Embryo'/'Embryo' (p. 54)
 [522] 'Typiste'/'Typist' (p. 55–56)
 [706] 'Code'/'Code' (p. 57)
 [711] 'Doornroosje'/'Sleeping beauty' (p. 58)
 [733] 'Dichtkunst'/'The art of poetry' (p. 59)
 [776] 'Werkster'/'Charwoman' (p. 60)
 [808] 'Oculair'/'Ocular' (p. 61)
 [858] 'Droomlot'/'Dream destiny' (p. 62)
 [910] 'Grafwinkel'/'Burial store' (p. 63)
 [904] 'Autisme'/'Autism' (p. 64)
 [972] 'Jachtopziener'/'Gamekeeper' (p. 65)
 [982] 'Dwingelo'/'Dwingelo' (p. 66)
 [930] 'Deïsme'/'Deism' (p. 67)
 [932] 'Comptabiliteit'/'Ledger' (p. 68)
 [933] 'Stenografie'/'Shorthand' (p. 69)
 [960] 'Eben Haëzer'/'Eben Haëzer' (p. 70)
 [952] 'Terra incognita'/'Terra Incognita' (p. 71)
- Brockway, J. 'Some contemporary Dutch poets.' In: *Poetry* 3.12 (1952), p. 2–8.
 [658] 'Wichelroede'/'Divining rod' (p. 7)
- Brockway, J. 'Three poems by Gerrit Achterberg.' In: *The literary review* 5.2 (1961–1962).
 [416] 'Graf'/'Grave' (p. 288)
 [658] 'Wichelroede'/'Divining rod' (p. 288)
 [278] 'Huis'/'House' (p. 289)
- Brockway, J. 'Gerrit Achterberg. Twelve poems.' In: *Odyssey review* 1 (1961).
 [636] 'Tableau mourant'/'Tableau mourant' (p. 227)
 [763] 'Quadratuur'/'Cornered' (p. 229)
 [376] 'Slaapliedje'/'Lullaby' (p. 229)
 [265] 'Bolero van Ravel'/'Ravel's Bolero' (p. 231)
 [367] 'Don Quichot'/'Don Quixote' (p. 231)
 [263] 'Nacht'/'Night' (p. 233)
 [291] 'Jericho'/'Jericho' (p. 233)
 [292] 'Smart'/'Grief' (p. 235)
 [405] 'Ontslapen'/'Asleep' (p. 235)

- [546] 'Slaapwandeling'/'Sleepwalking' (p. 237)
 [313] 'Bloei'/'Blossom' (p. 237)
 [259] 'Woord'/'Word' (p. 239)
 * Zie ook de Bibliografie van secundaire literatuur.
- Brockway, J. In: G. Stuiveling, *A sampling of Dutch literature. Thirteen excursions into the works of Dutch authors*. Hilversum, 1962.
 [658] 'Wichelroede'/'Divining rod' (p. 41)
- Brockway, J. 'And death shall have no dominion. On the poetry of Gerrit Achterberg' In: *P.E.N. international* 13.2 (1962), p. 62–68.
 [658] 'Wichelroede'/'Divining rod' (p. 63)
 [259] 'Woord'/'Word' (p. 65)
 [636] 'Tableau mourant'/'Tableau mourant' (p. 66)
 [511] 'Glazenwasser'/'Window cleaner' (p. 67–68)
 * Zie ook de Bibliografie van secundaire literatuur.
- Brockway, J. In: *Poet* 11.9 (1970).
 [367] 'Don Quichot'/'Don Quixote' (p. 5)
 [259] 'Woord'/'Word' (p. 6)
- Brockway, J. 'On translating the poetry of Gerrit Achterberg' In: *Escape* 4 (1971–1972), p. 166–171.
 [259] 'Woord'/'Word' (p. 167–168)
 [405] 'Ontslapen'/'Asleep' (p. 170)
 [367] 'Don Quichot'/'Don Quixote' (p. 170–171)
 * Zie ook de Bibliografie van secundaire literatuur.
- Brockway, J. 'At a loss for words: Achterberg in English.' In: *Dutch crossing* nr. 12 (1980), p. 51–55.
 [259] 'Woord'/'Word' (p. 53)
 * Zie ook de Bibliografie van secundaire literatuur.
- Brockway, J. In: *Dutch interior. Postwar poetry of the Netherlands and Flanders*. Red. J.S. Holmes/W.J. Smith. New York, 1984.
 [292] 'Smart'/'Grief' (p. 5)
 [259] 'Woord'/'Word' (p. 5–6)
 [265] 'Bolero van Ravel'/'Ravel's Bolero' (p. 6)
 [278] 'Huis'/'House' (p. 7)
 [376] 'Slaapliedje'/'Lullaby' (p. 7)
 [546] 'Slaapwandeling'/'Sleepwalking' (p. 8)
- Brockway, J. *On not translating Achterberg*. [Woubrugge], 1993.
 [546] 'Slaapwandeling'/'Sleepwalking' ([z.p.]

- Brockway, J. *Singers behind glass. Eight modern Dutch poets.* Vert. J. Brockway. Lincoln, 1995.
 [658] 'Wichelroede'/'Divining rod' (p. 30)
 [278] 'Huis'/'House' (p. 31)
 [416] 'Graf'/'Grave' (p. 32)
 [292] 'Smart'/'Grief' (p. 33)
 [259] 'Woord'/'Word' (p. 34)
 [636] 'Tableau mourant'/'Tableau mourant' (p. 35)
 [376] 'Slaapliedje'/'Lullaby' (p. 36)
 [763] 'Quadratuur'/'Cornered' (p. 37)
 [263] 'Nacht'/'Night' (p. 38)
 [405] 'Ontslapen'/'Asleep' (p. 39)
 [313] 'Bloei'/'Blossom' (p. 40)
 [367] 'Don Quichot'/'Don Quixote' (p. 41)
 [546] 'Slaapwandeling'/'Sleepwalking' (p. 42)
- Coetzee, J.M. 'Achterberg's *Ballade van de gasfitter*. The mystery of I and you.' In: *PMLA* 92 (1977), p. 285–296.
 [871–882] 'Ballade van de gasfitter'/'Ballad of the gasfitter' (p. 285–296)
 * Zie ook de Bibliografie van secundaire literatuur.
- Coetzee, J.M. 'Achterberg's *Ballade van de gasfitter*. The mystery of I and you.' In: *Doubling the point. Essays and interviews*. Cambridge (Mass.) etc., 1992, p. 69–90.
 [871–882] 'Ballade van de gasfitter'/'Ballad of the gasfitter' (p. 75–86)
 * Zie ook de Bibliografie van secundaire literatuur.
- Dierick, G. In: B.D. Kingstone, 'Reflection on the translation of two poems.' In: *Canadian journal of Netherlandic studies/Revue canadienne d'études néerlandaises* 5.2 (1984), p. 62–70.
 [502] 'Standbeeld'/'Monument' (p. 67)
- Gross, D.B. In: *De zingende zaag* nr. 19 (1993).
 [911] 'Ichthyologie'/'Ichthyology' (p. [4])
- Holmes, J.S. In: *Poetry quarterly* 13.1 (1951).
 [491] 'Stuifmeel'/'Pollen' (p. 34)
- Holmes, J.S. 'An anthology of modern Dutch poetry.' In: *Botteghe obscure* nr. 15 (1955).
 [491] 'Stuifmeel'/'Pollen' (p. 352)
 [784] 'Smaragd'/'Smaragdine' (p. 353)
 [846] 'Velodroom'/'Velodream' (p. 353–355)
- Holmes, J.S. In: *De kim* 5.5 (1955).
 [66] 'Droomgericht'/'The judgement' ([z.p.])
 [529] 'Vertijzing'/'Resurrection' ([z.p.]

- Holmes, J.S. In: *Mededelingen van het Prins Bernhard Fonds* 14 (1956).
 [439] 'Densiteit'/'Density' (p. 36)
 [511] 'Glazenwasser'/'The window washer' (p. 36)
 [765] 'Dief'/'Thief' (p. 36–37)
 [852–854] 'Ballade van de winkelbediende'/'Ballad of the store clerk' (p. 37–38)
- Holmes, J.S. 'Seven Dutch poems in translation.' In: *De gids* 119.1 (1956).
 [731] 'Sneeuw'/'Snow' (p. 130)
 [444] 'Trompet'/'Trumpet' (p. 130)
- Holmes, J.S. In: R.P. Meijer, *Bijdrage tot de studie van de poëzie van Gerrit Achterberg*. Melbourne, 1957.
 [66] 'Droomgericht'/'The judgement' (p. 253)
 [491] 'Stuifmeel'/'Pollen' (p. 257)
 [784] 'Smaragd'/'Smaragdine' (p. 258–259)
 [846] 'Velodroom'/'Velodream' (p. 259–260)
- Holmes, J.S. 'Ten poems by Gerrit Achterberg.' In: *Delta* 1.2 (1958–1959).
 [100] 'Achter het einde'/'Beyond the end' (p. 26)
 [444] 'Trompet'/'Trumpet' (p. 26)
 [439] 'Densiteit'/'Density' (p. 27)
 [502] 'Standbeeld'/'Statue' (p. 27)
 [595] 'Huid'/'Skin' (p. 28)
 [632] 'Minister'/'Minister' (p. 28)
 [511] 'Glazenwasser'/'Window washer' (p. 28–29)
 [772] 'Bruidgom'/'Bridegroom' (p. 29)
 [852–854] 'Ballade van de winkelbediende'/'Ballad of the store clerk' (p. 29–31)
 [911] 'Ichthyologie'/'Ichthyology' (p. 31)
- Holmes, J.S. '[Hommage aan Gerrit Achterberg.]' In: *De gids* 125.1 (1962) [*In memoriam-nummer*].
 [233] 'Grafscript'/'Epitaph' (p. 166)
- Holmes, J.S. In: *Delta* 5.2 (1962–1963).
 [233] 'Grafscript'/'Epitaph' (p. 80)
- Holmes, J.S. In: *Poet* 11.9 (1970).
 [632] 'Minister'/'Minister' (p. 6)
- Holmes, J.S. 'On matching and making maps. From a translator's notebook.' In: *Delta* 16.4 (1973–1974), p. 67–82.
 [511] 'Glazenwasser'/'Window washer' (p. 75)
- Holmes, J.S. In: *A bouquet of 50 Dutch poems in English or French translation/Een boekje van vijftig Nederlandse gedichten in Engelse of Franse vertaling*. Red. B. Decorte e.a. Brugge, 1975.
 [502] 'Standbeeld'/'Statue' (p. 15)

- Holmes, J.S. 'On matching and making maps. From a translator's notebook.' In: *Modern poetry in translation* nr. 29 (1976), p. 16–20.
[511] 'Glazenwasser'/'Window washer'
- Holmes, J.S. In: *Dutch interior. Postwar poetry of the Netherlands and Flanders*. Red. J.S. Holmes/W.J. Smith. New York, 1984.
[595] 'Huid'/'Skin' (p. 8)
[636] 'Tableau mourant'/'Tableau mourant' (p. 9)
[772] 'Bruidegom'/'Bridegroom' (p. 10)
[911] 'Ichthyologie'/'Ichthyology' (p. 10)
[852–854] 'Ballade van de winkelbediende'/'Ballad of the store clerk' (p. 11–13)
- Holmes, J.S. 'On matching and making maps. From a translator's notebook.' In: Dez., *Translated! Papers on literary translation and translation studies*. Amsterdam, 1988.
[511] 'Glazenwasser'/'Window washer' (p. 61)
- Hoven, A. van den In: B.D. Kingstone, 'Reflection on the translation of two poems.' In: *Canadian journal of Netherlandic studies/Revue canadienne d'études néerlandaises* 5.2 (1984), p. 62–70.
[502] 'Standbeeld'/'Statue' (p. 67)
- Jacobs, M. In: B.D. Kingstone, 'Reflection on the translation of two poems.' In: *Canadian journal of Netherlandic studies/Revue canadienne d'études néerlandaises* 5.2 (1984), p. 62–70.
[502] 'Standbeeld'/'Monument' (p. 68)
- Kamp, P. van de In: *Turning tides. Modern Dutch & Flemish verse in English versions by Irish poets*. Red. P. van de Kamp. Brownsville, 1994.
[65] 'Afvaart'/'Departure' (p. 107)
[204] 'Instrument'/'Instrument' (p. 125)
- King, P.K. *Dawn poetry in the Netherlands*. Amsterdam, 1971, p. 123–135.
[123] 'Ontwaken'/'Awakening' (p. 123)
[348] 'Thebe'/'Thebes' (p. 124–125)
[840] 'Maréchaussée'/'Police' (p. 126–127)
[1008] 'Huisbewaarder'/'Caretaker' (p. 128–129)
[1009] 'Mon trésor'/'"Mon trésor"' (p. 130–131)
* Zie ook de Bibliografie van secundaire literatuur.
- King, P.K. *Dutch. Poems-paper-type*. Woubrugge, 1986.
[840] 'Maréchaussée'/'Police' (p. [1])
- Kingstone, B.D. 'Reflection on the translation of two poems.' In: *Canadian journal of Netherlandic studies/Revue canadienne d'études néerlandaises* 5.2 (1984), p. 62–70.
[502] 'Standbeeld'/'Statue' (p. 67–68)
- Koningsberger, H. 'Nine modern Dutch poets.' In: *New world writing. 8th mentor selection*. New York, 1955, p. 71–81.
[135] 'Zwarte lente'/'The black spring' (p. 77)

- Koningsberger, H. In: R.P. Meijer, *Bijdrage tot de studie van de poëzie van Gerrit Achterberg*. Melbourne, 1957.
[135] 'Zwarte lente'/'The black spring' (p. 255)
- Koningsberger, H. In: *Modern Dutch poetry*. Red. H. Koningsberger. San Francisco etc., [1960].
[100] 'Achter het einde'/'Behind the end' (p. 30)
[135] 'Zwarte lente'/'The black spring' (p. 30-31)
- Kooistra, R. In: B.D. Kingstone, 'Reflection on the translation of two poems.' In: *Canadian journal of Netherlandic studies/Revue canadienne d'études néerlandaises* 5.2 (1984), p. 62-70.
[502] 'Standbeeld'/'Statue' (p. 66)
- Mallinson, J. In: *Knowing the words. Liber Amicorum for Robert Druce*. Red. J. Mallinson e.a. Leiden, 1994.
[555] 'Majesteit'/'Majesty' (p. 125)
- Meijer, R.P. In: *Meanjin* 16.1 (1957).
[502] 'Standbeeld'/'Statue' (p. 32)
- Meijer, R.P. *Bijdrage tot de studie van de poëzie van Gerrit Achterberg*. Melbourne, 1957.
[546] 'Slaapwandeling'/'Sleepwalk' (p. 254)
[552] 'Kleed'/'Dress' (p. 255)
[154] 'Het nameleze...'/'The namelessness...' (p. 255-256)
[228] 'Misgeboorte'/'Miscarriage' (p. 256)
[444] 'Trompet'/'Trumpet' (p. 256-257)
[578] 'Bloem'/'Flower' (p. 257)
[595] 'Huid'/'Skin' (p. 258)
[502] 'Standbeeld'/'Statue' (p. 258)
* Zie ook de Bibliografie van secundaire literatuur.
- Meijer, R.P. In: *Poetry Australia* nr. 52 (1974).
[444] 'Trompet'/'Trumpet' (p. 9)
[502] 'Standbeeld'/'Statue' (p. 9)
- Michielsen, J. In: B.D. Kingstone, 'Reflection on the translation of two poems.' In: *Canadian journal of Netherlandic studies/Revue canadienne d'études néerlandaises* 5.2 (1984), p. 62-70.
[502] 'Standbeeld'/'Statue' (p. 66)
- Nott, K. In: *Adam. International review* nr. 196 (1949).
[100] 'Achter het einde'/'After the end' (p. 19)
- Nijmeijer, P. In: *Poetry Australia* nr. 52 (1974).
[481] 'Radium'/'Radium' (p. 9-11)
- Nijmeijer, P. In: *Modern poetry in translation* nr. 27-28 (1976).
[481] 'Radium'/'Radium' (p. 7)

- O'Driscoll, D. In: *Turning tides. Modern Dutch & Flemish verse in English versions by Irish poets.*
 Red. P. van de Kamp. Brownsville, 1994.
 [235] 'Over de Jabbok'/'Across the Jabbok' (p. 107)
 [349] 'Pinksteren'/'Pentecost' (p. 121)
 [497] 'Triniteit'/'Trinity' (p. 123)
- O'Loughlin, M. ['De volmaakte tekst.'] In: *De held* 2.2 (1986).
 [706] 'Code'/'Code' (p. 19)
- O'Loughlin, M. Gerrit Achterberg, *Hidden weddings. Selected poems.* Vert. M. O'Loughlin.
 Dublin, 1987.
 [66] 'Droomgericht'/'Dream judgement' (p. 11)
 [151] 'Hulshorst'/'Hulshorst' (p. 12)
 [154] 'Het nameloze...'/ 'The nameless... ' (p. 13)
 [212] 'Met dit gedicht...'/ 'This poem... ' (p. 14)
 [276] 'Bolwerk'/'Bulward' (p. 15)
 [296] 'Doodlied'/'Death song' (p. 16)
 [292] 'Smart'/'Grief' (p. 17)
 [259] 'Woord'/'Word' (p. 18)
 [271] "'Beumer & Co.'" / "'Beumer & Co'" (p. 19)
 [299] 'Stof'/'Material' (p. 20)
 [285] 'Tekort'/'Debit' (p. 21)
 [278] 'Huis'/'House' (p. 22)
 [267] 'Doodbloei'/'Dead flowering' (p. 23)
 [309] 'Wachtwoord'/'Password' (p. 24)
 [320] 'Schijnwerper'/'Searchlight' (p. 25)
 [392] 'Dooi'/'Thaw' (p. 26)
 [254] 'Herfst'/'Autumn' (p. 27)
 [208] 'Transparant'/'Transparent' (p. 28)
 [558] 'Woord en dood'/'Word and death' (p. 29)
 [559] 'Gelaat'/'Face' (p. 30)
 [513] 'Merel'/'Blackbird' (p. 31)
 [515] 'Indicht'/'Inverse' (p. 32)
 [523] 'Orpheus'/'Orpheus' (p. 33)
 [444] 'Trompet'/'Trumpet' (p. 34)
 [463] 'Droomgebruik'/'Dream performance' (p. 35)
 [429] 'Syllaben'/'Syllables' (p. 36)
 [531] 'Leegte'/'Emptiness' (p. 37)
 [438] 'Vacuum'/'Vacuum' (p. 38)
 [473] 'Jacht'/'Hunt' (p. 39)
 [591] 'Crêpe'/'Crepe' (p. 40)
 [576] 'Rook'/'Smoke' (p. 41)
 [579] 'Cellophaan'/'Cellophane' (p. 42)
 [566] 'Aluminium'/'Aluminium' (p. 43)
 [603] 'Vilt'/'Felt' (p. 44)

- [650] 'Energie'/'Energy' (p. 45)
 [502] 'Standbeeld'/'Statue' (p. 46)
 [343] 'Steekvlam'/'Oxyacetylene' (p. 47)
 [635] 'Quantiteit'/'Quantity' (p. 48)
 [644] 'Steenlied'/'Stone song' (p. 49)
 [692] 'Convexe'/'Convex' (p. 50)
 [693] 'Zijn'/'Being' (p. 51)
 [694] 'I3'/'I3' (p. 52)
 [698] 'o, x'/'o, x' (p. 53)
 [568] 'Arbeidsvermogen van plaats'/'Potential energy' (p. 54)
 [606] 'Telefunken'/'Telefunken' (p. 55)
 [187] 'Bloei'/'Flowering' (p. 56)
 [706] 'Code'/'Code' (p. 57)
 [769] 'Het meisje en de trom'/'The girl and the drum' (p. 58)
 [858] 'Droomlot'/'Dream fate' (p. 59)
 [931] 'Rorschach'/'Rorschach' (p. 60)
 [961] 'Komaf'/'Origins' (p. 61)
 [962] 'Litteken'/'Scar' (p. 62)
 [967] 'Draaiboek'/'Scenario' (p. 63)
 [452] 'Riool'/'Sewer' (p. 64)
 [447] 'Eigen zee'/'Own sea' (p. 65)
 [476] 'Mimicry'/'Mimicry' (p. 66)
 [217] 'Grafscript'/'Epitaph' (p. 67)
 [634] 'Slagveld'/'Battlefield' (p. 68)
 [358] 'Waarheid'/'Truth' (p. 69)
 [498] 'Geologie'/'Geology' (p. 70)
- Rich, A. In: J. Garrigue, *Translations by American poets*. Athene, 1970.
 [932] 'Comptabiliteit'/'Accountability' (p. 281)
 [960] 'Eben Haëzer'/'Eben Haezer' (p. 283)
 [502] 'Standbeeld'/'Statue' (p. 285)
- Rich, A. In: *Dutch interior. Postwar poetry of the Netherlands and Flanders*. Red. J.S. Holmes/W.J. Smith. New York, 1984.
 [502] 'Standbeeld'/'Statue' (p. 8)
 [932] 'Comptabiliteit'/'Accountability' (p. 11)
- Snoek, K. In: *Visions international* nr. 34 (1990).
 [66] 'Droomgericht'/'Dream judgment' ([z.p.])
 [315] 'Somnambule'/'Somnambule' ([z.p.])
 [348] 'Thebe'/'Thebe' ([z.p.])
 [723] 'Onheil'/'Calamity' ([z.p.])
- Tennekes, H. In: A.S. Monin/K.V. Ozmidov, *Turbulence in the ocean*. Dordrecht etc., 1985.
 [651] 'Diaspora'/'Diaspora' (p. vii)

- Vincent, P. In: *Dutch crossing* nr. 12 (1980).
 [222] 'De dichter is een koe'/'The poet is a cow' (p. 47)
 [776] 'Werkster'/'Charlady' (p. 49)
- Wiersma, S.M. In: *Christian scholar's review* 1 (1970-1971).
 [871-882] 'Ballade van de gasfitter'/'The Ballad of the gasfitter' (p. 312-317)
 * Zie ook de Bibliografie van secundaire literatuur.
- Wiersma, S. Gerrit Achterberg, *A tourist does Golgotha and other poems*. Vert. S. Wiersma. Michigan, 1972.
 [247-248-252] 'Reiziger "doet" Golgotha'/'A tourist does Golgotha' (p. 11-16)
 [871-882] 'Ballade van de gasfitter'/'The Ballad of the gasfitter' (p. 19-45)
 [272-275-580] 'Zestien'/'Sixteen' (p. 55-63)
 [523] 'Orpheus'/'Orpheus' (p. 67)
 [141] 'Transmissie'/'Transmission' (p. 69)
 [611] 'Dualis'/'Duality' (p. 71)
 [515] 'Indicht'/'Ingrown poetry' (p. 73)
 [349] 'Pinksteren'/'Pentecost' (p. 75)
 [226] 'Graalridder'/'Knight of the holy Grail' (p. 77)
 [497] 'Triniteit'/'Trinity' (p. 79)
 [708] 'Avondmaal'/'Lord's supper' (p. 81)
 [951] 'Wandeling met tante'/'Taking a walk with aunty' (p. 83)
 [955] 'November'/'November' (p. 85)
 [235] 'Over de Jabbok'/'Across the Jabbok' (p. 87)
 [496] 'Bekering'/'Conversion' (p. 89)
 [709] 'En Jezus schreef in 't zand'/'And Jesus wrote in the sand' (p. 91)
 * Zie ook de Bibliografie van secundaire literatuur.
- Wiersma, S. In: *Literama* 13.1 (1978-1979).
 [226] 'Graalridder'/'Knight of the holy Grail' (p. 15)
 [235] 'Over de Jabbok'/'Across the Jabbok' (p. 16)
 [247-248-252] 'Reiziger "doet" Golgotha'/'A tourist does Golgotha' (p. 16)
- Wiersma, S. *Dutch. Poems-paper-type*. Woubrugge, 1986.
 [955] 'November'/'November' (p. [2])
 [951] 'Wandeling met tante'/'Taking a walk with aunty' (p. [3])

ESPERANTO

- Holtzer, J. *Fonto* nr. 84 (1987).
 [706] 'Code'/'Kodo' (p. 16)
- Makkink, G.F. In: *Nederlanda Antologio*. Red. G. Berveling. Den Haag, 1987.
 [776] 'Werkster'/'Servistino' (p. 96)

- Verloren van Themaat, W.A. In: *Nederlanda Antologio*. Red. G. Berveling. Den Haag, 1987.
 [416] 'Graf'/'Tombo' (p. 95)
 [404] 'Exil'/'Ekzilo' (p. 95)

FRANS

- Breuker, H./F.J. Temple/F. Cariés G. Achterberg, *Matière. Poèmes*. Vert. H. Breuker/F.J. Temple/F. Cariés. Montpellier, 1952.
- [586] 'Lithosfeer'/'Lithosphère' (p. 11)
 [583] 'Linoleum'/'Linoléum' (p. 12)
 [567] 'Meel'/'Farine' (p. 13)
 [587] 'Email'/'Email' (p. 14)
 [588] 'Brei'/'Glaire' (p. 15)
 [573] 'Mantel'/'Manteau' (p. 16)
 [589] 'Asbest'/'Amiante' (p. 17)
 [574] 'Elpenbeen'/'Ivoire' (p. 18)
 [590] 'Albast'/'Albâtre' (p. 19)
 [575] 'Brons'/'Bronze' (p. 20)
 [591] 'Crêpe'/'Crêpe' (p. 21)
 [576] 'Rook'/'Fumée' (p. 22)
 [592] 'Steen'/'Pierre' (p. 23)
 [577] 'Rood'/'Rouge' (p. 24)
 [584] 'Groen'/'Vert' (p. 25)
 [585] 'Blauw'/'Bleu' (p. 26)
 [593] 'Zog'/'Sillage' (p. 27)
 [594] 'Poeder'/'Poudre' (p. 28)
 [595] 'Huid'/'Peau' (p. 29)
 [578] 'Bloem'/'Fleur' (p. 30)
 [596] 'Bakeliet'/'Bakélite' (p. 31)
 [579] 'Cellophaan'/'Cellophane' (p. 32)
 [597] 'Baarmoeder'/'Matrice' (p. 33)
 [598] 'Celluloid'/'Celluloïd' (p. 34)
 [599] 'Kerk'/'Eglise' (p. 35)
 [600] 'Bazalt'/'Basalte' (p. 36)
 [566] 'Aluminium'/'Aluminium' (p. 37)
 [601] 'Hersenschors'/'Ecorce cérébrale' (p. 38)
 [602] 'Gummi'/'Caoutchouc' (p. 39)
 [603] 'Vilt'/'Feutre' (p. 40)
 [629] 'Potlood'/'Crayon' (p. 41)
 [623] 'Ijzer'/'Fer' (p. 42)

- Breuker, H./F.J. Temple/F. Cariés In: *Bulletin de la Faculté des Lettres de Strasbourg* 31.4 (1953).
 [155] 'De verdrinkenen'/'Les noyes' (p. 187-188)
 [276] 'Bolwerk'/'Bastion' (p. 188)
 [265] 'Bolero van Ravel'/'Boléro de Ravel' (p. 188-189)
 [264] 'Contract'/'Contrat' (p. 189)
 [371] 'Rouw'/'Deuil' (p. 189-190)
- Breuker, H. *Lyrical Holland. La Hollande Lyrique. Lyrisches Holland.* Amsterdam, 1954.
 [592] 'Steen'/'Pierre' (p. 45)
 [595] 'Huid'/'Peau' (p. 46)
 [597] 'Baarmoeder'/'Matrice' (p. 47)
- Deluy, H. 'Poèmes inédits de Gerrit Achterberg.' In: *La rue* nr. 4 (1952), p. [21-22].
 [277] 'Kind'/'L'enfant' (p. [21])
 [591] 'Crêpe'/'Crêpe' (p. [21])
 [316] 'Vrouw'/'Femme' (p. [21])
 [313] 'Bloei'/'Fleuraison' (p. [21-22])
 [110] 'Moordballade'/'Ballade du meurtre' (p. [22])
 [116] 'Kleine ode aan het water'/'Petite ode à l'eau' (p. [22])
 [143] 'Vuurtoren'/'Phare' (p. [22])
 * Zie ook de Bibliografie van secundaire literatuur.
- Deluy, H. *Lyrical Holland. La Hollande Lyrique. Lyrisches Holland.* Amsterdam, 1954.
 [316] 'Vrouw'/'Femme' (p. 41)
 [277] 'Kind'/'L'enfant' (p. 42)
 [313] 'Bloei'/'Fleuraison' (p. 43)
 [416] 'Graf'/'Tombe' (p. 44)
- Fagne, H. *Anthologie de la poésie néerlandaise de 1850 à 1945.* Parijs, 1975. Éditions Universitaires.
 [101] 'Stil ogenblik'/'Instant de calme' (p. 21)
 [87] 'Vrouw'/'Femme' (p. 21-22)
 [206] 'Aan den regen'/'A la pluie' (p. 22)
 [207] 'Slaapkamer'/'Chambre à coucher' (p. 22)
 [553] 'Spinrag'/'Toile d'araignée' (p. 23)
 [220] 'Tussen de duisternissen'/'Parmi les ténèbres' (p. 23-24)
 [459] 'Reimerswaal'/'Reimerswaal' (p. 24)
 [595] 'Huid'/'Peau' (p. 24)
 [696] 'Positie'/'Position' (p. 25)
 [776] 'Werkster'/'Femme d'ouvrage' (p. 25)
 [943] 'Hallucinatief'/'Hallucination' (p. 26)
- Fagne, H. In: *Septentrion* 5.3 (1976).
 [207] 'Slaapkamer'/'Chambre à coucher' (p. 62)
- Gorter, S. de In: *Nouvelles de Hollande* 29 januari 1951.
 [57] 'Lente en dood'/'Le printemps et la mort'

- Gorter, S. de In: *Un demi-siècle de poésie. La maison de poète 4*. Dilbeek, 1959.
[57] 'Lente en dood'/'Le printemps et la mort' (p. 11-12)
- Lauf, E. In: M.J.G. de Jong, *Le présent du passé. Essais de littérature comparée*. Namur, 1994.
[116] 'Kleine ode aan het water'/'Petit ode à l'eau' (p. 321)
[943] 'Hallucinatie' (p. 322) [*Fragment*]
[273] 'Zestien III' (p. 322) [*Fragment*]
- Noble, P. In: *Septentrion* 20.1 (1991).
[965] 'Tabor'/'Thabor' (p. 19)
- Piot, A. *Poèmes étrangers*. Red. A. Piot. Parijs, 1955.
[57] 'Lente en dood'/'Printemps et mort' (p. 114)
- Temple, F.J. In: *Septembre* (mei 1950).
[416] 'Graf'/'Tombe' (p. 17)
[575] 'Brons'/'Bronze' (p. 18)
- Temple, F.J./
H. Breuker In: *Les cahiers de la Licorne* nr. 4 [1958].
[222] 'De dichter is een koe'/'Le poète est une vache' (p. 5)
- Verspoor, D. 'Vier Achterberg-vertalingen.' In: *De gids* 121.1 (1958).
[462] 'Verschijning'/'Apparition' (p. 126)
[381] 'Erfdeel'/'Heritage' (p. 127)
[389] 'Herculaneum'/'Herculaneum' (p. 128)
[432] 'Uitwendigheid'/'Extériorité' (p. 129)
- Verspoor, D. In: *Un demi-siècle de poésie. La maison de poète 4*. Dilbeek, 1959.
[462] 'Verschijning'/'Apparition' (p. 12)
[400] 'Waaizin'/'Démence' (p. 12)
[409] 'Pastiches II'/'Croquis (Asile de fous)' (p. 13)
[417] 'Opstanding'/'Résurrection' (p. 13)
[432] 'Uitwendigheid'/'Extériorité' (p. 13-14)
[389] 'Herculaneum'/'Herculaneum' (p. 14)
[381] 'Erfdeel'/'Héritage' (p. 14)
- Verspoor, D. In: *Ons erfdeel* 3.3 (1960).
[389] 'Herculaneum'/'Herculaneum' (p. 21)
[432] 'Uitwendigheid'/'Extériorité' (p. 22)
[381] 'Erfdeel'/'Héritage' (p. 23)
[462] 'Verschijning'/'Apparition' (p. 24)
- Verspoor, D. '[Hommage aan Gerrit Achterberg.]' In: *De gids* 125.1 (1962) [*In memoriam-nummer*].
[569] 'N.V.'/'Société anonyme' (p. 164)
- Verspoor, D. In: *De revisor* 3.5 (1976).
[565] 'Spirogeet'/'Spirochète' (p. 26)
- Verspoor, D. In: *Septentrion* 10.1 (1981).
[462] 'Verschijning'/'Apparition' (p. 48)

- Verspoor, D. In: *Septentrion* 18.2 (1989).
[462] 'Verschijning'/'Apparition' (p. 65)
- Verspoor, D. 'Anthologie. Achterberg & Verspoor. Vijftien gedichten.' In: *De tweede ronde* 13.1 (1992).
[462] 'Verschijning'/'Apparition' (p. 107)
[389] 'Herculaneum'/'Herculaneum' (p. 107)
[595] 'Huid'/'Peau' (p. 108)
[428] 'Volvoering'/'Accomplissement' (p. 108)
[376] 'Slaapliedje'/'Berceuse' (p. 108)
[228] 'Misgeboorte'/'Avorton' (p. 109)
[587] 'Email'/'Émail' (p. 109)
[603] 'Vilt'/'Feutre' (p. 109)
[409] 'Pastiches II'/'Croquis (Asile de fous)' (p. 110)
[417] 'Opstanding'/'Résurrection' (p. 110)
[381] 'Erfdeel'/'Héritage' (p. 110)
[400] 'Waanzin'/'Démence' (p. 111)
[432] 'Uitwendigheid'/'Extériorité' (p. 111)
[565] 'Spirogeet'/'Spirochète' (p. 111-112)
[569] 'N.V.'/'Société anonyme' (p. 112)
- Wouters, L. In: *Ons erfdeel* 13.3 (1969-1970).
[871-882] 'Ballade van de gasfitter'/'Ballade du gazier' (p. 25-37)
- [Anoniem] 'Le poète Gerrit Achterberg' In: *Nouvelles de Hollande* 3 februari 1962.
[416] 'Graf'/'Tombe'
* Zie ook de Bibliografie van secundaire literatuur.
- [Anoniem] In: *Les cahiers de la Licorne* nr. 18-19 (1963).
[271] "'Beumer & Co.'"/'Beumer & Co.' (p. 67-69)

HEBREEUWS

- Messel, S. van
[= J. Meijer] *Drie gedichten van Gerrit Achterberg in Hebreeuwse vertaling.* Heemstede, 1986.
[225] 'Bloed'/'Dam' (p. 7)
[228] 'Misgeboorte'/'Nefel' (p. 9)
[233] 'Grafchrift'/'P[oh] n[ikbar]' (p. 11)
- Messel, S. van
[= J. Meijer] *Al admat nechar/Nederlandse poëzie in het Hebreeuws.* Oosterwolde, 1990. Nobilisserie 8.
[479] 'Deur'/'Petach patoeh' (p. 11)
[605] 'Sextant'/'Madzawiet' (p. 13)
[743] 'Woestijn'/'Midbar' (p. 15)

HONGAARS

- István, B. In: *Németalföldi költők antológiája. Hollandok, Flamandok és Frízek.* Red. B. István. Budapest, 1965.
[248] 'Reiziger "doet" Golgotha 11'/'Egy turista értesül a Golgotháról' (p. 183–184)
- Margit, K. In: *Németalföldi költők antológiája. Hollandok, Flamandok és Frízek.* Red. B. István. Budapest, 1965.
[522] 'Typiste'/'Gépíró' (p. 184)
- Orbán, O. In: *Németalföldi költők antológiája. Hollandok, Flamandok és Frízek.* Red. B. István. Budapest, 1965.
[222] 'De dichter is een koe'/'A Költő tehénkorában' (p. 182)
[768] 'Ovoïde'/'Tojásforma' (p. 183)
[438] 'Vacuum'/'Vákuum' (p. 186)

INDONESISCH (BAHASA INDONESIA)

- Nuraini, S. In: *Tanah-rendah dan awan. Sebimpun sadjak-sadjak dari Nederland/Laag-land en wolken. Bloemlezing van Nederlandse gedichten.* [Speciaal-nummer van] *Menara.* Red. A. Sani. Amsterdam, 1956.
[618] 'Vervulling'/'Dipenuhi' (p. 32)
- Sani, A. In: *Tanah-rendah dan awan. Sebimpun sadjak-sadjak dari Nederland/Laag-land en wolken. Bloemlezing van Nederlandse gedichten.* [Speciaal-nummer van] *Menara.* Red. A. Sani. Amsterdam, 1956.
[898] 'Gorge de Loup'/'Gorge de Loup' (p. 34)

ITALIAANS

- Prampolini, G. In: *Poeti olandesi 1946–1966.* Red. G. Prampolini. Milano, 1966.
[225] 'Bloed'/'Sangue' (p. 48)
[135] 'Zwarte lente'/'Primavera nera' (p. 49)
[620] 'Embryo'/'Embrione' (p. 50)
- Prampolini, G. In: *Storia Universale della letteratura.* 7 dln. 3e dr. Turiijn, 1959–1961. Dl. 5: *Quadro dell'ottocento letterario europeo.* Turiijn, 1961.
[292] 'Smart'/'Dolore' (p. 517)
[575] 'Brons'/'Bronzo' (p. 517)
[595] 'Huid'/'Pelle' (p. 517)

- Woudenberg, G. van/F. Nicosia In: *Poesia olandese contemporanea*. Red. G. van Woudenberg/F. Nicosia. Milaan, 1959.
 [706] 'Code'/'Codice' (p. 39) [*Fragment*]
 [334] 'Verkenning'/'Esplorazione' (p. 199)
 [212] 'Met dit gedicht...'/ 'Con questa poesia' (p. 201)
 [348] 'Thebe'/'Tebe' (p. 203)
 [831] 'Ets'/'Incisione' (p. 205)
 [1002] 'Zonneleen'/'Fuedo del sole' (p. 207)
- Woudenberg, G. van In: J.C. Brandt Corstius/G. van Woudenberg, *La letteratura olandese*. Milaan, 1969.
 [334] 'Verkenning'/'Esplorazione' (p. 253)
- Woudenberg, G. van In: *Antologia delle letterature del Belgio e dell'Olanda*. Red. A. Mor e.a. Milaan, 1970. Letteratura universale 30.
 [270] 'Contact'/'Contatto' (p. 332)
 [348] 'Thebe'/'Tebe' (p. 333)
 [349] 'Pinksteren'/'Pentecoste' (p. 334)
 [994] 'Watersnood'/'Alluvione' (p. 334-335)

ROEMEENS

- Covaci, A. In: *Antologie de poezie Neerlandeză. Olandeză și Flamandă*. Boekarest, 1973.
 [222] 'De dichter is een koe'/'Poetul e o vacă' (p. 301)
 [348] 'Thebe'/'Theba' (p. 301-302)
 [421] 'Schaatsenrijder'/'Patinatorul' (p. 303)
 [817] 'Spel'/'Joc' (p. 303-304)
 [212] 'Met dit gedicht...'/ 'Prin acest poem...' (p. 304)
 [636] 'Tableau mourant'/'Tableau mourant' (p. 305)
 [620] 'Embryo'/'Embrion' (p. 305)
 [472] 'Symbiose'/'Simbioză' (p. 305-306)
 [587] 'Email'/'Smalt' (p. 306)

RUSSISCH

- Vitkovskij, E.V. In: *Iz sovremennoj Niderlandskoj poezii*. Red. M. Vaksmacher. Moskou, 1977.
 [100] 'Achter het einde'/'Posle konca' (p. 185)
 [88] 'Tweede afscheid'/'Vtoroe proščanie' (p. 186)
 [93] 'Wederkeer'/'Vozvraščenie' (p. 187)
 [309] 'Wachtwoord'/'Parol' (p. 188)
 [406] 'De vliegende Hollander'/'Letučij Gollandec' (p. 189)

- [111] 'Woestijnstad'/'Pustynnij gorod' (p. 190)
 [103] 'Sneeuw'/'Sneg' (p. 191)
 [367] 'Don Quichot'/'Don Kichot' (p. 192)
 [360-362] 'Marsman'/'Marsman' (p. 193-194)
 [81] 'Sneeuwgang'/'Snegopad' (p. 195)
 [546] 'Slaapwandeling'/'Progulka vo sne' (p. 196)
 [517] 'Globe'/'Globoes' (p. 197)
 [525] 'Stad'/'Gorod' (p. 198-199)
 [537] 'Corrosie'/'Korrozija' (p. 200)
 [573] 'Mantel'/'Pal'to' (p. 201)
 [577] 'Rood'/'Krasnoe' (p. 202)
 [584] 'Groen'/'Zelënoe' (p. 203)
 [585] 'Blauw'/'Goluboe' (p. 204)
 [502] 'Standbeeld'/'Skulptura' (p. 205)
 [422] 'Luchtaanval'/'Bombëžka' (p. 206-207)
 [359] 'Zwerver'/'Putnik' (p. 208)
 [648] 'Camera obscura'/'Kamera-obskura' (p. 209)
 [55] 'Regen'/'Dožd'' (p. 210)
 [776] 'Werkster'/'Uborščica' (p. 211)
 [777] 'Veewagen 1945'/'Vagon dlja skota 1945' (p. 212-213)
 [193] 'Zeiltocht'/'Pod parusom' (p. 214)
 [894] 'Silhouet'/'Siluët' (p. 215)
 [927] 'Passage'/'Progulka' (p. 216)
 [913] 'Noordeinde'/'Torgovjy kvartal' (p. 217)
 [965] 'Tabor'/'Tabor' (p. 218)
 [955] 'November'/'Nojabr'' (p. 219-220)
 [618] 'Vervulling'/'Napolnenie' (p. 221)
 [354] 'Gebed aan het vuur'/'Molitva ognju' (p. 222)
 [769] 'Het meisje en de trom'/'Devočka i baraban' (p. 223)
 [959] 'Gravure'/'Gravjura' (p. 224)
 [136] 'Belijdenis'/'Priznanie' (p. 225)
 [524] 'Eigening'/'Prisvoenie' (p. 226)
 [215] 'De stad'/'Gorod' (p. 227)
 [544] 'Zeitlupe'/'Mometal'nyj snimok' (p. 228)
 [137] 'Eine kleine Nachtmusik'/'Noktjurn' (p. 229)
 [1016] 'Anti-materie'/'Antimaterija' (p. 230-232)
 [431] 'Muziek'/'Muzyka' (p. 233)
 [620] 'Embryo'/'Ėmbrion' (p. 234)
 [430] 'Narcissus'/'Narciss' (p. 235)
 [281] 'Requiem'/'Rekviem' (p. 236)
 [668] 'Claude Monet'/'Klod Mone' (p. 237)
 [483] 'Eigenaar'/'Vladelec' (p. 238)
 [929] 'Wassende breedte'/'Rastuščij krugozor' (p. 239)
 [556] 'Venster'/'Okno' (p. 240)

- Volević, I. In: *Ladon' poëta. Stichi s gollandskogo*. Red. L. Ginzburg. Moskou, 1964.
 [950] 'Dodenherdenking 11'/'Vospominanie ob usopšich' (p. 27)
 [929] 'Wassende breedte'/'Rastuščij krugozor' (p. 28)

SPAANS

- Albal, F. [= F. Carrasquer] 'La moderna poesia Holandesa.' In: *Poesia Española* nr. 46 (1955), p. 13-19.
 [776] 'Werkster'/'La eterna criada' (p. 16)
 [923] 'Zieken'/'Enfermos' (p. 16)
 [381] 'Erfdeel'/'La herencia' (p. 17)
- Albal, F. [= F. Carrasquer] In: *Cronica de Holanda* nr. 97 (1957).
 [776] 'Werkster'/'La eterna criada' (p. 28)
- Carrasquer, F. In: *Antologia de poetas Holandeses contemporáneos*. Red. F. Carrasquer. Madrid, 1958.
 [502] 'Standbeeld'/'Estatua' (p. 55)
 [923] 'Zieken'/'Enfermos' (p. 56)
 [513] 'Merel'/'Mirlo' (p. 56-57)
 [595] 'Huid'/'Piel' (p. 57)
 [776] 'Werkster'/'La criada' (p. 57-58)
 [247-248-252] 'Reiziger "doet" Golgotha'/'El turista del Golgota' (p. 58-61)
 [587] 'Email'/'Esmalte' (p. 61)
 [376] 'Slaapliedje'/'Cancion de cuna' (p. 62)
- Carrasquer, F. In: G. Stuiveling, *La literatura Neerlandesa a traves de trece temas*. Caracas, 1960.
 [333] 'Lente 1'/'Primavera' (p. 25)
- Carrasquer, F. 'Homage aan Gerrit Achterberg.' In: *De gids* 125.1 (1962) [*In memoriam-nummer*].
 [502] 'Standbeeld'/'Estatua' (p. 168)
- Carrasquer, F. 'Carta de Holanda. Gerrit Achterberg.' In: *Dez.*, *Carta de Holanda*. Madrid etc., 1962, p. 35-49.
 [502] 'Standbeeld'/'Estatua' (p. 37-38)
 [636] 'Tableau mourant'/'Tableau mourant' (p. 39)
 [617] 'Anjers'/'Claveles' (p. 40)
 [348] 'Thebe'/'Tebas' (p. 41) [*Fragment*]
 [245] 'Ontwaken'/'Despertar' (p. 41-42)
 [225] 'Bloed'/'Sangre' (p. 43)
 [208] 'Transparant'/'Transparente' (p. 44)
 [66] 'Droomgericht'/'Justicia en sueños' (p. 46-47)
 [61] 'De slag'/'Batalla' (p. 47-48)
 [620] 'Embryo'/'Embrión' (p. 48-49)

- Carrasquer, F. In: *El universal* 20 september 1964.
[923] 'Zieken'/'Enfermos'
- Carrasquer, F. 'Quelques exemples de traduction du poète néerlandais Gerrit Achterberg à l'espagnol.' In: *Levende talen* nr. 235 (1966), p. 370–390.
[502] 'Standbeeld'/'Estatua' (p. 379)
[587] 'Email'/'Esmalte' (p. 384)
[1002] 'Zonneleen'/'Fuedo solar' (p. 386)
* Zie ook de Bibliografie van secundaire literatuur.
- Carrasquer, F. In: *Norte* (december 1967).
[856] 'Equinox'/'Equinoccio' (p. 36)
- Carrasquer, F. In: *Breve antología*. Red. F. Carrasquer. Buenos Aires, 1968.
[66] 'Droomgericht'/'Tribunal del sueño' (p. 17–18)
[502] 'Standbeeld'/'Estatua' (p. 10 en p. 19)
[513] 'Merel'/'Mirlo' (p. 20)
[923] 'Zieken'/'Enfermos' (p. 21)
[776] 'Werkster'/'La criada' (p. 22–23)
[587] 'Email'/'Esmalte' (p. 12 en p. 24)
[596] 'Bakeliet'/'Baquelita' (p. 25)
[376] 'Slaapliedje'/'Canción de cuna' (p. 26)
[381] 'Erfdeel'/'Herencia' (p. 27)
[294] 'Rhythme'/'Ritmo' (p. 28)
[389] 'Herculaneum'/'Herculaneum' (p. 29)
[595] 'Huid'/'Piel' (p. 30)
[349] 'Pinksteren'/'Pentecostés' (p. 31)
[247–248–252] 'Reiziger "doet" Golgotha'/'El turista del Gólgota' (p. 32–34)
[65] 'Aan het roer dien avond stond het hart'/'Ante la última ciudad' (p. 35)
[348] 'Thebe'/'Tebas' (p. 36–37)
[245] 'Ontwaken'/'Despertar' (p. 38)
[225] 'Bloed'/'Sangre' (p. 39)
[208] 'Transparant'/'Transparente' (p. 40)
[636] 'Tableau mourant'/'Tableau mourant' (p. 11 en p. 41)
[394] 'Gevecht'/'Batalla' (p. 42)
[620] 'Embryo'/'Embrión' (p. 14 en p. 43)
[521] 'Cherubijn'/'Querubín' (p. 44–45)
[1002] 'Zonneleen'/'Fuedo solar' (p. 46)
[1006] 'Ultra montes'/'Ultra montes' (p. 47)
[856] 'Equinox'/'Equinoccio' (p. 48)
[612] 'Oogst'/'Vendimia' (p. 49)
[187] 'Bloei'/'Florícimiento' (p. 50)
[613] 'Oceaan'/'Océano' (p. 51)
[472] 'Symbiose'/'Simbiosis' (p. 52)
[617] 'Anjers'/'Claveles' (p. 53)

- [471] 'Liezen en regenbogen'/'Ingles y arcoiris' (p. 54)
 [233] 'Grafscrift'/'Epitafio' (p. 55)
 [1014] 'Drieluikje voor Jany'/'Tríptico a Jany' (p. 56-57)
- Carrasquer, F. In: *Antología de la poesía Neerlandesa moderna*. Red. F. Carrasquer. Barcelona, 1971.
 [502] 'Standbeeld'/'Estatua' (p. 131)
 [513] 'Merel'/'Mirlo' (p. 131-132)
 [776] 'Werkster'/'La criada' (p. 132)
 [587] 'Email'/'Esmalte' (p. 132-133)
 [225] 'Bloed'/'Sangre' (p. 133)
 [208] 'Transparant'/'Transparente' (p. 133)
 [636] 'Tableau mourant'/'Tableau mourant' (p. 133-134)
 [61] 'De slag'/'Batalla' (p. 134)
 [620] 'Embryo'/'Embrión' (p. 134-135)
 [612] 'Oogst'/'Vendimia' (p. 135)
 [1002] 'Zonneleen'/'Feudo solar' (p. 135)
 [1006] 'Ultra montes'/'Ultra montes' (p. 135-136)
 [856] 'Equinox'/'Equinoccio' (p. 136)
 [472] 'Symbiose'/'Simbiosis' (p. 137)
 [617] 'Anjers'/'Claveles' (p. 137)
 [471] 'Liezen en regenbogen'/'Ingles y arcoiris' (p. 137-138)
 [233] 'Grafscrift'/'Epitafio' (p. 138)
 [350] 'Psychiater'/'Psiquiatra' (p. 138-139)
 [499] 'Spreekuur'/'Hora de consulta' (p. 139)
 [634] 'Slagveld'/'Campo de batalla' (p. 140)
- Carrasquer, F. In: *Nueva antología de la poesía Neerlandesa*. Red. F. Carrasquer. Barcelona, 1988.
 [751] 'Auschwitz'/'Auschwitz' (p. 25)
 [765] 'Dief'/'Ladron' (p. 25-26)
 [794] 'Verzoendag'/'Fiesta de las expiaciones' (p. 26)
 [449] 'Zondag'/'Domingo' (p. 27)
 [454] 'Terreur'/'Terror' (p. 27)
 [251] 'Vincent'/'Vincent' (p. 27)
- Carrasquer, F. 'Traducción "poética" de la poesía.' In: *Levende talen* nr. 434 (1988), p. 523-530.
 [502] 'Standbeeld'/'Estatua' (p. 524)
 [587] 'Email'/'Esmalte' (p. 527)
 [1002] 'Zonneleen'/'Fuedo solar' (p. 528)
 * Zie ook de Bibliografie van secundaire literatuur.
- Lechner, J.M. 'Stella corvalan, Gerrit Achterberg y la muerte.' In: *La barraqueña* 3.4 (1953).
 [309] 'Wachtwoord'/'Inclinada sobre la tierra...' (p. 2)

ZWEEDS

- Svensson, L.H./
L. Söderberg In: *Tärningskastet* nr. 12 (1985).
[65] 'Aan het roer dien avond stond het hart'/'Förbi den sista staden' (p. 9)
[595] 'Huid'/'Hud' (p. 9)
[502] 'Standbeeld'/'Staty' (p. 10)
[225] 'Bloed'/'Blod' (p. 10)
[208] 'Transparant'/'Transparent' (p. 11)
[636] 'Tableau mourant'/'Tableau mourant' (p. 11)
[634] 'Slagveld'/'Slagfält' (p. 12)
- Zanger, J.F. de/
S. Lybeck In: *Med andra ögon. Modern Holländsk lyrik*. Red. J.F. Zanger/S. Lybeck. Stock-
holm, 1968.
[651] 'Diaspora'/'Diaspora' (p. 14)
[259] 'Woord'/'Ord' (p. 15)

Zusammenfassung

In dieser historisch-kritischen Ausgabe wird das Werk des niederländischen Dichters Gerrit Achterberg (1905–1962) so vollständig wie möglich dokumentiert. Die Ausgabe enthält die gesamte erhaltene Lyrik, sowohl veröffentlichte als auch unveröffentlichte Gedichte. Alle bekannten autorisierten Fassungen der Gedichte werden präsentiert und mit einem Kommentar versehen. Die Ausgabe setzt sich aus drei Bänden zusammen: 1. Texte, 2. Kommentar, 3. Apparat (2 Teile).

Im ersten Band der Ausgabe (Texte) werden die Edierten Texte der Gedichte in chronologischer Reihenfolge gedruckt. Als Textgrundlage wurde die erste vollendete Fassung der Gedichte herangezogen. Neben den vollendeten Gedichten haben sich 45 unvollendete Gedichte (oft kurze Fragmente) erhalten, die in den Anhang A aufgenommen wurden. Anhang B enthält ein vollendetes Gedicht, dessen Status jedoch undeutlich ist und deshalb nicht den anderen vollendeten Gedichten zugeordnet werden kann.

Die chronologische Ordnung eignet sich am besten, die Entwicklung eines Oeuvres aufzuzeigen und entspricht damit der Wahl der ersten vollendeten Fassung als Textgrundlage sowie der Dokumentation der Textgenese im Variantenapparat. Die chronologische Reihenfolge der Gedichte ist in der Regel jedoch alles andere als präzise, da Achterberg seine Manuskripte nicht datiert hat. Ein weiterer Nachteil der chronologischen Ordnung besteht darin, daß sie eine gewisse Unübersichtlichkeit verursacht: Die Gedichte stehen nicht mehr in einem geordneten Ganzen wie dies zum Beispiel in einer Gedichtsammlung der Fall ist. Um dennoch eine Gliederung des umfangreichen und heterogenen Korpus zu erzielen, wurden die Gedichte nach Perioden geordnet. Diese Einteilung geschieht vor allem aus praktischen Erwägungen, sie basiert aber auf spezifischen Faktoren der Druckgeschichte von Achterbergs Werk.

In einigen Fällen wurden von einem Gedicht mehrere Textfassungen präsentiert (Paralleldruck). Dies geschieht dann, wenn ein Gedicht dermaßen tiefgreifend verändert wurde, daß dabei im Grunde eine völlig neue Fassung des Gedichts entstanden ist. Mit der Aufnahme von mehr als einer Fassung in den Textband wird auch bezweckt, den Variantenapparat zu entlasten.

Band 2 der Ausgabe (Kommentar) legt zunächst Rechenschaft ab über die Editionsprinzipien und die der Ausgabe zugrundeliegenden Präsentationssysteme.

Auf den Herausgeberbericht folgt der Abschnitt Druckgeschichte. Darin wird die Entstehungs- und Druckgeschichte von Achterbergs Werk beschrieben, beginnend im Jahr 1924 mit *De zangen van twee twintigers* (*Die Gesänge zweier Zwanziger*) und endend mit den *Verzamelde gedichten* (*Gesammelte Gedichte*) (1963), jener Ausgabe, an der der Dichter bis kurz vor seinem Tod gearbeitet hat. Abschnitte über Achterbergs Gedichtsammlungen wechseln sich ab mit Abschnitten, in denen die Entstehungs- und Druckgeschichte einzelner Gedichte erläutert wird. Dem chronologischen Aufbau entspricht die Ordnung der Gedichte in Band 1. In der Druckgeschichte findet man alle relevanten Angaben über die Entstehung und die Veröffentlichung von Achterbergs Gedichten und Gedichtsammlungen. Die Angaben zu den Gedichten enthalten, falls bekannt, auf jeden Fall das Entstehungsdatum, den Zeitpunkt der Einsendung an Zeitschriften, Reaktionen von Redakteuren, Reaktionen derjenigen, die am Zustandekommen des Werks beteiligt gewesen sind und Äußerungen von Achterberg selbst. Die Abschnitte über die Gedichtsammlungen rekonstruieren das Zustandekommen von den ersten Plänen für eine Gedichtsammlung bis zur Herstellung des Buchs. Eine detaillierte Inhaltsangabe versetzt den Leser in die Lage, den Inhalt jedes Gedichtbandes zu rekonstruieren. Dabei wird über die äußere Erscheinungsform (Einband/Umschlag, verwendete Schrifttypen, Papier etc.) und über den Verkauf des Bandes informiert. Eine Auflistung der erschienenen Rezensionen rundet die Informationen über die Aufnahme der Gedichtsammlung ab.

Der zweite Band enthält schließlich noch ein Verzeichnis der herangezogenen Dokumente. Es enthält eine ausführliche Beschreibung der überlieferten Materialien (Handschriften, Typoskripte und Druckfahnen) sowie drei Bibliographien: 1. Bibliographie der Primärliteratur, unterteilt in selbständige Veröffentlichungen und Beiträge in Periodika und Sammelbänden, 2. Bibliographie der Sekundärliteratur, 3. Bibliographie der Übersetzungen.

Im dritten Band (Apparat) wird die gesamte Textentwicklung der Gedichte dargestellt und mit einem Kommentar versehen. Die Reihenfolge und Numerierung der Gedichte entspricht der in Band 1.

Die Überlieferungssituation von Achterbergs Gedichten ist sehr unterschiedlich. Aus der Zeit vor 1946 sind keine Entwurfhandschriften erhalten geblieben. Es wurden zwar Manuskripte überliefert, doch handelt es sich dabei in sämtlichen Fällen um Reinschriften: Reinschriften von Gedichten aus verschiedenen Briefwechseln, Druckvorlagen zu Gedichtsammlungen (geschrieben oder getippt) usw. Aus der Zeit nach 1946 ist – nicht zuletzt dank der sogenannten Sammlung Stakenburg – von vielen Gedichten auch das Konzeptmaterial überliefert. Die Samm-

lung enthält rund dreihundert Dokumente, größtenteils Entwürfe, die die Genese der Gedichte von Anfang an dokumentieren. Diese Konzepte vermitteln ein sehr detailliertes Bild der Textentwicklung, auch wenn dieses Bild natürlich nicht vollständig sein kann (viele Elemente des Entstehungsprozesses sind schließlich *nicht* zu Papier gebracht worden). Die Darstellung der oft schwierigen Textentwicklung bleibt zudem immer nur eine – wenn auch möglichst gut begründete – Rekonstruktion der tatsächlichen Abläufe.

Die spezifische Überlieferungssituation von Achterbergs Gedichten ist auch für die Einrichtung des Variantenapparats maßgeblich gewesen. Es wurde entschieden, nicht nur ein einziges Präsentationssystem zugrunde zu legen, sondern einen Unterschied zu machen zwischen Gedichten, deren Textentwicklung relativ einfach ist (es gibt eine beschränkte Anzahl Varianten zwischen den verschiedenen vollendeten Fassungen) und Gedichten, deren Textentwicklung mehr oder weniger kompliziert ist (es gibt eine Entwurfhandschrift oder es sind mehrere vollendete Fassungen überliefert, die stark voneinander abweichen). Im ersten Fall werden die Varianten und Korrekturen in einem *Lemma*-Apparat präsentiert, im letzten Fall in einer *Synopsis*. Die Einrichtung der Apparate folgt den Prinzipien der Reihe *Monumenta Literaria Neerlandica*. Zugrunde gelegt wurde das für die Nijhoff-Edition entwickelte System, wobei jedoch verschiedene Vereinfachungen vorgenommen wurden.

Nach der Darstellung der Varianten und Korrekturen werden unter der Überschrift 'Kommentar' Angaben über die Entstehungs- und Druckgeschichte des jeweiligen Gedichts gemacht. Folgende Punkte können hierbei zur Sprache kommen: Erläuterungen zur Textentwicklung, Begründung der Datierung und/oder Aufnahme des Gedichts, Angaben über die externe Entstehungs- und Druckgeschichte (mit Verweis auf die zusammenhängende Beschreibung in Band 2), Erläuterungen zu Zitaten und Entlehnungen sowie Hinweise auf Übersetzungen und auf Sekundärliteratur.

Gedetailleerde inhoudsopgave

	WOORD VOORAF	3
	VERANTWOORDING	9
1	INLEIDING	11
1.1	Historisch-kritische editie	11
1.1.1	Aard en doel van de editie	11
1.1.2	Onderzoek	12
1.1.3	Overlevering: primair materiaal	13
1.1.4	Autorisatie	15
1.1.5	Commentaar	18
1.1.6	Thematische bronnen	21
1.1.6.1	Het overgeleverde materiaal	22
1.1.6.2	Werkwijze	25
1.1.6.3	Secundaire literatuur	28
1.2	Inrichting van de editie	30
2	DEEL 1: TEKSTEN	31
2.1	De basistekst	31
2.2	De constitutie van de leestekst	32
2.2.1	Interpunctie	32
2.2.2	Spelling	32
2.2.3	Overige aanpassingen	33
2.3	Ordening	33
2.3.1	Chronologische volgorde	33
2.3.2	Afwijkende versies: meer dan één leestekst	34
2.3.3	Samenvoeging/splitsing van gedichten: nieuw nummer	35
2.4	Appendices	35
2.5	Register en inhoudsopgave	36
3	DEEL 2: COMMENTAAR	37
3.1	Publicatiegeschiedenis	37
3.1.1	Opzet	37
3.1.2	Gebruikte bronnen	39
3.1.3	Bijlage: inleidingen op Achterbergs bundels	40
3.2	Bronnenlijst	41
3.3	Bibliografieën	42
3.3.1	Bibliografie van primaire literatuur	42
3.3.2	Bibliografie van secundaire literatuur	43

3.3.3	Bibliografie van vertalingen	45
3.4	Inhoudsopgave	46
4	DEEL 3: APPARAAT	47
4.1	Overlevering	47
4.2	Datering	50
4.3	Leestekst	53
4.4	Ingrepen	54
4.5	Ontwikkelingsgang	55
4.6	Varianten en correcties	55
4.7	Commentaar	56
4.8	Presentatie: lemma-apparaat	62
4.9	Presentatie: synopsis	64
4.9.1	Synopsis: per regel	64
4.9.2	Enkelvoudige synopsis	65
4.9.2.1	Fasering	66
4.9.2.2	Meelezen	68
4.9.2.3	Deletie van interpunctie	69
4.9.2.4	Open varianten	69
4.9.2.5	Open plaatsen	72
4.9.2.6	Losse elementen	72
4.9.2.7	Stadia (subeenheden)	73
4.9.2.8	Exclusieve combinatie	74
4.9.3	Gecombineerde synopsis	74
4.9.3.1	Meelezen	74
4.9.3.2	Chronologie	75
4.9.4	Weergave van grotere tekstgehlen onder elkaar	77
4.10	Overige kwesties	78
4.10.1	Regelnummering: afwijkingen	78
4.10.2	Editeurstekst	78
4.10.2.1	Onleesbare woorden, onzekere lezingen	79
4.10.2.2	Correcties en leessuggesties	79
4.10.2.3	Vraagtekens, haakjes	80
4.10.2.4	Doorhalingen	81
4.10.2.5	Verwijzingen	81
4.10.2.6	Strofescheiding	84
4.10.2.7	Overige gevallen: descriptief commentaar	84
4.10.3	Spelling	84
4.10.4	Titels en reekstitels	87
4.10.5	Opdrachten	87
4.10.6	Accenten en beletseltekens	88
4.11	Register en inhoudsopgave	88

1	INLEIDING	91
2	DE ZANGEN VAN TWEE TWINTIGERS	97
2.1	Voorgeschiedenis	97
2.2	De eerste druk van <i>De zangen van twee twintigers</i>	98
2.3	De ontvangst van de bundel	101
2.3.1	Verkoop en recensie	101
2.3.2	Latere uitspraken over <i>De zangen van twee twintigers</i>	102
3	GEDICHTEN 1925–1930	103
3.1	Gedichten 1925–1927	103
3.1.1	<i>Elsevier's geïllustreerd maandschrift</i>	105
3.1.2	<i>De gids</i>	105
3.2	Gedichten 1928	106
3.3	Gedichten 1929	109
3.3.1	<i>De gids</i>	110
3.3.2	<i>Opwaartsche wegen</i>	110
3.3.3	<i>Elsevier's geïllustreerd maandschrift</i>	111
3.3.4	<i>Groot Nederland</i> en <i>De gids</i>	112
3.3.5	<i>Opwaartsche wegen</i> en <i>Elsevier's geïllustreerd maandschrift</i>	113
3.3.6	<i>Groot Nederland</i> en <i>De gemeenschap</i>	114
3.4	Gedichten 1930	115
3.4.1	Gedichten voor o.a. <i>De gids</i>	115
3.4.2	<i>De vrije bladen</i>	116
3.4.3	<i>Balans. Algemeen jaarboek der Nederlandsche kunsten 1930–1931</i>	117
3.4.4	Overige gedichten	119
4	AFVAART	120
4.1	Voorgeschiedenis	120
4.2	Kopij voor de bundel, stadia I–II	123
4.3	De drukproef van de bundel	128
4.4	De eerste druk van <i>Afvaart</i>	129
4.5	De ontvangst van de bundel	132
4.5.1	Verkoop en honorarium	132
4.5.2	Recensies	134
5	GEDICHTEN 1931–1936	136
5.1	Gedichten 1931–1932	136
5.2	Gedichten 1933–1935	140
5.3	Gedichten 1936	142
5.4	Overige gedichten, vóór 1937	144
5.4.1	Gedichten uit het 'Schrift Houwink'	145
5.4.2	Overige gedichten	146

6	GEDICHTEN 1937–1939	147
6.1	Gedichten 1937	147
6.2	Gedichten 1938	148
6.2.2	<i>Werk en Opwaartsche wegen</i>	149
6.2.3	<i>In aanbouw en Opwaartsche wegen</i>	152
6.3	Gedichten 1939	153
6.3.1	<i>In aanbouw, Groot Nederland en Werk</i>	153
6.3.2	Overige gedichten	154
7	EILAND DER ZIEL	156
7.1	Het manuscript van <i>Eiland der ziel</i> , stadium I	156
7.2	Vorbereidingen voor de bundel (1)	158
7.3	Het manuscript van <i>Eiland der ziel</i> , stadium II	163
7.4	Vorbereidingen voor de bundel (2)	164
7.5	De eerste druk van <i>Eiland der ziel</i>	167
7.6	De ontvangst van de bundel	171
7.6.1	Verkoop en honorarium	171
7.6.2	Recensies	172
8	DEAD END	173
8.1	Vorbereidingen voor de bundel (1)	173
8.2	Gedichten voor <i>Dead end</i> , overzicht	177
8.3	Vorbereidingen voor de bundel (2)	180
8.4	De eerste druk van <i>Dead end</i>	182
8.5	De ontvangst van de bundel	184
8.5.1	Verkoop en honorarium	184
8.5.2	Recensies	185
8.6	De Lucy B. en C.W. van der Hoogtprijs	185
9	GEDICHTEN 1940–BEGIN 1941	187
9.1	Gedichten 1940	187
9.1.1	<i> criterium</i>	187
9.1.2	<i>Opwaartse wegen</i>	188
9.1.3	<i>In memoriam H. Marsman</i>	189
9.2	Vorbereidingen voor <i>Thebe</i> en <i>Osmose</i>	190
9.2.1	<i>Thebe</i>	190
9.2.2	<i>Osmose</i>	191
9.3	Overige gedichten, eind 1940/begin 1941	195
10	OSMOSE	197
10.1	De eerste druk van <i>Osmose</i>	197
10.2	De ontvangst van de bundel	199
10.2.1	Verkoop en honorarium	199

10.2.2	Een publicatieverbod?	200
10.2.3	Recensies	201
10.3	De tweede druk van <i>Osmose</i>	201
11	THEBE	203
11.1	De eerste druk van <i>Thebe</i>	203
11.2	De ontvangst van de bundel	206
11.2.1	Verkoop en honorarium	206
11.2.2	Recensies	206
12	GEDICHTEN 1941–1945	207
12.1	Gedichten 1941	207
12.2	Gedichten 1942–1943	210
12.3	Bundels 1943–1945, overzicht	212
12.4	Herdrukken van losse gedichten	214
12.4.1	Twee uitgaven bij de Mansarde Pers	214
12.4.2	[494] ‘kleine kabbalistiek voor kinderen’	218
12.4.3	<i>Meisje</i>	219
12.4.4	[421] ‘Schaatsenrijder’	222
12.4.5	Nogmaals [494] ‘kleine kabbalistiek voor kinderen’	224
13	SPHINX	228
13.1	Vorbereidingen voor de bundel (1)	228
13.2	Vorbereidingen voor de bundel (2)	230
13.3	De eerste druk van <i>Sphinx</i>	233
13.4	De ontvangst van de bundel	237
13.4.1	Verkoop en honorarium	237
13.4.2	Recensies	237
14	BALANS	238
14.1	De samenstelling van <i>Balans</i> , stadium I	238
14.2	De samenstelling van <i>Balans</i> , stadium II	239
14.3	Overzicht	240
15	EURYDICE/LIMIET	242
15.1	De samenstelling van <i>Eurydice/Limiet</i> , stadium I	242
15.2	Vorbereidingen voor de bundel	244
15.3	De samenstelling van <i>Eurydice/Limiet</i> , stadium II	246
16	CEL	249
16.1	<i>Heul/Cel</i>	249
16.2	Het typoscript van de bundel <i>Cel</i>	250
16.3	Vorbereidingen voor de bundel	251

17	EMBRYO/EXISTENTIE/STOF 254
17.1	Voorbereidingen voor de bundel <i>Embryo</i> 254
17.2	<i>Existentie, Embryo, Stof</i> 255
18	EURYDICE 258
18.1	Voorbereidingen voor de bundel 258
18.2	De eerste druk van <i>Eurydice</i> 261
18.3	De ontvangst van de bundel 263
18.4	De tweede druk van <i>Eurydice</i> 263
18.4.1	De tweede druk van <i>Eurydice</i> 263
18.4.2	Verkoop en honorarium 265
18.4.3	Recensies 266
19	LIMIET 267
19.1	Voorbereidingen voor de bundel (1) 267
19.2	Voorbereidingen voor de bundel (2) 268
19.3	De eerste druk van <i>Limiet</i> 270
19.4	De ontvangst van de bundel 272
19.4.1	Verkoop en honorarium 272
19.4.2	Conflict met Van Dishoeck 273
19.4.3	Recensie 275
20	SINTELS 276
20.1	Voorbereidingen voor de bundel 276
20.2	De eerste druk van <i>Sintels</i> 278
20.3	De ontvangst van de bundel 279
20.3.1	Verkoop en honorarium 279
20.3.2	Recensies 280
21	MORENDO 281
21.1	Voorbereidingen voor de bundel (1) 281
21.2	De samenstelling van de bundel, stadia I–IV 284
21.2.1	Stadium I 284
21.2.2	Stadia II–III 285
21.2.3	Stadium IV 286
21.2.4	Overzicht stadia I–IV 286
21.3	Voorbereidingen voor de bundel (2) 291
21.4	De eerste druk van <i>Morendo</i> 293
21.5	De ontvangst van de bundel 295
22	GEDICHTEN 1945–1946 296
22.1	Oude en nieuwe plannen 296
22.2	Gedichten en bundels 1945–1946, overzicht 296
22.3	Tijdschriftpublicaties 300

22.3.1	Gedichten voor <i>Criterion</i> , <i>Ad interim</i> en <i>Vrij Nederland</i>	300
22.3.2	<i>Centaur</i>	302
22.3.3	<i>Ad interim</i>	303
22.3.4	<i>De gids</i>	303
22.3.5	<i>De nieuwe stem</i>	303
22.3.6	<i>Semaphore</i>	304
22.3.7	<i>De nieuwe stem</i>	305
22.3.8	<i>Apollo</i>	305
22.3.9	<i>De Vlaamsche gids</i>	306
22.3.10	Overige publicaties	307
22.4	[494] 'kleine kabbalistiek voor kinderen'	308
23	STOF	311
23.1	Vorbereidingen voor de bundel (1)	311
23.2	Typoscript, kopij voor de bundel	311
23.3	Vorbereidingen voor de bundel (2)	313
23.4	De eerste druk van <i>Stof</i>	314
23.5	De ontvangst van de bundel	316
23.5.1	Verkoop en honorarium	316
23.5.2	Recensies	316
24	EXISTENTIE	318
24.1	Vorbereidingen voor de bundel	318
24.2	De drukproef van de bundel	321
24.3	De eerste druk van <i>Existentie</i>	322
24.4	De ontvangst van de bundel	324
24.4.1	Verkoop en honorarium	324
24.4.2	Recensies	325
25	EINSTEIN/QUANTITEIT/ENERGIE	326
25.1	<i>Einstein</i>	326
25.2	Het typoscript van de bundel <i>Quantiteit</i>	327
25.3	<i>Energie</i>	328
26	INERTIE	329
26.1	Het eerste typoscript van de bundel <i>Inertie</i>	329
26.2	Vorbereidingen voor de bundel	330
27	RADAR	332
27.1	Vorbereidingen voor de bundel	332
27.2	De eerste druk van <i>Radar</i>	333
27.3	Twee handschriften van <i>Radar</i>	334
27.4	De ontvangst van de bundel	334
27.4.1	Verkoop en honorarium	334
27.4.2	Recensies	335

28	ENERGIE 336
28.1	Voorbereidingen voor de bundel 336
28.2	De eerste druk van <i>Energie</i> 337
28.3	De ontvangst van de bundel 339
28.3.1	Verkoop en honorarium 339
28.3.2	Recensies 340
29	CRYPTOGAMEN 341
29.1	Voorgeschiedenis 341
29.2	Voorbereidingen voor de bundel 343
29.3	De eerste druk van <i>Cryptogamen</i> 345
29.4	De ontvangst van de bundel 347
29.4.1	Verkoop en honorarium 347
29.4.2	Recensies 347
29.5	De tweede druk van <i>Cryptogamen</i> 348
29.5.1	Voorbereidingen voor de bundel 348
29.5.2	De tweede druk van de bundel 349
29.5.3	De ontvangst van de bundel 351
30	EN JEZUS SCHREEF IN 'T ZAND 352
30.1	Voorgeschiedenis 352
30.2	Voorbereidingen voor de bundel 353
30.3	De eerste druk van <i>En Jezus schreef in 't zand</i> 355
30.4	De ontvangst van de bundel 356
30.4.1	Verkoop en honorarium 356
30.4.2	Recensies 357
30.5	De Staatsprijs voor Letterkunde (P.C. Hooftprijs) 1949 357
30.6	De tweede en 'derde' druk van de bundel 359
30.7	De vierde [= derde] druk van de bundel 361
30.8	De vijfde [= vierde] druk van de bundel 362
30.9	De ontvangst van de 'derde' tot en met vijfde [= vierde] druk 362
30.10	De zesde [= vijfde] druk van de bundel 363
30.10.1	De drukproef van de bundel 363
30.10.2	De zesde [= vijfde] druk van de bundel 364
30.10.3	De ontvangst van de bundel 365
30.11	Acht gedichten in <i>Cryptogamen III</i> 365
31	ASYL 366
31.1	Voorbereidingen voor de bundel <i>Asyl</i> (1) 366
31.2	Het typoscript van de bundel <i>Asyl</i> , stadium I 367
31.3	Voorbereidingen voor de bundel <i>Asyl</i> (2) 368
31.4	Het typoscript van de bundel <i>Asyl</i> , stadia II–III 371
31.4.1	Stadium II 373
31.4.2	Stadium III 374

32	GEDICHTEN 1946–1948 377
32.1	Gedichten 1946 377
32.1.1	<i>Standpunte</i> 377
32.1.2	<i>Gooische klanken</i> 378
32.1.3	<i>Criterium</i> 378
32.1.4	<i>De vrije kathedre en Tijd en taak</i> 379
32.1.5	<i>Kompas der Nederlandse letterkunde</i> 379
32.1.6	<i>Vrij Nederland en Centaur</i> 379
32.1.7	<i>Critisch bulletin, Pen en penseel</i> 380
32.1.8	Overige gedichten 381
32.2	Gedichten 1947 382
32.2.1	Twee gedichten voor A.A.M. Stols 382
32.2.2	<i>Columbus</i> 382
32.2.3	<i>Erica</i> 383
32.2.4	<i>Victor. Het boek der vrienden</i> 383
32.2.5	<i>Ad interim</i> 383
32.2.6	<i>Vrij Nederland</i> 384
32.2.7	<i>Podium</i> 385
32.2.8	<i>De groene Amsterdammer</i> 386
32.2.9	<i>Ad interim</i> 386
32.2.10	<i>Kroniek van kunst en kultuur</i> 387
32.2.11	<i>Criterium</i> 387
32.2.12	<i>Palaestra</i> 387
32.3	Gedichten 1948 388
32.3.1	<i>Vrij Nederland</i> 388
32.3.2	<i>Criterium</i> 388
32.3.3	<i>Podium</i> 389
32.3.4	<i>Het woord</i> 390
32.3.5	<i>Podium, Vestdijknummer</i> 391
32.3.6	<i>Criterium</i> 391
32.3.7	<i>Ad interim</i> 392
32.3.8	Overige gedichten 393
32.4	<i>Commentaar op Achterberg</i> 393
33	DOORNROOSJE 398
33.1	Vorbereidingen voor de bundel 398
33.2	De eerste druk van <i>Doornroosje</i> 399
33.3	De ontvangst van de bundel 401
33.3.1	Verkoop en honorarium 401
33.3.2	De ‘tweede’ druk van de bundel 401
33.3.3	Recensies 402
34	HOONTE 403
34.1	<i>Capriccio/Hoonte</i> 403

34.2	Het typoscript van de bundel	406
34.3	De eerste druk van <i>Hoonte</i>	408
34.4	De ontvangst van de bundel	411
34.4.1	Verkoop en honorarium	411
34.4.2	Recensies	411
35	SNEEUWWITJE	412
35.1	Vorbereidingen voor de bundel	412
35.2	De drukproef van de bundel	413
35.3	De eerste druk van <i>Sneeuwwitje</i>	414
35.4	De ontvangst van de bundel	415
35.4.1	Verkoop en honorarium	415
35.4.2	Recensies	416
36	GEDICHTEN 1949–1950	417
36.1	De reis naar Zuid-Frankrijk	417
36.1.2	Ontstaansgeschiedenis van de reisgedichten voor <i>Mascotte</i>	418
36.1.3	Ontstaansgeschiedenis van de reisgedichten voor <i>Autodroom</i>	421
36.2	Gedichten 1949	422
36.2.1	<i>Ad interim</i>	422
36.2.2	<i>De gids</i>	423
36.2.3	<i>De nieuwe stem</i>	424
36.2.4	<i>Vrij Nederland</i>	425
36.3	Gedichten 1950	426
36.3.1	<i>Podium</i>	426
36.3.2	<i>Tijd en taak</i>	426
36.3.3	<i>Podium</i>	426
36.3.4	<i>De gids</i>	427
36.3.5	<i>De Vlaamse gids</i>	427
36.3.6	<i>Podium</i>	428
36.3.7	<i>De nieuwe stem</i>	428
36.4	De rijmprent van [474] ‘Woord’	428
37	MASCOTTE	430
37.1	Vorbereidingen voor de bundel	430
37.2	Typoscript, kopij voor de bundel	433
37.3	De drukproef van de bundel	434
37.4	De eerste druk van <i>Mascotte</i>	435
37.5	De ontvangst van de bundel	437
37.5.1	Verkoop en honorarium	437
37.5.2	Recensies	437
38	OUDE CRYPTOGRAMEN	439
38.1	Voorgeschiedenis	439

38.2	Vorbereidingen voor de bundel	441
38.3	Kopij voor de bundel	444
38.4	De eerste drukproef van de bundel	445
38.5	De tweede drukproef, verdere voorbereidingen	447
38.6	De eerste druk van <i>Oude cryptogamen</i>	449
38.7	De ontvangst van de bundel	451
38.7.1	Verkoop en honorarium	451
38.7.2	Recensies	451
39	GEDICHTEN 1951–1953	453
39.1	Gedichten en bundels 1951–1953	453
39.2	Gedichten 1951	453
39.2.1	<i>Maatstaf</i>	453
39.2.2	<i>De Vlaamse gids</i>	454
39.2.3	<i>De gids</i>	455
39.3	Gedichten 1952	455
39.3.1	<i>Singel 262</i>	455
39.3.2	<i>Podium</i>	456
39.3.3	De tweede Franse reis	457
39.3.4	<i>Maatstaf/Critisch bulletin</i>	458
39.3.5	<i>De gids</i>	460
39.3.6	<i>Podium</i>	460
39.4	Gedichten 1953	461
39.4.1	<i>Maatstaf</i>	461
39.4.2	Overige gedichten	463
40	BALLADE VAN DE GASFITTER	464
40.1	Voorgeschiedenis	464
40.2	Stadium I: de eerste manuscripten van de bundel	465
40.3	Stadium II: drie nieuwe gedichten	468
40.4	Het eerste typoscript van <i>Ballade van de gasfitter</i>	469
40.5	Stadium III: twee nieuwe gedichten	469
40.6	Stadium IV: het tweede typoscript van <i>Ballade van de gasfitter</i>	470
40.7	Het derde typoscript van <i>Ballade van de gasfitter</i>	471
40.8	Publicatie in <i>Maatstaf</i> , de regeringsopdracht	471
40.9	Vorbereidingen voor de bundel	474
40.10	De eerste druk van <i>Ballade van de gasfitter</i>	476
40.11	De ontvangst van de bundel	477
40.11.1	Verkoop en honorarium	477
40.11.2	Poëzieprijs van de gemeente Amsterdam	477
40.11.3	Recensies	479
41	ODE AAN DEN HAAG	480
41.1	Voorgeschiedenis	480

41.2	Stadium I: kladhandschriften, zeven gedichten	480
41.3	Stadium II: netmanuscripten, twee nieuwe gedichten	482
41.4	Stadium III: kladhandschriften, zes nieuwe gedichten	483
41.5	Het typoscript van <i>Ode aan den Haag</i>	485
41.6	Publicatie in <i>Maatstaf</i>	485
41.7	De eerste druk van <i>Ode aan den Haag</i>	487
41.8	De ontvangst van de bundel	488
41.8.1	Verkoop en honorarium	488
41.8.2	Recensies	488
42	CENOTAAF	490
42.1	Vorbereidingen voor de bundel	490
42.2	Typoscript, kopij voor de bundel	491
42.3	De drukproef van de bundel	492
42.4	Verdere voorbereidingen voor de bundel	492
42.5	De eerste druk van <i>Cenotaaf</i>	494
42.6	De ontvangst van de bundel	495
42.6.1	Verkoop en honorarium	495
42.6.2	Recensies	496
43	AUTODROOM	498
43.1	Vorbereidingen voor de bundel	498
43.2	Typoscript, kopij voor de bundel	498
43.3	De drukproef van de bundel	499
43.4	Verdere voorbereidingen voor de bundel	500
43.5	De eerste druk van <i>Autodroom</i>	501
43.6	De ontvangst van de bundel	502
43.6.1	Verkoop en honorarium	502
43.6.2	Recensies	502
44	GEDICHTEN 1953–1955	504
44.1	Gedichten en bundels 1953–1955	504
44.2	Gedichten 1953	504
44.2.1	<i>Schrijversalmanak voor het jaar 1954</i>	504
44.2.2	<i>De gids</i>	505
44.2.3	<i>Vandaag. Nieuw werk van Nederlandse en Vlaamse schrijvers</i>	505
44.3	Gedichten 1954	506
44.3.1	<i>Maatstaf</i>	506
44.3.2	<i>Nationale snipperdag</i>	506
44.3.3	<i>De gids</i> en <i>Maatstaf</i> , overige verzoeken	507
44.4	Gedichten 1955	508
44.4.1	Oude en nieuwe gedichten	508
44.4.2	<i>Maatstaf</i>	509
44.4.3	Overige gedichten	510

45	CRYPTOGAMEN III	512
45.1	Voorgeschiedenis	512
45.2	Vorbereidingen voor de bundel	514
45.3	De eerste drukproef van de bundel	515
45.4	De tweede drukproef, verdere vorbereidingen	516
45.5	De eerste druk van <i>Cryptogamen III</i>	518
45.6	De ontvangst van de bundel	520
45.6.1	<i>Verkoop en honorarium</i>	520
45.6.2	<i>Recensies</i>	521
46	VOORBIJ DE LAATSTE STAD	522
46.1	De eerste en tweede druk van <i>Voorbij de laatste stad</i>	522
46.2	Postume, derde druk van <i>Voorbij de laatste stad</i>	524
47	SPEL VAN DE WILDE JACHT	527
47.1	Voorgeschiedenis	527
47.2	De regeringsopdracht	528
47.3	De eerste typoscripten en manuscripten van de bundel	532
47.4	Tweede manuscript, grondlaag en correctielaag in potlood	534
47.5	Typoscript, kopij voor de bundel	537
47.6	Doorslagen, kopij voor <i>De gids</i> (1956) en <i>Maatstaf</i> (1957)	538
47.6.1	<i>De gids</i> , december 1956	538
47.6.2	<i>Maatstaf</i> , januari 1957	539
47.7	Tweede manuscript, correctielaag in rood potlood en ballpoint	540
47.8	Drukproeven voor <i>De gids</i> (1956) en <i>Maatstaf</i> (1957)	542
47.8.1	<i>De gids</i> , december 1956	542
47.8.2	<i>Maatstaf</i> , januari 1957	542
47.9	Typoscript voor het Ministerie van OK&W	543
47.10	Doorslagen, kopij voor <i>De gids</i> en <i>De Vlaamse gids</i> (1957)	543
47.10.1	<i>De gids</i> , januari en maart 1957	543
47.10.2	<i>De Vlaamse gids</i> , februari 1957	544
47.11	Drukproef voor <i>De gids</i> (1957)	545
47.12	De eerste drukproef van de bundel	546
47.13	De tweede drukproef van de bundel	547
47.14	De eerste druk van <i>Spel van de wilde jacht</i>	548
47.15	Verkoop en honorarium	550
47.15.1	Verkoop en honorarium	550
47.15.2	Extra correctiekosten	551
47.16	De ontvangst van de bundel	553
47.16.1	'Spiegel van de wilde jacht'	553
47.16.2	Enkele bronnen voor <i>Spel van de wilde jacht</i>	555
47.16.3	Overige uitspraken over <i>Spel van de wilde jacht</i>	559
47.16.4	Recensies	560

48	GEDICHTEN 1957–1962	562
48.1	Gedichten 1957–1959	562
48.2	De Constantijn Huygensprijs 1959	563
48.3	Nieuwe plannen	565
48.3.1	Aantekeningen uit het groene schrift	567
48.3.2	Typoscript <i>Keesings historisch archief</i>	569
48.3.3	Overige notities	570
48.4	Laatste gedichten	572
48.4.1	Onvoltooide gedichten	572
48.4.2	[1015] ‘Critische massa’ en [848] ‘Fall-out’	572
48.4.3	[1016] ‘Anti-materie’	573
49	CRYPTOGAMEN 4	575
49.1	Vorbereidingen voor de bundel	575
49.2	Kopij voor de bundel	576
49.3	Drukproef, verdere voorbereidingen	576
49.4	De eerste druk van <i>Cryptogamen 4</i>	577
49.5	De ontvangst van de bundel	579
49.5.1	Verkoop en honorarium	579
49.5.2	Recensies	580
50	VERGEETBOEK	581
50.1	Voorgeschiedenis	581
50.2	Het eerste typoscript van de bundel	582
50.3	Vorbereidingen voor de bundel	583
50.3.1	De regeringsopdracht	584
50.3.2	Afspraken met uitgeverij Querido	586
50.4	Het tweede typoscript, kopij voor de bundel	588
50.5	Het derde typoscript van de bundel	588
50.6	<i>Met geen PEN te beschrijven</i> : de reeks ‘Longa palus’	589
50.7	Verdere voorbereidingen voor de bundel	590
50.8	De eerste druk van <i>Vergeetboek</i>	591
50.9	De ontvangst van de bundel	593
50.9.1	Verkoop en honorarium	593
50.9.2	De ‘tweede druk’ van <i>Vergeetboek</i>	593
50.9.3	Recensies	593
51	VERZAMELDE GEDICHTEN	595
51.1	Voorgeschiedenis	595
51.2	Kopij voor de bundel	599
51.3	Vorbereidingen voor de bundel	602
51.4	De eerste druk van <i>Verzamelde gedichten</i>	604
51.5	De ontvangst van de bundel	608
51.5.1	Verkoop en honorarium	608

51.5.2	Recensies	608
52.5.3	Herdrukken van <i>Verzamelde gedichten</i>	610
52	DRIE POSTUME UITGAVEN	611
52.1	<i>Blauwzuur</i> (1969)	611
52.2	<i>Zeven gedichten</i> (1979)	616
52.3	<i>Achtergebleven gedichten</i> (1980)	617
	BIJLAGE	621
1	<i>De zangen van twee twintigers</i> , 'Voorwoord'	621
2	<i>Afvaart</i> , 'Ter inleiding'	621
3	<i>Eiland der ziel</i> , 'Inleiding'	623
4	<i>Morendo</i> , 'Verantwoording'	626
5	<i>Cryptogamen</i> , 'De dichter van de sarcophaag'	627
6	<i>Blauwzuur</i> , 'Aantekening'	638
7	<i>Achtergebleven gedichten</i> , 'Verantwoording'	640
	BRONNENLIJST	643
A	LIJST VAN COLLECTIES	645
B	LIJST VAN DOCUMENTAIRE BRONNEN	647
	BIBLIOGRAFIEËN	709
A	BIBLIOGRAFIE VAN PRIMAIRE LITERATUUR	711
I	Bundels en rijmprenten	711
II	Bijdragen in periodieken en boekpublicaties	714
B	BIBLIOGRAFIE VAN SECUNDAIRE LITERATUUR	742
C	BIBLIOGRAFIE VAN VERTALINGEN	814
	ZUSAMMENFASSUNG	839

